

વેદાર્થચિન્તામાણિ.

ભૂમિકા.

સર્વવ્યાપક સર્વનિયન્તા પરમેશ્વરની અસીમ કૃપાથી આપ પાક લોકની સન્મુખ આ પુસ્તક મૂકવાનો અમને અવસર પ્રાપ્ત થયો છે. હાલના સમયમાં ધર્મગ્રન્થોની આવશ્યકતા નથી. ભારતીય પ્રગતના હૃદયમાં સૂર્યોદયથી અસ્તમાન સુધી વિદેશના પવનનો આઘાત થવાથી વૈદિક ધર્મો ઉપર તિરસ્કારબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ છે. વળી વૈદિક ગ્રન્થો જે ભાષામાં લખાયેલા છે તે સંસ્કૃત ભાષાને મૃતક ભાષા પણ કહેવા લાગ્યા છે. તેમજ કેટલાક લોક, વૈદિક ધર્મગ્રન્થોના પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થો પાખંડી સ્વાર્થી લોકોએ પોતાની મોજમજાને માટે લખેલા હોઈ અથડિન શબ્દોથી ભરેલા છે, માટે તેમનો પરિત્યાગ કરીને પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર ધાર્મિક મર્યાદાની રચના થવી નોંધએ, અને તે પ્રાચીન સિદ્ધાન્તને કહેનાર વેપધારી સાધુ લોકોને તથા સ્વાર્થી બ્રાહ્મણોને પણ દેશનિકાલની શિક્ષા કરવી નોંધએ અથવા તેમની પામે મનુરી કરાવવી નોંધએ, આ લોકોના ધર્મ અને ઉપદેશથી અમારી પડતી થઈ છે અને અમે ભૂખે મરીએ છીએ-એમ પણ કહે છે. પરન્તુ આ પ્રમાણે કહેનાર લોક પણ પોતાની પડતિનું કારણ હોઈ દૃષ્ટિથી દેખતા નથી.

દરેક મનુષ્યે ધર્મ સંબંધી વિચાર કરવામાં પ્રથમ આ વાતનો વિચાર કરવો યોગ્ય છે કે મનુષ્યને ધર્મની શી આવશ્યકતા છે? તેનો વિચાર કરવાથી નિશ્ચય થશે કે મનુષ્ય-જન્મનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરવાને માટે ધર્મનો આશ્રય કરવો નોંધએ. તે ધર્મને કયા મત અથવા સંપ્રદાયના ગ્રન્થ પ્રતિપાદન કરે છે અને કયા સંપ્રદાયના આચાર્ય કયન કરે છે તેનો વિચાર કરીને મનુષ્ય તે મત તથા ગ્રન્થ તથા ઉપદેશ કરનાર આચાર્યનો સ્વીકાર કરે છે.

ઉપદેશ આચાર્ય લોકો મધ્યે સર્વથી પ્રધાન, મૃષ્ટિના પ્રવર્તક, બ્રહ્મા છે, અને ધર્મગ્રન્થોમાં બ્રહ્માણ્યે રમેલા વેદ પણ પ્રધાન છે. વેદની રચિત પ્રથમ સૂક્ષ્મ પ્રણવ રૂપે હતી. પછી તે પ્રણવરૂપ વેદ અક્ષરાદિક અક્ષર રૂપે પ્રકટ થયો. તેને જ અક્ષર-સમામ્નાય અથવા અક્ષરમાલા નામથી કહે છે. તે જ અક્ષર સમામ્નાય દ્વારા પહેલાં કૃતયુગમાં યજુર્વેદને બ્રહ્માણ્યે પ્રકટ કર્યો:—

एकश्चासीद्यजुर्वेदस्तं चतुर्धा व्यकल्पयत् । अग्निं पु० अ० ૧૫૦ છો० ૨૪ ॥

અર્થ:—કૃતયુગમાં એક યજુર્વેદ જ હતો. તેના ફરી ચાર વિભાગ કરવામાં આવ્યા. આ પ્રમાણે કૃતયુગમાં યજુર્વેદની વિદ્યમાનતા અગ્નિપુરાણમાં કહી છે.

પ્રથમ કૃત યુગમાં દેવતા, દાનવ, ગંધર્વ, યક્ષ, તથા રાક્ષસ આદિકાના સ્વભાવમાં કાંઈ પણ ભેદ નહોતો. સર્વ લોક દેવતાઓની સમાન હતા. વળી—

બ્રાહ્મણાઃ ક્ષત્રિયા વૈશ્યાઃ શૂદ્રાઃ સ્વાચારતત્પરાઃ ।

સદા નારાયણપરાસ્તપોધ્યાનપરાયણાઃ ॥ બૃ. ના. પુ. પૂ. સ્વ. અ. ૪૧ જ્ઞો. ૯॥

અર્થઃ—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર એ ચારે વર્ણ પોતપોતાના સદાચારમાં તત્પર હતા, અને તપ તથા પરમાત્માના ધ્યાનમાં પરાયણ હતા. વળી—

કામાદિદાષનિર્મુક્તાઃ શમાદિગુણતત્પરાઃ ।

ધર્મસાધનચિત્તાશ્ચ ગતાસૂયા અદામ્બિકાઃ ॥ „ ॥ ૧૦ ॥

અર્થઃ—તેઓ કામ, ક્રોધ, આદિ દોષોથી રહિત હતા, શમાદિક ગુણોમાં તત્પર હતા, ધર્મનાં સાધનોમાં ચિત્ત વાળા હતા, અને અસૂયા તથા દંભથી રહિત હતા. વળી—

સત્યવાક્યરતાઃ સર્વે ચતુરાશ્રમધર્મિણઃ ।

વેદાધ્યયનસંપન્નાઃ સર્વશાસ્ત્રવિચક્ષણાઃ ॥ „ ॥ ૧૧ ॥

અર્થઃ—સર્વ લોક સત્ય વાણી બોલવામાં પ્રીતિવાળા હતા અર્થાત્ કદાપિ મિથ્યા ભાષણ કરતા નહોતા. તથા બ્રહ્મચર્યાદિ ચારે આશ્રમના ધર્મોનું પાલન કરનારા હતા. વળી તેઓ વેદાધ્યયન યુક્ત હતા, અને સર્વ શાસ્ત્રોમાં કુશલ હતા. વળી—

ચતુષ્પાત્સકલો ધર્મઃ સત્યં ચૈવ કૃતે યુગે ।

નાધર્મેણાગમઃ કશ્ચિન્મનુષ્યાન્પ્રતિ વર્તતે ॥ મં. સ્મૃ. અ. ૧ જ્ઞો. ૮૧ ॥

અર્થઃ—કૃત(સત્ય) યુગમાં ધર્મ ચારે અંગથી પૂર્ણ હતો. સત્યભાષણ પણ કૃતયુગમાં પૂર્ણ રીતે હતું. વળી શાસ્ત્રના નિયમોનો પરિત્યાગ કરીને ધન, વિદ્યા, આદિ સંપાદન કરવાની રીતિ કાંઈ પણ મનુષ્યમાં નહોતી.

આ શ્લોકમાં, સંપૂર્ણ ધર્મમાં સત્ય પ્રધાન હોવાથી સત્યનું ભિન્ન ગ્રહણ કર્યું છે. કાંઈ સ્થળમાં સત્ય, તપ, દયા અને શૌચને ધર્મના ચાર પાદ કહ્યા છે. પરંતુ આ શ્લોકમાં સત્યને ભિન્ન ગ્રહણ કરવાથી કૃતયુગમાં ધર્મનાં સર્વ અંગ પૂર્ણ હતાં એવો અર્થ કર્યો છે. કૃતયુગમાં મનુષ્યનાં અંતઃકરણમાં વિપયવાસના રૂપી મલિનતા નહીં હોવાથી સર્વ લોક વિશેષ કરીને પ્રણવના જ ઉપાસક હતા. વળી—

इतरेष्वामाद्धर्मः पादशस्त्ववरोपितः ।

चौरिकानृतमायाभिर्धर्मश्चापैति पादशः ॥ „ ॥ ૮૨ ॥

અર્થઃ—સત્યયુગથી ભિન્ન ત્રેતા આદિ યુગમાં અધર્મ વડે ધનાદિ સંપાદન કરવાથી (આગમાત્) ધર્મનો પણ એક એક પાદ નષ્ટ થતો ગયો, કેમકે ચોરી, મિથ્યા ભાષણ, તથા કપટ વ્યવહારથી ધર્મ પણ ક્રમે ક્રમે એક એક પાદથી નષ્ટ થતો જાય છે. વળી—

अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः ।

કૃતે ત્રેતાદિપુ હોપામાયુર્હસાત પાદશઃ ॥ „ ॥ ૮૩ ॥

અર્થ:—કૃત યુગમાં કોઈ પણ મનુષ્યમાં અધર્મ નહોતો. તેથી તે લોક રાગથી રહિત હતા. વળી તેઓને કર્મનું કશું પણ શીઘ્ર મળતું હતું. તેમનું આયુ પણ ૪૦૦ વર્ષનું હોતું હતું. પરન્તુ ત્રેતા આદિ યુગોમાં પ્રજામાં અધર્માચરણ દાખલ થવાથી તેમનું આયુ પણ એક એક પાદ અર્થાત્ સો સો વર્ષ ઘટતું આગ્યું છે. તે મુજબ ત્રેતામાં ૩૦૦ વર્ષનું, દ્વાપરમાં ૨૦૦ વર્ષનું, તથા કલિયુગમાં ૧૦૦ વર્ષનું આયુ થયું છે. અધર્મ વિશેષ વધવાથી કલિયુગમાં આયુ ૧૦૦ વર્ષથી પણ બહુ ઘટી ગયું છે. આયુ ઘટવા લાગ્યું એટલે બલ, તિતિક્ષા, આદિ પણ ઘટવા લાગ્યાં એમાં તો કહેવું જ શું.

ન્યારે ત્રેતા યુગ બેઠો, ત્યારે મનુષ્યોમાં ધર્માચરણ કરવાનું સામર્થ્ય કંઈક કમી થયું. તેથી અંતઃકરણમાં મલિનતા આવી. એટલે—

ક્રિયાયોગરતાઃ સર્વે યજ્ઞકર્મસુ નિષ્ઠિતાઃ ।

સત્યવ્રતા ધ્યાનપરાઃ સદા ધ્યાનપરાયણાઃ ॥ વૃ. ના. પુ. ઇ. ૪૧ શ્લો. ૧૫ ॥

અર્થ:—લોકો ક્રિયાયોગમાં પ્રીતિવાળા અર્થાત્ કર્મ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા, અને યજ્ઞ કરવામાં નિષ્ઠાવાળા થયા. પરન્તુ વિશેષ લાગના લોક સત્ય ભાષણ કરવાના વ્રતવાળા તથા ધ્યાનપર થઈને પરમાત્માનું ધ્યાન કરવામાં પરાયણ હતા.

ન્યારે દ્વાપર યુગ બેઠો ત્યારે લોકમાં ધર્મમાં નિષ્ઠા તથા તપ આદિ કરવાની શક્તિ વિશેષ કમી થઈ. ત્યારે “વેદશ્ચાપિ વિમજ્યતે”—(વૃન્નાં પુંપૂંસ્ત્રંઞં ૪૧ શ્લો ૧૬) —વેદના વિભાગ કરવામાં આવ્યા. વળી—

અસત્યનિરતાશ્ચાપિ કેચિત્તત્ર દ્વિજોત્તમાઃ ।

બ્રાહ્મણાઞ્ચ વર્ણાઃ સ્યુઃ કેચિદ્રાગાતિદુર્ગુણાઃ ॥ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—તે સમયની પ્રજામાં કેટલાક બ્રાહ્મણ લોક મિથ્યા બોલવામાં જ તત્પર થયા, અને કેટલાક બ્રાહ્મણ તથા અન્ય વર્ણો પણ રાગ દ્વેષાદિ દુર્ગુણ યુક્ત થયા.

કેચિત્સ્વર્ગાપવર્ગાર્થે વિષ યજ્ઞાન્પ્રકુર્વતે ।

કેચિદ્ધનાદિકામાશ્ચ કેચિત્કલ્મષચેતસઃ ॥ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—કોઈક તો સ્વર્ગપ્રાપ્તિને માટે અગ્નિહોત્રાદિ યજ્ઞ કરવા લાગ્યા, અને કોઈક મોક્ષને માટે જ્ઞાનયજ્ઞમાં પ્રવૃત્ત થયા. કોઈ ધનની કામનાવાળા ધનાદિની પ્રાપ્તિને માટે સકામ યજ્ઞો કરવા લાગ્યા. અને કોઈ મલિન ચિત્તવાળા લોક રાગદ્વેષ તથા મિથ્યા ભાષણાદિ દોષોથી ધર્મનું આચરણ નહોતા પણ કરતા.

આ પ્રમાણે લોકોમાં ધર્માચરણની રૂચિ કમતી થવાથી તથા મિથ્યા ભાષણ આદિ અધર્મમાં રૂચિ વધવાથી બ્રહ્મચર્ય આદિ પાલન કરવામાં અસમર્થ આળસુ પ્રજામાં સંપૂર્ણ વેદનું અધ્યયન કરવાનું સામર્થ્ય રહ્યું નહીં. એ પ્રમાણે વેદનું અધ્યયન ન રહેવાથી વેદનષ્ટ

થશે, એટલે ધર્મનું જ્ઞાન પણ નષ્ટ થશે, એવો વિચાર કરીને વિષ્ણુ ભગવાને વેદોને સ્થિર રાખવાને માટે વ્યાસ રૂપે અવતાર ધારણ કરીને વેદને ચાર ભાગમાં વિભક્ત કર્યો:—

હરિવેદં દ્વાપરાન્તે વિભેદ સઃ ॥ અગ્નિ પુ૦ અ૦ ૧૫૦ શ્લો. ૨૩ ॥;

અર્થ:—તે વ્યાસ રૂપે અવતરેલા ભગવાને દ્વાપરના અન્તમાં વેદનો પિભાગ કર્યો.

વિષ્ણુવિશ્વજગન્નાથો વિશ્વેશસ્ય શિવસ્ય તુ ।

આજ્ઞયા પરયા યુક્તો વ્યાસો જજ્ઞે ગુરુર્મમ ॥ સૂ. સં. સ્વ. ૧ અ. ૧ શ્લો. ૪૨ ॥

સંક્ષિપ્ત્ય સંકલાન્વેદાંશ્ચતુર્ધા કૃતવાન્દ્વિજાઃ ॥ ,, ॥ ૪૩ ॥

અર્થ:—હે દ્વિજો ! સંપૂર્ણ જગતના સ્વામી વિષ્ણુ ભગવાને પ્રાણીઓના નિયામક પરમેશ્વર (શિવ) ની આજ્ઞાથી વ્યાસ રૂપે અવતાર ધારણ કરીને સર્વ વેદોના નાના વિભાગ કરીને ઋગ્વેદાદિ ચાર વિભાગ કર્યા. તે વ્યાસજી મારા ગુરુ છે. (સૂતજીના આ વચનથી પણ વ્યાસજીએ વેદના વિભાગ કર્યા એમ નિશ્ચય થાય છે.)

આ પ્રમાણે વેદના વિભાગ કર્યા બાદ કોઇ ઋગ્વેદ, કોઇ યજુર્વેદ અથવા સામવેદ અથવા અથર્વણ વેદ ભણતા રહ્યા. અને એક એક વેદને ભણનારનાં ઋગ્વેદી, યજુર્વેદી, આદિ નામ પણ પ્રસિદ્ધ થયાં. તથાપિ મન્ત્ર અને બ્રાહ્મણ મિશ્રિત હોવાથી, હોતા, અધ્વર્યુ, ઉદ્ગાતા, આદિક ઋત્વિકર્મ કરનારાઓને, તથા અન્ય કર્મ અને ઉપાસના તથા જ્ઞાનને યોગ્ય ભિન્ન ભિન્ન અધિકારી લોકોને, સુગમ નહીં પડવાથી, તાણ્ડય આદિ ઋપિ લોકોએ મન્ત્ર તથા બ્રાહ્મણને જૂદાં કર્યાં. આ બંને ભાગમાંથી તત્ત્વજ્ઞાનને ઉપયોગી શ્રુતિ તથા કોઇક ઉપાસનાના મન્ત્રોને પણ મેળવી એક ત્રીજો ભાગ જૂદો કાઢ્યો. આ ત્રીજા ભાગનું કેવલ વિરક્ત લોક જ અધ્યયન કરતા હતા. તે પણ વનમાં કરતા હતા. તેથી તેનું નામ આરણ્યક પડ્યું. અરણ્ય નામ જંગલનું છે. આ વેદનું રહસ્યજ્ઞાન હોવાથી તેને ઉપનિષદ કહે છે. વેદમાંથી જે જે ઋપિ લોકોએ જે જે બ્રાહ્મણને જૂદું કર્યું તે તે બ્રાહ્મણનું નામ તે તે ઋપિના નામથી પ્રસિદ્ધ થયું અર્થાત્ તાણ્ડય બ્રાહ્મણ, શાઙ્ગાયન બ્રાહ્મણ, ઇત્યાદિ નામ પડ્યાં. કંઈક કાલ પીત્યા બાદ તે એક એક વેદને ભણી તે વેદમાં કહેલા સંપૂર્ણ ધર્મોનું આચરણ કરવામાં પણ મનુષ્ય અસમર્થ થયા. ભારે ઋગ્વેદાદિને અનેક શાખામાં વિભાગ કર્યો. ફરી એક એક શાખાને ભણી તે શાખાના ધર્મોનું અનુષ્ઠાન કરતા હતા. પરંતુ તેમાં પણ અસમર્થ તથા આળસુ વિપયાસકત મનુષ્યોમાં ધર્માચરણની રૂચિ નહીં રહેવાથી કોઇ એક મનુષ્ય જ વેદ ભણતો હતો. સમષ્ટિમાં વેદાધ્યયનનો અભાવ થયો. જે જે પ્રજામાં વેદાધ્યયનાદિ ન રહ્યું તે લોક ક્રમે શૂદ્રધર્મી થતા ગયા. છતાં દ્વાપર યુગમાં પણ બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિય પ્રજામાં વિશેષ કરીને વેદાધ્યયન થતું હતું.

પછી કલિયુગ મેઠો, ત્યારે બ્રાહ્મણોમાં પણ વેદાધ્યયનની રૂચિ કોઇ એક વ્યક્તિમાં જ રહી. અને ક્ષત્રિયોમાં રાગદ્રેષ વધવાને લીધે પરસ્પર કલહ થતાં સર્વનો નાશ થયો. ક્ષાત્રત્વનો પણ નાશ થયો. વેદાધ્યયનાદિ તો દૂર જ રહ્યું. જે કોઇ બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિ કંઈ વેદ ભણ્યા હતા તેઓમાં પણ તિતિક્ષા નહીં રહેવાથી તપોબલ રહ્યું નહીં. એટલે તે લોક પ્રિદ્ધા વડે પોતાનો રોજગાર ચત્રાવવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને વેદનો જીવિકાના સાધન રૂપે

ઉપયોગ કરના વાળા ત્યાગી નિનપ્રતિનિ વસ્તુ મદત્ત પગ ધરવા વાગ્યું. ધર્મના આધનમા હિમ્મતી જુદી થવાથી તેવું મદત્ત ધરતુ તે આશ્ચર્યની વાત નથી જેને ત્યાગી હિમ્મતુ અધન અમર્યા સાગી તેમા પોતાનું મદત્ત જમાવરાતો નિશ્ચય થયો જેવી રીતે કોઈ મરીનર પોતાના ધંધાની શક્તિ પોતાના વાત અને પ્રતિગતી ખામી તેવાના ભયથી ખીન્નને ગીખવતા નથી, તેવી રીતે વસ્તેતા પોંકે પોતાનો લાભ તથા પ્રતિગ કમી થવાના ભયથી ખીન્ન હતામુ લોકોને વેદ ભગવાનના મધ કષા, અને તેમજે ખીન્નને મૂર્ખ ગણી પોતાની મોજમા કરાતો નિશ્ચય કર્યો તે માનમા કરાકે સ્વયં ગાનલોખ દતા તેમને પગ તે વાર્ધો લોખ પોતાના વચમા રાખતા દતા અને તેમને વચમા ગખરાને માટે નાના પ્રમાણના વિચિત્ર ઉપાયોની ગમતા કરતા દતા તેથી ગાન લોકોના દમાખથી કોઈ અન્ય લોખ વે અથવા શાસ્ત્રોનુ નામ પગ લેતા નમેતા પરન્તુ ભજોના લોકે જુદિ-માનુ તો દોષ છે ન તેમજે આ વાતનો વિચાર કર્યો દતો કે ગાન દમેશા સ્વયં દોષો તેમ પોતાના વચમા મદેશા તે અભવ નથી તેથી તે લોકોએ, પ્રાચીન ઋષિ લોકોએ બનાવેલા ધર્મશાસ્ત્રમા પોતાનો વાર્ધ નિદ કરવાને ઉપયોગી મન, મુ તથા મેલોકોનો ઉમેશ કરાતી તથા મધ ધર્મશાસ્ત્રની ગમતા કરી નાદિ નેટા શકે કરી કટવા-અમથી અર્વ મનુષ્યોને ધર્મના વિષમા અજાની બનાવી દીધા, અને અમાગ લોખની શેવા નથી તે જ તમાગ મસાખનુ આધન છે એમ કહી અનેક પ્રકારની પૂજા અને પ્રતિગ પ્રાપ્ત કરાનુ મદ મુ પરન્તુ મનુષ્ય જન્મનુ અર્થ શ છે, અમાગ વિદ્વાન આચાર્ય અથવા ઉપદેશનુ અર્થ શ છે, અને આ અર્થ શ્રદ્ધાનામા લોકની ગી ગતિ થશે-તેનો કોઈએ વિચાર કર્યો નહી કાયકમે ભાગના નિવામી લોકે રીતિક ધર્મનો મદિમા ન ગખવાથી કમરોની અખ્યામા અન્ય મર્મોનો ગીકાર કર્યો, અને તમેા ધર્મના જાનથી મદિત થવથી દિનદુ લોખના વંચી પ ! બની ગયા છે

કામ મનમા મદેનાર કોઈ પગ પ્રમાણના મનુષ્યને તે મનના ધર્મના અન્યનો અખ્યાસ કરાતો દમ છે તેને તે સમ્રદાયને અનુમાર ધર્મભક્તિ આદિ પગ કરવાનો દક છે ને તેનો દમ ન દોષ તો તેને તે મનમા મદેરાનુ કોઈ પ્રયોજન નથી

વેદાદિનુ અખ્યાન કરવાને માટે મધ સગાર તથા ઉપનયનાદિ સરમાની આરસ્યકતા છે તે જે મનુષ્યમા દોષ તે વાદિ ભળી શકે જે જેનામા સગાર નથી તે તેને ભણવામાં અનધિકારી છે મદ્રાદિક સદાચારનો પગિલાગ કરવાથી વેદાખ્યાનના અનધિકારી થવા છે તેઓ કરી મગાર સપાન મરીને વેદાદિનુ અખ્યાન કરી શકે છે

સાક્ષય લોક પહેલાં પગ ગિપતાઆદિક વિશેષ કરીને ભણતા નમેતા ખીન્ન લોકોને ભણાવવાનુ અધ કરાથી શિષ્યવિદ્યા આદિ મનુષ્યોની હિમ્મતી અનેક વિદ્યા અદીથી નટ થઈ દવે બૂખે મગરાનો મમય આચ્યો છે હિમ્મત આપવાને પગ મનુષ્યોને અનેક કટ સદન કરતુ પડે છે તો શાસ્ત્રોનુ અખ્યાન કરવાનો મમય પગ કેરી રીતે મળી શકે તેમા મમય મમવો અને ભાગ્યુ તેનો સભવ નથી

તથાપિ આર્યત્વનુ અભિમાન ગખનાર પ્રજને ધર્મનો કોઈ સમકાર ન હોવો તથા પોતાના ધર્મ અખથી કોઈ વાતની ખચ ન હોવી તે બદુ ગમતી વાત છે. અદીના દમાઈ, મુઅમાન, આદિ લોખ પગ આપ મવ અને કુગન દાગ પોતાનો ધર્મ કદકે મજો

છે. તેમની આગળ વાત કરનાર આર્ય પ્રગ્ભને પોતાના ધર્મની કાંઈ પણ ખચર ન હોવી તે બહુ ખેદની વાત છે. તેથી દરેક મનુષ્યને પોતાના ધર્મો સામાન્ય રૂપે પણ જાણવાની આવશ્યકતા છે. તેથી સામાન્ય રૂપે સર્વ પ્રકારના ધર્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાને માટે આ વેદાર્થચિન્તામણિ નામનો ગ્રન્થ લખવામાં આવ્યો છે.

આ ગ્રન્થ, વેદની સહિતા તથા બ્રાહ્મણ, આરણ્યક, ઉપનિષદ, આદિક નામથી પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થ, તથા સાંખ્ય આદિ દર્શન શાસ્ત્ર, તથા મન્વાદિક ધર્મશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, આદિ અનેક ગ્રન્થોનાં પ્રમાણુ આપી સર્વને ઉપયોગી વર્ણુધર્મ, આશ્રમધર્મ, નીતિ, સદાચાર, કર્મ, ઉપાસના, જ્ઞાન, આદિનો સ્પષ્ટ રીતે નિર્ણય કરીને લખવામાં આવ્યો છે. તેમાં કોઈના મતનું ખંડન કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નથી. યથાર્થ વાતોને જ પ્રકટ કરી છે.

આ ગ્રન્થમાં પહેલા પ્રકરણનું નામ સદાચાર પ્રકરણ છે. સદાચાર સર્વ ધર્મનું મૂલ હોવાથી તેને પહેલું લખવામાં આવ્યું છે. રહેણી વગેરેનો વિવેક ન હોવાથી સારો મનુષ્ય પણ સદાચારથી વગિ-ચત થઈ જાય છે. તેથી તેના જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે. તેથી તેનું જ્ઞાન સંપાદન કરવાને માટે ખીજ નીતિ પ્રકરણમાં સામાન્ય નીતિનું નિર્ણય કરવામાં આવ્યું છે. અને સદાચારી મનુષ્ય ધર્માનુષ્ઠાન કરે તો તેને ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી ત્રીજા ધર્મ પ્રકરણમાં સર્વ પ્રકારના ધર્મનું નિર્ણય કરવામાં આવ્યું છે. અને નિષ્કામ ધર્માચરણથી જ મનુષ્યમાં દૈવી સંપત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે કારણથી ચોથા નિષ્કામ કર્મયોગ પ્રકરણમાં નિષ્કામ કર્મયોગનું નિર્ણય કર્યું છે. અને દૈવી સંપત્તિવાળો મનુષ્ય ઇશ્વરભક્તિ અથવા વૈદિક ઉપાસનાને યોગ્ય થાય છે, તેથી તેનું નિર્ણય કર્યા બાદ, પાંચમા પ્રકરણમાં ભક્તિ, અને છઠ્ઠા પ્રકરણમાં વૈદિક ઉપાસનાઓના ભેદો લખવામાં આવ્યા છે. ઉપાસના અથવા ભક્તિ વડે અન્તઃકરણના વિક્ષેપ જેના નિવૃત્ત થયા છે તેવો મનુષ્ય જ્ઞાનનો અધિકારી થઈ શકે છે. તેથી સાતમા પ્રકરણમાં જ્ઞાનયોગ લખવામાં આવ્યો છે. એ પ્રમાણે કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરીને, તેથી અતિરિક્ત તથા તે જ્ઞાનાદિને ઉપયોગી અનેક સાધનોને પ્રતિપાદન કરવાને માટે આઠમું મિશ્ર પ્રકરણ નામનું પ્રકરણ લખવામાં આવ્યું છે. આ સર્વ વિષયો અમારી મરજી અનુસાર લખવામાં આવ્યા નથી, પરંતુ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે વૈદિક ગ્રન્થોને અનુસાર તે ગ્રન્થોનાં પ્રમાણોના આધારે લખવામાં આવ્યા છે. તેમાં પણ કેટલાક લોકોને શંકા થવાનો સંભવ છે. તેથી તે શંકાઓનું નિવારણ કરવાને માટે નવમું સમાલોચન પ્રકરણ લખવામાં આવ્યું છે. અને સમાલોચન પ્રકરણ લખીને ગ્રન્થની સમાપ્તિ કરવામાં આવી છે.

માટે ધર્મપ્રેમી પવિત્ર હૃદય વાળા સજ્જનો આ ગ્રન્થથી અવશ્ય લાભ લેશે. **સ્વયં વિસ્તરેણ ॥**

વિશેષ જે જે ગ્રન્થોમાંથી પ્રમાણુ આપવામાં આવ્યાં છે તે સર્વના અડ્ડકા પ્રાયઃ આપવામાં આવ્યા છે, છતાં કોઈક અડ્ડકા લેખ લખતી વખતે ભૂલથી નાંધી લેવાના રહી ગયેલા હોવાથી તે આપવામાં આવ્યા નથી. અને ગ્રન્થોનાં નામ જો કે સંક્ષિપ્ત લખવામાં આવ્યાં છે, પરંતુ તેમનાં પૂર્ણ નામ ગ્રન્થના પહેલાં આપવામાં આવ્યાં છે તે જોઈ લેવાં.

અમદાવાદ.

સંવત ૧૯૯૨ ના માર્ગશીર્ષ શુક્લ ૨
ગુરુવાર, તા. ૨૮ નવેમ્બર સને ૧૯૩૫.

સ્વામી શ્રીમાધવાનન્દજી.

વૈદ્યાર્થચિન્તામણિ. ભાગ-૧.

વિષયાનુક્રમણિકા.

વિષયનાં નામ.	પૃષ્ઠ.
મંગલોચરણ—	૧
૧. સંદાયાર પ્રકરણ—	૨-૧૭૮
૧. સંદાયારનો મહિમા અને સત્પુરુષનાં લક્ષણ.	૨-૮
૨. તૃણોત્થાગ અને સંતોષનું નિરૂપણ.	૧૦-૨૧
૩. ક્ષમા અને ક્રોધત્યાગ નિરૂપણ.	૨૨-૩૧
૪. કુલમદ્દ, આદિ છ પ્રકારના મદ્દના ત્યાગનું નિરૂપણ.	૩૨-૪૬
૫. પાપત્યાગ નિરૂપણ.	૪૭-૧૦૫
પુણ્યપાપનું નિરૂપણ.	૪૭-૬૪
માનસિક પાપ નિરૂપણ	૬૪-૬૭
વાણીના પાપનું નિરૂપણ.	૬૭-૭૭
શારીરિક પાપનું નિરૂપણ.	૭૭-૮૮
અન્ય પ્રકારનાં પાપ-મહાપાતક.	૮૮-૯૪
ઉપપાતક (જાતિભ્રંશકરણ, સંકરીકરણ,	
અપાત્રીકરણ, મલિનીકરણ આદિ) નિરૂપણ	૯૪-૧૦૦
જ્ઞાનપ્રતિબંધક પાપ.	૧૦૦-૧૦૫
૬. સત્યનિરૂપણ.	૧૦૬-૧૨૧
સત્યનો મહિમા અને હરિશ્ચંદ્ર આદિનો ઇતિહાસ.	૧૦૬-૧૨૦
મિથ્યાભાષણનો નિષેધ અને શિવપુરાણમાં સત્યનો મુહુર્તિમા.	૧૨૦-૧૨૧
૭. સત્પુરુષના અનુસરણનું નિરૂપણ.	૧૨૨-૧૨૭
૮. વિદ્વાનોની સેવા.	૧૨૮-૧૩૬
૯. યોગ્યને માન આપવા સંબંધી નિરૂપણ.	૧૩૭-૧૪૦
૧૦. શત્રુ સાથે વિનયનું નિરૂપણ.	૧૪૧-૧૪૫
૧૧. આત્મપ્રશંસાનિષેધ નિરૂપણ.	૧૪૬-૧૪૮
૧૨. સત્કીર્તિના પાલનનું નિરૂપણ અને દિલીપ રાજાનો ઇતિહાસ.	૧૫૦-૧૫૪
૧૩. દયાનિરૂપણ.	૧૫૫-૧૫૬
૧૪. રનાતક આદિના વર્તનરૂપ સંદાયારનું નિરૂપણ.	૧૫૭-૧૭૫
૧૫. મનુષ્યમાત્રને ઉપયોગી ક્ષમા, સત્ય, આદિ સૌમાન્ય	
ધર્મનું નિરૂપણ.	૧૭૬-૧૭૮

વિષયનાં નામ.	પૃષ્ઠ.
૨. નીતિ પ્રકરણ—	૧૭૬-૨૩૬
૩. ધર્મ પ્રકરણ—	૨૩૭-૫૬૦
૧. ધર્મનું પ્રતિપાદન અને લક્ષ્મીજીનો ઇતિહાસ.	૨૩૭-૨૫૩
૨. ધર્મમાં પ્રમાણ, ધર્મનું સ્વરૂપ, અને દેશાદિ ધર્મના ભેદનું નિરૂપણ.	૨૫૪-૨૬૧
૩. ધર્મના વિશેષ ભેદ.	૨૬૨-૨૬૪
૪. વર્ણાદિ ધર્મભેદ.	૨૬૫-૨૬૬
૫. બ્રાહ્મણ ધર્મ. (વેદ તથા શાસ્ત્રાદિકોના વિભાગ અને ૬૪ કલા વિધાઓ સાથે અનેક વિધાઓનું પ્રતિપાદન).	
૬. ક્ષત્રિયધર્મ.	૨૬૭-૩૦૪
ક્ષત્રિયધર્મનિરૂપણ.	૩૦૫-૩૦૮
રાજનીતિપ્રશંસા.	૩૦૯-૩૧૨
નીતિશાસ્ત્રના અગ્રાન્તુ ક્ષ.	૩૧૩-૩૧૭
ક્ષત્રિયધર્મ અને સુદ્ધિયલ નિરૂપણ.	૩૧૮-૩૨૧
ક્ષત્રિયધર્મ-રાજને ઉપયોગી વિદ્યા આદિ નિરૂપણ.	૩૨૨-૩૪૭
લોભના દોષ.	૩૨૫-૩૨૯
કામજ દોષનું આખ્યાન.	૩૨૯
આતતાયીનાં લક્ષણ આદિ.	૩૨૯-૩૩૩
શિકારના દોષ.	૩૩૩-૩૩૭
મદ્યપાનના દોષનું નિરૂપણ.	૩૩૭-૩૪૨
ક્રોધજ દોષનું આખ્યાન.	૩૪૨-૩૪૭
દુષ્ટનીતિ.	૩૪૮-૩૫૬
દુષ્ટભયનિરૂપણ.	૩૪૮-૩૫૧
રાજનાં કર્તવ્ય અકર્તવ્ય.	૩૫૧
પક્ષપાતનાં કારણ.	૩૫૧-૩૫૬
દેવી તથા માનુષી આપત્તિ નિરૂપણ.	૩૫૭-૩૬૧
દેવીઆપત્તિવર્ણન.	૩૫૭-૩૫૮
માનુષી આપત્તિ વર્ણન.	૩૫૮-૩૬૧
રાજભેદ નિરૂપણ.	૩૬૨
રાજપ્રકૃતિનું વર્ણન.	૩૬૩-૩૬૬
શુભચરચાનનું નિરૂપણ.	૩૭૦-૩૭૧
મન્ત્રનિરૂપણ.	૩૭૨-૩૭૩
હૃતપ્રણિધિનિરૂપણ.	૩૭૪

વિષયનાં નામ.

પૃષ્ઠ.

રાજરક્ષા.	૩૭૫-૩૭૭
રાજપુત્રના ધર્મ.	૩૭૬-૩૭૮
રાજની દિનચર્યાનું વર્ણન.	૩૭૮-૩૮૧
નિશાન્તપ્રણિધિનું વર્ણન. (નિશાન્તપ્રણિધિ એટલે રાજભવન ખનાવવાની રીતનું વર્ણન).	૩૮૨-૩૮૪
કૃષિ સંબંધી વિચાર.	૩૮૫-૩૮૬
ભૂમિછિદ્રવિધાન.	૩૮૬-૩૮૭
શાસનલેખવિધિ.	૩૮૭-૩૮૩
રત્નપરીક્ષા.	૩૮૩-૩૮૭
ચન્દન, કસ્તુરી, આદિ પરીક્ષાનિરૂપણ.	૩૮૭-૪૦૧
ચર્માદિ નિરૂપણ.	૪૦૧
વસ્ત્રનિરૂપણ.	૪૦૨-૪૦૩
સુવર્ણઆદિ નિરૂપણ.	૪૦૩
અશ્વાદિ નિરૂપણ.	૪૦૪-૪૦૭
દુર્ગ તથા અસ્ત્ર શસ્ત્ર આદિ નિરૂપણ.	૪૦૭-૪૧૧
યુદ્ધનિરૂપણ.	૪૧૧-૪૨૪
યુદ્ધના બેદનું નિરૂપણ.	૪૧૧-૪૧૫
યાત્રાકાલ આદિ નિરૂપણ.	૪૧૬-૪૨૧
૭. વૈશ્યધર્મ.	૪૨૨-૪૪૩
ગૌરક્ષા નિરૂપણ.	૪૨૨-૪૩૨
કૃષિનિરૂપણ.	૪૩૨-૪૪૦
વ્યાપાર નિરૂપણ.	૪૪૦
કુસીદ (વ્યાજ) સંબંધી વિચાર.	૪૪૧-૪૪૩
૮. શૂદ્રધર્મ.	૪૪૪-૪૫૦
૯. સંકર જાતિ અને તેમના ધર્મ.	૪૫૧-૪૬૫
૧૦. અત્યજ અને અસ્પૃશ્યતા નિરૂપણ.	૪૬૬-૪૭૨
આશ્રમધર્માન્તર્ગતઃ—	
૧૧. બ્રહ્મચર્યાશ્રમધર્મ.	૪૭૩-૪૮૫
બ્રહ્મચર્યાશ્રમ નિરૂપણ.	૪૭૩-૪૭૭
બ્રહ્મચારીના વસ્ત્ર દણ્ડાદિ નિયમોનું નિરૂપણ.	૪૭૮-૪૮૧
શિષ્ય પ્રતિ ગુરુનું કર્તવ્ય.	૪૮૧-૪૮૨
અનુધ્યયન નિયમ તથા અનુધ્યાય નિરૂપણ.	૪૮૨-૪૮૪
બ્રહ્મચારીબેદ.	૪૮૪-૪૮૫

विषयनां नाम.

१२. गृहस्थाश्रम धर्मः.

गृहस्थना धर्मनुं निरूपण.

गृहस्थना धर्मनी प्रशंसा.

विवाह योग्य वरनां लक्षण.

विवाह योग्य अन्यानां लक्षण आदि निरूपण.

अन्यानां लक्षण तथा कानुं निरूपण.

विवाह योग्य नति निरूपण.

विवाहभेद निरूपण.

वरकन्याविक्रयनिषेध निरूपण.

श्री प्रति पति आदिनुं कर्तव्य.

श्रीश्रोत्रे वशभां राभवाना उपाय.

त्याग करवा योग्य श्री तथा पति संबंधी विवेचन.

पृष्ठ.

४८६-५६०

४८६-५००

५००-५०२

५०२-५१०

५१०-५१६

५१६-५३१

५३२-५३५

५३५-५३६

५३६-५४३

५४३-५४८

५४८-५५५

५५६-५६०

“वेदार्थचिन्तामणि” भां उल्लेखेना ग्रन्थानां संक्षिप्त नामानुं विवरण.

संक्षिप्तनाम. पूर्णनाम.

अ. अ.-अद्वैतानुभूतिः ।

अ. आ.-अद्वैतामोदः ।

अक्ष. उ.-अक्षमालोपनिषद् ।

अक्षि. उ.-अक्षयुपनिषद् ।

अ. गी.-अवधूत गीता ।

अघो. त.-अघोरीतन्त्रम् ।

अघो. प.-अघोरशिवपद्धतिः ।

अंगि. स्म.-अङ्गिरस्मृतिः ।

अ. तार. उ.-अद्वयतारकापनिषद् ।

अत्रि. सं.-अत्रिसंहिता ।

अत्रि. स्म.-अत्रिस्मृतिः ।

अध्या. उ.-अध्यात्मोपनिषद् ।

अध्या. रा.-अध्यात्मरामायणम् ।

अज. उ.-अजपूर्णोपनिषद् ।

अ. पु.-अग्निपुराणम् ।

अ. प्र.-अनुभूतिप्रकाशः ।

अ. ब्र. सि.-अद्वैतब्रह्मसिद्धिः ।

अ. भू.-अपरोक्षानुभूतिः ।

अमृ. उ.-अमृतनादोपनिषद् ।

संक्षिप्तनाम.

पूर्णनाम.

अ. रं.-अनङ्गरंगः ।

अव. उ.-अवधूतोपनिषद् ।

अ. वि.-अनात्मश्रीविगर्हणम् ।

अ. वे. सं.-अथर्ववेदसंहिता ।

अव्य. उ.-अव्यक्तोपनिषद् ।

अ. शि. उ.-अथर्वशिखोपनिषद् ।

अ. शिर. उ.-अथर्वशिर उपनिषद् ।

अष्टा. गी.-अष्टावक्रगीता ।

अ. सं. अगस्त्य संहिता ।

अ. सं. अ. सू.-अथर्ववेदसंहिताकाण्ड

अनुवाकसुक्तमन्त्रः ।

आ.

आ. उ.-आत्मोपनिषद् ।

आ. क.-आसुरी कल्पः ।

आदि. पु.-आदिपुराणम् ।

आ. घ. सू.-आपस्तम्बीयधर्मसुत्रम् ।

आधा. प.-आधानपद्धतिः ।

आप. स्म.-आपस्तम्बस्मृतिः ।

आ. पु.-आत्मीपुराणम् ।

संक्षिप्तनाम पूर्णनाम.

आ. बो-आत्मबोधः ।

आ. बो. उ-आत्मबोधोपनिषद् ।

आ. मा-मांश्चर्ययोगमाला ।

आर. सं-आरण्यकसंहिता ।

आरु उ-आरुणिकोपनिषद् ।

आ. श्री. सू-आश्वलायनश्रौतसूत्रम् ।

आ. प-आत्मपदकम् ।

ई. उ-ईशावास्योपनिषद् ।

उ.

उ. गो-उत्तरगोता ।

उ. प-उपदेशपञ्चकम् ।

उप. स्मृ-उपमन्युस्मृतिः ।

उ. सा-उपदेशसाहस्री ।

क

ऋ सं-ऋग्वेदसंहिता ।

ऋ अ म. अ. सू-ऋग्वेद अष्टक मण्डल
अनुवाक सूत्र ऋचा ।

प.

प. उ-एकादशोपनिषद् ।

पे

पे. उ.-पेतरयोपनिषद् ।

पे. ब्रा-पेतरयब्राह्मणम् ।

औ.

औ. स्मृ-औशनसस्मृतिः ।

क.

क. चू-कन्दपंचूडामणिः ।

क. रु. उ-कठरुद्रोपनिषद् ।

क. पु-कल्किपुराणम् ।

क. स्मृ-कश्यपस्मृतिः ।

क. सं. उ-कलिसंतरणोपनिषद् ।

का. उ-काठकोपनिषद् ।

का. स्मृ-काण्वस्मृतिः ।

का. त-कालीतन्त्रम् ।

का. स्म-कात्यायनस्मृतिः ।

काद-कादंबरी ।

का. नी. कामन्दकनीतिः ।

संक्षिप्तनाम. पूर्णनाम

का. पु. कालिकापुराणम् ।

काला रु. उ-कालाग्रिरुद्रोपनिषद् ।

का. सू-कामसूत्रम् ।

कु. चू त-कुलचूडामणितन्त्रम् ।

कु. त-कुलार्णवतन्त्रम् ।

कूर्म पु-कूर्मपुराणम् ।

कृ. उ.-कृष्णोपनिषद् ।

कृ. य. तै. सं-कृष्णयजुर्वेद तैत्तिरीय-
संहिता ।

के. उ-केनोपनिषद् ।

कै. उ-कैवल्योपनिषद् ।

को. अ-कोटिल्यार्थशास्त्रम् ।

को. ब्रा उ-कोपितको ब्राह्मणोपनिषद् ।

ख.

खा. सू-खादिरगृह्यसूत्रम् ।

ग.

ग उ-गणपत्युपनिषद् ।

गरु. उ-गरुडोपनिषद् ।

गरु. पु-गरुडपुराणम् ।

गर्भ. उ-गर्भोपनिषद् ।

गा. पु. च.-गायत्रीपुरश्चरणे पद्धतिः ।

गु. गो-गुरुगीता ।

गृ. सं-गृह्यसंग्रहः ।

गो. उ. उ-गोपाल उत्तरतापिन्युपनिषद् ।

गो. प-गोरक्षपद्धतिः ।

गो. पू उ-गोपाल पूवेतापिन्युपनिषद् ।

गो. ब्रा-गोपथब्राह्मणम् ।

गोमि. गृ. सू-गोमिलीयगृह्यसूत्रम् ।

गो. स्मृ-गोमिलस्मृतिः ।

गौ. त-गौतमीयतन्त्रम् ।

गौ. ध सू-गौतमधर्मसूत्रम् ।

घ.

घे. सं-घेरण्डसंहिता ।

च.

च. प-चर्पटपञ्चरिका ।

च. म-चतुर्विंशतिमतम् ।

च. सं. चरकसंहिता ।

संक्षिप्तनाम. पूर्णनाम.

चा. द-चार्याकदर्शनम् ।

चा. सू-चाणक्यनीतिसूत्रम् ।

छ.

छा. उ-छान्दोग्योपनिषद् ।

ज.

जा. द. उ-जाबालदर्शनोपनिषद् ।

जा. उ-जाबालोपनिषद् ।

जाबा. उ-जाबाल्युपनिषद् ।

जा. स्मृ-जाबालिस्मृतिः ।

जी. वि-जीवन्मुक्तिविवेकः ।

जै. गृ. सू-जैमिनिगृह्यसूत्रम् ।

त उ-तत्त्वोपदेशः ।

ता. च. वि-ताम्बूलचर्वणविधिः ।

ता. उ-तारासारोपनिषद् ।

ता. त-तारातन्त्रम् ।

ता. ब्रा-ताण्ड्यमहाब्राह्मणम् ।

ता. र-तारारहस्यम् ।

तुरी. उ. तुरीयातोतोपनिषद् ।

ते. वि. उ-तेजोविदूषणपनिषद् ।

तै. आ-तैत्तिरीयभारण्यकम् ।

तै. उ-तैत्तिरीयोपनिषद् ।

तै. ब्रा-तैत्तिरोयब्राह्मणम् ।

तै. वा-तैत्तिरोयवार्तिकम् ।

तै. सं प्र अ-तैत्तिरीयसंहिताकाण्ड
प्रपाठक अनुवाकः ।

त्रि. ता. उ-त्रिपुरातापन्युपनिषद् ।

त्रि. ना उ-त्रिपादविभूतिमहानारायणो-
पनिषद् ।

त्रि. पु. उ-त्रिपुरोपनिषद् ।

त्रि. सा. स-त्रिपुरासारसमुच्चयः ।

द.

दत्ता. उ-दत्तात्रेयोपनिषद् ।

द. स्मृ-दक्षस्मृतिः ।

द. प्र-दहरविद्याप्रकाशिका ।

दे. उ-देव्युपनिषद् ।

दे. स्मृ-देवलस्मृतिः ।

दै. ब्रा-दैवतब्राह्मणम् ।

संक्षिप्तनाम.

पूर्णनाम.

द्रा. गृ. सू-द्राह्यायणगृह्यसूत्रम् ।

द्रा. प-द्राक्षपञ्जरिका ।

ध.

ध. प-धम्मपद ।

ध. सि-धर्मसिन्धुः

ध्या. बि. उ-ध्यानविन्दूपनिषद् ।

न.

न. का-नन्दोश्वरकारिका (काशिका) ।

न. प-नरेश्वरपरोक्षा ।

ना. उ-नादविदूषणपनिषद् ।

ना. प-नारदपञ्जरात्रम् ।

ना. प. उ-नारदपरिव्राजकोपनिषद् ।

ना. पु-नारदीयपुराणम् ।

नारा. उ-नारायणोपनिषद् ।

ना. स्मृ-नारदस्मृतिः ।

नि-निरुक्तम् ।

नि. उ-निरालंबोपनिषद् ।

नि. म-निर्वाणमञ्जरी ।

नि. सि-निर्णयसिन्धुः ।

नी. म-नीतिमयूखः ।

नी. श-नीतिशतकम् ।

नी. सा-नीतिसारः ।

नृ. उ. उ-नृसिंहउत्तरतापिन्यु-
पनिषद् ।

नृ. पु-नृसिंहपुराणम् ।

नृ. पू उ-नृसिंहपूर्वतापिन्युपनिषद् ।

नै. सि-नैष्कर्म्यसिद्धिः ।

प.

प. उ-पञ्चब्रह्मोपनिषद् ।

प. त-पञ्चतन्त्रम्

प. त-पञ्चदशी ।

प. प. उ-परमहंसपरिव्राजकोपनिषद् ।

प. पु-पद्मपुराणम् ।

प. ब्र. उ-परब्रह्मोपनिषद् ।

पर. उ-परमहंसोपनिषद् ।

पं. सा-परमार्थसारः ।

पा. गी-पाण्डवगीता ।

संक्षिप्तनाम. पूर्णनाम.

पा. द-पाकदर्पणम् ।

पा. मा-पाराशरमाधवम् ।

पा. स्मृ-पाराशरस्मृतिः ।

पारा गृ-पारास्करगृह्यसूत्रम् ।

पि. स्मृ-पितामहस्मृतिः ।

पु स्मृ-पुलस्त्यस्मृतिः ।

पै. उ-पैङ्गलोपनिषद् ।

पै स्मृ-पैठनसी स्मृतिः ।

प्र. उ-प्रश्नोपनिषद् ।

प्र. ना-प्रबोधचन्द्रोदयनाटकम् ।

प्र रु-प्रतापरुद्रोद्यम् ।

प्रश्नो-प्रश्नोत्तरी ।

प्र. सा-प्रपञ्चसारम् ।

प्र. सु-प्रबोधसुधाकरः ।

प्र. स्मृ-प्रजापतिस्मृतिः ।

व.

वा सू-वार्हस्पत्यसूत्रम् ।

वृ. जा उ-बृहज्जाबालोपनिषद् ।

वृ. पा. स्मृ-बृहत्पाराशर स्मृतिः ।

वृ. य. स्मृ-बृहद्यमस्मृतिः ।

वृ. वि. स्मृ-बृहद्विष्णुस्मृतिः ।

बृह स्मृ-बृहस्पतिस्मृतिः ।

ब्र. वि-ब्रह्मानुचिन्तनम् ।

ब्र. ब्रा-ब्रह्मज्ञानावली ।

ब्र. पु-ब्रह्मपुराणम् ।

ब्र. बि. उ-ब्रह्मयिन्दूपनिषद् ।

ब्र. वि. उ-ब्रह्मविद्योपनिषद् ।

ब्र वै. पु-ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ।

ब्रह्मा. पु-ब्रह्माण्डपुराणम् ।

भ.

भ. गौ-भगवद्गीता ।

भ. र-भक्तिरसाधनम् ।

भ. वि. पु-भविष्यत्पुराणम् ।

भाग. पु-भागवतपुराणम् ।

मे. धि-मेदधिकारः ।

भो. प्र-भोजप्रबन्धः ।

संक्षिप्तनाम पूर्णनाम.

म

म. पु-मत्स्यपुराणम् ।

मरी. स्मृ-मरीचिस्मृतिः ।

म. भाग-महाभागवतम् ।

म. वा. उ-महावाक्योपनिषद् ।

म स्मृ-मनुस्मृतिः ।

मा. उ-माण्डूक्योपनिषद् ।

भा. का-माण्डूक्यकारिका ।

मा. गृ. सू-मानवगृह्यसूत्रम् ।

मा. नि-माधवनिदानम् ।

मा. पु-मार्कण्डेयपुराणम् ।

मो द. भोमांसादर्शनम् ।

मु उ-मुक्तिकोपनिषद् ।

मुण्ड. उ-मुण्डकोपनिषद् ।

मो मु-मोहमुद्गरः ।

य.

य. सं-यतिधर्मसंग्रहः ।

य स्मृ-यमस्मृतिः ।

या. स्मृ मि. टी-याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

मिताक्षरो टीका ।

यो. चू. उ-योगचूडामण्युनिषद् ।

यो. त. उ-योगतत्त्वोपनिषद् ।

यो. ता. योगनारायण ।

यो. द-योगदर्शनम् ।

यो. यो-योगगीजम् ।

यो. र-योगरत्नाकरम् ।

यो. वार्ति-योगवार्तिकम् ।

यो. वासि-योगवासिष्ठम् ।

र.

र. का-रघुवंशकाव्यम् ।

रा. नि-राजनिघण्टुः ।

रु उ-रुद्राक्षजाबालोपनिषद् ।

ल

ल. आ. स्मृ-लघुभाष्यलायनस्मृतिः ।

ल. वा-लघुवाक्यवृत्तिः ।

ल वि. स्मृ-लघुविष्णुस्मृतिः ।

ल. श. स्मृ-लघुशङ्खस्मृतिः ।

ला. शा. स्मृ-लघुशातातपस्मृतिः ।

संक्षिप्तनाम.

पूर्णनाम.

ल. हा. स्मृ-लघुहारितस्मृतिः ।

लि. पु-लिङ्गपुराणम् ।

लि. स्मृ-लिखितस्मृतिः ।

ली. स्मृ-लौगाक्षिस्मृतिः ।

व.

व. पु-वराहपुराणम् ।

व. सू. उ-वज्रसूचिउपनिषद् ।

व. स्मृ-वसिष्ठस्मृतिः ।

वा. भ-वाग्भटः ।

वाम. पु-वामनपुराणम् ।

वा. रा-वाल्मीकिरामायणम् ।

वायु पु-वायुपुराणम् ।

वा वृ-वाक्यवृत्तिः ।

वा स्मृ-वाधूलस्मृतिः ।

वा. सु-वाक्यसुधा ।

वि. च-विवेकचूडामणिः ।

वि. घ. पु-विष्णुधर्मोत्तरपुराणम् ।

वि. नी-विदुरनीतिः ।

वि. पु विष्णुपुराणम् ।

वि. सं-विष्णुसंहिता ।

वृ. चा. नी-वृद्धचाणक्यनीतिः ।

वृ. म. स्मृ-वृद्धमनुस्मृतिः ।

वृ. या. स्मृ-वृद्धयाज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

वृ. व. स्मृ-वृद्धवसिष्ठस्मृतिः ।

वृ. शा. स्मृ-वृद्धशातातपस्मृतिः ।

वे. द-वेदान्तदर्शनम् ।

वे. सा-वेदान्तसारः ।

वे. सि. मु-वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावली ।

वै. द-वैशेषिकदर्शनम् ।

व्या. स्म-व्यासस्मृतिः ।

श.

श. आ-शतपथब्राह्मणम् ।

श. म-शब्दस्तोममहानिधिः ।

श. श्लो-शतश्लोकी ।

श. दि-शङ्करदिग्विजयः ।

श. स्मृ-शङ्खलिखितस्मृतिः ।

श. ब्रा. प्र-शतपथब्राह्मणकाण्डप्रपाठक

ब्राह्मणम् ।

संक्षिप्तनाम.

पूर्णनाम.

शाण्डि. स्म-शाण्डिल्यस्मृतिः ।

शा. स-शाण्डिल्यसूत्रम् ।

शा. स्मृ-शाङ्करस्मृतिः ।

शि. गी-शिवगीता ।

शि. सं-शिवसंहिता ।

शि. स्व-शिवस्वरोदयः ।

शु. नी-शुक्रनीतिः ।

शौ. स्मृ-शौनकस्मृतिः ।

श्लो. वा-श्लोकवार्तिकम् ।

ष. ब्रा-षट्त्रिंशद्ब्राह्मणम् ।

ष. म-षट्त्रिंशन्मतम् ।

ष. स्तो-षट्पतिस्तोत्रम् ।

स.

सं. उ-संन्यासोपनिषद् ।

सं. र-संगीतरत्नाकरः ।

सं. शा-संक्षेपशारीरकम् ।

सं. स्मृ. संवर्तस्मृतिः ।

स. अनु-सदाचारानुसंधानम् ।

स. रो. चि-सर्वरोगचिकित्सारत्नम् ।

स. वे. सं-सर्ववेदान्तसिद्धान्तसार-

संग्रहः ।

स. सू-सत्यापाढीश्रौत सूत्रम् ।

सा. का-साङ्ख्यकारिका ।

सा. द-साङ्ख्यदर्शनम् ।

सा. पु-सांवपुराणम् ।

सा. सं-सामवेदसंहिता ।

सु. र-सुभाषित रत्नभाण्डागारम् ।

सुशु-सुश्रुतम् ।

सु. स्मृ-सुमन्तु स्मृतिः ।

सू. उ-सूर्योपनिषद् ।

सू. स-सूतसंहिता ।

सौ. पु-सौरपुराणम् ।

स्वा. नि-स्वात्मनिरूपणम् ।

ह.

हठ. प्र-हठयोगप्रदीपिका ।

ह. वं. पु-हरिवंशपुराणम् ।

हि.-हितोपदेशः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

परमहंस संन्यासी श्रीभाधवानन्द स्वामील विरायत

॥ वेदार्थचिन्तामणि ॥

भंगदायकम्

श्रेयो यस्य कृपावशादतुलितं सम्पद्यते शाश्वतम्
 स्रय्यश्चास्ति समस्तविघ्ननिचयः संराधनादाश्रितैः ।
 तन्देवं निखिलार्थसंवितरणे दक्षञ्च सद्रक्षणे
 वन्दे हैमवतीसुतं सिततनुं प्रोद्यत्सुशुण्डं विशुम् ॥ १ ॥

यामेकां बहुधा वदन्ति गिरिराट्पुत्रीं सुपत्नीञ्च या-
 मीशस्यासुरमर्दनीं सुरवरैर्ध्यातां सदा पीडितै ।
 सारासारविवेकबोधनिलयां संसारसन्तारणीं
 वाणीं तां मनसा स्मरामि रुचिरां सर्वार्थरूपां पराम् ॥ २ ॥

कौमारे बहुलालनादिभिरहनीतं सदा दुष्करैः
 बलेशाश्चापलसञ्चितास्त्वनुदिनं संस्थापिताश्चान्तरे ।
 सद्धर्माचरणप्रचारणपरी सद्भिः समाराधितौ
 वन्दे तौ पितरौ समस्तदुरितमध्वसकौ शङ्करौ ॥ ३ ॥

યદ્વક્ત્યા લભતે પદં શ્રુતિગતં જીવો હિ મોક્ષાત્મકં
ગત્વા નાસ્તિ પુનર્ભવો बहुरुजः कर्मप्रभावाश्रितः ।
नित्यं संसृतिपङ्कमग्नमनुजानुद्धर्तुकामान्गुरुन्
वन्दे शास्त्रमहावने विचरतो ज्ञानप्रदानन्वहम् ॥ ૪ ॥

भ्रान्त्या यत्र जगद्विभाति विमले सच्चित्स्वरूपे महा-
शक्त्या नित्यमिदं व्यवर्तत महाभूतैः पृथिव्यादिभिः ।
भासा यस्य महातमो जनिजुषां याति क्षयश्चान्तरं
सर्वस्यान्तरवस्थिताय महसे तस्मै नमो ब्रह्मणे ॥ ५ ॥

સદાચારપ્રકરણ ૧.

અધ્યાય ૧.

સર્વ પ્રકારના પુરુષાર્થની સિદ્ધિ કરવાને માટે મુખ્ય અધિકારી
સદાચાર. નીતિ સદાચારી મનુષ્ય છે, તેટલા માટે અહીં પ્રથમ સદાચારનું
નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર વસ્તુને પુરુષાર્થ કહે છે, અર્થાત્ મનુષ્યને
ધન્ય કરવા યોગ્ય તથા પ્રયત્ન કરીને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. તેમાં અર્થ (ધન)ની ધન્યતા
કરનાર સર્વ મનુષ્ય છે. ખાનપાનાદિ જૂદા જૂદા પ્રકારના વિષયોમાં પ્રાણીમાત્રને ધન્યતા
હોવાથી પ્રાણીમાત્રને કામના અધિકારી કહેવા ઉચિત છે. ધર્મ તથા મોક્ષની ધન્યતા
કરનાર તો બહુ થોડા હોય છે. તેમાં પણ મોક્ષની ધન્યતા કરનાર તો વળી બહુ જ થોડા
હોય છે, કારણ કે બ્રહ્મવિદ્યા અર્થાત્ પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિને માટે મુખ્ય સાધન જે આત્મજ્ઞાન
છે અને જેને સંપાદન કરાવનાર વિદ્યાનું નામ બ્રહ્મવિદ્યા છે, તે બહુ જ દુર્લભ છે. શ્રુતિ પણ
બ્રહ્મવિદ્યાની દુર્લભતા કહે છે:—

શ્રવણાયાઽપિ बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः ।

आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाऽऽश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥

કઠોપ ૦ અ ૦ ૧, વ ૦ ૨, મં ૦ ૭ ॥

અર્થ:—પરમેશ્વરપ્રાપ્તિના સાધનરૂપ બ્રહ્મવિદ્યાનું બહુ લોકોને શ્રવણ કરવાનું પણ
પ્રાપ્ત થતું નથી. કેંઈ લોક શ્રવણ કરતા હોવા છતાં પણ ભાગ્યહીન હોવાથી તથા
અંતઃકરણમાં શુભ સંસ્કાર નહીં હોવાથી આત્માને જાણી શકતા નથી. વળી બ્રહ્મવિદ્યાનો
વક્તા પણ કોઈ આશ્ચર્યરૂપ છે અર્થાત્ અનેક મનુષ્યોની મધ્યે તેવો કોઈ એક જ હોય છે. શ્રવણ
કરીને તેનો જ્ઞાતા પણ કોઈ એક નિપુણ જ હોય છે. વળી કુશલ (નિપુણ) અર્થાત્ બ્રહ્મ-

તત્ત્વનો જેમણે સાક્ષાત્કાર કર્યો છે તેવા આચાર્ય પાસેથી વેદાન્તશાસ્ત્ર દ્વારા શિક્ષાને પ્રાપ્ત કરી સાક્ષાત્કાર કરનાર કોઈ એક જ હોય છે. તેટલા માટે આત્માના સાક્ષાત્કાર વાળા કોઈ એક જ હોય છે.

જગતમાં અનેક પદાર્થ રૂપરંગવાળા જોવામાં આવે છે, તથાપિ મનુષ્યોના ચિત્તને આકર્ષણ કરનાર અદ્ભુત પદાર્થ કોઈ એક હોય છે. તેવી રીતે બ્રહ્મવિદ્યાના વક્તા, શ્રીતા, જ્ઞાતા સર્વ અદ્ભુત જ છે. તેટલા માટે સર્વ લોકોને શ્રવણ થવું પણ કંઠ્ય છે. બગવદ્-ગીતામાં પણ આ વાતને કહી છે:—

મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ કશ્ચિદ્વતતિ સિદ્ધયે ।

યતતામપિ સિદ્ધાનાં કશ્ચિન્માં વેત્તિ તત્ત્વતઃ ॥ મં ૦ ગો ૦ અ ૦ ૭ સ્લો ૦ ૩ ॥

અર્થ:—મોક્ષના મોહથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા દોડનાર બહુ હોય છે. તથાપિ જ્ઞાન અને કર્મના અધિકારીઓની મધ્યે કોઈ એક મનુષ્ય અનેક જન્મમાં કરેલાં પુણ્ય કર્મના બક્ષથી આત્મા અનાત્માનો વિવેક પ્રાપ્ત કરીને અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે યતન કરે છે. અને જ્ઞાનને માટે યતન કરનાર સાધક પૈકી કોઈ એક જ શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન દ્વારા પરમેશ્વરસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે છે.

આ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યાની દુર્લભતાથી તેમજ સંસારના વિષયપદાર્થોમાં થયેલી આસક્તિનો ત્યાગ પણ કંઠ્ય હોવાથી, મુમુક્ષુ પુરુષોની બહુ દુર્લભતા છે જેવી રીતે બ્રહ્મવિદ્યા બહુ દુર્લભ છે, તેવી રીતે તે વિદ્યાનુ અધિકારી મનુષ્યશરીર પણ બહુ દુર્લભ છે. માટે ન્યારે મનુષ્યજન્મ પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે સંસારદુઃખની નિવૃત્તિને માટે પ્રયતન કરવો આવશ્યક છે. તેટલા માટે અંધ શ્રદ્ધા વાળા ભક્તો તથા મુમુક્ષુ લોકોએ પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ, તથા તેની પ્રાપ્તિનાં સાધન જે જ્ઞાન, ભક્તિ, નિષ્કામ કર્મયોગ, સદાચાર, આદિ છે, તે પૂર્ણ રીતે જાણવાં આવશ્યક છે.

આ સાધનો પૈકી આ લોક તથા પરલોક સંબંધી સુખની ઇચ્છા કરનાર સર્વ મનુષ્યોને માટે સદાચાર જ પ્રથમ સાધન છે, માટે તેનું નિરૂપણ પ્રથમ કરવામાં આવે છે.

યતોઽધ્યુદયનિઃશ્રેયસસિદ્ધિસ્સ ધર્મઃ ॥ વૈ ૦ દ ૦ અ ૦ ૧ બા ૦ ૧ સૂ ૦ ૨ ॥

અર્થ:—જે વડે આ લોક સંબંધી તથા પરલોક સંબંધી સુખ પ્રાપ્ત થાય તેનું નામ ધર્મ છે.

શંકા:—આ વૈશેષિક દર્શનના સૂત્રથી સુખનું સાધન ધર્મ છે એમ કહ્યું છે. તેથી સુખની પ્રાપ્તિને માટે ધર્માચરણની જ આવશ્યકતા છે. તેથી સદાચારની કોઈ જરૂર નથી એમ કોઈ લોક શંકા કરે છે. તેનું આ સમાધાન છે.

સમાધાન:—

આચારઃ પ્રથમો ધર્મઃ શ્રુત્યુક્તઃ સ્માર્ત એવ ચ ।

તસ્માદસ્મિન્સદા યુક્તો નિત્યં સ્યાદાત્મવાન્દિજઃ ॥મં ૦ સ્થ ૦ અ ૦ ૧ સ્લો ૦ ૧૦૮ ॥

અર્થ:—આચાર જ પ્રથમ ધર્મ છે. ધર્મની રક્ષા સદાચારથી જ થાય છે. તે કારણથી આચારને પ્રથમ ધર્મ કહ્યો છે. તે આચાર શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં બતાવ્યો છે. એ સદાચારમાં રચિત રહેનારને પોતાને હિતેશ્વર કહી શકાય.

મનુ મહારાજના આ શ્લોકમાં ધર્મની રક્ષા કરનાર આચાર હોવાથી આચારને જ ધર્મ કહ્યો છે.

આચારાદિચ્યુતો વિપ્રો ન વેદફલમશ્નુતે ।

આચારેણ તુ સંયુક્તઃ સંપૂર્ણફલભાગ્ભવેત્ , , ॥ ૧૦૯ ॥

અર્થ:—આચારથી રહિત વેદપાઠી બ્રાહ્મણને, પણ વેદપાઠનું ફળ મળતું નથી, આચારયુક્ત વેદપાઠી સંપૂર્ણ ફલને પ્રાપ્ત થાય છે.

આચારાલ્લભતે હ્યાયુરાચારાદીપ્સિતાઃ પ્રજાઃ ।

આચારાદ્વનમક્ષયમાચારો હન્યત્પલક્ષણમ્ ॥ મં સ્મૃં અં ૪ શ્લો ૧૫૬ ॥

અર્થ:—સદાચારથી જ મનુષ્યને વેદમાં નિર્ણિત કરેલું સૌ વર્ષનું પૂર્ણ આયુ પ્રાપ્ત થાય છે. મનુષ્ય માતૃપિતાની સેવા કરનાર યોગ્ય વિદ્વાન પુત્રની કમ્પા કરે છે, પરંતુ તેણે પુત્ર પણ સદાચારથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, અક્ષય ધન અર્થાત્ અનેક પેઢી સુધી ચાલે તેવું ધન પણ સદાચારથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, મિથ્યા લાભણુ તથા દગો આદિ કરીને સંપાદન કરેલું ધન પોતાની જીવિત અવસ્થામાં જ નષ્ટ થાય છે. વળી કેટલાક મનુષ્યોમાં સ્વભાવથી જ કોઈ કોઈ પ્રકારનું જે અપલક્ષણ જેવામાં આવે છે તે પણ સદાચારથી જ નષ્ટ થઈ શકે છે.

દુરાચારો હિ પુરુષો લોકે ભવતિ નિન્દિતઃ ।

દુઃસ્વભાગી ચ સતતં વ્યાધિતોઽલ્પાયુરેવ ચ , , ॥ ૧૫૭ ॥

અર્થ:—દુરાચારી મનુષ્ય લોકમાં નિન્દાને પ્રાપ્ત થાય છે, તથા હમેશાં દુઃખી તથા રોગનો ભાગી તથા અલ્પાયુ થાય છે.

સર્વલક્ષણદીનોઽપિ યઃ સદાચારવાન્નરઃ ।

શ્રદ્ધધાનોઽનમ્નયશ્ચ શતં વર્ષાણિ જીવતિ , , ॥ ૧૫૮ ॥

અર્થ:—કોઈ મનુષ્ય સર્વ લક્ષણ રહિત હોય, પરંતુ જે સદાચારી તથા શ્રદ્ધાલુ અને અમ્નયા (શુશ્રોમાં દોષારોપણ)થી રહિત હોય તે તે મનુષ્ય ૧૦૦ વર્ષ સુધી જીવતો રહે છે. પરંતુ—

અનભ્યાસેન વેદાનાં આચારસ્ય ચ વર્જનાત્ ।

આલસ્યાદન્નદોષાન્ન મૃત્યુર્વિગ્રાહ્નિઘાંસતિ ॥ મં સ્મૃં અં ૫ શ્લો ૩ ॥

અર્થ:—વેદનું અધ્યયન નહીં કરનાર, તથા સદાચારનો પરિત્યાગ કરનાર, તથા કર્તવ્ય કર્મ કરવામાં ઉત્સાહના અભાવ રૂપ આલસ્યવાળા તથા અન્નના દોષવાળા મનુષ્યને મૃત્યુ શીઘ્ર મારે છે.

શંકા:—“ વેદ ” એ એક પુસ્તકનું નામ છે. તેનો અભ્યાસ ન કરવાથી કેવી રીતે શીઘ્ર મરે? જોણે વેદને દોઠો પણ નથી એવા ખેડૂત લોક પણ ૮૦ અથવા અધિક વર્ષ સુધી જીવતા જેવામાં આવે છે ?

૧. ૭ સમાધાનઃ—વેદશાસ્ત્રનું અધ્યયન નહીં કરવાથી બાવબ્રહ્મચર્ય અવશ્ય નષ્ટ થાય છે, કેમકે વેદનું અધ્યયન કરવાને માટે જ ક્રમમાં ક્રમ ૧૨ વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો નિયમ શાસ્ત્રમાં કહ્યો છે. તેથી જો વેદાધ્યયન કરવામાં ન આવે તો આ નિયમનો અવશ્ય ભંગ થાય છે. અને બ્રહ્મચર્ય ન રહેવાથી અવશ્ય અસ્તપાયુ થાય છે. એ વૈદ્યકશાસ્ત્રનો પણ સિદ્ધાન્ત છે, કેમકે શરીરની તન્દુરસ્તીને માટે મુખ્ય ઉપયોગી વીર્ય તથા જઠરાગ્નિ એ બે પદાર્થનો નિર્ણય કર્યો છે. એ બંને બગડવાથી મનુષ્ય રોગાદિથી પીડિત થઇને શીઘ્ર મરી જાય છે એ તાત્પર્ય છે. વળી બીજી વાત એ છે કે શાસ્ત્રનું અધ્યયન નહીં કરવાથી ધર્મ અને અધર્મનું વિવેકજ્ઞાન થતું નથી; તેથી મનુષ્ય અધર્મપરાયણ થઈને પાપ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, અને પાપ કર્મથી આયુ ક્ષીણ થાય છે તેથી પૂર્ણ આયુષ્ય પ્રાપ્ત ન કરતાં શીઘ્ર જ મરે છે. વેદાદિનું અધ્યયન કરેલો મનુષ્ય સર્વ પ્રકારના વિવેકયુક્ત હોવાથી જ્ઞાન વડે દોષનો પરિત્યાગ કરવામાં તથા શુભોત્તે સંપાદન કરવામાં અવશ્ય મમર્થ થાય છે. તેથી તેને તેનું ક્ષણ જો દીર્ઘાયુ આદિક તે પણ અવશ્ય મળે છે. શાસ્ત્ર પઢેલો મનુષ્ય દુરાચારમાં પ્રવૃત્ત નહીં થાય એવો નિયમ નથી. પરન્તુ વિદ્વાનોની અધર્મમાં જો પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે તે પ્રમાદથી છે એમ સંમતિનું જોઈએ. અલણ મોટાસ અજ્ઞાનથી, ઈર્ષ્યા નહીં હોવા છતાં, પણ અધર્મ કરી લે છે, અને તેથી પાપની વૃદ્ધિ તથા આયુ આદિકનું ક્ષીણ થવું પણ સંભવે છે. બીજું, વેદનું અધ્યયન બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં જ થાય છે, તેથી વેદ ભણનારને બ્રહ્મચર્યનું પાલન અવશ્ય થાય છે જ.

૧૧) ખીજા (અલ્પ) માણસને કાષ્ઠ પ્રકારનો પ્રતિબંધ ન હોવાને લીધે બાહ્યપણથી જ ઉત્કૃષ્ટ વૃત્તિવાળો તથા દુરાચારી થવાનો સંભવ છે. તેથી તેને પ્રારબ્ધાનુસાર જે આયુ નિશ્ચિત થયું છે તે પશુ તે ભોગવી શકતો નથી. વિદ્વાન્ માણસ સદાચારી તથા ધર્મ-પરાયણ થઈ પૂર્ણ આયુ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. બાકી જે ખેડૂત આદિ અધિક આયુવાળા જોવામાં આવે છે તે પશુ, અવશ્ય સદાચારી અને સંયમી હોવા જોઈએ. તેથી જ તેમને નીરાગતા તથા દીર્ઘાયુ પશુ પ્રાપ્ત થયું છે. જે મનુષ્યમાં સંયમ તથા સદાચારાદિક નથી તે નીરાગ તથા દીર્ઘાયુ હોવાનો સંભવ નથી એવો ભાવ છે. વળી—

वेदो वा हरिभक्तिर्वा भक्तिर्वाऽपि महेश्वरे ।

आचारात्पतितं मूढं न पुनाति द्विजोत्तम ॥ ब०ना०पु०पू०ख०अ०४ श्लो०२५॥

अर्थः—आचार्यी पतित यथेष्टा मूढ मनुष्यने, हे द्विजेतमो विष्णुभक्ति अथवा शिव-भक्ति अथवा वेदतु अथ्ययन ओ कोष्ट पण, पवित्र करतुं नथी. वणी—

पुण्यक्षेत्रादिगमनं पुण्यतीर्थनिषेवनम् ।

यज्ञो वा विविधो ब्रह्मस्त्यक्ताचारं न रक्षति ,, ,, ॥ २६ ॥

અર્થ—પુણ્યક્ષેત્રમાં ગમન તથા પુણ્યતીર્થનું સેવન તથા નાના પ્રકારના યજ્ઞ એ
જાણ પણ, જોશે સંઘાયારનો પરિત્યાગ કર્યો છે તેવા મનુષ્યની રક્ષા કરતું નથી.

તેથી કરીને પ્રાચીન કાલના વિદ્વાન ઋષિ લોક પશુ સંદાયારી થવાને માટે વેદમન્ત્રો વડે પ્રાર્થના કરતા હતા એમ વેદોથી પણ માલમ પડે છે.

પરિ માઽગ્ને દુશ્વરિતાદ્વાધસ્વ મા સુચરિતે ભજ ॥ શુ૦ ય૦ સં૦ અ૦ ૪ મં. ૨૮ ॥

અર્થ:—હે આત્મા ! દુરાચાર રૂપી પાપથી માંડે નિવારણ કરો, અર્થાત્ દુરાચારમાં મારી પ્રવૃત્તિ ન હો. સદાચાર રૂપી પુણ્ય કર્મમાં મને સર્વ પ્રકારે સ્થાપન કરો. વળી—

ત્ર્યાયુષં જમદગ્નેઃ કશ્યપસ્ય ત્ર્યાયુષં યદ્દેવેષુ ત્ર્યાયુષં તન્નાઽસ્તુ ત્ર્યાયુષમ્ ॥

શુ૦ ય૦ સં૦ અ૦ ૩ મં ૬૨ ॥

અર્થ:—જમદગ્નિ નામક ઋષિના આત્મ, યૌવન તથા વૃદ્ધાવસ્થામાં જે શુદ્ધ ચારિત્ર્ય હતું, તથા કશ્યપ નામક પ્રજાપતિની આત્માદિ અવસ્થામાં જે શુદ્ધ ચારિત્ર્ય હતું, તથા દેવતાલોકમાં જે શુદ્ધ ચારિત્ર્ય હતું તે પવિત્ર સદાચાર રૂપ ચારિત્ર્ય અમને પ્રાપ્ત થાઓ.

ધર્માદિક મન્ત્રમાં પણ પુણ્ય કર્મનું રક્ષણ સદાચારથી હોવાથી, સદાચારી થવાની જ આર્થના કરી છે.

આ પ્રકારના વેદમન્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર તથા પુરાણાદિકમાં સદાચારને જ આ લોક અને પરલોકના સુખનું સાધન કહ્યું છે. તે સદાચારને ધર્મશાસ્ત્રાદિ ગ્રન્થોમાં જૂદા જૂદા સ્થાનમાં બતાવ્યો છે. તથાપિ હાલના સમયમાં વેદ તથા ધર્મશાસ્ત્રાદિનું અધ્યયન કરી થવાથી શૌચ, આચમન, સ્નાન, મન્દિરદર્શન, સ્પર્શસ્પર્શ, આદિમાં જ આચારને સમાપ્ત કર્યો છે. પરન્તુ હિતેન્દ્ર મનુષ્યને આચાર વિષયમાં બહુ દીર્ઘ દષ્ટિથી જોવાની જરૂર છે.

તે કારણથી અહીં પ્રથમ જ સદાચાર વિષયમાં વિચાર કરીએ છીએ. જે મનુષ્યમાં સદાચાર નથી તે કદાપિ ધર્મનું આચરણ કરી શકતો નથી. તેનું જીવન ખીજતે પણ દુઃખનું કારણ થાય છે.

સદાચારને ક્રોધ શિષ્ટાચાર પણ કહે છે. સત્પુરુષોએ આચરણ કરેલો તથા ઉપદેશ કરેલો હોવાથી સદાચાર કહેવાય છે. તથા શિષ્ટ લોકોએ આચરણ કરેલો તથા ઉપદેશલો હોવાથી શિષ્ટાચાર કહેવાય છે.

હાલના વખતમાં સર્વ લોકે ભિક્ષુક મણ્ડલના મહાત્માઓને, અથવા અહાચારી આદિકને, અથવા ક્રોધ પણ પ્રકારના ઉપદેશ વા નેતા લોકને, સત્પુરુષ અથવા સાધુ શબ્દથી કહે છે. પરન્તુ “ સાધુ ” શબ્દ અથવા “ સત્પુરુષ ” શબ્દનો અર્થ-તત્ત્વ આશ્રમમાં રહેનાર ધર્માચારી મનુષ્યો-એવો છે.

શાસ્ત્રમાં સાધુ શબ્દનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કહ્યો છે:—

વિદ્યાયાઃ સાધનાત્સાધુર્વ્રહ્મચારી ગુરોર્હિતઃ ।

ક્રિયાણાં સાધનાચૈવ ગૃહસ્થઃ સાધુરુચ્યતે ॥વા૦ પુ૦ અ૦ ૫૯ શ્લો૦ ૨૩ ॥

અર્થ:—ગુરુના હિતમાં રહીને વિદ્યાનું અધ્યયન કરનાર અહાચારીને સાધુ કહે છે, અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને આશ્રમધર્મનું પાલન કરનાર ગૃહસ્થ મનુષ્યને પણ સાધુ કહે છે.

સાધનાત્તપસોઽરણ્યે સાધુર્વેશ્વાનસઃ સ્મૃતઃ ।

યતમાનો યતિઃ સાધુઃ સ્મૃતો યોગસ્ય સાધનાત્ ॥ ૨૪ ॥

અર્થઃ—જેગલમાં અથવા ગામની બહાર રહીને તપ કરનાર વાનપ્રસ્થાશ્રમીને પણ સાધુ કહે છે તથા ચતુર્થાશ્રમમાં રહીને પરમાત્માની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ યોગસાધન આદિક યત્ન કરનાર યતિને પણ સાધુ કહે છે.

ઇત્યાદિક પ્રમાણથી "સાધુ" નામ કોઈ પ્રત્યેક વેપાદિવાળા અથવા ઉપદેશા અથવા નેતા લોકોનું સિદ્ધ થતું નથી, પરંતુ જૂદા જૂદા આશ્રમમાં રહીને તત્ત્વ આશ્રમધર્મનું પાલન કરનારનું સિદ્ધ થાય છે. અને તેમના આચારોનું નામ સદાચાર છે.

એ ચારથી બિન્ન પરમાત્માના સાક્ષાત્કારવાળા, રાગદ્વેષ દંભ માનાદિ રહિત, તત્ત્વ-વેત્તાને પણ સાધુ શબ્દથી કહ્યા છે.

ન હૃપ્યતિ સંમાનૈર્નાવમાનૈઃ પ્રકુપ્યતિ ।

ન ક્રુદ્ધપરુષં વ્રુયાદેતત્સાધોસ્તુ લક્ષણમ્ ॥ મ૦ ગ૦ પુ૦ આ૦ કા૦

અ૦ ૧૧૩ શ્લો૦ ૩૭ ॥

અર્થઃ—જે સન્માનથી હર્ષને પ્રાપ્ત થતો નથી અને અપમાનથી ક્રુધિત થતો નથી, તથા ક્રોધથી કંટોર વાળી બોલતો નથી—આ સાધુનું લક્ષણ છે.

આવા પ્રકારનાં લક્ષણ જેમાં છે એવા તત્ત્વવેત્તા મુખ્ય સાધુ છે. ઉપર કહ્યા સિવાયના બાકીના સર્વ પ્રકારના મનુષ્ય શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી દુર્જન જ કહેવાય છે.

સાધુઃ—સાધ્નોતિ પરકાર્યમિતિ સાધુઃ એ રીતે વ્યાકરણને અનુસાર પણ સાધુ શબ્દનો અર્થ મોક્ષને સંસિદ્ધ કરનારનો સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે પરકાર્યનો અર્થ મોક્ષરૂપ કાર્ય થાય છે. કેટલાક લોક પર શબ્દનો અર્થ "બીજો મનુષ્ય" એવો કરીને ખરેખર કરનાર "સાધુ" શબ્દનો અર્થ કહે છે. તે અર્થ પણ બરાબર છે.

આ સર્વ આશ્રમીના પોતપોતાના આશ્રમોના ધર્મ કેવા પ્રકારના આચરણથી રક્ષિત થાય છે તે શિષ્ટ લોકોએ બતાવ્યું છે તેથી તેને શિષ્ટાચાર કહે છે. "શિષ્ટ" શબ્દનો અર્થ પણ શાસ્ત્રમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યો છે—

શેષશબ્દાન્છિદ્ધાંતિ શિષ્ટાચારઃ પ્રચક્ષતે ॥ વા૦ પુ૦ અ૦ ૫૯ શ્લો૦ ૩૩ ॥

અર્થઃ—"શેષ"નો વાચક "શિષ્ટ" શબ્દ છે—"શેષ" નામ "બાકી"નું છે. બાકી રહેલા ઋષિ લોકોએ કહેલો હોવાથી "સદાચાર"ને "શિષ્ટાચાર" કહે છે.

મન્વન્તરેષુ યે શિષ્ટાંદૃષ્ટિઃ ધાર્મિકાઃ ।

મનુઃ સમ્પર્પયથૈવ લોકસન્તાનકારણાત્ ॥ વા૦ પુ૦ અ૦ ૫૯ શ્લો૦ ૩૪ ॥

અર્થઃ—અવાન્તર પ્રલયને સમયે મનુ તથા સમર્પિ આદિ જે જગતના સંચાલક ધાર્મિક લોક શેષ રહે છે, તેમને, છોડી બાકી સર્વનો નાશ થાય છે. મન્વાદિકનો નાશ થતો નથી, તે લોક શેષ રહી જાય છે, કેમકે—

યાવદધિકારમવસ્થિતિરાધિકારિકાણામ્ ॥ વે૦દ૦અ૦૩પા૦૩ સૂ૦૩૨ ॥

અર્થ:—અધિકારી પુરુષોનું આયુ તેમનો અધિકાર પૂર્ણ થતા સુધી એટલે કલ્પ પર્યન્તનું હોય છે. કલ્પની સમાપ્તિ થતાં તે લોકોનો દેહ પણ નષ્ટ થાય છે.

જેવી રીતે અહીં કાષ્ઠ ન્યાયાધીશ પોતાની નોકરીથી નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે તેના સ્થાનને માટે સેકંડો ઉમેદવાર તૈયાર થાય છે, તેવી રીતે જગતના સંચાલક મળવા સુલભ નથી. કારણ મહાતપસ્વી, યોગ ઐશ્વર્યાદિ નાના પ્રકારની શક્તિયુક્ત મનુષ્ય કઠિનતાથી તૈયાર થાય છે. તેથી તે લોકોનું જ્ઞાન, શક્તિ, ઐશ્વર્ય, આયુ, આદિ સર્વ અન્ય પ્રાણીઓથી વિલક્ષણ હોય છે, અને તે ઈશ્વરસંકેત જ છે.

આ પ્રમાણથી અવાન્તર પ્રલયકાલમાં શેષ રહેલા મન્વાદિકને જ “શિષ્ટ” શબ્દથી કહે છે. તે લોકોએ ધર્મની રક્ષા કરવા આ લોક અને પરલોકના સુખને માટે જે મર્યાદા બાંધી છે તેનું નામ જ શિષ્ટાચાર છે. તેથી પ્રેમથી, અથવા કાષ્ઠ સામાન્ય ગુણોને દેખીને, અથવા અન્ય સંબંધના કારણથી ગમે તે કાષ્ઠ મનુષ્યને શિષ્ટ, અથવા તેના આચરણને શિષ્ટાચાર, માનવો એ યોગ્ય નથી. આથી, પૂર્વોક્ત સામાન્ય ગુણવાળા મનુષ્યોને અશિષ્ટ અથવા ચોર કહેવા એવું તાત્પર્ય નથી. પરંતુ તે લોક ‘શિષ્ટ’ મન્વાદિકોએ બતાવેલા આચાર પૈકી યત્નિયિત આચરણથી યુક્ત હોવાના કારણ માત્રથી તેમને પૂર્ણ રીતે શિષ્ટોના લક્ષણથી રહિત હોવા છતાં પણ ગૌણ રીતિથી શિષ્ટ કહે છે. પરંતુ ખરેખરી રીતે તો અવાન્તર પ્રલયમાં શેષ રહેલા, અને શાસ્ત્રમાં કહેલા શિષ્ટોના લક્ષણથી યુક્ત, જે મનુષ્ય છે તે જ શિષ્ટ છે, અને તેમના આચરણને જ શિષ્ટાચાર કહેવો યોગ્ય છે.

શિષ્ટ પુરુષોનાં લક્ષણ મહાભારતમાં પણ કહ્યાં છે:—

દાતારઃ સંવિમક્કારો દીનાનુગ્રહકારિણઃ ।

સર્વપૂજ્યાઃ શ્રુતધનાસ્તથૈવ ચ તપસ્વિનઃ ॥

સર્વભૂતદયાત્રન્તસ્તે શિષ્ઠાઃ શિષ્ટસંમતાઃ ॥ મંભા૦વ૦પ૦અ૦૨૦૭ સ્ત્રો૦૮૮॥

અર્થ:—જે દાતા છે અર્થાત્ જેમાં કૃપણતા નથી એટલે કે પોતાની પાસે ધન, વિદ્યા, આદિક હોવાથી “હું જ ધનિક તથા વિદ્વાન રહું” એમ સમગ્રીને પોતાના ધનથી કાષ્ઠનો ઉપકાર ન કરવો તથા પોતાની વિદ્યા કાષ્ઠને શીખવવાનો ઉદ્દેશ ન કરવો એવી ક્ષુદ્રતાથી રહિત છે; અને જે સંવિમક્કા છે એટલે કે પોતાના ધનને દુઃખી મનુષ્યોના ઉપયોગમાં વહેંચે છે તથા પોતે જાણેલી વિદ્યાનો ખીજને ઉપદેશ કરવામાં જે સંતુષ્ટ રહે છે; તથા દુઃખી મનુષ્યો ઉપર ઉપકાર કરવામાં જે તત્પર રહે છે; અને જે પુરૂષ મનુષ્યમાત્રના સત્કારને યોગ્ય છે; અને વિદ્યા માત્ર જેનું ધન છે અર્થાત્ જે વિદ્યાને જ પોતાનું મુખ્ય ધન સમજે છે, અન્ય ચક્રવર્તિરાજ્યને પણ જેમણે તુચ્છ જાણ્યું છે; અને જે તપસ્વી છે અર્થાત્, શરીર, વાણી અને મનના તપથી યુક્ત છે; અને સંપૂર્ણ પ્રાણીમાત્રની ઉપર દયા કરનાર છે, તેઓ જ શિષ્ટ કહેવાય છે.

આ પ્રકારનાં લક્ષણવાળા જે મનુષ્ય હાલના વખતમાં જોવામાં આવે છે તે જો કે કલ્પ પર્યન્તના આયુવાળા નથી, તથાપિ તે લોક પણ શિષ્ટ જ છે. અને એ વાત પૂર્વ કાલના મન્વાદિ ઋષિ લોકને સંમત છે.

આવાં લક્ષણવાળા સત્પુરુષોનાં આચરણો જોઈને આપણે પણ સદાચાર શિખવા યોગ્ય છે. શાસ્ત્રીય આચરણને દીકા વિના શિષ્ટત્વ વા અશિષ્ટત્વનો નિશ્ચય કરવો તે શુભ છે; કેમકે ખીજાને ઉપદેશ કરતી વખતે સર્વ કોઈ શિષ્ટ હોય છે, પરંતુ પોતાના સ્વાર્થનો સમય આવે ત્યારે શિષ્ટત્વને સર્વ શૂલી બન્ય છે.

શિષ્ટાઃ સ્વલુ વિગતમત્સરા નિરહંકારાઃ કુંભીધાન્યા

અલોલુપ્તા દંભદર્પલોભમોહક્રોધવર્જિતાઃ ॥ કૌઘાન્સ્મૃન્પ્રશ્ન ૧ અ૦૧ સૂ૦૫॥

અર્થ—જે ખીજાના ગુણોની અમહત્તા રૂપ મત્સર, અહંકાર, લોલુપતા, દંભ, દર્પ, લોભ, મોહ અને ક્રોધથી ગ્રહિત છે, તથા જે કુંભી ધાન્ય વાળા છે તે લોકને શિષ્ટ કહે છે.

આપણામાં ધન, વિદ્યા, આદિ પૂર્ણ રીતે નહીં હોવા છતાં પણ “હું ધની, હું વિદ્વાન” એ પ્રકારે આરોપિત કરવા ગળો વડે પોતાનામાં જે મહત્ત્વનું અભિમાન છે તેને અહુકાર કહે છે વિષયલોલુપતાથી ગ્રહિતને અલોલુપ કહે છે. ધર્મદ્વિજિતાનું નામ દંભ છે. ખીજાની અવજા કરવા રૂપ, ગુરૂ તથા રાજ્ય આદિઓના પણ અતિક્રમના કારણ રૂપ, જે ચિત્તનો દોષવિશેષ છે તેનું નામ દર્પ છે કુંભીધાન્ય—કુંભી ભરીતે અન્ન ગમ્પનારને કુંભી ધાન્ય કહે છે (એક કુંભીનો અર્થ ધર્મપ્રકરણમાં ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મમાં “જીવિકા વિષયક વિચાર” નામના સર્ગમાં કહેવામાં આવશે.)

શિષ્ટાચારી મનુષ્ય જ ધર્માચરણ કરી શકે છે અને શિષ્ટાચારી મનુષ્યને જ આત્મજ્ઞાન દ્વારા મોક્ષ મળી શકે છે તેવા જ પુરૂષ પરમેશ્વરના ભક્ત થઈ શકે છે, કારણ કે ઈષ્ટ સાધનનો નિર્ણય કરવામાં તેવા લોક જ બાન્તિ રહિત હોય છે.

ધૃતિ સદાચારક્રમં પ્ર૦ અ૦ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨.

॥ તૃષ્ણાં છિન્ધિ ॥

જે કાચ્છુથી ધર્માચરણમાં સદાચાર પ્રધાન છે તે કાચ્છુથી, સદાચારમાં રહીને ધર્માત્મા થવાની ઇચ્છા કરનારને ઉપયોગી સાધનોના સંગ્રહ રૂપ એક શ્લોક રાખી ભર્તૃ-દરિએ લખ્યો છે, તેનું આ અધ્યાયમાં વ્યાખ્યાન કરીએ છીએ, કારણ કે જે કોઈ મનુષ્ય શિષ્ટદાદિને પ્રાપ્ત કરવા ચલાતા હોય અથવા સદાચારી રહેવા ચલાતા હોય, તેમણે તે સાધનોને અવશ્ય સંપાદન કરવાં જ પડશે, તે શ્લોક નીચે પ્રમાણે:—

તૃષ્ણાં છિન્ધિ ભજ ક્ષમાં જહિ મદં પાપે રતિં મા કૃધા:

સત્યં વૃણનુગાહિ સાધુપદર્શીં સેવસ્વ વિદ્વજ્જનમ્ ।

માન્યાન્માનય પ્રદ્વિપોડપ્યનુનય પ્રચ્છાદય સ્વાન ગુણાન્

કીર્તિં પાલય દુઃસ્વિતે કુરુ દયામેતત્સતાં ચૈષ્ટિતમ્ ॥મ૦ ની૦ શ૦ શ્લો૦૭૮॥

આ શ્લોકમાં કહેલાં સાધનો પૈકી પ્રથમ “તૃષ્ણાં છિન્ધિ” એ વાક્યમાં કહેલા “તૃષ્ણાત્યાગ” રૂપ પ્રથમ સાધનનું વ્યાખ્યાન કરીએ છીએ, કેમકે સર્વ અનર્થનું કારણ તૃષ્ણા છે. અર્થ “તૃષ્ણા” પદનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે:—

નાના પ્રકારના વિષય પદાર્થોની જે લાલસા છે તેને તૃષ્ણા કહે છે. કામાદિ શબ્દનો પણ કોઈ સમય તૃષ્ણાને ગણે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જેમકે—

અહંકારચિદાત્માનાવેત્ક્રિયાવિવેકતઃ ।

ઇદં મે સ્યાદિદં મે સ્યાદિતીચ્છાઃ કામશબ્દિતાઃ ॥ પંચ૦ પ્ર૦ ૬ શ્લો૦ ૬૧ ॥

અર્થ:—કર્તૃત્વ બોધતૃત્વ આદિ ધર્મ અદકારના છે. આત્મા દમેશાં અકર્તા છે, તથા અબોધના છે. એ જાનેનું પરમાર્થ સ્વરૂપ ન જાણતાં અદકારના કર્તૃત્વાદિ ધર્મનું અદકારિના વિષય આત્મામાં આરોપણ કરીને “આ મને મળે, આ મને પ્રાપ્ત થાશે” એવી રીતે નાના પ્રકારની વસ્તુઓની જે મત્તજા તેને કામ શબ્દથી કહે છે.

આ શ્લોકથી સંસારના કાર્મ પશુ પદાર્થની ઈચ્છા કરવી તેને કામ કહે છે. તથાપિ લોકમાં વિશેષે કરીને ઓગંઘથી ઈચ્છાને કામ કહે છે, અન્ય પદાર્થોની ઈચ્છાને કામના અથવા ઈચ્છા માત્ર જ કહે છે.

વિષય પદાર્થ જલ્દ પ્રાપ્ત હોવા છતાં સંતોષ ન થવો, અને વારંવાર મળવાની ઇચ્છા કરવી, તેને તૃષ્ણા કહે છે. કાર્મ રચનામાં તેને “લોભ” પણ કહ્યો છે. પરમાર્થથી “તૃષ્ણા” એ નામ અધિક વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાનું છે. પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુનું અર્થ ન કરવું, અને અધિક મળવાની ઇચ્છા પણ કરવી, તેને લોભ કહે છે. તૃષ્ણા અને લોભ એ બંને મનુષ્યને નરકમાં લઈ જવાર છે અર્થાત્ દુઃખને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. તે વાત કારણને બીનામાં પણ કહી છે:—

ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ।

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતત્રયં ત્યજેત્ ॥ મ૦ ગી૦ અ૦ ૧૬ સ્તો. ૨૧ ॥

અર્થઃ—કામ, ક્રોધ તથા લોભ એ ત્રણે આસુરી સંપત્તિનું કારણ હોવાથી મનુષ્યને નરકપ્રાપ્તિનું કારણ છે. તે માટે મનુષ્યોએ એ ત્રણેનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ.

एतैर्विमुक्त कौन्तेयः तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।

आचरत्यात्मनो श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ ,, ,, ૨૨ ॥

અર્થઃ—નરકના દ્વાર ૩૫ આ કામાદિ ત્રણેનો પરિત્યાગ કરીને જ મનુષ્ય પોતાના હિતનું આચરણ કરી શકે છે. પુણ્ય કર્મ કરતા પહેલાં જ તેનો ત્યાગ ન કરે તો કામ (તૃષ્ણા) ૩૫ પ્રતિબંધથી હિતને કદાપિ કરતો નથી. ઉલટું તૃષ્ણાથી હમેશાં અહિતને જ કરે છે, અને તેથી દુઃખી થાય છે તે કારણથી કામક્રોધાદિથી રહિત મનુષ્ય જ પોતાના હિતનું આચરણ કરી શકે છે અને તેથી આ લોકના સુખનો ભોગ કરી યથાર્થ જ્ઞાન દ્વારા મોક્ષને પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

તૃષ્ણા કોપની પણ કોઈ પણ કાલમાં પૂર્ણ થતી નથી એવો શાસ્ત્રસિદ્ધાન્ત છે.

यत्पृथिव्यां ब्रौह्मिवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।

नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्न मुह्यति ॥ મ૦ મા૦ ૩૦ પ૦ અ૦ ૩૬ સ્તો ૮૫ ॥

અર્થઃ—પૃથ્વીમાં જે ધર્ત્ત જવ, આદિ ભક્ષણનાં સાધન છે, તથા સુવર્ણ પણ, સ્ત્રી, આદિ કેટલાક ભોગ્ય પદાર્થ છે તે સર્વ એક મનુષ્યને પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ તેની તૃષ્ણા નિવૃત્ત થતી નથી એમ દેખતો સતો વિવેકી પુરુષ મોહને પ્રાપ્ત થતો નથી.

વળી શ્રુતિ પણ આ વાતને કહે છે—

न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यः ॥ કઠોપ૦ અ૦ ૧ વ૦ ૧ મં૦ ૨૭ ॥

અર્થઃ—મનુષ્ય ધનથી તૃપ્ત થતો નથી.

પરન્તુ—

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ કઠોપ૦ અ૦ ૨ વ૦ ૩ મ૦ ૧૪ ॥

અર્થઃ—આ મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલી સર્વ પ્રકારની કામનાઓ ત્યારે નિવૃત્ત થાય છે, ત્યારે જ મનુષ્ય અમરભાવ(પરમાત્મા)ને પ્રાપ્ત થાય છે.

न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् ।

अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥

કઠોપ૦ અ૦ ૧ વ૦ ૨ મં૦ ૬ ॥

અર્થઃ—ધનના મોહથી મૂઢ બનેલા પ્રમાદી અમાની મનુષ્યને પર લોક ભાસતો નથી. આસુરી સંપત્તિની વૃદ્ધિ થવાથી આ લોકના સુખને જ એક માને છે, પર લોક છે જ

નહો એમ માને છે. એવા નાસ્તિક માણસ વાનંવાર મારા (યમના) વશમાં આવે છે એમ યમ રાજ નચિકેતાની પ્રતિ કહે છે.

વળી બારતાદિ ઇતિહાસમાં, તથા પુરાણ, ધર્મશાસ્ત્ર, આદિકાંર્મી પણ તૃષ્ણાદિ દોષ ખતાવ્યા છે.

યા દુસ્ત્યજા દુર્મતિભિર્યાં ન જીર્યતિ જીર્યતઃ ।

યોડસૌ પ્રાણાન્તિકો રોગહ્તાં તૃષ્ણાં ત્યજતઃ સુખમ્ ॥

મ. મા. વ. પ. અ. ૨ શ્લો. ૨૬ ॥

અર્થ:—કુણ્ઠિ મનુષ્યો જેનો કદાપિ ત્યાગ કરી શક્તા નથી, તથા મનુષ્યનાં શરીરાદિક ઇર્ણુ થવા છતાં પણ જે ઇર્ણુ થતી નથી, અને જે મર્ણુ પર્યન્ત રહેનારી છે એવા તૃષ્ણા રૂપી મહાન્ રોગનો ત્યાગ કરનાર આ લોક અને પરલોકમાં સુખી થાય છે.

જીર્યન્તિ જીર્યતઃ કેશા દન્તા જીર્યન્તિ જીર્યતઃ ।

જીવનાશા ધનાશા ચ જીર્યતોઽપિ ન જીર્યતઃ ॥ વસિ. સ્મૃ. અ. ૩ શ્લો. ૧૦ ॥

અર્થ:—મનુષ્યોનાં શરીર ઇર્ણુ થવાની સાથે તેમના પેશ તથા દાંત ઇર્ણુ થઈ જાય છે, પરન્તુ જીવવાની ઇચ્છા તથા ધનની આશા એ બંને કેટલાએ વૃદ્ધ થવા છતાં પણ વૃદ્ધ થતી નથી.

કામવન્ધનમેવૈકં નાન્યદસ્તિહ વન્ધનમ્ ।

કામવન્ધનમુક્તો હિ બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥ મ. મા. શા. પ. અ. ૨૫૧ શ્લો ૭ ॥

અર્થ:—તૃષ્ણા જ સસારમાં એક બન્ધન રૂપ છે, અન્ય કોઈ બન્ધન નથી. તૃષ્ણા રૂપી બન્ધનથી રહિત મનુષ્ય જ પરમાત્માની પ્રાપ્તિને યોગ્ય થાય છે. વળી—

કામતો મુચ્યમાનસ્તુ ધૂમ્રાભ્રાદિવ ચન્દ્રમાઃ ।

વિરજાઃ કાલમાકાઙ્ક્ષન્ ધીરોઘૈર્યેણ વર્તતે ॥ મંભાંશાંપંઅં૨૫૧ શ્લો ૮ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે ધૂમાડાવાળા મેઘમાંથી છુટેલો ચંદ્રમા સ્વચ્છ પ્રકાશ છે, તેવી રીતે રન્નેશુભ્યથી રહિત ધીર મનુષ્ય કામબન્ધનથી છુટીને સમયની રાહ જોતો ધૈર્યતાનો આશ્રય લઈને રહે છે.

યૌવનં જરયા ગ્રસ્તમારોગ્યં વ્યાધિર્નિર્હતમ્ ।

જીવિતં મૃત્યુરભ્યેતિ તૃષ્ણૈકા નિરુપદ્રવા ॥ શુભાં૦રંમાંપ્રં૨૮૦નિંશ્લોં૧૫ ॥

અર્થ:—યુવાવસ્થાને વૃદ્ધાવસ્થા ગ્રસ્ત છે અર્થાત્ થોડા સમયમાં વૃદ્ધાવસ્થા યુવાવસ્થાનો નાશ કરે છે, અને આરોગ્યનો નાશ રોગ કરે છે, અને જીવિતનો નાશક મૃત્યુ છે. સંસારમાં ઉપદ્રવ(શત્રુ)રહિત તો એકલી તૃષ્ણા છે.

તૃષ્ણાને પૂર્ણ કરવાને માટે મનુષ્ય અનેક પ્રકારનાં કલ્પિત કર્મ પણ કરે છે, જેમકે:—

ઉત્ત્વાતં નિધિશઙ્કયા સિતિતલં ધ્માતા ગિરેર્ધાતવો
નિસ્તીર્ણઃ સરિતાં પતિઃ નૃપતયો યત્નેન સંતોષિતાઃ ।

મંત્રારાધનતત્પરેણ મનસા નીતાઃ સ્મશાને નિશાઃ

પ્રાપ્તઃ કાંઠવરાટકોઽપિ ન મયા તૃપ્ણેઽધુના મુઞ્ચ મામ્ ॥ મ.વૈ.શ. સ્લો. ૪॥

અર્થઃ—ભર્તૃદરિ એક તૃપ્ણાલુ મનુષ્યનો અનુભવ પોતાના અન્યમાં કહે છે:—આ પૃથ્વીમાં ખજાનો દાટેલો છે એમ સમજી મેં આ પૃથ્વીને ખોદી જોઈ; વળી સોતું, ચાંદી, આદિ બનાવવાને માટે રસાયન ક્રિયાની સિદ્ધિ કરવા મેં પારે વગેરે બહુ ધાતુને કુટ્ટી; સમુદ્ર પારના પર દેશોમાં જઈને ધન ઉપાર્જન કરવાની ઇચ્છાથી સમુદ્રોને તરીને પર દેશ જઈ ઉદ્યોગ પણ કર્યા; મોટા મોટા રાજાઓની સેવા કરીને તેમને પણ પ્રસન્ન કર્યા; જૂતોને વશ કરવાથી બહુ પ્રકારની સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે એમ સાંભળી અનુદાન પણ કર્યું; એ સર્વ કાર્ય કરવા છતાં એક કુટ્ટી ઢાડી પણ મને પ્રાપ્ત થઈ નહીં અન્તમાં દારીને તૃપ્ણાની પ્રાર્થના કરે છે કે “હે તૃપ્ણા ! હવે મને છોડી દે” અર્થાત્ “વિશેષ ધક્કા ન માર”.

ધ્રાન્તં દેશમનેકદુર્ગવિપમં પ્રાપ્તં ન કિંચિત્ફલમ્
ત્યક્ત્વા જાતિકુલાભિમાનમુચિતં સેવા કૃતા નિષ્ફલા ।

મુક્તં માનવિવર્જિતં પરગૃહે સાશઙ્કયા કાકવત્

તૃપ્ણે જમ્મસિ પાપકર્મનિરતે નાઽગ્રાપિ સંતુષ્યસિ ॥ ,, ,, ૫ ॥

અર્થઃ—જે સ્થાનમાં જવું બહુ કઠણ છે એવા અનેક દેશોમાં મેં ભ્રમણ કર્યું છતાં કોઈ પણ ફલ પ્રાપ્ત થયું નહીં; પોતાની જાતિ તથા કુળનું અભિમાન છોડીને મેં ઘણા શ્રીમન્ત લોકોની સેવા કરી ત પણ નિષ્ફલ ગઈ; અને માન છોડીને બીજાના ઘરમાં કામગીરી માફક અન્ન ખાધું તે વખત મને નાના પ્રકારના તિરસ્કારની શંકા પણ થતી હતી. હે તૃપ્ણા ! હજી પણ તું પાપ કર્મ કરવામાં તત્પર રહે છે અને સંતોષ પામતી નથી? વળી—

હુદ્રાક્ષેણેવ જાલેન જ્ઞપાવપિ હિતાવુરુ ।

કામશ્ચ રાજન્ ક્રોધશ્ચ તૌ મજ્ઞાનં વિહંપતઃ ॥મ. મા. ડ.પ.અ. ૩૪ સ્લો. ૬૬ ॥

અર્થઃ - જેવી રીતે જળમાં નાનું પણ છિદ્ર હોય તો તેને મોટું કરીને મોટી માછલીઓ પણ તે જળમાંથી બહાર નીકળી જાય છે, તેવી રીતે, હે રાજન્ ! કામ અને ક્રોધ એ જે મનુષ્યના જ્ઞાનનો નાશ કરે છે. અર્થાત્ જેના અન્તઃકરણમાં કામ તથા ક્રોધ છે તેના અન્તઃકરણમાં જ્ઞાન રહી શકતું નથી.

યન્ન ચ કામસુખં લોકે યન્ન દિવ્યં મહત્સુખમ્ ।

તૃપ્ણાક્ષયસુખસ્યૈતે નાર્હતઃ પોઢશો કલામ્ ॥ મ.મા.શા.પ.અ. ૧૭૪.સ્લો. ૪૬॥

અર્થઃ—આ લોકમાં અનેક પ્રકારનો વિષય પદાર્થ છે એ સર્વ વિષયોની પ્રાપ્તિથી જે સુખ મળે છે તથા સ્વર્ગલોકમાં જે મહાન્ સુખ છે તે સર્વ સુખ તૃપ્ણાનો ક્ષય થવાથી પ્રાપ્ત થતા સુખના ભ્રાજમા હિસ્સા જેટલું પણ નથી.

દૃષ્ટાન્તઃ—યથાતિ રાત્રિ અદ્ય કાલ પર્યન્તઃ વિવિધભોગ દર્શા આદિ વિશ્વાચી નામની અપ્સરાગતી કાચે ઘણા કાલ સુધી રહ્યા, તથાપિ વિવિધભોગથી તૃપ્ત થઈ નહીં ત્યારે યથાતિ કહે છે કે—

ન જાતુ કામઃ કામાનામુપભોગેન શામ્યતિ ।

દૃષ્ટિપા કૃષ્ણવર્ત્તેભૂય ભૂય દ્વાભિવર્ધનૈ ॥ વિ. પુ. અંશ. ૪ અ. ૧૦ શ્લો. ૩ ॥

અર્થઃ—વિષયોના સંવતથી તૃપ્ત્યા કદાપિ શાન્ત થતી નથી. જેમ અગ્નિમાં ઘી રેડવાથી તે વધે છે, તેમ વિષયોના સંવતથી તૃપ્ત્યા પણ વધે છે. વળી—

યાવત્કામથ લોભથ રાગદ્વેષો વ્યવસ્થિતૌ ।

નાપ્નુવન્તિ પરાં સિદ્ધિં શબ્દમાત્રૈકવોધકાઃ ॥ સ્કં. પુ. સ્વ. ૧૩. ૩૧ શ્લો. ૬૩ ॥

અર્થઃ—જ્યાં સુધી કામ નથી કાંઈ છે તથા વિષયોમાં રાગદ્વેષ પણ છે, ત્યાં સુધી કોઈ પ્રધારની સિદ્ધિ પણ પ્રાપ્ત થતી નથી. એ તૃપ્ત્યાણુ લોક ખાલી શબ્દ માત્રનો બોધ કરતારા છે.

આશાયા યે દાસા દાસાસ્તે સર્વલોકસ્ય ।

આશા દાસી યેષાં તેષાં દાસાયતે લોકઃ ॥ સ્કં. પુ. સ્વ. ૨ વૈ. મા. ૧

અ. ૨૦, શ્લો. ૧૮ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્ય આશાનો દાસ છે તે સર્વ લોકનો દાસ બને છે, અને આશા જેની દાસી છે અર્થાત્ આશાને જેણે પોતાની દાસી બનાવી છે તેના સર્વ લોક દાસ બને છે. વળી—

અન્નો નાસ્તિ પિપાસાયાસ્તુષ્ટિસ્તુ પરમં મુગ્ધમ્ ।

તસ્માત્મેતોપમેવેદ ધનં પશ્યન્તિ પંડિતાઃ ॥ મ. મા. કા. પ. અ. ૩૩ શ્લો. ૨૧ ॥

અર્થઃ—તૃપ્તિનો તો અન્ત નથી. એટલે તો પરમ મુગ્ધ હોય છે. તેથી વિવેકી પ્રજા એમણને જ અલ્પજ્ઞાં પણ કદાચ સમજે છે.

સંતોષે પરમાન્યાય મુગ્ધાર્થો સંયતો ભવેત્ ।

સંતોષમૂલં હિ મુગ્ધં દુઃસ્વમૂલં વિપર્વયઃ ॥ મ. સ્વ. અ. ૪ શ્લો. ૯૨ ॥

અર્થઃ—મુગ્ધનો પ્રતિજ્ઞા સંપન્નતા મનુષ્ય પરમ સંતોષ પ્રાપ્ત કરીને પોતાના પ્રિય કાર્યમાં તપસ્ય કરેલું જોઈએ, તેમજ મુગ્ધત્વ મૂલ સંતોષ નથી, અને તૃપ્તિ તો દુઃખત્વ જ કહેવાય છે.

સંતોષાદનુભવઃ મુગ્ધત્વમઃ ॥ ગો. ૮૦ પા. ૨ સૂ. ૪૨ ॥

અર્થઃ—સંતોષથી ઉદ્ભવ સુખની પ્રતિજ્ઞા કાલ છે આ મોહમુગ્ધમાં પણ સંતોષને જ મુગ્ધત્વ કહેવાય છે. વળી—

કો વા દુઃખિનો યો દિ વિમાનકૃત્વાઃ શ્રીમદ્ધ કો યગ્ય મનસ્વતોષઃ ।

તોવન્મત્વ કસ્તુ નિરવયો ય કો નાદમતઃ ધ્યાનમુગ્ધદા વિરાગા ॥

પ્રશ્નોર્ણમ્ 'કા. ૫ ॥

અર્થ:—પ્ર૦ મહાન્ દરિદ્ર (ગરીબ) કાણુ છે? ઉ૦ જેને બારે તૃણા છે તે. પ્ર૦ મોટા ધની કાણુ છે? ઉ૦ જેને સર્વ પ્રકારનો સંતોષ છે તે. પ્ર૦ જીવતો છતાં મરેલો કાણુ છે તે. ઉ૦ જે પુરુષાર્થથી રહિત છે તે. પ્ર૦ અને અમૃત કાણુ હોઈ શકે છે? ઉ૦ સુખ દેનારી નિરાશા—આશા રહિત હોઈ તે.

અસંતોષોઽમુસ્વાયેતિ લોભાદિન્દ્રિયસંભ્રમઃ ।

તતોઽસ્ય નશ્યતિ પ્રજ્ઞા વિદ્યેવાભ્યાસવર્જિતા ॥

॥ મ૦ મા૦ શા૦ પ૦ અ૦ ૨૧૫ સ્લો૦ ૨૫ ॥

અર્થ:—અસંતોષ દુઃખને માટે જ છે. મનોષ વિના લોભ યવાથી ઇન્દ્રિયો ચંચળ અને છે. અને જેવી રીતે અભ્યાસ વિના વિદ્યા નષ્ટ થઈ જાય છે, તેવી રીતે ઇન્દ્રિયોની ચંચલતાથી મનુષ્યની બુદ્ધિ નષ્ટ થાય છે.

વયમિહ પરિતુષ્ટા વલ્કલૈસ્ત્વં ચ લક્ષ્મ્યા

સમમિહ પરિતોષો નિર્વિશેષો વિશેષઃ ।

સ તુ ભવતુ દરિદ્રો यस્ય તૃણા વિશાલા

મનસિ ચ પરિતુષ્ટે કોઽર્થવાન્ કો દરિદ્રઃ ॥ મ૦ વૈ૦ શા૦ સ્લો૦ ૪૮ ॥

અર્થ:—અમે તપસ્વી લોક વૃક્ષોની છાલ પહેરીને સન્તુષ્ટ છીએ, તું ધની તો ધનથી સન્તુષ્ટ છે. વૃક્ષોની છાલ પહેરનાર અમે, અને ધનવાન તું—એ બંનેનો સંતોષ તો ખરાબર છે, છતાં ધની અને નિર્ધનનો ભેદ કયો? કોઈ પણ નહીં, બંનેમાં જે સમાનતા છે તેજ વિશેષ (ભેદ) છે. ધન હોવાથી અથવા ન હોવાથી ધની અને ગરીબનો નિષ્ક્રમ થઈ શકતો નથી, પરંતુ જેને બારે તૃણા છે તે જ ગરીબ છે, અને જે સન્તોષી છે તે જ ધની છે. મનમાં સંતોષ ઉત્પન્ન થઈ જાય તો કાણુ ધની, કાણુ ગરીબ? અર્થાત્ ધની અને ગરીબનો કોઈ પણ ભેદ રહેતો નથી.

સર્વત્ર સંપદં તસ્ય સંતુષ્ટં यस્ય માનસમ્ ।

ઉપાનદગૃહપાદસ્ય નનુ ચર્માસ્તૃતેવ મૂઃ૥૥સ્કા૦પુ૦સ્વ૦૬ અ૦૩૨ સ્લો૦૪૮ ॥

અર્થ:—જેમ પગમાં જેણે જોડા (ઉપાનત) પહેર્યા છે તેને ખરેખર સર્વ પ્રથિવી ચામડાથી ઢાંક્યા જેવી જ છે, કારણુ તે પોતાનો પગ કોઈ પણ ઠેકાણે મૂકે તો ત્યાં તેને પગની નીચે ચામડું જ માલમ પડશે; તેવી રીતે જેનું મન સંતુષ્ટ છે તેને સર્વ સ્થાનમાં સંપત્તિ જ છે. બાવ એ છે કે ચામડાને માટે પ્રથિવીને મર્વ ઠેકાણે ઢાંકી શકાય નહીં, પરંતુ તેને બદલે પગમાં જોડા પહેરવાથી પ્રથિવી ચામડાથી ઢાંક્યા ખરાબર છે, તેવી રીતે સર્વ સંપત્તિ મળ્યા છતાં પણ તૃણાની નિવૃત્તિ કોઈને થતી નથી. માટે પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુમાં સંતોષ માનવો તે જ ઉત્તમ છે.

સંતોષામૃતતૃપ્તાનાં યત્સુખં શાન્તચેતસામ્ ।

કૃતસ્તદ્નલ્લુબ્ધાનામિતથેતશ્ચ ધાવતામ્ ॥ , , ૪૯ ॥

અર્થ:—સંતોષ રૂપી અમૃતના પાન વડે તૃપ્ત થયેલા અને શાન્ત ચિત્તવાળા પુરૂષને જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તે સુખ અહીં તદ્દી કોઈનાર ધનના લોભીને કયાં મળવાનું છે? અર્થાત્ કહી પશુ નહીં.

માટે મનુષ્યને સંતોષ જ સુખનું કારણ છે, અને તૃષ્ણા દુઃખનું જ કારણ છે.
હવે “ સંતોષ ” શબ્દનો અર્થ બતાવીએ છીએ

યદચ્છાલાભતો નિત્યં પ્રીતિર્થાં જાયતે નૃણામ્ ।

તં સંતોષં વિદુઃ પ્રાજ્ઞાઃ પરિજ્ઞાનૈકત્વપરાઃ ॥ સૂત૦સં૦સ્વ૦૨ અ૦૧૪ શ્લો૦૬॥

અર્થ:—લિન-લિન મનુષ્યોને પોતાના જીવન માટે જ જે કર્મ શાસ્ત્રમાં બતાવ્યું છે તેનું નામ યદચ્છા છે. તે વડે જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું નામ “ યદચ્છાપ્રાપ્ત વસ્તુ ” છે. શાસ્ત્રોક્ત વ્યાપાર વડે જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય તેનાથી મનુષ્યને જે પ્રીતિ થાય તેનું નામ સંતોષ છે. એ અર્થને જ્ઞાનનો નિર્ણય કરવામાં તત્પર રહેનાર બુદ્ધિમાનુ સોફ જાણે છે.

ફેટલાક લોક, જે ગણેમને પાગ્ધાધીન માર્ગને કંઈ પણ કાર્ય કર્યાં વિના બેઠે બેઠે જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય તેને યદચ્છા પણ કહે છે, પરંતુ સંન્યાસાશ્રમ વાળાને છાત્રીને ખીનએને આનો મંત્રણ નથી. સંન્યાસી લોક પણ અદ્વારને માટે લિક્ષાટનાદિ કરે છે. અન્નગર વૃત્તિથી રહેનાર જે અપાયક યતિ લોક છે તેમને માટે જ આ અર્થ પ્રદિત થાય. બાકી ખીન સર્વને માટે પૂર્વોક્ત અર્થ જ છે.

ભગવાન્ પશુ ગીતામાં તૃષ્ણાને નરકના દાર રૂપ કહી બહુ અનર્થકારી બતાવે છે.

આટ્ટતં જ્ઞાનમેતેન જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણા ।

કામરૂપેણ કૌન્તેય દુષ્પૂરેણાનજેન ચ ॥ મ૦ ગ૦ અ૦ ૩ શ્લો૦ ૩૯॥

અર્થ:—જ્ઞાની લોકોના હમેશના શત્રુ રૂપ, અને કદાપિ પશુ તૃપ્ત થાય નહીં તેવા કામ(તૃષ્ણા)રૂપી અગ્નિએ જ્ઞાનીઓના વિવેકજ્ઞાનને આચ્છાદિત કર્યું છે.

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।

एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ , , ૪૦ ॥

અર્થ:—કામ(તૃષ્ણા)રૂપી જે શત્રુ, ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિના આશ્રયે રહે છે તે મનુષ્યના જ્ઞાનને પડદાથી ઢાંકી તે ઇન્દ્રિયાદિ દ્વારા તેને મોહ પમાડે છે.

આ મર્વે પ્રમાણેથી તૃષ્ણા સર્વ પ્રકારના અનર્થનું સાધન છે, અને સંતોષ સર્વ પ્રકારના સુખનું સાધન છે, તે વાત પૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થાય છે. તેથી સદાચારી મનુષી ઇચ્છાવાળાએ તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવો એ અતિ આવશ્યક છે.

सूचीमूत्रं यथा वस्रे समानयति मूत्रिका ।

तद्वत्संसारसूत्रस्य तृष्णामूची विधीयते ॥ સ્કા૦પુ૦સ્વ૦૭ અ૦૨૫૫શ્લો૦૨૧॥

અર્થ:—જેવી રીતે સોયમાં પરાવેલા દોરાને સોય ફાટેલા વજ્રમાં પ્રવેશ કરાવીને તેને સાંધી દે છે, તેવી રીતે તૃષ્ણા રૂપી સોય સંસાર રૂપી સૂત્રને મન રૂપી વજ્રમાં પ્રવેશ કરાવીને શિથિલ થયેલા વિષયસંસ્કારોને ફરી મજબૂત બનાવી દે છે.

તેટલા માટે શિષ્ટ લોક પ્રથમથી જ તૃષ્ણાને મારે છે. તૃષ્ણાનો ત્યાગ સદાચારી થવામાં પ્રથમ સાધન છે. તૃષ્ણાલુ મનુષ્ય કદાપિ સદાચારી અથવા ધર્માત્મા કે મુશ્વરભક્ત થતો નથી. તેથી તૃષ્ણાનો ત્યાગ જ પ્રથમ કરવો ઉચિત છે.

જેવી રીતે જુગાર રમનારને તથા બાંમ, ચરસ, દારૂ આદિ પીનારને લોકો વ્યસની કહે છે, તેવી રીતે ધનના તૃષ્ણાલુ મનુષ્યને પણ વ્યસની કહેવો ઉચિત છે; કારણ “વ્યસ્યત્યેનં પુરુષાર્થાદ્” इति व्यसनम्” એ રીતે “વિ” ઉપસર્ગ પૂર્વક “અસુ ક્ષેપણે” (ફેંકવું એ અર્થમાં વર્તનાર) ધાતુથી “વ્યસન” શબ્દની ઉત્પત્તિ છે. તેથી “વ્યસન” શબ્દનો અર્થ—“મનુષ્યોને ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ રૂપ પુરુષાર્થથી ગિરાવનાર” એવો થાય છે. જેવી રીતે જુગાર વગેરે પુરુષાર્થથી ગિરાવનાર છે, તેવી રીતે તૃષ્ણાદિ પણ પુરુષાર્થથી ગિરાવનાર પ્રબલ શત્રુ હોવાથી “વ્યસન” જ છે. તથાપિ ધનની તૃષ્ણાવાળાની સંખ્યા અધિક હોવાથી તથા તે લોકોમાં નાના પ્રકારની બુદ્ધિ હોવાથી તૃષ્ણાલુ લોકોને “વ્યસની” નામથી કહ્યા નથી, પરમાર્થથી મોટા વ્યસની તો ધનના તૃષ્ણાલુ જ છે.

આ તૃષ્ણા રૂપી વ્યસન પાપ રૂપી પુત્રને ઉત્પન્ન કરનાર છે. તે વિશે એક દષ્ટાન્ત છે:—

એક રાજધાનીમાં એક પંડિત હમેશાં કથા કહેતા હતા. તે સાંભળવા સ્વયં રાજા જતા હતા. તેથી અધિકારી તથા શ્રીમન્ત વર્ગ પણ જતો હતો. એક વાર બીજા કોઈ ગામમાં રહેનાર એક શાસ્ત્રી ત્યાં આવ્યા, અને એક રાજા કથામાં ગયા. ધણી શ્રીમન્તો કથામાં આવતા હોવાથી કથા કરનારની આવક સારી હોવી જોઈએ તેથી શાસ્ત્રીના મનમાં એવો વિચાર થયો કે આ પંડિતનું સ્થાન મને મળે તો ઠીક થાય. માટે કોઈ પ્રકારે તેને અહીંથી ખસેડવો જોઈએ. એવો વિચાર કરીને તેના ઉપાય શોધી રાજાને મળવાની તજવીજ કરી. રાજા દરરોજ એક ખાગમાં ફરવા જતા હતા. ત્યાં જઈ શાસ્ત્રીજી રાજાના આવવાની રાહ જોતા બેઠા. રાજા આવતાં જ તેમની પાસે જઈ સ્વસ્તિવાચન પઢી આશીર્વાદ આપ્યો. પરસ્પર વાત નિકળતાં શાસ્ત્રીજી કહેવા લાગ્યા કે આપ બહુ ધર્માત્મા છો, કેમકે આજકાલ સત્સંગની રચિવાળા રાજા બહુ દુર્લભ છે. પરન્તુ આપને કયા સંભળાવનાર પંડિત એવો વિદ્વાન નથી કેમકે તેને શાસ્ત્રોનું બરાબર જ્ઞાન નથી.

આ વાત સાંભળી ‘રાજા’ ચકિત થયા, અને કહેવા લાગ્યા કે પંડિતજીને સર્વ લોક વિદ્વાન કહે છે, છતાં આપ ‘આમ’ કેમ કહો છો? શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું કે વિદ્વાનોની પરીક્ષા શાસ્ત્ર વિષયમાં પ્રશ્નોત્તર કરવાથી થાય છે, હું તેમને પાંચ પ્રશ્ન પૂછું, તેના ઉત્તર બરાબર આપે તો હું તેમને વિદ્વાન માનું. રાજાએ તે પ્રશ્ન જણાવવા કહેતાં શાસ્ત્રીજીએ નીચેના પાંચ પ્રશ્નો કહ્યા:—૧. જે આ જન્મમાં દુઃખી પરન્તુ પરલોકમાં સુખી એવો કોણ? ૨. આ લોકમાં સુખી અને પરલોકમાં દુઃખી એવો કોણ? ૩. આ લોક તેમ પરલોક બંનેમાં દુઃખી એવો કોણ? ૪. આ લોક તેમ પરલોક બંનેમાં સુખી, એવો કોણ? અને ૫. પાપનો આપ કોણ?

મઝા ઉડાવે છે, પરન્તુ પર લોકમાં તેના બરોબર કાષ્ટ દુઃખી નહીં હોય. તે વાત પણ રાગએ માની.

પછી “અહીં તેમજ પર લોક બંનેમાં દુઃખી એવું કાણુ ?” એ ત્રીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો. તેના ઉત્તરમાં તેણે મણુરને બતાવ્યો, અને કહ્યું કે આ માણસે આ લોકમાં સુખી થવા પૂર્વ જન્મમાં કાષ્ટ પુણ્ય કર્યું નથી તેથી અહીં દુઃખી છે કમકે તેનું ગુજરાન પણ બહુ મુશ્કેલીથી ચાલે છે, તેમ પરલોકમાં સુખી થવા આ જન્મમાં પણ કાષ્ટ પુણ્ય કરી શકે નથી. તેથી તે અહીં તેમજ પર લોકમાં પણ દુઃખી.

પછી “અહીં તેમજ પર લોક બંનેમાં સુખી કાણુ ?” એ ચોથો પ્રશ્ન રાગએ કર્યો. તેના ઉત્તરમાં છોકરીએ ધર્માત્મા શેડને બતાવ્યો કહ્યું કે તેમણે પૂર્વ જન્મમાં પુણ્ય કરેલું હોવાથી આ લોકમાં સુખી છે, અને આ જન્મમાં પુણ્ય કર્યા કરે છે તેથી પરલોકમાં પણ તે સુખી થશે તે વાત પણ રાગએ સ્વીકારી.

બાદ રાગએ પાંચમો પ્રશ્ન કર્યો કે “પાપનો આપ કાણુ ?” ઉત્તરમાં છોકરીએ તે બ્રાહ્મણ તરફ આંગળી કરીને જણાવ્યું કે તેનો ઉત્તર તો આ બ્રાહ્મણ આપશે, તેને પૂછો. રાગએ બ્રાહ્મણ તરફ દૃષ્ટ કરી પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા જણાવ્યું, તો બ્રાહ્મણ આમ તેમ બોલવા લાગ્યો. એટલે છોકરીએ કહ્યું કે પાપનો આપ તો બ્રાહ્મણના બગસમા છે. મગલ બોલાવી બોતાં તેમાંથી મરેલું કુરકુરીઉં નિકળ્યું. તે બોધ સભામાં આશ્ચર્ય થયું. બ્રાહ્મણ બહુ શરમાયો. એટલે છોકરીએ કહ્યું કે તે ગામના પ્રસિદ્ધ કર્મકાણ્ડી બ્રાહ્મણ છે, રસ્તામાં ચાલતાં જીર્ણ વસ્ત્રાદિને પણ સ્પર્શ ન થાય તેની એ સંભાળ રાખીને ચાલે છે, હીન જાતિનો પડછાયો પણ લેતા નથી, ઘરમાં શ્વાનને પેસવા પણ દેતા નથી. પરન્તુ ‘અસે’ રૂપીઆના લોભ (તૃષ્ણા) થી તેમણે આ ન કરવાનું કામ કર્યું. માટે પાપનો આપ તૃષ્ણા છે, જે નીચ કામ પણ કરાવે છે. રાગએ તે વાત પણ સ્વીકારી છોકરીનું સન્માન કર્યું.

આ દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી એ સાર નિકળે છે કે તૃષ્ણા એ પાપનું મૂળ છે.

શંકા:—અર્થવળા ન વ્યસનેષુ ગણ્યતે ॥ કૌં ૪૦ શા, ચાં ૨૦ ૭૬ ॥

અર્થ:—ધનની અભિલાષાની વ્યસનમાં ગણતરી નથી આ પ્રકારના પ્રમાણથી ધન સંપાદન કરવું તે વ્યસન ઠરતું નથી.

સમાધાન:—આ સૂત્રનું તાત્પર્ય આ છે:—પરમાર્થથી તો ધનના વ્યસનથી સર્વ વ્યસનોની સિદ્ધિ થતી હોવાથી ધનની તૃષ્ણા એ સર્વ વ્યસનો કરતાં મોટું વ્યસન છે તે વાત સિદ્ધ છે. પરન્તુ તેથી ધનને માટે કાષ્ટ ઉપાય કરવો નહીં એવું તાત્પર્ય નથી. શાસ્ત્રોક્ત કર્મ દ્વારા પ્રાપ્ત ધનમાં સંતુષ્ટ રહેવું એ તાત્પર્ય છે. ઉપરના સૂત્રનું પણ એ તાત્પર્ય છે. ઉપરના સૂત્રનું પણ એ તાત્પર્ય નથી કે દર કાષ્ટ પ્રકારે લૂંટી ધન પ્રાપ્ત કરવામાં કાષ્ટ દોષ થયો. પરન્તુ સૂત્રનું તાત્પર્ય એ છે કે ન્યાય પૂર્વક ધન વધારવામાં કાષ્ટ દોષ નથી. અને તે તો ‘કરેવું જ જોઈએ, અને વળી યોગ્ય રીતિએ વ્યય પણ કરવો જોઈએ એ બાવ છે. (રાજધર્મમાં આ વાતનો ખુલાસો કરવામાં આવશે.)

તૃષ્ણાનો જય પણ બહુ કષ્ટથી થાય છે—

દિનયામિન્યૌ સાયં પ્રાતઃ શિશિરવસન્તૌ પુનરાયાતઃ ।

કાલઃ ક્રીડતિ ગચ્છત્યાયુસ્તદપિ ન મુञ્ચત્યાશાવાયુઃ ॥ મો० મુ० સ્લો० ૧૨ ॥

અંગં ગલિતં પલિતં મુષ્ઠં દશનવિહીનં જાતં તુષ્ઠમ્ ।

દૃદ્ધો યાતિ શૃહીલા દણ્ડં તદપિ ન મુञ્ચત્યાશાપિણ્ડમ્ ॥ મો० મુ० સ્લો० ૧૫ ॥

અગ્રે વહ્નિઃ પૃષ્ઠે ભાન્ રાત્રૌ ચુચુકસમર્પિતજાનુઃ ।

કરતલમિક્ષા તરુતલવાસસ્તદપિ ન મુञ્ચત્યાશાપાશઃ ॥ મો० મુ० સ્લો० ૧૬ ॥

અર્થઃ—દિવસ તથા રાત્રી, સાયંકાલ તથા પ્રાતઃકાલ, શિશિર તથા વસન્ત આદિ ઋતુઓ, એ સર્વ વારંવાર આવે છે અને જાય છે, સૂર્ય અસ્ત પામવાથી દિવસ સમાપ્ત થઈ રાત્રી પડે છે, સૂર્યનો ઉદય થતાં રાત્રી પણ નષ્ટ થાય છે. એ પ્રકારે સૂર્યનો ઉદય અને અસ્તને અનુસાર કાલ ખેલ કરે છે. તેને અનુસાર દિન પ્રતિદિન મનુષ્યનું આયુ પણ ધટી જાય છે. તોપણ તૃષ્ણા રૂપી વાયુનો અસ્ત થતો નથી, અર્થાત્ જેમ મનુષ્યના શરીરમાં વાયુ મર્ચુ પર્યન્ત રહે છે, તેમ આ તૃષ્ણા રૂપી વાયુ પણ મર્ચુ પર્યન્ત નષ્ટ થતો નથી. (૧૨). શરીર ગળી ગયું હોય, શિરના વાળ પાકી ગયા હોય, મુખમાંથી સર્વ દાંત પડી ગયા હોય, વૃદ્ધ યજ્ઞને દંડનો આશ્રય લઇને ચાલે છે, તોપણ આશા રૂપી પિંડ મનુષ્યનો ત્યાગ કરતો નથી. (૧૫). શરીરની રક્ષાને ઉપયોગી પદાર્થોનો ત્યાગ કરવાથી પણ તૃષ્ણા નિવૃત્ત થતી નથી. સર્વનો ત્યાગ કરીને કંડીની નિવૃત્તિ કરવાને માટે દિવસમાં માત્ર સૂર્યની તરફ પીઠ કરીને અને આગળ અગ્નિ રાખીને બેસે છે અને તે રીતે કંડીનું નિવારણ કરે છે, અને રાત્રિમાં દીવ્યજ્વલે દાઢીમાં લગાવીને બેઠા રહે છે, બિંદુને માટે પાન નહીં રાખતાં હાથમાં લઇને ખાય છે અને વૃક્ષોની નીચે સુઈ રહે છે, તોપણ મનુષ્યની આશા રૂપી કાંસી છૂટતી નથી. (૧૬).

મોહ રૂપી અંધકારથી આચ્છાદિત થયેલા ચિત્ત રૂપી વનમાં જ્યાંસુધી તૃષ્ણા રૂપી પિશાચી નૃત્ય કરે છે ત્યાંસુધી મનુષ્ય કોઈ પ્રકારનું ઉત્તમ કાર્ય કરી શકતો નથી. જેમ ઉંદર જાલને કાપી નાંખે છે, તેમ મનુષ્ય જે જે ઉત્તમ અવસ્થાનો આશ્રય કરે છે તે સર્વ અવસ્થાને તૃષ્ણા રૂપી ઉંદર કાપી નાંખે છે. કાળી નાગજીનો સ્વભાવ કુટિલ છે, તેનો સ્પર્શ બહુ કામળ છે, પરંતુ તેની અંદર ધોર વિષ ભરેલું છે, જો તેને સ્પર્શ કરવામાં આવે તો જરૂર કરડવાની. તેવી રીતે આ તૃષ્ણા પણ ધોર ઝેર વાળી છે અને જેને કરડે તે ઔષ્ણમાર્ગથી ચ્યૂત થઇને મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ તે કલ્યાણમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થઈ શકતો નથી.

ક્ષણમાયાતિ પાતાલં ક્ષણં યાતિ નમસ્થલમ્ ।

ક્ષણં ઋમતિ દિક્કુજ્ઞે તૃપ્ણા હૃત્પદ્મપદ્મદી ॥

॥ યો० વા० પ્ર० ૧, સ० ૧૭ સ્લો० ૩૧ ॥

અર્થઃ—હૃદય રૂપી કમલમાં રહેનારી તૃષ્ણા રૂપી જમરો એક ક્ષણમાં પાતાલમાં જાય છે તો એક ક્ષણમાં ત્યાંથી આકાશમાં ઉડે છે. અને એક ક્ષણમાં ચારે દિશામાં ઋમણ કરી આવે છે. મતલબકે તે અત્યન્ત ચંચળ છે.

સરોવરમાં રહેનારી માછલી લક્ષ્મી, ધાસ, આદિ કાષ્ઠ પશુ પદાર્થને જુએ છે તો તે સર્વને ખાવાના માંસ આદિ પદાર્થ સમઝી પકડી લે છે, તેવી રીતે આ તૃષ્ણા જગત્માં જે જે વસ્તુ છે તે સર્વ પ્રતિ દોડે છે, મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલી આ તૃષ્ણા જેવી કંઈક છે એવી કંઈક તલવારની ધાર અથવા વજ્ર પશુ નથી. મહા બુદ્ધિશાલી તથા ધીર મનુષ્યને પણ તૃષ્ણા એક નિમિષમાં તૃણ સમાન તુચ્છ બનાવી દે છે.

અદૃશ્યૈવાત્તિ માંસાસ્થિરુધિરાદિ શરીરકાત્ ।

મનોવિલિલિલીનૈષા તૃષ્ણા વનથુની તૃણામ્ ॥

॥ યો૦ વા૦ પ્ર૦ ૫, સ૦ ૧૫ ૧લો૦ ૮ ॥

કલ્પાનલશિલાદાહં સોહું શક્તા હરાદયઃ ।

તૃષ્ણાનલશિલાદાહં સોહું શક્તા ન કેચન ॥ ,, ,, ૬ ॥

આશાવૈવશ્યવિવશે ચિત્તે સંતોષવર્જિતે ।

મ્લાને વક્ત્રમિવાદર્શે ન જ્ઞાનં પ્રતિર્વિવતિ ॥ ,, ,, ૯ ॥

અર્થઃ—જંગલી કુતરી તો આવીને મનુષ્યોને પ્રત્યક્ષ રૂપે કરડી ખાય છે. પરંતુ આ મન રૂપી ગુફામાં રહેલી તૃષ્ણા રૂપી કુતરી તો શરીરનાં માંસ, અસ્થિ અને રૂધિર વગેરેને દેખાયા વિના (છુપી રીતે) જ ખાઈ જાય છે (૮).

હૃદયના અન્ત સમયમાં સંપૂર્ણ મેસારના પદાર્થોને દહન કરનાર જે અગ્નિ તેના દાહને પણ મહાદેવ આદિ સમર્થ દેવ લોક સહન કરી લે છે. પરંતુ તૃષ્ણા રૂપી અગ્નિના દાહને સહન કરવા કાષ્ઠ પશુ સમર્થ થતું નથી. (૫).

જેવી રીતે મલિન દર્પણમાં મુખનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી, તેવી રીતે આસા વડે વિવશ થયેલા અને સંતોષથી રહિત ચિત્તમાં જ્ઞાનનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી. (૯).

માટે મોક્ષ રૂપ પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરવાને માટે તૃષ્ણાનો પરિત્યાગ જ પ્રથમ સાધન છે.

પ્રતિ સદાં પ્ર૦માં અ૦ ૨ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩.

॥ મજ ક્ષમામ્ ॥

આ પ્રકારે “ તૃણાં છિન્ધિ ” એ પદની વ્યાખ્યા કરીને હવે “ મજ ક્ષમામ્ ” એની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ.

મજ ક્ષમામ્—ક્ષમાને પારણ કરો.

જેવી રીતે તૃણાને ત્યાગ સુખનું સાધન છે તેવી રીતે ક્ષમા પણ આ લોક અને પર લોકના સુખનું સાધન છે જે મનુષ્યમા ક્ષમા નથી તે મનુષ્ય દુઃખનો ભાગી થાય છે. મહાભારતાદિ ગ્રંથોમા ક્ષમાની બહુ પ્રશંસા કરી છે પ્રથમ ક્ષમાનો અર્થ કહે છે.

વાહ્યે चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित् ।

न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्तिता ॥

॥ મં ૦ સી ૦ મધુ ૦ ટીકા ૦ અ ૦ ૧૮, ૧લો ૦ ૪૨ મતઃ ૧લોક ॥

અર્થઃ—કોઈ મનુષ્ય બોટી વાણી આદિ વડે માનસિક (આધ્યાત્મિક) દુઃખ દે, અથવા પ્રહારાદિ વડે શરીર સજાષ (બાહ્ય) દુઃખ દે, તો પણ તેના ઉપર કોઈ પ્રકારનો ક્રોધ ન કરવો, તથા તેને કોઈ પ્રકારનો દડ દેવાની ઇચ્છા ન કરવી તેનું નામ ક્ષમા છે.

वाचा मनसि काये च दुःखेनोत्पादितेन च ।

न कुप्यति न चाप्रीति सा क्षमा परिकीर्तिता ॥ મ ૦ પુ ૦ આ ૦ ૫૦ અ ૦ ૨ ૧લો ૦ ૧૫ ૭ ॥

અર્થઃ—વાણી આદિ વડે શરીર અથવા મનમાં દુઃખ ઉત્પન્ન થવા છતાં ક્રોધ ન કરવો અથવા મનમા કોઈ અપ્રીતિ ન કરવી તેનું નામ ક્ષમા છે.

द्वारिमौ पुरुषौ राजन् स्वर्गस्योपरि तिष्ठतः ॥

प्रभुश्च क्षमया युक्तो दरिद्रश्च प्रदानवान् ॥ મ ૦ આ ૦ ૭૦ ૫૦ અ ૦ ૩, ૧લો ૦ ૫૮ ॥

અર્થઃ—જે માણસ અપરાધીઓને દડ દેવામા સમર્થ હોવા છતાં ક્ષમા કરે છે, દડ દેવાની ઇચ્છા કરતો નથી; અને જે મનુષ્ય ગરીબ હોવા છતાં બીજાને દાન દેવાની ઇચ્છા કરે છે, લેવાનું મન કરતો નથી, એ બે મનુષ્ય, જે રાજન્ । પૃથિવીમા રહેતા હોવા છતાં હમેશાં સ્વર્ગમા જ રહેનારા છે, અર્થાત્ અગ્નિહોત્રાદિક કર્મ વિના પણ તેમને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ જરૂર થાય છે અર્થાત્ મહાન સુખ પ્રાપ્ત કરે છે.

क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम् ।

क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा यज्ञः क्षमा शमः ॥ મ ૦ મ ૦ વ ૦ ૫૦ અ ૦ ૨ ૧લો ૦ ૪૦ ॥

અર્થઃ—જેને બેઇને બાહ્ય મૂઠ વગેરે ભર્યાલિત થાય છે તેનું નામ તેજ છે, એવા તેજસ્વીઓમાં જે ક્ષમા છે તે જ મોટું તેજ છે, અર્થાત્ સમર્થ પુરુષોમાં જે ક્ષમા છે તે જ મોટું તેજ કહેવાય છે. તપસ્વી લોકોના પરમેશ્વર પણ ક્ષમા છે. કારણ જેણે ક્રોધને છૂટી લીધો છે તેને યોગ પરમેશ્વરપ્રાપ્તિ આદિ સિદ્ધિ મળે છે. કેટલીક વાર તપસ્વી લોક ક્રોધને પણ ચક્રને બીજાને આપ દઇ ચોતાના તપના ફલને નષ્ટ કરે છે, તેથી તેમને

પરમેશ્વરપ્રાપ્તિની યોગ્યતા મળતી નથી. પરંતુ જેઓ ક્રોધને વશ થઈ પોતાનું તપ ન શુભાવતાં તેને સાચવી રાખે છે તેમને તે યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. માટે ક્ષમા એ તપસ્વી-ઓના પરમેશ્વર છે. સત્ય બાપુજી કરનારને પણ ક્ષમા જ સત્ય રૂપ છે, કારણ જેનામાં ક્ષમા નથી તે સત્યનું રક્ષણ કરી શકતા નથી. વળી યજ્ઞાદિ કર્મ કરનારને ક્ષમા જ યજ્ઞ રૂપ છે, કારણ કે, યજ્ઞમાં ક્રોધ કરવાથી યજ્ઞનું ફળ મળતું નથી. તેથી તેને પણ ક્ષમાની બહુ જરૂર છે. અને ક્ષમા જ શમ છે અર્થાત્ શાન્તિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે ક્ષમાની જરૂર છે, ક્ષમા વિના ચિત્તને વિલેપ દૂર થઈ શકતો નથી, અને ક્રોધ એ મહાન વિલેપ છે. માટે તેજ, તપ, સત્ય, યજ્ઞ, શમ આદિકાનું શુપણ ક્ષમા જ છે.

क्षन्तव्यमेव सततं पुरुषेण विजानता ।

यदा हि क्षमते सर्वं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ म० भा० , श्लो० ४२ ॥

અર્થ:—વિવેકી મનુષ્યોને ખીજના અપરાધની ક્ષમા કરવી તે જ યોગ્ય છે. જે સમયે મનુષ્ય સર્વ અપરાધોને ક્ષમા કરે છે તે સમયે તે પરમાત્માની પ્રાપ્તિને માટે યોગ્ય થાય છે. વળી—

समा गुणो हि जन्तूनामिहामुत्र सुखप्रदः ।

एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ।

यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥

भ० भा० उ० प० अ० ३३ श्लो० ४८ ॥ आप० स्मृ० अ० १० श्लो० ५ ॥

सोऽह्य दोषो न मन्तव्यः क्षमा हि परमं बलम् ।

क्षमा गुणो ह्यशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा ॥ म० भा० ,, ,, ॥४९॥

અર્થ:—આ લોકમાં અને પર લોકમાં પ્રાણીઓને સુખ દેનાર ગુણ ક્ષમા જ છે। ક્ષમાવાળામાં આ એક દોષ છે તે એ જ કે લોકો તેને અશક્ત માને છે, ખીન્ને કાર્ક દોષ નથી. પરન્તુ લોક ક્ષમાવાળાને જે અશક્ત માને છે તે યોગ્ય નથી, કારણકે ક્ષમા એ દોષ નથી, પરન્તુ એ મહાનુબળ છે, અશક્તોને માટે ક્ષમા ગુણ રૂપ છે, જ્યારે શક્તોને માટે ક્ષમા બુધ્ધ છે અર્થાત્ શોભાનું કારણ છે. વળી—

ज्ञानं तीर्थं तपस्तीर्थं ब्रह्म तीर्थं सनातनम् ।

क्षमा तु परमं तीर्थं सर्वतीर्थेषु पाण्डव ॥ बृ० गौ० अ० २० ॥

અર્થ :—તીર્થ ઝેટલે પાપનો નાશ કરી મનુષ્યને પવિત્ર કરનાર વસ્તુનું નામ તીર્થ છે. શાસ્ત્રનાં શ્રવણ અને પઠન દ્વારા પરમાત્માનું પરાક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી પાપની નિવૃત્તિ થાય છે. માટે પરાક્ષ જ્ઞાન તીર્થ રૂપ છે. પરાક્ષ જ્ઞાનથી પાપની નિવૃત્તિ વેદાન્ત શાસ્ત્રનાં કહી છે. જેમ—

परोक्षं ग्रह्यविज्ञानं शाब्दं देशिकपूर्वकम् ।

बुद्धिपूर्वकृतं पापं कृत्स्नं दहति वह्निवत् ॥ पं० द० प्र० १ श्लो० ६३ ॥

અર્થ :—ગુરુ તથા શાસ્ત્ર દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલું પરમાત્માર્તું પ્રેક્ષ જ્ઞાન, અજ્ઞાના-વસ્થામાં બાણી બુદ્ધિને કરેલા પાપનો પશુ, જેવી રીતે અગ્નિ સુકા ધાસ વગેરેને એકદમ બાણી ભરમ કરે છે તેવી રીતે, નાશ કરે છે. વળી કૃષ્ણ, ત્ર્યાંબાચલુ, આદિ' વ્રત રૂપ તપ પશુ પાપની નિવૃત્તિ કરે છે, તેથી તીર્થ રૂપ છે. વળી વેદનુ અધ્યયન પશુ પાપનું નિવર્તક સનાતન તીર્થ છે, તથાપિ, હે પાણ્ડવ ! સંપૂર્ણ તીર્થોમાં ક્ષમા મહાન તીર્થ છે.

ક્ષમા વશીકૃતિલોકે ક્ષમયા કિં ન સાધ્યતે ।

શાન્તિસ્વદ્ગં કરે यस્ય કિં કરિષ્યતિ દુર્જનઃ ॥મઃમાઠ૦પ૦અ૦૩૩' શ્રે૦૫૦॥

અર્થ :—જગતમાં સર્વ પ્રાણીઓને વશ કરનારી વસ્તુ ક્ષમા છે. ક્યું કાર્ય એવું છે કે જે ક્ષમા વડે સિદ્ધ ન કરી શકાય ? અર્થાત્ સર્વ કાર્ય ક્ષમાથી સિદ્ધ કરી શકાય છે. ક્ષમા રૂપી તક્ષવાર જેના હાથમાં છે તેને દુર્જન લોક થું કરી શકવાના છે અર્થાત્ કોઈ જ નહીં. વળી—

૧) અતૃષ્ણે પતિતો વહ્નિઃ સ્વમેવોપશામ્યતિ ।

અક્ષમાવાન્પરં દોષરાત્માર્નં ચૈવ યોજયેત્ ॥ ૫૧ ॥

અર્થ :—ધાસાદિમા પડેલો અગ્નિ સળગી શકે છે, પરન્તુ ધાસાદિ રહિત સ્થાનમાં પડેલો અગ્નિ સ્વયમ્ શાન્ત થઈ જશે. જે મનુષ્યમા ક્ષમા નથી તે પોતે જ પોતાનામાં દોષ સંપાદન કરશે એટલે કે કોઈ માણસ પ્રતિ કોઈ શબ્દ પ્રયોગ કરવામાં આવે તો તરત લડવાને તૈયાર થાય છે અને પોતાને તેમજ બીજાને અનર્થ પહોંચાડે છે. પરન્તુ કોઈ રહિત ક્ષમાવાન પુરૂષ પ્રતિ પ્રયોગ કરેલી વાણી તૃણ રહિત જમીનમાં પડેલા અગ્નિની પેઠે વ્યર્થ જાય છે.

एको धर्मः परं श्रेयः क्षमैका शान्तिरुत्तमा ।

विघ्नैका परमा तृप्तिरहिंसैका सुखावहा ॥ ૫૨ ॥

અર્થ :—મનુષ્યોના કલ્યાણને માટે મુખ્ય સાધન એક ધર્મ જ છે, ક્ષમા એક ઉત્તમ શાન્તિ છે, વલ્લા જ તૃપ્તિનું એક સાધન છે, અને શરીર, વાણી અને મનથી કોઈને દુઃખ ન દેવા રૂપ અહિંસા જ સુખને આપનારી છે.

समावृतामयं लोकः परार्थैव क्षमावताम् ।

इह सन्मानमृच्छन्ति परत्र च शुभां गतिम् ॥ મહા. બા.પ.અ.૨૯. શ્લો.૪૩ ॥

અર્થ :—ક્ષમાવાળા મનુષ્યને જ આ લોક અને પર લોક સંબંધી સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, ક્ષમાવાળાને આ લોકમાં સન્માન મળે છે અને પરલોકમાં ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

ક્ષમાવતામેવ હિ યોગસિદ્ધિઃ સ્વારાજ્યલક્ષ્મીઃ સુખભોગસિદ્ધિઃ ।

સમાચિદીના નિપતન્તિ વિઘ્નૈર્વાતાહતા' ષર્ણચયા ઇવ દ્રુમાત્ ॥

સ. વે. સિ. સા. સં. શ્લો. ૧૩૯

અર્થ :—ક્ષમાવાળા મનુષ્યને જ યોગસિદ્ધિ અને રાજ્યલક્ષ્મી તથા સુખની સિદ્ધિ થાય છે, ક્ષમાથી રહિત મનુષ્ય, જેવી રીતે વૃક્ષોમાંથી પવન વડે પાનાં ખરી પડે છે તેવી રીતે વિઘ્નોથી નીચે પડે છે અર્થાત્ તેને સર્વ કાર્યમાં વિઘ્ન નડે છે.

ક્ષમાવાન્પ્રાપ્તુયાત્સ્વર્ગ ક્ષમાવાન્પ્રાપ્તુયાદ્યશઃ ।

ક્ષમાવાન્પ્રાપ્તુયાન્મોક્ષં ક્ષમાવાન્સ્તીર્થમુચ્યતે ॥ વૃ. ગૌ. સ્મ. અ. ૨૦ ॥

અર્થઃ—ક્ષમાવાળા મનુષ્યને સ્વર્ગ, કાર્તિ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને તે સ્વયમ્ તીર્થ રૂપ છે અર્થાત્ પવિત્ર કરનાર અને પાપનો નાશ કરનાર છે.

ક્ષમાવતામયં લોકઃ પરશ્ચૈવ ક્ષમાવતામ્ ।

માનિતોઽમાનિતો વાઽપિ ક્ષમાવાન્સ્તીર્થમુચ્યતે ॥ વૃ. ગૌ. સ્મ. અ. ૨૦ ॥

અર્થઃ—ક્ષમાવાળા મનુષ્યને જ આ લોક અને પરલોકના સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે; અપમાન મળતાં અથવા અપમાન ન મળતાં પણ ક્ષમાવાળો પુરૂષ હમેશાં તીર્થ રૂપ કહેવાય છે.

ક્ષમા સબધી કુશિકે રાજા તથા ચ્યવન ઋષિને ઇતિહાસ મહાકારતના અનુશાસન પર્વના પર મા અધ્યાયથી ૫૬ મા અધ્યાય સુધી છે તે નીચે મુજબઃ—

ચ્યવન ઋષિ કુશિક રાજાના વશનો નાશ કરવાની ઇચ્છાથી તેની પાસે ગયા. રાજાએ ઋષિની પૂજા આદિ કરીને તેમને કહ્યું—હે ભગવન્ ! હું આપને અધીન છું, આપને રાજ્ય, ધન, આદિ કોઈ પણ વસ્તુની જરૂર હોય તો આપ આગ્રા કરશો, હું આપને સર્વતું દાન કરવા તૈયાર છું. આ ગૃહ, રાજ્ય, સર્વ આપનું જ છે, આપ જ રાજા થઇને પૃથિવીનું શાસન કરો, હું આપને અધીન થયો છું.

કુશિક રાજાનું આવું વચન સાંભળીને ઋષિ અત્યન્ત હર્ષિત થયા, અને રાજાને કહેવા લાગ્યા—હે મહારાજ ! હું રાજ્યાદિની ઇચ્છા રાખતો નથી. હું કોઇ નિયમનો આરંભ કરવા માગું છું જે તમારી ઇચ્છા હોય તો તું અને તારી પત્ની બને મારી સેવા કરો. ઋષિનાં વચન સાંભળી રાજા અને રાણી બને હર્ષિત થયાં અને ઋષિને ઉત્તર આપ્યો કે અમે તેમજ કરીશું. બાદ કુશિક રાજાએ પ્રસન્ન થઇને ઋષિને રહેવાનું સ્થાન આપ્યું. ઋષિએ પણ ત્યાં રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ઐટલામાં સૂર્યાસ્ત થયો ઐટલો ઋષિ ભોજન કરીને, “ મને જગાડશો નહીં તમે બન્ને મારા ચરણની સેવા કરતાં રહો, અને ભગતાં રહો.” એમ કહીને સુષ્ટ ગયા. રાજા રાણી નિદ્રાનો ત્યાગ કરીને ઋષિની સેવા કરતાં રહ્યા. ઋષિએ એક બાળુએ સુષ્ટ રહીને ૨૧ દિવસ વિતાવ્યા. ૨૧ દિવસ પછી બીજી બાળુ સુગને નિદ્રા કરવા લાગ્યા ફરીથી પણ ૨૧ દિવસ સુધી નિદ્રાવરથામાં દિવસ કાઢ્યા. રાજા રાણી બને આહારાદિનો ત્યાગ કરીને સેવા કરતાં જ રહ્યાં, કોઇ પ્રકારનો વિકાર યવા દીધો નહીં. બાદ ઋષિએ ઉઠીને પોતાના શરીર ઉપર તેજ યોજવા કહ્યું. રાજા રાણી બૂખ્યાં તથા શ્રમયુક્ત હોવા છતાં તેજ યોજવા લાગ્યાં પછી ઋષિ સ્નાનગૃહમાં ગયા સ્નાનને માટે સર્વ સાધન તૈયાર હતાં. પરંતુ ત્યાં જઇને ત્યાંથી ઋષિ અન્તર્ધાન ચર્ષ ગયા રાજા તેમને શોધતા રહ્યા પરંતુ કાંઇ પત્તો લાગ્યો નહીં થોડી વારમાં સ્નાન કરીને ઋષિને સિંહાસન ઉપર બેઠેલા દીઠા તોપણ રાજાએ પ્રસન્ન ચિત્તે, મુનિને કહ્યું કે ભોજન તૈયાર છે ઋષિએ સત્ર ભોજનને પોતાની પાસે મંગાવ્યું અને આમન તથા શય્યા પણ મંગાવી. પછી તને સદેહ વચ્ચે દાંડીને બાળા દીધું. રાજા રાણી તેથી કુપિત ન થયાં. ઐટલામાં ઋષિ અન્તર્ધાન થયા રાજા ઋષિ કુશિકે વાણીનો નિગ્રહ કરીને તે જ ભાવથી નિવાસ કર્યો, કુપિત ન થયા. ચ્યવન ઋષિ ફરી રાજાને કહેવા લાગ્યા, કે હું જે સ્થાનમાં કહું તે સ્થાનમાં મને રથમાં બેસાડી તું બાર્યાની

સાથે રથ ખેંચીને લાઇ જા તે વાત પણ રાજાએ ક્ષુલ્લ કરી. રાજાનો મુદ્દને ઉપયોગી ને રથ હતો તેને તૈયાર કરીને તેમાં નાના પ્રકારના સુવર્ણ, ગતો, વગેરે ભરી ઋષિને રથમાં બેસાડી રાજા અને રાણી બંને રથને ખેંચતા રાજભાર્ગથી ચાલવા લાગ્યાં અને રાજ-સેવક સર્વ ઋષિની સવારીની પાછળ ચાલવા લાગ્યા, ત્યારે નગરવાસી મૂર્ત લોક હાહાકાર કરવા લાગ્યા. તીક્ષ્ણ અણીવાળા પરાણ વડે તાડન કરવાથી રાજરાણીની પીઠ તથા અન્ય ભાગ વિધાયા, છતાં બંને ક્રોધ રહિત થઈને નિર્વિઘ્નરી મિત્તે રથને ખેંચતા હતાં. એ રીતે એ બંને જણ પંચ રાત્રી સુધી ચાક્યા પાક્યા તથા બૂખ્યા હોવા છતાં કંપતા શરીરથી કોઈ પણ રીતે રથને ખેંચતા રહ્યાં. તે સમયે તેઓ અત્યંત માયલ હોવાથી રૂધિર વહેવાથી કુલેલા ખાખરાના વૃક્ષની સમાન દેખાતા હતા. તોપણ અવન ઋષિએ તે લોકમાં દોષ પણ વિકાર દીધો નહોતો. પછી ઋષિ કુમેરની માફક ધનંતું દાન કરવા લાગ્યા, તો પણ રાજા કાંઈ બોલ્યા નહોતો. ત્યારે ઋષિએ રથમાંથી ઉતરીને રાજા રાણીનાં માયલ થયેલા શરીર ઉપર હાથ ફેરવ્યો અને કહ્યું કે ‘હું વ્રતનિષ્ઠ થઈને આ ગંગાતટમાં રહીશ, તમે તમારા નગરમાં જાઓ, ત્યાં વિશ્રામ કરીને ફરી આ સ્થાનમાં આવજો, અહીં જ હું તમને મળીશ, તમે ક્રોધ કે શોક કરશો નહોતો, તમારા કલ્યાણનો સમય આવ્યો છે.’ કુશિક રાજા ઋષિના વચન માલળી પોતાના નગરમાં ગયા, અને ભોજન વગેરે કરીને રાત્રિ વિતાવી.

અવન ઋષિએ પોતાના તપોબલ્લથી એક એવા મુંદર બગીચાની રચના કરી કે જેમાં ઈન્દ્રપુરીમાં પણ ન હોય. બીજા દિવસે કુશિક રાજા તે જ બગીચામાં ગયા. રાત્રાએ તે બગીચામાં એક સુવર્ણમય મકાન જોયું, તથા ગમણીય પર્વત, અનેક પ્રકારની ચિત્ર-શાળા તથા વિચિત્ર શય્યા આદિ જોયું, અને નાના પ્રકારના પુષ્પ તથા વૃક્ષ તથા લતા આદિથી શોભાપમાન એ બગીચામાં કાલસ આદિ બહુ પ્રકારના પત્રી હર્પત યજ્ઞને ગુન્નર કરતા દીર્ઘ વળી કોઈ સ્થાનમાં અપ્સરા અને ગન્ધર્વ આદિને પણ દીર્ઘ.

એટલામાં દિવ્ય શય્યા ઉપર સુતેલા મુનિશ્રેષ્ઠ અવનને જોયા દેખતાં જ રાજા હર્ષિત થઈને મહર્ષિની સામે ગયા. એટલામાં ફરીથી શય્યા સહિત ઋષિ અન્તર્ધાન થયા. તે પછી બીજા સ્થાનમાં બેસીને ઋષિને જપ કરતા જોયા એટલામાં બાગ વિગેરે મર્વ નષ્ટ થઈ ગયું અને ગંગાજળના કિનારા ઉપર ફક્ત કુશ વગેરે દેખવામાં આવ્યું. રાજાએ પોતાની રાણી પ્રતિ તપ તથા બ્રાહ્મણની બહુ પ્રશંસા કરી, પછી ઋષિએ રાજાને બોલાવીને બેસાડ્યો, અને કહ્યું કે ‘હું તારા ઉપર બહુ પ્રેમ-સ્નન છું, તારામાં કાંઈ પાપ નથી, તું વર માગ, અને મને મારા સ્થાનમાં પાછા જવાની અનુમતિ આપ. ત્યારે કુશિક બોલ્યા કે ‘‘હે મદાગજ ! હું અગ્નિમાં પડેલા મનુષ્યના જેવી સ્થિતિમાં હતો. છતાં ભસ્મ થયા વિના બચી ગયો. તેટલું જ બસ છે, તે જ મને મર્વથી ઘેરો વર મળ્યો. આપ અમારા ઘરમાં આવીને કેમ રહ્યા ? અને આ સર્વ કાર્ય શામાટે કર્યું ? તે મર્વ વાત મને કહો. ત્યારે ઋષિએ કહ્યું કે ‘‘મેં દેવતાઓની સહાયામાં બ્રહ્માજીના મુખથી એવી વાત સાંભળી હતી કે બ્રહ્માજી અને ક્ષત્રિયોમાં પરસ્પર વિરોધના કારણે કૃષ્ણમંત્ર યજ્ઞ; અને તને તેજ અને પરાક્રમ મુક્ત એક પૌત્ર પ્રાપ્ત થશે. એ વાત સાંભળીને હું તારા કુલનો નાશ કરવાને

આભ્યો હતો. તે કારણે તને કાષ મહાવવાને માટે આ સર્વ ધટના કરી. જો તે કોષ ક્યો હોત તો શાપ દર્શને હું તારા કુલનો નાશ કરત. જે બાગ આદિ તે દોડો તે તારી પ્રસન્નતાને માટે. તને સ્વર્ગ બતાવ્યું છે. જે થોડો સમય તેં અહીં દિવ્ય પદાર્થો દીઠા તેટલો સમય તેં સ્વર્ગસુખનો અનુભવ કર્યો. તે સમયમાં તારા મનમાં જે ઇચ્છા થઈ હતી તે હું જાણું છું. તેં રાજ્ય તથા દેવેન્દ્રની પદવીની પણ અવગ્રા કરીને બ્રાહ્મણત્વ તથા તપસ્યાની આકાંક્ષા કરી છે. બ્રાહ્મણત્વ અત્યન્ત દુર્લભ છે. તેમાં પણ ઋષિત્વપદની પ્રાપ્તિ થવા છતાં પણ તપસ્વિતા અતિ દુર્લભ છે. તારી કામતા સફળ થશે. કુશિકથી કૃશિક બ્રાહ્મણ જન્મશે. તારી ત્રીજી પેઢીમાં બ્રાહ્મણત્વનો પ્રવેશ થશે. તારો પૌત્ર બ્રાહ્મણ, તપસ્વી અને અગ્નિની સમાન તેજસ્વી થશે. તે દેવતા અને મનુષ્યોને બધા ઉત્પન્ન કરશે ” એવો વર આપીને ઋષિ ત્યાંથી આજ્ઞા ગયા.

આ વરના પ્રતાપે કુશિકના વંશમાં ગાંધીના પુત્ર વિશ્વામિત્ર બ્રાહ્મણ થયા છે. કુશિક રાજાના ક્ષમાજળથી, વંશનો નાશ કરવા આવેલા વ્યવન ઋષિને પણ અન્તે તેના વંશની ઉન્નતિ થવાનો વર આપવો પડ્યો. માટે ક્ષમાનો પ્રભાવ અત્યન્ત મહાન છે એમાં કોઈ શંકા નથી.

જેવો ક્ષમા મંબંધી આ ઇતિહાસ કહ્યો તેવો શ્રીમદ્ ભાગવતના ૧૧ મા સ્કન્ધના ૨૩ મા અધ્યાયમાં ખટ્વાંગ નામક બ્રાહ્મણનો ઇતિહાસ પણ છે.

આ બ્રાહ્મણ બહુ લોભી હતો. ધનનો સંગ્રહ માત્ર કરતો હતો. અને પોતાના કુટુંબને ખાવા પીવાનું પણ બરાબર આપતો નહોતો. સર્વ લોક તેનાથી દુઃખી હતા. કોઈ સમયમાં તેનું ધન નષ્ટ થયું. કંઈક તો રાજાએ, કંઈક યાત્રિયાળાએ મળીને એનું સર્વ ધન લઈ લીધું ત્રી, પુત્ર, આદિકોએ પણ તેનો પરિત્યાગ કર્યો. અંતમાં એ બ્રાહ્મણે સંન્યાસાશ્રમ ગ્રહણ કર્યો. તે ન્યારે બિક્ષાને માટે ગામમાં જતો ત્યારે લોક તેને બહુ દુઃખ દેતા હતા. કોઈ તેનો દંડ છીનવી લે, તો કોઈ બિક્ષાપાત્ર, તો કોઈ કમણ્ડલુ, તો કોઈ તેની માળા, તો કોઈ તેની ગોદડી, તો કોઈ વસ્ત્ર-એ રીતે તેનો સર્વ સામાન છીનવી લેતા હતા.

તે બ્રાહ્મણ બિક્ષા લઈને નદીને કીનારે જઈને ખાવાની તૈયારી કરતો તો તેટલામાં કોઈ લોકે જઈને એના અન્નમાં પેસાળ કરતા તથા તેના શિર પર ઘુંકતા હતા. કોઈ લોક તેને ગાળો પણ દેતા હતા. જો તે સુપ રહેતો તો તેને મારતા હતા. અને કોઈ તો “આ મોર છે” ઇત્યાદિ કઠોર વાણી બોલીને તેને પીડા કરતા હતા. કોઈ લોક “આ ધર્મ ખ્યજ છે તથા શક છે, અને તેને ન્યારે જીવિકાનું કોઈ સાધન રહ્યું નહીં અને કુટુંબીઓએ તેનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે તેણે આ વૃત્તિને ધારણ કરી છે ” એમ નાના પ્રકારના આક્ષેપ કરીને તેનો તિરસ્કાર કરતા હતા. આ રીતે નાના પ્રકારના દુઃખોને સહન કરતો હતો, કોઈ પ્રકારના વિકારને પ્રાપ્ત થતો નહોતો. પરન્તુ ૬૯ નિશ્ચયથી સુખચાપ સર્વને ક્ષમા કરતો સતો પોતાના કાર્યને સાધી લેતો હતો. એક સમય વિચાર કરતો તે કહે છે:—

નાડ્યં જનો મે મુખદુઃસ્વહેતુર્ન દેવતાત્મા ગ્રહકર્મકાલાઃ ।

મનઃ પરં કારણમામનન્તિ સંસારચક્રં પરિવર્તયેદ્યત્ ॥

॥ મા. સ્કં. ૧૧ અ. ૩૩ શ્લો. ૩૯ ॥

સાથે રમ ખેંચીને લઇ જા તે વાત પણ રાજાએ કબુલ કરી. રાજાનો મુદ્દને ઉપયોગી ને રમ હતો તેને તૈયાર કરીને તેમા નાના પ્રકારના સુવર્ણ, રત્નો, વગેરે બરી ઋષિને રથમા બેસાડી રાજા અને રાણી અને રથને ખેંચતા ગજમાર્ગથી ચાલવા લાગ્યા અને રાજા-સેવક સર્વ ઋષિની સંવારીની પાછળ ચાલવા લાગ્યા, ત્યારે નગરવાસી સર્વ લોક હાહાકાર કરવા લાગ્યા. તીર્થે અણીવાળા પરીણ વડે તાડન કરવાથી રાજારાણીની પીઠ તથા અન્ય જાગ વિધાયાં, છતાં અને ક્રોધ રહિત ચર્ધને નિર્વિકારી ચિત્તે રથને ખેંચતા હતાં. એ રીતે એ બંને જણુ ૫૦ રાત્રી સુધી યાત્રા પાડ્યા તથા જૂખ્યા હોવા છતાં કપતા શરીરથી કોઈ પણ રીતે રથને ખેંચતા રહ્યા. તે સમયે તેઓ અત્યંત ધાયલ હોવાથી રૂધિર વહેવાથી પુલેલા ખાખરાના વૃક્ષની મમાન દેખાતા હતા. તોપણ અવન ઋષિએ તે લોકમા કોઈ પણ વિકાર દીઠો નહો. પછી ઋષિ કુએરની માફક ધનતુ દાન કરવા લાગ્યા, તો પણ રાજા કાંઈ બોલ્યા નહો. ત્યારે ઋષિએ રથમાંથી ઉતરીને રાજા રાણીનાં ધાયલ થયેલા શરીર ઉપર હાથ ફેરવ્યો અને કહ્યું કે ‘હું મતનિષ્ઠ થઈને આ ગંગાતટમાં રહીશ, તમે તમારા નગરમા જાઓ, ત્યાં વિશ્રામ કરીને ફરી આ સ્થાનમાં આવજો, અહીં જ હું તમને મળીશ, તમે ક્રોધ કે શોક કરશો નહો, તમારા કલ્યાણનો સમય આવ્યો છે.’ કુશિક રાજા ઋષિના વચન માનણી પોતાના નગરમા ગયા, અને જોજન વગેરે કરીને રાત્રિ વિતાવી.

અવન ઋષિએ પોતાના તપોમયથી એક એવા મુદ્ગ બગીચાની રચના કરી કે જેમે ધન્વપુરીમા પણ ન હોય. બીજે દિવસે કુશિક રાજા તે જ બગીચામાં ગયા રાજાએ તે બગીચામા એક સુવર્ણમય મકાન જોયું, તથા રમણીય પર્વત, અનેક પ્રકારની ચિત્ર-શાળા તથા વિચિત્ર શય્યા આદિ જોયું, અને નાના પ્રકારના પુષ્પ તથા વૃક્ષ તથા છતાં આદિથી શોભામમાન એ બગીચામા કોયલ આદિ બહુ પ્રકારના પક્ષી દર્પત થઈને શુંજાર કરતાં દીદાં. વળી કોઈ સ્થાનમા અખરા અને ગન્ધર્વ આદિને પણ દીદાં.

એટલામા દિવ્ય શય્યા ઉપર સુતેલા મુનિશ્રેષ્ઠ અવનને જોયા દેખતાં જ રાજા દર્પિત થઈને મદર્પિની મામે ગયા. એટલામા ફરીથી શય્યા સહિત ઋષિ અન્તર્ધાન થયા. તે પછી બીજા સ્થાનમા જેમીને ઋષિને જપ કરતા જોયા એટલામા બાગ ત્રિજેરે મર્વ નજર ચર્ધ ગયું અને ગંગાજના કિનારા ઉપર ફક્ત કુશ વગેરે દેખવામા આવ્યું. રાજાએ પોતાની ગણી પ્રતિ તપ તથા બ્રાહ્મણની બહુ પ્રશંસા કરી, પછી ઋષિએ રાજાને બોલાવીને બેમાડયા, અને કહ્યું કે ‘હું તારા ઉપર બહુ પ્રમન્ન છું, તારામાં કાંઈ પાપ નથી, તું વર માગ, અને મને માગ સ્થાનમા પાછા જવાની અનુમતિ આપ. ત્યારે કુશિક બોલ્યા કે ‘‘ હું મદાગજ. હું અગ્નિમાં પડેલા મનુષ્યના જેવી સ્થિતિમાં હતો. છતાં ભસ્મ થયા વિના બચી ગયો. તેટલું જ બમ છે, તેજ મને મર્વથી મોટો વર મળ્યો. આપ અમારા ધર્મમાં આવીને કેમ રહ્યા અને આ મર્વ કાર્ય શામાટે કર્યું ? તે સર્વ વાત મને કહો. ત્યારે ઋષિએ કહ્યું કે ‘‘મેં દેવતાઓની મહામા ઘલાજના મુખથી એવી વાત માંજણી હતી કે બ્રાહ્મણ અને સત્રિયોમાં પરસ્પર વિરોધના કારણે કુલમકર થશે; અને તને તેજ અને પરાક્રમ મુકત એક પૌત્ર પ્રાપ્ત થશે. એ વાત માનણીને હું તારા કુલનો નાશ કરવાને

આબ્ધે હતો. તે કારણે તને કાષ અઢાવવાને માટે આ સર્વ ધટના કરી. જો તે કોષ કર્યો હોત તો શાપ દર્ષને હું તારા કુલનો નાશ કરત. જે બાગ આદિ તે દીઠા તે તારી પ્રસન્નતાને માટે, તને સ્વર્ગ બતાવ્યું છે. જે થોડો સમય તેં અહીં દિવ્ય પદાર્થો દીઠા તેટલો સમય તેં સ્વર્ગસુખનો અનુભવ કર્યો. તે સમયમાં તારા મનમાં જે ઈચ્છા થઈ હતી તે હું બાણું છું. તેં રાજ્ય તથા દેવેન્દ્રની પદવીની પણ અવગત કરીને બ્રાહ્મણત્વ તથા તપસ્યાની આકાંક્ષા કરી છે. બ્રાહ્મણત્વ અત્યન્ત દુર્લભ છે. તેમાં પણ ઋષિત્વપદની પ્રાપ્તિ થવા છતાં પણ તપસ્વિતા અતિ દુર્લભ છે. તારી કામના સફળ થશે. કુશિકથી કૃશિક બ્રાહ્મણ જન્મશે. તારી ત્રીજી પેઢીમાં બ્રાહ્મણત્વનો પ્રવેશ થશે. તારો પૌત્ર બ્રાહ્મણ, તપસ્વી અને અગ્નિની સમાન તેજસ્વી થશે. તે દેવતા અને મનુષ્યોને બચાવ ઉત્પન્ન કરશે ” એવો વર આપીને ઋષિ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

આ વગના પ્રતાપે કુશિકના વંશમાં ગાંધીના પુત્ર વિશ્વામિત્ર બ્રાહ્મણ થયા છે. કુશિક રાજાના ક્ષમાજળથી, વંશનો નાશ કરવા આવેલા અ્યવન ઋષિને પણ અન્તે તેના વંશની ઉન્નતિ થવાનો વર આપવો પડ્યો. માટે ક્ષમાનો પ્રભાવ અત્યન્ત મહાન છે એમાં કોઈ શંકા નથી.

જેનો ક્ષમા મંત્રાંધી આ ઇતિહાસ કહ્યો તેવો શ્રીમદ્ ભાગવતના ૧૧ મા સ્કન્ધના ૨૩ મા અધ્યાયમાં ખટ્વાંગ નામક બ્રાહ્મણનો ઇતિહાસ પણ છે.

આ બ્રાહ્મણ બહુ લોભી હતો. ધનનો સંગ્રહ માત્ર કરતો હતો. અને પોતાના કુટુંબને ખાવા પીવાનું પણ બરાબર આપતો નહોતો. સર્વ લોક તેનાથી દુઃખી હતા. કોઈ સમયમાં તેનું ધન નષ્ટ થયું. કંઈક તો રાજાએ, કંઈક જાતિવાળાએ મળીને એનું સર્વ ધન લઈ લીધું સ્ત્રી, પુત્ર, આદિકોએ પણ તેનો પરિત્યાગ કર્યો. અંતમાં એ બ્રાહ્મણે સંન્યાસાશ્રમ ગ્રહણ કર્યો. તે જ્યારે બિક્ષાને માટે ગામમાં જતો ત્યારે લોક તેને બહુ દુઃખ દેતા હતા. કોઈ તેનો દંડ છીનવી લે, તો કોઈ બિક્ષાપાત્ર, તો કોઈ કમણ્ડલુ, તો કોઈ તેની માળા, તો કોઈ તેની ગાદડી, તો કોઈ વસ્ત્ર-એ રીતે તેનો સર્વ સામાન છીનવી લેતા હતા.

તે બ્રાહ્મણ બિક્ષા લખતે નદીને કીનારે જઈને ખાવાની તૈયારી કરતો તો તેટલામાં કોઈ લોકે જઈને એના અન્નમાં પેસાળ કરતા તથા તેના શિર પર યુક્તા હતા. કોઈ લોક તેને ગાળો પણ દેતા હતા. જો તે સુપ રહેતો તો તેને મારતા હતા. અને કોઈ તો “આ ચોર છે” ઇત્યાદિ કઠોર વાણી બોલીને તેને પીડા કરતા હતા. કોઈ લોક “આ ધર્મ ખજી છે તથા શક છે, અને તેને જ્યારે જીવિકાનું કોઈ સાધન રહ્યું નહીં અને કુટુંબીઓએ તેનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે તેણે આ વૃત્તિને ધારણ કરી છે ” એમ નાના પ્રકારના આક્ષેપ કરીને તેનો તિરસ્કાર કરતા હતા. આ રીતે નાના પ્રકારના દુઃખોને સહન કરતો હતો, કોઈ પ્રકારના વિકારને પ્રાપ્ત થતો નહોતો. પરન્તુ દૈવ નિશ્ચયથી સુખચાપ સર્વને ક્ષમા કરતો સતો પોતાના કાર્યને સાધી લેતો હતો. એક સમય વિચાર કરતો તે કહે છે:—

। नाज्यं जनो मे सुखदुःखहेतुर्न देवतात्मा ग्रहकर्मकालाः ।

मनः परं कारणमामनन्ति संसारचक्रं परिवर्तयेद्यत् ॥

॥ मा. स्कं. ૧૧ અ. ૩૩ શ્લો. ૩૯ ॥

અર્થ:—મને તાના પ્રકારની પીડા દેનાર આ લોક નથી, અથવા કોઈ દેવતા આદિ શરીર, અથવા શનિશ્વર આદિ મહા, કર્મ, કાલ, આદિ પણ નથી. પરંતુ આ મન કે જે સર્વ જગત્ની રચના કરીને સર્વ સંસારચક્રને ચલાવે છે તે મન જ મારા દુઃખનું કારણ છે; એમ કહીને તેજે પોતાની ક્ષમાને જ પારણ કરી રાખી, અને તેથી તેજે થોડા દિવસમાં જીવનમુક્તિ અવરથાને પ્રાપ્ત કરી. માટે મુમુક્ષુને પરમ ઉપયોગી વસ્તુ ક્ષમા છે.

વળી દત્તાત્રેય અવધૂતજીએ ક્ષમા રૂપી શુભાને જોઈને પૃથ્વીને ગુરૂ માની હતી. અવધૂતજી કહે છે:—

भूतैराक्रम्यमाणोऽपि धीरो देववशानुगैः ।

तद्विद्वाच्च चलेन्मार्गोदन्वશिक्षन्क्षितेर्ब्रतम् ॥ भा. स्कं. ૧૧ અ. ૫-૩૭ ॥

અર્થ:—પૃથ્વી એક તો માર્ગ રૂપે અને બીજી પર્વતાદિ રૂપે એમ બે પ્રકારની છે. તેમાંની રસ્તા રૂપ પૃથિવીના ધર્મ રક્ષા છે. પરંતુ, મનુષ્યાદિ નાના પ્રકારનાં પ્રાણી પૃથિવીને લાત મારી આક્રમણ કરવા છતાં રસ્તા રૂપ પૃથિવી પોતાની મર્યાદાનો ભાગ લેતી નથી. તેવી રીતે ક્ષમાના મહિમાને જાણનાર ચૈત્ત્યશીલ વિદ્વાન, પૃથિવીના ક્ષમા રૂપી ધર્મને શિખતા સત્તા, પ્રારબ્ધને અનુસાર પ્રાણી દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા તાના પ્રકારનાં દુઃખને સહન કરતા પોતાના ધર્મમાર્ગથી અલાપમાન થતા નથી.

વિશેષ ક્ષમા વડે દુષ્ટ મનુષ્યો ઉપર પણ જય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

जयेत्कदर्यं दानेन सत्येनानृतवादिनम् ।

क्षमया क्रूरकर्माणमसाधुं साधुना जयेत् ॥ ૧૪૧ ॥

અર્થ:—સોભી મનુષ્યને દાન વડે અર્થાત્ કંઠક આપીને વશ કરવો જોઈએ. મિથ્યા ભાષણ કરનારને સત્ય વડે જીતવો જોઈએ. ક્રૂર કર્મ કરનારને ક્ષમા વડે જીતવો, અને જેનામાં સાધુતા (સત્યજનતા) નથી તેને સાધુતાથી જ જય કરી શકાય છે.

अलंकारो हि नारीणां क्षमा तु पुरुषस्य वा ॥ वा.रा.वा.का.सर्ग. ૩૩ ॥

અર્થ:—ચલાવ સ્ત્રીને માટે, ચલાવ પુરુષને માટે, ક્ષમાજ શોભાનું કારણ છે.

ક્રોધ કરનાર માણસ હમેશાં પાપનો જ ભાગી થાય છે, કારણ ક્રોધી કોઈ પણ પ્રકારનો અત્યંત કરવાથી કરતો નથી.

કેાષ. અર્જુન ભગવાનને પૂછે છે:—

अप केल प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पुरुषः ।

अनिच्छन्नपि कार्पाय वलादिव नियोजितः ॥ મં ગો ૦ અં ૩-૩૬ ॥

અર્થ:—હે વૃષ્ણિવંશમાં ઉત્પન્ન ! આ મનુષ્ય, ઇચ્છા ન કરવા છતાં, જેમ કોઈ રાજા આદિ પોતાના નોકરને બલાકારથી ક્રોધ કામમાં જોડે છે તેમ, કોતી પ્રેરણાથી પાપ કરે છે !

અર્જુનનો પ્રશ્ન માંલગીને ભગવાન ઉત્તર દે છે:—

કામ ઇષ ક્રોધ ઇષ રજોગુણસમુદ્ભવઃ ।

મહાશનો મહાપાપ્મા વિદ્ધચેનમિહ વૈરિણમ્ ॥ મં ૦ ગો ૦ અ ૦ ૩-૩૭ ॥

હે અર્જુન ! અનર્થમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત કરાવનાર જે શત્રુ વિશે તેં મને પૂછ્યું તે કામ (તૃષ્ણા) છે. ક્રોધ પ્રસંગે મારણ આદિ પાપ કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરાવનાર ક્રોધ હોય છે એમ પણ જોવામાં આવે છે તે પણ બરાબર છે તથાપિ કામ અને ક્રોધ એ બંને પરમાર્થથી એક જ વસ્તુ છે. કોઈ કામ કરવાની ઇચ્છા થાય, તેમાં ક્રોધ માણસ વિદ્વં કરે અથવા ઇશ્વરેચ્છાથી વિદ્વં આવે. તો મનમાં જે કામ હતો તે જ ક્રોધ રૂપે પરિણમીને પ્રાપ્ત થાય છે. આ બંને રજોગુણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમનો આધાર બહુ જ છે અર્થાત્ કેટલું પણ પ્રાપ્ત થાય તો પણ તૃપ્તિ થતી નથી. મહાન્ પાપી છે અર્થાત્ અત્યન્ત ઉગ્ર છે. તેને જ તું અહીં કમ્પાણ માર્ગમાં વૈરી જાણુ. તે કદાપિ તૃપ્ત થતો નથી, તેથી યત્નથી પણ જીતી શકાતો નથી, અને વળી ઉગ્ર હોવાથી સામ તથા ભેદથી પણ જીતી શકાય તેવો નથી. દશ્યથી જ તેનો જય કરી શકાય તેમ છે.

ન તથાસિસ્તથા તીક્ષ્ણઃ સર્પો વા દુરધિષ્ઠિતઃ ।

યથા ક્રોધો દિ જન્તૂનાં શરીરસ્થો વિનાશકઃ ॥ આપંસ્મૃ ૦ અ ૦ ૧૦ સ્લો ૦ ૪ ॥

અર્થઃ—આપણા શરીરમાં રહેતો મતો ક્રોધ જેવો આપણા નાશનું કારણ છે, તેવો નાશકારક તીક્ષ્ણ અગ્નિ (તલવાગ) અથવા નહીં પકડાયેલો છૂટો ફરતો સર્પ પણ નથી.

શુક ઋષિ પણ પોતાની પુત્રી દેવયાનીને કહે છે કે:—

ક્રોધો દન્તા મનુષ્યાણાં ક્રોધો ભાવયિતા પુનઃ ।

ઈતિ વિદ્ધિ મહાપ્રાજ્ઞે ક્રોધમૂલૌ ભવાધવૌ ॥ મં ૦ મા ૦ વ ૦ પ ૦ અ ૦ ૨૯ સ્લો ૦ ૧ ॥

અર્થઃ—મનુષ્યનો નાશ કરનાર ક્રોધ છે, તેમજ પાપ કર્મનું ફલ ભોગવવાને શરીરનો ઉત્પાદક પણ ક્રોધ જ છે. હે હુદ્ધિમતી ! સંસારની પ્રાપ્તિનું કારણ ક્રોધ છે અને સંસારથી મુક્ત થવામાં કારણ ક્રોધનો અભાવ છે એમ તું જાણુ. ક્રોધ જ પાપ કર્મમાં પ્રવૃત્તિનો વધારનાર છે.

ક્રુદ્ધઃ પાપં નરઃ કુર્યાત્ક્રુદ્ધો દન્યાદ્ગુરુનપિ ।

ક્રુદ્ધઃ પરુપયા વાચા શ્રેયસોડપ્યવમન્યતે ॥ ” ॥ ૪ ॥

વાચ્યાવાચ્યે હિ ક્રુપિતો ન પ્રજાનાતિ કર્હિચિત્ ।

નાકાર્યમસ્તિ ક્રુદ્ધસ્ય નાવાંચ્યં વિદ્યતે તથા ॥ ” ॥ ૫ ॥

હિંસ્યાત્ક્રોધાદવધ્યાંસ્તુ વધ્યાન્સંપૂજયીત ચ ।

આત્માનમપિ ચ ક્રુદ્ધઃ પ્રેપયેદ્યમસાદનમ્ ॥ ” ॥ ૬ ॥

અર્થઃ—ક્રુધિત થયેલો મનુષ્ય પાપ કર્મ કરે છે તેમજ ગુરુઓનો અર્થાત્ માતા, પિતા, ગુરુ, આદિકોનો પણ દ્વનન કર્તા થાય છે. વળી ક્રુધિત મનુષ્ય કઠોર વાણી બોલીને શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોનું પણ અપમાન કરે છે. (૪).

ક્રુધિત મનુષ્ય કહેવા યોગ્ય કે નહીં કહેવા યોગ્ય વાણીને પણ જાણુતો નથી. તેવા મનુષ્યને કરવા અયોગ્ય ક્રોધ કાર્ય, અથવા બોલવા અયોગ્ય ક્રોધ વાણી, પણ નથી. (૫).

ક્રોધથી જે મારવા યોગ્ય નથી તેને મારે છે, અને જે મારવા યોગ્ય છે તેનું સન્માન કરીને છોડી દે છે. વળી કુદ્ધ મનુષ્ય પોતાને પણ યમપુરમાં પહોંચાડે છે અર્થાત્ આત્મહત્યા કરે છે. (૬).

एतान्दोषान्पश्यद्भिर्जितः क्रोधो मनीषिभिः ।

इच्छद्भिः परमं श्रेय इहामुत्र चोत्तमम् ॥ , , ॥ ૭ ॥

અર્થ:—ક્રોધમાં આ પ્રકારના અનેક દોષોને દેખીને, આ લોક તથા પર લોકનાં ઉત્તમ સુખોની ઈચ્છા કરનાર બુદ્ધિમાન મનુષ્યોએ પ્રથમ ક્રોધનો જ નષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

तस्माद्वलवता चैव दुर्बलेन च नित्यदा ।

सन्तव्यं पुरुषेणाहुरापस्वपि विजानता ॥ , , ॥ ૧૩ ॥

यस्तु क्रोधं समुत्पन्नं मग्नया प्रतिवाधते ।

तेजस्विनं तं विद्वांसो मन्यन्ते तच्चदर्शिनः ॥ , , ॥ ૧૬-૭ ॥

અર્થ:—આ કાચુથી બલવાન હોય અથવા દુર્બલ હોય, પરંતુ વિવેકી પુરૂષે આપદકાળમાં પણ ક્ષમા ધારણ કરવા યોગ્ય છે. ક્રોધને વશ ન થવું જોઈએ. (૧૩).

જે મનુષ્ય વિચારશીલ બુદ્ધિ વડે ક્રોધને હકાવે છે તેને વિદ્વાન્ તત્ત્વદર્શી લોક તેજસ્વી માને છે. ક્રોધથી કાંઈને બચા કરનારને તેજસ્વી કહેતા નથી. (૧૬-૭).

यदि न स्युर्मानुषेषु क्षमिणः पृथिवीसमाः ।

न स्यात्सन्निर्मनुष्याणां क्रोधमूलो हि विग्रहः ॥ , , ॥ ૨૫ ॥

पूर्वोपकारी यस्ते स्यादપરાધે गरीयसि ।

उपकारेण तत्तस्य सन्तव्यमપરાધिनः ॥ મ૦ મા૦ ૩૦ પ૦ અ૦ ૨૮ છો૦ ૨૬ ॥

અર્થ:—જો મનુષ્યોમાં પૃથિવીની બરાબર ક્ષમા કરનાર ન હોય તો કાંઈનો પરસ્પર શ્રેણી (મિત્રતા) થઈ શકે નહીં, કારણ ક્રોધ વિગ્રહનું જ કારણ છે. (૨૫).

પૂર્વ કાળમાં કાંઈએ આપણને ઉપકાર કર્યો હોય છતાં કાલાન્તરમાં કદાપિ તે મનુષ્ય આપણે મોટા અપરાધ કરે, તોપણ તેણે કરેલા પ્રથમના ઉપકારને ધ્યાનમાં લઈ તેનો અપરાધ ક્ષમા કરવા યોગ્ય છે. (૨૬).

अबुद्धिमाश्रितानां तु सन्तव्यमपराधिनाम् ।

न हि सर्वत्र पाण्डित्यं सुलभं पुरुषेण वै ॥ , , ॥ ૨૭ ॥

अजानता भवेत्कश्चिदपराधः कुतो यदि ।

सन्तव्यमेव तस्याहुः सुपरीक्ष्य परीक्षया ॥ , , ॥ ૩૦ ॥

અર્થ:—બુદ્ધિહીન અપરાધી મનુષ્યોના અપરાધ દબેશમાં ક્ષમા કરવા યોગ્ય છે. મનુષ્યને સર્વત્ર પાણ્ડિત્ય દેખવાનું સુલભ નથી. (૨૭).

કદાપિ કોઈ અજ્ઞાનતાથી અપરાધ યુક્તિથી તેની પરીક્ષા કરીને તેને ક્ષમા કરવી જોઈએ. (૩૦).

આ સર્વ પ્રમાણોથી, મનુષ્યોએ ક્રોધનો ત્યાગ કરવો તથા ક્ષમાને ધારણ કરવી એ ધર્મરક્ષામાં તથા શ્રેયના સાધનમાં ઉપયોગી છે.

આ વિષયમાં જગવાનનું વચન પણ પ્રમાણ છે:—

શક્તોતીર્થૈવ યઃ સોદું પ્રાક્ શરીરવિમોક્ષણાત્ ।

કામક્રોધોદ્ભવં વેગં સ યુક્તઃ સ મુક્તી નરઃ ॥ મ૦ ગી૦ અ૦ ૫-૨૩ ॥

અર્થ:—આ સંસારમાં શરીરત્યાગ કરતા પહેલાંજ કામ તથા ક્રોધથી ઉત્પન્ન થનાર અંતઃકરણના ક્ષોભ રૂપી વેગને વિષયોમાં દોષ જોવાના અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થતા વશીકાર વૈરાગ્ય વડે સદ્ગત કરવામાં જે પુરૂષ સમર્થ થાય છે તેજ યુક્ત અર્થાત્ યોગી છે, અને તે જ મુક્ત છે, અને તેજ નર છે. અર્થાત્ મનુષ્ય છે. બાકી સર્વ આદાર, નિદ્રા, આદિ પણ ધર્મ માત્ર પરાયણ હોવાથી શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી મનુષ્યોના આકારમાં પણ છે.

માટે સદાચારની રક્ષાને માટે ક્રોધના ત્યાગ દ્વારા ક્ષમા સંપાદન કરવી પરમ કર્તવ્ય છે,

ઇતિ સદા૦પ્રક૦માં ૮૦ અ૦ સમાપ્ત.

॥ જહિ મદમ્ ॥

હવે “જહિ મદમ્” એ પદનો અર્થ કરીએ છીએ.

મદ તથા દર્પ અહંકારનો જ ભેદ છે, એમનો એક બીજાથી વિશેષ ભેદ નથી, વિદ્યા અને ધનાદિ પોતાની પાસે પૂર્ણ નથી તથાપિ પોતાનામાં વિદ્વત્તાનો તથા ધનાદ્યપણાનો આરોપ કરીને “હું મોટો છું” એ પ્રકારની લાવનાનું નામ અહંકાર છે. અને પોતાનામાં ધનાદિ નિમિત્ત પૂર્ણ ઉત્કર્ષતા નથી તથાપિ સર્વ પ્રકારની ઉત્કર્ષના છે એમ માની લાઇને યોગ્ય પુરૂષનો પણ તિરસ્કાર કરવાનો જે ઉદ્દેશ તેને મદ કહે છે. અને ધન તથા સ્વજ્ઞનાદિ નિમિત્તથી મદાપુરૂષનો પણ તિરસ્કાર કરવાના કારણે રૂપ સર્વવિશેષનું નામ દર્પ છે. આપણે વિશેષ કરીને ન્યાં ન્યાં ગર્વ, દર્પ, અહંકાર, અભિમાન, મદ, આદિ જૂદા જૂદા શબ્દોનો પ્રયોગ કરવા યોગ્ય સ્થાન હોય ત્યાં પણ સાધારણ રીતે અહંકાર અથવા અભિમાન શબ્દનો પ્રયોગ કરીએ છીએ. તે કારણથી લત્તાદરિ મહારાજના (ઉપર કહેલા) શ્લોકમાં “મદ” શબ્દનો પ્રયોગ છે, તથાપિ અહંકાર, ગર્વ, આદિ સર્વનો ત્યાગ કરવો, એવું તાત્પર્ય છે.

कुलं चैव धनं चैव रूपं यौवनमेव च ।

तथा राज्यं तपश्चैव ह्येते पदं वहिर्मदाः ॥

અર્થ:—કુલ, ધન, રૂપ, યૌવન (ખલ), રાજ્ય તથા તપ એ ૭ વસ્તુ અવિવેકીઓમાં મહાદિ ઉત્પન્ન કરે છે.

तयाऽभिजनमत्तस्तु सर्वानेवामन्यते ।

श्रेष्ठानपीतरान्सम्पगकार्यै कुरुते मतिम् ॥ शु० नी० अ० ૩ શ્લો० ૮૭ ॥

અર્થ:—ઉંચી જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલા સદાચારી યોગ્ય મનુષ્યને લોકમાં તથા શાસ્ત્રમાં કુલીન કહે છે. કાઇનો જન્મ ઉચ્ચ જાતિમાં થયો હોય તો તેને પણ કુલીન કહે છે, કુલનો અભિમાની પુરૂષ, “મારો જન્મ ઉત્તમ કુલમાં થયો છે, અને હું સર્વથી ઉચ્ચ છું” એમ સમજીને પોતાના કરતાં શ્રેષ્ઠ મનુષ્યનું પણ અપમાન કરે છે; તથા અયોગ્ય કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કરે છે. એ વાતનો નિશ્ચય, હાલના સમયમાં પોતાને કુલીન માનનારની પ્રવૃત્તિથી ચર્ષ થકે છે. કુલાદિ નિમિત્ત મદવાળા મનુષ્યોને તપ યા કાઝિતનું પણ રૂળ મળતું નથી. તેનું એક દષ્ટાંત છે.

ઉત્કર્ષક ઋષિને અમૃતપાન કરી ચિરંજીવી થવાની ઇચ્છા હતી. જેનું સેવન કરવાથી આયુ વધે છે એવી ઐપદિવિશેષનું નામ અમૃત છે, તે દેવરાજ ઈન્દ્રની પાસે રહે છે. તે કાઇને આપતા નથી. તેથી સાધારણ લોકોને તો મળવું જ કઠણ છે, તેથી તે ઋષિએ તપ વડે ભગવાનને પ્રસન્ન કરીને તેમની સદાચારતાથી અમૃત પીવાનો નિશ્ચય કરી ૧૨ વર્ષ સુધી તપ કર્યું. ૧૨ વર્ષ આદિ વિષય ભગવાને દર્શન દીધાં અને વરદાન માગવા જણાવ્યું. ઋષિએ તો અમૃતપાન કરવાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાનો વર

માઓ. ત્યારે “તમારી પાસે અમૃત લઇને ઇન્દ્રદેવતા આવશે, તે પીજો” એમ કહીને વિષ્ણુ ભગવાન અન્તર્ધાન થયા વિષ્ણુ ભગવાને ઇન્દ્રને “ઉત્તરક ઋષિ અમુકસ્થાન પર તપ કરે છે તેમને તમે જઈને અમૃત આપો.” એવી આજ્ઞા કરી. ઇન્દ્ર “ઋષિ અમૃત પીને કેવો અનર્થ કરશે. તેની ખબર નથી, માટે તેને અમૃત પીવા દેવું ઠીક નથી. પરંતુ વિષ્ણુ ભગવાનની આજ્ઞા છે તે અવશ્ય માનવી જોઇએ” એવો વિચાર કરીને એક નીચ જાતિના મનુષ્યનો વેષ લઇને એક મલિન પાત્રમાં અમૃત લઈ ઇન્દ્ર ઋષિની પાસે ગયા અને ઋષિને અમૃત પીવાનું કહ્યું. ઋષિને તો પોતાની જાતિનું મહાન અભિમાન હતું. તેથી તે નીચ જાતિવાળાને જોઇને મનમાં વિચાર કર્યો કે “આ કાષ્ઠ ઇન્દ્ર નથી, કારણ ઇન્દ્ર તો દેવરાજ છે તેથી તેમનું શરીર બહુ જ દિવ્ય હોવું જોઈએ. આ માણસનો વેષ તો બહુ જ મલિન છે, એ કાષ્ઠ માણસ મને જાતિથી બદ્ધ કરવાને માટે મૃત્વાદિ કાષ્ઠ અપવિત્ર પદાર્થ લઇને આવ્યો છે” એવો નિશ્ચય કરીને “મને અમૃતની દરકાર નથી, તું પાછું લઈ જા” એમ કહી ઇન્દ્રને પાછા કાઢ્યા. ઇન્દ્રને પણ નેટલી જ જરૂર હતી, તે તરત અન્તર્ધાન થઈ ગયા. ઋષિના ૧૨ વર્ષના સકામ તપનું ફલ વ્યર્થ ગયું. વિષ્ણુ ભગવાનનાં દર્શન થવાથી મનુષ્યોને જે જોઇએ તે મળી શકે છે, પરંતુ ઋષિને તેમનાં દર્શનનું ફલ પણ મળ્યું નહીં. તેથી જાતિના અભિમાન વાળાને સન્માર્ગપ્રાપ્તિ પણ કઠણ છે.

મૂત્રાશક્લો યથોદક્લો નાગ્રહીદમૃતં યથા ।

“કર્મનાશમયાજ્જન્તોરાત્મજ્ઞાનાગ્રહસ્તથા ॥ ઉપ૦ સા૦ પ્ર૦ ૫ સ્લો૦ ૧ ॥

અર્થ:—મૂત્રની સકાથી ઉત્તરક નામના ઋષિએ અમૃતનો પણ સ્વીકાર કર્યો નહોતો. તેથી રીતે લોકો પોતાના કર્મના નાશના ભયથી આત્મજ્ઞાનના સાધનોનું ગ્રહણ કરતા નથી.

આવી રીતે કુલાભિમાનીનો નાશ બતાવ્યો છે. પરમાર્થ રીતે તો જે કુલીન હોય છે તેને કુલીનતાનું અભિમાન હોતું નથી.

ઉચ્ચ જાતિમાં જન્મ હોવાથી અથવા યોગ્ય સહચારી મનુષ્યનો પુત્ર હોવા માત્રથી પણ કાષ્ઠ કુલીન હોઇ શકે છે, પોતાના આચરણથી જ સર્વ મનુષ્ય કુલીન થઈ શકે છે, એવો સાસ્ત્રિકારોનો નિશ્ચય છે.

‘‘ એકસ્મિન્નેવ જાયન્તે કુલે ક્લીવમહાવલૌ ।

ફલાઽફલવતી શાલે યથૈકસ્મિન્વનસ્પતૌ ॥ મ૦ મા૦ ઉ૦ ૫૦ અ૦ ૩૬-૨૫ ॥

અર્થ:—જેમ એક જ વૃક્ષની એક શાખા તો ફળવાળી અને બીજી ફળરહિત જેવામાં આવે છે, તેમ એક જ કુલમાં કાચર તથા પરાક્રમી અને ઉત્પન્ન થાય છે, જેવી રીતે ધર્મ, કેસર, આદિના ખેતરમાં ધનુરો પણ ઉગેલો પ્રત્યક્ષ જેવામાં આવે છે.

માટે કુલીનતા બાપ દાદાની પરંપરા માત્રથી ઉત્પન્ન થતી નથી, પરંતુ પોતાના આચરણની પણ અપેક્ષા રાખે છે. વળી—

‘‘ મોભિઃ પશુભિરશ્વૈશ્ચ કૃપ્યા ચ સુસમૃદ્ધયા ।

કુલાનિ ન પરોઽન્તિ યાનિ હીનાનિ વૃત્તતઃ ॥ , , , ॥૩૧॥

અર્થ:—જે કુલમાં સદાચાર નથી તે કુલમાં, ગાય તથા ઘોડા વા અન્ય પશુ આદિથી અથવા મોટી ખેતી આદિ પાસે હોવા છતાં પણ કુલીનતાની વૃદ્ધિ થતી નથી અર્થાત્ તે પદાર્થોથી કુલીનતા મળતી નથી.

ન જારજાતસ્ય લલાટગૃહ્ણં કુલમમૃતસ્ય ન પાણિપદ્મम् ।

યદા યદા મુચ્ચતિ વાક્યવાણં તદા તદા જાતિકુલમમાણમ્ ॥

અર્થ:—જારજાતી ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યના માથામા કોઈ શું ઉગતું નથી, તેમ ઉચ્ચ કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલાના હાથમાં જન્મથી કોઈ કમલનું ચિહ્ન પણ હોતું નથી. પરંતુ જ્યારે જ્યારે તે પોતાના કુવાદિને પ્રકટ કરનારી વાણી રૂપી બાણ છોડે છે ત્યારે ત્યારે જ તેની જાતિ તથા કુવાદિનો નિશ્ચય થાય છે.

આચારઃ કુલમાલ્યાતિ દેગમાલ્યાતિ ભાષિતમ્ ।

સંન્નમઃ સ્નેહમાલ્યાતિ વપુરાલ્યાતિ ભોજનમ્ ॥મ.ગ.પુ.આ.કા.અ.૧.૧૫-૭૪॥

અર્થ:—મનુષ્યનો આચાર કુલને બતાવે છે, બાવણથી દેશનું પિછાન થાય છે, આદરસત્કાર સ્નેહને બતાવે છે, અને શરીરની પુષ્ટિ જોઈને બોગકનું અનુમાન થાય છે.

ન કુલં વૃત્તહીનસ્ય પ્રમાણમિતિ મૈ મતિઃ ।

અન્યેષ્વપિ હિ જાતાનાં વૃત્તમેવ વિશિષ્યતે ॥ મઠા૦૩૦૫૦અ૦ ૩૪-૪૧ ॥

અર્થ:—આચાર રહિત મનુષ્યનું કુલ કોઈ રીતે પ્રામાણિક નથી એવો મારો નિશ્ચય છે કેમકે કોઈ અન્ય જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલો પણ હોય, તથાપિ તેનું આચરણ શ્રેષ્ઠ હોય તો આચરણથી હીન કુલીન કરતાં પણ તે શ્રેષ્ઠ છે.

દુષ્કુલીનઃ કુલીનો વા મર્યાદાં યો ન લંઘયેત્ ।

ધર્માપેક્ષી મૃદુહીમાન્ સ કુલીનશતાદ્ધરઃ ॥ વિ૦ નો૦ અ૦ ૪૯ શ્લો૦ ૪૬ ॥

અર્થ:—ઉચ્ચ કુલમાં જન્મ હોય અથવા ન હોય, પરંતુ જે માણસ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી, અને સદ્ધર્મના આચરણની ધૃતિ રાખનાર હોય, નરમ સ્વભાવવાળો હોય અને લજ્જા વાળો હોય તેવો માણસ ઉચ્ચ કુલમાં જન્મેલાઓ કુલીનો કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે.

દિવ્યમાશ્રરસં પીત્વા ન ગર્વં યાતિ કોકિલઃ ।

પીત્વા કર્દમપાનીયં મૈકો મકમકાયતે ॥ સુમા.ર.મા.પ્રક.૫ સ્થ.ચ. શ્લો.૧૫૮॥

અર્થ:—ઉત્તમ સ્વાદિષ્ટ કરીને રમ પીને પણ કોયલને કોઈ પણ ગર્વં થતો નથી, પરંતુ કાદવનું જલ પીને પણ દેડકો અવાજ કરતો જ રહે છે. તેવી રીતે કુલીન પુરુષ કોયલની માફક, વિદ્યા, ધન, આદિ વસ્તુની પ્રાપ્તિ હોવા છતાં પણ મદને પ્રાપ્ત થતો નથી, અને તેને અભિમાન પણ થતું નથી. પરંતુ જે કુલીન નથી તે મેકની પેટ, પેટ ભરીને ખાવાનું ન મળે, અથવા બાવરો આદિ અન્ન ખાઈને નિર્વાહ કરતો હોય અને મૂર્ખ હોય, તોપણ બકવાદ કરતો જ રહે છે.

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमैर्नवाम्बुभिर्भूमिविलम्बिनो घनाः ।

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥म.नी.श.श्लो.७१॥

અર્થ:—ન્યારે વૃક્ષોમાં બહુ ફળ આવે છે ત્યારે તે ઝૂંડી જાય છે; મેઘમાં ન્યારે વર્ષાનું નવીન જલ ભરાય છે ત્યારે તે બહુ નીચે પૃથિવીની નજીક આવે છે. તેવી રીતે સત્પુરુષો ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થતાં નમ્ર થાય છે, તેમનામાં કોઈ પ્રકારની ઉદ્ધતતા આવતી નથી. પરોપકારી કુલીન મનુષ્યોનું એજ લક્ષણ છે. વળી—

वने कुरङ्गास्त्वृणधान्यभुक्ता बुभुक्षिता घ्नन्ति कदा न जीवान् ।

एवं कुलीना व्यसनाभिभूता न नीतिमार्गं परिलंघयन्ति ॥

અર્થ:—જંગલમાં રહેનાર મૃગ બહુ કુધાથી પીડિત થવા છતાં પણ કદાપિ હિંસા કરતા નથી, પરંતુ ધાસ તથા અન્ન ન્યારે મળે ત્યારે તે જ ખાશે. એવી રીતે કુલીન મનુષ્ય પણ ધણી આપત્તિ પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ કદાપિ નીતિ માર્ગનો પરિત્યાગ કરતા નથી.

वनेऽपि सिंहा मृगमांसभक्षिणो बुभुक्षिता नैव तृणं चरन्ति ।

एवं कुलीना व्यसनाभिभूता न नीचकर्माणि समाचरन्ति ॥सुभा.र.भा.स.प्र.२-१६८॥

અર્થ:—જંગલમાં રહેનાર સિંહ બહુ કુધાથી પીડિત થવા છતાં પણ કદાપિ ધાસ ખાતા નથી. પરંતુ ન્યારે પણ પશુનું માંસ મળે ત્યારે તે જ ખાશે. તેવી રીતે કુલીન મનુષ્ય પણ ધણી આપત્તિ પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ કદાપિ નીચ કર્મ નહીં કરે.

छिन्नोऽपि चन्दनतरुर्न जहाति गन्धं

वृद्धोऽपि वारणपतिर्न जहाति लीलाम् ।

यन्त्रापंतो मधुरतां न जहाति चक्षुः

क्षीणोऽपि न त्यजति शीलगुणान्कुलीनः ॥ वृ०चा०नी०अ०૧૫શ્લો०૧૮ ॥

અર્થ:—ચન્દનવૃક્ષને કાપવા છતાં પણ તે પોતાના સુગન્ધનો ત્યાગ કરતું નથી, હાથી વૃદ્ધ થવા છતાં પણ પોતાની લીલાનો ત્યાગ કરતો નથી; કાલુમાં પીલાવા છતાં શેરડી પોતાની મધુરતા છોડતી નથી; તેવી રીતે કુલીન પુરુષ ગરીબ થવા છતાં પણ પોતાના શીલનો પરિત્યાગ કરતો નથી.

अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।

अनुग्रहश्च दानं च शीलमेतत्प्रशस्यते ॥ म० भा०शा० प० अ० ૧૨૪-૬૬ ॥

અર્થ:—મન, વાણી અને કર્મથી કોઈ પ્રાણી ઉપર દ્રાહ ન કરવો અર્થાત્ અનિષ્ટનું આચરણ ન કરવું; અને સર્વના ઉપર અનુગ્રહ કરવો અર્થાત્ કૃપાપ્રકાશ કરવો; અને દાન દેવું; એ શીલ કહેવાય છે.

માટે કુસીનતા આદિ કષ્ટ જન્મ (જનતિ)ને અનુમાર અથવા માતાપિતાના ગુણને અનુસાર નિશ્ચિત કરી શકાય નહીં, પરન્તુ પ્રત્યેક મનુષ્યના ગુણથી જાણવું આવશ્યક છે. કુસીનને કુસનો મદ ન હોય.

ધનમદ. જેવા રીતે અવિવેકાને કુલ મદનું સાધન છે, તેવી રીતે ધન પણ મદનું સાધન છે.

શ્રીમત્તઃ પુરુષો વેત્તિ ન દુષ્કીર્તિમજો યયા ।

સ્વમૂત્રગન્ધં મૂત્રેણ મુલમાસિશ્ચતે મુલમ્ ॥ શુ૦ ની૦ અ૦ ૩-૮૬ ॥

અર્થઃ—જેમ બકરો પોતાના મૂત્રની ગંધને જાણતો ન હોવાથી પોતાના પુછડાને જ મૂત્રમાં ડૂબાવી પોતાના મુખમાં લગાવે છે, તેમ ધનથી મદોન્મત્ત થયેલો પુરુષ પોતાની અપકીર્તિને જાણતો નથી, તેથી પોતાના મનઘટિત દુરાચારમાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

અર્થસ્ય સાધને સિદ્ધે ઉત્કર્ષે રક્ષણે વ્યયે ।

નાશોપભોગ આયાસસ્ત્રાસચિન્તા શ્રમો નૃણામ્ ॥ મા. પુ. સ્કં. ૧૧ અ. ૨૩ સ્ત્રો. ૧૭ ॥

અર્થઃ—ધન સંપાદન કરવામાં મનુષ્યને બહુ જ પ્રયત્ન કરવો પડે છે, ફરી અર્થની સિદ્ધિ થતાં તેને વધારવામાં તથા તેનું રક્ષણ કરવામાં, તથા તેનું અર્ચવ્યય થતાં તથા તેનો ઉપયોગ કરતા પણ તેને કલેશ તથા ત્રાસ, નાના પ્રકારની ચિન્તા તથા શ્રમ થાય છે.

સ્તેયં હિંસાઽનૃતં દંભઃ કામઃ ક્રોધઃ સ્મયો મદઃ ।

મેદો વૈરમવિશ્વાસઃ સંસ્પર્ષા વ્યસનાનિ ચ ॥ ૧ ॥ ૧૮ ॥

અર્થઃ—ચોરી, હિંસા, મિથ્યા બાધણ, દંભ, કામ, ક્રોધ, અભિમાન, મદ, કુટકાટ, વૈર, અવિશ્વાસ, અંદર અંદર વિરોધ, અને જુગાર રમવો, વગેરે વ્યસનો પણ ધનથી ઉત્પન્ન થાય છે.

પિયન્તે શ્રાતરો દપ્ત પિતરઃ સુહૃદસ્તથા ।

एकास्निग्धाः काकिणिना सद्यः सर्वेऽरयः कृताः ॥ માગ. સ્કં. ૧૧ અ. ૨૩-૨૦ ॥

અર્થઃ—એક જ કુટુંબમાં બહુ પ્રેમથી રહેનાર ભાઈ, પત્ની, માતા, પિતા, બન્ધુ, આદિ સર્વ એક એક કાઠીને નિમિત્ત બિન્ન બિન્ન થઈને એક બીજાના વૈરી બને છે, અને શ્રુતિ પણ કહે છે કે—

न सांपरायः प्रतिभाति वालं प्रमाद्यन्तं चित्तमोहेन मूढम् ।

अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥ કઠોપ. અ. ૧૪. ૨૨ સં. ૬ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્ય અવિવેક છે, તથા પ્રમાદી છે, અને ધન નિમિત્ત ઉત્પન્ન થયેલા મોહને લીધે મૂઢ બનેલો છે તથા અજાનથી આત્મચાંદિત થયું છે અન્તઃકરણ જેવું એવા

મનુષ્યને પરલોક ભાસતો નથી. (આ દેહનો ત્યાગ કર્યા પછી કયા સ્થાનમાં જઈને કર્મ-ફલ ભોગવવાનું છે તે સ્થાનવિશેષનું નામ “ પરલોક ” છે, તે પણ તેને ભાસતું નથી.) અર્થાત્ આ અનર્થ ૩૫ અમારા કર્મના ફલને સ્થાનાન્તરમાં જઈને ભોગવવું પડશે એવું તેના મનમાં સંજાતું નથી. •

કર્મ, ઉપાસના, આદિ પુણ્ય કર્મ તો કરવાનું રહ્યું પરંતુ પ્રમાદથી ધીમે ધીમે નારિતક જ બની જાય છે. અને ધનના મદવાળા મનુષ્યને દુઃખી માણસ ઉપર દયા પણ આવતી નથી ઉલટા ગરીબને જોઈને મસ્કરી કરે છે એવું ભર્તૃહરિએ પોતાના અનુભવથી કહ્યું છે.

એક સમય રાજા ભર્તૃહરિ એક ધની મનુષ્યની સાથે બહાર ફરવા નીકળ્યા. થોડે દૂર ગયા એટલે એક ખેતી કરનાર એક કુવામાંથી પાણી કાઢવાનો રેંટ ફેરવતો હતો તેને દીઠો. તેનું શરીર દુર્જલ અને વજાદિક મલિન હતાં. તેને જોઈને ધનીના હૃદયમાં તિરસ્કાર થયો. ભર્તૃહરિ તેના ચહેરા ઉપરથી તેના ભાવ સમજીને તેને કહેવા લાગ્યો:—

આપદ્વંતં દસસિ કિં દ્રવિણાન્ધમૂઢ
લક્ષ્મી સ્થિરા ન ભવતીતિ કિમત્ર ચિત્રમ્ ।
एतान्प्रपश्यसि घटानिह यन्त्रचक्रे

रिक्ता भवन्ति भरिता भरिताश्च रिक्ताः ॥ सुभा. र. भा. प्रक. २ घ. नि. श्लो. १७॥

અર્થ:—ધનના મદથી અન્ધ થયેલા હે મૂઢ! આપણને પ્રાપ્ત થયેલાને અર્થાત્ ગરીબને જોઈને હસે છે કેમ? ધન મનુષ્યની સાથે સ્થિર રહેતું નથી, ક્ષણમાં નષ્ટ થનાર અને ક્ષણમાં પ્રાપ્ત થનાર એવું છે. તેથી કદાપિ ધની ગરીબ બની જાય છે અને કદાપિ ગરીબ ધની બની જાય છે. એમાં વિશેષ શું કહેવાનું છે? આ રેંટમાં બાંધેલી ધટિકાઓને જુઓ, જે ખાલી થઈ છે તે ફરી ભરાય છે અને જે ભરાયેલી છે તે ખાલી થતી જાય છે.

આ શ્લોકથી માલમ પડે છે કે ધનમત્તને ગરીબ ઉપર લાગણી થતી નથી એ વાત નિશ્ચિત છે.

ધનમાં સર્વ પ્રકારના દોષ રહેલા છે, કાંઈ પ્રકારના ગુણ નહીં, એવો ભાવ નથી. ધનની પ્રશંસા પણ મહુ જોવામાં આવે છે:—

यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः स पण्डितः स श्रुतवान्गुणज्ञः ।
स एव वक्ता स च दर्शनीयः सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ति ॥ म.नो.श.श्लो.४१॥

અર્થ:—જેની પાસે ધન છે તે અકુલીન પણ કુલીન બની જાય છે, તે પણ્ડિત છે, તે વિદ્વાન છે અર્થાત્ તે મૂખ હોય તોપણ તેનું કહેલું પ્રમાણ ૩૫ થઈ જાય છે. છત્યાદિ.

अर्थेभ्यो हि विवृद्धेभ्यः संभृतेभ्य इतस्ततः ।

क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते पर्वतेभ्य इवापगाः ॥ म० भा० शा० प० अ० ८ श्लो० १६ ॥

અર્થાદ્દર્મશ્ચ કામશ્ચ સ્વર્ગશ્ચૈવ નરાધિપ ।

પ્રાણયાત્રાઽપિ છોકસ્ય વિના હૃદયં ન સિધ્યતિ ॥ „ „ ॥ ૧૭ ॥

અર્થેન હિ વિદ્વીનસ્ય પુરુષસ્યાલ્પમેધસઃ ।

વિચ્છિન્નન્તે ક્રિયાઃ સર્વા ગ્રીષ્મે કુસરિતો યથા ॥ „ „ ॥ ૧૮ ॥

યસ્યાર્થાસ્તસ્ય મિત્રાણિ યસ્યાર્થાસ્તસ્ય વાન્ધવાઃ ।

યસ્યાર્થાઃ સ પુમાંલોકે યસ્યાર્થાઃ સ ચ પન્ડિતઃ ॥ „ „ ॥ ૧૯ ॥

અધનેનાર્થકામેન નાર્થઃ શક્યો વિધિત્સિતુમ્ ।

અર્થૈરર્થોનિ વધ્યન્તે ગૈરિવ મહાગજાઃ ॥ „ „ ॥ ૨૦ ॥

ધનાત્કુલં પ્રભવતિ ધનાદ્દર્મઃ પ્રવર્તતે ।

નાધનસ્યાસ્ત્યયં લોકો ન પરઃ પુરુષોત્તમ ॥ „ „ ॥ ૨૨ ॥

અર્થઃ—જેવી રીતે સંપૂર્ણ નદીઓ પહાડોમાંથી નિકળીને ધામે ધામે વિસ્તૃત થાય છે, તેવી રીતે અહીં તહીંથી એકઠા કરેલા બહુ ધનથી સર્વ પ્રકારની ક્રિયા સિદ્ધ થાય છે. (૧૬).

હે રાજન ! ધન વિના આ પૃથિવીમાં મનુષ્યને ધર્મ, અર્થ, કામ અથવા સ્વર્ગપ્રાપ્તિ અથવા પ્રાણયાત્રાને પણ નિર્વાહ થઇ શકતો નથી (૧૭)

જેવી રીતે જરમીની ઝડપમાં નાની નાની નદીઓ સ્કાંધ બળ છે, તેવી રીતે આ લોકમાં ધનહીન અસ્પૃશ્ય હોય વાળા મનુષ્યોનાં સંપૂર્ણ કાર્ય નષ્ટ થઇ જાય છે. (૧૮).

આ જગતમાં જેની પાસે ધન છે તેને મિત્રો અને વાન્ધવો હોય છે, જેની પાસે ધન છે તે જ પરિત છે અને તે જ પુરુષ છે. (૧૯).

નિર્ધન મનુષ્ય જો કોઇ પદાર્થની ઇચ્છા કરીને તેને સિદ્ધ કરવાનો ઉપાય કરે, તો તે કદાપિ સિદ્ધ થતો નથી. પરંતુ જેવી રીતે મહા બળવાન હાથી વડે અન્ય હાથીઓને પકડી લે છે, તેવી રીતે ધન દ્વારા સર્વ પ્રયોજન સિદ્ધ કરી શકાય છે. (૨૦).

ધનથી જ લોકોનું કુલ, ગૌરવ અને ધર્મની રક્ષા થાય છે. નિર્ધન પુરુષને આ લોક અથવા પરલોક કોઇ સુખદાયક થતો નથી (૨૨).

મોટે ધન વિના કોઇ મનુષ્ય કોઇ પણ કાર્ય કરી શકતો નથી, તથા શરીરનો નિર્વાહ પણ કરી શકતો નથી એ વાત અનુભવસિદ્ધ છે.

પરંતુ જે વસ્તુમાં ગુણ છે તેમાં હોય પણ જોવામાં આવે છે. વિધ વાળા પદાર્થો મનુષ્યોને મારે પણ છે, અને વળી રોગોને દૂર કરી શરીરની પ્રુષ્ટિ પણ કરે છે. એવી રીતે ધનમાં બહુ ગુણ પણ છે, બહુ હોય પણ છે. જેણે ધનનો યોગ્ય રીતે વ્યય કર્યો છે તેને ધન સુખનું સાધન છે, અને ધનથી જેને મદ ઉત્પન્ન થયો છે અને અન્ય માર્ગમાં તેનો વ્યય કર્યો છે તેને મોટે ધન અનર્થનું પણ કારણ છે.

વળી રૂપ પણ મનુષ્યમાં મદને ઉત્પન્ન કરે છે અને નાશ પણ કરાવે છે યુધિષ્ઠિરાદિ ૧
પાંચે ભાઇ તથા દ્રૌપદી મહાપ્રરથાન (હિમાલયમાં ગળવાને) માટે
રૂપમદ્. ગયાં, ત્યારે જે વખતે ઉત્તર દિશામાં ખરકમાં પહોંચ્યાં, ત્યાં
દ્રૌપદી ધ્યાનથી સ્ખલિત થઈ અને પડી ગઈ, તે વખતે બીમસેને
યુધિષ્ઠિરને પૂછ્યું “ આ દ્રૌપદીએ કદાપિ કોઇ અધર્મ કર્યો નથી, છતાં કેમ પડી ગઈ ? ”
ત્યારે યુધિષ્ઠિરજી કહે છે :—

પક્ષપાતો મહાનસ્યા વિશેષેણ ધનજ્ઞયે ।

તસ્યૈતત્ફલમદ્રેષા મુદ્વકતે પુરુષસત્તમ ॥ મ૦ભા૦પ્રસ્થા૦પ૦અ૦૨સ્ત્રો૦ ૬ ॥

અર્થ:—હે પુરુષશ્રેષ્ઠ બીમ ! દ્રૌપદીને પાંચ પતિ છે સર્વ ઉપર ખરાબર પ્રેમ
રાખવાનો તેનો ધર્મ છે. છતાં અર્જુન પ્રતિ તેનો મહાન પક્ષપાત છે. એ પક્ષપાતનું ફલ
તે અજ્ઞ ભોગવે છે એમ કહીને ત આગળ ચાલ્યા. થોડે દૂર જતાં સહદેવ પડી ગયા
ત્યારે પણ બીમસેને સહદેવના પડવાનું કાનથી પૂછ્યું ત્યારે યુધિષ્ઠિરજીએ તેનું કાનથી નીચે
પ્રમાણે કહ્યું:—

આત્મના સદૃશં મ્હાજ્ઞં નૈષોઽમન્યત કંચન ।

તેન દોષેણ પતિતસ્તસ્માદેવ નૃપાત્મજઃ ॥ “ “ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—આ સહદેવ પોતાની સમાન કોઇને પણ શુદ્ધમાન માનતો નહોતો. તે જ
શુદ્ધિમત્તાના અભિમાન રૂપ દોષથી આ રાજપુત પડી ગયો છે. એમ કહી ફરી આગળ
ચાલવા માંડ્યું. એટલામાં નકુલ પડ્યો, ત્યારે પણ બીમસેને કારણ પૂછતાં યુધિષ્ઠિરે કહ્યું:—

રૂપેણ મન્સમો નાસ્તિ કથિદિત્યસ્ય દર્શનમ્ ।

અધિકશ્ચાહમેવૈક ઇત્યસ્ય મનસિ સ્થિતમ્ ॥ “ “ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—મારી બરાબર રૂપવાળો કોઇ પણ નથી, હું સૌથી અધિક રૂપવાળો છું, એવું
એના (નકુલના) મનમાં હતું. આ પ્રમાણે રૂપ પણ મદનું કારણ છે.

નકુલઃ પતિતસ્તસ્માદાગચ્છ ત્વં વૃકોદર ।

યસ્ય યદ્વિહિતં વીર સોઽવશ્યં તદન્નુતે ॥ “ “ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—તે કારણથી નકુલ પડ્યો છે, માટે બીમ તું આવી જા, હે વીર ! જે કર્મ-
ફલ જેને ભોગવવાનું લખ્યું છે તે અવશ્ય ભોગવે છે.

એમ કહીને આગળ ચાલ્યા, થોડી વારમાં અર્જુન પડી ગયો, ત્યારે બીમસેને કારણ
પૂછતાં યુધિષ્ઠિર કહે છે:—

एकाह्ना निर्दहेयं वै शत्रूनि त्यर्जुनोऽब्रवीत् ।

न च तत्कृतवानेप शूरमानी ततोऽपतत् ॥ “ “ ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—પોતાને શરમાની અર્જુને, “ આટલો મોટી સેનાને એક દિવસમાં નષ્ટ કરીશ ”

એવું કહ્યું હતું, પરન્તુ તે પ્રમાણે તે કરી શક્યો નહીં પોતાના શરત્વના અભિમાનથી તે પડ્યો છે, એમ કહી ફરી આગળ ચાલવા માડ્યું. એટલામા બીમસેન પડી ગયા. પડતાં પડતાં બીમે પોતાના પડવાનું કારણ પૂછ્યું, તો યુધિષ્ઠિરજીએ કહ્યું—

અતિયુક્તં ચ ભવતા પ્રાણેન ચ વિકલ્પસે ।

અનપેક્ષ્ય પરં પાર્થ તેનાઽસિ પતિતઃ ક્ષિતો ॥ “ ” ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—તે બહુજ આધુ છે અર્થાત્ બીજા દોષ બૂખ્યા તરસ્યા તન્દ દષ્ટિ કર્યા વિના તું પોતાનું પેટ ખૂબ ભરતો હતો અને તારા બલની પ્રથમા પણ કરતો રહેતો. તે કારણથી તું પણ પૃથ્વી ઉપર પડ્યો છે.

આવી રીતે ધુદ્ધિમત્તા, ૩૫, શરત્વ, આદિકાના મદવાળા પુરૂષોને અનર્થ પણ શાસ્ત્રોમાં કહ્યો છે.

હવે યૌવનના મદવાળા વિશે કહીએ છીએ:—

વલમત્તસ્તુ સદસા યુદ્ધે વિદધતે મનઃ ।

વલ્લેન વાધતે સર્વાન્પશ્વાદીનપિ હન્યમા ॥ શુ૦ ની૦ અ૦ ૩ શ્લો૦ ૮૮ ॥

અર્થ:—બળના મદવાળા થોડી વાતમાં પણ લડવામાં જ મન રાખે છે અર્થાત્ તરત લડવાને તૈયાર થઈ જાય છે અને પોતાના બલના મદથી પણ આદિનો પણ વ્યર્થ ઉપદ્રવ કરે છે.

માનમત્તો મન્યતે સ્મ તૃણવચાસ્વિલં જગત્ ।

અનર્હોઽપિ ચ સર્વેભ્યસ્ત્વર્ધાસનમિન્છતિ ॥ “ ” ॥ ૮૯ ॥

અર્થ:—માનથી ઉન્નત અનેલો પુરૂષ સપૂર્ણ જગત્ને તૃણ સમાન મમત્રે છે, અને પોતે અયોગ્ય હોવા છતાં સર્વની પાસેથી પૂજા અને ઉચ્ચ આસનની ઈચ્છા રાખે છે.

એવી રીતે અવિવેકી રાજાને માટે રાજ્ય પણ મદનું કારણ છે. કુવ, બલ, ધનાદિ નિમિત્ત મદ વાગ્યામાં જે લક્ષણ હોય છે તે મર્વ અવિવેકી રાજામાં પણ હોય છે.

એક મમય ઇન્દ્રને વિશ્વરૂપ નામના બ્રાહ્મણને મારવાના નિમિત્તથી બ્રહ્મહત્યા લાગી તેની નિવૃત્તિ કરવાને માટે ઇન્દ્ર તપ કરવા ગયા. ત્યારે દેવોએ નહુષ રાજાને સ્વર્ગનો રાજા બનાવ્યો. તેણે મદથી ઇન્દ્રાણીને પોતાની પાસે બોલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો બહુ પ્રકારે સમજાવ્યા છતાં જ્યારે નહુષ સમજ્યો નહિ, ત્યારે ઇન્દ્રાણીએ પોતાના શુર જૃહસ્પતિને નહુષ રાજાની મર્વ એજા જણાવી. જૃહસ્પતિએ ઉપાય બતાવ્યો. તે ઉપાય માલખી ઇન્દ્રાણીએ જૃહસ્પતિના કલા મુજમ નહુષને કહેવરાવ્યું કે હે રાજા! સાધારણ ગાજાઓ કોઈ ઠેકાણે જાય છે, ત્યારે નેમની પાલખી સાધારણ માણસો ઉઠાવે છે. આપ તો સર્વથી મોટા રાજા છો. મનુષ્ય હોઈ સ્વર્ગના રાજા છો માટે આપની કઈક વિલક્ષણતા હોવી જોઈએ. આપ ત્યારે મારી પાસે આવો ત્યારે તપસ્વી લોક પાસે આપની પાલખી ઉઠાવરાવીને આવો, તો હું આપની આજ્ઞાનું પાલન કરું. એવું ઇન્દ્રાણીનું કહેવું સ્વીકાર્યું. પછી નહુષે તપસ્વી ઋષિ લોકોને બોલાવી પાલખી ઉઠાવી. તેમાં અગસ્ત્ય ઋષિનું, શરીર બહુ દુર્બલ હતું, તે બહુ

ધીરે ધીરે ચાલતા હતા નહુપે શીઘ્રતાથી નહોં ચાલવાના કારણે તેમને સર્પ સર્પ-જલદી ચાલેા, એમ કહી લાત મારી ત્યારે અગત્ય સ્થિતિએ નહુપને અજગર થવાનો શાપ દીધો તેથી તે તરત જ પાલખીમા જ અજગર નામનો મોટો સર્પ થઇ ગયો (મનુષ્યમાથી અજગર થવાનો મંત્રવ છે કે નહોં તેનો નિર્ણય જાતિનિર્ણયમા જોઇ લેવો)

જુઓ, મનુષ્ય ગાળ્યાદિકોના મદથી કયુ કાર્ય કરતા નથી ? અને તેથી અનર્થ પણ કેવો થાય છે ? દુર્યોધનના મદથી મપૂર્ણ કુલનો નાશ થયો

જેવી રીતે રાજ્યાદિ મદનું કારણ છે તેવી રીતે અજાનીઓનું તપ પણ મદનું કારણ છે તે પ્રત્યક્ષ જોનામા આવે છે

રાજ્ય યયાતિએ પુત્રને રાજ્ય સોંપી વનમા જઇ બહુ તપ કર્યું ત્યારે તેને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થઈ ત્યારે સ્વર્ગમા રહેતા સમય એક દીવસ તે ઇન્દ્રની પાસે ગયા, ત્યારે ઇન્દ્રે પૂછ્યુ “પુત્રને રાજ્ય સોંપતી વખતે તમે તેને શુ કહ્યું ? સાત્ય જોલો” ઇન્દ્રે આ પ્રકારે પૂછ્યુ ત્યારે તેમણે પુત્રને રાજ્ય સોંપતી વખતે સદાચારનો જે ઉપદેશ આપ્યો હતો તે સર્વ કહી બતાવ્યો બાદ ઇન્દ્રે તેમની પરીક્ષા કરવા સારૂ પૂછ્યુ, “આ સર્વ ખીજને ઉપદેશ કરવાને માટે છે ? અથવા ઉપદેશની અસર કોઇ તમને પણ લાગી છે ? અને તમે ઉદ્દેગથી ગ્રહિત છો ? અને તમે ધન છોડી વનમા જઇ તપસ્વી લોકોને પણ દીધા ? તમારા વૃદ્ધ તપસ્વી કોણ છે ?” આ પ્રકારના ઇન્દ્રના પ્રતના જવાબમા યયાતિ કહે છે —

નાહ દેવમનુષ્યેષુ ગન્ધર્વેષુ મહર્ષિષુ ।

આત્મનસ્તપસા તુલ્યં કચિત્પશ્યામિ વાસવ ॥મ.ભા.આ પ.અ ૮૮ શ્લો. ૨ ॥

અર્થ — હે ઇન્દ્ર દેવતા ! મનુષ્ય, ગન્ધર્વ તથા મહર્ષિઓમા હું કોઇને તપમા મારા મમાન દેખતો નથી

યયાતિની આ પ્રકારની અહંકાર યુક્ત વાત સાંભળીને ઇન્દ્ર કહે છે — “યયાતિ ! તમને ખીજના પ્રભાવની ખબર નથી એવા તમે પોતાની ખરાબરીઆ તથા પોતાથી મોટા તથા નાના — સર્વનું અપમાન કર્યું છે માટે હે રાજન ! એ અપમાનના પાપથી તમારૂં પુણ્ય નષ્ટ થઇ આ લોકમાથી નીચે પડશે ” આવુ કહેતા જ યયાતિ સ્વર્ગમાથી નીચે પડ્યા માટે તપ પણ અવિવેકીઓને અનર્થનું કારણ થાય છે

વિદ્યામદ કુલાદિના મદની વૃદ્ધ વિદ્વાનો મદ પણ અવિવેકીને થાય છે.

નાપ્તોપદેશ સવેત્તિ વિદ્યામત્તઃ સ્વહેતુભિઃ ।

અનર્થમપ્યભિપ્રેત મન્યતે પરમાર્થવત્ ॥ શુ૦ નો૦ અ૦ ૩ શ્લો૦ ૮૪ ॥

અર્થ — વિદ્વાના મદવાળો મનુષ્ય યથાર્થ વજતા આમ પુરુષની વાણીને પણ માનતો નથી પોતાની યુક્તિઓ વડે અનર્થને પણ ઇષ્ટ સમજ્યો હોય તો તે અનર્થને પણ પરમાર્થ સમજે છે.

વિદ્યા વિવાદાય ધન મદાય શક્તિઃ પરેપાં પરિપીઢનાય ।

જલસ્ય સાધોર્વિપરીતમેતજ્ઞાનાય દાનાય ચ રક્ષણાય ॥સુ ર મા પ્ર.૨દુ.નિ.શ્લો.૨૨૯॥

અર્થ:—વિદ્યા, બલ, આદિ અવિવેકી મનુષ્યને નરકનું સાધન થાય છે એમ બીજા સ્થાનમાં પણ લખ્યું છે.

બલ મનુષ્ય પોતાના દેખને દેખતો નથી અને બીજાના દુષ્કૃતિને દુઠું છે. એવા મનુષ્યને ધનાદિની પ્રાપ્તિ થાય તોપણ તે વિવાદાદિનું કારણ બને છે, અને સમજન પુરુષોને વિદ્યાદિની પ્રાપ્તિ જ્ઞાનાદિનું કારણ બને છે. અર્થાત્ અનધિકારી મનુષ્યને વિદ્યાની પ્રાપ્તિ થાય તો તે હમેશાં બીજાની સાથે વિવાદ કરીને તેનો પરાજય કરવાની જ ઇચ્છા કરે છે, પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાની અથવા બીજાનો ઉપકાર કરવાની શુદ્ધિ થતી નથી. તેથી તે સર્વની સાથે વિવાદ કરતો રહેશે. તે જ કારણથી વિદ્યા તેને નરકનું સાધન બને છે. જો તે જ વિદ્યા સુપાત્રમાં હોય તો પોતે જ્ઞાન સંપાદન કરીને સન્માર્ગમાં ચાલશે અને અન્ય મનુષ્યોને પણ નીતિમાર્ગમાં અધાવવાનો પ્રયત્ન કરશે. તે કારણથી તે વિદ્યા તેના કલ્યાણનું સાધન બને છે. આ પ્રમાણે અનધિકારી કુપાત્રને ધન પ્રાપ્ત થાય તો તે મદનું કારણ થાય છે. ધનના મદથી તે અનર્થ કરશે. અને તે તેને નરકનું કારણ થશે. સુપાત્રને મળેલું ધન સારા માર્ગમાં વાપરવામાં આવશે અને તે તેને કલ્યાણનું સાધન થશે.

વળી સુપાત્રના શરીરમાં બળ હશે તો તે તેને કલ્યાણનું સાધન થશે, અને કુપાત્રના શરીરમાંનું બળ મદના કારણથી બીજાને દુઃખ દેશે, અને તેથી તે જ બલ તેને નરકનું સાધન થશે. સુપાત્રના શરીરમાં બળ હશે તો તે વડે બીજાનો ઉપકાર કરશે અને તેથી તે જ બલ તેના કલ્યાણનો હેતુ થશે.

તે કારણથી વિદ્યા આદિ સર્વ મદ, માન, આદિ દોષ રહિત મનુષ્યને જ સુખનું સાધન થાય છે, બીજાને તો દુઃખનું જ સાધન બને છે.

વિદ્યામદો ધનમદસ્ત્વતીયોઽભિજનો મદઃ ।

एते मदा मदान्धानामेव एव सतां दमाः ॥ ત્કા. પુ. સ્વ. ૧ કૌ. સ્વ. ૨, જ. ૭ શ્લો. ૫ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે વિદ્યા, ધન તથા કુલ એ ત્રણ, મદથી અન્ધ બનેલા મનુષ્યને મદની શુદ્ધિનું કારણ છે, તેવી રીતે સમજતોને એ ત્રણે દમનું કારણ છે.

તેવી જ રીતે પુરાણોમાં પણ વિદ્યા, ધન, આદિની પ્રાપ્તિને અધિકારીનેદથી શ્વ-ભેદનું કારણ કહ્યું છે.

અભિમાન.

અભિમાન (મદ) સર્વ મનુષ્ય માત્રને તો શું, દેવતા આદિ સમર્થને પણ નાશનું કારણ છે એ વાત ઉપનિષદ્ આદિ ગ્રંથોમાંથી પણ માલમ પડે છે.

**देवाश्च वाञ्छुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततोऽमुरा अतिमानेनैव कस्मिन्नु वयं जुहुयामेति स्वेप्सेवास्येषु जुह्वतश्चेरुस्तेऽतिमानेनैव परावभूयुस्तस्मा-
ज्जातिमन्येत पराभवस्य ह्येतन्मुखं यदतिमानः ।** શત. બ્રા. કા. ૫, પ્રપા. ૧, વા. ૧, મં. ૧ ॥

અર્થ:—દેવતા લોક અને અમુર લોક બંને ગ્રન્થપતિના પુત્ર અંદર અંદર મધડતા હતા. બંને યત્ન કરવાને તૈયાર થયા. તેમાં અમુર લોક “અમે કોને ઉદ્દેશીને આદુતિ આપીએ, અને જ સર્વથી મોટા છીએ” એવો વિચાર કરીને અભિમાનથી દોષની સામગ્રીને

પોતાના મુખમાં નાંખીને ખાધી, અને તેને જ તેમણે આહુતિ માની. એ પ્રકારના મહાન અભિમાનથી યુદ્ધમાં તેઓનો પરાજય થયો. માટે અભિમાન કરવો યોગ્ય નથી. સર્વ ઠેકાણે આ અભિમાન પરાજયનું કારણ છે.

અથ દેવા । અન્યોઽન્યસ્મિન્નેવ જુદ્ધતથ્થેરુઃ । , , , , ॥ ૨ ॥

અર્થ:—તે પછી જ્યારે દેવતા લોકો યજ્ઞ કરવા લાગ્યા ત્યારે તેમણે સર્વ દેવતાને મોટા માનીને એક એક દેવતાએ યજ્ઞ સામગ્રીથી અન્ય અન્યને પ્રસન્ન કર્યા. તેથી અભિમાનના અભાવથી દેવતા લોકોનો જય થયો; કેમકે નિરભિમાની પ્રાણીઓની સહાયતામાં ઈશ્વર હમેશ તૈયાર રહે છે. તેથી પરમેશ્વર પોતાના ભક્તોનું અભિમાન દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

એક વાર પોતાના ભક્ત દેવતાઓનું અભિમાન દૂર કરવાને માટે ઈશ્વરે યજ્ઞનું ૩૫ ધારણ કરેલું તે ઇતિહાસ કેનોપનિષદમાં છે.

ब्रह्म देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त त ऐक्षन्ता-
स्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति ॥ केन० उ० ख० ३ क० १ ॥

અર્થ:—સમ્યક્દાનન્દ ૩૫ પરમાત્માએ દેવતાઓ ઉપર અત્યુગ્રહ કરવાને દેવતાના પ્રતિકૂલ અસુરોને જીતી લીધા. તે પરમાત્માના વિજયમાં દેવતા લોક પૂજિત થયા અર્થાત્ દેવતા લોકની પૂજા થઈ. ત્યારે તે પરમાત્માના મહિમાને નહીં જાણનાર ઇન્દ્રાદિ લોક “ આપણે દેવતાઓનો જ આ (અસુરોના પરાલવ ૩૫) વિજય છે, અને સર્વ લોકો તરફની સ્તુતિ પૂજાદિના લાભ ૩૫ જે મહિમા છે તે પણ આપણો જ છે ” એવો વિચાર કર્યો.

तद्वैपां विजिह्वो तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न व्यजानन्त किमिदं यक्षमिति ॥, , ॥ ૨ ॥

અર્થ:—દેવતાને જય આપનાર પરમાત્માએ દેવતાઓના આ મિથ્યા ભાવણને જાણી લીધું. એ મિથ્યાભિમાની દેવતાઓનું અભિમાન દૂર કરવાને માટે તેમની સામે પૂજ્ય પુરુષનું વિલક્ષણ ૩૫ ધારણ કરીને પ્રકટ થયા. એ પ્રકટ થયેલા પરમાત્માના સ્વરૂપને દેવતા લોક જાણી શક્યા નહીં અર્થાત્ તેમની સામે ઉભેલા પૂજ્ય પુરુષ કોણ છે તે જાણી શક્યા નહીં.

तेऽग्निमब्रुवन् जातवेद एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति ॥ , , ॥ ૩ ॥

અર્થ:—તે પુરુષને જાણવાની ઇચ્છાવાળા ઇન્દ્રાદિ દેવતા પોતાના અગ્રગામી અગ્નિને, “ હે અગ્નિ ! આપણુ લોકની સામે ઉભેલા આ પૂજ્ય પુરુષ (યજ્ઞ) કોણ છે તેની તમે પિછાણ લાવો ” એમ કહ્યું. “ હું જાણું ” એમ કહીને અગ્નિ—

तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीत्यग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वाऽह-
मस्मीति ॥ ૪ ॥

અર્થ:—તે યક્ષની પાસે ગયા. ન્યારે અગ્નિ તે યક્ષની પાસે ગયા, ત્યારે અગ્નિને તે યક્ષ પ્રતિ પ્રશ્ન કરવાનું સામર્થ્ય ન રહેવાથી સુપચ્ચાપ ઉભા રહ્યા. ત્યારે તે યક્ષે અગ્નિને “તું કોણ છે” એમ પૂછ્યું. ત્યારે અગ્નિએ, જેવી રીતે દ્વાલમાં સરકારથી પદ્મી મળેલા મનુષ્યને “આપ કોણ છો?” એમ કોઈ પૂછે તો “હું રાવમાહેજ અમુકલાલ છું” એમ પોતાને બહુ માનયુક્ત પદ્મીને મેળવીને કહે છે, તેવી રીતે અગ્નિએ “જાતવેદા નામ વાળો અગ્નિ હું છું” એમ બહુ માનયુક્ત નામને મેળવીને પોતાને જણાવ્યો.

તસ્મિંસ્ત્વયિ કિં વીર્યમિત્યપીદઃ સર્વં દહેયં यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ૫ ॥

અર્થ:—ત્યારે એટલા મોટા એ નામવાળા તારામાં કયો ગુણ છે અર્થાત્ જે મનુષ્યમાં કોઈ ખાસ ગુણ હોય તો તેને જ કોઈ પદ્મી મળે છે. તારામાં કયો એવો ગુણ છે જે કારણથી તને પદ્મી મળી છે? એમ યક્ષે પૂછ્યું. ત્યારે, આ પૃથિવીમાં જે કોઈ સૂકા અથવા લીલા પદાર્થ હોય તે સર્વને હું જલાતી દઉં, એમ અગ્નિએ કહ્યું.

तस्मै तृणं निदधावेतद्देहि तदुपमेयाय सर्वजवेन तन्न जशाक दग्धं तत एव निवृत्ते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ ૬ ॥

અર્થ:—યક્ષે પોતાની સામે પડેલા સૂકા ધાસનો એક ટુકડો બતાવી તેને બાળી દેવા અગ્નિને કહ્યું. અગ્નિ તેને બાળવાને માટે પોતાના સર્વ વેગથી તેની તરફ ગયા. પરંતુ તેને બાળી શક્યા નહીં. એટલે તેને બાળવાનું કાર્ય પડતું મૂકી અગ્નિએ યક્ષની પાસેથી ધન્વાદિ દેવતાઓની પાસે જઈ “હું તે યક્ષને બાળી શક્યો નહીં” એમ કહ્યું.

अथ वायुमद्ब्रुवन्वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति ॥, ૭ ॥

અર્થ:—ફરી દેવતાઓએ યક્ષને પિછાનવાને માટે જવા વાધુને કહ્યું. વાધુએ “તથા” એ શબ્દ બોલી કથુલ કહ્યું.

तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीति वायुर्वा अहमस्मीत्यत्रचीन्मातरिश्वा वा अहमस्मीति ॥ ૮ ॥

અર્થ:—વાધુ પણ ન્યારે યક્ષની પાસે ગયા ત્યારે બોલવાની દિમત વગર સુપચ્ચાપ ઉભા રહ્યા. ત્યારે યક્ષે પૂછ્યું “તું કોણ છે?” વાધુએ, અગ્નિની માફક પોતાની “માતરિશ્વા” નામની પદ્મીને સાથે મેળવી “માતરિશ્વા નામવાળો હું વાધુ છું” એમ કહ્યું.

तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिदं सर्वमाददीयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥ केन० ૯० ૨૦ ૩-૧ ॥

અર્થ:—ત્યારે યક્ષે વાધુને પૂછ્યું—“એટલી મોટી પદ્મી વાળા તારામાં શું વીર્ય છે?” ત્યારે “આ જગતમાં જે કોઈ પદાર્થ છે તે સર્વને લઇને હું આકાશમાં ઉડી જાઉં” એવું વાધુએ કહ્યું.

“તસ્મૈ ઋણં નિદધાવેતદાદત્સ્વેતિ તદુપમેયાય સર્વજવેન તજ શશાકાદાતું સ તત્ એવ નિવેદ્યતે નૈતદશકં વિજ્ઞાતું યદેતદ્યક્ષમિતિ ॥” ૧૦ ॥

અર્થ:—ત્યારે યક્ષે, અગ્નિને બતાવ્યું હતું તેજ ધાસના દુકડાને બતાવીને વાયુને “આ ધાસના દુકડાને લઇને તું આકાશમાં ઉડી જ” એમ કહ્યું. વાયુ તેને ઉડાવી લઈ જવા માટે પોતાના સર્વ વેગથી તેની તરફ ગયા, પરંતુ તેને ઉડાવી શક્યા નહીં. એટલે તેને ઉડાવવાનું કાર્ય છોડીને યક્ષની પાસેથી દેવતાઓની પાસે ગયા, અને કહ્યું કે “હું તે યક્ષને જાણી શક્યો નહીં”.

અયેન્દ્રમદ્રુવન્મઘવન્નેતદ્વિજાનીહિ કિમેતદ્યક્ષમિતિ તથેતિ તદભ્યદ્રવત્તસ્માન્તિરોદયે ॥” ૧૧ ॥

અર્થ:—અગ્નિ અને વાયુ બીજા દેવતાઓની અપેક્ષાએ મોટા છે. તે બંને ન્યારે યક્ષને જાણી શક્યા નહીં ત્યારે તે બીજા દેવતાઓ તો જાણી જ શી રીતે શકે એમ સમગ્રી સર્વ દેવતાઓએ ઇન્દ્રને કહ્યું “હે ઇન્દ્ર! આ યક્ષ કેણુ છે તેની ખબર તમે લાવો”. ઇન્દ્ર તે વાતનો સ્વીકાર કરીને તેની પાસે ગયા. પરંતુ ઇન્દ્ર યક્ષની પાસે ગયા એટલે તેની પાસેથી યક્ષ અન્તર્ધાન થયા.

ભાવાર્થ એ છે કે ઇન્દ્ર સર્વ દેવતાના રાજા છે, તેથી તેને પોતાના દેવસજ્જવાનું બહુ અભિમાન છે. તેથી તેની સાથે વાત પણ કર્યા વિના યક્ષ અન્તર્ધાન થયા, ઇન્દ્રની સાથે યક્ષે વાત પણ ન કરી.

સ તસ્મિન્નેવાકાશે સ્ત્રિયમાજગામ વહુ શોભમાનાસુમાં હૈમવર્તી તાઃ હોવાચ કિમેતદ્યક્ષમિતિ ॥” ૧૨ ॥

અર્થ:—તે ઇન્દ્ર, જે જગાએ યક્ષ અન્તર્ધાન થયા તે જ જગાએ “યક્ષ ક્યાં ગયા” એવો વિચાર કરતા રહ્યા. એટલામાં તે જ આકાશમાં ઇન્દ્રે બહુ શોભા વાળી તથા સુવર્ણનાં આભુષણ વાળી ઇશ્વરની માયાશક્તિને ઉમા-પાર્વતી-રૂપે દીડી ઇન્દ્રે “તે યક્ષ કેણુ હતો” એમ ઉમાને પૂછ્યું.

સા વ્રહ્મેતિ હોવાચ વ્રહ્મણો વા એતદ્વિજયે મહીયધ્વમિતિ । તતો હૈવ વિદાન્-ચકાર વ્રહ્મેતિ । કેન સ૦ સ્વ૦ ૪-૧ ॥

અર્થ:—જે યક્ષને તમે દીડા તે ખલ્લ હતો અર્થાત્ પરમાત્મા હતો, પરમાત્માના તે વિજયમાં તમે લોકો સ્તુતિ પૂજા આદિ મહત્ત્વને પ્રાપ્ત થયા એમ ઉમાએ કહ્યું. તે દેવીના વચનથી (ઉપદેશથી) જ ઇન્દ્રે તે યક્ષને પરમાત્મા રૂપ જાણ્યા.

બુદ્ધિ, ન્યારે પરમાત્માની રૂપા હતી ત્યારે દેવતાઓએ અસુરોને જીત્યા. તથાપિ દેવતાઓએ મૂર્ખતાથી અભિમાન કર્યું. અભિમાનથી ન્યારે પરમાત્માના મહત્ત્વને જાણી ગયા ત્યારે જગત્ માત્રનો દાહ કરવાને સમર્થ અગ્નિ ધાસના દુકડાને પણ બાળી ન શક્યા, અને વાયુ મહાખલી એક ધાસના દુકડાને પણ ઉડાવી શક્યા નહીં.

આ ઉપરથી સર્વ મનુષ્યોએ સમજવું જોઇએ કે આપણામાં જે કાંઈ સામર્થ્ય છે તે મર્વ ધૃત્યનું જ સામર્થ્ય છે. તેમની કૃપાથી જ આપણને મામર્થ્ય મળે છે નહિતો વાયુ મરખા મહા બલી પણ ધામના દુકકાને પણ હિંમતી નહોં શકે.

આ મંત્રધર્મા અર્જુનનું વચન છે જ્યારે ભગવાને પૃથિવીનો પરિત્યાગ કર્યો અને દ્વારકાને મધુરમાં હુલવાનો મમય પ્રાપ્ત થયો, ત્યારે ભગવાનના પરિગ્રહ (મર્વ સ્ત્રીઓ)ને લઇને જ્યારે અર્જુન ઇન્દ્રપ્રસ્થ જતા હતા ત્યારે ગસ્તામા ગોવાળ લોકે આવીને અર્જુનને મારી મર્વ સ્ત્રીઓને લઈ ગયા હતા. તે સંમધી અર્જુન યુધિષ્ઠિરની પામે જઈને કહે છે કે જ્યારે મારા ઉપર ભગવાનની કૃપા હતી ત્યારે મેં મોટા મોટા કાર્ય કર્યા અને જ્યારે ભગવાને પૃથિવીનો પરિત્યાગ કર્યો ત્યારે મારી આવી દશા થઈ છે —

યત્તેજસાઽય ભગવાન્યુધિ શૂલપાણી

વિસ્માપિતઃ સ ગિરિશોઽસ્ત્રમદાન્નિજં મે ।

અન્યોઽપિ ઘાહમમુનેવ કલેવરેણ

પ્રાપ્તો મહેન્દ્રભવને મહદાસનાર્થમ્ ॥ મા૦ સ્કં૦ ૧ અ૦ ૧૫-૧૨ ॥

સોઽહં નૃપેન્દ્ર રહિતઃ પુરુષોત્તમેન

સગયા મિયેણ મુહુદા હૃદયેન શૂન્યઃ ।

અધ્વન્યુરુદ્ધમપરિગ્રહમદ્ગ રક્ષન્

ગોપૈરસદ્ગિરિવલેવ વિનિર્જિતોઽસ્મિ ॥ ૧૧ ૨૦ ॥

અર્થ — જે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના પ્રભાવથી મેં યુદ્ધમાં શૂલપાણી મહાદેવને પણ વિસ્મય પમાડ્યા જે કારણથી તેમણે મને પોતાનું પાશુપતાસ્ત્ર આપ્યું, વળી આ શરીરથી મેં ઇન્દ્રપુરીમાં જઈને ઇંદ્રના અર્ધા આમનને પ્રાપ્ત કર્યું. એવાં અનેક કાર્ય મેં કર્યા છે. (૧૨)

એવો જે હું તે, હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! જ્યારે મારા મુહુદ પ્રેમી પુરુષોત્તમ ભગવાનથી રહિત થવાથી શૂન્ય થિત વાળો ભગવાનની સ્ત્રીઓને લઇને દ્વારકામાં આવતો હતો, તે વખતે ગસ્તામા અન્યન્ત દુઃખ ગોવાળ લોક, જેવો રીને એક અનળા સ્ત્રીનો કાઈ શીઘ્ર જમ કરે છે તેવી રીતે, મને જીતી લઇને મર્વ સ્ત્રીઓને લઇ ગયા. જે ગાદિસ્થ ધનુષના પ્રભાવથી મને ગાન લોક નમન કરતા હતા તે જ ધનુષ મારી પામે હતો, તે જ રથ હતો, તે જ અશ્વ હતા અને તે જ હું રથવાળો હતો; તથાપ એક ભગવાનની મહાય નહોં હોવાથી મર્વ વ્યર્થ થયું છે. (૨૦). એમ કહીને અર્જુન ગોક કરવા લાગ્યા.

માટે ધનાદિ કાઈ પણ વસ્તુનું અભિમાન નહોં કરતાં ધૃત્યના મહિમાનો વિચાર કરીને સર્વ કાર્ય કરવું ગોચર છે.

છનિ મા૦ પ્ર૦ મા અ૦ ૪ મમાપ્ત.

અધ્યાય ૫.

॥ પાપે રત્તિ મા કૃધાઃ ॥

હવે “ પાપે રત્તિ મા કૃધાઃ ” એ પદનું વ્યાખ્યાન કરીએ છીએ. પાપે રત્તિ મા કૃધાઃ—પાપકર્મમાં પ્રોતિ ન કરે અર્થાત્ પાપકર્મનો ત્યાગ કરે.

કર્માનુસાર ફલ-કર્મના પ્રકાર-૧ પુણ્ય, ૨ પાપ.

સંપૂર્ણ પ્રાણી માત્ર સંસાર ચક્રમાં ધરીયન્ત્રની માફક ધૂમતા રહે છે. તેનું કારણ કર્મરૂપી બન્ધન જ છે એવો બુદ્ધિમાનોનો નિશ્ચય છે.

કુર્વતે કર્મ ભોગાય કર્મ કર્તુ ચ મુક્તે ।

નદ્યાં કોટા ઇવાવર્તાદાવર્તાન્તરમાથુ તે ।

વ્રજન્તો જન્મનો જન્મ લભન્તે નૈવ નિર્વૃત્તિમ્ ॥ પં૦ ૬૦ પ્ર૦ ૧ શ્લો૦ ૩૦ ॥

અર્થઃ—જેવી રીતે કોઈ મનુષ્ય ગયા દિવસની અથવા ગયા મહિનાની કમાઈ આજ અથવા આ મહિનામાં ખાય છે, અને આવતી કાલ અથવા આવતા મહિનામાં ખાવાને માટે હાલ કાંઈ કમાય પણ છે. તેવી રીતે આ પ્રાણી પૂર્વ જન્મમાં કરેલા કર્મનું ફળ આ જન્મમાં ભોગવે છે, અને જન્માન્તરમાં ભોગવવાને માટે આ જન્મમાં નવાં કર્મ કરતો પણ રહે છે. આ પ્રકારે કર્મફલને ભોગતા સતા અને આગળના ભોગને માટે કર્મ કરતા સતા પ્રાણીઓ, નદીના ભ્રમર(ચક્ર)માં પડેલા કીડાની માફક, સંસારચક્રમાં ધૂમતા રહે છે. અને જેવી રીતે વેગવાળી નદીના એક ચક્રમાં પડેલો કીડો પોતે દુર્બલ હોવાથી તે ચક્રમાં જ ધૂમતો રહે છે, પોતે પોતાની મેળે નીકળી શકતો નથી, અને બહુ વાર સુધી ધૂમતો ધૂમતો બ્યારે તેમાંથી છુટી જાય છે એટલામાં ખીજ ચક્રમાં પડે છે, તેવી જ રીતે ખીજમાંથી ત્રીજામાં, ચોથામાં, પાંચમાં એમ એક ચક્રમાંથી ખીજ ચક્રમાં પડતો જ રહે છે, પરન્તુ તેમાંથી છૂટતો નથી; તેવી રીતે આ સંસાર રૂપી નદીમાં મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, આદિ યોનિ એક ચક્રની સમાન છે. તે ચક્રમાં પડેલો પોતાનાં કર્મફલને ભોગવે છે અને કર્મ કરતો રહે છે. એવી રીતે ધૂમનાર પ્રાણી એક જન્મથી ખીજ જન્મમાં, ખાજનામાંથી ત્રીજા જન્મમાં, અને તેમાંથી ચોથામાં એમ પ્રાપ્ત થતો થતો જન્મ મરણ રૂપી વારાને જ પ્રાપ્ત થાય છે, કદાપિ તેમાંથી છૂટતો નથી પરન્તુ—

સત્કર્મપરિપાકાત્તે કરુણાનિધિનોદ્વૃતાઃ ।

પ્રાપ્ય તીરતરુચ્છાયાં વિશ્રામ્યન્તિ યથાસુખમ્ ॥ પં૦ ૬૦ પ્ર૦ ૧-૩૧ ॥

અપદેશમવાપ્યૈવમાચાર્યાત્તત્ત્વદર્શિનઃ ।

પંચકોશવિવેકેન લભન્તે નિર્વૃત્તિં પરામ્ ॥

„ „

૩૨ ॥

અર્થ:—જેમ નદીના ચક્રમાં પડેલા કીડાને, પોતે પૂર્વે સંપાદન કરેલું કર્મ જ્યારે પરિપક્વ થઇને ફળ દેવાને તૈયાર થાય છે તે સમયે, કોઈ દયાળુ મનુષ્ય ઉકાવીને વૃક્ષની ઊંચામાં રાખે છે અને ત્યાં તે સુખપૂર્વક વિશ્રાન્તિ લે છે. (૩૧).

તેવી જ રીતે મંમાર રૂપી નદીના જન્મમરણ રૂપી ચક્રમાં ધૂમનાર મનુષ્ય, પૂર્વે કરેલા પુણ્યના પ્રતાપે, જ્યારે કોઇ તત્ત્વવેત્તા અર્થાત્ પરમાત્માના અકલ્પિત (વાસ્તવ) સ્વરૂપના સાક્ષાત્કારવાનું ગુરૂ પાસેથી તત્ત્વજ્ઞ ઉપદેશ પ્રાપ્ત કરીને અન્નમયાદિ કાશોભાર્થી આત્માનું વિવેચન કરે અર્થાત્ રથૂલ દેહાદિ રૂપ અન્નમયાદિ કાશોથી ભિન્ન, એ પાંચે કાશોના સાક્ષી રૂપ સચ્ચિદાનન્દ આત્મા મારૂ સ્વરૂપ છે એવો અનુભવ કરે, ત્યારે જન્મ મરણ રૂપ ચક્ર-માંથી છૂટીને અત્યન્ત નિર્દોષ (સુખ)ને પ્રાપ્ત કરે છે.

આથી, આત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધી કર્મરૂપી ક્ષત્રીયો બંધાયેલો પ્રાણી સંસારચક્રમાં ધૂમતો ગહે છે એ વાતનો નિશ્ચય થાય છે.

મિથ્યાજ્ઞ, ધન, આદિ પ્રાપ્ત થવાથી પોતાના મનને જે અનુકૂલતા માલમ પડે છે તેનું નામ સુખ છે, અને તે પુણ્ય કર્મનું ફળ છે. અને જેને પ્રાપ્ત કરવાથી એટલે કે રોગાદિ પ્રાપ્ત થવાથી પોતાને જે પ્રતિકૂલતા માલમ પડે છે તેનું નામ દુઃખ છે, અને તે પાપકર્મનું ફળ છે આ બંને પ્રકારનાં કર્મનું ફળ ભોગવવાને સંસારની પ્રાપ્તિ થાય છે.

શંકા.—તેનું ફળ દુઃખ ભોગવવાને સંસારની પ્રાપ્તિ બલે થાય. પરન્તુ જંગતમાં સર્વે કોઇ દુઃખી નથી, સુખી મનુષ્ય પણ ઘણા જોવામાં આવે છે, જો સુખ પુણ્ય કર્મનું ફળ છે તો જેણે પુણ્ય કર્મ કર્યા છે તેને પણ મંમાર રૂપી નદીના ચક્રમાં કેમ ધૂમવાનું થાય છે? અર્થાત્ તેને પણ જન્મ મરણાદિ દુઃખ કેમ ભોગવવું પડે છે?

સમાધાન.—સુખ બે પ્રકારનું છે, એક તો રૂપ, રસ, ગન્ધ આદિ વિષય પદાર્થોની પ્રાપ્તિથી જે મળે છે તે. એ સુખ અનિત્ય છે, તેથી તે તુચ્છ છે. બીજું સુખ પરમાત્માની પ્રાપ્તિરૂપ પરમાત્માના અનુભવનું સુખ છે, તે નિત્ય છે અને સૌથી ઉત્તમ છે. અવિવેકી મનુષ્ય, પુણ્યકર્મના ફલરૂપ જે આ લોકથી બહારનાં પર્યન્તનું સર્વ વિષયસુખ છે તેને સુખરૂપ માને છે, અને તેની પ્રાપ્તિથી પોતાને સુખી માને છે. તેમાં પણ અત્યન્ત અવિવેકી આ લોકના વિષય પદાર્થોને જ સુખરૂપ મમત્રે છે. તે સ્વર્ગાદિ મંબધી સુખની પરવા પણ કરતો નથી. આ બંને પ્રકારના મનુષ્ય પોતાના કર્મના ફળરૂપ સુખદુઃખને ભોગવવાને માટે અવશ્ય સંસારને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ કોઇ મનુષ્યને લોકાની બેડી બનાવીને પગમાં પહેરાવે તો “હું કેદી છું. તથા મારા પગમાં બેડી લગાવી છે” એમ માનીને પોતાને દુઃખી માને છે. તે જ બેડી તેના પગમાંથી કાઢી લઇને તેને બદલે મોનાની બેડી પહેરાવે તો તે મનુષ્ય “મેં મારા પગમાં સુવર્ણનું આભૂષણ પહેર્યું છે” એમ સમજે છે, અને ખુશી થાય છે. અહીં પોતાને સુખી અને દુઃખી માનવામાં કારણ કેવળ બેડીમાં સુવર્ણપણા અને લોહપણાની દૃષ્ટતા માત્ર છે. બેડીના ધર્મ તો બંનેમાં બરાબર છે. અહીં તહીં આલવામાં પ્રતિબદ્ધ તો બંનેમાં હતો. પરન્તુ બેડીશુદ્ધિથી ન દેખતાં સુવર્ણ અને લોહશુદ્ધિથી જોવાથી હવે તથા રોક થયો. બેડીશુદ્ધિથી દેખત તો રોક જ રોક થાત, હવેનું કારણ ન રહેત.

તેવી રીતે સુખ દુઃખના જ્ઞાન શૂન્ય અવિવેકી પ્રાણી સકામ કર્મોના ફલ રૂપ આ લોક તથા પર લોક સંમંધી સુખને સોનાની ખેડી તુલ્ય ઉત્તમ સમગ્રીને તેને પ્રાપ્ત કરવા સકામ કર્મ જ ફરે છે તે સકામ કર્મોના ફલ રૂપ સુખનો ભોગ પણ જન્મ દ્વારા જ થાય છે. અને જન્મ થતાં મરણદુઃખ પણ અવશ્ય થાય છે. આ જન્મ મરણના દુઃખનું જ્ઞાન, સંસારનું સુખ પ્રાપ્ત કરવાને સકામ કર્મ કરનારને થતું નથી, કારણ કે તે તો લોહાની ખેડી તુલ્ય પાપ કર્મોના ફલ રૂપ રોગ અથવા દરિદ્રતા આદિને જ દુઃખ રૂપ જાણે છે. યશાદિક સકામ કર્મ પુણ્યરૂપ હોવા છતાં પણ ફલ ભોગવવાને અવશ્ય જન્મ લેવો પડે છે. માત્ર પાપ કર્મ કરનારનો જ જન્મ થાય છે, પુણ્ય કર્મ કરનારનો નહીં, એવો નિયમ નથી. પુણ્ય કર્મ વા ઈશ્વરભક્તિ આદિ કરીને બ્રહ્મલોકમાં જાય તોપણ ભોગવાસના રહે તો અવશ્ય તેની પુનરાવૃત્તિ રૂપ જન્મપ્રાપ્તિ થાય છે, કેમકે આત્મજ્ઞાન થયા વિના જન્મ મરણની નિવૃત્તિ થતી નથી. તેટલા માટે—

માનસં માનસૈવાડ્યમુપમુહન્તે શુભાશુભમ્ ।

વાચા વાચા કૃતં કર્મ કાયેનૈવ તુ કાયિકમ્ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૧૨ સ્લો૦ ૮ ॥

અર્થ:—આ મનુષ્ય મનથી કરેલા પુણ્ય તથા પાપનું ફલ મન દ્વારા જ ભોગવે છે, વાણી વડે કરેલાનું ફળ વાણી દ્વારા ભોગવે છે મતલબ કે વાગિન્દ્રિયમાં કુશલતા વા તેમાં દોષ ઉત્પન્ન થાય; અને શરીરથી કરેલા કર્મનું ફળ શરીર દ્વારા જ ભોગવે છે.

અને ભગવાને પણ ગીતામાં કર્મનું સાર ફલભોગ કહ્યો છે:—

અનિષ્ટમિદં મિથ્રં ચ ત્રિવિધં કર્મણઃ ફલમ્ ।

ભવત્યત્યાગિનાં પ્રેત્ય ન તુ સંન્યાસિનાં ક્વચિત્ ॥ મ૦ ગ૦ અ૦ ૧૮-૧૨ ॥

અર્થ:—અનિષ્ટ, તથા ઇષ્ટ, તથા ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ બંને મળીને બનેલું, એમ ત્રણ પ્રકારનું કર્મફલ હોય છે. આ ત્રણ પ્રકારનું ફલ, કર્મફલનો ત્યાગ નહીં કરનાર (અત્યાગી) સકામી કર્મીઓને ભોગવવું પડે છે. અને કર્મફલનો ત્યાગ કરનાર (સંન્યાસી) એટલે નિષ્કામ કર્મ-યોગીઓને આ ત્રણ પ્રકારનું કર્મફલ ભોગવવું પડતું નથી.

સતિ મૂલે તદ્વિપાકો જાત્યાયુર્મોગાઃ ॥ ય૦ ૬૦ પા૦ ૨ સ્લ૦ ૧૩ ॥

અર્થ:—પુણ્ય, તથા પાપ, તથા પુણ્ય પાપ મિશ્રિત કર્મોના સંસ્કાર રૂપ મૂલ રહેવાથી તેનું ફલ, કર્મોની ઉત્તમતા વા નિકૃષ્ટતાને અનુસાર જાતિ, આયુ અને ભોગ્ય પદાર્થોની પ્રાપ્તિ રૂપ ભોગ થાય છે.

તે હ્રાદપરિતાપફલાઃ પુણ્યાપુણ્યહેતુત્વાત્ ॥

૧૧ ૧૪ ॥

અર્થ:—તે કર્મફલ રૂપ જન્મ (જાતિ) તથા આયુ તથા ભોગ ત્રણે જ પુણ્યના ફલ રૂપ હોય તે સુખ આપનાર છે, અને જે પાપના ફલ રૂપ હોય તે દુઃખ દેનાર છે.

કેટલાક લોકોનો જન્મ ઉત્તમ જાતિમાં થાય છે, તથાપિ ઉત્તમ ભોગ દેનાર કર્મ નહીં હોવાથી તેમને ભોગ્ય પદાર્થોની પ્રાપ્તિ જોવામાં આવતી નથી અને આયુ પણ થોડું

હોય છે. અને કેટલાક લોકોની જાતિ ઉત્તમ ન પણ હોય છતાં ભોગ ધણો જોવામાં આવે છે. આયુ પણ બહુ જોવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે કેટલાકને 'આયુ બહુ હોય છે, પરંતુ ભોગની અધિકતા તથા જાતિની ઉત્તમતા જોવામાં આવતી નથી. તેવી જ રીતે કેટલાકને એક અધિક બે ન્યૂન, કેટલાકને બે અધિક એક ન્યૂન, અને કેટલાકને ત્રણે પૂર્ણ, તો કેટલાકને ઉત્તમ જાતિ આદિ ત્રણેનો અભાવ જોવામાં આવે છે. વળી ભોગ્ય પદાર્થોમાં પણ કોઈ વસ્તુની અધિકતા અને ખીમની ન્યૂનતા આદિ નાના પ્રકારના ભેદ જોવામાં આવે છે.

સન્તિ પુત્રાઃ સુવહ્વો દરિદ્રાણામનિચ્છતામ્ ।

નાસ્તિ પુત્રઃ સમૃદ્ધાનાં વિચિત્રં વિધિચેષ્ટિતમ્ ॥મં०ભા०શાંપંઅં ૨૮-૨૪॥

અર્થ:—ગરીબ લોકે પુત્રની ઇચ્છા કરતા નથી, તોપણ તેમને ધણા પુત્ર હોય છે. અને શ્રીમન્ત લોકે પુત્રને માટે તરફડે છે તોપણ તેમને પુત્ર પ્રાપ્ત થતો નથી. આ પ્રકારે ફલ દેનાર કર્મની ગતિ વિચિત્ર છે.

પ્રાયેણ શ્રીમતાં લોકે ભોવતું શક્તિર્ન દૃશ્યતે ।

કાષ્ટાન્યપિ હિ જીર્યન્તે દરિદ્રાણાં ચ સર્વશઃ ॥ ૨૯ ॥

અર્થ:—પ્રાયઃ શ્રીમન્ત લોકોનો જહરાગ્નિ બહુ મન્દ રહે છે, ખોરાક પચાવવાની શક્તિ હોતી નથી. જ્યારે ગરીબને કાષ્ટ પણ પચી જાય છે.

કર્માનુસાર જાતિ આદિ કર્મફલોનો ભેદ શ્રુતિમાં પણ દર્શો છે:—

તથા इह रमणीय चरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वा ॥

છાં ૩૦ અં ૫ લં ૧૦ મં ૭ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય આ લોકમાં પુણ્ય કર્મ કરનારા છે તે લોક ખીજ જન્મમાં શ્રેષ્ઠ-બ્રાહ્મણ અથવા ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય-જન્મને પ્રાપ્ત કરે છે. અને જે પાપકર્મ કરનારા છે તે લોક નિન્દિત શ્વાન, સુઅર અથવા ચપ્પાલ યોનિને પ્રાપ્ત કરે છે. આ મંત્રમાં ફક્ત જાતિની જ શ્રેષ્ઠતા વા નિફળતા કર્માનુસાર બતાવી છે. તથાપિ તે આયુ તથા ભોગનો પણ સૂચક છે.

क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः ॥ यो० द० पा० २ सू० १२ ॥

અર્થ:—અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ (મરણભય) આ પાંચનું નામ ક્લેશ છે ક્લેશ છે કારણ જેનું એવા કર્મના સંસ્કાર કોઈ આ જન્મમાં તો કોઈ ખીજ જન્મમાં ભોગ આવે છે, કારણ કે યોગદર્શનના ત્રીજા પાદના ૨૨ માં સૂત્રમાં સોપકમ અને નિરૂપકમ એવા બે પ્રકારનું કર્મ કહ્યું છે. શીઘ્ર ફલ આપનાર કર્મને સોપકમ કહ્યું છે, અને વિલંબથી ફલ આપનાર કર્મને નિરૂપકમ કહ્યું છે. કર્મના આ ભેદથી કેટલાંક કર્મ આ જન્મમાં અને કેટલાંક જન્માન્તરમાં પણ ફલ દે છે એમ માલમ પડે છે. પુણ્ય

પાપ ૩૫ કર્માનુસાર જ સુખ દુઃખાદિકાનો ભોગ છે એ વાતમાં કોઈ પ્રકારની શંકા નથી. આ વિષયમાં મહાભારતના અનુશાસન પર્વમાં એક ઇતિહાસ પણ છે:—

મહાભારત યુદ્ધમાં સર્વ બંધુઓનો વધ થયા બાદ યુધિષ્ઠિર શોકથી ભીષ્મપતામહની પાસે જઈને કહે છે:—

સોઠં તવ હ્યન્તકરઃ સુહૃદ્વધકરસ્તથા ।

ન શાન્તિમધિગચ્છામિ પદ્યસ્ત્વાં દુઃસ્વિતં સિતૌ ॥ મ૦ભા૦અનુ૦પ૦અ૦૧-૯॥

અર્થ:—આપનો અત લાવનાર તથા બંધુઓનો નાશ કરનાર એવા મને, પૃથિવી ઉપર આપને દુઃખી થઈને પડેલા જોઈને, શાન્તિ મળતી નથી.

યુધિષ્ઠિરનું આવું વચન સાંભળીને ભીષ્મજી કહે છે:—

પરતન્ત્રં કથં હેતુમાત્માનમનુપશ્યતિ ।

કર્મણાં હિ મહાભાગ સૂક્ષ્મં હૃતદતીન્દ્રિયમ્ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—સર્વ મનુષ્ય પોતાના પ્રારબ્ધ કર્મનું ફલ ભોગવે છે છતાં એ સર્વને મારવામાં તું પોતાને કેમ કારણ ૩૫ માને છે? હે મહાભાગ! કર્મની ગતિ અતિ સૂક્ષ્મ છે, તેથી અતીન્દ્રિય છે. (ઇન્દ્રિયોનો વિષય નથી અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોથી થનાર લૌકિક અત્યક્ષનો વિષય નથી.) એ સંબધમાં હું તને મૃત્યુ તથા ગૌતમી નામની એક આહ્વાણી તથા એક બીલ તથા એક સર્પના સંવાદ ૩૫ પ્રાચીન ઇતિહાસ સંભળાવું છું:—

ગૌતમી નામ કૌન્તેય સ્થવિરા શમસંયુતા ।

સર્પેણ દષ્ટં સ્વપુત્રમપશ્યદ્ગતચેતનમ્ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—હે કુન્તીપુત્ર! ગૌતમી નામની એક આહ્વાણી મોટી ઉમરની હતી, તથા બહુ શાન્તિવાળી હતી. એક સમય તેણે પોતાના પુત્રને સર્પે કરડવાથી મરણ પામેલો જોયો. પુત્રને સર્પે કરડ્યો તે વાત અર્જુનકે નામના બીલે દીડી. તેથી—

અથ તં સ્નાયુપાશેન વદ્ધ્વા સર્પમમર્ષિતઃ ।

લુબ્ધકોઽર્જુનકો નામ ગૌતમીં સમુપાનયત્ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—તે અર્જુનકે બીલ ક્રોધથી તે સર્પને તાંતની પાસે વડે બાંધીને ગૌતમીની પાસે લઈ આવ્યો.

સચાવ્રવીદયં તે સ પુત્રહા પન્નગાધમઃ ।

બ્રૂહિ ક્ષિપ્તં મહાભાગે વધ્યતાં કેન હેતુના ॥ ૧૯ ॥

અગ્રી પ્રક્ષિપ્યતામેપ ચ્છિન્ધ્યતાં રવ્ણદશોઽપિ વા ।

ન હ્યયં ચાલહા પાપશ્ચિરં જીવિતુર્મહતિ ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—તે બીલ, પુત્ર શોકથી આતુર થયેલી આહ્વાણીને કહે છે—આ તારા બાળકને મારનાર આ અધમ સર્પ છે. હે મહાભાગે! તેને કયે પ્રકારે મારવો તે શીઘ્ર કહે. (૧૯).

આ બાલકને મારનાર આ સર્પ બહુ કાલ સુધી જીવવાને યોગ્ય નથી. માટે તેને અગ્નિમાં નાંખું કે ઢુકડા કરીને મારું ? (૨૦).

વિસૃજૈનમવુદ્ધિસ્ત્વમવધ્યોઽર્જુનક ત્વયા ।

કો હાત્માનં ગુરં કુર્યાત્પાપ્તચમવિચિન્ત્યન્ ।

,, ॥ ૨૧ ॥

અર્થ :—બીલનું વચન સાંભળીને ગૌતમી કહે છે—હે અર્જુનક ! તું એને છોડી દે, તને બુદ્ધિ નથી, તું એને મારતો નહીં. મનુષ્યને થનાર કર્મફલોના લોગને ન દેખી પાપના ભારથી નરકમાં ડુબવા યોગ્ય (ગુરુ) કાણુ અને ? અર્થાત્ સર્પને મારીને કાષ્ટ પણુ નરકનો ભાગી થવા ઇચ્છા નહીં કરે.

પ્લવન્તે ધર્મલઘવો લોકેઽમ્ભસિ યથા પ્લવાઃ ।

મજ્જન્તિ પાપગુરવઃ શસ્ત્રં સ્કન્નમિવોદકે ॥

,, ॥ ૨૨ ॥

હત્વા ચૈનં નામૃતઃ સ્યાદયં યે જીવત્યસ્મિન્કોઽત્યયઃ સ્યાદયં તે ।

અસ્યોત્સર્ગે પ્રાણયુક્તસ્ય જન્તો મૃત્યોર્લોકં કોઽનુગચ્છેદનન્તમ્ ॥ ,, ॥ ૨૩ ॥

અર્થ :—ધર્મ વડે પાપ રૂપી ભાર કમી થવાથી જે લોક હલકા થયા છે તે લોક, જલમાં નૌકાની માફક, દુઃખ રૂપી સમુદ્રને તરી ગયા છે. અને જે લોક પાપથી ભારે થયા છે તે લોક, જલમાં પડેલા શસ્ત્રની માફક, દુઃખમાં ડુબે છે. (૨૨).

એને મારવાથી મારે મરેલો પુત્ર જીવતો નહીં થાય, અને આ સર્પ જીવતો રહેશે તોપણ તને કાંઈ હાનિ નથી. આ પ્રાણયુક્ત જીવને મારીને કાણુ પુરૂષ અનન્ત નરકમાં જશે ? (૨૩).

બીલ કહે છે.—

જાનામ્યહં દેવિ ગુણાગુણજ્ઞે સર્વાર્તિયુક્તા ગુરવો ભવન્તિ ।

સ્વસ્થસ્થૈતે તૂપદેશા ભવન્તિ તસ્માત્સુદ્રં સર્પમેનં હનિપ્યે ॥

,, ॥ ૨૪ ॥

શમાર્થિનઃ કાલગતિં વદન્તિ સઘઃ શુચમર્થવિદસ્ત્યજન્તિ ।

ત્રેયઃક્ષયં શોચતિ નિત્યમોહાત્તત્માચ્છુવં મુશ્ચ હતે, મુજંગે ॥

,, ॥ ૨૫ ॥

અર્થ :—હે શુભ્ર અને અશુભ્રને જાણનારી દેવિ ! હું જાણું છું કે મોટા લોક સર્વ પ્રકારની પીડાથી પીડિત થયા કરે છે. પરન્તુ એ સર્વ ઉપદેશ સુખીને માટે છે, દુઃખીને માટે નહીં. માટે આ ક્ષુદ્ર સર્પને હું મારીશ. (૨૪).

શમને અહાનાર મનુષ્ય, કાલના નિમિત્તથી આ પુરૂષનો નાશ થયો છે એમ સમગ્રી, શોક કરતા નથી. પરન્તુ નીતિ જાણનાર મનુષ્ય તરત જ શત્રુને મારીને શોકનો ત્યાગ કરે છે. અને ખીજા લોક હમેશાં મોહને વશ થઈને, હિંસાથી ત્રેયનો નાશ થાય છે એમ જાણીને શોક પ્રકાશ કરે છે. માટે મારે હાથે આ સર્પનો નાશ થતાં તું શોકનો પરિત્યાગ કર. (૨૫).

ત્યારે ગૌતમી બોલી :—

આર્તિર્નૈવં વિદ્યતેઽસ્મદ્વિધાનાં ધર્માત્માનઃ સર્વદા સજ્જના હિ ।

નિત્યાયસ્તો વાલકોઽપ્યસ્ય તસ્માદીશે નાહં પન્નગસ્ય પ્રમાથેઃ ॥ ૨૬ ॥

ન બ્રાહ્મણાનાં કોપોઽસ્તિ ક્રુતઃ કોપાચ્ચ યાતનામ્ ।

માર્દવાત્સમ્યતાં સાધો મુચ્યતામેષ પન્નગઃ ॥ ૨૭ ॥

અર્થઃ—મારી સમાન લાકોને આવી રીતે પુત્ર શોક જાનત પીડા થતી નથી; કેમકે સત્જન લોક સદા ધર્મ પગમણુ રહે છે. મારો પુત્ર બાલક હોવા છતાં પણ તેના મૃત્યુ માટે આ જ સમય નિર્દિષ્ટ હતો. માટે આ સર્પનો નાશ કરવામાં હું સમર્થ નથી. (૨૬).

બ્રાહ્મણોને કોપ હોતો નથી. તો પછી કોપ નિમિત્ત પાપ તો તેમને ક્યાંથી જ લાગે ? અને પાપ નહીં તો પછી નરકદુઃખ કેવી રીતે ભોગવે. માટે, હે સત્જન ! કામલતાથી તું ક્ષમા કર અને આ સર્પને છોડી દે. (૨૭).

આ પ્રકારે બ્રાહ્મણીએ સર્પને છોડી દેવાને બહુ કહ્યું છતાં પણ લીલે તેને મારવાનો જ નિશ્ચય કર્યો ત્યારે—

ઈપદુન્છવાસમાનસ્તુ કૃચ્છાત્સંસ્તભ્ય પન્નગઃ ।

ઉત્સર્જ ગિરં મન્દાં માનુષીં પાશપીઢિતઃ ॥ ૨૮ ॥

અર્થઃ—પાશના બન્ધનથી પીડિત થયેલો તે સર્પ થોડો શ્વાસ લઇને બહુ કષ્ટથી પોતાને ટેકવીને (સંસ્તભ્ય) ધીરથી મનુષ્ય જેવી વાણીમા કહેવા લાગ્યો. (૨૮). હે અમાની અણુનક ! એમાં મારો શો દોષ છે ? હું પરાધીન અને પરવશ છું. મૃત્યુએ મને પ્રેરણા કરી. હું મૃત્યુની આજ્ઞાનુસાર તેને કરડ્યો છું, કોપથી અથવા ક્રોધથી નહીં માટે આમાં બે કંઈ પાપ હોય તો તે મૃત્યુનું જ છે. (૨૫—૨૬).

ત્યારે બીલ બોલ્યોઃ—

યદ્યન્યવશમેનેદં કૃતં તે પન્નગાશુભમ્ ।

કારણં વૈ ત્વમપ્યત્ર તસ્માત્ત્વમપિ કિલ્વિપી ॥ ૨૯ ॥

મૃતપાત્રસ્ય ક્રિયાયાં હિ દણ્ડચક્રાદયો યથા ।

કારણત્વે પ્રકલ્પ્યન્તે તથા ત્વમપિ પન્નગ ॥ ૩૦ ॥

કિલ્વિપી चापि मे वध्यः किल्बिपी चासि पन्नग ।

आत्मानं कारणं ह्यत्र त्वमाख्यासि भुजङ्गम् ॥ ૩૧ ॥

અર્થઃ—જો કે મૃત્યુને વશ થઇને તો આ પાપકર્મ કર્યું છે, તોપણ બાલકના મૃત્યુમાં તું પણ કારણ છે, માટે જરૂર તું પણ અપરાધી છે. (૩૦).

જેમ માટીનું પાત્ર બનાવવામાં માટી, તેમજ કુંભાર, દંડ, ચક્ર, આદિક નિમિત્ત કારણ, પણ હોય છે, તેવી રીતે મૃત્યુની પેઠે તું પણ કારણ છે. (૩૮).

હે સર્પ ! જે અપરાધી છે તેને જ મારે મારવો જોઈએ, અને અપરાધી તો તું છે જ; કારણકે બાલકના મૃત્યુમાં તું પોતાને પણ કારણ કહે છે. (૩૯).

ત્યારે સર્પ કહે છે:—

सर्व एतेऽप्यस्ववशा दण्डचक्रादयो यथा ।

तथाऽहमपि तस्मान्मे नैष दोषो मतस्तव ॥

,, ॥ ૪૦ ॥

અર્થ:—જેમ દંડ ચક્રાદિ પોતાને વશ ન હોઈ કુલાલને અધીન થઈને કાર્ય કરવામાં હેતુ થાય છે, તેમ મેં પણ મૃત્યુને વશ થઈ આ કાર્ય કર્યું છે. તેથી મારો કોઈ દોષ નથી. (૪૦). જે તું દોષ માનતો હોય તોપણ હું એકલો દોષિત નથી, મૃત્યુનો પણ દોષ છે. જેમ યજ્ઞમાં યજ્ઞમાનની આજ્ઞાથી હવન કરનાર ઋત્વિક્ હોય છે, યજ્ઞહવનો ભાગી તો યજ્ઞમાન એકલો જ થાય છે, ઋત્વિક્ નહીં; તેવી જ રીતે વાસ્તવિક રીતે મૃત્યુનો જ અપરાધ છે, મારો નહીં. (૪૧).

સર્પે આટલું કહેતાં જ ત્યાં મૃત્યુ આવ્યું અને કહેવા લાગ્યું:—

प्रचोदितोऽहं कालेन पन्नग त्वामचूचुदत् ।

विनाशहेतुर्नास्य त्वमहं न प्राणिनः शिशोः ॥

,, ॥ ૪૦ ॥

અર્થ:—હે સર્પ ! મેં કાલ દ્વારા પ્રેરિત થઈને તને પ્રેરણા કરી હતી. તેથી તું કે હું કોઈ આ બાળકના વિનાશનું કારણ નથી, પરંતુ કાલ છે. (૫૦). જેમ વાયુ મેઘને આમ તેમ બંધીને લઈ જાય છે ત્યારે મેઘ પણ વાયુને પરાધીન થઈને જાય છે; તેમ હું કાલને વશ છું જે કાર્ય કરવામાં કાલ મને પ્રેરે છે તે હું કરું છું. હું સ્વતંત્ર નથી. (૫૧). જે કોઈ સાત્ત્વિક, રાજસિક કે તામસિક પદાર્થ છે તે સર્વ કાલરૂપ જ છે, અને સર્વ પ્રાણીઓમાં કાલ જ પ્રવૃત્ત થયેલો છે. (૫૨). હે સર્પ ! સ્વર્ગલોક અથવા બુદ્ધીકર્મા જે કોઈ સ્થાવર જંગમ જીવ છે તે સર્વ કાલાત્મક છે. માટે આ જગતને કાલાત્મક કહ્યું છે. (૫૩). આ લોકમાં જે પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ, અથવા તેમની વિઘટિ (વિકાર) થાય છે તે સર્વ કાલાત્મક જ છે. (૫૪). હે સર્પ ! સૂર્ય, ચંદ્ર, વિષ્ણુ, જલ, વાયુ, ઇન્દ્ર, અગ્નિ, આકાશ, પૃથિવી, મિત્ર (દિવસાભિમાની દેવતા), મેઘ, વસુ, અદિતિ, (૫૫). નદી, સમુદ્ર, ઐશ્વર્ય અને અનૈશ્વર્ય, પ્રત્યક્ષ અને સૂક્ષ્મ, સર્વ પદાર્થને પુનઃ પુનઃ કાલ જ સર્જે છે, અને કાલ જ તેમનો મહાર કરે છે. (૫૬). માટે જે કોઈ દોષ હોય તો તે કાલનો જ છે, મારો નહીં.

એટલામાં કાલ આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા:—

न त्वहं नाप्ययं मृत्युर्नायं तुल्यक पन्नगः ।

किल्बिषी जन्तुमरणे न वयं हि प्रयोजकाः ॥

,, ॥ ૪૦ ॥

અર્થ:—હે બાધ ! મૃત્યુ, હું અને મરે ત્રણે, જીવોના મૃત્યુ વિષયમાં નિષ્પાપ છીએ, કારણ કે આ બાલકના મૃત્યુના અમે કોઈ મુખ્ય પ્રયોગક પ્રેરક (એટલે મુખ્ય કર્તા) નથી. અમે તો નિમિત્ત માત્ર છીએ. (૭૦).

અકરોદ્યદયં કર્મ તન્નોર્જુનક ચોદકમ્ ।

વિનાશહેતુર્નાન્યોઽસ્ય વધ્યતેઽયં સ્વકર્મણા ॥

„ ॥ ૭૧ ॥

અર્થ:—હે અર્જુનક! આ બાલકે જેવું કર્મ કર્યું હતું તે કર્મ જ અમને પ્રેરણા કરનાર છે. એનો નાશતું કારણ બીજું કોઈ નથી. આ બાલક પોતાના કર્મવશથી મૃત્યુ પામ્યો છે. (૭૧).

યદનેન કૃતં કર્મ તેનાઽયં નિધનં ગતઃ ।

વિનાશહેતુર્કર્માસ્ય સર્વે કર્મવશા વયમ્ ॥

„ ॥ ૭૨ ॥

કર્મદાયાદવાલ્લોકઃ કર્મસંવંધલક્ષણઃ ।

કર્માણિ ચોદયન્તીહ યથાન્યોઽન્યં તથા વયમ્ ॥

„ ॥ ૭૩ ॥

યથા છાયાતપૌ નિત્યં સુસંવંધૌ નિરન્તરમ્ ।

તથા કર્મ ચ કર્તા ચ સંવદ્ધાવાત્મકર્મભિઃ ॥

„ ॥ ૭૪ ॥

एवं नाहं न वै मृत्युर्न सर्पो न तथा भवान् ।

न चेयं ब्राह्मणी वृद्धा शिशुरेवात्र कारणम् ॥

„ ॥ ૭૫ ॥

અર્થ:—તેણે જે કર્મ કર્યું હતું તે દ્વારા મૃત્યુને પ્રાપ્ત થયો છે. માટે કર્મ જ તેના વિનાશતું કારણ છે. અમે સર્વે પણ કર્મને વશીભૂત છીએ. (૭૨). જેવી રીતે પુત્ર પિતાના વારસાવાળો થાય છે, તેમ જીવ પણ પોતાના કર્મના વારસા વાળો થાય છે અર્થાત્ પોતાના કર્મનું ફળ ભોગવે છે. જેવી રીતે વારસાના વિષયમાં પિતા અને પુત્રનો સંબંધ છે, તેવી રીતે કર્મફળના ભોગમાં પણ કર્મ અને પ્રાણીનો સંબંધ છે. જેવી રીતે કર્મો જ એક બીજાના પ્રેરક થાય છે, તેવી રીતે અમે પણ એક બીજાના પ્રેરક થયા છીએ. (૭૩). જેવી રીતે છાયા અને તાપનો સદા સંબંધ છે, તેવી રીતે કર્મ અને કર્તા મંબંધ વાળા છે. (૭૪). આ પ્રકારે હું, મૃત્યુ, સર્પ, તું અથવા આ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણી કોઈ પણ આ બાલકના મૃત્યુનું કારણ નથી, બાળક પોતે જ કારણ છે. (૭૫).

ગૌતમીએ આવી વાત સાંભળી લીલને કહ્યું—કાલ, મૃત્યુ, સર્પ કોઈ પણ એનું કારણ નથી. આ બાલક પોતે પોતાના કર્મને અધીન થઈને મરી ગયો છે. મેં પણ એવું કર્મ કર્યું છે જેથી આ દુઃખ મને પ્રાપ્ત થયું છે. માટે તું સર્પને છોડી દે. આ સાંભળી મૃત્યુ આદિ સર્વ પોત પોતાને માર્ગે ગયા. સર્પને છોડ્યો, સર્પ પણ ગયો, અને ગૌતમી અને લીલે પણ શોકનો પરિત્યાગ કર્યો.

આ ઇતિહાસ સાંભળી, હે યુધિષ્ઠિર! તમે પણ શોકનો પરિત્યાગ કરો, કેમકે પ્રાણી માત્ર (હું પણ) પોતાના આરબ્ધ કર્મનું ફળ ભોગવે છે.

આ ઇતિહાસથી પણ મનુષ્યના સુખ દુઃખાદિનું કારણ પોત પોતાનું કર્મ જ છે એવો નિશ્ચય થાય છે.

કર્મફલદાતૃ કોણ તે સંબંધી શંકા સમાધાન.

કર્મ સંબંધી મનુષ્યોમાં નાના પ્રકારની શંકાઓ છે. કેટલાક લોક એવો પ્રશ્ન કરે છે કે જો પુણ્ય કર્મનું ફલ સુખ છે, તો બહુ પાપ કરનારને સુખી તથા ધનાઢ્ય જોવામાં આવે છે. તેઓ કાંઈ પુણ્ય કર્મ તો કરતા નથી. છતાં તેઓ સુખી કેમ ?

બીજો પ્રશ્ન એ છે કે જ્યારે કર્મ જ મનુષ્યને ફલ દેનાર છે તો પછી ઈશ્વરને માનવાની શી જરૂર ? ફલદાતા કર્મ હોવાથી ઈશ્વર છે જ નહીં.

કોઈ લોક વળી એવી શંકા કરે છે કે મનુષ્યજન્મ જેમને મળ્યો છે તેઓ કદાપિ પાપકર્મ કરે તોપણ પશુ આદિ જન્મને પ્રાપ્ત થતા નથી, પરંતુ મનુષ્ય રૂપે જ જન્મે છે. માત્ર એટલું જ કે પુણ્ય કર્મ ન કરવાથી તેમની ઉન્નતિ નહીં થાય એ વાત તો બની શકે છે. માટે “તદ્વદ્ રમણીયચરણા” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં પોતાના પુણ્ય પાપ રૂપ કર્મને અનુસાર જાતિ ભોગાદિકોની જે પ્રાપ્તિ કહી છે તે બરાબર નથી.

હવે આ ત્રણ શંકાઓનું સમાધાન ક્રમશઃ કરીએ છીએ:—

તેમાં પહેલા પ્રશ્નનું એ સમાધાન છે કે પાપ કર્મ કરનારને જે ધનાદિ સંપત્તિ જોવામાં આવે છે તે તે લોકોએ પૂર્વ જન્મોમાં કરેલાં પુણ્ય કર્મોનું ફલ છે, નહિંતો કદાપિ સુખ મળી શકે નહીં. જેવી રીતે એક ધનાઢ્ય મનુષ્ય સારો વા બૂરો કોઈ પણ રાજગાર કરતો નથી, તથાપિ ધન ખુદ્દુ ખર્ચ કરે છે, તે જોઈ તેના આપદાદા બહુ ધન કમાઈને રાખી ગયા છે એમ કહે છે. એ વાત જે અનુમાનથી કહે છે તે પણ બરાબર છે, કેમકે તે પોતે કોઈ કામ ધંધો કરતો નથી અને પૈમા ખર્ચતો પણ રહે છે, તો જો આપદાદાએ કમાઈને રાખ્યું ન હોય તો ખર્ચવાને ક્યાંથી મળી શકે ? મતલબ કે નહીં મળી શકે માટે આપદાદાની કમાઈનું અનુમાન સત્ય છે.

તેવી રીતે જે મનુષ્ય પુણ્ય કર્મ કાઈ કરતો નથી, અથવા પાપકર્મ જ કર્યા કરે છે, તથાપિ સુખી છે. તો તે સુખના કારણ રૂપ પૂર્વ જન્મમાં અથવા પૂર્વ કાલમાં કરેલા પુણ્ય કર્મનું અનુમાન થાય છે, તે મતલબ જ છે જો તેમ ન હોય તો સૃષ્ટિકર્તા પરમેશ્વરની અનીતિ સિદ્ધ થશે.

વળી જેવી રીતે પાપી મનુષ્ય સુખી જોવામાં આવે છે, તેવી રીતે પુણ્ય કર્મ કરનાર મનુષ્ય દુઃખી પણ જોવામાં આવે છે તે પણ પૂર્વ જન્મમાં વા પૂર્વ કાળમાં કરેલાં પાપનું ફલ તે સમયે ભોગવે છે એમ માનવું પડે છે. હાલ જે પુણ્ય કર્મ તે કરે છે તેનું ફલ પણ તેને અવસ્ય આગળ મળવાનું જ છે. વિશેષ હાલ જે પુણ્ય વા પાપ કરે તેનું ફલ બીજા જન્મમાં જ મળે એવો નિર્ણય નથી, કેમકે જેવી જેવી કર્મોની શક્તિ હોય તેને અનુસાર તે કર્મ શીઘ્ર ફલ આપે છે અધિક શક્તિ વાળું કર્મ આ જન્મમાં જ ફળ આપી શકે છે. તે જ વાત સોપક્રમ તથા નિરૂપક્રમ બેદથી પહેલાં કહી છે.

આ વિષયમાં આ એક દૃષ્ટાંત છે:—

એક શ્રીમન્ત પુરૂષ તથા એક ગરીબ અને બાવપણથી મિત્ર હતા, તેમાં શ્રીમન્ત નાસ્તિક પ્રકૃતિ વાળો હતો, અને ગરીબ ઈશ્વરબક્ત હતો. તેની પાસે એકવાર સામાન્ય

રીતિથી ભોજન કરી શકે એટલું સાધન હતું, એટલામાં તે પોતાનો નિર્વાહ કરીને પરમેશ્વરના ભજનમાં જ સમય વીતાવતો હતો. ભોજન કરતા પહેલાં પાસેના મહાદેવના મંદિરમાં જઈને દર્શન કરી આવતો હતો. આ સર્વ જોઈને તેનો શ્રીમન્ત મિત્ર તેની મસ્કરી કરતો હતો. તે તો સવારે આઠ વાગે સુતેલો ઉઠતો હતો. બાદ કંઈક દુધ પીને છુકો પીને પછી શૌચ આદિ ક્રિયા કરતો. આખો દિવસ ભોજન મજા કરીને રાત્રે ૧૧ વાગ્યા સુધી નાચ વગેરે દેખતો. કદાપિ કંઈ દાન પુણ્યાદિ અથવા ધર્મ ભજનનું સ્મરણ પણ કરતો નહોતો.

એક દિવસ તે શ્રીમન્ત મનુષ્યે પોતાના ગરીબ મિત્રને કહ્યું—ભાઈ કાલે તું મંદિરમાં જતી વખતે મને લાઇ જજે, હું પણ ભક્તિ કરીને જોઈશ. તેને કહ્યા પ્રમાણે મંદિર જતી વખતે તે પોતાના શ્રીમન્ત મિત્રને બોલાવી લઈ ગયો. બંનેએ દર્શન કર્યાં. પછી તે ગરીબે મંદિરની સીધી પરિક્રમા કરવાનો આરભ કર્યો. પરંતુ શ્રીમન્ત તો તેથી ઉલટી રીતે પરિક્રમા કરવા લાગ્યો, ગરીબની માફક સીધી પરિક્રમા કરી નહીં. પરિક્રમા કરતાં શ્રીમન્તને એક સોનામહોર મળી, અને ગરીબના પગમાં એક શૂળ વાગી. તે જોઈને શ્રીમન્ત બહુ હસ્યો, અને ગરીબ મિત્રને કહેવા લાગ્યો:—તું જોઈ લે, તારી સર્વ ભક્તિ વ્યર્થ છે, તેમાં કંઈ તત્ત્વ નથી. તે સીધી પરિક્રમા કરી ત્યારે તને શૂળ વાગી, મેં ઉલટી કરી તોપણ મને મહોર મળી. આ પ્રત્યક્ષ દર્શાવત તારી મૂર્ખતા સિદ્ધ કરે છે. માટે તું કાલથી આ સર્વ વાત છોડી દે, અને મારી સાથે ભોજનમજા કર્યા કર, નહિંતો આવું કારણ મને બતાવ.

તે ગરીબ પોતાના પગના દુઃખને સહન કરતો શ્રીમન્ત મિત્રને કહેવા લાગ્યો:—ભાઈ એનો જવાબ હું દઇ શકતો નથી. અહીં પાસે એક વિદ્વાન મહાત્મા રહે છે તેમને જઈને પૂછીએ તો તે બરાબર જવાબ દેશે. એમ કહી શ્રીમન્તને લઈને મહાત્માની પાસે પહોંચ્યો. મહાત્માને પૂછ્યું, તો મહાત્માએ વિચાર કર્યો કે આ નાસ્તિક મારા કહેવાથી માનશે નહીં. માટે તેને વિશ્વાસ હોય તેવા માણસ દ્વારા કહેવરાવવું ઠીક છે એવો નિશ્ચય કર્યો.

એક મહિના પછી ત્યાંથી દસ કોસ દૂર એક ગામમાં એક યોગી ધુરંધરનો જન્મ થવાનો હતો. એ વાત આ મહાત્મા જાણતા હતા. તેથી તે એ લોકને કહેવા લાગ્યા:—તમે લોક અમુક ગામમાં જાઓ, એક મહિનામાં અમુક દિવસે અમુક મનુષ્યના ઘરમાં એક યોગીનો અવતાર થવાનો છે, તરત જન્મેલા તે બાળકને તમે પૂછશો તો આ વાતનો નિર્ણય થઈ જશે. આ વાત સાંભળીને શ્રીમન્તને આશ્ચર્ય લાગ્યું. યોગીના જન્મના ત્રણ દિવસ પહેલાં ત્યાં જઈને રહ્યા. મહાત્માના કહ્યા પ્રમાણે બાલકનો જન્મ થયો. બાલકને સ્નાન આદિ કરાવીને તે લોકને બતાવ્યો. ત્યારે તેઓએ “સીધી પરિક્રમા કરવા છતાં ગરીબને શૂળ વાગી, અને ઉલટી પરિક્રમા કરવા છતાં શ્રીમન્તને મહોર મળી” તેનું કારણ શું તે પૂછ્યું.

ત્યારે તે બાલક કહેવા લાગ્યો:—આજ આ શ્રીમન્તને મોટે ખજાનો મળવાનો હતો. તેણે દેવનો તિરસ્કાર કરીને ઉલટી પરિક્રમા કરી, તેથી તેને માત્ર એક મહોર મળી અને

ખજનો મળવાનો યોગ નષ્ટ થયો. અને આ ગરીબને આજ એક કાળો સર્પ કરડવાનો હતો, પરંતુ તે ભક્ત હોવાથી તેને એક શળ વાગવામાત્રથી સર્પ કરડવાનો યોગ નષ્ટ થયો. આ વાત સાંભળી શ્રીમન્તના મનમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો. આ દષ્ટાન્તથી મિદ્ધ થાય છે કે કર્મનું ફળ અવશ્ય મળે છે. તેમાં પણ કોઈ તીવ્ર પુણ્ય અથવા પાપ શીઘ્ર ફળ આપે છે.

૨. હવે, કર્મ જ પોતે ફળ આપી શકે છે, ઈશ્વરની અપેક્ષા નથી, એ શંકાનું સમાધાન કરવામાં આવે છે. કર્મ જ છે તે તો જડ છે. એટલે કે જેને પોતાનું કે પરનું કાંઈ જ્ઞાન નથી તે (જડ) ચેતનના આશ્રય લેના કાઈ કરી શકતું નથી. આવું કર્મ છે, તે સ્વયં કોઈને કાંઈ આપી શકતું નથી. પરંતુ તે કર્મને જાણનાર તે કર્મને અનુસાર ફળ આપે છે. એવા પ્રાણી માત્રના કર્મને જાણનાર સમર્થને જ ઈશ્વર કહે છે, અને તે જ કર્મફલના દેવાવાળા છે.

फलमत उपपत्तेः ॥ वे० द० ल० ३ पा० २ सू० २८ ॥

અર્થ:-કર્મનું ફળ ઈશ્વરથી જ પ્રાપ્ત હોવા યોગ્ય છે, કારણ કે તે જ સર્વ પ્રાણીઓના કર્મના સાક્ષી છે, અને સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, સહારાદિ કરતા જતા દેશ કાલાદિ સંપૂર્ણ વિશેષને જાણીને સર્વ પ્રાણીઓને તેમના કર્મનુસાર ફળ આપે છે. તે વાત યુક્તિથી મિદ્ધ થાય છે.

ઈશ્વરથી બિન્ન અમખ્ય પ્રાણીઓનાં અસંખ્ય પ્રકારનાં કર્મોને જાણનાર તથા કર્મનુસાર ફળ દેવામાં સમર્થ બીજા કોઈને જેવામાં આવતો નથી. માટે ઈશ્વર જ ફલદાતા છે. કર્મ પોતે જ ફળ આપે છે એ વાત યુક્તિ અથવા પ્રમાણથી પણ સિદ્ધ નહીં હોવાથી માનવા યોગ્ય નથી. “ કર્મ ” નામ ક્રિયાનું છે. તે માધારણ માટી બોદવી, લાકડું કાપવું અથવા અન્ન પકાવવું આદિ રૂપ હોય છે. અને વૈદિક ક્રિયા યજ્ઞાદિક છે, આ માટી બોદવી અથવા યજ્ઞ કરવો આદિ કર્મ તે જ ક્ષણમાં નષ્ટ થઈ જાય છે.

આપણે કોઈ મજૂરને કોઈ કામ કરવા બોલાવ્યો, સાજના છ વાગ્યા સુધી કામ કરવાને માટે આંક આના આપવાના કરાવ્યા. તે મજૂર છ વાગ્યા સુધી પોતાનું કામ જેવું કે માટી બોદવી, લાકડાં કાપવાં, પાણી ભરવું આદિ કરે છે. જે વખતે તે મજૂર પોતાના દાયમાંથી પાવડો, અથવા કોવાડો, વા મસક અથવા ઘડો છોડી દે છે તે સમયમાં જ માટી બોદવાનું વગેરે કર્મ પણ નષ્ટ થઈ જાય છે. આ વાત સર્વને પ્રત્યક્ષ માલમ પડે છે. છ વાગ્યા બાદ ઘેર જવાને સમયે મજૂર, જે માણસે તેને કામ કરવા બોલાવ્યો છે તેની પામે જઈને મજૂરી માગે છે એટલે તે તેને આપે છે. આ લોકમાં કર્મ કરનાર મનુષ્યથી બિન્ન કય દેનારને સર્વ કામ પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે. તેવી જ રીતે યજ્ઞાદિક પુણ્ય કર્મ અથવા દ્વિગાદિક પાપ કર્મના ફળદાતા પણ ઈશ્વર છે એમ સર્વ કોઈ નિશ્ચય કરી શકે છે.

જે એમ કહો કે કર્મ જો કે નષ્ટ થાય છે ખરું, પરંતુ તેનું અદૃષ્ટ (અપૂર્વ) રહી જાય છે, તે ફલ આપે છે. તે પણ અમંભવ છે, કારણ કર્મ અને અદૃષ્ટનો ભેદ, તેમ અને તેલની સ્તિગ્ધતાના જેવો છે. જેમ તેલ અને તેની સ્તિગ્ધતા બંને જડ છે, તેવી જ રીતે કર્મનું અપૂર્વ પણ જડ જ છે, તેથી તે કર્મફલ આપી શકતું નથી.

સ વા એપ મહાનજ આત્મા, અન્નાદો વસુદાનઃ । વૃ.ઉ.અ.૪ બ્રા.૪ ક. ૨૪ ॥

અર્થ:-આ જૃહદારણ્યક ઉપનિષદના જનક તથા યાજ્ઞવલ્ક્યના સંવાદ ૩૫ આખ્યા-
યિકામાં કહેલા, જન્મ રહિત, મહાન આત્મા સર્પૂર્ણ પ્રાણીઓમાં રહીને સર્વ પ્રકારના
અન્નોના અત્તા અર્થાત્ ખાનાર છે, તથા “વસુદાન” એટલે સર્વ પ્રાણીઓને પોત-
પોતાના કર્મના ફલરૂપ ધન (વસ્તુ)ના દાતા છે અર્થાત્ પ્રાણીઓને કર્મનુસાર ફલની
સાથે જોડી દે છે.

ધત્યાદિ શ્રુતિઓ પણ ઈશ્વરને જ ફલદાતા કહે છે.

વળી, નિત્ય શુદ્ધ શુદ્ધ મુક્ત સ્વભાવ વાળા પર બ્રહ્મ પરમાત્મામાં કેવી રીતે ઈશ્વર-
ત્વ છે? તથા તે કેવી રીતે કર્મફલને આપી શકે? કદાપિ પણ આપી શકે નહીં, કેમકે શુદ્ધ
બ્રહ્મમાં ઈશ્વરત્વ અથવા કર્મફલદાતૃત્વ ઘટે નહીં તોપણ ઉપાધિવશાત્ ઈશ્વરત્વ તથા
કર્મફલદાતૃત્વ ઘટે છે. તે સર્વ વાત આગળ જ્ઞાનયોગ પ્રકરણમાં સિદ્ધ થવાનું છે, માટે
ત્યાં જોઇ લેવું.

૩. હવે મનુષ્યયોનિમાંથી પણ આદિ નીચ યોનિની પ્રાપ્તિ નહીં થાય તે ત્રીજી શંકા
સંબન્ધી આ કહેવાનું છે:-કોઈ પણ કર્મ કરવાની યોગ્યતા મનુષ્યોમાં હોય છે, બીજી-સર્વ
(દેવ, પશુ, આદિક) ભોગયોનિ છે. સુખ દુઃખાદિકાના ભોગનો ભેદ જ્ઞાનાદિમાં પણ જોવામાં
આવે છે. એક જ્ઞાન તો ગલી ગલીમાં ખોરાકને માટે ભટકતો રહે છે જનાં પૂરતું ખાવા
મળતું નથી. બીજો જ્ઞાન તો ઈષ્ટાનુસાર ખાખને મખમલ વિગેરેના કામળ ગદેલામાં મઝાથી
સુએ છે. તેનું કારણ શું? તે પુણ્ય કર્મનું જ ફળ છે એમ અવશ્ય કહેવું પડશે. આ સુખ
ભોગવવા યોગ્ય પુણ્ય કર્મ તે જ્ઞાને ક્યા જન્મમાં કર્યું? શું કાગડાના જન્મમાં અથવા
ગીધના જન્મમાં કે બિલાડીના જન્મમાં કર્યું છે અથવા મનુષ્ય જન્મમાં? “કાગડા વગેરે
પક્ષી વા પશુ યોનિમાં પુણ્ય કર્મ કરેલું હતું તેના ફલ રૂપ સુખ જ્ઞાનના શરીરમાં ભોગવે
છે ” એમ જો કહો તો કોઈ પણ કાગડા આદિ પક્ષી અને બિલાડી આદિ પશુ યજ્ઞ
દાનાદિ પુણ્ય કર્મ કરતાં જોવામાં આવતાં નથી, ન તો યજ્ઞાદિ કર્મ કરવાં તેમનો ધર્મ છે.
ખાટી મનુષ્ય જ પુણ્ય કર્મ કરવામાં અધિકારી છે, અને તે જ કરતો જોવામાં આવે છે.
માટે મનુષ્ય દેહમાં કરેલા પુણ્ય કર્મના બલથી જ તેને જ્ઞાનના દેહમાં સાડું ખાવાનું વગેરે
મળે છે એમ સમજાય છે.

મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં નાના પ્રકારના પ્રાણીઓના સંસ્કાર બીજ રૂપે રહે છે. તે
સંસ્કાર આત્માના અપરોક્ષ જ્ઞાન વિના કદાપિ નષ્ટ થવાના નથી. તે અનાદિ સંસ્કાર
ક્રમથી, પહેલાં કહેલા સોપક્રમ અને નિરૂપક્રમના ભેદને અનુસાર ફલ આપવાનો જે ક્રમ છે
તે ક્રમને અનુસાર, મનુષ્ય અથવા જ્ઞાનાદિ પ્રાણીઓમાં જન્મ દ્વારા ફલ આપે છે. વળી
જેવી રીતે એક રાજપુરુષ, કોઈ ન્યાયાધીશ યોગ્ય રીતે કોઈ કઠિન કાર્ય કરે તો તેની પદવી
વધારી તેનો પગાર પણ વધારે છે એમ જોવામાં આવે છે, તેવી રીતે જો તે અધિકારી
અનર્થ કરે તો તેને નીચે ઉતારેલો પણ જોવામાં આવે છે; તેવી રીતે ખોટાં કર્મ કરવાથી
મનુષ્યને પણ આદિકાના જન્મની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે.

આસુરીં યોનિમાપન્ના મૃદા જન્મનિ જન્મનિ ।

મામપ્રાપ્યૈવ કૌન્તેય તત્તા પ્વાન્ત્યધર્માં ગતિમ્ ॥ મૃ. ગૌ. છ. ૧૬-૨૦ ॥

અર્થ:—મૃદ લોક, અત્યન્ત કૂર વ્યાધ, સર્પ, આદિકોમાં જન્મરૂપ આસુરી યોનિને પ્રાપ્ત થઇને, દરેક જન્મમાં ભગવાને ઉપદેશલા વૈદિક માર્ગને પ્રાપ્ત ન થતાં પ્રથમ કરતાં પણ નિકૃષ્ટ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ ગીતાશ્લોકમાં તથા અન્ય જગાએ પણ, અનાચાર કરવાથી આસુરી યોનિ રૂપ પણ આદિકોમાં જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહ્યું છે તે વાત સિદ્ધ થાય છે.

માટે કર્મ પોતે જ ફલ આપે છે તે વાત, તેમજ મનુષ્ય અધમ યોનિમાં જતો નથી એ શંકા-સર્વ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. તેથી જેમ શરીર, વાણી, અને મનથી કરેલાં પ્રુણ કર્મનું ફલ મનુષ્ય, દેવ, ગન્ધર્વ, આદિ નાના પ્રકારના ઉચ્ચ શરીરને પ્રાપ્ત કરી ભોગવે છે; તેમ પાપ કર્મનું ફલ પણ મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી આદિક નાના પ્રકારના નીચ જન્મ પ્રાપ્ત કરીને ભોગવે છે.

વળી કેટલાક લોક આથી પણ વિલક્ષણ શંકા કરે છે, તેઓ કહે છે કે સ્વર્ગ, નરક, આદિ સર્વ આ લોકમાં જ છે. આથી અતિરિક્ત કોઇ પણ નરકાદિ સ્થાન નથી. અહીં જે સારા મકાનમાં રહે છે અને ખાગ બગીચાની સુંદર હવા ખાય છે અને પહેરવાને સારાં વસ્ત્ર પણ મળે છે અને ખાવા પીવાને સારા પદાર્થો મળે છે તથા નીરાગ છે અને જેની પાસે સેના કરવાને આજ્ઞાકારી સ્ત્રી અને સેવક લોક છે અને આનન્દથી ગાડો, મોટર, પાલખી આદિક વાહનમાં સહેલ કરે છે તે લોક સર્વ સ્વર્ગનું જ સુખ ભોગવે છે, માટે તે અહીંનું સ્વર્ગ છે. અને જે લોકોને ખાવા પીવાનું પૂર્ણ રીતે મળતું નથી, રહેવાને ઘર નથી, અથવા રોગી રહે છે એવા પ્રકારના કષ્ટથી જેનું જીવન ચાલે છે તે લોક અહીં નરકને જ ભોગવે છે એમ તેઓ કહે છે.

અમારાના—તે લોકનું કથન કાંઈક સત્ય પણ છે, પરન્તુ પૂર્ણ રીતે સત્ય નથી, કારણ કે તે લોક પ્રુણ પાપનું સ્વર્ગ અને નરક વૃક્ષ ફલ અહીં ભોગવે છે એ વાત ખરી છે, પરન્તુ સ્વર્ગ અને નરક નામનાં સ્થાન તો જૂદાં છે જ. તથાપિ તે સર્વ બ્રહ્માણ્ડની અન્તર્ભૂત જ છે. શાસ્ત્રસિદ્ધાન્તને અનુસાર બ્રહ્માણ્ડમાં ૧. અતલ, ૨. વિતલ, ૩. સુતલ, ૪. તલાતલ, ૫. મહાતલ, ૬. રસાતલ, ૭. પાતાલ, ૮. પૃથિવીલોક, ૯. અન્તરિક્ષ લોક (બુવઃ), ૧૦. સ્વર્ગલોક, ૧૧. મહર્લોક, ૧૨. જનલોક, ૧૩. તપોલોક, અને ૧૪. સત્યલોક (બ્રહ્મલોક) એ ચૌદ જીવન દર્શાવે છે.

ચતુર્દશૈવ સ્થાનાનિ વર્ણિતાનિ મહર્ષિભિઃ ।

લોકાસ્થ્યાનિ તુ ચાનિ સ્યુર્યેષુ તિષ્ઠન્તિ માનવાઃ ॥વા. પુ.અ. ૧૦૧ શ્લો. ૧૦॥

અર્થ:—જે લોકમાં દેવ મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓ (માનવાઃ) રહે છે એવાં મહર્ષિ લોકોએ ચૌદ સ્થાન જ કહ્યાં છે.

આ પ્રમાણથી બ્રહ્માણ્ડની અંદર ૧૪ ભુવન હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. એ ૧૪ ભુવનમાં પૃથિવી અને સ્વર્ગ (ચૌ.) એ આકાશ અને દશમા ભુવનોની મધ્યમાં નરકસ્થાન છે એમ વેદમાં કહેલું છે.

કસ્યપાદુત્થિતાઃ સૂર્યાઃ । પાપાન્નિર્ઘ્નન્તિ સર્વદા ।

રોદસ્યોરન્તર્દેશેષુ । તત્ર ન્યસ્યન્તે વાસવૈઃ ॥ ઇતિ ॥

કૃ૦ ય૦ વૈ૦ તૈ૦ આ૦, પ્રપા૦ ૧, અનુ૦ ૮ ॥

અર્થ—જે આ દશમ નામના અષ્ટમ સૂર્ય મહાભેદમાં હમેશાં રહે છે તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી તેની મૂર્તિવિશેષ રૂપ આરોગાદિ સાત સૂર્ય અને બીજા પશુ હજારો સંખ્યાવાળા સૂર્યરશ્મિ રૂપ દેવો (વાસવ), પૃથિવી લોક તથા દુલ્લોકના મધ્ય દેશમાં આવેલા રૌરવાદિ નરક દેશમાં રહેનાર પાપી પ્રાણીઓને હમેશાં બિલકુલ મારે છે, અને મારીને તે સૂર્યરશ્મિ રૂપ દેવો (વાસવ) ફરીથી તે પાપીઓને તેજ નરક પ્રદેશમાં ઉત્પાદન કરીને સ્થાપન કરે છે.

તેઽશરીરાઃ પ્રપચન્તે । યથાઽપુણ્યસ્ય કર્મણઃ ।

અપાણ્યપાદકેશાસઃ । તત્ર તેઽયોનિજા જનાઃ ॥

,, ॥ ૮ ॥

અર્થ—જે નરક સ્થાનમાં એ પાપી લોકમાંથી કોઈ તો પોતાના પાપ કર્મને અનુસાર સંપૂર્ણ અવયવોથી રહિત (અશરીરાઃ), કોઈ હાથથી રહિત, કોઈ પાદ રહિત, તો કોઈ કેશ રહિત વિકૃત શરીર વાળા થઈને ઉત્પન્ન થાય છે, કોઈ સ્વેદજ કૃમિ આદિ અને કોઈ ઉદ્બિજાળ વૃક્ષાદિક રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે.

મૃત્વા પુનર્મૃત્યુમાપચન્તે । અધમાનાઃ સ્વકર્મભિઃ ।

આશાતિકાઃ ક્રમય ઇવ । તતઃ પૂયન્તે વાસવૈઃ ॥

,, ॥ ૮ ॥

અર્થ—જે નરક સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રાણી એક વાર મરીને ફરી ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ પોતાના કર્મને વશ હોઈ હજારો વાર જન્મ મરણને પ્રાપ્ત થાય છે. એ બાબતમાં મન્ત્ર આપણને પ્રત્યક્ષ દષ્ટાન્ત આપે છે—આશાતિકા ઇતિ (આશાતિકાઃ આગત્ય શાત્યમાના અસ્માભિરેવ વાધ્યમાનાઃ). જેવી રીતે લોક, શિર તથા વસ્ત્ર તથા ખાટલો વગેરેમાં ઉત્પન્ન થયેલા જૂ, માંકણ આદિ(આશાતિકા ઇવ)ને જ્યારે જ્યારે દેખે ત્યારે ત્યારે મારે છે, તેવી રીતે પાપી લોકને પણ દેવલોક મારે છે.

ચૈવસ્વતે વિવિચ્યન્તે યમે રાજનિ તે જના । યે ચૈહ સત્યેનેચ્છન્તે ય ઇ
ચાનૃતવાદિનઃ ॥કૃ.ય.વે.તૈ.આ. પ્ર૦ ૬. અનુ. ૫ ॥

અર્થ—આ લોકમાં જે મનુષ્ય સત્ય બાપણાદિક પુણ્ય કર્મથી કરવાની ઇચ્છા કરે છે, અને જે મિથ્યા બાપણાદિ પાપ કર્મથી તે સવ નું વિવસ્વાનના યુગ યમરાજની સામે તેમના જૂલ્યલોક

આ તો સત્યભાષણાદિ મહાચારથી રહેનારા છે અને આ લોક તો મિથ્યા ભાષણાદિ દુરાચાર કરનારા છે એમ કહીને પુણ્ય કર્મ કરનાર અને પાપ કરનાર બંનેને જૂદા કરે છે. તે પૈકી પુણ્યવાનને સ્વર્ગમાં પહોંચાડે છે, અને પાપ કર્મવાળાને નરકમાં પહોંચાડે છે.

તે રાજન્નિહ વિવિચ્યન્તેઽધાયન્તિ ત્વામુપ । દેવાઃશ્ચ યે નમસ્યન્તિ બ્રાહ્મણાઃ
સ્થાપચિત્સતિ ॥ ,, ,, ॥ ૫ ॥

અર્થ:—જે લોક અહીં દેવલોકની ઉપાસના કરે છે અને જે દાનાદિ વડે બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કરે છે—એ બંનેનું પણ, હે યમરાજ ! તમારે ત્યાં વિવેચન કરાય છે; અને વિવેચન કરીને તે પૈકી ઉપામક લોકોને બ્રહ્મલોકમાં લઈ જવામાં આવે છે, અને દાનાદિ પુણ્ય કર્મ કરનારને સ્વર્ગ લોકમાં લઈ જવામાં આવે છે. માટે સંપૂર્ણ પ્રાણી તમારી (યમરાજની) પાસે આવે છે જ. (અથ જાયન્તિ).

[અને જે લોક આ દેવવાન તથા પિતૃયાણુ રૂપ પુણ્યમાર્ગમાં જવાને યોગ્ય નથી, “તાનીમાનિ શુદ્રાણ્યસહુદાવર્તીનિ ભૂતાનિ ભવન્તિ જાયસ્વ મ્રિયસ્વેત્યેતત્તતોયં સ્થાનમા” એ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે, તે લોક વારંવાર જન્મતા મરતા ક્ષુદ્ર પ્રાણી (કીટાદિ) થાય છે, એ પ્રકારે છાં ૩૦ અં ૫-૧૦-૮માં પણ કહ્યું છે. વળી “અથ ચ યત્તો પન્થાનો ન વિદુસ્તે કૌટા પતક્કા યદિદં દન્દ્શૂકમ્-॥ ૪૦ ૩૦ અં ૬-૨-૧૬ ॥ જે આ બે માર્ગને જાણતા નથી તે લોક કીટ, પતંગ, વીંછી, વગેરે યોનિમાં જાય છે એ બૃહદારણ્યકની પંચામિવિદ્યાની શ્રુતિ પણ એ વાતને કહે છે.]

એ પ્રકારના વેદ મન્ત્રોએ નરકસ્થાન તથા યમપુરી આદિકોનું બુદ્ધ વર્ણન કર્યું છે. તથા પાપી લોકોને માટે ત્યાં જન્મને નરકદુઃખનો ભોગ પણ કહ્યો છે.

પાપ કર્મ કરનાર આસુરી સંપત્તિ વાળાને, નરકપ્રાપ્તિ તથા નરકદુઃખનો ભોગ પછી ફરીથી પૃથિવીમાં નીચ જન્મની પ્રાપ્તિ આદિક ભગવદ્ગીતામાં પણ કહ્યા છે.

તાનહં દ્વિપતઃ કૂરાન્સંસારેષુ નરાચમાન્ ।

સિપામ્યજસમશુભાનાસુરિન્ધ્રેવ યોનિષુ ॥ મં ૦ ગો ૦ અં ૧૬-૧૯ ॥

અર્થ:—તે સન્માર્ગના વિરોધી તથા સત્પુરુષો તેમજ મારા ઉપર દ્વેષ કરનાર, અતિ નિન્દિત કર્મ કરનાર મનુષ્યોને હું (કર્મફલદાતા ઈશ્વર) વારંવાર નરક રૂપ મંસાર માર્ગમાં જ ફેંકું છું. અને નરક ભોગ ભોગ્યા બાદ ફરીથી તેમને બ્યાઘ્ર, સર્પાદિ આસુરી યોનિમાં ફેંકું છું.

આ પાપકર્મનું ફલ નરકાદિ અને પુણ્યકર્મનું ફલ સ્વર્ગાદિના ભોગ પછી જે પ્રકારે જન્મ થાય છે તેની વ્યવસ્થા “તથા રૂદ્ર રમણોચ્ચરણાઃ” તથા “અથ ચ રૂદ્ર કપૂયચરણાઃ” (છાં ૫-૧૦-૭) એ ઊન્દોગ્ય શ્રુતિમાં કરી છે.

વળી ખીજા કેટલાક લોક એમ કહે છે કે શાસ્ત્રમાં રાચક, લયાનક અને સિદ્ધાન્ત એવી ત્રણ પ્રકારની વાણી છે. તેમાંની રાચક અને લયાનક વાણીનો ત્યાગ કરીને સિદ્ધાન્તને જ અહણ કરવા યોગ્ય છે. નરકમાં શિક્ષા આદિ થવા સંબંધી લયાનક વાણી શાસ્ત્રમાં છે, પરન્તુ કઠિન શિક્ષાના શ્રવણથી પાપ કર્મથી નિવૃત્ત થાય એવા તાત્પર્યથી તે લખી છે એમ તેઓ કહે છે. તે જ પ્રમાણે યજ્ઞાદિક કરવાથી સ્વર્ગ મળે છે અને આ લોકમાં પણ ધનાદિકની પ્રાપ્તિ દ્વારા સુખ મળે છે ઇત્યાદિ જે શાસ્ત્રનું કથન છે તે રાચક વાણી છે-કર્મ કરવામાં રૂચિ વધારવાને માટે છે, માટે કર્મ કરવાની આવશ્યકતા નથી, એમ પણ તેઓ કહે છે. બાકી સિદ્ધાન્ત વાણી સ્વીકાર કરવી જોઈએ. અર્થાત્ કેવલ પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિને માટે આત્મવિચારાદિને પ્રતિપાદન કરનારી જે વાણી છે તે જ સ્વીકાર કરવા યોગ્ય છે એવું કહે છે.

સમાધાન:—આ વાત પણ બરાબર નથી; કેમકે જો કે લયાનક વાણી કરથી પાપ કર્મથી નિવૃત્ત થવાને માટે જ છે, તથાપિ તે નિષ્પ્રયોજન નથી. તે વાણી મહાન પ્રયોજન વાળી છે. દષ્ટાદિ લયાનક વાણી સાંભળીને જો ચોરી આદિ પાપોથી નિવૃત્ત થાય તો મહા ફલ મળ્યું સમજવું. તો પછી ચોરી આદિના દષ્ટાને બતાવનાર શાસ્ત્ર પણ સફળ જ થયું. જે માણસ તે લયાનક વાણીને મિથ્યા સમજે છે, તે નિર્ભય થઈને ચોરી આદિ અવશ્ય કરશે, અને તેને નરકાદિનું દુઃખ વગેરે પણ મળશે. દષ્ટાન્ત:-જેમ લોકમાં, ખૂન વગેરે કરનારને ફાંસી આદિ દષ્ટ દેવાનો કાયદો લયાનક હોવા છતાં પણ તેની ઉપેક્ષા કરી શકાતી નથી. ઉલટું તે કાયદાથી વિપરીત આલનારને કાયદામાં ઠરાવેલી શિક્ષા કરવામાં આવે છે અને તે ભોગવવી પડે છે. અને તે લયાનક વાણી વાળા કાયદાને માન્ય રાખી જે મનુષ્ય ચોરી આદિથી નિવૃત્ત થાય છે તેની લોકમાં પ્રશંસા થાય છે અને તે સુખી પણ થાય છે. માટે લયાનક વાણી નિષ્પ્રયોજન નથી.

તેવી જ રીતે રાચક વાણીનું પણ પ્રત્યક્ષ ફળ જોવામાં આવે છે. રડતા બાળકને તેની માતા વિનોદ કરાવવા સાર, “ એક મોટા રાગ હશે, તેને ત્રણ પુત્ર હતા. તેમાંના બે તો ઉત્પન્ન જ થયા નહોતા, અને એક તો માતાના ગર્ભમાં જ રહ્યો નથી. તે ત્રણે પુત્રો અત્યંત અસત્ નગરમાં રહે છે, અને પોતાના શત્રુ નગરમાંથી નીકળી તેઓએ આકાશ માર્ગથી જતાં આકાશમાં સુંદર ફલવાળાં વૃક્ષોને દીકાં. હાલમાં તે ત્રણે રાજપુત્રો ભવિષ્યત્ નગરમાં શિકાર ખેલતા આનંદમાં રહેલા છે ” એ પ્રકારની કથા સંભળાવે છે. આ કથા બિલકૂલ અસત્ય છે, છતાં બાલક રૂદન કરવું છોડીને શાન્ત થઈ સાંભળે છે અને હસે છે. એ રીતે મિથ્યા રાચક વાણીનું પણ અહીં પ્રત્યક્ષ ફળ જોતાં, વેદમાંની રાચક વાણી ફલદાયક નથી એમ કહેવાય નહીં, વેદની રાચક વાણી પણ ફલ દેનારી છે. વેદ શાસ્ત્રાદિમાં કહેલાં કર્મ મનુષ્યને અવશ્ય કરવાનાં છે, અને તેનું જે સ્વર્ગપ્રાપ્તિ આદિ ફળ કહ્યું છે તે પણ અવશ્ય મળવાનું છે. તથાપિ મુમુક્ષુઓને અન્તઃકરણની શુદ્ધિને માટે ફલની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને તે કરવાનાં છે. છતાં જે કોઈ ફલત્યાગ કરવામાં સમર્થ નથી, પરન્તુ ફળની ઇચ્છા રાખે છે તેણે ફલની ઇચ્છાથી પણ કરવા યોગ્ય છે; કારણ કે સકામ

કર્મ કરતાં કરતાં દોષ કાલ પછી તે પણ નિષ્કામ થઇ જશે. માટે કાઇ પણ પ્રકારનાં વેદવચન વ્યર્થ નથી. રાયક, લયાનક, આદિ સર્વ ઉપયોગી જ છે.

પાપના પ્રકાર તથા ફલ ભોજના પ્રકાર.

હવે, પાપ કેટલા પ્રકારનાં છે અને તેનાં ફલોનો ભોગ કઈ પ્રકારે થાય છે તેનું સામાન્ય રૂપે વિવેચન કરીએ છીએ.

પાપ ત્રણ પ્રકારનાં છે:—૧. માનસિક, ૨. વાચિક (વાર્તામય), અને ૩. કાષિક. તેમાં પ્રથમ માનસિક પાપનું વર્ણન કરીએ છીએ.]

૧. માનસિક પાપ.

परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ।

वितयाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥ म० सृ० अ० ૧૨ છો० ૫ ॥

અર્થ:—૧. ખીજનું ધન અન્યાયથી ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા, ૨. મનમાં દિસા, દગો, આદિ અનિષ્ટ કરવાની ઇચ્છા કરવી, તથા ૩. પરલોક છે જ નહીં, દેહ જ આત્મા છે, ઇત્યાદિ પ્રકારનો મિથ્યા આગ્રહ-એ ત્રણ પ્રકારનાં માનસ (મનથી થનારાં) પાપ કર્મ છે.

परस्वे निर्ममा नित्यं परदारविवर्जकाः ।

धर्मलब्धान्नभोक्तास्ते नरा स्वर्गगामिनः॥મ.ભા.અનુ.પ.અ.૧૪૪છો.૧૦-૧૧

અર્થ:—જેને પરાયા ધનમાં મમત્વ નથી, પરસ્પરી સમાગમથી રહિત છે, અને ધર્મથી પ્રાપ્ત થયેલા અન્નનું ભોજન લેનારા છે તે લોક સ્વર્ગના અધિકારી છે.

આ પ્રમાણથી મનુષ્યને પોતાના અન્તઃકરણને પવિત્ર કરવાને માટે શુદ્ધ અન્નની આવશ્યકતા છે એવું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે, કેમકે અશુદ્ધ અન્ન ખાનારના અન્તઃકરણની શુદ્ધિ કદાપિ પણ થતી નથી. કારણ કે ખાધેલા અન્નના સુક્ષ્મ ભાગમાંથી અન્તઃકરણ બને છે. તેથી જે પ્રકારનું અન્ન ખાવામાં આવે તે પ્રકારનું અન્તઃકરણ બને. અન્યાયથી સંપાદન કરેલા ધન વડે અન્નાદિ લઇને તેનો ઉપયોગ કરનારનું અન્તઃકરણ ભજન કરવાથી પણ શુદ્ધ થતું નથી. તે કારણથી પારકા ધનનું અન્યાયથી ગ્રહણ કરવું તેને પ્રથમ પાપ કહ્યું છે.

વળી ખીજનું, અનિષ્ટ કરવાનું ચિન્તન કરવાથી પણ અન્તઃકરણ અવસ્થા મલિન થતું જાય છે. જે આણસ અન્ય પ્રતિ દગો, દિ'મા, આદિ અનિષ્ટ કરવાની ઇચ્છા કરે છે તે આખર અવસ્થા દગો વગેરે કરે છે જ. દગો વગેરે કરવાનું ફલ કદાચિત્ તરત જ મળેલું જોવામાં આવે છે. તેનું દષ્ટાન્ત:—

એક વખત એક પાદશાહનો વજીર સહેલ કરતો કરતો રસ્તેથી જતો હતો. તે વખતે ગામના છોકરાઓ રસ્તામાં ખાડા ખોદીને તેની ઉપર લાકડાની પાતળી સોટીઓ ચુકી ઉપર માટી નાંખીને દૂર જઇને ઉભા રહેતા હતા. રસ્તે જનાર કોઇ મનુષ્ય તે ખાડા ઉપર

પગ રાખતો તો તે ખાડામાં પડતો. તે જોઈ છોકરાઓ ખુશ થઈ હસતા હતા. આ ચરિત્રને જોઈ એક દસ વર્ષની ઉમરનો છોકરો બોલ્યો કે જે માણસ ખીજતે ખાડામાં ગિરાવવા ખાડો ખોદે છે તે પોતે જ ખાડામાં પડે છે. આ વાત સાંભળતાં જ વજીરે પાછળ જોયું, અને તે છોકરાને શુદ્ધિમાન સમજી પોતાની પાસે બોલાવ્યો. તેની સાથે વાતચીત કરતાં તેને પોતાની પાંસે નોકર તરીકે રાખવા વિચાર થયો. મહિનાનો ચાર રૂપીઆ પગાર કરાવી હુકા ભરવાના કામને માટે એ છોકરાને નોકર રાખ્યો. વજીર જે વખતે કચેરીથી આવે ત્યારે તથા પ્રાતઃકાલાદિ જે જે સમયે હુકા પીવાનો સમય હતો તે તે સમયે તે નિયમસર હુકા પીવાર કરીને પાતો હતો.

થોડા દિવસ બાદ પાદશાહે વજીરને કહ્યું:—“મારી કિંમત કરો, મારી કેટલી કિંમત છે ?” પાદશાહની વાત સાંભળતાં વજીર વિચારમાં પડ્યો—“હવે શું કરવું ? કદાપિ હું પાદશાહની કિંમત કહું અને તેને પસંદ ન પડી તો ઠીક નહીં થાય” એવો વિચાર કરીને “આપની કિંમત પછી કરીશ” એમ કહી ઘર તરફ ચાલ્યો, તથાપિ મનમાં એ જ વિચાર આવતો રહ્યો કે પાદશાહની શી કિંમત કરવી ? એવો વિચાર કરતો કરતો પોતાને ધેર આવ્યો. હુકા ભરનાર છોકરો હુકા ભરીને લાવ્યો. વજીર હુકા પીવા લાગ્યો, પરંતુ રોજની માફક શોખથી પીતો નહોતો. ત્યારે તે છોકરે પૂછ્યું “આપ આજ હુકા ગરાબર કેમ પીતા નથી ? મનમાં શો વિચાર છે ?” વજીરે છોકરાને શુદ્ધિમાન સમજીને, પાદશાહે પોતાની કિંમત કરવાને કહ્યું હતું તે સર્વ વાત કહી. ત્યારે છોકરો બોલ્યો કે પાદશાહની કિંમત કરવી તો સહેજ વાત છે, મને લઈ ચાલો તો હું કરીશ. છોકરાને ધીરજતાથી બોલતો જોઈ તેને રાજધાનીમાં લઈ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. ણીજે દિવસે ત્યારે વજીરે કચેરીમાં ગયો, ત્યારે પાદશાહે પહેલું જ પોતાની કિંમત કરવાને જણાવ્યું. ત્યારે વજીરે જણાવ્યું કે મારો હુકા ભરનાર છોકરો આપની કિંમત કરશે, તેમાં મારી કાંઈ જરૂર નથી. આ ઉત્તર સાંભળી પાદશાહે છોકરાને બોલાવવા તરત એક પટાવાળાને મોકલ્યો. પટાવાળાએ જઈને પાદશાહનો સંદેશ કહ્યો. ત્યારે છોકરાએ કહ્યું “હું તમારી સાથે નહીં આવું, તું પટાવાળો છે, પાદશાહની કિંમત કરનાર મનુષ્યને સત્કાર પૂર્વક લઈ જવો જોઈએ” એમ કહીને તેને પાછો મોકલ્યો. પટાવાળાએ જઈને પાદશાહને સર્વ સમાચાર કહ્યા. તેણે વિચાર કર્યો કે વજીરનો હુકા ભરનાર નોકર પણ જખરો છે. એવો વિચાર કરીને છોકરાને સત્કાર પૂર્વક લાવવાને સ્વારી તથા પાંચ દસ મનુષ્યને પણ મોકલ્યા, તે છોકરો તેમની સાથે આવ્યો અને તરત કચેરીમાં ઉઠ્યા આસન ઉપર બેઠો.

પછી પાદશાહે છોકરાને પોતાની કિંમત પૂછી. છોકરો કહે છે, “હે પાદશાહ ! આપના શરીરની કિંમત એક કુટી કોડીની પણ નથી. પરંતુ આપના શરીરમાં પરમાત્માએ જે શક્તિ મૂકી છે તેની કિંમત કરનાર કોઈ નથી. તે પરમાત્માની શક્તિ હોવાથી તેની કિંમતનો પાર નથી.”

છોકરાની આ શુદ્ધિમત્તા યુક્ત વાત સાંભળીને પાદશાહ પ્રસન્ન થયો, અને વિચાર કર્યો કે આ છોકરો અમારા વજીરથી પણ શુદ્ધિમાન છે. માટે વજીરનું સ્થાન તેને આપવું

જોઈએ. એવો વિચાર કરી તરત વજરને હુકમ કર્યો કે તમારી વજરની પદવી આ છોકરાને સોંપો અને તમે તેના હાથ નીચે કામ કર્યા કરો.

પાદશાહનો હુકમ સાંભળી વજરને આશ્ચર્ય થયો, અને મનમાં બહુ દુઃખી પણ થયો. પાદશાહનો હુકમ અવશ્ય માનવો જ પડશે. તેથી પોતાની વજરની પદવી ન જાય તેનો ઉપાય શોધવા લાગ્યો. અંતમાં છોકરાને મારવાની તરફીળ રચી. પોતાના બાગમાં જઈને ત્યાં કામ કરનાર મજૂર લોકોને કહ્યું કે કાલે એક છોકરો બાગમાં નારંગી લેવાને આવશે, તમે લોકો તેને મારીને કોઈ વૃક્ષની નીચે દાટી દેજો. એવી રીતે છોકરાને મરાવવાનો પક્ષ બંદોબસ્ત કર્યો, અને પછી ઘેર આવ્યો. બીજે દિવસે કચેરીમાંથી આવી છોકરાને નારંગી લેવા બાગમાં મોકલ્યો. બાગમાં જતાં રસ્તામાં વજરનો છોકરો મળ્યો. તે સવારમાં ઘેરથી નીકળી બીજા છોકરાઓ સાથે જુગાર ખેલતો હતો. જુગારમાં પૈસા હારી જવાથી રડતો હતો. તેણે હુકો ભરનાર છોકરાને જોઈને પૂછ્યું કે તું ક્યાં જાય છે? તું અહીં ખેસીને રમ, મારા પૈસા જીતી લે. હુકોવાળા છોકરાએ કહ્યું કે હું તો નારંગી લેવાને બાગમાં જઈ છું, મારે ખેલવાનો સમય નથી. તે સાંભળી વજરના છોકરાએ કહ્યું કે ભાઈ હું જઈને નારંગી લઈ આવું છું. એટલામાં તું ખેલી પૈસા જીતી લે, પછી આપણે બંને ઘેર જઈશું. એમ કહી તે નારંગી લેવા બાગમાં ગયો અને હુકો ભરનાર છોકરો ખેલવાને બેઠો. વજરનો છોકરો બાગમાં પહોંચ્યો. પહોંચતાં જ મજૂર લોકોએ તેને મારીને વૃક્ષની નીચે દાટી દીધો. હુકો ભરનાર છોકરે બધા પૈસા જીતી લીધા, અને વજરના છોકરાને બહુ વાર સુધી પાછો આવતો દીઠો નહોતો ત્યારે તે એકલો ઘેર ચાલ્યો ગયો. ત્યારે વજરે પૂછ્યું કે તું નારંગી લેવાને બાગમાં ગયો નથી? છોકરાએ વજરના છોકરાને જે પ્રકારે મળ્યો વિગેરે સર્વ વાત કહી અને જણાવ્યું કે મને જુગાર રમવા ખેસાડી આપ્યો છોકરો નારંગી લેવા ગયો છે. વજર પોતાના છોકરાના મૃત્યુનો નિશ્ચય કરીને અંતરમાં કલેશ કરવા લાગ્યો, એટલે હુકો ભરનાર છોકરો વજરનું કપટ સમજી ગયો અને વજરને કહેવા લાગ્યો—“સાહેબાં જે બીજાને ગિરાવવા ખાડો ખોદે છે તે પોતે જ ખાડામાં પડે છે એ વાત મેં પહેલાં પણ કહી હતી. આપે મારે માટે ખાડો ખોદ્યો હતો. હવે આપ જ ખાડામાં પડ્યા. હવે શોક કરવાથી કોઈ વળશે નહીં.” વજર હાથ ધસતો રહ્યો.

આ પ્રકાર કુટી કોડી જેટલી પણ જેની કિંમત નથી એવા તુચ્છ શરીરના નિર્વાહને માટે જે મનુષ્ય બીજાને દગો વગેરે અનીતિ કરે છે, તે પોતે અવશ્ય તેનું ફળ ભોગવે છે. માટે વિવેકી મનુષ્યોએ આ દૃષ્ટાન્તથી એવો સાર લેવાનો છે કે એવું પાપ કદાપિ ન કરવું.

વળી જે મિથ્યા હક કરનાર મનુષ્ય છે તેને કદાપિ વિવેક થવાનો સંભવ નથી. મિથ્યા હકી, “હું બુદ્ધિમાન છું” એમ સમગ્રીને કલ્યાણ માર્ગથી વિપરિત ચાલે છે. મિથ્યા હક કરનાર બાળક છે. અજ્ઞાની પણ બાળકની માફક હકી હોય છે, અને પોતે યોગી ન હોવા છતાં પોતાને યોગી માનનાર પણ હકી હોય છે. વળી અવિવેકી રાજા પણ વિશેષે કરીને હકી હોય છે, તેના લોક દમેશાં અનર્થના ભાગી જેવામાં આવે છે. વ્યવહાર

તથા પરમાર્થ જનમાં હક અનર્થનું કારણ હોવાથી પાપ રૂપ છે, તેથી મનુષ્ય માત્રે હકનો પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

૨. વાહુમય પાપનું વર્ણન.

મનથી ચત્રાર પાપની તુલ્ય વાણીનું પણ પાપ હોય છે. માટે માનસિક પાપનું વર્ણન કરીને હવે વાચિક (વાહુમય) પાપનું વર્ણન કરીએ છીએ.

પારુષ્યમનૃતં ચૈવ પૈશુન્યં चापि सर्वशः ।

असंवद्धमलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥ म० स्मृ० अ० ૧૨-૬ ॥

અર્થ—કઠોર વાણી, તથા મિથ્યા વચન, તથા સર્વ પ્રકારની આડી, તથા નિષ્પ્રયોજન દેશાદિ સંબંધી વાર્તા (જેથી કે-કાકસ્ય કતિ વા દન્તા મેપસ્યાણ્ડં કિયત્પલમ્ । કા વાર્તા સિન્ધુસૌવીરે યપા મૂલેવિચારણા ॥ અર્થ—કાગડાના દાંત કેટલા હોય છે, બકરાના અંડનું વજન કેટલું હશે, સિન્ધ તથા સુવીર દેશના લોક (સૌવીર)માં શી વાર્તા ચાલતી હશે, એ પ્રકારનો મૂર્ખનો વિચાર અસંબદ્ધ પ્રલાપ કહેવાય છે. આ ચાર પ્રકારનાં વાણીનાં પાપ છે.

पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि अन्नमापः सुभाषितम् ।

मूढैः पापाणखण्डेषु रत्नसंज्ञा विधीयते(अभिधीयते)॥ चा. नी. अ. ૧૪ સ્કો. ૧ ॥

અર્થ—પૃથિવીમાં અન્ન, જલ અને પ્રિય વાણી એ ત્રણ રત્ન છે, છતાં મૂઢ લોકોએ હીરા આદિ પથ્થરના ટુકડાનાં “રત્ન” નામ રાખ્યાં છે.

પરન્તુ તે બરાબર નથી, કેમકે રત્ન શબ્દનો પ્રયોગ સાધારણ રીતે ઉત્તમ વસ્તુમાં કરાય છે મનુષ્યોને માટે તે જ ઉત્તમ વસ્તુ છે જેની દ્વારા પ્રાણની રક્ષા થાય. પ્રાણની રક્ષાને માટે વિશેષ કરીને અન્ન તથા જલની જ આવશ્યકતા છે. શૂન્યા તરસ્યા માણસને અન્ન જલ મળવાથી જ તે બચી શકે છે. પરન્તુ રૂપીઆ અથવા હીરા આદિ મળવાથી તેની રક્ષા થઈ શકતી નથી. માટે અન્ય રત્નો કરતાં અન્ન જળની શ્રેષ્ઠતા છે.

તેની જ રીતે બ્યવહારમાં કે પરમાર્થમાં પ્રિય વાણી (સુભાષિતમ્) અત્યંત પ્રયોજન વાળી છે. કેટલાએ વીતરાગ મનુષ્યો એવા જોવામાં આવે છે કે કરોડો રૂપીઆ આપવાથી પણ પ્રસન્ન થતા નથી. પરન્તુ મધુર વાણી બોલવાથી પ્રસન્ન થાય છે. તેટલા માટે તે પણ અન્ય (હીરા આદિ) રત્નો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે.

એ રીતે અન્નાદિ ત્રણ પદાર્થનાં જે “રત્ન” નામ કલાં તે મુખ્ય છે. હીરા આદિ-કોનાં જે રત્ન નામ છે તે ગૌણ છે.

यस्माच्च प्रियमिच्छेत्तु तस्य ब्रूयात्सदा प्रियम् ।

व्याधो मृगवधं कर्तुं गीतं गायति सुस्वरम् ॥ चा० नी० द० अ० ૧૪-૧૦ ॥

અર્થ—જેની સાથે આપણે પ્રેમ રાખવાની ઈચ્છા રાખતા હોઈએ તેની સાથે હમેશાં પ્રિય બોલવું તે જ પ્રેમ રહેવાનો ઉપાય છે. જેમ કીલ તથા અન્ય શિકારી યજ્ઞ

શ્રુતને મારવાને માટે સુન્દર સ્વર સહિત ગીત ગાય છે, ત્યારે ગાયનમાં મોહિત થઇને શ્રુત આવીને ગાયન સાંભળતા સાંભળતા મસ્ત થઇને નાચવા લાગે છે તે વખતે તેા લોક તેને મારે છે.

કોઽતિમારઃ સમર્થાનાં કિં દૂરં વ્યવસાયિનામ્ ।

કો વિદેશઃ સુવિદ્યાનાં કઃ પરઃ પ્રિયવાદિનામ્ ॥ ચાંનીંદં ૭૦ ૩-૧૩ ॥

અર્થઃ—સમર્થ મનુષ્યોને માટે કોઈ પણ કાર્ય બોલ્ય રૂપ નથી. ઉદ્યમી મનુષ્યોને માટે કોઈ પણ વસ્તુ દૂર નથી અર્થાત્ ઉદ્યમીને સર્વ વસ્તુ પાસે જ છે. તેમજ વિદ્યાનુ મનુષ્યને કોઈ પણ પરદેશ નથી અર્થાત્ વિદ્યાનુ કોઈ પણ દેશમાં જાય તો પણ સ્વદેશની માફક નિર્વાહ કરી શકે છે, અને હમેશાં પ્રિય બોલનારનો કોઈ પણ શત્રુ થતો નથી, કેમકે પ્રિય વાણીથી તે સર્વને વશ કરી લે છે.

યથા જિહ્વેન્દ્રિયાહ્વાદઃ પદ્મસૈઃ સંપ્રપચ્ચતે ।

તથા શ્રોત્રેન્દ્રિયાહ્વાદો વચોભિઃ સુધિયઃ સ્મૃતઃ ॥દેવીં માં ૭૦ ૧, સ્ત્રોં ૯॥

અર્થઃ—જેવી રીતે છ રસ વડે જીહ્વા ઇન્દ્રિયને આનન્દ પ્રાપ્ત થાય છે, તેવી રીતે શ્રોત્રેન્દ્રિયનો આનન્દ પ્રિય વાણીથી થાય છે એમ શુદ્ધિમાનુ લોકો કહે છે.

અશ્રોત્રાઃ ફણિનઃ કામં મુલ્યન્તીહ નમોગુણૈઃ ।

” ॥ ૧૦ ॥

અર્થઃ—શ્રોત્રેન્દ્રિયથી રહિત સર્પ પણ શબ્દોથી મોહિત થાય છે. સર્પોને નેત્ર તથા શ્રાવણ જૂદા જૂદા નથી. સર્પ નેત્રથી દેખે છે તેમ નેત્રથી જ સાંભળે છે, તેથી સર્પને શાસ્ત્રમાં “અક્ષિકથુ ” કહ્યો છે. જ્યારે સર્પ જુએ છે ત્યારે તે સાંભળતો નથી; અને જ્યારે સાંભળે છે ત્યારે દેખતો પણ નથી. વળી—

પરાપવાદપૈશુન્યમનૃતં ચ ન માપતે ।

અન્યોદ્વેગકરં ચાપિ તોષ્યતે તેન કૈશવઃ ॥વિ. પુ. અંશ. ૩, અ. ૮ સ્ત્રો. ૧૩॥

અર્થઃ—જે મનુષ્ય ખીજની નિન્દા કરતો નથી, તથા ચાડી પથ્થુ કરતો નથી, તથા ખીજને ઉદ્વેગ થાય તેવી વાણી બોલતો નથી તેના તેવા આચરણથી જગતના પ્રસન્ન થાય છે.

લભ્યતે સ્વલુ પાપીયાન્ નરોઽનુપ્રિયવાગિહ્ ।

અપ્રિયસ્ય હિ પથ્યસ્ય વક્તા શ્રોતા ચ દુર્લભઃ ॥ મ.મા.સમા.પ.અ. ૬૪-૧૬ ॥

અર્થઃ—આ જગતમાં પ્રિય લાગે તેવું બોલનાર છતાં પાપી (કપટી) મનુષ્ય અનેક જોવામાં આવે છે. પરન્તુ ખીજને અપ્રિય હોવા છતાં જે પથ્ય (હિતકર) હોય તેવી વાણી બોલનાર તથા તેનો શ્રોતા યોગ્ય જ મળે છે. જાવ એ છે કે કેટલાક મનુષ્ય બહુ જ મીઠી વાણી બોલે છે—અંતરમાં કપટ રાખી તેડો વ્યવહાર કરે છે પરન્તુ તેની તેવી મીઠી વાણી ગ્રહણ નથી. તે પાપનું કારણ હોવાથી દુર્ગુણ જ છે. માટે નિષ્કપટી શુદ્ધ વ્યવહાર કરનાર

મનુષ્યની મધુર વાણીને જ અહીં મધુર વાણી કહી છે. કોઈ કોઈ મધુર વાણી હિતકર હોતી નથી. પરંતુ કદુ વાણી પણ હિતકર હોય છે. શુદ્ધ વ્યવહાર વાળો સાચો માણસ હમેશાં બીજાના હિતને જ ચાહે છે. તેથી તે અહિત પ્રિય વાણી પણ બોલતો નથી, પરંતુ હિતકર હોય કદુ વાણી પણ બોલે છે. આ પ્રકારની વાણી બોલનાર તથા સાંભળનાર બંને ફલેલ છે. હિતકર છતાં કદુ વાણીનો શ્રોતા પણ ફલેલ છે, કેમકે તેની વાણી સહન કરવી મુશ્કેલ છે. આ બંને પ્રકારના મનુષ્ય ઉત્તમ છે, તેમાં પ્રિય હોય, હિતકર હોય તથા સત્ય હોય એવી વાણી સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે જ્યાં સુધી બંને ત્યાં સુધી તેની વાણી જ મનુષ્યે બોલવી જોઈએ. નહિં તો સત્ય અને હિતકર વાણી અપ્રિય હોય તોપણ તે કહેવી જોઈએ. પરંતુ અહિતકર પ્રિય વાણી તથા મિથ્યા વાણી તથા અપશબ્દ આદિ કદાપિ નહીં બોલવા જોઈએ એવો ભાવ છે. એ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે શ્રુતિ પણ છે:—

તસ્માદ્વાહ્મણેન ન મ્લેચ્છિતૈર્નાપભાષિતૈર્, મ્લેચ્છો વા યદપશદ્ઃ ।

અર્થ:—માટે ઈશ્વરપ્રાપ્તિની ઈચ્છાવાળા મનુષ્યે અસત્ય બાપણુ તથા બ્રષ્ટ (અશુદ્ધ) તથા અપશબ્દાદિ નહીં બોલવા જોઈએ, કારણ જે અપશબ્દ છે તે મ્લેચ્છ જ છે અર્થાત્ મ્લેચ્છને બોલવા યોગ્ય છે.

વેદાધ્યયનસંપન્નઃ શાસ્ત્રાસક્તઃ સુમૃદ્ધવાક્ ।

ધર્માભ્યાસપરો નિત્યં નરકં ન સ પશ્યાત ॥સ્કા. પુ. સ્વ. ૬ અ. ૨૬ શ્લો ૭૦॥

અર્થ:—વેદાધ્યયન યુક્ત, તથા શાસ્ત્રમાં પ્રીતિ વાળો, તથા મધુર વાણી બોલનાર, તથા હમેશાં ધર્મનું કથન કરનાર મનુષ્ય કદાપિ નરક દેખતો નથી. વળી—

નિત્યં મનોપહારિણ્યા વાચા પ્રદાદયેજ્જગત્ ।

ઉદ્વેજયતિ ભૂતાનિ ક્રૂરવાગ્ધનદોષપિ સન્ ॥ શુ. ની. અ. ૧ શ્લો. ૧૬૫ ॥

અર્થ:—મનોહર વાણીથી મદા જગતને પ્રસન્ન રાખવું, કેમકે કુબેરની સમાન ધનદાતા હોય તોપણ ક્રૂર વાણીનો પ્રયોગ કરનાર મનુષ્ય પ્રાણીઓને ઉદ્વેગ કરતા છે.

હદિ વિદ્વદ્વાત્યર્થં યથા સંતપ્યતે જનઃ ।

પીઢિતોઽપિ હિ મૈધાવી ન તાં વાચમુદીરયેત્ ॥ „ ॥ ૧૬૬ ॥

અર્થ:—હૃદયમાં વિધાયલાની માફક જે વાણીથી લોક સંતાપ પામે છે તેવી વાણી શુદ્ધિમાન મનુષ્યે પીઢિત થવા છતાં પણ બોલવી નહીં જોઈએ.

મિયમેવાભિધાતવ્યં નિત્યં સત્ત્વ દ્વિપત્સુ વા ।

શિશ્વીવ કોકાં મધુરાં વાચં વ્રૂતે જનઃ મિયઃ ॥ „ ॥ ૧૬૭ ॥

અર્થ:—સંજ્ઞન હોય કે કુર્જન હોય સર્વની પ્રતિ નિત્ય પ્રિય વચન જ બોલવું જોઈએ. જે માણસ મધુરની પેઠે મધુર બોલે છે તે મનુષ્ય સર્વને પ્રિય લાગે છે.

મદરક્તસ્ય હંસસ્ય કોકિલસ્ય શિશ્વણ્ડિનઃ ।

હરન્તિ ન તથા વાચો યથા વાચો વિપશ્ચિતામ્ ॥ ૧૬૮ ॥

અર્થ:—મદ યુક્ત હંસ તથા કોકિલ અને મધુરની વાણી મનનું એવું હરણ કરતી નથી, જેવું વિવેકી માણસોની મધુર વાણી કરે છે.

યે પ્રિયાણિ પ્રમાપન્તે પ્રિયમિચ્છન્તિ સત્કૃતમ્ ।

શ્રીમન્તો વન્ધ્યચરિતા દેવાસ્તે નરવિગ્રહાઃ ॥ ૧૬૯ ॥

અર્થ:—જે માણસ પ્રિય વચન બોલે છે, તથા સત્કાર સહિત સર્વનું પ્રિય ધૃષ્ટે છે શ્રીમાન છતાં અપલક્ષણુ રહિત છે, અને જેનું આરિત્ય વન્ધ્ય (અશંસનીય) છે તે લોક મનુષ્યન આકાર વાળા હોવા છતાં દેવતા જ છે.

ન હીદૃશં સંવનનં ત્રિણુ લોકેષુ વિદ્યતે ।

દયા મૈત્રી ચ ભૂતેષુ દાનં ચ મધુરા ચ વાક્ ॥ ૧૭૦ ॥

અર્થ:—સર્વ ભૂતો ઉપર દયા, તથા મિત્રતા, તથા દાન, તથા મધુર વાણી—એ વશીકરણ ત્રણે લોકમાં બીજું કંઈ નથી.

શસ્ત્રથી કાઢી ચોટ લાગી હોય તો તે આપધથી થોડા દિવસમાં રૂઝી જાય. પરંતુ કઠોર વાણી ૩૫ બાણોનો જખમ રૂઝાતો નથી.

વાક્સાયકા વદનાન્નિપ્પતન્તિ યૈરાહતઃ શોચતિ રાત્ર્યહાનિ ।

પરસ્ય નામર્મસુ તે પતન્તિ તાન્પણ્ડિતો નાવસૃજેત્પરેણામ, મા.ઉ.પ.અ. ૩૪-૮.

અર્થ:—મુખમાંથી નિકળેલા વચન ૩૫ બાણ (સાયકાઃ) મર્મસ્થાનોમાં જ લાગે છે અને તેથી મનુષ્ય રાત્રિ દિવસ શોક કરે છે, માટે વિવેકી મનુષ્યે તે બાણોને ખીજાન ઉપર ચલાવવાં નહીં. (જે સ્થાનમાં ચોટ લાગવાથી મનુષ્ય અવશ્ય મરી જાય છે તે સ્થાનનું નામ “ મર્મસ્થાન ” છે.)

અભ્યાવહતિ કલ્યાણં વિવિધં વાક્ સુભાષિતા ।

સૈવ દુર્ભાષિતા રાજત્રનર્યાયોપપદ્યતે ॥મ૦ મા૦ ઉ૦ પ૦ અ૦ ૩૪ શ્લો૦ ૭૭

અર્થ:—હે રાજન! મીઠી વાણી કલ્યાણને વધારનારી છે, અને તેજ વાણી ક હોય તો અનર્થકારી થાય છે.

રોહતે સાયકૈવિદં વનં પરશુના હતમ્ ।

વાચા દુરુક્તં ચીમત્સં ન સંરોહતિ વાક્સતમ્ ॥ ૭૮ ॥

અર્થ:—બાણનો ધા થોડા દિવસમાં રૂઝે; કાવાડા વડે કાપેલું વૃક્ષ ફરી વધે; પરંતુ બોલતો વચનના ધા કદાપિ રૂઝાતો નથી.

માટે મનુષ્યોએ કઠોર વાણી બોલવી તે પણ ઉચિત નથી.

પરુપં ચે ન ભાપન્તે કટુકં નિપ્તુરં તથા ।

અપૈશ્ચન્યરતાઃ સન્તસ્તે નરાઃ સ્વર્ગગામિનઃ ॥ મ.મા.અનુ.પ.અ. ૧૪૪ શ્લો. ૨૨ ॥

અર્થઃ—જે લોક કડોર તથા કટુ અને દયા રહિત વાણી બોલતા નથી તથા ચાડી ચુગલી કરતા નથી તેવા સત્પુરુષો સ્વર્ગમાં જાય છે.

યે વર્જયન્તિ પરુપં પરદ્રોહં ચ માનવાઃ ।

સર્વભૂતસમા દાન્તાસ્તે નરાઃ સ્વર્ગગામિનઃ ॥ ૨૩ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્ય કડોર વાણીનો ત્યાગ કરે છે તથા કાઠનો દ્રોહ કરતા નથી, અને સર્વ પ્રાણીઓ પ્રતિ સમદષ્ટિ વાળા છે તે સ્વર્ગમાં જાય છે

શ્લક્ષ્ણાં વાર્ણીં નિરાવાધાં મધુરાં પાપવર્જિતામ્ ।

સ્વાગતેનાભિભાપન્તે તે નરાઃ સ્વર્ગગામિનઃ ॥ ૨૪ ॥

અર્થઃ—જે લોક મૃદુ તથા કાઠને પણ બાધ ન કરે તેવી તથા મધુર અને પાપથી રહિત વાણી સ્વાગત સહિત બોલે છે તે લોક સ્વર્ગગામી થાય છે.

શઠમલાપાદિરતા વિરુદ્ધપરિવર્જકાઃ ।

સૌમ્યમલાપિનો નિત્યં તે નરાઃ સ્વર્ગગામિનઃ ॥ ૨૫ ॥

અર્થઃ—જે માણસ બીજને ક્લેશ ઉત્પન્ન કરનારી તથા વંચના યુક્ત વાણી બોલતા નથી, તથા આ લોક અને પરલોક વિરુદ્ધ કાવ્ય કરતા નથી, પરંતુ હમેશાં પ્રિય વચન કલા કરે છે તેઓ સ્વર્ગગામી થાય છે.

ન કોપાદ્યચાહરન્તે ચે વાચં હૃદયદારણીમ્ ।

સાન્ત્વં વદન્તિ ક્રુદ્ધાઽપિ તે નરાઃ સ્વર્ગગામિનઃ ॥ ૨૬ ॥

અર્થઃ—જે લોક ક્રાધથી પણ બીજનાં હૃદયવેધક વાણી બોલતા નથી, પરંતુ ક્રુદ્ધ છતાં મધુર અને પ્રિય વાક્ય (સાન્ત્વમ્) બોલે છે તેઓ સ્વર્ગગામી હોય છે.

પવિત્ર વાણી મનુષ્યોને મહાત્મા બનાવી દે છે, અને કડોર વાણીથી તિરસ્કાર પામે છે તેનું દૃષ્ટાન્ત નિચે પ્રમાણેઃ—

એક અવધૂત મહાત્મા કૌપીન માત્ર રાખતા હતા. ગામમાં જઈને ભિક્ષાવૃત્તિથી નિર્વાહ ચલાવતા હતા. એક રોજ ગામમાં ભિક્ષાને માટે ગયા. ત્યારે એક શ્યાન તેમને જોઈને ભક્ષવા લાગ્યો. મહાત્માએ તેને પૂછ્યું કે અમે તો સાધુ છીએ, અમને જોઈને શા માટે ભક્ષે છે ? શ્યાને મહાત્માનું વચન સાંભળી ઉત્તર આપ્યો—“શું તમે એકલા જ મહાત્મા છો ? શું હું મહાત્મા નહીં ? જો તમે કહો કે અમે વસ્ત્ર રાખતા નથી તેથી અમે મહાત્મા છીએ, તો વસ્ત્રનો ત્યાગ તો મારામાં તમારાથી વધારે છે. હું તો દિગંબર છું. કૌપીન પણ રાખતો નથી. જો કહો કે અમે ધર પણ છોડ્યું છે, તો તમે તો રહેવાને

પર્ણકૂટી બનાવી છે; હું તો ખાલી મેદાનમાં જ પડી રહું છું. તેથી ઘરનો ત્યાગ પણ મારામાં અધિક છે. જો કહેા કે અમે ખાવાને મારે ઘેર બનાવતા નથી પરન્તુ બિલ્લા માગી લાવીને ખાઈએ છીએ, તો તમે ડોળાને લપ્પને જાઓ છો અને પર્ણકૂટીમાં બેસીને ખાઓ છો; હું તો પેટ સિવાય બીજી ડોળા રાખતો નથી, અને માટીમાં કે ધૂળમાં અથવા પાષાણાદિ કાષ્ઠપણ સ્થાનમાં મૂકા તોપણ ત્યાં જ ખાઈ લઉં છું, તેમાં પણ મારી અધિકતા છે. એ સર્વ શુષ્ક તમારાથી મારામાં અધિક છે. છતાં તમે મહાત્મા અને હું નહીં તેતું શું કારણ છે ?” આ પ્રમાણે શ્વાનનું વચન સાંભળીને મહાત્માએ કહ્યું—“ભાઈ, તું જે વાત કહે છે તે સર્વ ખરાબર છે. ત્યાગ તારામાં અમારાથી અધિક છે. પરન્તુ જે અમારામાં નથી એવો એક દુર્ગુણ તારામાં અધિક છે. તે કયો છે ? તે એ જ કે તું અમને જોઈને ભસ્યો. તે અમારામાં નથી. અમે કાઈને જોઈને ‘આવો બેસો; રાજી છો, પ્રસન્ન છો ?’ એવા સ્વાગતની સાથે મધુર વાણી બોલીએ છીએ, અને કાષ્ઠની સામે ભસતા નથી. તારાથી અમારામાં ત્યાગ ઓછો હોવા છતાં પણ મધુર અને કામળ વાણી બોલવાના કારણથી અમને મહાત્મા કહે છે. તું પૂરેપૂરા ત્યાગી છે, તથાપિ મધુર વાણી બોલતો નથી અને ભસવાનો જ સ્વભાવ રાખ્યો છે. તેથી તું શ્વાન ને શ્વાન જ રહ્યો. ત્યાગીની ખરાબર તારામાં મધુર વાણી હોત તો તારી ખરાબર કાષ્ઠ નહીં. પરન્તુ આ ભસવું ક્રત્યાદિએ તને શ્વાન બનાવ્યો છે.” આ પ્રકારના મહાત્માનાં વચન સાંભળીને શ્વાન શરમાઈ ગયો.

એવી રીતે જે કંઠાર વાણી બોલે છે તે મનુષ્યને મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી, અને તેના સપૂર્ણ શુષ્ક દંકાષ જાય છે, શોકા મળતી નથી. માટે મનુષ્યે હમેશાં મધુર તથા સત્ય વાણી બોલવી જોઈએ.

કંઠાર વાણીની માફક મિથ્યા ભાષણ પણ પાપ જ છે. મિથ્યા ભાષણ કરનાર સત્ય વસ્તુને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

આત્મહેતોઃ પરોર્થે વા નર્મહાસ્યાશ્રયાત્તથા ।

ये मृपा न वदन्तीह ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ म.भा.अनु.प.अ. १४४ श्लो. १९ ॥

અર્થ:—પોતાના કાર્યને માટે, અથવા બીજાને નિમિત્તે, અથવા હાંસી બેસતો આશ્રય લપ્પને પણ, જેઓ આ લોકમાં મિથ્યા બોલતા નથી તે લોક સ્વર્ગ જનારા છે. વળી—

वृत्त्यर्थं धर्महेतोर्वा कामकारात्तथैव च ।

अनृतं ये न भाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ , , ॥ २० ॥

અર્થ:—પોતાની જીવિકાને માટે, અથવા ધર્મને નિમિત્તે, અથવા સ્વેચ્છા પૂર્વક જેઓ મિથ્યા વચન બોલતા નથી તે સર્વ સ્વર્ગગામી છે.

अमेध्यो वै पुरुषो यदनृतं वदति ॥श०प०ब्रा०प्र०१, अ०१, ब्रा०१, क० १॥

અર્થ:—જે માણસ મિથ્યા ભાષણ કરે છે તે અપવિત્ર છે.

યજ્ઞાદિક કર્મ કરતી વખતે યજ્ઞમાન કાંઈ મિથ્યા ભાષણ કરે તો તેને યજ્ઞનું ફળ મળતું નથી. માટે પ્રથમથી જ મિથ્યા વચનના ત્યાગનું વ્રત ધારણ કરવામાં આવે છે:—

અમે વ્રતપલે વ્રતચ્ચરિણ્યામિ તચ્છકેયં તન્મે રાધ્યતામ્ ।

શ૦ ૫૦ વ્રા૦ પ્ર૦ ૧, અ૦ ૧, વ્રા૦ ૧ ક૦ ૨ ॥

અર્થ:—હે વ્રતનું પાલન (રક્ષણ) કરનાર અગ્નિ દેવ ! હું મિથ્યા વચનના ત્યાગ રૂપ વ્રતને ધારણ કરું છું. તે વ્રત ધારણ કરવામાં હું સમર્થ થાઉં, અને તે માંડે વ્રત સમૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાઓ.

આ પ્રકારના વેદમન્ત્રે, મિથ્યા ભાષણ કરનારને પુણ્ય કર્મ કરવાથી પણ ફલનો અભાવ કલો છે. વળી—

તેપામસૌ વિરજો વ્રહ્મલોકો ન યેષુ જિહ્વમનૃતં ન માયા ચેતિ ।

પ્રશ્ન૦ ૮૦ પ્ર૦ ૧ મં૦ ૧૫ ॥

અર્થ:—જે ઉપાસકોમાં કુટિલ (કપટ) વાણી, અને મિથ્યા ભાષણ, તથા માયા આદિક દોષ નથી તે લોકને જ એ સુવાદિ દોષ રહિત બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. (અંતર-માં કંઈક રાખીને બહાર બીજાનું કંઈ પ્રકટ કરવું તેનું નામ 'માયા'.)

આ શ્રુતિ મિથ્યા તથા કપટયુક્ત આદિ વાણી બોલનારને પુણ્ય લોકની અપ્રાપ્તિ સ્પષ્ટ કહી છે.

અનૃતં તમસો રૂપં તમસા નીયતે હ્યયઃ ।

તમોઽસ્તા ન પશ્યન્તિ પ્રકાશં તમસાનૃતમ્ ॥ મ૦ભા૦શા૦પ૦અ૦ ૧૯૦—૨ ॥

અર્થ:—મિથ્યા ભાષણ કરવું તે જ અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે. અજ્ઞાનથી અધોગતિને પ્રાપ્ત થાય છે, તે કારણથી અજ્ઞાની મનુષ્ય કંઈ પણ યોગ્ય વા અયોગ્યને જનણતા નથી, કારણ કે તેમની શુદ્ધિનો પ્રકાશ અજ્ઞાનથી આચ્છાદિત થયેલો હોય છે.

વ્રહ્મઘ્નાં વા સ્મૃતા લોકે યે ચ સ્ત્રીવાલયાત્તિનઃ ।

મિત્રદ્રુહઃ કૃતઘ્નસ્ય તે તે સ્પુર્ણવતો મૃપા ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૮ શ્લો૦ ૯૦ ॥

અર્થ:—લોકમાં બ્રહ્મહત્યા કરનારને જે પાપ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, તથા સ્ત્રી અથવા પાળકની હત્યા કરનારને જે પાપ કહ્યું છે, તથા મિત્રદ્રોહી તેમજ કૃતઘ્નને જે પાપ કહ્યું છે તે સર્વ પાપ મિથ્યા ભાષણ કરનારને લાગે છે.

ન રૂપમનૃતસ્યાસ્તિ નાનૃતસ્યાસ્તિ સંતતિઃ ।

નાનૃતસ્યાધિપત્યં ચ કુત એવ ગતિઃ શુભા ॥ મ.મા.ઉ.પ.બ. ૧૦૭—શ્લો. ૯ ॥

અર્થ:—મિથ્યા બોલનાર મનુષ્યને શરીરની શોભા, તથા સંતતિ (પ્રજા), તથા પ્રભુતા આદિ કંઈ હોતું નથી. તો પછી ઉત્તમ ગતિ મળવાની તો અભાવના જ ક્યાંથી હોય ? વળી—

સમ પુરુષાનિતથ પરતથ હન્તિ મનસાડપિ ગુરોરનૃતમ્ । વદન્નલ્પેષ્વયં ॥

ગૌ૦ ઘ૦ સૂ૦ પ્ર૦ ૩, જ૦ ૫ સૂ૦ ૩૧ ॥

અર્થ:—અહ્ય કારણે પણ જે ગુરુનો (માતા, પિતા, 'ગુરુ એ વણ')ની આગળ મનથી પણ જુદું બોલે છે તેની પાછલી સાત પેઢી અને આગળની સાત પેઢી નષ્ટ થાય છે. તે કારણથી આપણા પૂર્વજો કેટલી પણ વિપત્તિ પડે તોપણ મિથ્યા ભાવણ નહોતા કરતા. સત્યનું પાલન કરવાને માટે ત્રાણત્યાગ કરવાને પણ તૈયાર થતા હતા. આ શ્લોકમાં ગુરુનોની આગળ મિથ્યા ભાવણ ન કરવું તેનો અર્થ એવો નથી કે બીજાઓની આગળ તો મિથ્યા ભાવણ કરવું. બીજાની આગળ મિથ્યા ભાવણ કરવાથી પાપ તો છે જ. પરંતુ ગુરુનોની આગળ બોલેલા મિથ્યા ભાવણથી મહાન પાપ લાગે છે એવો ભાવ છે.

એક વાર રામચન્દ્રજીને સ્વર્ગ લોક જવાનો સંદેશો કહેવાને દૂત આવ્યો. તેની સાથે એકાન્તમાં વાત કરવાને માટે બહાર પહેરો ભરવા લક્ષ્મણજીને રાખી તેમને કહ્યું કે દૂતની સાથે વાતચીત કરતા દરમ્યાનમાં જો કોઈ અમારી પાસે આવશે તો તેને મારીશું. એમ કહીને દેવદૂતની સાથે એકાન્તમાં વાત કરવા ગયા. એટલામાં દુર્વાસા મુનિ આવ્યા, ત્યારે પહેરામાં બેઠેલા લક્ષ્મણજીએ કહ્યું કે ભાઈ બીજા કાર્યમાં વ્યગ્ર છે, આપ થોડી વાર રાહ જુઓ. લક્ષ્મણની વાત સાંભળતાં જ મુનિ કોપાયમાન થયા અને કહ્યું કે હમણાં શાપ દળને કુલનો નાશ કરૂં છું. એટલે કુલના નાશના કારણે પોતાના મૃત્યુને કષ્ટ કરી અંદર રામચન્દ્રજીની પાસે જઈને ઋષિ આવ્યાની વાત કહી. એટલે રામચન્દ્રજીએ આવીને ઋષિની પૂજા કરી. એટલામાં લક્ષ્મણે રામચન્દ્રજીના હાથમાં એક તલવાર આપી કહ્યું:—

एतत्तवङ्गं गृहीत्वाशु मां प्रभो चिनिपातय ।

येन ते स्यादृतं वाक्यं प्रतिज्ञातं च यत्पुरा ॥ स्कं. पु. ख. ६, अ. १०० श्लो. ३ ॥

અર્થ:—હે પ્રભો! આપ આ તલવાર લઈને મને મારી નાખો, જેથી આપે પહેલાં પ્રતિજ્ઞા કરેલી વાણી સત્ય થાય.

આ વાત સાંભળી રામચન્દ્રજી બહુ દુઃખી થયા. પોતાની પ્રતિજ્ઞાના ભંગના બદથી લક્ષ્મણજીને કહે છે:—

ब्रज लक्ष्मण मुक्तस्त्वं मया देशान्तरं द्रतम् ।

त्यागो वाय वधो वाय साधूनामुभयं समम् ॥

” ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—હે લક્ષ્મણ! હું તારો ત્યાગ કરૂં છું. માટે તું અહીંથી શીઘ્ર દેશાન્તરમાં આવ્યો જા. સાધુ પુરુષોના ત્યાગ તેમ વધ અને વૃદ્ધ છે.

હાલના સમયના ભોક્ષાને ભાઈ આદિતો ત્યાગ કરવો કોઈ કંઈ વાત નથી. તથાપિ રામચન્દ્રજીને બહુ કંઈ લાગ્યું; કારણ કે તેમના હૃદયમાં નાના તથા મોટા ભાઈનો અન્યોન્ય પ્રેમ તથા પુત્રપુત્રિ બહુ આશ્ચર્યકારક હતી. અને તે પ્રેમને તેઓ ધર્માનુસાર કાયમ

રાખવા માગતા હતા. હાલના સમયમાં એક નકામા ઘર અથવા દસ રૂપીઆને માટે મોટા કે નાના ભાઈને મારવા તૈયાર થનાર ઘણા મળે છે. એવી ક્ષુદ્ર શુદ્ધિવાળા તે લોક નહોતા.

રામચન્દ્રજીની સાથે વનમાં જવાની લક્ષ્મણજીને કોઈ આવશ્યકતા નહોતી. તથાપિ લક્ષ્મણજીને રામચન્દ્રજી ઉપર પિતા સમાન પૂર્ણ પૂજ્યભાવ તથા પ્રેમ હોવાથી જ ગયા હતા. વળી કોઈને બે સ્ત્રી હોય તો ઘરમાં શી તકરાર થતી નથી ? રામચન્દ્રજી અને લક્ષ્મણ-ની માતા એક નહોતી. તથાપિ જ્યારે રામચન્દ્રજી વનમાં જવા તૈયાર થયા ત્યારે લક્ષ્મણ-જીએ સાથે જવાને તૈયાર થઇ પોતાની માતા સુમિત્રાની પાસે જઇને આજ્ઞા માગી. ત્યારે તેમની માતા કહે છે:—

રામં દશરથં વિદ્ધિ માં વિદ્ધિ जनकात्मजाम् ।

अयोध्यामटवीं विद्धि वत्स गच्छ ययासुखम् ॥વા.રા.અયો.કા.સ.૪૦શ્લો.૧॥

અર્થ:—હે પ્રિય પુત્ર ! રામચન્દ્રજીને તું પોતાના પિતા જાણજે. સીતાજીને તું મને જાણ. અને વનને તું અયોધ્યા માન. સુખ પૂર્વક તુ તારા ભાઈની સાથે જા. એ પ્રમાણે એક સપત્ની (શૌક)ના પુત્રની સેવાને માટે સુમિત્રા પોતાના પુત્રને વનમાં જવાની આજ્ઞા આપે છે.

ઇતિહાસ વાંચવાનું આ જ પ્રયોજન છે, કારણ કે તેથી તે પવિત્ર મનુષ્યોના આચ-રણનું કોઈ વાતાવરણ અમારા હૃદય ઉપર અસર કરે. ખાલી રામ રાવણનું યુદ્ધ થયું અને રામે રાવણને માર્યો એટલું માત્ર સમજવું એ ઇતિહાસ વાંચવાનું પ્રયોજન નથી. મિથ્યા ભાષણ તથા મિથ્યા વ્યવહારથી જે કરતા નથી તે કદાપિ સદાચારી કહેવાય નહીં. ન તો તે ધર્માત્મા અથવા ઈશ્વરભક્ત કહેવાય, ન તો તેમની કદાપિ સદ્ગતિ થાય. પહેલાં વર અથવા શાપ દેવામાં સામાન્ય સર્વ કોઈમાં સામર્થ્ય હતું. પરન્તુ હાલના સમયમાં યોગી વા તપસ્વી આદિકો પણ જોવામાં આવતા નથી, તેનું કારણ મિથ્યા ભાષણ તથા મિથ્યા વ્યવહાર આદિક છે. વાણીની દેવતા અગ્નિ છે. જેમ અગ્નિમાં પદાર્થોને બાળવાની શક્તિ છે તેમ વાણીમાં પણ બીજાને ભસ્મ કરવાની શક્તિ છે. જેની વાણીની શક્તિ મિથ્યા ભાષણથી ધટી છે તેનું વરદાન, શાપ, આદિ કૃણીશૂત થવાની વાત તો રહી, પરન્તુ તે નરકનો ભાગી થાય છે.

રાજા યુધિષ્ઠિર “અશ્વત્થામા હતઃ, નરાં વા કુઝરો વા” એ પ્રકારના મંશયા-ત્મક પણ મિથ્યા બોલવાથી તેમને કપટથી હિત્તન કરેલું માર્ગિક નરક પણ થોડીવાર જોવું પડ્યું. તો પછી દિન પ્રતિદિન અસંખ્ય બોલનારની તો શી ગતિ થશે ? તેને તો અવશ્ય નરકની જ પ્રાપ્તિ થવાની.

વળી જેવી રીતે કંઠાર વાણી તથા મિથ્યા ભાષણ પાપનું કારણ છે, તેવી રીતે ચાડી યુગલી (પૈશૂન્ય) પણ પાપનું કારણ છે. તેવા લોકની પણ સદ્ગતિ થવાની નહીં.

पिथुनां न प्रभाषन्ते मित्रभेदकरीं गिरम् ।

ऋतं मैत्रं तु भाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥મં.મા.અનુ.૦૫૦અ.૦૧૪૪-૨૩॥

અર્થ:—જે લોક મિત્રમાં પરસ્પર ભેદ પડાવનારી ચાડી રૂપ વાણી બોલતા નથી, પરન્તુ સત્ય અને હિતકર વચન કહ્યા કરે છે તેઓ સ્વર્ગ ગામી થાય છે.

યુગલી કરનાર મનુષ્ય ચણ્ડાલની સદૃશ અપવિત્ર હોવાથી તેમને નિષિદ્ધ કહ્યા છે.

અસૂચકઃ પિશુનશ્ચૈવ કૃતઘ્નો દીર્ઘરોપકઃ ।

ચત્વારઃ કર્મચણ્ડાલા જન્મતશ્ચાપિ પંચમઃ ॥ વસિં ૦ સ્મૃં ૦ અં ૬ ૧ લો ૦ ૨૨ ॥

અર્થઃ—ખીજના ગુણોમાં દોષનું આરોપણ કરનાર, તથા યુગલી કરનાર, તથા ઉપકારને બૂલી જનાર, અને થોડા કારણે પણ ધણા કાળ સુધી વૈર રાખનાર એ-આર પોતાના નીચ કર્મથી કર્મચણ્ડાલ કહેવાય છે. અને જેનો જન્મ ચંડાલ જાતિમાં થયો છે તે પાંચમો ચંડાલ કહેવાય છે. જન્મચંડાલનો સ્પર્શ કરનાર સ્નાન માત્રથી પવિત્ર થાય છે, પરંતુ કર્મચંડાલનો સંસર્ગ કરનારની શુદ્ધિ થવી બહુ દુર્લભ છે.

કાકઃ પક્ષિષુ ચાણ્ડાલઃ પશૂનાં ચૈવ કુકુરઃ ।

પાપો મુનીનાં ચાણ્ડાલઃ સર્વેષાં ચૈવ નિન્દકઃ ॥ ચાં ૦ નીં ૦ દં ૦ અં ૬-૨ ॥

અર્થઃ—પક્ષીઓમાં કાગડો, પશુમાં શ્વાન, અને મુનિઓમાં પાપ કરનાર, ચાણ્ડાલ છે. અને સર્વથી મોટો ચાણ્ડાલ નિંદા કરનારો છે.

પરસ્ય નિન્દાં પૈશુન્યં ધિકારં ચ કરોતિ યઃ ।

તત્કૃતં પાતકં માપ્ય સ્વપુણ્યં પ્રદદાતિ સઃ ॥

સ્કાં ૦ પું ૦ સ્વં ૦ ૨, કાં ૦ સ્વં ૦ ૪, અં ૩ ૦ જો ૦ ૩૪ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્ય ખીજની નિન્દા કરે છે, અને જે યુગલી કરે છે, તથા જે ખીજને ધિકાર આપે છે, તે મનુષ્ય તેના પ્રાપ્તે લે છે અને પોતાનું પુણ્ય તેને આપે છે.

એવી રીતે અસંખ્ય વાણી બોલવાથી પણ બહુ પ્રકારના અનર્થ થાય છે.

વૃથાલાપી યદશ્નાતિ યત્કરોતિ શુભં ક્વચિત્ ।

પ્રેતાદિતૃપ્તયે સર્વમિતિ શાસ્ત્રવિનિશ્ચયઃ ॥

સ્કાં ૦ પું ૦ સ્વં ૦ ૧, અવાં ૦ સ્વં ૦ ૨, અં ૬૫-૩૦ ॥

નાયં તસ્માસ્તિ વૈ લોકઃ કુત ઇવ પરો ભવેત્ ।

તસ્માદ્વિજાનતા યત્નાત્યાજ્યમેવ વૃથા વચઃ ॥ ૩૧ ॥

અર્થઃ—કાકેન્ત પરીક્ષાના જેવી નિષ્પ્રયોજન વાત કરનાર મનુષ્ય જે કંઈ આપ છે તથા જે કંઈ પુણ્ય કર્મ કરે છે તે સર્વ પ્રેતાદિની તૃપ્તિ માટે થાય છે એવો શાસ્ત્ર-નિશ્ચય છે. (૩૦). વૃથા વચન બોલનારને આ લોક સુખનું કારણ થતો નથી, તો પછી તેને પરલોક તો મળે જ કેવી રીતે ? માટે કાર્યાકાર્ય જાણનાર મનુષ્યે યત્ન પૂર્વક વૃથા વાણીનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ.

વળી નિષ્પ્રયોજન વાત કરનાર માણસ અવશ્ય જાજની નિન્દા પણ કરશે. અને તેની વાણીનો સંપ્રમ કદાપિ થઈ શકતો નથી. અને જેને વાણીનો સંપ્રમ નથી તેના મનનો

સંયમ થવો પણ કઠિન છે. યચ્છેદ્વાદ્વનસી પ્રાજ્ઞઃ । કઠં ૭૦ જ ૦ ૧-૩-૧૩. અર્થઃ— જિજ્ઞાસુ મનુષ્ય વાણી આદિ સર્વ ઇન્દ્રિયોત્તમ મનમાં નિરોધ કરે. આ શ્રુતિ વાણીનો મનમાં નિરોધ કરવાની આજ્ઞા કરે છે. મનોવ્યાપારથી અતિરિક્ત વાણીનું જોલવું બંધ કરવું તેનું નામ “વાણીને મનમાં સંયમ” છે.

વળી અસંયદ્ધ છૂટી વાણી જોલનાર મનુષ્યની મર્યાદા રહેતી નથી. મર્યાદા વિનાની વાણી પાપને ઉત્પન્ન કરે છે એ વાત પૂર્વે કહેવામાં આવી છે.

૩. કાચિક પાપનું વર્ણન.

આ રીતે વાણીનાં ચાર પ્રકારનાં પાપનું વર્ણન કરીને હવે શરીર વડે થતાં પાપનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

અદત્તાનામુપાદાનં હિંસા ચૈવાવિધાનતઃ ।

પરદારોપસેવા ચ શારીરં ત્રિવિધં સ્મૃતમ્ ॥ મં ૦ સ્મૃ ૦ જ ૦ ૧૨, જ્ઞો ૦ ૭ ॥

અર્થઃ—ચોરી, તથા નિષિદ્ધ હિંસા, તથા પરસ્ત્રીગમન, એ ત્રણ શરીર વડે થતાં પાપ છે.

૧. અરણ્યે વિજને ન્યસ્તં પરસ્વં દૃશ્યતે યદા ।

મનસાઽપિ ન હિંસન્તિ તે નરાઃ સ્વર્ગગામિનઃ ॥ મ.મા.અનુ.પ.અ. ૧૪૪-૩૧ ॥

અર્થઃ—મનુષ્યોથી રહિત વનમાં જો પારકું ધન જોવામાં આવે તોપણ તેને લેવાની જો ઇચ્છા કરતા નથી, તે મનુષ્યો સ્વર્ગગામી હોય છે.

ગ્રામે ગૃહે વા યો દ્રવ્યં પારક્યં વિજને સ્થિતમ્ ।

નામિનન્દન્તિ વૈ નિત્યં તે નરાઃ સ્વર્ગગામિનઃ ॥ ૩૨ ॥

અર્થઃ—ગામમાં, અથવા ઘરમાં, અથવા નિજન વનમાં પડેલા પારકા દ્રવ્યને દેખીને ખુશી થઇને તે લેવાની હમેશાં ઇચ્છા રાખતા નથી તે મનુષ્યો સ્વર્ગગામી થાય છે.

આ પ્રકારનાં પ્રમાણોથી ચોરી કરવાની ઇચ્છા નહીં કરનાર મનુષ્ય સ્વર્ગના ભાગી થાય છે એવો નિશ્ચય છે. ચોરી કરનાર મનુષ્યથી લોક કરે છે. વળી ચોરને લોકમાં પણ રાજદણ્ડ મળતો જોવામાં આવે છે. તેથી પારકા ધનને લેવાની ઇચ્છા અનર્થનું કારણ છે.

૨. ક્ષત્રિયોતે યુદ્ધ રૂપ યજ્ઞમાં યોધા રૂપ પશુની હિંસા કરવી તે પાપનો હેતુ નથી, અને આપણને ઉપદ્રવ કરનાર પ્રાણીઓને મારવામાં શસ્ત્રમાં પાપ ગણવામાં આવ્યું નથી. તેથી અતિરિક્ત કોઇ પણ પ્રાણીની હિંસા કરવી તે પાપનું કારણ છે. શરીર, વાણી અથવા મનથી કોઇને દુઃખ આપવું તેનું નામ હિંસા છે, તોપણ અહીં વિશેષે કરીને શરીરનો પ્રાણી વિયોગ કરવા રૂપ હિંસા કહેવામાં આવી છે.

૩. અને પરસ્ત્રીગમન રૂપ ત્રીજું પાપ મહાન અનર્થોની પરંપરાને ઉત્પન્ન કરનાર કહેવામાં આવ્યું છે.

પરદારા ન ગન્તવ્યાઃ સર્વવર્ણેષુ કદ્દિચિત્ ।

ન હીદશ્મનાયુષ્યં લોકે કિંચન વિદ્યતે ॥

યાદશં પુરુષસ્યેહ પરદારોપસેવનમ્ ॥ મ. મા. અનુ. પ. અ. ૧૦૪, સ્તો. ૨૦-૧ ॥

અર્થઃ—કોઈ વર્ણમાં મનુષ્યે પરસ્ત્રીગમન કરવું તે ઉચિત નથી. પુરૂષને માટે લોકમાં જેવું પરસ્ત્રીગમન આયુનું નાશક છે તેવું આયુનું નાશક બીજું કંઈ નથી.

યાવન્તો રોમકૂપાઃ સ્યુઃ સ્ત્રીणां गात्रेषु निर्मिताः ।

તાવદ્વર્પસદસાણિ નરકં પર્યુપાસતે ॥

” ॥ ૨૨ ॥

અર્થઃ—સ્ત્રીઓના શરીરમાં જેટલાં રોમ છે તેટલા હળવર વર્ષ સુધી પરસ્ત્રીગમન કરનાર પુરૂષ નરકમાં નિવાસ કરે છે, વળી—

તથૈવ પરદારાન્યે કામવૃત્તાન્ રહોગતાન્ ।

મનસાઽપિ ન હિંસન્તિ તે નરાઃ સ્વર્ગગામિનઃ ॥

” ॥ ૩૩ ॥

અર્થઃ—જેવી રીતે ચોરી આદિ નહીં કરનાર મનુષ્ય સ્વર્ગગામી થાય છે, તેવી રીતે જે લોક એકાન્ત સ્થાનમાં રિયત કામનાવાળો પરસ્ત્રીની મનથી પણ કામના કરતા નથી તે મનુષ્ય સ્વર્ગમાં જાય છે.

યથા સ્તેનો યથા ભ્રૂણહૈવમેવ ભવતિ યો અયોનો રેતઃ સિશ્વતિ ।

કૃ. ય. વે૦, તૈ. આ., પ્ર. ૨ અનુ. ૮ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્ય નિષિદ્ધ પરસ્ત્રી આદિમાં રેતનું સેવન કરે છે તે (પુરૂષ) ની મતિ સુવર્ણની ચોરી કરનાર, બ્રૂણહત્યા (ગર્ભપાત) કરનાર, આદિ મહા પાતકીના જેવી થાય છે.

બ્રાહ્મણઃ ક્ષત્રિયો વૈશ્યો યો રતઃ પરયોપિતિ ।

યાતિ તસ્યાઽપૂજિતસ્ય રુષ્ટા લક્ષ્મી ગૃહાદપિ ॥

॥ બ્રહ્મ. વૈ. પુ, કૃષ્ણજન્મ સ્વ. પ. મા. અ. ૩૦ સ્તો. ૮૬ ॥

અર્થઃ—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યાદિ જે મનુષ્ય પરસ્ત્રીમાં રત છે તેવા, પોતાની સ્ત્રી રૂપ લક્ષ્મીનો સત્કાર ન કરનાર મનુષ્યના ઘરમાંથી લક્ષ્મી કુદ થઈને જતી રહે છે.

હહાતિનિન્દ્યઃ સર્વત્ર નાધિકારી સ્વર્કર્મણુ ।

પરત્રૈવાન્વકૂપે ચ યાવદ્વર્પજતં વસેત્ ॥

” ॥ ૮૭ ॥

અર્થઃ—અભિચારી મનુષ્ય આ લોકમાં તેમ સર્વત્ર નિન્દાનો લાગી થાય છે, અને પોતાને કરવા યોગ્ય યજ્ઞાદિક મત્કર્મ કરવામાં પણ તે અધિકારી થતો નથી, અને પરલોકમાં સેકડો વર્ષ સુધી અન્ધકૂપ નરકમાં પડે છે.

સ્વભાર્યાં ચ પરિત્યજ્ય યો ગૃહ્ણતિ પરસ્ત્રિયમ્ ।

યશોધનાયુષાં હાનિર્ભવેજ્જીવન્મૃતસ્ય ચ ॥

„ ॥ ૯૦ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય પોતાની પત્નીને છોડીને પરસ્ત્રીના સ્વીકાર કરે છે તેની કીર્તિ, ધન અને આયુની હાનિ થાય છે, અને જીવતો સતો મરેલા તુલ્ય થાય છે.

કો ધર્મઃ કિં યશસ્તેષાં કા પ્રતિષ્ઠા ચ કિં તપઃ ।

કા બુદ્ધિર્વિદ્યા દાનં ચ પરસ્ત્રીપુ યન્મનઃ ॥

બ્ર૦ વૈ૦ પુ૦ કૃ૦ જન્મ૦ સ્વ૦ પૂ૦ મા૦ અ૦ ૩૫ શ્લો૦ ૮૮ ॥

અર્થ:—જેનું ચિત્ત પારકી સ્ત્રીમાં લાગેલું છે તેને શ્રી ધર્મ છે, તેની કીર્તિ શી, તેની પ્રતિષ્ઠા અને તપ શું? તેની બુદ્ધિ, વિદ્યા અને ધન શું? અર્થાત્ ધર્મોદિ કરવા જતાં સર્વ વ્યર્થ છે.

વિપત્તિઃ સતતં તસ્ય પરવસ્તુપુ યન્મનઃ ।

વિશેષતઃ પરસ્ત્રીપુ સુવર્ણેષુ ચ ભૂમિપુ ॥

„ ॥ ૯૨ ॥

અર્થ:—જેનું મન બીજાના ધનમાં લાગેલું હોય તેને હમેશા વિપત્તિ જ હોય છે. તેમાં પણ જેનું ચિત્ત પરસ્ત્રીમાં, તથા પારકા સુવર્ણમાં કે પારકી જમીનમાં લાગેલું હોય છે. તે તે વિશેષે કરીને આપત્તિના ભાગી થાય છે.

પરયોપિત્તમાસક્તિરાયુઃ કીર્તિં વલં સુખમ્ ।

હરેત્સ્વર્ગગતિં ચાપિ તસ્માત્તાં વર્જયેત્સુધીઃ ॥

સ્કા૦ પુ૦ સ્વ૦ ૫, અવ૦ લિંગમાહાત્મ્ય૦ અ૦ ૪૫, શ્લો૦ ૭૩ ॥

અર્થ:—પરસ્ત્રી ઉપર જે પ્રીતિ છે તે આયુ, કીર્તિ, તથા બલ અને સુખ, તથા સ્વર્ગપ્રાપ્તિનો પણ નાશ કરનારી છે. માટે બુદ્ધિમાન મનુષ્યે તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

છલ્લકેશ્વરો જનકજાહરણેન વાલી । તારાપહારકૃતયાડ્યથ કીચકથ ॥

પાશ્ચાલિકાગ્રહણતો નિધનં જગામ । તચ્ચેતસાડપિ પરદારરત્તિં ન કુર્યાત્ ॥

અનંગારંગ. સ્થલ. ૮ શ્લો. ૧૧ ॥

અર્થ:—સીતાજીનું હરણ કરવાથી રાવણનું મૃત્યુ થયું; તારાના હરણથી વાલીનું; અને પાંચલિકાનો તિરસ્કાર કરવાથી કીચકનું મૃત્યુ થયું. માટે પરસ્ત્રીમાં મનથી પણ કદાપિ પ્રીતિ ન કરવી.

રહસિ રચિતમેતજ્જારકર્માતિનીચૈ-

લેશુનમિવ સુશુક્તં યાતિ લોકે પ્રસિદ્ધિમ્ ।

તદિદ્ સકલગર્હં નૈવ વિદ્વાન્ વિદધ્યાત્

ક્ષણિકગુણકૃતે સ્પાઞ્વત્પતિપ્રાર્થનાશઃ ॥

અર્થ:—અતિ નીચ મનુષ્યોએ એકાન્તમાં કરેલું જાદુ કર્મ કેમકે દિવસ પણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ થયા વિના રહેતું નથી, જેમ છુપી રીતે ઘરમાં બેસીને બાધેલું લસણ ઘરની બહાર નિકળતાં જ તેની દુર્ગન્ધોથી સર્વને માલમ પડી જાય છે; માટે વિદ્વાન્ પુરૂષે એક ક્ષણના મુખને માટે સર્વનિન્દ્ય એવું જાદુ કર્મ ન જ કરવું, કેમકે તેથી પોતાની પ્રતિષ્ઠા તથા ધનનો નાશ થાય છે. વળી—

કિમુચ્યેત કુટુંબીતિ પરસ્ત્રીસંગમાચરઃ ।

સ્વમજાદળ્ડનાચ્છૂરો ધત્તિકોડ્વયધનૈશ્ચ કિમ્ ॥ શુ. ની. અ. ૧ શ્લો. ૧૧૭ ॥

અર્થ:—પરસ્ત્રીગમન કરનારને કુટુંબી શા માટે કહેવો ? અર્થાત્ તેને કુટુંબી કહી શકાય નહીં. રાત્રી પોતાની પ્રગળે દણ્ડ દેવાથી શરો કહેવાય નહીં, પરંતુ બલવાન્ શત્રુને મારવાથી જ શરો કહેવાય તેમ બીજાના ધન વડે મોજશોખ મારનારને ધનવાન્ થી રોતે કહી શકાય ?

વળી પરસ્ત્રી ગમનાદિક પાપો કેમ મનુષ્ય કરતો હોય તો પણ તેનું પાપ પણ આદિકાને પણ બાધા કરે છે. અથર્વવેદમાં કહ્યું છે કે:—

નાસ્ય ધેનુઃ કલ્પાણી નાનડ્વાન્ સહતે ધુરં વિજાનીર્યત્ર બ્રાહ્મણો રાત્રિં વસતિ પાપયા । અથ. વે. સં. કા. ૫, અ. ૪ મં. ૧૮ ॥

અર્થ:—જે દેશમાં આલ્મણાદિક પ્રજા રાત્રિમાં બ્યભિચારિણી સ્ત્રીની સાથે નિવાસ કરે છે તે દેશમાં ગાય દુધ નહીં આપે; અને તે દેશમાં ગાડું આદિ ખેંચવાને મળજીત બગદ પણ હોષ શકતા નથી એમ જાણવું.

આ મંત્રમાં આલ્મણનું ગ્રહણ છે. છતાં પાપકર્મ કેમ પણ કરે તોપણ તેના દોષનો ભાગી સર્વ કોઈ થાય છે. તથાપિ વિશેષ કરીને આલ્મણનું પાપ તો સર્વને બાધા કરે છે, માટે શ્રુતિમાં આલ્મણનું ગ્રહણ કર્યું છે. આલ્મણની સાથે સર્વનો વિશેષ સંબન્ધ હોય છે, તેથી તેનું પાપ વિશેષ બાધકારક છે.

વ્યાયચ્છન્તથ વહયઃ સ્ત્રીષુ નાશં ગતા અમી ।

ઇન્દ્રદણ્ડવનહ્નપરાવણાયા સદા હ્યતઃ ॥ શુ. ની. અ. ૧ શ્લો. ૧૧૩ ॥

અર્થ:—પરસ્ત્રીગમનમાં પ્રીતિ કરનાર મન્દ્ર, દણ્ડક, નહુપ, રાવણ, વગેરે રાત્રીકો સ્ત્રીના નિમિત્તથી નાશ પામ્યા, માટે તેનો પરિત્યાગ કરવો.

પરસ્ત્રીગમનને કામદાસ્રમાં પણ નિષિદ્ધ બતાવ્યું છે:—

તદ્વિપરીત ઉત્તમવર્ણામુ પરગૃહીતામુ ચ પ્રતિપિદ્ધઃ । કા. સૂ. અધિ. ૧ અ. ૫ સૂ. ૨ ॥

અર્થ:—પૂર્વે કહેલા સમ્પત્તીય વિવાહમર્યાદાને છોડીને જો ક્ષત્રિય આલ્મણીમાં, તથા વૈશ્ય આલ્મણી અને ક્ષત્રિયાણીમાં અને શુદ્ર આલ્મણી તથા ક્ષત્રિયાણી તથા વૈશ્યામાં

(ઉત્તમવર્ણાસુ) પુત્ર ઉત્પન્ન કરે, અથવા કોઇ પણ ઋતિની પરત્ની સાથે (અન્યગૃહીતાસુ), અથવા (ચકારથી) વેશ્યાની સાથે ગમન કરે, તો તે નિષિદ્ધ હોવાથી પાપનું કારણ, કીર્તિનું નાશક, તથા લોકવિરુદ્ધ પણ છે.

एकतः सर्वभांसानि मत्स्यभांसं तथैकतः ।

एकतः सर्वपापानि परदारस्तथैकतः ॥ स्क.पु.प्रभास.ख.७अ.२९ श्लो. ५२॥

અર્થ :—એક તરફ સર્વ પ્રાણીઓનાં માંસ હોય અને બીજી બાજુ એકલું મત્સ્ય-માંસ હોય તો બંને સમાન છે, કેમકે સર્વ પ્રાણીઓનું માંસ મત્સ્ય ખાય છે. તેથી જોણે મત્સ્યને ખાધું તેણે સર્વ માંસ ખાધા બરાબર છે. તેવી રીતે એક તરફ સર્વ પાપો અને બીજી તરફ સ્ત્રીગમનનું પાપ એ બંને સમાન છે—અર્થાત્ મિથ્યા બાપણ, હત્યા, આદિ કરનારનું જે પાપ છે તે સર્વ એક પરસ્ત્રીગમન કરનારને થાય છે.

वेस्यागमन विषयमां शास्त्रे अमुं दोषं ज्ञात्वा येः—

अहो सर्वैः परित्याज्या पुंश्चली च विशेषतः ॥

ब्र. वै. पु. कृ. ज. ख. ४ पू. भा. ज. ३२ श्लो. ११ ॥

धनायुःप्राणयशसां नाशिनी दुःखदापिनी ।

स्वकार्यतत्परा शश्वत्परकार्यविनाशनी ॥

” ॥ ૧૨ ॥

અર્થ :—એ વાત આશ્ચર્યકારક છે કે સર્વેએ પરત્નીનો ત્યાગ કરવો જ જોઈએ. તેમાં વિશેષ કરીને તો વેશ્યાનો ત્યાગ કરવો, કેમકે તે ધન, આયુ, પ્રાણ, અને કીર્તિનો નાશ કરનારી; હરેક પ્રકારનાં દુઃખ દેનારી, હમેશાં પોતાના કાર્યમાં તત્પર અને બીજાના કાર્યનો નાશ કરનારી છે.

विद्युद्दीप्तिर्जિલે रेखा लोभान्मैत्री यथा भवेत् ॥

” ॥ ૧૩ ॥

परद्रोहाद्यथा संपत् कुलटाप्रेम तत्समम् ।

सर्वेभ्यो हिंस्रजन्तुभ्यो विपद्द्वીजं सदैव हि ॥

” ॥ ૧૪ ॥

અર્થ :—વેશ્યાનો જે પ્રેમ તે વીજળીનો અમકારો, જલમાં રેખા, તથા લોબવશથી થયેલી મિત્રતા, અને પરદ્રોહ કરીને પ્રાપ્ત થયેલી સંપત્તિની સમાન છે, મતલબ કે થોડો સમય રહેનારો છે. મનુષ્યોને મારનાર વ્યાઘ્રાદિ કરતાં પણ વેશ્યાનો પ્રેમ ભયંકર છે, અને તે હમેશાં આપત્તિના બીજરૂપ છે.

यो विश्वसेत्तां समूढो विपत्तस्य पदे पदे ॥

” ॥ ૧૫ ॥

અર્થ :—જે મૂઢ પુરૂષ વેશ્યાનો વિશ્વાસ કરે છે તેને પદે પદે વિપત્તિ આવે છે.

एता हसन्ति च रुदन्ति च कार्यहेतो-

र्विश्वासयन्ति च परं न च विश्वसन्ति ।

તસ્માન્નરેણ કુલશીલવતા સદૈવ

વેદ્યાઃ શ્મશાનઘટિકા ઇવ વર્જનીયાઃ ॥ પં૦ ત૦ તં૦ ૧ શ્લો૦ ૧૧૨ ॥

અર્થ:—વેશ્યાઓ પોતાના કાર્યની સિદ્ધિને માટે હસે છે તેમજ રડે છે, અને બીજાને પોતાના ઉપર વિશ્વાસ કરાવે છે, પરંતુ પોતે કાંઈના ઉપર વિશ્વાસ કરતી નથી. માટે કુલશીલ અને શીલ સ્વભાવવાળા પુરૂષે, શ્મશાનના અપવિત્ર ઘટની માફક વેશ્યાના સમાગમનો પરિભાગ કરવો જોઈએ.

કુર્વન્તિ તાવત્પથમં પ્રિયાણિ યાવન્ન જ્ઞાનન્તિ નરં પ્રસક્તમ્ ।

જ્ઞાત્વાઽથ તં મન્મથપાશવદ્દં ગ્રસ્તામિપં મીનમિવોદ્ધરન્તિ ॥ ૧૧ ॥ ૧૧૩ ॥

અર્થ:—વેશ્યા જ્યાંસુધી પુરૂષને પોતાનામાં આસક્ત થયેલો જાણતી નથી ત્યાંસુધી પ્રથમ તેના પ્રતિ પ્રિય આચરણ કરે છે, પછી જ્યારે તેને બરાબર કામાંતુર થઈ મોહમાં બંધાયેલો જાણે છે, ત્યારે, જેની રીતે મચ્છીમાર લોહાના કાંટાને લગાડેલા માંસને માછલીએ ગળ્યો છે એમ જાણી તેને બહાર ખેંચી કાઢે છે, તેવી રીતે તે (વેશ્યા) તેને પકડી રાખે છે અર્થાત્ તેના જીવનસાધન ધનાદિથી તેને જૂદો કરી નાંખે છે—તેની પાસેથી ધનાદિ હરણ કરી લે છે. ફરી તે માછલીની માફક તરફડતો રહે છે. વળી—

સમુદ્રવીચીવ ચલસ્વભાવાઃ સન્ધ્યાખરેણેવ મુહૂર્તરાગાઃ ।

સ્ત્રિયઃ કૃતાર્થાઃ પુરુષં નિરર્થં નિઘ્નીહિતાલક્ષકવચ્ચજન્તિ ॥ ૧૧ ॥ ૧૧૪ ॥

અર્થ:—વેશ્યાનો સ્વભાવ સમુદ્રના તરંગની પેઠે બહુ જ ચલ હોય છે. અર્થાત્ જેની રીતે સન્ધ્યાસમયના મેઘની રેખાનો લાલ રંગ મુહૂર્ત માત્ર રહે છે, તેવી રીતે વેશ્યાનો પ્રેમ (રાગ) પણ થોડો સમય જ ટકે છે. દુરાચારિણી સ્ત્રી પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થયા પછી તે ધનહીન (નિરર્થ) પુરૂષનો ત્યાગ કરે છે, જેમ વાસી થયેલા અક્ષતા(અલક્ષક)ને સ્ત્રીઓ પગમાંથી ધોઈ નાંખે છે.

શંવરસ્ય ચ યા માયા યા માયા નમુચેરપિ ।

વલેઃ કુંભીનસેથૈવ સર્વાસ્તા યોપિતો વિદુઃ ॥ પં૦ ત૦ તં૦ ૧ શ્લો૦ ૧૮૩ ॥

અર્થ:—જે માયાને શંખર નામનો અમુર, તથા નમુચિ, બલિ, કુંભીનસિ, આદિ રાક્ષસો જાણે છે તે સર્વને દુરાચારિણી સ્ત્રીઓ જાણે છે.

યદન્તસ્તન્ન જિહ્વાયાં યજ્જિહ્વાયાં ન તદ્વદ્દિઃ ।

યઠ્ઠિસ્તન્ન કુર્વન્તિ વિચિત્રચરિતાસ્ત્રિયઃ ॥ પં. ત. તં. ૪ શ્લો. ૮૮ ॥

અર્થ:—દુરાચારિણી સ્ત્રીના મનમાં જે છે તે જિહ્વામાં નહીં આવે. અને જે વાત જિહ્વામાં છે તે બહાર નહીં આવે. અને જે વાત બહાર બોલી બનાવશે તે પ્રમાણે વર્તશે નહીં. ખરેખર તેમનું ચરિત્ર વિચિત્ર છે. વળી—

મતિકા મશકો વેદ્યા મૂપિકો યાચકસ્તથા ।

ગ્રામણીર્ગજઐવ સર્પતે પરપક્ષકાઃ ॥ સૌર. પુ. અ. ૬૮ શ્લો. ૧૮ ॥

અર્થ:—માખી, મચ્છર, વેશ્યા, ઉંદર, માચક, ગામનો પટેલ (ગ્રામણી), તથા દેવડ (ન્યોતિધી)—એ સાત બીજના બાક છે. તેથી તેઓ બીજના દુઃખને જાણતા નથી. તેથી તેમનાથી દૂર રહેનાર સુખી થાય છે.

વિશ્વસ્તં સર્વથા ઘનન્તિ પ્રાર્થયન્ત્યો નવં નવં ।

મુધામયં વચો યાસાં કામિનાં રસવર્ધનમ્ ॥૧૫૩.પુ.૩.સ્.૬ અ.૧૧૭ શ્લો.૧૧॥

અર્થ:—જે સ્ત્રીઓની વાણી અમૃતતુલ્ય હોય કામી લોકોનો રસ વધારનારી છે એવી દુરાચારિણી સ્ત્રીઓ નવા નવા પુરૂષોની ઇચ્છા કરતી સતી તેમનો વિશ્વાસ કરનાર પુરૂષનો સર્વ પ્રકારે નાશ કરે છે.

કુંભદાસી પરિચારિકા કુલટા સ્વૈરિણી નટી શિલ્પકારિકા પ્રકાશવિનષ્ટા
રૂપાજીવા મણિકા ચેતિ વેશ્યાવિશેષાઃ । કા. સૂ. અધિ. ૬ અ. ૬ સૂ. ૫૪ ॥

અર્થ:—કુંભદાસી, પરિચારિકા, કુલટા, સ્વૈરિણી, નટી, શિલ્પકારિકા, પ્રકાશવિનષ્ટા, રૂપાજીવા, મણિકા એ વેશ્યાઓના બેદ છે.

અહીં “કુંભદાસી” શબ્દમાં ‘કુંભ’ શબ્દ નિકૃષ્ટ કર્મનું ઉપલક્ષણ છે અર્થાત્ જે લોકમાં પ્રસિદ્ધ નિકૃષ્ટ કર્મ કરનારી છે, તેને કુંભદાસી કહે છે. કુંભ નામ ધાતુ છે. જેવી રીતે ઘડો સર્વ મનુષ્યોના કામમાં આવે છે તેવી રીતે તે પણ સર્વના કામમાં આવે છે. માટે તેનું નામ કુંભદાસી છે. ગણિકા અને રૂપાજીવાનો તેમાં જ અતર્કાય છે. જે પોતાના સ્વામીની સર્વ પ્રકારની સેવા કરે છે તેનું નામ પરિચારિકા વેશ્યા છે. આદ્યજ્ઞા-દિના ધરમાં સેવા કરનારીને પરિચારિકા કહે છે. પોતાના પતિના બચ્ચી બીજના ધરમાં જન્મને જે બ્યભિચાર કરે છે તેનું નામ કુલટા છે. નાચનારીનું નામ નટી છે. પોતાના પતિનો તિરસ્કાર કરીને પોતાના ધરમાં કે બીજના ધરમાં જન્મને જે પરપુરૂષ સાથે રમણ કરનારી છે તેનું નામ સ્વૈરિણી છે. વસ્ત્ર રંગનાર તથા જીલાઈ આદિની બ્યભિચારિણી સ્ત્રીનું નામ શિલ્પકારિકા છે. પતિના જીવતાં અથવા મરણ પછી ઇચ્છાનુમાર બ્યભિચાર કરનારી સ્ત્રીનું નામ પ્રકાશવિનષ્ટા છે. આ સર્વ પ્રકારની વેશ્યાઓ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

દુરાચારી સત્તાવાળા લોકોએ પણ બ્યભિચારને માટે બહુ પ્રકારના ઉપાયો યોજ્યા છે. તે લોકોએ પોતાનો નરકપાત તથા બીજની દુર્ગતિનો વિચાર કર્યો નથી. તે નીચે પ્રમાણે:—

પ્રજ્ઞા જનપદકન્યા દશમેઽહ્નિ કિંચિદૌપાયનિકમુપગૃહ્ય પ્રવિશન્ત્યન્તઃપુરમુપ-
શુક્તા એવ વિસૃજ્યન્ત ઇત્યાન્ધ્રાણામ્ ॥ કામ. સૂ. અધિ. ૫ અ. ૫ સૂ. ૩૨ ॥

અર્થ:—ગામની વિવાહિત કન્યાઓ દશમા દિવસે કંઈક બેટની વસ્તુ લઈને રાજના અન્તઃપુરમાં પ્રવેશ કરે છે, તેની સાથે સમાગમ કરીને તેમને છોડી દે છે. આ આન્ધ્ર લોકોનો રિવાજ છે.

મહામાત્રેશ્વરાણામન્તઃપુરાણિ નિશિ સેવાર્થં રાજાનમુપગચ્છન્તિ વાત્સલ્ય-
કાણામ્ ॥ ,, ॥ ૩૩ ॥

અર્થ:—વાત્સલ્યુદ્ભવ નામના દેશમાં પ્રધાન મન્ત્રી અથવા શ્રીમંતેની સ્ત્રીઓ રાજની સેવાને માટે રાત્રે જાય છે. એ દક્ષિણ દેશમાં રિવાજ છે એમ કામમૂવતી દીકરામાં જણાવ્યું છે.

રૂપવતીર્જનપદયોપિતઃ પ્રીત્યપદેશેન માસં માસાર્ધં વા, વાસયન્ત્યન્તઃપુરિકા વૈદર્ભાણામ્ ॥ ૧, ॥ ૩૪ ॥

અર્થ:—વૈદર્ભ દેશમાં નગરની રૂપવાળી સ્ત્રીઓને (અન્તઃપુરિકાઃ) પરસ્પર રનેહ કરાવવાને બહાને સમાગમ કરવાને માટે અન્તઃપુરમાં એક માસ અથવા પંદર દિવસ સુધી નિવાસ કરાવે છે. (કાલંજર પર્વતની દક્ષિણ તરફના દેશને વિદર્ભ કહે છે.)

દર્શનીયાઃ સ્વભાર્યાઃ પ્રીતિદાયમેવ મહામાત્રરાજમ્બ્યો દદત્યપરાન્તકાનામ્ ॥ ૧, ॥ ૩૫ ॥

અર્થ:—અપરાન્ત દેશમાં પોતાની રૂપવતી સ્ત્રીઓને, પ્રધાન મન્ત્રી તથા રાજાને માટે પોતાના સ્વત્વ (માલિકી)ના ત્યાગપૂર્વક હમેશને માટે ભેટ કરે છે.

રાજક્રીડાર્થં નગરસ્થિયો જનપદસ્થિયથ સંઘ એકશથ રાજકુલં પ્રવિશન્તિ સૌરાષ્ટ્રકાણામ્ ॥ ૧, ॥ ૩૬ ॥

અર્થ:—સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં રાજની સાથે ક્રીડા કરવા માટે ગામની તથા નગરની સ્ત્રીઓ એકઠી અથવા એક એક રાજકુલમાં જાય છે.

एते चान्ये च बहवः प्रयोगाः पारदारिकाः ।

देशे देशे प्रवर्तन्ते राजभिः संप्रवर्तिताः ॥

॥ ૩૭ ॥

અર્થ:—આ પ્રકારે બીજા પણ કેટલાક પ્રકારના પારદારિક પ્રયોગ દેશ દેશમાં રાજ સોપાએ પ્રવર્તિત છે.

देवदासी ब्रह्मदासी स्वतन्त्रा शुद्रदासिका ।

दासी चतुर्विधा प्रोक्ता द्वे चात्रे क्षत्रियासमे ॥ ब्र.पु.उ.भा.पा.४ अ, ૮-૧૧ ॥

અર્થ:—દેવદાસી, બ્રહ્મદાસી, સ્વતન્ત્રા, શુદ્રદાસી—એ ચાર પ્રકારની દાસીઓ હોય છે. તેમાંની પહેલી બે (દેવદાસી અને બ્રહ્મદાસી) કનિષ્ઠ ક્ષત્રાણીની જાતિની ગણવામાં આવે છે.

अन्या वेश्याह्मनातुल्या तदन्या हीनजातिवत् ।

॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—ત્રીજી જે સ્વતન્ત્રા છે તે વેશ્યા પુલ્ય છે. અને ચોથી જે શુદ્રદાસી છે તેને નીચ જાતિની સ્ત્રીના પુલ્ય ગણવામાં આવે છે.

મદ્રાસ પ્રાન્તમાં દ્રવિડ દેશમાં આ દેવદાસી આત્મની જાતિ છે. તેમાં વિવાદની મર્યાદા નથી. વિવાદ કરવાની ઉમર થાય ત્યારે તેને દેવની સામે હાથ જોડીને ગામાં એક સૂત્ર બાંધવામાં આવે છે. તે સૂત્રમાં એક પાવણી પ્રમાણની અથવા તેથી અધિક પ્રમાણની એક વસ્તુ બનાવીને પરીવવામાં આવે છે. તેનું મામ માંગલ્યમૂત્ર છે. એ બાંધવાથી તેનો વિવાદ સમ્પન્ન થાય છે. પછી તેને ઇન્દ્રિયાનુમાર પતિ કરવામાં હરકત નથી.

સ્વયમ દેવલોક આવીને તેને સૂત્ર બાંધી જાય છે એમ કહીને તેમને ફાસલાવવામાં આવેલી હોય છે. બ્રહ્મદાસી ખાસ બ્રાહ્મણોના ઘરમાં જ રહીને તેમની સેવા કરે છે. અને મંદિરોમાં કામકાજ કરનારીને દેવદાસી કહે છે આવી રીતે અનાયાર કરવાને માટે દાસીની પ્રથા કાષ્ઠ કાષ્ઠ રૂપાન્તરમાં બ્રાહ્મણ લોકે ખુબ દુગચારને માટે ચલાવી છે. છતાંદિ દુરાચારની વૃદ્ધિથી અધોગતિ સિવાય બીજું શું ચલાવું છે? પરસ્ત્રી તથા દાસી, વેશ્યા, આદિની માથે ગમન કરવાથી પરલોકગમનમાં વિરોધથી અતિરિક્ત આ લોકમાં જ કઠિન રોગાદિની પણ પ્રાપ્તિ કહેવામાં આવી છે.

વેશ્યાભિર્વિવશીકૃતઃ કુપુરુષઃ સંજાયતે દુર્ગતૌ

દૌર્ગત્યેન દુરોદરે નિપતિતઃ સ્વં હારયત્યેવ સઃ ।

રુદ્ધો ઘૃતકરૈઃ કરોતિ વિધુરશ્ચાર્યં તતસ્તસ્કરો

વધ્યઃ સ્યાન્નૃપતેરહોઽનુગણિકાઽસક્તેર્દુરન્તા ગતિઃ ॥ મુગ્ધોપદેશ, શ્લો. ૫૨ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્યને વેશ્યાએ વશમાં લીધો છે તેને પુરુષ અવસ્થા હારિશ્ચ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. દરિદ્રતાથી ખર્ચવાને ધન થોડું રહે છે, ત્યારે અધિક ધન પ્રાપ્ત કરવાને જુગાર (દુરોદર) વગેરે રમે છે. પરન્તુ તેમાં પોતાની પાસે કંઈ રહેલું ધન પણ હારી જાય છે. અને જુગારી લોક પોતાનું દેવ વસુલ કરવાને માટે પકડીને તેને બાંધે છે. ત્યારે ધનને માટે તે ચોરી કરે છે. ચોરીની ખબર પડવાથી રાજપુરુષો પકડીને તેને મારે છે. આ પ્રકારે વેશ્યા આદિમાં આસક્ત થયેલા મનુષ્યની દુર્ગતિનો અન્ત આવતો નથી.

આ વિષયમાં ભર્તૃહરિએ પણ એક શ્લોક લખ્યો છે:—

જાત્યન્ધાય ચ દુર્મુસ્વાય ચ જરાજીર્ણાંચિલાક્ષાય ચ

ગ્રામીણાય ચ દુષ્કુલાય ચ ગલત્કુષ્ઠામિભૂતાય ચ ।

યચ્છન્તીપુ મનોહરં નિજવપુઃ લક્ષ્મીલવશ્રદ્ધયા

પણ્યસ્ત્રીપુ વિવેકકલ્પલતિકાશસ્ત્રીપુ રજ્યેત કઃ ॥ મ. શૃ. ગ. શ્લો. ૫૭ ॥

અર્થઃ—જન્માન્ધને, તથા અગ્રિય બોલનારને, તથા વૃદ્ધાવસ્થા વડે જેનું સકળ ઔગ જીર્ણ થયેલું છે તેવાને, અથવા એક ગામડીઆને, અથવા કુષ્ઠ રોગથી જેનું શરીર ગળી ગયું છે તેવાને પણ, થોડા ધનની ભાત્રાની આશાએ પોતાનું મનોહર શરીર અર્પણ કરનારી એવી, વિવેકરૂપી કલ્પલતાને કાપી નાંખનારી છરી રૂપ જે વેશ્યાઓ તેમાં કયો વિવેકી આસક્ત થાય? અર્થાત્ કાષ્ઠ નહિ.

કેટલાક 'લોક પરસ્ત્રીગમનથી દોષ નથી એમ માને છે, કારણ કે કામસત્રમાં એવું લખ્યું છે એમ કહે છે. આવું કહેનારના કામશાસ્ત્રજ્ઞાનની ગંભીરતા આશ્ચર્યકારક છે! જે સૂત્ર ઉપર તેઓ આધાર રાખે છે તે નીચે પ્રમાણે:—

શરીરસ્થિતિહેતુત્વાદાહારસધર્માણો હિ કામાઃ ॥કા.સૂ.અધિ.૧ અ.૨ સૂ.૪૬॥

અર્થઃ—જેવી રીતે બોજનની વિષમતાથી કદાપિ અજીર્ણાદિ દોષો ઉત્પન્ન થાય છે

તથાપિ શરીરની પ્રિયતિતે માટે બોજનનું સેવન કરે છેજ, તેની ગીતે કામ પણ અનિયમિત હોવાથી દોષોને ઉત્પન્ન કરે છે, છતાં જે મનુષ્ય જીનેન્દ્રિય નથી તે કામનો સર્વથા ત્યાગ કરી શકતો નથી અને જે આગ્રહથી ત્યાગ કરે તો ગગ વધવાથી ઉન્માદાદિ રોગોની ઉત્પત્તિ થાય, અને તેમ થતા શરીરનો પણ નાશ થનારો મંચર છે.

તે ઉન્માદાદિ દોષો કામગાત્રમા નીચેના મુત્રમા ખતાવેલા છે.—

ચક્ષુઃપ્રીતિર્મન સંગ મંચરપોત્પત્તિર્નિદ્રાન્હેદસ્તનુતા વિષયેભ્યો વ્યાદિર્લજ્ઞા-
પ્રણાશ ઉન્માદો મૂર્છા મરણમિતિ તેષાં લિંગાનિ ।કા. સૂ. અધિ. ૫ વ. ૧ સૂ ૫૥

અર્થ.—કામી પુરુષને જો જોવાથી ગમાગમની ધ્રુષ્ટાદિ કામની ઉત્પત્તિ થાય છે, બાદ નેત્રની પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે તેની પ્રાપ્તિ ન થવાથી મનમા આસક્તિ થાય છે આસક્તિ થતા તેને હું કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે એવો મંચર થાય છે. સદૃષ્યો નિદ્રાનો નાશ થાય છે, અને નિદ્રાના અભાવથી શરીરની કુશતા પ્રાપ્ત થાય છે અને પછી અન્ય વિષયોમાંથી ચિત્ત હકી બાય છે અર્થાત્ તે એક જ વિષયનો મંચર કરતો રહેતો હોવાથી બીજા ખાન-પાનાદિમાંથી પણ તેની રૂચિ હકી બાય છે ત્યાર બાદ લજ્જાનો નાશ થાય છે. ગુરુજનોની પણ લાજ ગમ્યતો નથી, નિડર થાય છે, લજ્જા તથા ડરથી રહિત થતા અને કામનો આધાત પૂર્ણ રીતે લાગેલો હોવાથી ઉન્માદ ઉત્પન્ન થાય છે પછી ઉન્માદથી મૂર્છા, અને અન્તે મરણ થાય છે એ પ્રમાણે કામની દશ અવસ્થાઓ કહી છે.

દુર્બલ ચિત્તવાળા મનુષ્યને કામાદિ દોષથી ઉન્માદ થવાનું વૈદશાસ્ત્રમા પણ કહ્યું છે—

મદયન્ત્યુદગતા દોષા યસ્યાદુન્માર્ગમાશ્રિતાઃ ।

માનસોઽયમતો વ્યાધિરુન્માદ ઇતિ કીર્તિતઃ ॥માધવનિ. ઉન્માદ. નિ.શ્લો. ૧ ॥

અર્થ —જે કારણથી વાત પિત્ત કફ રૂપી દોષો વધીને પોતાનો માર્ગ છોડી મનો-વદા નાહીમાં પ્રવેશ કરી મનને ઉન્મત્ત બનાવે છે, તે કારણથી આ માનસિક વ્યાધિને ઉન્માદ કહે છે

एकंमशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः ।

માનસેન ચ દુઃખેન સ પચવિધ ઉચ્યતે ॥

,, ॥ ૨ ॥

विषाद्वचति पष्ठश्च ।

,, ॥ ૩ ॥

અર્થ —એક એક દોષ અથવા સર્વ દોષો અત્યન્ત દુષિત થવાથી ત્રણ મનિપાત, તથા મનના દુઃખથી બીજા બે મનિપાત મળી પાચ, અને વિષથી છઠો, એમ છ ઉન્માદ થાય છે

विरुद्धदुष्टाशुचिभोजनानि प्रघर्षणं देवगुरुद्विजानाम् ।

ઉન્માદહેતુર્ભયદર્પપૂર્વો મનોઽભિચાતો વિગમાશ્ચ ચેષ્ટા ॥ ,,

॥ ૪ ॥

અર્થ:—પ્રકૃતિની વિરૂદ્ધ હોય, તથા ખરાબ વિષ આદિ યુક્ત હોય, તથા અપવિત્ર હોય એવું અન્ન ખાવાથી, તથા દેવ, ગુરૂ અને દિવનો તિરસ્કાર કરવાથી, તથા ભય અને હર્ષથી થનાર મનના આઘાતથી, તથા વિષમ વ્યવહાર અને (ચક્રારથી) કામ, ક્રોધ, લોભ, મત્યાદિથી ઉન્માદ ઉત્પન્ન થાય છે.

કામની વૃદ્ધિથી મરણનો સંભવ પ્રાપ્ત થાય તો પ્રાણરક્ષાને માટે પરસ્ત્રીગમન પણ કામશાસ્ત્રમાં સ્વીકાર્યું છે:—

यदा तु स्थानात्स्थानान्तरं कामं प्रतिपद्यमानं पश्येत्तदाऽऽत्मशरीरोपघातत्राणार्थं परपरिग्रहानभ्युपगच्छेत् ॥ का. सू. अधि. ૫ અ. ૧-૩ ॥

અર્થ:—કોઇ સ્ત્રીને જોઇ સમાગમની ઇચ્છાપ કામની ઉત્પત્તિ વગેરે જે દશ અવસ્થાઓ વાળો કામ ઉપર કહ્યો તે કામ એક અવસ્થામાંથી બીજી અવસ્થામાં જતાં જ્યારે તેને રોકવાને સમર્થ થતો નથી, ત્યારે શરીરની રક્ષાને માટે પરસ્ત્રી (પરપરિગ્રહાન્) ગમન કરવું પણ ઠીક છે, એ પ્રમાણે આ સૂત્રમાં કહ્યું છે.

आयु. क्षतिर्विकलतात्पुपहास्यता च
निन्दार्थहानिर्लघुता विगतिः परत्र ।
स्यादेव यद्यपि रतेन पराङ्मनायाः

प्राहुस्तथाप्यनघमित्यपि कारणेन ॥ अनंगरंग. स्थल. ૮ ્લો. ૧૦ ॥

અર્થ:—યદ્યપિ પરસ્ત્રીમાં આસક્ત થયેલા પુરૂષના આયુનો ક્ષય, શરીરમાં વિકલતા, તથા અત્યન્ત હાંસી, તથા નિન્દા, ધનહાનિ, લોકોમાં હલકાપણ, અને પરાક્રમમાં દુર્ગતિ થાય છે. તથાપિ પ્રાણુ જવાનો પ્રસંગ આવતાં તેની રક્ષા કરવાના પ્રયોજન નિમિત્ત પરસ્ત્રી-ગમન કરવું પડે તો તેથી પાપનો અભાવ (અનઘમ્) છે એમ પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

આ પ્રમાણે દુર્બલ ચિત્તવાળાને કામના આઘાતથી ઉન્માદાદિ થવાથી મરણની સભાવના માલમ પડે તો તે પ્રસંગે, પ્રાણરક્ષા થતી હોય તો પરસ્ત્રીગમન કરવાથી દોષ નથી એમ કામશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, કારણ કે ધર્મનું આચરણ કરવાનું સાધન શરીર જ પ્રધાન છે માટે અન્તિમ ઉપાય રૂપે અભક્ષ્યભક્ષણ અથવા અગમ્યગમનથી પણ તેની રક્ષા થાય તેમ હોય તો તે કરવું એવું તાત્પર્ય છે, અન્યથા તેમ કરે તો પાપ જ લાગે.

પુરૂષ આદિએ આ પ્રકારની દશાને પ્રાપ્ત થવાથી એવું કાર્ય કર્યું હતું. વળી ઉપસ્થિત આકાયવ્ય ઋષિએ પણ પ્રાણરક્ષાને માટે હાથીના મહાવતનું જૂઠું અન્ન માગીને ખાધું, પરન્તુ તે પતિત નહી થયા. (છાં.અ૦૧-૧૦). (જેવી રીતે દુર્બલ ચિત્તવાળા પુરૂષને કામથી ઉન્માદ આદિ થાય છે તેમ દુર્બલ ચિત્તવાળા સ્ત્રીને પણ ઉન્માદ, મરણ, મત્યાદિ થાય છે.)

नारी चेन्नतयौवनाभिलषितं कान्तं न चेदाप्नुया-
दुन्मादं मरणं च विन्दति तदा कन्दर्पसंमोहिता ।
संचिन्त्येति समागतां परवधुं रत्पथिनीं स्वेच्छया
गच्छेत्क्वापि न सर्वदा सुमतिमानित्याह वात्सायनः ॥

,, ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—યુવાન સ્ત્રીને જે ઇચ્છિત પતિ ન મળે તો તેને પણ ઉન્માદ તથા મરણ પ્રાપ્ત થાય છે. એવી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલી કોઈ પરસ્ત્રી સ્વેચ્છાથી રતિને અર્થે પાસે આવે તો કામથી મુમોહિત થયેલી છે એમ સમજી બુદ્ધિમાન પુરુષ તેની સાથે ગમન કરે. પરંતુ સર્વદા તેથી અતિરિક્ત કોઈ પણ (ક્વાપ) પ્રેમગેગમન કરવું નહિ એમ વાત્સાયન ઋષિ કહે છે.

આમ હોવા છતાં એટલે કે આ પ્રકારે પ્રાણનો નાશ થવાના પ્રસંગમાં જ પરસ્ત્રી-ગમન કરવાનું શાસ્ત્રમાં જે કહ્યું છે તેનું તાત્પર્ય ન સમજતાં, શાસ્ત્રના બહાનાથી સ્વેચ્છા-પૂર્વક દરેલા પરસ્ત્રીગમન રૂપ પોતાના દોષની અવગણના કરનાર હમેશાં અધોગતિને જ પ્રાપ્ત થાય છે. લોકોને ઉલટા માર્ગ પર ચલાવી પોતાના સ્વાર્થને સિદ્ધ કરનાર મનુષ્યથી જ ધર્મહાનિ થયા કરે છે.

કોઈ લોકોએ તો અનેક પ્રકારનાં શૃંગારરસનાં પુસ્તકો લખીને તેના પ્રચાર કર્યો છે. બુદ્ધિહીન મનુષ્યો હાલ પણ તેની પ્રશંસા કરતા જોવામાં આવે છે. જે પુસ્તકોનું અધ્યયન કરવાથી મનુષ્યોની બુદ્ધિ અધર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય તેવાં પુસ્તકો લખનારને પુણ્યપાપનો વિચાર હોતો નથી. શૃંગારકૌમુદી, અંબોપદેશ, પૂરપ્રબન્ધ, ધૂર્તાનન્દ, આદિ ગ્રન્થો દુર્બલ ચિત્તવાળા વાંચે તો ધર્મમાર્ગથી વિચલિત થાય જ. બાળક તથા બાલિકાઓને માટે તેનો સ્પર્શ પણ યોગ્ય નથી.

અન્ય પ્રકારનાં પાપ.

અહીં સુધી (૧) પર દ્રવ્યાભિધાન આદિ ત્રણ પ્રકારનાં માનસિક પાપ, તથા (૨) પાદ્મ્યાદિ ચાર પ્રકારનાં વાચિક (વાણીનાં) પાપ, તથા (૩) અદત્તનું ઉપાદાન (અહણ) આદિ ત્રણ પ્રકારનાં શારીરિક (કાયિક) પાપ—એમ સર્વ પાપોનો અન્તર્ભાવ આ ત્રણ પ્રકારનાં પાપોમાં કર્યો. પરંતુ પાપોના આ ત્રણ સામાન્ય પ્રકાર કહ્યા પાપોના વિશેષ પ્રકાર પણ છે જેવા કે મહાપાતક, ઉપપાતક, આદિ. તેમ જ ઉપરનાં દશ જાતનાં પાપ ઉપરાંત અન્ય જાતનાં પાપ પણ છે, અને તે દશ જાતનાં પાપના પેટા પિલાગ તથા તેમનું ભિન્ન ભિન્ન ફળ પણ છે. માટે તે સર્વનો અત્રે ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે.

મહાપાતક.

ब्रह्महत्या घुरापानं स्तेयं गुर्वद्वनागमः ।

महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥म० स्मृ० अ० ૧૧ શ્લો० ૫૪॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણને મારવો તે, તથા નિષિદ્ધ પેધી નામનો દારૂ પીવો તે, તથા બ્રાહ્મણના સુવર્ણની ચોરી કરવી તે, તથા ગુરૂની સ્ત્રીની સાથે ગમન કરવું તે, તથા આ ચાર પ્રકારનાં પાપકર્મ કરનારની સાથે એક વર્ષ સુધી સદાસ રાખવો તે એ પાંચ મહાપાતક કહેવાય છે.

એક વર્ષના સહવાસ સંબંધી પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે છે:—

સંવત્સરેણ પતન્તિ પતિતેન સહાચરન્ ॥ વૃ. વિ. સ્મૃ. અ. ૩૫ સૂ. ૩ ॥

एकयानभोजनासनशयनैः ॥ ॥ ૪ ॥

અર્થ:—પતિતની સાથે એક વાહનમાં બેસવું તથા સાથે બેસીને જમવું તથા એક આસન ઉપર બેસવું તથા સૂવું આદિ વ્યવહાર એક વર્ષ સુધી કરવાથી મનુષ્ય પતિત થાય છે એવું ધર્મશાસ્ત્રનું કથન છે. અને—

यौनहौवमौखसंवन्धात्सद्य एव ॥ ॥ ૫ ॥

અર્થ:—પતિતની સાથે વિવાહ (યૌન), યજ્ઞ (હૌવ) અને અધ્યયન (મૌખ) ઇત્યાદિ વ્યવહાર કરવામાં આવે તો તો તરત જ પતિત થવાય છે.

સૂતસંહિતા પણ તે જ વાતને કહે છે:—

प्रतिपिद्धसुरापानं ब्रह्महत्या तथैव च ।

ब्राह्मणानां सुवर्णस्य हरणं मुनिपुङ्गव ॥ સૂ. સં. સ્વ. ૪ અ. ૪૧-૬ ॥

जननीगमनं चैव संयोगस्तैः सह द्विजाः ।

महान्ति पातकान्पाहुर्मुनय सूक्ष्मदर्शिनः ॥ ॥ ૭ ॥

અર્થ:—હે મુનિશ્રેષ્ઠો ! નિષિદ્ધ પંક્ષી નામનો દારૂ પીવો તે, તથા બ્રાહ્મણની હત્યા કરવી તે, તથા બ્રાહ્મણના સુવર્ણનું હરણ કરવું તે, તથા માતાની સાથે ગમવું કરવું તે તથા આ ચારની સાથે સંયોગ રાખવો તે સર્વ મહાપાતક છે એમ સૂક્ષ્મદર્શી ઋષિઓ કહે છે. (૭)

प्रयोजयिता मन्ता कर्तेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु भागिनः ॥

આ. ઘ. સૂ. પ્ર. ૨, પટ. ૧૧ સ્વણિડ. ૨૯ સૂ. ૧ ॥

અર્થ:—કર્મ કરવાની પ્રેરણા કરનાર, તથા અનુમતિ દેનાર, તથા કર્તા એ ત્રણ પુણ્ય અને પાપકર્મના ફલરૂપ સ્વર્ગ તથા નરકના ભાગી થાય છે.

કોષ્ઠનો પણ આશ્રય લીધા વિના સ્વતન્ત્ર ક્રિયા કરવામાં જે પ્રવૃત્ત થાય છે તેને કર્તા કહે છે. ધર્મ અથવા અધર્મ કરવામાં પ્રવૃત્ત કરનારે અનુકૂલ સહાય કરીને જે ક્રિયાને સિદ્ધ કરે છે તે પ્રયોજક (પ્રયોજયિતા) કહેવાય છે. અપ્રવૃત્ત મનુષ્યને પ્રવૃત્ત કરનારને પણ પ્રયોજયિતા કહે છે. તેના આગ્રાપક, અભ્યર્થયિતા અને અનુગ્રાહક ઇત્યાદિ બેદ છે. સેવક આદિને “ તમે મારા શત્રુને મારો ” એ પ્રકારે કહીને પ્રવૃત્ત કરનારને આજ્ઞાપક કહે છે. મારવાની ઇચ્છાવાળો પુરૂષ પોતે સ્વયં મારવાને સમર્થ નહીં હોવાથી પોતાનાથી મોટાને “ આપ મારા શત્રુને મારો ” આ પ્રકારની પ્રાર્થના વડે પ્રવૃત્ત કરનારને અલ્પ-થયિતા કહે છે. અનુગ્રાહક જે પ્રકારના હોય છે. એક “ તમે શત્રુને આ પ્રકારે મારો, ધર્મ સંપાદન કરવામાં આ તમને વિઘ્નરૂપ છે ” એ પ્રમાણે મારવાનો ઉપાય બતાવનાર પહેલા અનુગ્રાહક છે. અને કોષ્ઠ મનુષ્ય પોતાના શત્રુનો મારવાનો ઉદ્દેશ બોધને પોતાની રક્ષાને માટે દોડતો હોય તે વખતે તેને કોષ્ઠ રોકે છે તો શત્રુ આવીને તેને મારે છે. અહીં રોકનાર મનુષ્ય બીજો અનુગ્રાહક કહેવાય છે. મારવાને પ્રવૃત્ત થયેલા મનુષ્યને સંમતિ દેનાર અનુમન્તા કહેવાય છે.

ભાવ એવો છે કે કાષ્ઠ પશુ પુણ્ય અથવા પાપ કરવામાં આવે તો તે કરનાર (કર્તા) ને, અનુમતિ દેનારને, પ્રવૃત્ત થયેલાને સહાયતા કરનારને, અપ્રવૃત્તને પ્રવૃત્ત કરનારને તથા ઉપાય બતાવનારને, આશ્રય દેનારને, શસ્ત્રાદિક સાધન દેનારને, અન્નાદિ દેનારને, અને પાપને જોઇ તેની ઉપેક્ષા કરનારને પશુ સ્વર્ગ નરક આદિ રૂપ ફલ થાય છે. પરન્તુ—

યો મૂય આરમ્ભતે તસ્મિન્ફલવિશેષઃ ॥

,,

॥ ૨ ॥

તે સર્વની મધ્યે, ક્રિયા સમાપ્ત કરવાને માટે જે શરૂઆતથી અન્ત સુધી કાપ કરે છે તે અધિક ફલનો ભાગી થાય છે. તેવી રીતે અહીં બ્રહ્મહત્યા આદિક પાપ સંબંધી પશુ કર્તા, પ્રયોજક, આદિકને પાપના ભાગી સમજવા જોઇએ.

શ્લોકમાં જે “મુરા” શબ્દ છે તેથી સર્વ પ્રકારની મદિરાનું મદ્ય નથી, કેમકે—

મુરા વૈ મલમન્નાનાં પાપ્મા ચ મલમુચ્યતે ।

તસ્માદ્બ્રાહ્મણરાજન્યૌ વૈશ્યથ ન મુરાં પિત્રેત્ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૧૧-૧૩ ॥

અર્થઃ—મુરા નામનો જે મદ્ર છે તે અન્નનો મદ્ર છે. અને પાપને જ મદ્ર કહે છે. માટે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય એ ત્રણે મુરા પીએ નહીં. (એવા આદિના લોટને પાણીમાં સળગીને મુરા બનાવવામાં આવે છે, તેથી તેને અન્નનો મદ્ર કહે છે.)

ગૌડી પૈઠી માધ્વી ચ વિજ્ઞેયા ત્રિવિધા મુરા ।

યથૈવૈકા તથા સર્વા ન પાતવ્યા દ્વિજોત્તમૈઃ

,,

॥ ૧૪ ॥

અર્થઃ—ગૌડી તથા પૈઠી તથા માધ્વી એ ત્રણ પ્રકારની મુરા હોય છે. જેવી ઉપર કહેલી એક મુખ્ય પૈઠી મુરા છે તેવી જ બાકીની બધી મુરા છે. તેથી બ્રાહ્મણોએ તે ત્રણેમાંથી એક પશુ મુરા પીવા યોગ્ય નથી. પૈઠી મુરા અત્યન્ત નિપિદ્ધ હોવાથી તેને પીવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત વિશેષ હોય છે. તેથી તેનું પાત મહાપાતકમાં ગણવામાં આવ્યું છે.

મનુષ્યને ધર્મ સંગ્રહ કરવામાં અનેક પ્રકારના યોગ્ય પુણ્યની સહાયતા લેવી પડે છે. જે જે યોગ્ય મનુષ્યની સહાયતા લેવામાં આવે છે તે સર્વ—આત્માર્થ, ઉપાધ્યાય, શાસ્ત્રનો ઉપદેશ, મંત્રદાયને પ્રવૃત્ત કરનાર, તથા જન્મદાતા પિતા—એ સર્વને શુરુ શબ્દથી કહી શકાય છે. “બ્રહ્મહત્યા મુરાપાનમ્” એ મનુ મહારાજના શ્લોકની ટીકામાં કુલ્લુકભટ્ટે “શુર્વજ્ઞના” શબ્દનો અર્થ “શુરુભાર્યા” જ લીધો છે. અને યાસવદ્વક્ય સ્મૃતિની અપરાદિત્ય વિરચિત વ્યાખ્યામાં “શુરુતરૂપમ્” શબ્દનો અર્થ “પિતૃદારગામી” એવો લખ્યો છે. બંનેએ શુરુ શબ્દનો અર્થ સ્પષ્ટ લખ્યો નથી. “જનનીગમનં ચૈવ” એ સુનસંદિતાના શ્લોકમાં “માતૃવાચક” શબ્દ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે, અને—

નિપેકાદીનિ કર્માણિ યઃ કરોતિ યથાવિધિ ।

સંભાવયતિ ચાત્રેન સ વિપ્રો ગુરુરુચ્યતે ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૨-૧૪૨ ॥

અર્થઃ—જે ગર્ભાધાનાદિ સંસ્કાર શાસ્ત્રાનુસાર કરે છે, તથા અન્ન વડે તેનું પોષણ કરે છે તેને શુરુ કહે છે.

આ મનુ સ્મૃતિના ૧લોકમાં પણ “ ગુરુ ” શબ્દ પિતાને માટે જ સ્પષ્ટ કેલો છે. માટે આ ૧લોકમાં ગુરુજ્ઞના શબ્દનો અર્થ “ માતા ” જ છે. તથાપિ—

ગુરુત્તર્યં દિ. ગુર્વર્થ ન દૂપંયતિ માનવમ્ ।

ઉદાલકઃ શ્વેતકેતું જનયામાસ શિષ્યતઃ ॥ મ૦મા૦શા૦પ૦અ૦ ૩૪-૨૨ ॥

અર્થઃ—ગુરુની આજ્ઞાનુસાર ગુરુને અર્થે પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાને માટે ગુરુની પત્નીની સાથે ગમન કરવાથી મનુષ્યને પાપ લાગતું નથી, કેમકે ઉદાલક મુનિએ પોતાના શિષ્ય દ્વારા પોતાની સ્ત્રીમાં શ્વેતકેતુ નામના પુત્રને ઉત્પન્ન કર્યો હતો.

આ ૧લોકથી ગુરુપત્નીનું જ ગ્રહણ કરવું યોગ્ય છે. આ પ્રકારે ગુર્વર્જનાનો અર્થ માતા તથા ગુરુપત્ની બંને સિદ્ધ થાય છે. માટે બંનેમાંથી કોઈની સાથે ગમન કરવું તે મહાપાતક છે. અહીં ગુરુ પણ આચાર્ય તથા ઉપાધ્યાય આદિથી ભિન્ન વેદના પઢાવનારને જ સમજવા, કેમકે—

ય આઘ્રુણોત્યવિતયં વ્રહ્મણા શ્રવણાવુભૌ ।

સ માતા સ પિતા જ્ઞેયસ્તં ન દુષ્ટેત્કદાચન ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૨-૧૪ ॥

અર્થઃ—જે ગુરુ વર્ણ તથા સ્વરોના ફરક વિના યથાર્થ રૂપે વેદને શિષ્યના બંને કાનમાં ભરી દે છે તે જ માતા અને તે જ પિતા છે એમ જાણવું. તેમની સાથે કદાપિ દ્રોહ કરવો નહોં.

આ ૧લોકથી મનુ મહારાજે ધણા બારે ઉપકારી હોવાથી આ ગુરુને જ માતા તથા પિતા રૂપ કહ્યા છે. માટે ગુરુ શબ્દથી વેદ પઢાવનાર ગુરુને જ સમજવા.

ગુરુણામધ્યધિક્ષેપો વેદનિન્દા સુહૃદ્વધઃ ।

વ્રહ્મહત્યાસમં જ્ઞેયમધીતસ્ય ચ નાશનમ્ ॥ યાજ્ઞ. સ્મૃ. અ. ૩ ૧લો. ૨૨૮ ॥

અર્થઃ—પઢાવનાર તથા માતા પિતા આદિ ગુરુની ઉપર આક્ષેપ કરવો (અધ્યધિક્ષેપઃ) અર્થાત્ મિથ્યા પાપનું આરોપણ કરવું, વેદની નિન્દા કરવી અર્થાત્ નાસ્તિકાદિ મતનો સ્વીકાર કરીને વેદની અપ્રમાણિકતાનું કથન કરવું, તથા બ્રાહ્મણથી ભિન્ન મિત્રનો વધ કરવો, અને પદેશા વેદનો ફરી અભ્યાસ નહોં કરતાં તેને બૂલો જવો—એ સર્વ બ્રહ્મહત્યાની સમાન પાપ છે એમ જાણવું.

વ્રહ્મોજ્જ્ઞતા વેદનિન્દા કૌટસાહ્યં સુહૃદ્વધઃ ।

ગર્હિતાન્નાદ્યયોર્જગ્નિઃ સુરાપાનસમાનિ પટ્ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૧૧-૫૬ ॥

અર્થઃ—પદેશા વેદનો અભ્યાસ નહોં કરીને તેને બૂલો જવો, તથા નાસ્તિકાદિ લોકનાં શાસ્ત્રોનો સ્વીકાર કરી વેદની નિન્દા કરવી, ખોટી સાક્ષી પૂરવી, બ્રાહ્મણથી ભિન્ન મિત્રનો વધ કરવો (બ્રાહ્મણમિત્રનો વધ તો બ્રહ્મહત્યા ગણાય છે), તથા નિન્દિત તથા બક્ષણ કરવાને નિષિદ્ધ કરેલું લસણ, માંસ, આદિનું ભક્ષણ—એ છ પાપને સુરાપાનની સમાન કહ્યાં છે.

આ મનુ મહારાજના શ્લોકમાં વેદનો ત્યાગ તથા વેદની નિન્દા અને સુહૃદનો વધ એને સુરાપાન સમાન કહ્યાં છે. સાક્ષાત્ બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત, અને વેદનો ત્યાગ, વેદનિન્દા તથા મિત્રવધનું પ્રાયશ્ચિત્ત-એ બંનેમાં ભેદ છે. તેથી બ્રહ્મહત્યાની સમાન હોવા છતાં પણ પ્રાયશ્ચિત્તના વિકલ્પને માટે મનુ મહારાજે વેદનિન્દા આદિને સુરાપાન સમાન કહ્યાં છે.

અનૃતં ચ સમુત્કર્ષે રાજગામિ ચ પૈશુનમ્ ।

ગુરોશ્ચાલીકનિર્વન્યઃ સમાનિ બ્રહ્મહત્યયા ॥ ૫૫ ॥

અર્થ:—લોકોમાં પોતાની શ્રેષ્ઠતા બતાવવાને માટે મિથ્યા ભાષણ કરવું, તથા ખીજના ગુણોને છુપાવવાને માટે મિથ્યા ભાષણ કરવું, તથા રાજની આડી કરવી, તથા માતા, પિતા, ગુરુ, આદિ ઉપર મિથ્યા પાપનું આરોપણ કરવું—એ સર્વ બ્રહ્મહત્યા સમાન છે.

ગોમર્ષિણીચાલવધો બ્રહ્મહત્યાસમાનિ ચ ॥

પ્રવેતા સ્મૃ, યાજ્ઞ. સ્મૃ. અ. ૩ શ્લો. ૨૨૮ ની અપરા. ટી. ॥

અર્થ:—ગાય, તથા ગર્ભિણી તથા બાલકનો વધ પણ બ્રહ્મહત્યા સમાન છે. (મન્વાદિ ઋષિ લોકોએ ગોવધને ઉપપાત્તમાં ગણ્યા છે.)

નિપિદ્મક્ષણં જૈહ્યમુત્કર્ષે ચ વચોઽનૃતમ્ ।

રજસ્વલામુત્વાસ્વાદઃ સુરાપાનસમાનિ તુ ॥ યાજ્ઞ. સ્મૃ. અ. ૩-૨૨૯ ॥

અર્થ:—નિપિદ્મ લસણ આદિનું ભક્ષણ, તથા મન, વાણી અને શરીર વડે થતા બ્યવહારમાં કુટિલતા, પોતાનો ઉત્કર્ષ બતાવવાને માટે મિથ્યા ભાષણ કરવું, રજસ્વલા સ્ત્રીની સાથે ગમન કરવું, ઇત્યાદિ સર્વ સુરાપાન તુલ્ય પાપ છે.

અશ્વરત્નમનુપ્યસ્ત્રીભૂવેનુહરણં તથા ।

નિક્ષેપસ્ય ચ સર્વે હિ સુવર્ણસ્તેયસંમિતમ્ ॥ ૨૩૦ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મણનો ઘેડો તથા રત્ન, પુરુષ, સ્ત્રી, ભૂમિ, નવી વાઘેલી ગાય, તથા સુવર્ણથી ભિન્ન નિક્ષેપનું હરણ કરવું—એ સર્વ સુવર્ણસ્તેય ગણાવે કહેવામાં આવ્યું છે. (વિશ્વાસથી કોઈ મનુષ્યે સાચવી રાખવાને માટે સોપેનું ધન તે નિક્ષેપ છે. તે પાછું માગતાં આપણું નહીં-ઈનકાર કરવું, તેનું નામ નિક્ષેપહરણ છે. મનુષ્યએ કહેલા રજત, વજ્રમણિ, એ સર્વને રત્નની અંદર ગણવાં)

સ્વદ્રવ્યં યત્ર વિશ્રમ્ભાન્નિસિપત્યવિશક્ષિતઃ ।

નિક્ષેપો નામ તત્પ્રોક્તં વ્યવહારપદં શુચૈઃ ॥ નાર. સ્મૃ. ૨ વિવાદપદ, શ્લો. ૧ ॥

અર્થ:—વિશ્વાસથી શંકા રહિત થઇને કોઇને મંજાણી રાખવા સાથે સોપિકા ધનને છુદ્ધિમાન લોકો નિક્ષેપ કહે છે, તેના માલિકને પાછું સોંપવામાં જો તે તત્કરાર કરે તો રાજની પાસે ફરીઆદનું નિમિત્ત થવાથી તે ધન વ્યવહારપદ કહેવાય છે.

સ્મૃત્યાચારવ્યપેતેન માર્ગેનાઽઽર્ચયિતઃ પરૈઃ ।

આવેદયતિ ચેદ્રાજ્ઞે વ્યવહારપદં હિ તત્ ॥ યાજ્ઞ. સ્મૃ. અ. ૨-૫ ॥

અર્થ:—પોતાના વિરોધી મનુષ્યો વડે ધર્મશાસ્ત્ર તથા સદાચારની વિરૂદ્ધ વર્તવાના બહાનાથી દબાયેલો મનુષ્ય જો રાજાની પાસે જઇતે “ મને આ પ્રમાણે અન્યાયથી દબાવ્યો છે ” એવું નિવેદન કરે તો તે નિવેદન વ્યવહારનું સ્થાન (નિમિત્ત) થાય છે. કોઈ પણ મનુષ્ય-શાસ્ત્ર તથા સદાચારની વિરૂદ્ધ વર્તવાથી રાજાની પાસે ફરીઆદ તથા ન્યાય કરવાનું નિમિત્ત બને તો તે વ્યવહારપદ કહેવાય છે.

સલિભાર્યાકુમારીણુ સ્વયોનિષ્વન્ત્યજાસુ ચ ।

સગોત્રાસુ સુતસ્ત્રીણુ ગુસ્તલ્પસમં સ્મૃતમ્ ॥ યાજ્ઞ. સ્મૃ. અ. ૩-૨૩૧ ॥

અર્થ:—મિત્ર (સલિ) ની પત્ની, તથા ઉત્તમ જાતિની કુમારી કન્યા, બગિની (સ્વયોનિ), ચણ્ડાલી, પોતાના સમાન ગોત્રની સ્ત્રી, તથા પુત્રની સ્ત્રી—એમની સાથે ગમન કરવું તે પ્રત્યેક ગુસ્તલ્પગમન સમાન છે.

પિતુઃ સ્વસારં પાતુશ્ચ માતુલાનીં સ્તુપામપિ ।

માતુઃ સપત્નીં ભગિનીમાચાર્યતનયાં તથા ॥ , ॥ ૨૩૨ ॥

આચાર્યપત્નીં સ્વસુતાં ગચ્છંમ્તુ ગુસ્તલ્પગઃ । , ॥ ૨૩૩ ॥

અર્થ:—પિતાની બગિની, માતાની બગિની, મામી, પુત્રની સ્ત્રી, માતાની સપત્ની (શોક), પોતાની બગિની, આચાર્યની પુત્રી, તથા આચાર્યની પત્ની, અને પોતાની પુત્રી-એમની સાથે ગમન કરવાથી મનુષ્ય ગુસ્તલ્પગ થાય છે અર્થાત્ જે ગુસ્તલ્પગમનનું પાપ છે તે પાપનો ભાગી થાય છે.

પિતૃવ્યમાતામહમાતુલશ્ચશુરનૃપત્ન્યભિગમનં ગુરુદારગમનસમમ્ ॥

ઘૃ. વિ. સ્મૃ. અ. ૩૬, સૂ. ૪ ॥

અર્થ:—પિતાનો નાનો કે મોટો ભાઈ, માતાના પિતા, મામા, શ્વસુર, રાજા-એમાંથી કોઈની પણ પત્ની સાથે ગમન કરવાથી ગુરુદારગમનની સમાન પાપ લાગે છે.

શ્રોત્રિયસ્ત્રિણુપાધ્યાયમિત્રપત્ન્યભિગમનશ્ચ ॥ , ॥ ૬ ॥

અર્થ:—શ્રોત્રિય, ઋત્વિક, ઉપાધ્યાય તથા મિત્ર-એમની પત્નીની સાથે ગમન કરવાથી પણ ગુસ્તલ્પગમનનું પાપ લાગે છે.

સ્વસુઃ સલ્યાઃ સગોત્રાયા ઉત્તમવર્ણાયાઃ કુમાર્યા અન્ત્યજાયા રજસ્વલાયાઃ મવ્રજિતાયા નિશ્વિસાયાથ ॥ , ॥ ૭ ॥

અર્થ:—બગિનીની સખી, સમાન ગોત્રની સ્ત્રી, બ્રાહ્મણી, કુમારી કન્યા, ચણ્ડાલી, રજસ્વલા સ્ત્રી, સંન્યાસાશ્રમનો સ્વીકાર કરેલી સ્ત્રી, તથા મિત્રાદિએ કોઈ કારણથી આપણી પાસે મુકી હોય એવી સ્ત્રી સાથે ગમન કરવાથી ગુસ્તલ્પગમનની સમાન પાપ લાગે છે.

માતા માતૃજ્વસા શ્વશ્રૂર્માતુલાની પિતૃજ્વસા ।

પિતૃવ્યસલિશિષ્યસ્ત્રી ભગિની તત્સલ્પી સ્તુપા ॥ નાર. સ્મૃ. અ. ૧૨-૭૩ ॥

દુહિતાચાર્યમાર્યાં ચ સગોત્રા શરણાગતા ।

રાણી પ્રવ્રજિતા ધાત્રી સાધ્વી વર્ણોત્તમા ચ યા ॥ „ ॥ ૭૪ ॥

આસામન્યતમાં ગચ્છન્નુરુતલ્પમ ઉચ્ચતે । „ ॥ ૭૫ ॥

અર્થ:—માતા, માતાની બગિની, સાસુ, મામી, પિતાની બહેન, તથા કાકા, નિત્ર અને શિષ્યની સ્ત્રી, પોતાની બહેન, બહેનની સખી, પુત્રની સ્ત્રી (૭૩), પોતાની પુત્રી, આચાર્યની પત્ની, પોતાના ગોત્રની સ્ત્રી, શરણાગત સ્ત્રી, રાજ્ય કરનારની સ્ત્રી, સંન્યાસાશ્રમનો સ્વીકાર કરેલી સ્ત્રી, માતાથી ભિન્ન દુધ પાવું વિગેરે કામ વડે પોપણ કરનારી ધાવ, વ્રત કરનારી સ્ત્રી, તથા બ્રાહ્મણી (૭૪)—એમાંની કોઈ સ્ત્રી સાથે ગમન કરનાર ગૃહસ્થોગામી કહેવાય છે. (૭૫).

ઉપપાતક.

આ પ્રમાણે મહાપાતક તથા મહાપાતકની સમાન પાપોનું નિરૂપણ કરીને હવે ઉપપાતકોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

ગોવધો વ્રાત્યતા સ્તેયમૃણાનાં ચાનપાક્રિયાં ।

અનાદિતાગ્રિતાપણ્યવિક્રયઃ પરિવેદનમ્ ॥ યાજ્ઞ. સ્મૃ. અ. ૩-૨૩૪ ॥

અર્થ:—ગાયને મારવી, સમયને અનુમતી ઉપનયન તહો કરાવવું, બ્રાહ્મણનું સુવર્ણ, ઘોડા, આદિથી ભિન્ન વસ્તુની ચોરી કરવી, તથા યજ્ઞાદિ દ્વારા દેવતાઓના, તથા પુત્રના ઉત્પાદન દ્વારા પિતરોના, તથા વેદના અધ્યયન દ્વારા ઋષિઓના ઋણને દૂર કરવું તે મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે છતાં તે ન કરવું, અથવા કોઈ મનુષ્યનું કરજ કરી જાણી જોઈ તે પાછું ન આપવું (ઋણાનાં ચાનપાક્રિયા), અધિકારી હોવા છતાં અસિદ્ધોત્તમો સ્વીકાર ન કરવો, તથા વિક્રય કરવાને નિષિદ્ધ કરેલા લવણાદિને વેચવું, પરિવેદન અર્થાત્ વિવાહ કરવાને યોગ્ય મોટા ભાઈનું અતિક્રમણ કરીને નાના ભાઈએ પોતાનો વિવાહ કરવો, એ સર્વ ઉપપાતક કહેવાય છે. વળી—

મૃતાદ્યધ્યયનાદાનં મૃતકાધ્યાપનં તથા ।

„ ॥ ૨૩૬ ॥

અર્થ:—પગાર(મૃત-મૃત્તિ) આપીને વેદ બંધવો તથા પગાર (મૃતક-મૃત્તિ) લઈને પદાવલુ એ પણ પાતક છે. આને ગળનો સ્થોક મનુશ્રુતિમાં પણ છે:—

* * * * મૃત્યાધ્યાપનમેવ ચ ।

મૃત્યા ચાધ્યયનાદાનં * * * * ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૧૧ સ્કો. ૬૨ ॥

મૃત્તિ=પગાર, મહેનતાણું, વેતન.

ન પૂર્વં ગુરવે કિંચિદુપકુર્વોત ધર્મવિત્ ।

સ્નાસ્પંસ્તુ ગુરુણા જ્ઞાતઃ શક્ત્યા ગુર્વર્થમાહરેત્ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૨-૨૪૫ ॥

અર્થ:—ધર્મને જાણનાર શિષ્ય વિદ્યાર્થ્યનની સમાપ્તિ પહેલાં ગુરુને કાંઈ ધનાદિ આપે નહીં. સમાવર્તન બાદ ગુરુની આજ્ઞા લઈને પોતાની શક્તિ અનુસાર ગુરુને કાંઈ આપવું જોઈએ.

બાવ એવો છે કે અધ્યયન સમાપ્ત થતા પહેલાં ભિક્ષાવૃત્તિ સિવાય ગુરુને માટે પણ કાંઈ ચાચના કરવી નહીં. તો પછી પોતાને માટે ચાચના કરવી કે પ્રતિગ્રહ લેવાની વાત તો દૂર જ રહી. અધ્યયન સમાપ્ત થતાં ગુરુની આજ્ઞા લઈ ધની મનુષ્ય પાસે ચાચના કરીને પણ ગુરુને કાંઈ આપી પ્રસન્ન કરી તેમનો આશીર્વાદ લેવો જોઈએ.

માટે ગુરુ શિષ્યના સંબંધનો વિચાર કરીને તથા વિદ્યાની ગારવતાનો વિચાર કરીને વિદ્યાધ્યયનકાલમાં ગુરુ શિષ્ય બંનેએ વ્યાપારી બુદ્ધિનો પરિત્યાગ કરવો ઉચિત છે. નહિ. તો મંત્રોની શક્તિની તથા બ્રહ્મતેજની હાનિ પણ થાય છે.

પારદાર્યે પારિવિચર્યં વાર્ધુપ્યં લવણક્રિયા ॥ યાજ્ઞ. સ્મૃ. અ. ૩ શ્લો. ૨૩૫ ॥

અર્થ:—(વેતન લાઇને પદાવધુ આદિની તુલ્ય) પરસ્ત્રીગમન, તથા નાના બાળનો વિવાહ કરી મોટા લાઇની યોગ્યતા હોવા છતાં તેનો વિવાહ ન કરવો તે, તથા નિષિદ્ધ એવું વૃદ્ધિજીવન (વ્યાજ ઉપર જીવન ચલાવવું તે), અને મીઠું (નિમક) બનાવવું એ સર્વ ઉપપાતક કહેવાય છે.

આ શ્લોકમાં પરસ્ત્રીગમન એટલે ગુરુસ્ત્રીગમન તથા તેની સમાન મિત્રસ્ત્રી આદિ સાથે ગમનને છોડી અન્ય સ્ત્રી સાથે ગમન કરવું તેની ઉપપાતકતા ગણતરી કરી છે. અને મીઠું બનાવવું તે પણ વાનપ્રસ્થાશ્રમીને છોડીને બીજાને માટે ઉપપાતક છે. વાનપ્રસ્થાશ્રમીને માટે તેનું વિધાન હોવાથી ઉપપાતક રૂપ નથી. તેમ મીઠાના કારખાનામાં કામ કરનાર મજૂરને પણ આ ઉપપાતક લાગે નહીં.

સ્ત્રીશુદ્રવિદુક્ષત્રવધો નિન્દિતાર્થોપજીવનમ્ ।

નાસ્તિક્યં વ્રતલોપશ્ચ સુતાનાં ચૈવ વિક્રયઃ ॥

„ ॥ ૨૫૬ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણી તથા રજસ્વલા (આત્રેયી-જેના ત્રણ દિવસો કર્મયોગ્ય નથી તેની સ્ત્રી) સ્ત્રીને છોડી અન્ય સ્ત્રીનો વધ કરવો, શુદ્રનો વધ કરવો (કેમકે બ્રહ્મહત્યાસર્ત્તમે પાપમાત્રેણ્યા વધતો ભવેત્ । સૌ. પુ. અ. ૪૦ શ્લો. ૫૨ ॥ આ પ્રમાણથી રજસ્વલા સ્ત્રીના વધથી બ્રહ્મહત્યા સમાન પાપ લાગે છે, તેથી તે મહાપાતક છે. આત્રેયીને સાધારણ રીતે રજસ્વલા સ્ત્રી કહે છે, પરંતુ વસિષ્ઠસ્મૃતિ અ. ૨૦ સૂ. ૪૨ અનુસાર ઋતુસ્નાતા રજસ્વલાને આત્રેયી કહે છે, કેમકે ઋતુસ્નાતા સ્ત્રી ગર્ભધારણને યોગ્ય થાય છે, અને તેથી તેનો વધ કરવો તે બ્રૂણહન્યા બરાબર મહાપાતક ગણાય. અને બ્રાહ્મણીનો વધ પણ મહાપાતક છે, તથા યજ્ઞદિકમાં દીક્ષિત ન હોય એવા વૈશ્ય અને ક્ષત્રિયનો વધ કરવો, નિન્દિત કમાણીનું અજ ખાવું, પરલોક છે જ નહીં એ પ્રકારના આગ્રહ રૂપ નાસ્તિકતા, સ્ત્રીના પ્રસંગના નિમિત્તથી બ્રહ્મચારીએ વ્રતનો લોપ કરવો, સન્તાનોનો વિક્રય (૨૫૬),

ધાન્યકુપ્યપશુસ્તેયમયાજ્યાનાં ચ યાજનમ્ ।

પિતૃમાતૃસુતત્યાગસ્તદાગારામવિક્રયઃ ॥

„ ॥ ૨૩૭ ॥

અર્થ:—ડાંગર (ધાન્ય), સુર્ય તથા ચાંદીથી લિન્ન સીસું વગેરે ધાતુ તથા ચન્દના-
દિનું લાકડું તથા વાંસ તથા જાંઘ આદિ (કુપ્પ) તથા ગાય આદિ પશુ-તેની ચોરી કરવી,
તથા જાતિ અને કર્મથી દુષ્ટને યજ્ઞ કરાવવા, જે પતિત નથી તેવા પિતા, માતા તથા ગુરુ
અને પુત્રનો ત્યાગ કરવો અર્થાત્ તેમની સેવા નહીં કરનાં તેમને ધરમાંથી બહાર કાઢવાં
તે, તથા ધર્મને માટે બંધાવેલા ત્રાણ, બાગ, આદિને વેચી દેવાં તે સર્વ ઉપપાતક છે.
મનુ મહારાજે મં ૦ સ્મૃ ૦ અ ૦ ૧૧-૫૬ માં “ગુરુમાદૃષિત્વ્યાગ” એમ લખ્યું છે,
તેથી ઉપરના શ્લોકના અર્થમાં પિતૃ શબ્દથી ગુરુને પણ ગ્રહણ કર્યું છે એમ સમજવું.

કન્યાસંદૂષણં ચૈવ પરિચિન્દકયાજનમ્ ।

કન્યાપ્રદાનં તસ્યેવ કૌટિલ્યં વ્રતલોપનમ્ ॥

” ॥ ૨૩૮ ॥

અર્થ:—અક્ષત ચોનિવાળી કન્યાને ક્ષનયોનિ બનાવવી અથવા નિર્દોષ કન્યા ઉપર
દોષનું આરોપણ કરવું તે, અને પરિચિન્દક અર્થાત્ પરિવેત્ એટલે મોટો ભાઈ હયાત
છતાં વિવાહ કરનાર નાનો ભાઈ, તેમજ (મનુસ્મૃતિ મુજબ) પરિવ્રિત્ત અર્થાત્ જેનો
નાનો ભાઈ વિવાહિત થયેલો છે અને પોતે કુંવારા રહ્યો છે તેવો મોટો ભાઈ—એ બંનેને
મજ્ઞ કરાવવો તથા તેમને કન્યા આપવો તે, તથા ગુરુથી લિન્ન મનુષ્યની સાથે કુટિલતા
કરવી તે, તથા વ્રતનો લોપ કરવો તે-જેમકે “ગીલોડાં નહીં ખાઈ” એ પ્રકારે પોતાની
ધનજાતુમારે રાખેલા નિયમનો ભંગ કરી ગીલોડાં ખાવાં-તે સર્વ ઉપપાતક કહેવાય છે.
(ગુરુવિપયક કુટિલતાને પહેલાં સુરાપાન સમાન કહી છે.)

આત્મનોઽર્થે ક્રિયારંભો મદ્યપદ્ધીનિષેવણમ્ ।

સ્વાધ્યાયાગ્નિસુતત્યાગો વાન્ધ્રવ્રત્યાગ एव च ॥

” ॥ ૨૩૯ ॥

અર્થ:—અતિમિસત્કાર આદિ વિના કેવલ પોતાનું પેટ ભરવાને માટે ભોજન
બનાવવા રૂપ આરંભ કરવો, તથા પોતાની પણ ચંદિરા પીધેલો સ્ત્રીની સાથે સમાગમ
કરવો, તથા વેદનો સર્વદા ત્યાગ અર્થાત્ વેદાધ્યયન ન કરવું, અગ્નિનો પરીત્યાગ કરવો,
તથા પુત્રનો સંસ્કાર ન કરાવવો તથા તેને વિદ્યા ન ભણાવવી વગેરે, તથા કાકા આદિ
બાન્ધવોનો ત્યાગ કરવો, અર્થાત્ આપણી પાસે લક્ષ્મી હોવા છતાં પણ તેમનું પાલન ન
કરવું-એ સર્વ ઉપપાતક કહેવાય છે. (અગ્નિનો પરીત્યાગ એટલે ઐત રમાત્ અગ્નિનો
પરિત્યાગ સમજવો.)

અગ્નિહોત્ર્યપવિધ્યાગ્રીન્બ્રાહ્મણઃ કામકારતઃ ।

વાન્દ્રાયણં ચરેન્માસં વીરહત્યાસમં હિ તત્ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૧૧-૪૧ ॥

અર્થ:—અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણ ધર્મિજાતી પ્રાતઃકાલ તથા સાયંકાલ અગ્નિમાં હોમ ન
કરે તો એક માસ સુધી ચાન્દ્રાયણવ્રત કરે, કેમકે બ્રહ્મી જોઈ અગ્નિમાં હોમ ન કરવાથી
પુત્ર(વીર)હત્યાની સમાન પાપ થાય છે.

(આ મ્લોકનું પ્રમાણ આપીને કુલુક લદ્દે સ્માર્ત અગ્નિના પરિત્યાગને જ અગ્નિ-
ત્યાગ કહ્યો છે. પરન્તુ અપરાધિત્ય અને મિતાક્ષરાકારે શ્રૌત તથા સ્માર્ત એ બંને અગ્નિના
ત્યાગને કહ્યા છે.)

ઇન્ધનાર્થ દુમચ્છેદઃ સ્ત્રીહસૌપધિજીવનમ્ ।

હિંસ્યન્નવિધાનં ચ વ્યસનાન્યાત્મવિક્રયઃ । યાજ્ઞ. સ્મૃ. અ. ૩-૨૪૦ ॥

અર્થઃ—રસોષ્ઠ આદિ પ્રયોજન માટે લાકડાં સાડી લીલા વૃક્ષને કાપવાં તે, તથા
સ્ત્રી, હિંસા અને ઔપધ દ્વારા જીવિકા ચલાવવી, તથા અનેક પ્રાણીની જેમાં હિંસા થવાનો
સંભવ છે એવાં કોણુ આદિ યન્ત્ર સ્થાપન કરવાં, તથા શિકાર, જુગાર, દિવસમાં સુષ્ઠ
રહેવું, પરદોષકથન, સ્ત્રી સાથે ગમન, મદ્યાદિથી થતો મદ, નાચ, ગાયન, વાગ્ગં વગાડવાં,
વ્યર્થ ફરવું, ચાડી ચુગલી, સાહસ અર્થાત્ સન્નજનોનું બન્ધન આદિ, દ્રોહ અર્થાત્ છદ્મવધ
એટલે કપટથી કોઇનો વધ કરવો, ઈર્ષ્યા, અસુયા, ધનનું અપહરણ અર્થાત્ આપવા યોગ્ય
વસ્તુને ન આપવી, વાકપારુષ્ય (ગાળો દેવી વગેરે) અને દણ્ડપારુષ્ય (તાડનાદિ) એ વ્યસનો,
તથા ધન લઇને બીજાના દાસ થવું—એ સર્વ ઉપપાતક છે. (પોતાની સ્ત્રીની વેશ્યાવૃત્તિ
દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા ધનથી જીવન ચલાવવું તેનું નામ સ્ત્રોજીવન છે. પ્રાણીઓની હિંસા
દ્વારા જીવન ચલાવવું તેનું નામ હિંસાજીવન છે. અને ઔપધાદિ દ્વારા વશીકરણ આદિ
કરીને જીવન ચલાવવું તેનું નામ ઔપધજીવન છે.

શૂદ્રપ્રેષ્યં હીનસત્ત્વ્યં હીનયોનિનિષેવણમ્ ।

તર્થવાનાશ્રમે વાસઃ પરાન્નપરિપુષ્ટતા ॥ ૨૪૧ ॥

અર્થઃ—શૂદ્રસેવા (પ્રેષ્ય), તથા હીન મનુષ્યની સાથે મિત્રતા કરવી, તથા શૂદ્રસ્ત્રી-
સેવન, તથા બ્રહ્મચર્યાદિ આશ્રમનો સ્વીકાર ન કરવો, તથા બીજાના ઘરમાં ખાવાની પ્રીતિ,
તે સર્વ ઉપપાતક છે.

અસચ્છાદ્યાધિગમનમાકરેણ્વધિકારિતા ।

માર્યાયા વિક્રયશ્ચૈષામેકૈકમુપપાતકમ્ ॥ ૨૪૨ ॥

અર્થઃ—જે મતમાં ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર નથી એવા નાસ્તિકોના મન્યનું
અધ્યયન કરવું, તથા બ્રાહ્મણે સુવર્ણ આદિની ખાણમાં રાખતી આગ્રાથી અધિકારી થવું
તે, તથા પત્નીનો વિક્રય કરવો, અને ચક્રારથી મનુજીએ કહેલા આભિચારાદિ કર્મ કરવાં,
તથા બુદ્ધિપૂર્વક લસણ વગેરે ખાવું—એ સર્વને ઉપપાતક કહ્યાં છે.

અતિબ્રશકરણ.

બ્રાહ્મણસ્ય રુજઃ કૃત્યા ઘ્રાતિરધ્યેયમદ્યયોઃ ।

જૈહ્વયં ચ મૈથુનં પુંસિ જાતિભ્રંશકરં સ્મૃતમ્ । મ. સ્મૃ. અ. ૧૧ શ્લો. ૬૭ ॥

અર્થઃ—દંડ તથા હાથ વગેરે વડે બ્રાહ્મણને ઇજા (રુજ) કરવા કે પ ક્રિયા (કૃત્યા),
તથા સુંઘવાને યોગ્ય નહીં એવા અતિશય દુર્ગન્ધ વાળા મલ આદિ તથા મદ્યને સુંઘવાં,

તથા કપટ કરવું તથા પુરપત્ની સ્ત્રી તુલ્ય ઉપયોગ કરવો-એ સર્વ અભિષેકકરણ નામનું પાપ કહેવાય છે.

સંકરીકરણ.

સ્વરાશ્વોષ્ટ્રમૃગેશાનામજાવિકવધસ્તથા ।

સંકરીકરણં જ્ઞેયં મીનાદિમહિપસ્ય ચ ॥ ” ॥ ૬૮ ॥

અર્થ:-ગધેડું, ઘોડો, ઉટ, મૃગ, હાથી, બકર, ઘેડું, માછલી, સર્પ, પાડો, છત્યાદિને મારનાં તે સંકરીકરણ નામનું પાપ કહેવાય છે.

અપાત્રીકરણ.

નિન્દિતેભ્યો ધનાદાનં વાણિજ્યં શૂદ્રસેવનમ્ ।

અપાત્રીકરણં જ્ઞેયમસત્યસ્ય ચ માપણમ્ ॥ ” ॥ ૬૯ ॥

અર્થ:-જેની પાસેથી પ્રતિગ્રહ લેવો યોગ્ય નથી એવા મનુષ્ય પાસેથી ધન લેવું, તથા બ્રાહ્મણે વ્યાપાર કરવો તથા શૂદ્રની સેવા કરવી, તથા મિથ્યા બાધણ કરવું-એ સર્વ અપાત્રીકરણ નામનું પાપ કહેવાય છે, કારણ કે તેનાં કર્મ કરવાથી મનુષ્ય અવરમ કુપાત્ર બને છે.

મલિનીકરણ.

કૃમિકીટવયોદત્યૌ મધ્યાનુગતમોજનમ્ ।

ફલૈધઃકુસુમસ્તેયમધૈયં ચ મલાવહમ્ ॥ ” ॥ ૭૦ ॥

અર્થ:-નાના નાના કૃમિ તથા કૃમિથી મોટા કીડાનો વધ, પક્ષીનો વધ, તથા મધનો જેને સ્પર્શ થયો હોય એવા પદાર્થનું ભોજન કરવું, તથા ફળ, ફાકડાં તથા પુષ્પોની ચોરી કરવી, તથા અધૈયં રાખવું અર્થાત્ થોડી વ્યથા થતાં પણ અત્યંત કાયર થવું-એ સર્વ મલાવહ (મલિનીકરણ) નામનું પાપ છે, કારણ કે તેનાં પાપ કરવાથી અન્તઃકરણ શીઘ્ર મલીન થાય છે.

પ્રકારાન્તરથી પાતકના દશ ભેદ.

સતમંહિતામાં દશ પ્રકારનાં પાતક કહ્યાં છે:-

પાતકાનિ સમાસેન દશ પ્રોક્તાનિ સૂરિભિઃ ।

તાસ્તમ્યક્રમેણૈવ તેપામસ્ત્યેવ લાઘવમ્ ॥ સૂ. સં. સ્વ. ૪ અ. ૪૧-૨ ॥

અર્થ:-વિદ્વાન્ લોકોએ ૧૦ પ્રકારનાં પાતક કહ્યાં છે. તેમની ન્યૂનતા તથા અધિકતાના ભેદ રૂપ તાસ્તમ્યના ક્રમથી પાપની પણ લઘુતા (હલકાપણ) હોય છે. પાતક્યતિ ઓછો ગમયતિ इति પાતકમ્ । અર્થાત્ આપણને નીચેની ગતિએ લઘુ જનાર હોવાથી પાપને ઉત્પલ કરનાર પ્રાણિવધાદિ કર્મને પાતક કહ્યાં છે. તેના ૧૦ ભેદ છે.

પ્રથમ પાતકં પ્રોક્તં મહાપાતકસંશ્લિષ્ટમ્ ।

દ્વિતીયમતિપાપારૂયં તતઃ પ્રાસન્નિકામિધમ્ ॥ ” ॥ ૩ ॥

ચતુર્થ પાતકં પ્રોક્તં પંચમં ચોપપાતકમ્ ।

જાતિભ્રંશકરં પઠું સંકીર્ણકરણં તતઃ ॥

„ ॥ ૪ ॥

અપાત્રીકરણં પશ્ચાન્નવમં તું મલાવહમ્ ।

મકીર્ણકસમારૂપં તુ દશમં પાતકં દ્વિજાઃ ॥

„ ॥ ૫ ॥

અર્થ:—હે દ્વિજો ! પહેલા પાતકનું નામ મહાપાતક છે. બીજા પાતકને અતિપાપ કહે છે. ત્રીજાનું નામ પ્રાસંગિક છે. ચોથાને પાતક કહે છે. પાંચમા પાતકને ઉપપાતક કહે છે. છઠાનું નામ જાતિભ્રંશકરણ છે. સાતમાનું નામ સંકીર્ણકરણ (સંકરીકરણ) છે. અષ્ટમ પાતકનું નામ અપાત્રીકરણ છે. નવમું મલાવહ (મલિનીકરણ) નામનું પાતક છે. અને દશમું પાતક મકીર્ણક નામનું છે.

વિશેષ રૂપે આ સર્વ પાપ પૂર્વે કહેવામાં આવ્યાં છે, પરંતુ જે કહેવામાં આવ્યાં નથી તેમને સામાન્ય રૂપે અહીં બતાવીએ છીએ:—

અદળ્લચ્ચદળ્લનં ચૈવ યુદ્ધે મીત્યા પલાયનમ્ ।

ક્ષત્રિયસ્ય વિશેષેણ મહાપાતકમુચ્યતે ॥

„ ॥ ૩૪-૫ ॥

અર્થ:—જેને દુશ્મન દેવો યોગ્ય નથી તેને દુશ્મન દેવો, તથા યુદ્ધમાંથી ડરીને બાગી જવું-એ ક્ષત્રિયોને માટે વિશેષે કરીને મહાપાતક કહેવાય છે.

વશ્ચનં ચ તુલામાને મહાપાપં વિશે મૃત્યુ ॥

„ ॥ ૩૫ ॥

અર્થ:—તોલ તથા માપમાં ઠગાઈ કરવી તે વિશેષે કરીને વૈશ્યને માટે મહાપાતક છે; માંસસ્ય વિક્રયં ચૈવ સુરાવિક્રયણં તથા ।

બ્રાહ્મણીગમનં ચાપિ પયઃપાનં તુ કાપિલમ્ ॥

„ ॥ ૩૬ ॥

મહાપાપં મયા પ્રોક્તં શૂદ્રાણાં ચ વિશેષતઃ ।

„ ॥ ૩૭ ॥

અર્થ:—માંસ વેચવું, દારૂ વેચવો, બ્રાહ્મણી સાથે ગમન કરવું, તથા કપિલા ગાયનું દુધ પીવું તે વિશેષે કરીને શૂદ્રોને માટે મૃત્યુ (મૃત્યુ) મહાપાતક કહ્યાં છે. કપિલા ગાયનું દુધ પીવું તેને મહાપાતક કહ્યું છે, કેમકે તેની સૃષ્ટિ કેવલ તેનાં દુધ, ઘી, આદિ વડે અગ્નિ-હોત્રાદિક યજ્ઞો કરવાને માટે છે એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. માટે જે અગ્નિહોત્રાદિક કરતા નથી એવા બ્રાહ્મણને પણ કપિલા ગાયનું દુધ પીવાની મનાઇ છે. અને શૂદ્રને અગ્નિહોત્રાદિક છે જ નહીં, તેથી તેને માટે પણ કપિલા ગાયનું દુધ પીવું તે મહાપાતક છે.

સંકરાણાં દ્વિજદ્વેષો મહાપાતકમુચ્યતે ॥

„ ॥ ૩૭ ॥

અર્થ:—દ્વિજાતિ ઉપર દ્વેષ કરવો તે વિશેષે કરીને વર્ણસંકર જાતિવાળાને માટે મહાપાતક કહેવાય છે.

નીચાભિગમનં ગર્ભપાતનં મર્તુર્દિનમ્ ॥

„ ॥ ૩૮ ॥

મર્તુઃ શિષ્યસ્ય ગમનં મત્યા મર્તુર્મુરોરપિ ।

વિશેષેણ સ્ત્રિયાઃ સન્તઃ પાતકં પ્રવદન્તિ હિ ॥

„ ॥ ૩૯ ॥

અર્થ:—નીચ જાતની સાથે ગમન કરવું, ગર્ભપાત કરવો, પતિની હિંસા કરવી, પતિના શિષ્યની સાથે ગમન કરવું, અને બુદ્ધિપૂર્વક પતિના ગુરુ સાથે ગમન કરવું—એ સર્વ વિશેષે કરીને ઓઝોને માટે સત્પુરૂષો (સન્તઃ) મહાપાતક કહે છે.

શિવસ્ય મૂર્તિચાલનં વિષ્ણોશ્ચ બ્રહ્મણસ્તથા ।

અતિપાતકમિત્યાહુર્મુનયો વેદવિત્તમાઃ ॥ સૂ૦ સં૦ સ્વ૦ ૪ ઝ૦ ૪૧ શ્લો૦ ૯ ॥

અર્થ:—વિશેષે કરીને વેદ જાણનાર મુનિઓ, મહાદેવ, વિષ્ણુ તથા બ્રહ્માજીની મૂર્તિને ચલાવમાન કરવી અર્થાત્ ઉપાસવી તેને અતિ પાતક કહે છે.

તેવી રીતે સૂતસંહિતામાં પુત્રી, સ્તુપા, લગિની, આદિની સાથે ગમન કરવું તેને પણ અતિપાતક કહ્યું છે.

દુર્ગાદિત્યાદિદેવાનાં ચાલનં વિગ્રહસ્ય ચ ।

મુરુયોપપાતકં માહુર્મદાન્તો વેદવિત્તમાઃ ॥ ૨૦-૧ ॥

અર્થ:—વિશેષે કરીને વેદ જાણનાર મહાન્ લોક, દુર્ગા, સૂર્ય અને અન્ય દેવતાઓના વિગ્રહ(પ્રતિમા)ને ચલાવમાન કરવું તેને મુખ્ય ઉપપાતક કહે છે.

ખેટી સાક્ષી પૂરવી, સહદનો વધ, કાકા, મામા, રાજા, આદિની પત્ની સાથે ગમન કરવું, આદિ પાપને સૂતસંહિતામાં પ્રાસંગિક કહેવામાં આવ્યું છે. વળી—

અનુક્તાનિ સમસ્તાનિ પ્રકોર્ણકસમાહૃયમ્ ।

મવદન્તિ હિ વિદ્વાંસઃ સત્યધર્મપરાયણાઃ ॥ ૩૩, ૪ ॥

અર્થ:—જે પાપોનાં નામ ધર્મશાસ્ત્રમાં વિશેષ રૂપે કહેવામાં આવ્યાં નથી તેમને, સત્ય તથા ધર્મમાં પરાયણ રહેનાર ઋષિ લોક પ્રકીર્ણક કહે છે.

ત્રિપુણ્ધારણાભાવો ભૂત્યાડનુદ્ધલનં તથા ।

પુણ્દાન્તરસ્ય વિપ્રેન્દ્રો ધારણં તદ્દેવ તુ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—હે વિપ્રેન્દ્રો ! સંખ્યાવન્દન આદિ વૈદિક કર્મમાં વિનિયોગ કરેલું ત્રિપુણ્ધારણ ન કરવું, તથા વિભૂતિ ન લગાવવી, તથા ત્રિપુણ્દને છાડીને ખીન્ન પ્રકારના પુણ્દને ધારણ કરવું તે, તથા

પાશાઙ્કુશગદાદન્ડશંખચક્રાદિભિર્દ્વિજાઃ ।

અઙ્કનં વિગ્રહે સન્તઃ પાતકં માહુરાસ્તિકાઃ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—હે આસ્તિક દિગ્ને ! પાશ, અંકુશ, ગદા, દંડ, શંખ, ચક્ર, આદિ વડે શરીરને અંકિત કરવું—તે સર્વને સત્પુરૂષો પાતક કહે છે.

જૂઠા જૂઠા તન્ત્રોમાં દીક્ષિત મનુષ્યોને માટે તે તે તન્ત્રોના નિયમને અનુસાર જે પુણ્દાદિનું ધારણ છે તે દેખવું કારણ નથી. વૈદિક ધર્મોઝોને માટે તે બાધાર્પ છે.

જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવામાં પ્રતિબંધક પાપ

જ્ઞાન ઉત્પન્ન નહીં થવામાં કારણરૂપ અનેક પ્રકારનાં પાપ ઈશ્વરે વિષ્ણુ પ્રતિ કહેલાં સૂતસંહિતામાં બતાવ્યાં છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

શિવદ્રોહસ્તુ વિજ્ઞાનાનુત્પત્તિર્મૂલકારણમ્ ।

શિવભક્તપરાધશ્ચ શિવજ્ઞાનસ્ય દૂષણમ્ ॥ સુ. સં. મુ. સ્વ. ૩ જ. ૬-૨ ॥

અર્થ:—મહાદેવનો દ્રોહ અર્થાં નિન્દા આદિ કરવું તે જ્ઞાન ઉત્પન્ન નહીં થવામાં મૂલ કારણ છે. તેવી રીતે શિવભક્તનો અપરાધ થા શિવજ્ઞાનમાં દૂષણ લગાડવું તે સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

તવ દ્રોહસ્ત્વદીયાનાં પ્રદેષશ્ચ જનાર્દન ।

ત્વદીયધનવાઙ્છા ચ જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥ ૪ ॥

અર્થ:—હે જનાર્દન ! તમારો (વિષ્ણુનો) દ્રોહ તથા તમારા ભક્તોના ઉપર દેષ અને તમારા ધનની ઇચ્છા એ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

બ્રહ્મદ્રોહસ્ત્વદીયાનાં પ્રદેષશ્ચ જનાર્દન ।

ત્વદીયધનવાઙ્છા ચ જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥ ૫ ॥

અર્થ:—તથા, હે જનાર્દન ! બ્રહ્માણનો દ્રોહ તથા તેમના ભક્તો ઉપર દેષ, તથા તેમના (બ્રહ્માણના) ધનની ઇચ્છા એ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

કામઃ ક્રોધશ્ચ લોભશ્ચ માહો દંભસ્તથૈવ ચ ।

આલસ્યમપિ માત્સર્યં જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥ ૬ ॥

અર્થ:—કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ એટલે સુખના સાધનમાં દુઃખશુદ્ધિ તથા દુઃખના સાધનમાં સુખશુદ્ધિ રૂપ અવિવેક, તથા દંભ, આલસ્ય, તથા માત્સર્ય એ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે. કામ ક્રોધાદિ સાક્ષાત્ પાપરૂપ નહીં હોવા છતાં પણ પાપને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી પાપમાં જ ગણ્યા છે.

ધર્માધર્મેશ્વરાસ્તિત્વે સંદેહશ્ચ તથૈવ ચ ।

તૈષામભાવબુદ્ધિશ્ચ જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥ ૭ ॥

અર્થ:—ધર્મ, અધર્મ તથા ઈશ્વર એ છે કે નથી એવો સંશય કરવો, તથા ધર્મ, અધર્મ અને ઈશ્વરમાં અભાવશુદ્ધિ કરવી—તે સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

માતૃસંરક્ષણાભાવો માતૃદ્રોહશ્ચ કેશવ ।

માતૃસન્તાપકારિત્વં જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥ ૮ ॥

અર્થ:—હે કેશવ ! માતાની સેવા ન કરવી, માતાનો દ્રોહ કરવો, તથા માતાને ક્રોધ પણ પ્રકારનો સંતાપ દેવો—એ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

વેદવેદાન્તવિદ્વેષસ્તદધ્યયનવર્જનમ્ ।

શ્રોત્રિયસ્યાપરાધશ્ચ જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥ ૯ ॥

અર્થ:—વેદ તથા વેદાન્તનો દ્વેષ કરવો, તથા વેદાદિનું અધ્યયન ન કરવું, વિદ્વાન્ વેદપાઠીનો અપરાધ કરવો—તે સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

વેદાજ્ઞાનાં ચ વિદ્વેષઃ સ્મૃતીનાં ચ તથૈવ ચ ।

પુરાણાનાં ચ વિદ્વેષો ભારતસ્ય તથૈવ ચ ॥

” ॥ ૧૦ ॥

તેષામધ્યેતુવિદ્વેષસ્તેષાં વાધશ્ચ કેશવ ।

તેષામર્થાપહારશ્ચ જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥

” ॥ ૧૧ ॥

અર્થઃ—આકરણ્યાદિ વેદનાં અંગો ઉપર દ્વેષ કરવો, તેવી રીતે ધર્મશાસ્ત્ર (સ્મૃતિ) નો દ્વેષ, તથા પુરાણ તથા ઇતિહાસ (મહાભારત) નો દ્વેષ કરવો તે પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે. શાસ્ત્રની નિન્દા પણ મહાન પાપ છે. તે કોઈ કાગળ માત્ર નથી. શાસ્ત્રની નિન્દા તે, શાસ્ત્ર જે પરમાત્માનું કથન કરે છે. તે પરમાત્માની નિન્દા બરાબર છે. (૧૦).

વળી હે કેશવ ! તે વેદ તથા વેદાંગ તથા ધર્મશાસ્ત્ર તથા પુરાણ ઇતિહાસ આદિ પદાવનારનો દ્વેષ કરવો, તથા કોઈ પ્રકારે તેમને બાધા કરવી, તથા તેમના ધનનું હરણ કરવું વગેરે કર્મ, જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે. (૧૧.)

શિષ્ટાનામસદારોપઃ શિષ્ટસંસર્ગવર્જનમ્ ।

અશિષ્ટતા ચ મદ્ભક્તે જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥

” ॥ ૧૨ ॥

અર્થઃ—સત્પુરુષો ઉપર જુદો આરોપ મૂકવો, તથા શિષ્ટોનો સમાગમ ન કરવો, તથા મારા (પરમેશ્વરના) યથાર્થ ભક્તોમાં દુરાચારિત્વજુદિ કરવી—એ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

દુર્વૃત્તૈરપિ સંસર્ગો દુર્વૃત્તાનાં ચ પોષણમ્ ।

દુર્વૃત્તત્વં ચ ભૂનાથ જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥

” ॥ ૧૪ ॥

અર્થઃ—અને હે પ્રિયવીર ! દુરાચારી મનુષ્યનો સંસર્ગ કરવો, તથા દુરાચારી ભોક્તાનું પોષણ કરવું, તથા સ્વયં પોતે દુરાચારી બનવું—એ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

પિતૃદ્રોહશ્ચ શુશ્રૂષાભાવસ્તસ્ય તથૈવ ચ ।

પિતૃસંતાપકારિત્વં જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્

” ॥ ૧૫ ॥

અર્થઃ—વળી પિતાનો દ્રોહ કરવો, તથા તેમની સેવા ન કરવી, તથા પિતાને કોઈ પ્રકારનો સંતાપ આપવા—એ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

ગવાં સંરક્ષણાભાવો ગવાં હિંસા તથૈવ ચ ।

ગોપચારસ્થલે વાયો જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥

” ॥ ૨૩ ॥

અર્થઃ—વળી ગાયોની સંવા ન કરવી, તથા ગાયોની હિંસા કરવી, તથા ગોચર-ભૂમિમાં બાધા કરવી અર્થાત્ તેની ચારે તરફ વાડ કરીને તેમાં ખેતી કરવી અથવા બાગ બનાવવો આદિ કરવું, એ સર્વ ગોદ્રોહ રૂપ પાપ હોવાથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

માણિસંચારમાર્ગસ્ય નિરોધસ્તસ્ય વાધનમ્ ।

તત્ર કંટકનિક્ષેપો જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥ ” ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—નાના પ્રકારનાં મનુષ્ય આદિ પ્રણીઓને જવાનો માર્ગ રોકવો, તથા તેમાં બાધ કરવો, તથા તેમાં કાંટા નાંખવા એ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

દૃષ્ટિવાતાતપક્રેશૈર્ગૃહપ્રાપ્તસ્ય વર્જનમ્ ।

તદ્રક્ષાકરણં ચાપિ જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥ ” ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—રૂપાં તથા વાયુ તથા તાપ આદિથી પીડાયલો માણસ આશ્રયને માટે આપણે ઘેર આવ્યો હોય તેને પરિત્યાગ કરવો અને તેની રક્ષા ન કરવી તે પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

વાપીકૂપતટાગાદિવાયસ્તજ્જલદૂષણમ્ ।

તથા તજ્જલચૌર્યં ચ જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥ ” ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—તથા વાવ, કુવા, તલાવ, આદિ જલાશયમાં બાધ કરવો, તથા તેના જલમાં કાષ્ઠ અપવિત્ર પદાર્થ અથવા ઝેર આદિ નાંખીને તેને દૂષિત કરવું, તથા તેના જલને ચોરીથી અહીં તહીં લઇ જવું ઇત્યાદિ પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

વ્યાઘ્રચોરાદિભીતસ્ય રક્ષણાકરણં તથા ।

સાધૂનાં ભયકારિત્વં જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥ ” ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—વાઘ, ચોર, આદિથી ડરીને આશ્રયને માટે આપણી પાસે આવેલાની રક્ષા ન કરવી તથા સજ્જનોને ભય (ત્રાસ) આપવો તે પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

વશ્યાકર્ષણવિદ્વેપસ્તંભોચ્છાટનકારિતા ।

આભિચારક્રિયા ચાપિ જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ” ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—મંત્ર તથા ઔષધ આદિ વડે ક્રોધને વશ કરવો અથવા તે વડે ખેંચીને પોતાની પાસે લાવવો, પ્રેમથી સાથે રહેનાર મનુષ્યો વચ્ચે દ્વેષ કરાવવો, તથા સ્તંભન, ઉચ્છાટન કરાવવું (દેશમાંથી ભગાવવાનો ઉપાય કરવો), તથા મારવાની ક્રિયા કરવી, એ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

અક્ષઘૂતવિનોદશ્ચ નૃત્યગીતેષુ મોહનમ્ ।

અપશબ્દપ્રયોગશ્ચ જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥ ” ॥ ૨૨ ॥

અર્થ:—વળી પાસા તથા જુગાર આદિ રમવું, તથા નાચ, ગાયન આદિમાં મોહ રાખવો, તથા અપશબ્દ બોલવા તે પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

વર્ણાશ્રમવિશિષ્ટાનામવમાનસ્તથૈવ ચ ।

તેષાં શુશ્રૂષણાભાવો જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥ ” ॥ ૨૩ ॥

અર્થ:—તેવી રીતે વર્ણાશ્રમ ધર્મને માનનાર મનુષ્યોનું અપમાન, તથા તેમના અધિકારાનુસાર તેમની સેવા ન કરવી તે પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

અભક્ષ્યમક્ષણશ્રદ્ધા તથાઽમભક્ષ્યસ્ય મક્ષણમ્ ।

અભક્ષ્યમક્ષણસ્પૃષ્ટિર્જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥

” ॥ ૨૫ ॥

અર્થઃ—અભક્ષ્ય માંસાદિ ખાવામાં શ્રદ્ધા, તથા અભક્ષ્ય પદાર્થ ખાવો, તથા અભક્ષ્ય માંસ, લસણ, આદિ વસ્તુનું ભક્ષણ કરનારનો સ્પર્શ કરવો—એ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

પરસ્ત્રીદર્શને શ્રદ્ધા પરસ્ત્રીગમને રતિઃ ।

પરસ્ત્રીગમનં ચાપિ જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥

” ॥ ૨૬ ॥

અર્થઃ—પરસ્ત્રીના દર્શનમાં શ્રદ્ધા, તથા પરસ્ત્રીગમનમાં પ્રીતિ તથા પરસ્ત્રીગમન કરવું ઇત્યાદિ પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

સ્વસ્ત્રીદર્શનવિદ્વેષઃ સ્વસ્ત્રીદર્શનવર્જનમ્ ॥

સ્વસ્ત્રીવાધશ્ચ કલ્યાણ જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્

” ॥ ૨૭ ॥

અર્થઃ—તેવી રીતે હે કલ્યાણરૂપ! પોતાની સ્ત્રીના દર્શનમાં દ્વેષ કરવો પોતાની સ્ત્રીનું દર્શન ન કરવું, અને પોતાની સ્ત્રીને ઉપદ્રવ કરવો—તે સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

ગુરોરનિષ્ઠાચરણં ગુરોરિષ્ટવિવર્જનમ્ ।

ગુરોથ સેવાકરણં જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥

” ॥ ૨૮ ॥

અર્થઃ—ગુરુનું અનિષ્ટ કરવું, તથા ગુરુના ઇષ્ટનું આચરણ ન કરવું, તથા તેમની સેવા ન કરવી એ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

અશક્તાનામરક્ષા ચ તથાઽશક્તાપરાધનમ્ ।

અશક્તાનાં ચ નિન્દા ચ જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥

” ॥ ૨૯ ॥

અર્થઃ—અશક્ત મનુષ્યોની રક્ષા ન કરવી, તથા અશક્તનો અપરાધ કરવો, તથા અશક્તની નિન્દા કરવી એ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

અર્થહીનસ્ય નિન્દા ચ તથા તસ્યાપરાધનમ્ ।

તસ્ય સંકોચસંતુષ્ટિર્જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥

” ॥ ૩૦ ॥

અર્થઃ—ધનહીન મનુષ્યની નિન્દા, તથા તેનો અપરાધ કરવો, તથા તેની ગરીબાઈ જોઈને સંતોષ પામવો તે સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

રૂપહીનસ્ય નિન્દા ચ તથા તસ્યાપરાધનમ્ ।

વૈરૂપ્યે તસ્ય સંતુષ્ટિર્જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥

” ॥ ૩૧ ॥

અર્થઃ—તેવી રીતે રૂપહીન મનુષ્યની નિન્દા કરવી, તથા રૂપહીનનો અપરાધ કરવા, તથા તેની વિરૂપતા દેખીને સંતોષ માનવો તે જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારનાં મહાપાતકાદિ તથા નાના પ્રકારનાં પાપ શાસ્ત્રમાં કહ્યાં છે. પરંતુ સંપૂર્ણ પાપની ગણતરી કરવી કઠણ છે, તેથી શ્રુતિ તથા સ્મૃતિની વિરૂદ્ધ જે કાંઈ કર્મ છે તે સર્વ પાપ જ એમ સમજવું

અભક્ષ્યમક્ષણશ્રદ્ધા તથાઽમભક્ષ્યસ્ય મક્ષણમ્ ।

અભક્ષ્યમક્ષણસૃષ્ટિર્જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥

” ॥ ૨૫ ॥

અર્થઃ—અભક્ષ્ય માસાદિ ખાવામાં શ્રદ્ધા, તથા અભક્ષ્ય પદાર્થ ખાવો, તથા અભક્ષ્ય માંસ, લસણ, આદિ વસ્તુનું ભક્ષણ કરનારનો સ્પર્શ કરવો—એ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

પરસ્ત્રીદર્શને શ્રદ્ધા પરસ્ત્રીગમને રતિઃ ।

પરસ્ત્રીગમનં ચાપિ-જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥

” ॥ ૨૬ ॥

અર્થઃ—પરસ્ત્રીના દર્શનમાં શ્રદ્ધા, તથા પરસ્ત્રીગમનમાં પ્રીતિ તથા પરસ્ત્રીગમન કરવું ઇત્યાદિ પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

સ્વસ્ત્રીદર્શનવિદ્વેષઃ સ્વસ્ત્રીદર્શનવર્જનમ્ ॥

સ્વસ્ત્રીવાધશ્ચ કલ્યાણ જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્

” ॥ ૨૭ ॥

અર્થઃ—તેવી રીતે હે કલ્યાણરૂપ ! પોતાની સ્ત્રીના દર્શનમાં દ્વેષ કરવો, પોતાની સ્ત્રીનું દર્શન ન કરવું, અને પોતાની સ્ત્રીને ઉપદ્રવ કરવો—તે સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

ગુરોરનિષ્ઠાચરણં ગુરોરિષ્ટવિવર્જનમ્ ।

ગુરોશ્ચ સેવાકરણં જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥

” ॥ ૨૮ ॥

અર્થઃ—ગુરુનું અનિષ્ટ કરવું, તથા ગુરુના ઇષ્ટનું આચરણ ન કરવું, તથા તેમની સેવા ન કરવી એ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

અશક્તાનામરક્ષા ચ તથાઽશક્તાપરાધનમ્ ।

અશક્તાનાં ચ નિન્દા ચ જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥

” ॥ ૨૯ ॥

અર્થઃ—અશક્તા મનુષ્યોની રક્ષા ન કરવી, તથા અશક્તનો અપરાધ કરવો, તથા અશક્તની નિન્દા કરવી એ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

અર્થહીનસ્ય નિન્દા ચ તથા તસ્યાપરાધનમ્ ।

તસ્ય સંકોચસંતુષ્ટિર્જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥

” ॥ ૩૦ ॥

અર્થઃ—ધનહીન મનુષ્યની નિન્દા, તથા તેનો અપરાધ કરવો, તથા તેની ગરીબાઈ જોઈને સંતોષ પામવો તે સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

રૂપહીનસ્ય નિન્દા ચ તથા તસ્યાપરાધનમ્ ।

વૈરૂપ્યે તસ્ય સંતુષ્ટિર્જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥

” ૩૧ ॥

વિશેષ મન વાણી આદિથી મનુષ્ય જે પાપ કરે છે તેનું ફળ પણ મન વાણી આદિથી જ ભોગવવામાં આવે છે.

માનસં મનસૈવાડ્યમુપશુદ્ધતે શુભાશુભમ્ ।

વાચા વાચા કૃતં કર્મ કાયેનૈવ ચ કાયિકમ્ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૧૨-૮ ॥

અર્થ:—મનુષ્ય મન, વાણી તથા શરીરથી જે કાષ્ટ પુણ્ય વા પાપકર્મ કરે છે તેનું ફળ પણ ક્રમે મન, વાણી અને શરીરથી જ ભોગવે છે.

શરીરજૈ. કર્મદોષર્યાતિ સ્થાવરતાં નરઃ ।

વાચિકૈઃ પશ્ચિમૃગતાં માનસૈરન્યજાતિતામ્ ॥ ॥ ૯ ॥

અર્થ:—શરીરથી થતા પાપથી મનુષ્ય સ્થાવર(વૃક્ષાદિ)ના જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે. વાણીથી કરેલા પાપથી પક્ષી તથા પશુના જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે. અને મનથી કરેલા પાપથી અપ્સરાલાદિ અન્ય જાતિના જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે.

માટે પોતાના સુખની ઇચ્છા કરનાર વિવેકી સદાચારીએ પાપકર્મનો પરિત્યાગ કરવો જ જોઈએ.

इति “ पापे रति मा कथाः ” એ અંપતું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત.

અહિંસા આદિ ચારેનું પણ જાતિ, દેશ, આદિના વિચાર વિના અનુષ્ઠાન કરવું તે મહાવ્રત છે.

દૃષ્ટ્વા પ્રભૂતમર્થં યઃ પૃષ્ઠો વૈ ન નિગૂહતિ ।

યથાભૂતપ્રવાદસ્તુ ઇત્યેતત્સત્યલક્ષણમ્ ॥ વાયુ૦ પુ૦ અ૦ ૫૧-૪૦ ॥

અર્થઃ—કોઇ મનુષ્ય પોતાના કાર્યની સિદ્ધિને માટે કોઇને ધન આપી તેની પાસે મિથ્યા બાપણ કરાવવા ચઢાય, તો પણ તે મનુષ્ય ધનના લોભથી ખીજાએ પૂછતાં વાત છુપાવે નહીં પરંતુ યથાર્થ પરંતુ જણાવી દે, તે જ સત્યનું લક્ષણ છે.

નાસ્તિ સત્યાત્પરો ધર્મો નાનૃતાત્પાતકં પરમ્ ।

શ્રુતિર્હિ સત્યં ધર્મસ્ય તસ્માત્સત્યં ન લોપયેત્ ॥ મ. મા. શા. પ. અ. ૧૬૨ શ્લો. ૨૪ ॥

અર્થઃ—સત્ય બાપણથી મોટો કોઇ ધર્મ નથી, અને મિથ્યા બાપણથી મોટું કોઇ પાપ નથી. સત્ય બાપણ મહાન ધર્મ છે. કેમકે ધર્મનું કારણ સત્ય છે તે વિષે શ્રુતિ પ્રમાણ છે. તે કારણથી કદાપિ પણ સત્યનો નાશ ન કરવો જોઈએ, અર્થાત્ કદાપિ મિથ્યા બાપણ કરવું નહીં જોઈએ. વળી—

નાસ્તિ વિદ્યાસમં ચક્ષુર્નાસ્તિ સત્યસમં તપઃ ।

નાસ્તિ રાગસમં દુઃખં નાસ્તિ ત્યાગસમં સુખમ્ ॥ ૩૫ ॥

અર્થઃ—પ્રત્યક્ષ અર્થચક્ષુ વડે બહારનો સ્થૂલ પદાર્થ જ જોઈ શકાય છે. પરંતુ વિદ્યા રૂપી ચક્ષુ આંતરણી દૃષ્ટિથી પર રહેલી સૂક્ષ્મ વસ્તુને પણ બતાવી આપે છે. તે કારણથી વિદ્યાની બરાબર કોઈ પણ ચક્ષુ નથી. અને સત્ય બાપણ બરાબર કોઈ પણ તપ નથી. અને રાગ બરાબર કોઈ દુઃખનું સાધન નથી. અને ત્યાગ બરાબર કોઈ સુખનું સાધન નથી.

સત્યે કૃત્વા પ્રતિષ્ઠાન્તુ પ્રવર્તન્તે પ્રવૃત્તયઃ ।

સત્યમેવ ગરીયસ્તુ શિષ્ટાચારનિપેવિતમ્ ॥ મ. મા. વ. પ. અ. ૩૭-૭૪ ॥

અર્થઃ—સત્ય બોલવાનો નિશ્ચય કરીને સર્વ શુભ કર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે. અને શિષ્ટાચારમાં તત્પર રહેનાર મનુષ્ય આચરણ કરેલું ધર્મનું મુખ્ય સાધન સહજ છે.

સત્યનો આશ્રય લઇને જ શુભ કર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે એ વાતનો શ્રુતિથી પણ નિશ્ચય થાય છે.

અગ્ને વ્રતપતે વ્રતં ચરિष્યામિ તચ્છકેયં તન્મે રાધ્યતામ્ ॥

॥ શુ૦ ય૦ વે૦ સં૦ અ૦ ૧ મં૦ ૫ ॥

મળતું નથી. માટે યજ્ઞતા આરબકાલમાં જ પજમાન પ્રથમ મિથ્યા બ્રાપણ્યના ત્યાગ રૂપ
વ્રતનું ધારણ કરે છે, તે કારણથી કર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે. તે સત્યનો આશ્રય કરીને જ કરે
છે, નહિતો તેને કર્મનું ફળ મળવાનું નથી એમ કહ્યું છે:—

સત્યમતિષ્ઠાયાં ક્રિયાફલાશ્રયત્તમ્ ॥ યોઽં દં ધોઽં ર સૂઽં રૂઽં ॥

અર્થ:—સત્ય બ્રાપણ્યમાં સ્થિતિ હોવાથી મંપૂર્ણ પુણ્ય કર્મનું ફલ સ્વર્ગાદિક તેને
અવસ્ય મળે છે. અને સત્યવક્તાની વાણી મિથ્યા હોતી નથી. તેથી તેના વચનથી
બ્રાહ્મણને પણ સ્વર્ગાદિકની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આ યોગસૂત્રમાં પણ ભગવાન પતંજલિ ઋષિ સંપૂર્ણ સત્કર્મનું ફલ સત્ય બ્રાપણ્ય
કરનારને જ મળે છે એમ કહે છે.

તેષામસાં વિરજો વ્રહ્મલોકો ન યેષુ જિહ્વમનૃતં માયા ચેતિ ॥મ્ર.ઉ.પ્ર.૧-૧૬॥

અર્થ:—જે હિપાસકોમાં કુટિલ વાણી તથા મિથ્યા બ્રાપણ્ય તથા માયા (મનમાં
કાંઈક હોય અને બહાર જુદું જ બતાવવું તે) આદિ દોષ નથી તેમને જ આ શુદ્ધ
અર્પિત સ્વાદિ દોષ રહિત બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આ મત્રોથી સકામ કર્મોનું ફલ, અથવા પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ, અથવા આ લોકમાં
જન્મ આદિ સર્વનું સાધન સહ જ છે એવો નિશ્ચય થાય છે.

તેથી રીતે મિથ્યા બ્રાપણ્ય કરનારની અપવિત્રતા તથા પાપ, અને સત્ય બ્રાપણ્ય કર-
નારની પવિત્રતા તથા પુણ્ય પણ બહુ ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યું છે.

સત્યં વ્રહ્મ તપઃ સત્યં સત્યં વિસૃજતે પ્રજાઃ ।

સત્યેન ધાર્યતે લોકઃ સ્વર્ગે સત્યેન ગચ્છતિ ॥મઽં માઽં શાઽં પઽં અઽં ૧૯૦-૧॥

અર્થ:—“સત્યં જ્ઞાનમનન્તં વ્રહ્મ” એ શ્રુતિ પરમાત્માને સત્ય સ્વરૂપ તથા જ્ઞાન
સ્વરૂપ તથા અપરિચિન્ન સ્વરૂપ કહે છે વ્રહ્મ શબ્દનો પ્રયોગ સૃષ્ટિના કર્તા પરમાત્મામાં
કરવામાં આવ્યો છે. બ્રહ્મના પ્રતિપાદક હોવાથી વેદ પણ બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ છે. સત્ય
સ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાના સાધનોનું પ્રતિપાદન કરનાર વેદના અધ્યયન આદિનું
ફલ પણ સત્યવક્તાને જ મળે છે. માટે વેદ પણ સત્ય સ્વરૂપ છે. અને પ્રધાન તપ સત્ય
બ્રાપણ્ય જ છે. સત્ય જ આ જગતને વિતપ્ત કરનાર છે, અને સત્યથી જ આ જગતની
રક્ષા થાય છે, અને સત્યથી જ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સ વૈ સત્યમેવ વદેત્ । एतद्ध वै देवा व्रतं चरन्ति यत् सत्यम् ॥ શ. પ. બ્રા.,
કા. ૧ વપા. ૧ બ્રા. ૧, અ. ૧ ક. ૫॥ કૃ. ય. વેઽં, ટૈ. આ., પ્ર. ૭ અનુ. ૧૧ ક. ૧॥

અર્થ:—તે અમિહોનાદિક પુણ્ય કર્મ કરનાર સત્ય જ બોલે. આ સત્ય બ્રાપણ્ય જ
દેવોનું વ્રત છે. માટે અસત્ય બોલનારને દેવતાઓની પ્રાપ્તિ તથા તેમની પ્રસન્નતા
મળતી નથી.

સત્યં વદ ધર્મ ચર । સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ॥ક.ય.વે. ટૈ.આ.,પ્રઽં ૭,અનુ. ૧૧-૧॥

અર્થ:—સત્ય બાપણુ કરો, અને ધર્મનું આચરણુ કરો. સત્ય બાપણુમાં કદાપિ પ્રમાદ ન કરવો—અર્થાત્ હમેશાં સત્યનું જ બાપણુ કરવા ચોખ્ખુ છે.

સત્યેન લંબ્યસ્તપસા હોષ આત્મા સમ્યગ્જ્ઞાનેન વ્રહ્મચર્યેણ નિત્યમ્ ॥

॥ મુ. ઉપ. મુ. ૩ સ્વ. ૧ મં. ૫ ॥

અર્થ:—આ પરમાત્મા હમેશાં સત્ય બાપણુ કરવાથી તથા હમેશના તપથી તથા યથાર્થ જ્ઞાનથી તથા હમેશના બ્રહ્મચર્યથી પ્રાપ્ત થાય છે.

સત્યમેવ જયતે નાનૃતમ્ । સત્યેન પન્થા વિતતો દેવયાનઃ॥ , , ॥ ૬ ॥

અર્થ:—આ લોકમાં કે પરલોકમાં સત્ય બાપણુ કરનારનો જ જય થાય છે, અને સત્ય બાપણુથી જ દેવયાન માર્ગની પ્રવૃત્તિ થઈ છે અર્થાત્ સત્ય બાપણુના નિશ્ચયવાળા જ તે માર્ગમાં જઈ શકે છે.

સતાં હિ સત્યં તસ્માત્સત્યે રમન્તે ॥ મહા૦ ના૦ ઉપ૦ ક૦ ૭૮ ॥

અર્થ:—સત્યુરૂપોનું સત્ય બાપણુ જ ધર્મ છે, તેથી સત્યુરૂપો સત્ય બાપણુમાં જ રમણુ કરે છે.

તસ્યૈતદ્વ્રતં નાનૃતં વદેત્ । તૈ. સં. ફા. ૨, પ્રપા. ૫. અનુ. પ. ૫. ક. ૬ ॥

અર્થ:—યજ્ઞાદિ કર્મ કરનાર મિથ્યા બાપણુ કરે નહીં એ વ્રત છે.

આનૃશંસ્યં પરો ધર્મઃ ક્ષમા ચ પરમં વલમ્ ।

આત્મજ્ઞાનં પરં જ્ઞાનં ન સત્યાદ્વિયતે પરમ્ ॥મ. મા. શા. પ. અ. ૩૨૯ છો. ૧૨॥

અર્થ:—અહિંસા એ પરમ ધર્મ છે, ક્ષમા એ પરમ બલ છે, આત્મજ્ઞાન એ પરમ જ્ઞાન છે, અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે સત્યથી મહાન્ કોષ સાધન નથી.

અઙ્ગિર્ગાત્રાણિ શુદ્ધયન્તિ મનઃ સત્યેન શુદ્ધયતિ ।

વિચારતપોભ્યાં મૂતાત્મા ચુદ્ધિર્જ્ઞાનેન શુદ્ધયતિ ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૫-૧૦૯ ॥

અર્થ:—જલ વડે શરીરની શુદ્ધિ થાય છે, સત્ય બાપણુથી મનની શુદ્ધિ થાય છે, જ્વાત્માની શુદ્ધિ બ્રહ્મવિદ્યા તથા પાપને નાશ કરનાર તપ વડે થાય છે, અને વિપરીત જ્ઞાનથી મલિન થયેલી શુદ્ધિ યથાર્થ જ્ઞાનથી શુદ્ધ થાય છે વળી—

અશ્વમેધસહસ્રં ચ સત્યં ચ તુલયા ધૃતમ્ ।

નામિજાનામિ યદ્યસ્ય સત્યસ્યાર્ધમવાપ્નુયાત્ ॥ મ. મા. અનુ. પ. અ. ૨૨-૧૪ ॥

અર્થ:—એ દગ્ધર અશ્વમેધ યજ્ઞન કૃત તથા સત્ય બાપણુનું ફલ એ બંનેની તુલના

અર્થ:—હે રાજન્ ! સત્ય લાપણના ગુણ કેટલા છે તેનો અન્ત પામી શકાય તેમ નથી. તેથી વિદ્વાન્ લોક તથા દેવતા તથા પિતૃઓ પણ સત્યની પ્રશંસા કરે છે.

उपैति सत्यादानं हि तथा यज्ञाः सदक्षिणाः ।

त्रेधाग्निहोत्रं वेदाश्च ये चान्ये धर्मनिश्चयाः ॥

,, ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—દાનથી તથા દાક્ષિણ મર્યાદાથી તથા અગ્નિહોત્રથી તથા વેદાધ્યયનથી તથા અન્ય ધર્મથી જે ફલ મળે છે તે સર્વ સત્ય લાપણથી પણ મળે છે. મતલબ કે જ્યાં સત્ય છે ત્યાં બાકી બીજું બધું છે.

તે ઉપર નીચેનાં દર્શાવત છે.

સત્યની મહત્તા ઉપર એક રાગના બખરનું દર્શાવત છે:—

એક રાગએ એક બખર બનાવ્યું. તેણે પોતાના બખરની પ્રખ્યાતિ માટે, કોઈ પણ માણસ કોઈ પણ યીજ બખરની અંદર વેચવાને માટે આવે અને તે ન વેચાય, અને છ વાગ્યાની અંદર જો તે યીજ રાગની પાસે લઈ જાય, તો રાગએ પોતે તે વેચાતી લઈ લેવી, એવો નિયમ કર્યો. આ વાતની દરેક દેશમાં બખર પકવાથી જૂદા જૂદા દેશનાં વેપારીઓ જૂદા જૂદા યીજને વેચવા માટે રાગના બખરમાં લાવવા લાગ્યા, કારણ કે માલ ન વેચાવાની જરા પણ શકા નહોતી. એક વખત એક લુહાર લોખંડની શનિશ્વરની એક મૂર્તિ બનાવીને બખરમાં વેચવા લાગ્યો. અને ગ્રાહકને ખતાવી અને તેની કિંમત એક લાખ રૂપીઆ જણાવી. શનિશ્વરની મૂર્તિ જણીને કોઈ ગ્રાહક પાસે પણ જતું નહોતું, તો ખરીદવાની તો વાત જ શી. તેથી સાંજે છ વાગ્યા પહેલાં લુહાર શનિશ્વરની મૂર્તિ લઈને દરબારમાં ગયો અને કહેવા લાગ્યો કે મારી લાખ રૂપીઆની શનિશ્વરની મૂર્તિ કોઈએ ખરીદી નહીં માટે મહારાજાએ તે મૂર્તિ લાખ રૂપીઆ આપીને ખરીદી લેવી જોઈએ. લુહારના કલા પ્રમાણે રાગએ લાખ રૂપીઆ આપી તે મૂર્તિ ખરીદી લીધી. પરંતુ જે દિવસથી શનિશ્વરની મૂર્તિ આવી તે દિવસથી રાજધાનીમાં કંઈ ને કંઈ ઉપદ્રવ થવા લાગ્યા. છેવટે રાજધાનીમાંથી ધર્મ, કીર્તિ, ક્ષમા, દયા, લક્ષ્મી, આદિ સર્વ મૂર્તિ ધારણ કરી નીકળી ગયાં. છેવટે સત્ય પણ મૂર્તિ ધારણ કરીને જવા લાગ્યું, સારે રાગએ સત્યનો હાથ પકડ્યો અને પ્રછયું: “તું ક્યાં જાય છે?” સત્ય રાગને કહેવા લાગ્યું કે “તું તારા ધરમાં શનિશ્વરનો મૂર્તિ ખરીદી લાગ્યો એટલા માટે મારાં કુટુંબી દયા, ધર્મ, આદિ સર્વ અહીંથી નીકળી ગયાં છે, હવે હું પણ જઈ છું.” આવી સત્યની વાત સાંભળીને રાગ કહેવા લાગ્યો—“મારે શનિશ્વરનો મૂર્તિ ખરીદવાની કંઈ પણ જરૂર નહોતી. પરંતુ તારી રક્ષાને માટે મેં શનિશ્વરની મૂર્તિ ખરીદી હતી, કારણકે મેં કહ્યું હતું કે છ વાગ્યાનો અંદર જો સામાન ન વેચાય તે હું ખરીદી લઈશ. જો હું શનિશ્વરને ન ખરીદું તો મારી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય એટલે તારી (સત્યની) દાનિ થાત, તેથી તારી રક્ષાને માટે મેં શનિશ્વરને ખરીદ્યા. તું અહીંથી ન જા.” રાગનું વચન સાંભળીને સત્ય રહી ગયું. સત્યના રહેવાથી લક્ષ્મી આદિ સર્વને પાછા આવવું પડ્યું, કેમકે સત્ય વિના તે બધાં એકલાં કોઈ પણ રથાનમાં રહી શકતાં નહોતાં.

માટે ત્યાં સત્ય છે ત્યાં દયા, ધર્મ, લક્ષ્મી, આદિ સર્વ રહે છે અને સત્યવાદી માણસને બધાં પુણ્ય કર્મનાં ફલ મળે છે તે નક્કી છે.

પ્રાચીન કાલમાં બ્રહ્મર્ષિ તથા રાજર્ષિ લોક સત્ય બાપણને જ પ્રધાન ધર્મ સમજતા હતા. તે વિષયમાં માર્કંડેય પુરાણના ૭ મા તથા ૮ મા અધ્યાયમાં હરિશ્ચન્દ્ર રાજાને પ્રતિહાસ છે તે નીચે પ્રમાણે:—

ધર્મપક્ષિણ ક્વચુઃ ॥

હરિશ્ચન્દ્રેતિ રાજર્ષિરાસીત્ત્રેતાયુગે પુરા ।

ધર્માત્મા વૃથિવીપાલઃ પ્રોહ્લસત્કીર્તિરુત્તમઃ ॥ માર્કં ૦ પુ૦ અ૦ ૭-૧ ॥

સ કદાચિન્મહાવાહુરરણ્યેન્નુસરન્મૃગમ્ ।

શુશ્રાવ શબ્દમસકૃત્ ત્રાયસ્વેતિ ચ યોષિતામ્ ॥ ” ॥ ૪ ॥

સ વિહાય મૃગં રાજા મા ભૈષીરિત્યભાપત ॥ ” ॥ ૫ ॥

અર્થ:—ધર્મપક્ષીઓ જૈમિનિ મુનિ પ્રતિ કહે છે:—પહેલાં ત્રેતાયુગમાં હરિશ્ચન્દ્ર નામના રાજર્ષિ થઇ ગયા. તે એક વખત મૃગયા રમવાને જંગલમાં ગયા ત્યાં તેમણે “રક્ષા કરો” એવો સ્ત્રીઓનો અવાજ સાંભળ્યો. સાંભળતાં જ મૃગને છોડી તેમણે “ડરો નહીં” એ પ્રમાણે કહ્યું. તે વખતે સર્વ શુભ કાર્યમાં વિદ્ય કરવાને શક્તિમાન રૈદ્ર (વધ્નરાજ) વિચાર કર્યો કે “આ વિશ્વ મિત્ર ઋષિ, પ્રથમ મહાદેવાદિને પણ અસિદ્ધ એવી વિદ્યા સાધવાને માટે મહાન તપ કરે છે, સાધ્યમાન એવી તે વિદ્યાઓ આ વખતે ખૂબ મારી રહી છે, તો મારે શું કરવું? અથવા ‘ડરો નહીં’ એમ કહેતો આ રાજા આવે છે તેનામાં પ્રવેશ કરીને હું મારું કાર્ય સાધી લઉં” અર્થાત્ વિશ્વામિત્રના તપમાં લગ કરાવું” એવો વિચાર કરીને તેમણે હરિશ્ચન્દ્રમાં પ્રવેશ કર્યો. અને તેમની પ્રેરણાથી હરિશ્ચન્દ્ર કહેવા લાગ્યા—“હું રાજા હરિશ્ચન્દ્ર ઉપસ્થિત હોયે છતે એવો કોણ પાપી મનુષ્ય છે કે જે વસ્ત્રના છોડામાં અગ્નિને બાંધે છે”? અર્થાત્ જેમ અગ્નિને વસ્ત્રમાં બાંધવાથી તે વસ્ત્ર અગ્નિથી બળી જશે, તેમ મારા રાજ્યમાં સ્ત્રીઓને બાંધનારનો હું નાશ કરીશ. આ વચન સાંભળી વિશ્વામિત્રજી ક્રુપિત થયા. તે કારણે તે વિદ્યાઓ તરત જ નષ્ટ થઈ ગઇ. રાજા પણ વિશ્વામિત્રને જોઈને ભયભીત થયો. રાજાને જોઇ વિશ્વામિત્રે “હે રાજા! ઉભો રહે” એમ કહ્યું, ત્યારે રાજાએ પ્રણામ કરીને કહ્યું “હે મુનિશ્રેષ્ઠ! ભયભીતની રક્ષા કરવી તે રાજાનો ધર્મ છે. માટે આપે મારા ઉપર ક્રોધ કરવો યોગ્ય નથી.” ત્યારે વિશ્વામિત્રે એક છોકરો અને છોકરી બતાવીને કહ્યું. “જો તું રાજધર્મ સારી રીતે જાણે છે તો હું આ છોકરો અને છોકરીને વિવાહ કરવા માગું છું, માટે મને ઇષ્ટ દક્ષિણા આપ ” મા૦પુ૦અ૦૭ ૨૧). આ પ્રમાણે વિશ્વામિત્રના ક્રોધથી બચી જવાથી રાજાએ પોતાને નવો જન્મ મળ્યો એમ માન્યું પછી વિશ્વામિત્ર પ્રતિ કહ્યું કે રાજા, પુત્ર, ધન, આદિ જે કોઈ તમારી ઇચ્છા હોય તે માગો પછી વિશ્વામિત્રે કહ્યું કે પ્રથમ રાજાસૂય દક્ષિણા આપ. રાજાએ કહ્યું—“તે પણ હું આપીશ. પરંતુ પ્રથમ આપને જે ઇષ્ટ વસ્તુની ઇચ્છા હોય તે માગો. તે ઉપરાંત દક્ષિણા પણ આપીશ.” વિશ્વામિત્રે કહ્યું—“સર્વ વિશ્વતિ મહિન આ પૃથ્વી મને આપ. ફક્ત તારી સ્ત્રી, પુત્ર તથા તારા શરીર એ ત્રણની

મારે જરૂર નથી.” રાજાએ પ્રસન્ન ચિત્તે હાથ જોડી “તથાસ્તુ”-તેમ હો-એમ કહ્યું. અને જણાવ્યું કે હવે આપ આ પૃથ્વીના સ્વામી છો. તે ઉપરથી વિશ્વામિત્રજીએ રાજાને કહ્યું કે હવે આશુપણ વસ્ત્ર આદિ સર્વ મંડીને તારી સ્ત્રી તથા પુત્ર સહિત વધકેલ, માત્ર પહેરી મારા રાજ્યમાંથી તું નિકળી જા. તે સાંભળી રાજા પોતાની સ્ત્રી અને પુત્ર સહિત જવા લાગ્યો; એટલે વિશ્વામિત્રે તેનો માર્ગ રોકીને “પહેલાં કહેલી રાજસૂયની દક્ષિણા આપ્યા વિના ક્યાં જાય છે?” એમ રાજાને કહ્યું. રાજાએ કહ્યું કે હાલ તો મારી પાસે શરીર સિવાય કંઈ નથી. પરંતુ એક માસની અંદર તમારી દક્ષિણા આપીશ એવો વાયદો કર્યો. એટલે વિશ્વામિત્રે પ્રસન્ન થઈ “જાઓ, ધર્મનું પાલન કરો; તમારું કલ્યાણ થાઓ; તમને કોઈ વિધન નડે નહીં” એવો આશીર્વાદ આપ્યો.

આ પ્રમાણે રાજાને રાજધાનીમાંથી જતાં જોઈ નગરના સર્વ લોક શોકાતુર થયા અને રાજાની સાથે જવાને તૈયાર થયા. ત્યારે રાજાને દયા આવવાથી તે માર્ગમાં ઉભા રહ્યા. તે જોઈ વિશ્વામિત્ર કોષથી લાલચોળ નેત્ર કરી રાજાને કહેવા લાગ્યા—

ધિક્ત્વાં દુષ્ટસમાચારનૃતં જિજ્ઞાસાપિણમ્ ।

મમ રાજ્યં ચ દત્ત્વા યઃ પુનઃ પ્રાકણ્ડમિચ્છસિ ॥ માર્કં ૦ પુ૦ અ૦ ૭-૫૮ ॥

અર્થ:—દુષ્ટચરણવાળા તને ધિક્કાર છે. તું જૂઠું અને કપટી વચન બોલ્યો, કેમકે રાજ્ય મને આપીને હવે તું તારું વચન પાછું ખેંચી લેવા માગે છે અર્થાત્ મિથ્યા કરવા માગે છે અને અહીં રહેવા માગે છે.

આવી કઠોર વાણી સાંભળી રાજા ભયભીત થઈને પોતાની સ્ત્રીને ખેંચીને “હું જાઉં છું” એમ કહી ચાલવા લાગ્યો, એટલામાં તેને ખેંચતી વખતે શ્રમાતુર થયેલી સ્ત્રીને વિશ્વામિત્ર કાષ્ઠદંડથી મારવા લાગ્યા. તે જોઈ રાજા “હું જાઉં છું” એ સિવાય બીજું કંઈ પણ બોલ્યા નહીં; અને ત્યાંથી નિકળી વારાણસી (કાશી) પુરીમાં પહોંચ્યા. તેટલામાં તો—

પુરો પ્રવિશ્ય દદર્શ વિશ્વામિત્રમુપસ્થિતમ્ ॥

,, અ૦ ૮ શ્લો. ૫ ॥

રાજાએ વિશ્વામિત્રજીને ત્યાં દીડા. અને—

તં દૃષ્ટ્વા સમનુપાસં વિનયાવનતોઽભવત્ ।

પ્રાઠ ચૈવાજ્ઞલિ કૃત્વા હરિશ્ચન્દ્રો મહામુનિમ્ ॥

,, ॥ ૬ ॥

इमे प्राणाः सुतश्चायमियं पत्नी मुने मम ।

येन ते कृत्यमस्त्याशु तद्गृहाणार्घ्यमुत्तमम् ॥

,, ॥ ૭ ॥

यद्वाऽन्यत्कार्यमस्माभिस्तदनुज्ञातुमर्हसि ॥

,, ॥ ૮ ॥

અર્થ:—તે મહામુનિને દેખતાં જ વિનયપૂર્વક રાજાએ કહ્યું—આ મારા પ્રાણ, આ પુત્ર, આ મારી પત્ની તેમાંથી આપને જેની જરૂર હોય તે સ્વીકારશો. અથવા આપને માટે અમારે અન્ય કંઈ કરવાનું હોય તે આપ કૃપા કરીને બતાવશો ત્યારે વિશ્વામિત્રે કહ્યું—એક માસનો

વાપદો પૂરો થયો છે, મારી દક્ષિણ લાવ. રાજસ્ય નિમિત્ત દાક્ષિણ (એટલે રાજસ્ય વચમાં સર્વસ્વનું દાન કરવામાં આવે છે. તે તો મુનિએ પ્રથમ જ લઈ લીધું છે) આપવાનું તે વચન આપ્યું છે તે તને યાદ છે? એટલે રાજાએ કહ્યું કે આજે એક માસ થયો ખરો, પરંતુ હજુ અડધો દિવસ બાકી છે ત્યાં મુધીમાં તમારી દક્ષિણ આપીશ, માટે તેટલી વાર રાહ જુઓ. વિશ્વામિત્રે “તથાસ્તુ” એમ કહ્યું અને જણાવ્યું કે ફરી પાછો આવું છું, અને જો મારી દક્ષિણ નહીં આપે તો તને શાપ દઈશ, એમ કહી મુનિ ત્યાંથી ગયા.

પછી રાજા ચિંતા કરવા લાગ્યા કે હવે શું કરવું, પાસે કાંઈ ધન નથી, કોઈ મિત્ર નથી કે જે સહાય કરે, પ્રાણત્યાગ કરું? અને વળી અકિંચન હોવાથી જાઉં પણ ક્યાં? અને જો પ્રતિજ્ઞા કરેલી દક્ષિણ આપ્યા વિના આત્મહત્યા કરું તો આલ્મજનું ધન હરણ કરનાર હું કૃતિ કેપ યાઉં. એમ વિચારી આખરે નિશ્ચય કર્યો કે—

અથવા પ્રેપ્યતાં યાસ્યે વરમેવાત્મવિક્રયઃ ॥ ॥ ૧૬ ॥

હું ધન લઈને આત્મવિક્રય કરી કોઈનો દાસ યાઉં અને દક્ષિણ આપું. આ વાત સાંભળી ગદગદ કંઈ તેની ઓ બોલી :—

ત્યજ ચિન્તાં મહારાજ સ્વસત્યમનુપાલય ।

શ્મશાનવદ્વર્જનીયો નરઃ સત્યવહિષ્કૃતઃ ॥ ॥ ૧૭ ॥

નાતઃ પરતરં ધર્મં વદન્તિ પુરુષસ્ય તુ ।

યાદશં પુરુષવ્યાધ્ર સ્વસત્યપરિપાલનમ્ ॥ ॥ ૧૮ ॥

અગ્નિહોત્રમધીતં વા દાનાઘાત્રાશિલાઃ ક્રિયાઃ ।

ભજન્ત્યેતસ્ય વૈફલ્યં ચ વાક્યમકારણમ્ ॥ ॥ ૧૯ ॥

સત્યમત્યન્તમુદિતં ધર્મશાસ્ત્રેષુ ધીમતામ્ ।

તારણાયાનૃતં તદ્વત્પાતનાપાકૃતાત્મનામ્ । ॥ ૨૦ ॥

સપ્તાશ્વમેધાનાહૃત્ય રાજસૂયં ચ પાથિવઃ ।

કૃતિર્નામ્ના ચ્યુતઃ સ્વર્ગાદસત્યવચનાત્સકૃન્ ॥ ॥ ૨૧ ॥

“હે મહારાજ! ચિન્તા છોડો, સત્યનું પરિપાલન કરો, જે સત્યથી બહિષ્કૃત થાય છે તે મનુષ્ય શ્મશાનની પેઠે ત્યાગ કરવા ચોખ્ખો છે. વિદ્વાન્ લોકો પોતાના વચનનું પરિપાલન કરવું તેના કરતાં અન્ય કોઈ ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ નથી એમ કહે છે. જે મનુષ્ય નિષ્પ્રયોજન (અસત્ય) વાણી બોલે છે, તેની અગ્નિહોત્ર, વેદાધ્યયન, દાન, આદિ સર્વ ક્રિયા નિષ્ફલ જાય છે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં જુદાંજુદાં વિવેકી મનુષ્યોને તારનાર સત્યને જ કહ્યું છે, અને અધિવેશનું પતન કરનાર અનૃતને કહ્યું છે. કૃતિ નામનો રાજા સાત અથએક તથા એક રાજસૂય યજ્ઞનું પુણ્ય લઈને સ્વર્ગમાં ગયો, છતાં ત્યાં માત્ર એક વાર જ અસત્ય બોલવાના કારણે તે સ્વર્ગમાંથી નીચે પડ્યો. ઉપરનું કોઈ પુણ્ય કામ લાગ્યું નહીં. માટે હે મહારાજ! મુનિને આપેલું વચન પાળવું જોઈએ. મારાથી આપને એક પુત્ર તો થયો છે,”

આથી આગળ બોલવા જતાં તે સ્ત્રી પડી. પછી ધીરજ ધરી ફરી કહેવા લાગી :—
મને પુત્ર સાંપડ્યો છે, પુત્ર પ્રાપ્ત થાય એટલે સ્ત્રીની ફરી જરૂર નથી. માટે મને વેચીને
પૈસા લઈ વિપ્રની દક્ષિણા આપો. આ વચન સાંભળી રાજા મૂંઝિત થયો. ફરી જાન
આવતાં દુઃખથી પોતાને ધિક્કાર આપવા લાગ્યો. અને વળી ફરી મુર્ખાથી પૃથિવી ઉપર
પડી ગયો. તે જોઈ સ્ત્રી વિલાપ કરવા લાગી, અને તે પણ નહિંત યદને પડી. આ પ્રમાણે
જનને નીચે પડેલાં જોઈ તેમનો નાનો આવક ક્ષુધાથી ખીંચતો બોલ્યો :—

તાતં તાત દદસ્વાન્નમમ્વામ્ય ભોજનં દદ ।

હુન્મે વલવતી જાતા જિહ્વાયં શુષ્યતે તથા ॥ , ૩૬ ॥

હે તાત ! અન્ન આપો. હે માતા ! ભોજન આપ. મને અત્યંત ક્ષુધા લાગી છે
અને મારી જીભનો અગ્ર ભાગ સુકાય છે.

આ જ પછે કૂંડ થયેલા મદા તપસ્વી વિશ્વામિત્ર ઋષિ ધન માગવાને માટે ફરી
ઉપસ્થિત થયા, અને મૂંઝિત થયેલા રાજાને પાણી છાંટી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા :—

ઉત્તિષ્ઠોત્તિષ્ઠ રાજેન્દ્ર તાં દદસ્વેષ્ટદક્ષિણામ્ ॥ , ૩૭ ॥

ઋણં ધારયતો દુઃસ્વમદન્યહનિ વર્ધતે ॥ , ૩૮ ॥

હે રાજેન્દ્ર ! ઉઠ, ઉઠ, મારી ઈષ્ટ દક્ષિણા લાવ. જોને માથે ઋણ છે તેને દિન
પ્રતિદિન દુઃખની વૃદ્ધિ થાય છે. મૂર્ખા વળતા રાજા સચેતન થયો અને વિશ્વામિત્રને
જોઈ ફરી મોહને પ્રાપ્ત થયો. એટલે મુનિને ક્રોધ ચઢ્યો, અને રાજાને જાગૃત કરી તે
આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા :—

દીપતાં દક્ષિણા સા મે યદિ ધર્મમવેક્ષમે ॥ , ૪૦ ॥

સત્યેનાર્કઃ પ્રત્યતિ સત્યે તિષ્ઠતિ મે દનો ।

સત્યં ચોક્તં પરો ધર્મઃ સ્વર્ગઃ મત્યે પ્રતિષ્ઠિતઃ ॥ , ૪૧ ॥

અશ્વમેધસદસં ચ સત્યં ચ તુલ્યા ધૃતમ્ ।

અશ્વમેધસદસાદ્ધ સત્યમેવ વિશિષ્યતે ॥ , ૪૨ ॥

અથવા કિં મમૈતેન સાન્ના પોક્તેન કારણમ્ ।

અનાયે પાપસંકલ્પે ક્રૂરે ચાનૃતવાદિનિ ॥ , ૪૩ ॥

ત્વાય રાજિ મભવતિ સદ્ભાવઃ શ્રૂયતામયમ્ ।

અથ મે દક્ષિણાં રાજન્ન દાસ્યતિ મવાન્યદિ ॥ , ૪૪ ॥

અસ્તાચલં પ્રયાતેઽર્કે શપ્સ્યામિ ત્વાં તતો ધ્રુવમ્ ।

ઇત્યુક્ત્વા સ યયૌ વિપ્રો રાજા ચાસીદ્ધયાતુરઃ ॥ , ૪૫ ॥

“હે રાજન્ ! જો તું ધર્મ સમજતો હોય તો મારી દક્ષિણા આપ. સત્ય વડે સર્વ તપે છે, સત્યથી પૃથિવી સ્થિત થઈ છે. સત્ય જ પગ્મ ધર્મ છે, સ્વર્ગ પણ સત્યમા જ પ્રતિષ્ઠિત છે. જો કદાપિ એક બાણુ એક હજાર અશ્વમેધના ફળને અને બીજી બાણુ સત્યના ફળને તુલામાં મૂકી માપવામા આવે તો હજાર અશ્વમેધ કરતા સત્યનું ફલ વધશે. અથવા તારા જોવા અનાય, પાપી મંકલપવાળા કૂર મિથ્યાવાદી સાથે સીધી રીતે વાત કરવાથી શું ફલ છે ? છતાં તુ રાજા હોવાથી તારા પ્રતિ સદ્ભાવથી કહું છું તે સાંભળ મારી દક્ષિણા આજે જ લાવ. અને તને સ્પષ્ટ જણ્યારી દઉં છું કે જો નેમ નહીં કરે તો સર્વનારાયણ અસ્તાચલ પહોંચતા જરૂર તને શાપ દર્શા ” એમ કહી વિશ્વામિત્રજી ત્યાંથી આવ્યા ગયા.

બાદ શોકાતુર થયેલા રાજા પ્રતિ તેની પત્ની કહેવા લાગી — “મને વેચીને વિપ્રનું ધન આપો. તેના શાપાનલથી દગ્ધ થઈને મૃત્યુને પ્રાપ્ત ન થાઓ ” આ પ્રમણે વારંવાર કહેવાથી રાજા તેને વચવા નૈયાર થયો, અને નગરમા જઈ ગદ્ગદ કંઈ કહેવા લાગ્યો — “હે નાગરિકો ! મારૂ વચન સાંભળો. જા યાદો દાસીની જરૂર હાય ના તુ મારા સ્ત્રીને વેચવાને આજો છું. ” તે સાંભળી એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ આવીને ગાળને કહ્યું :—“મને દાસી આપ, હું તને ધન આપીને તેને વેચાતી લેવા માગુ છું, મારી પાસે ધન તો બહુ છે, પરંતુ મારી સ્ત્રી સુકુમારી છે, ન ગૃહકર્મ કરવાને અસક્ત છે. માટે તારી સ્ત્રીની કર્મ કરવાની કુશલતા, વય, રૂપ અને શીલને અનુરૂપ આ ધન લે અને મને સ્ત્રી સોંપ ” આ સાંભળી રાજાનું મન વિદીર્ણ થયું અને તે ઝાઝ બોલ્યો નહોં. એટલે તે બ્રાહ્મણ તે સ્ત્રીના લક્ષણને અનુસાર તેની કિંમત આકળને તેટલું ધન રાજાના વઢકલને છેડે બાંધીને તે સ્ત્રીના વાળ પકડીને તેને ખેંચવા લાગ્યો. તે જોઈને તેના પુત્ર રોહિત માતાનું વસ્ત્ર ખેંચતો રડવા લાગ્યો, ત્યારે તે સ્ત્રી “મને છોડ છોડ, હું મારા બાલકને એક વાર જોઈ લઉં, તેનું ફરી દર્શન દુર્લભ થશે. હે વત્સ ! આવ અને દાસી થયેલી તારી માને તું જોઈ લે. હે રાજપુત્ર (રોહિત) ! તું મને હવે સ્પર્શ કરતો નહોં, તારે માટે હવે હું અનૃપ્ત્ય છું ” એમ બોલી. પછી માતાને બળપૂર્વક ખેંચાતી જોઈ તે બાળક “હે માતા ” એમ બોલી રડતો રડતો તેના તરફ દોડ્યો. તેને આવતો જોઈ તે બ્રાહ્મણે ક્રોધથી તેને લાત મારી. તેમ છતાં “હે અંબ ! ” એમ બોલતા તે બાળકે પોતાની માતાને છોડી નહોં. ત્યારે રાજપત્ની બ્રાહ્મણ પ્રતિ બોલી :—“હે નાય ! કૃપા કરી આ બાળકને પણ વેચાતો લઈ લ્યો, તમે મને વેચાતી લેવાથી તમે મારા માલિક થયા છો, છતાં તેના વિના હું તમારું કાર્ય કરી શકીશ નહોં. ” ત્યારે બ્રાહ્મણ બોલ્યો :—“ધર્મશાસ્ત્રના જાણનારે જાણનાં લક્ષણને અનુસાર સ્ત્રી પુરૂષની સો, હજાર, લક્ષ, કરોડ વગેરે કિંમત કહી છે. તેને અનુસાર આ બાલકની જે કિંમત થાય તે લે અને તેને મને સોંપ ” એમ કહી રાજાના ઉત્તરીય વસ્ત્રને છેડે યોગ્ય ધન બાંધી બાળકને પકડી તેની માતાની સાથે તેને પણ બાંધ્યો. આ પ્રમાણે બંનેને લઈને જતાં જોઈ રાજા વિસ્માય કરવા લાગ્યો, એટલામાં તે બ્રાહ્મણ, સ્ત્રી અને બાલક સહિત, મકાનો અને વૃક્ષોથી અદસ્ય થઈ ગયો.

એટલામાં જ વિશ્વામિત્રજી પાછા ત્યાં આજ્યા, અને ધન માગ્યું. એટલે જે ધન

રાજાને મળ્યું હતું તે તેમને તરત જ આપી દીધું; પરંતુ તે ધનથી પ્રસન્ન ન થવાથી દૂષિત થઇને મુનિ રાજા પ્રાંત કહેવા લાગ્યા :—

યાવત્તોપો રાજસૂયે વ્રાહ્મણાનાં ભવેન્તુપ ।

તાવદેવ તુ દાતવ્યા દક્ષિણા રાજમૂયિકી ॥ માર્કં ૦ પુ૦ ૪૦'૭ સ્લો૦ ૩૯ ॥

અર્થ:—રાજસૂય યજ્ઞમાં જેટલો દક્ષિણા આપવાથી બ્રાહ્મણ પ્રસન્ન થાય તેટલો દક્ષિણા આપવી જોઇએ. માટે હે ક્ષત્ર્યબંધુ ! જે તું મારા માટે આ દક્ષિણા યોગ્ય માનતો હોય તો તું હવે મારા તપ આદિનું બળ જોઇ લે, મતલબ કે હવે તને શાપ દઇશ. એટલે રાજાએ કહ્યું :—હે ભગવન ! હું બીજી દક્ષિણા આપીશ, થોડી વાર રાહ જુઓ. તે ઉપરથી, “ હે નરાધિપ ! હવે દિવસનો ચતુર્થ ભાગ (એક પહેર) બાકી રહ્યો છે, તેટલો સમય હું રાહ જોઇશ. તે પછી હું તારી કાંઈ પણ વાત નહીં સાંભળું ” એમ કહી દૂષિત થયેલા વિશ્વામિત્રજી ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. બાદ ભય અને શોકથી આતુર થયેલા તે રાજા પોતાનો વિક્રય કરવાનો નિશ્ચય કરીને લોકો પ્રતિ હવે સ્વયં તેવી ધોષણ કરી. એટલે ધર્મરાજા દુર્ગામિત્રવાળું કાળું લાંબા પેટવાળું ચણાકાળું રૂપ ધરીને અનેક પક્ષી પક્ષી ગળામાં મઠાવી માળાઓ પહેરીને, હાથમાં કપાલ લીધેલા—એવા વેશ ધરી અનેક શ્વાન સહિત હાથમાં યદિ લઇને ત્યાં આવ્યા, અને રાજાને કહ્યું :—“ હું તમને વેચાણ લેવા માગુ છું, તમારી કિંમત કહો, જેટલું ધન માગવું હોય તેટલું માગો. ” દૂરદષ્ટિ-વાળા ચણાકાળને જોઇને રાજાએ પૂછ્યું :—તું કાણ છે ? તેણે કયું :—હું ચણાકાળ છું અને પ્રવીર નામથી પ્રખ્યાત છું. હું વધ્યવધક (વધ્ય મનુષ્યનો વધ કરનાર) તથા મૃતકંમલ-હારક (મરેલા મઠાવું વચ્ચ લેનાર) તરીકે પ્રખ્યાત છું. ત્યારે હરિશ્ચન્દ્રે કહ્યું :—હું નિન્દિત ચણાકાળનો દાસ થવા માગતો નથી. ચણાકાળને વચ્ચ થવા કરતાં મુનિના શાપા-મિત્રી દગ્ધ થવા ખુશી છું. રાજા આટલું બોલે છે એટલામાં તો ફરી વિશ્વામિત્રજી ત્યાં આવ્યા અને કાપાલમાન યદિ બોલ્યા :—આ ચણાકાળ તને બહુ બહુ ધન આપવાને તૈયાર થયો છે, તો પછી બાકીની દક્ષિણા મને કેમ આપતો નથી ? રાજા કહે છે :—હે ભગ-વન ! હું સૂર્યવંશમાં ઉત્પન્ન થયો છું, ધનની કામનાથી હું ચણાકાળનો દાસ કેવી રીતે ચાઉં. ત્યારે વિશ્વામિત્રે ઉત્તર આપ્યો કે જે તારા વિક્રયથી પ્રાપ્ત થતું ચણાકાળનું ધન લઇને સમય પૂરો થતાં સુધીમાં મને નહીં આપે તો તને શાપ દઇશ. ત્યારે રાજાએ વિદ્વલ થઇને મુનિનાં ચરણ પકડ્યાં અને કહ્યું :—હું તમારો દાસ છું, હું કુંબી છું, બયબીત છું, અને વિશેષમાં હું તમારો ભક્ત છું. માટે કૃપા કરો, પરંતુ ચણાકાળની સાથે સંબંધ તો કદાચ રૂપ છે. માટે બાકીના ધનના બદલામાં હું આપનો દાસ થઇશ, અને આપની વૃત્તિ અનુસાર વર્તીશ. ત્યારે વિશ્વામિત્રજી કહે છે :—જે તું મારો દાસ થયો છે તો તારાં લક્ષણને અનુસાર તારી કિંમત એક અર્જુન યાવ છે તેટલો કિંમત લઇને હું તને (મારા દાસને) ચણાકાળને વેચું છું. રાજાએ ઉત્તર આપ્યો કે જે એટલાથી આપ સંતુષ્ટ થતા હો તો મને દાસ રૂપે સ્વીકારો. એટલે ચણાકાળે વિશ્વામિત્રને કહ્યું કે હું આપને સો યોગ્ય વિસ્તીર્ણ ભૂમિ આપું છું તે લઇને આ દાસ મને આપો.

એ પ્રમાણે વિશ્વામિત્રજીને તેટલું દ્રવ્ય આપી રાજાને બાંધી દંડપ્રદાર કરતો તે

શ્વપાક (ચણાલ) તેને પોતાને ઘેર લઇ ગયો. ત્યાં તે રાજા કેટલાક સમય સુધી દરરોજ પોતાની સ્ત્રી તથા પુત્ર સંબંધી વિચાર કરતો રહ્યો. દરમ્યાન તે ચણાલે તેને સ્મશાનમાં મૃતચૈલાપહારક (મડદાનાં વસ્ત્ર લેનાર) બતાવ્યો, અને કહ્યું કે તું મડદાને લાવવાની રાહ જોતો અહીં રિયત થા. દરેક મડદાદીક જે ધન મળે તેનો છઠ્ઠો ભાગ રાજાને આપવાનો છે, ત્રણ ભાગ મારા છે, અને બાકીના બે ભાગ તારા પગારના છે. એ પ્રમાણેની આજ્ઞા ચવાથી હરિશ્ચન્દ્ર રાજા વારાણસીની દક્ષિણ દિશામાં આવેલા ભયંકર સ્મશાનમાં ગયા. ત્યાં તે “ હે ભૂત્યો ! હે મત્રીઓ, હે વિપ્રો, હે શૈખી, હે પુત્ર ! મને મંદ ભાગ્યને તજીને તમે ક્યાં ગયાં ? મારું રાજ્ય ક્યાં ગયું ? ” ઇત્યાદિ પ્રકારે ચિન્તા કરવા લાગ્યા. એ પ્રકારે દિન રાત્રિ ચિન્તન કરતા સતા નિદ્રાને પ્રાપ્ત થતા નહોતા. એમ જીવતા સતા યોન્યન્તરને પ્રાપ્ત થયેલા તે રાજાએ સો વર્ષ તુલ્ય બાર માસ કાઢ્યા.

આ દરમ્યાન રોહિત નામના હરિશ્ચન્દ્રના પુત્રને વિશ્વામિત્રની પ્રેરણાથી સપ્ત કરડ્યો. તેથી રોહિત મૃત્યુ પામ્યો, તેના સમાચાર બીજા બાળકાએ આવીને તેની માતાને કહ્યા. પુત્રના મૃત્યુની વાત સાંભળી રોહિતની માતા મૂર્છિત થઇને પડી ગઈ; તેનું રૂદન સાંભળી જેના ઘરમાં તે દાસી થઇને રહેતી હતી તે બ્રાહ્મણ બહુ ક્રોધિત થયો. રાત્રિના બાર વાગ્યા સુધી પુત્રના શબનો દાહ કરવાને માટે તેને જવા દીધી નહીં. બાર વાગ્યા પછી જવાની આજ્ઞા આપી, અને પુત્રને બાળી શીઘ્ર પાછી આવવા કહ્યું. રાણી પુત્રની પાસે જઇને બહુ રૂદન કરવા લાગી. મધ્ય રાત્રિમાં રૂદન સાંભળી ગામના લોક ત્યાં આવ્યા અને “ તું કોણ છે, અને શા માટે રૂદન કરે છે ” એ પ્રમાણે તેને પૂછવા લાગ્યા, પરંતુ રાણીએ કંઈ પણ જવાબ આપ્યો નહીં. લોકોએ “ આ ડાકણ છે, સ્ત્રી નથી, લોકનાં છાકરાંને ખાનારી છે ” એમ કહીને રાણીને પકડી લીધી અને તેને મારવાને માટે ચણાલને સોંપી. ચણાલ પ્રસન્ન થયો, અને તેને મારવાની પોતાના દાસ હરિશ્ચન્દ્રને આજ્ઞા કરી. ત્યારે હરિશ્ચન્દ્રે કહ્યું કે સ્ત્રીઓને મારવી નહીં જોઇએ. ત્યારે ચણાલે કહ્યું કે એકને મારવાથી ધણાંને સુખ થશે, માટે તેને મારી નાંખ. ત્યારે હરિશ્ચન્દ્રે “ હું સ્ત્રીવધ નહીં કરું ” એવું મારું વ્રત છે એમ કહ્યું. હું દેવ તથા ગન્ધર્વોને જીતીને આ રાજ્ય તને આપી શકું છું. આવી વાણી સાંભળીને ચણાલ કહે છે કે તું ચણાલનો દાસ થઇને શું દેવતાઓની વાત જોલે છે ? એને માર-એમ કહી તેને એક તલવાર આપી. ત્યારે હરિશ્ચન્દ્ર પોતાની પત્નીને કહે છે “ તું હું પાપીની આગળ બેસી જા, હું તને મારું છું. ” તે બંને એક બીજાને ઝોળખતાં નથી. માતાના બોલામાં પડેલા બાળકને જોઇને “ આ મારો જ પુત્ર છે ” એવી રાજાને સ્મૃતિ થઇ, ત્યારે રાજા અને રાણીએ પરસ્પર વૃતાન્ત પૂછી એક બીજાને ઝોળખ્યાં. હરિશ્ચન્દ્રે પોતે ચણાલના દાસ થવાનું કારણ બતાવ્યું. ત્યારે રાણી પુત્રને બોળામાં રાખી આલિંગન દઇને પોતાના પતિને કહે છે “ આપ મને મારો, નહિતો સ્વામિદ્રોહ થશે. તે સાંભળી રાજા મૂર્છિત થયો. થોડી વાર પછી ઉડી પુત્રના શરીરને બાળવાને માટે ચિતા બનાવી અને પુત્રની સાથે પોતે પણ બળી મરવાનો નિશ્ચય કરીને પત્નીને કહ્યું—“ ચણાલની આજ્ઞા વિના અગ્નિમાં પ્રવેશ કરું તો અન્ય જન્મમાં પણ ચણાલનું દાસત્વ પ્રાપ્ત થશે, અને નરકમાં પણ પડીશ. તથાપિ દુઃખ સહન થતું નથી, માટે-પુત્રની સાથે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરું છું, તું બ્રાહ્મણને ઘેર જા. અને—

यदि दत्तं यदि हुतं गुस्वो यदि तोषिताः ॥ ” ॥ २३३ ॥

परत्र संगमो भूयात्पुत्रेण सह च त्वया । ” ॥ २૩૪ ॥

જો મેં દાન કર્યું હશે, હોમ હવન કર્યા હશે, ગુરુ જ્ઞાને સંતોષ આપ્યો હશે, તો પરલોકમાં પુત્ર અને તારી સાથે ફરી મંગમ થશે. ”

આ સાંભળી સ્ત્રી બોલી કે હું પણ તમારી સાથે મળી મરીશ. અને આપણે સ્વર્ગ કે નરક જો બાંચમાં હશે તે સાથે રહીને જ ભોગવીશું. રાગ્નએ અનુમતિ આપી, અને પછી ચિંતામાં પુત્રને મૂકી પત્ની સહિત હાથ જોડી પરમાત્માનુ ચિન્તન કરવા લાગ્યો, કેમકે સંકટ સમયે પ્રશ્નરત્ન ચિન્તન જ સહાય કરે છે:—

चिन्तयन् परमात्मानमीशं नारायणं हरिम् ।

इत्कादरयहासोनं वासुदेवं सुरेश्वरम् ॥ ” ॥ २૪૦ ॥

अनादिनिधनं ब्रह्म कृष्णं पोताम्बरं शुभम् ।

तस्य चिन्तयमानस्य सर्वे देवाः सवासवाः ॥ ” ॥ २૪૧ ॥

એ પ્રમાણે પરમાત્માનું ધ્યાન કરતાં ઇન્દ્ર સહિત સર્વ દેવતાઓ ધર્મ રાગ્નને આગળ કરીને ત્વરાથી ત્યાં આવી પહોંચ્યા. વિશ્વામિત્રજી પણ ત્યાં આવ્યા, અને તે સર્વે હરિશ્ચન્દ્રને આશ્વાસન આપવા લાગ્યા:—

धर्म उवाच ॥

मा राजन्साहसं कार्पोर्धर्मोऽहं त्वामुपागतः ।

तितिक्षादमसत्याद्यैः स्वगुणैः परितोषितः ॥ ” ॥ २૪૭ ॥

હે રાજન્ ! સાહસ ન કર. તારી તિતિક્ષા, દમ, સત્ય, આદિ ગુણોથી પરિતોષિત થયેલો હું સ્વયં ધર્મ તારી પાસે આવ્યો છું.

इन्द्र उवाच ॥

हरिश्चन्द्र महाभाग प्राप्तः शक्रोऽस्मि तेऽन्तिकम् ।

त्वया सभार्षेण पुत्रेण जिता लोकाः सनातनाः ॥ ” ॥ २૪૮ ॥

आरोह त्रिदिवं राजन्भार्यापुत्रसमन्वितः ।

मुदुष्माणं नरैरन्यैर्जितमात्मीयकर्मभिः ॥ ” ॥ २૪૯ ॥

ઇન્દ્રે કહ્યું કે મહાભાગ હરિશ્ચન્દ્ર ! હું ઇન્દ્ર તારી પાસે આવ્યો છું. તારી આ અને પુત્ર સહિત તું સ્વર્ગમાં આવ. અન્ય જ્ઞાને દુષ્ટપ્રાપ્ત થવું તે તારાં કર્મ વડે પ્રાપ્ત કરી છે એમ કહીને ઇન્દ્રે અમૃતની વૃષ્ટ કરી જેથી રાગ્નનો મૃત પુત્ર સજીવન થયો. એટલે હરિશ્ચન્દ્ર પુત્રને ભેટ્યા અને સ્વસ્થ થયા. પછી ઇન્દ્રે કહ્યું કે હવે ભાર્યા અને પુત્ર સહિત તું પરમ ગતિને પ્રાપ્ત કરીશ. હવે સ્વર્ગારોહણ કરે. ત્યારે હરિશ્ચન્દ્રે કહ્યું કે મારા સ્વામી ચંડાલની પરચાનગી વિના અને તેનું દેહું ચૂકવ્યા વિના હું દેવલોકમાં જવા માગતો નથી. ત્યારે ધર્મરાગ્નએ કહ્યું કે તારા બાવી કલેશને જાણીને હું પોતે જ અપચનું રૂપ ધારણ

કરીને આબોધે હતો. પછી ફરીથી ધરે રાગને સ્વર્ગમાં ચાલવાને કહ્યું. ત્યારે રાગએ કહ્યું કે મારી કેમલા નગરીમાં મારી પ્રજા મારે લીધે શોકમાં કુબેલી છે, તેમને છોડીને હું સ્વર્ગમાં જઈ શકું નહીં, કેમકે—

બ્રહ્મહત્યા ગુરોર્ધાતો ગોવધઃ સ્ત્રીવધસ્તથા ।

તુલ્યમેભિર્મહાપાપં મક્તત્યાગોઽપ્યુદાહતમ્ ॥ ૨૬૧ ॥

મજન્તં મક્તમત્યાજ્યમદુષ્ટં ત્યજત. સુલમ્ ।

નેહ નામુત્ર પશ્યામિ તરમાન્છક્ર દિવં વ્રજ ॥ ૨૬૨ ॥

ભક્તનો ત્યાગ કરવો તેને બ્રહ્મહત્યા, ગુરુહત્યા, ગોવધ તથા સ્ત્રીવધની તુલ્ય મહાપાપ ગણવામાં આવ્યું છે. આપણી ભક્તિ કરનાર અદુષ્ટ અત્યાચાર્ય ભક્તનો ત્યાગ કરનારને આ લોકમાં કે પરલોકમાં કોઈ સુખ મળે એમ હું દેખતો નથી. માટે હું ઇન્દ્ર ! આપ સ્વર્ગે પધારો, ભક્તો વિના હું નહીં આવું. મેં જે કોઈ મહાયજ્ઞ કર્યા છે તે તેમના પ્રભાવથી કર્યા છે. માટે “ઉપકર્તૃન્ન સંત્યક્ષ્યે તાનહં સ્વર્ગલિપ્તયા” —સ્વર્ગની છાંયથી હું ઉપકાર કરનારનો ત્યાગ નહીં કરું. માટે બહુ કાલ પર્યન્ત જે શુભ ફલ મારે ભોગવવાનું હોય તે તમારા અનુગ્રહથી તેમની સાથે રહીને હું એક દિવસ પણ ભોગવું એમ કરો. ત્યારે ઇન્દ્રે કહ્યું કે તેમ થશે. એમ કહી ધર્મ વગેરે સર્વ દેવો અને વિશ્વામિત્ર સર્વે હરિશ્ચન્દ્રની નગરીમાં ગયા; અને હરિશ્ચન્દ્રની રૂપરૂ ઇન્દ્રે સર્વ લોકોને તરત જ સ્વર્ગલોકમાં જવાને કહ્યું. પછી વિશ્વામિત્રે હરિશ્ચન્દ્રના પુત્ર રોહિતનો અયોધ્યા નગરીમાં અભિષેક કર્યો, અને પછી રાગ પોતાની સ્ત્રી તથા પ્રજા સહિત દેવલોકમાં ગયા. તે જોઈને દૈત્યાચાર્ય શુક (ઉશના કવિ) નીચે પ્રમાણે બોલ્યા:—

હરિશ્ચન્દ્રસમો રાજા ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ ।

યથૈતચ્છૃણુયાદ્ભક્ત્યા નૈરન્તર્યેણ માનવઃ ॥ ૨૭૯ ॥

તેન વેદાઃ પુરાણાનિ સર્વે મંત્રાઃ સુસંગ્રહાઃ ।

પુષ્ટાઃ સ્યુઃ પુષ્કરે તીર્થે પ્રયાગે સિન્ધુસાગરે ॥ ૨૮૦ ॥

અહો તિતિક્ષામાહાત્મ્યમહો દાનફલં મહત્ ।

યદા ગતો હરિશ્ચન્દ્રઃ પુરોં ચેન્દ્રત્વમાત્તવાન્ ॥ ૨૮૪ ॥

એ રીતે ભક્તિપૂર્વક આ આખ્યાન શ્રવણ કરવાનું ફલ કહ્યું, તેમ જ તિતિક્ષાનું માહાત્મ્ય તથા દાનનું ફળ પણ કહ્યું

માટે હજાર અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાથી પણ જે ફલ પ્રાપ્ત ન થાય તે અતિ દુઃખ સહન કરીને પણ સત્સર્ગ પાલન કરવા માત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે એમ ઉપરના દૃષ્ટાન્તથી સિદ્ધ થાય છે.

વળી સત્યપાલન ઉપર માર્કણ્ડેય પુરાણના ચતુર્થ અધ્યાયમાં શ્લો. ૧૫ થી ૫૪ માં બીજું પણ દૃષ્ટાન્ત છે. પૂર્વે વિપુલસ્વાન નામના પ્રખ્યાત ઋષિ થઈ ગયા તેમના એક પુત્ર સુકૃષ નામના હતા. તેમને ચાર પુત્ર હતા. તે સુકૃષ મુનિની પરીક્ષા કરવાને ઇન્દ્ર તૂટેલી પાંખ વાળા

પક્ષીનું સ્વરૂપ લાઇને મુનિના આશ્રમમાં આપ્યા. અને કૃષ્ણાગર દોવાળી બ્રહ્મ માગ્યું. મુનિએ કહ્યું કે તને ઇષ્ટ દેવ તેણે આદાર દું વાસી આપવા તેવાર હું, માટે કરો આદાર વાનું તે કહે. પક્ષીએ કહ્યું કે પુરૂષનું માંસ લાવી આપો. મુનિએ તેને ધત્વું સમજાવ્યું, પરંતુ તેણે તે જ આદાર માગ્યો. તો તે આપવા મુનિએ રસીકાર કરી પોતાના ચાર પુત્રોને બોલાવી તેમનું માંસ પક્ષીને આપવા તેમને જણાવ્યું. પરંતુ મરજીના બચથી તેમણે ના પાડી. ત્યારે તેમણે તેઓને પક્ષી થવાનો શાપ દીધો. પછી પોતે પોતાનું વચન પાળવાને માટે પોતાનું માંસ આપવાને પક્ષીને જણાવ્યું:—

અન્ત્યેષ્ટિમાત્મનઃ કૃત્વા શાસ્ત્રતથોર્ધ્વદૈદિકમ્ ॥ માર્કં ૦ પુ૦ અ૦ ૪-૪૫ ॥

મસ્યસ્ય સુવિશ્રબ્ધો મામત્ર દ્વિજસત્તમ ।

આહારીકૃતમેતત્તે મયા દેહમિદાત્મનઃ ॥

,, ॥ ૪૬ ॥

एतावदेव विमस्य ब्राह्मणत्वं मचक्षते ।

यावत्पतमजात्यउष स्वसत्पપारपालनम् ॥

,, ॥ ૪૭ ॥

न यज्ञेर्दक्षिणावद्विस्तत्पुण्यं प्राप्यते महन् ।

कर्मणान्येन वा विप्रैर्यत्सत्यपरिपालनान् ॥

,, ॥ ૪૮ ॥

અર્થ:—હે પક્ષિએ! બ્રાહ્મણનું બ્રાહ્મણ્ય પોતાના સત્ય વચનનું પરિપાલન કરવું તે જ છે. જે મહત્ત્વ પુણ્ય મદાન દક્ષિણા વાળા વ્યોથી અથવા અન્ય કોઇ કર્મથી પણ પ્રાપ્ત થવું નથી તે સત્યના પરિપાલનથી પ્રાપ્ત થાય છે.

આ વચન સાંભળી પક્ષીએ કહ્યું કે હું જીવતા મનુષ્યનું માંસ ખાતો નથી. માટે યોગ્યતા આશ્રય કરીને આ દેહનો તમે ત્યાગ કરો પછી આશ્રય. તે સાંભળી મુનિ યોગ પ્રકટ થયા. આ પ્રમાણે મુનિનો દેહ નિશ્ચય જોઇને ઇન્દ્ર પ્રકટ થયા અને મુનિને કહ્યું કે હો, તમારી પરીક્ષા કરવાને જે તમારો અપરાધ કર્યો છે માટે क्षમા કરો. એમ કહી મુનિને આશીર્વાદ આપ્યો કે—

अथ प्रभृति ते ज्ञानमैन्द्रं मादुर्भविष्यति ।

तपस्यय तथा धर्मं न ते विघ्नो भविष्यति ॥

,, ॥ ૪૯ ॥

અર્થ:—આજથી તમને ઐન્દ્ર જ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થશે. અને દેવે ધર્મનું અતુષ્ઠાન (તપ) કરતા રહે, તેમાં તમને કોઇ વિઘ્ન નહીં નહીં. આ પ્રમાણે અતુષ્ઠા કરી ઇન્દ્ર ચાલ્યા ગયા.

માટે સત્ય પરિપાલનનો આવો મહિમા છે.

શિવપુરાણમાં પણ સત્યનો મહિમા કહ્યો છે.

वचनं त्रिविधं शैल लौकिके वैदिकेऽपि वा ।

सर्वं जानाति शास्त्रज्ञो निर्मलज्ञानचक्षुषा ॥ સિ.પુ.રુ.સં. ૩ સ્વ. ૩ અ. ૩૩-૩૦ ॥

અર્થ:—હે શૈલ રાજા! લોકમાં તથા વેદમાં પણ વચન ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે. તે સર્વ શાસ્ત્રજ્ઞ પુરૂષ પોતાના નિર્મલ જ્ઞાન રૂપી ચક્ષુ વડે જાણે છે.

અસત્યમહિતં પશ્ચાત્ સાંપતં શ્રુતિસુન્દરમ્ ।

સુબુદ્ધિર્વક્તિ શત્રુર્હિં હિતં નૈવ કદાચનં ॥

” ॥ ૩૧ ॥

અર્થ:—સાંભળતી વખતે બહુ પ્રિય લાગે અને હોય મિથ્યા, અને પરિણામે અહિત પણ હોય, એવી વાણી બુદ્ધિમાન શત્રુની હોય છે. તે કદાપિ પણ આપણા હિતની ન હોય.

આદાવપ્રીતિજનકં પરિણામે સુસ્વાવહમ્ ।

દયાલુર્ધર્મશીલો હિ બોધયત્યેવ વાન્ધવઃ ॥

” ॥ ૩૨ ॥

અર્થ:—પહેલાં સાંભળતી વખતે અપ્રિય લાગે, અને પરિણામે સુખનો હેતુ હોય, એવી વાણી દયાલુ ધર્માત્મા આપણા બન્ધુ મનુષ્ય હોય તે જ બોલે છે. અને ત્રીજી—

શ્રુતિમાત્રાત્સુધાતુલ્યં સર્વકાલસુસ્વાવહમ્ ।

સત્યસારં હિતકરં વચનં શ્રેષ્ઠમીપ્સિતમ્ ॥

” ॥ ૩૩ ॥

અર્થ:—જે સાંભળતાં જ અમૃત તુલ્ય હોય, અને સર્વકાલમાં સુખ દેનાર હોય તથા સત્યના સારરૂપ અને હિતકારી હોય એવી વાણી શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ છે.

સુલભાઃ પુરુષાઃ રાજન્ સતતં પ્રિયવાદિનઃ ।

અપ્રિયસ્ય ચ પથ્યસ્ય વક્તા શ્રોતા ચ દુર્લભઃ ॥ પં૦ તં૦ તેં૦ ૩-૬ ॥

અર્થ:—હે રાજન્ ! હમેશાં પ્રિય બોલનાર બહુ મળે છે, પરંતુ અપ્રિય છતાં હિત વાણીનો બોલનાર તથા તેનો શ્રોતા બંને દુર્લભ છે.

આ પ્રકારથી બિન દુષ્ટ વાણી બોલવામાં સદાચારી મનુષ્યે ડરવું જોઈએ એવી વેદની આજ્ઞા છે:—

ન દુરુક્તાય સ્પૃહયેત્ ॥ ઋ૦ વે૦ અષ્ટ૦ ૧, અઘ્યા૦ ૩ વર્ગ, ૨૩, મણ્ડ૦ ૧,

અનુ૦ ૮, સૂક્ત૦ ૪૧, ઋ૦ ૯ ॥

અર્થ:—દુષ્ટ વાણી બોલવાની કામના ન કરવી. ઉલટા દુષ્ટ વાણી બોલવાથી ડરવું જોઈએ. કેમકે—

સ एव शिवत्रः ॥ ताण्ड्य० महा० ब्रा० अ० ૧૨, ख० ૧૧, મં૦ ૧૧ ॥

આ અસત્યવાદી મનુષ્ય એત કુબ્ધ રોગ વાળો થતો જોવામાં આવે છે. વળી—

ब्रह्महा नरकस्यान्ते पाण्डुकुप्ती प्रजायते । शातातप० स्पृ० अ० ૨-૧ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મહત્યા કરનાર નરકભોગ પછી એત કુબ્ધ વાળો જન્મે છે.

આ પ્રમાણે બ્રહ્મહત્યા વાળાને જે ફળ મળે છે તેવું ફળ અસત્યવાદીને પણ મળે છે. માટે અસત્ય બોલવું નહીં જોઈએ.

मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम् ।

मनस्यन्यद्वचस्यन्यत्કर्मण्यन्यद् दुरात्मनाम् ॥ पञ्च.पु.ख.१ अ.६ श्लो. ૧૦૮-૧૧ ॥

અર્થ:—પવિત્ર અન્તઃકરણવાળા મનુષ્યના મનમાં તથા વાણીમાં તથા કર્મમાં પણ એક જ વાત હોય છે અર્થાત્ મનમાં જેવો સંકલ્પ કરે છે તેવું જ બોલે છે, અને જેવું બોલે છે તેવું જ કરે છે. અને દુરાત્મા મનુષ્યના હૃદયમાં એક વાત હોય તો તેની વાણીમાં અન્ય હોય, અર્થાત્ મનમાં જે સંકલ્પ કર્યો છે તેથી વિપરીત બહાર બોલી બતાવે છે. અને વાણીથી જે બોલ્યો છે તેથી વિપરીત વસ્તુ કરે છે. સત્પુરુષે હમેશાં આવી વાણીનો ત્યાગ કરીને ખીજના હિતનું લક્ષ્ય રાખીને સત્ય વાણી બોલવી જોઈએ.

પતિ “સત્યં વ્રુહિ” નું વ્યાખ્યાન અ. ૬. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭.

॥ અનુયાદિ સાધુપદવીમ્ ॥

હવે “ અનુયાદિ સાધુપદવીમ્ ” એનું વ્યાખ્યાન કરીએ છીએ.

અનુયાદિ સાધુપદવીમ્ ॥ અહીં સાધુ શબ્દથી બ્રહ્મચર્યાદિ જૂદા જૂદા આશ્રમમાં રહીને તત્તત્ આશ્રમેના ધર્મનું આચરણ કરનારને કહ્યા છે, તે લોકોના સદાચારનો જે માર્ગ છે તેનું જ અનુસરણ કરીને તે જ માર્ગ ઉપર ચાલવું, તેવા લોકોના માર્ગ ઉપર ચાલવાથી દર્શન પથ પ્રકારની વિપતિ આવતી નથી. સત્પુરુષોના માર્ગનો ત્યાગ કરીને સ્વચ્છન્દ રીતિથી કુમાર્ગમાં ચાલનાર મનુષ્ય હમેશાં આ લોકમાં નિન્દાને પાત્ર થાય છે અને પરલોકમાં દુઃખનો ભાગી થાય છે.

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न रिष्यते ॥ म० स्मृ० अ० ૪ સ્તો ૦ ૧૭૮ ॥

અર્થ:—જે સદાચારના માર્ગનું પિતા, પિતામહ, આદિએ અનુષ્ઠાન કર્યું હોય તે જ સત્પુરુષોના શાસ્ત્રોક્ત સન્માર્ગને અનુસાર ચાલવું જોઈએ, કેમકે તે માર્ગે જવાથી પડતી મતી નથી. સત્કર્મનો મહિમા જ અદ્ભુત છે.

या साधूँश्च खलान्करोति विदुषो मूर्खान्हितान् द्वेषिणः

प्रत्यक्षं कुरुते परोक्षममृतं द्वाळाहलं तत्क्षणात् ।

तामाराधय सत्क्रियां भगवतीं भोक्तुं फलं वाञ्छितम्

हे साधो व्यसनैर्गुणेषु विपुलेष्वास्यां वृथा मा कथाः ॥ની.શ.સ્તો.૧૮॥

અર્થ:—સત્કર્મ એવી વસ્તુ છે કે તે દુર્જનોને સન્નિવૃત્ત બનાવે છે, મૂર્ખોને પશ્ચિત્ત બનાવે છે, આપણું અહિત કરનાર શત્રુને હિતકારી બનાવે છે, પરોક્ષ વસ્તુને પ્રત્યક્ષ બનાવે છે, જે હવાહલ વિષ છે તેને અમૃત બનાવે છે. માટે, હે સન્નિવૃત્તો! નાના પ્રકારના ઉત્તમ સુખરૂપ દ્રવ્યના ભોગને માટે સત્ક્રિયા રૂપી ભગવતીની ઉપાસના કરો—અર્થાત્ સત્કર્મ કરો. એવી એશ્વર્ય વાળી સત્ક્રિયાને છોડીને આસક્તિ પૂર્વક અન્ય ગુણોને પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્નમાં આસ્થા રાખવી તે વ્યર્થ છે. અર્થાત્ સત્કર્મ વિના સર્વ ગુણ વ્યર્થ છે. સત્કર્મ કરવાથી સર્વ ગુણો આવીને પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વચ્છન્દી મનુષ્યનું આચરણ અમૃતને પણ વિષ બનાવી દે છે તે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. કેટલાક લોક તો થોડું દુઃખ આવે તો તે જ બખતે સત્કર્મને વિકાર આપે છે, અને મનમાંનું કર્મ કરે છે. પરંતુ આ બુદ્ધિહીનતાનું કાર્ય છે.

गजभुजंगमयोरपि बन्धनं शशिविवाकरयोर्ग्रहपीडनम् ।

मविमतां च विलोक्य दरिद्रतां त्रिधिरहो बलवानिति मे मतिः॥ની.શ.સ્તો.૧૯॥

અર્થ:—હાથી તથા મોટા સર્પ પણ બન્ધનમાં પડેલા જોવામાં આવે છે. તથા ચંદ્રમા અને રવિને પણ રાહુની પીડા થાય છે. અને બુદ્ધિમાન પણ દરિદ્ર જોવામાં આવે છે. તે સર્વનું કારણ પૂર્વે કરેલાં પાપકર્મ જ છે એવો વિદ્વાનોનો નિશ્ચય છે.

માટે પોતાના પુણ્યપાપને અનુસાર સુખ દુઃખ ભોગવવામાં આવે છે. વિવેકી મનુષ્ય દુઃખ આવતાં પોતાના પાપકર્મોના નિવૃત્ત કરીને સત્કર્મ કરવાની જ ઈચ્છા રાખે છે. પરન્તુ સત્કર્મને તથા શાસ્ત્રને ધિક્કાર આપીને વિપરીત માર્ગમાં ચાલતો નથી. વળી—

વને રણે શત્રુજલાગ્નિમધ્યે મહાર્ણવે પર્વતમસ્તકે વા ।

સુપ્તં પ્રમત્તં વિપ્રમસ્થિતં વા રક્ષન્તિ પુણ્યાનિ પુરા કૃતાનિ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—પૂર્વે કરેલાં સુકૃત, જંગલમાં, યુદ્ધમાં, શત્રુની મધ્યમાં, જલમાં, કે અગ્નિમાં, મહા સમુદ્રમાંથી તથા પર્વતની ટોચ ઉપર પણ, સૂતા સમયે કે બેઠોય સ્થિતિમાં અથવા કોઈ પ્રકારના સંકટમાં હોય—તે સર્વ પ્રસંગમાં આપણી રક્ષા કરે છે. પુણ્યકર્મનું જ નામ સત્ક્રિયા છે. આગળ પણ તે પુણ્યકર્મ જ રક્ષા કરશે. વળી—

નૈવાકૃતિઃ ફલતિ નૈવ ફલં ન શીલં

વિદ્યાપિ નૈવ ન ચ યત્નકૃતાપિ સેવા ।

માર્ગ્યાનિ પૂર્વતપસા સ્વલ્પ સંચિતાનિ

કાલે ફલન્તિ પુરુષસ્ય યથૈવ વૃક્ષાઃ ॥ ની૦ શ૦ સ્લો૦ ૧૬ ॥

અર્થ:—મનુષ્યનું રૂપ, કે ઉત્તમ કુલ, કે સારો સ્વભાવ, કે વિદ્યા, કે યત્ન પૂર્વકે કરેલી સેવા, આદિ કોઈ સ્વતંત્ર રીતે સુખ રૂપ ફલને આપતાં નથી. પરન્તુ પૂર્વના તપ વડે પ્રાપ્ત કરેલું ભાગ્ય જ સમય આવ્યે ફલ આપે છે. આમો વિગેરે વૃક્ષનાં ફળની ધ્રુષ્ટિ રાખનાર મનુષ્ય પહેલાં વૃક્ષને રોપે છે, પછી તે વૃક્ષ સમય આવ્યે ફલ આપે છે. તેવી રીતે પુણ્યકર્મ પણ સમય આવ્યે ફલ આપે છે. વિદ્યા આદિ સર્વ શુભ ભાગ્યને અનુસાર જ ઉત્તમ ફળ આપે છે. માટે નીતિમાર્ગોના પરિત્યાગ ન કરતાં સત્કર્મ કરતા જ રહેવું એ ધીર પુરુષનું કામ છે.

નિન્દન્તુ નીતિનિપુણા યદિ વા સ્તુવન્તુ ।

લક્ષ્મીઃ સમાવિશતુ ગચ્છતુ વા યથેષ્ટમ્ ॥

અથૈવ વા મરણમસ્તુ યુગાન્તરે વા ।

ન્યાય્યાત્પથઃ પ્રવિચ્છન્તિ પદં ન ધીરાઃ ॥ ની૦ શ૦ સ્લો૦ ૮૪ ॥

અર્થ:—નીતિમાં કુશલ લોક નિન્દા કરે અથવા સ્તુતિ કરે, ચઢાય બાદ ધન પ્રાપ્ત થાય અથવા પાસે હોય તે પણ જાણ, મરણ આવે જ આવે અથવા યુગાન્તરે આવે—એ સર્વોના કોઈ વિચાર ન કરતાં ધીર પુરુષ પોતાના નીતિમાર્ગોના ત્યાગ કરતા નથી.

માટે નીતિમાર્ગમાં રહીને પુણ્યકર્મ કરવું તે વિવેકી મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. નીતિમાર્ગ અથવા ધર્મમાર્ગ પ્રાચીન ત્તપિ લોકે જ નિશ્ચિત કરેલો શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે. અજ્ઞાની મનુષ્યોનો કલ્પિત માર્ગ ધર્મમાર્ગ હોઈ શકતો નથી એવો વેદનો સિદ્ધાન્ત છે.

યાન્યનવધાનિ કર્માણિ તાનિ સેવિતવ્યાનિ નો ઇતરાણિ ॥

કુ૦ ય૦ વે૦, તૈ૦ આ૦, પ્રપા૦ ૭ અનુ૦ ૧૧ ॥

અર્થ:—જે અનિન્દિત સત્કર્મ છે તેનું જ અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય છે, બીજાં નિન્દિત કર્મ કરવા યોગ્ય નથી.

દ્વેષ તથા ઐર્ષ્યને પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મ જે પ્રકારનું છે:—૧ અનિન્દ્ય, અને ૨ નિન્દ્ય. તેમાં યજ્ઞ, દાન, આદિ, કર્મ હમેશાં અનિન્દિત છે. તે જ કરવું જોઈએ. બીજાં જે આભિચારાદિ દ્વારા શત્રુવધ આદિ કર્મ તે આ લોકના સુખનું કારણ હોવા છતાં પણ નિન્દિત છે. માટે તેનું અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય નથી.

यान्यस्माकं सुचरितानि । तानि त्वयोपास्यानि । नो इतराणि ॥

કૃં ૦ યં ૦ વેં ૦ તૈં ૦ આં ૦ પ્રં ૦ ૭ અનું ૦ ૧૧ ॥

અર્થ:—અમારૂં દેવી સંપત્તિને અનુસાર જે આચરણ છે તે જ તમારે આચરણ કરવા યોગ્ય છે, બીજાં આસુરી સપત્તિવાળાનું જે આચરણ છે તે તમારે સેવન કરવા યોગ્ય નથી. એ પ્રમાણે વેદમેત્ર પ્રાચીન પવિત્ર ઋષિઓનાં જ આચરણ કરવાની આદા કરે છે.

अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् ये तत्र ब्राह्मणाः
संमर्शिनः युक्ता आयुक्ताः ॥ अलूक्षा धर्मकामाः स्युः ॥ यथा ते तत्र वर्तेरन् ॥
तथा तत्र वर्तेथाः ॥ कृ० य० वे० तै० आ० प्र० ७ अनु० ११ ॥

અર્થ:—જે તમને વૈદિક યા સ્માત્ કર્મમાં કોઈ પ્રકારનો સંશય હોય, અથવા કુલ-પરંપરાથી આપ્યા આવેલા આચાર સંબંધી કોઈ મંદેહ થાય અર્થાત્ વિવાહ, ભક્ષ્યાભક્ષ્ય, અરપૂષ્યતા, આદિ વિષયમાં સંદેહ પડે તો જે દેશમાં જે કુલમાં સંમર્શણાદિ શુણ્ણવાળા બ્રાહ્મણ હોય તેઓ તે સંબંધી જેવો વર્તાવ કરતા હોય એવો તમે વર્તાવ કરજો. સ્વતન્ત્ર બુદ્ધિથી મનમાન્યો ન કરવો. રાગદ્રેષાદિ દોષ રહિત હોઈ યથાર્થ રીતિથી શાસ્ત્રના તાત્પર્યનો નિર્ણય કરવામાં જે કુલ હોય તેને સંમર્શી કહે છે. અને નિત્ય નૈમિત્તિક આદિ કર્મમાં જે સ્વયં પ્રવૃત્ત હોય તેમને યુક્ત કહે છે. તેમાં પણ સર્વ પ્રકારથી જે યુક્ત છે તે આયુક્ત છે અર્થાત્ “વિકલતાથી રહિત હોઈ યથાર્થ રીતે અમે અનુષ્ઠાન કરીશું” એ પ્રકારના નિશ્ચયવાળાનું નામ આયુક્ત છે. લૂક્ષા અર્થાત્ કોષ અથવા આગ્રહ, તેનાથી રહિત શાન્તને અલૂક્ષા કહે છે. જે ધર્મની જ ઈચ્છા કરે છે, લાભ, પૂજા, આદિની ઈચ્છા કરતા નથી, તે ધર્મકામ છે. આ પ્રકારના સંમર્શી, યુક્ત, અયુક્ત, અલૂક્ષા, ધર્મકામ આદિ શુભયુક્ત શિષ્ટ પુરુષનું જ વચન અને વર્તન ધર્મમાં પ્રમાણ છે. માટે તે લોકોનો જ વ્યવહાર જોઈને વર્તનારને જ સુખ મળે છે. વળી—

अथ अभ्याख्यातेषु ॥ ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः ॥ युक्ता आयुक्ताः ॥
अलूक्षा धर्मकामाः स्युः यथा ते तेषु वर्तेरन् तथा तेषु वर्तेथाः ॥ ११ ॥

અર્થ:—જે તમારે પાતકની ચકાસી નિન્દિત મનુષ્યની સાથે વ્યવહાર કરવા સંબંધી કોઈ સંદેહ હોય તોપણ સમર્થનાદિ શુભયુક્ત બ્રાહ્મણોનો એવા મનુષ્યની સાથે જેવો વ્યવહાર જોવામાં આવે તેવો, અથવા તેમને પૂજતાં તેમણે કહેલી રીતે, તેમની સાથે વ્યવહાર કરવો.

આ પ્રમાણે સર્વત્ર સત્પુરુષોના માર્ગનું અનુસરણ કરવાની વેદ ભગવાનની આજ્ઞા છે. વળી—

एष आदेशः ॥ एष उपदेशः ॥ एषा वेदोपनिषत् ॥ एतदनुशासनम् एवमुपा-
सितव्यम् । एवमुं चैतदुपास्यम् ॥ क० य० वे० तै० आ० प्रपा० ७ अनु० ११ ॥

અર્થ:—વૈદિક શિક્ષાના વિષયમાં પણ ઉપરના અનુવાકમાં કહ્યું છે કે—

सत्यं वद ॥—સત્ય બોલો—અર્થાત્ અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ એ પાંચ યમનું પાલન કરો.

धर्मं चर ॥—ધર્મનું આચરણ કરો—અર્થાત્ અમિહોત્રાદિ વેદપ્રતિપાદિત ધર્મનું પાલન કરો.

स्वाध्यायान्मा प्रमदः ॥—ભણેલા વેદનું વિસ્મરણ રૂપ પ્રમાદ ન કરો.

आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः ॥—ગો, સુવર્ણાદિક રૂપ ધન આચાર્યને વિદ્યાદક્ષિણા નિમિત્ત સમર્પણ કરીને પછી વિવાહ કરીને પુત્રપૌત્રાદિરૂપ વંશના વિસ્તારનું છેદન ન કરો અર્થાત્ વિવાહ કરીને પ્રજા ઉત્પન્ન કરો.

सत्यान्न प्रमदितव्यम् ॥—સત્ય ભાષણાદિ કરવામાં કદાપિ પ્રમાદ ન કરો.

धर्मान्न प्रमदितव्यम् ॥—ધર્માચરણ કરવામાં પ્રમાદ ન કરો.

कुशलान्न प्रमदितव्यम् ॥—કુશલ નામ ક્ષેમ (સુખ)નું છે. તેના કારણરૂપ કર્મને અહીં કુશલ કહ્યું છે. તે કર્મ વૈદિક અને લૌકિક બે પ્રકારનું છે. તેમાં ચિરંજીવી તથા નીરાંગી રહેવાને માટે વેદમાં જે યજ્ઞોનું નિરૂપણ કર્યું છે તે વૈદિક ઉપાય છે. ચિકિત્સા શાસ્ત્રમાં કહેલાં ઔષધોનું સેવન એ લૌકિક ઉપાય છે. એ બંને પ્રકારના ઉપાયોથી આપણા આયુ તથા શરીરની રક્ષા કરવામાં પ્રમાદ ન કરો, કેમકે શરીરની તન્દુરસ્તી રહેવા ઉપર જ ધર્મનું અનુષ્ઠાન થઈ શકે છે.

भूतै न प्रमदितव्यम् ॥—મૃતિ એટલે ઐશ્વર્ય (ધન). યોગ્ય રીતે ધનસંપાદનનો ઉપાય કરવામાં પ્રમાદ ન કરવો, કેમકે શરીરની નીરાંગતા તથા દીર્ઘાયુ તથા ધન બંને “કુશલ” તથા “મૃતિ” સમ્પત્તિ કહ્યાં છે એ બંને ન હોય તો મોક્ષના હેતુરૂપ કર્મનું અનુષ્ઠાન બની શકે નહીં.

स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ॥—વેદ ભણવા તથા તેની નિત્ય આવૃત્તિ કરવા રૂપ બ્રહ્મચર્ય કરવામાં પ્રમાદ ન કરવો.

देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् ॥—પુરાણ પ્રતિપાદિત વિનાયકમ્તાદિ જે દેવ-પૂજા તે દેવકાર્ય છે, ગ્રાહાદિ પિતૃકાર્ય છે. તે દેવકાર્ય અને પિતૃકાર્ય કરવામાં પ્રમાદ ન કરવો.

માતૃદેવો મય ॥ પિતૃદેવો મય ॥ આચાર્યદેવો મય ॥ અતિથિદેવો મય ॥

કૃ० ય૦ વે० સૈ० આ० પ્ર० ૭, અનુ० ૧૧ ॥

અર્થ:—માતા, પિતા, ગુરુ, અતિથિ આદિની વિખ્યા આદિ દેવતુલ્ય શુશ્રૂષા કરીને તેમનો સત્કાર કરો.

આ મંત્રોથી શિષ્યને આચાર્ય હમેશાં કરવા યોગ્ય સત્કર્મોના ઉપદેશ કરીને “યાન્ય-નવ્રચાનિ કર્માણિ” તથા યાન્યસ્માકં સુચરિતાનિ” એ એ મંત્રોથી પ્રાચીન સત્પુરુષોના માર્ગનું અનુસરણ કરીને તદનુસાર કાર્ય કરવા તથા આચરણ પાળવાની આજ્ઞા દેતા સત્તા “અથ ચદિ” અને “અથાભ્યાદ્યાતેષુ” એ એ મંત્રોથી આચારાદિ વિષયમાં સંદેહ ઉત્પન્ન થાય તો યોગ્ય પુરૂષના આચરણને અનુસાર વ્યવહાર કરવો એવી આજ્ઞા આપીને “અથ આદેશઃ” એ મંત્રોથી શિક્ષા સમાપ્ત કરી છે.

અથ આદેશઃ ॥—એટલે “સત્યં વદ” અર્થોથી લઈને “તથા તેષુ વર્તેથાઃ” ત્યાં સુધીનો ઉપદેશ ગણવાનો છે. એ વેદની વિધિ છે. જેવી રાગ પોતાના ભૂતને આજ્ઞા કરે છે તેવી રીતે વેદોવાંધ પણ વૈદિક કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવાને અધિકારીઓને આજ્ઞા (અનુશાસન) કરે છે.

અથ ઉપદેશઃ ॥—એટલે વેદના આધાર ઉપર સર્વ સ્મૃતિ છે. તેથી સર્વ સ્મૃતિઓનો પણ આજ ઉપદેશ છે. અથા વેદોપનિષત્ એટલે વેદનું એ જ રહસ્ય છે. અર્થાત્ વેદનું આ જ સારભૂત જ્ઞાન છે. આ ‘સત્યં વદ’ ઇત્યાદિ જે ઉપદેશ છે તે સાક્ષાત્ ઇશ્વરની જ આજ્ઞા છે, કેમકે “શ્રુતિસ્મૃતી મતૈવાક્ષ”-શ્રુત અને સ્મૃતિ એ બંને મારી આજ્ઞા છે. એ પ્રકારના પ્રમાણુથી “સત્યં વદ” ઇત્યાદિ ઇશ્વરની જ આજ્ઞા છે. આ સર્વ પ્રમાણોથી, સત્ય ભાષણાદિ એ વેદ તથા સ્મૃતિમાં કહેલાં હોવાથી તથા વેદના રહસ્ય રૂપ હોવાથી તથા ઇશ્વરની આજ્ઞારૂપ હોવાથી કહેલી રીતે તેનું અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય છે.

અથ ચૈત્તરુપાસ્યમ્ ॥—એવું એ વાર અધિક આદર કરવાના હેતુથી કહ્યું છે. અર્થાત્ તે અનુષ્ઠાન કરવું જ જોઈએ, તેનો પરિત્યાગ કરી ચકાય નહિં એવો ભાવ છે. સત્પુરુષોનાં આચરણ ધર્મમાં પ્રમાણરૂપ હોવાથી વેદ ભગવાન આપણા સંદેહની નિવૃત્તિ કરવાને માટે તેમનાં આચરણ જોઈને વર્તાય કરવાને આપણને કહે છે.

ઉપરના સત્યં વદ ઇત્યાદિ સર્વ ઉપદેશ તૈત્તરીય ઉપનિષદના શીક્ષાભ્યાસના ૧૧ માં અનુવાકમાં પણ છે.

તર્કેઽપતિષ્ઠા શ્રુતયો વિભિન્ના નાસાટ્પિર્યસ્ય મતં ન મિદ્ધમ્ ।

ધર્મસ્ય તત્ત્વં નિદિતં શુદ્ધાયં મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ ॥

મ० ગ० પુ० આ० કા० અ० ૧૦૯ સ્લો० ૫૧ ॥

અર્થ:—વેદાદિપ્રમાણમૂલક નહોં હોવાથી તર્કશાસ્ત્રની પ્રતિજ્ઞા નથી; અને એવા કોઈ કશિ નથી જેનો મત શુદ્ધ નથી અર્થાત્ સર્વનો જિન્ન જિન્ન મત છે. ધર્મનું તત્ત્વ

મહાન ગદન(ઉંડાણ)માં સ્થિત છે. જે માર્ગે મહાન પુરૂષ ચાલ્યા હોય તે માર્ગે સર્વને માટે છે, તે માર્ગે ઉપર ચાલવાથી ધર્મની રક્ષા થાય છે.

(પહેલાંના મંત્રમાં કહેલા સંમર્શિત્વાદિ શુભયુક્ત સત્પુરૂષોનેજ અહીં મહાજન કહ્યા છે.)

આ શ્લોકમાં પણ સત્પુરૂષોનાં આચરણોને જોઈને તદનુસાર આચરણ કરવાનો ઉપદેશ છે. કોઈ પણ પ્રકારના પક્ષપાતી અથવા સ્વાર્થી મનુષ્યના કથનને સાંભળી અથવા તેનું આચરણ જોઈ શાસ્ત્ર અથવા સદાચારની ઉપેક્ષા ન કરતાં સત્યવાદી શાસ્ત્રવેત્તા વીતરાગ મનુષ્યના આચરણને જોઈ અથવા તેમની પાસેથી સદાચાર જાણી તે માર્ગે ચાલવાથી અવશ્ય કલ્યાણ થાય છે. પરમાર્થ વસ્તુને નહીં જાણનાર ધનના લોલુપ દંભી મનુષ્યનું આચરણ વા ઉપદેશ મનુષ્યને હમેશાં અનર્થનું જ કારણ થાય છે. તેનાથી અવશ્ય દૂર રહેવું જોઈએ. માટે સત્પુરૂષ અથવા સાધુપુરૂષ અથવા શિષ્ટ પુરૂષનાં જે લક્ષણ કહ્યાં છે તેવા સત્પુરૂષોનાં આચરણનું અનુષ્ઠાન કરો તે માર્ગે પર ચાલવું એ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે.

પ્રતિ “અનુયાદિ સાધુપદવીમ્” નું વ્યાખ્યાન અ૦ ૭ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮.

॥ સેવસ્વ વિદ્વજ્જનમ્ ॥

હવે “સેવસ્વ વિદ્વજ્જનમ્”નું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે. સેવસ્વ વિદ્વજ્જનમ્-વિદ્વાનોની સેવા શુશ્રૂષા કરો. જ્યાં સુધી વિદ્વાનોનો સમાગમ નથી થતો ત્યાં સુધી મનુષ્યને કર્તવ્યનું જ્ઞાન થતું નથી.

न हि धर्ममविज्ञाय वृद्धाननुपसेव्य च ।

ધર્માર્થો વેદિતું શક્યૌ વૃહસ્પતિસમૈરપિ ॥ મં માંવં ૦ પંઅં ૦ ૧૫૦ શ્લો ૦ ૨૬ ॥

અર્થ :—બૃહસ્પતિની સમાન ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત કરીને પણ, જ્યાં સુધી શાસ્ત્રદ્વારા ધર્મને નહિ જાણો, તથા વિદ્યાવૃદ્ધ, વયોવૃદ્ધ આદિ વૃદ્ધોની સેવા નહીં કરો, ત્યાં સુધી ધર્મ તથા નીતિ આદિનું જ્ઞાન થવાનું નથી. તે પ્રમાણે નહીં કરનાર મનુષ્ય અર્થને અનર્થ અને અનર્થને અર્થ સમજે છે. માટે શાસ્ત્રાદિનું અધ્યયન કર્યા છતાં પણ વૃદ્ધ પુરૂષોના સમાગમથી અનુભવિ વાતને જાણવાની જરૂર છે. જ્યાં સુધી તેમની સેવા કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેઓ કહેવાના પણ નથી, તે વાત જાણવાને ગીતામાં કહી છે:—

तद्विद्धि मणिपातेन परिश्रमेन सेवया ।

ઉપદેશ્યન્તિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ॥ મં ગી ૦ અં ૪-૩૪ ॥

અર્થ :—હે અર્જુન ! તે ધર્મોદિનું જ્ઞાન કડવત્ પ્રણામ કરીને શાસ્ત્રમર્યાદાને અનુસાર પ્રશ્ન કરીને તથા સેવા કરીને જાણવા યોગ્ય છે. માટે તે પ્રમાણે કરવાથી તત્ત્વવેદતા જ્ઞાનીઓ તને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે.

મનુ મહારાજે પણ કહ્યું છે કે:—

नापृष्टः कस्यचिद्वृत्त्यान्न चान्यायेन पृच्छतः ।

જાનન્નપિ હિ મૈધાવી જઢવલ્લોક આચરેત્ ॥ મં સ્મ ૦ અં ૨-૧૧૦ ॥

અર્થ :—કોઈના પૂછ્યા વિના કોઈને પણ ધર્મોદિની વાત કરવી નહીં. કદાપિ કોઈ પૂછે પણ, છતાં અન્યાયથી પૂછતો હોય-શાસ્ત્રની મર્યાદા અનુસાર ન પૂછતો હોય, તો પણ કોઈ કહેવું નહીં. ધર્મોદિનો ઉપદેશ કરવામાં સમર્થ હોવા છતાં પણ અજ્ઞાની(જડ)ની માફક આચરણ કરવું, માટે અધિકાર જોયા વિના ઉપદેશ કરવો યોગ્ય નથી. વળી—

उपदेशो न कर्तव्यो कदाचिदपि कस्यचित् ।

ઉપદેશાદિ તત્પાપં વ્રાહ્મણસ્ય સમાપ્તુયાત્ ॥મ. મા. અનુ. પ. અ. ૧૦-૭૧ ॥

અર્થ :—કોઈનો પણ અધિકાર જોયા વિના ઉપદેશ કરવો યોગ્ય નથી. અનધિકારીને ઉપદેશ કરવાથી વિદ્વાન (ઉપદેષ્ટા બ્રાહ્મણ) તેના પાપના ભાગી થાય છે.

यथाधर्मेण वै ब्रूयाद्यथाधर्मेण पृच्छति ।

તયોરન્યતરઃ પ્રૈતિ વિદ્વેપં ચાધિગચ્છતિ ॥મ. મા. આ. પ. અ. ૩ શ્લો. ૯૧ ॥

અર્થ:—જે અધર્મથી કહે છે અને જે અધર્મથી પુછે છે—એ બંનેનું આયુ નષ્ટ થાય છે, અને તેમને પરસ્પર દ્વેષ પણ થાય છે.

उपदेशो न दातव्यो यादृशे तादृशे जने ।

पश्य वानरमुखेण सुगृही निर्गृही कृता ॥ पं० तं० त० ४ स्लो० ૧૭ ॥

અર્થ:—ગમે તે મનુષ્યને ઉપદેશ કરવો તે યોગ્ય નથી, કેમકે સુગૃહી (સુધરી) પક્ષીએ વાનરને ગૃહ બનાવો રહેવાનો ઉપદેશ આપ્યો ત્યારે વાનરે મુખ્તાથી તેના જ ધરને તોડી નાંખી તેને ધર વિનાની (નિર્ગૃહી) બનાવી. તેવી રીતે મુખ્તને ઉપદેશ કરવો તે આપણા જ અનર્થનું કારણ છે, માટે—

वचस्तत्र प्रयोक्तव्यं यत्रोक्तं लभते फलम् ।

स्थायी भवति चात्यन्तं रागः शुक्लपटे यथा ॥ पं० तं० त० ૧-૩૩ ॥

અર્થ:—વાણીનો ત્યાં જ પ્રયોગ કરવો જ્યાં તેની સફળતા થાય. સફેદ વસ્ત્રમાં ચઢાવેલો રંગ સ્થિર રહે છે, મલિન વસ્ત્રમાં ચઢાવેલો રંગ સ્થાયી રહેતો નથી.

उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये ।

पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्धनम् ॥ पं० तं० त० ૧-૩૮ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે સર્પને દૂધ પાવું તે કેવલ વિષને વધારનાર જ નિવડે છે, તેવી રીતે મુખ્તને કરેલો ઉપદેશ પણ ક્રોધનું કારણ થાય છે, શાન્તિનું નહીં.

सुभाषितं हारि विशत्यधोगला-

न्न दुर्जनस्यार्करिपोरिवामृतम् ।

तदेव धत्ते हृदयेन सज्जनो

हरिर्महारत्नमिवातिनिर्मलम् ॥ कादंबरी० ૭ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે રાહુના ગળામાં અમૃત ઉતરતું નથી, તેવી રીતે દુર્જનના હૃદયમાં સારી વાત ઉતરતી નથી. અને જેવી રીતે વિષ્ણુ ભગવાન નિર્મળ કૌસ્તુભમણિને પોતાના હૃદયમાં રાખે છે, તેવી રીતે સજ્જન પુરુષ જ સદુપદેશને પોતાના હૃદયમાં ધારણ કરે છે. માટે સદુપદેશ સજ્જનનો પ્રતિ જ દેવો ભોધ્યો.

अश्लिष्यायाविरक्ताय यत्किंचिदुपदिश्यते ।

तत्प्रयात्यपवित्रत्वं गोक्षीरं श्वहताविव । यो. वा. प्र. ૨, સ. ૨, છો. ૨૧ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્યમાં શિષ્યભાવ નથી અને જે વિરક્ત નથી તેના પ્રતિ જો કાંઈ જ્ઞાન કે ધર્મનો ઉપદેશ દેવામાં આવે તો તે અપવિત્રતાને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ ગાયનું દૂધ પવિત્ર છે તથાપિ જો તેને કૂતરાંની ચાટ (કૂતરાને માટે ખાવા નાંખવાનું કુંકું) માં રેડવામાં આવે તો તે અપવિત્ર થાય છે, માટે યોગ્યને જ ઉપદેશ દેવો ભોધ્યો.

જ્ઞાન ઉત્તમ છે તથાપિ—

જ્ઞાનં સતાં માનમદાદિનાશનં કેપાંચિદેતન્મદમાનકારણમ્ ।

સ્થાનં વિવિક્તં યમિનાં વિમુક્તયે કામાતુરાણામતિકામકારણમ્ ॥વૈ.શ.શ્લો.૮૧॥

અર્થ:—સંજ્ઞાને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન તેમના માન અને મદના નાશનું કારણ થાય છે, જ્યારે અનધિકારીઓને તે જ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન માન તથા મદને ઉત્પન્ન કરનારૂં થાય છે. તેવી રીતે એકાન્ત સ્થાન સંયમી મનુષ્યને મુક્તિનું સાધન છે, જ્યારે કામી પુરૂષને તે કામની વૃદ્ધિ કરનારૂં થાય છે. માટે—

વક્તવ્યમિહ પૃષ્ઠેન વિનિશ્ચિત્ય વિનિશ્ચયમ્ ।

સ ચોપદેશઃ કર્તવ્યો યેન ધર્મમવાપ્નુયાત્ ॥ મ. મા. અનુ. પ. અ. ૧૦-૭૧ ॥

અર્થ:—અધિકારી મનુષ્ય પુછે તો શાસ્ત્રના તત્ત્વનો નિશ્ચય કરીને જેવી રીતે તેને ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય તેવી રીતનો ઉપદેશ દેવો યોગ્ય છે.

આ પ્રકારનાં પ્રમાણોથી યોગ્યને જ ઉપદેશ દેવો એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. માટે વિદ્વાન્ લોક પહેલાં શિષ્યની સેવા સુત્રપા આદિ દ્વારા શિષ્યના ગુણોની પરીક્ષા કરી લે છે. વ્યાસજીએ પોતાના પુત્ર શુકદેવજીને ઉપદેશ કર્યો, છતાં ફરી નિશ્ચય કરાવવાને માટે તેમને રાજા જનકની પાસે મોકલ્યા. વ્યાસજી શુકદેવજીને કહે છે:—

જનકો નામ ભૂપાલો વિધતે વસુધાતલે ।

યથાવદ્વેત્સૌ વેદ્યં તસ્માત્સર્વમવાપ્સ્યસિ ॥ યો. વા. પ્ર. ૨, સ. ૧-૧૮ ॥

અર્થ:—પૃથિવિમાં જનક નામના રાજા છે, તે વેદ વસ્તુને યથાવત જાણે છે, તેમની પાસેથી તમને સર્વ પ્રાપ્ત થશે.

પિત્રેત્યુક્તઃ શુકઃ પ્રાયાત્સુમેરોર્વસુધાતલે ।

વિદેહનગરોં પ્રાપ્ત્વ જનકેનાભિપાલતામ્ ॥ ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—પિતાએ જ્યારે આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે શુકદેવજી સુમેરૂ છાડીને પૃથિવિ ઉપર જ્યાં જનક રાજા રાજ્ય કરતા હતા તે વિદેહની નગરી મિથિલામાં ગયા.

આવેદિતોઽસૌ યાદ્રીકૈર્જનકાય મહાત્મને ।

દ્વારિ વ્યાસમુતો રાજન્ શુકોઽસ્થિતવાનિતિ ॥ ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—જ્યારે શુકદેવજી રાજધાનીમાં આવ્યા ત્યારે દ્વારપાલ (યાદ્રીક) લોકે રાજા જનકની પાસે જઈને “ વ્યાસજીના પુત્ર શુકદેવજી આવોને બહાર દ્વાર આગળ ઉભા છે ” એ પ્રમાણે કહ્યું.

જિજ્ઞાસાર્થં શુકસ્પાસાવાસ્તામેવેત્યવજ્ઞયા ।

ઉપત્ત્વા વભૂવ જનકસ્તૂર્ણો સપ્ત દિનાન્યથ ॥ ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—જનક રાજા શુકદેવજીના વૈરાગ્યાદિ સાધનોની પરીક્ષા કરવાને માટે “ રહેવા દો ” એમ ઉપદેશ પૂરક કહીને પોતે સાત દિવસ સુધી તેને દ્વાર ઉપર ઉભા રાખીને ચૂપ રહ્યા.

તતઃ પ્રવેશયામાસ જનકઃ શુકમજ્જનમ્ ।

તત્રાહાનિ સ સપ્તૈવ તથૈવાવસદુન્યનાઃ ॥ ૨૨ ॥

અર્થઃ—ત્યાર બાદ શુકદેવજીને ગૃહના અંદરના આંગણમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. ત્યાં પણ શુકદેવજી સાત દિવસ સુધી તત્ત્વજિજ્ઞાસાની ઉત્કંઠાથી રહ્યા.

અથ પ્રવેશયામાસ જનકોઽન્તઃપુરં શુકમ્ ।

રાજા ન દૃશ્યતે તાવદિતિ સપ્તદિનાનિ ચ ॥ ૨૩ ॥

અર્થઃ—ત્યારબાદ જનક રાજાએ શુકદેવજીને અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. જ્યાં સુધી ભોજનાદિથી તમારો સત્કાર નહીં કરવામાં આવે ત્યાં સુધી રાજા મળશે નહીં એમ કહીને ત્યાં પણ સાત દિવસ સુધી તેમને રાખ્યા.

તત્રોન્મદાભિઃ કાન્તાભિર્ભોજનૈર્ભોગસંચયૈઃ ।

જનકો લાલયામાસ શુકં શશિસમાનનમ્ ॥ ૨૪ ॥

અર્થઃ—ત્યાં અંતઃપુરમાં યુવાવસ્થાવાળી સ્ત્રીઓ દ્વારા તથા નાના પ્રકારની ભોગ સામગ્રી વડે ચંદ્રમા સમાન જેમનું મુખ છે એવા શુકદેવનું લાલનપાલન કરાવ્યું.

તે ભોગાસ્તાનિ દુઃસ્વાનિ વ્યાસપુત્રસ્ય તન્મનઃ ।

નાજહ્મન્દપવના વદ્ધપીઠમિવાચલમ્ ॥ ૨૫ ॥

અર્થઃ—જેવી રીતે જે પર્વતનું મુળ પાકું હોય છે તેને થોડા વેગવાળો પવન હલાવી શકતો નથી, તેવી રીતે તે દુઃખ રૂપ ભોગ્ય પદાર્થ શુકદેવજીમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર ઉત્પન્ન કરી શક્યા નહીં.

કૈવલં સુસમઃ સ્વસ્થો મૌની મુદિતમાનસઃ ॥

અતિષ્ટત્સ શુકસ્તત્ર સંપૂર્ણ ઇવ ચન્દ્રમાઃ ॥ ૨૬ ॥

અર્થઃ—શુકદેવજી ત્યાં પૂર્ણિમાના ચંદ્રમાની પેઠે પ્રસન્ન ચિત્તે હર્ષશોકાદિનો પરિત્યાગ કરીને વાગિન્દ્રિયનો નિરોધ કરી રહ્યા છે.

ત્યારબાદ શુકદેવજીના આવા સ્વભાવને જોઇને જનક રાજાએ પ્રસન્ન થઇને ઉપદેશ આપ્યો. આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના તત્ત્વવેત્તા લોકે પૂર્ણ રીતે પરીક્ષા કરીને ઉપદેશ કર્યો છે. અધિકાર વિના ઉપદેશનું ફળ થતું નથી એ વાત અનુભવસિદ્ધ છે. વેદશાસ્ત્રના યથાર્થ તત્ત્વને નહીં જાણનાર ભલે કેવાએ સિદ્ધ હોય પરંતુ તેમણે આપેલા ઉપદેશથી કોઇ ફતકૃત્ય થતું નથી.

ગમ્યતે યદિ મૃગેન્દ્રમન્દિરં લભ્યતે કરિકપોલ્લમૌક્તિકમ્ ॥

વૃ૦ ચા૦ નૌ૦ અ૦ ૭, શ્લો૦ ૧૮ ॥

અર્થઃ—આપણે જો કદાપી સિંહના રહેઠાણમાં જઈએ તો હસ્તીના કપોલમાં રહેનાર મોતી પ્રાપ્ત થઇ પણ જાય, કેમકે હસ્તી સિંહનો ખોરાક છે. હસ્તી મારવાનો તેનો ધ્યેય છે તે હંમેશનો છે. તેથી સિંહની બોડમાં મોતી મળવાનો સંભવ છે. શિયાળનો ખોરાક

કોષ જગાએ મરેલું વાછડું અથવા ગધેડું આદિનું માંસ છે, તેથી તેના સ્થાનમાં ગધેડાનું કે વાછડાનું પુરુષ મળી શકે, મોતી નહિ તેવી રીતે અનુભવી વિદ્વાન્ મનુષ્યના સહવાસથી નાના પ્રકારના ગુણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. અવિવેકી મનુષ્યના સહવાસથી તો તુરંત વસ્તુનું જ જ્ઞાન થઈ શકે છે. અજ્ઞાની માણસ હમેશાં જગતના કષ્ટઆંમાં રહેવાથી તેમની પાસેથી તે વાત સિવાય કંઈ જ્ઞાન મળતું નથી. માટે વૃદ્ધોની સેવા કરી અનુભવ પ્રાપ્ત કરેલો હોય તેવા ભદ્રાતોની સેવાથી જ ગુણની પ્રાપ્તિ થાય છે. વિદ્વાની બરાબર જગતમાં કાંઈ વસ્તુ નથી.

ન હાયનૈર્ન પલિતૈર્ન વિત્તેન ન વન્ધુભિઃ ।

ઋપયશ્ચક્રિરે ધર્મ યોડ્નુચાનઃ સ નો મહાન્ ॥ મં સ્મૃં અં ૨-૧૫૪ ॥

અર્થઃ—આયુમાં મોટા હોવાથી અથવા માયાના વાળ સફેદ થયા હોવાના કારણથી અથવા ધનના કારણથી કે બન્ધુવર્ગ અધિક હોવાથી કાંઈ મહાન્ થઈ શકતો નથી. ઋષિ લોકોને એવો સિદ્ધાન્ત છે કે વેદશાસ્ત્રાદિનું જેણે અધ્યયન કર્યું હોય તે મહાન્ છે. તેને જ મોટા માનવો તે ધર્મ છે.

યથા યથા હિ પુરુષઃ શાસ્ત્રં સમધિગચ્છતિ ।

તથા તથા વિજાનાતિ વિજ્ઞાનં ચાસ્ય રોચતે ॥ મં સ્મૃં અં ૪-૨૦ ॥

અર્થઃ—જેમ જેમ મનુષ્ય શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરે છે તેમ તેમ તેને જ્ઞાન થતું જાય છે અને પરમાર્થજ્ઞાનમાં તેને રૂચિ થતી જાય છે. માટે મનુષ્યોએ કર્તવ્યનું જ્ઞાન સંપાદન કરવાને માટે શાસ્ત્ર જ પ્રધાન છે. અને તે જ કારણથી શાસ્ત્રવેત્તાની શ્રેષ્ઠતા પણ છે.

ન તેન વૃદ્ધો ભવતિ યેનાસ્ય પલિતં શિરઃ ।

યો વૈ યુવાડ્પ્યધીયાનસ્તં દેવા સ્થવિરં વિદુઃ ॥ મં સ્મૃં અં ૨-૧૫૬ ॥

અર્થઃ—જેના માયાના વાળ સફેદ થયા હોય તેને વૃદ્ધ કહેવો એમ નથી. પરંતુ યુવાન હોય છતાં શાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું હોય તો દેવો તેને મોટા માને છે.

અધ્યાપયમાસ પિતૃન્ શિશુરાંગિરસઃ કવિઃ ।

પુત્રકા ઇતિ હોવાચ જ્ઞાનેન પરિગૃહ્ય તાન્ ॥ ૧૫૧ ॥

અર્થઃ—વિદ્વાન્ બાળક આગિરસે પોતાના કાકા તથા તેના પુત્રોને શિષ્યામણુ આપી અને તેમને “પુત્ર” શબ્દથી કહ્યા. તે ઉપરથી પોતાના પુત્ર તુલ્ય બાળકે તેમને પુત્ર શબ્દ કહેવાથી કોપિત થઈને તેઓએ જઈને દેવતા લોકોને “પુત્ર” શબ્દનું તાત્પર્ય પૂછ્યું. ત્યારે દેવતાઓ કહે છે—

અજ્ઞા ભવતિ વૈ વાલઃ પિતા ભવતિ મન્ત્રદઃ ।

અજ્ઞં હિ વાલમિત્યાહુઃ પિતૈત્યેવ તુ મન્ત્રદમ્ ॥ ૧૫૩ ॥

અર્થઃ—જે અજ્ઞાની છે તેને બાલક કહે છે, અને મંત્રનો ઉપદેશ દેનારને પિતા કહે છે, કેમકે પૂર્વકાલના ઋષિ લોકે અજ્ઞાનીને જ બાળક કહ્યો છે અને મંત્ર આપનારને પિતા કહ્યો છે.

વિપ્રાણાં જ્ઞાનતો જ્યૈષ્ઠ્યં ક્ષત્રિયાણાં તુ વીર્યતઃ ।

વૈશ્યાનાં ધાન્યધનતઃ શૂદ્રાણામેવ જન્મતઃ ॥

” ॥ ૧૬૬ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણોની મધ્યમાં જે બ્રાહ્મણ જ્ઞાનવાન હોય તે જ્યેષ્ઠ કહેવાય, અને ક્ષત્રિયોમાં વીર્ય (પરાક્રમ) થી જ્યેષ્ઠતા છે, વૈશ્યોમાં જેની પાસે ધન ધાન્ય અધિક હોય તે જ્યેષ્ઠ કહેવાય, અને શૂદ્રોમાં જે ઉમરમાં મોટો હોય તેની જ્યેષ્ઠતા છે, અર્થાત્ મોટો કહેવાય છે. વળી—

વિદ્યાધનં શ્રેષ્ઠધનં તન્મૂલમિતરદ્ધનમ્ ।

દાનેન વર્ધતે નિત્યં ન ભારાય ન હીયતે ॥ શુક્ર૦ ની૦ અ૦ ૩-૧૮૭ ॥

અર્થ:—સર્વ ધન કરતાં વિદ્યા રૂપી ધન શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે વિદ્યા અન્ય સર્વ ધનનું કારણ છે. અર્થાત્ વિદ્યા દ્વારા સર્વ ધન સંપાદન કરી શકાય છે, કેમકે વિદ્યાથી જ બુદ્ધિમાં કુશલતા આવે છે. અને બુદ્ધિવાળા જ ધનને સંપાદન કરે છે. (હાલના વખતમાં મોટર, વિમાન, આદિ મોઢક પદાર્થ સર્વ વિદ્યાનોની બુદ્ધિનું જ પરિણામ છે.) માટે અન્ય ધનનું કારણ પણ વિદ્યા જ છે. સર્વ ધન તો ખીજાને આપવાથી ઓછું થાય છે, પરંતુ વિદ્યારૂપી ધન તો ખીજાને આપવાથી ઓછું થતું નથી, ઉલ્લટું વધે છે. અન્ય ધનને કોષ્ઠ સ્થાનાન્તર અથવા દેશાન્તરમાં લઇ જવું હોય તો તેનો ભાર ઉઠાવીને જવું પડે છે. વિદ્યારૂપી ધનને લઈ જવામાં કોષ્ઠ ભાર લાગતો નથી, ન તો તેને ચોરાદિનો વા નાશ થવાનો ભય છે. વળી—

વિદ્યા દદાતિ વિનયં વિનયાદ્દાતિ પાત્રતામ્ ।

પાત્રત્વાદ્ધનમાપ્નોતિ ધનાદ્ધર્મં તતઃ સુખમ્ ॥ હિતોપદેશઃ ॥ પ્રાસ્તા૦ શ્લો૦ ૬ ॥

અર્થ:—ગુરુ શુશ્રૂષા આદિ નિયમ પૂર્વક વિદ્યા લણવાથી મનુષ્યમાં વિનય આવે છે, વિનયથી તે પાત્ર બને છે અર્થાત્ વિનયી મનુષ્યમાં સર્વ કાર્ય કરવાની યોગ્યતા આવે છે, પાત્ર થવાથી ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને ધર્માચરણથી ફરી સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે.

શુનઃ પુચ્છમિવ વ્યર્થં જીવિતં વિદ્યયા વિના ।

ન ગુહ્યગોપને શક્તં ન ચ દંશનિવારણે ॥ વૃ૦ ચા૦ ની૦ શ્લો૦ ૧૯ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે કુતરાનું પુચ્છ તેના શુપ્ત સ્થાનને ઢાંકવાને કામ લાગતું નથી, તેમ મચ્છર ઉડાડવાને પણ કામ લાગતું નથી તેવી રીતે વિદ્યા વિનાના મનુષ્યનું જીવન બ્યર્થ છે.

વિદ્યા નામ નરસ્ય રૂપમધિકં પ્રચ્છન્નશુભં ધનં ।

વિદ્યા ભોગકરી યશઃ સુખકરી વિદ્યા ગુરુણાં ગુરુઃ ॥

વિદ્યા વન્ધુજનો વિદેશગમને વિદ્યા પરં દૈવતં ।

વિદ્યા રાજસુ પૂજિતા ન તુ ધનં વિદ્યાવિહીનઃ પશુઃ ॥ ની. શ. શ્લો. ૨૦ ॥

અર્થ:—વિદ્યા જ મનુષ્યનું શ્રેષ્ઠ રૂપ છે, વિદ્યા એ જહુ શુપ્ત ધન છે, વિદ્યા સર્વ પ્રકારના ભોગને આપનારી છે, કીર્તિ તથા યશ તથા સુખને દેનારી છે, વિદ્યા સર્વ પ્રકારના દિતનો ઉપદેશ કરતી હોવાથી ગુરુઓની પણ ગુરુ છે, વિદેશમાં જતી વખતે વિદ્યા

બન્ધુ રૂપ છે અર્થાત્ બન્ધુની માફક હિતકારી છે, વિદ્યા જ પરમ દેવરૂપ છે, વિદ્યાતો જ રાજા લોક સત્કાર કરે છે. ધનવાનનો નહીં, મતલબ કે રાજા લોક ધનથી અધિક વિદ્વાનને જ માને છે, અને વિદ્યા વિનાતો જ મનુષ્ય છે તે પશ્ચાત્તુલ્ય હોવાથી પણ જ છે.

વેદ ભગવાન પશુ, તપ આદિ કોઈ પણ સત્કર્મ કરેનારે પણ વિદ્યાનું અર્ચન હોયું નહીં એવી આચાર્ય કરે છે.

તૈત્તિરીયોપનિષતના શિક્ષાધ્યાયના નવમા અનુવાકમાં કહ્યું છે કે—

ઋત્વં ચ સ્વાધ્યાયમવચને ચ ॥ તૈ. ઉપ. અ. ૧, અનુ. ૧ ॥

અર્થ:—ઋત્વમ્ એટલે શાસ્ત્રને અનુસાર કર્તવ્ય શું છે તેનો નિશ્ચય કરેલો અર્થ તથા સ્વાધ્યાય એટલે ભણેલા વેદનો યથાશક્તિ પાઠ કરવો તે, તથા પ્રવચન એટલે ભણેલા વેદનું વ્યાખ્યાન કરીને અધિકારીઓને શ્રવણ કરાવવું અથવા બાણાવવો તે ત્રણ અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય છે. (અહીં “અનુષ્ઠેયાનિ” એવું પદ ઉપરથી સમજી લેવું.)

સત્યં ચ સ્વાધ્યાયમવચને ચ ॥

” ”

અર્થ:—પૂર્વે શાસ્ત્ર દ્વારા નિશ્ચિત કરેલા અર્થને ફરી વાણી વડે યથાર્થ રૂપે કથન કરવું તેનું નામ સત્ય છે. કોઈ માણસ શાસ્ત્રથી ગ્રહણ કરેલી વસ્તુને છુપાવી ધનાદિના લોભથી અન્ય વાતને પ્રકટ કરે છે તે મોટું પાપ છે. માટે સત્યનું તથા સ્વાધ્યાય અને પ્રવચનનું પણ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ.

તપશ્ચ સ્વાધ્યાયમવચને ચ ॥

” ”

અર્થ:—ભોગલ્પટતાના ત્યાગપૂર્વક શરીર, વાણી અને મનથી ચતુ ત્રણ પ્રકારનું તપ કરવું તેનું, તથા સ્વાધ્યાય અને પ્રવચનનું પણ અનુષ્ઠાન કરવું.

દમશ્ચ સ્વાધ્યાયમવચને ચ ॥

” ”

અર્થ:—નેત્રાદિ બાહ્યેન્દ્રિયોના નિપિદ્ધ વિપયોથી નિવૃત્તિ કરવી તે, તથા સ્વાધ્યાય અને પ્રવચનનું પણ અનુષ્ઠાન કરવું.

શમશ્ચ સ્વાધ્યાયમવચને ચ ॥

” ”

અર્થ:—મનને નિપિદ્ધ વિપયોના સંકલ્પથી નિવૃત્ત કરવું તે, તથા સ્વાધ્યાય અને પ્રવચનનું પણ અનુષ્ઠાન કરવું.

અગ્નયશ્ચ સ્વાધ્યાયમવચને ચ ॥

” ”

અર્થ:—વિવાહ કાલમાં અગ્નિનું આધાન કરવું, તથા સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન પણ કરવું.

અગ્નિહોત્રં ચ સ્વાધ્યાયમવચને ચ ॥

” ”

અર્થ:—ગ્રંપાદન કરેલા અગ્નિમાં પ્રાતઃકાલ તથા સાયંકાલ દવન કરવો તથા સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન પણ કરવું.

અતિયયશ્ચ સ્વાધ્યાયમવચને ચ ॥

” ”

અર્થ:—અતિથિઓનું પૂજન કરવું તથા સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન પણ કરવું.

અર્થ:—શ્રોત સ્માર્તકર્મની માફક યોગ્ય લૌકિક વ્યવહાર એટલે પુત્રાદિકાના વિવાહ બન્ધુ આદિને સત્કાર વગેરે, તથા સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન પણ કરવું.

અર્થ:—પુત્રોની ઉત્પત્તિ કરવી, તથા સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન પણ કરવું.

અર્થ:—ઋતુકાલમાં બાર્યાગમન તથા સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન પણ કરવું.

અર્થ:—પુત્ર તથા પુત્રીના વિવાહ દ્વારા પૌત્ર તથા દૌહિત્રાદિની ઉત્પત્તિ કરવી તથા સ્વધ્યાય અને પ્રવચન પણ કરવું.

આ બારે પર્યાયમાં પણ સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન એ બંને મુખ્ય હોવાથી ઋતાદિ દરેકની સાથે તેમને કલ્પા છે.

स्वाध्यायप्रवचने(वचने)तेन प्रत्येकं च ग्रहस्तयोः॥तै.वार्ति.शि.अ.अनु.९श्लो.४७॥

અર્થ:—પૂર્વોક્ત ઋત, સત્ય, આદિ કોમ્પણ્ય કર્મમાં તત્પર હોય તેણે પણ વેદાદિનું અધ્યયન (પાઠ) અને તેનું પાઠન (બીજાને બહુપણું) અથવા તેની વ્યાખ્યા કરીને સંભળાવવી તે બેના કદાપિ ત્યાગ ન કરવો, કેમકે તે સર્વમાં પ્રધાન છે, માટે ખારે પર્યાયમાં સર્વની સાથે તેમને કહ્યા છે.

तथा प्रवचनेनातो धर्मार्थं च ग्रहस्तयोः ॥

॥ ४८ ॥

અર્થ:- જો કારણથી સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન વિના નાના પ્રકારના જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરનાર વેદ આદિનું તાત્પર્ય સમજી શકાતું નથી, તે કારણથી, તથા પુણ્ય સંપાદન કરવામાં મુખ્ય હેતુ સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન હોવાથી તે બંનેને સંપૂર્ણ પર્યાયોની સાથે ભણ્યા છે.

આ પ્રમાણોથી વિદ્યાનું અધ્યયન જે સર્વ ધર્મ અને જ્ઞાનનું સાધન હોવાથી તેજ સર્વથી પ્રધાન છે. પરંતુ વેદ તથા શાસ્ત્ર તથા વિદ્યા શબ્દના અર્થને, યજુર્વેદાદિના કોષ્ટ એક ગ્રંથમાં અથવા શાસ્ત્ર શબ્દના અર્થને વેદાન્તાદિ એક દર્શનમાં, તથા વિદ્યા શબ્દના અર્થને કોષ્ટ એક ગ્રંથમાં સમાપ્ત ન કરવો જોઈએ. તેના અર્થને વિશાલ દૃષ્ટિથી જોવો જોઈએ. આ લોકના ભોગ્ય પદાર્થને લઈને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ પર્યન્તના સાધનોનું જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં ઉપયોગી સર્વ ગ્રંથોને વેદ તથા શાસ્ત્ર શબ્દથી કહી શકાય છે, ભલે તે યજુર્વેદાદિક ગ્રંથથી અતિરિક્ત પણ હોય.

આ પ્રકારે વિદ્યાર્થી પુરુષ રીતે અધ્યયન કરીને વૃદ્ધો પાસેથી અનુભવ લીધેલા મનુષ્યની સેવા શુશ્રૂષા કરીને ગ્રુણને સંપાદન કરવાથી મનુષ્યને વિવેકબુદ્ધિ આવે છે, અને ઉન્નતિને પ્રાપ્ત કરે છે.

પ્રાક્ષણ તથા ક્ષત્રિયોના આચરણથી વિરુદ્ધ પણ છે. કાષ્ઠ પણ મનુષ્યને પોતાના નિર્વાહને યોગ્ય જ ધન રાખવાનો આધાર છે. જે અધિક રાખનાર છે તેમને પોતાના અધિક ધનનો ધર્મમાં વ્યય કરવાની આગ્રહ છે. જો તે પોતાની મરજીથી ખર્ચ ન કરે તો તેની પાસેથી ખતલ્લેરીથી ધન લઈને ધર્મમાર્ગમાં કામો લગાડવાની શાસ્ત્રની આગ્રહ છે. આ વાતનો વિરોધ નિર્ણય નીતિપ્રકરણ, જાતિધર્મ, આશ્રમધર્મ, આદિના પ્રકરણમાં કરવામાં આવશે, અહીં માન સૂચન કરવાને માટે કહ્યું છે. વૈશ્યને ધન અધિક હોવાથી તેની શ્રેષ્ઠતા કહી છે અર્થાત્ ધન અધિક હોવાના કારણે જે શ્રેષ્ઠતા છે તે વૈશ્ય માનને મોટે છે શુદ્રની જન્મ (મોટી ઉંમર) માનથીજ શ્રેષ્ઠતા છે, અર્થાત્ જે શુદ્ર ઉંમરમાં મોટા છે તે મોટા મનાય છે. ક્ષત્રિયની ખગધો, પ્રાક્ષણની મનથી, વૈશ્યની ધનથી અને શુદ્રની ઉંમર માનથી શ્રેષ્ઠતા કહી છે. તેથી ક્ષત્રિય બળ માત્ર સંપાદન કરે, વેદાદિનું અધ્યયન ન કરે, પ્રાક્ષણ વેદ માત્ર બલે ધનાદિ ઉપાર્જન ન કરે, વૈશ્ય ધન માત્ર ઉપાર્જન કરે, શાસ્ત્રાદિ ન શીખે એવો ભાવ નથી. વેદાદિના અધ્યયન વિના કાષ્ઠ પણ પોતાના ધર્મને જાણી શકે નહિ ધનુર્વેદ, નીતિશાસ્ત્ર, રિત્યશાસ્ત્ર, કૃષિશાસ્ત્ર, આદિનું જ્ઞાન મનુષ્યોને સ્વભાવથી નહીં હોવાથી સર્વને શાસ્ત્રના રિત્યજ્ઞાની જરૂર છે ક્ષત્રિયાદિ માટે વેદનું અધ્યયન સર્વ વેદ તથા ધર્મ શાસ્ત્રોને ઇષ્ટ છે. તેના વિરોધ ખુલાસો અધ્યયન નિરૂપણમાં કરવામાં આવશે.

અભિવાદયેદૃઢદ્વૈશ્વ દયાચૈવાસનં સ્વકમ્ ।

કૃતાઙ્ગલિરુપાસીત્વ ગચ્છન્તં પૃથ્વતોઽન્વિયાત્ ॥ મ. મા. અનુ. પ. અ. ૧૦૪ શ્લો. ૬૫૬ ॥

અર્થ—વૃદ્ધોને પ્રણામ કરવા, પોતાનું આસન આપીને તેમને બેસાડવા એટલે કે આપણા આમનથી ઉત્તમ આસન ન હોય તો આપણું આસન આપવું એવો ભાવ છે, તથા તેમની આગળ દાપ જોડીને ઉભા રહી સેવા આદિ કરવું, અને તે લોકો જાણે ત્યારે થોડે દૂર તેમની પાછળ જવું

ત્વંકારો વા વધો વેતિ વિદ્વત્સુ ન પ્રિશિપ્યતે ।

જવરાણાં સમાનાનાં શિષ્યાણાં ચ સમાચરેત્ ॥ ,, અ. ૧૬૨ શ્લો. ૫૩ ૪

અર્થ—મોટા પુરુષને ત્વ શબ્દથી બોલવું અને તેના વધ કરવો એ બંનેમાં કાષ્ઠ વિરોધ નથી અર્થાત્ બંને સમાન છે. માટે ઉંમર તથા ગુણાદિથી મોટા મનુષ્યને ત્વ શબ્દથી બોલવું નહીં. આપણાથી નાની ઉંમરવાળાને અથવા સમાન ઉંમરવાળાને અથવા શિષ્યને ત્વ શબ્દથી કહી વક્ષાય છે

તમિત્યત્રમવન્ત દિ વૃદ્ધિ પાર્યં યુધિષ્ઠિરમ્ ।

તમિત્યુક્તો દિ નિહતો ગુરુર્ભવતિ ભારત ॥ મ. મા. કર્ણ. પ. અ. ૬૯ શ્લો. ૮૩ ॥

અર્થ—કર્ણની સાથે યુદ્ધ કરતા બ્યારે યુધિષ્ઠિર રાગ ચાક્યા ત્યારે તબુમાં જઈને ક્રુદ્ધ રૂદ્ધા તે સમયે કૃષ્ણ બચવાન તથા અર્જુન તેમને જોવાને માટે ગયા ત્યારે કાષ્ઠક લોકથી યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને પોતાનાં શસ્ત્ર મીઠાના દાખમાં આપવાને કહ્યું. કહેવાનું તાત્પર્ય એવું હતું કે તારી પામે જે નાપડીય ધનુષ તથા પાશુપત નામનું અસ્ત્ર છે, તે બીજાની

પામે હોત તો યુદ્ધ શીઘ્ર સમાપ્ત થયું હોત. યુદ્ધમાં શત્રુને મારી યુદ્ધ સમાપ્ત કરવાની તારી ઇચ્છા ન હોય તો તુ ધનુષાદિ બીજાને આપી દે, તે લોકે યુદ્ધ શીઘ્ર સમાપ્ત કરશે એવો ભાવ છે. આર્જુ કહેલું તે વીર પુરૂષોને માટે બહુ અપમાનનું કારણ છે. અને અર્જુનની એવી પ્રતિજ્ઞા હતી કે જે કોઇ મનુષ્ય તેને પોતાના શસ્ત્ર બીજાને આપવાને કહે તેને તરત મારવો. આ પ્રતિજ્ઞા અનુસાર અર્જુન પોતાના મોટા ભાઈ (ગુરુ)ને મારવાને તૈયાર થયા. ત્યારે ભગવાને કહ્યું—

હે અર્જુન ! તું “આપ” શબ્દથી કહેવા યોગ્ય તારા ભાઈ યુધિષ્ઠિરને “તુ” શબ્દથી કહે. મોટા માણસને તું શબ્દ કહી તિરસ્કાર કરવાથી તેને મારવા ખરોખર થાય છે, ફરી મારવાની જરૂર રહેતી નથી.

માટે માન્ય પુરૂષોને માન જ દેવું જોઈએ તેમને ત્વંકારથી બોલાવવા તે તેમનું અપમાન જ છે. અને મોટા પુરૂષનું અપમાન તે તેના વધ તુલ્ય છે.

જે બીજાને માન આપે છે તેને જ જગતમાં માન મળે છે, બીજાને નહીં. તે વિષે અગસ્ત્ય મુનિ તથા નારદજીનો ઇતિહાસ છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

અગસ્ત્યમુનિ પરમાત્માના પરમ ભક્ત હતા અને નિરભિમાની હતા. તથાપિ તેમની ભક્તિ લોકમાં પ્રગટ નહોતી. નારદજીની ભક્તિ સર્વ સ્થાનમાં પ્રસિદ્ધ હતી, કેમકે તે હમેશાં વીણા લઈને ભગવાનના ગુણોનું ગાયન કરતા રહેતા હતા. પરંતુ અગસ્ત્ય ખરોખર નારદજીનો સત્કાર નહોતો થતો.

એક વાર નારદજી પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે હું હમેશાં ભગવાનના ગુણોનું ગાયન કરતો રહું છું છતાં મારો સત્કાર થોડો થાય છે. આ અગસ્ત્ય નાસ્તિક જેવા લાગે છે, તેમનામાં ભક્તિનું કોઈ લક્ષણ નથી, છતાં તેમનો સત્કાર જગતમાં મારા કરતાં અધિક થાય છે, તેનું કારણ શું? એવો વિચાર કરીને તેનું કારણ પૂછવાને માટે નારદજી ભગવાનની પાસે ગયા અને ભગવાનને કહેવા લાગ્યા. “મહારાજ ! હું આપનો પરમ ભક્ત છું, હમેશાં આપના ગુણોનું ગાયન કરું છું, તથાપિ મારો સત્કાર પૂર્ણ રીતે થતો નથી. અગસ્ત્ય મહાન નાસ્તિક જેવા છે, છતાં તે કોઈ પણ જગાએ જાય તો તેમનો સત્કાર મારાથી વિશેષ થાય છે, તે કોઈ રાજાની સલામાં જાય તોપણ સર્વ લોક તરત ઉઠીને ઉભા થાય છે અને તેમને આસન આપીને બેસે છે, અને હું એવી સલામાં જઈ તો કોઈ કોઈ વાર મને બેસવાને પણ કોઈ કહેતું નથી. તેનું કારણ શું તે આપ જાણો.”

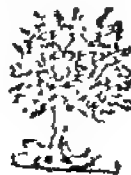
નારદજીનો પ્રશ્ન સાંભળી ભગવાન બોલ્યા:—હે નારદ તમે જાણે એક માસની અંદર એક હજાર ધ્રાણ્યુને ભોજન કરાવી મારી પાસે આવો પછી હું તેનો જવાબ આપીશ. પરંતુ તમારાથી નાનાને જમાડવા, મોટા એકને પણ ન જમાડવો. ભગવાનનું વચન સાંભળી નારદજી ચાલ્યા ગયા.

બાદ ભગવાને અગસ્ત્યજીને બોલાવી “એક માસની અંદર પોતાનાથી નાના એક હજાર ધ્રાણ્યુને જમાડી અમુક દિવસે મારી પાસે આવજો.” એમ કહ્યું. ભગવાનની આજ્ઞા

માન્ય કરી અગસ્ત્યજી પણ આલ્યા ગયા. નારદજીએ થોડા દિવસમાં પોતાની દૃષ્ટિમાં પોતાનાથી નાના ધાંજણોને જમાડ્યા. અગસ્ત્યે પોતાનાથી નાના ધાંજણોને બહુ શોધ્યા, પરંતુ તેમને તેવો એક પણ મળ્યો નહીં, કારણ તે બાલકને પણ પોતાનાથી મોટા માનતા હતા. શોધતાં શોધતાં મહિને પૂરા થવા આવ્યો, ત્યારે વિચાર કર્યો:—“માસ પૂરા થાય છે, ભગવાનની આજ્ઞાનુસાર એકને પણ ભોજન કરાવી શક્યો નહીં, હવે શો ઉપાય કરવો? આ મારી પત્ની છે, તેને શાસ્ત્રમાં પતિની અપેક્ષાએ કંઈક ન્યૂન બતાવી છે, પરમાર્થથી તો ચૈતન્ય સ્વરૂપ પરમાત્માને. જ્યાં જ્યાં નિવાસ છે તે સ્થાન કદાપિ નાનું ન હોય શકે. ભગવાન જેવી રીતે મારા હૃદયમાં છે તેવી રીતે તેના (સ્ત્રીના) હૃદયમાં પણ છે. માટે આ મારી પત્ની હોવા છતાં પણ નાની નથી, અને હું તેના પતિ હોવા છતાં તેનાથી મોટો નથી. તથાપિ શાસ્ત્રના કહેવાની અનુસાર તેને નાની માનીતે તેને જ ભોજન કરાવું” એવો નિશ્ચય કરીને પોતાની પત્નીને ભોજન કરાવી ભગવાનની પાસે ગયા. નારદજી પણ ત્યાં હાજર હતા. અગસ્ત્ય તથા નારદજી બંનેને જોઈ ભગવાને નારદજીને પુછ્યું:—તમે પોતાથી નાના હજાર ધાંજણોને ભોજન કરાવ્યું?” નારદજીએ કહ્યું:—એક હજારથી પણ કંઈક અધિકને જમાડ્યા, એાછા નહીં. નારદજીએ આ પ્રમાણે કહ્યા બાદ ભગવાને અગસ્ત્યજીને પુછ્યું, કે આપે પણ તમારાથી નાના હજાર ધાંજણોને જમાડ્યા? ત્યારે અગસ્ત્યજીએ કહ્યું કે મેં આપની આજ્ઞાનુસાર પ્રયત્ન કર્યો, છતાં મને નાનો ધાંજણ કોઈ મળ્યો નહીં. મનુષ્ય તો શું પણ પશુ, પક્ષી, આદિને પણ હું મોટા માનું છું. નાના નહીં મળવાને કારણે જમાડ્યા નથી. પરંતુ શાસ્ત્રમાં પતિની અપેક્ષાએ પત્નીને કંઈક નાની કહી છે, તેથી હજારને બદલે તેને જ જમાડી છે.

અગસ્ત્યજીનું આ પ્રકારનું વચન સાંભળી ભગવાન નારદજીને કહેવા લાગ્યા:—“જુઓ નારદજી, તમે એક માસમાં હજાર ધાંજણોને નાના બનાવ્યા છે. તમે પોતાને મોટા માનો છો, માટે બીજાને નાના બનાવો છો. જે બીજાને નાનો બનાવે છે તે અને બીજાનો તિરસ્કાર કરે છે તે કોઈને માન આપતો નથી અને સત્કાર કરતો નથી, તેથી તે પોતે જ નાનો બની જાય છે, તેથી તેના સત્કાર પણ બરાબર થવો મંભવ નથી. અગસ્ત્ય કોઈને પણ નાના જાણતા નથી. તે પોતાને સર્વથી નાના માને છે. જે માણસ પોતાને નાનો માને છે તે સર્વને માન આપે છે અને સર્વનો સત્કાર પણ કરે છે. તેનાથી કોઈનો તિરસ્કાર થતો નથી, તેથી તે મનુષ્ય પોતે જગતમાં મોટો થાય છે, અને સર્વ સ્થાનમાં સત્કારને પાત્ર પણ થાય છે માટે બીજાને મોટા માનવા અને સર્વને માન આપવું એજ જગતમાં ઉન્નતિનું સાધન છે.

ઇતિ ‘ માન્યાન્માનય ’ અ. ૯ નું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦

॥ પ્રદ્વિષોડ્યનુનય ॥

હવે ' પ્રદ્વિષોડ્યનુનય ' એ પદનું વ્યાખ્યાન કરીએ છીએ.

પ્રદ્વિષોડ્યનુનય ॥—આપણા ઉપર દ્વેષ કરનાર શત્રુ તરફ પણ વિનયથી વર્તવું વિનયને છોડી કોઈ પણ કાર્ય કરવું નહીં વિદ્યાધ્યાયન તથા મત્તમભાગમ આદિનું ક્ષણ પણ વિનય પૂર્વક વ્યવહાર કરવો તે છે વિનયથી મનુષ્ય સત્પાત્ર બને છે શત્રુ જાણીને પણ વિનયનો પરિત્યાગ કરવાથી હાનિ થાય છે કારણ કે—

શત્રુ મિત્રં ચ યે નિત્ય તુલ્યેન મનસા નરા ।

મજન્તિ મૈત્રાઃ સંગમ્ય તે નરા સ્વર્ગગામિનઃ ॥મ.મા.અનુ.પ.અ.૧૪૪—૩૪॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય શત્રુ કે મિત્રને જોતા સમાન ભાવ તથા મૈત્રીથી વર્તે છે તે સ્વર્ગગામી બને છે. વળી—

અવૈરા યે ત્વનાયાસા મૈત્રીચિત્તરતાઃ સદા ।

સર્વભૂતદયાવન્તસ્તે નરા સ્વર્ગગામિનઃ ॥

” ॥ ૩૬ ॥

અર્થ:—જેના હૃદયમાં કોઈ વૈરભાવ નથી અને જેનું ચિત્ત સદા મિત્ર ભાવ યુક્ત છે. અને કોઈ વસ્તુમાં આસક્ત નથી, અને સંપૂર્ણ પ્રાણીઓ ઉપર દયાવાળા છે તે મનુષ્ય સ્વર્ગમાં જનાર છે

લોકવ્યવહારમાં સ્વભાવથી સામાન્ય કારણમાં પણ પ્રાપ્તને કોઈ વૈરભાવ પ્રગટ થવાને સંભવ છે તેવા લોકની સાથે શત્રુતા કરીને તેમને જીતવાની ઇચ્છા કરવી યોગ્ય નથી માટે—

જયેત્કદર્યં દાનેન સત્યેનાનૃતવાદિનમ્ ।

ક્ષમયા ક્રૂરકર્માણમસાધુ સાધુના જયેત્ ॥મ. મા. ૧. ૫. અ. ૧૯૪ સ્લો ૬ ॥

અર્થ—લોભીને કાંઈ આપીને જીતવો જોઈએ મિથ્યા ભાષણ કરનારને સત્ય ભાષણથી જીતવો જોઈએ, ક્રૂર કર્મ કરનાર ક્રોધી મનુષ્યને ક્ષમાથી જીતવો અને આપણા તરફ કોઈ પ્રકારની સંજ્ઞાનતા નહીં કરનાર (અસાધુ) ને સંજ્ઞાનતાથી જીતવો

આ પ્રકારના નિયમને છોડી અવિવેકથી કાર્ય કરવાથી શત્રુની જ વૃદ્ધિ થવાનો મંભવ છે, અને પોતાને શાન્તિ મળવાનો પણ સંભવ નથી આપણા વિવેકનો પરિત્યાગ કરીને ખીજા ઉપર જ્યારે ક્રોધ કરવામાં આવે છે, ત્યારે પહેલા આપણા અન્તઃકરણને જ મનુષ્ય બનાડે છે અને તેની અસર ફરી ખીજાના ઉપર પાડે છે માટે મનુષ્યે પોતાની રક્ષાને માટે હમેશા વિનય, વિવેક, ક્ષમા, આદિનું સેવન કરવું જોઈએ આમદામથી કદાપિ જય ન થાય તો જ ભેદ તથા દડથી શત્રુનો જય કરવો એ રાજનીતિનું તાત્પર્ય છે વૃદ્ધોની લજ્જા ન રાખનાર વિનયરહિત દુર્ગોધનની જે દુર્દશા થઈ તે ભાગ્ય વાચનાગને ખબર છે. યુધિષ્ઠિર પૂર્ણ વિનય વાળા હતા તેથી તેમનાથી કદાપિ ધર્મનું ઉ નવન થતું નહોતું તે કારણથી કોઈ પણ પશ્ચિમ લીધા વિના વનમાં ગયા છતા ફરી રાજ થયા જેઓ કાળથી

પણુ ડરતા નહોતા એવા બીભ્મ, ક્રોધાચાર્ય, આદિ સર્વ દુર્યોધનના પક્ષમાં હતા. તેઓ પણુ યુધિષ્ઠિરનો વિનય તથા ધર્મનિષ્ઠા જોઈને તેમના ઉપર પ્રસન્ન હતા. યુધિષ્ઠિરના વિનયનું દેશાન્ત નીચે પ્રમાણે છે:—

તતા યુધિષ્ઠિરો દૃષ્ટ્વા યુદ્ધાય સમવસ્થિતે ।

તે સેને સાગરમુખ્યે મુદ્ધુઃ પ્રચલિતે નૃપ ॥ મ. ભા. મી. પ. અ. ૪૩-૧૧ ॥

વિમુચ્ય કવચં વીરો નિશ્ણિપ્ય ચ વરાયુધમ્ ।

અવસ્થા રથાક્ષિપ્તં પદ્મચામેવ કૃતાઙ્ગલિઃ ॥ ” ॥ ૧૨ ॥

પિતામહમભિપ્રેક્ષ્ય ધર્મરાજો યુધિષ્ઠિરઃ ।

વાગ્યતઃ પ્રયયૌ યેન પ્રાહ્મુલ્લો રિપુવાહિનીમ્ ॥ ” ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—તે પછી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર, સમુદ્ર જોવી દેખાતી બંને સેનાઓને યુદ્ધને માટે તૈયાર થયેલી તથા વારંવાર આગળ વધતી જોઈ, કવચ ઉતારી તથા પોતાના ધનુષને રથમાં છોડી શીઘ્રતાથી રથમાંથી ઉતરી પિતામહ બીભ્મની તરફ દેખતા સતા બંને હાથ જોડી યુધાનુષ પૂર્વ દિશામાં ચતુની સેના તરફ પગે ચાલીને જવા લાગ્યા.

તં પ્રયાન્તમભિપ્રેક્ષ્ય કુન્તીપુત્રો ધનન્નયઃ ।

અવતીર્ય રથાત્તૂર્ણં ભ્રાતૃભિઃ સહિતોઽન્વયાત્ ॥ ” ॥ ૧૪ ॥

વાસુદેવશ્ચ ભગવાન્પૃષ્ઠતોઽનુજગામ તમ્ ।

તથા મુરુયાશ્ચ રાજાનસ્તચ્ચિત્તા જગમુસ્તુકાઃ ॥ ” ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—મહારાજ યુધિષ્ઠિરને જતા જોઈ કુન્તીપુત્ર ઝટ રથમાંથી ઉતરી પોતાના ભાઈઓ સહિત તેમની પાછળ ગયા. ત્યારે ભગવાન વાસુદેવ કૃષ્ણચન્દ્ર પણુ તેમની પાછળ ચાલ્યા. ત્યારે પાણ્ડવોના પ્રેમી કેટલાંકે મુખ્ય રાજાઓ પણુ ઉત્સુક થઈને તેમની પાછળ પાછળ ચાલત્રા લાગ્યા. ત્યારે યુધિષ્ઠિરનું જવાનું લાતપર્યં ન સમજવાથી અશ્વિન યુધિષ્ઠિરને પૂછે છે:—

કિં તે વ્યવસિતં રાજન્યદસ્માનપહાય વૈ ।

પદ્મચામેવ પ્રયાતોઽસિ પ્રાહ્મુલ્લો રિપુવાહિનીમ્ ॥ ” ॥ ૧૬ ॥

ક ગમિષ્યસિ રાજેન્દ્ર નિશ્ણિપ્તકવચાયુધઃ ।

દંશિતેષ્વરિસૈન્યેષુ ભ્રાતૃનુત્સજ્ય પાર્થિવ ॥ ” ॥ ૧૭ ॥

एवं गते त्वयि ज्येष्ठे मम भ्रातरि भारत ।

भीमं दुनोति हृदयं बृहि गन्ता भवान्ક નુ ॥ ” ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—આપે શું કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે ? આપ અમને છોડીને પૂર્વ દિશામાં ચતુઓની સેના તરફ પગે ચાલીને કેમ ગયા છો ? (૧૬). તે પછી બીમસેન

પૂછે છે:—હે પાર્થિવ ! હે રાજશ્રેષ્ઠ ! આપ કવચ અને શસ્ત્રોને તથા ભાષ્યોને છોડી યુદ્ધને માટે ઉભેલી શત્રુસેના તરફ ક્યાં જાઓ છો ? (૧૭). હે ભરતનંદન ! આપ અમારા મોટા ભાઈ છો. આ સમયે આપને આવી રીતે જતા જોઈને અમારું હૃદય ભયથી દુઃખી થઈ રહ્યું છે. આપ કહો—ક્યાં જાઓ છો ?

ત્યારે સહદેવ પૂછે છે:—

અસ્મિન્નણસમૂહે વૈ વર્તમાને મહાભયે ।

ઉત્સૃજ્ય ક નુ ગન્તાઽસિ શત્રૂનભિમુખો નૃપ ॥ , , ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—હે રાજન્ ! યુદ્ધ કરવાને માટે આ ભયંકર સેનાનો સમૂહ એકઠો થયેલો છે તે સમયે આપ શત્રુઓ તરફ ક્યાં જાઓ છો ?

આ પ્રમાણે સર્વ ભાઈઓના પૂછવા છતાં યુધિષ્ઠિર કાંઈ પણ ઉત્તર ન દેતાં આગળ ચાલતા ગયા. ત્યારે યુધિષ્ઠિરના તાત્પર્યને જાણનાર ભગવાન હસીને અર્જુનાદિને કહે છે કે આ યુધિષ્ઠિર ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય, શલ્ય, ઇત્યાદિ સર્વ શુરજનોની પાસે જઈને તેમની પાસેથી યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા લઈને પછી તેમની આજ્ઞાનુસાર યુદ્ધ કરવું એવા વિચારથી જાણ છે. અને—

શ્રૂયતે હિ પુરાકલ્પે ગુરૂનનુમાન્ય યઃ ।

યુદ્ધયતે સ ભવેદ્વચ્ચક્તમપધ્યાતો મહત્તરૈઃ ॥ , , ॥ ૨૩ ॥

અર્થ:—મેં પુરાણ ઇતિહાસમાં સાંભળ્યું છે કે શુરજનોની અનુમતિ નહીં લેતાં જ મનુષ્ય પોતાનાથી મોટાની સાથે યુદ્ધ કરે છે તે શુરજનોના અનુગ્રહ વિના જરૂર પરાજયને પ્રાપ્ત થાય છે.

અનુમાન્ય યથાશક્તિં યસ્તુ યુધ્યન્મહત્તરૈઃ ।

ધ્રુવસ્તસ્ય જયો યુદ્ધે ભવેદિતિ મતિર્મમ ॥ , , ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—અને જે મનુષ્ય શુરજનોની આજ્ઞા લઈને પોતાનાથી મોટાની સાથે શાસ્ત્રને અનુસાર યુદ્ધ કરે છે તે નિશ્ચય જય પ્રાપ્ત કરે છે એવો મારો મત છે.

ત્યાર બાદ—

સોઽવગાહ્ય ચમું શત્રોઃ શરશક્તિસમાકુલામ્ ।

ભીષ્મમેવાભ્યગાતૂર્ણં ભ્રાતૃભિઃ પરિવારિતઃ ॥ , , ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—ભાઈઓ વડે ઘેરાયલા મહારાજ યુધિષ્ઠિર શર અને શક્તિથી યુક્ત શત્રુઓની સેનામાં પ્રવેશ કરી શીઘ્ર ભીષ્મની સમીપ જઈ પહોંચ્યા.

તમુવાચ તતઃ પાદૌ કરાભ્યાં પીઙ્ચ પાણ્ડવઃ ।

ભીષ્મં શાન્તનવં રાજા યુદ્ધાય સમુપસ્થિતમ્ ॥ , , ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—અને યુદ્ધ કરવાને માટે તૈયાર થયેલા શન્તનુના પુત્ર ભીષ્મના અને ચરણોને પોતાના અને હાથ વડે પકડીને તેમના પ્રતિ બોલ્યા:—

આમન્ત્રયે ત્વાં દુર્ધર્ષ ત્વયા યોત્સ્યામહે સહ ।

અનુજાનીહિ માં તાત આશ્વિપથ પ્રયોજય ॥ ૩૭ ॥

અર્થ—હે તાત ! હે દુર્ધર્ષ ! આપની પાસે હું નિવેદન કરું છું કે આપની સાથે હું યુદ્ધ કરું તેનો આપ મને અનુમતિ આપો, અને આશ્વીર્વાદ પણ આપો.

યુધિષ્ઠિરનાં આવાં વિનયયુક્ત વચન સાંભળીને બીષ્મપિતાએ જવાબ આપ્યો—

યદ્યેવં નાભિગચ્છેથા યુધિ માં પૃથિવીપતે ।

શપેયં ત્વાં મહારાજ પરાભવાય ભારત ॥ ૩૮ ॥

અર્થ—હે પૃથિવીપતે ! હે ભારત ! જો તું આ પ્રમાણે યુદ્ધમાં મારી પાસે ન આવ્યો હોત તો તારો પરાજય થવાને માટે તને હું શાપ દેત. હવે તું મારી પાસે આવ્યો છે. માટે—

પ્રીતોઽહં પુત્ર યુધ્યસ્વ જયમાપ્નુહિ પાણ્ડવ ।

યત્તેઽભિલપિતં ચાન્યત્તદવાપ્નુહિ સંયુગે ॥ ૩૯ ॥

અર્થ—હે પુત્ર ! હું તારી ઉપર પ્રસન્ન થયો છું. તું યુદ્ધ કર, અને યુદ્ધમાં જય પ્રાપ્ત કર. અને યુદ્ધમાં બીજા જે કંઈ તારી ઇચ્છા હોય તે પણ તને પ્રાપ્ત થાઓ.

ત્રિયતાં ચ વરઃ પાર્થ કિમસ્મત્તોઽભિકાંક્ષસિ ।

एवं गते महाराज न तवास्ति पराजयः ॥ ૪૦ ॥

અર્થ—હે પાર્થ ! તું મારી પાસેથી શો વર માગે છે તે કહે. એમ થતાં તારો પરાજય થવાની સંભાવના નથી.

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।

इति सत्यं महाराज वदोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ૪૧ ॥

अतस्त्वां क्रीववद्वाक्यं ब्रवीमि कुरुनन्दन ।

भृतोऽस्म्यर्थेन कौरव्य युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ૪૨ ॥

અર્થ—હે મહારાજ ! પુરુષ અર્થનો દાસ છે, પણ અર્થ કોઈનો દાસ નથી એ સત્ય છે. કૌરવોએ મને અર્થ વડે બાંધી લીધો છે. (૪૧).

માટે હે કુરુનન્દન ! હે કૌરવ્ય ! આ કારણથી તારી આજણ હું કાપરની માફક નિર્ભય વચન કહું છું અર્થથી કૌરવોની વશ થઈને તેમનો સેનાપતિ થયો છું. માટે તું યુદ્ધથી અતિરિક્ત બીજું જે ચડાતો હોય તે કહે. (૪૨).

ત્યારે યુધિષ્ઠિર કહે છે—

मन्त्रयस्व महाबाहो हितैषी मम नित्यशः ।

युध्यस्व कौरवस्यार्थं ममैव सततं वरः ॥ ૪૩ ॥

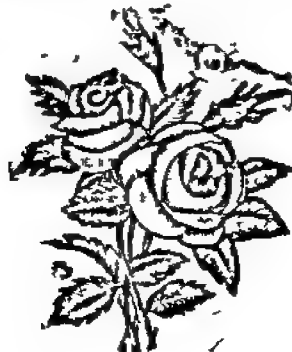
અર્થ—હે મહાબાહો ! આપ જ તેનો વિચાર કરશો. આપની પાસે મારી એટલી જ પ્રાર્થના છે કે આપ નિત્ય અમારા હિત ઉપર દ્રષ્ટિ રાખીને કૌરવો તરફથી યુદ્ધ કરશો.

યુધિષ્ઠિરનાં વચન સાંભળી બીષ્મજી કહે છે:-કેરવો તરફથી હું ઇન્જાનુસાર જ યુદ્ધ કરીશ. તું તારી શી સહાયતા કરે? અને મારે પરાજય કરે એવો કોઈ હું જોતો નથી. સાક્ષાત્ ઇન્દ્ર પશુ મને યુદ્ધમાં નહીં જીતી શકે. અને હાલ મારા મૃત્યુનો સમય આવ્યો નથી. માટે હવે પછી ફરી એક વાર મારી પાસે આવી જાજે. (ત્યાર પછી યુધિષ્ઠિર ફરીથી બીષ્મની પાસે ગયા હતા અને યુદ્ધમાં તેમને મારવાનો ઉપાય પૂછ્યો હતો અને તે ઉપાય પશુ તેમણે જતાવ્યો હતો, અને યુધિષ્ઠિરના જયને માટે રથમાંથી પડે ગયા હતા. એ સર્વ વાત બારતમાં સ્પષ્ટ છે.)

ત્યાર બાદ યુધિષ્ઠિર દ્રોણાચાર્યની પાસે ગયા, અને યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા અને આશીર્વાદ માગ્યો. બીષ્મની પેઠે તેઓ પશુ બોલ્યા કે જો તું મારો પાસે ન આવ્યો હોત તો હું તને અવશ્ય શાપ દેત. હવે તું આવ્યો છે માટે તને યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા આપું છું. અને “તારો જય થાઓ” એવો આશીર્વાદ પશુ દીધો. પછી યુધિષ્ઠિર કૃપાચાર્યની પાસે ગયા, અને તેમની પ્રદક્ષિણા તથા તેમને પ્રણામ કરી યુદ્ધની આજ્ઞા તથા આશીર્વાદ માગ્યો. ત્યારે કૃપાચાર્ય પશુ ઉપર પ્રમાણે જ કહ્યું. પછી યુધિષ્ઠિર સભ્યની પાસે ગયા અને યુદ્ધની આજ્ઞા તથા આશીર્વાદ માગ્યો. કૃપાચાર્ય પશુ ઉપર પ્રમાણે જ કહ્યું. તે પછી બાકીઓ સહિત યુધિષ્ઠિર શત્રુસેનાની બહાર નિકળી ગયા.

આ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરના વિનયને દેખી મારવાને માટે આવેલા બીષ્મજી વગેરેએ યુધિષ્ઠિરના જયને માટે આશીર્વાદ આપ્યો. માટે શત્રુ હોય કે ભદ્રે કોઈ યુદ્ધને માટે તૈયાર હોય, તથાપિ વિનયનો કદાપિ ત્યાગ ન કરવો. શત્રુના ચિત્તમાં આવેલા ક્રોધની શાન્તિ કરવાનો જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. યુધિષ્ઠિર અને બીષ્માદિના ઇતિહાસથી આ વાતનો ખરાબર નિશ્ચય થાય છે. સંસારના પદાર્થોને માટે શુદ્ધિમાન મનુષ્યનું પણ ચિત્ત ચલાયમાન થવાનો સંભવ છે, અને તેથી કુટુંબીઓની સાથે પણ યુદ્ધ થવાનો સંભવ છે. તથાપિ નીતિ અને ધર્માનુસાર ચાલવાથી વિનયવાળો મનુષ્ય સર્વને પરાસ્ત કરી શકે છે. વિનય રહિત દુર્યોધન વગેરે યુધિષ્ઠિરના વિનયભાવને જોઈ તેમને ધિક્કારતા હતા અને અયોગ્ય વાણી પણ કહેતા હતા. અંતમાં તેમનો સર્વનો નાશ થયો. વિનયવાળો મનુષ્ય સર્વની દયાને પાત્ર થાય છે, અને પોતાના કાર્યને યથાર્થ રીતે સિદ્ધ કરે છે. માટે શત્રુ જાણીને પણ વિનયનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી.

ઇતિ “માન્યાન્માનય”નું વ્યાખ્યાન અ૦ ૧૦ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧.

॥ પ્રચ્છાદય સ્વાન્ગુણાન્ ॥

પ્રચ્છાદય સ્વાન્ગુણાન્ ॥—પોતાના ગુણોને ઢાંકો-પ્રકટ ન કરો. પોતાના ગુણોની પોતે પ્રશંસા ન કરવી એવો બાવ છે. પરન્તુ આપણામાં કોઈ ગુણ હોય તો તે કોઈ અધિકારીને પણ ન શિખવવો, તેને છુપાવવો, એવું તાત્પર્ય નથી. બીજાને ગુણ ન શિખવવો તે શુદ્ધતા છે, ગુણ નહીં.

અને આપણી પ્રશંસા આપણે પોતે કરવી તે આપણી હલકાઈ હોવાનું કારણ છે:

પરસ્તુતગુણો યસ્તુ નિર્ગુણાઽપિ ગુણી ભવેત્ ।

इन्द्रोऽपि लघुतां याति स्वयं प्रख्यापितैर्गुणैः ॥ चा. नी. द. अ. ૧૬ શ્લો. ૮ ॥

અર્થ:—જેના ગુણનું બીજા લોક વર્ણન કરે તે નિર્ગુણી હોય તોપણ ગુણવાનુ થાય છે. અને ઇન્દ્ર પણ પોતાના ગુણની પોતે પ્રશંસા કરે તો લઘુતાને પ્રાપ્ત થાય.

अद्भुवन्वाति सुरभिर्गन्धः सुमनसां शुचिः ।

तथैवाव्याहरन्भाति विमलो भानुरंवरै ॥ म. भा. शा. प. अ. ૨૮૭-૨૯ ॥

અર્થ:—જેમ સુગન્ધ વાળો વાયુ જ્યારે વાય છે ત્યારે સર્વ લોકોને તેની આકાંક્ષા થાય છે. પવન આવવા પહેલાં તે “હું અમુક સમયે આવીશ” એવી કાંઈને ખબર આપતો નથી. કહ્યા વિના આવવા છતાં પણ તેની આકાંક્ષાવાળો મનુષ્ય તેની રાહ જોઈ રહે છે; અને જેમ નિર્મલ ચંદ્રમા જ્યારે આકાશમાં પ્રકાશે છે ત્યારે તે પણ “હું શીતલ કિરણ તથા પ્રકાશ વાળો છું” એવું કાંઈને કહ્યા વિના જ પ્રકાશે છે. તેની શીતલતા તથા પ્રકાશની ઇચ્છાવાળા પ્રાણી તેના ઉદયની રાહ જોઈ રહે છે; તેવી રીતે શુદ્ધ અન્તઃકરણવાળા તથા શુદ્ધિ અર્થાત્ પવિત્ર આચરણ વાળા મનુષ્યના ગુણની સુગન્ધ પોતાની મેળે જ ફેલે છે. ગુણી મનુષ્યને, પોતાના ગુણની પ્રશંસા કરીને સંભળાવવાની કાંઈ જરૂર નથી.

न लोके दीप्यते मूर्खः केवलात्मप्रशंसया ।

अपि चापिहतः श्वश्रे कृतविद्यः प्रकाशते ॥

” ॥ ૩૦ ॥

અર્થ:—કેવલ આપણી પ્રશંસા માત્ર કરવાથી મૂર્ખતા કોઈ પ્રકાશ થતો નથી. જો વિદ્વાન હોય અને કદાપિ ખાડા (શ્વશ્ર)માં છુપાગેલો (અપિહત) હોય તોપણ તેનો પ્રકાશ તો થાય છે જ.

न लोके राजते मूर्खः केवलात्मप्रशंसया

अपि चेह मृजाहीनः कृतविद्यः प्रकाशते ॥ म. भा. व. प. अ. ૨૦૭-૪૯ ॥

અર્થ:—મૂર્ખનું શરોર જહ્નુ દર્શનીય હોય અને તે પોતાની પ્રશંસા કરે તો તેથી તેની કોઈ શોભા થતી નથી. વિદ્વાન ગુણી મનુષ્ય શુદ્ધિ (મૃજા) રહિત હોય અર્થાત્ મલિન દેહ વાળો હોય તોપણ તેની શોભા દેખાય છે.

અનુવન્કસ્યચિન્નિન્દામાત્મપૂજામર્ણયન્ ।

ન કશ્ચિદ્ગુણસંપન્નઃ પ્રકાશો ભુવિ દૃશ્યતે ॥ ૫૦ ॥

અર્થ:—પોતાની પ્રશંસા કરનાર મનુષ્ય અવશ્ય બીજાની નિન્દા કરે છે. માટે કોઈની નિન્દા પણ ન કરે, અને પોતાની પૂજાની પ્રશંસા પણ ન કરે. એવો કોઈ પણ શુભ મનુષ્ય પૃથિવીમાં પ્રકાશ વિના છુપો પડી રહ્યો છે એવું જોવામાં આવતું નથી.

(શાં ૫૦ અં ૨૮૭-૨૮ માં “વિપશ્ચિદ્ગુણસંપન્નઃ પ્રાપ્નોત્યેવ મહદ્વશઃ ॥” એવો પાઠ છે.)

અઘૌ ગુણાઃ પુરુષં દીપયન્તિ

મજ્ઞા ચ કૌલ્યં ચ દમઃ શ્રુતં ચ ।

પરાક્રમશ્ચાવદ્ભાપિતા ચ

દાનં યથાશક્તિ કૃતજ્ઞતા ચ ॥મ. મા. ડ. પ. અ. ૩૬-૫૨॥

અર્થ:—જ્ઞાનના સંસ્કારવાળી શુદ્ધિ, તથા કુલીનતા, તથા દમ, તથા વિદ્યા, તથા પરાક્રમ, તથા પ્રયોગન વિના બહુ ન જોઈતું તે (અવદ્ભાપિતા), તથા યથાશક્તિ દાન, તથા બીજા મનુષ્યે આપણા ઉપર કરેલા ઉપકારને ન જૂલવો તે (કૃતજ્ઞતા) અર્થાત્ તેનો પ્રત્યુપકાર કરવાની વૃત્તિ હોવી—એ આઠ શુભ મનુષ્યનો જગતમાં પ્રકાશ કરે છે, અર્થાત્ મનુષ્યમાં કોઈ એક પણ શુભ હોય તો જગતમાં પ્રકટ થાય છે. જો આઠે શુભ હોય તો કહેવું જ શું? શુભની જટલી અધિકતા હોય તેટલી તેની પ્રસિદ્ધિ પણ થાય છે. કાંઈ પ્રશંસા કરવાની જરૂર રહેતી નથી. શ્રેષ્ઠ પુરૂષ કદાપિ પણ પોતાની પ્રશંસા કરતા નથી. તે લોકોને પ્રશંસા કરનાર ઉપર તિરસ્કાર થાય છે.

આત્મનિન્દા ચ પૂજા ચ પરનિન્દા પરસ્તવઃ ।

અનાચરિતમાર્યાણાં વૃત્તમેતત્તત્તુર્વિધમ્ ॥ મ. મા. કર્ણ. પ. અ. ૩૫ શ્લો. ૪૫॥

અર્થ:—આપણી નિન્દા કરવી અર્થાત્ આપણે કાલમાં પોતાને ધિક્કાર દેવો, તથા પોતાના સત્કાર કે ચોખ્ખતાની પ્રશંસા કરવી, અને બીજાની નિન્દા તથા સ્તુતિ કરવી—એ ચાર પ્રકારનાં આચરણ પહેલાંનાં શ્રેષ્ઠ પુરૂષોએ કર્યાં નથી. પોતાની પ્રશંસા કરનાર મનુષ્ય બીજાની નિન્દા પણ અવશ્ય કરે છે. પણ નિન્દા કરવી એ મહાન પાપ છે.

પરનિન્દા મહાપાપં પરનિન્દા મહાભયમ્ ।

પરનિન્દા મહદ્દુઃખં ન તસ્ય પાતકં પરમ્ ॥સ્કા.પુ.સ્વ.દ.અ. ૨૩૬ શ્લો. ૨૫॥

અર્થ:—બીજાની નિન્દા કરવી એ બહુ પાપ છે, પરનિન્દા એ બહુ પ્રકારના ભયનું કારણ છે, અને પરનિન્દા બારે દુઃખનું પણ કારણ છે. નિન્દાથી મોટું કોઈ પાતક નથી. નિન્દા પોતાની પ્રશંસાને માટે બીજાની નિન્દા પણ કરે છે. તેથી નિન્દાનું પાપ તથા પોતાની પ્રશંસાનું પાપ એમ દ્વિગુણ પાપ થાય છે.

કેવલં નિન્દને ચૈવ તત્પાપં લભતે ગુરુ ।

યથા શૃણ્વત એવ સ્યાત્પાતકી ન તતઃ પરઃ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—કેવલ કોઈની નિન્દા કરવાથી જ તે પાપ બહુ હારે ઘટ્ટ નય છે. કેમ યાય છે તેનું કારણ તું સાંભળ. (યથા શ્રાણુ). નિન્દકથી મોટા કોઈ પાપી નથી. જેની રીતે માતા બાલકની હમેશાં બન્ધુ છે, કેમકે તે હમેશાં તેની રક્ષા કરવામાં જ તત્પર રહે છે, તે આજક મળ આદિ અપવિત્ર વસ્તુમાં પડયો હોય તો માતા તેને ઉશ્કારી ધોષને સાફ કરે છે; તેવી રીતે નિન્દા કરનાર મનુષ્ય બીજાના પાપરૂપી મળને જિહ્વાથી ચાટીને લઈ લે છે, માટે નિન્દક પશુ માતા સરખો બન્ધુ છે, આપણા મળને ધોવા રૂપ મલિન કાર્ય માતા વિના કાણુ કરી શકે છે? તેવી રીતે પાપ રૂપી મલને ચાટીને લઈ લેવો તે પશુ નિન્દક સિવાય બીજાનું કામ નથી. માટે નિન્દક આપણો બન્ધુ છે, વળી—

આત્મોત્કર્ષ ન માર્ગેત પરેપાં પરિનિન્દયા ।

સ્વગુણૈરેવ માર્ગેત વિપ્રકર્ષે પૃથગ્જનાત્ ॥ મ. મા. શા. પ. અ. ૨૮૭—૨૫ ॥

અર્થ:—બીજાની નિન્દા કરીતે આપણા ઉત્કર્ષની ધુન્ધા કરવી નહીં. બીજા લોક કરતાં આપણો ઉત્કર્ષ આપણા ગુણો વડે જ પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ.

નિર્ગુણાસ્ત્વેવ ભૂયિષ્માત્મસંભાવિતા નરાઃ ।

દોષૈરન્યાનગુણવતઃ શિષ્ટત્યાત્મગુણક્ષયાત્ ॥

,, ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—પોતાની પ્રશંસા કરનાર લોક બહુ કરીને નિર્ગુણ જ હોય છે. પોતાનામાં ગુણ ન હોવાથી બીજા ગુણી મનુષ્યમાં જૂઠા હોય લગાવીને તેમને આશ્લેષ કરે છે.

એક પ્રસંગે અર્જુને પોતાના મોટા ભાઇ યુધિષ્ઠિરનો તિરસ્કાર કર્યો. પછી તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે મોટા ભાઇને તિરસ્કાર વધતી તુલ્ય છે, માટે હું મહાન પાપનો ભાગી થયો, માટે મારે મરવું જ હીક છે એવો નિશ્ચય કરીને આત્મહત્યા કરવા તૈયાર થયો. ત્યારે ભગવાન અર્જુનની મરવાની પ્રતિજ્ઞા મિથ્યા ન થાય, અને તેનું જીવન પશુ બચે એવો ઉપાય વિચારીને અર્જુનને પોતાની પ્રશંસા કરવાને માટે કહે છે, કેમકે આત્મપ્રશંસા એ આત્મહત્યા તુલ્ય છે.

બ્રવીહિ વાચાઘ ગુણાનિહાત્મન—

સ્તથા હતાત્મા ભવિતાઽસિ પાર્થ ।

તથાસ્તુ કૃષ્ણેત્યભિનન્ધ તદ્વચો

ધનઙ્ગય માહ ધનુર્વિનમ્ય ॥ મ. મા. ક. પ. અ. ૭૦—૨૯ ॥

અર્થ:—હે અર્જુન! તારા મુખે તું તારી પ્રશંસા કર, એટલે તું આત્મહત્યા કરનારો ઘટ્ટ-મતલબ કે પોતાની પ્રશંસા આત્મહત્યા બરાબર છે. ત્યારે અર્જુને ભગવાનની વાણીનો સ્વીકાર કરીને ધનુષને નીચે નમાવી પોતાની પ્રશંસા કરી.

ભગવાનના આ ઉપદેશથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે પોતાની પ્રશંસા તથા બીજાની નિન્દા—એ બંને કરનારના પાપનું કોઈ દેકાણું નથી.

किन्तु नात्मगुणा वाच्याः सतामेतत्सदा व्रतम् ।
परोक्षेऽपि स्वप्रशंसा ब्रह्माणमपि चालयेत् ॥

• સ્કા. પુ. સ્વ. ૧, કૌ. સ્વ. અ. ૫૮ શ્લો, ૪૪ ॥

અર્થ:—પોતાના ગુણોને ન કહેવા તે સત્યુક્તોનું હમેશા વ્રત છે પરોક્ષમાં પણ, અર્થાત્ કોઇ સામે ન હોય તથાપિ, પોતાની પ્રશંસા પોતે કરવી તે બ્રહ્માજીની સંપત્તિનો પણ નાશ કરે

માટે પોતાના ગુણોને હમેશાં દાકવા. ગુણ તો કંમે કરીને પોતેજ પ્રકટ થાય છે.

પ્રતિ “ પ્રચ્છાદય સ્વાત્મગુણાન્ ” અ. ૧૧ નું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨.

॥ કીર્તિપાલય ॥

હવે “ કીર્તિ પાલય ” એ પદનું વ્યાખ્યાન કરીએ છીએ.

કીર્તિ પાલય ॥—ધર્માચરણ કરીને કીર્તિને ઉત્પન્ન કરે. અને તે કીર્તિનું પાલન કરે.

દિવં સ્પૃશતિ भूमिं च शब्दः पुण्यस्य कर्मणः ।

યાવત્સ શબ્દો ભવતિ તાવત્પુરુષ વચ્યતે ॥મ. મા. વ. પ. અ. ૧૯૯ શ્લો. ૧૩॥

અર્થ:—પુણ્ય કર્મ કરનારની કીર્તિ (શબ્દ:) આ પૃથિવી લોકથી સ્વર્ગ પધંન્ત પહોંચે છે. ત્યાં સુધી પુણ્યકર્મની કીર્તિ છે ત્યાં સુધી તે “પુણ્ય” કહેવાય છે. તેથી પુણ્યમાં રહેનાર પુણ્યત્વ પણ તે જ છે. પુણ્યકર્મ વડે જેણે કાષ્ટ પ્રકારની કીર્તિ સંપાદન કરી તથા તે પુણ્ય કદી થકાતો નથી.

પુણ્ય કર્મ કરીને તથા કીર્તિથી બહુલોકમાં ગયેલા પ્રલુપ્ત પ્રતિ બહાણ કહે છે:—

न पुण्यं कैवलं राजन् गुप्तं स्वर्गस्य साधकम् ॥

विना निष्कल्मषां कीर्तिं त्रिलोकीतलविस्तृताम् ॥

સ્કા. પુ. સ્વ. ૧, કૌ. સ્વ. ૨, અ. ૭ શ્લો. ૧૫ ॥

અર્થ:—હે રાજન્! સંપાદન કરેલા કેવલ ગુપ્ત પુણ્ય કર્મ માત્ર વડે સ્વર્ગ લોક પ્રાપ્ત થતા નથી. ત્રણે લોકમાં ફેલાયેલી નિષ્કલ્મષ કીર્તિની પણ જરૂર છે. અર્થાત્ પુણ્ય અને કીર્તિ બંને વડે જ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે.

तव कीर्तिसमुच्छेदः सांप्रतं वसुधातले ।

संजातश्चिरकालेन गत्वा तां कुरु नूतनाम् ॥

” ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—અહુ કાલથી ઉત્પન્ન થયેલી તમારી કીર્તિ હાલ પૃથિવીમાં નષ્ટ થઇ છે. માટે તમે જરૂર તે કીર્તિને નવીન કરો. અર્થાત્ તે કીર્તિ ફરી ફેલાય એવો ઉપાય કરો.

यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य पृथिव्यां प्रथिता भवेत् ।

तावदेव भवेत्स्वर्गः सति पुण्ये ह्यनन्तके ॥

” અ. ૧૦-૨૨ ॥

અર્થ:—કેાઈનું પુણ્ય અહુ જ હોય, તથાપિ ત્યાં સુધી તેની કીર્તિ પૃથિવીમાં વિખ્યાત હોય છે ત્યાં સુધી જ તેનો સ્વર્ગમાં નિવાસ થાય છે.

मृगादयः सरो वापि कूपारामादिकल्पनाः ।

एतदर्थं हि पूतारुण्या धर्मशास्त्रेषु निश्चिताः ॥

” ॥ ૩૩ ॥

અર્થ:—ત્યાં મંદિર નથી ત્યાં મંદિર જનાવતું, તથા તળાવ, વાવ, આરામ સેવાને ખાત, વગેરે જનાવતું-તેને પૂર્ત કર્મ કહે છે. તે પૂર્ત કર્મથી પુણ્ય અને કીર્તિ બંને થાય છે એવો ધર્મશાસ્ત્રોમાં નિશ્ચય કરેલો છે.

યો વા કો વાપિ યાચેત તસ્મૈ દેહિ શિરોઽપિ ચ ।

અપિ યત્નેન મહતા કીર્તિમેવ સદા જય ॥સ્કા.પુ. સ્વ.૩, મ. સ્વ.૩અ.૧૧-૩૮॥

અર્થ:—કોઈ પણ અધિકારી કોઈ પણ વસ્તુની યાચના કરે તો તે શિર પણ હોય, તોપણ તેને આપો. યત્નથી મહાન કીર્તિ સંપાદન કરો. જે કોઈ શિર માગવા આવે તેને શિર આપો એવું તાત્પર્ય નથી. પરંતુ દાનમાં સ્વરૂપ ફલ જાણીને ઉપેક્ષા કરવી નહીં. પરંતુ પુણ્ય અને કીર્તિ બંને સંપાદન કરવાથી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે શક્તિ અનુસાર દાન દેવામાં તત્પર રહેવું એવો ભાવ છે.

રાજાં ચ વિદુષાં ચૈવ કીર્તિરેવ હિ ભૂષણમ્ ।

સત્કીર્તિપ્રભવા લક્ષ્મી પુણ્યં સત્કીર્તિસંભવમ્ ॥ ૩૯ ॥

અર્થ:—રાજા તથા વિદ્વાન એ બંનેને કીર્તિ જ મહાન ભૂષણ છે. લક્ષ્મી સત્કીર્તિથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, અને પુણ્ય પણ સત્કીર્તિથી જ ઉત્પન્ન થાય છે.

સત્કીર્ત્યો રાજતે લોકચન્દ્રચન્દ્રિકયા યથા ।

ગજાશ્વહેમનિચયં રત્નરાશિ નગોપમમ્ ॥ ૪૦ ॥

અકીર્ત્યોપહતં સર્વં તૃણવન્મુઞ્ચ સત્ત્વરમ્ । ૪૧ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે ચન્દ્રિકા અર્થાત્ ચાંદની વડે ચંદ્રમાને શોભા મળે છે, તેવી રીતે કીર્તિથી જ લોક શોભાને પ્રાપ્ત થાય છે. સત્કીર્તિ રહિત અને અપકીર્તિથી મલિન થયેલા હાથી, ઘોડા અને સુવર્ણનો સમૂહ તથા પર્વત સમાન રત્નોનો સમૂહ, વગેરે સર્વનો શીઘ્ર ત્યાગ કરે.

એમ હોવાથી મનુષ્યે ધન તથા જીવન કરતાં સત્કીર્તિની રક્ષાને માટે અધિક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. રામચન્દ્રજીના પૂર્વજ જે દિલીપ રાજા થયા તે કીર્તિની રક્ષાને માટે પોતાના પ્રાણનો પણ ત્યાગ કરવા તૈયાર થયેલા એવો રઘુરાંશમાં ઇતિહાસ છે.

દિલીપ રાજાને પુત્ર થતો નહોતો. તેથી તેમણે પોતાના કુલચુર વસિષ્ઠજીની પાસે જઈને પુત્ર થવાને પ્રાર્થના કરી. વસિષ્ઠજીએ કહ્યું—“આ જે મારી પાસે ગાય છે તે કામ-ધેનુની વાછડી છે. તેનામાં તમને પુત્ર દેવાનું સામર્થ્ય છે. તમે તેની સેવા કરીને તેને પ્રસન્ન કરો.” દિલીપ વસિષ્ઠજીની આજ્ઞાનુસાર ગાયને જંગલમાં ચરાવવાને માટે લઈ જતા હતા અને બહુ પ્રીતિ સહિત તેની સેવા કરતા હતા. એકવાંસ દીવસ સુધી સેવા કરી. દરમ્યાન ગાય તેમની પરીક્ષા કરવાને માટે જંગલમાં ચરતી ચરતી હિમાલયની એક ગુફામાં પહોંચી ગઈ, જ્યાં ગંગાજીની ધારા પડતી હતી. તે સ્થલમાં પડેલું કોમલ ઘાસ ખાવાને તૈયાર થઈ. તે વખતે ગાયે પોતાની માયાશક્તિથી એક સિંહને બનાવ્યો. તે સિંહ તરત ફૂટીને ગાય ઉપર ચઢી બેઠો અને તેને મારવાની ચેષ્ટા કરી. દિલીપ પર્વતોની શોભા જોતા હતા, તેમના મનમાં એવો નિશ્ચય હતો કે ગાયને કોઈ પ્રાણી મારનાર નથી. સિંહને દેખી દિલીપે તરત તેને મારવાને માટે ભાયામાંથી બાણ ખેંચ્યું. તે વખતે બાણવાળો હાથ ત્યાં ને ત્યાં જ રોકાઈ ગયો. દિલીપને બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું અને તે વિચારમાં પડ્યો. ત્યારે સિંહ મનુષ્ય-વાણીમ દિલીપને કહે છે:—

અલં મહીપાલ તવ શ્રમેણ પ્રયુક્તમપ્યસ્ત્રમિથો વૃથા સ્યાત્ ।

ન પાદપોન્મૂલનશક્તિરંહઃ શિલોચયે મૂર્છતિ મારુતસ્ય ॥ રઘુવંશ, સ. ૨-૩૪ ॥

અર્થ:—હે રાજન! તમે મને મારવાને માટે જે શ્રમ કરો છો તે ઊંડો અર્થાત્ શ્રમ ન હોયો. બહુ વાર પ્રયોગ કરેલું તમારું શસ્ત્ર હાલ વ્યર્થ થઈ ગયું છે. વૃક્ષાદિને ઉખેડવાની માત્ર જેમાં શક્તિ છે એવા પવનના વેગનું પર્વત આગળ કાંઈ ચાલો શકતું નથી.

કૈલાસગૌરં વૃષમારુક્ષોઃ પાદાર્પણાનુગ્રહપૂતપૃષ્ઠમ્ ।

અવેહિ માં કિંકરમપૃષ્ઠૈઃ કુંભોદરં નામ નિકુમ્ભમિત્રમ્ ॥ ,, ॥ ૩૫ ॥

અર્થ:—કૈલાસના જેવું ગૌર જેવું કલેવર છે એવા અને ઉંચા વૃષભરૂપ પોતાના વાહન ઉપર મહાદેવજી ત્યારે ચઢે છે ત્યારે મારી પીઠ ઉપર એક પગ રાખીને તેના ઉપર ચઢે છે. તે કારણથી દરરોજના તેમના ચરણસ્પર્શથી મારી પીઠ પવિત્ર થયેલી છે, એવા મહાદેવનો હું દાસ છું. માઈ નામ કુંભોદર છે. અને પાર્વતીના વાહન રૂપ જે નિકુંભ નામનો સિંહ છે તેના હું મિત્ર છું. માટે બીજા જંગલી સિંહની માફક તું મને નહીં મારી શકે.

અમું પુરઃ પશ્યસિ દેવદારું પુત્રીકૃતોઽસૌ વૃષમધ્વજેન ।

યો હેમકુંભસ્તનનિઃસૃતાનાં સ્કન્દસ્ય માતુઃ પયસાં રસજ્ઞઃ ॥ ,, ॥ ૩૬ ॥

અર્થ:—તમારી આગળ ઉભેલા આ દેવદારૂ વૃક્ષને જુઓ. મહાદેવજીએ તેને પોતાના પુત્ર સમાન માન્યું છે, અને સ્વામી કાર્તિકની માતા પાર્વતીજીએ સુવર્ણના ધડામાં પાણી લાવીને તેને પાયું છે.

કળ્પ્યમાનેન કટં કદાચિદ્વન્યદ્વિપેનોન્મથિતા ત્વગસ્ય ।

અયૈનમદ્રેસ્તનયા શુશોચ સેનાનીમાલીઢમિવામુરાસૈઃ ॥ ,, ॥ ૩૭ ॥

અર્થ:—એક વાર જંગલમાંથી હાથીએ આવીને આ દેવદારૂમાં પોતાના કપોલ (કટ) ધસવાથી તેની ત્વચા સર્વ ઉખડી ગઈ તે બેઠાને, જે વખતે દેવતા તથા અસુરોનું યુદ્ધ થયું તે વખતે અસુરોના અગ્રો વડે પોતાના પુત્ર કાર્તિકસ્વામી (સેનાની)નું શરીર વીધાયું (આલીઢમ્) બેઠાને જેવી રીતે પાર્વતીજીને શોક થયો હતો, તેવો શોક તેમને થયો હતો.

તતઃ પ્રમૃત્યૈવ વનદ્વિપાનાં ત્રાસાર્થેમસ્મિન્નઢમદ્રિકુશૌ ।

વ્યાપારિતઃ શૂલમૃતા વિધાય સિદ્ધત્વમંકાગતસત્ત્વવૃત્તિઃ ॥ ,, ॥ ૩૮ ॥

અર્થ:—તે દિવસથી મહાદેવે હાથોઆના કરથી આ શુદ્ધાની પાસે મને પહેરા ઉપર રાખ્યો છે. અને અન્ય સિંહોની પેઠે હું દેવદારૂને ઊડી શિકાર કરવા જઈ શકતો નથી. જે કાંઈ પ્રાણી (સત્ત્વ) મારી પાસે આવે તેને મારી ખાઈ હું માઈ જીવન (વૃત્તિ) ચલાવું છું.

તસ્યાલમેપા શુધિતસ્ય વૃષ્ટ્યૈ નિર્દિષ્ટકાલા પરમેશ્વરેણ ।

ઉપસ્થિતા ગોણિતપારણા મે મુરદ્વિપશ્ચાન્દ્રમસી મુચેવ ॥ ,, ॥ ૩૯ ॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે દેવદાસીની રક્ષા કરનાર કુધાતુર એવી મારી તૃપ્તિને માટે આ ગાય બસ છે. હું ઉપાસકને માટે ધન્ય છે જેનો સમય નિર્દિષ્ટ કર્યો છે એવી લોહીની આ પારણા ઉપસ્થિત થઈ છે જેવી રીતે ચન્દ્રમાં રહેલા અમૃત વડે રાહુ (સુરદિપ) પ્રસન્ન થાય છે તેવી રીતે આ ગાય મારી પ્રસન્નતાનું સાધન છે.

સિંહનું વચન સાંભળીને દિલીપ કહે છે:—

માન્ય: સ મે સ્થાવરજંગમાનાં સર્ગસ્થિતિપ્રત્યવહારહેતુ: ।

ગુરોરપીદં ધનમાહિતાગ્રેનૈક્યત્પુરસ્તાદનુપેક્ષણીયમ્ ॥ , , ॥ ૪૪ ॥

અર્થ:—સંપૂર્ણ સ્થાવર જંગમ રૂપ પ્રાણીની સૃષ્ટિ તથા રક્ષા તથા નાશ (પ્રત્યવહાર) કરનાર મહાદેવ જેમ આપને માન્ય છે તેમ મારે પણ માન્ય છે. તેવી રીતે મારી સામે નાશ પામતી મારા અગ્નિહોત્રી ગુરુ વસિષ્ઠજીના ધનરૂપ આ ગાયની પણ હું ઉપેક્ષા કરી શકતો નથી.

સ ત્વં મદીયેન શરીરવૃત્તિં દેહેન નિર્વર્તયિતું પ્રસીદ ।

દિનાવસાનોત્સુકવાલવત્સા વિસર્જ્યતાં ધેનુરિયં મહર્ષે: ॥ , , ॥ ૪૫ ॥

અર્થ:—આટલા દિવસનો બૂખ્યો એવો તું મારા શરીર વડે તારા શરીરનો નિર્વાહ કરવાની હયા કર. એની વાછડી સંખ્યા સમયે પોતાની માને ભેવાને બહુ આતુર થાય છે, માટે તું આ ગાયને છોડી દે.

આ સાંભળી સિંહ રાગ પ્રતિ કહે છે:—

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।

अल्पस्य हेतोर्वहु हातुमिच्छन्विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥ , , ॥ ૪૬ ॥

અર્થ:—તું ચક્રવર્તી (एकातपत्रम्) રાગ છે, તથા જગતનો એક સ્વામી છે. તારી ઉમર નવીન છે, અર્થાત્ ઉમર થોડી છે. તારું શરીર પણ બહુ સુંદર છે. એક તુચ્છ ગાયના શરીરને બદલે આટલા કિંમતી ચક્રવર્તી રાગના શરીરનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા વાળો તું મને વિચારશન્ય મૂઢ લાસે છે.

ત્યારે દિલીપ ઉત્તર આપે છે કે:—

क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रुढः ।

राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तैः प्राणैरुपक्रोशमलामसैर्वा ॥ , , ॥ ૪૭ ॥

અર્થ:—આપતિમાંથી જે રક્ષા કરે તેનું નામ ક્ષત્રિય (ક્ષત્ર) છે એવો ક્ષત્રિય વર્ણનો વાચક શબ્દ જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે પ્રસિદ્ધ અર્થથી વિપરીત વર્તનાર અર્થાત્ આપતિમાં રક્ષા નહીં કરનાર એવા, અને તેથી લોકોની નિન્દા (ઉપક્રોશ) ને લીધે મલિન થયેલા મારા પ્રાણનું તેમ રાજ્યનું મારે શું પ્રયોજન છે ? અર્થાત્ કંઈ પણ પ્રયોજન નથી.

किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोऽहं यशःशरीरे भव मे दयालुः ।

एकान्तविध्वंसिषु मद्वિधानાં વિષ્ણુવનાસ્યા સ્વલ્ભ મૌતિકેષુ ॥ , , ॥ ૪૮ ॥

અર્થ:—જો કદાપિ હું રાજા હોવાથી મરવા યોગ્ય નથી એવો તમારો મત હોય, તોપણ તમે મારા કીર્તિ રૂપી શરીરનું રક્ષણ કરવાની કૃપા કરો અર્થાત ગાયને બદલે આ મારા પંચભૂતના શરીરનું ભક્ષણ કરો. પંચ ભૂતોના ત્રકાર રૂપ અને અવશ્ય નાશ પામનાર શરીર રૂપ માંસપિંડમાં મારા સરખાને કાષ્ઠ આસ્થા નથી.

તથેતિ ગામુક્તવતે દિલીપઃ સદ્યઃ મતિષ્ઠંભવિમુક્તવાહુઃ ।

સંન્યસ્તશસ્ત્રો હરયે સ્વદેહમુપાનયત્પિન્ડમિવામિપસ્ય ॥ ૫૯ ॥

અર્થ:—આ પ્રકારનું દિલીપનું વચન સાંભળી સિંહે “તથેતિ” એવું વચન (ગામ) કહીને ગાયને છોડી દિલીપને ખાવાનું કષુલ કર્યું, ત્યારે દિલીપના હાથનું રોકાણ (મતિષ્ઠંભ) દૂર થયું અર્થાત્ હાથ બાયામાંથી તરત છૂટી ગયો. અને તેણે શસ્ત્રોને ફેંકી દઈ, જેવી રીતે શ્વાનાદિ જાનવરની આગળ માસનો ટુકડો નાંખવામાં આવે છે તેમ, પોતાના શરીર (પિન્ડ)ને સિંહની આગળ (હરયે) ફેંકી દીધું.

આ પ્રમાણે પહેલાંના રાજા લોક પણ પોતાના ધર્મની રક્ષા કરવાને માટે પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરવાને પણ તૈયાર થતા હતા. આ પ્રમાણે પોતાના ક્ષત્રિય શબ્દનું માન રાખવાને માટે તથા ગાયની રક્ષાને માટે દિલીપે પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરવાને કષુલ કર્યું.

ત્યારે ગાયે દિલીપનો ધર્મની રક્ષા દ્વારા કીર્તિની રક્ષા કરવામાં આવ્યું તથા પોતાનામાં પૂર્ણ પ્રેમભાવ દીધો, ત્યારે પ્રસન્ન થઇને દિલીપને ઉઠાડ્યો તે વખતે તેણે સિંહ વગેરે કાષ્ઠ ન દીધું. ખાલી દિલીપની પરિક્ષાને માટે ગાયની માથા માત્ર સિંહ હતો, આ ઇતિ-હાસથી ધર્મના આચરણ નિમિત્તે થતી કીર્તિ પણ મનુષ્યને પરલોક સંબંધી સુખનું કારણ છે એવો નિશ્ચય થાય છે.

જેવી રીતે કીર્તિ પરલોકના સુખનું સાધન છે, તેવી રીતે અપકીર્તિ બંને લોકમાં દુઃખનું પણ સાધન છે.

અંકીર્તિઃ કીર્ત્યતે લોકે યસ્ય ભૂતસ્ય કસ્યચિત્ ।

સ પતત્યધર્મોલ્લોકાન્યાવચ્છન્દઃ પ્રકીર્ત્યતે ॥મ.મા.વ.પ.અ. ૧૯૯ શ્લો. ૧૪॥

અર્થ:—લોકમાં જે મનુષ્યની અપકીર્તિ થાય છે તે મનુષ્યને જ્યાં સુધી તેની અપકીર્તિ (અવ્વ) છે ત્યાં સુધી તેની અધમ લોકમાં ગતિ થાય છે. માટે મનુષ્યે અપકીર્તિથી બચવાને માટે તથા કીર્તિની રક્ષા કરવા માટે ધર્મની ખાતર પોતાના જીવનનો પણ ત્યાગ કરવાને તૈયાર રહેવું જોઈએ. પરંતુ ધનની ખાતર ધર્મનો ત્યાગ કરનારની કાષ્ઠ રીતે યોગ્ય મનુષ્યમાં ગણતરી નથી.

જો અપકીર્તિનો ભય નથી તે અવશ્ય દુરાચારી હશે. સદાચારી મનુષ્યને અવશ્ય અપકીર્તિનો ભય હોય છે. “સંભાવિતસ્ય ચાકીર્તિમરણાવતિરિચ્યતે” ॥ મં. ૨ શ્લો. ૩૪ ॥—પ્રતિષ્ઠિત મનુષ્યની અપકીર્તિ મરણથી પણ અધિક છે. એ પ્રમાણે ભગવાને અપકીર્તિને મરણદુઃખથી પણ અધિક દુઃખનું કારણ કહ્યું છે. માટે અપકીર્તિનો ભય રાખવો, અને ધર્માચરણથી કીર્તિ સંપાદન કરવી એ સર્વનું કર્તવ્ય છે.

ઇતિ “કીર્તિ પાલય” નું આખ્યાન અં. ૧૨ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૩.

॥ દુઃખિતે કુરુ દયામ્ ॥

હવે “ દુઃખિતે કુરુ દયામ્ ” નું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે.

“ દુઃખિતે કુરુ દયામ્ ॥—દુઃખી પ્રાણી ઉપર દયા કરો.

યત્નાદપિ પરવલેશં હન્તું યા હૃદિ જાયતે ।

इच्छा भूमिः सुरश्रेष्ठ सा दया परिकीर्तिता ॥

અર્થ:—હે દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ! પોતે પ્રયત્ન કરીને પણ ખીજા પ્રાણીના દુઃખને હડાવવાની જે ઇચ્છા ૩૫ ચિત્તવૃત્તિ (ભૂમિઃ) તેનું નામ દયા છે.

परेपां दुःखमालोक्य स्वस्यैवालोचनं च यत् ।

तत्साधनानुसन्धानं दयेति प्रोच्यते बुधैः ॥ अगस्त्य. सं. २. ૧૧ ॥

અર્થ:—ખીજના દુઃખને જોઈને, એ દુઃખ મને જ થયું છે એવો વિચાર કરીને, તે દુઃખને હડાવવાનો જે વિચાર અને પ્રવૃત્તિ છે તેને જાની લોક દયા કહે છે.

પોતાનું બાળક, સ્ત્રી, આદિકાના દુઃખને હડાવવાને માટે સર્વ કોઈ પ્રયત્ન કરે છે, તેથી સર્વ કોઈ મનુષ્ય સ્વભાવથી દયાલુ છે એમ જો કહો, તો આપણું બાળક આદિ દયાને પાત્ર છે અને તેમનાં દુઃખોની નિવૃત્તિને માટે પ્રયત્ન કરવો તે દયા છે ખરી, તથાપિ દયાલુતાનું પૂર્ણ લક્ષણ તેમનામાં ઘટે નહીં. દયાનું પૂર્ણ લક્ષણ શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा ।

आपन्ने रक्षितव्यं तु दयैषा परिकीर्तिता ॥મવિ. પુ. ત્રા. પ. અ. ૨ ૨૧ ૧૧ ॥

અર્થ:—પારકો મનુષ્ય હોય મતલબ કે જેની સાથે આપણે કોઈ સંબંધ નથી એવો હોય અથવા આપણો બન્ધુ હોય, મિત્ર હોય અથવા શત્રુ—આપણા ઉપર દેવ કરનાર—હોય, છતાં તેમની આપત્તિકાલમાં શત્રુમિત્રાદિનો ભેદ ગણ્યા વિના આપણા પ્રયત્નથી પણ તેમનું દુઃખ હડાવવાની જે વૃત્તિ છે તેનું નામ ખરી દયા છે. એ દયાની બરાબર કોઈ ધર્મ નથી. દયા વિનાના પાપાલુ સરખા કઠોર હૃદયવાળાના ચિત્તમાં ઇશ્વરભક્તિનો લેશ માત્ર સંસ્કાર થતો નથી.

.. सर्वसत्त्वदयालुत्वं सर्वेन्द्रियविनिग्रहः ।

.. सर्वत्रानित्यबुद्धित्वं श्रेयः परमिदं स्मृतम् ॥મ.ગ.પુ.આ.કા.અ. ૨૨ ૧ ૧૧ ॥

અર્થ:—સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરવી તે, તથા સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, તથા સર્વ વસ્તુમાં અનિત્યવલુદ્ધિ—એ આત્મકલ્યાણનાં સાધન હોવાથી કલ્યાણ ૩૫ છે.

न हात्मनः म्रियतरं किञ्चिद्भूतेषु निश्चितम् ।

.. अनिष्टं सर्वभूतानां मरणं नाम भारत ॥મ. મા. સ્ત્રી. પ. અ. ૭ ૨૧ ૧૧ ॥

અર્થ:—હે ભારત ! આપણા પ્રાણી(જીવન)ની ખરાબર, મનુષ્યને કાંઈ પણ અધિક પ્રિય વસ્તુ નથી. સર્વ વસ્તુમાં આપણુ જીવન જ સર્વત્ર અધિક પ્રિય છે. તેવી રીતે સર્વથી અનિષ્ટ વસ્તુ આપણુ મરણ છે.

યથૈવ મરણાદ્ગીતિરસ્મદાદિવપુષ્પતામ્ ।

ब्रह्मादिकीटकान्तानां तथा मरणतो भयम् ॥ स्क. पु. ख. ४, अ. ५८-९३ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે આપણુ વિગેરે દેહધારીઓને મરણનો ભય છે, તેવી રીતે બ્રહ્માથી લઈ કીટ પર્યન્તના સર્વ પ્રાણીઓને પણ મરણનો ભય છે.

तस्मात्सर्वेषु भूतेषु दया कार्या विपश्चिता ।

नानामोहसमायुक्ता बुद्धिजालેन संवृता: ॥ म. भा. ली. प. अ. ७-२८ ॥

અર્થ:—જે કારણથી સર્વ પ્રાણીઓને મરણનો ભય છે, તે કારણથી કાંઈ પણ પ્રાણીને દુ:ખ દેવાનો સંકલ્પ માત્ર ન કરે. પરન્તુ નાના પ્રકારના મોહથી યુક્ત મન:—કલ્પિત વિષયઅલ્પમાં દસેલા પ્રાણી ઉપર વિવેકી મનુષ્યે હમેશાં દયા જ કરવી જોઈએ.

देहो यथास्मदादीनां स्वकालेन विलीयते ।

ब्रह्मादिमहाकान्तानां स्वकालाह्लीयते तथा ॥ स्क. पु. ख. ४, अ. ५८-८६ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે આપણો દેહ તેનો કાળ આવ્યે નાશ પામે છે, તેવી રીતે બ્રહ્માથી લઈ મન્મથર પર્યન્ત મોટા કે નાના સર્વ પ્રાણીઓના દેહ પણ નાશ પામવાના છે, કાંઈ અમર નથી. દેવતા આદિને શાસ્ત્રમાં અમર(નહીં મરનાર) કહ્યા છે તેનું તાત્પર્ય તે લોક કદાપિ પણ મરે નહીં એવું નથી, પરન્તુ આપણા લોકોની અપેક્ષાએ તેઓ અધિક આયુવાળા છે એમ સમજવું.

विचार्यमाणे देहेऽस्मिन्न किंचिदधिकं क्वचित् ।

आहारो मैथुनं निद्रा भयं सर्वत्र यत्समम् ॥

॥ ८७ ॥

અર્થ:—મનુષ્યશરીરની રિચિતિ(ધર્મ)ને વિચારીને જુએ તો એક નાનામાં નાના કીડી આદિ પ્રાણીના શરીરથી લઈ ચક્રવર્તી રાજા સુધીના શરીરમાં કાંઈ પણ ભેદ નથી. જેવી પ્રકારનો આહાર, મૈથુન, નિદ્રા અને ભય રાજામાં છે એવા આહારાદિ એક કીડીમાં પણ છે. અર્થાત્ રાજાની સમાન જ છે.

निजाहारपरिमाणं प्राप्य सर्वोऽपि देहभृत् ।

सदृशीमेव संतृप्तिं प्रा-यान्नाधिकतराम् ॥

॥ ८८ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે એક કીડી આદિ સર્વ પ્રાણી પોતપોતાના શરીરના “પોષણને અનુસાર ખોરાક પ્રાપ્ત કરીને તૃપ્ત થાય છે, તેવી જ રીતે એક રાજા પણ પોતાનો ખોરાક લઈને તૃપ્ત થાય છે. રાજાને કીડી આદિ પ્રાણી કરતાં કાંઈ અધિક તૃપ્તિ થતી નથી.

यथा वितृपिताः स्याम पीत्वा येयं मुदा वयम् ।

तृपितास्तु तथाऽन्येऽपि न विशेषोऽल्पकोऽधिकः ॥

॥ ८९ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે આપણને તૃપ્તા લાગી હોય ત્યારે આપણે પ્રેમથી પાણી આદિ પીને પ્રસન્ન (વિતૃપ્તિતાઃ) થઈએ છીએ, તેવી રીતે અન્ય પ્રાણી પણ પાણી આદિ પીને તૃપ્તા નિવૃત્ત કરી પ્રસન્ન થાય છે. કોઈને થોડી પણ અધિક પ્રસન્નતા થતી નથી. પર્યંકશાયિનાં સ્વાપે સુખં યદુપપદ્યતે ।

તદેવ સૌખ્યં નિદ્રાયામિહ ભૂશાયિનામપિ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—સુંદર પદ્મંગ ઉપર સુવાળું બિછાવું પાથરીને સ્નાત્તરને નિદ્રામાં જે સુખ લાગે છે તે જ સુખ પૃથિવી ઉપર સ્નાત્ત ગરીબને પણ લાગે છે

મરણુભય પણ સર્વને બરાબર છે તે વાત પહેલાં કહેવામાં આવી છે.

માટે સર્વ રીતે અન્ય પ્રાણીઓની સમાન જ આપણું શરીર છે. ભેદ માત્ર બુદ્ધિ આદિ સામર્થ્યનો છે. તે બુદ્ધિ આદિના તથા ધનાદિના બળથી બીજા પ્રાણીઓને હમેશાં નીચી સ્થિતિમાં રાખી તેમની પાસેથી આપણુ સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો માત્ર ઉપાય કરવો તે બુદ્ધિમત્તા નથી. પરન્તુ દરેક પ્રાણીના ઉપર દયા કરીને તેની ઉન્નતિને માટે તથા તેના દુઃખની નિવૃત્તિને માટે પ્રયત્ન કરવો તે જ બુદ્ધિમત્તા છે માટે મત્સ્યપુરાણાદિ ગ્રંથોમાં સર્વ પ્રાણીઓના હિતને માટે પ્રયત્ન કરવો તેને જ દયા કહી છે

આત્મવત્સર્વભૂતેષુ યો હિતાય શુભાય ચ ।

વર્તતે સતતં હૃદ્ઃ ક્રિયા હોપાં દયા સ્મૃતા ॥ મત્સ્ય. પુ. અ. ૧૪૫. શ્લો. ૪૫॥

અર્થ:—જેવી રીતે મનુષ્ય પોતાના હિત તથા કલ્યાણને માટે પ્રયત્ન કરે છે, તેવી રીતે વિવેકી મનુષ્ય પ્રાણી માત્રના હિત તથા કલ્યાણને માટે યત્ન કરે છે. તેમનાં આચરણને જ શાસ્ત્રમાં દયા કહી છે.

આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર સમં પશ્યતિ યોઽર્જુન ।

સુખં વા યદિ વા દુઃખં સ યોગી પરમો મતઃ ॥ મ. ગી. અ. ૬-૩૨ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે સુખ આપણને પ્રિય છે અને દુઃખ અપ્રિય છે, તેવી રીતે અન્ય પ્રાણીઓને પણ સુખ પ્રિય છે અને દુઃખ અપ્રિય છે, એમ જાણીને જે સર્વતા સુખની જ ઇચ્છા કરે છે, કોઈના દુઃખની ઇચ્છા કરતો નથી, એવો દયાળુ સર્વ યોગીમાં શ્રેષ્ઠ છે એવો મારો મત છે.

આથી ભગવાન પણ સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરનાર મનુષ્યને શ્રેષ્ઠ કહે છે. માટે દયા જ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

ધર્મો જીવદયા તુલ્યો ન કાપિ જગતીતલે ।

તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેન કાર્યા જીવદયા નૃભિઃ ॥ સ્કા. પુ. સ્વ. ૪, અ. ૫૮-૯૫॥

અર્થ:—જીવો ઉપર દયા કરવા બરાબર જગત(જગતી)ના તત્ત્વમાં ક્યાંએ પણ કોઈ ધર્મ નથી. માટે સર્વ પ્રકારના પ્રયત્નથી મનુષ્યે જીવોની ઉપર દયા કરવી યોગ્ય છે.

નિર્દયતા એ સર્વ પાપનું મૂળ છે:—

एतत्पापसहस्राणां मूलं प्राहुर्मनीषिणः ।

તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેન કાર્યા ભૂતદયા નૃભિઃ ॥ સ્કા. પુ. સ્વ. ૬, અ. ૨૩૪-૨૭॥

અર્થ:—નિર્દયતા જે છે તે હજારો પાપોનું મૂલ કારણ છે એમ બુદ્ધિમાન્ લોક કહે છે માટે મનુષ્યોએ નિર્દયતા છોડીને મર્મ પ્રકારે દયા કરવી જોઈએ.

सर्वेषामेव भूतानां हरिर्नित्यं हृदि स्थितः ।

સ એવ હિ પરાભૂતો યો ભૂતદ્રોહકારકઃ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં પરમાત્મા નિવાસ કરે છે. માટે જે કોઈ પ્રાણીને દુઃખ દે છે તે પરમાત્માને જ દુઃખ દે છે અર્થાત્ જેવી રીતે આપણા ધરમાં આવીને કોઈ આપણને અંદર પૂરીને દરવાજા બંધ કરી ધરને અગ્નિ લગાવે તો આપણને દાદ-દુઃખ થાય, તેવી રીતે જો કે પરમાત્મા સુખ દુઃખના ભોક્તા નથી તથાપિ પરમાત્મા જ જીવ રૂપે આ શરીરમાં પ્રવિષ્ટ છે. તેથી દેહરૂપ ઉપાધિના સખ-ધથી સુખ દુઃખના તે જ ભોક્તા કહેવાય છે.

यस्मिन्धर्मो दया नैव स धर्मो दूषितो मतः ।

દયાં વિના ન વિજ્ઞાનં ન ધર્મો જ્ઞાનમેવ ચ ॥ ૨૯ ॥

અર્થ:—જે ધર્મમાં (અથવા મતમાં) હિંસા આદિ પ્રધાન હોવાથી દયા નથી તે ધર્મ નથી, પરંતુ તે દોષવાળો છે. દયા વિના મનુષ્યને નાના પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. અને ધર્મ તથા પરમાત્માનું જ્ઞાન પણ યતું નથી.

આ નિર્દયતા ઉપર મહાભારતના અનુશાસન પર્વમાં મતંગનો તથા ગધેડોનો પ્રતિહાસ છે.

द्विजातेः कस्यचित्तात तुल्यवर्णः सुतस्त्वभूत् ।

મતજ્ઞો નામ નામ્ના વૈ સર્વૈઃ સમુદિતો ગુણૈઃ ॥મ. મા. અનુ. પ. અ. ૨૭ સ્લો. ૮॥

અર્થ:—હે તાત ! કોઈ બ્રાહ્મણને ઉત્તમ ગુણ યુક્ત મતજ્ઞ નામનો પોતાના વર્ણની પોતાની સ્ત્રીમાં, પરંતુ અરેઅર એક ક્ષેત્રજ, પુત્ર થયો હતો. યથાર્થ રીતે તેનો પિતા બ્રાહ્મણ નહોતો.

स यज्ञकारः कौन्तेय पित्रोत्सृष्टः परंतप ।

માયાદ્વર્દભયુક્તેન રથેનાપ્યાશ્રુગામિના ॥ ૧ ॥

અર્થ:—હે કૌન્તેય ? હે પરંતપ ! યજ્ઞમાં ઋત્વિકૃકર્મ કરતો સતો તે પુત્રપિતાની આત્માથી (ઉત્સૃષ્ટ) શીઘ્રગામી ગર્દભયુક્ત રથ ઉપર ચઢીને અગ્નિ ક્ષેત્રને માટે ગયો.

તેણે માતા (ગર્દભી)ની સાથે રથને જેવતા અશિક્ષિત ગધેડાના નાકમાં વારંવાર દંડો માર્યો.

तत्र तीव्रं व्रणं दृष्ट्वा गर्दभी पुत्रगृद्धिनी ।

उवाच मा शुचः पुत्र चाण्डालस्त्वधितिष्ठति ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—પુત્રવત્સલા ગર્દભી પુત્રના નાકમાં તીવ્ર ધા બોધને બોલી:—“ હે પુત્ર ! તું શોક ન કર. આ રથ ચલાવનાર ચાણ્ડાલ છે.”

ब्राह्मणे दारुणं नास्ति मैत्रो वाह्मण उच्यते ।

આચાર્યઃ સર્વભૂતાનાં જ્ઞાસ્તાર્કિં પ્રહરિષ્યતિ ॥ ૧૨ ॥

અયં તુ પાપપ્રકૃતિર્વાલે ન કુરુતે દયામ્ ।

સ્વયોન્નિ માનયત્વેષ ભાવો ભાવં નિયચ્છતિ ॥

” ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—આહાણુ દારૂણ કર્મ કરતો નથી. આહાણુ સર્વ પ્રાણીઓનો મિત્ર છે. સર્વ પ્રાણીઓનો આચાર્ય સર્વનો શિક્ષક કદાપિ આવો પ્રહાર કરે નહીં (૧૨). આ પાપ પ્રકૃતિ વાળો હોવાથી બાલક (ગર્દભ) ઉપર દયા કરતો નથી. તે પોતાની જાતિનો આદર કરે છે, કેમકે જાતિસ્વભાવ બુદ્ધિને વિપરીત માર્ગમાં આકર્ષણ કર્યા કરે છે.

આ સાંભળી મતંગે તરત રથ ઉપરથી ઉતરીને ગયેડીને પૂછ્યું—“ મારી માતા કોના દ્વારા દૂષિત થઈ છે ? તે મને ચંડાલ કેવી રીતે જાણ્યો તે મને કહે, ” ત્યારે ગર્દભી બોલી—“ તુ પ્રમત્ત આહાણુનો ગર્દભી નાપત (હજમ) દ્વારા ચંડાલ ઉત્પન્ન થયો છે. તેથી તું ચંડાલ છે. તે કારણથી તારું આહાણુત્વ નષ્ટ થયું છે ” મતંગ ગર્દભીનું વચન સાંભળીને ઘેર પાછો આવ્યો, ત્યારે પિતાએ તેને પૂછ્યું—“ તને મેં મોટા કાર્યને માટે મોકલ્યો હતો, તું પાછો કેમ આવ્યો ? તારી તખ્તીઅત સારી નથી શું ? ” ત્યારે મતંગે જવાબ આપ્યો—“ જે પુરૂષ અત્યંત હોય તે કેવી રીતે કુશલ હોય શકે ? હે પિતા ! આવી જેની માતા હોય તે કુશલ ક્યાંથી ? હે પિતા ! આ અમાનુષી ગર્દભી મને આહાણુમાં નાઇ (હજમ)થી ઉત્પન્ન થયેલો કહે છે. માટે હું અત્યંત તપસ્યા કરીશ ” એમ કહી મતંગ તપ કરવાને માટે ચાલ્યો ગયો.

માટે કઠોરતા એ નીચ મનુષ્યનો જ સ્વભાવ છે.

માણા યથાત્મનોઽમીષ્ટા મૂતાનામપિ તે તથા ।

આત્મૌપમ્યેન મન્તવ્યં બુદ્ધિમદ્भिः કૃતાત્મभिः ॥

મ૦ મા૦ અનુ૦ પ૦ અ૦ ૧૧૫ શ્લો૦ ૨૧-૨ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે આપણો દેહ, ઇન્દ્રિય, જીવન, આદિ આપણને પ્રિય છે, તેવી રીતે સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના દેહાદિ પ્રિય છે સર્વ કોઈ તેની રક્ષા તથા સુખ ચલાવે છે. માટે શાસ્ત્રસંસ્કારવાળા વિવેકી મનુષ્યે, હમેશાં સર્વ પ્રાણીઓને સુખ દુઃખ આપણી સમાન ધારે છે એમ સમજી, દયા કરવી યોગ્ય છે.

આત્મવત્સર્વભૂતેષુ કાયેન મનસા ગિરા ।

અનુકંપા દયા સૈવ પ્રોક્તા વેદાન્તવેદિभिः ॥સૂત.સં.જ્ઞાન.સ્વ.અ.૧૩ શ્લો.૧૧-૨॥

અર્થ:—સર્વ પ્રાણીઓનું સુખ દુઃખ આપણી બરાબર સમજી શરીર, મન તથા વાણીથી દુઃખીઓના દુઃખની નિવૃત્તિ તથા ઇષ્ટનું સંપાદન કરવાને માટે તેમના ઉપર અનુગ્રહ કરવો તેને જ વેદાન્તશાસ્ત્રના યથાર્થ જ્ઞાનવાળા દયા કહે છે.

શાન્તિતુલ્યં તપો નાસ્તિ ન સંતોષાત્પરં સુખમ્ ।

ન તૃષ્ણાયાઃ પરો વ્યાધિર્ન ચ ધર્મો દયાપરઃ ॥ જ્ઞા૦ ની૦.અ૦.૮-૧૨ ॥

અર્થ:—જેમ શાન્તિ(ક્ષમા)ની તુલ્ય કોઈ તપ નથી-જે શાન્તિવાળો મનુષ્ય છે તે જ ખરો તપસ્વી છે, સંતોષથી વધારે કોઈ સુખનું સાધન નથી, અને તૃષ્ણાથી ભારે કોઈ રોગ નથી, તેવી રીતે દયાથી મોટા (પર) કોઈ ધર્મ નથી,

યો નાત્મજે ન ગુરવે ન ચ વન્ધુવર્ગે
 દીને દયાં ન કુરુતે ન ચ મૃત્યુવર્ગે ।
 કિં તસ્ય જીવિતફલં હિ મનુષ્યલોકે
 કાકોઽપિ જીવતિ ચિરં ચ વર્ણિ ચ મુદ્ધે ॥

મ૦ મા૦ વ૦ પ૦ અ૦ ૨૦૦ શ્લો૦ ૧૦૧ ॥

અર્થક—જે મનુષ્ય પોતાના પુત્ર ઉપર, ગુરુજન ઉપર, બન્ધુ વર્ગ ઉપર, કે દુઃખી ઉપર કે ભૂતવર્ગ આદિ ઉપર કોઈ પ્રકારની દયા કરતો નથી, તે મનુષ્યને આ લોકમાં જીવવાનું કોઈ પ્રયોજન નથી. કાગડો પણ બહુ કાળ જીવે છે અને મરતું બહુ પણ ખાધ છે. તેનાથી લોકોને શું પ્રયોજન છે ? અર્થાત્ કાગડાની પેઠે, નિર્દય મનુષ્યનું જીવન પણ વ્યર્થ છે.

અનુક્રોશો હિ સાધૂનાં મહર્દમ્સ્ય લક્ષણમ્ ।

અનુક્રોશશ્ચ સાધૂનાં સદા પ્રીતિં પ્રયચ્છતિ ॥ , , અનુ. પ. અ. ૫-૨૪ ॥

અર્થ—સાધુને દયા જ ધર્મનું મોટું લક્ષણ છે. દયા જ તેમને સદા પ્રસન્ન કરી કરે છે.

વાક્ સ્મૃતા દયા દાનં દીનોપગતરક્ષણમ્ ।

इति संगः सतां साधु ह्येतत्सत्पुरुषव्रतम् ॥ कामन्दक नी. सा. स. ૩-૨ ॥

અર્થ—પ્રિય વાણી, દયા, દાન, શરણાગત દીન મનુષ્યની રક્ષા, યથાર્થ રીતે સત્પુ-રુષોનો સમાગમ—એ સર્વ સાચુ વ્રત છે

न तेभ्योऽभ्यधिकं सन्तः सन्ति सत्पुरुषव्रतैः ।

दुःखपङ्कार्णवे मग्नं दीनमप्युद्धरन्ति ये ॥

, , ॥ ૪ ॥

અર્થ—જેઓ સત્પુરુષોના પૂર્વોક્ત વ્રતથી યુક્ત છે તથા દુઃખ રૂપી કીચડવાળા સસારસમુદ્રમાં કુબેશ દીન મનુષ્યનો ઉદ્ધાર કરે છે તેઓના કરતાં જગતમાં અધિક સત્પુરુષ બીજો કોઈ નથી.

अनिन्दा परकृत्येषु स्वधर्मपरिपालनम् ।

कृपणेषु दयालुत्वं सर्वत्र मधुरा गिरः ॥

, , ॥ ૩૪ ॥

प्राणैरप्युपकारित्वं मित्रायाव्यभिचारिणे ।

शृद्धान्ते परिष्वंगः शक्त्या दानं सहिष्णुता ॥

, , ॥ ૩૫ ॥

बन्धुभिर्वन्धुसंयोगः स्वजने चरितानि च ।

तच्चिन्तानुविधायित्वमिति वृत्तं महात्मनाम् ॥

, , ॥ ૩૬ ॥

અર્થ—બીજાના કાર્યની નિન્દા ન કરવી તે, તથા પોતાના ધર્મનું પાલન કરવું તે, તથા દીન મનુષ્યો ઉપર દયા કરવી અને સર્વત્ર મધુર વાણી બોલવી તે (૩૪),

તથા આપણા પ્રાણથી પણ ખીજને ઉપકાર કરવો તે, તથા આપણા ગૃહમાં આવેલા સામા મિત્ર (ઝમગતે) ની સાથે પ્રીતિ (પરિચય) તથા શક્તિ અનુસાર દાન દેવું, તથા સહનશ્ચર્કિ હોવી તે (૩૫), તથા

અનુષ્ઠામાં પરસ્પર મેળાપ, જ્ઞાતિની સાથે શુદ્ધ વ્યવહાર તથા પ્રેમ, તથા તેમના અનુયાયી થઇને તેમનું હિત કરવું-ઇત્યાદિક મહાત્મા પુરુષોનું આચરણ હોય છે. (૩૬).

નિર્દય કઠોર મનુષ્ય ખીજનાં દુઃખો જોઇને તેમનાં દુઃખોની નિવૃત્તિ કરવામાં સમર્થ હોવા છતાં પણ પ્રયત્ન કરતા નથી. ખાલી પ્રારબ્ધ સંભળાવી રસ્તો પકડે છે. એવા શૂન્ય શ્વેદ વાળા લોક વનમાં રહેવાથી પણ તેમનું અન્તઃકરણ પવિત્ર થવાતું નથી. દયાનો ઉપદેશ માત્ર કરવાથી દયાળુ થવાતું નથી. દયા કરીને બતાવવાથી દયાળુ થવાય છે. સાચો ઉપકાર પણ દયાળુ જ કરી શકે છે.

કેટલાક દયા સંબંધમાં ભરતનો ઇતિહાસ સંભળાવ્યા કરે છે. ભરતે દયાથી હરિણના અચ્ચાતું પાલન કર્યું તેથી તેમને હરિણનો જન્મ લેવો પડ્યો, " હું ભરતના જેવો અનર્થ ચહાતો નથી " આતું બહાતું બતાવી પોતાને પરિપૂર્ણ તત્ત્વવેત્તા દર્શાવે છે. પરન્તુ ભરતને હરિણનો જન્મ લેવામાં હરિણ ઉપરની દયા કારણ નહોતું, તેમનું અજ્ઞાન કારણ હતું. તેમણે દયાથી હરિણનું પાલન કર્યું, તથાપિ અજ્ઞાનથી હરિણમાં મોહ કર્યો, અને મોહને લીધે જ્ઞાન થવામાં વિલગ થયો, દયા કરવાથી નહીં, કોઈના ઉપર દયા કરવાથી કષ્ટ જ્ઞાન જતું રહેતું નથી. વિવેકની આવશ્યકતા છે. અવિવેકી સર્વેષ ધોકા ખાય છે.

કેટલાક લોકો એમ પણ કહે છે કે હું જ્ઞાની છું, મારે કંઈ કર્તવ્ય નથી, તેથી હું દયા કરતો નથી. આતું જે કયન છે તે જ તેને અજ્ઞાની સાખીત કરે છે. જ્ઞાનીને જેવી રીતે કષ્ટ કર્તવ્ય ભાસતું નથી, તેવી રીતે તેને કર્તવ્યનો અભાવ પણ ભાસતો નથી. જ્યારે દયા આદિ ધર્મની કર્તવ્યતાનો અભાવ ભાસે છે, ત્યારે દયા આદિ કરતા રહેવું એ જ મુમુક્ષુનો ધર્મ છે.

માટે પ્રસંગ આવ્યે દયા કરવી, છતાં દયાના વિષયમાં મોહ નહીં રાખવો એ તાત્પર્ય છે. તે ઉપર માઈંડેય પુરાણના અં ૨ અને ૩ માં સ્ત્રીક ઋષિ અને ચાર પક્ષીઓનું દર્શન છે:—

એક સમય સ્વર્ગમાં નન્દન વનમાં ઇન્દ્ર અપ્સરાઓ સાથે બેઠેલા હતા, તે વખતે ત્યાં નારદ મુનિ આવી પહોંચ્યા. માં ૫૦ અં ૨ ઋગ્ ૨૨ ॥ ઇન્દ્રે ઉઠી નારદજીનું સન્માન કરી પોતાનું આસન તેમને આપી બેસાડયા. બાદ નારદજીની ઈચ્છા હોય તે અપ્સરા નાચ ગાન કરે એમ ઇન્દ્રે નારદજીને પૂછ્યું. નારદજીએ કહ્યું કે ૩૫ અને ગુણમાં જે શ્રેષ્ઠ હોય તે કરે. પરન્તુ કાણ શ્રેષ્ઠ છે તેનો પરસ્પર નિર્ણય થયો નહીં. એટલે નારદે કહ્યું કે દુર્વાસા મુનિ તપ કરે છે તેમને જે અપ્સરા શોભ પમાડે તેને હું ગુણાધિક ગણું. કોઈની હિંમત ચાલી નહીં. એટલે એક વપુ નામની અપ્સરા હિંમત કરી નારદજીની સાથે ગઈ, અને દુર્વાસા મુનિના આશ્રમ આગળ ગાયન કરવા લાગી. તે સાંભળી દુર્વાસા ત્યાં આવ્યા અને વપુને શાપ દીધો કે તારો પશ્ચિમમાં જન્મ થશે. ત્યાં ૧૬ વર્ષ રહીશ. ત્યાં તને ચાર પુત્ર

થશે. પરન્તુ તેમના ઉપર તને પ્રીતિ નહીં થાય, અને શસ્ત્રથી મૃત્યુ પામી પાછી તું
સ્વર્ગમાં નિવાસ કરશે. અરિષ્ટનેમિના પુત્ર મરૂડના વંશમાં એક કંધર નામનો પક્ષી ઉત્પન્ન
થયો હતો, તેની સ્ત્રીમાં આ વપુનો પુત્રી રૂપે જન્મ થયો, અને તેનું નામ તાર્ક્ષી પાડ્યું.
તેનો વિવાહ દ્રોણ નામના પક્ષી સાથે થયો હતો. તેનાથી, વપુના અવતાર રૂપે આ
તાર્ક્ષિને પેટ મુક્ય મુનિના ચાર પુત્રો જેમને પિતાની આજ્ઞા ન માનવાથી પિતાનો શાપ
લાગેલો હતો કે તેઓ પક્ષી રૂપે અવતરશે, પરન્તુ પક્ષી હોવા છતાં તેમને પરમ
જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે, તેઓનો જન્મ થયો. તેઓ જ્યારે તાર્ક્ષીના ગર્ભમાં હતા, ત્યારે પાદશ્વ
કારવનું યુદ્ધ ચાલતું હતું તે જોવાને તાર્ક્ષી ગમ, અને એક રથની અંદર બેસીને
સર્વ યુદ્ધ જોતી હતી. તેટલામાં એક શસ્ત્ર વાગ્યાથી તેનું પેટ ચીરાઈ તેમાંથી ચાર તેજ-
સ્વી ઇંડાં નિકળી પડ્યાં, અને તેમનું આયુ હોવાથી માંસના ટુકડા ઉપર રૂના દડાની
માફક નીચે પડ્યાં, તેથી કુટી ગયાં નહીં. છતાં યુદ્ધમાં તે ઇંડાંનો નાશ થવાનો સંભવ
હતો. પરન્તુ ભગવદ્વાક્યે તે જ વખતે આજુ વાગવાથી એક હાથીનો ઘંટ તેના બંધનમાંથી
છુટીને તે ઇંડાંની આસપાસ એવી સમાન રીતે પડ્યો કે જેથી ઇંડાં તેની અંદર ઢંકાઈ
જાય અને સુરક્ષિત રહે:—

તત્પાતસમકાલં ચ સુપ્રતીકાદ્ગોત્તમાત્ ।

પપાત્ દદતી ઘંટા વાળસંછિન્નવન્ધના ॥ માર્ક ૦ પુ ૦ અ ૦ ૨-૪૦ ॥

છાદયન્તી રૂમળ્હાનિ સ્થિતાનિ પિશિતોપરિ । , , ॥ ૪૧ ॥

અર્થ:—તે ઇંડાં પડતાંની સાથે સુપ્રતીક નામના હાથીની એક મોટી ઘંટા પડી અને
તેથી માંસના ટુકડા ઉપર પડેલાં તે ઇંડાં આવશ્યકિત થયાં.

યુદ્ધ પૂર્ણ થયા પછી એક વાર ત્યાં શમીક નામના ઋષિ શિષ્યો સહિત આવી
પહોંચ્યા. તેમણે ઘંટાની અંદરથી ચિચીકુચી એવા શબ્દ આવતા સાંભળી શિષ્ય સહિત તે
ઘંટાને ઉઘડાવી નાંખી. તો તેની અંદર માતા પિતા રહિત પાંખ વિનાનાં ચાર પક્ષ
બાંધક જોઈ તેઓ વિસ્મય પામ્યા. આદ તે ઋષિએ પોતાના શિષ્યોને કહ્યું:—

યે યુદ્ધેડપિ ન સંપ્રાપ્તાઃ પશ્ચત્ત્વમતિમાનુષે ॥

, , ॥ ૫૭ ॥

કાળ્હાનાં પતનં વિપ્રાઃ ક ઘંટાપતનં સમમ્ ।

ક ચ માંસવસારક્તૈર્મૈરાસ્તરગક્રિયા ॥

, , ॥ ૫૮ ॥

તે કે યે સર્વથા વિપ્ર નૈતે સામાન્યપશ્વિનઃ ।

દૈવાનુકૂલતા લોકે મહાભાગ્યમદર્શિની ॥

, , ॥ ૫૯ ॥

અર્થ:—આ પક્ષીઓ અલૌકિક યુદ્ધમાં પણ મરણ ન પામ્યાં. હે વિપ્રો! ક્યાં
ઇંડાંનું પતન, ક્યાં તેમના ઉપર સમાન રીતે ઘંટાનું પડવું, અને ક્યાં તેમને માટે માંસ,
વસા અને રૂધિર વડે ભૂમિ ઉપર બિછાતું થવું? માટે આ સામાન્ય પક્ષીઓ નથી એમ
માત્રમ પડે છે, ધરણ કે દૈવ તરફથી આવી અનુકૂલતા મળતી તે મહાભાગ્યની નિશાની
છે—એમ કહીને મુનિ વિપ્રો પ્રતિ ફરી કહેવા લાગ્યા કે તમે પાછા વળો, અને આ પક્ષી-

એને લઇને આશ્રમમાં જાઓ, અને તેમને બિલાડી આદિ કોઇ પ્રાણી હાનિ ન કરી શકે તેવા સુરક્ષિત સ્થાનમાં મૂકજો. દરેક પ્રાણી પોત પોતાના કર્મથી મરણ પામે છે તથા તેમની રક્ષા થાય છે, તેથી તે સંજ્ઞાથી બીજાને તેની ચિંતા કરવાની જરૂર નથી, છતાં પણ સમયને અનુસરી બીજાની રક્ષા કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની મનુષ્યની ફરજ છે. પુરૂષપ્રયત્ન કરનાર મનુષ્ય સત્પુરૂષોના ઠપકાને પાત્ર થતો નથી. માટે આપણે આ પક્ષીની રક્ષા કરવી જોઇએ.

તથાપિ યત્નઃ કર્તવ્યો નરૈઃ સર્વેષુ કર્મસુ ।

કુર્વન્પુરુષકારં તુ વાચ્યતાં યાતિ નો સતામ્ ॥ , , ॥ ૬૩ ॥

ઋષિએ એ પ્રમાણે કહેવાથી તે પક્ષીઓને આશ્રમમાં લઇ જવામાં આવ્યાં. જ્યાં તેમની ખાનપાનથી વૃદ્ધિ થવા માંડી. અને એક માસનાં થતાં તે તેઓ ઉડીને આકાશ-માર્ગમાં ભ્રમણ કરી સંપૂર્ણ પૃથિવીને જોઈ આશ્રમમાં પાછાં આવ્યાં, અને ત્યાં તેમને જ્ઞાન પ્રકટ થયું. અને ઋષિના પૂજવાથી તેમણે પોતાનો પૂર્વ ઇતિહાસ કહી બતાવ્યો. પછી ઋષિની આજ્ઞાથી તેઓ વિન્ધ્યાચળ પર્વતમાં જઇને રહ્યાં, જ્યાં તેમની પાસે માર્કંડેય ઋષિની આજ્ઞાથી જૈમિનિ ઋષિ પોતાની શંકાઓનું નિવારણ કરવા ગયા હતા:—

તતઃ પ્રીતિમતા તેન તેઽનુજ્ઞાતા મહાત્મના ।

જગ્મુઃ શિખરિણાં શ્રેષ્ઠં વિન્ધ્યં દ્રુમલતાયુતમ્ ॥ , , અ૦ ૩-૮૪ ॥

અર્થ:—તે પછી તે પ્રીતિમાન મહાત્માપુરૂષની આજ્ઞાથી પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ, તથા વૃદ્ધ, લતા, વગેરે યુક્ત એવા વિન્ધ્ય પર્વત ઉપર જઇને તેમણે નિવાસ કર્યો.

આ પ્રમાણે શરીર ઋષિએ દયા કરી પક્ષીઓનો જીવ બચાવ્યો અને પાળી પોષીને તેમને મોટાં કર્યાં. તેમજ તેમના ઉપર મોહ ન રાખતાં મોટાં થયે તેમને ત્યાંથી વિન્ધ્યાચળ પર્વત ઉપર વિદાય કર્યાં. માટે દયા કરવી, પરંતુ મોહને વશ ન થવું.

જે મનુષ્યો દયા કરવા રૂચિવાળા છે તે મનુષ્ય દયા દ્વારા જ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરે છે. તેનું દૃષ્ટાન્ત:—

એક ગ્રામમાં એક શ્રીમન્ત દયાળુ મનુષ્ય રહેતો હતો. તે હંમેશાં પોતાના શરીર, વાણી તથા ધનથી પણ મનુષ્ય, પશુ, પક્ષિ, આદિનાં દુઃખો હઠાવવાને પ્રયત્ન કરતો હતો. કોઇ કાલ બાદ પ્રારબ્ધવશાત્ તેનું સર્વ ધન નષ્ટ થયું, ત્યારે તે ધર્મત્માપુરૂષે વિચાર કર્યો કે બહુ મનુષ્યોને આપણે ધન આપવાનું છે જો હાલમાં જ સર્વનું દેવ ચૂકવવામાં ન આવે તો ફરી આપવા સમર્થ નહીં થાઉં, માટે હિસાબ તપાસી દેવું ચુકાવી દેવું જોઇએ. એવો નિશ્ચય કરીને હિસાબ જોઇ સર્વનું દેવું ચુકાવી દીધું. બાદ ધરમાં જ મહિના સુધી ખાવાને અનાજ તથા એક ઘોડો તથા એક પાત્ર તથા વસ્ત્ર છત્યાદિ, અને ચાર પૈસા માત્ર બાકી રહ્યા. પોતાની સ્ત્રીનાં આબૂપણ પણ સર્વ દેવામાં આપી દીધાં હતાં. સર્વ કામથી નિવૃત્ત થઇ ધરમાં આવ્યો અને પોતાની સ્ત્રીને કહેવા લાગ્યો કે “હવે આપણી રિયતિ પહેલાં જેવી નથી રહી. આ જ માસ આલે તેટલું અનાજ, તથા ઘોડો, તથા એક પાત્ર અને

વસ્ત્ર સિવાય કંઈ પાસે રહ્યું નથી. પૈસા તો માત્ર ચાર જ રહ્યા છે. માટે હું કાંઈ શમાં જઈને કંઈ કામ કરવા તજવીજ કરીશ. હું પ્રાતઃકાળમાં જ જવાનો વિચાર રહ્યું. માટે તું પ્રાતઃકાલમાં જ કાંઈ ખાવાનું બનાવજો” એમ પોતાની પત્નીને કહીને ગયો. બીએ પ્રાતઃકાલમાં ખાવાનું તૈયાર કર્યું. તે ધર્માત્મા મનુષ્ય લોજન કરીને તે પૈસા પોતાના ખીરસામાં રાખીને ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈ ચાલી નિકળ્યો. આતુર્ભાસનો રહ્યો. વર્ષા પશુ કંઈક પડતી હતી. તેના આમથી એક કાશ દૂર એક નાની નદી નવાઈથી ન્યારે પૂર આવતું ત્યારે લોક પેલી પાર જઈ શકતા નહોતા. થોડી વારમાં જ પાણી ઉતરી જતું ત્યારે લોક પશુ પાર જતા હતા. તે દિવસે વર્ષા વિશેષ હોવાથી જ લોક સર્વ એકઠા થઈ ગયા હતા. નદીનું પાણી ઉતરવામાં કંઈક વાર લાગી. તેથી કિનારે વિશેષ સમય મુખી સર્વને રોકાતું પડ્યું.

એટલામાં ત્યાં એક મચ્છીમાર આવ્યો. તે એક લાકડીના આગલા ભાગમાં બાંધી દોરીને પાણીમાં નાંખી ઉભો રહ્યો. તે દોરીને છેડે એક લોટાનો કુંદો બાંધી તેમાં માંદું દુકડો લગાડ્યો હતો. થોડી વારમાં એક માછલી તેમાં ફસાઈ ગઈ. તેને જોઈ કાઢી મચ્છીમારે કિનારા ઉપર મૂકી. એટલે તે તરફવા લાગી. તે જોઈ તે દયાળુ મનુષ્યના મન બહુ ખેદ થયો, અને વિચાર કર્યો કે જો પહેલાંની સ્થિતિ હોત તો જળરામથી પશુ પાસેથી માછલીને છોડાવત. પરંતુ હાલ કાંઈ ઉપાય નથી. પૈસા પશુ પાસે નથી. જઈને તેને માછલીને છોડી દેવાનું કહ્યું. એવો વિચાર કરી તેની પાસે ગયો. અને કહ્યું-“ભાઈ તું આ માછલીને માર નહો, તું એને છોડી દે.” તે મચ્છીમારે તેની સાંભળી ક્રોધથી કહ્યું-“ન્યારે આ નદીમાં પાણી આવે છે ત્યારે હું ઓછામાં ઓછી શેર માછલી અહીંથી લઈ જતો હતો. આજ તમારું ધર્માત્માનું મુખ જોવાથી એક માછલી મળી. તેને પશુ તું છોડવાને કહે છે. અમારો ધંધો છે. તેને બનરમાં વેચી ર લઈ મારાં બાકાતજાને ખવરાવવાનું છે. હું એને છોડી શકતો નથી.” ત્યારે તે દા મનુષ્યે તે માછલીની કિંમત પૂછી, તો તેણે ચાર આના કહ્યા. દયાળુ શ્રીમન્ત પુરુષ પૈસા આપવાના રહી તકરાર કરવા લાગ્યો. ત્યારે મચ્છીમારે વિચાર કર્યો-“મારો સ પીટી નય છે, આ મનુષ્ય તકરાર કરતો ઉભો છે. માટે અહીંથી બીજે સ્થાને જવું છે” એમ વિચાર કરી ચાર પૈસા લઈને માછલીને છોડી દીધી.

એટલામાં નદીને કિનારે લોકોને એકઠા થયેલા જોઈ ખાનપાન વેચનાર લોક ત્યાં આવ્યા. તે વેપારીઓમાં ભક્તવત્સલ ભગવાન પશુ પોતાના દયાળુ ભક્તની રક્ષા કર માટે એક ધાસવાળાનું રૂપ ધારણ કરીને ત્યાં આવ્યા. ધાસથી ભરેલી એક રોપણી શિર પર હતી. હાથમાં એક ખુમચો હતો. તે દયાળુ મનુષ્યની પાસે જઈને તેણે કહ્યું કે આ ધાસ લઈ લ્યો. ત્યારે તે મનુષ્ય કહે છે-મારી પાસે પૈસા નથી. તેવો જ સાંભળી તે ધાસવાળો કહેવા લાગ્યો-તમે તો શ્રીમન્ત માલમ પડો વસ્ત્ર સારા પડેલા છે, તમારી પાસે પૈસા કેમ નથી? અને તમે ઘોડાને કેવી ખવરાડો? આ પ્રશ્નનાં વચન સાંભળી દયાળુ શ્રીમન્ત મનુષ્ય કહે છે-“હું પાં શ્રીમન્ત હતો, વસ્ત્ર તે સમયનાં છે. હાલ હું આ પ્રમાણે ગરીબ થયો છું. ચાર પૈસા?

પાસે હતા તે ખરચ થઈ ગયા. તેથી હરે ધાસ લઇ શકતો નથી. આગળ ગામમાં જઈને કંઈ ઉપાય કરીશ. ” ત્યારે ધાસવાળો પૂછે છે—“ તમે ક્યાં જાઓ છો ? શા કાર્યને માટે જાઓ છો. ” એ પ્રમાણે સર્વ પૂછ્યું ત્યારે શ્રીમન્ત મનુષ્યે કહ્યું—“ હું કોઈ રોજગારની તપાસ કરવાને માટે પરદેશ જઈ છું. ” તે સાંભળી ધાસવાળો તેની પાસ જઈને બેઠો અને કહેવા લાગ્યો—“ આપ દયાળુ છો. આપની માફક હું પણ ગરીબ છું મને પણ આપ સાથે લઇ ચાલો. જ્યાં સુધી આપને કંઈ ધંધો નહોતો મળે ત્યાં સુધી હું ધાસ ખોદી લાવી તેને વેચીને આપનો ખાવાનો ખર્ચ ખર્ચ કરી દઈશ. અને આપણે બંને મળી જો કંઈ કમાઈએ તેમાંથી અડધું મને આપજો. ” આ વાત તે શ્રીમન્તે કબુલ કરી. પછી ધોડાવાળાએ થોડું ધાસ લઈને ધોડાને નાખ્યું અને બાકીનું ધાસ વેચી સીધું સામાન લઈ આવ્યો અને ભોજન બનાવી શેઠને પણ ખવરાવ્યું અને પોતે પણ ખાધુ. એટલામાં નદીમાંનું પાણી ઉતરી ગયું અને સર્વ લોક પાર જવા લાગ્યા. ત્યારે તે બંને પણ પાર ગયા. ત્યાંથી ત્રણ દિવસ સુધી ચાલ્યા, રસ્તામાં બંનેના ભોજનનો ખર્ચ ખર્ચ ધોડાવાળો જ કરતો હતો. ચોથે દિવસે એક મોટા નગરમાં પહોંચ્યા. તે રાત્રનું નગર હતું. એ નગરને જોઈ ધાસવાળો કહેવા લાગ્યો—“ આ રાત્રનું નગર છે. આપણે બંને આ નગરમાં જઈને વેંદકનું કામ કરીશું કોઈની નોકરી કરીએ તો તમને દશ કે પદર રૂપિયા અને મને પાંચ સાત મળે તેટલાથી આપણી પાસે ક્યારે પૈસા એકઠા થાય ? અને ક્યારે ગામ પાછા જઈએ ? અને વ્યાપાર કરવાને માટે આપણી પાસે પૈસા નથી. માટે વૈદનો ધંધો જ સારો છે. ત્યારે શેઠ કહે છે—“ લાઈ હું હવા જાણતો નથી, ન તો રોગ પરીક્ષા જાણુ છું કેવી રીતે આપણે વૈદક કરીશું ? ” શેઠની આવી વાણી સાંભળી તે ધાસ વાળો કહે છે—“ તેનો સર્વ ઉપાય હું કરી લઉંશ. કોઈ પણ રોગી મનુષ્ય આવે તો તમે તેનો હાથ પકડીને તપાસજો. પછી ‘ હે શુભામ ! ’ અને ‘ હવા આપ ’ એમ મને કહેજો. હવા આપવી અને રોગ મટાડવાની વાતનો જુઓ મારે માથે રહ્યો, શેઠ તે વાત કબુલ કરી. બંને જણ શહેર તરફ ગયા શહેરની બહાર એક વૃક્ષની નીચે શેઠને બેસાડ્યા, અને ધાસવાળો શહેરમાં ગયો અને વૈદકીને રહેવાને માટે એક સારું મકાન ભાડે લીધું. તેમાં શ્રીમન્ત મનુષ્યોને ઉચિત સર્વ સામાન પણ રાખી લીધો. પછી શેઠને લઈ જઈ તેમાં રાખ્યા.

બાદ “ શહેરમાં મહાન વૈદ આવ્યા છે, કોઈ પણ પ્રકારના અસાધ્ય રોગને પણ મટાડે છે, અમુક શેઠનાં મકાનમાં ઉતર્યા છે ” એવી રીતનો શહેરમાં ઢંઢેરો પીટાયો. પછી આવીને મકાનના દરવાજા આગળ પહેરાવાળાની માફક બેસી રહ્યો. આ ઢંઢેરાના શબ્દ તે નગરના રાજાને વચ્ચર સાંભળતો હતો. તેણે વિચાર કર્યો કે કોઈ સમર્થ વૈદ જ હશે. નહિતો ઢંઢેરો પીટાવવો એ સંભવિત નથી. અમારા રાજાની પુત્રી છે તેને વાયુની બિમારી છે, તેની શુદ્ધિ પણ કેંકણે નથી આ વૈદને તે બનાવવી જોઈએ એવો વિચાર કરી રાજાની પાસે જઈને સમાચાર કહ્યા. એટલે રાજાએ તે જ વખતે વૈદને બોલાવવાને માણસ મોકલ્યો. વૈદને રહેવાના મકાનને દરવાજો પહોંચતાં જ શુભામે તેને રોક્યો. તેને આવવાનું કારણ પૂછ્યું. તો તે માણસે જણાવ્યું કે રાજાને ત્યાંથી વૈદને બોલાવવાને માટે આવ્યો છું, ત્યારે તે શુભામે તે સિપાઈને કહ્યું—“ તું એક માણસી સિપાઈ છે. તારી સાથે અમારા વૈદ જ આવવાના નથી. મહારાજા સાહેબને જરૂર હોય તો વાહન સાથે કોર્ટ મન્ત્રી આદિ પાસે મનુષ્ય બોલાવવાને આવશે તો તે વખતે વિચાર કરીશું, તું ચાલ્યો જ ” એમ કહી તેને

પાછા મોકલ્યો. સિપાઈએ જઈને મહારાજને શુભામે કહેલી સર્વ વાત મંલગાવી. રાજાએ તરત વાહન સાથે એક મંત્રીને વૈદ્યજીને જોલાવવા મોકલ્યો. શુભામે તેની સાથે રાજધાનીમાં જવાનું કયુલ કરીને વૈદ્યજીને વાહનમાં બેસાડ્યા. શુભામે પહેલેથી કાઈ વનસ્પતિની જડ એક થેલીમાં મુકીને તૈયાર રાખી હતી, તે લઈને શુભામ પલુ પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. રાજમહેલમાં પહોંચી રાજાની સામે બેઠ કરી. રાજાએ પુત્રીને બતાવી. વૈદ્ય તેનો હાથ પકડી જોયું. વિચાર કરીને “શુભામ આને દવા આપ” એટલું કહ્યું. શુભામે તરત થેલીમાંથી એક છુરી ઉઠાવી તેને મુકાડી. છોકરીને તે જ સમયે જાન આવ્યું. વાતચીત કરવાથી છોકરીનો રાજા નિવૃત્ત થયેલો માલમ પડ્યો. રાજા બહુ જ આશ્ચર્ય પામ્યો. જે નોકરમાં આટલી શુદ્ધિ છે તેના શેક વૈદ્યમાં કેટલી શુદ્ધિ હશે? એવો વિચાર કરીને આનન્દથી વૈદ્યને થોડા દિવસ રાખ્યા. અન્તમાં વૈદ્યની યોગ્યતાનો વિચાર કરી પોતાની કન્યા વૈદ્યને પરજાવવાનો નિશ્ચય કર્યો અને વૈદ્યજીને વાત કરી. વૈદ્ય કહેવા લાગ્યા કે હું તો બાલબચ્ચાં વાળો છું, હું વિવાહ કરવા માગતો નથી, અને અમે અહીં રહેવાના પલુ નથી આ પ્રકારનું વૈદ્યનું કથન સાંભળી રાજાએ કહ્યું—“કન્યાના વિવાહ-કાલમાં તેના પાણિ(હાથ)નું ગ્રહણ કરવું તે તેના પતિનો અધિકાર છે. આપે એનો રાજ તપાસવાને માટે તેનો હાથ પકડ્યો ત્યારથી જ આપ આ કન્યાના પતિ થઈ ચૂક્યા છો. હું આપને કન્યાની સાથે અહીં રહેવાને કહેતો નથી. તમે વિવાહ કરો અને તમે જે ગામમાં રહો છો તેનો રાજા હું છું. તે ગ્રામ હું તમને આપું છું. તમે કન્યાને ત્યાં લઈ જાઓ. અને બીજું ધન પલુ હું તમને પૂર્ણ રીતે આપવાનો છું.” વૈદ્યે આ વાત સાંભળી વિચાર કર્યો કે હવે ના કહીશું તો મળતું ધન ખોઈશું. માટે વિવાહ કરવો એ જ ઠીક છે એવો નિશ્ચય કરીને કયુલ કર્યું. બહુ ધામધૂમથી વિવાહ થયો. થોડા દિવસ રાખીને પૂજા ધન, આજુપણુ, આદિ આપ્યું. તથા ઉપર કહેલું ગ્રામ પલુ તેના નામ ઉપર ચઢાવી દીધું. પછી તેને વિદાય કર્યો. શુભામ પલુ પાછળ પાછળ ગયો. જે નદીને કિનારે બેસીને જે મળે તેમાંથી અડધો ભાગ લેવાની સરત કરીને ગયા હતા ત્યાં પહોંચ્યા. એટલે શુભામે કહ્યું—“ભાઈ અહીં સવારી થોભાવો, અને સર્વ સામાન વહેંચી અડધો ભાગ મને આપો.” શેકે સર્વને ઉભા રાખ્યા. ત્યારે શુભામે કહ્યું કે જે ગ્રામ તમને મળ્યું છે તે અડધું માંડે છે. આમૂષણાદિ પલુ અડધું મને આપવું પડશે, અને આ સ્ત્રી પલુ અડધી મને આપો. ત્યારે શેકે પૂછે છે કે સર્વનો અડધો ભાગ થઈ શકે, પરન્તુ સ્ત્રીનો અડધો ભાગ કેવી રીતે થઈ શકે? તમે મંપૂર્ણ સ્ત્રી લઈ જાઓ, જે કાંઈ મળ્યું છે તે તમારા જ પ્રતાપથી મળ્યું છે, તમારી મરજીમાં આવે તે મને આપો. શેકે આ પ્રમાણે કહેતાં જ સ્ત્રીનો ભાગ કરવા શુભામે તત્તવાર ઉઠાવી. શેકે એ ભયંકર કર્મને દેખી શકે તેમ ન હોવાથી પોતાનાં નેત્ર બંધ કરી. ત્યારે સાક્ષાત્ વિપ્લવ ભગવાન સામે ઉભા રહેલાનાં દર્શન થયાં. જ્યારે નેત્ર ખોલીને જોયું તો તેણે શુભામને પલુ દીધો નહીં. તે તો ભગવાન પોતે શુભામને વેશ ધારણ કરી આવ્યા હતા. શેકે આનન્દથી સર્વ પરિવાર લઈને પોતાને ગામ ગયા.

આ પ્રમાણે જેના હૃદયમાં દયા છે તે મનુષ્ય તે દયાથી જ કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરે છે, અને પરમાત્મા પલુ તેની રક્ષા કરવા શુભામ બને છે. જેનામાં દયા નથી તે મનુષ્ય જ રાક્ષસ છે. તે કદાપિ મન્માર્ગગ્રામી થવાનો નથી

ઇતિ “કુન્નિતે કુલ દયામ્” નું વ્યાખ્યાન અ. ૧૩ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪.

• ॥ ષત્ત્સતાં ચૈષ્ટિત્મ ॥

આ પૂર્વે કહેલાં તૃપ્ત્યાનો પરિભાષાદિ તથા સત્ય ભાષણાદિ જ સત્પુરુષોનાં લક્ષણ છે. અર્થાત્ તે લોકોની પ્રવૃત્તિ (ચૈષ્ટિત્મ) દુરાચારના ત્યાગ પૂર્વક સદાચારની રક્ષા દ્વારા જ થાય છે.

જેવી રીતે ભર્તૃહરિ મહારાજે કહ્યું છે, તેવી રીતે અન્ય ધર્મશાસ્ત્રાદિક ગ્રન્થોમાં પણ ત્યાગ કરવા યોગ્ય દુરાચાર તથા મનુષ્યોના ભાગ્યને કંપક ઘટાડનાર અપલક્ષણો, તથા અનુશાન કરવા યોગ્ય સદાચારનું પણ નિરૂપણ કર્યું છે, તે પણ અહીં સંક્ષેપથી કહીએ છીએ, તે નીચે પ્રમાણે છે.

નિત્યં સ્વાધ્યાયશીલઃ સ્યાદધ્યાચારં સમાચરેત્ ।

પરાન્નં નૈવ ભુજીત પરવાદં ચ વર્જયેત્ ॥ વૃ.ના.પુ.પ.સ્વ.અ. ૨૬ સ્લો. ૨૫ ॥

અર્થઃ—હમેશાં વેદ તથા શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવાનો નિયમ રાખવો જોઈએ, કમકે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ નાના પ્રકારનાં અગ્નાતોને દૂર કરે છે, તથા યથાર્થ ધર્મનું ભાન કરાવે છે. શાસ્ત્રાદિનો વિચાર કરીને શાસ્ત્રોમાં કહેલી રીતિથી આચરણ કરવું જોઈએ. તથા પારકું અન્ન કોઈ વિશેષ કારણ વિના ખાવું નહિ; કારણ અન્ન ખાવાથી જે સારી કે નફારી અસર છે તે અન્તઃકરણને પહોંચે છે. અયોગ્ય કમાણીનું અન્ન ખાવાથી અન્તઃકરણ અવશ્ય તમોગુણી થાય છે. કોઈની કમાણી કેવા પ્રકારની છે તેની ખીજાને ખબર પડતી નથી. તેથી પ્રત્યેક અનિવાર્ય પ્રસંગ વિના ખીજાના ઘરમાં ખાવું નહીં, અને ખીજાના ઘરનું ખાવાનો સ્વભાવ પડતાં આપણા ઘરના વૈશ્વદેવ આદિ પણ નષ્ટ થવાનો સંભવ છે. ધીરે ધીરે આપણી ઉદારતા કમી થતી જવાનો તથા ક્ષુદ્રતા વધવાનો પણ સંભવ છે. અને ખીજાના ઘરમાં હમેશ ખાનાર ઉપર હલકી દૃષ્ટિ ચર્ચાજય છે. આ પ્રકારના દોષોને દેખીને શાસ્ત્રકારે ખીજાના ઘરમાં ખાવાની મનાઇ કરી છે. અને ખીજાની નિંદારૂપ અપવાદનો પણ પરિભાગ કરવો જોઈએ.

ન દુર્જનૈઃ સહ વસેન્નાશાસ્ત્રં શૃણુયાત્તથા ।

આસવદ્યૂતગીતેષુ દિજસ્તુ ન રતિં ચરેત્ ॥

,, ॥ ૨૯ ॥

અર્થઃ—દિગ્ને દુર્જનોની સાથે કદાપિ પણ વાસ કરવો નહીં, કારણ તેથી આપણા સદાચાર ખિલકૂલ નષ્ટ થઈ જાય છે. વળી અસત્ શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવું નહીં. અર્થાત્ જે શાસ્ત્રના શ્રવણથી ધર્મજ્ઞાન અથવા પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિને ઉપયોગી સાધનોનો પરિચય થતો ન હોય તેવાં શાસ્ત્રોનું શ્રવણ કરવું નહીં. (એનું વિશેષ વિવેચન ભકિતપ્રકરણમાં કરવામાં આવશે.) આસવ અર્થાત્ ઉન્માદને ઉત્પન્ન કરનાર તથા મનમાં ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનાર દારૂ વગેરે માદક પદાર્થોનું સેવન ન કરવું, તથા જુગાર ન રમવો, તેમ જ ચિત્તને

અર્થ—અનાવનાર ગાયન ઇત્યાદિમાં દ્વિજાતિ મનુષ્ય કદાપિ પ્રીતિ ન રાખે; કારણ કે તે સર્વ મનુષ્યને સન્માર્ગમાંથી આડે માર્ગે લઈ જનાર હોવાથી તેમને વ્યસન કહ્યાં છે.

નેક્ષેતોઘન્ટમાદિત્યં નાસ્તં યન્તં કદાચન ।

નોપસ્ટુરં ન વારિસ્થં ન મધ્યં નમસો ગતમ્ ॥ મ. સ્તુ. અ. ૪ શ્લો. ૩૭ ॥

અર્થ—ઉદય પામતા, અસ્ત પામતા, ગ્રહણ લાગેલા, જલમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા તથા આકાશની મધ્યમાં ગમેલા અર્થાત્ મધ્યાહ્નના સૂર્યને બુઝે નહીં.

ન લંઘયેદ્વતસતન્ત્રીં ન પ્રધાવેચ્ચ વર્ષતિ ।

ન ચોદકે નિરીક્ષેત સ્વરૂપમિતિ ધારણા ॥ ” ॥ ૩૮ ॥

અર્થ—વાહડાને બાંધેલી દોરીને ઓળંગવી નહીં, વર્ષા પડતી વખતે પાણીમાં દોડવું નહીં, અને પાણીમાં પડેલા પોતાના પ્રતિબિંબને જોવું નહીં એવો શાસ્ત્રનો નિયમ છે.

નાન્નમદ્યાદેકવાસા ન નગ્રઃ સ્નાનમાચરેત્ ॥ ” ॥ ૪૧ ॥

અર્થ—એક વસ્ત્ર પહેરીને ભોજન કરવું નહીં, અને દિગંબર થઇને સ્નાન ન કરવું.

નાર્મિ મુલ્હેનોપધમેન્નમ્નાં નેક્ષેત ચ સ્ત્રિયમ્ ।

નામેઘ્યં પ્રક્ષિપેદગ્રૌ ન ચ પાદૌ પ્રતાપયેત્ ॥ ” ॥ ૫૩ ॥

અર્થ—અગ્નિને મુખથી કૂંડે નહીં, તથા અગ્નિમાં પગને શેકે નહીં, તથા કોઈ અપવિત્ર પદાર્થ અગ્નિમાં ફેંકે નહીં, તથા દિગંબર સ્ત્રીને બુઝે નહીં.

અધસ્તાન્નોપદશ્યાચ્ચ ન ચૈનમપિ લંઘયેત્ ।

ન ચૈનં પાદતઃ કુર્યાન્નિ પ્રાણાવાધમાચરેત્ ॥ ” ॥ ૫૪ ॥

અર્થ—સુલાનો ખાટલો આદિની નીચે અગ્નિ રાખવો નહીં, અગ્નિનું ઉત્લંઘન કરવું નહીં, સુતેલા મનુષ્યે અગ્નિ તરફ પગ રાખવા નહીં, અર્થાત્ પવિત્ર અગ્નિદેવતાને આવી કુએણથી અપવિત્ર કરવો નહીં, અને કોઈના પ્રાણને પીગ્ર થતી હોય એવું કર્મ કરવું નહીં.

નાશ્મીયાત્સન્નિવેલાયાં ન ગચ્છેન્નાપિ સંવિશેત્ ।

ન ચૈવ પ્રલિખેદ્ઝૂર્મિ નાત્મનોપહરેત્સજમ્ ॥ ” ॥ ૫૫ ॥

અર્થ—સંધ્યાકાલ સમયે ભોજન ન કરવું તથા પરગામ જવું (રસ્તે આવવું) નહીં તથા સૂવું નહીં વળી પગના અંગુઠા આદિ વડે પૃથ્વી ઉપર લખવું નહીં, તથા આપણા ગળામાં ધારણ કરેલો દાર પોતે ગળામાંથી કાઢવો નહીં અર્થાત્ ખીજ પાસે કઢાવવો.

નાપ્તુ મૂત્રં પુરીપં વા છીવનં વા સમુત્સજેત્ ।

અમેઘ્યલિપ્તમન્યદ્વા લોહિતં વા વિપાણિ વા ॥ ” ॥ ૫૬ ॥

અર્થ—જલમાં, મળ મૂત્ર વિસર્જન કરવાં નહીં તથા યુત્કવું નહીં. તથા મૂત્રાદિ અથવા અન્ય કોઈ અપવિત્ર વસ્તુ ચોટેલી હોય તેવો પદાર્થ તેમાં નાંખવો નહીં કે તેમાં ધોવા નહીં. તથા રૂધિર, વિપ્ર, આદિ વસ્તુ જલમાં નાંખવો નહીં.

મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, આદિકોના રનાનપાનાદિને માટે કામ લાગે તેવા પાણીમાં પશુ આ પ્રકારની મલિન વસ્તુ નાંખવાથી અથવા તેમાં મલિન વસ્તુ દિધાથી તે જલ ખરાબ થતું સર્વના અનુભવમા આવે છે. તેમ કરવાથી અનેક પ્રકારના ચેપી રોગ અને અન્ય રોગ પશુ ઉત્પન્ન થાય છે. તેવી રીતે અનેક મનુષ્યોને દુઃખના કારણ રૂપ મનુષ્યની પશુવૃત્તિ જ પ્રથમ પાપનું કારણ હોવાથી તેને પાપ કહ્યું છે, સાક્ષાત્ ગૌહત્યાદિક માત્ર પાપ નહીં.

નૈકઃ સુપ્યાચ્છૂન્યગેહે શ્રેયાંસં ન પ્રવોધયેત્ ।

નોદક્યયાઽભિભાષેત યજ્ઞં મન્થેન્ન ચાદૃતઃ ॥

” ॥ ૫૭ ॥

અર્થઃ—લોકોએ રહેકાણુ તરીકે પરિત્યાગ કરેલા શૂન્ય ગૃહમાં એકલા સૂવું નહીં, જે કાષ્ઠ માણસ આપણાથી વિદ્વા, ધન, આદિમાં અધિક હોય તે જે સૂતેલો હોય તો તેને ઉઠાડવો નહીં, તથા રજસ્વલા સ્ત્રીની સાથે સંભાષણ ન કરવું, તથા યજ્ઞમાં બોલાવ્યા વિના ઋત્વિક્ષ થઇને જવું નહીં. શૂન્ય ઘરમાં એકલા સુવાથી નાના પ્રકારના લપ લાગવાનો સંભવ છે, તેમજ મનુષ્ય આપણા ઉપર નાના પ્રકારની શકા કરવાનો પશુ સંભવ છે. મોટા માણસને જગાડવાથી તે આપણા ઉપર ક્રોધ કરવાનો સંભવ છે. રજસ્વલા સ્ત્રીની સાથે સંભાષણ કરવાથી તેજ અને આયુનો ક્ષય થાય છે. યજ્ઞમાં બોલાવ્યા વિના (અવૃત્ત) ઋત્વિક્ષ થઇને જવાથી ખીજના તિરસ્કારને પાત્ર થવાનો સંભવ છે. દર્શન કરવા જનારને માટે આ નિયમ નથી.

અગ્ન્યાગારે ગવાં ગોષ્ઠે બ્રાહ્મણાનાં ચ સંનિધૌ ।

સ્વાધ્યાયે ભોજને ચૈવ દક્ષિણં પાણિમુદ્ધરેત્ ॥

” ॥ ૫૮ ॥

અર્થઃ—અગ્નિહોત્રગૃહમાં, તથા ગાયોના નિવાસસ્થાનમાં, તથા બ્રાહ્મણની સમીપમાં સ્વાધ્યાય સમયમાં, તથા ભોજન સમયે જમણા હાથને કપડાની બહાર રાખવો જોઇએ—દાંડેલો ન રાખવો. અને હાથને વસ્ત્રની અંદર રાખી સંક્રાંચથી બેસવું તે આલસ્ય અને દરિદ્રતાનું સ્પષ્ટ છે. આલસ્ય વગેરે તજી હમેશાં રહેવું એવો ભાવ છે.

ન દિવીન્દ્રાયુધં દૃષ્ટ્વા કસ્યચિદ્દર્શયેદ્ધુધઃ ॥

” ॥ ૫૯ ॥

અર્થઃ—ઇન્દ્રધનુષ તથા તેની તુલ્ય ખીજ કાષ્ઠ નિષિદ્ધ વસ્તુ જોવામાં આવે તો નિષિદ્ધ વસ્તુના દર્શનના દોષને જાણનાર મનુષ્ય તે ખીજ કાષ્ઠને બતાવે નહીં.

નાધાર્મિકે વસેદ્રામે ન વ્યાધિવહુલે શૃશ્મ્ ।

નૈકઃ પ્રપચેદધ્વાનં નાચિરં પર્વતે વસેત્ ॥

” ॥ ૬૦ ॥

અર્થઃ—જે સ્થાનમાં અધર્મી લોક રહે છે ત્યાં વાસ ન કરવો, અને જે સ્થાનમાં નિન્દિત ખરાબ શેગથી બહુ લોક પીડિત હોય ત્યાં પશુ રહેવું નહીં. એકલા માણસે મુસાફરીમાં જવું નહીં, તથા પહાડમાં બહુ કાલ રહેવું નહીં.

ન સૂદ્રરાજ્યે નિવસેન્નાધાર્મિકજનાદૃતે ।

ન પાલ્લવિગ્ધગણાક્રાન્તે નોપસ્ટ્રેઽન્તર્જનૈર્નૃભિઃ ॥

” ॥ ૬૧ ॥

અર્થ:—જે દેશનો રાજા ચક્ર હોય તેમાં, તથા અધાર્મિક મનુષ્યોથી પરિપૂર્ણ ગ્રામ તથા પાખંડી લોકોએ વસ કરેલા અને અણધારીકે અન્યનેનો નર્મ ઉપદ્રવ હોય ગ્રામમાં પણ રહેવું નહીં.

ન કુર્વીત વૃથા ચેષ્ટાં ન વાર્યજ્જલિના પિવેત્ ।

નોત્સજ્ઞે ભક્ષયેન્નક્ષ્યાન્ન જાતુ સ્યાત્કુતૂહલી ॥ ” ॥ ૬૨ ॥

અર્થ:—આ લોક સંબંધી અથવા પરલોક સંબંધી કાંઈ પણ ફલ સિદ્ધ થતું હોય એવું નિબંધોબ્ધન કાર્ય કરવું નહીં. અને અંબલી વડે પાણી પીવું નહીં. ખાવ પદાર્થને બોળામાં મૂકીને ખાવો નહીં. અને કદાપિ પણ કુતૂહલ વાળા થવું નહીં. (વસ્તુને બાણવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી તેને બાણવાને માટે “ આ શું છે ? ” એવી સમજા છે તેનું નામ કુતૂહલ છે.)

ન નૃત્યેદયવા ગાયેન્ન વાદિત્રાણિ વાદયેત્ ।

નાસ્ફોટયેન્ન ચ ક્ષ્વેડેન્ન ચ રક્તો વિરાવયેત્ ॥ ” ॥ ૬૪ ॥

અર્થ:—અશાસ્ત્રોપ નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય, ઇત્યાદિનું સેવન કરવું નહીં. હાથ વડે હાથ ઉપર શબ્દ અર્થાત્ આસ્ફોટન કરવું નહીં. દાંત કચડીને અવ્યક્ત શબ્દ કરવો તેનું નામ ક્ષ્વેડન છે, તેવો શબ્દ કરવો નહીં. તથા રાગ પૂર્વક ગયેલા આદિનો શબ્દ કરવો નહીં.

ન પાદૌ ધાવયેત્કાંસ્યે કદાચિદપિ ભાજને ।

ન ભિન્નમાળ્હે શુક્ષીત ન ભાવમતિદૂપિતે ॥ ” ॥ ૬૫ ॥

અર્થ:—કાસાના પાત્રમાં કદાપિ પગ ધોવા નહીં. ત્રાંચુ, ચાંદી, સોનું, અને છાંદી અન્ય કોઈ ધાતુના તુટેલા પાત્રમાં ભોજન કરવું નહીં, કેમકે તે અલ્પક્રમીનું કારણ છે. અને ત્યાં કોઈ પ્રકારની થકા ઉત્પલ થતી હોય એવા ભાવદુષ્ટ સ્થાનમાં પણ જમવું નહીં.

ઉપાનહૌ ચ વાસશ્ચ શૃતમન્યૈર્ન ધારયેત્ ।

ઉપવીતમલંકારં સ્વજં કરકમેવ ચ ॥ ” ॥ ૬૬ ॥

અર્થ:—ખીભએ વાપરેલા બેડા, વસ્ત્ર, ઉપવીત, અલંકાર, માલા આદિ, કમરબંધ, ઇત્યાદિ ધારણ કરવું નહીં.

વાલાતપઃ પ્રેતધૂમો વર્જ્યં મિત્રં તથાસનપ્ ।

ન હિન્ધાન્નલોમાનિ દન્તૈર્નૈત્પાટયેન્નસ્રાન્ ॥ ” ॥ ૬૭ ॥

અર્થ:—પહેલા ત્રણ મુહૂર્ત સુધીનો ઉદય પામેલો વાલાતપ તથા બળતા મડદાનો ધુમાડો એ બંનેનો પરિત્યાગ કરવો બેધએ. તેમજ તુટેલા આસનનો પણ ત્યાગ કરવો બેધએ. નખ અને વાળને ચોતે કાપવા નહીં, તેમજ નખને દાંત વડે તોડવા પણ નહીં.

લોઘ્મર્દો ત્વણ્છેદી નસ્રલાદી ચ યો નરઃ ।

સ વિનાશં વ્રજત્યાશુ સૂચકોઽશ્ચિરેવ ચ ॥ ” ॥ ૭૧ ॥

અર્થ:—અંકોશનું મદન કરનાર, ધાસને લઇને હાથ વડે છેદન કરનાર, નખને ખાનાર, ખીજના દોષોને કાઢ પ્રકારે કહેનાર, અને આજ તથા અંતરના શૈવથી રહિત મનુષ્ય શીઘ્ર નાશ પામે છે.

અદ્વારેણ ચ નાતીયાદ્ધામં વા વેશ્મ વાઽઽવૃત્તમ્ ।

રાત્રૌ ચ વૃક્ષમૂલાનિ દૂરતઃ પરિવર્જયેત્ ॥ ૭૩ ॥

અર્થ:—કોટયુક્ત ગ્રામમાં, તથા વાડ, વંદો, આદિ યુક્ત ગૃહમાં, પેસવાના દ્વાર સિવાય અન્ય દ્વાર કે માર્ગે અથવા કોટ કે વાડને ફૂદીને કદાપિ પ્રવેશ કરવો નહોં, રાત્રિમાં વૃક્ષોના મૂળમાં બેસવું કે સૂવું આદિ દુરથી પરિત્યાગ કરે. ભોંત આદિ ફૂદીને જવું તે હલકા મનુષ્ય અથવા ચોરનો સ્વભાવ હોય છે. અને વૃક્ષ રાત્રિમાં ખરાબ વાયુ છોડે છે, જે મનુષ્યના આરોગ્યની હાનિ કરતા છે, તથા વૃક્ષના મૂલમાં સર્પાદિ રહેવાનો પણ સંભવ છે.

નાસૈઃ ક્રીડેત્કદાચિત્તુ સ્વયં નોપાનહૌ હરેત્ ।

શયનસ્થો ન મુઙ્ગીત ન પાણિસ્થં ન ચાસને ॥ ૭૪ ॥

અર્થ:—પાસા વગેરેથી કદાપિ રમવું નહોં, પોતાના બોડા પોતે ઉપાડી ચાલવું નહોં. મોજન હાથમાં રાખીને અથવા આસન ઉપર મૂકીને તેમ પથારી ઉપર બેસીને જમવું નહોં.

સર્વં ચ તિલસંવદ્દં નાઘાદસ્તમિતે રવૌ ।

ન ચ નમ્રઃ શયીતેહ ન ચોચ્છિષ્ઠઃ કચિદ્વ્રજેત્ ॥ ૭૫ ॥

અર્થ:—તલ મેળવેલો લાડુ આદિ કાંઈ પદાર્થ સૂચિત થયા પછી ખાવો નહોં, નમ્ર થઇને સૂવું નહોં, તથા જમીને હાથ ધોયા વિના ક્યાંએ પણ જવું નહોં.

આર્દ્રપાદસ્તુ મુઙ્ગીત નાર્દ્રપાદસ્તુ સંવિશેત્ ।

આર્દ્રપાદસ્તુ મુઙ્ગાનો દીર્ઘમાયુરવાપ્નુયાત્ ॥ ૭૬ ॥

અર્થ:—પગ બીના રાખીને જમવું અર્થાત્ હાથ પગ ધોઇને જમવા બેસવું, અને પગ બીના રાખીને સૂવું નહોં. બીના પગ રાખીને મોજન કરનાર દીર્ઘાયુ થાય છે.

અચધ્ધર્વિપયં દુર્ગં ન પ્રપદ્યેત કદિંચિત્ ।

ન વિષ્મૂત્રસુદીક્ષેત ન વાહુમ્યાં નર્દોં તરેત્ ॥ ૭૭ ॥

અર્થ:—વૃક્ષાદિથી પરિપૂર્ણ હોવાથી ચારે બાજુ દેખાય નહોં એવા કંઠે જંગલ આદિમાં જવું નહોં, કેમકે ત્યાં સર્પ, ચોર, વ્યાધિ, આદિ હોવાનો સંભવ છે. વળી મલમૂત્રાદિને જોવાં નહોં, અને હાથ વડે નદી તરવી નહોં.

અધિતિષ્ઠેન્ન કેશાંસ્તુ ન મસ્માસ્થિકપાલિકાઃ ।

ન કાર્પાસાસ્થિ ન તુપાન્દીર્ઘમાયુર્જિજીવિષુઃ ॥ ૭૮ ॥

અર્થ:—અધિક આયુની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યે કેશ, રાખ, હાડકાં, ઠીકરાં, કપાસીઆ-કપાસનાં ખીજ (કાર્પાસાસ્થિ), તથા તુપ (છોડાં), ઇત્યાદિ ઉપર બેસવું નહોં,

ન સંવસેચ પતિતૈર્ન ચાણ્ડાલૈર્ન પુલ્કસૈઃ ।

મૂર્તૈર્નાચલિતૈશ્ચ નાન્તૈર્નાન્ત્યાવસાયિભિઃ ॥

॥ ૭૧ ॥

અર્થ—પતિત, અપડાવ, પુલ્કસ, મૂર્ખ, ધનાદિના મદથી ગર્વિત (અંચલિત), અન્ત્યજ, તથા નિપાદની સ્ત્રીમાં અપડાવથી ઉત્પન્ન થયેલા (અન્ત્યાવસાયિન) —એ સર્વની સાથે ખેસવું ઉઠવું નહીં. (નિપાદથી શ્વર સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલી જાતિને પુલ્કસ કહે છે. એનું વિશેષ વિવરણ જાતિનિરૂપણમાં કરવામાં આવશે.)

ન સંહતાભ્યાં પાણિભ્યાં કણ્ઠ્યેદાત્મનઃ શિરઃ ।

ન સ્પૃશેષ્ઠૈતદુચ્છિદ્રો ન ચ સ્નાયાદિના તતઃ ॥

॥ ૮૨ ॥

અર્થ—અને હાથ મેળવીને મરતકને ખંભેળવું નહીં. શિરને જૂડા હાથ વડે સ્પર્શ ન કરવો. અને શિરને છાડીને (તતઃ વિના) અર્થાત્ શિરને કાઢી રાખીને સ્નાન ન કરવું—શિર સહિત સ્નાન કરવું.

કેશપ્રહાનમહારૌંશ્ચ શિરસ્યેતાન્વિવર્જयेत् ॥

॥ ૮૩ ॥

અર્થ—કેશથી પોતાના કે બીજાના કેશને ખેંચવા નહીં, તેમજ શિર ઉપર મારવું નહીં.

શૃંગારાહારનિદ્રાણાં યથ ભંગં કરોતિ ચ ।

સ વ્રજેત્કાલમૂત્રં ચ સ્વામિનથ વિશેષતઃ ॥ વ્ર.વૈ.પુ.પ્ર.સ્વ.અ.૪૬, શ્લો. ૪૨ ॥

અર્થ—કાઠના શૃંગાર, ભોજન અને નિદ્રાને જે ભંગ કરે છે તે કાલસૂત્ર નામના નરકમાં જાય છે, અને જે પોતાના સ્વામીને કરે તે વિશેષ નરકનો ભાગી થાય છે.

દક્ષિણાભિમુખો યસ્તુ વિદિક્સન્મુખ एव च ।

કેશાન્સંસ્કૃત્વે મર્ત્યો ધનનાશં ચ વિન્દતિ ॥

॥ ૫૪ ॥

અર્થ—દક્ષિણ દિશામાં મુખ કરીને તથા પુણ્યામાં મુખ કરીને જે મનુષ્ય કેશને હોળે છે તેના ધનનો નાશ થાય છે.

ન વદેત્પરપાપાનિ સ્વપુણ્યં ન પ્રકાશयेत् ।

સ્વકં નામ સ્વનક્ષત્રં માનં ચૈવાતિગોપयेत् ॥ વ્ર.ના.પુ.પ્ર.સ્વ.અ.૨૬-૨૮ ॥

બીજાનું પાપ અને પોતાનું પુણ્ય કદાપિ કદી ખર્તાવવું નહીં. તેમજ પોતાનું નામ અને જન્મનક્ષત્ર તથા માન પણ કોઇને કહેવું નહીં.

અસચ્છાસ્ત્રાર્થમનનં સ્વાદનં નચકેશયોઃ ।

તથૈવ નગ્નશયનં સર્વદા પરિવર્જयेत् ॥

॥ ૩૪ ॥

અર્થ—અસત્ સાસ્ત્રનું મનન, તથા નખ અને વાળ મોઢામાં ઘાલવા અથવા તેને ચાવવા, તથા દિગંતર સ્પર્શ રહેવું—એ સર્વનો દમ્બેશ ત્યાગ કરવો.

શિરોઽભ્યંગાવશિષ્ઠેન તૈલેનાદ્ધં ન લેપयेत् ।

તામ્બૂલમથુચિં નાયાત્તથા મુષં ન વોષयेत् ॥

॥ ૩૫ ॥

અર્થ:—માયામાં લગાવતાં હાથેળીમાં બાકી રહેલું તેલ શરીરમાં લગાવવું, નહીં. અપવિત્ર તાંબૂલ ખાવું નહીં, તથા સ્ત્રેલા મનુષ્યને જગાડવો નહીં.

નાશુદ્ધોઽર્ગિ પરિચરેત્પૂજયેદ્ગુરુદેવતાઃ ।

ન વામહસ્તેનૈકેન પિવેદ્વક્ત્રેણ વા જલમ્ ॥ ” ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—અપવિત્ર હોઈ અગ્નિમાં હવનાદિ તથા ગુરૂ અને દેવતા આદિની પૂજા કરવી નહીં, એકલા ડાબા હાથે ઉઠાવીને જળ પીવું નહીં, અને હાથ વડે ઉઠાવ્યા વિના કેવલ મુખ વડે પાણી પીવું નહીં. ડાબા હાથથી જળ પીવું પડે તો જમણા હાથ સાથે લગાડવો જોઈએ.

ન ચાક્રમેદ્ગુરોઽઞ્જાયાં તદાજ્ઞાં ચ મુનીશ્વર ।

ન નિન્દેદ્યોગિનો વિમાન્વ્રતિનોઽપિ યતીસ્તથા ” ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—હું મુનીશ્વર ! ગુરૂની જાયા તથા તેમની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન ન કરે, અને યોગી તથા બ્રાહ્મણોની તથા વ્રતી અને સંન્યાસીની નિન્દા ન કરે.

પરસ્પરસ્ય પ્રમાણિ ન કદાપિ વદેદ્દ્વિજઃ ।

દર્શે ચ પૌર્ણમાસ્યાં ચ યાગં કુર્યાદ્યથાવિધિ ॥ ” ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—પરસ્પર પોતપોતાના મર્મની વાત કહેવી નહીં. (જે વાત કહેવાથી હાનિ થાય તેનું નામ મર્મ છે). અને પૌર્ણમાસી તથા અમાવાસ્યાના દિવસે યથાયોગ્ય યજ્ઞ કરવો જોઈએ.

પથિ ગોષ્ઠે નદીતીરે તડાગે ગૃહસંનિધૌ ।

તથા વૃક્ષસ્ય છાયાયાં કાન્તારે વહ્નિસંનિધૌ ॥ વૃ. ના. પુ. પૂ. સ્વ. અ. ૨૭-૫ ॥

દેવાલયે તથોદ્યાને કૃપિભૂમૌ ચતુષ્પથે ।

બ્રાહ્મણાનાં સમીપે ચ તથા ગોગુરુઓપિતામ્ ॥ ” ॥ ૬ ॥

તુપાક્ષારકપાલેષુ જલમધ્યે તથૈવ ચ ।

એવમાદિષુ દેશેષુ મલમૂત્રં ન કારયેત્ ॥ ” ॥ ૭ ॥

અર્થ:—રસ્તામાં, ગોષ્ઠમાં, નદીને તીરે, તળાવમાં, ધરતી પાસે, વૃક્ષની છાયામાં, જંગલમાં, તથા અગ્નિ સમીપે (૫), મંદિરમાં, ફૂલની વાડીમાં, ખેડેલી જમીનમાં, ચૌટામાં (ચતુષ્પથે), બ્રાહ્મણોની સમીપમાં, તથા ગાય, ગુરૂ અને સ્ત્રીઓની સમીપમાં (૬), તુપ, અંગારા તથા ઠીકરાં આદિમાં, તથા જલની અંદર-ઘડિયાદિ સ્થાનોમાં મલમૂત્રનું વિસર્જન ન કરવું. (૭)

ન ભવેન્મુક્તકેશશ્ચ નૈકવસ્ત્રધરસ્તથા ।

નારોહેદુષ્ટ્યાનં ચ શુષ્કવાદં ચ વર્જયેત્ ॥ ” ॥ અ. ૨૬-૨૫ ॥

અર્થ:—કેશને છૂટા રાખવા નહીં, એક વસ્ત્ર ધારણ ન કરવું, મરૂશ્મિ જેવા પ્રદેશને છોડી અન્ય દેશમાં ઉઠના વાહન ઉપર ચઢવું નહીં અને શુષ્કપ્રાદનો પરિત્યાગ કરવો.

અથ ન કચ્ચનાવમન્યેત ॥

વૃ. વિષ્ણુ. સ્મૃ. અ. ૭૧ ॥

અર્થ:—કાષ્ઠનું પશુ અપમાન કરવું નહીં.

ન ચ હીનાઙ્ગાધિકાઙ્ગાન્ મૂર્ખાન્ ધનહીનાનવહસેત્ ॥ ”

અર્થ:—લૂણા લગડા, તથા અધિક અંગનાળા, તથા મૂખ, તથા ગરીબ ઇત્યાદિની હાંસી કરવી નહીં.

વયોરૂપં વેપં કુર્યાત્ ॥

વૃ. વિ. સ્મૃ. અં ૭૧, સૂ. ૫ ॥

શ્રુતસ્યાભિજનસ્ય દેશસ્ય ચ ॥ ” ॥ ૬ ॥

અર્થ:—આપણી ઉત્તરને અનુસાર, તથા જ્ઞાન, કુલ અને દેશને અનુસાર વેષ રાખવો, નહિતો હાંસી થવાનો પ્રસંગ આવે.

ન મજ્જવત્પાદર્શં ॥ ” ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—મજ્જવાળા દર્શણમાં પોતાનું મુખ જોવું નહીં.

ન પત્નીં ખોજનસમયે ॥ ” ॥

અર્થ:—પત્નીને જોજન કરતી વખતે જુએ નહીં.

ન સ્ત્રિયં નગ્રામ્ ॥ ” ॥ ૨૨ ॥

અર્થ:—દિગંબર સ્ત્રીને જુએ નહીં.

નામેધ્યમશૌ પ્રક્ષિપેત્ ॥ ” ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—અગ્નિમાં કાષ્ઠ મલિન વસ્તુ નાખે નહીં.

ન દન્તૈર્નિલ્લોમાનિ છિન્ધ્યાત્ ॥ ” ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—દાંત વડે નખ તથા રોમનું છેદન કરવું નહીં.

ન પરક્ષેત્રે ચરન્તીં ગામ્નાવક્ષીત ન પિવન્તં વત્સમ્ ॥ ” ॥ ૨૯ ॥

અર્થ:—ગ્રીભના ખેતરમાં ગામ ચરતી હોય અથવા વાહરકું ધાવતુ હોય તો કાષ્ઠને કહેવું નહીં, અર્થાત કાષ્ઠને ખબર ન આપવી.

ન સ્ત્રિઔદરપાણિપાદવાક્ચક્ષું પે ચાપલાનિ કુર્યાત્ ॥ ગૌ. ષ. મૃ. અ. ૮ સૂ. ૫૦ ॥

અર્થ:—શિશુ, ઉદર, હાથ, પગ, વાહ, અને નેત્રનું આપણ (આપણ) ન કરવું. શિશુ-આપણ એટલે અકાલે વિધવસેવન. ઉદર-આપણ એટલે અનેક પ્રકારના રસની ઇચ્છા. પાણિ-આપણ એટલે નિઘ્રયોક્ત કાષ્ઠનું, કૂટું, વગેરે. પાદ-આપણ એટલે વૃથા કરવું. વાહ-આપણ એટલે પૂજ્યા વિના કે અન્યાયથી પૂજ્યાં ધર્મની વાત કહેવી તે, તથા અર્થ વાણી બોલવી તે. ચક્ષુ-આપણ એટલે અનેક વસ્તુને જોવાની ઇચ્છા.

નેક્ષેત્રાણં સ્ત્રિયં કૂપં મૂનાસ્થાનમઘૌષેનમ્ ॥ અગ્નિ. પુ. અ. ૧૫૫ સ્ત્રો. ૧૫ ॥

અર્થ:—દિગંબર સ્ત્રી, કુલો, ગ્રાણીનો વધ કરવાનું સ્થાન, તથા અત્યંત પાપી મનુષ્ય એ સર્વને જોવાં નહીં.

અન્તઃપુરં વિત્તગૃહં પરદૌત્યં વ્રજેન્ન હિ ॥ ૧૬ ॥

અર્થઃ—રાજમહેલમાં તથા રાજના ખજાનાના સ્થાનમાં જવું નહીં, તથા કોઈના દૃત થવું નહીં.

નારોદ્દેદ્વિપમાં નાવં ન વૃક્ષં ન ચ પર્વતમ્ ॥ ૧૭ ॥

અર્થઃ—વિપમ નૌકામાં, અથવા તૂટીફૂટી હોય અથવા લોકોથી ચીકાર બરાઇ ગયેલી હોય એવી નૌકામાં બેસવું નહીં, તેમ વૃક્ષ તથા પર્વત ઉપર ચઢવું નહીં.

મુસ્તાદિવાદનં નેદેદ્વિના દીપં ન રાત્રિમઃ ॥ ૧૮ ॥

અર્થઃ—મુખાદિને વાળની પેઠે બળવવું નહીં, અને રાત્રિમાં દીવા વિના અન્ધકારમાં કામી જવું નહીં.

નાદ્વારેણ વિશેદ્વેશ્મ ન ચ વક્ત્રં વિરાગયેત્ ॥

કથામજ્ઞં ન કુર્વોત ન ચ વાસોવિપર્યયમ્ ॥ ૧૯ ॥

અર્થઃ—ધરમાં પેસવાના દ્વાર સિવાય અન્ય રસ્તેથી કોઈના ઘરમાં પેસવું નહીં, તથા મુખને રંગવું નહીં અર્થાત્ દાઢી, મૂછ, આદિ રંગવાં નહીં, તેમજ મુખનું રૂપ સારૂ દેખાડવાને માટે ચૂર્ણાદિ વડે મુખને રંગવું નહીં, કોઈ કયા આદિમાં ભગ પાડવો નહીં તથા વસ્ત્રને ઉધું પહેરવું નહીં—તે ક્ષુદ્રતાનું લક્ષણ છે.

નાસંવૃતમુત્રઃ કુર્યાદ્વાસં જૃમ્ભાં તથા ક્ષુતમ્ ॥ ૨૦ ॥

અર્થઃ—મુખને ઢાંક્યા વિના હાસ, ખગાસું કે છીંક ખાવી નહીં, કેમકે તેમ કરવું તે અસમ્યતા છે.

આ પ્રકારના સફુપદેશને ગ્રહણ કરીને તેની અનુસાર, તથા તૃષ્ણા આદિનો પરિત્યાગ કરીને, તથા સત્ય બાપણાદિમાં નિષ્કા રાખીને જે મનુષ્ય શાસ્ત્રોક્ત ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરે છે તેને સદાચારી કહે છે. તે મનુષ્ય શ્રદ્ધા પૂર્વક ધર્મશુદ્ધિથી જેનું આચરણ કરે છે તેનું નામ સદાચાર છે. કેટલાક પોતાની શુદ્ધિને અનુસાર સદાચારના અર્થ તથા સ્વરૂપને વિલક્ષણ રીતે કહીને, કોઈ શુદ્ધિહીન મનુષ્યોની રચેલી એક કહાણીની પેઠે, શાસ્ત્રની ઉપેક્ષા કરે છે. તે લોકો કેવળ આસુરી સંપત્તિવાળા ધર્મમાર્ગમાં ધોક્કા દેનારા છે. તૃષ્ણા આદિનો પરિત્યાગ નહીં હોવાથી તથા સબ્ય શાસ્ત્રીય વ્યવહારની અખર નહીં હોવાથી પોતાના લાભ અને પૂજને માટે હાલના સમયમાં બહુ લોક આ પ્રકારના સદાચારનો ઉપદેશ કરતા જોવામાં આવે છે. તે લોકોથી બચવાને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ; તથા યજ્ઞ, દાન, તપ, આદિ રૂપ સદાચારમાં તત્પર પણ રહેવું જોઈએ.

પ્રતિ “દત્તત્સતાં ચેષ્ટિતમ્”નું વ્યાખ્યાન અ૦ ૧૪ સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૫.

ઉપસંહાર.

આ તો સદાચાર છે અને આ તો દુરાચાર છે એ પ્રમાણે સંપૂર્ણ સદાચાર. અને દુરાચારની ગણતરી કરવી કઠણ છે. તેથી શાસ્ત્રમાં જે કર્મ કરવાનો નિષેધ કર્યો છે તે પાપને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી દુરાચાર છે, અને જે કર્મ કરવાની આજ્ઞા કરી હોય તે કર્મ પુણ્યનું કારણ હોવાથી સદાચાર છે એમ સમજવું.

સામાન્ય તથા વિશેષ રૂપે ધર્મના બે વિભાગ છે. વર્ણ અને આશ્રમના વિચાર વિના જે ધર્મ સંપૂર્ણ મનુષ્ય માત્રે અવશ્ય આચરણ કરવા યોગ્ય છે તે સામાન્ય ધર્મ છે. અને જે ધર્મ વર્ણાશ્રમની અપેક્ષાથી નિરૂપણ કર્યો છે તે વિશેષ ધર્મ કહેવાય છે. તેમાં જે સામાન્ય ધર્મ છે તે સદાચારમાં મુખ્ય ગણાય છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:—

ક્ષમા સત્યં દમઃ શૌચં દાનમિન્દ્રિયસંયમઃ ।

અહિંસા ગુરુશ્રૂત્યા તીર્થાનુસરણં દયા ॥

આર્જવં લોભશૂન્યત્વં દેવવ્રાહ્મણપૂજનમ્ ।

અનમ્યમૂયા ચ તથા ધર્મઃ સામાન્ય ઉચ્યતે ॥મ.ગી.અ.૧૮-૪૨ મધુ. ટીકા.

અર્થ:—ક્ષમા, સત્ય બાપણ, દમ, શૌચ, દાન, ઇન્દ્રિયસંયમ, અહિંસા, ગુરુશ્રૂત્યા, શાસ્ત્ર અને વિદ્યાન (તીર્થ)નું અનુસરણ કરવું તે, દયા, સરલતા (આર્જવમ્), લોભનો અભાવ, ઇશદિ દેવતા તથા આદ્યોનું પૂજન, તથા અમૂયા ન કરવી-એ સર્વ સામાન્ય ધર્મ છે, અને મનુષ્ય માત્રે આચરણ કરવા યોગ્ય છે. (આ વિષય મહારાજના શ્લોક લઁ ગી. અ. ૧૮ સ્તો. ૪૨ ની મધુસૂદનસ્વામીની ટીકામાં લખેલા છે). ઇન્દ્રિયોના સર્વ પ્રકારે નિગ્રહ કરવો તેનું નામ દમ છે, અને ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખીને વિષયોનું સેવન કરવું તેને સંયમ કહે છે.

ગુરુશ્રૂત્યામાં ગુરુ ચન્દ્રથી માતા, પિતા તથા આચાર્ય આ ત્રણનું ગ્રહણ છે, કેમકે:—

ત્રયઃ પુરુષસ્વાતિગુરવો ભવન્તિ ॥ વૃં વિં સ્મૃં અં ૩૧ સૂં ૧ ॥

માતા પિતા આચાર્યથ ॥

” ॥ ૨ ॥

અર્થ:—પુરુષના માતા, પિતા અને આચાર્ય એ ત્રણ મોટા ગુરુ છે-આ ધર્મશાસ્ત્રના શ્રવણમાં માતા આદિ ત્રણને મોટા ગુરુ કહ્યા છે.

દયા ક્ષમાનમૂયા ચ શૌચાનાયાસમક્લમ્ ।

અકાર્પણ્યમસ્પૃહત્વં સર્વસાધારણાનિ ચ ॥

અર્થ:—દયા, ક્ષમા, અનસૂયા (અમૂલ્યોનો અભાવ), શૌચ, અનાયાસ, મગલ, કાર્ય-
ક્યનો અભાવ, અને નિઃસ્પૃહતા—એ સર્વના સાધારણ ધર્મ છે,

આ બૃહસ્પતિનું વચન પણ ગીતા અં ૧૮ ના શ્લોક ૪૨ ની મધુસૂદની ટીકામાં
આપેલું છે, દયા આદિનાં લક્ષણ પેણુ ત્યાં કહ્યાં છે. તેમા દયા અને ક્ષમા એ બેનાં લક્ષણ
પહેલાં કહેવામાં આવ્યાં છે અનસૂયા આદિનાં લક્ષણ અહીં લખીએ છીએ:—

ન ગુણાંગુણિનો હન્તિ સ્તૌતિ મન્દગુણાનપિ ।

નાન્યદોષેષુ રમતે સાડનસૂયા પ્રકીર્તિતા ॥

અર્થ:—ગુણી મનુષ્યોના ગુણોને ઢાંકવાનો પ્રયત્ન ન કરવો, ઉલટું થોડો ગુણ હોય
તેપણુ તેની સ્તુતિ કરવી, અને બીજાના દોષોને ખુલ્લા કરીને આનન્દ ન પામવો—તેનું
નામ અનસૂયા છે.

અભક્ષ્યપરિહારશ્ચ સંસર્ગશ્ચાપ્યનિર્ગુણૈઃ ।

સ્વધર્મે ચ વ્યવસ્થાનં શૌચમેતત્પ્રકીર્તિતમ્ ॥

અર્થ:—અભક્ષ્ય પદાર્થનો પરિહાર, તથા નિર્ગુણી અને નિન્દિત મનુષ્યથી અન્ય
અર્થાત્ સદ્ગુણીનો સંસર્ગ, અને પોતાના ધર્મમાં સ્થિર રહેવું, તેનું નામ શૌચ કહેવાય છે.

શરીરં પાઙ્ચતૈ ચેન સુશુભેનાપિ કર્મણા ।

અત્યન્તં તન્ન કર્તવ્યમનાયાસઃ સ ઉચ્યતે ॥

અર્થ:—કોઇ કર્મ અત્યન્ત શુભ હોય છતાં પણ તે કરવાથી શરીરને અત્યન્ત પીડા
થતી હોય તો તે કર્મ ન કરવું તેનું નામ અનાયાસ છે.

પ્રશસ્તાચરણં નિત્યમર્પશસ્તવિવર્જનમ્ ।

एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

અર્થ:—હમેશાં શ્રેષ્ઠ કર્મ કરવું અને નિકૃષ્ટ કર્મ ન કરવું—તેનો ત્યાગ કરવો, તેને
શાસ્ત્રનો પાર પામેલા વિદ્વાનો મંગલ કહે છે.

સ્તોકાદપિ પ્રદાતવ્યમદીનેનાન્તરાત્મના ।

अहन्यहनि यत्किंचिदकार्पण्यं हि तत्स्मृतम् ॥

અર્થ:—ચિત્તનો દીનભાવ કર્યા વિના રોજ રોજ અધિકારી મનુષ્યને થોડું થોડું
પણ કંઇક આપવું તેનું નામ અકાર્પણ્ય કહેવાય છે.

यथोत्पन्नेन संतोषः कर्तव्यो ह्यर्थवस्तुना ।

परस्वाचिंतयित्वार्थं साऽस्पृहा परिकीर्तिता ॥

અર્થ:—બીજાનું ધન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કર્યા વિના ન્યાય માર્ગથી પ્રાપ્ત થયેલા
ધનાદિ પદાર્થ (અર્થવસ્તુ) થી સંતોષ માનવો તેનું નામ અસ્પૃહા કહેવાય છે.

આ સાધારણ ધર્મેતું જાતમ મુનિએ જાતમ ધર્મસૂત્રમાં આત્માના ગુણ તરીકે નિરૂપણ કર્યું છે.

અથાષ્ટાવાત્મગુણા દયા સર્વભૂતેષુ ક્ષાન્તિરનમ્રયા શૌચમનાયાસો મંગલમકાર્પ-
ણ્યમસ્પૃહા ॥ ગૌ૦ ધ૦ સૂ૦ અ૦ ૮, સૂ૦ ૨૧ ॥

અર્થ:—સર્પૂર્ણ પ્રાણીઓ ઉપર દયા, શાન્તિ, અમ્રયાનો અભાવ, શૌચ, અનાયાસ, મંગલ, અકાર્પણ્ય અને અસ્પૃહા એ આઠ આત્માના ગુણ છે. અર્થાત આત્મા જેવી રીતે સર્વને માટે સાધારણ છે તેવી રીતે આ દયા આદિક ધર્મ પણ સર્વને માટે સાધારણ છે.

માટે ખીજી કપોલકલ્પિત વાતને સદાચાર ન માનતા સત્ય ભાષણ આદિ સાધારણ ધર્મસૂત્ર તથા શાસ્ત્રોના અન્ય સદુપદેશમાં નિષ્ઠા રાખીને વર્ણાશ્રમની યોગ્યતા અનુસાર યજ્ઞાદિક વિશેષ ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવાથી મનુષ્યોને દૈવી સંપત્તિ આદિ ઉત્તમ ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા ભક્તિ આદિના અધિકારી થવાય છે.

ઇતિ ઉપમંહાર અ૦ ૧૫ સમાપ્તઃ .

ઇતિ સદાચારપ્રકરણ સમાપ્તઃ

વેદાર્થચિન્તામણિ.

નીતિપ્રકરણ-૨.

વ્યવહારમાં રહેનાર મનુષ્યને સ્વલાવથી જ સદાચારનું રક્ષણ કરવામાં અમૈક પ્રકારની બાધ થાય છે. એ બાધાઓના નિમિત્તથી શ્રદ્ધાલુ ધર્માત્મા મનુષ્ય પણ કદાપિ 'વંચિત થઇ જાય છે. માટે મનુષ્યે સદાચાર દ્વારા ધર્મની રક્ષા કરવાને માટે પોતાનો વ્યવહાર નીતિ અનુસાર ચલાવવો જોઇએ. જેનો વ્યવહાર નીતિ અનુસાર થાય છે તે જ સદાચારની રક્ષા કરી શકે છે.

નીતિના સામાન્ય રૂપે એ બે છે-૧. સામાન્યનીતિ, ૨. રાજનીતિ. બંને પ્રકારની નીતિ સર્વ મનુષ્યે જાણવાની આવશ્યકતા છે તથાપિ રાજનીતિ રાજ્ય તથા રાજ્યની રક્ષા કરનાર મંત્રી, ન્યાયાધીશ, આદિને મુખ્ય ઉપયોગી છે. તે અન્ય મનુષ્ય ન જાણે તોપણ કોઇ વિશેષ હાનિ નથી. પરંતુ સામાન્યનીતિ તો સદાચાર અને ધર્મની રક્ષાને માટે સર્વ લોકે જાણવી જોઇએ. માટે સદાચાર પ્રકરણ પછી આ નીતિપ્રકરણ લખવાનું પ્રયોજન છે. રાજનીતિનો લેખ ક્ષત્રિયધર્મમાં આવશે. અહિં તો સામાન્યનીતિ માંત્રનો સંગ્રહ કરવામાં આવે છે.

મજ્જયા માનસં દુઃખં દન્યાચ્છરીરમૌપધૈઃ ।

एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ॥મ. મા. વ. પ. અ. ૨૨૬ શ્લો. ૧૭॥

અર્થઃ—બુદ્ધિથી વિચાર કરીને મનનું દુઃખ નિવૃત્ત કરવું જોઇએ, અને શરીરમાં થતા રોગોને બાપધથી દૂર કરવા જોઇએ, એ જ જ્ઞાનનું સામર્થ્ય છે વિપત્તિ આવે ત્યારે બાલક જેવા ન થવું—માલકની માફક રૂદન આદિ કરવાથી દુઃખ દૂર થતું નથી.

एकं हन्यान्न वा हन्यादिपुर्मुक्तो धनुष्मता ।

बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्याद्राष्ट्रं सराजकम् ॥મ. મા. ૩. પ. અ. ૩૩ શ્લો. ૪૮॥

અર્થઃ—ધનુષમાંથી છટેલ બાણ કદાપિ એકને મારશે અથવા લક્ષ્ય ચૂકી જાય તો કોઇને પણ ન મારે. પરંતુ બુદ્ધિમાન મનુષ્યે છોડેલું બુદ્ધિ રૂપી બાણ રાજ્ય સહિત સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રનો નાશ કરી શકે.

एकः पापानि कुरुते फलं भुंक्ते महाजनः ।

भोक्तारो विप्रमुच्यन्ते कर्ता दोषेण लिप्यते ॥

,,

,,

॥ ૪૨ ॥

અર્થ:—એક મનુષ્ય પાપ કરે છે, છતાં તેનું ફલ અનેક લોકને ભોગવવું પડે છે. ફલ ભોગવનાર તો પાપથી મુક્ત થાય છે, જ્યારે કરનાર તો દોષથી લેસાયમાન થાય છે અર્થાત્ તેને પરલોકમાં દુઃખ મળે છે.

एकः स्वादु न भुञ्जीत एकश्चार्थान्न चिन्तयेत् ।

एको न गच्छेदध्वानं नैकः सुप्तेषु जाग्रयात् ॥ ૧૧ ॥ ૪૬ ॥

અર્થ:—કોઈ સ્વાદિષ્ટ પદાર્થ ખાતો હોય તો તે એકલે ન ખાવો જોઈએ, પરંતુ બીજાને આપી ખાવો જોઈએ. એકલા ખાનાર પીનારનું ચિત્ત બહુ હુદ્ડ થાય છે. અને કોઈ મહાન કાર્ય કરવું હોય તો એકલાએ તેનો વિચાર કરવો યોગ્ય નથી. લાંબે રસતે એકલાએ ન જવું જોઈએ અર્થાત્ દુઃખમાં સહાયતા કરવાને માટે બીજા મનુષ્યને અવસ્ય સાથે લેવો જોઈએ. ધણા માણસોની વચ્ચે સુતેલા હોઈએ તો એકલાએ જાગવું નહીં, કેમકે ચોરી થાય તો તેને માથે પડે.

जयेत्कर्तव्यं दानेन सत्येनानृतवादिनम् ।

क्षमया क्रूरकर्माणमसाधुं साधुना जयेत् ॥ મ. મા. ડ. પ. અ. ૧૧૪-૬ ॥

અર્થ:—લોભાને વશ કરવો હોય તો તેને ધનાદિ આપીને વશ કરવો જોઈએ, બૂઝુ ખોલનારને સત્ય સાપચુ વડે જીતવો જોઈએ, ક્રૂર કર્મ કરનારને ક્ષમાથી જીતવો, અને દુર્જનને સજ્જનતાથી જીતવો જોઈએ.

शत्रोरपि गुणान्ग्राह्या दोषा वाच्या गुरोरपि ।

सर्वथा सर्वयत्नेन पुत्रे शिष्ये हितं वदेत् ॥ મ. મા. વિરા. પ. અ. ૫૧ શ્લો. ૧૫ ॥

અર્થ:—શત્રુના ગુણ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. અને ગુરૂના દોષ પણ કહેવા જોઈએ. અને સર્વ પ્રકારે પ્રયત્ન કરીને પુત્ર અને શિષ્યને હિતેશાં હિતની વાત જ. કરવી જોઈએ.

शत्रोरपि गुणा वाच्या दोषा वाच्या गुरोरपि ।

इति सद्रंशजातानां स्वभावश्च सतामपि ॥ સૌ. પુ. અ. ૫૮-૪૯ ॥

અર્થ:—શત્રુના પણ ગુણ કહેવા, અને ગુરૂના પણ દોષ કહેવાએ ઉત્તમ કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલાઓનો તેમ સત્પુરુષોનો સ્વભાવ છે.

त्यजेदेकं कुलस्यार्थं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ।

ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्थं पृथिवीं त्यजेत् ॥ મ. મા. આ. પ. અ. ૧૧૪-૩૮, ૯ ॥

અર્થ:—એક દુરાચારી મનુષ્યનો ત્યાગ કરવાથી કુલની રક્ષા થતી હોય તો તે એકનો ભાગ કરીને કુલની રક્ષા કરવી જોઈએ, એક ગામની રક્ષાને માટે એક કુલનો ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. અને એક રાજ્યના સુખને માટે એક ગામનો પણ ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે. અને અંપૂર્ણ પૃથિવીનો ભાગ કરીને પણ પોતાની રક્ષા કરવી જોઈએ અર્થાત્ અંપૂર્ણ સંપત્તિ પોતાના સુખને માટે છે. માટે તેનાથી દુઃખ થવું હોય તો તેનો પણ ત્યાગ કરવો એ જાવ છે.

વૈરં પદ્મસમુત્થાનં તદ્દ્યુધ્યન્તિ પંડિતાઃ ।

સ્ત્રીકૃતં વાસ્તુજં વાગ્જં સસાપત્નાપરાધજમ્ ॥ મ.ભા.શા.પ.અ. ૧૩૯-૪૨ ॥

અર્થ:—સ્ત્રીના નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થતું, તથા ધનના નિમિત્તથી, તથા અન્યોન્ય વાણી બોલવાથી, તથા શત્રુ (સપત્ન)ના નિમિત્તથી, તથા અપરાધથી થતું-એ પાંચ પ્રકારનું વૈર હોય છે એમ બુદ્ધિમાન લોક જાણે છે.

અકૃત્વા પરસન્તાપમગત્વા સ્વલમન્દિરમ્ ।

અવલેશયિત્વા ચાત્માનં યદલ્પમપિ તદ્દહુ ॥

અર્થ:—ખીજને દુઃખ ન દષ્ટને, ખસ પુરૂષની પાસે યાચના કરવાને ન જતાં, અને આપણા શરીરને બહુ કષ્ટ ન દેતાં જે કાંઈ થોડું પણ પ્રાપ્ત થાય તે બુદ્ધિમાન લોકોને માટે બહુ છે.

શુરુત્મવતાં શાસ્તા શાસ્તા રાજા દુરાત્મનામ્ ।

इह मच्छन्नपापानां शास्ता वैचस्वतो यमः ॥ वसि. स्मृ. अ. २०, श्लो. ३ ॥

અર્થ:—આત્મજ્ઞાની લોકોના શાસ્તા (શાસન કરનાર) શુરૂ છે, દુરાચારી લોકોને શાસન કરનાર રાજા છે, અને અહીં જે લોકોએ શુભ પાપ કર્યા છે તેમના શાસ્તા યમરાજ છે.

मृगमीनसज्जनानां तृणजलसन्तोषविहितवृत्तीनाम् ।

लुब्धकधीवरपिथुना निष्कारणं वैरिणो जगति ॥ नी. श. श्लो. ५० ॥

અર્થ:—આ જગતમાં મૃગનું જીવન ધામ છે, માછલીનું જલ છે, અને સજ્જનનું જીવન સન્તોષ છે. પરંતુ મૃગને શિકારી (લુબ્ધક), માછલીને મચ્છીમાર (ધીવર), અને સજ્જનનો યુગલોપાર-એ તથા વિના કારણ વૈરી છે.

कुग्रामवासः कुलहीनसेवा कुभोजनं क्रोधमुखी च भार्या ।

पुत्रश्च मूर्खो विधवा च कन्या विनाग्निना पट् मदहन्ति कायम् ॥

वृ. चा. द. नी. अ. ४, श्लो. ८ ॥

અર્થ:—કુગ્રામમાં રહેતું તે, કુલહીન મનુષ્યની સેવા કરવી તે તથા ખરાબ ભોજન કરતું તે, તથા ક્રોધાળી પત્ની હોવી તે, તથા મૂર્ખ પુત્ર હોવો અને કન્યા વિધવા હોવી તે-હ અગ્નિ વિના શરીરને દાહ કરે છે.

परोऽप्यपत्यं हितकृद्ययौषधम्

स्वदेहजोऽप्यामयवत्सुतोऽहितः ।

छिन्धात्तदङ्गं यदुतात्मनोऽहितं

जेपं मुखं जीवति यद्विवर्जनात् ॥ भा.पु.स्क. ७ अ. ५ श्लो. ૩૭ ॥

અર્થ:—જંગલમાં થતી વનસ્પતિની સાથે આપણો કાંઈ સંબંધ નથી, તથાપિ તે આપણે આપણા રોગને દહાવવાથી આપણા મિત્ર રૂપ છે. પરંતુ રોગ તો આપણા શરીરમાં

જ થાય છે, તથાપિ તે આપણા હિતકારી ન હોવાથી શુભ જ છે તેવી રીતે આપણું હિત કરનાર અન્યતો પુત્ર હોય તો પણ શું થયું ? તેને જ પુત્ર માનવો બેઠાએ, કેમકે તે ઔપધની માફક આપણો મિત્ર છે. અને પુત્ર યદ્યપિ આપણા શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ આપણો આઝાકારી તથા હિતકારી ન હોય તો તેને રોગની માફક શુભ જ બાણ્યો. શરીરનું કોઈ પણ અંગ સડી જાય તો તે અંગને કાપી નાંખવું યોગ્ય છે, કેમકે તેના ત્યાગથી બાકી સર્વ શરીર સુખી રહે છે, નહિંતો ધીરે ધીરે સર્વ શરીરને સડાવી નાંખે. તેવી રીતે દુરાચારી પુત્ર ઉપર મોહ કરીને બાકી સર્વ કુટુંબને દુઃખ દેવું યોગ્ય નથી. તેના જ પારત્યાગ કરવો બેઠાએ.

મૂર્ચશિષ્યોપદેશેન દુષ્ટસ્ત્રીભરણેન ચ ।

દુઃસ્વૈત્ સંપયોગેન પળ્લિતો વ્યવસીદતિ ॥ ૬૮, ૬૯ ॥

અર્થ:—મૂર્ખ શિષ્યને ઉપદેશ દેવાથી, દુરાચારિણી સ્ત્રીનું પોષણ કરવાથી, અને દુઃખી, મનુષ્યોની સાથે નિષ્પ્રયોજન વ્યવહાર રાખવાથી વિક્ષાન્ મનુષ્ય પણ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. દુઃખીને સમય પર ઉપકાર કરીને દૂર રહેવું બેઠાએ.

પટેતાનુરુપો જહ્યાદ્વિન્નનાવમિવાર્ણવે ।

અપ્રવક્તારમાચાર્યમનધીયાનમૃત્વિજમ્ ॥ ૬૯, ૭૦ ॥

અરક્ષિતારં રાજાનં માર્યાં ચાપ્રિયવાદિનીમ્ ।

ગ્રામકામં ચ ગોપાલં વનકામં ચ નાપિતમ્ ॥ ૭૧ ॥

અર્થ:—જે આપણા શુદ્ધ છે પરંતુ ધર્મને ઉપદેશ કરતા ન હોય, જે ઋત્વિક્ષ છે, છતાં જેણે વેદનું અધ્યયન કર્યું નથી, રાજા છે પરંતુ પ્રગ્નનું પાલન કરતો નથી, હમેશાં અપ્રિય બોલનારી પત્ની, ગામમાંથી બહાર જવાની ઇચ્છા રહિત ગોરાળ, તથા જંગલમાં રહેવાની ઇચ્છાવાળો હજમ-એ સર્વનો સમુદ્રમાં ભાગેલી નૌકાની માફક પુરૂષે ત્યાગ કરવો બેઠાએ; કેમકે જેવી રીતે ફૂટેલી નૌકા પાણીમાં તરવાને માટે કામ લાગતી નથી, તેવી રીતે આ કોઈ પણ આપણા કામનાં નથી. ગાયોને જંગલમાં લઈ જઈને ગાયોને સારી રોત્તે; ઘાસ ચરાવવું તથા પાણી પાવું વગેરે કામ ગોવાળનું છે. જે તે ગામની બહાર જંગલમાં જવાની ઇચ્છા ન રાખતો હોય તો તેનાથી ગાયની સેવા બનવાની નથી, માટે તેનો પરિ-ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. વળી વખત બેઠાએ હજમનું કામ પડે છે, છતાં તેને જંગલમાં રહેવું પ્રિય હોય તો તેનાથી લેઢાનું કામ બનવાનું નથી. માટે તેનો પણ ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે. (બાકી સર્વ સ્પષ્ટાર્થ છે)

પૂર્વે સન્માનના યત્ર પશ્ચાન્નૈવ વિમાનના ।

જહ્યાત્તસચ્ચવાન્ સ્થાનં શત્રોઃ સંમાનિતોઽપિ સન્ ॥ ૭૨, ૭૩ ॥

અર્થ:—જે સ્થાનમાં પહેલાં સન્માન થતું હતું, અને યદીથી ત્યાં આપણું અપમાન થતું હોય, તો બુદ્ધિમાન (સચ્ચવાન્) મનુષ્યે તે સ્થાનને ત્યાગ કરવો બેઠાએ. શત્રુ તરફથી સન્માન થતું હોય તોપણ તે સ્થાનમાં રહેવું ન બેઠાએ.

કૃતવૈરે ન વિશ્વાસઃ કાર્યસ્તિહ સુહૃદ્યપિ ।

છન્નં પ્રતિપ્તે વૈરં ગૃહોઽગ્નિરિવ દારુણ ॥

અર્થઃ—અહાય આપણો સુહૃદ્ હોય તોપણ તે વૈરી થતાં તેનો વિશ્વાસ ન કરવો; કેમકે જેવી રીતે લાકડામાં અગ્નિ ગુપ્ત રીતે રહે છે, તેવી રીતે મનુષ્યના હૃદયમાં વૈર પણ છુપુ રહે છે.

દુષ્ટં પન્થાનમાસાદ્ય યો મોહાદુપપચતે ।

આત્મનો વલમજ્ઞાય તદન્તં તસ્ય જીવિતમ્ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્ય પોતાના બળનો ખ્યાલ ન કરતાં અજ્ઞાનતાથી દુષ્ટ માર્ગનું અવલંબન કરીને તેમાં ઉપસ્થિત થાય છે, તેનું જીવન તેનાથી જ સમાપ્ત થાય છે.

વિદ્યા શૌર્યં ચ દાસ્યં ચ વલં ધૈર્યં ચ પञ્ચમમ્ ।

મિત્રાણિ સહજાન્યાહુર્વર્તયન્તીહ તૈવુધાઃ ॥

અર્થઃ—વિદ્યા, શૂરતા, દક્ષતા, બળ તથા ધૈર્ય—એ પાંચેને વિદ્વાન્ લોક સહેજે મિત્ર કહે છે. તે લોક તે મિત્રોના આશ્રય લઇને પોતાનું જીવન ચલાવે છે.

નિવેશનં ચં કુપ્યં ચ ક્ષેત્રં માર્યાં સુહૃજ્જનઃ ।

પૃતાન્યુપહિતાન્યાહુઃ સર્વત્ર લભતે પુમાન્ ॥

અર્થઃ—ઘર (નિવેશન), ગ્રાંથુ ધરેનાં પાત્ર, જમીન; આ તથા સુહૃદ્ લોક—એ પાંચેને પડિત લોક ઉપમિત્ર કહે છે. એ પાંચ મનુષ્યને સર્વત્ર મળે છે.

સર્વત્ર રમતે માણઃ સર્વત્ર ચ વિરાજતે ।

ન વિભીષયતે કથિદ્વિપિતો ન વિમેતિ ચ ॥

અર્થઃ—સુદ્ધિમાન્ મનુષ્ય સર્વ જગ્યાએ રમણ કરે છે, અને સર્વત્ર તેની શોભા હોય છે, કાંઈ તેને લય બતાવી શકતો નથી, અને લય બતાવવાથી તે ડરતો પણ નથી.

નિત્યં બુદ્ધિમતોઽપ્યર્થઃ સ્વલ્પકોઽપિ વિવર્ધતે ।

દાસ્યેણ કુર્વતઃ કર્મ સંયમાત્પ્રવિતિપ્રતિ ॥

અર્થઃ—સુદ્ધિમાન્ મનુષ્યને ધન થોડું હોય તો પણ તે વધે છે, સંયમ—શાસ્ત્રી કુશલતાથી કામ કરવાથી તેને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે.

ગૃહં ક્ષેત્રાણિ મિત્રાણિ સ્વદેશ इति चापरे ।

इत्येवमवसीदन्ति नरा बुद्धिर्विपर्यये ॥

અર્થઃ—અને અન્ય સુદ્ધિહીન મનુષ્યને કાર્યવશાત્ વિદેશમાં જવાનું આવે; તો, સુદ્ધિની વિપરીતતાથી “ મારું ઘર, મારી જમીન, મારો મિત્ર, મારો સ્વદેશ ” એવી ચિન્તા કરીને દુઃખી થાય છે.

સા ભાર્યાં યા પ્રિયં વ્રૂતે સ પુત્રો યત્ર નિર્વૃત્તિઃ ।

✓ તન્મિત્રં યત્ર વિશ્વાસઃ સ' દેશે યત્ર જીવ્યતે ॥ „ ॥ ૯૬ ॥

અર્થઃ—જે આપણને પ્રિય લાગે એવી વાણી બોલે તેનું નામ ભાર્યા છે, અને જે પુત્રથી સુખ મળે તે જ પુત્ર છે. જેનો વિશ્વાસ કરી શકાય તે જ મિત્ર છે, અને જે દેશમાં આપણી જીવકા ચાલે તે જ સ્વદેશ છે.

કુપુત્રે નાસ્તિ વિશ્વાસઃ કુભાર્યાં કુતો રતિઃ ।

કુરાજ્યે નિર્વૃત્તિર્નાસ્તિ કુદેશે નાસ્તિ જીવિકા ॥ „ ॥ ૯૭ ॥

અર્થઃ—કુપુત્રમાં વિશ્વાસ નથી, કુભાર્યામાં પ્રીતિ નથી, કુરાજ્યમાં સુખ નથી, અને કુદેશમાં નિર્વાહ થતો નથી.

કુભાર્યાં ચ કુપુત્રં ચ કુરાજાનં કુસૌહૃદમ્ ।

કુસંવન્ધં કુદેશં ચ દૂરતઃ પરિવર્જયેત્ ॥ „ ॥ ૯૮ ॥

અર્થઃ—કુભાર્યા, કુપુત્ર, કુરાજ, કુસૌહૃદ, કુસંવન્ધ અને કુદેશનો દૂરથી જ પરિત્યાગ કરવો.

ન શુષ્કચૈરં કુર્વોત વાહુભ્યાં ન નદીં તરેત્ ।

અનર્થકમનાયુષ્યં ગોવિષાણસ્ય ભક્ષણમ્ ॥

દન્તાશ્ચ પરિમૃજ્યન્તે રસશ્ચાપિ ન લભ્યતે ॥ મ. મા. શા. પ. અ. ૧૪૦—૫૬ ॥

અર્થઃ—જેથી કાંઈ પ્રયોજન નથી એવું વૈર કરવું નહીં. અને હાથ વડે નદી તરવી નહીં. નાનું શીંગડું ચાવવાથી કાંઈ પ્રયોજન નથી, ઉલટું આયુની હાનિ કરતા છે, અને દાંત વડે, અને કાંઈ રસ તેમાંથી મળતો નથી. અર્થાત્ વિચાર કર્યા વિના કામની સાથે વૈર કરવું, તથા પૂર્ણ બલ વિના મહાન કાર્ય શરૂ કરવું, તથા નિષ્પ્રયોજન ભર્યું એકા કરવી ઉચિત નથી.

ઋણશેષમગ્નિશેષં શત્રુશેષં તથૈવ ચ ।

પુનઃ પુનઃ પ્રવર્ધન્તે તસ્માચ્છેપં ન ધારયેત્ ॥ „ ॥ ૫૮ ॥

અર્થઃ—બાકી રહેલી વસ્તુનું નામ શેષ છે. ઋણશેષ, અગ્નિશેષ તથા શત્રુશેષ રહેવાથી તે વારંવાર વધે છે, તેથી તેમને નિઃશેષ કરી દેવાં જોઈએ અર્થાત્ તેમાંનું કંઈ બાકી ન રાખવું જોઈએ.

વર્ધમાનમૃણં તિષ્ઠેત્પરિભૂતાશ્ચ શત્રવઃ ।

જનયન્તિ ભયં તીવ્રં વ્યાધયશ્ચાપ્યુપેક્ષિતાઃ ॥ „ ॥ ૫૯ ॥

અર્થઃ—વધતું જતું ઋણ બાકી રહે તો તે, તથા ઉપેક્ષા કરાયેલો રોગ, તથા પરાભવ પામેલા શત્રુઓ-એ ભારે ભય ઉત્પન્ન કરનારા છે.

નાસમ્યક્કૃતકારી સ્યાદગ્રમત્તઃ સદા ભવેત્ ।

કંટકોઽપિ હિ દુશ્ચિન્તા વિકારં કુરુતે ચિરમ્ ॥ ૧૧ ॥ ૬૦ ॥

અર્થઃ—કાઈ કાર્યનો આરંભ કરીને તેને પૂર્ણ કર્યા વિના ઉપરામ ન પામવું. હમેશાં પ્રમાદરહિત થવું. તુચ્છ કાંટા પણ અગત્યર રીતે કાઢવામાં ન આવે તો તે સાંભા કાળ સુધી વિકાર કરે છે.

આત્મજ્ઞસ્યં પરો ધર્મઃ ક્ષમા ચ પરમં વલમ્ ।

આત્મજ્ઞાનં પરં જ્ઞાનં ન સત્યાદ્વિદ્યતે પરમ્ ॥

અર્થઃ—અહિંસા પરમ ધર્મ છે, ક્ષમા મોટું બલ છે, આત્મજ્ઞાન એ મોટું જ્ઞાન છે, તથા સત્યથી મોટી કોઈ વસ્તુ નથી.

સદ્ભાવેન હરેન્મિત્રં સદ્ભાવેન ચ વાન્ધવાન્ ।

સ્ત્રીમૃત્યૌ પ્રેમમાનામ્યાં દાક્ષિણ્યેનેતરં જનમ્ ॥

અર્થઃ—શુદ્ધ પ્રેમથી મિત્રને વશ કરવો, અને શુદ્ધ પ્રેમથી જ બંધુને પણ વશ કરવા. સ્ત્રી અને ભૂત્યને પ્રેમ અને માનથી વશ કરવાં. બાકી સર્વ મનુષ્યની સાથે અતુલ્ય વર્તણૂક કરીને તેમને વશ કરવા.

દુષ્ટા માર્યા શતં મિત્રં મૃત્યુચોત્તરદાયકઃ ।

સતર્પે ચ ગૃહે વાસો મૃત્યુરેવ ન સંશયઃ ॥ જા. ની. દ. અ. ૧, શ્લો. ૫ ॥

અર્થઃ—દુષ્ટ સ્વભાવવાળી સ્ત્રી, તથા શત મિત્ર, સાચો જવાબ દેનાર નોકર, તથા સર્પવાળા ઘરમાં રહેવું—એ મર્ત મૃત્યુનાં જ કારણ છે એમાં શંકા નથી. માટે તેં સર્વનો પરિત્યાગ કરવો એ શ્રેષ્ઠ છે.

સ્નાને જપે ચ હોમે ચ સ્વાધ્યાયે પિતૃતર્પણે ।

ગોદેવાતિથિપૂજાસુ નિરાલસ્યો ભવાનય ॥

સ્કાં ૫૦ સ્વં ૩, ધર્મં ૨૦ સ્વં ૩, અં ૧૧ શ્લો ૨૩ ॥

અર્થઃ—હે નિષ્પાપ ! સ્નાન કરવામાં, જપ કરવામાં, હોમ કરવામાં, અભ્યાસ કરવામાં, પિતૃતર્પણમાં, ગાય, દેવ અને અતિથિની સેવા કરવામાં, ઇત્યાદિ નિત્યકર્મ કરવામાં આલસ્ય ન રાખવું.

ક્રોધં દ્વેષં મયં જ્ઞાત્યં પૈશુન્યમસદાગ્રહમ્ ।

કૌટિલ્યં દંભમુદ્વેગં યત્નેન પરિવર્જयेત્ ॥

૧૧ ॥ ૨૪ ॥

અર્થઃ—ક્રોધ, દ્વેષ, ભય, શકતા, યુગ્મી, ખોટો આગ્રહ, કુટિલતા, દંભ, ઉદ્વેગ, એ સર્વનો યતનપૂર્વક ત્યાગ કરો. વિશ્વશત્રુ વેપ, ભાષા, આદિ વડે લોકોમાં પુન્યત્વશુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવાં પ્રયત્ન કરવો તથા લોકોની આગળ જપ ધ્યાનાદિને પ્રકટ કરવાં તે સર્વ દંભ કહેવાય છે.

અતિવિદ્યામતિશ્રદ્ધામતિપુણ્યમતિસ્મૃતિમ્ ।

અત્યુત્સાહમતિરુચાતિમતિધૈર્યં ચ સાધય ॥

” ॥ ૨૮ ॥

અર્થઃ—અધિક વિદ્યા, અધિક શ્રદ્ધા, અધિક પુણ્ય, અધિક સ્મરણશક્તિ, અતિ ઉત્સાહ, સતકર્મથી ઉત્પન્ન થતી અતિકીર્તિ અને અતિ ધૈર્ય સંપાદન કરો.

(“ અતિ સર્વત્ર વર્જયેત્ ” આ પ્રમાણે અહીં લાગુ પડતું નથી.)

સદ્વેપો ભવ પાશ્વંદે સરાગઃ સજ્જનેષુ ચ ।

દુર્વેપો ભવ દુર્મત્રે વધિરઃ પિશુનોક્તિષુ ॥

” ॥ ૨૯ ॥

અર્થઃ—ચાર મનુષ્ય મળીને કંઈ કાર્ય સંબંધી દુષ્ટ મંત્રણા કરી હોય તે ઉપર લક્ષ ન આપવું. અને ચાડી કરનાર ચાડી કરતો હોય ત્યારે બહેરા થવું, કોઈનું પાખંડ જોઈને આપણે ઉદાસીન રહેવું ઠીક છે એવું કેટલાક બકતો કહે છે. પરંતુ એ ધર્મથી વિરુદ્ધ છે. સંન્યાસાશ્રમીને તો ઉપેક્ષા કરવી એ ધર્મ છે. પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમી ઉપેક્ષા કરી શકતા નથી. તેમને તો પાખંડ દેખેાગ્ય જ છે. પોતે દષ્ટ દેવામાં સમર્થ હોય તો દષ્ટ દેવો જોઈએ. નહિંતો રાજપુરુષો પાસે દષ્ટ દેવરાવવો જોઈએ. નહિંતો ખીજનું પાખંડ છુપાવવાના પાપના ભાગી થવાય છે. પાપ કરવું, પાપ કરાવવું, પાપ કરવામાં સંમતિ આપવી, એ સર્વ પાપનું કારણ છે. સમર્થ મનુષ્યે પાપને જોઈને તેની ઉપેક્ષા કરવી તે પાપ કરવાની અનુમતિ દેવા બરાબર હોવાથી પાપ જ છે.

ધૂતૈ ચણ્ડે શઠં ક્રૂરં કિતવં ચપલં ચલમ્ ।

પતિતં નાસ્તિકં જિહ્વં દૂરતઃ પરિવર્જય ॥

” ॥ ૩૦ ॥

અર્થઃ—ધૂતૈ, કોધી(ચણ્ડ), શઠ, ક્રૂર, જીભારી (કિતવ), ચપળ, ખમ, પતિત, નાસ્તિક તથા કૂટિલ એમનો દૂરથી જ ત્યાગ કરવો, અર્થાત્ તેમનો સંગ કદાપિ ન કરવો.

આત્મપ્રશંસાં મા કાર્પીઃ પરિજ્ઞાતેક્ષિતો ભવ ।

ધને સર્વકુટુંબે ચ નાત્યાસક્તઃ સદા ભવ ॥

” ॥ ૩૧ ॥

અર્થઃ—પોતાની પ્રશંસા કદાપિ ન કરવી. ખીજની મુખમુદ્રા, વાણી, આદિ જોઈને તેમના અન્નાકરણનો ભાવ જાણવાનું સામર્થ્ય સંપાદન કરો અર્થાત્ ઇસારા માત્રથી સામાના જાણને જાણવો જોઈએ. અને ધન તથા કુટુંબમાં બહુ આસક્તિ ન રાખવી.

પત્ન્યાઃ પતિવ્રતાયાશ્ચ જનન્યાઃ શ્વશુરસ્ય ચ ।

સતાં ગુરોશ્ચ વચને વિશ્વાસં કુરુ સર્વદા ॥

” ॥ ૩૨ ॥

અર્થઃ—પતિવ્રતા સ્ત્રીના, પોતાની માતાના, સસરાના, સત્ પુરુષોના તથા સ્વાર્થ રહિત ગુરૂના વચનમાં વિશ્વાસ કરવો. તેમનાથી અન્યના વચન ઉપર બહુ પરીક્ષા કરીને વિશ્વાસ કરવો જોઈએ.

સત્કથાયાં સદાચારે સદ્ગતે ચ સદાગમે ।

ધર્માદિસંગ્રહે નિત્યં તૃષ્ણાં કુરુ મહામતે ॥

૧, ૨૨ ॥

અર્થ:—ધનાદિની તૃષ્ણા છોડીને પરમેશ્વર સંબંધી સત્કથા શ્રવણ કરવામાં, સદાચારમાં, સત્યભાષણ, અહિંસા, આદિ સદ્ગતમાં, સત શાસ્ત્રનો વિચાર કરવામાં તથા ધર્મનો સંગ્રહ કરવામાં હમેશા તૃષ્ણા રાખો.

માતાપિતૃભ્યાં ન કરોત કામાન્

બન્ધૂનશોકાન્ન કરોતિ યો વા ।

કીર્તિં દિ વા નાર્જયતે ન માનં

નરઃ સ જાતોઽપિ મૃતોઽન્ન લોકે ॥

સ્કાં પું સ્વં ૧, કૌં સ્વં ૨, અં ૧૬ શ્લોં ૩ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય કદાપિ માતા પિતાને ઈષ્ટ પદાર્થ (જ્ઞાન) આપતો નથી, તથા પોતાના બન્ધુનું દુઃખ નિવારણ કરવાને કોઈ પ્રયત્ન કરતો નથી, અથવા ધર્મ દ્વારા કીર્તિ કે માન ઉત્પન્ન કરતો નથી, તે મનુષ્યને જીવતાં જતાં આ જગતમાં મરેલા જેવો ગણાયો. માટે મનુષ્યે માતા પિતાની સેવા કરવી તથા પોતાના બન્ધુને દુઃખથી નિવૃત્ત કરવા તથા ધર્મચરણ દ્વારા કીર્તિ અને માન સંપાદન કરવા યોગ્ય છે.

કિમાદર્શન ચાન્ધસ્ય કિં યદૈર્ધૈશ્યજીવિનઃ ।

કિં પુસ્તકેન મૂર્ખસ્ય હસ્ત્રીકસ્ય ધનેન કિમ્ ॥

સ્કાં પું સ્વં ૩, વ્રં સ્વં ૩, અં ૧૪ શ્લોં ૩ ॥

અર્થ:—અન્ધ મનુષ્યને દર્પણનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. શિક્ષા માગીને જીવન ચલાવનારને રહેવાને ધરતું કાંઈ પ્રયોજન નથી. મૂર્ખને પુસ્તકથી કોઈ પ્રયોજન નથી, અને જેને શ્રી નથી તેને ધનનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. અર્થાત્ અંધાદિ દર્પણાદિની ઇચ્છા કરે તો તે મૂર્ખતાનું જ સ્વરૂપ છે.

સ્ત્રી વિનશ્યતિ ગર્વેણ તપઃ ક્રોધેન નશ્યતિ ।

ગાવો દૂરપચારેણ શૂદ્રાન્નેન દ્વિજોત્તમાઃ ॥

સ્કાં પું સ્વં ૫, રેવાં સ્વં ૩, અં ૮-૧૬ ॥

અર્થ:—રૂપાદિના ગર્વથી સ્ત્રીનો નાશ થાય છે, તપનો ક્રોધથી નાશ થાય છે-ક્રોધી ક્રાપ્તને શાપ દઈને તપનો નાશ કરી દે છે, ગાય ગામની નજીકનું સ્થાન છોડીને જંગલમાં ચરવા જવાથી નાશ પામે છે, કેમકે વ્યાધાદિ પકડે અથવા ચોરાદિ લઈ જાય, અને બાહ્ય લોભથી અસત ચક્રનું અન્ન વગેરેનો પ્રતિગ્રહ કરવાથી નષ્ટ થાય છે.

દ્વાષ્ટમૌ કણ્ટકૌ તીક્ષ્ણૌ શરીરપરિશોષિણૌ ।

યથાધનઃ કામયતે યથા કુપ્યત્યનીશ્વરઃ ॥ સ્કાં પું સ્વં ૬ અં ૨૦૯-૩૩ ॥

અર્થ:—જે નિર્ધન મનુષ્ય ધન વિના નાના પ્રકારનાં કાર્ય કરવાની ઇચ્છા કરે છે અને જે મનુષ્ય ક્રોધનો પણ સ્વામી ન હોવા છતાં ક્રોધ કરે છે, એ ઇચ્છા અને ક્રોધ આ બંનેના શરીરને સંકળી નાંખનાર બહુ ભારે તીક્ષ્ણ કાંટા જેવા છે અર્થાત્ તેમને તે ઇચ્છા અને ક્રોધનો કલેશ હમેશાં થયા કરે છે.

શ્વ:કાર્યમથ કુર્વીત પૂર્વાહ્ને ચાપરાહ્નિકમ્ ।

ન હિ પ્રતીક્ષતે મૃત્યુઃ કૃતં વાસ્ય ન વા કૃતમ્ ॥ ૧૧ ॥ અ. ૨૬૬-૧૮ ॥

અર્થ:—આવતી કાલે કરવાનું હોય તે કાર્ય બને તો આજ જ કરવું નોંધાવે, અને સાંજે કરવાનું હોય તે સવારમાં જ કરવું નોંધાવે, કેમકે જ્યારે મૃત્યુનો સમય આવે છે ત્યારે “ આ મનુષ્યે આ કામ પૂર્ણ કર્યું છે કે નહીં ” તેના તે વિચાર કરવું નથી. માટે સતકર્મ કરવામાં મનુષ્યે વિલંબ કરવો યોગ્ય નથી.

નિન્દ્યા નીચાચ્ચ સંપત્તિર્વિપત્તિર્મહતા વરા ॥

અહો સદ્યઃ સતાં કોપશ્ચોપકારાય કલ્પતે ॥ત્ર.વૈ.પુ.ક.જ.સ્વ.પૂ.અ.૧૮૧લો.૧૨૫॥

અર્થ:—નીચ મનુષ્યનો આશ્રય લઇને સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી હોય તો તે પણ નિન્દાને જ યોગ્ય છે, અને મહાન પુરુષનો આશ્રય કરતાં વિપત્તિ પણ આવે તોપણ તે શ્રેષ્ઠ છે. આશ્ચર્યની વાત છે કે સત્પુરુષોનો કોપ ઉપકારક થઈ પડે છે.

ઉત્તમૈઃ સહ સાઙ્ગત્યં પण्डितैઃ સહ સત્કથામ્ ।

અલુબ્ધૈઃ સહ મિત્રત્વં કુર્વાણો નાવસીદતિ ॥મ.ગ.પુ.આ.કા.અ.૧૦૮ ૧લો.૧૨॥

અર્થ:—ઉત્તમ સદાચારી મનુષ્યની સાથે સંગતિ કરવી યોગ્ય છે. વળી શાઓને જાણનાર વિદ્વાનોની સાથે ઇશ્વર સંબંધી ચર્ચા કરવી, અને નિર્લોભી મનુષ્યની સાથે મિત્રતા કરવી. તે પ્રમાણે કરનાર નાશ પામતો નથી.

પરોઽપિ હિતવાન્વન્ધુરણ્યહિતઃ પરઃ ।

અહિતો વેદજો વ્યાધી હિતમારણ્યમૌપધમ્ ॥ ૧૧ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—શત્રુ હોય છતાં જો તે આપણું હિત કરતો હોય તો તેને બન્ધુ કહેવો. અને બન્ધુ હોવા છતાં આપણું અહિત કરતો હોય તો તેને શત્રુ જાણવો, કેમકે આપણા શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવા છતાં પણ રોગ અહિત જ હોય છે, અને જંગલમાં ઉત્પન્ન થયેલું હોવા છતાં પણ ઔષધ આપણું હિત જ કરે છે, માટે આપણું હિત કે અહિત કરનારને જોઈને બન્ધુ કે શત્રુ આદિ હોવાનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ.

ત્યજ દુર્જનસંસર્ગં ભજ સાધુસમાગમમ્ ।

કુરુ પુણ્યમહોરાત્રં સ્મર નિત્યમનિત્યતામ્ ॥ ૧૧ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—જો સુખની ઇચ્છા રાખતા હો તો દુર્જનનો સંગ છોડો, સત્પુરુષોનો સમાગમ કરો, દિનરાત્રિ પુણ્ય કર્મ કરો, અને સંસારના પદાર્થોની અનિત્યતાનું સ્મરણ કરો જેથી તેમાં આસક્તિ ન થાય.

આપદર્થે ધનં રક્ષેદારાન્ રક્ષેદનૈરપિ ।

આત્માનં સતતં રક્ષેદારૈરપિ ધનૈરપિ ॥

” અ. ૧૦૯-૧ ॥

અર્થ:—આપત્તિકાલમાં પોતાના નિર્વાહને માટે ધનની રક્ષા કરવી અર્થાત્ ધનને દુરપયોગ કરીને ઉડાવું નહીં, તથા ધનવડે પણ પોતાની સ્ત્રી પુત્રાદિની રક્ષા કરવી અર્થાત્ તેમની રક્ષાને માટે સર્વ ધનનો પથ્ય ત્યાગ કરવો, અને જન સ્ત્રી આદિ સર્વનો પણ ત્યાગ કરીને પોતાની રક્ષા કરવી.

વરં હિ નરકે વાસો ન તુ દુશ્ચરિતે શુદ્ધે ।

નરકાત્ક્ષીયતે પાપં કુશ્વદાન્ન નિવર્તતે ॥

” ॥ ૩ ॥

અર્થ:—નરકમાં રહેવું સારૂં, પરન્તુ દુરાચારવાળા ધરમાં રહેવું સારૂં નહીં. નરકના ભોગથી પાપનો ક્ષય થાય છે, પરન્તુ દુરાચારવાળા ધરમાંથી તો પાપ નિવૃત્ત થતું જ નથી, અર્થાત્ તેવા ધરમાં રહેવાથી મનુષ્ય પાપથી નિવૃત્ત થતો નથી.

ચક્ષુષ્યેકેન પાદેન તિષ્ઠત્યેકેન વૃદ્ધિમાન્ ।

નાપરીક્ષ્ય પરં સ્થાનં પૂર્વમાયતનં ત્યજેત્ ॥

” ॥ ૪ ॥

અર્થ:—શુદ્ધિમાન્ પુરૂષ એક પાદને ટકાવીને પછી બીજા પગથી ચાલે છે અર્થાત્ એક પગને જાળવ્યા વિના બીજો પગ ઉપાડતો નથી—એક સાથે અને પગથી ચાલતો નથી. માટે કોઈ સ્થાનમાં રહેતા હોય એ અથવા કોઈ સાધનથી શુદ્ધિ ચાલતી હોય તો તેને હોડતા પહેલા બીજા સ્થાન અથવા ધધાની પરીક્ષા કરીને પછી જ પૂર્વ સ્થાન કે ધધાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, તે વિના નહીં.

ત્વજેદ્દેશમસદ્વૃત્ત વાસં સોપદ્રવં ત્યજેત્ ।

ત્પજેત્કૃપ્ણરાજાનં મિત્રં માયામયં ત્યજેત્ ॥

” ॥ ૫ ॥

અર્થ:—દુરાચારીઓના દેશનો ત્યાગ કરવો; રહેવાના સ્થાનમાં કોઈ ઉપદ્રવ થતો હોય તો તેનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ; લોભી રાજાની સેવાનો પણ ત્યાગ કરવો; અને કપટી મિત્રનો પણ ત્યાગ કરવો. આ સર્વથી મનુષ્ય સુખી થતો નથી.

અર્થેન કિં કૃપ્ણહસ્તગતેન પુત્રાં

જ્ઞાનેન કિં વહુદવાગ્રહસંકુલેન ।

રૂપેણ કિં ગુણપરાક્રમવર્જિતેન

મિત્રેણ કિં વ્યસનકાલપરાઙ્મુલેન ॥

” ॥ ૬ ॥

અર્થ:—કોઈ મનુષ્યના ધનથી મનુષ્યોને કોઈ પ્રયોજન નથી, જોનામાં અત્યંત હઠામહ છે તેના જ્ઞાનથી પણ કોઈ પ્રયોજન નથી, જેમાં કોઈ ગુણ કે પરાક્રમ નથી તેવા રૂપથી પણ કોઈને શો લાભ છે, અને કોઈ કષ્ટ આવે તે સમયે સહાય કરવા ખડો ન રહે એવા મિત્રનું પણ શું પ્રયોજન છે? ધન, જ્ઞાન, રૂપ ઇત્યાદિ ને ઉદારતા, સરલતા, ગુણ અને પરાક્રમ યુક્ત મનુષ્યમાં હોય તો જ શોભા આપે છે. અને મિત્રનું તો લક્ષણ જ એ છે કે વિષત્તિ સમયમાં સહાયતા કરવી. આપત્તિસમયમાં જે ચાહે હોય તે મિત્ર નથી.

અદૃષ્ટપૂર્વાં વહવઃ સહાયાઃ સર્વે પદસ્થસ્ય ભવન્તિ સ્નિગ્ધાઃ ।

અર્થેર્વિહીનસ્ય પદચ્યુતસ્ય ભવત્યકાલે સ્વજનોઽપિ શત્રુઃ ॥ ૭ ॥

અર્થઃ—આપણી પાસે ધન હોય અથવા સારી પદ્ધતિ ઉપર હોય ત્યારે પહેલાં જેને કદાપિ દોષ ન હોય તેવો મનુષ્ય પણ મિત્ર બને છે. અને જ્યારે ધન નહીં થાય છે અથવા પદ્ધતિ ઉપરથી દૂર થવાય છે ત્યારે સ્વજન પણ અકરમાત્ શત્રુ બની જાય છે.

આપત્સુ મિત્રં જાનીયાદ્રણે શૂરં રહઃશુચિમ્ ।

માયૌં ચં વિભવે ક્ષીણે દુર્ભિક્ષે ચ પ્રિયાતિથિમ્ ॥ ૮ ॥

અર્થઃ—આપતિ કાલમાં જ મિત્રની પરીક્ષા થાય છે, શૂરવીરની પરીક્ષા યુદ્ધમાં થાય છે, એકાન્તમાં પવિત્ર મનુષ્યની પરીક્ષા થાય છે, અને ધનનો ક્ષય થયે પત્નીના પ્રેમની પરીક્ષા થાય છે, અને પ્રેમી અતિથિની પરીક્ષા દુઃકાલમાં માલમ પડે છે. અર્થાત્ કોઈ સમયે પુરૂષ કોઈને ત્યાં અતિથિ થઈને રહ્યો હોય અને તે દુર્ભિક્ષથી પીડાતો હોય તો તેને પ્રસંગે તેજી સહાય કરવી ઉચિત છે.

વૃક્ષં ક્ષીણફલં ત્યજન્તિ વિહગાઃ શુષ્કં સરઃ સારસા

નિર્દ્રવ્યં પુરુષં ત્યજન્તિ ગણિકા ભ્રષ્ટં નૃપં મન્ત્રિણઃ ।

પુષ્પં પર્યુષિતં ત્યજન્તિ મધુષા દગ્ધં વનાન્તં મૃગાઃ

સર્વઃ કાર્યવશાઃ જ્ઞનો હિ રમતે કસ્યાસ્તિ કો વલ્લભઃ ॥ ૯ ॥

અર્થઃ—જે વૃક્ષના ફળ સમાપ્ત થઈ જાય છે તેનો પક્ષીઓ પરિત્યાગ કરે છે, સૂકાઈ ગયેલા તલાવનો સારસાદિ જલચર પક્ષીઓ ત્યાગ કરે છે, વેશ્યા ધનહીન મનુષ્યનો ત્યાગ કરે છે, રાજ્યથી ભ્રષ્ટ થયેલા રાજાનો મંત્રીઓ ત્યાગ કરે છે, મદરહિત પુષ્પનો ભમરા ત્યાગ કરે છે, અને બળી ગયેલા વનનો મૃગો ત્યાગ કરે છે. પ્રાણી માત્ર પોતાના કાર્યને માટે જ ચેષ્ટા કરે છે. કોને કોણ પ્રિય છે? સર્વને પોત પોતાનો સ્વાર્થ પ્રિય છે.

લુબ્ધમર્થપ્રદાનેન શ્લાઘ્યમ્જ્જલિકર્મણા ।

મૂર્ખે છન્દાનુવૃત્ત્યા ચ યાયાતધ્યેન પઙ્કિતમ્ ॥ ૧૦ ॥

અર્થઃ—લોભી મનુષ્યને ધન આપીને વશ કરી શકાય છે, આપણાથી મોટા અને પૂજ્ય મનુષ્ય, તેમની આગળ હાય જોડવાથી વશ થાય છે, મૂર્ખને તેની ધ્રુષ્ટા અનુસાર વર્તવાથી વશ કરી શકાય છે, અને પંડિતને યથાર્થ વ્યવહારથી વશ કરી શકાય છે.

યસ્ય યસ્ય હિ યો ભાવસ્તસ્ય તસ્ય હિતં વદન્ ।

અનુપવિશ્ય મેધાવી ક્ષિપ્રમાત્મવશં નયેત્ ॥ ૧૧ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્યના અન્તઃકરણનો જેવો જેવો જાણ છે તે બધીને તેને અનુસાર તેનું હિત બોલી સર્વના અનુગામી થઈને સર્વને પોતાને વશ કરી લેવાય છે.

નદીનાં ચ નચ્ચીનાં ચ શૃંગીનાં શસ્ત્રપાણિનામ્ ।

વિશ્વાસો નૈવ કર્તવ્યઃ સ્ત્રીષુ રાજકુલેષુ ચ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—નદીનો, નખવાળાં પ્રાણીનો, શીંગડાં વાળાં ષયુનો, હાથમાં શસ્ત્રવાળા મનુષ્યનો, દુરાચારિણી સ્ત્રીનો, તથા રાજકુલનો વિશ્વાસ ન કરવો. નદીમાં કંઈ વપ્તે પાણી આપશે તેની ખબર નથી, નદીને કિનારે રહેનારને સાવચેત રહેવું પડે છે. વળી નદી કટલી ઉંડી છે તેની ખબર પડતી નથી. વગર બાણ્યે ઉતરે તો ફસાવાનો સંભવ છે. માટે નદીનો વિશ્વાસ ન કરવો.

અર્થનાશં મનસ્તાપં ગૃહે દુશ્વરિતાનિ ચ ।

વચ્ચનં चापमानं च मतिमान्न प्रकाशयेत् ॥ १૫ ॥

અર્થ:—પોતાના ધનનો નાશ, મનનું દુઃખ, પોતાના ધરમાંનો દુરાચાર, આપણને કોઈએ હેતરપંડી કરી હોય તે અથવા કોઈએ અપમાન કર્યું હોય તે સર્વ બુદ્ધિમાન મનુષ્ય પ્રકટ ન કરે, કારણકે તે વાતો યજુના બાણ્યવામાં આવે તો પ્રસંગ જોઈ હાનિ કરવાને તૈયાર થાય.

कस्य दोषः कुले नास्ति व्याधिना को न पीडितः ।

केन न व्यसनं प्राप्तं श्रियः कस्य निरन्तराः ॥ ३૭ ॥

અર્થ:—કોના કુલમાં દોષ નથી ? અર્થાત્ સર્વના કુલમાં કંઈ ને કંઈ દોષ હોય છે. અને રોગથી કોણુ પીડાયો નથી ? અર્થાત્ સર્વને રોગની પીડા થાય છે. અને આપત્તિ (વ્યસન) કોને પ્રાપ્ત થઈ નથી ? અર્થાત્ સર્વને પ્રાપ્ત થઈ છે. અને લક્ષ્મી કોની નિરન્તર રહેલી છે ? અર્થાત્ સર્વની નાથ પામે છે.

कोऽर्थं प्राप्य न गर्वितो भुवि नरः कस्यापदो नागताः

स्त्रोभिः कस्य न खण्डितं भुवि मनः को नाम राज्ञां प्रियः ।

कः कालस्य न गोचरान्तरगतः कोऽर्थी गतो गौरवम्

को वा दुर्जनवागुरानिपतितः क्षेमेण यातः पुमान् ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—આ જગતમાં ધન પ્રાપ્ત કરીને ગર્વિત ન થયો હોય એવો કોણુ છે ? અર્થાત્ કોઈ નહીં. કોઈ એક દુર્લભ વિવેકી મનુષ્ય જ ગર્વ વિના રહી જાય છે. અને આપત્તિ કોને પ્રાપ્ત નથી થઈ ? અર્થાત્ સર્વને આવે છે. સ્ત્રીથી જેનું મન ખરિડત ન થયું હોય એવો કોણુ છે ? એવો મનુષ્ય કોઈ એક અત્યંત દુર્લભ છે. રાજાને કોણુ પ્રિય હોય છે ? અર્થાત્ કોઈ નહીં. કાલ(કાલુ)ને અધીન કોણુ નથી થયો ? અર્થાત્ સર્વ કોઈ મરે છે. યાચના કરનાર કોણુ ગૌરવને પ્રાપ્ત થયો છે ? અર્થાત્ યાચક હમેશાં હલકો જ રહે છે. અને દુર્જનની બલ(વાગુરા)માં ફસાયલો કોણુ પોતાનો સમય આનન્દમાં કાઢે છે ? અર્થાત્ તેવો મનુષ્ય અવશ્ય દુઃખી જ થાય છે.

यस्मिन्देशे न सन्मानं न प्रीतिर्न च बान्धवाः !

न च वधागमः कश्चित्तं देशं परिवर्जयेत् ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—જે દેશમાં આપણું સન્માન ન થતું હોય, કોઈની સાથે પ્રીતિ ન હોય, કોઈ બંધુ પણ ન હોય, તેમ વિદ્રાણ પણ થતો ન હોય, તે દેશનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ.

તસ્કરસ્ય વધો દણ્ડઃ કુમિત્રસ્યાલ્પભાષણમ્ ।

પૃથક્શય્યાતુ નારીણાં વાહ્યણસ્યાનિમન્ત્રણા ॥

,, ॥ ૩૦ ॥ ✓

અર્થઃ—ચોરનો વધ કરવો તે તેનો દણ્ડ છે, કુમિત્રની સાથે અલ્પ ભાષણ કરવું તે તેનો દણ્ડ છે, સ્ત્રીને પૃથક્ શય્યા આપવી તે તેનો દણ્ડ છે, અને યજ્ઞાદિ પ્રસંગમાં નિમન્ત્રણ ન આપવું તે વાહ્યણનો દણ્ડ છે.

શનૈર્વિદ્યા શનૈરર્થાઃ શનૈઃ પર્વતમારુહેત્ ।

શનૈઃ કામં ચ ધર્મં ચ પઞ્ચૈતાનિ શનૈઃ શનૈઃ ॥

,, ॥ ૪૬ ॥ ✓

અર્થઃ—વિદ્યા ભણવી, ધન સંપાદન કરવું, પર્વત ઉપર ચઢવું, કાર્યોની સિદ્ધિ તથા ધર્મ સંપાદન કરવો—એ સર્વ ધીમે ધીમે કરવું.

યે વાલભાવાન્ન પઠન્તિ વિદ્યાં યે યૌવનસ્યા હ્યધનાત્મદારાઃ ।

તે શોચનીયા इह जीवलोके मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥ ,, ॥ ૪૮ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્ય બાલ્યાવસ્થામાં વિદ્યાનું અધ્યયન કરતો નથી, અને જે યુવાન હોવા છતાં ધન અને સ્ત્રી રહિત છે, તે લોક આ જગતમાં શોક કરવા યોગ્ય છે. તેઓ મનુષ્ય રૂપે મૃગ જ છે.

આકારૈરિદ્ઙિતૈર્ગત્યા ચેષ્ટયા ભાષિતેન ચ ।

નેત્રવક્ત્રવિકારાભ્યાં લક્ષ્યતેઽન્તર્ગતં મનઃ ॥

,, ॥ ૫૨ ॥

અર્થઃ—મનુષ્યોના મુખાદિની આકૃતિથી, તથા તેમની નાના પ્રકારની ચેષ્ટાથી, તથા તેમના ભાષણથી, તથા તત્કાલ યતા નેત્ર અને મુખના વિકારથી મનની અંદરનો ભાવ બહુ શકાય છે.

અનૂક્તમપ્યૂહતિ પિન્ડતો જનઃ પરેદ્ઙિતજ્ઞાનફલા હિ વુદ્ધયઃ ।

उदीरितोऽर्थः पशुनापि गृह्यते इयाश्च नागाश्च वहन्ति दर्शितम् ॥ ,, ॥ ૫૩ ॥

અર્થઃ—વિવેકશુદ્ધિ વાળા પિન્ડિત લોક નહીં કહેલી વાતને પણ વિચારથી બહુ લે છે. ખીજના પ્રસારા માત્રથી સમજી જવું તે શુદ્ધિનું જ ફલ છે. કહેલી વાત તો પશુ પણ સમજે છે, જેમકે બતાવેલે રસ્તે અથ્થ અને હાથી પણ જાય છે.

यो ध्रुवाणि परित्यज्य ह्यध्रुवाणि निषेवते ।

ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति ह्यध્રુवं नष्टमेव च ॥મ. ગ. પુ. આ. કા. અ. ૧૧૦ જ્ઞો. ૧॥

અર્થઃ—જે મનુષ્ય પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુનો પરિત્યાગ કરીને ખીજ અપ્રાપ્ત વસ્તુને પ્રદણ કરવાની ઇચ્છા કરે છે તેની પાસેની વસ્તુ નષ્ટ થઈ જાય છે, અને અધ્રુવ વસ્તુ તો નષ્ટ જ છે અર્થાત્ તે મળવાની નથી. માટે પોતાની પાસેની તૈયાર વસ્તુનો પરિત્યાગ કરી અન્ય વસ્તુને માટે પ્રયત્ન કરવા જતાં વિચાર કરવો જોઈએ.

अर्थेनापि ह किं तेन यस्यानर्थं तु संगतिः ।

को हि नाम शिखानातं पन्नगस्य मणिं हरेत् ॥

,, ॥ ૬ ॥

અર્થ:—જેને અનર્થ કરવામાં પ્રીતિ છે તેને ધનનું શું પ્રયોજન છે? સર્પના ભણિ હોવા છતાં પણ તેને લેવાને કાષ્ઠ પણ સમર્થ નથી, તેથી તે મણિ કાષ્ઠના નથી. તેવી રીતે અનર્થ કરનારની પાસેનું ધન પણ સદુપયોગમાં આવવાનું નથી.

દ્વિવિદુષ્કુલાદ્વાલં ચાલાદપિ સુમાપિતમ્ ।

અમેધ્યાત્કાશ્ચન્નં ગ્રાહ્યં સ્ત્રીરત્નં દુષ્કુલાદપિ ॥ ૭ ॥

અર્થ:—હવિ અર્થાત્ ધી, દુષ, આદિ વસ્તુ કુદ્દ કુલવાળા (શસ્ત્રાદિ)ની પણ પ્રહણ કરવું. નીતિ અને ધર્મયુક્ત વાણી બાલકની હોય તોપણ તે પ્રહણ મલિન પદાર્થમાંથી પણ સુવર્ણને પ્રહણ કરવું અને શુભવાળી સ્ત્રી (સ્ત્રીરત્ન) નીચ હોય તોપણ તેનું પ્રહણ કરવું. (આ ધર્માર્થ નથી, પરન્તુ રતિમાત્રને માટે છે. વિશેષ વિવાહ નિરૂપણમાં જોવો).

યસ્ય ન જ્ઞાયતે શીલં ન કુલં ન ચ સંત્રયઃ ।

ન તેન સંગતિં કુર્યાદિત્યુવાચ વૃહસ્પતિઃ ॥ પં. ત. તં. ૪ સ્લો. ૧૯ ॥

અર્થ:—જેનો સ્વભાવ બાણુવામાં નથી, જેનું કુલ તેમ રહેવાનું સ્થાન પણ બાણુ નથી, તેની સાથે કદાપિ સંગ કરવો નહીં એવું વૃહસ્પતિનું વચન છે.

કલહાન્તાનિ હર્મ્યાણિ કુવાક્યાન્તં ચ સૌહૃદમ્ ।

કુરાજાન્તાનિ રાષ્ટ્રાણિ કુકર્માન્તં યશો નૃણામ્ ॥ પં. ત. ત. ૫ સ્લો. ૭૬

અર્થ:—ત્યાં સુધી બાષ્પ વગેરેમાં કલહ શરૂ થતો નથી, ત્યાં સુધી ધરતું સ્ત્રીઓ, વગેરે ઠીક રહે છે. કલહ શરૂ થતાં સર્વ નાશ પામે છે. મિત્રની સાથેની વાતચીત જે પળે કટુ વચન બોલવામાં આવે તે જ પગથી મિત્રતાનો નાશ થાય છે. રાજા પોત ધર્માનુસાર પ્રભુનું પાલન ન કરતાં કુમાર્ગે જાય તો રાજ્યનો નાશ થાય છે, અને મનુષ્ય કાર્તિ કુર્કર્મ કરતાં નષ્ટ થાય છે અર્થાત્ એકવાર પણ કુર્કર્મ કરવામાં આવે તો ફરી ક' રહેતો નથી.

વિપાદપ્યમૃતં ગ્રાહ્યમમેધ્યાદપિ કાશ્ચન્નમ્ ।

નીચાદપ્યુત્તમાં વિદ્યાં સ્ત્રીરત્નં દુષ્કુલાદપિ ॥ મ.ગ.પુ.આ.કા.અ. ૧૧૦-

અર્થ:—વિપમાંથી પણ જો અમૃત મળતુ હોય તો તે લેવું. મલિન પદાર્થ પણ સુવર્ણ લેવું. નીચની પાસેથી પણ ઉત્તમ વિદ્યા લેવી. અને ઉત્તમ શુભવાળી સ્ત્રી કુલમાંથી પણ પ્રહણ કરવી.

કુલુમસ્તવકસ્યેવ દ્વે ગતી તુ મનસ્વિનઃ ।

મૃત્તિં વા સર્વલોકાનાં શીર્ષતઃ પતિતો વને ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—ગભીર મનવાળા વિદ્વાન મનુષ્ય તથા સુંદર પુષ્પ એ બંનેની બે ગતિ છે. યોગ્ય મનુષ્ય કાં તો સર્વનો શિરતાળ થઈને રહેશે અથવા વનમાં જઈને તપ કાલ નિર્ભ્રમન કરશે, કાષ્ઠનો શુભામ નહીં બને, અને અનીતિને પણ સહન નહીં કરે. રીતે સુગન્ધીવાળું પુષ્પ પણ કાષ્ઠ સારા મનુષ્યના હાથમાં આવ્યું તો તેને શિર પર ધા કરશે, નહિતો વનમાં જ્યાં ઉત્પન્ન થયું છે ત્યાં જ પડી નાશ પામશે.

ન સદશ્વઃ કશાઘાતં સિંહો ન ગજગર્જિતમ્ ।

વીરો વા પરનિર્દિષ્ટં ન સહેઝ્ઝીમનિઃસ્વનમ્ ॥ ૧૭ ॥

અર્થઃ—સારો ઘોડો આળુકનો માર સહન કરી શકતો નથી. સિંહ હાથીના ગર્જનને સહન કરી શકે નહીં. તેમજ વીર પુરૂષ બીજાની ભયંકર ગર્જનાને પણ સહન કરી શકતો નથી.

શત્રોરપત્યાનિ પ્રિયંવદાનિ નોપેક્ષિતવ્યાનિ બુધૈર્મનુષ્યૈઃ ।

તાન્યેવ કાલેષુ વિપત્કરાણિ ત્રિપસ્ય પાત્રાણ્યપિ દારુણાનિ ॥ ૨૦ ॥

અર્થઃ—શત્રુનાં મંતાન કદાપિ પ્રિય વાણી બોલતાં હોય તોપણ તેમનો વિશ્વાસ કરવો નહીં. કાલાન્તરમાં તેઓ જ આપત્તિનું કારણ બનવા સંભવ છે, કેમકે વિપ ભરેલા પાત્રમાં વિપ ન હોય તોપણ તે પાત્ર દારૂણ (ભયંકર) છે. તેમાં રહેલો વિપનો લેશ પણ મારવાને માટે બહુ છે.

ધનપ્રયોગકાર્યેષુ તથા વિદ્યાગમેષુ ચ ।

આહારે વ્યવહારે ચ ત્યક્તલજ્જઃ સદા ભવેત્ ॥ ૨૧ ॥

અર્થઃ—ધનનો પ્રયોગ કરવામાં અર્થાત્ ધનની લેણદેણ કરવામાં, તથા વિદ્યા શિખવામાં, તથા ભોજન સંબંધી તથા અન્ય વ્યવહારમાં શરમતે છોડીને વર્તવું નોમ્મએ.

લોકયાત્રા ભયં લજ્જા દાક્ષિણ્યં દાનશીલતા ।

પશ્ચ યત્ર ન વિદ્યન્તે ન તત્ર દિવસં વસેત્ ॥ ૨૭ ॥

અર્થઃ—જે સ્થાનમાં લોકયાત્રા (જીવનનિર્વાહ)નું સાધન ન હોય, તથા જે લોકમાં અનુચિત વ્યવહાર કરતાં ભય ન હોય અથવા લજ્જા ન હોય, તથા જ્યાં કાંઈ કુશલતા નથી તથા જ્યાં દાનશીલ સ્વભાવ નથી, તેવા સ્થાનમાં કે લોકમાં વિવેકી મનુષ્ય એક દિવસ પણ ન રહેવું.

કાલવિચ્છોત્રિયો રાજા નદી સાધુશ્ચ પશ્ચમઃ ।

एते यत्र न विद्यन्ते तत्र वासं न कारयेत् ॥ ૨૮ ॥

અર્થઃ—જ્યોતિષી (કાલવિત્) તથા વેદપાઠી (ઓત્રિય) તથા રાજા તથા નદી અને સત્પુરૂષ (સાધુ) એ પાંચ જ્યાં નથી ત્યાં રહેવું નહીં. વૈદિક ધર્મને અનુસાર સંપૂર્ણ પુણ્ય કર્મ તથા સંસ્કાર આદિ કર્મ પુણ્ય કાલ તથા તિથિમાં કરવાનો નિયમ છે. તે બતાવવાને માટે જ્યોતિષીની જરૂર છે. વિક્રાન્ત ન હોય તો, ઉપદેશ નહીં હોવાના કારણથી ધર્મ સંબંધી સંશયોને દૂર કરવામાં હરકત આવવાનો સંભવ છે. રાજા ન હોય તો પ્રજા ઉચ્છૃંખલ થશે. તેની મધ્યમાં રહેવાથી જરૂર વિક્ષેપનું કારણ થશે. સાધુ પુરૂષનું પ્રયોજન પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે. પૂર્વ કાલમાં સ્નાન માટે નદીને ઉત્તમ ગણતા હતા, તે ભાવથી નદીને બીજા ચારની સાથે જણાવી છે.

માતૃવત્પરદારેષુ પરદ્રવ્યેષુ લોષ્ટવત્ ।

આત્મવત્સર્વભૂતેષુ યઃ પશ્યતિ સ પण्डितः ॥મ. મ. પુ. આ. કા. અ. ૧૧૧-૫॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય પારકી સ્ત્રીને માતા સમાન ગણે છે, બીજાના ધનને માટી સમાન ગણે છે, અને સર્વ પ્રાણીને પોતાની સમાન ગણે છે; તે જ પશ્ચિત છે.

ત્યજન્તિ મિત્રાણિ ધનૈર્વિહીનં પુત્રાથ દારાથ સુહૃજ્જનાથ ।

તે ચાર્યવન્તં પુનરાશ્રયન્તિ વ્યર્થો હિ લોકે પુરુષસ્ય વન્ધુઃ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—ધન રહિત થયેલા મનુષ્યનો મિત્ર, પુત્ર, સ્ત્રી અને બન્ધુવર્ગ ત્યાગ કરે છે. અને ત્યારે તે ધનવાન થાય છે, ત્યારે તેઓ તેનો ફરી આશ્રય કરે છે. માટે મનુષ્યને બન્ધુ આદિ સર્વ વ્યર્થ છે. સર્વ કોઈ ધનના બન્ધુ થાય છે. વળી—

ઉદ્યોગં સાહસં ધૈર્યં બુદ્ધિઃ શક્તિઃ પરાક્રમઃ ।

પદ્ધિયો यस્ય ઉત્સાહસ્તસ્ય દેવોઽપિ શંકતે ॥ ૩૨ ॥

અર્થ:—ઉદ્યોગ, સાહસ, ધૈર્ય, બુદ્ધિ, શક્તિ તથા પરાક્રમ એ ૭ પ્રકારનો જેનો ઉત્સાહ છે તેની દેવતા લોક પણ શંકા કરે છે.

યથા ચતુર્ભિઃ કનકં પરીક્ષ્યતે નિકર્પણચ્છેદનતાપતાદનૈઃ ।

તથા ચતુર્ભિર્ભૂતકં પરીક્ષયેદ્ભૂતેન શીલેન કુલેન કર્મણા ॥

મં ગં પું આં કાં અં ૧૧૨ શ્લો ૩ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે સુવર્ણની પરીક્ષા કસોટી ઉપર ધસીને તથા કાપીને તથા અગ્નિમાં તપાવીને તથા હથોડાથી ટીપીને—એ રીતે ચાર પ્રકારે કરવામાં આવે છે; તેવી રીતે સેવક આદિની પરીક્ષા સત્ત્વ બાપણ તથા સ્વભાવ તથા કુલ તથા કર્મ—એ ચાર નોંધને કરવી નોંધએ.

કેચિન્મૃગમુલા વ્યાધ્રાઃ કેચિદ્વ્યાઘ્રમુલા મૃગાઃ ।

તત્સ્વરૂપાપરિજ્ઞાને દ્યુભિશ્વાસઃ પદે પદે ॥ ૬૧ ॥

અર્થ:—કોઈ વ્યાધ્ર મૃગના જેવા મુખવાળા હોય છે, અને કોઈ મૃગ વ્યાધ્રના જેવા મુખવાળા હોય છે. તેમનું યથાર્થ સ્વરૂપ નહીં જાણવાથી પગલે પગલે શંકા થવાનો સંભવ છે. તેવી રીતે મનુષ્યનો યથાર્થ સ્વભાવ જાણવામાં ન હોય તો શંકા થવાનો સંભવ છે. માટે પરીક્ષા કરીને જાણવો નોંધએ.

છલેન મિત્રં કલુષેણ ધર્મં પરોપતાપેન સમૃદ્ધિભાવમ્ ।

મુસેન વિદ્યાં પુરુષેણ નારો વાઠછન્તિ ચે વૈ ન ચ પશ્ચિતાસ્તે ॥

મં ગં પું આં કાં અં ૧૧૪-૧૫ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય છલ વડે મિત્ર સંપાદન કરવા માગે છે, પાપ વડે ધર્મ સંપાદન કરવા માગે છે, બીજાને કુખ દષ્ટને ધન કમાવા માગે છે, સુખથી ભર્યા બહુવા માગે છે, પતિપત્નિના સુખ ન હોવા છતાં જે પુરુષ માત્ર હોવાના કારણથી સ્ત્રીની ઈચ્છા કરે છે, તેમને કોઈ શુદ્ધિમાત્ર સમજાતું નથી.

વિપં ગોષ્ઠી દરિદ્રસ્ય વૃદ્ધસ્ય તદ્દણી વિપમ્ ।

વિપં કુશિસ્તિતા વિદ્યા અગ્નીર્જે ભોજનં વિપમ્ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—દરિદ્રને માટે સભા વિષ સમાન છે, વૃદ્ધને સુવાન સ્ત્રી વિષ સમાન છે, બરાબર નહીં બહુચાલકી વિદ્યા વિષ સમાન છે, અને અજ્ઞર્ણ થયું હોય ત્યારે ભોજન વિષ સમાન છે.

અત્યમ્બુપાનં કઠિનાશનં ધાતુક્ષયો વેગવિધારણં ચ ।

દિવાશયો જાગરણં ચ રાત્રૌ પટ્થર્ભિર્નરાણાં નિવસન્તિ રોગાઃ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—બહુ જળ પીવું, તથા પચવામાં મુશ્કેલ પડે તેવી કઠણ વસ્તુ ખાવી, ધાતુ ક્ષય થાય તેવી વ્યવહાર કરવો, મલમૂલાદિના વેગને રોકવો, દિવસે સૂઈ રહેવું અને રાત્રે જાગવું—એ છ કારણથી શરીરમાં રોગ ધર કરે છે.

વાલાતપશ્ચાપ્યતિમૈથુનં ચ શ્મશાનધૂમઃ કરતાપનં ચ ।

રજસ્વલાવક્રનિરીક્ષણં ચ સુદીર્ઘમાયુર્નનુ કર્પયેચ ॥ ૨૯ ॥

અર્થ:—ગ્રાતઃકાલના સૂર્યનો તાપ, અતિ મૈથુન, બળતા મડદાનો ધૂમ, તથા હાથને શેકવા તે, તથા રજસ્વલા સ્ત્રીનું મુખ જોવું વગેરે, એ સર્વ દીર્ઘ આયુની હાનિ કરતા છે.

એકેનાપિ સુપુત્રેણ વિદ્યાયુક્તેન ધીમતા ।

કુલં પુરુષસિંહેન ચન્દ્રેણ ગગનં યથા ॥ ૫૬ ॥

અર્થ:—જેમ એક જ ચંદ્રમાથી સર્વ આકાશ પ્રકાશિત થાય છે, તેમ એક જ સુપુત્ર અર્થાત્ વિદ્યાયુક્ત બુદ્ધિમાન પુત્રપ્રેમથી કુલની કીર્તિ થાય છે.

એકેનાપિ સુવૃક્ષેણ પુષ્પિતેન સુગન્ધિના ।

વનં સુવાસિતં સર્વં સુપુત્રેણ કુલં તથા ॥ ૫૭ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે પુષ્પિત થયેલા એક જ વૃક્ષથી સંપૂર્ણ વન સુગન્ધીદાર થાય છે, તેવી રીતે એક સુપુત્રથી સંપૂર્ણ કુલ કીર્તિમાન થાય છે.

પરાન્નં ચ પરસ્વં ચ પરશય્યા પરસ્ત્રિયઃ ।

પરવેશ્મનિવાસશ્ચ શક્રસ્યાપિ હરેચ્છિયમ્ ॥મ. ગ. પુ. આ. કા. અ. ૧૧૫-૫૧॥

અર્થ:—પારકું અન્ન, પારકું ધન, પારકી શય્યા, પારકી સ્ત્રીઓ અને પારકા ઘરમાં નિવાસ—એ સર્વ ધન્દની પણ લક્ષ્મીનું હરણ કરી લે છે.

एकोऽपि गुणवान्पुत्रो निर्गुणेन ज्ञातेन किम् ।

चन्द्रो हन्ति तमास्येको न च ज्योतिःसहस्रकम् ॥મ.ગ.પુ.આ.કા.અ. ૧૧૪-૫૧॥

અર્થ:—ગુણવાન પુત્ર એક પણ સર્વ કુદનો ઉદ્ધાર કરી દે છે, નિર્ગુણ સો પુત્ર હોય તોપણ કાંઈ પ્રયોજન નથી. ચન્દ્રમા એક જ છતાં સર્વ અન્ધકારને દૂર કરે છે, અને નક્ષત્ર એક હજાર પણ તેમ કરી શકતાં નથી.

लालयेत्पञ्चवर्षाणि दशवर्षाणि ताडयेत् ।

प्राप्ते तु पौडशे वर्षे पुत्रान्मित्रवदाचरेत् ॥ ૫૯ ॥

અર્થ:—પુત્રને પાંચ વર્ષની ઉંમર થતા સુધી લાડ લડાવવા, અને પાંચમા વર્ષથી પદરમા વર્ષ સુધીનાં દશ વર્ષ સુધી તેને તાડન કરવું યોગ્ય છે. તે પછી એટલે સોળ વર્ષની ઉંમરનો થાય ત્યારથી તેની સાથે મિત્ર તુલ્ય આચરણ કરવું જોઈએ.

અધમાઃ કલિમિચ્છન્તિ સન્ધિમિચ્છન્તિ મધ્યમાઃ ।

ઉત્તમા માનમિચ્છન્તિ માનો હિ મહતાં ધનમ્ ॥મ.ગ.પુ.આ.કા.અ. ૧૧૫-૧૧૬॥

અર્થ:—અધમ લોક કલહની ઇચ્છા કરે છે, મધ્યમ લોક સન્ધિની ઇચ્છા કરે છે, અને ઉત્તમ લોક માનની ઇચ્છા કરે છે. મહાન્ પુરોહિત માન જ મોટું ધન છે, માટે શુદ્ધિમાન્ મનુષ્યે માનની હાનિ થાય એવું કાર્ય નહીં કરવું જોઈએ. પરંતુ માનની ઇચ્છા રાખવી એવો ભાવ નથી.

અધમા ધનમિચ્છન્તિ ધનમાનો હિ મધ્યમાઃ ।

ઉત્તમા માનમિચ્છન્તિ માનો હિ મહતાં ધનમ્ ॥ , ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—અધમ મનુષ્ય ધનની ઇચ્છા કરે છે. મધ્યમ મનુષ્ય ધન તથા માન બંનેની ઇચ્છા કરે છે. અને ઉત્તમ મનુષ્ય માનની ઇચ્છા કરે છે. માન જ મહાન્ પુરોહિત ધન છે.

વણિકપ્રમાદી ભૃતકથ માની મિશ્રુર્વિલાસી લયનશ્ચ કામી ।

વરાદ્વના ચામિયવાદિની ચ ન તે ચ કર્માણિ સમારભન્તે ॥ , ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—પ્રમાદી વૈશ્ય અર્થાત્ ખેતી, વ્યાપાર આદિ પોતાના કર્મમાં તત્પર ન રહેનાર વૈશ્ય, માની સેવક, મોજ શોખ કરનાર બિશુક, નાના પ્રકારની ઇચ્છા કરનાર ધનહીન (દરિદ્ર) મનુષ્ય તથા પતિને અપ્રિય બોલનારી સ્ત્રી-એ લોક કોષ પશુ ઉત્તમ કર્મ દ્વારા સુખ પ્રાપ્ત કરી શકતાં નથી.

દાતા દરિદ્રઃ કૃપણોઽર્થયુક્તઃ પુત્રોઽવિધેયઃ કુજનસ્ય સેવા ।

પરોપકારેષુ નરસ્ય મૃત્યુઃ પ્રજાપતેર્દુશ્ચરિતાનિ પશ્ચ ॥ , ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—દાનશીલ પુરુષની દરિદ્રતા, કૃપણની પાસે અહુ ધન હોવું, પુત્ર પતિનો આગ્રહકારી ન હોવો, સારા મનુષ્યને ખોટા મનુષ્યની સેવા કરવી પડે, અને પરોપકારી હોય તેવું મૃત્યુ થવું-એ પાંચ પ્રજાપતિના દુશ્ચરિત છે અર્થાત્ પ્રજાપતિની સૃષ્ટિમાં આ પાંચ વિપરીત જોવામાં આવે છે.

કાન્તાવિયોગઃ સ્વજનાપમાનમૃણસ્ય શોષ કુજનસ્ય સેવા ।

દારિદ્ર્યભાવાદ્વિમુક્તં ચ મિત્રં વિનાશિના પશ્ચ દહન્તિ તીવ્રાઃ ॥ , ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—પત્નીનો વિયોગ, આપણા સ્વજનથી આપણું અપમાન, માથે દેવું રહેવું, કુલહીન મનુષ્યની સેવા અને દારિદ્ર્ય આવતાં પ્રિય મિત્રનું વિમુખ થવું-એ પાંચ અશ્લિ વિના શરીરને જલાવી દે છે.

વશ્યથ પુત્રોઽર્થકરી ચ વિદ્યા અરોગિતા સજ્જનસંગતિશ્ચ ।

ઈષ્ટા ચ માર્યા વશવર્તિની ચ દુઃસ્વસ્ય મૂલોદ્ધરણાનિ પશ્ચ ॥ , ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—આજ્ઞાકારી પુત્ર, ફળ આપનારી સદ્વિદ્યા, શરીરની આરોગ્યતા, સંજ્ઞાનનો સમાગમ અને આજ્ઞા માનનારી પ્રિય પત્ની એ પાંચ દુઃખના મૂળને ઉખેડનારાં છે.

અમ્રચ્છાયા સ્થલે પ્રીતિઃ પરનારીષુ સંગતિઃ ।

પંચૈતે હાસ્થિરા ભાવા યૌવનાનિ ધનાનિ ચ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—વાદળની છાયા, ખલ પુરૂષની પ્રીતિ, પરસ્ત્રી સાથે સમાગમ, યૌવન, અને ધન—એ પાંચ અસ્થિર છે, સ્થિર રહેતા નથી.

યજ્ઞીવ્યતે ક્ષણમપિ પ્રથિતં મનુષ્યૈ-

વિજ્ઞાનવિક્રમયશોભિરભગ્મનૈઃ ।

તન્નામ જીવિતમિતિ પ્રવદન્તિ તજ્ઞાઃ

કાકોઽપિ જીવતિ ચિરં ચ વર્ણિ ચ મુંક્તે ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય વિજ્ઞાન, પરાક્રમ અને કાર્તિ વડે, તથા માન લગં થયા વિના ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરીને એક ક્ષણ પણ જીવે તેનું જ નામ જીવન છે એમ તે વાતને જાણનાર શુદ્ધિમાન મનુષ્યો કહે છે. કાગડો પણ કાંઈ શ્રાદ્ધમાં આપેલા પિંડનું અન્ન આદિ ખાઈને લાંબું જીવે છે. માટે માન, પરાક્રમ, કાર્તિ, આદિ વિનાનું લાંબું જીવન પણ કાગડાની પેઠે મુશ્કેલ છે.

કિં જીવિતેન ધનમાનવિવર્જિતેન મિત્રેણ કિં ભવતિ મીતિસંશંકિતેન ।

સિંહવ્રતં ચરત ગચ્છત મા વિપાદં કાકોઽપિ જીવતિ ચિરં ચ વર્ણિ ચ મુંક્તે ॥ ૨૮ ॥

”

॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—ધન તથા માનથી રહિત જીવનનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. જેનો હમેશાં ડર અને શંકા હોય એવા મિત્રનું શું પ્રયોજન છે? અર્થાત્ કાંઈ જ નહીં. આ જગતમાં સિંહના વ્રતથી રહેવું જોઈએ. સિંહને પોતાના પરાક્રમથી મારેલા ગ્રાણીને ખાવાનું વ્રત છે, મરેલા મડદાને ખાવાનું વ્રત નથી. માટે સિંહની પેઠે મનુષ્યે પણ પોતાના પરાક્રમથી જીવન ચલાવવું જોઈએ, ખીજાની કમાઈથી જીવન ચલાવવું નહીં, અને કદાપિ વિપાદ કરવો નહીં. કાગડો પણ કાંઈ પણ પરાક્રમ વિના મરતું બલિ ખાઈને લાંબો કાળ જીવતો રહે છે. એવા જીવનની કાંઈ કિંમત નથી.

યો નાત્મનીહ ન ગુરૌ ન ચ મૃત્યવર્ગે

દીને દયાં ન કુરુતે ન ચ મિત્રકાર્યે ।

કિં તસ્ય જીવિતફલેન મનુષ્યલોકે

કાકોઽપિ જીવતિ ચિરં ચ વર્ણિ ચ મુંક્તે ॥ ૨૯ ॥

”

॥ ૨૯ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય પોતાના ઉપર કાંઈ દયા કરતો નથી અર્થાત્ પોતાના કન્યાણને માટે કાંઈ ધર્માચરણ કરતો નથી, અથવા જે પોતાની માતા, પિતા, ગુરુ આદિની સેવા કરતો નથી, અને જેણે પોતાના સેવકો ઉપર કાંઈ ઉપકાર કર્યો નથી, અથવા જે દુઃખી ઉપર દયા કરતો નથી, અથવા મિત્રનું કાંઈ કામ કરતો નથી, એવા મનુષ્યને જીવવાનું શું

પ્રયોજન છે ? કાગડો પણ બહુ સમય સુધી જીવે છે, છતાં તેનું જીવન હરામનું બલિ ખાધને જ ચાલે છે. માટે એવા મનુષ્યનું જીવન કાગડાના જીવન કરતાં વિશેષ નથી.

અભ્રચ્છાયા તૃણાદગ્નિર્નીચસેવા પથો જલમ્ ।

વેશ્યારાગઃ સ્વલે પ્રીતિઃ પટેતે બુદ્બુદોપમાઃ ॥ ,, ॥ ૩૯ ॥

અર્થઃ—વાદળની છાયા, ઘાસનો અગ્નિ, નીચની સેવા, માર્ગનું જલ, વેશ્યાની પ્રીતિ, તથા ખળ મનુષ્યની પ્રીતિ—એ છ જલના શુદ્ધશુદ્ધ સમાન થોડી વાર રહેનારાં છે.

અવલસ્ય વલં રાજા વાલસ્ય રુદિતં વલમ્ ।

વલં મૂર્લ્લસ્ય મૌનં હિ તસ્કરસ્યાનૃતં વલમ્ ॥ ,, ॥ ૪૧ ॥

અર્થઃ—નિર્બલ મનુષ્યનું બલ રાજા છે, બાળકનું બલ રૂદન છે, મૂર્ખનું બલ મૌન છે, અને ચોરનું બલ જૂઠું છે.

ન સા સમા યત્ર ન સન્તિ વૃદ્ધા

વૃદ્ધા ન તે યે ન વદન્તિ ધર્મમ્ ।

ધર્મઃ સ નો યત્ર ન સત્યમસ્તિ

નૈતત્સત્યં ચચ્છલેનાનુવિદ્યમ્ ॥ ,, ॥ ૫૨ ॥

અર્થઃ—જે સભામાં કોઈ વૃદ્ધ ન હોય એ સભા નથી, અને જે ધર્મ કહેતો નથી તે વૃદ્ધ ન કહેવાય, અને જેમાં સત્ય નથી તે ધર્મ નહીં, અને જે હલયુક્ત છે તે સત્ય નહીં.

તદ્ભુજ્યતે યદ્દ્વિજયુક્તશેષં સ બુદ્ધિમાન્યો ન કરોતિ પાપમ્ ।

તત્સૌહૃદં યત્ક્રિયતે પરોક્ષે દંભૈર્વિના યત્ક્રિયતે સ ધર્મઃ ॥ ,, ॥ ૫૩ ॥

અર્થઃ—અતિથિ આદિને જમાડીને જે ખાવામાં આવે તેનું જ નામ ખરૂં બોજન છે. જે પાપ કરેતો નથી તે જ ખરો બુદ્ધિમાન છે. રૂબરૂમાં સર્વ કોઈ મીઠી વાતો કરે છે, પરંતુ પરાક્ષમાં (પીઠ પાછળ) સાચું બોલે તે સુહૃદ્ છે. અને જે દંભ વિના કરવામાં આવે તે ધર્મ છે.

તન્મદ્ગ્નં યત્ર મનઃ પ્રસન્નં તજ્જીવનં યત્ર પરસ્ય સેવા ।

તદર્જિતં યત્સ્વજનેન ભુક્તં તદર્જિતં યત્સમરે રિષૂણામ્ ॥ ,, ॥ ૫૪ ॥

અર્થઃ—જે કાર્ય કરવાથી મન પ્રસન્ન થતું હોય તે જ મંગલ કાર્ય કહેવાય છે. અને ખીજની સેવા વિનાતું જે જીવન તે જ જીવન છે. અને જે સ્વજને (પોતાના કુટુંબ) ખાધું તે જ ખરી કમાણી છે; અર્થાત્ તેમની સેવામાં ખર્ચેલું ધન નષ્ટ થતું નથી. અને શત્રુની સાથેના યુદ્ધમાં જે ગર્જના કરવામાં આવે તે જ ગર્જના છે, કેઈ ગરીબની મામે બૂમ પાડવી તેને ગર્જના કહેવાય નહીં.

રાષ્ટ્રસ્ય શરણં રાજા પિતરો વાલકસ્ય ચ ।

ધર્મશ્ચ, સર્વમર્ત્યાનાં સર્વસ્ય શરણં હરિઃ ॥મ.મ.પુ.આ.ક્રા.અ. ૨૩૦ શ્લો. ૪૬ ॥

અર્થ:—રાષ્ટ્રનું શરણ રાજા જ છે. બાલકનું શરણ માતાપિતા છે સર્વ મનુષ્યનું શરણ ધર્મ છે અને સર્વ પ્રાણી માનનું શરણ પરમાત્મા છે.

અસ્થિરં જીવિતં લોકે અસ્થિરં ધનયૌવનમ્ ।

અસ્થિરં પુત્રદારાદ્યં ધર્મઃ કીર્તિર્યજઃ સ્થિરમ્ ॥ મ.ગ.પુ.આ.કા.અ.૧૧૫-૨૬ ॥

અર્થ:—મનુષ્યોનું આયુ અસ્થિર છે, ધન અને યૌવન પણ સ્થિર નથી પુત્ર સ્ત્રી આદિ પણ ગિર નથી, તથા ધર્મ, કીર્તિ અને યજ્ઞ એ પણ હમેશા રહેતા નથી. (શૈર્ષાદિથી થતી ખ્યાતિનું નામ યજ્ઞ છે. કીર્તિ અને યજ્ઞનો વિશેષ ભેદ નથી).

અર્થાતુરાણાં ન સુદૃઢ વન્ધુઃ કામાતુરાણાં ન ભયં ન લજ્જા ।

ચિન્તાતુરાણાં ન સુખં ન નિદ્રા ક્ષુધાતુરાણાં ન વલ્લં ન તેજઃ ॥ ૧ ॥ ૬૭ ॥

અર્થ:—ધનની લાલસા વાળા મનુષ્યને કાર્કસેલી કે સગા વિગેરેનો કોઈ વિચાર હોતો નથી. અર્થાત્ તેઓ ધનને માટે બન્ધુ આદિને પણ કષ્ટ આપે છે. કામાતુર મનુષ્યને ભય કે લજ્જા હોતી નથી. ચિન્તાથી દુઃખી થતા મનુષ્યને સુખ કે નિદ્રા નથી. અને ક્ષુધા માણસમાં બલ કે તેજ હોતો નથી.

અનાયકે ન વસ્તવ્યં ન ચૈવ વહુનાયકે ।

સ્ત્રીનાયકે ન વસ્તવ્યં વસ્તવ્યં વાલનાયકે ॥ ૧ ॥ ૬૮ ॥

અર્થ:—જે દેશમાં હકુમત ચલાવનાર (નેતા) કોઈ ન હોય તે દેશમાં રહેવું નહીં. જે દેશમાં બહુ નાયક હોય ત્યાં પણ રહેવું નહીં. અને સ્ત્રી કે બાલક જ નાયક હોય ત્યાં પણ રહેવું નહીં.

વૃથા વૃષ્ટિઃ સમુદ્રસ્ય વૃથા તૃપ્તસ્ય ભોજનમ્ ।

વૃથા દાનં સમૃદ્ધસ્ય નીચસ્ય સુકૃત વૃથા ॥ ૧ ॥ ૭૫ ॥

અર્થ:—સમુદ્રમાં વર્ષા વ્યર્થ છે, તૃપ્ત મનુષ્યને ભોજન આપવું તે વ્યર્થ છે, ધનવાનને દાન દેવું તે પણ વ્યર્થ છે, અને નીચ માણસને પુણ્યકર્મનું કોઈ પ્રયોજન નથી માટે તેને માટે તે પણ વ્યર્થ છે.

દૂરસ્થોઽપિ સમીપસ્થો યો.યસ્ય હૃદયે સ્થિતઃ ।

હૃદયાદપિ, નિષ્ક્રાન્તઃ સમીપસ્થોઽપિ દૂરતઃ ॥ ૧ ॥ ૭૬ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય કે પદાર્થનું આપણા મનમાં ધ્યાન છે તે આપણાથી બહુ દૂર હોય તોપણ સમીપ જ છે, અને જેનું ધ્યાન મનમાંથી જતું રહ્યું છે તે સમીપ હોવા છતાં પણ બહુ દૂર છે.

માતા શત્રુઃ પિતા વૈરી બાલો યેન ન પાટિતઃ ।

૧ ૧ સખામધ્યે ન શોભન્તે હંસમધ્યે વકો યથા ॥ ૧ ॥ ૮૦ ॥

અર્થ:—જેણે બાલ્યાવસ્થામાં પોતાના સન્તાનને વિદ્યા પઢાવી નથી તેવા માતાપિતા શત્રુ જ છે. તેવાં સન્તાન, જેમ હંસની મધ્યમાં બગવા સોજતા નથી તેમ, વિદ્વાનની સખામાં શોજતા નથી.

તાવદ્વ્યસ્ય પેતવ્યં યાવદ્વ્યમનાગતમ્ ।

ઉત્પન્ને તુ મયે તીવ્રે સ્થાતવ્યં વૈ હ્યપીતવત્ ॥ ૪૫ ॥

અર્થ:—આપણને કાંઈ મય આવવાનો હોય તે ન આવે ત્યાં સુધી તેનો ડર રાખવો. પરંતુ હવે આવા પછી નિડર મનુષ્યની માફક ઉભા રહેવું જોઈએ.

સા સ્ત્રી યા ન મદં કુર્યાત્સ સુસ્ત્રી તૃપ્ણયોજ્જિતઃ ।

તન્મિત્રં યત્ર વિશ્વાસઃ પુરુષઃ સ જિતેન્દ્રિયઃ ॥ ૪૬ ॥

અર્થ:—જે સ્ત્રી ધન યૌવન આદિ નિમિત્ત મદ કરતી નથી તેનું નામ સ્ત્રી છે. જે તૃપ્ણારહિત છે તે મુખી છે. જ્યાં વિશ્વાસ છે તે જ મિત્ર છે. અને જે જિતેન્દ્રિય છે તે જ પુરુષ છે.

દુર્જનસ્ય હિ સંગેન સુજનોપિ વિનશ્યતિ ।

પ્રસન્નમપિ પાનીયં કર્દમૈઃ કલ્પીકૃતમ્ ॥ ૪૭ ॥

અર્થ:—દુર્જનના સંસર્ગથી સંજનનો પણ વિનાશ થાય છે. જલ બદ્ધ નિર્મલ હોય તોપણ કાદવના સંપર્કથી મલિન થઈ જાય છે.

નાભિપેકો ન સંસ્કારઃ સિંહસ્ય ક્રિયતે વને ।

નિત્યમૂર્જિતસત્ત્વસ્ય સ્વયમેવ મૃગેન્દ્રતા ॥ ૪૮ ॥

અર્થ:—સિંહનો જંગલના રાજા તરીકે કાંઈ અભિપેક્ષ કે સંસ્કાર કરવામાં આવતો નથી. પરંતુ તે હમેશાં પ્રબલ બળવાળો હોવાથી સ્વયં મૃગેન્દ્ર (મૃગનો રાજા) છે. તેવી રીતે પરાક્રમી મનુષ્ય સર્વત્ર રાજા જ છે.

યથા પુષ્કરપત્રેષુ પતિતાસ્તોયવિન્દવઃ ।

ન શ્લેષમભિગચ્છન્તિ તથાઽનાર્યેષુ સૌહૃદમ્ ॥વા.રા.કા. ૬ સ. ૧૬ શ્લો. ૧૧॥

અર્થ:—જેવી રીતે કમલના પાંદડા ઉપર પડેલું જલનું બિન્દુ તે પાંદડાની સાથે કાંઈ પ્રકારના સંબંધને પ્રાપ્ત થતું નથી, બૂંદ જ રહે છે; તેવી રીતની નિકૃષ્ટ મનુષ્ય સાથેની મિત્રતા છે. નિકૃષ્ટ મનુષ્યને શુદ્ધ બાવથી સ્નેહ થતો નથી.

યથા શરદિ મેઘાનાં સિંચતામપિ ગર્જતામ્ ।

ન ભવત્યમ્યુસંવલ્લેદસ્તથાઽનાર્યેષુ સૌહૃદમ્ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—જેમ શરદઋતુમાં પણ કદાપિ મેઘ ગર્જે છે અને વર્ષા પણ પડે છે. તથાપિ તે વર્ષાથી પૃથિવી પુષ્કલ પાણીથી વ્યાપ્ત થતી નથી. તેમ નિકૃષ્ટ મનુષ્યોની સાથેની મિત્રતા પણ નિષ્ફલ છે, કંઈ ઉપયોગી નથી.

યથા મધુકરસ્તર્પાત્કાશપુષ્પં પિવન્નપિ ।

રસમત્ર ન વિન્દેત તથાઽનાર્યેષુ સૌહૃદમ્ ॥વા. રા. કા. ૬ સ. ૧૬ શ્લો. ૧૪॥

અર્થ:—જેમ મધમાખી તર્પિત થઈને કાશ (કાઈ) ના પુષ્પનું પાન કરે છે છતાં તેમાંથી તેને રસ મળતો નથી; તેમ નિકૃષ્ટ મનુષ્યની મિત્રતા પણ લાભકારક નથી, દાનિનું જ કારણ છે.

યથા પૂર્વ ગજઃ સ્નાત્વા ગૃહા હસ્તેન વૈ રજઃ ।

દૂપયત્યામનો દેહં તથાઽનાયેષુ સૌહદમ્ ॥

„ ॥ ૧૫ ॥

અર્થઃ—જેમ હાથો પ્રથમ સ્નાન કરીને પછી પોતાની સુંઢથી ધૂળ લઇને શરીર ઉપર નાખે છે-દેહને ખરામ કરે છે, તેવી રીતે નિકૃષ્ટ મનુષ્યની સાથે મિત્રતા કરીને પછી ખરાબી પ્રાપ્ત કરવી તેના કરતાં તેની સાથે મિત્રતા જ ન કરવી તે ઠીક છે.

આ પ્રમાણે અયોગ્ય મનુષ્યની સાથેની મિત્રતા હાનિકારક હોવાથી તે કદાપિ કરવી નહીં.

નિત્યમન્યોન્યસંહૃષ્ટા વ્યસનેષ્વાતતાયિનઃ ।

મચ્છન્નહૃદયા ઘોરા જ્ઞાતયસ્તુ ભયાવહાઃ ॥

„ ॥ ૫ ॥

અર્થ—પોતાની જાતિનો જાણીને પણ પરીક્ષા કર્યા વિના કોઇની સાથે મિત્રતા કરવી નહીં, કેમકે કેટલાક જાતિલોક પણ કપટી હૃદયના તથા કડોર સ્વભાવના (ઘોરા) તથા આપણી આપત્તિના સમયમાં ખુશી થનાર વ્યાતતાયી થાય છે. તે કારણથી કેટલાક જાતિવાળા પણ લાલચુ કારણુ છે માટે એક જાતિ માનીને મિત્રતા કરવી યોગ્ય નથી.

લુબ્ધઃ ક્રૂરસ્ત્યક્તધર્મા નિકૃતિઃ શઢ એવ ચ ।

શુદ્રઃ પાપસમાચારઃ સર્વશક્તી તથાઽલસઃ ॥ મ.ભા.શા.પ.અ. ૧૬૮ શ્લો. ૬ ॥

અર્થઃ—લોભી, ક્રૂર, ધર્મનો જેણે ત્યાગ કર્યો હોય તેવો, તથા ચોતે ઉપકારી હોવાનો બ્રમ કરાવી ખીજાની વૃત્તિનું છેદન કરનાર સ્વાર્થી (નિકૃતિઃ), તથા શકે, મલિન અન્તઃકરણવાળો, તથા પાપી, તથા સર્વમાં શંકા કરનાર તથા આળસુ,

દીર્ઘમૂઝ્યનૃજઃ ક્રુષ્ણો ગુરુદારમધર્પકઃ ।

વ્યસને યઃ પરિત્યાગી દુરાત્મા નિરપત્રપઃ ॥

„ ॥ ૭ ॥

સર્વતઃ પાપદર્શી ચ નાસ્તિકો વેદનિન્દકઃ ।

સંપ્રકીર્ણેન્દ્રિયો લોકે યઃ કામં નિરતથરેત્ ॥

„ ॥ ૮ ॥

અર્થઃ—તથા દીર્ઘમૂઝી, કામચતુરતા રહિત, લોકમાં નિન્દિત (કૃષ્ટ), તથા ગુરુની સ્તીનું હરણુ કરનાર, વિપત્તિમાં પડેલા બંધુઓનો ત્યાગ કરનાર, દુષ્ટાત્મા, લજ્જા (અપત્રપા) રહિત (૭), તથા મર્વ તરફથી પાપદર્શી, નાસ્તિક, વેદાદિનો નિન્દક, અજિતેન્દ્રિય, તથા લોકમાં જે સ્વેચ્છાચારી હોય તે (૮),

અસત્યો લોકવિદ્વિષ્ટઃ સમયે ચાનવસ્થિતઃ ।

પિશુનોઽથાકૃતમજ્ઞો મત્સરી પાપનિશ્ચયઃ

„ ॥ ૯ ॥

દુઃશીલોઽથાકૃતાત્મા ચ નૃશંસઃ કિતવસ્તથા ।

મિત્રૈરપકૃતિર્નિત્યમિચ્છત્યર્થ પરસ્ય યઃ ॥

„ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—સત્યથી ગણિત અર્થાત્ મિથ્યા ભાષણ કરનાર, લોકો, ઉપર ક્રોધ કરનાર, કહેલી વાતમાંથી ખસી જનાર, ચાડી કરનાર, મંસ્કાર રહિત શુદ્ધિ વાળો, મત્સર વાળો, તથા પાપ કરનાર (૬), ખરાબ સ્વભાવ વાળો, શાસ્ત્રરહિત, હિંમક, વચ્ચક, મિત્રનો અપકાર કરનાર, તથા હમેશાં ખીંચના ધનની ઇચ્છા કરનાર (૧૦).

દદતથ યયાશક્તિ યો ન તુપ્યતિ મન્દધીઃ ।

અધૈર્યમપિ યો યુન્કતે સદા મિત્રં નરર્પભ ॥

” ॥ ૧૧ ॥

અસ્થાનક્રોધનોડ્યુક્તો યથાકસ્માદ્વિરુદ્ધયતે ।

મુહુદશૈવ કલ્યાણાનાશુ ત્યજતિ કિલ્લિપી ॥

” ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—તથા જે મન્દશુદ્ધિ વાળો હોય શક્તિ અનુસાર આપનાર ઉપર પ્રસન્ન થતો નથી તે, અને જે નરશ્રેષ્ઠ ! મિત્ર વિષયમાં હમેશાં અમતોષ પ્રકટ કરનાર, તથા વિના કામ્ય ક્રોધ કરનાર, ચંચલ, અકરમાત્ વિરોધ કરનાર, તથા જે પાપી હિતેશ્ચ (કલ્યાણ) મિત્રોનો તીવ્ર ત્યાગ કરે છે તે (૧૨),

અલ્પેડ્વપ્પકૃતે મૂઢસ્તથાડજ્ઞાનાત્કૃતેડપિ ચ ।

કાર્યસેવી ચ મિત્રેણ મિત્રદ્વેષી નરાધિપ ॥

” ॥ ૧૩ ॥

શત્રુર્મિત્રમુખો યથ જિહ્વપ્રેક્ષી વિલોચનઃ ।

” ન વિરજ્યતિ કલ્યાણે યઃ કુર્યાત્તાદૃશં નરમ્ ॥

” ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—તથા જે નરાધિપ (ધૃતગામ્) ! જે મૂઢ પોતાના કાર્યની સિદ્ધિને માટે મિત્રતા કરનાર, છતાં પોતાના મિત્ર તરફથી અજ્ઞાનથી પણ કંઈ અપરાધ થયો હોય તો તેના ઉપર દ્રેષ કરે છે તે, (૧૩), તથા જે ઉપર ઉપરથી મિત્ર જેવો વર્તાર કરતો હોવા છતાં અંદરથી શત્રુ છે, તથા કુટિલદર્શી અને વિપરીત દષ્ટિ વાળો છે, અને જે અનુબંધિત કરવામાં નત છે તેના મનુષ્યની ઉપર જે પ્રીતિ કરતો નથી તે (૧૪),

પાનપો દ્વેષણઃ ક્રોધી નિર્વૃણઃ પરુપસ્તથા ।

પરોપક્તાપી મિત્રમુક્ તથા પ્રાણિવધે રતઃ ॥

” ॥ ૧૫ ॥

” કૃતઘ્નશ્ચાધમો લોકે ન સન્ધેયઃ કદાચન ।

હિદ્રાન્વેષી તસથેયઃ સન્ધેયાનપિ યે શૃણુ ॥

” ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—તથા દારૂ આદિ પીનાર, શત્રુતા કરનાર, ક્રોધી, દ્વાર રહિત, કઠોર (પરુષ), ખીંચાને સંતાપ દેનાર, મિત્ર પ્રતિ દ્રોહ કરનાર, તથા પ્રાણીની હિંસા કરવામાં તત્પર (૧૫), તથા જે કૃતઘ્ન છે તથા જે અધમ છે તથા હિદ્ર દેખનારો છે એવા પુરૂષની કદાપિ મિત્રતા કરતી નહીં.

દવે મિત્રનાને ચોમ્ય કાણુ છે તે કહ્યું છું તે સાંભળો. (૧૬).

કુન્દીના વામ્યસંપન્ના જ્ઞાનિજ્ઞાનકોવિદાઃ ।

રુપવન્તો ગુણોપેનાસ્તથાડન્દુગ્ધા જિતશ્રમાઃ ॥

” ॥ ૧૭ ॥

સન્નિત્રાશ્ચ કૃત્તજ્ઞાશ્ચ સર્વજ્ઞા લોભવર્જિતા. ।

માધુર્યગુણેસંપન્નાઃ સત્યસંધા જિતેન્દ્રિયા ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—જે લોકો કુલીન છે, તથા નિર્દોષ વાણી યુક્ત છે, તથા સાશ્વત્ત્વ અને અનુભવજ્ઞાન યુક્ત છે, તથા રૂપ અને ગુણ વાળા છે, તથા લોભરહિત અને પરિશ્રમી છે (૧૭), તથા જે સન્નિત્ર છે અર્થાત્ પ્રત્યુપકારની ધૃત્તિ વિના ઉપકાર કરનારા છે, કૃતચ છે, સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનવાળા છે, લોભરહિત છે, તથા પવિત્ર ગુણ વાળા, સત્ય બોલનાર અને જિતેન્દ્રિય છે (૧૮),

વ્યાયામશીલાઃ સતતં કુલપુત્રાઃ કુલોદ્વહાઃ ।

દોષૈઃ પ્રમુક્તાઃ પ્રયિત્તાસ્તે ગ્રાહ્યાઃ પાર્થિવૈર્નરાઃ ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—તથા જેઓ હમેશા પરિશ્રમ સ્વભાવ વાળા છે, કુલનો ટેક રાખનાર છે, તથા કુલભર્યાદા પ્રમાણે ચાલે છે, દોષ રહિત છે, તથા લોકમાં પ્રખ્યાત છે, તેમનો રાજ્ય લોકોએ પણ મિત્ર રૂપે સ્વીકાર કરે છે. (૧૯).

સમૃદ્ધા ગુણતઃ કેચિદ્વન્તિ ધનતોઽપરે ।

ધનવૃદ્ધાન્ગુણૈર્જીનાન્ધૃતરાષ્ટ્ર વિવર્જય ॥ મ. મા. ડ. પ. અ. ૩૯-૮ ॥

અર્થ:—કાંઈ મનુષ્ય ગુણોથી સમૃદ્ધ હોય છે. હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! તમે ગુણરહિત ધન વાનનો ત્યાગ કરો અર્થાત્ ધન રહિત બંધે હોય, તથાપિ ગુણવાન હોય તો તેની મિત્રતા કરવી.

વળી જ્ઞાતિની સાથે મિત્રતા તથા વિશ્વાસ કરવામાં વિચાર કરવો જોઈએ, તથાપિ તેમનો પરિત્યાગ કરવો ન જોઈએ.

જ્ઞાતિભિર્વિગ્રહસ્તાત ન કર્તવ્યઃ શુભાર્થિના ।

સુતાનિ સહભોજ્યાનિ જ્ઞાતિભિર્ભરતર્પમ ॥ ૨૩ ॥

સંબોજનં સંકથનં સંપ્રીતિશ્ચ પરસ્પરમ્ ।

જ્ઞાતિભિઃ સહ કાર્યાણિ ન વિરોધઃ કથંચન ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—હે ભરતર્પણ ! પોતાના સુખની ધૃત્તિ રાખનાર મનુષ્યે જ્ઞાતિવાળાની સાથે કદાપિ કલહ ન કરવો. પરંતુ જ્ઞાતિની સાથે મળીને સુખ ભોગવવું (૨૩), તથા જ્ઞાતિની સાથે મળીને ભોજન તથા વાર્તાલાપ તથા પરસ્પર પ્રીતિ એ સર્વ કરવાં, કદાપિ વિરોધ ન કરવો. (૨૪).

જ્ઞાતયસ્તારયન્તીહ જ્ઞાતયો મજ્જયન્તિ ચ ।

સુવૃત્તાસ્તારયન્તીહ દુર્વૃત્તા મજ્જયન્તિ ચ ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—“ નિત્યમન્યોન્યસંઘટ્ટા.” એ વાક્યોમાં રામાયણના શ્લોકમાં જ્ઞાતિ વાળાનો જે ભય બતાવ્યો છે તેનો અહીં ખુલાસો કરે છે:—જે સદાચારી જ્ઞાતિવાળા હોય તે તારે છે, અને જે જ્ઞાતિવાળા દુરાચારી હોય તે કુનાડે છે. જે જ્ઞાતિવાળા દુરાચારી

હોય ભયનું કારણ છે એવો વાલ્મીકિના ઉપરના શ્લોકનો ભાવ છે. શાંતિવાળા દરેક વાતના વિશેષ બેઠી હોય છે, તેથી જ્યારે કૂટે ત્યારે તરત આપણો નાશ કરી શકે છે, માટે દુરાચારી શાંતિવાળાનો વિશ્વાસ કરવામાં વિચાર રાખવો જોઈએ.

યયોરેવ સમં વित्तं ययोरैव समंश्रतम् ।

તયોર્વિવાહઃ સહ્યં ચ ન તુ પુષ્ટવિપુષ્ટયોઃ ॥મ.મા.આ.પ.અ. ૧૩૨ શ્લો. ૧૦॥

અર્થ:—જેની સાથે ધનની સમાનતા હોય અને વિદ્યાની સમાનતા હોય તેમનો વિવાહ તથા મિત્રતા કરવા યોગ્ય છે, અધિક અને ન્યૂનની સાથે કરવા યોગ્ય નથી. તે વ્યવહારમાં દુઃખદાયી થાય છે.

મૃગા મૃગૈઃ સંગમનુવ્રજન્તિ ગાવથ ગોમિસ્તુરગાસ્તુરંગૈઃ ।

મૂર્લાથ મૂર્લૈઃ સુધિયઃ સુધીભિઃ સમાનશીલવ્યસનેષુ સહ્યમ્ ॥

પં૦ તં૦ ત૦ ૧ શ્લો૦ ૨૮૨ ॥

અર્થ:—મૃગો સમાન જાતિના મૃગ સાથે વિચરે છે, તેમ ગાય, ઘોડા, વગેરે પણ સર્વ પોતાની સમાન જાતિની સાથે વિચરે છે. તેવી રીતે મૂર્ખ પણ મૂર્ખની સાથે મેળ રાખે છે, અને વિદ્વાન્ વિદ્વાનની સાથે. અર્થાત્ મિત્રતા સમાન શીલ અને વ્યસન વાળાની વચ્ચે જ થાય છે.

આપ્તકાલે તુ સંપાત્રે યન્મિત્રં મિત્રમેવ તત્ ।

વૃદ્ધિકાલે તુ સંપાત્રે દુર્જનેઽપિ સુહૃદ્ભવેત્ ॥ પં. તં. ત. ૨-૧૧૨ ॥

અર્થ:—આપત્તિ કાળમાં આપણી સહાય કરવાને ખડા રહે છે તે જ ખરા મિત્ર છે. આપણી વૃદ્ધિના સમયમાં તો યત્ન પણ મિત્ર થાય છે, માટે વૃદ્ધિના સમયમાં મિત્રની પરીક્ષા થતી નથી. વળી—

ઔરસં કૃતસંવન્ધં તથા વંશક્રમાગતમ્ ।

રક્ષિતં વ્યસનેઽથ મિત્રં જ્ઞેયં ચતુર્વિધમ્ ॥ હિતોપદેશ ॥મિ. છા. શ્લો. ૧૯૧॥

અર્થ:—મિત્ર ચાર પ્રકારના હોય છે:—૧. ઔરસ એટલે પોતાના કુલમાં ઉત્પન્ન, ૨. કોઈ સંબંધવશાત્ થયેલો, ૩. વંશપરંપરાથી પ્રાપ્ત, તથા ૪. આપત્તિમાંથી જેની રક્ષા કરવામાં આવી હોય તે.

સ્વાભાવિકં તુ યન્મિત્રં ભાગ્યેનૈવાભિજાયતે ।

તદકૃત્ત્રિમસૌહાર્દમાપત્ત્વપિ ન મુચ્યતિ ॥

૧ ॥ ૨૦૫ ॥

અર્થ:—સ્વાભાવિક મિત્રતા ભાગ્યવશાત્ જ મળે છે. એવી અકૃત્રિમ (સ્વાભાવિક) મિત્રતા આપત્તિમાં પણ દૂરતી નથી.

ન માતરિ ન દારેષુ ન સોદર્યે ન ચાત્મનિ ।

વિશ્વાસ તાદૃશઃ પુંસાં યાવન્મિત્રે સ્વભાવજે ॥

૧ ॥ ૨૦૬ ॥

અર્થ:—મનુષ્યેને જેવો વિશ્વાસ કંઈ કારણ વિના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા મિત્ર ઉપર હોય છે, તેવો વિશ્વાસ માતા, પત્ની, સગા ભાઈ, તેમ જ પોતાના ઉપર થતો નથી.

શુચિત્વં ત્યાગિતા શૌર્યં સમત્વં સુખદુઃખયોઃ ।

દાક્ષિણ્યં ચાનુરક્તિશ્ચ સત્યતા ચ સુહૃદ્ગુણાઃ ॥

અર્થ:—શુદ્ધતા, ત્યાગ, શૌર્ય, સુખ દુઃખમાં સમાનતા, કાર્યકુશલતા, પ્રેમ અને સત્યતા એ સન્મિત્ર(સુહૃદ્)ના ગુણો છે.

પાપાન્નિવારયતિ યોજયતે હિતાય

ગુહ્યં ચ ગૂહ્યતિ ગુણાન્પ્રકટીકરોતિ ।

આપદ્ગતં ચ ન જહાતિ દદાતિ કાલે

સન્મિત્રલક્ષણમિદં પ્રવદન્તિ સન્તઃ ॥ ની૦ શ૦ શ્લો૦ ૭૩ ॥

અર્થ:—પાપ કરવામાંથી નિવારણ કરવું, હિતકાર્યમાં જોડવું, ગુહ્ય વાતને છુપાવવી, ગુણેને પ્રકટ કરવા, આપત્તિમાં મિત્રનો ત્યાગ ન કરવો, અને સમય આવ્યે ઉપકાર કરવો—એ સર્વ સન્મિત્રનાં લક્ષણ છે એમ સત્પુરુષો કહે છે.

સોપસર્ગં નિજં દેશં ત્યક્ત્વાઽન્યત્ર નો વ્રજેત્ ।

સ પંગુર્નાશમાપ્નોતિ કુલસ્થિત ઇવ દ્રમઃ ॥સ્કા. પુ. સ્વ. ૪, અ. ૭૬ શ્લો. ૪૮॥

અર્થ:—પોતાના દેશમાં નાના પ્રકારના ઉપદ્રવ જોવામાં આવે તો તે દેશ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. છતાં તેને છોડીને જોખીજી સ્થાનમાં જતો નથી તે પંથુ(લગડો) મનુષ્ય નદીને કિનારે સ્થિત વૃક્ષ જેવી રીતે અવશ્ય પડી જઈને નષ્ટ થાય છે તેવી રીતે, નાશ પામે છે.

મિથો ભજન્તિ ચે સત્ત્વઃ સ્વાર્થેકાન્તોદયમા હિ તે ।

ન તત્ર સૌહૃદં ધર્મઃ સ્વાર્થાર્થં તદ્દિ નાન્યથા ॥મા.પુ.સ્ક. ૧૦, અ. ૩૨ શ્લો. ૧૭॥

અર્થ:—જે મિત્ર લોક (સત્ત્વઃ) પરસ્પર ઉપકાર કરતા સતા પ્રેમ કરે છે તે સ્વાર્થ-માં જ તત્પર (સ્વાર્થેકાન્તોદયમાઃ) છે. તેમાં કોઈ સાહૃદયધર્મ નથી, કેમકે તે માત્ર સ્વાર્થને માટે છે.

ભજન્ત્યભજતો ચૈ વૈ કરુણાઃ પિતરો યથા ।

ધર્મે નિરપવાદોઽત્ર સૌહૃદં ચ સુમધ્યમાઃ ॥

,, ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—હે સુમધ્યમ ગોખીઓ ! આપણે કોઈ ઉપકાર કે મિત્રતા કરતા ન હોઈએ (અભજતઃ), તથાપિ આપણા ઉપર જે દયાળુ લોક માતા પિતાની માફક ઉપકાર કરે છે ત્યાં અપવાદ રહિત ધર્મ છે, અને ત્યાં સ્નેહ ઉત્પન્ન થાય છે.

ભજતોઽપિ ન વૈ કેચિદ્ભજન્ત્યભજતઃ કુતઃ ।

આત્મારામા હ્યાત્મકામા અકૃતજ્ઞા ગુરુદ્વદઃ ॥

,, ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—જેઓ આત્મજ્ઞાની છે તેઓ, તથા સ્વાર્થી (આત્મકામ) તથા અકૃતજ્ઞ એટલે કરેલા ઉપકારને જીલનાર, તથા ગુરોહી-એ સર્વ ઉપકાર કરનારનો (ભજતઃ) પણ ઉપકાર

કરતા નથી, તો પછી ઉપકાર ન કરનાર (અમજત) પ્રતિ કરે તે તો અને જ કેમ ? (આ વચન ગોપીઓ પ્રતિ કૃષ્ણે કહેલું છે) આત્મચાનીને મોહ ન હોવાથી પ્રેમ કરતા નથી, અકૃતજ હોવાથી નહીં.

સંતોષસ્ત્રિપુ કર્તવ્ય સ્વદારે ભોજને ધને ।

ત્રિપુ ચૈવ ન કર્તવ્યોઽધ્યયને જપદાનયોઃ ॥વૃ૦ ચા૦ નો૦ અ૦ ૭ શ્લો૦ ૪॥

અર્થ:—ચોતાની સ્ત્રી, ભોજન તથા ધન એ ત્રણ વિષયમાં સંતોષ રાખવો. પરંતુ પઠનમાં, જપ કરવામાં અને દાન દેવામાં સંતોષ ન રાખવો.

કિં દુઃસહં ન સાધૂનાં વિદૂષાં કિમપેક્ષિતમ્ ।

કિમકાર્યં કદર્યાણાં દુસ્ત્યજં કિં ધૂતાત્મનામ્ ॥ભા.પુ.સ્ક. ૧૦ અ. ૧ શ્લો. ૫૮॥

અર્થ:—સત્પુરુષો સહન ન કરી શકે એવું કાંઈ નથી અર્થાત્ સત્પુરુષો સર્વ સહન કરી શકે છે. અને વિદ્વાન પુરુષને કાંઈ વસ્તુની અપેક્ષા નથી અને લોભી (કદર્ય) મનુષ્યને મન અકાર્ય કાંઈ નથી અર્થાત્ તે ગમે તેવું દુષ્ટ કાર્ય પણ કરશે. અને ધીરજવાળા મનુષ્ય જેનો ત્યાગ ન કરી શકે તેવી કાંઈ વસ્તુ નથી—સર્વનો ત્યાગ કરી શકે છે.

શોકસ્થાનસહસ્રાણિ હર્પસ્થાનશતાનિ ચ ।

દિવસે દિવસે મૂઢમાવિશન્તિ ન પશ્વિતમ્ ॥

સ્કા૦ પુ૦ લ૦ ૧, કૌ૦ લ૦ ૨, અ૦ ૪૬, શ્લો૦ ૨૧, ૨ ॥

અર્થ:—મૂર્ખને હજારો શોકના હજાર કારણ ઉપસ્થિત થાય છે અને સેકડો હર્પનાં કારણ પણ અને છે પરંતુ વિવેકશુદ્ધિ વાળા પશ્વિતને ઘડી ઘડીમાં હર્પશોક થતો નથી.

સ્નાને જપે ચ હોમે ચ સ્વાધ્યાયે પિતૃતર્પણે ।

ગોદેવાતિથિપૂજામ્ નિરાલસ્યો ભવાનય ॥

સ્કા૦ પુ૦ લ૦ ૩, ધર્મા૦ લ૦ ૩, અ૦ ૧૧, શ્લો૦ ૨૩ ॥

અર્થ:—હે પાપરહિત ! સ્નાન, જપ, હોમ, સ્વાધ્યાય અને પિતૃતર્પણ કરવામાં, તથા ગાય, દેવ અને અતિથિની સેવામાં આલસ્ય રહિત થા.

શાસ્ત્રં મજ્ઞા ધૃતિર્દાક્ષ્યં પ્રાગલ્ભ્યં ધારયિષ્યતા ।

ઉત્સાહો વાગ્મિતા દાર્દ્યમાપલ્લેશસહિષ્ણુતા ॥ કામન્દક.ની.સ. ૧ શ્લો. ૨૧ ॥

મખાવઃ શૃચિતા મૈત્રી ત્યાગઃ સત્યં કૃતજ્ઞતા ।

શીલં ચૈવ દમયેતિ ગુણાઃ સંપત્તિહેતવઃ ॥

,, ॥ ૨૨ ॥

અર્થ:—વિદ્યા, શુદ્ધિ, ધૈર્યતા, કાર્ય કરવામાં કુશલતા (દાર્દ્ય), પ્રતિભા, ધારણ-શક્તિ, ઉત્સાહ, વક્તૃત્વશક્તિ, દબતા, આપત્તિમાં ક્રોશ સહન કરવાની શક્તિ (૨૧), પ્રભાવ, પવિત્રતા, મિત્રતા, ઉદારતા(ત્યાગ-), મત્સ્ય, કૃતજ્ઞતા, શીલ તથા ચિત્તેન્દ્રિયતા આદિ ગુણો મનુષ્યને પ્રાપ્તિના હેતુ છે. માટે તે ગુણોને મંપાદન કરવા ભોમએ કારણ તે ગુણો હોય ત્યારે લોકોમાં પ્રિય થાય છે, અને લોકોમાં પ્રિયતા થવાથી જ સપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

ગુણાધિકે પુંસિ જનોઽનુરજ્યતે ।

જનાનુરાગમભવા હિ સંપદઃ ॥ નીતિસાર૦ ॥

અર્થઃ—અધિક ગુણુ વાળા મનુષ્ય ઉપર લોકોને પ્રીતિ થાય છે; અને લોકોની પ્રીતિથી સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

યો ધર્મશીલો જિતમાનરોપો વિદ્યાવિનીતો ન પરોપતાપી ।

સ્વદારતુષ્ટઃ પરદારદૂરઃ સ વૈ નરો નો બુધિ વન્દનીયઃ ॥

મ૦ ગ૦ પુ૦ ધ૦ કા૦ અ૦ ૪૮ શ્લો૦ ૪૦ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્ય ધર્મશીલ છે, જેણે માન અને શાપને છુટ્યા છે, જે વિદ્યા અને વિનય યુક્ત છે; જે ખીજીને સંતાપ આપતો નથી; જે પોતાની ઓછી સતુષ્ટ છે અને પરબ્રીથી દૂર રહે છે—તે મનુષ્ય પૃથિવીમા અમારો વન્દનીય છે.

મિષ્ટાન્નદાતા ચરિતામિહોત્ત્રો વેદાન્તવિચ્છન્દ્રસહસ્રજીવી ।

માસોપવાસી ચ પતિવ્રતા ચ પટ્ટ જીવલોકે મમ વન્દનીયા ॥ , , ॥ ૪૧ ॥

અર્થઃ—ભૂખ્યા મનુષ્યને મિષ્ટાન્ન અર્થાત્ પરિપૂર્ણ અન્ન ખવરાવનાર; તથા અગ્નિહોત્રી, તથા વેદના તત્ત્વનો જ્ઞાતા બ્રહ્મવેતા; તથા હગ્ગર મહિના અર્થાત્ એંશી વર્ષ ઉપરની આયુવાળો; તથા માસ પર્યન્ત ઉપવાસ કરનાર (ચાદ્રાચણાદિ વ્રત કરનાર); તથા પતિવ્રતા સ્ત્રી—એ છ આ લોકમાં મારે વન્દન કરવા યોગ્ય છે.

દન્તસ્ય નિષ્કોષણકેન નિત્યં કર્ણસ્ય કણ્ઠ્યનકેન વાપિ ।

તુષ્ણેન કાર્યં ભવતીશ્વરાણાં કિમઙ્ગ વાગ્યસ્તવતા નરેણ ॥ પં. તં. ત. ૧ શ્લો. ૭૧ ॥

અર્થઃ—દાંત ખોતરનાર (નિષ્કોષણક) તથા કાન ખોતરનાર (કણ્ઠ્યનયક) શાળ આદિ મોટા પુરૂષો (ઈશ્વર) હોય તોપણ તેમને તે કાર્ય ધાસના દુકડા માનથી કરવું પડે છે, કોઈ કિંમતી વસ્તુની જરૂર નથી. આ પ્રમાણે મોટા મનુષ્યને પણ કદાપિ હવડી વસ્તુનો આશ્રય લેવો પડે છે. તો પછી હે પુત્ર (અંગ) ! વાણી, હસ્ત, આદિ ઇન્દ્રિય જેવું સાધન જેની પાસે છે તેવો મનુષ્ય ઉપકારક થઈ શકે તેમા શી નવાઈ છે ? અર્થાત્ અવશ્ય ઉપકારક થઈ શકે. માટે કોઈને પણ તુચ્છ ન સમજવો.

॥ કાવે મણિર્મણૌ કાચો ચેષાં બુદ્ધિઃ પ્રવર્તતે ।

ન તેષાં સન્નિધૌ મૃત્યો નામમાત્રોઽપિ તિષ્ઠતિ ॥ , , ॥ ૭૭ ॥

અર્થઃ—જેને કાચમાં મણિબુદ્ધિ હોય છે અને મણિમા કાચબુદ્ધિ હોય છે તેની પાસે, જેમ કબેરી ભય નહીં, તેવી રીતે જેને ચોખ્ખાચોખ્ખાનો વિચાર નથી તેની પાસે બુદ્ધિમાંનું સેવક કદાપિ કરતો નથી.

ન ક્ષુધા પીડ્યતે યસ્તુ નિદ્રયા ન કદાચન ।

ન ચ શીતાતપાદ્યૈશ્ચ સ મૃત્યાર્હે મહીશુજામ્ ॥ , , ॥ ૯૦ ॥

અર્થઃ—જેને ક્ષુધા (ક્ષુધ) તથા નિદ્રા પીડા કરતી નથી, તથા ઠંડી કે ગરમી જેને આઘો કરતી નથી, એવો મનુષ્ય રાજ્ય લોકોનો સેવક થવાને લાયક છે.

શ્રુત્વા સંગ્રામિકીં વાર્તાં ભવિષ્યાં સ્વામિનં પ્રતિ ।

પ્રસન્નાસ્યો ભવેદ્યસ્તુ સ મૃત્યુર્હો મહીશ્વજામ્ ॥ ” ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—સ્વામીની સાથે ભવિષ્યમાં ચનાર યુદ્ધની વાર્તા સાંભળીને જેનું મુખ પ્રસન્ન રહે છે તેવો મનુષ્ય રાજા લોકોનો ભૂત્ય થવાને યોગ્ય છે.

દુર્મન્વાન્નૃપતિર્વિનશ્યતિ યતિઃ સંગાત્સુતો લાલનાત્

વિમોઽનધ્યયનાત્કુલં કુત્તનયાત્સ્નેહઃ મવાસાશ્રયાત્ ।

મૈત્રી ચાપ્ત્ત્વયાત્સમૃદ્ધિરનયાચ્છીલં સ્વલોપાસનાત્

સ્ત્રી ગર્વાદનવેક્ષણાદપિ કૃપિસ્ત્યાગાત્પ્રમાદાદ્દનમ્ ॥ ” ॥ ૧૬૧ ॥

અર્થ:—ખેડી સલાહ દેનારની સાથે કાર્યનો વિચાર કરવાથી રાજાનો નાશ થાય છે. યજ્ઞથી સંન્યાસીનો નાશ થાય છે. બહુ લાડ લગાવવાથી પુત્ર ખમડી બને છે. વિદ્યા નહીં પઠવાથી પાછાજન્મે નાશ થાય છે. કુપુત્રથી કુલનો નાશ થાય છે. પરદેશમાં રહેવાથી સ્નેહ નષ્ટ થાય છે. પ્રેમ (અપ્રણય) વિના મિત્રતાનો નાશ થાય છે. અનીતિ (અન્ય) કરવાથી સમૃદ્ધિ નષ્ટ થાય છે. ખલનો મંગ કરવાથી શીલનો નાશ થાય છે અર્થાત્ સ્વભાવ ખમડે છે. ગર્વથી ઓનો નાશ થાય છે. દેખરેખ ન રાખે તો ખેતી નષ્ટ થાય છે. અને ખેડે માગે અર્થ કરવાથી તથા પ્રભાતથી ધનનો નાશ થાય છે.

આદિત્યચન્દ્રાવનિલોઽનલથ ઘૌર્ધૃમિરાપો હૃદયં યમથ ।

અદશ્ચ રાત્રિથ ઉમે ચ સન્ધ્યે ધર્મોઽપિ જાનાતિ નરસ્ય વૃત્તમ્ ॥ ” ॥ ૧૮૨ ॥

અર્થ:—સૂર્ય તથા ચંદ્રમા, વાયુ તથા અગ્નિ, આકાશ, ભૂમિ, જલ, હૃદય, યમ-રાજા, દિવસ અને રાત્રિ, અને જને સન્ધ્યા, તથા ધર્મ પણ મનુષ્યના સદાચાર અને દુરાચાર સર્વને જાણે છે. એ સર્વના અધિષ્ઠાતા દેવતા ચૈતન્ય રૂપ હોવાથી સર્વ જાણે છે.

ઉપાયેન હિ ચત્કૃયાત્તત્ત શક્યં પરાક્રમૈઃ ॥ ” ॥ ૨૦૭ ॥

અર્થ:—જે કાર્ય ઉપાયથી સિદ્ધ થાય છે તે પરાક્રમથી થતું નથી. તેથી દરેક કાર્યમાં ઉપાયને જ ચોંચવો જોઈએ.

યસ્યાસ્તિ સર્વેત્ર ગતિઃ સ કસ્માત્સ્વદેશરાગેણ હિ યાતિ નાશમ્ ।

તાતસ્ય કૃપોઽપમિતિ ઘ્રુવાણાઃ ક્ષારં જલં કાપુરુષાઃ પિવન્તિ ॥ ” ॥ ૨૨૨ ॥

અર્થ:—જે શુદ્ધિમાન મનુષ્ય સર્વેત્ર જન્મે પોતાનો નિર્વાહ કરી શકે છે તે પોતાના દેશના પ્રેમથી ત્યાં પડી રહીને જા માટે નાશને પ્રાપ્ત થાય ? કેમ પણ જન્મે પોતાનો નિર્વાહ દુઝો લે છે. પોતાના બાપે ખોટાવેલા કુવાનું પાણી ખાઈ હોય તો પડોસના મીઠા કુવાનું પાણી લાવીને પીતું જોઈએ. “ આ કુવો તો મારા બાપે ખોટાવેલો છે ” એમ કહીને કુતિસત પુરોહો જ તેનું ખાઈ પાણી પીએ છે. માટે શુદ્ધિમાન મનુષ્ય, જે જગ્યાએ પોતાની અવિદ્યા આવે તેને જ પોતાનો દેશ સમજવો જોઈએ.

एकस्य कर्म संवीक्ष्य करोत्यन्योऽपि गर्हितम् ।

गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः ॥ पं. तं. त. ૧ છો. ૩૪૨ ॥

અર્થ:—એકનું ખોટું કર્મ જોઇને બીજો પણ તેવું કરે છે. લોક દેખાદેખી કરનારા છે, પરમાર્થ વસ્તુને કરતા નથી.

મનુષ્યે ચોતાના છિદ્રને બરાબર સંભાળવું જોઇએ. છિદ્ર આવતાં જ તેને ગુપ્ત રાખી તેને બંધ કરવાનો ઉપાય કરવો જોઇએ.

ક્ષતે મહારા નિપતન્ત્યભીક્ષ્ણં ધનક્ષયે વર્ધતિ જાઠરાગ્નિઃ ।

આપ્તસુ વૈરાણિ સમુદ્ભવન્તિ છિદ્રેષ્વનર્થાં વહુલીભવન્તિ । ,, ૨ શ્લો. ૧૭૫ ॥

અર્થ:—આપણા દેહમાં કોઈ ધા લાગે તો ફરી જે કંઈ વાગશે તે તેમાં જ વાગશે એવો નિયમ છે. અને ધનનો નાશ થતાં આપણ વિના જ જઠરાગ્નિ વધે છે. આપણ સમયમાં નાના પ્રકારના શત્રુ પણ ઉભા થાય છે. અર્થાત્ કોઈ પણ છિદ્ર હોય તો ફરી નાના પ્રકારના અનર્થ આવી લાગે છે.

સત્યાઽવૃતા ચ પરુપા મિયવાદિની ચ

હિંસા દયાહુરપિ ચાર્યપરા વદાન્વા ।

ભૂરિવ્યયા પ્રચુરવિત્તસમાગમા ચ

વેશ્યાંગનેવ નૃપતિરનેકરુપઃ ॥

,, ૧ શ્લો. ૪૨૫ ॥

અર્થ:—જેની રીતે વેશ્યા કદાપિ સત્ય બોલનારી, કદાપિ બૂઠું બોલનારી, કદાપિ કઠોર અને કદાપિ પ્રિય બોલે છે, તથા કદાપિ ક્રોધને મારવા પણ તૈયાર થાય છે, કદાપિ દયાળુ થાય છે, કદાપિ ધન કમાવા તત્પર રહે છે, કદાપિ બહુ દાન કરનારી થાય છે, કદાપિ ખૂબ ખર્ચ કરે છે, કદાપિ બહુ ધનનો સંગ્રહ કરે છે; તેવી રીતે રાજા પણ કર્મને અનુસાર નાના પ્રકારના સ્વભાવને ધારણ કરી લે છે.

ગન્ધેન ગાવઃ પશ્યન્તિ વેદૈઃ પશ્યન્તિ વૈ દ્વિજાઃ ।

ચારૈઃ પશ્યન્તિ રાજાનશ્ચશ્તુર્ભ્યામિતરે જનાઃ ॥

,, ૩ શ્લો. ૬૭ ॥

અર્થ:—પશુ ગન્ધથી જાણે છે, વિદ્વાનો શાસ્ત્રથી જાણે છે, રાજા લોક ગુપ્ત દ્વેષ દ્વારા જાણે છે, બાકી સર્વ લોક ચોતાના નેત્રોનો ઉપયોગ કરીને જ જાણી શકે છે.

સ્પૃશન્નપિ ગજો હન્તિ જિઘ્રન્નપિ મુજંગમઃ ।

✓ હસન્નપિ નૃપો હન્તિ માનયન્નપિ દુર્જનઃ ॥

,, ॥ ૮૩ ॥

અર્થ:—હાથી સ્પર્શ માત્રથી મારી દે છે એવું તેનું શરીર ભારે છે, અને સર્પ મુંઘવડ માત્રથી મારે છે, તથા રાજા હસતાં હસતાં મારે છે, અને દુર્જન સત્કાર દેતો સતો મારે છે.

ન દેવા યદ્દિમાદાય રક્ષન્તિ પશુપાલવત્ ।

✓ યન્તુ વર્ધિતુમિચ્છન્તિ બુદ્ધયા સંયોજયન્તિ તમ્ ॥

,, ॥ ૧૮૨ ॥

અર્થ:—દેવતા લોક ગોવાળની માફક મનુષ્યની પાસે લાકડી લઇને ઉભા રહી રક્ષા કરતા નથી, પરંતુ તેઓ જેની ઉન્નતિ કરવા ચ્હાય છે તેને બુદ્ધિયુક્ત કરે છે.

ન દેવા શસ્ત્રમાદાય નિગ્રન્તિ રિપુવત્કુદ્ધાઃ ।

યન્તુ દ્વિસિતુમિચ્છન્તિ બુદ્ધયા વિશ્લેષ્યાન્ત તમ્ ॥ ૧૮૩ ॥

અર્થ:—અને દેવતા લોક મનુષ્યને શત્રુની માફક ક્રોધ કરીને શસ્ત્ર લઈને મારતા નથી. પરન્તુ જેને મારવાની ઇચ્છા કરે છે તેની શુદ્ધિને નષ્ટ કરી દે છે, જેથી તે પોતે જ અનર્થમાં પડી નષ્ટ થઈ જાય છે.

ચત્વારિ તે તાત ગૃહે વસન્તુ શ્રિયાભિજુષ્ટસ્ય ગૃહસ્થધર્મે ।

વૃદ્ધો જ્ઞાતિરવસન્ન કુલીનઃ સસ્વા દરિદ્રો ભગિની ચાનપત્યા ॥

મ૦ મા૦ ૮૦ પ૦ અ૦ ૩૩ શ્લો૦ ૭૦ ॥

અર્થ:—હે રાજન્! આપ જેવા સંપન્ન ગૃહસ્થના ઘરમાં જ્ઞાનવૃદ્ધ, તથા વૃત્તિરહિત કુલીન જ્ઞાતિજન, તથા દરિદ્ર મિત્ર, અને સન્તાન રહિત બેન-એ ચાર સદા વસો, કેમકે એ ચારેના રહેવાથી ધર્મ થાય છે.

ચત્વારિ કર્માણ્યભયંકરાણિ ભયં પ્રયચ્છન્ત્યયધાર્થકૃતાનિ ।

માનાગ્નિદોષમૃત માનમૌનં માનેનાધીતમૃત માનયજ્ઞઃ ॥ ૭૩ ॥

અર્થ:—અગ્નિદોષ, મૌન, અભ્યયન અને યજ્ઞ એ ચાર કર્મ સુખ (અભય) દેનારાં છે. પરન્તુ માનની ખાતર કરવામા આવે અને યથાત્ કરવામા ન આવે તો તે ચારે દુઃખ (ભય) દેનાર થઈ પડે છે.

પञ्चाग्रयो मनुष्येण परिचर्या प्रयत्नतः ।

पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च भरतर्षभ ॥ ૭૪ ॥

અર્થ:—હે ભારતવશમા શ્રેષ્ઠ! પિતા, માતા, અગ્નિ, આપણો આત્મા અને ગુરુ એ પાંચ પ્રસિદ્ધ અગ્નિની મનુષ્યે સદા પ્રયત્ન પૂર્વક સેવા કરવી જોઈએ.

पञ्चैव पूजयँल्लोके यशः प्राप्नोति केवलम् ।

देवान्પિતૃન્મનુષ્યાંશ્ચ મિશૂનતિથિપञ્ચમાન્ ॥ ૭૫ ॥

અર્થ:—દેવો, પિતૃઓ, મનુષ્ય, મિશુ અને અતિથિ એ પાંચેની પૂજા કરવાથી મનુષ્યને લોકમાં યશ પ્રાપ્ત થાય છે.

पञ्च त्वानुगमिष्यन्ति यत्र यत्र गमिष्यसि ।

મિત્રાણ્યમિત્રા મઘ્યસ્થા ઉપજીવ્યોપજીવિન્ ॥ ૭૬ ॥

અર્થ:—મિત્ર, શત્રુ, મધ્યસ્થ, ગુરુ (ઉપજીવ્ય) અને સેવક (ઉપજીવિન્) એ પાંચ તમે જ્યાં હોશો ત્યાં તમારી સંગમાં જ જરો

પહોંચનાં સક્ષમ નીચે પ્રમાણે છે:—

आत्मज्ञानं समारभस्तिविज्ञा धर्मनित्यता ।

યમયાંનાપરુપન્તિ સ વૈ પબ્ધિત ઉચ્યતે ॥મ. મા. ૩. પ. અ. ૩૩ શ્લો. ૨૦॥

૧. અર્થ:—જેનાં આત્મજ્ઞાન, સારો ઉદ્યોગ, સહિષ્ણુતા અને ધર્મનિષ્ઠા, પુરુષાર્થ ૩૫ ફલપ્રાપ્તિ પર્યન્ત બ્રહ્મ થતાં નથી તે જ પડિત કહેવાય છે. (ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષમાં મોક્ષ જ પરમ પુરુષાર્થ છે.)

૨. નિષેવતે પ્રશસ્તાનિ નિન્દિતાનિ ન સેવતે ।

૩. અનાસ્તિકઃ શ્રદ્ધધાન ઇતત્પણ્ડિતલક્ષણમ્ ॥ ” ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—જે ઉત્તમ કર્મ કરે છે, નીચ કર્મોનો ત્યાગ કરે છે, જે નાસ્તિક નથી અર્થાત્ ઈશ્વરને માનનારો છે, તથા શ્રદ્ધાયુક્ત છે, તેને જ પણ્ડિત કહે છે.

ક્રોધો હર્ષશ્ચ દર્પશ્ચ હ્રીઃ સ્તંભો માન્યમાનિતા ।

યમર્થાન્નાપકર્ષ્યન્તિ સ વૈ પણ્ડિત ઉચ્યતે ॥ ” ॥ ૨૨ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્યને ક્રોધ, હર્ષ, અભિમાન, લજ્જા, સ્તંભ (કાષ્ટનો સત્કાર ન કરવો તે) તથા માન્યમાનિતા (પોતાને માન્ય મમજવો તે) આદિ દોષો પુરુષાર્થથી (અર્થાત્) બ્રહ્મ કરી શકતા નથી તે જ પડિત કહેવાય છે.

યસ્ય કૃત્યં ન જાનન્તિ મન્ત્રં વા મન્ત્રિતં પરે ।

કૃતમેવાસ્ય જાનન્તિ સ વૈ પણ્ડિત ઉચ્યતે ॥ ” ॥ ૨૩ ॥

અર્થ:—જેનું ઇચ્છિત કાર્ય, તથા ઉપાય (મન્ત્ર), તથા સંમતિ (મન્ત્રિત) ખીખઓ (પરે) જાણી શકતા નથી, ફક્ત કાર્ય સમાપ્ત થયે જાય છે, તે જ પડિત કહેવાય છે.

યસ્ય કૃત્યં ન વિદ્મન્તિ શીતમુષ્ણં મયં રતિઃ ।

સમૃદ્ધિરસમૃદ્ધિર્વા સ વૈ પણ્ડિત ઉચ્યતે ॥ ” ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—જેના કાર્યમાં શીત, ગરમી, લય, કામ, ધન અથવા નિર્ધનતા આદિ કાષ્ટ પશું વિધન કરી શકતાં નથી તે જ પડિત કહેવાય છે.

યસ્ય સંસારિણી પ્રજ્ઞા ધર્માર્થાવનુવર્તતે ।

કામાદર્થ્યં દૃષ્ટીતે યઃ સ વૈ પણ્ડિત ઉચ્યતે ॥ ” ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—જેની છુદ્ધ સંસારના પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં જ પ્રવિષ્ટ થઈ છે, તથાપિ ધર્મ અને અર્થને અનુસરે છે, અને જે કામ કરતાં અર્થને અધિક માને છે, તે જ પડિત કહેવાય છે.

યથાશક્તિ ચિકીર્ષન્તિ યથાશક્તિ ચ કુર્વતે ।

ન કિંચિદવમન્યન્તે નરાઃ પણ્ડિતચુદ્ધયઃ ॥ ” ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—પણ્ડિત લોક શક્તિ અનુસાર કાર્ય કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, અને ઇચ્છાને સમાન કાર્ય કરી બતાવે છે, અને કાષ્ટનો અનાદર કરતા નથી.

ક્ષિપ્રં વિજાનાતિ વિરં શૃણોતિ વિજ્ઞાય ચાર્થં મજતે ન કામાત્ ।

નાસંપૂઠો વ્યુપયુક્તે પરાર્થે તત્પ્રજ્ઞાનં પ્રથમં પંડિતસ્ય ॥ ” ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—પડિતાની પીઠાન એ છે કે, તે શીઘ્ર-સમજે છે, વિષયને, બહુ વાર સુધી

સાંભળે છે, ખૂબ સમજીને પછી કાર્ય કરે છે, કામ કે ક્રોધાદિથી કદાપિ કાર્ય કરતા નથી, અને ખૂબ્યા વિના પારકા કામમાં માથું મારતા નથી—મોહતા નથી.

નાપાપ્યમમિવાઙ્છન્તિ નદું નેચ્છન્તિ શોચિતુમ્ ।

આપત્સુ ચ ન મુહ્યન્તિ નરાઃ પંડિતબુદ્ધયઃ ॥

” ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—પંડિત લોક પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય ન હોય તેવી વસ્તુની ઇચ્છા કરતા નથી. નંદ થયેલા પદાર્થ માટે શોક કરવાની ઇચ્છા રાખતા નથી. અને આપત્તિમાં ગભરાતા નથી—ગભરાઇને કાર્ય છોડતા નથી—નિશ્ચયપૂર્વક કાર્ય કરે છે.

નિશ્ચિત્ય યઃ પ્રક્રમતે નાન્તર્વસતિ કર્મગઃ ।

અવન્ધ્યકાલો વડ્યાત્મા સવૈઃ પંડિત ઉચ્યતે ॥

” ॥ ૨૯ ॥

અર્થ:—જે નિશ્ચય કરીને કાર્ય કરે છે, શરૂ કરેલા કર્મને અધવચ્છ છોડતા નથી—પૂર્ણ જ કરે છે, જે સમયને વ્યર્થ ગુમાવતો નથી, અને જેની ઇદ્રિયો પોતાને વશ છે તે પંડિત કહેવાય છે.

આર્યર્મણે રજ્યન્તે ભૂતિકર્માણિ કુર્વતે ।

હિતં ચ નાભ્યસૂચન્તિ પण्डिता भरतर्षभ ॥

” ॥ ૩૦ ॥

અર્થ:—હે ભરતર્ષભ! પંડિતલોક સારા કર્મ કરવામાં પ્રસન્ન રહે છે, જેથી ઔચર્ય પ્રાપ્ત થાય એવા કર્મ કરે છે, અને પોતાના હિતને છોડતા નથી.

ન હૃપ્યત્પાત્મસંમાને નાવમાનેન તપ્યતે ।

ગાંગો હૃદ ર્વાક્ષાભ્યો યઃ સ પण्डित उच्यते ॥

” ॥ ૩૧ ॥

અર્થ:—જે પોતાનું સન્માન યવાથી હર્ષ પામતો નથી, અને જે નિરાદરથી તપાવમાન થતો નથી, અને ગંગાના હૃદની પેઠે જેને કોઈ ક્ષોભ થતો નથી અર્થાત્ જે ગંભીર છે, તે જ પંડિત કહેવાય છે.

તત્ત્વજ્ઞઃ સર્વભૂતાનાં યોગજ્ઞઃ સર્વકર્મણામ્ ।

ઉપાયજ્ઞો મનુષ્યાણાં નરઃ પण्डित उच्यते ॥

” ॥ ૩૨ ॥

અર્થ:—સર્વ પ્રાણીઓના તત્ત્વને જાણતો હોય, અને સર્વ કર્મોની રચના તથા સામગ્રી (ઉપાય)ને જાણતો હોય તે જ મનુષ્યોની મધ્યે પંડિત કહેવાય છે.

મહત્ત્વાક્ ચિત્રકથ ઝહવાન્મતિમાનવાન્ ।

આથુ ગ્રન્થસ્ય વક્તા ચ યઃ સ પण्डित उच्यते ॥

” ॥ ૩૩ ॥

અર્થ:—જે જોલવામાં રોકાતો ન હોય, ઉત્તમ કથા જાણનાર હોય, તક કરનાર હોય, જેની કુદિ તરત અર્થને સમજે એવી હોય, તથા જે ગ્રન્થ જોતાં જ તેનો વક્તા હોય, તે જ પંડિત કહેવાય છે.

શ્રુતં મજ્ઞાનુગં યસ્ય મજ્ઞા ચૈવ શ્રુતાનુગા ।

અસંમિત્તાર્યમર્યાદઃ પण्डिताख्यां લમેત સઃ ॥

” ॥ ૩૪ ॥

અર્થ:—જેની વિદ્યા બુદ્ધિને અનુમાર હોય, અને બુદ્ધિ પણ વિદ્યાને અનુમાર હોય, તથા કોઈ મર્યાદાને જે તોડતો ન હોય તે જ પંડિતની પદવીને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

અર્થ મહાન્તમાસાય વિદ્યામૈશ્વર્યમેવ વા ।

વિચરત્યસમુન્નદો યઃ સ પંડિત ઉચ્યતે ॥

,, ॥ ૪૫ ॥

અર્થ:—જે બહુ ધન, વિદ્યા કે અૈશ્વર્યને પ્રાપ્ત કરીને અભિમાન રહિત થઈને વિચરે છે તે જ પંડિત કહેવાય છે.

એ પ્રમાણે પંડિતના લક્ષણ કહ્યા હવે મૂઢનાં લક્ષણ કહેવામા આવે છે

અશ્વત્થ સમુન્નદો દરિદ્રશ્ચ મહામનાઃ ।

અર્થાશ્ચાકર્મણા પ્રેપ્સુર્મૂઢ ઇત્યુચ્યતે બુધૈઃ ॥

,, ॥ ૪૬ ॥

અર્થ:—જે ભણેલો નથી તથાપિ અભિમાની છે, જે દરિદ્ર હોવા છતાં મોટી મોટી વાતો કરે છે, તથા ઉદ્યોગ કર્યા વિના અથવા વિપરીત સાધન દ્વારા ધન સંપાદન કરવાની ઇચ્છા વાળો છે, તેને બુદ્ધિમાન લોકો મૂઢ કહે છે.

સ્વદર્થે ય પરિત્યજ્ય પરાર્થમનુતિષ્ઠતિ ।

મિથ્યાચરતિ મિત્રાર્થે યશ્ચ મૂઢઃ સ ઉચ્યતે ।

,, ॥ ૪૭ ॥

અર્થ:—જે પોતાનું કાર્ય છોડીને બીજાના પ્રયોજનને સિદ્ધ કરે છે, તથા પોતાના મિત્ર પ્રતિ મિથ્યા વ્યવહાર કરે છે, તે મૂઢ કહેવાય છે.

અકામાન્કામયતિ યઃ કામયાનાન્પરિત્યજેત્ ।

બલવન્તં ચ યો દ્વેષ્ટિ તમાહુર્મૂઢચેતસમ્ ॥

,, ॥ ૪૮ ॥

અર્થ:—જે પોતાના ઉપર પ્રેમ ન કરનારને ચઢાય છે, અને પ્રેમ કરનાર (કામયાન)નો ત્યાગ કરે છે, અને બલવાનની સાથે શત્રુતા કરે છે, તે મૂઢ બુદ્ધિવાળો કહેવાય છે.

અમિત્રં કુરુતે મિત્રં મિત્રં દ્વેષ્ટિ હિનસ્તિ ચ ।

કર્મ ચારમ્ભતે દુષ્ટં તમાહુર્મૂઢચેતસમ્ ॥

,, ॥ ૪૯ ॥

અર્થ:—જે શત્રુને મિત્ર બનાવે છે, અને મિત્ર ઉપર દ્વેષ કરે છે તથા તેની હાનિ કરે છે, અને દુષ્ટ કર્મ કરે છે, તે મૂઢબુદ્ધિ કહેવાય છે.

સંસારયતિ કૃત્યાનિ સર્વંત્ર વિચિકિત્સતે ।

ચિરં કરોતિ સિપ્રાર્થે સ મૂઢો ભરતર્પભ ॥

,, ॥ ૫૦ ॥

અર્થ:—જે ભરતર્પણમાં શ્રેષ્ઠ જે નાના કાર્યોનો પણ બહુ વિસ્તાર કરે છે, સર્વમાં સંદેહ કરે છે, અને શીઘ્ર કરવા યોગ્ય કાર્યમા વિલગ લગાડે છે, તે જ મૂઢ કહેવાય છે.

અનાહૂતઃ પ્રવિશતિ અપૃષ્ઠો ચહુ ભાપતે ।

અવિશ્વસ્તે વિશ્વસિતિ મૂઢચેતા નરાધમઃ ॥

,, ॥ ૫૧ ॥

અર્થ:—જે બોલાવ્યા વિના બીજાના ઘરમાં ગય છે, પૂછ્યા વિના બહુ-બોલે છે, અને વિશ્વાસ નહીં કરવા લાગે મનુષ્યનો વિશ્વાસ કરે છે, તે જ નરાધમને મૂઢ કહે છે.

પરં સિપતિ દોષેણ વર્તમાનઃ સ્વયં તથા ।

યથ ક્રુધ્યત્યનીશાનઃ સ ચ મૂઢતમો નરઃ ॥

” ॥ ૪૨ ॥

અર્થ:—જે બીજાનો તો દોષ બતાવી તેના ઉપર આક્ષેપ કરે છે અને પોતે તો તે જ દોષયુક્ત હોય છે, અને પોતે અમમર્થ છતા ક્રોધ કરે છે, તેને મહાન મૂઢ કહે છે.

આત્મનો વલમજ્ઞાય ધર્માર્થપરિવર્જિતમ્ ।

અલભ્યમિચ્છન્નૈષ્કર્મ્યાન્મૂઢબુદ્ધિરિદોચ્યતે ॥

” ॥ ૪૩ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય પોતાના બલને ન બળુતાં ધર્મ અને અર્થ રહિત નિષ્પ્રયોજન અને અલભ્ય પદાર્થ વિના પ્રયત્ને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરે છે તેને શાસ્ત્રમાં મૂઢ-બુદ્ધિ કહે છે.

અશિષ્યં શાસ્તિ યો રાજન્યથ શૂન્યમુપાસતે ।

કર્દર્યં ભજતે યથ તમાહુર્મૂઢચેતસમ્ ॥

” ॥ ૪૪ ॥

અર્થ:—હે રાજન! જે પોતાનો શિષ્ય નથી તથાપિ તેને જે શાસના (ઉપદેશ) કરે છે (અથવા અયોગ્ય શિષ્યને જે બણાવે છે), તથા જે શૂન્ય હૃદયના માણસની તથા કૃપણની સેવા કરે છે તે મૂઢબુદ્ધિ કહેવાય છે.

દ્વાવિમૌ પુરુષવ્યાઘ્ર પરપ્રત્યયકારિણૌ ।

સ્ત્રિયઃ કામિતકામિન્યો લોકઃ પૂજિતપૂજકઃ ॥

” ॥ ૬૦ ॥

અર્થ:—હે પુરુષવ્યાઘ્ર! બીજી સ્ત્રી જેની ચાહના રાખે છે તેને દેખાદેખી ચાહનારી સ્ત્રીઓ, તથા બીજા વડે પૂજિત થયેલાની દેખાદેખી પૂજા કરનાર મનુષ્ય-એ બંને વિના વિચારે કર્મ કરનાર મૂર્ખ છે.

ઉપર કહેલાં પદિતનાં લક્ષણને અનુસરવું અને મૂર્ખનાં લક્ષણનો સાગ કરવો. વળી:—

દ્વાવંભસિ નિવેષ્ટવ્યૌ ગલે વધ્વા દ્વાં શિલામ્ ।

ધનવન્તમદાતારં દરિદ્રં ચાતપસ્વિનમ્ ॥

” ॥ ૬૫ ॥

અર્થ:—જે ધનવાન હોવા છતાં દાન કરતો નથી, અને દરિદ્ર હોઈ તપ કરતો નથી, તે બંનેને ગળે બારે શિલા બાધીને તેમને પાણીમાં કુમાડવા બોધાયે.

હરણં ચ પરસ્વાનાં પરદારામિમર્શનમ્ ।

મુહુદથ પરિત્યાગસ્ત્રયો દોષાઃ ક્ષયાવહાઃ ॥

” ॥ ૭૦ ॥

અર્થ:—બીજાનું ધન હરી લેવું તે, પરસ્ત્રી સાથે અધર્મ કરવો તે, તથા પોતાનાં મિત્રનો ત્યાગ કરવો-તે ત્રણે દોષ મનુષ્યનો ક્ષય કરનારા છે.

ભવતં ચ ભજમાનં ચ તવાસ્મીતિ ચ વાદિનમ્ ।

ત્રીનેતાઠ્છરણં માતાન્વિપમેડપિ ન સંત્યજેત્ ॥

” ॥ ૭૩ ॥

અર્થ:—શરણે આવેલા ભક્ત, સેવક, તથા હું આપનો છું એમ કહેનાર—એ ત્રણનો દુઃખ આવે તો, પણ ત્યાગ ન કરવો.

પટેતે હ્યમન્યન્તે નિત્યં પૂર્વોપકારિણમ્ ।

આચાર્ય શિક્ષિતાઃ શિષ્યાઃ કૃતદારાશ્ચ માતરમ્ ॥ „ ॥ ૯૨ ॥

નારો વિગતકામાસ્તુ કૃતાર્થાશ્ચ પ્રયોજકમ્ ।

નાવં નિસ્તીર્ણકાન્તારા આતુરાશ્ચ ચિકિત્સકમ્ ॥ „ ॥ ૯૩ ॥

અર્થ:—પટેલા શિષ્ય ગુરુનો, વિવાહિત થયેલો પુત્ર માતાનો, કામ રહિત મનુષ્ય સ્ત્રીનો, જેનું કાર્ય સિદ્ધ થયું છે તેવો મનુષ્ય ઉપકારી (પ્રયોજક)નો, નદીને પાર ઉતર્યા પછી નાવનો, તથા રોગથી પીડિત મનુષ્ય રોગથી નિવૃત્ત થયા પછી વેદનો—એ પ્રમાણે આ છ અર્ધર્થો મનુષ્ય પોતાના પૂર્વના ઉપકારીઓની હમેશાં યાદ કરે છે. એ સર્વના ઉપકારને જાણનાર સત્પુરુષો થોડા જ હોય છે.

આરોગ્યમાનૃણ્યમવિપ્રવાસઃ સદ્ગિર્મનુષ્યૈઃ સહ સંપ્રયોગઃ ।

સ્વપ્રત્યયા વૃત્તિરભીતવાસઃ પદ્ જીવલોકસ્ય સુતાનિ રાજન્ ॥ „ ॥ ૯૪ ॥

અર્થ:—હે રાજા ! આરોગ્ય, આનૃણ્ય એટલે કાંઈના ત્રણી નહીં હોવું તે, પર-દેશમાં પ્રવાસ ન કરવો તે, સત્પુરુષોની સાથે સમાગમ, પોતાને અધીન અર્થાત્ સ્વતંત્ર (સ્વપ્રત્યયા) શ્રવિકા(વૃત્તિ:), અને નિર્ભય રહેવું—એ ૭ આ લોકનાં મુખ છે.

દશ ધર્મં ન જાનન્તિ ધૃતરાષ્ટ્ર નિવોધ તાન્ ।

મત્તઃ પ્રમત્ત ઉન્મત્તઃ શ્રાન્તઃ ક્રુદ્ધો વુશ્ચસિતઃ ॥ „ ॥ ૧૦૬ ॥

ત્વરમાણશ્ચ લુબ્ધશ્ચ ભીતઃ કામી ચ તે દશ ।

તસ્માદેતેષુ સર્વેષુ ન પ્રસજ્જેત પન્ડિતઃ ॥ „ ॥ ૧૦૭ ॥

અર્થ:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! મત્ત, પ્રમત્ત એટલે મદ્ય વગેરે પીનાર અનેક કાર્ય કરવામાં અસાધાન, ઉન્મત્ત (પાગલ), યાકેલો, ક્રોધી, બ્રૂખ્યો (૧૦૬), શીઘ્રતા કરનાર, લોભી, ખીકણ, અને કામી—એ દશ મનુષ્ય ધર્મને જાણતા નથી. માટે શુદ્ધિમાન મનુષ્યે તેમની સાથે સંગ ન કરવો.

પ્રાપ્યાપદં ન વ્યથતે કદાચિદુદ્યોગમન્વિચ્છતિ ચાપ્રમત્તઃ ।

દુઃખં ચ કાલે સહતે મહાત્મા ધુરંધરસ્તસ્ય જિતાઃ સપત્નાઃ ॥ „ ॥ ૧૧૨ ॥

અર્થ:—સંકટ (આપદ) પ્રાપ્ત થતાં જેને વ્યથા થતી નથી પરન્તુ સાધાન રહીને ઉદ્યોગ કરે છે, જે મહાત્મા સમય પર દુઃખ સહન કરે છે, તે જ મહાત્મા કઠિન કાર્યોને પણ સિદ્ધ કરી શકે છે, અને તે જ યજુને જીતે છે.

ન સ્વે સુખે વૈ કુરુતે મહર્ષે નાન્યસ્ય દુઃખે ભવતિ મહદ્દુઃખઃ ।

દત્વા તુ પશ્ચાત્કુરુતે ન તાપં સ કથ્યતે સત્પુરુષાર્યચીલઃ ॥ „ ॥ ૧૧૮ ॥

અર્થ:—જે પોતાને મુખ પ્રાપ્ત થતાં પ્રસન્ન થતો નથી, અને ખીજનાં દુઃખ દેખીને પણ પ્રસન્ન થતો નથી, જે આપીને પછી સંતાપ કરતો નથી, તે મહાત્માને સત્યુપ અને શ્રેષ્ઠ કહે છે.

દંભં મોહં મત્સરં પાપકૃત્યં રાજદ્વિષ્ટં પૈશુનં પૂર્ણૈરમ્ ।

મત્તોન્મત્તૈર્દુજનૈશ્વાપિ વાદં યઃ પ્રજ્ઞાવાન્વર્જયેત્સ પ્રધાનઃ ॥ ૧૨૦ ॥

અર્થ:—દભ, મોહ, મત્સર, પાપકર્મ, રાજની સાથે દેવ, મદ્વાળા અને પાગલોની સાથે તથા દુર્જનની સાથે વિવાદ-એ કર્મોને શુદ્ધિમાન મનુષ્યે છોડી દેવાં જોઈએ. જે તેનો પરિસાર કરે છે તે શ્રેષ્ઠ છે.

સમૈર્વિવાદં કુરુતે ન હીનૈઃ સમૈઃ સત્ત્વ્યં વ્યવહારં કથાં ચ ॥

ગુણૈર્વિશિષ્ટૌશ્ચ પુરોદધાતિ વિપશ્ચિતસ્તસ્ય નયાઃ સુનીતાઃ ॥ ૧૨૨ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય પોતાની સમાન મનુષ્ય સાથે વિવાદ, મિત્રતા, વ્યવહાર તથા વાર્તાલાપ કરે છે, પોતાનાથી નીચી કોટિવાળા સાથે નહીં, તથા જે પોતાનાથી અધિક શુદ્ધ વાળાને સર્વ કાર્યમાં આગળ રાખે છે, તેની નીતિ (નય) પ્રશંસા કરવા યોગ્ય (સુનીત) છે.

મિથ્યોપેતાનિ કર્માણિ સિદ્ધચેયુર્ણિ ભારત ।

અનુપાયપ્રયુક્તાનિ મા સ્મ તેષુ મનઃ કૃયાઃ ॥ મ. મા. ડ. પ. જ. ૨૪-૬ ॥

અર્થ:—જે કોષ્ટ કાર્ય મિથ્યા ભુગાર આદિ વડે સિદ્ધ થતાં હોય અથવા અયોગ્ય ઉપાયો વડે સિદ્ધ થતાં હોય તે કરવાની પ્રત્યક્ષ કદાપિ ન કરવી.

તથૈવ યોગવિહિતં યત્તુ કર્મ ન સિદ્ધ્યતિ ।

ઉપાયયુક્તં મેધાવી ન તત્ત્વગ્લપયેન્મનઃ ॥ ૭ ॥

અર્થ:—તેવી રીતે અનેક ઉપાય અને યત્ન કરતાં પણ જે કર્મ સિદ્ધ થતું ન હોય તેમાં પણ મન લગાડતું નહીં.

અનુવન્ધ્યાનપેક્ષેત સાનુવન્ધ્યેષુ કર્મસુ ।

સંપ્રધાર્ય ચ કુર્વૈત ન વેગેન સમાચરેત્ ॥ ૮ ॥

અર્થ:—જે સાધન (અનુવન્ધ) કરવાથી પ્રયોજન સિદ્ધ થાય તેનો પહેલાં નિશ્ચય કરીને કરવું જોઈએ. ક્રમ કરવામાં ઉતારણ ન કરવી જોઈએ.

અનુવન્ધ્ય ચ સંપ્રેક્ષ્ય વિપાકં ચૈવ કર્મણામ્ ।

ઉત્થાનમાત્મનથૈવ ધીરઃ કુર્વૈત વા ન વા ॥ ૯ ॥

અર્થ:—પ્રયોજન (અનુવન્ધ), ફલ અને પોતાનો યત્ન (ઉત્થાન) જોઈને ધીર પુરુષ કર્મ કરે અથવા ન કરે.

વનસ્પતેરપક્વાનિ ફલ્યાનિ પ્રચિનોતિ યઃ ।

સ નાત્રોતિ રમં તેભ્યો વીજં चास्य विनश्यति ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય વૃક્ષનાં કાચાં ફળ તોડી લે છે તેને તેમાંથી રસ મળતો નથી, અને તેનું બીજ પણ નષ્ટ થાય છે.

યસ્તુ પક્ષ્મંપાદત્તે કાલે પરિણતં ફલમ્ ।

ફલાદ્રસં સ લભતે વીજાચૈવ ફલં પુનઃ ॥

,, ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—જે પાકેલા ફળને સમય આવ્યે તોડે છે તેને ફળનો રસ મળે છે, અને તેના બીજથી ફરી વૃક્ષ લઇને તેમાંથી ફળ પણ થાય છે.

ચક્ષુષા મનસા વાચા કર્મણા ચ ચતુર્વિધમ્ ।

પ્રસાદયતિ યો લોકં તં લોકોઽનુપ્રસીદતિ ॥

,, ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—જે દેશ, મન, વચન અને કર્મથી જગતને પ્રસન્ન કરે છે તેને સર્વ જગત પણ પ્રસન્ન કરે છે.

અત્યુન્મત્તાત્પ્રલપતો વાલાચ પરિજલ્પતઃ ।

સર્વતઃ સારમાદદ્યાદશ્મભ્ય ઇવ કાઞ્ચનમ્ ॥

,, ॥ ૩૨ ॥

અર્થ:—જેમ પથ્થરોમાંથી સુવર્ણ કાઢી લેવામાં આવે છે, તેમ પ્રલાપ કરતા અતિ ઉન્મત્તનું વચન તેમજ બાલકનું અસ્પષ્ટ વચન—એ સર્વમાંથી સારાંશ ગ્રહણ કરવો જોઇએ.

મુચ્યાહૃતાનિ સૂક્તાનિ સુકૃતાનિ તવસ્તતઃ ।

સંચિન્વન્ધીર આસીત શિલાહારી શિલં યથા ॥

,, ॥ ૩૩ ॥

અર્થ:—બુદ્ધિમાનોને એ ઉચિત છે કે—જેમ કોઇ શિલવૃત્તિથી જીવન ચલાવનાર મનુષ્ય ખેતરમાં પડેલા અનાજના કણ (શિલમ્) વીણી લે છે, તેવી રીતે મૂર્ખ પાસેથી અથવા ગમે ત્યાંથી ઉત્તમ વચન તથા ઉત્તમ કર્મ શીખી લેવાં.

સત્યેન રક્ષયતે ધર્મો વિદ્યા યોગેન રક્ષયતે ।

મૃજયા રક્ષયતે રૂપં કુલં વૃત્તેન રક્ષયતે ॥

,, ॥ ૩૫ ॥

અર્થ:—સત્ય વડે ધર્મની, અભ્યાસ(યોગ)થી વિદ્યાની, સ્વચ્છતા(મૃજા)થી રૂપની અને ચારિત્ર્યથી કુલની રક્ષા થાય છે.

ય ર્દિપ્તુઃ પરવિત્તેષુ રૂપે વીર્યં કુલાન્વયે ।

સુખસૌભાગ્યસત્કારે તસ્ય વ્યાધિરનન્તકઃ ॥

,, ॥ ૪૨ ॥

અર્થ:—જે બીજાનું ધન, રૂપ, બલ, કુલ, વંશ, સુખ, સુન્દરતા, તથા સત્કારને જોઇને ઈર્ષ્યા કરે છે—મનમાં બળે છે, તેના રોગનું ઔષધ નથી.

દિવસેનૈવ તત્કુર્યાદ્યેન રાત્રૌ સુખં વસેત્ ।

અષ્ટમાસેન તત્કુર્યાદ્યેન વર્ષાઃ સુખં વસેત્ ॥ મ. મા. ઉ, પ. અ. ૩૫-૬૭ ॥

અર્થ:—દિવસમાં એવું કામ કરવું જોઇએ કે જેથી રાત્રિમાં સુખે નિદ્રા આવે. અને આઠ માસ એવું કામ કરવું કે જેથી વર્ષાકાલમાં સુખે રહે.

पूर्वे वयसि तत्कुर्याद्येन वृद्धः सुखं वसेत् ।

यावज्जीवेन तत्कुर्याद्येन प्रेत्य सुखं वसेत् ॥

” ॥ ૬૮ ॥

અર્થ:—પહેલી અવસ્થામાં એવું કામ કરી લેવું કે જેથી વૃદ્ધાવસ્થામાં સુખી થવાય. અને જીવનભરમાં એવું કર્મ કરવું કે જેથી મરણ બાદ સુખ થાય.

जीर्णमन्नं प्रशंसन्ति भार्या च गतयौवनाम् ।

शूरं विजितसंग्रामं गतपारं तपस्विनम् ॥

” ॥ ૬૯ ॥

અર્થ:—જ્યારે અન્ન પત્ની જાય ત્યારે તેની પ્રશંસા થાય છે, અજીર્ણ રહે તો તે અન્નની પ્રશંસા થતી નથી. શીલથી યૌવન વિતાવ્યા બાદ સ્ત્રીની પ્રશંસા થાય છે. યુદ્ધમાં જય મેળવ્યા બાદ શૂરની પ્રશંસા થાય છે. અને તપસ્યા પૂર્ણ થયા બાદ તપસ્વીની પ્રશંસા થાય છે. પ્રથમથી કરવા લાગે તો પાછળથી છેતરાવાનું થાય.

भावमिच्छन्ति सर्वस्य नाभावे कुरुते मनः ।

सत्यवादी मृदुर्दान्तो य स उत्तमपूरुषः ॥

” ૭૦ ॥

અર્થ:—જે પુરૂષ સર્વનું કલ્યાણ ઇચ્છે છે, કદાપિ કાષ્ટની હાનિમાં જેનું ચિત્ત જતું નથી, તથા જે સત્યવાદી, કોમલ તથા હૃદયના નિમ્નહવાળો છે, તે ઉત્તમ પુરૂષ કહેવાય છે.

नानर्थकं सान्त्वयति प्रतिज्ञाय ददाति च ।

रंघं परस्य जानाति यः स मध्यमपूरुषः ॥

” ॥ ૭૧ ॥

અર્થ:—જે પ્રયોજન વિના બોલતો નથી, જે વસ્તુ આપવાને પ્રતિજ્ઞા કરી હોય તે આપે છે, તથા શત્રુના રંધ્રને જાણે છે, તે મધ્યમ પુરૂષ કહેવાય છે.

न श्रद्धयाति कल्याणं परम्योऽप्यात्मशंकितः ।

निराकरोति मित्राणि यो वै सोऽधमपूरुषः ॥

” ॥ ૭૨ ॥

અર્થ:—જે કોઈ ખીઝએ બતાવેલા કલ્યાણના માર્ગમાં શ્રદ્ધા રાખતો નથી, અને પોતે કરેલા કાર્યમાં પણ હમેશાં શંકા કરે છે, અને મિત્રનો અનાદર કરે છે, તે અધમ પુરૂષ કહેવાય છે.

लोकयात्रा भयं लज्जा दाक्षिण्यं त्यागशीलता ।

पञ्च यत्र न विद्यन्ते न कुर्यात्तत्र संगतिम् ॥ चा० नी० द० अ० ૧-૧૦ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્યમાં, જીવિકા, ભય, લજ્જા, કુશલતા અને દાન કરવામાં પ્રવૃત્તિ એ પાંચ ન હોય, તેનો મોગ કરવો નહીં.

मनसा चिन्तितं कार्यं वाचा नैव प्रकाशयेत् ।

मन्त्रवद्रक्षयेद्गूढं कार्यं चापि नियोजयेत् ॥ चा० नी० द० अ० ૨-૭ ॥

અર્થ:—મનમાં શોધેલું કાર્ય વચનથી પ્રકટ ન કરવું, પરંતુ મંત્રની માફક તેની રક્ષા કરવી જોઈએ, અને તેને કાર્યમાં મૂકવું જોઈએ—તેનો અમલ કરવો જોઈએ.

શૈલે શૈલે ન માણિક્યં મૌક્તિકં ન ગજે ગજે ।

સાધવો નહિ સર્વત્ર ચન્દનં ન વને વને ॥

” ॥ ૧ ॥

અર્થ:—સર્વ પર્વતમાં •માણિક્ય હોતુ નથી, સર્વ હાથીમાં મોતી હોતુ નથી, સાધુ સર્વ સ્થાનમાં મળતા નથી, અને ચન્દન વૃક્ષ સર્વ વનમાં હોતુ નથી.

દુરાચારી ચ દુર્દૃષ્ટિર્દુરાવાસી ચ દુર્જનઃ ।

યન્મૈત્રી ક્રિયતે પુંભિઃ સ તુ શીઘ્રં વિનશ્યતિ ॥

” ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—દુષ્ટ આચરણવાળા, ખોટી દષ્ટિવાળા, અને ખોટા સ્થાનમાં રહેનાર દુર્જન મનુષ્ય સાથે જે મિત્રતા કરે છે તે જલદી નષ્ટ થાય છે.

સમાને શોભતે પ્રીતિઃ રાક્ષિ સેવા ચ શોભતે ।

વાણિજ્યં વ્યવહારેષુ સ્ત્રી દિવ્યા શોભતે ગૃહે ॥

” ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—બરાબરીઆમાં પ્રીતિ શોભા આપે છે, તોફારી ચળ્મની હોય તો તે શોભે છે, વ્યવહારમાં વાણિજ્યની શોભા છે, અને સુંદર સ્ત્રી ઘરમાં શોભા આપે છે.

સત્કુલે યોજયેત્કન્યાં પુત્રં વિદ્યાસુ યોજયેત્ ।

વ્યસને યોજયેચ્છત્રં મિત્રં ધર્મેણ યોજયેત્ ॥ ચા૦ ની૦ દ૦ અ૦ ૩-૩ ॥

અર્થ:—કન્યા ટ્રેષ્ઠ કુળવાળાને આપવી જોઈએ, પુત્રને વિદ્યા ભણવામાં લગાડવો જોઈએ, શત્રુને વ્યસનમાં લગાડવો જોઈએ, અને મિત્રને ધર્મ માર્ગમાં જોડવો જોઈએ.

નિઃસ્પૃહો નાધિકારી સ્યાન્નાકામી મળ્હનમિયઃ ।

નાવિદગ્ધઃ પ્રિયં વૃયાત્સ્પૃષ્ટવક્તા ન વશ્વકઃ ॥ ચા૦ ની૦ દ૦ અ૦ ૫-૫ ॥

અર્થ:—જેને કાંઈ વિષયની ઇચ્છા નથી તે કાંઈ વિષયનો અધિકાર નહીં લે. જે કામી નહીં હોય તે શરીરના અધિકાર કરવામાં પ્રીતિવાળો નહીં થાય. જે ચતુર નહીં (અવિદગ્ધ) હોય તે પ્રિય વચન નહીં બોલે. અને જે સ્પૃષ્ટવક્તા છે તે કપટી નહીં હોય.

ન પશ્યન્તિ જન્માન્ધ્યાઃ કામાન્ધ્યો નૈવ પશ્યતિ ।

મદોન્મત્તા ન પશ્યન્તિ અર્થી દોષં ન પશ્યતિ ॥ ચા. ની. દ. અ. ૬-૮ ॥

અર્થ:—જે જન્મથી અન્ધ છે તે દેખી શકે નહીં. અને જે કામથી અન્ધ થયો છે તે પણ દેખતો નથી. મદોન્મત્ત મનુષ્ય પણ કાંઈને જોતો નથી. અને યાચક દોષને દેખતો નથી.

સિંહાદેકં વકાદેકં શિક્ષેચ્છત્વારિ કુકુટાત્ ।

વાયસાત્પશ્ચ શિક્ષેચ્છ પટ્ શુન્નસ્ત્રીણિ ગર્દભાત્ ॥

” ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—સિંહની પાસેથી એક, બગલા પાસેથી એક, અને કુકડા પાસેથી ચાર વાતો શીખવાની છે. કાગડાની પાસેથી પાંચ, કૂતરા પાસેથી છ, અને ગધેડા પાસેથી ત્રણ વાતો શીખવા યોગ્ય છે.

પ્રભૂતં કામમલ્પં વા યત્નરઃ કર્તુમિચ્છતિ ।

સર્વારંભેણ તત્કાર્યં સિંહાદેકં પ્રચક્ષતે ॥

” ॥ ૧૬ ॥

અર્થ—કાર્ય મોટું હોય કે નાનું હોય, પરંતુ જે કરવાનું હોય તે પૂર્ણ પ્રયત્નથી કરવું જોઈએ (કાર્ય) —એ એક વાત મિહની પામેથી શીખવાની કહે છે.

इन्द्रियाणि च सम्यक् वक्वत्पण्डितो नर ।

देशकाले लब्ध ज्ञात्वा सर्वकर्माणि साधयेत् ॥ १७ ॥

અર્થ—નિદાન મનુષ્ય ઈન્દ્રિયોનો સ્વયમ શ્રીને દેન જાણ અને બલનો વિચાર કરીને સપૂર્ણ જ્ઞાન માધે—એ એક ગુણ મળવા પામેથી શીખવો જોઈએ.

प्रत्युत्थानं च युद्धं च सविभागञ्च यन्धुषु ।

स्वयમાक्रम્ય भोगं च शिक्षेच्चत्वारि कुकुदात् ॥ १८ ॥

અર્થ—યોગ્ય સમયે જંગવુ તથા સુદ્ધ માટે તૈયાર રહેવું તથા બન્ધુઓને ખાવાની વસ્તુઓ વહેચી આપવી અને પોતે આક્રમણ કરીને ભોગ પ્રાપ્ત કરવો—એ ચાર વાતો કુકુડા પામેથી શીખવી.

गूढमैयुनचारित्वं काले काले च सग्रहम् ।

अप्रमत्तमविश्वासं पञ्च शिक्षेच्च वायसात् ॥ १९ ॥

અર્થ—ગુપ્ત અને એકાન્ત સ્થાનમાં ઓમભાગમ કરવો તથા ખાવું (ચારિત્વ), તથા મમય સમય પર સંગ્રહ કરવો અર્થાત્ પોતાના લાભઓને એકઠા કરવા, તથા સાવ-ધાન રહેવું, તથા કાષ્ટના વિશ્વાસ ન કરવો—એ પાંચ ગુણો કાગડાની પામેથી શીખવા.

ब्रह्माशी स्वल्पसंतुष्टः सुनिद्रो लघुचेतनः ।

स्वामिभक्तश्च शूरश्च पठेते श्वानतो गुणाः ॥ २० ॥

અર્થ—બહુ ખાવાની શાંત હોવો, થોડાથી સતુષ્ટ રહેવું કોઈ પણ જગ્યામાં પડો ગદે તોપણ ગાદ નિદ્રા આવવી, અને તરત જંગવુ, તથા શ્વામી ઉપર ભક્તિ, અને શૂરતા—એ ૭ ગુણો શ્વાન પામેથી શીખવા.

सुश्रान्तो हि बह्वेद्भार शीतोष्णे न च पश्यति ।

सन्तुष्टश्चરति नित्यं ग्रीणि शिक्षेच्च गर्दभात् ॥ ૨૧ ॥

અર્થ—બહુ યાક લાભો હોય તો પણ ભાગ વહેવો, શીત અને ઉષ્ણ ઉપર દષ્ટિ ન કરવી સદા સતુષ્ટ ગ્રહીને વિચરવું—એ ૪ ગુણો ગર્ધેડા પામેથી શીખવા.

य एतान्विशति गुणानाचरिष्यति मानवः ।

कार्यास्थानसु सर्वासु अजेयः स भविष्यति ॥ ૨૨ ॥

અર્થ—જે મનુષ્ય આ વીસ ગુણોને ધાગણ કરે છે તે સદા મર્વ કાર્યમાં વિજયી થશે.

विमयोर्विभवहोश्च दम्पत्योः स्वामिभृत्ययोः ।

अन्तरेण न गन्तव्य इलस्य वृषभस्य च ॥ ૨૩ ॥

અર્થ—એ છાલણુની તથા છાલણુ અને અગ્નિની વચ્ચે તથા પતિ અને પત્ની, તથા શ્વામી અને સેવક, તથા હન અને બગત—એમાં મોટાની વચ્ચે થઈને જવું નહીં.

શકટં પશ્ચહસ્તેન દશહસ્તેન વાજિનમ્ ।

હસ્તી હસ્તસહસ્રેણ દેશત્યાગેન દુર્જનઃ ॥

” ॥ ૭ ॥

અર્થઃ—ગાડાને પાંચ હાથ દૂર રાખીને ચાલવું, ઘોડાથી દશ હાથ દૂર, હાથીથી હમર હાથ દૂર ચાલવું, અને દુર્જનથી તો દેશત્યાગ કરીને પણ દૂર રહેવું.

હસ્તી અઙ્ગુશમાત્રેણ વાજી હસ્તેન તાડયેત્ ।

શૃંગી લઘુહસ્તેન સ્વજ્ઞહસ્તેન દુર્જનઃ ॥

” ॥ ૮ ॥

અર્થઃ—હાથીને કેવલ અંગુશ મારીને વશ રાખે છે, ઘોડાને હાથ વડે, શીંગડા વાળા પ્રાણીને લાકડી યુક્ત હાથ વડે, અને દુર્જનને તલવાર યુક્ત હાથ વડે મારવામાં આવે છે.

તુષ્યન્તિ ભોજને વિમાઃ મયૂરા ઘનગર્જને ।

સાધવઃ પરસંપતૌ સ્વલાઃ પરવિપત્તિષુ ॥

” ” ॥ ૯ ॥

અર્થઃ—ભોજન માત્રથી બ્રાહ્મણો તૃપ્ત થાય છે, ગર્જનાથી મયૂર પ્રસન્ન થાય છે, સાધુઓ પારકાની સંપત્તિથી અને ખલ પુરૂષો પારકાની વિપત્તિથી સન્તુષ્ટ થાય છે.

અનુલોમેન વલિનં પ્રતિલોમેન દુર્વલમ્ ।

આત્મતુલ્યવલં શત્રું વિનયેન વલેન વા ॥

” ” ॥ ૧૦ ॥

અર્થઃ—આપણાથી બળવાન વૈરીને તેને અતુલ્ય વ્યવહાર વડે જીતવો, દુર્બલ શત્રુને પ્રતિદુલ વ્યવહાર વડે, અને સમાન બલ વાળાને વિનયથી અથવા તો બલથી જીતવો.

મુહૂર્તમપિ જીવેચ્ચ નરઃ શુક્લેન કર્મણા ।

ન કલ્પમપિ કલ્પેન લોકદ્વયવિરોધિના ॥

” ॥ ૧૧ ॥

અર્થઃ—મનુષ્ય ઉત્તમ કર્મ કરતો સતો એક મુહૂર્ત માત્ર જીવે તોપણ તે શ્રેષ્ઠ છે, પરંતુ બંને લોકને વિરોધી અધર્મ કરીને કલ્પ પણ જીવવું તે સાઈ નથી.

ગતે શોકો ન કર્તવ્યો ભવિષ્યન્નૈવ ચિન્તયેત્ ।

વર્તમાનેન કાલેન પ્રવર્તન્તે વિચક્ષણાઃ ॥

” ” ॥ ૧૨ ॥

અર્થઃ—કાંઈ બનાવ બની ગયા પછી તેનો શોક ન કરવો. ભવિષ્યની વાતનું ચિન્તન ન કરવું. પડિત લોક વર્તમાન સમયને અનુસાર વર્તે છે. માટે વર્તમાન સમયાનુસાર વર્તવું.

સ્વભાવેન હિ તુષ્યન્તિ દેવાઃ સત્પુરુષાઃ પિતા ।

જ્ઞાતયઃ સ્નાનપાનાભ્યાં વાક્યદાનેન પઞ્ડિતાઃ ॥

” ” ॥ ૧૩ ॥

અર્થઃ—દેવતા, સત્પુરૂષો અને પિતા સ્વભાવથી જ સન્તુષ્ટ રહે છે, જ્ઞાતિજનો આનંદપાનથી, અને પંડિત લોક પ્રિય વાણી વડે સન્તુષ્ટ થાય છે.

અનાગતવિધાતા ચ મત્યુત્પન્નમતિસ્તથા ।

દ્વાવેતૌ સુલ્લમેધેતે યજ્ઞવિષ્યો ધિનશ્યતિ ॥

” ” ॥ ૧૪ ॥

અર્થઃ—આવનારી વિપત્તિનો પહેલેથી ઉપાય કરનાર, તથા આપત્તિ આવતાં તેના

નિવારણને માટે શીઘ્ર ઉપાય શોધવાની બુદ્ધિવાળો-એ બંનેની સુખપૂર્વક વૃદ્ધિ થાય છે (પચેતે). પરંતુ જે બનિષ્ઠ ઉપર આધાર રાખે છે તેનો વિનાશ થાય છે.

દહ્યમાનાઃ સુતીત્રેણ નીચાઃ પરચશોઽગ્નિના ।

અશક્તાસ્તત્પદં ગન્તું તતો નિન્દાં પ્રકુર્વતે ॥ ચા૦ ની૦ ૬૦ અ૦ ૧૩-૧ ॥

અર્થઃ—નીચ મનુષ્ય બીજાની કીર્તિ રૂપી કંકિત અગ્નિથી બળતા સતા તેની પદ્ધતીને પ્રાપ્ત કરવામાં અસમર્થ હોવાથી તેની નિન્દા કરે છે.

સ્વનિત્રેણ સ્વનિત્ત્વૈવ ભૂતં વારિ વિન્દતિ ॥

તથા ગુરુગતાં વિદ્યાં શુશ્રૂપુરધિગચ્છતિ ” ” ॥ ૧૭ ॥

અર્થઃ—જેમ કાદાળીથી બોદીને મનુષ્ય પાતાલના જલને પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ શુર/ પાસેની વિદ્યા પણ સેવા કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

સન્તોષસ્ત્રિપુ કર્તવ્યઃ સ્વદારે ભોજને ધને ।

ત્રિપુ ચૈવ ન કર્તવ્યોઽધ્યયને જપદાનયોઃ ॥ ” ” ॥ ૧૯ ॥

અર્થઃ—પોતાની સ્ત્રી, ભોજન અને ધન એ ત્રણમાં સંતોષ રાખવો જોઈએ; અને અધ્યયન (પઠવું) કરવામાં, જપ કરવામાં, અને દાન દેવામાં સન્તોષ ન રાખવો. અર્થાત્ અધ્યયનાદિ જેટલું વધારે કરે તેટલું સારું છે.

યુગાન્તે મચલેન્મેરુઃ કલ્પાન્તે સપ્ત સાગરાઃ ।

સાધવઃ પ્રતિપન્નાર્થા ન ચલન્તિ કદાચન ॥ ” ” ॥ ૨૧ ॥

અર્થઃ—યુગની અન્તમાં મેરુ ચલાયમાન થાય છે. કલ્પની અન્તમાં સાતે સમુદ્ર પણ ચલાયમાન થાય છે. પરંતુ સત્પુરુષો પોતે નિશ્ચય કરેલા ધર્મથી કદાપિ પણ ચલાયમાન થતા નથી.

આત્માપરાધવૃક્ષસ્ય ફલાન્યેતાનિ દેહિનામ્ ।

દારિદ્યરોગદુઃસ્વાનિ વન્યનવ્યસનાનિ ચ ॥ શા૦ ની૦ ૬૦ અ૦ ૧૪-૨ ॥

અર્થઃ—દરિદ્રતા, રોગ, દુઃખ, બન્ધન અને આપત્તિ એ પ્રાણીઓના પોતાના અપ-કૃત્ય રૂપ વૃક્ષનાં ફળ છે.

જલે તૈર્લં સ્વલે ગુહ્યં પાત્રે દાનં મનાગપિ ।

માણે શાસ્ત્રં સ્વયં યાતિ વિસ્તારં વસ્તુશક્તિઃ ॥ ” ” ૬ ॥

અર્થઃ—જલમાં તેલ, દુર્ગંધમાં ગુપ્ત વાત, સુધાત્રમાં દાન, બુદ્ધિમાનમાં થોડું પણ શાસ્ત્ર સ્વયં દેલાય છે-વિસ્તારને પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે તેમાં સ્વભાવથી જ તેની શક્તિ છે.

ધર્માસ્થાને શ્મશાને ચ રોગિણાં યા મતિર્ધવૈત્ ।

સા સર્વદૈવ તિષ્ઠેચ્છેત્કો ન મુચ્યેત વન્યનાત્ ॥ ” ” ॥ ૬ ॥

અર્થઃ—ધર્મ મંત્રાંથી અર્ચા સાંભળતાં તથા શ્મશાનમાં તથા રોગીઓને જે બુદ્ધિ થાય છે તે બુદ્ધિ જે દમોશાં રહે તો બન્ધનથી કોણ મુક્ત ન થાય ?

અગ્રિરાપઃ સ્ત્રિયો મૂર્ખઃ સર્પો રાજકુલાનિ ચ ।

નિત્યં યત્નેન સેવ્યાનિ સઘઃ પ્રાણહરાણિ ષટ્ ॥ ૧૨ ॥

અર્થઃ—અશિ, જલ, દુરાચારિણી સ્ત્રી, મૂર્ખ, સાપ, અને રાજકુલ—એ ૭ તરત પ્રાણહાર કરનારાં છે, માટે તેમનું હમેશાં સાવધાનીથી સેવન કરવું.

પ્રસ્તાવસદૃશં વાક્યં પ્રભાવૈઃ સદૃશં પ્રિયમ્ ।

આત્મશક્તિસમં ક્રોધં યો જાનાતિ સ પણ્ડિતઃ ॥ ૧૫ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્ય પ્રસંગને અનુસરી બોલવાનું જાણે છે, તથા પ્રભાવને સદૃશ પ્રિય કરવાનું તથા પોતાની શક્તિને અનુસાર ક્રોધ કરવાનું જાણે છે અર્થાત્ પોતાની શક્તિ ઉપરતં ક્રોધ કરતો નથી, તે મનુષ્ય પંડિત છે.

કુચૈલિનં દન્તમલોપધારિણં વહ્વાશિનં નિષ્ઠુરભાષિણં ચ ।

સૂર્યોદિતે ચાસ્તમિતે શયાનં વિમુઞ્ચતિ શ્રીર્યદિ ચક્રપાણિઃ ॥ચા.ની.દ.અ.૧૫-૪॥

અર્થઃ—મલિન વસ્ત્રવાળા, દાંત ઉપર મલને ધારણ કરનાર અર્થાત્ દાંતજી કરીને દાંત સાફ ન રાખનાર, બહુ ખાનાર, કઠોર વાણી બોલનાર, અને સૂર્યોદય તથા સૂર્યાસ્ત સમયે સૂઈ જનાર કદાપિ સ્વયં વિષ્ણુ હોય, તોપણ લક્ષ્મી તેમનો પરિત્યાગ કરે છે.

ત્યજન્તિ મિત્રાણિ ધનૈર્વિહીનં

દારાશ્ચ મૃત્યાશ્ચ સુહૃજ્જનાશ્ચ ।

તં ચાર્થવન્તં પુનરાશ્રયન્તે

હ્યર્થો હિ લોકે પુરુષસ્ય વન્ધુઃ ॥ ૫ ॥

અર્થઃ—મિત્ર, સ્ત્રી, સેવક અને બન્ધુજનો એ સર્વ ધન રહિત થયેલા મનુષ્યનો પરિત્યાગ કરી દે છે. પરન્તુ જો તે ધનવાન થાય તો ફરીથી તેઓ તેનો આશ્રય લે છે. ખરેખર સંસારમાં ધન જ પુરુષનો બન્ધુ છે.

અન્યાયોપાર્જિતં દ્રવ્યં દશ વર્ષાણિ તિષ્ઠતિ ।

પ્રાપ્તે ચૈકાદશે વર્ષે સમૂલં ચ વિનશ્યતિ ॥ ૬ ॥

અર્થઃ—અન્યાયથી કમાયેલું ધન દશ વર્ષ સુધી રહે છે. અગ્નીઆરમ્બ વર્ષ પ્રાપ્ત થતાં મૂલ સહિત તેનો નાશ થાય છે.

અયુક્તં સ્વામિનો યુક્તં યુક્તં નીચસ્ય દૂષણમ્ ।

અમૃતં રાહવે મૃત્યુર્વિપં શઙ્કરભૂષણમ્ ॥ ૭ ॥

અર્થઃ—અનુચિત વસ્તુ પણ પ્રભુ(સ્વામી)ને માટે ઉચિત થાય છે, અને ઉચિત વસ્તુ પણ નીચને દૂષણ રૂપ થાય છે. જેમ અમૃતથી પણ રાહડું મૃત્યુ થયું, અને શંકરને વિષ પણ ભૂષણ રૂપ થયું.

અયમમૃતનિધાનશ્ચાગ્રગોડપ્યૌપધીનાં

અમૃતપ્રયશરીરઃ કાન્તિયુક્તોડપિ ચન્દ્રઃ ।

ભવતિ વિગતરશ્મિર્મણ્ડલં પ્રાપ્ય માનોઃ

પરસદ્નનિવિષ્ટઃ કો લઘુત્વં ન યાતિ ॥

॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—આ અમૃતના ધરૂપ તથા ઔષધિના સ્વામી (અમ્રગ;) ચંદ્રમા જેનું શરીર અમૃતમય અને કાન્તિવાળું છે તે પણ જ્યારે સૂર્યના (પારકાના) મંડળતે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેજહીન થઈ જાય છે. પારકા ધરમાં રહીને કાણુ લઘુતાને પ્રાપ્ત થતો નથી? મતલબ કે પ્રયોજન વિના બીજાના ધરમાં પડો રહેનાર લઘુતાને પ્રાપ્ત થાય છે.

ગુણાઃ સર્વત્ર પૂજ્યન્તે ન મહત્યોઽપિ સંપદઃ ।

પૂર્ણેન્દુઃ કિં તથા વન્ધ્યો નિષ્કલંકો યથા કુશઃ ॥ચા૦ ની૦ ૬૦ અ૦ ૧૬-૭॥

અર્થ:—સર્વત્ર ગુણની પૂજા થાય છે, સંપત્તિ મહાન હોય તોપણ તેની પૂજા થતી નથી. જેવો દ્વિતીયાનો ચન્દ્રમા કૃદ્ધ હોવા છતાં નિર્દોષ હોવાથી વન્દન કરવા યોગ્ય છે, તેવો પૂર્ણિમાનો ચન્દ્રમા પૂર્ણ હોવા છતાં પણ કલંકયુક્ત હોવાથી વન્દનીય થતો નથી.

ગુણૈઃ સર્વજ્ઞતુલ્યોઽપિ સીદત્યેકો નિરાશ્રયઃ ।

અનર્ઘમપિ માણિક્યં હેમાશ્રયમપેક્ષતે ॥

,, ॥ ૮ ॥

અર્થ:—ગુણોમાં ઈશ્વર તુલ્ય હોય, છતાં નિર્જાળ મનુષ્ય એકલા નિરાશ્રય હોય તો દુઃખી થાય છે. માણિક્ય અમૂલ્ય છે, છતાં તેને સુરણના આશ્રયની જરૂર છે, એકલું કામમાં આવતું નથી. તેમ ગુણી હોવા છતાં પણ નિર્જાળ મનુષ્યે પોતાની ઉન્નતિ માટે બીજા યોગ્ય મનુષ્યનો આશ્રય લેવો જોઈએ.

આ પ્રમાણે સામાન્ય નીતિ કહી, જેને અનુસાર ચાલવાથી સદાચાર અને ધર્મની રક્ષા થાય છે. માટે સર્વેએ નીતિનું પાલન કરવું જોઈએ.

અહીં સુધી સામાન્ય નીતિ વિષયમાં અનેક પ્રકારના શ્લોકો સંક્ષેપ રૂપે કહ્યા. હવે સદાચાર દ્વારા ધર્મની રક્ષા કરવામાં ઉપયોગી કાંઈક સૂત્રો આપવામાં આવે છે.

સુખસ્ય મૂલં ધર્મઃ ॥ ચા. ની. સૂ. ॥૧॥

અર્થ:—સુખનું કારણ ધર્મ છે. ધર્મ વિના કદાપિ સુખ મળવાનું નથી. વળી—

વૃદ્ધસેવાયા વિજ્ઞાનમ્ ॥ ,, ॥ ૭ ॥

અર્થ:—વૃદ્ધોની સેવાનું મૂલ વિજ્ઞાન છે, અર્થાત્ વેદ તથા શાસ્ત્રોનું અભ્યસન કરવાથી પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાનને જ અદ્વિતિય વિજ્ઞાન કહ્યું છે. જેને શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન નથી તે વિદ્વા-વૃદ્ધ, વયોવૃદ્ધ, આદિની સેવા કરી શકતા નથી, કારણ કે મૂર્ખ મનુષ્ય વૃદ્ધોની સેવાની ક્ષમત જણી શકતા નથી. તેથી દરેક—

વિજ્ઞાનેનાત્માનં સંપાદયેત્ ॥ ,, ॥ ૮ ॥

અર્થ:—મનુષ્ય પ્રથમ પોતાને વિજ્ઞાન યુક્ત બનાવે અર્થાત્ સર્વ પ્રકારે જ્ઞાન સંપાદન કરે.

સંપાદિતાત્મા જિતાત્મા ભવતિ ॥ ,, ॥ ૯ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય વિજ્ઞાનથી યુક્ત હોય છે તે પોતાના ઉપર કાણુ રાખી શકે છે અર્થાત્ ઇન્દ્રિયાદિને વશમાં રાખી કામ કરી શકે છે. તેથી સુખની પ્રત્યાપ્તિ ધર્માચરણ

કરનાર સદાચારી મનુષ્યે કોઈ પણ પ્રકારે વિજ્ઞાન સંપાદન કરીને વૃદ્ધસેવા દ્વારા વિનય-સંપાદન કરવો તે મુખ્ય વાત છે.

આપ્તસુ સ્નેહસંયુક્તમિત્રમ્ ॥ , , ॥ ૩૫ ॥

અર્થ—જે મનુષ્ય આપત્તિ*કાલમાં પણ સ્નેહ સહિત આપણી પાસે રહે છે તે જ મિત્ર કહેવાય છે. સંપત્તિ કાલમાં મધુર વાણી બોલી બહુ લોક મિત્ર બને છે. પરંતુ સ્વાર્થી લોક યથાર્થ મિત્ર નથી. માટે બ્યવહારના સમયમાં મિત્ર અને અમિત્રની પરીક્ષા કરીને બ્યવહાર કરવો જોઈએ. નહિતો કાર્ય અને ધર્મની પણ હાનિ થાય છે. વળી—

મિત્રસંગ્રહણે વલં સંપદ્યતે ॥ , , ॥ ૩૬ ॥

અર્થ—સાચા મિત્રનો સંગ્રહ કરવામાં આપણું બધું વધે છે. માટે સાચા મિત્રો સંપાદન કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આલસ્યથી મિત્રાદિ મપાદન નહીં કરનાર મનુષ્ય સુખી થતો નથી. તેમ આળસુ મનુષ્યથી ધર્મનું આચરણ પણ ઘર્ષ શકતું નથી, તેમ ધનની પ્રાપ્તિ થતી નથી. વળી—

અલસસ્ય લબ્ધમપિ રક્ષિતું ન શક્યતે ॥ , , ॥ ૩૭ ॥

અર્થ—આળસુ મનુષ્યને પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુનું રક્ષણ કરવું પણ અશક્ય થાય છે. તેમજ—

ન ચાલસસ્ય રક્ષિતં વિવર્ધ્યતે ॥ , , ॥ ૪૦ ॥

અર્થ—આળસુ પુરૂષે કદાપિ પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુનું રક્ષણ કર્યું પણ હોય, તથાપિ તેની વૃદ્ધિ કરી શકતો નથી. તેમજ—

ન મૃત્યાન્પોષયતિ ॥ , , ॥ ૪૧ ॥

અર્થ—વૃદ્ધ પુરૂષોનો જેણે સહવાસ કર્યો નથી તેવા આળસુ મનુષ્ય પોતાના સેવકોનું પોષણ કરી શકતો નથી. વળી—

બલવાન્ હીનેન વિશૃઙ્ઘીયાત્ ॥ , , ॥ ૫૫ ॥

અર્થ—બલવાન્ મનુષ્યે દુર્બલની સાથે ઝઘડો કરવો ઠીક નથી, કારણકે તેનો જય થવાનો નિશ્ચય થાય છે.

ન જ્યાયસા સમેન વા ॥ , , ॥ ૫૬ ॥

અર્થ—પોતાનાથી બળવાન્ અથવા બરાબરીઆની સાથે પણ તકરાર કરવી તે ધર્મ નથી. તેથી જો કે સમાન બલવાળાની સાથે તકરાર થાય છે, તથાપિ મોટાની સાથે તો કદાપિ તકરાર નહીં કરવી જોઈએ એવો બાવ છે. કેમકે—

ગજપાદયુદ્ધમિવ વલવદ્વિગ્રહઃ ॥ , , ॥ ૫૭ ॥

અર્થ—બલવાન્ની સાથે લડાઈ કરવી તે હાથીનો સવાર અને યદ્ધાતિ (પગે ચાલનાર)ની વચ્ચેની લડાઈના સમાન છે. નીચે ઉભેલો મનુષ્ય કદાપિ હાથીના સવારને જીતી નહીં શકે, માટે શત્રુ બલવાન્ હોય તો તેની સાથે લડવાની ઇચ્છા તજીને પોતાના બલને વધારવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, અને બલ સંપૂર્ણ થતા સુધી શત્રુના દોષને સહન કરતા

રહેવું જોઈએ. બલ પ્રાપ્ત થયા બાદ તેની સાથે લગાઇ કરવી યોગ્ય છે એવો નીતિશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે.

યાવચ્છત્રોશિદ્રં ન પદ્યતિ તાવદસ્તેન વા સ્કન્ધેન વા વાહ્યઃ ॥ ૧૧૯૩ ॥

અર્થ:—જ્યાં સુધી શત્રુનો દોષ અથવા તેની નિર્જલતા જોવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેને પોતાના હાથ વડે અથવા ખભા ઉપર જોસાડીને લઇ જવો પડે.

શક્તિહીનો વલવન્તમાશ્રયેત્ ॥ ૧૧૯૪ ॥

અર્થ:—શક્તિહીન મનુષ્યે બલવાનનો આશ્રય લેવો જોઈએ. કેમકે—

દુર્બલાશ્રયો દુઃસ્વામાવહતિ ॥ ૧૧૯૫ ॥

અર્થ:—દુર્બલનો આશ્રય લેનાર મનુષ્ય હમેશાં દુઃખને ઉઘાવે છે અર્થાત્ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી મનુષ્યે હમેશાં બુદ્ધિ બલ આદિ બલવાળા મનુષ્યનો આશ્રય લેવો તથા તેમની સેવા કરવી યોગ્ય છે. તેથી અનેક ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ઉદ્ધતવેષધરો ન ભવેત્ ॥ ૧૧૯૬ ॥

અર્થ:—મનુષ્ય કદાપિ ઉદ્ધત વેષ ધારણ ન કરે. અર્થાત્ હમેશાં સૌમ્ય વેષ જ રાખે. ઉદ્ધત વેષવાળો મનુષ્ય લોકમાં નિન્દાને પાત્ર થાય છે.

ન દેવચરિતં ચરેત્ ॥ ૧૧૯૭ ॥

અર્થ:—પોતે સામર્થ્ય રહિત હોઈ સમર્થ મનુષ્યની નકલ કરે નહીં, કેમકે તેમ કરનાર મનુષ્ય પણ લોકમાં હાંસીનો ભાગી થાય છે.

ન વ્યસનપરસ્ય કાર્યાવાસિઃ ॥ ૧૧૯૮ ॥

અર્થ:—ભુગાર આદિ વ્યસનમાં ફસેલા મનુષ્યની કાર્યસિદ્ધિ કદાપિ થતી નથી.

નાસ્તિ કાર્યં ધૂતપટ્ટસ્ય ॥ ૧૧૯૯ ॥

અર્થ:—ભુગારમાં લાગેલા મનુષ્યનું કાંઈ પણ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી.

મૃગયાપરસ્ય ધર્માર્થો વિનશ્યતઃ ॥ ૧૨૦૦ ॥

અર્થ:—શિકારમાં તત્પર રહેનારના ધર્મ અને અર્થ નષ્ટ થાય છે.

ન કામાસક્તસ્ય કાર્યાનુષ્ઠાનમ્ ॥ ૧૨૦૧ ॥

અર્થ:—કામી મનુષ્યથી કદાપિ કાર્ય જનતું થતું નથી.

અગ્નિદાહ્યદપિ વિશિષ્ટં વાક્યપારુષ્યમ્ ॥ ૧૨૦૨ ॥

અર્થ:—અગ્નિદાહ કરતાં-પણ વાણીની કઠોરતા વધારે છે. તથા કઠોર વાણી નહીં જોઈવી જોઈએ.

ઉપાયપૂર્વં ન દુષ્કરં સ્યાત્ ॥ ૧૨૦૩ ॥

અર્થ:—ઉપાય સહિત કરેલું કાંઈ પણ કાર્ય કઠિન માલમ પડતું નથી. માટે કાંઈ પણ કાર્ય કરવું હોય તે પહેલાં યોગ્ય રીતે ઉપાય શોધવો જોઈએ.

અનુપાયપૂર્વકાર્યં કૃત્તમાપ નશ્યતિ ॥ ૧૨૦૪ ॥

અર્થ:—જે કાર્ય ઉપાય પૂર્વક કરવામાં આવતુ નથી તે કાર્ય કરેલું પણ નષ્ટ થઇ જાય છે. માટે—

‘કાર્યાર્થિનામુપાય એવ સહાય: ॥ ” ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—કાર્યની સફલતા ચઢાનારને માટે ઉપાય જ મોટા સહાયક છે.

અસમાહિતસ્ય વૃત્તિર્ન વિદ્યતે ॥ ” ॥ ૧૦૦ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય કાર્ય કરવામાં સાવધાન રહેતો નથી તેનો કાઈ પણ વ્યવહાર ચાલતો નથી. માટે સર્વ કાર્ય સાવધાન રહીને કરવું જોઈએ.

પૂર્વે નિશ્ચિત્ય પશ્ચાત્કાર્યમારમેત્ ॥ ” ॥ ૧૦૧ ॥

અર્થ:—પ્રથમ નિશ્ચય કરીને કાર્યનો આરંભ કરવો જોઈએ. નિશ્ચય કર્યા વિના કાર્ય શરૂ કરી પછી શોચવું પડે એમ થવું ન જોઈએ.

કાર્યાન્તરે દીર્ઘમૂત્રતા ન કર્તવ્યા ॥ ” ॥ ૧૦૨ ॥

અર્થ:—ખીજાં કાર્ય કરવામાં દીર્ઘમૂત્રતા નહીં કરવી. અર્થાત્ જોને અનેક કાર્ય કરવાનાં હોય ત્યાં કોઈ પણ કાર્ય કરવામાં દીર્ઘમૂત્રતા નહીં કરવી જોઈએ. દેશ તથા કાલ તથા કાર્યની ગૌરવતા જોઈને તત્તલ સમયમાં જ તે તે કાર્ય કરવું જોઈએ, લંબાવવું નહીં જોઈએ.

નીતિજ્ઞો દેશકાલૌ પરીક્ષેત્ ॥ ” ॥ ૧૧૨ ॥

અર્થ:—નીતિજ્ઞ મનુષ્યે દેશ તથા કાલનો સારી રીતે વિચાર કરવો જોઈએ.

પરીક્ષ્ય કારિણિ શ્રીશ્ચિરં તિષ્ઠતિ ॥ ” ॥ ૧૧૩ ॥

અર્થ:—વિચાર પૂર્વક કાર્ય કરનાર મનુષ્યની પાસે લક્ષ્મી ચિર કાલ સુધી નિવાસ કરે છે.

ન ચલચિત્તસ્ય કાર્યાવાસિ: ॥ ” ॥ ૧૦૩ ॥

અર્થ:—અચલ ચિત્તવાળા મનુષ્યના કાર્યની સિદ્ધિ કદાપિ થતી નથી. માટે સર્વ કાર્ય નિશ્ચય પૂર્વક કરવાં જોઈએ.

હસ્તગતાવમાનનાત્કાર્યવ્યતિક્રમો ભવતિ ॥ ” ॥ ૧૦૪ ॥

અર્થ:—હાથમાં આવેલી વસ્તુનો તિરસ્કાર કરવાથી કામ બગડી જાય છે.

દોષવર્જિતાનિ કાર્યાણિ દુર્લભાનિ ॥ ” ॥ ૧૦૫ ॥

અર્થ:—જે કાર્ય સર્વ પ્રકારે દોષ રહિત હોય-એવું કાર્ય સંસારમાં બહુ દુર્લભ છે. માટે હાથમાં આવેલો લાભ આદિ કાર્યનો તિરસ્કાર કરીને પ્રાપ્ત નહીં થયેલા નવીન કાર્યને માટે દોહવું ચોખ્ખું નથી. વળી—

દુરનુવન્યં કાર્યં નારમેત્ ॥ ” ॥ ૧૦૬ ॥

અર્થ:—જે કાર્ય કરવાથી બહુ દુઃખ તથા કઠિનતા હોય અને પોતાનું સામર્થ્ય થોડું હોય એવા કાર્યનો આરંભ નહીં કરવો જોઈએ. એવું કાર્ય કરનાર મનુષ્ય દુઃખી થાય છે.

કાલચિત્ કાર્ય સાધયેત્ ॥ ૧૦૭ ॥

અર્થ:—જે સમયને જાણનાર મનુષ્ય છે તે જ પોતાના કાર્યને સિદ્ધ કરી શકે છે. માટે મન્યની ગતિને બરાબર જાણી લેવી જોઈએ. સમયાનુસાર કરેલું કાર્ય જ પૂર્ણ ફલ આપે છે.

કાલાતિક્રમાત્કાલ એવ ફલં પિવતિ ॥ ૧૦૮ ॥

અર્થ:—કાર્ય કરવાનો યોગ્ય સમય ચુકી જતાં કાલ જ કાર્યના ફલને નષ્ટ કરે છે. માટે—

ક્ષણં પ્રતિ કાલવિક્ષેપં ન કુર્યાત્સર્વકૃત્યેષુ ॥ ૧૦૯ ॥

અર્થ:—કોઈ પણ કાર્યમાં એક ક્ષણનો પણ કાલવિક્ષેપ ન કરવો જોઈએ. વળી—

યો યસ્મિન્કર્મણિ કુશલસ્તં તસ્મિન્નેવ યોજયેત્ ॥ ૧૧૦ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય જે કરવામાં કુશલ હોય તેને તે કાર્યમાં જ લગાડવો જોઈએ.

દુઃસાધ્યમપિ સુસાધ્યં કરોત્યુપાયજ્ઞઃ ॥ ૧૧૧ ॥

અર્થ:—ઊપાય જાણનાર મનુષ્ય કઠિન કાર્યને પણ સહેલું કરે છે.

અગ્નાનિના કૃતમપિ ન વહુ મન્તવ્યમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

અર્થ:—અગ્નીનીએ કરેલા કાર્યને બહુ નહીં માનવું જોઈએ. કેમકે—

યાદચ્છિકત્વાત્કૃમિરપિ રૂપાન્તરાણિ કરોતિ ॥ ૧૧૩ ॥

અર્થ:—કૃમી પશુ પદ્મછાથી અનેક રૂપાન્તરને બનાવે છે. માટે અગ્ની મનુષ્યનો વિશ્વાસ કરવો ઠીક નથી. કાર્ય કરવામાં સુયોગ્ય મનુષ્યનો જ વિશ્વાસ કે વળી—

સિદ્ધસ્યૈવ કાર્યસ્ય પ્રકાશનં કર્તવ્યમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

અર્થ:—સિદ્ધ થયેલા કાર્યનું જ પ્રકાશન કરવું જોઈએ; કેમકે કાર્ય સિદ્ધ થયા પહેલાં તેની પ્રસિદ્ધિ કરવામાં આવી, છતાં કોઈ દૈવદોષથી કાર્યની સિદ્ધિ ન થાય તો હાસિ થવાનો પ્રસંગ આવે. અને વળી કાર્યની પ્રસિદ્ધિ થતાં થતું લોકોથી પણ કાર્યમાં આધા થવાનો સભવ થાય.

જ્ઞાનવત્તામપિ દૈવમાનુષદોષાત્કાર્યાણિ દુષ્યન્તિ ॥ ૧૧૫ ॥

અર્થ:—કોઈ વાર જ્ઞાની મનુષ્યોનું કાર્ય પણ દૈવદોષ અથવા માનુષદોષથી દૂષિત થાય છે અર્થાત્ સફળ થતું નથી. તેથી સિદ્ધ થયેલા કાર્યને જ પ્રકાશ કરવું જોઈએ.

દૈવં શાન્તિકર્મણા પ્રતિષેદ્ધ્યમ્ ॥ ૧૧૬ ॥

અર્થ:—શાન્તિકર્મ દ્વારા દૈવદોષનો પ્રતીકાર કરવો જોઈએ.

માનુષોં કાર્યવિપત્તિ કૌશલેન વિનિવારયેત્ ॥ ૧૧૭ ॥

અર્થ:—મનુષ્ય દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી કાર્યવિપત્તિને પોતાની અતુરાઈથી નિવારણ કરવી જોઈએ.

કાર્યવિપત્તૌ દોષાન્વર્ણયન્તિ શાલિષ્ઠાઃ ॥

૧૧૮ ॥

અર્થ:—કાર્યમાં વિપત્તિ આવતાં મૂખ મનુષ્ય તેમાં દોષોનું વર્ણન કરે છે.

કાર્યાર્થિના દાક્ષિણ્યં ન કર્તવ્યમ્ ॥ “ ॥ ૧૨૬ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય પોતાના કાર્યમાં સફળતા ચઢાતા હોય તેણે હમેશાં સરલ નહીં થવું જોઈએ અર્થાત્ વિશેષ ઉત્સાહ રાખવો જોઈએ.

ક્ષીરાર્થો વત્સો માતુરુધઃ પ્રતિહન્તિ ॥ “ ॥ ૧૨૭ ॥

અર્થ:—વાહરું બ્યારે દૂધ ખાવવા માગે છે, ત્યારે પોતાની માતાના આંચળ(ઉઘસ)માં જ મરતક વડે આધાત કરે છે.

અપ્રયત્નાત્કાર્યવિપત્તિર્ભવેત્ ॥ “ ॥ ૧૨૮ ॥

અર્થ:—પ્રયત્ન નહીં કરનાથી અવશ્ય કાર્યોમાં વિપત્તિ આવી પડે છે. વળી—

ન દૈવપ્રમાણાનાં કાર્યસિદ્ધિઃ ॥ “ ॥ ૧૨૯ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય પ્રારબ્ધને પ્રમાણુ માનનારો છે, તેના કાર્યની સિદ્ધિ મુશ્કેલ જ બને છે.

યઃ કાર્યં ન પश्यति સોઽન્ધઃ ॥ “ ॥ ૧૩૦ ॥

અર્થ:—જે પોતાના કાર્યને જોતો નથી, તે આંધળો છે. અને—

અપરીક્ષ્ય કારિણં શ્રીઃ પરિત્યજતિ ॥ “ ॥ ૧૩૧ ॥

અર્થ:—વિના ત્રિચાયે કાર્ય કરનાર મનુષ્યને લક્ષ્મી છોડી દે છે.

યઃ સંસદિ પરદોષં શંસતિ સ સ્વદોષવહુત્વં પ્રત્યાપયતિ ॥ “ ॥ ૧૩૨ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય સભાની વચ્ચમાં ખીગના દોષનું કથન કરે છે, તે મનુષ્ય પોતાના દોષોની અધિકતાને જ પ્રસિદ્ધ કરે છે. માટે વિવેકી મનુષ્યે કદાપિ ખીગના દોષ નહીં કહેવા જોઈએ.

નાસ્ત્યપ્રાપ્યં સત્યવતામ્ ॥ “ ॥ ૧૩૩ ॥

અર્થ:—સત્ય જોલનાર તથા સત્ય વ્યવહાર કરનારને કોઈ પણ વસ્તુ અપ્રાપ્ય હોતી નથી.

બહૂનપિ ગુણાનેકદોષો ગ્રસતિ ॥ “ ॥ ૧૩૪ ॥

અર્થ:—બહુ ગુણોને પણ એક દોષ ખાઇ જાય છે અર્થાત્ નષ્ટ કરી દે છે. માટે મનુષ્યે દોષોનો પરિત્યાગ કરવાને માટે ગુણો સંપાદન કરવા અધિક ને અધિક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. વળી—

હુધાર્તો ન ત્વળં ચરતિ સિંહઃ ॥ “ ॥ ૧૩૫ ॥

અર્થ:—સિંહ હુધાર્થી પીડિત થયેલો હોવા છતાં પણ કદાપિ ધાસ ખાતો નથી. તેથી રીતે કુલીન પણ દુઃખી થવા છતાં પણ કદાપિ અનુચિત વ્યવહાર કરતો નથી. માટે દુઃખી હોવા છતાં પણ મનુષ્યે કદાપિ અનુચિત વ્યવહાર કરવો નહીં જોઈએ.

પ્રાણાદપિ પ્રત્યયો રક્ષિતવ્યઃ ॥ “ ॥ ૧૩૬ ॥

અર્થ:—આપણા ઉપર આવેલા લોકોના વિશ્વાસની પ્રાપ્ત કરતાં પણ અધિક રક્ષા કરવી જોઈએ. અર્થાત્ આ મનુષ્ય પ્રામાણિક છે, ધર્માત્મા છે, આ પ્રમાણે લોકોનો નિશ્ચય થયો હોય તો તેને દુરાચારાદિથી નષ્ટ નહીં કરવો જોઈએ. તેની પ્રાપ્ત કરતાં પણ અધિક રક્ષા કરવી જોઈએ.

પિશુનદશ્રોતા પુત્રદારૈરપિ ત્યજ્યતે ॥ ,, ॥ ૧૬૬ ॥

અર્થ:—ચાડી કરનાર તથા ચાડીને તેમજ છુપાઈને ખીત્તની વાતને સાંભળનાર પુત્રપત્ની તેની સ્ત્રી તથા પુત્રાદિ પણ ત્યાગ કરે છે, માટે ચાડી કરવાની તથા છુપાઈને સાંભળવાની—એ બંને ટેવ મનુષ્યને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં હાનિનું કારણ છે એમ જાણવું જોઈએ. વળી—

વાલાદપ્યર્થજાતં શૂણ્યાત્ ॥ ,, ॥ ૧૬૭ ॥

અર્થ:—બાલક પાસેથી પણ ઉચિત વાત સાંભળી લેવી જાઈએ. કાંઈ વાતમાં પણ બેદરકારી નહીં કરવી જોઈએ.

નમન્ત્યપિ તુલાકોટિઃ કૂપોદકક્ષયં કરોતિ ॥ ,, ॥ ૧૭૪ ॥

અર્થ:—તુલકોટિ નીચે નમન કરતી હોવા છતાં (અર્થાત્ મોટું નીચું નમાવીને) પણ કુવાના જળનો ક્ષય કરે છે. તુલકોટિ નામ દુરાચારી પાણી કાઢવાના એક પ્રકારના સાધનના અગ્ર ભાગનું છે, તે નીચે નમીને જ પાણી ભરી લે છે, તથાપિ કુવાનું પાણી તો કમી થઈ જાય છે. તેની રીતે કાંઈ મનુષ્ય નમ્ર સ્વભાવથી સર્વને નમતો હોય છતાં પણ તેનો વિશ્વાસ કરવો યોગ્ય નથી. કપટી મનુષ્ય પણ ચોતાના કાર્યની સિદ્ધિ કરવાને માટે બહુ નમે છે. તેના ઉપર વિશ્વાસ કરવાથી ઘોઠા આવે પડે છે. માટે મનુષ્યે બહુ પરીક્ષા કરીને જ વિશ્વાસ કરવો જોઈએ એવો ભાવ છે. વળી—

સતાં મતં નાતિક્રમેત્ ॥ ,, ॥ ૧૭૬ ॥

અર્થ:—ત્રેહ પુરુષોના મતનું અતિક્રમણ નહીં કરવું જોઈએ, કેમકે તેઓ સત્યવાદી અને અનુભવી હોય છે. તેથી તેઓ દરેક મનુષ્યને સુખની વાત જ કહેશે. તેને નહીં માનનાર અવશ્ય અધોગતિને જ પ્રાપ્ત થાય છે.

ગુણવદાશ્રયાન્નિર્ગુણોઽપિ ગુણી ભવતિ ॥ ,, ॥ ૧૭૬ ॥

અર્થ:—ગુણી મનુષ્યનો આશ્રય લેવાથી ગુણહીન પણ ગુણી થઈ જાય છે. દૂષિતો આશ્રય કરનાર જલ પણ દૂષિત રૂપ જ થઈ જાય છે, અને તે જલ પણ દૂષિત બાવે જ વેચાય છે. માટે હમેશા ગુણી મનુષ્યનો જ સંમર્ગ કરવો જોઈએ ગુણી પણ કેવલ વિદ્યા માત્રથી થતો નથી, પૂર્વ કાલમા વિદ્યાનું લોક સત્યવાદી રહેતા હતા. હાલના સમયમાં તે વિપરીત જોવામાં આવે છે તેથી સાક્ષર લોકમાં પણ વિપરીત રાક્ષસોનો સ્વભાવ જોવામાં આવે છે. માટે વિદ્યા, સરલતા, નિરભિમાનતા, કુલીનતા, પરાપકાર, નિર્દોષતા, આદિ હોય તો જ ગુણી કહેવાય છે, નહિતો તે ગુણી કહી શકાય નહીં. ‘રાત્ર’ શબ્દને બોલનાર પોપટ અર્થાત્ બહુ બોલનાર પોપટને પણ કાંઈ ગુણી માન્યો નથી. માટે ગુણી મનુષ્યનો પણ વિચાર કરીને નિશ્ચય કરવો જોઈએ.

ન પાપકર્મણામાક્રોશભયમ્ ॥ „ ॥ ૧૮૧ ॥

અર્થ:—પાપ કર્મ કરનાર મનુષ્યને નિન્દાનો ભય હોતો નથી. તેઓ પોતાની મત-
લબને જ જોતા રહે છે.

નિકૃંતમિયા નીચાઃ ॥ „ ॥ ૨૦૨ ॥

અર્થ:—નીચ મનુષ્ય હમેશાં બીજાનો નિરસાર કરવામાં તથા શકતા કરવામાં
પ્રસન્ન રહે છે.

સુપૂજિતોઽપિ દુર્જનઃ પીઢ્યત્યેવ ॥ „ ॥ ૨૦૫ ॥

અર્થ:—દુષ્ટ મનુષ્યનો સત્કાર કરવામાં આવ્યા છતાં પણ તેઓ પીડા જ
આપે છે.

ચન્દનાદીનપિ દાવોઽગ્નિર્દહત્યેવ ॥ „ ॥ ૨૦૬ ॥

અર્થ:—જંગલમાં લાગેલો અગ્નિ ચન્દન આદિને પણ બાળી મૂકે છે. દુર્જન પણ
દાવાગ્નિની તુલ્ય હોવાથી તેનાથી હમેશાં દૂર જ રહેવું જોઈએ. નહિતો અવસ્ય દુઃખ
જ મળશે.

મજ્ઞાફલમૈશ્વર્યમ્ ॥ „ ॥ ૨૧૧ ॥

અર્થ:—શુદ્ધિનું પરિણામ જ ઐશ્વર્ય છે. માટે ઐશ્વર્યની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યે હમેશાં
શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. શુદ્ધિ વિના ઐશ્વર્યની ઇચ્છા કરનાર
મનુષ્ય મૂઢ છે.

દાતવ્યમપિ વાલિશ પરિક્ષેણ દાસ્યતિ ॥ „ ॥ ૨૧૨ ॥

અર્થ:—બીજાને આપવા યોગ્ય વસ્તુ પણ મૂર્ખ પુરુષ બહુ કલેશથી આપે છે. એવો
મનુષ્ય સેવકાદિને બહુ અપ્રિય લાગે છે, અને અનીતિનો વ્યવહાર હોવાથી પાપનો પણ
ભાગી થાય છે. માટે મનુષ્યને માટે એ ઇષ્ટ છે કે બીજાને આપવા યોગ્ય ધન સમયાનુસાર
અવસ્ય આપવું જોઈએ.

તૃષ્ણયા મતિઃ છાદ્યતે ॥ „ ॥ ૨૨૬ ॥

અર્થ:—તૃષ્ણા શુદ્ધિને ઢાંકી દે છે. તેથી તૃષ્ણાતુ મનુષ્યને યોગ્ય કાર્ય ભાસતું નથી.
તેથી તૃષ્ણાનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ.

મૂર્ખેષુ મૂર્ખવત્કથયેત્ ॥ „ ॥ ૨૩૧ ॥

અર્થ:—મૂર્ખોની મધ્યે મૂર્ખની પેઠે જ બોલવું જોઈએ, નહિતો તે દુઃખનું
કારણ થાય છે.

દયા ધર્મસ્ય જન્મભૂમિઃ ॥ „ ॥ ૨૩૬ ॥

અર્થ:—દયા જ ધર્મની જન્મભૂમિ છે. જેનામાં દયા નથી તે કદાપિ ધર્મોત્તમા હોય
શકતા નથી. માટે હમેશાં દયા કરવી જોઈએ.

આત્મનાશં સૂચયત્યધર્મવુદ્ધિઃ ॥ „ ॥ ૨૪૨ ॥

અર્થ:—અધર્મમાં બુદ્ધિ વાળા મનુષ્ય પોતાના વિનાશનું જ સૂચન કરાવે છે. અર્થાત્ મનુષ્યને વિનાશકાલમાં જ અધર્મમાં રૂચિ હિતપત્ર થાય છે.

નાસ્ત્યમાનભયમનાર્યસ્ય ॥ ॥ ૨૬૧ ॥

અર્થ:—નીચ મનુષ્યને પોતાના તિરસ્કારનો ભય નથી.

ન ચેતનવતાં વૃત્તિભયમ્ ॥ ॥ ૨૬૨ ॥

અર્થ:—બુદ્ધિશાળી મનુષ્યને પોતાની જીવિકાનો ભય હોતો નથી. અર્થાત્ તે પોતાના બુદ્ધિબલથી કાંઈ પણ રાત્રાનમાં જાળને પોતાનો નિર્વાહ કરી શકે છે, માટે જીવિકાને માટે અનર્થ કરનાર મૂર્ખ જ કહેવાય છે. અને માન તથા બકાષ્ટને માટે ધર્મમાર્ગનો પરિત્યાગ કરનારની મૂર્ખતાનો પાર જ નથી.

ન જિતેન્દ્રિયાણાં વિષયભયમ્ ॥ ॥ ૨૬૩ ॥

અર્થ:—જિતેન્દ્રિય મનુષ્યને વિષયોનો ભય નથી. અર્થાત્ તેને વિષય પદાર્થ પોતાના કલ્યાણમાર્ગથી હઠાવી શકતા નથી.

ન કૃતાર્થાનાં મરણભયમ્ ॥ ॥ ૨૬૪ ॥

અર્થ:—કૃતકૃત્ય (તત્ત્વજ્ઞાની) મનુષ્યને મરવાનો ભય નથી.

પરદ્રવ્યાપહરણમાત્મદ્રવ્યનાશદેતુઃ ॥ ॥ ૨૬૫ ॥

અર્થ:—ખીજના દ્રવ્યનું અપહરણ કરવું તે પોતાના દ્રવ્યના નાશનો દેતુ છે. ખીજના દ્રવ્યનું હરણ કરવાથી તથા 'ગો આદિ વડે ધન એકઠું' કરનાર મનુષ્યને પ્રથમ ધનની શુદ્ધિ જોવામાં આવે છે, તથાપિ પાછળથી તેનો જડમૂલથી નાશ થાય છે.

નીચસ્ય વિદ્યાઃ પાપકર્મણિ યોજયન્તિ ॥ ॥ ૨૭૪ ॥

અર્થ:—નીચ પુરૂષની વિદ્યા તેને પાપકર્મમાં ગ્રેરે છે.

પયઃપાનમપિ વિષવર્ધનં મુગ્ધસ્ય નામૃતં સ્યાત્ ॥ ॥ ૨૭૫ ॥

અર્થ:—સર્પને દૂધ પાવું તે પણ તેને વિષ વધારનારૂં થાય છે, તેનાથી અમૃત કદાપિ બની શકતુ નથી. માટે અધિકારી મનુષ્યને જ વિદ્યા લજાવવા યોગ્ય છે.

લુબ્ધસેવો પાવકેચ્છયા સ્વદ્યોતં ધમતિ ॥ ॥ ૨૮૨ ॥

અર્થ:—લોભી મનુષ્યની સેવા કરનાર અગ્નિને માટે આગિયા ફીકાને લાઇને તેમાં ફૂંક મારે છે અર્થાત્ આગિયાને લાઇને ફૂંક મારનારને અગ્નિ મળી શકતો નથી. તેવી રીતે લોભીની સેવા કરનારને પણ કાંઈ પ્રાપ્ત થતું નથી. માટે સર્વેએ લોભીથી દૂર રહેવું જોઈએ.

અયશો મયં મયેષુ ॥ ॥ ૩૧૫ ॥

અર્થ:—સર્વ લાયકાં અપહારીને એ જ ગોટા ભય છે. માટે મનુષ્યને અપહારી પ્રાપ્ત થાય એવું કાર્ય કદાપિ નહીં કરવું જોઈએ.

મતિમત્સુ મૂર્ખેભિઃશુસ્વલભેષુ વિવાદો ન કર્તવ્યઃ ॥ ॥ ૩૫૨ ॥

અર્થ:—શુદ્ધિમાન તથા મૂર્ખ, મિત્ર, ગુરુ તથા પોતાના પ્રિય પુરૂષોની સાથે વિવાદ ન કરવો જોઈએ.

પરમૃદ્ધ્યકારણતો ન પ્રવિશેત્ ॥ ૪૬૭ ॥

અર્થ:—વિના કારણ જીજ્ઞાસા ધરમાં પ્રવેશ ન કરે, કેમકે વિના કારણ કોઈના ધરમાં જનારો તિરસ્કાર થાય છે.

મતાનુગતિકો લોકઃ ॥ ૪૭૩ ॥

અર્થ:—લોક વિના વિચારે એક જીજ્ઞાસુ પાછળ પાછળ જનારા હોય છે. માટે શુદ્ધિશાળી મનુષ્યે કદાપિ દેખાદેખી કામ કરવું ન જોઈએ, કેમકે તે પશ્ચાત્તાપનું કારણ થાય છે.

યમનુજીવેત્તં નાવવદેત્ ॥ ૪૭૪ ॥

અર્થ:—જેના આશ્રયથી જીવનનિર્વાહ થતો હોય તેની કદાપિ નિન્દા નહીં કરવી જોઈએ, કેમકે તેમ કરનાર પાપી પુરૂષ નરકનો ભાગી થાય છે.

તપસ્સાર ઇન્દ્રિયનિગ્રહઃ ॥ ૪૭૫ ॥

અર્થ:—ઇન્દ્રિયોને વશ કરવી તે જ તપનો સાર છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવાને માટે કૃત્ય, ચાન્દ્રાયણ, આદિ વ્રત રૂપ તપ, અથવા અન્ય પ્રકારનું તપ કરવામાં આવે છે. જેનામાં ઇન્દ્રિયોને નિગ્રહ કરવાનું સામર્થ્ય છે તે સ્વયં તપસ્વી જ છે. જેને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ નથી તેનું સર્વ તપ વ્યર્થ જ છે.

અનાર્યસંવન્ધાદ્દરમાર્યશત્રુતા ॥ ૪૮૬ ॥

અર્થ:—અશ્રેષ્ઠ મનુષ્યની સાથે સંબન્ધ રાખવા કરતાં શ્રેષ્ઠની સાથે શત્રુતા હોય તે પણ સારી છે, અર્થાત્ નિકૃષ્ટ મનુષ્યની સાથે કદાપિ સંબન્ધ નહીં રાખવો જોઈએ.

વિવાદે ધર્મમનુસ્મરેત્ ॥ ૪૮૯ ॥

અર્થ:—કોઈની સાથે વિવાદ કરતી વખતે પણ ધર્મનું સ્મરણ કરવું જોઈએ, અર્થાત્ ધર્મની વિરૂદ્ધ કોઈ પણ પ્રકારનો વિવાદ નહીં કરવો જોઈએ, કેમકે તેમ કરવાથી મનુષ્ય પાપ અને નિન્દાને પ્રાપ્ત થાય છે.

પરાયત્તેષ્ટકર્તાં ન કુર્યાત્ ॥ ૪૯૫ ॥

અર્થ:—જીજ્ઞાસુ અંધીન રહેલી વસ્તુની કદાપિ પ્રશ્ન નહીં કરવી જોઈએ. પરન્તુ સજ્જન મનુષ્યોએ જે વસ્તુ પોતાની પાસે હોય તેથી જ મનુષ્ય રહેવું જોઈએ, તે જ મનુષ્ય સુખી થાય છે.

અસત્સમૃદ્ધિરસદ્ધિરેવ મુજ્યતે ॥ ૪૯૬ ॥

અર્થ:—પાપીઓની સંપત્તિને પાપી જ ભોગવે છે. જગ—

નિવર્ણ કાકૈર્મુજ્યતે ॥ ૪૯૭ ॥

અર્થ:—લિખડાનું રૂપ કાગડા જ ખાય છે. અને—

નામ્બોધિસ્તુષ્ણામપોહતિ ॥ ” ॥ ૪૯૮ ॥

અર્થ:—સમુદ્ર પશુ ક્રોધની તૃપાને મટાડી શકતો નથી. જાવ એવો છે કે જે ક્રોધ શુદ્ધ ક્રમાણી દ્વારા ઉપાર્જન કરે છે તેનું ધન સત્પુરૂષ તથા ધર્મના ઉપયોગમાં આવે છે.

વિશ્વાસવાતિનો ન નિષ્કૃતિઃ ॥ ” ॥ ૫૨૩ ॥

અર્થ:—વિશ્વાસવાતી મનુષ્યના પાપનું ક્રોધ પ્રાપ્તિ થત નથી. તે સર્વથી મોટું પાપ છે. તેનો કદાપિ ઉદ્ધાર થવાનો નથી.

શ્વઃકાર્યમથ કુર્વૈત ॥ ” ॥ ૫૩૯ ॥

અર્થ:—જે કાર્ય આવતી કાલે કરવાનું હોય તે આજે જ કરી લેવું જોઈએ.

સર્વજ્ઞતા લોકજ્ઞતા ॥ ” ॥ ૫૪૨ ॥

અર્થ:—વ્યવહારના જ્ઞાનને સર્વજ્ઞતા સમજવી જોઈએ.

શાસ્ત્રોઽપ્યલોકજ્ઞો મૂર્ખતુલ્યઃ ॥ ” ॥ ૫૪૩ ॥

અર્થ:—શાસ્ત્રને જાણનાર જે મનુષ્ય લોકવ્યવહારમાં સમર્થ નથી તે મૂર્ખની સમાન છે, માટે કરીને સર્વ કાર્યમાં મનુષ્યને વ્યવહારનો વિશેષ કરીને વિચાર રાખવો જોઈએ.

વ્યવહારે પક્ષપાતો ન કાર્યઃ ॥ ” ॥ ૫૪૬ ॥

અર્થ:—વ્યવહારમાં પક્ષપાત કરવો યોગ્ય નથી. પક્ષપાતને છોડી વ્યવહાર કરનારમાં જ ધર્મ રહે છે. પક્ષપાતી પાપી મનુષ્યના સંગને પરિત્યાગ કરવો જોઈએ.

આ પ્રકારે નીતિશાસ્ત્રના તત્વનો વિચાર કરીને કાર્ય કરવાથી મનુષ્યને ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને તેનો સદાચાર પશુ કદાપિ નષ્ટ થતો નથી. માટે સદાચારી થવાની હિચ્છાવાળા મનુષ્યે સામાન્ય નીતિનું જ્ઞાન અવશ્ય પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.

ઇતિ નીતિપ્રકરણ ૨ સમાપ્ત.

વેદાર્થચિન્તામણિ.

ધર્મપ્રકરણ-૩.

અધ્યાય ૧.

ધર્મનું પ્રતિપાદન

ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરનાર મનુષ્ય આ લોક સંમન્ધી તથા પરલાક સંમન્ધી સુખ પ્રાપ્ત કરે છે. જે કારણથી આ લોક સંમન્ધી તથા પરનાક સંમન્ધી સુખનું સાધન ધર્મ છે, તે કારણથી ધર્મનું જ આચરણ કરવું તે મનુષ્યનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

તે સંમન્ધી બાણસખ્યામા પરલા બીજમ્પિનામહ યુધિષ્ઠિર પ્રતિ કહે છે:—

હિરણ્યરત્ન સંવયાઃ શુભાશુભેન સંચિતાઃ ।

ન તસ્ય દેહસંક્ષયે ભવન્તિ કાર્યસાધકાઃ ॥મ.મા.શા.પ.અ. ૩૨૧ સ્તો. ૧૨॥

અર્થ—મારા કે બોટા કર્મ વડે એકલાં કરેલાં સુવર્ણ, નવ રત્નો, આદિ પદાર્થ મનુષ્ય મરતાં કંઈ પણ કાર્ય કરતાં નથી.

યદેવ કર્મ કેવલં પુરાકૃતં શુભાશુભમ્ ।

તદેવ પુત્ર સાર્થકં ભવત્યમુત્ર ગચ્છતઃ ॥

॥ ૫૧ ॥

અર્થ:—હે પુત્ર ! અહીંથી શરીરનો ત્યાગ કરીને પર લોકમાં જન્મારને પોતે મરણ પહેલાં કરેલું પુણ્ય અને પાપ રૂપ કર્મ જ સાર્થક થાય છે, બાકીનું બધું નિષ્પ્રયોજન થાય છે.

લ્લોગ પર્વમા પશુ-કર્ણુ છે કે:—

અન્યો ધનં પ્રેતગતસ્ય મુંક્તે

વયાંસિ ચાગ્નિથ શરીરધાતૂન્ ।

દ્વાભ્યામયં સદ્ ગચ્છત્યમુત્ર

પુણ્યેન પાપેન ચ વેષ્ટ્યમાનઃ ॥ મ. મા. ડ. પ. અ. ૪૦ સ્તો. ૧૬ ॥

અર્થ:—મરેલા મનુષ્યના ધનને ખીજનો ખાય છે. અને તેના શરીરને જો તે બહાર પડ્યું હોય તો ગીધ વગેરે ગ્રાણી ખાઈ જાય છે. અથવા તેને અગ્નિદાહ કરવામાં આવ્યો હોય તો અગ્નિ ખાઈ જાય છે. અને પાણીમાં નાંખવામાં આવ્યું હોય તો તેને માછલી આદિ ખાઈ જાય છે. જીવની સાથે તો માત્ર એ જ વસ્તુ જાય છે. પુરુષ અને પાપ રૂપ કર્મ વડે વીંટળાયેલો મનુષ્ય અહીંથી પરલોકમાં જાય છે.

उत्सृज्य विनिवर्तन्ते ज्ञातयः सुहृदः सुताः ।

अपुष्पाफलान्द्रक्षान्यथा तात पतत्रिणः ॥

” ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—હે તાત! જેવી રીતે પુષ્પ તથા ફળથી રહિત વૃક્ષનો પક્ષીઓ પરિત્યાગ કરે છે, તેવી રીતે મરેલા મનુષ્યના શરીરને તેના જ્ઞાતિજનો, પુત્ર, મિત્ર, આદિ સર્વ સ્મશાનમાં છોડીને ઘેર પાછા આવે છે.

મનુસ્મૃતિ પણ કહે છે કે,—

मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ठसमं सितौ ।

विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૪-૨૪૧ ॥

અર્થ:—મરેલા શરીરને લાકડું અથવા માટીના ઢેપાની માફક સ્મશાનભૂમિમાં છોડીને તેના બન્ધુઓ વિમુખ થઈને ચાલ્યા જાય છે. ફક્ત ધર્મ મરનારની સાથે જાય છે.

एक एव मृहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।

शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्भि गच्छति ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૮-૧૭ ॥

અર્થ:—મરણ સમયે સાથે જનાર મિત્ર એક ધર્મ જ છે. આકીનું ખીજું બધું શરીરની સાથે નાશ પામે છે.

नामुत्र हि सहायार्थं पिता माता च तिष्ठतः ।

न पुत्रदारा न ज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठति केवलः ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૪-૨૩૯ ॥

અર્થ:—પરલોકમાં સહાય કરવાને માટે માતા પિતા ઉભાં રહેતાં નથી, ન તો પુત્ર, સ્ત્રી કે જ્ઞાતિજનો ઉભાં રહે છે. કેવલ એક ધર્મ જ આપણી રક્ષા કરવાને ઉભો રહે છે. માટે—

धर्मं शनैः संचिनुयाद्वल्मीकमिव पुत्तिकाः ।

परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥

” ॥ ૨૩૮ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે ઉધાઈ (દિમક) ધીમે ધીમે માટીનો મોટા ટેકરો (વલ્મીક) બનાવી દે છે, તેવી રીતે કોઈ ગ્રાણીને પીડા ન કરતા સતા પરલોકમાં સહાયતાને માટે ધર્મનો સપ્રહ કરવો જોઈએ.

મહાગરુડ પુરાણ પણ તે જ વાતને કહે છે:—

અસ્થિરાણિ શરીરાણિ વિભવો નૈવ શાશ્વતઃ ।

નિત્યં સંનિહિતો મૃત્યુઃ કર્તવ્યો ધર્મસંચયઃ ॥ મ. ગ. પુ. અ. ૮-૧૦ ॥

અર્થઃ—મનુષ્યનું શરીર સ્થિર રહેતું નથી, અને ધનાદિ સંપત્તિ પણ હમેશાં રહેતી નથી. મૃત્યુ નજીક જ છે, કેમકે તેનો કોઈ ભરોસો નથી. માટે મનુષ્યે ધર્મનો સંગ્રહ કરવો જોઈએ.

ગોમિલીય ગૃહસૂત્ર પણ તે જ વાત કહે છે:—

કામાર્થૌ લિપ્સમાનસ્તુ ધર્મમેવાદિતશ્ચરેત્ ।

ન હિ ધર્માદપેતોઽર્થઃ કામો વાપિ કદાચન ॥ ગોમિલીય, ગૃ. સૂ. માળ્યભૂમિકા. ॥

અર્થઃ—જો મનુષ્ય મોક્ષને ચકાતો નથી, કેવલ કામ અને અર્થની જ ઈચ્છા કરે છે, તેને પણ ધર્મનું જ આચરણ કરવું આવશ્યક છે. ધર્મ વિના અર્થ અને કામની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

આ વિષયમાં મહાભારતમાં યુધિષ્ઠિર તથા બીજાઓના સંવાદ રૂપ એક ઇતિહાસ છે તે નીચે પ્રમાણે:—

પૂર્વરૂપાણિ મૈ રાજન્ પુરુષસ્ય મવિષ્યતઃ ।

પરામવિષ્યતશ્ચૈવ તન્મે વ્રૂહિ પિતામહ ॥ મ. મા. શા. પ. અ. ૨૨૮ શ્લો. ૧ ॥

અર્થઃ—યુધિષ્ઠિરજી બીજા પિતામહ પ્રતિ પૂછે છે:—હે રાજન્ ! હે પિતામહ ! ભાવિ કાલમાં જેની ઉત્પત્તિ થવાની હોય તેનાં લક્ષણ (પૂર્વરૂપાણિ) શાં છે અને ભાવિ કાલમાં જેની અવનતિ થવાની હોય તેનાં (પરામવિષ્યતઃ) લક્ષણ કયાં છે ? તે આપ મને કહો.

બીજાપિતામહ યુધિષ્ઠિરના આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં લક્ષ્મી અને ઇન્દ્રના સંવાદ રૂપ ઇતિહાસ કહી સંભળાવે છે:—

એક સમય નારદજી બ્રહ્મલોક નિવાસી ઋષિયોની સાથે મળીને ઇચ્છાનુસાર ત્રણ લોકમાં ભ્રમણ કરતા હતા. એક વાર તે નારદજી સવારમાં ઉઠીને જલસ્પર્શનની ઇચ્છાથી ગંગાજી જઈને તેમાં ઉતર્યા. તે વખતે ઈન્દ્ર પણ ગંગાજીના તીર પર આવી પહોંચ્યા. તે બંને ગંગામાં સ્નાન કરીને જપાદિ કરીને કિનારે રેતીમાં બેસીને દેવર્ષિયોની તથા અન્ય પુણ્યવાન મહર્ષિયોની કથાની આલોચના કરવા લાગ્યા. ઋષિલોકનાં વૃત્તાન્ત કહેતાં કહેતાં સૂર્યનો ઉદય થયો, એટલે બંનેએ ઉઠીને તેમની ઉપાસના કરી. એટલામાં સૂર્યના સદૃશ મહાન્ પ્રભા વાળી તથા અપ્સરાઓથી વીંટળાયેલી લક્ષ્મીજી તેમની સામે આવી. લક્ષ્મીજી વિમાનમાંથી ઉતરી ઇન્દ્ર તથા નારદની સન્મુખ ઉપસ્થિત થઈ. દેવરાજે પોતે દેવાપયોની સાથે દેવીની સમીપ જઈને આદરથી તેની પૂજા કરી. આદે ઇન્દ્રે દેવીને પૂછ્યું:—“ તમે કાણુ છો ? અને ક્યાંથી આવો છો ? અને ક્યાં જાઓ છો ? ” ત્યારે લક્ષ્મીજી બોલી:—

પુણ્યેષુ ત્રિષુ લોકેષુ સર્વે સ્થાવરજન્તમાઃ ।

મમાત્મભાવમિચ્છન્તો યતન્તે પરમાત્મના ॥

.. ॥ ૨૦ ॥

સાઙ્ઘં વૈ પદ્મજે જાતા સૂર્યરશ્મિવિવોદિતે ।

મૂલ્યર્થં સર્વભૂતાનાં પદ્મા શ્રીઃ પદ્મમાલિની ॥ ૨૧ ॥

અર્થઃ—હે બલસૂદન ! પવિત્ર ત્રણે લાક્ષ્મી મધ્યમાં સ્થાવર જંગમ રૂપ સર્વ જીવ
મારી સદૃશતા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરતા સત્તા અત્યન્ત આદર સહિત યત્ન કરે છે.
(૨૦). તે હું સપૂર્ણ પ્રાણીઓની સમૃદ્ધિને માટે. જેવી રીતે સૂર્યનાં કિરણથી કમલ ખીલે
છે તેવી રીતે, ઇશ્વરેચ્છા રૂપ સૂર્યકિરણથી ખિલેલા અઘ્નાશ્વ રૂપ કમલમાંથી ઉત્પન્ન
થઈ છું, અને મને સર્વ કોઈ પદ્મા, શ્રી, અને પદ્મમાલિની કહ્યા કરે છે. (૨૧).

અહં લક્ષ્મીરહં ભૂતિઃ શ્રીશ્વાહં વલસૂદન ।

અહં શ્રદ્ધા ચ મેધા ચ સન્નતિર્વિજિતિઃ સ્થિતિઃ ॥ ૨૨ ॥

અહં ધૃતિરહં સિદ્ધિરહં ત્વદ્ભૂતિરેવ ચ ।

અહં સ્વાહા સ્વધા ચૈવ ઉન્નતિર્નિયતિઃ સ્મૃતિઃ ॥ ૨૩ ॥

અર્થઃ—હે બલસૂદન ! હું જ લક્ષ્મી છું, હું સંપત્તિ છું, હું જ શ્રી, હું જ શ્રદ્ધા,
મેધા, નમ્રતા, વિનય (વિજિતઃ), મર્યાદા (સ્થિતિઃ) છું. (૨૨). હું જ ધૃતિ છું,
હું જ સિદ્ધિ છું, તમારી વિભૂતિ પણ હું જ છું, હું જ સ્વાહા, સ્વધા, ઉન્નતિ, આચ્ય
(નિયતિ), તથા સ્મૃતિ છું (૨૩).

રાજાં વિજયમાનાનાં સેનાગ્રેષુ ધ્વજેષુ ચ ।

નિવાસે ધર્મશીલાનાં વિપયેષુ પુરેષુ ચ ॥ ૨૪ ॥

જિતકાશિનિ શૂરે ચ સંગ્રામેષ્વનિવર્તિનિ ।

નિવસામિ મનુષ્યેન્દ્રે સદૈવ વલસૂદન ॥ ૨૫ ॥

ધર્મનિત્યે મહાબુદ્ધૌ વ્રાહ્મણ્યે સત્યવાદિનિ ।

પ્રશિતે દાનશીલે ચ સદૈવ નિવસામ્યહમ્ ॥ ૨૬ ॥

અર્થઃ—હે બલનાશન ! હું વિનયી રાજાઓની સેનાઓની આગળ તથા જરજ-
સમૂહમાં, તથા ધર્મશીલ મનુષ્યોના નિવાસસ્થાનમાં તથા રાજ્યમાં (વિપયેષુ) તથા નગ-
રમાં (૨૪), તથા બુદ્ધમાંથી નહીં હકતાર (અનિવર્તિનિ) જળના લક્ષણ સુક્ત (જિતકા-
શિનિ) શૂર રાજાઓની પાસે (મનુષ્યેન્દ્રે) સદા મારી વિભૂતિ સહિત નિવાસ કરું છું
(૨૫), તેમ જ ધર્મમાર્ગમાં પરાયણ, મહા ગંભીર બુદ્ધિવાળા, અઘ્નનિષ્ઠ, સત્યવાદી, વિનયી,
(પ્રશિત), અને દાનશીલ મનુષ્યોની પાસે હું સર્વદા નિવાસ કરું છું. (૨૬)

અસુરેષ્વસં પૂર્વે સત્યધર્મનિવન્યના ।

વિપરીતાંસ્તુ તાન્વુદ્ધવા ત્વયિ વાસમરોચયમ્ ॥ ૨૭ ॥

અર્થઃ—પહેલાં હું સત્ય ધર્મમાં બદલ થઈને અસુરોની મનોપ વાસ કરતી હતી.
હવે તે લોકોને વિપરીત સમજીને તમારી પાસે વાસ કરવાની ઇચ્છા કરું છું.

આ પ્રકારના લક્ષ્મીજીના વચન સાંભળીને ઇન્દ્ર પૂછે છે—

કથંવૃત્તેષુ દૈત્યેષુ સ્વમવાન્સીર્વરાનને ।

દૃષ્ટ્વા ચ કિમિહાગાસ્ત્વ દિત્વા દૈત્યદાનવાન્ ॥ ” ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—હે વગનને ! દૈત્યદાનવોના કેના પ્રકારના ચરિત્ર જોષ્ટને તુ તેની પાસે વાસ કરતો હતો અને હવે તે લોડના કેવા પ્રકારના ચરિત્ર જોવાથી તેમનો ત્યાગ કરીને આ સ્થાનમાં આવી છું ? (દિતિના વશજો દૈત્ય અને દનુના વંશજો દાનવ કહેવાય છે)

તેના ઉત્તરમાં લક્ષ્મીજી નીચે પ્રમાણે કહે છે —

સ્વર્ધર્મમનુતિષ્ઠસ્તુ ધૈર્યાદચલિતેષુ ચ ।

સ્વર્ગમાર્ગાભિરામેષુ સત્ત્વેષુ નિરતા હ્યહમ્ ॥ ” ॥ ૨૯ ॥

અર્થ:—જે લોક પોતાના ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરે છે, તથા જોઓ ધૈર્યથી ચલાયમાન થતા નથી, અને પરલોક માર્ગમાં જવાના પ્રેમી છે તેમના ઉપર હું પ્રીતિ રાખું છું,

દાનાધ્યયનયજ્ઞેજ્યાઃ પિતૃદૈવતપૂજનમ્ ।

ગુરુણામતિથીનાં ચ તેપાં સત્યમવર્તત ॥ ” ॥ ૩૦ ॥

અર્થ:—તે લોકમાં દાન, અધ્યયન યજ્ઞ, તથા દેવતા, પિતરો, શુદ્ધ અને અતિથિઓનું પૂજન યથાર્થ રીતે થતું હતું.

સુસંમૃદ્ધદ્વાશ્વાસજ્જિતસ્ત્રીકા હુતાગ્રયઃ ।

ગુરુશુશ્રૂપકા દાન્તા વ્રહ્મણ્યાઃ સત્યવાદિનઃ ॥ ” ॥ ૩૧ ॥

અર્થ:—પહેલા તે લોક(દાનવો)ના ઘર સારી રીતે ઝાડુ વાળીને સાફ રાખવામાં આવતા હતા, તેઓ સ્ત્રીઓને વશમાં રાખતા હતા, અગ્નિમાં આહુતિ આપતા હતા, શુદ્ધ સેવામાં તત્પર રહેતા હતા, ઇન્દ્રિયોને વશ રાખવામાં સાવધાન હતા, અને બ્રહ્મનિષ્ઠ તથા સત્યનાદી હતા.

શ્રદ્ધયાના જિતક્રોધા દાનશીલાનસૂયવઃ ।

મૃતયુત્ત્રા મૃતામાત્યા મૃતદારા હ્યનીર્પવ ॥ ” ॥ ૩૨ ॥

અર્થ:—વળી તેઓ શ્રદ્ધાળુ હતા, ક્રોધને જીતનાર, દાનશીલ, અને અમુશ્વા રહિત હતા. અને સ્ત્રી, પુત્ર અને સેવકોનું પાલન પોષણ કરતા હતા અને કાંઈના ઉપર ઈર્ષ્યા નહોતા કરતા

અમર્યેણ ન ચાન્યોન્ય સ્પૃહયન્તે કદાચન ।

ન ચ જાતૂપતપ્યન્તિ ધીરાઃ પરસમૃદ્ધિમિઃ ॥ ” ॥ ૩૩ ॥

અર્થ:—ક્રોધને વશ થઈને કદાપિ પરસ્પર શત્રુતા કરતા નહોતા તેઓ ધીર હતા, તેથી બીજાની સમૃદ્ધિ દેખીને બળતા નહો.

દાતારઃ સંગ્રહીતાર આર્યાઃ કરુણવેદિનઃ ॥

મહાપ્રસાદા ઋજવો દૃઢમક્તા જિતેન્દ્રિયાઃ ॥ ૩૪ ॥

અર્થઃ—તેઓ આર્ય પુરુષોના યુગ્મેથી યુક્ત હતા. તેઓ દાતા, સંગ્રહી, દીન ઉપર દયાળુ, અત્યંત કૃપા કરનાર, સરલ સ્વભાવવાળા, દૃઢ ભક્ત તથા જિતેન્દ્રિય હતા.

સન્તુષ્ટમૃત્યુસચિવાઃ કૃતજ્ઞાઃ પ્રિયવાદિનઃ ।

યથાર્હમાનાર્થકરા હીનિપેવા યતવ્રતાઃ ॥ ૩૫ ॥

અર્થઃ—વળી તેમના સર્વ સેવક તથા અમાત્ય સન્તુષ્ટ રહેતા હતા, તેઓ કૃતજ્ઞ અને પ્રિય બોલનાર હતા. જેની જેની યોગ્યતા હોય તેને અનુસાર તેને માન આપતા હતા. અનુચિત વ્યવહાર કરવામાં લજ્જાશીલ હતા, અને સત્યભાષણ આદિ વ્રતના નિયમવાળા હતા.

નિત્યં પર્વેનુ મુસ્તાતાઃ સ્વનુલિપ્તાઃ સ્વલંકૃતાઃ ।

ઉપવાસતપઃશીલાઃ પ્રતીતા વ્રહ્મવાદિનઃ ॥ ૩૬ ॥

અર્થઃ—નિયમિત રીતે પર્વના સમયમાં સ્નાન કરતા હતા. ઉત્તમ રીતે લેપન અને અલંકાર યુક્ત રહેતા હતા, અને ઉપવાસ અને તપસ્યામાં તત્પર રહેતા હતા. વળી વિશ્વાસુ (પ્રતીત) અને પ્રભુચારી હતા.

નૈનાનભ્યુદયાત્સૂર્યો ન ચાપ્યાસન્મગે શયાઃ ।

રાત્રૌ દધિ ચ સર્વતૃષ્ઠ નિત્યમેવ વ્યવર્જયન્ ॥ ૩૭ ॥

અર્થઃ—તે લોકના ઉક્તા પહેલાં સૂર્ય ઉગતો નહોતો. અને તેમાંનો કાંઈ પણ પેશાદીઆમાં (પ્રગે) શયન કરતો નહીં, અને રાત્રિના સમયમાં દહીં તથા સાયવાના ભોજનનો તેઓ પરિત્યાગ કરતા હતા.

કલયં ઘૃતં ચાન્વવેક્ષન્મયતા વ્રહ્મવાદિનઃ ।

મજ્જલ્યાન્યપિ ચાપશ્યન્નાહ્નર્ગૌશ્ચાપ્યપૂજયન્ ॥ ૩૮ ॥

અર્થઃ—પ્રાતઃકાલમાં મગલ ૩૫ ઘૃતનું દર્શન કરતા અને પવિત્ર યજ્ઞને પ્રદાન કરવામાં તત્પર રહેતા મગલ ૩૫ વસ્તુને જોતા હતા, અને આહ્નશ્ચોનું પૂજન કરતા હતા.

સદા હિ વદતાં ધર્મં સદા ચાપ્રતિષ્ઠતામ્ ।

અર્ધં ચ રાત્ર્યાઃ સ્વપતાં દિવા ચાસ્વપતાં તથા ॥ ૩૯ ॥

અર્થઃ—તેઓ સદા ધર્મવાદી હતા તથા અપ્રતિષ્ઠ વાળા હતા અર્થાત્ પ્રતિષ્ઠ કરતા ન હોતા. રાત્રિનો અર્ધો સમય સુષ્પ રહેતા હતા, અને દિવસે શયન કરતા નહીં.

ઋષણાનાથવૃદ્ધાનાં દુર્વલાતુરયોપિતામ્ ।

દયાં ચ સંવિભાગં ચ નિત્યમેવાન્વમોદત ॥ ૪૦ ॥

અર્થ:—દાન, અનાથ, વૃદ્ધ, દુર્બલ, રોગાદિથી દુઃખી, તથા અી ઉપર નિત્ય દયા કરવામાં તથા તેમને દાન દેવામાં અનુમોદન દેતા હતા. તેમજ પોતે પણ તેમ કરતા હતા.

ત્રસ્તં વિપણ્ણમુદ્વિયં મયાર્તં વ્યાધિતં કૃશમ્ ।

હૃતસ્ત્વં વ્યસનાર્તં ચ નિત્યમાશ્વાસયન્તિ તે ॥ ” ॥ ૪૧ ॥

અર્થ:—ત્રાસ પામેલા, દુઃખી, વ્યાકુલ, લયભીત થયેલા, રોગી, દૃઢ, જેનું ધન ચોરાઈ ગયું હોય તેવા, અને વિપત્તિમાં પડેલા મનુષ્યને તેઓ સદા ધીરજ આપતા હતા.

ધર્મમેવાન્વર્તન્ત ન દિસન્તિ પરસ્પરમ્ ।

અનુકૂલાશ્ચ કાર્યેષુ ગુરુદ્વોપસેવિનઃ ॥ ” ॥ ૪૨ ॥

અર્થ:—તે લોક ધર્મનું જ અનુસરણ કરતા હતા. એક બીજાની દિસા કરતા નહોતા. સર્વ કાર્યોમાં અનુકૂલ રહેતા, અને ગુરુ તથા વૃદ્ધોની સેવા કરતા હતા.

પિતૃન્દેવાતિર્થોશ્ચૈવ યથાવત્તેઽભ્યપૂજયન્ ।

અવશેષાણિ ચાશ્નન્તિ નિત્યં સત્યતપોધૃતાઃ ॥ ” ॥ ૪૩ ॥

અર્થ:—તેઓ પિતૃઓ તથા અતિથિની યથાર્થ રીતે પૂજન કરતા હતા, અને સદા સત્યનિષ્ઠ અને તપમાં રત રહીને સતકારકાર્યા પધ્ધી બચેલું અન્ન ખાતા હતા.

નૈકેઽશ્નન્તિ સુસંપન્નં ન ગચ્છન્તિ પરસ્થિયમ્ ।

સર્વભૂતેષ્વર્તન્ત યથાત્મનિ દયાં પ્રતિ ॥ ” ॥ ૪૪ ॥

અર્થ:—તેઓ એકલા સિદ્ધ અન્નનું ભોજન કરતા નહોતા. પરસ્થિનો સ્પર્શ કરતા નહોતા. અને પોતાની માફક સર્વ જીવો ઉપર દયા કરતા હતા.

નિત્યં દાનં તથા દાક્ષ્યમાર્જવં ચૈવ નિત્યદા ।

ઉત્સાહોઽધ્યાનહંકારઃ પરમં સૌહૃદં ક્ષમા ॥ ” ॥ ૪૬ ॥

સત્યં દાનં તપઃ શૌચં કારુણ્યં વાગનિષ્ઠરા ।

મિત્રેષુ ચાનભિદ્રોહઃ સર્વં તેષ્વભવત્ પ્રયો ॥ ” ॥ ૪૭ ॥

અર્થ:—હે દેવરાજ ! તે લોક સદા દાનશીલ હતા, તથા તેમનામાં હમેશાં દક્ષતા, સરલતા, ઉત્સાહ, અહંકારનો અભાવ, ઉત્તમ સુહૃતા, ક્ષમા (૪૬), સત્ય, દાન, તપ, શૌચ, કૃષ્ણા, નિષ્ઠુરતા રહિત (અનિષ્ઠુરા) વચન, અને મિત્રો પ્રતિ અદ્રોહ—એ સર્વ ગુણ હતા. વળી—

નિદ્રા તન્દ્રીરસંપ્રીતિરમૃયાઽધ્યાનપેક્ષિતા ।

અરતિશ્ચ વિપાદશ્ચ સ્પૃહા ચાપ્યવિશન્ન તાન્ ॥ ” ॥ ૪૮ ॥

અર્થ:—નિદ્રા, તન્દ્રા, અપ્રીતિ, અમૃયા, અદેખાઈ (અનવેક્ષિતા), દુઃખ (અરતિ), વિપાદ, અને તૃષ્ણા એ સર્વેએ તેમનામાં પ્રવેશ કર્યો નહોતો.

આ પ્રકારના સદાચારના ગુણોથી યુક્ત દાનવોના સ્થાનમાં હું નિવાસ કરતી હતી.

તતઃ કાલવિપર્યાસે તેષાં ગુણવિપર્યયાત ।

અપર્યયં નિર્ગતં ધર્મં કામક્રોધવજ્રાત્મનામ્ ॥ ” ॥ ૫૦ ॥

અર્થઃ—ત્યાર પછી કાલે કરીને કામ ક્રોધને વજ્ર થયેલા તેઓમાં ગુણોનો વિપર્યય થવાથી તેમનામાંથી ધર્મ જતો રહેલો મેં જોયો.

સમાસદાં ચ વૃદ્ધાનાં સતાં કથયતાં કથાઃ ।

પ્રાહસન્નભ્યસૂચ્યં સર્વવૃદ્ધાન્ગુણાવરાઃ ॥ ” ॥ ૫૧ ॥

અર્થઃ—ગુણમાં નિષ્કૃષ્ટ થયેલા (ગુણાવરાઃ) તે લોક સમાજના વૃદ્ધ પુરૂષો તથા સદુપદેશ દેનાર સત્પુરૂષોની વાત ઉપર હાંસી કરવા લાગ્યા અને સર્વ વૃદ્ધો ઉપર અસૂચા કરવા લાગ્યા.

યુવાનશ્ચ સમાસીના વૃદ્ધાનપિ ગતાન્સતઃ ।

નાભ્યુત્થાનાભિવાદાભ્યાં યથાપૂર્વમપૂજયન્ ॥ ” ॥ ૫૨ ॥

અર્થઃ—જેઠેલા યુવાન પુરૂષો પહેલાંની માફક હવે અભ્યાગત સાધુ અને વૃદ્ધોને ભેદને ઉઠીને તેમને પ્રણામ કરીને તેમનું સન્માન કરતા નથી.

વર્તયત્યેવ પિતરિ પુત્રઃ પ્રભવતે તથા ।

અમૃત્યા મૃત્યતાં પ્રાપ્ય રૂપાપયન્ત્યનપત્રપાઃ ॥ ” ॥ ૫૩ ॥

અર્થઃ—પિતા વર્તમાન હોવા છતાં પુત્ર પ્રભુતા કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા છે. જે લોકોએ કદાપિ સેવકત્વં કાર્ય સ્વીકાર કર્યું નહોતું તેઓ હવે નિર્લજ્જ થઈને સેવકભાવ ધારણ કરીને પ્રજ્ઞાત થયા છે.

તથા ધર્માદિપેતેન કર્મણા ગર્હિતેન ચે ।

મહતઃ પ્રાપ્તવન્ત્યર્થાસ્તેષાં તત્રાભવત્સ્પૃહા ॥ ” ॥ ૫૪ ॥

અર્થઃ—જે લોક અધર્મને માર્ગે નિન્દિત કર્મ કરીને બહુ સાધન પ્રાપ્ત કરે છે તેઓની માફક દાનવોને પણ અધર્મથી ધન પ્રાપ્ત કરવાની સ્પૃહા થવા લાગી.

ઉચ્ચૈશ્વાભ્યવદન્નાઝૌ નીચૈસ્તત્રાગ્નિરજ્વલત્ ।

પુત્રાઃ પિતૃનત્યચરન્નાર્યથાત્યચરન્પતીન્ ॥ ” ॥ ૫૫ ॥

અર્થઃ—સત્ત્રિ સમયે તેઓ ઉચ્ચે સ્થરે પોતાનાં નામ પોકારવા લાગ્યા. અને અગ્નિ-હોત્રાદિનો અભાવ થવાથી આહુતિ વિનાનો અગ્નિ મન્દ ભાવથી અળવા લાગ્યો. પુત્રે પિતા ઉપર અને સ્ત્રીએ પતિ ઉપર અત્યાચાર કરવાનો આરંભ કર્યો.

માતરં પિતરં વૃદ્ધમાચાર્યમતિથિં ગુરુમ્ ।

ગુરુત્વાન્નાભ્યનન્દન્ત કુમારાન્નાન્વપાલયન્ ॥ ” ॥ ૫૬ ॥

અર્થઃ—તેઓ વૃદ્ધ માતા પિતા, આચાર્ય, અતિથિ અને ગુરૂને તેમના ગૌરવ નિમિત્ત પ્રણામોદિ કરતા નથી, અને બાલકોનું પાલન કરતા નથી.

મિષ્ઠાં વલિમદસા ચ સ્વયમન્નાનિ ભુક્ષતે ।

અનિદ્વાડસંવિમજ્યાથ પિતૃદેવાતિથીન્ ગુરુન્ ॥ „ ॥ ૫૭ ॥

અર્થ:—દેવતા, પિતૃઓ, અતિથિ, અને ગુરુજનોની પૂજા કર્યા વિના તથા ભિક્ષા અને ભૂતોને બલિ દીધા વિના સ્વયં અન્નનું ભોજન કરવા લાગ્યા.

ન શૌચમનુરુદ્યન્તે તેષાં સુદજનાસ્તથા ।

મનસા કર્મણા વાચા ભક્ષ્યમાસીદનાદૃતમ્ ॥ „ ॥ ૫૮ ॥

અર્થ:—તેમના રસોષઆઓએ પવિત્ર આચરણ છોડી દીધું, અને તેમનું ભક્ષ્ય પણ મન, વાણી અને કર્મથી ખુલ્લે ખુલ્લુ થયું અર્થાત્ ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો વિચાર રહ્યો નહીં.

વિપ્રકીર્ણાનિ ધાન્યાનિ કાકમૂપિકમોજનમ્ ।

અપાદૃતં પયોડતિષ્ઠદુચ્છિદ્રાશ્ચાસ્પૃશન્ઘૃતમ્ ॥ „ ॥ ૫૯ ॥

અર્થ:—આમ તેમ ફેલાયલા તેમના ધાન્યને કાગડા અને ઉંદર ખાવા લાગ્યા. જલને ઢાંકવાનું છોડી દીધું, અને જૂઠા હોષ ધૂતને સ્પર્શ કરવા લાગ્યા.

કુદ્દાલં દાત્રપિટકં પ્રકીર્ણં કાંસ્યમાજનમ્ ।

દ્રવ્યોપકરણં સર્વં નાન્વૈક્ષત્કુટુંબિની ॥ „ ॥ ૬૦ ॥

અર્થ:—કોદાળી, દાતરડું, પેટી, કાંસાનું પાત્ર, આદિ ગૃહની સામગ્રી આમ તેમ પડી રહેવા છતાં તેમની ઓંઓએ તેની સલાખ લીધી નહીં.

પ્રાકારાનારવિધ્વંસાન્ન સ્મ તે પ્રતિકુર્વતે ।

નાદ્રિયન્તે પશૂન્વધ્વા યવસેનોદકેન ચ ॥ „ ॥ ૬૧ ॥

અર્થ:—મહેલ તથા ગૃહો પડવા છતાં પણ તેઓ તેમનો ઊર્ણોદ્ધાર કરતા નહોતા. અને પશુઓને બાંધી રાખીને તૃણ અને જલ આદિથી તેમનો આદર કરતા નહોતા.

વાલાનાં પ્રેક્ષમાણાનાં સ્વયં ભક્ષ્યમભક્ષયન્ ।

તથા મૃત્યજનં સર્વમસંતર્પ્ય ચ દાનવાઃ ॥ „ ॥ ૬૨ ॥

અર્થ:—બાલકોના દેખતાં તેમને આખ્યા વિના ખાવાની વસ્તુ દાનવો ખાવા લાગ્યા. તેમજ સેવકોને તૃપ્ત કર્યા વિના ખાવા લાગ્યા.

પાયસં કૃસરં માંસમપૂપાનથ શઙ્કુલી ।

અપાચયન્નાત્મનોડ્યે વૃથા માંસાન્યમભક્ષયન્ ॥ „ ॥ ૬૩ ॥

અર્થ:—તેઓ દુધપાક, કૃસર (તિલમિશ્રિત ભાત), માંસ, માલપૂડા, પૂરી, આદિ ખાધ પદાર્થ પોતાને માટે પકાવવા લાગ્યા, અને વૃથા માંસભક્ષણ કરવા લાગ્યા.

ઉત્સૂર્યશાયિનશ્ચાસન્સર્વે ચાસન્પ્રમેનિશઃ ।

અવર્તન્કલહાશ્ચાત્ર દિવારાત્રં ગૃહે ગૃહે ॥ „ ॥ ૬૪ ॥

અર્થ:—સર્વે સૂર્યોદય થવા છતાં સૂતા રહેવા લાગ્યા. તથા પરાદીએ પણ સૂતા રહેવા લાગ્યા (પ્રગેનિશ્ઠાઃ આસન્). તથા તેમના ઘરમાં દિન રાત કલહ થવા લાગ્યા.

અનાર્યશ્રાર્યમાસીનં પર્યુપાસન્ન તત્ર હ ।

આશ્રમસ્થાન્વિધર્મસ્યાઃ પ્રાદ્વિપન્ત પરસ્પરમ્ ॥ ” ॥ ૬૫ ॥

અર્થ:—જેટલા આર્ય પુરુષોને અનાર્ય પુરુષો સન્માન ન કરવા લાગ્યા, અને વિધર્મી લોકો આશ્રમવાસી લોકો ઉપર દ્રેપ કરવા લાગ્યા.

સંકરાશ્ચાભ્યવર્તન્ત ન ચ શૌચમવર્તત ।

યે ચ વેદવિદો વિપ્રા વિસ્પૃષ્ટમનુચથ્ર યે ॥ ” ॥ ૬૬ ॥

નિરન્તરવિશેષાસ્તે વહુમાનાવમાનયોઃ ।

હારમાભરણં વેપં ગતં સ્થિતમવેક્ષિતમ્ ॥ ” ॥ ૬૭ ॥

અર્થ:—તેમનામાં વર્ણસંકરો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા, અને પવિત્ર શૌચ લુપ્ત થયું. અને જે સર્વ વેદવેત્તા ધ્યાતાઓ અને વેદ વિધિમાં જે મૂર્ખ હતા તેમના બહુ માન અને અપમાનમાં કોઈ પણ વિશેષતા રહી નહીં. તથા હાર, આભૂષણ અને વેપ આદિ શોખનાં સાધન ઘરમાં છે કે નહીં તેનો ખ્યાલ કરવા લાગ્યા.

અસેવન્ત મુજિપ્યા વૈ દુર્જનાચરિતં ત્રિધિમ્ ॥

સ્ત્રિયઃ પુરુષવેપેણ પુંસઃ સ્ત્રીવેપધારિણઃ ॥ ” ॥ ૬૮ ॥

અર્થ:—દાસ રૂપે (મુજિપ્યાઃ) તેઓએ, દુર્જન લોકોએ આચરણ કરેલા કર્મનું અનુકરણ કર્યું. સ્ત્રીઓ પુરુષનો વેપ ધારણ કરનારી અને પુરુષો સ્ત્રીનો વેપ ધારણ કરનાર થયા.

ક્રોઢારતિવિહારેષુ પરાં મુદમત્રાપ્નુવન્ ।

પ્રભવદ્ગ્નિઃ પુરા દાયાનર્હેભ્યઃ પ્રાતપાદિતાન્ ॥ ” ॥ ૬૯ ॥

નાભ્યવર્તન્ત નાસ્તિક્વાદ્વર્તન્ત સંભવેષ્વપિ । ” ॥ ૭૦ ॥

અર્થ:—જેલ, રતિ અને વિહાર (લીલા અથવા જ્રમણ)માં તેઓ અત્યન્ત આનન્દ પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યા. શક્તિવાળા પૂર્વના પિતા પિતામહ આદિ પહેલાં દેવા યોગ્ય(અર્હ) કુટુંબી લોકોની હવિષ આટો જે કાંઈ કરાવી ગયા હતા અથવા આપી ગયા હતા તેનું પછીના પુત્રાદિ લોકો અનુવર્તન ન કર્યું અર્થાત્ આપવાનું બંધ કર્યું અથવા આપેલું પણ પાછું લીધું. અને કુટુંબમાં પણ નાસ્તિકતાથી અનીતિથી વર્તવા લાગ્યા.

મિત્રેણાભ્યર્થિતં મિત્રમર્થસંસચિતે ક્વચિત્ ॥ ” ॥ ૭૦ ॥

વાલકોઽપ્યપ્રમાત્રેગ સ્વાર્થેનાદ્રત તદ્વસુ । ” ॥ ૭૧ ॥

અર્થ:—અને કાંઈ કાર્યમાં સંશય ઉપરિચિત થતાં જે મિત્ર પણ મિત્રની પાસે જઈને પ્રાર્થના કરે તો વાળના અમ્મ ભાગ જેટલો પણ સ્વાર્થ રહ્યો હોય તો તેના ધનનો નાશ કરવાને પ્રવૃત્ત થતા.

પરસ્વાદાનરુચયો વિપળવ્યવહારિણઃ ॥

”

॥ ૭૧ ॥

અદૃશ્યન્તાર્યવર્ણેષુ શૂદ્રાશ્ચાપિ તપોધનાઃ ।

અધીયન્તેઽવ્રતાઃ કેચિદ્દૃઢ્યાવ્રતમથાપરે ॥

”

॥ ૭૨ ॥

અર્થઃ—વળી શ્રેષ્ઠ વર્ણોમાં કેટલાક લોક પારકાનું ધન હરણ કરવાની રૂચિવાળા તથા અયોગ્ય વસ્તુનો વિક્રય કરનારા જોવામાં આવ્યા. અર્થાત્ સર્વ વિપરીત વ્યવહાર કરતા જોવામાં આવ્યા. શૂદ્ર લોકો તપસ્યા કરવા લાગ્યા. કેટલાક વ્રત ધારણ કર્યા વિના વેદ જાણવા લાગ્યા, તો ખીજા કેટલાક વૃથા વ્રત કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા.

અશુશ્રૂપુર્ગુરોઃ શિષ્યઃ કશ્ચિચ્છિષ્યસત્ત્વો ગુરુઃ।

પિતા ચૈવ જનિત્રી ચ શ્રાન્તૌ વૃત્તોત્સવાવિવ ॥

”

॥ ૭૩ ॥

અમમૃત્વે સ્થિતૌ વૃદ્ધાવન્નં પ્રાર્થયતઃ સુતાન્ ॥

”

॥ ૭૪ ॥

અર્થઃ—કોઈ શિષ્ય તો ગુરૂની સેવા કરતો નહોતો, ત્યારે કોઈ ગુરૂ શિષ્યના સખા થયા અર્થાત્ મિત્ર રૂપે વર્તવા લાગ્યા. અમમૃત તથા ઉત્સવ રહિત જોવાં થઈ ગયેલાં વૃદ્ધ માતૃપિતા અમૃત થયાં અર્થાત્ ઘરમાં તેમનું સ્વામિત્વ ન રહ્યું, અને તેથી પુત્રોની પાસે અન્ન માગવા લાગ્યાં.

તત્ર વેદવિદઃ પ્રાજ્ઞા ગાંભીર્યે સાગરોપમાઃ ॥

”

॥ ૭૫ ॥

કૃષ્યાદિજ્વભવન્સક્તા મૂર્ખાઃ શ્રાદ્ધાન્યશુક્ત ॥

”

॥ ૭૬ ॥

અર્થઃ—તેમનામાં સમુદ્ર સમાન ગંભીરતા વાળા વેદ જાણનાર શુદ્ધિમાન પુરૂષો જીવિકા માટે કૃષિ આદિ કરવામાં આસક્ત થયા અને મૂર્ખ લોક શ્રાદ્ધનું અન્ન ખાવા લાગ્યા.

પ્રાતઃ પ્રાતશ્ચ સુપ્રશ્નં કલ્પનં પ્રેષણક્રિયાઃ ॥

”

॥ ૭૭ ॥

શિષ્યૈર્ન પ્રહિતાસ્તેપામકુર્વન્ગુરવઃ સ્વયમ્ ।

”

॥ ૭૮ ॥

અર્થઃ—પ્રતિદિન પ્રાતઃકાલમાં ગુરૂની પાસે સ્વાસ્થ્ય પૂછવાને શિષ્યોએ હ્રત મોકલવાની વાત તો દૂર રહી, ઉત્તરું ગુરૂ લોક સ્વયં શિષ્યોની પાસે સ્વાસ્થ્ય પૂછવાને નિમિત્ત જવા લાગ્યા.

શ્વશ્રૂશ્વશ્રૂરયોરગ્રે વધૂઃ પ્રેષ્યાનશાસત ॥

”

॥ ૭૯ ॥

અન્વશાસચ્ચ ભર્તારં સમાદ્યાયાભિજલ્પતિ ॥

”

॥ ૮૦ ॥

અર્થઃ—પુત્રવધૂ સાસુ સસરાની સન્મુખ દાસદાસીઓ ઉપર શાસન કરવા લાગી, અને પતિને જોલાણી તિરસ્કાર કરતી સતી પતિના ઉપર શાસન ચલાવવા લાગી.

પ્રયત્નેનાપિ ચારણચિત્તં પુત્રસ્ય વૈ પિતા ॥

”

॥ ૮૧ ॥

વ્યભજન્નાપિ સંરંભાદુઃખવાસં તથાઽવસત્ ।

”

॥ ૮૨ ॥

અર્થઃ—પિતા યત્નપૂર્વક પુત્રોનું મન રાખવા લાગ્યા, અને અત્યંત દુઃખથી નિવાસ કરતા સત્તા પુત્રના લયથી સમય વિતાવવા લાગ્યા.

અગ્નિદાહેન ચોરૈર્વા રાજભિર્વા હૃતં ધનમ્ ॥

”

॥ ૮૩ ॥

દૃષ્ટ્વા દ્વેષાત્માદસન્ત મુદ્ધત્સંભાવિતા હપિ । ” ॥ ૭૯ ॥

અર્થ:—અગ્નિદાહથી ધનને નષ્ટ થયેલું અથવા ચોર કે રાજાએ હરણ કરેલું જોઈને મુદ્ધત રૂપે માનેલા મિત્રો પણ દ્વેષથી હસવા લાગ્યા.

કૃતગ્ના નાસ્તિકાઃ પાપા ગુરુદારાભિર્મર્શિનઃ ॥ ” ॥ ૭૯ ॥

અમહ્યમક્ષણરતા નિર્મર્યાદા હતત્વિપઃ ॥ ” ॥ ૮૦ ॥

અર્થ:—તેઓમાં કોઈ દૃતધ્ન, નાસ્તિક, પાપાચારી, ગુરૂની સ્ત્રી સાથે અધર્મ કરનાર, અમહ્ય વસ્તુનું લક્ષણ કરવામાં તત્પર, મર્યાદા રહિત નિસ્તેજ થયા.

તેષ્વેવમાદીનાચારાનાચરત્સુ વિપર્યયે ॥ ” ॥ ૮૦ ॥

નાહં દેવેન્દ્ર વત્સ્યામિ દાનવેષ્વિતિ મે મતિઃ । ”

તન્માં સ્વયમભિપ્રાપ્તામભિનન્દ શ્ચીપતે ॥ ॥ ૮૧ ॥

અર્થ:—હે દેવેન્દ્ર ! કાળે કરીને ત્યારે દાનવ લોકો આ પ્રમાણે આચરણ કરવા લાગ્યા, ત્યારે હવે હું તેમની પાસે નિવાસ નહીં કરું એવો મેં નિશ્ચય કર્યો. માટે, હે શચી-પતિ ! હું પોતે તમારી પાસે આવી છું. તો તમે મારૂ અભિનન્દન કરો અર્થાત્ સન્તુષ્ટ કરો.

હે સુરેન્દ્ર ! તમે મારો સત્કાર કરશો એટલે દેવતા લોક મને ગ્રહણ કરવાને આગળ દોડશે. હે દેવેન્દ્ર ! હું ત્યાં રહું છું ત્યાં આશા, શ્રદ્ધા, ધૃતિ, ક્ષાન્તિ, વિજ્યા, ઉન્નતિ, ક્ષમા, અને જ્યાં એ આઠે દેવી નિવાસ કર્યાં કરે છે. એ સર્વ દેવીઓ સહિત હું અસુરોનો ત્યાગ કરીને તમારા રાજ્યમાં આવી છું. હવે હું ધર્મનિષ્ઠ, પવિત્ર ચિત્તવાળો, દેવતાઓની પાસે નિવાસ કરીશ.

આ પ્રમાણે ત્યારે લક્ષ્મીજીએ વચન કહ્યાં ત્યારે દેવર્ષિ નારદ તથા ઇન્દ્રને અત્યન્ત આનંદ થયો, અને લક્ષ્મીની સાથે સ્વર્ગમાં આત્મા ગયા. તે દિવસથી લક્ષ્મી સ્વર્ગમાં નિવાસ કરવા લાગી.

આ દત્તિકાસથી સર્વ લોકને માત્રમ પડશે કે જે સ્થાનમાં ધર્મ છે ત્યાં જ લક્ષ્મી રહી શકે છે. અર્થાત્ ધનની પ્રાપ્તિને માટે ધર્મની આવશ્યકતા છે. ત્યારે અસુરોમાં ધર્મ હતો ત્યારે લક્ષ્મીજી પણ પોતાના શ્રદ્ધાદિ પરિવાર સહિત અસુરોની પાસે રહેતી હતી. ત્યારે તે લોકમાં ધર્માચરણ ન રહ્યું ત્યારે તેમને ઊડી પોતાના પરિવારની સાથે ધર્મમાં પ્રીતિવાળા દેવના લોકોની પાસે ગઈ. તેથી એ પણ નિશ્ચય થાય છે કે ત્યાં ધર્મ છે ત્યાં જ શ્રદ્ધા, ધૃતિ, ક્ષાન્તિ, ઉન્નતિ, ક્ષમા, આદિ રહે છે. તેથી હરેક મનુષ્યે ધર્મનું આચરણ કરવું મુખ્ય છે. ધર્માચરણ કરનાર ગદાય અસુર હોવા રાક્ષસ હોવા અન્ય કોઈ હો, લક્ષ્મી અવશ્ય ત્યાં રહે છે.

પદ્મપુરાણ પદ્ય રહે છે કે:—

ધર્માદર્થં ચ કામં ચ મોક્ષં ચૈવ ત્રયં લભેત્ ।

તસ્માદર્મ સમીહેત વિદ્વાન્યઃ સ કુપઃ સ્મૃતઃ ॥

॥ પદ્ય ૦ પુ ૦ ૩૦ સ્લ ૦ ૬ અ ૦ ૭૪ સ્લો ૦ ૨ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે આંખો આદિ વૃક્ષ દર સાલ ફલ આપે છે, અને એક એક ફલ એક એક વૃક્ષના ખીજ રૂપ છે. એક એક ખીજ એક એક વૃક્ષને ઉત્પન્ન કરે છે. એ પ્રમાણે એક વૃક્ષ નાશ પામતા પહેલાં કંઈક વૃક્ષોને ઉત્પન્ન કરનાર ખીજને તૈયાર કરીને જ નાશ પામે છે. તેવી રીતે આ દેહથી કર્મ કરે છે, અને મરણ પર્વન્ત કર્મ કરવાથી લાખો ચરીરોને ઉત્પન્ન કરનાર કર્મરૂપી ખીજ તૈયાર કરીને જ નષ્ટ થાય છે. માટે આ ચરીરને વૃક્ષધર્મ કહેવામાં આવ્યું છે. દેહ રૂપ વૃક્ષનું અનાદિ કાલનું ફલ ધર્મ છે. ધર્મ-રક્ષિત જે દેહ છે તે ફલ નહીં દેનાર વૃક્ષની માફક વ્યર્થ જ છે. માટે દેહ રૂપી વૃક્ષથી ધર્મરૂપી ફલ સપાદન કરવું જોઈએ. તેવો મનુષ્ય સુખનો ભાગી થાય છે.

વેદમાં પણ સર્વની રક્ષા કરનાર ધર્મને જ કહ્યો છે:—

ધર્મો વિશ્વસ્ય જગતઃ પ્રતિષ્ઠા લોકે ધર્મિષ્ઠં પ્રજા ઉપસર્પન્તિ ધર્મેણ પાપમપ-
નુદતિ ધર્મે સર્વં પ્રતિષ્ઠિતં તસ્માદ્ધર્મ પરમં વદન્તિ ॥ કૃ૦ ય૦ વે૦ તૈ. આ૦
પ્રપા. ૧૦ અનુ૦ ૬૩ ॥

અર્થ:—ધર્મ સંપૂર્ણ પ્રાણીઓનો આશ્રય છે. લોકમાં વિશેષ કરીને ધર્મીઓ પુર-
પત્ની પાસે સર્વ લોક ધર્મનો નિર્ણય કરાવવા જાય છે. પ્રાયશ્ચિત રૂપ ધર્મનું આચરણ
કરવાથી પાપનો નાશ થાય છે. ધર્મ જ સર્વની પ્રતિષ્ઠા છે. માટે ધર્મને જ એકસાધનમાં
શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે.

ધર્મ एव इतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।

तस्माद्धर्मो न हन्तव्यो मा नो धर्मो हतोऽवधीत् ॥ મ. સ્મૃ૦ અ. ૮-૧૫ ॥

અર્થ:—ધર્મનું અતિક્રમણ કરવાથી ધર્મ જ મનુષ્યનો નાશ કરે છે. અને ધર્મની
રક્ષા કરવાથી ધર્મ જ મનુષ્યની રક્ષા કરે છે. તેથી ધર્મનું અતિક્રમણ કરવું ચોખ્ખું નથી.
અતિક્રમણ કરેલો ધર્મ નાશ નહીં કરે એમ કદાપિ બની શકે નહીં. અવશ્ય
નાશ કરશે જ.

वृषो हि भगवान्धर्मस्तस्य यः कुर्वते बलम् ।

वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत् ॥ १ ॥ १૬ ॥

અર્થ:—સંપૂર્ણ કામનાને પૂર્ણ કરનાર હોવાથી ધર્મને વૃષ કહ્યો છે. તેની જે
ઉપેક્ષા કરે છે તેને દેવલોક વૃષલ (અધાર્મિક) કહે છે. માટે ધર્મનો કદાપિ લોપ ન કરે.

न सीदन्नपि धर्मेण मनोऽधर्मे निवेशयेत् ।

अधार्मिकानां पापानामाशु पश्यन्विपर्ययम् ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૪-૧૭૧ ॥

અર્થ:—શાસ્ત્રમાં વિધાન કરેલા ધર્મનું આચરણ કરતા સત્તા ધનાદિથી ક્ષીણ થવા
જતાં પણ કદાપિ અધર્મમાં મન લગાડવું નહીં, કેમકે અધર્મ કરનાર પાપી લોકોને ધનાદિ
સંપત્તિ હોવા છતાં શીઘ્ર વિપત્તિ આવતી જોવામાં આવે છે. માટે તે જોઈને અધર્મમાં
મન લગાડવું નહીં.

નાધર્મશ્ચરિતો લોકે સઘઃ ફલતિ ગૌરિવ ।

શૈરાવર્તમાનસ્તુ કર્તુર્મૂલ્લાનિ ક્રન્તતિ ॥

” ॥ ૧૭૨ ॥

અર્થઃ—જેવી રીતે ગાય થોડા દિવસમાં દૂધ દેવા લાગે છે તેમ કરેલો અધર્મ શીઘ્ર ફલ આપતો નથી. પરન્તુ ક્રમે કરીને ફલ આપવાને સન્મુખ થઇને તે કરનારનાં મૂળને-છેદન કરે છે અર્થાત્ દેહ, ધન, આદિ સર્વનો નાશ કરે છે. મૌ શબ્દનો અર્થ પૃથિવી પણ થાય છે. તેથી પૃથિવી પક્ષમાં શ્લોકનો-જેવી રીતે પૃથિવી બીજ વાવ્યા બાદ તરત જ ફલ ફુલાદિ યુક્ત ધાન્યવાળી થઇ શકતી નથી, તેવી રીતે અધર્મ પણ કર્યા પછી તરત ફલ દેતો નથી, ધીરે ધીરે આપે છે, એવો અર્થ સમજવો.

યદિ નાત્મનિ પુત્રેષુ ન ચૈત્પુત્રેષુ નષ્ટુ ॥

ન ત્વેવ તુ કૃતોઽધર્મઃ કર્તુર્ભવતિ નિષ્ફલઃ ॥

” ॥ ૧૭૩ ॥

અર્થઃ—જે કદાપિ અધર્મ કરનારના પોતાના દેહ ધનાદિનો નાશ ન કર્યો તો તેના પુત્રના ધનાદિનો નાશ કરશે. અને જો પુત્રનો નહીં કરે તો પૌત્રના ધનાદિનો નાશ કરશે. પરન્તુ કરેલો અધર્મ કદાપિ નિષ્ફલ જતો નથી.

અધર્મેઽધતે તાવત્તતો ભદ્રાણિ પદ્યતિ ।

તતઃ સપત્નાઙ્ગયતિ સમૂલસ્તુ વિનશ્યતિ ॥

” ॥ ૧૭૪ ॥

અર્થઃ—પરદોહાદિ રૂપ અધર્મથી પ્રથમ તો ધનાદિની વૃદ્ધિ થાય છે. પછી બહુ સેવક, પશુ, આદિની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે. પછી નાના નાના શત્રુઓને જીતી પણ લે છે. પરન્તુ તે પછી થોડા સમયમાં અધર્મનો પરિપાક થતાં મૂલ સહિત અર્થાત્ દેહ, ધન, પુત્ર, આદિ સહિત નાશ પામે છે, માટે—

પરિત્યજેદર્થકામૌ યૌ સ્યાતાં ધર્મવર્જિતૌ ।

ધર્મં ચાપ્યસુલ્લોદર્કં લોકવિકૃષ્ટમેવ ચ ॥

” ॥ ૧૭૫ ॥

અર્થઃ—ધર્મથી રહિત જે અર્થ અને કામ છે તેનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. અને જે ધર્મનું પરિણામ સુખ નથી તેવો ધર્મ પણ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, અને લોકમાં નિન્દા (વિકૃષ્ટ)નું કારણ થાય તેવો ધર્મ પણ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

જેમ સર્વસ્વ દાન ધર્મ છે, તથાપિ પુત્રાદિ પોખ્ય વર્ગની પરવા કર્યા વિના સર્વસ્વદાન કરવું તે ધર્મ નથી; કેમકે પુત્રાદિને પૂર્ણ નિર્વાહનું સાધન કરી આપ્યા બાદ સર્વસ્વદાન કરવું તે ધર્મનું કારણ છે; અથવા જેને પુત્રાદિ નથી તેને સર્વસ્વદાન ધર્મ રૂપ થાય છે. પુત્રાદિ હોવા છતાં સર્વસ્વદાન કરવાથી તેઓ દુઃખમાં પડશે, તેથી તેવા દાનનું પરિણામ સાઈ નથી. તેથી તે અધર્મ જ છે. તેવી રીતે ધન ઉપાર્જન કરવું ધર્મ છે, તથાપિ ચોરીથી ઉપાર્જન કરવું તે અધર્મ છે. તેથી ધર્મવર્જિત અર્થનો ત્યાગ કરવાનો કલો છે.

ગૃહસ્થાશ્રમીને માટે પત્નીગમન અધર્મ નથી. તથાપિ દીક્ષાદિના દિવસે, અથવા આદ્યાદિને દિવસે ગમન નિષિદ્ધ છે. તેથી તે ધર્મરહિત છે. તેથી ધર્મરહિત કામનો પણ પરિત્યાગ કરવાનો કલો છે.

અષ્ટકાને દિવસે પશુવધાદિ, તથા ક્રૌંચામણિ યાગમાં પશુવધાદિ વેદને અનુસાર ધર્મ છે. પરન્તુ તે લોકનિંદાનું કારણ હોવાથી પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. તે પણ ધર્મ નથી.

યથા શરીરં ન ગ્ધાયેન્નેયાન્મૃત્યુવશં યથા ।

તથા કર્મસુ વર્તેત સમર્થો ધર્મમાચરેત્ ॥ મ. મા. શા. પ. અ. ૨૬૫-૧૪ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે શરીરની ગ્ધાનિ ન થાય અથવા શરીર મૃત્યુને વશ ન થાય તેવી રીતે કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ. સમર્થ મનુષ્યે ધર્મનું આચરણ કરવું. અર્થાત્ શરીરના સામર્થ્યને અનુસાર ધર્મનું આચરણ કરવું. શરીરને પ્રતિદૂલ ધર્માચરણ કરીને શરીરને નષ્ટ ન કરવું.

કેટલાક લોકોનો એવો અભિપ્રાય જોવામાં આવે છે કે યુવાવસ્થામાં મોજશોખ કરવો, પછી વૃદ્ધાવસ્થામાં ધર્મનું આચરણ કરવું જોઈએ. પરન્તુ તે બૂલ છે, કેમકે વૃદ્ધાવસ્થાનું ધર્માચરણ યોગ્ય ક્ષણ નહીં આપી શકે. તે વાત મહાગરૂડ પુરાણમાં કહી છે:—

યાવત્સ્વસ્થમિદં શરીરમહજં યાવજ્જરા દૂરતો

યાવચ્ચેન્દ્રિયશક્તિરપ્રતિહતા યાવત્ક્ષયો નાણુષઃ ।

આત્મથેયસિ તાવદેવ વિદુષા કાર્યઃ પ્રયત્નો મહાન્

સંદીપ્તે ભુવને તુ કૂપસ્વનનં મત્સ્યધમઃ કીદશઃ ॥ મ. ગ. પુ. ધ. કા. અ. ૧૩-૨૫ ॥

અર્થ:—જ્યાંસુધી આ શરીર સ્વસ્થ હોય, કોઈ પ્રકારનો રોગ ન હોય, વૃદ્ધાવસ્થા પણ નહીં આવી ન હોય, જ્યાંસુધી હિન્દ્રિયોની શક્તિ કમી થઈ નથી. અર્થાત્ તેમથી દેખી શકે છે, ક્યુંધી સંભળી શકે છે ઇત્યાદિ કરી શકે છે, અને હજી આયુનો ક્ષય થવાનો સમય આવ્યો ન હોય, ત્યાંસુધીમાં પોતાના કલ્યાણને માટે વિદ્વાન્ પુરૂષે મહાન્ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અર્થાત્ પ્રયત્ન પૂર્વક ધર્માચરણ કરવું જોઈએ. જેમ કોઈના ઘરને અગ્નિ લાગ્યો, તે સમયે કુવો ખોદવાનો યત્ન કરે તોપણ તે ઘર તો બળવાનું જ છે. નવો કુવો ખોદાવી તેના પાણીથી ઘરને અગ્નિ છુટાવી શકાશે નહીં. તેવી રીતે વૃદ્ધાવસ્થામાં ધર્માચરણ કરીને સ્વર્ગાદિ અથવા મોક્ષાદિ સંપાદન કરવાની ઇચ્છા અર્થ છે. તે કાંઈ ક્ષણ આપનાર નથી. મરવાને સમયે જોદાન કરવાથી અથવા એક ટોપલામાં પાંચ શેર બાજરી બરીને તેનું દાન કરવાથી કોઈનું કલ્યાણ થતું નથી. માટે બાસ્ત્યાવસ્થાથી ધર્માચરણમાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ. પહેલાં અવસ્થામાં ધર્મમાર્ગમાં ભુલ્લિતો પ્રવેશ થાય તો મનુષ્ય અધર્મથી બચી શકે છે. પહેલેથી જ અધર્માચરણ પરિપકવ થયા બાદ ધર્માચરણ કરવા કાંઈ તોપણ પ્રથમના ખોટા સંસ્કાર છીંધ મનમાંથી જવાનો સંભવ નથી. તેથી ભુલિ કુમારનાં પ્રવેશ કરે તે પહેલાં જ ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ. જે સંતાનનાં માત્ર પિતા પોતાના સંતાનના બાસ્ત્યાવસ્થાથી જ ધર્મના સંસ્કાર પાડે છે તે અવસ્થા ધર્મોત્તમા થઈ શકે છે, અને કદાચિના ધર્મનું આચરણ પણ કરી શકે છે. પહેલાં જેનામાં ધર્મના સંસ્કાર નથી તે પાછલી ઉમરમાં કરવા બળ તો તેને ધર્મનું આચરણ કંટાળે પડે છે. માટે પહેલી ઉમરમાં જ ધર્મનું આચરણ કરનાં યીજનું જોઈએ.

સંસારોચ્છિત્તિદેતુશ્ચ ધર્માદેવ પ્રવર્તતે ।

ધર્માત્સુખં ચ જ્ઞાનં ચ જ્ઞાનાન્મોક્ષોઽધિગમ્યતે ॥

મ. ગ. પુ. આ. કા. અ. ૨૧૨-૧ ॥

અર્થ:—સંસારના ઉચ્છેદનના કારણે ૩૫ જ્ઞાનમાર્ગે ધર્મમાર્ગથી જ પ્રવૃત્ત થાય છે. ધર્મનું આચરણ કરવાથી આ લોકમાં કે પર લોકમાં સુખ મળે છે, તેમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને જ્ઞાનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે ધર્મનું આચરણ કરવું તે જ મનુષ્યનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

ઇતિ ધર્મ પ્રકરણ ૩ માં અ૦ ૧ સમાપ્ત.

ધર્મ પ્ર૦ ૩. અધ્યાય ૨.

:ધર્મમાં પ્રમાણ.

આ અધ્યાયમાં ધર્મનો અર્થ તથા ધર્મનું પ્રમાણ આદિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

ધૃ ધાતુથી મન્ પ્રત્યય કરીને બનેલા “ધર્મ” શબ્દનો અર્થ મીમાંસક તથા નૈયાયિક આદિએ જુદી જુદી પ્રકારે કહ્યો છે. તથાપિ ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટની નિવૃત્તિ જે શાસ્ત્રીય ઉપાયથી થાય છે તે ઉપાયનું નામ ધર્મ છે. ધર્મના આ લક્ષણમાં કોઈને આક્ષેપ કરવાનું કારણ નથી. તેથી—

યતોઽભ્યુદયનિઃશ્રેયસસિદ્ધિઃ સ ધર્મઃ ॥ વૈશે. દ. અ૦ ૧, આ૦ ૧ સૂ. ૨ ॥

અર્થ:—જે સત્કર્મથી અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસની પ્રાપ્તિ થાય છે તેનું નામ ધર્મ છે. આ લોક સંબન્ધી વા પરલોક સંબન્ધી ઇચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિને અભ્યુદય કહે છે. અને મોક્ષનું નામ નિઃશ્રેયસ છે. અહીં ધર્મ અભ્યુદયનું સાક્ષાત્ સાધન છે, અને મોક્ષનું પરપરાસાધન છે.

વળી—

શ્રતિસ્મૃતિવિહિતો ધર્મઃ ॥ વાસિ. ધ. સૂ. અ. ૧ સૂ. ૪ ॥

અર્થ:—શ્રુતિ(વેદ) અને ધર્મશાસ્ત્ર(સ્મૃતિ)માં જેનું વિધાન કર્યું છે તેનું નામ ધર્મ છે. ઇત્યાદિક પ્રમાણ ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ તથા અનિષ્ટની નિવૃત્તિ કરવાના ઉપાય રૂપ યજ્ઞ, દાન, તપાદિકાને ધર્મ કહે છે, વળી—

ધારણાદ્ધર્મમિત્યાહુર્ધર્મેણ વિધૃતાઃ પ્રજાઃ ।

યઃ સ્યાદ્ધારણસંયુક્તઃ સ ધર્મ ઇતિ નિશ્ચયઃ ॥ મ. મા. શા. પ. અ. ૧૦૯-૧૧

અર્થ:—કોઈ શક્તિ વડે આ સર્વ પ્રગ્નનું ધારણ ચઢ રહ્યું છે. ધારણ કરવાથી તે શક્તિવાળાને ધર્મ કહે છે. જે ધારણ યુક્ત છે તેનું નામ ધર્મ છે એવો શાસ્ત્રનો નિશ્ચય છે.

જેવી રીતે કોઈ ઉંચા વૃક્ષ ઉપરથી નીચે પડતા મનુષ્યને નીચે ઉભેલો કોઈ મનુષ્ય હાથમાં ધારણ કરીને અર્થાત્ હાથથી પકડી લઈને રક્ષા કરે છે, તેવી રીતે દુઃખમાં પડતા મનુષ્યને ધારણ કરનાર અર્થાત્ રક્ષા કરનાર ધર્મ જ છે. દુઃખમાં પડતાં રોગી રાખી પ્રાણીઓને ધારણ કરવાની શક્તિ ધર્મમાં છે. મારે યોગેન્દ્ર૦ પા૦ ૩ સૂ૦ ૧૪ ના ભાષ્યમાં વ્યાસજીએ—

યોગ્યતાચ્છિન્નધર્મિણઃ શક્તિરેવ ધર્મઃ ॥—“ યોગ્યતા યુક્ત ધર્મીની જે શક્તિ છે તેનું નામ ધર્મ છે. ” એવું ધર્મનું લક્ષણ કહ્યું છે.

જેવી રીતે અગ્નિમાં બાળવાની શક્તિ છે અને જલમાં બીજાવવાની શક્તિ છે, તેવી રીતે ધર્મમાં ધારણ કરવાની શક્તિ છે. જ્યાંસુધી પ્રાણીમાં ધર્મનું બળ છે ત્યાંસુધી તેને કાંઈ પણ પ્રકારનો હાથ નથી. જંગલમાં કામ કરનાર લોકોને જંગલમાં રાત્રે રહેવું પડે તો જનવરોથી રક્ષા કરવાને માટે લાકડાં સળગાવી મોટા અગ્નિ કરે છે. બળતા અગ્નિને જોઈને તેના હાથથી કાંઈ જંગલી પ્રાણી તેમની પાસે જતુ નથી. કદાપિ કાંઈ આવે તો પણ તે પ્રાણી અગ્નિની પાસે બેસી રહે છે, કાંઈ ઉપદ્રવ કરતું નથી. તે જ અગ્નિ જ્યારે બાળવાના ધર્મનો પરિત્યાગ કરે છે, ત્યારે તેનું નામ “રાખ” કહેવાય છે. તેના ઉપર શ્વાનાદિ તુચ્છ પ્રાણી પણ પડી રહે છે. તેવી રીતે મનુષ્ય જ્યાંસુધી પોતાના ધર્મમાં કાયમ રહે છે ત્યાં સુધી તેનો તિરસ્કાર કરી શકાતો નથી. જ્યારે મનુષ્ય ધર્મનો પરિત્યાગ કરે છે, ત્યારે તેની સ્થિતિ રાખની સમાન થઈ જાય છે, અને પ્રાણિમાત્રના તિરસ્કારને પાત્ર થઈ જાય છે.

બળી પૂર્વ પૂર્વ જન્મમાં અનુષ્ઠાન કરેલો ધર્મ જ સંસ્કાર દ્વારા બુદ્ધિ આદિનું કારણ થાય છે, કેમકે પંચભૂતોથી નિર્માણ થયેલાં સંપૂર્ણ પ્રાણીનાં શરીરમાં માતા, પિતા, અને પોતાનો-એમ ત્રણ અંશ હોય છે. ધારણાશક્તિ વાળી બુદ્ધિ, તથા ઇચ્છા, દ્વેષ, ક્રોધ, મુખ, ધર્મ, અધર્મ, જ્ઞાન, આયુ, એ સર્વ પોતાના અશરીય થાય છે અર્થાત્ આપણે પૂર્વ જન્મમાં કરેલા ધર્મોધર્મો રૂપ કર્મને અનુસાર હોય છે. જે મનુષ્યને પૂર્વ જન્મમાં અથવા પૂર્વ કાલમાં કરેલા ધર્મના બળથી સદ્બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે તે મનુષ્ય સત્કર્મ દ્વારા આ લોક સંબંધી તથા પરલોક સંબંધી સુખ પ્રાપ્ત કરે છે.

ધર્મમાં પ્રમાણ.

કેટલાક લોકોને ધર્મ નામની કાંઈ વસ્તુ છે કે નહીં તે સંબંધી શંકા થાય છે. તથાપિ મનુષ્યાદિક પ્રાણીઓનાં સુખદુઃખના ભોગને જોઈને તેના કારણરૂપ ધર્મ અને અધર્મનું અનુમાન સર્વ કાંઈ કરી શકે છે. અને શ્રદ્ધાળુ મનુષ્યને વેદ તથા શાસ્ત્રનું કથન જ ધર્મના અસ્તિત્વમાં પ્રમાણ હોવાથી કાંઈ પણ પ્રકારની શંકા થતી નથી. મનવાદિ ઋષિ લોકે પણ વેદાદિને જ ધર્મમાં પ્રમાણ કહ્યું છે.

૧. વેદોઽત્થિલો ધર્મમૂલં સ્મૃતિચીલે ચ તદ્વિદામ્ ।

આચારશ્ચૈવ સાધૂનામાત્મનસ્તુષ્ટિરેવ ચ ॥ મ. સ્મ. અ૦ ૨-૬ ॥

અર્થ:—૧. ઋગ્વેદાદિ ચાર વેદ, તથા ૨. વેદોને બાળનાર ઋષિ લોકોએ બનાવેલાં ધર્મશાસ્ત્ર, તથા ૩. ધર્માત્મા પુરૂષોત્ત્વ શીલ, તથા ૪. સત્પુરૂષોત્ત્વ યત્ન, દાન, તપાદિ રૂપ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ રૂપ આચરણ, તથા ૫. આત્મતુષ્ટિ-એ સર્વ ધર્મમાં પ્રમાણ છે.

સ્મૃતિની પ્રમાણતા પણ વેદમૂલક હોવાથી છે, સ્વતંત્રતાથી નહીં. અન્ય પુરાણાદિમાં પણ જે ધર્મનું નિરૂપણ કર્યું છે તે પણ વેદમૂલ જ પ્રમાણિક થઈ શકે છે.

સાધુ પુરૂષોત્ત્વ શીલ પણ ધર્મમાં પ્રમાણ રૂપ છે. તે શીલ નીચે પ્રમાણ છે:—

અદ્રોહઃ સર્વભૂતેષુ કર્મણા મનસા ગિરા ।

અનુગ્રહશ્ચ દાનં ચ શીલમેતત્પ્રશસ્યતે ॥ મ. ભા. ગ્રા. પ. અ. ૨૪ શ્લો. ૬૬ ॥

અર્થ:—કર્મ, મન તથા વાણીથી કોઈ પણ પ્રાણીનું અનિષ્ટ ન કરવું, સર્વના ઉપર દયા કરવી, અને દાન કરવું એ શીલ યહેવાય છે.

यदन्येषां हितं न स्यादात्मनः कर्म पौरुषम् । .

અપત્રપેત વા યેન ન તત્કુર્યાત્કથંચન ॥ ” ॥ ૬૭ ॥

અર્થ:—આપણું કર્મ અથવા પૌરુષ જે ખીજને હિતકર ન હોય એવું, તથા જે કરવાથી ખીજના આગળ લગ્નિત થવું પડે, એવું કર્મ કદાપિ ન કરવું.

तत्तु कर्म तथा कुर्याद्येन श्लाघ्येत संसदि ।

શીલં સમાસેનૈતત્તે કથિતં કુરુસત્તમ ॥ ” ॥ ૬૮ ॥

અર્થ:—જે કર્મ કરવાથી સલા મધ્યે પ્રસંસા થાય તેવું જ કર્મ હમેશાં કરવું નોંધએ. હે કુરુવંશમાં શ્રેષ્ઠ ! મેં તમારા પ્રતિ આ શીલ સંક્ષેપથી કહી બતાવ્યું. વળી—

ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता सौम्यता अपरोपतापिता अनसूयता मृदुता अपारु-
प्यं मैत्रता प्रियवादित्वं कृतज्ञता शरण्यता कारुण्यं प्रशान्तिश्चेति त्रयोदशविधं
शीलम् ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણભક્તિ, દેવતા તથા માતા પિતાની ભક્તિ, સૌમ્યતા, ખીજને સંતાપ ન દેવો તે, અસૂયાનો અભાવ, ક્રોધર વાણી નહીં બોલવી તે, સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરવાની વૃત્તિ, સર્વની સાથે પ્રિય બોલવું તે, ખીજને કરેલા ઉપકાર ન ભૂલવો તે, આપણે શરણે આવેલાની રક્ષા કરવી તે, દયાલુતા, તથા શાન્તિ—એ ૧૩ પ્રકારનું શીલ છે. (આ હારીતનું વચન મ. સ્મૃ. અ. ૨ શ્લો. ૬ ની કુદ્દલૂકે ભટ્ટની ટીકામાં લખેલું છે.)

ધર્મનું આચરણ કર્યા વિના કદાપિ અદ્રોહાદિક શુભ હોવાનો સંભવ નથી. શીલ રૂપ શુભને નોંધને તેમણે કરેલા કર્મનું અનુમાન થાય છે. તેથી શીલને ધર્મમાં પ્રમાણ કહ્યું છે. શીલની સમાન આત્મતુષ્ટિ પણ ધર્માચરણનું જ ફલ છે.

સદાચાર પણ ધર્મમાં પ્રમાણ છે. અને તે વાત સદાચાર પ્રકરણના “ અનુયાદિ સાધુપદ્ધતી ” ના આખ્યાન વિષયક અધ્યાય ૭ માં “ યાન્યસ્માક ઇસુચરિતાનિ તાનિ ત્વયોપાસ્યાનિ ” ઇત્યાદિ તૈતિ. શ્રુતિના પ્રમાણથી સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

તેથી રીતે આત્મતુષ્ટિ પણ ધર્મમાં પ્રમાણ છે. વેદવેત્તા લોકોને સાંગોપાંગ વૈદિક ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવાથી જે નિર્દોષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેનું નામ આત્મતુષ્ટિ છે. જગતમાં કારણ વિના કોઈ પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી. જે લોકોને સુખી બેવામાં આવે છે તે લોકે પૂર્વ જન્મમાં ધર્મનું અનુષ્ઠાન કર્યું છે એ અવશ્ય નિશ્ચય થાય છે, અને જે લોકોને દુઃખી બેવામાં આવે છે તે એ લોકે કરેલા અધર્મનું જ સૂચન કરાવે છે. આ પ્રમાણે મનુષ્યના કે અન્ય પ્રાણીના સુખ દુઃખને નોંધને તેના કારણ રૂપ ધર્મ અને અધર્મનું અનુમાન થાય છે. તેથી સર્વ લોકોના સુખનું કારણ એક ધર્મ છે એ વાતનો નિશ્ચય થાય છે.

વેદ તથા સ્મૃતિ તથા સદાચાર એ ત્રણ પ્રમાણથી ધર્મની મર્યાદા વિશેષે કરીને આવે છે. અમિહોત્રાદિ કર્મનું અનુષ્ઠાન વેદપ્રામાણિક છે, અને વર્ણાશ્રમાદિ ધર્મોનું અનુષ્ઠાન સ્મૃતિ(ધર્મશાસ્ત્ર)ના પ્રમાણથી થાય છે. અને હોળી આદિની ધર્મતા સદાચારથી છે. તેમાં ત્રુતિપ્રતિપાદિત ધર્મ સર્વ દેશોમાં સમાન જ હોય છે, તેમાં ભેદ પડતો નથી. ધર્મશાસ્ત્ર તથા સદાચાર બેઠને જે ધર્માચરણ થાય છે તેમાં દેશકાલને અનુસાર બહુ ભેદ હોય છે. કેટલીક વાર અધર્મ ધર્મરૂપ થઈ જાય છે. અને કાંઈ વાર ધર્મનો લોપ પણ થાય છે. કારણ કાંઈ વાર ભિન્ન ભિન્ન ઋષિ લોકોની રૂચિ અનુસાર એ ધર્મનો પ્રચાર કરવામાં આવ્યો છે. ઋષિ લોક પણ વિશેષે કરીને વેદનો જ આશ્રય લે છે. પરંતુ કાંઈ સ્થાનમાં તેઓનું સાહસ પણ બેવામાં આવે છે. “તેજીયસાં ન દોષાય”-તેજસ્વી પુરુષોને કાંઈ પણ દોષ લાગતો નથી-એ ન્યાયથી તે લોકને એ દોષનું કારણ થતું નથી. તથાપિ તેમના અનુયાયી લોક સમર્થ નહીં હોવાથી તેમને માટે તો તે અનર્થનું જ કારણ છે. તેથી શિષ્ટાચારને પ્રમાણ માનવાના વિષયમાં દીર્ઘ દષ્ટિથી જોવું આવશ્યક છે. તે લોકોએ ધર્મભુદિથી જે પ્રકારનું આચરણ કર્યું છે તે જ ધર્મમાં પ્રમાણ થઈ શકે છે. મુર્ખલના શિખાછેદનની માફક કાંઈ પ્રકારના રાગ અથવા ક્રોધથી કરવામાં આવેલું કાર્ય પ્રમાણ રૂપ થઈ શકતું નથી. ક્રોધથી કરેલા વિરૂદ્ધ આચરણમાં મુદ્દગલનું દષ્ટાન્ત છે. મુર્ખલ બ્રાહ્મણે ક્રોધથી પોતાની શિખાને ઉખાડી નાંખી હતી. અને શિખાછેદન દ્વિજાતિને માટે અપરાધ છે, અને તે પ્રાયશ્ચિત્તનો ભાગી થાય છે એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે:—

‘શિખાં છિન્દન્તિ ये केचिद्वैराग्याद्वैरतोऽपि वा ।

પુનઃ સંસ્કારમર્હન્તિ ત્રયો વર્ણા દિજાતયઃ ॥ લઘુહારોત૦ સ્મૃ૦ સ્તો૦ ૧૮ ॥
અર્થ:—કાંઈ પણ દ્વિજાતિ મનુષ્ય હુદ્ર વૈરાગ્યથી અથવા દ્રેપથી શિખાને કાપે તો તેનો ખીજ વાર સંસ્કાર કરવો યોગ્ય છે. સંસ્કાર વિના તેની શુદ્ધિ થતી નથી.

સ્ત્રીશુદૌ તુ શિખાં છિત્વા ક્રોધાદ્વૈરાગ્યતોઽપિ વા ।

પ્રાજાપત્યં પ્રકુર્યાતાં નિષ્કૃતિર્નાન્યથા ભવેત્ ॥ ” ૨૧ ॥

અર્થ:—ક્રોધથી અથવા હુદ્ર વૈરાગ્યથી સ્ત્રી અથવા શુદ્ર પણ જો શિખાનું છેદન કરે તો તેના પ્રાયશ્ચિત્તને માટે તેમણે પ્રાજાપત્ય વ્રત કરવું જોઈએ. અન્ય પ્રકારથી તેમની શુદ્ધિ થઈ શકતી નથી.

આ પ્રમાણે ચારે વર્ણોને માટે શિખાછેદન નિષિદ્ધ કહેલું છે. છતાં મુર્ખલબ્રાહ્મણે ક્રોધથી શિખા ઉખાડી નાંખી. મુર્ખલે શિખા ઉખાડી નાંખી, માટે તેના જોતવાળાએ ચંચુ તેને ધર્મ માની સર્વેએ શિખાને ઉખાડી નાંખી. આ શિષ્ટાચારથી પ્રાપ્ત છે, તથાપિ અધર્મ છે, તેથી તે આચરણ કરવા યોગ્ય નથી. કેમકે—

देशजातिकुलधर्माश्चास्मायैरविरुद्धाः प्रमाणम् ॥ गौ० घ० सू० अ० ૧૧. સૂ. ૨૨ ॥

દેશધર્મ, જાતિધર્મ, અને કુલધર્મ જે વેદથી વિરૂદ્ધ ન હોય તે જ પ્રમાણ છે. શિષ્ટાચાર જાણીને જે આચરણને ધર્મરૂપ માનવામાં આવે છે તે સંબંધી ધર્મશાસ્ત્રમાં અવશ્ય લેખ આવે છે. તેથી કાંઈ વાર ધર્મશાસ્ત્રમાં વિરૂદ્ધ લેખ હોવાનો પણ સંભવ છે.

તેથી ધર્મશાસ્ત્ર તથા સદાચાર પણ વેદમૂલક જ પ્રમાણ થઇ શકે છે. જે વેદપ્રામાણિક ન હોય તે પરિભાગ કરવા યોગ્ય છે.

તત્તિધર્મ, દેશધર્મ, કાલધર્મ, આદિ બેદ હોવા કરે છે. કાઈ વાર તેવો બેદ કરવાની આવશ્યકતા પણ રહે છે:—“ ધર્મશ્ચ સત્યમાયુશ્ચ તુર્યાંશેન કલૌ યુગે ॥ વૃ. પારા. સ્મૃ. અ. ૧ શ્લો. ૩૨ ॥ ધર્મ, સત્ય અને આયુ એનો કલિયુગમાં ચોથો ભાગ જ રહે છે. અર્થાત્ સત્યયુગમાં ધર્માદિક પૂર્ણ રૂપે રહે છે. ત્રેતા યુગમાં પોણા ભાગ રહે છે દ્વાપરમાં અર્ધ ભાગ રહે છે. અને કલિયુગમાં ચોથો ભાગ રહે છે. મનુષ્યોનું આયુ, બલ, આદિ ઘટ્ટી જવાથી શ્રદ્ધાનુ મનુષ્યને પણ કરવાનું સામર્થ્ય ઘટ્ટી જાય છે, ત્યારે ધર્માચરણનું પણ રૂપાન્તર કરવાની આવશ્યકતા થાય છે. તેથી તત્તત્ કાલમાં યોગ્યતાને અનુસાર ઋષિ લોકોએ ધર્મશાસ્ત્રો લખ્યાં છે. તે કારણથી યુગયુગમાં ધર્મ નષ્ટ થાય છે અને નવા ધર્મની કલ્પના કરવી પડે છે એ વાત નથી. ધર્મ કદાપિ નષ્ટ થતો નથી. પરંતુ તેના આચરણની રીતિ કાંઈક બદલવી પડે છે.

અન્યે કૃતયુગે ધર્મસંસ્થાયાં દ્વાપરે યુગે ।

અન્યે કલિયુગે નૃણાં યુગરૂપાનુસારતઃ ॥ પારા. સ્મૃ. અ. ૧ શ્લો. ૨૨, ૩ ॥

અર્થ:—કૃતયુગમાં મનુષ્યોના ધર્મ અન્ય પ્રકારના હોય છે, ત્રેતામાં બીજી પ્રકારના, દ્વાપરમાં અને કલિમાં પણ અન્ય પ્રકારના હોય છે.

આ પ્રમાણે શક્તિની વૃદ્ધિ તથા ક્ષયને અનુસાર ધર્માચરણ પણ બદલાતું રહે છે. માટે મનુ મહારાજે કૃતયુગને માટે ધર્મશાસ્ત્રની રચના કરી છે. મનુસ્મૃતિ આરે યુગને માટે છે, તથાપિ તેના નિયમ વિશેષ કરીને કૃતયુગને માટે છે.

કૃતૈ તુ માનવા ધર્મસંસ્થાયાં ગૌતમા સ્મૃતાઃ ।

દ્વાપરે શંખલિખિતાઃ કલૌ પારાશરાઃ સ્મૃતાઃ ॥ પા. સ્મૃ. અ. ૧ શ્લો. ૨૪, ૫ ॥

અર્થ:—કૃતયુગમાં મનુએ કહેલા ધર્મ છે. ત્રેતાયુગમાં ગૌતમજીએ કહેલા ધર્મ છે, દ્વાપરમાં શંખ ઋષિએ કહેલા ધર્મ પ્રમાણ છે, અને કલિયુગમાં પરાશરે કહેલા જ ધર્મ રૂપ છે.

બૃહત્પારાશર સ્મૃતિના પ્રથમ અધ્યાયના ૨૩ માં શ્લોકમાં ત્રેતા યુગને માટે દક્ષ અને ગૌતમ બંનેએ કહેલા ધર્મ કહ્યા છે.

મનુએ કહેલા ધર્મનો કેટલોક ભાગ ત્રેતામાં આચરણ કરવો કહિને માલમ પડવાથી ગૌતમ તથા દક્ષ એ બંને ઋષિએ ત્રેતા યુગને માટે ધર્મશાસ્ત્ર રચ્યાં. ત્યારે દ્વાપર યુગ આવ્યો ત્યારે તેનું પણ આચરણ કંઈકુ લાગ્યું. ત્યારે દ્વાપર યુગને માટે શંખ ઋષિએ ધર્મશાસ્ત્ર રચ્યું. અને કલિયુગમાં તેનું આચરણ પણ કંઈકુ માલમ પડ્યું ત્યારે પરાશરજીએ કલિ માટે ધર્મશાસ્ત્ર રચ્યું. મનુજીના ધર્મમાં પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં કાંઈક બેદ કરવો પડ્યો હતો. તેથી તેમણે વૃદ્ધમનુ બનાવ્યું.

એ પ્રમાણે દેશકાલને અનુસાર ધર્મનો ભેદ થતો જ રહે છે. તેમાં પણ ભિન્ન ભિન્ન દેશમાં રહેનાર ઋષિ લોકને કેટલોક અવધાર બદલવાની જરૂરીયાત પડી, ત્યારે ત્યાં પણ ધર્મને બદલતા રહ્યા. તેથી દેશધર્મ, કાલધર્મ, આદિની સ્થિરતા ન રહી. આ ધર્મ સ્થિર રહેવાનો સંભવ નથી, તેથી વેદમાં દેશધર્માદિકાનું નિયમ રૂપે પ્રતિપાદન કર્યું નથી.

ધર્મના ભેદ.

દેશધર્મજાતિકુલધર્માઠશ્રુત્યભાવાદઘ્નવીન્યનુઃ ॥ વસિ. ઘ. શા. ભ. ૧ સ્. ૧૭ ॥

અર્થ:—દેશધર્મ, જાતિધર્મ, કુલધર્મ શ્રુતિએ પ્રતિપાદન કર્યાં નથી. તેથી મનુ આદિ ઋષિઓએ તેને પ્રતિપાદન કર્યાં છે.

કેટલીક વાર ભિન્ન ભિન્ન શાસ્ત્રોમાં પરસ્પર વિરોધ જોવામાં આવે છે. ત્યાં જે ધર્મ વિશે યુક્તિ સહિત વેદનું પ્રમાણ મળતું હોય ત્યાં તેને જ પ્રમાણ માનવા યોગ્ય છે. વેદપ્રતિપાદિત ધર્મને જ શુદ્ધ ધર્મ કહ્યો છે.

ધર્મશુદ્ધિમમીક્ષદ્વિર્ન વેદાદન્યદિગ્યતે ।

ધર્મસ્ય કારણં શુદ્ધં મિશ્રમન્યત્પ્રકીર્તિતમ્ ॥ વ્યાસવચન ॥

શુદ્ધ ધર્મને જાણવાની ઇચ્છા વાળાએ વેદને છોડી અન્ય કોઈનું ગ્રહણ કરવું ઇષ્ટ નથી, કેમકે વેદ જ ધર્મનું શુદ્ધ મૂળ છે. અને ધર્મની જે શુદ્ધતા છે તે જ પુણ્યમાં કારણ છે. વેદને છોડી અન્ય ગ્રંથોમાં જે ધર્મ બતાવ્યો છે તે શુદ્ધ નથી, કેમકે તેને મિશ્ર ધર્મ કહે છે. (“શુદ્ધ” નો અર્થ “દોષરહિત” છે. જેમાં દોષની મંભાવના હોય તેને મિશ્ર કહે છે.) આ વ્યાસજીનું વચન ચાતુરવક્ય સ્મૃતિના પ્રથમ અધ્યાયના ૭ માં શ્લોકની અપરોક્ષ વ્યાખ્યામાં આપેલું છે.

અતઃ સ પરમો ધર્મો યો વેદાદધિગમ્યતે ।

અવરઃ સ તુ વિજ્ઞેયો યઃ પુરાણાદિપુ સ્મૃતઃ ॥ “ ॥

અર્થ:—માટે વેદમાંથી જે ધર્મ જાણવામાં આવે છે તે ધર્મ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. અને જે પુરાણાદિમાં ધર્મ કહ્યો છે તે વેદની અપેક્ષાએ ન્યૂન દરજ્જાનો છે. (આ શ્લોક પણ ઉપરની વ્યાખ્યામાં આપેલા ઉપરના શ્લોકની નીચે આપવામાં આવેલો છે.) માટે—

શ્રુતિસ્મૃતિપુરાણાનાં વિરોધો યત્ર દ્રશ્યતે ।

તત્ર શ્રીતં પ્રમાણં સ્યાત્તયોદ્વેધે સ્મૃતિર્વરા ॥ વ્યાસ. સ્મ. શ્લો. ૪ ॥

અર્થ:—જે વિષયમાં શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણાદિમાં પરસ્પર વિરોધ જોવામાં આવે, ત્યાં વેદનું જ પ્રમાણ સ્વીકારવું યોગ્ય છે. કોઈ સ્થાનમાં શ્રુતિ પણ એ પ્રકારની જોવામાં આવે, તો ત્યાં સ્મૃતિએ જે નિર્ણય લખ્યો હોય તે માનવો એવો સંકેત છે.

અને જે ધર્મવિષયમાં શ્રુતિ કે સ્મૃતિ કે પુરાણાદિથી નિર્ણય ન થઈ શકતો હોય તેનો નિર્ણય વિદ્યમાન વિદ્વાનો દ્વારા કરાવવો જોઈએ.

વેદશાસ્ત્રવિદો વિપ્રા યં દ્વયુઃ સપ્ત પશ્ચ વા ।

ત્રયો વાપિ સ ધર્મઃ સ્વાદેકો વાધ્યાત્મવિત્તમઃ ॥ વૃ. પા. સ્મૃ. અ. ૬ શ્લો. ૬૪ ॥

અર્થઃ—વેદ તથા શાસ્ત્ર બંનેને જાણનાર બ્રાહ્મણો સાત અથવા પાંચ અથવા ત્રણ પણ વિચાર કરીને જે કહે તે જ ધર્મ છે. અથવા આત્મજ્ઞાની પુરુષ એક પણ જે કહે તે જ ધર્મ છે. આ પ્રમાણે ધર્મવિષયક નિર્ણય કરનારને પરિપક્વ કહે છે.

ન લક્ષણે તુ મૂર્ત્ત્વાનાં ન ચ વાધર્મવાદિનામ્ ।

વિદુષાં નાપિ લુબ્ધાનાં ન ચાપિ પક્ષપાતિનામ્ ॥ ૬૬ ॥

અર્થઃ—મૂર્ખ એક લાખ હોય તો પણ તેઓ, તથા અધર્મ કહેનારનાં તથા લોભી પડિતનાં તથા પક્ષપાતિના લક્ષણ જેનામાં જોવામાં આવે તેઓ, પરિપક્વ થઈ શકે નહીં.

શ્રુતાધ્યયનસંપન્ન સત્યવાદી જિતેન્દ્રિયઃ ।

સત્યધર્મરતઃ શાન્ત ઇષ પર્યત્ત્વમર્હતિ ॥ ૬૭ ॥

અર્થઃ—જે પુરુષ વેદ તથા શાસ્ત્રને યોગ્ય રીતે જાણતો હોય, સત્યવાદી હોય, તથા જિતેન્દ્રિય હોય, યથાર્થ ધર્મમાં તત્પર હોય—એવો બ્રાહ્મણ પરિપક્વ થવા લાયક છે.

વયસા લઘવોઽપિ સ્યુર્વિદ્વદ્ધર્મવિદો જનાઃ ।

શિશવોઽપિ હિ મધ્યસ્થાઃ સર્વત્ર સમદર્શિનઃ ॥ ૬૯ ॥

અર્થઃ—વિદ્વાનોના ધર્મને જાણનાર ચક્રાય નાની ઉમરના હોય તોપણ તે સભાને યોગ્ય થાય છે, કેમકે ધર્મનો નિર્ણય કરવાના પ્રસંગમાં યત્ન અને મિત્રને સમાન દૃષ્ટિથી દેખનાર જ સભામાં મધ્યસ્થ બની શકે છે.

ન સા સમા યત્ર ન સન્તિ વૃદ્ધા

વૃદ્ધા ન તે યે ન વદન્તિ ધર્માન્ ।

નાસૌ ધર્મો યત્ર ન સત્યમસ્તિ

ન તત્સત્યં યચ્છલેનાનુવિદ્મ ॥

૥ ૭૧ ॥

અર્થઃ—જે સભામાં વૃદ્ધ લોક નથી તે સભા કહેવાય નહીં. અને જે ધર્મને કહેતા નથી તેને વૃદ્ધ કહી શકાય નહીં. અને જેમાં સત્ય નથી તેને ધર્મ કહી શકાય નહીં. તેમજ જેમાં જાણનો લેલ માત્ર પણ હોય તે સત્ય પણ ન કહેવાય.

આ પ્રમાણે પરિપક્વને યોગ્ય સત્યવક્તા વિદ્વાન્ હાલના સમયમાં મળવા પણ કઠિન છે. માટે પોતે જ વેદશાસ્ત્રોનું યથાર્થ રીતે અધ્યયન કરીને વિચાર કરી ધર્મનો નિર્ણય કરવો જોઈએ, કારણ કે ધન, પૂજન, પ્રતિષ્ઠા, આદિની ઇચ્છા વાળા જ વિશેષ કરીને જોવામાં આવે છે. તેઓ અર્થની અથવા કામની અથવા બંનેની ઇચ્છા વાળા અવસ્થા હોય છે.

અર્થકામેષ્વસક્તાનાં ધર્મજ્ઞાનં વિધીયતે ।

ધર્મો જજ્ઞાસમાનાર્ના પ્રમાણં પરમં શ્રુતિઃ ॥ મં. સ્મૃ. અ. ૨-૧૩ ॥

અર્થ:—અર્થ અને કામની આસક્તિ જેને ન હોય અર્થાત્ જીવનનિર્વાહ માત્ર ચલાવી જેને પરલોકનું સુખ સંપાદન કરવું છે, તેને માટે જ શાસ્ત્રમાં ધર્મનો ઉપદેશ છે, અને ધર્મને જાણવાની ઇચ્છા વાળાને માટે શ્રુતિ(વેદ) જ ઉત્તમ પ્રમાણ છે. જે લોક અર્થ તથા કામની ઇચ્છાથી ધર્મનું આચરણ કરે છે તેમને ઉત્તમ ક્ષેત્ર પણ મળતુ નથી, અને તે લોક સત્યવક્તા પણ હોઈ શકતા નથી. માટે દરેક મનુષ્યે શાસ્ત્ર દ્વારા જ ધર્મ જાણવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

શ્રુતિદ્વયં તુ યત્ર સ્યાત્તત્ર ધર્માવુભૌ સ્મૃતૌ ।

૭. હમાવપિ હિ તૌ ધર્મૌ સમ્યગુક્તૌ મનીષિભિઃ ॥ ૧૧ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—કોઈ સ્થાનમાં એ પ્રકારની શ્રુતિ જોવામાં આવે અને તે પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થને પ્રતિપાદન કરનારી હોય, ત્યાં તે બંનેને ધર્મ રૂપ માનવી જોઈએ એમ મનવાદિ વિદ્વાન્ ઋષિ લોકોએ કહ્યું છે. માટે બંને અનુદાન કરવા યોગ્ય છે. બંને સમાન બળવાળી હોય ત્યાં વિકલ્પનો આશય થાય છે. બંનેમાંથી એક પ્રકારે અનુદાન કરવાથી નિર્વાહ થઈ શકે છે.

જેમ “ હદિતે જુહોતિ ”—સૂર્યનો ઉદય થયે અગ્નિહોત્રનો હોમ કરવો જોઈએ, “ અનુદિતે જુહોતિ ”—સૂર્યોદય થતા પહેલાં હોમ કરવો જોઈએ, એવી બંને પ્રકારની શ્રુતિ છે. તે જગ્યાએ ઉદય પહેલાં અથવા ઉદય પછી—એ બંને સમય હોમ કરવાને માટે યોગ્ય ગણાય છે. એ પ્રકારે પૂર્વે કહેલો વિકલ્પ છે. આ પ્રકારનો વિકલ્પ જ્યાં બંને શ્રુતિના તાત્પર્યનું નિર્ણય કરનારી સ્મૃતિ ન હોય ત્યાં થાય છે. પરંતુ જ્યાં સ્મૃતિએ નિર્ણય કર્યો હોય ત્યાં તે પ્રમાણે માનવું જોઈએ.

ઇતિ ધર્મ પ્ર૦ ૩ મા અ૦ ૨ સમાપ્ત.

ધર્મ પ્ર૦ ૩, અધ્યાય ૩.

ધર્મના વિશેષભેદ.

આ અધ્યાયમાં ધર્મના વિશેષભેદનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

ત્રયો ધર્મસ્કન્ધા યજ્ઞોઽધ્યયનં દાનમિતિ પ્રથમસ્તપ એવ દ્વિતીયો વ્રહ્મચાર્યો-
ચાર્યકુલવાસી તૃતીયોઽત્યન્તમાત્માનમાચાર્યકુલેઽવસાદયન્ સર્વે एते पुण्यलોકા
भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ॥ છા૦ ૩૫૦ અ૦ ૨ સ્વ૦ ૨૩ ક૦ ૧ ॥

અર્થ:—ધર્મના ત્રણ વિભાગ છે:—યજ્ઞ=અગ્નિહોત્રાદિ, અધ્યયન=નિયમ પૂર્વક ઋગ્વે-
દાદિનું પઠન, દાન=અહિવેદિ અર્થાત્ યથાશક્તિ દ્રવ્યવિભાવ—એ ત્રણ ધર્મનો એક વિભાગ
છે. બીજો વિભાગ કૃત્ય ચાન્દ્રાપણાદિ તપ છે. અને ગુરુકુલમાં રહેનાર બ્રહ્મચારીના જે
ધર્મ છે તે ધર્મનો ત્રીજો વિભાગ છે. ઉપકુર્વાણુ અને નૈષ્ઠિક ભેદથી બ્રહ્મચારીના સામાન્ય
રૂપે એ ભેદ છે. ઉપરની શ્રુતિમાં નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીનું મહત્ત્વ છે. માટે આશુની સમાપ્તિ
પર્યન્ત ભિક્ષાટનાદિ નિયમ દ્વારા ગુરુકુલમાં જ રહીને ધર્માચરણ કરનાર—એવું બ્રહ્મચારીનું
વિશેષણ કર્યું છે. પ્રથમ વિભાગનું અનુદાન કરનાર ગૃહસ્થાશ્રમી છે. બીજા વિભાગનું અનુ-
દાન કરનાર વાનપ્રસ્થાશ્રમી છે. અને ત્રીજા વિભાગનું અનુદાન કરનાર નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી
છે. આ ત્રણે આશ્રમી યથોક્ત ધર્મનું આચરણ કરવાથી પુણ્ય લોકના ભાગી થાય છે.
પરન્તુ ચોથા જે પરમાત્મામાં નિષ્ઠા વાળા અર્થાત્ બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારવાળા પરિવાળક
(અતુર્યાશ્રમી) છે તે મોક્ષને જ પ્રાપ્ત કરે છે એવો ઉપરની શ્રુતિનો અર્થ છે.

યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ન ત્યાજ્યં કાર્યમેવ તત્ ।

યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ॥ મ૦ ગૌ૦ અ૦ ૧૮ સ્ત્રો૦ ૫ ॥

અર્થ:—યજ્ઞ, દાન તથા તપ એ કર્મ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી, અવશ્ય કરવા
યોગ્ય છે, કેમકે યજ્ઞ, દાન, તપ એ ત્રણ મનુષ્યને પવિત્ર કરનારાં છે. માટે તે અવશ્ય
કર્યાં જોઈએ.

યજ્ઞનું નિરૂપણ કરતા સત્તા ભગવાને ભગવદ્ગીતાનાં ચોથા અધ્યાયમાં યજ્ઞના
અનેક ભેદ કહ્યા છે. તથાપિ કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન—એ ત્રણ પ્રકારના ભેદ મુખ્ય
છે. તે કારણથી વેદમાં કર્મકાણ્ડ, ઉપાસનાકાણ્ડ, અને જ્ઞાનકાણ્ડ એ પ્રમાણે વિભાગ કરીને
કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એવા ત્રણ પ્રકારના યજ્ઞનું નિરૂપણ કર્યું છે. તેવી રીતે ગીતાના
૧૮ અધ્યાયના પણ ત્રણ ભાગ કરીને ૭ ૭ અધ્યાયમાં ક્રમે કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન
પ્રતિપાદન કર્યું છે.

તેમાં ૧. નિત્યકર્મ, ૨. નૈમિત્તિક કર્મ, ૩. કામ્ય કર્મ—એ પ્રકારે કર્મના ત્રણ બે
લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. જે કર્મ દિન દિનમાં કરવાનું હોય છે તેને નિત્ય કર્મ કહે છે. અં

કોઇ નિમિત્તથી કોઇ વાર જ કરવાનું હોય છે તે નૈમિત્તિક કર્મ કહેવાય છે. અને કોઇ પણ ફલની ઇચ્છા રાખીને જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે કામ્ય કર્મ કહેવાય છે. સન્ધ્યા-વન્દન આદિ નિત્ય કર્મ છે, જ્વલક કર્મ આદિક નૈમિત્તિક કર્મ છે, કેમકે તે પુનર્જન્મ હોવા રૂપ નિમિત્તથી કરવામાં આવે છે. અને પુત્ર, ધન, વા સ્વર્ગાદિકની પ્રાપ્તિ માટે જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે કામ્ય કર્મ છે.

ફલની ઇચ્છાનો પરિત્યાગ કરીને ઇશ્વરાર્પણ શુદ્ધિથી જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે નિષ્કામ કર્મ કહેવાય છે. તેને અર્ધ્યાત્મ કર્મ પણ કહી શકાય છે, કેમકે તેવું કર્મ આત્મપ્રાપ્તિના સાધનરૂપ છે. તેમાં કોઇ દુ.ખી પ્રાણીના દુ.ખને નિવૃત્ત કરવાને માટે કોઇ કાર્ય કરવું અથવા કોઇ પ્રત્યેક મનુષ્ય અથવા દેશ માત્રનો કોઇ ઉપકાર કરવો તે સર્વ આર્ધ્યાત્મિક કર્મ કહેવાય છે. ઇન્દ્રાદિક દેવતાના ઉદ્દેશથી જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે સર્વ આધિદેવિક કર્મ કહેવાય છે. અને બ્રાહ્મણ આદિને ગોજન કરાવવું આદિ જે કર્મ છે તે આધિભૌતિક કર્મ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે કર્મના ૭ ભેદ થયા.

તેથી રીતે ઉપાસનાના બે પ્રકારના ભેદ લગવાને ગીતામાં કહ્યા છે. યોગને અનુસાર જે ઉપાસના થાય છે તેને સાધનપદ્ધતિ કહે છે. અને બીજી પ્રસિદ્ધ ઇશ્વરોપાસના આદિ ઉપાસનાપદ્ધતિ કહેવાય છે. તેમાં યોગના અનેક ભેદ છે. વિશેષે કરીને ૧. મન્ત્રયોગ, ૨. હડયોગ, ૩. લયયોગ, અને ૪. રાજયોગ એ ચાર ભેદ છે. મન્ત્રયોગમાં મંત્રોનો જપ તથા સ્થૂલ મૂર્તિનું ધ્યાન થાય છે. હડયોગમાં જ્યોતિસ્વરૂપ પરમાત્માનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે. ચિત્તનો લય કરવાને માટે નાદનું અનુસન્ધાન આદિ સર્વ લયયોગમાં છે. લયયોગમાં બિન્દુનું ધ્યાન થાય છે અને રાજયોગમાં બ્રહ્મનું ધ્યાન થાય છે. અને બીજી ઉપાસનાપદ્ધતિને અનુસાર ૧. સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના, ૨. નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના, ૩. દેવતાઓની ઉપાસના, ૪. મૂર્તિ આદિની ઉપાસના, અને ૫. ઋષિ આદિની ઉપાસના. એ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારની ઉપાસના છે. ભૂતાદિક પણ ક્ષુદ્ર દેવતાની અંતર્ભૂત હોવાથી ભૂતાદિકાની ઉપાસના પણ દેવતાની ઉપાસનાની અન્તર્ભૂત થઇ જાય છે. આ પ્રમાણે ઉપાસનાની બે પ્રકારના મળીને નવ પ્રકારના ભેદ થાય છે.

અને શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસનના ભેદથી જ્ઞાનયત્ર ત્રણ પ્રકારનો થાય છે.

. આ પ્રમાણે નિત્ય કર્માદિ રૂપ ૭ પ્રકારનો કર્મયત્ર, નવ પ્રકારનો ઉપાસનાયત્ર, અને ત્રણ પ્રકારનો જ્ઞાનયત્ર એ ત્રણેના ભેદ મળીને ૧૮ પ્રકારના થાય છે.

અન્નદાન, અર્થદાન અને અભયદાન એવા દાનના ત્રણ પ્રકારના ભેદ સંક્ષેપથી છે. તેના વિશેષ ભેદ અનેક છે.

શરીર, વાણી અને મન એ ત્રણ વડે તપ થાય છે. તેથી તપનો ત્રણ પ્રકારના ભેદ છે.

આ પ્રમાણે યજ્ઞના ૧૮ તથા દાનના ત્રણ અને તપના ૩ પ્રકારના ભેદ મળીને ધર્મના ૨૪ પ્રકારના ભેદ થયા છે.

૫ળી ગીતામાં ભગવાન કર્તા, કર્મ, જુદા, જ્ઞાન-એ સર્વને સાસ્ત્રિક આદિ બેદથી ત્રણ ત્રણ પ્રકારના કલા છે. કર્તાના સાસ્ત્રિકાદિ બેદથી આ યજ્ઞાદિક ૨૪ પળ ત્રણ ત્રણ પ્રકારના થઈ શકે છે. તે મુજબ યજ્ઞાદિકાના ૭૨ પ્રકારના બેદ થાય છે. અને—

અધ્યેષ્યતે ચ ય ઇમં ધર્મ્યં સંવાદમાવયોઃ ।

જ્ઞાનયજ્ઞેન તેનાહમિષ્ટઃ સ્યામિતિ મે મતિઃ ॥ ગો૦ અ૦ ૧૮ છો. ૭૦ ॥

અર્થઃ—આપણુ જાનેના સંવાદ રૂપ આ ધર્મયુક્ત ગ્રંથનો જે પાક કરશે તે જ્ઞાનયજ્ઞથી મારી પૂર્ણ કરી છે એવો માટે નિશ્ચય છે. આ પ્રમાણે ગીતામાં ભગવાને ૭ ઉપદેશ આપ્યો છે તે સર્વ ધર્મ જ છે એવો પૂર્વોક્ત શ્લોકમાં કહેલા ધર્મ્ય પદથી સ્વયં કહ્યું છે. માટે આ ૭૨ પ્રકારના બેદ ધર્મના છે.

કર્મ તથા ઉપાસના કરનાર લોક સાસ્ત્રિક આદિ હોવા છતાં પણ તેમની કર્મ અ ઉપાસનાની “છત્તિ કર્તવ્યતા” (કરવાની રીતિ) ના બેદને અનુસાર અથવા પદ્ધતિને અનુસાર અનેક બેદ થાય છે. તથાપિ આ ૭૨ બેદ તો મુખ્ય છે.

યજ્ઞ નામ પરમાત્માનું છે. તેમને પ્રસન્ન કરવાને માટે ઉપયોગી કર્મ, ઉપાસના તા જ્ઞાન એ ત્રણેને પણ યજ્ઞ નામથી કલા છે.

જેવી રીતે વેદના સર્વ ધર્મ એક મનુષ્ય વડે અનુષ્ઠાન કરવા કઠિન હોવાથી શાખ બેદ કરીને ધર્મના વિભાગ કર્યા છે, તેવી રીતે સર્વ ધર્મ એક મનુષ્ય વડે એક કાલ અનુષ્ઠાન કરવા કઠિન હોવાથી સાક્ષાત્, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર-એ ચાર વર્ણમાં, તથા બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ તથા સંન્યાસી-એ ચાર આશ્રમમાં આ ધર્મનો વિભાગ કર્યો છે.

આ ચાર આશ્રમમાંથી કોઈ પણ આશ્રમી, અથવા સાક્ષાત્તાદિ જાતિમાંથી કોઈપણ જાતિવાલો, ધર્મ કે અધર્મનું આચરણ કરે તો તેના ફળના સર્વ જાતિ તથા સર્વ આશ્રમ તથા રાજ્ય પણ ભાગી થાય છે. એક મનુષ્ય પુણ્ય અથવા પાપકર્મ કરે તો ખીજાને ફરી રીતે તેના ભાગી થાય તેવો પ્રત્ન ઉડે છે. તેનું સમાધાન નીચે પ્રમાણે છે.

એક બ્રહ્મચારી વિદ્યાભ્યાસ કરે છે, અને કોઈ ગૃહસ્થ યજ્ઞ કરે છે. તો એ સર્વ એકખીજાની સહાયતા લેવી પડે છે. અન્ન, ધન, આદિની સહાયતા લેવાથી તથા અન્યને સહવાસ હોવાથી પણ પુણ્ય અને પાપના સર્વ કોઈ ભાગી થાય છે. રાજ્ય પ્રજા પાસેથી કર લે છે. માટે તે પ્રજાના પાપનો ભાગી થાય છે. અને જે કારણથી તે કુળે પ્રજાની રક્ષા કરે છે અને ધર્માચરણમાં સહાયક થાય છે, તે કારણથી રાજ્ય પ્રજા પુણ્યનો પણ ભાગી થાય છે.

ઇતિ ધર્મ પ્ર૦ ૩ માં અ૦ ૩ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪.

વર્ણાદિધર્મભેદ.

આ અધ્યાયમાં ધર્મના વર્ણધર્માદિક ભેદનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

વર્ણધર્મઃ સ્મૃતસ્ત્વેક આશ્રમાણામતઃ પરમ્ ।

વર્ણાશ્રમસ્તૃતીયસ્તુ ગૌણો નૈમિત્તિકસ્તથા ॥ પુલસ્ત્ય સ્મૃ૦ શ્લો, ૩ ॥

અર્થઃ—એક વર્ણધર્મ કહ્યો છે. ખીજો આશ્રમધર્મ છે. ત્રીજો વર્ણાશ્રમ નિમિત્તથી થયેલો ધર્મ છે. ચોથો ગુણના નિમિત્તથી થયેલો ધર્મ, અને પાંચમો નૈમિત્તિક—એ પ્રમાણે ધર્મના પાંચ ભેદ છે.

વર્ણમેકં સમાશ્રિત્ય યોઽધિકારઃ પ્રવર્તતે ।

વર્ણધર્મઃ સ વિજ્ઞેયો યથોપનયનં ત્રિપુ ॥ ૪ ॥

અર્થઃ—વર્ણ માત્રનો આશ્રમ કરીને જે ધર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે તે વર્ણધર્મ કહેવાય છે, જેમ દ્વિગ્નિનો ઉપનયન સંસ્કાર. અહીં ઉપનયનને માટે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એવી ત્રિ ભાતનો જ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

યસ્ત્વાશ્રમં સમાશ્રિત્ય પદાર્થ સંવિધીયતે ।

ઉક્ત આશ્રમધર્મસ્તુ યતેર્ષિક્ષાદિકં યથા ॥ ૫ ॥

અર્થઃ—જે ધર્મનું વિધાન આશ્રમનો આશ્રય લઇને કરવામાં આવે છે તેને આશ્રમ-ધર્મ કહે છે, જેમ સંન્યાસી માટે શિક્ષાવૃત્તિ. અહીં શિક્ષાવૃત્તિ ચતુર્થ આશ્રમ માત્રની અપેક્ષા કરીને પ્રવૃત્ત થયેલો ધર્મ છે.

ઉભયસ્ય નિમિત્તેન યો વિધિઃ સંપ્રવર્તતે ।

નૈમિત્તિકઃ સ વિજ્ઞેયઃ પ્રાયશ્ચિત્તવિધિર્યથા ॥ ૬ ॥

અર્થઃ—વર્ણ તથા આશ્રમ એ બંનેના નિમિત્તથી જે ધર્મ પ્રવૃત્ત થયો છે તે વર્ણાશ્રમધર્મ કહેવાય છે, જેમ બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચારીએ પલાશ અથવા બિલ્વનો દણ્ડ ધારણ કરવો, અને ક્ષત્રિય બ્રહ્મચારીએ વડ અથવા અદિરનો દણ્ડ ધારણ કરવો. ઇત્યાદિ રથાનમ બ્રાહ્મણ જાતિ તથા બ્રહ્મચર્ય આશ્રમ, અને ક્ષત્રિય જાતિ અને બ્રહ્મચર્ય આશ્રમ—એ વર્ણ અને આશ્રમ બંનેનો વિચાર કરીને બિલ્વાદિ દંડ ધારણની પ્રવૃત્તિ થઈ છે.

ક્ષત્રિયો સર્વ ક્ષત્રિય માત્ર હોય છે, સર્વ રાજા હોતા નથી. પદ્માભિષિક્ત ક્ષત્રિય રાજા હોઈ શકે છે, અને રાજાપાલન તેનો ગુણ છે. તેથી તે ગુણના નિમિત્તથી તે ગુણ ધર્મ કહેવાય છે. અને તેને માટે રાજધર્મ પણ જૂદા છે.

અને પાપ આદિ ક્રાંત નિમિત્તને લઈને જે ધર્મ પ્રવૃત્ત થયો છે તેને નૈમિત્તિક ધર્મ કહે છે, જેમ પ્રાયશ્ચિત્તવિધિ.

આને અનુસાર લવિષ્યત્ પુરાણમાં પણ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

વર્ણધર્મઃ સ્મૃતસ્ત્વેક આશ્રમાણામતઃ પરમ્ ।

વર્ણાશ્રમસ્તૃતીયસ્તુ ગૌણો નૈમિત્તિકસ્તથા ॥

મવિં પુ૦ બ્રા૦ પં૦ અ૦ ૧૮૧ શ્લો. ૧૦ ॥

વર્ણત્વમેકમાશ્રિત્ય યો ધર્મઃ સંપ્રવર્તતે ।

વર્ણધર્મઃ સ ઉક્તસ્તુ યથોપનયનં નૃપ ॥

„ ॥ ૧૧ ॥

યસ્ત્યાશ્રમં સમાશ્રિત્ય અધિકારઃ પ્રવર્તતે ।

સ સ્વભાવધર્મઃ સ્યાદ્વિજ્ઞાદણ્ડાદિકો યથા ॥

„ ॥ ૧૨ ॥

વર્ણત્વમાશ્રમત્વં ચ યોઽધિકૃત્ય પ્રવર્તતે ।

સ વર્ણાશ્રમધર્મસ્તુ મૌઙ્યાદ્યા મેઘલા યથા ॥

„ ॥ ૧૩ ॥

યો ગુણેન પ્રવર્તત ગુણધર્મઃ સ ઉચ્યતે ।

યથા મૂર્ધાભિષિત્તસ્ય પ્રજાનાં પરિપાલનમ્ ॥

„ ॥ ૧૪ ॥

નિમિત્તમેકમાશ્રિત્ય યો ધર્મઃ સંપ્રવર્તતે ।

નૈમિત્તિકઃ સ વિજ્ઞેયઃ પ્રાયથિત્તવિધિર્યથા ॥

„ ॥ ૧૫ ॥

એ પ્રમાણે દેશધર્મ, કુલધર્મ, વયોધર્મ, શરીરધર્મ, કાલધર્મ, અને આપદધર્મ આદિ ધર્મના અનેક જોડ છે. વયોધર્મ આવકનો, વૃદ્ધનો, ઇત્યાદિ. શરીરધર્મ સ્ત્રીનો, પુરુષનો, ઇત્યાદિ.

હોલિકા આદિક પૂર્વ દેશમાં જ વિશેષ હોય છે, સર્વ દેશોમાં નહીં. માટે તે દેશ-ધર્મ કહેવાય છે.

સર્વદુષ્ટાપહો હોમઃ સર્વરોગોપશાન્તિદઃ ।

ક્રિયતેઽસ્યાં દિવ્યઃ પાર્થ તેન સા હોલિકા મતા ॥

સવિં પુ૦ ઉ૦ પં૦ અ૦ ૧૩૨ શ્લો. ૩૧ ॥

અર્થઃ—હે પાર્થ ! તે દિવસે વેદમાં કહેલી રીતિથી આજીવ્ય લોક સર્વ દુષ્ટાનો નાશ કરનાર તથા સર્વ રોગોને શાન્ત કરનાર હોમ કરે છે, તેથી તેનું નામ હોલિકા છે.

મામાની કન્યાનો વિવાદ દક્ષિણ દેશમાં થાય છે. પરન્તુ તે ધર્મ નથી. અધર્મને ધર્મ કહે માન્યો છે. તેથી તે અધર્મ જ છે. તેથી તે ધર્મ વિરુદ્ધ હોવાને લીધે દેશધર્મ કહી નકામ નહીં.

દિવ્યનિર્ણયે ચૂડાધર્મ (ચૂડ) પહેલા વર્ષમાં અથવા ત્રીજા વર્ષમાં કરવામાં આવે છે. તમાપિ ડોર્મ ગ્રામ વાળાને પાંચમા વર્ષમાં કરવાનો રિવાજ છે, તે કુલધર્મ છે. ઇત્યાદિ.

આ પ્રમાણે વર્ણાદિ બેઠથી ધર્મજોડ કલા.

અધ્યાય ૫.

વર્ણધર્મનિર્ગતિ-

૧. બ્રાહ્મણધર્મ.

પૂર્વ અધ્યાયમાં ધર્મના વર્ણાશ્રમાદિ બેદનાં નામ અતારીને હવે પ્રથમ વર્ણધર્મ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ આ પાંચમા અધ્યાયમાં બ્રાહ્મણધર્મનું નિરૂ કરીએ છીએ.

અધ્યાપનમધ્યયનં યજનં યાજનં તથા ।

દાનં પ્રતિગ્રહં ચૈવ વ્રાહ્મણાનામકલ્પયત્ ॥ મં સ્મૃં ૪૦ ૧ સ્લો ૮૮ ।

અર્થ:—વેદ ભણવા તથા ભણાવવા, યજ કરવા તથા કરાવવા, અને દાન કરવું દાન લેવું—એ ૭ કર્મ બ્રાહ્મણે બ્રાહ્મણોને માટે કરાવ્યાં છે.

નાના પ્રકારનું જ્ઞાન સંપાદન કરવાને માટે અધ્યયન જ સર્વથી પ્રથમ ધર્મ વેદના અધ્યયન વિના બ્રાહ્મણજન્મની શેભા નથી.

અનધીત્ય દ્વિજો વેદાનન્યત્ર કુરુતે શ્રમમ્ ।

સ જીવન્નેવ શૂદ્રસ્વમાશુ ગચ્છતિ સાન્વયઃ ॥ આશ્વલ. સ્મૃ. પ્ર. ૨૨ સ્લો.

અર્થ:—જે બ્રાહ્મણ વેદો નહીં ભણતાં બીજા કાર્યને માટે શ્રમ કરે છે તે ૨ વંશ સહિત શૂદ્રત્વને પ્રાપ્ત થાય છે.

વિચારયન્તિ યે જ્ઞાત્વં વેદાભ્યાસરતાશ્ચ યે ॥

પદ્મં પું સ્વં સ્વં ૩, અં ૩૧ સ્લો. ૧

પુરાણસંહિતાં યે ચ શ્રાવયન્તિ પઠન્તિ ચ ।

વ્યાકુર્વન્તિ સ્મૃતિં યે ચ યે ધર્મપ્રતિવોધકાઃ ॥ „ ॥ ૧૭

વેદાન્તેષુ નિપળ્ણા યે તૈરિયં જગતી ધૃતા ।

તંતદભ્યાસમાહાત્મ્યૈઃ સર્વે તૈ હતકિલ્વિપાઃ ॥ „ ॥ ૧૮

ગચ્છન્તિ વ્રહ્મણો લોકં યત્ર મોહો ન વિદ્યતે । „ ॥ ૧૯

અર્થ:—જે લોક શાસ્ત્રોનો વિચાર કરે છે, તથા વેદાભ્યાસમાં તત્પર છે (તથા પુરાણ ૩૫ સહિતા આદિ સંભળાવે છે તથા ભણે છે, તથા જે લોક (સ્મૃતિ)ની વ્યાખ્યા કરે છે તથા ધર્મનો બોધ કરાવે છે (૬૭), તે વેદાન્તશાસ્ત્રમાં નિપણાણ છે, તે લોકો જ આ જગતને ધારણ કરી રહ્યા છે આ લોકોથી જ આ જગતની રક્ષા થાય છે. અને તે તે શાસ્ત્રોના અભ્યાસના માહાત્મ્ય લોક સર્વ પાપથી મુક્ત થઈને જે સ્થાનમાં અજ્ઞાન વડે બાધા થતી નથી એવા ક્ષેત્રમાં ગય છે. બ્રાહ્મણની શ્રેષ્ઠતા વિદ્યાથી જ છે એ વાત પહેલાં કહેવામાં આ

યથા કાષ્ઠમયો હસ્તી યથા ચર્મમયો મૃગઃ ।

યથ વિમોઽનધીયાનસ્યસ્તે નામ વિભ્રતિ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૨-૧૫૭ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે લાકડાનો બનાવેલો હાથી અને ચામડાનો બનાવેલો મૃગ, એ બંને “ આ હાથી છે, ” “ આ મૃગ છે, ” એ પ્રકારનાં નામ માત્ર ધારણ કરનારા છે, કેાઇ સ્વારી આદિના કામમાં આવતા નથી; તેવી રીતે જેણે વેદ શાસ્ત્રાદિનો અભ્યાસ કરેલો નથી તેવો બ્રાહ્મણ પણ નામ માત્રનું ધારણ કરનાર છે અર્થાત્ તેનાથી ધર્મોદિનો ઉપદેશ નહીં ચલાવી તેનો બ્રાહ્મણ બળિમાં જન્મ નિષ્ફલ છે.

યથા પંદોઽફલઃ સ્ત્રીપુ યથા ગૌર્ગવિ ચાફલા ।

યથા ચાજ્ઞેઽફલં દાનં તથા વિમોઽનૃચોઽફલઃ ॥ ૧૫૮ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે નપુંસક પુરુષ સ્ત્રીને માટે નિષ્ફલ છે, જેમ ગાય ગાયમાં નિષ્ફલ છે, અને જેમ અજ્ઞાનીને આપેલું દાન નિષ્ફલ છે, તેવી રીતે વેદાધ્યયન રહિત બ્રાહ્મણ પણ નિષ્ફલ છે—વેદ લણેલો નહીં હોવાથી શ્રૌત તથા સ્માર્ત કર્મનો અનધિકારી રહેવાથી એવા બ્રાહ્મણની નિષ્ફલતા છે. માટે—

વેદમેવ સદાઽભ્યસેચપસ્તપ્સ્યન્દ્વિજોત્તમઃ ।

વેદાભ્યાસો હિ વિપ્રસ્ય તપઃ પરમિહોચ્યતે ॥ ૧૫૯ ॥

અર્થ:—તપ કરતો સતો બ્રાહ્મણ હમેશાં વેદનું જ આવર્તન કરે, કેમકે આ સંસારમાં બ્રાહ્મણને માટે વેદાભ્યાસ જ મહાન તપ છે એમ ઋષિ લોક કહે છે. વળી—

બ્રાહ્મણા જાયમાનો હિ પૃથિવ્યામધિજાયતે ।

ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં ધર્મકોશસ્ય ગુપ્તયે ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૧ સ્તો. ૧૧ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણ જન્મતાં જ પૃથિવીમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ હોઇ જન્મે છે, અને સર્વ પ્રાણીઓને ધર્મનો ઉપદેશ કરનાર હોવાથી સર્વના ધર્મ રૂપી ખગ્નનાની રક્ષા કરવાને માટે તે સમર્થ હોય છે. ધર્મનો ઉપદેશ કરવા તથા સર્વના ધર્મની રક્ષા કરવી તે વેદાધ્યયન વિના બની શકતું નથી.

ભૂતાનાં પ્રાણિનઃ શ્રેષ્ઠાઃ પ્રાણિનાં બુદ્ધિજીવિનઃ ।

બુદ્ધિમત્સુ નરાઃ શ્રેષ્ઠાઃ નરેષુ બ્રાહ્મણાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૬૦ ॥

બ્રાહ્મણેષુ ચ વિદ્વાંસો વિદ્મત્સુ ચ કૃતબુદ્ધયઃ ।

કૃતબુદ્ધિષુ કર્તારઃ કર્તૃષુ વ્રહ્મવેદિનઃ ॥ ૧૬૧ ॥

અર્થ:—સ્થાવર તથા જંગમ પ્રાણીઓમાં (ભૂતાનાં) પ્રાણુધારી (પ્રાણિનઃ) શ્રેષ્ઠ આદિ શ્રેષ્ઠ છે. તેમાં પણ કંઈક અધિક બુદ્ધિવાળાં પશુ આદિ શ્રેષ્ઠ છે. બુદ્ધિવાળાં પ્રાણીનાં મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ છે. અને મનુષ્યોમાં પણ બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે. બ્રાહ્મણોમાં પણ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે. વિદ્વાન બ્રાહ્મણોમાં પણ જે શાસ્ત્રોક્ત કર્મમાં કર્તવ્ય બુદ્ધિવાળો છે તે શ્રેષ્ઠ છે. તેમાં પણ કર્મનું અનુશન કરનાર બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે. તેનાથી પણ શ્રેષ્ઠ તત્ત્વજ્ઞાની લોક છે.

સ્થાવર વૃક્ષાદિ એક સ્થાનમાં સ્થિર રહે છે, કોઇ સ્થાનાન્તરમાં જઇને પોતાનું ખાન-પાનાદિ સંપાદન કરવું આદિ કર્મ કરવાનું તેમને સામર્થ્ય નથી, તેથી તે અન્ય સર્વ પ્રાણી-ઓથી નિકૃષ્ટ મનાય છે. કીડા આદિ પ્રાણધારીને ખાનપાનાદિ સંપાદન કરવાનું તથા શત્રુથી બચવાનું કાંઇક સામર્થ્ય છે, તેથી તેમનામાં વૃક્ષાદિ સ્થાવર (મૃત) કરતાં જ્ઞાનની કલા અધિક હોવાથી તે શ્રેષ્ઠ છે, અને કીડા આદિથી લઇને મનુષ્ય પર્યન્તના પ્રાણીઓમાં બુદ્ધિ અથવા જ્ઞાનની કલાની અધિકતા હોવાથી ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠતા છે. મનુષ્યોમાં પણ અધ્યયન તથા તપાદિ નિમિત્ત કુલ પરંપરાથી પ્રાપ્ત બલવિશેષ બ્રાહ્મણોમાં હોવાથી અન્ય મનુષ્યો કરતાં તેમની શ્રેષ્ઠતા છે. બ્રાહ્મણજન્મને પ્રાપ્ત થઇને પણ ફરી અધ્યયનાદિ વડે જ્ઞાનબલને વધારવાથી વિદ્વાનની શ્રેષ્ઠતા કહી છે. પોતાની પૂજા પ્રતિષ્ઠા તથા ધનાદિકની પ્રાપ્તિને માટે પણ કેટલાક વિદ્યા લાભે છે. તથાપિ શાસ્ત્રોક્ત ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવામાં તે લોક કોઇ મુખ્ય કર્તવ્યતા સમજતા નથી. તેથી તે સાધારણ વિદ્વાન કરતાં પણ ધર્મના અનુષ્ઠાનમાં કર્તવ્ય બુદ્ધિવાળા વિદ્વાનની શ્રેષ્ઠતા છે. અને આચરણ કરવાથી કર્તવ્ય બુદ્ધિ-વાળા કરતાં અનુષ્ઠાન કરનારની અધિક શ્રેષ્ઠતા કહી છે, કેમકે કર્તવ્ય બુદ્ધિવાળા પણ સર્વ કોઇ કર્મ કરતા નથી. આલસ્યાદિક દોષથી કર્તવ્યને છોડી દે છે.

અને તત્ત્વવેત્તા લોક મંપૂર્ણ કર્તવ્ય કરી ચૂક્યા છે. પરમ પુરુષાર્થનો લોભ તે લોકને અવશ્ય છે જ. તેથી તે લોકોની બરાબર કોઇ પણ નથી. તેથી ક્રોધથી લઇ તત્ત્વવેત્તા પર્યન્ત સર્વની પોતપોતાના ગુણોની અધિકતાથી શ્રેષ્ઠતા કહેવામાં આવી છે.

વળી ગુણોને સંપાદન કરવામાં અધ્યયન જ મુખ્ય સાધન છે. અધ્યયન વિના કોઇ પણ ગુણ પ્રાપ્ત થવો કઠિન છે. આ કહેવાનું તાત્પર્ય એવું નથી કે બ્રાહ્મણ માત્ર જ અધ્યયન અવશ્ય કર્તવ્ય છે. અને અસત્ શૂદ્રને ઉપનયનનો અધિકાર નહીં હોવાથી વેદનું અધ્યયન કરી શકે નહીં, તથાપિ વેદથી અતિરિક્ત પુરાણાદિકોના શિક્ષણથી જ્ઞાન સંપાદન કરવું તે તેને પણ આવશ્યક છે; કેમકે વિદ્યા વિના કોઇને પણ બુદ્ધિબલ પ્રાપ્ત થતું નથી. બુદ્ધિબલ પ્રાપ્ત કરવાને માટે યોગ્યતા અનુસાર સર્વેએ અધ્યયન કરવું ઉચિત છે. માટે—

બુદ્ધિવૃદ્ધિકરાણ્યાશુ ધન્યાનિ ચ હિતાનિ ચ ।

નિત્યં શાસ્ત્રાણ્યવેક્ષેત નિગમૌશ્ચૈવ વૈદિકાન્ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૪ સ્કો. ૧૯ ॥

અર્થ:—બુદ્ધિની શીઘ્ર વૃદ્ધિ કરનાર વ્યાકરણ, મીમાંસા તથા પુરાણાદિ શાસ્ત્રો, તથા ધન્ય અર્થાત્ ધર્માનુસાર ધન ઉપાર્જન કરવામાં ઉપયોગી અર્થ (નીતિ) શાસ્ત્ર આદિક, તથા હિતકારી વૈદ્યક, જ્યોતિષ, આદિ શાસ્ત્ર, તથા વેદાર્થનું બોધન કરાવનાર નિગમ નામના ગ્રન્થોનો પણ વિચાર કરવો જોઇએ. તેમ કરવાથી અર્થાત—

યથા યથા હિ પુરુષઃ શાસ્ત્રં સમધિગચ્છતિ ।

તથા તથા વિજાનાતિ વિજ્ઞાનં ચાસ્ય રોચતે ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—જેમ જેમ મનુષ્ય શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે છે તેમ તેમ તે શાસ્ત્રના તાત્પર્યને પણ જાણે છે. અને તેથી જીર્ણ શાસ્ત્ર વિષયક જ્ઞાન પણ તેને પ્રકાશિત થાય છે.

ધર્મસાધક પ્રમાણથી વિદ્યાના ગુણ અનેક સ્થાનોમાં બતાવ્યા છે. સંપત્તિ આપનારી વિદ્યા છે, અને વિપત્તિઓને પણ દૂર કરનારી છે, અને શ્રેયનું સાધન છે, કીર્તિને ઉત્પન્ન કરે છે, તથા અન્તઃકરણની મહિમતાને દૂર કરે છે. વિદ્યાઅધ્યન એક સંસ્કાર ૩૫ છે, તેથી વિદ્યા મનુષ્યને પવિત્ર કરનારી છે. વિશેષ શું કહેવું ? વિદ્યા કામધેનુની માફક ઇચ્છિત વસ્તુને આપે છે. માટે જેણે શાસ્ત્રાદિકાનો અભ્યાસ કર્યો નથી તેનો જન્મ વ્યર્થ જ છે.

આદ્યે વયસિ નાધીતં દ્વિતીયે નાર્જિતં ધનમ્ ।

તૃતીયે ન તપસ્ત્વં ચતુર્થે કિં કરિષ્યસિ (તિ) ॥

અર્થ:—જે મનુષ્યે પહેલી અવસ્થામાં વિદ્યાનું અધ્યયન ન કર્યું, યુવાવસ્થામાં ધન મેળાવવાનું ન કર્યું, અને ત્રીજી અર્થાત્ યુવાવસ્થા પછીની વૃદ્ધાવસ્થાની પ્રથમ અવસ્થામાં તપ પણ ન કર્યું, તો તે મનુષ્ય ચતુર્થ અર્થાત્ અન્તિમ વૃદ્ધાવસ્થામાં શું કરવાનો છે ? અર્થાત્ કંઈ જ નહીં. દુ:ખી થઈને માત્ર મરવાનો છે એવો ભાવ છે.

વિદ્યા વિનાના મૂર્ખની સર્વ ઠેકાણે નિન્દા જ કરવામાં આવી છે:—

મૂર્ખેષુત્રાદપુત્રત્વં વરં વેદવિદો વિદુ: ।

તથાપિ બ્રાહ્મણો મૂર્ખ: સર્વેષાં નિન્ધ્ય ણ્વ હિ ॥

બ્રાહ્મણોત્પત્તિમાર્તણ્ડ: પૂ૦ શ્લો૦ ૩૩૬ ॥

અર્થ:—મૂર્ખ પુત્ર હોવાની અપેક્ષાએ પુત્ર વિનાના રહેવું તે સાફ છે એમ વેદવેતા લોક કહે છે. તેમાં પણ બ્રાહ્મણ મૂર્ખ હોય તો સર્વનો નિન્દા છે.

પશુવચ્છૂદ્રવચ્ચૈવ ન યોગ્ય: સર્વકર્મસુ ।

યથા શૂદ્રસ્તથા મૂર્ખબ્રાહ્મણો નાત્ર સંશય: ॥

,, ॥ ૩૩૭ ॥

અર્થ:—તે મૂર્ખ બ્રાહ્મણ પશુ અને શૂદ્રની માફક સર્વ કામમાં અયોગ્ય છે. જેવો શૂદ્ર તેવો મૂર્ખ બ્રાહ્મણ બન્યો તો તેમાં કોઈ શંકા નથી.

(આ બે શ્લોક બ્રાહ્મણોત્પત્તિમાર્તણ્ડના પૂર્વાર્ધમાં આપેલા છે.)

વિદ્યાધનં શ્રેષ્ઠધનં તન્મૂલમિતરદ્ધનમ્ ।

દાનેન વર્ધતે નિત્યં ન ભારાય ન હીયતે ॥ શુ. ની. અ. ૩ શ્લો. ૧૭૪, ૫ ॥

અર્થ:—સર્વ ધનોમાં વિદ્યા ૩૫૫ ધન શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે બાકી સર્વ ધન વિદ્યા નિમિત્ત જ પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વ વસ્તુ ખીજીને આપવાથી ધરી જાય છે, વિદ્યા ૩૫૫ ધન તો ખીજીને આપવાથી વધે છે. અને અન્ય દેશમાં જવું હોય તો મુવર્ણ આદિની માફક તેને સાથે લઈ જવામાં કોઈ ભાર ઉઠાવવો પડતો નથી. તેમ જ તેને કાઈ ચોરી લઈ શકતું નથી.

આ પ્રમાણે અન્ય સર્વ ધનથી શ્રેષ્ઠ હોવાથી વિદ્યા કોઈ પણ પ્રકારે મહત્વ ધરતી નેહાયે.

મુવિદ્યા મન્વર્થપજ્યં સ્ત્રીરત્નં દુષ્કુલાદપિ ।

શૂદ્રીયાત્મપ્રયત્નેન માનમૃત્સૃજ્ય સાધક: ॥

,, ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—સાધક પુરૂષે માનતો ત્યાગ કરીને પ્રયત્નપૂર્વક ઉત્તમ વિદ્યા, મન્ન, વૈદ્યક, તથા સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં કહેલાં ઉત્તમ લક્ષણવાળી સ્ત્રી-એ સર્વ નિષ્કૃષ્ટ કુલમાંથી પૈણ્ય પ્રદણ કરવા યોગ્ય છે.

ધર્મશાસ્ત્રમાં વ્યાજ્ઞણે આપત્તિ કાલને છોડી અન્ય વર્ણની પાસેથી પદ્ધતી મનાઈ લખી છે. આ પ્રકારના નિયમથી કેટલી વિદ્યાનો અભાવ થયો છે. કાષ્ટ વિશેષ લાભ ધ્યેય નથી. વેદની અનેક શાખા નષ્ટ થઈ છે. વ્યાજ્ઞણે પોતાની શાખાનો અભ્યાસ ન કરવો તે જ તેનું કારણ છે. બુદ્ધિમાન પક્ષપાત રહિત મનુષ્યે ગુણ સર્વની પાસેથી લેવો અને સર્વને આપવો એ અને લોકમાં સુખનું સાધન છે.

વિદ્યા અને ક્ષાના લેદ.

વિદ્યા અને ક્ષા અનન્ત છે. તેમાં ૩૨ વિદ્યા અને ૬૪ ક્ષા મુખ્ય છે એવું શુક્લ-ચાર્યે લખ્યું છે. ૧. ઋક્, ૨. યજુઃ, ૩. સામ, ૪. અથર્વ-એ ચાર વેદ છે. ૫. આયુર્વેદ, ૬. ધનુર્વેદ, ૭. ગાન્ધર્વ વેદ, ૮. તંત્ર-એ ચારનું નામ ઉપવેદ છે.

ઋગ્યજુઃ સામ ચાથર્વા વેદા આયુર્ધનુઃ ક્રમાત્ ।

ગાન્ધર્વથૈવ તન્ત્રાણિ ઉપવેદાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ શુ. ત્રી. અ. ૪-૨૬૭ ॥

અર્થ:—ઋક્, યજુઃ, સામ અને અથર્વ એ ચાર વેદ છે; અને આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાન્ધર્વવેદ અને તંત્રશાસ્ત્ર એ ક્રમે ઋગ્વેદાદિના ઉપવેદ કહેવાય છે.

૯. શિક્ષા, ૧૦. વ્યાકરણ, ૧૧. કલ્પ, ૧૨. નિરૂક્ત, ૧૩. ન્યોતિપ્, ૧૪. છન્દ-એ છને વેદોનાં અંગ કલાં છે.

૧૫. મીમાંસા, ૧૬. તર્ક, ૧૭. સાંખ્ય, ૧૮. વેદાન્ત, ૧૯. યોગ, ૨૦. ઇતિહાસ, ૨૧. પુરાણ, ૨૨. સ્મૃતિ, ૨૩. નારિતક મત, ૨૪. અર્થશાસ્ત્ર, ૨૫. કામશાસ્ત્ર, ૨૬. સિદ્ધ-શાસ્ત્ર, ૨૭. અલંકાર, ૨૮. કાવ્ય, ૨૯. દેશભાષા, ૩૦. અવસરોક્તિ, ૩૧. યવન મત, ૩૨. દેશાદિના ધર્મ-એ ૩૨ પ્રકારની વિદ્યા છે.

કેટલાક લોક ૪ વેદ, વેદનાં ૬ અંગ, અને પુરાણ, ન્યાય, મીમાંસા અને ધર્મશાસ્ત્ર એ ૪ મળી ૧૪ વિદ્યા કહે છે. તેમના સિદ્ધાન્તમાં ઉપપુરાણ મહાપુરાણમાં; વૈશેષિક શાસ્ત્ર ન્યાયશાસ્ત્રમાં; વેદાન્તશાસ્ત્ર મીમાંસામાં, મહાભારત, રામાયણ, સાંખ્ય, યોગ, પાશુપત, વૈષ્ણવ, આદિને ધર્મશાસ્ત્રમાં ગણવામાં આવ્યાં છે, અને કાષ્ઠના મતમાં પૂર્વોક્ત ૧૪ વિદ્યા તથા ૪ ઉપવેદ મળી ૧૮ વિદ્યા છે.

વૈદિક શાસ્ત્રોના નિયમોને અનુસાર નારિતક મત મુમુક્ષુને ઉપયોગી નથી, તેથી તેઓ (વૈદિક લોક) નારિતક મત તથા યવન ભાષા આદિને વિદ્યા રૂપે સ્વીકાર કરતા નથી. તથાપિ મનુષ્યને આ સર્વ મત તથા તેમની વિદ્યા પણ જાણવાની આવશ્યકતા છે. સર્વને જાણનાર યોગ્ય રીતે કાર્ય કરી શકે છે, સાચા અને પવિત્ર ધર્મને પણ તે જ જાણી શકશે. શૂન્યવાદી (માધ્યમિક), દ્વણિક વિજ્ઞાનવાદી (યોગાચાર), સાત્તાન્તિક, વૈભાગિક, તથા સૌગત, ચાર્વાક, દિગ્બર, આદિના અન્યોમાં કાઈ યુક્તિ નથી, તેમાં સર્વ અયોગ્ય વાત લખી છે એમ નથી. તેમના અન્યોમાં પણ યોગ્ય યુક્તિ તથા પવિત્ર ઇતિહાસ છે. પક્ષપાત

રહિત મનુષ્યને તે પણ લાભદાયક છે. જે કોઇ કહે કે અમારો કમ્પો જ ખરો છે બીજું સર્વ ખોટું છે, તો તેની આગળ એટલું જ કહેવાનું છે કે હાલ આપના કમ્પને પણ ખોટા કહેનાર બહુ છે. માટે કોઇ કોઇને ખોટા કહેવાથી તે ખોટા થતો નથી. પરંતુ યુક્તિથી પ્રતિપાદન કરીને બતાવવું પડશે. પક્ષપાતને છોડી સારગ્રાહી ચવામાં તત્પર રહેવું તે સત્યુ-રૂપોનો ધર્મ છે.

વિશેષ વેદ ૪ હોવા છતાં વેદત્રયી કહે છે. તે કારણથી કેટલાક લોક પહેલાં ત્રણ જ વેદ હતા, અથર્વ વેદ પછી બનાવ્યો છે, માટે વેદત્રયી કહે છે, એમ બતાવે છે. આ વાત બરાબર નથી. યજ્ઞમાં જે હોતાનું કર્મ છે તે ઋગ્વેદ વડે થાય છે. અધ્વર્યુનો પ્રયોગ યજુર્વેદથી થાય છે. અને ઉદ્ગાતાનો પ્રયોગ સામવેદથી થાય છે. બ્રહ્મા નામના ઋત્વિકને કરવાનું જે કર્મ છે તે પણ આ ત્રણ વેદની જ અન્તર્ભૂત છે. યજ્ઞમાં દેવતાની સ્તુતિ કરવી અને તેમનું આવાહન કરવું આદિ કાર્ય હોતાનું છે. યજ્ઞમાં આહુતિ આદિ અર્પણ કરવું તે અધ્વર્યુનું કર્મ છે. યજ્ઞમાં આવાહિત દેવતાઓને ગાયનથી સંતુષ્ટ કરવા તે ઉદગાતાનું કર્મ છે. અથર્વવેદનો યજ્ઞમાં ઉપયોગ નહીં હોવાથી વેદત્રયી કહ્યું છે. તેથી યજ્ઞોપયોગી વેદ ત્રણ છે એ જ વેદત્રયીનો અર્થ થઈ શકે છે. અથર્વવેદ પહેલો નહોતો, પછીથી બનાવ્યો, માટે વેદત્રયી કહે છે, એમ કહેવું ઉચિત નથી. પરંતુ યજ્ઞમાં અનુપયોગી હોવા છતાં પણ શાન્તિક, પૌષ્ટિક, આભિચારિક, આદિ કર્મનો પ્રતિપાદક હોવાથી અત્યન્ત વિલક્ષણ જ અથર્વવેદ છે.

જે પાદબદ્ધ અર્થાત્ પદ ૩૫ છે તેને ઋગ્વેદ કહે છે. યજુર્વેદ વિશેષે કરીને અનિ-યતાક્ષર પાદવાળો છે. જે મંત્રોને ઉચે સ્વરે ગાવામાં આવે છે તેમને સામવેદ કહે છે. અને જેમાં ઉપાસ્ય તથા ઉપાસનાનું વર્ણન છે, અને શાન્તિ, પુષ્ટિ, આદિ સંબંધી કર્મમાં જેનો વિશેષ ઉપયોગ છે, તેને અથર્વ વેદ કહે છે.

વેદની અપૌરુષેયતા.

વેદ અપૌરુષેય (ઇશ્વરપ્રણીત) હોવાથી તેની શ્રેષ્ઠતા તથા વિશેષ પ્રામાણિકતા છે. ઋષિ લોકોએ જે ધર્મશાસ્ત્ર તથા પુરાણાદિક બનાવ્યાં છે તે સર્વ પૌરુષેય ગ્રન્થ કહેવાય છે. ઇશ્વરે લખીને કોઇ પુસ્તક જીવોને આપ્યું નથી જેથી વેદને ઇશ્વરપ્રણીત કહેવાય. સંપૂર્ણ વસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન ઇશ્વરથી ભિન્ન કાર્મમાં પણ હોવાનો મંભવ નથી. ઇશ્વરેચ્છાથી પ્રભાવશાલી સર્વશક્તિમાન બ્રહ્માજ્ઞના હૃદયમાં વેદનું જ્ઞાન પ્રથમ પ્રકટ થયું. અને તેમણે તે જ્ઞાનનો ઋષિ લોકોને ઉપદેશ કર્યો. ઋષિ લોકોએ તેમની પછી થનાર પ્રજા શુદ્ધિમાં ન્યૂન હોવાથી વેદને કપક નહીં કરી શકે એમ જાણી લખીને ગ્રન્થ બનાવ્યા. સાધારણ મનુષ્યોની શુદ્ધિનો વિષય થઈ શકે નહીં એવું ગંભીર જ્ઞાન વેદમાં છે. તે જ્ઞાન ઇશ્વર તરફથી જ મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થયું છે, તેથી વેદને ઇશ્વરપ્રણીત કહે છે.

વેદવિભાગ.

ઈષ્ટપ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટપરિહારને માટે અલૌકિક ઉપાય જે ગ્રન્થ બતાવ્યા છે તેનું નામ વેદ છે. તે વેદ મન્ત્ર તથા બ્રાહ્મણ ૩૫ છે.

જેનો જપ કરવાથી અથવા જેને લણી હોમ, પૂજા, આદિક કરવાથી દેવતા પ્રસન્ન થાય તેને મન્ત્ર કહે છે. અને અનુષ્ઠાનના ક્રમે બતાવનાર જે લાગ છે તેને બ્રાહ્મણ કહે છે.

વેદની શાખા:—તેમાં ઋગ્વેદની ૨૧ શાખા છે. ૧. શાકલ, ૨. બાષ્કલ, ૩. આશ્વલાયન, ૪. શાંક્ષીયન, ૫. માણ્ડૂક, ૬. ઐતરેય, ૭. કૌષીતકી, ૮ શૈશરી, ૯ ઇત્યાદિક તેમનાં નામ છે. તેમાંની આજકાલ વિશેષ કરીને શાકલ શાખા જ મળે છે. શાંક્ષીયન, કૌષીતકી અને ઐતરેય એ ઋગ્વેદનાં બ્રાહ્મણ છે.

યજુર્વેદના શુક્લ અને કૃષ્ણ બેદથી બે પ્રકારના ભેદ કલા છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદની સંહિતાને તૈત્તિરીય સંહિતા કહે છે. અને શુક્લ યજુર્વેદની સંહિતાને વાજસનેયિ સંહિતા કહે છે. યજુર્વેદની ૧૦૦ શાખા છે. કોઈ સ્થાનમાં યજુર્વેદની ૮૬ શાખા કહેવામાં આવી છે, તે કૃષ્ણ યજુર્વેદ માનની છે. તે શાખાનાં નામ પણ માલમ પડતાં નથી. ચરક, આહવરક, કક, પ્રાચ્યકક, કાપિષ્ઠલ કક, ચારાયણીય, વારતન્તવીય, સ્વેતાશ્વતર, ઔપ-મન્યવ, પાતા, ઐડિનેય, માનવ, વારાહ, દુંદુલ, છાગભેય, હારિદ્રવીય, સ્યામ, સ્યામાયણીય, તૈત્તિરીય, ઐખીય, ખાંડિક, કાલેય, શાલ્યાયનીય, હિરણ્યકશીય, ભારદ્વાજ્ય, આપસ્તંભીય, ઔઢેય, મેનિય, મૈત્રાયણીય, ઇત્યાદિક કૃષ્ણ યજુર્વેદની શાખા છે. અને કાણ્વ, માધ્યન્દિન, જાબાલ, શાપેય, સ્થાપાયનીય, કપોલ, આવટિક, પરમાવટિક, પારાશરીય, વૈજેય, વૈધેય, વૈનતેય, વૈજવ, શુધેય, પૌણ્ડવત્સ—એ ૧૫ શાખા શુક્લ યજુર્વેદની છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદની ૮૬ શાખા ગણીએ તો યજુર્વેદની ૧૦૧ શાખા મળે છે. કોઈ જગાએ યજુર્વેદની ૧૦૯ શાખા પણ કહી છે. શાખાની સંખ્યાતો નિર્ણય કરવાને અનેક પ્રકારના લેખ જોતાં તેનો નિર્ણય બરાબર થઈ શકતો નથી. કૃષ્ણ યજુર્વેદનું તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ છે, અને શુક્લ યજુર્વેદનું શતપથ બ્રાહ્મણ છે. સામવેદના પૂર્વાર્ચિક અને ઉત્તરાર્ચિક એવા બે ભેદ છે. તેની ૧૦૦૦ શાખા હતી. તે રાણાયનીય, સાત્યહુગ્ન, કાલાપ, મહાકાલાપ, લાંગલિક, શાર્દ-લીય, કૌથુમ, ઇત્યાદિક છે. કૌથુમ શાખાના આસુરાયણ, વાતાયન, પ્રાંજલીય, વૈનધૃત, પ્રાચીનયોગ્ય, મેગેય—એ ૭ ભેદ છે. તાણ્ડ્ય મહાબ્રાહ્મણ, પ્લવિંશ, સામવિધાન, મન્ત્રબ્રાહ્મણ, આર્ષેય, દેવતાબ્યાય, વંશ અને સંહિતોપનિષદ્-બ્રાહ્મણ—એ આઠ બ્રાહ્મણ સામવેદનાં છે. એ સર્વનું સાધારણ નામ છાન્દોગ્ય બ્રાહ્મણ છે. એ આજકાલ મળી શકે છે. અને અથર્વ વેદની નવ શાખા છે. કોઈ સ્થાનમાં ૫૦ પણ કહી છે. તે ચિપ્પલાદ, શૌનકીય, દામોદ, તોતાયન, બ્રહ્મપાલાશ, કુનબ, દેવદર્શી, ચરણ, જયલ—એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. અને અથર્વ વેદના બ્રાહ્મણનું નામ ગોપથ બ્રાહ્મણ છે.

ઉપવેદ.

ચાર વેદના ચાર ઉપવેદ પણ છે. ઋગ્વેદના ઉપવેદને આયુર્વેદ કહે છે. આયુર્વેદનાં સ્ત્ર, શારીર, ઐન્દ્રિય, ચિકિત્સા, નિદાન, વિમાન, કદપ, તથા સિદ્ધિ—એ આઠ સ્થાન છે. બ્રહ્મા, પ્રજાપતિ, અશ્વિનીકુમાર, ધન્વન્તરી, ઇન્દ્ર, ભરદ્વાજ, અત્રેય, તથા અગ્નિવેદ, આદિએ આયુર્વેદ બનાવ્યો છે. ચરક ઋષિએ તેનો સંક્ષેપ કર્યો છે. સુશ્રુત, વાગ્ભટ્ટ, આદિએ પણ આયુર્વેદના ગ્રન્થ રચ્યા છે. કામશાસ્ત્ર પણ આયુર્વેદની અન્તર્ગત છે એવો

મત છે, કારણ સુશ્રૂતે વાજકરણ નામના કામશાસ્ત્રના ભેદનું વિધાન કર્યું છે. તથાપિ કામ-
શાસ્ત્રનો સંપૂર્ણ લાગ આયુર્વેદની અન્તર્ગત નથી. કામશાસ્ત્રમાં કહેલી રીતિથી વિષયનો
ભોગ કરવાથી પણ દુષ્કાર પરિણામ આવવાથી વિષયોમાંથી વિરક્ત થવું તે કામશાસ્ત્રનું
પ્રયોજન છે. રોગનું કારણ તથા રોગની નિવૃત્તિના સાધનનું જ્ઞાન વગેરે આયુર્વેદનું પ્રયોજન છે.
તેમાં પ્રતિપાદન કરેલા ક્રમે મનુષ્ય વર્તે તો તેને પૂર્ણ આયુ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે તેનું નામ
આયુર્વેદ છે. વળી રોગ આદિની સ્થિતિ તથા રોગીની આકૃતિ વગેરે જોઈને તેનું આયુ
હવે કેટલું બાકી છે તેનો પત્તો લાગી જાય છે. તેથી પણ તેનું નામ આયુર્વેદ છે. 'રોગનું
કારણ, ચિકિત્સા, આદિનું વિસ્તારથી જેમાં નિરૂપણ કર્યું હોય તેને આયુર્વેદ અથવા વૈદ્ય-
શાસ્ત્ર કહે છે. અને વૈદ્યકતા પણ ચાર ભેદ છે-૧. મનુષ્યવૈદ્યક-એ ડાકય, તૈલ, ચૂર્ણ, લેહ,
ધૂત, રસાયન, વમન, વિરેચન, ઇત્યાદિ રૂપ છે, ૨. ગાન્ધર્વ વૈદ્યક-એ અર્ધનારીશ્વરાદિ
માત્રા ભેદ રૂપ છે, ૩. દેવવૈદ્યક-એ રમ, ગન્ધક, પાપાણાદિ વડે થાય છે, અને ૪. રાક્ષસ
વૈદ્યક-એ શસ્ત્રવૈદ્યક, અગ્નિક્ષેપ, રક્તમોક્ષણ, ધૂમપાન, બરિતશોધન (પીચકારી)
આદિ રૂપ છે.

યજુર્વેદના ઉપવેદને ધનુર્વેદ કહે છે, જેમાં યુદ્ધ કરવાની રીતિ તથા શસ્ત્ર, અસ્ત્ર,
આદિની રચનાની વિધિ બતાવી છે. અને તે બ્રહ્મા, પ્રજાપતિ, આદિ ક્રમથી પ્રાપ્ત હોઈ
વિશ્વામિત્ર ઋષિએ બતાવ્યો છે. તેના ચાર પાદ છે:-પહેલા પાદનું નામ દીક્ષાપાદ છે. તેમાં
ધનુર્ધન લક્ષણ તથા અધિકારી તથા દીક્ષા આદિનું નિરૂપણ કર્યું છે. અહીં ધનુ. શબ્દ
સાધારણ રીતે આપનો વાચક છે. છતાં ચાર પ્રકારનાં આયુધોનું નામ ધનુ: કહેવામાં આવે
છે. મુક્ત, અમુક્ત, મુક્તામુક્ત, અને યન્ત્રમુક્ત એ ચાર પ્રકારનાં શસ્ત્ર હોય છે. (શસ્ત્રોનો
વિશેષ ભેદ રાજનીતિ પ્રકરણમાં લખવામાં આવશે. ચક્રાદિને મુક્ત કહે છે. તલવાર આદિને
અમુક્ત કહે છે. મુક્તામુક્ત શબ્દનો અવાન્તર ભેદ છે. યન્ત્રમુક્ત શરાદિક છે. મુક્તને અસ્ત્ર
કહે છે. અમુક્તને શસ્ત્ર કહે છે. પાશુપત, વૃણુવ, બ્રાહ્મ, પ્રાજ્ઞપત્ય, આગ્નેય, આદિ
ભેદથી અનેક પ્રકારનાં અસ્ત્ર હોય છે. અસ્ત્રોનો પ્રયોગ સિદ્ધ કરેલા મત્રો સહિત હોવાથી
તેમની વિદ્યક્ષણ શકિત હોય છે. બીજા પાદમાં શસ્ત્રવિશેષ તથા આયુર્ધનને પણ લક્ષણ
પૂર્વક ગ્રહણ કરવાની રીતિ કહેવામાં આવી છે. અને ત્રીજા પાદમાં શસ્ત્રપ્રદાયથી સિદ્ધ
શસ્ત્રવિશેષનો વારંવાર અભ્યાસ, તથા મન્ત્ર દ્વારા દેવતાઓની સિદ્ધિ કરવી, આદિનું નિરૂ-
પણ કરવામાં આવ્યું છે. તેવી રીતે ચતુર્થ પાદમાં દેવતાનું અર્ચન તથા અભ્યાસ આદિ વડે
સિદ્ધ અસ્ત્રવિશેષોના પ્રયોગોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ક્ષત્રિયોના સ્વધર્મના આચરણ
રૂપ યુદ્ધ કરવું, તથા દુષ્ટ, શત્રુ, ચોર, આદિથી પ્રજાનું રક્ષણ કરવું તે ધનુર્વિધાનું
પ્રયોજન છે.

તેવી રીતે ગાન્ધર્વવેદ સામવેદનો ઉપવેદ છે. જેમાં ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, અને સ્વરિત
આદિક ધર્મ યુક્ત સ્વર જે વીણા અથવા કપડમાંથી નિકળે છે અને તાલસહિત છે અને
જેમાં ગાયનનું જ્ઞાન હોય છે તેને ગાન્ધર્વવેદ કહે છે. તેનું ભરતે પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેમાં
નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય, આદિ અનેક પદાર્થ પ્રતિપાદન કર્યા છે. દેવતાનું આરાધન તથા નિર્વિ-
કલ્પ સમાધિ આદિની સિદ્ધિ એ ગાન્ધર્વ વેદનું પ્રયોજન છે.

નીતિશાસ્ત્ર અથર્વવેદનો ઉપવેદ છે કેટલાક તન્ત્રશાસ્ત્રને પણ અથર્વવેદનો જ ઉપવેદ કહે છે ।

ઋગ્યજુ સામ વાથર્વા વેદા આયુર્વેદ ક્રમાત્ ।

ગાન્ધર્વશ્ચ તન્ત્રાણિ ઉપવેદા પ્રસીર્તિતાઃ ॥ શુ. ની અ. ૪-૨૬૭ ॥

અર્થ —ઋક્, યજુ, સામ અને અથર્વ એ ચાર વેદ છે અને આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાન્ધર્વવેદ, અને તન્ત્ર એ ચાર ક્રમે ઋગ્વેદાદિ વેદોના ઉપવેદ છે એમ કહે છે આતુ શુકાચાર્ય લખે છે અથર્વવેદના કેટલાક સ્થાનનો વિચાર કરતા તે તાન્ત્રિક પ્રયોગ સાથે મગબર મળે છે તેના પ્રયોગોનો કાર્પ લેખ તન્ત્રમા છે અને કાર્પ વેદમા છે એટલો એક છે તેથી તન્ત્ર પણ અથર્વવેદનો ઉપવેદ હોવાનો સભન છે

તન્ત્ર પ્રકારો—૧ શાનાર્ણવતન્ત્ર, ૨ કુલાર્ણવતન્ત્ર, ૩ ત્રિપુરાસાગ સમુચ્ચય, ૪ કુચિમાર તન્ત્ર, ૫ કુલચૂડમણિ તન્ત્ર, ૬ અરોરી તન્ત્ર, ૭ આસુરી મ્ત્ર, ૮ ગૌરીકાગ ચનિકા તન્ત્ર, ૯ આશ્વર્યયોગમાલા તન્ત્ર, ૧૦ મુણ્ડમાલતન્ત્ર, ૧૧ ગૌતમીય તન્ત્ર, ૧૨ તારા તન્ત્ર, ૧૩ કાલીતન્ત્ર, ૧૪ તન્ત્રસાગ, ૧૫ યોગિની તન્ત્ર, ૧૬ બૈરવી તન્ત્ર-છલાદિ અનેક છે.

નીતિશાસ્ત્ર પણ બહુ પ્રકારનું છે—નીતિશાસ્ત્ર, અશ્વશાસ્ત્ર, ગજશાસ્ત્ર, શિરપશાસ્ત્ર, સૂપકાર શાસ્ત્ર તથા ૬૪ કલા આદિ છે

ચોસેક કલા

આ ચોસેક કલા શૈવ આગમમા ખતાવવામા આવેલી છે તે નીચે પ્રમાણે છે —

૧ ગીતમ્—તાન, રાગ, સ્વગ્ના ગાન સહિત ગાયન

૨ વાદ્યમ્—વીણા, આનન્દ (harmonium), ડોલ, વાસળી, ઝાઝર, આદિ નાના પ્રકારના વાદ્ય વગાડવાની કલા

૩ નૃત્યમ્—અગવિશેષ અર્થાત્ નૃલકારી (નાચવું તે)

૪ નાટ્યમ્—નાટ્ય આદિની અભિનય કલા-હાવભાવ આદિ યુક્ત નાચવિશેષ.

૫ આલેચ્યમ્—ચિત્ર ગદ્યાની તથા પુસ્તક લખવાની કલા

૬ વિશેષઋચ્છેદ્યમ્—કેસરાદિ વડે શરીર તથા સ્તન આદિમા મત્સ્ય વગેરે આમરની રચના કરવી તથા તિલક આદિની રચના કરવી તે

૭ તપ્તુલકુસુમવલિવિકારા—પુષ્પ તથા તપકુલ આદિ વડે પૂજના પ્રકાર તથા નૈવેદ્યાદિની રચના

૮ પુષ્પાસ્તરણમ્—પુષ્પાદિ વડે શય્યા આદિની રચના કરવી તે

૯ દક્ષત્વસનાહ્નરાગા—દાત, વસ્ત્ર, શરીર, છલાદિની રચના તે

૧૦ મણિમૂર્તિકાર્કમ્—પાષાણોની સભા તુલ્ય મણિ વડે પૃથ્વીની રચના કરવી તે આ પ્રમાણે કરનાથી રચવ જન રૂપે અને જન સ્થન રૂપે પ્રતીત થાય છે ‘ પાષાણવાદિસભા તુલ્ય મણિભૂરચનાકના ’ એમ આગમમા કહ્યું છે

૧૧. શયનરચના—મંચક (ખાટલો) આદિ નિર્માણ કરવાનું જ્ઞાન.

૧૨. સ્વદક્ષાચમ્—જલતરંગનું વાળું વગાડવું તે, તથા જલમાં યાત્રા કરવી, તરવું આદિ, તથા જલને સ્તંભન કરવું અને પછી તેની અંદર રહેવું તે. (દક્ષિણમાં કાષ્ઠ દેશમાં પૌષ્ઠ મહિતામાં કાષ્ઠ વિશેષ વ્રતના કાલમાં સ્ત્રીઓ પાછલી રાત્રિમાં તલાવ અથવા નદીમાં જઈ મળાને હાથ વડે જલમાં ખમ્બે છે તથા ગાય છે તે જલતરંગથી બિન્ન રીતિ છે.) અને જલનું સ્તંભન કરીને તેમાં રહેવાથી જલ તેને બાધા કરી રાકતું નથી. “ જલસ્તંભો જલે યાતં જલચાર્યં ચ તત્કલા ”—જલને સ્તંભન કરવું, જલમાં યાત્રા કરવી, તથા જલમાં વાળું વગાડવું તે કલા છે—એમ આગમમાં કહ્યું છે. આ વાળને અનુસાર હાલનું જલતરંગનું વાળું છે. અને જલમાં યાત્રા કરવાનું યાન નૌકા તથા જહાજ (વહાણ) આદિ બનાવવું તે પણ જલયાન શબ્દથી સમજવું.

૧૩. અદ્ભુતદર્શનવેદિતા—બાહ્યગરની વિદ્યા.

૧૪. માલામેયનકલ્પઃ—પુષ્પોના દ્વાર વગેરે બનાવવા.

૧૫. ક્ષેષ્ણરાપીડયોજના—પુષ્પ તથા જરી આદિ યુક્ત શાલાયમાન કરીને વિવિધ રીતની ટોપી અથવા પાઘડી બનાવવી તે.

૧૬. નેપથ્યયોગઃ—વસ્ત્રાદિ પહેરીને તથા નાના પ્રકારની મણકડિયા વડે શરીરને અલંકૃત કરવું તે.

૧૭. કર્ણપત્રમંગ્લાઃ—અન્નાદિ વડે કર્ણ તથા સ્તનાદિમાં પત્રના ખંડની માફક વિવિધ લેખ કરવો તે. (અને પૂર્વ કાલમાં સ્ત્રીઓ શાલા માનતી હતી.)

૧૮. ગંધયુક્તિઃ—અત્તર, પટવાસ (વસ્ત્રને સુગંધીવાળું કરવું તે), ચૂર્ણ, આદિ બનાવવાની યુક્તિ.

૧૯. મૂવળયોજનમ્—નાના પ્રકારનાં ભૂપણ બનાવવાની યુક્તિ, ગર્ભક, લલામક, બાલપાશ, પારિપથ્ય, હંસતિલક, દણ્ડક, ચૂડામણન, ચૂડિકા અને લંબન એ આભૂષણ શિરનાં છે. ૧. કર્ણાભરણ, ૨. મુક્તાકંટક, ૩. દ્વિરાગ્રિક, ૪. ત્રિરાગ્રિક, ૫. સ્વર્ણમધ્ય, ૬. વજ્રગર્ભ, ૭. ભૂરિમણ્ડલ, ૮. કુંતલ, ૯. કર્ણપૂર (કર્ણિકા), ૧૦. કુંખલ, ૧૧. કર્ણેન્દુ—એ અગિયાર ભૂપણ કર્ણનાં છે. લલાટિકા, પત્રસ્થામા, એ લલાટનાં ભૂપણ છે. ૧. લલિતકા, ૨. પ્રાલંબિકા, ૩. ઉરઃસ્થત્રિકા, ૪. મુક્તાવલી, ૫. દેવચન્દ્ર, ૬. ગુચ્છ, ૭. ગુચ્છાર્ધ, ૮. ગોસ્તન, ૯. અર્ધદાર, ૧૦. માનવક, ૧૧. એકાવલી, ૧૨. નક્ષત્ર માલા, ૧૩. સરિકા, ૧૪. વજ્રકંઠલિકા—એ ૧૪ ગણનાં પહેરવાનાં ભૂપણ છે. પદક અને બન્ધુક એ બે ઉર (છાતી) નાં ભૂપણ છે. ૧. કેયૂર, ૨. અંગદ, ૩. પંચકા, ૪. કટક, ૫. વલ્લપ, અને ૬. કંકણ—એ ૭ હાથનાં ભૂપણ છે. ૧. દ્વિહીરક, ૨. વજ્ર, ૩. રવિ, ૪. મણ્ડલ, ૫. નન્દાવર્ત, ૬. નવચત્ર, ૭. વજ્રવેષ્ટિત, ૮. વિહીરક, ૯. શુક્તિમુદ્રિકા, ૧૦. અંગુલિ-મુદ્રિકા, ૧૧. મુદ્રામુદ્રિકા—એ સર્વ આંગળીઓનાં ભૂપણ છે. કાગ્ગી, મેખલા, રસના, કલાપ, જલ, અને શૃષ્ણ એ કદિનાં ભૂપણ છે. પાદચૂડ, પાદકંટક, પાદપદ્મકિંકણી, પાદકણ્ડક, મુદ્રિકા એ પગનાં ભૂપણ છે. બીજાં પણ અનેક ભૂપણ છે. અને તેને બનાવવાની કલાને ભૂપણયોજન કહે છે.

૨૦. **સ્વદ્રજાલમ્**—માટી આદિને સુવર્ણ રૂપે બતાવવું વગેરે ખેલ-મદુના ખેલ. તેના ઇન્દ્રજાલ, માયાજાલ, મન્નજાલ, આદિ ભેદ છે.

૨૧. **કૌંચુમારયોગાઃ**—કુંચુમારપિકથિતાઃ કૌચુમારકલાત્ર તુ । ધારણં મૂર્ચિવેષાણાં પટ્ટનામપિ મોહનમ્ ॥ સમર્થ મનુષ્યને પણ મોહિત કરનાર નાના પ્રકારના વેષો ધારણ કરવા તેને કુચુમારકલા કહે છે. કુચુમાર ઋષિએ તેને બનાવી છે. તે બહુરૂપી થવાની કલા છે.

૨૨. **હસ્તલાગ્રવમ્**—આણાદિને શીઘ્ર ચક્ષાવવાં તથા પોતાના હાથમાં રાખેલી વસ્તુને તરત છુપાવવી આદિનું જ્ઞાન.

૨૩. **ચિત્રશાકાપૂપમકવિકારક્રિયા**—નાના પ્રકારનાં શાક, પૂડા, આદિ ખાવાના પદાર્થો બનાવવાની ક્રિયા (પાકશાસ્ત્રનું જ્ઞાન).

૨૪. **પાનકરસાદિયોજનમ્**—પીવા યોગ્ય આસવ, સરખત, આદિ, તથા નાના પ્રકારનું અથાણું, મુરખ્ખો, આદિ બનાવવાનું જ્ઞાન.

૨૫. **સૂચીઘાપકર્મ**—નાના પ્રકારનાં વસ્ત્ર શીવવાની કલા.

૨૬. **સૂત્રક્રીડા**—કારિગરીથી દોરી વડે પુતળી આદિને ચલાવવાની કલા.

૨૭. **ઘોણાઢમચવાચાનિ**—વીણા આદિ વાજનું બનાવવાનું જ્ઞાન.

મહેલિકાપ્રતિમાલા—દૃઢ વાક્યના અર્થનું જ્ઞાન. જેમકે—

વૃક્ષાગ્રવાસી ન ચ પક્ષિરાજસ્ત્રિનેત્રપારી ન ચ શૂલપાણિઃ ।

ત્વગ્વસ્ત્રધારી ન ચ સિદ્ધયોગી જલં ચ વિભ્રન્ન ઘટો ન મેઘઃ ॥

સુમા૦ ૨૦ મા૦ પ્ર૦ મહેલિ. ૩૩ ॥

અર્થઃ—જે વૃક્ષના અગ્ર ભાગમાં રહે છે છતાં જે પક્ષિરાજ નથી, અને ત્રણ નેત્ર વાળું હોવા છતાં મહાદેવ પણ નથી, વળી ત્વચા રૂપી વસ્ત્ર ધારણ કરેલું હોવા છતાં ક્રોધ સિદ્ધ યોગી પણ નથી, અને બીતરમાં જળને ધારણ કરે છે છતાં જે ઘટ કે મેઘ પણ નથી તેનું કાણુ છે ? અર્થાત્ નારિયેલ છે. આ મહેલિકાનું દષ્ટાન્ત છે.

૨૮. **પ્રતિમાલા**—નાના પ્રકારની પ્રતિમા બનાવવાની કલા—જાયાને જોઇને તેનું ચિત્ર કાઢવું તે પણ તેની અંદર છે.

દુર્વેચનયોગાઃ—જે વાક્યોનો અર્થ સર્વ સાધારણ લોક ન જાણી શકે એવી વાણીનો અર્થ સમજવાનું જ્ઞાન.

પુસ્તકલાચનમ્—પુસ્તકો શીઘ્ર વાંચવાં, તથા દૂર બેસીને લખનારના હાથને હાથતો જોઇ લખેલા અક્ષરો વાંચવા, તથા લુપ્ત થયેલા અક્ષરોને જોડી વાંચવું વગેરે.

નાટકાલ્પાયિકાદર્શનમ્—શકુન્તલા આદિનાં નાટક જેવાં નાટકની રચના કરવી તથા આખ્યાયિકાની રચના કરવી તે.

૩૩. **કાવ્યસમસ્યાપૂરણમ્**—શ્લોકોના પાદને પૂર્ણ કરવા તેનું નામ સમસ્યાપૂરણ છે. જેમ “શ્મશ્ચન્દ્રં નમસ્થલ” મ્ આ શ્લોકનો એક પાદ કાઢ બોલ્યો, તો ખીજી

વિદ્વાને એ શ્લોકના બાકીના ત્રણ પાદ જ્ઞાનાની શ્લોક પૂર્ણ કરવો જોઈએ. નહિતો તેનો પરાજય થયો કહેવાય. એ પાદપૂર્તિ નીચે પ્રમાણે છે:—

‘દામોદરકરાવાતવિદ્વલીકૃતચેતસા ।

દૃષ્ટં ચાણૂરમલ્લેન શતચન્દ્રં નભસ્યલમ્ ॥ સુ૦૨૦ મા૦ ચિ૦ પ્ર૦ સ્તો૦ ૧૦ ॥

અર્થ:—લગવાના હાથનો માર ખાવાથી જેનું મન વ્યાકૂલ થયેલું છે એવા ચાણૂર નામના મત્સ્યે આકાશને સો ચન્દ્રમા યુક્ત દીકું. હવે એ શ્લોકની પૂર્તિ થઈ. આ કવિ લોકોની વિદ્વતાની પરીક્ષાને માટે સભામાં વિનોદ રૂપે થયા કરે છે.

૩૪. પટ્ટિકાવેત્રવાળવિકલ્પા:—પશુઓનું સાજ બનાવવું, વેત્ર આદિ વડે યુદ્ધમાં ઉપયોગી બાણ બનાવવાં, આદિ જ્ઞાન.

૩૫. તર્કુર્કર્મ—ચરખા વડે સૂતર કાંતવું તથા નાના પ્રકારનાં વસ્ત્ર બનાવવાં તે.

૩૬. તક્ષણમ્—લાકડાની નાના પ્રકારની સામગ્રી તથા તૂટાંબ આદિ ‘બનાવવું’, તેનું જ્ઞાન.

૩૭. વાસ્તુવિદ્યા—ગૃહ, મંદિર, આદિ બનાવવું તેની વિદ્યા.

૩૮. રૂપ્યરત્નપરીક્ષા—સુવર્ણ, ચાંદી, રત્ન, આદિની પરીક્ષા.

૩૯. ઘાતુવાદઃ—ત્રાંશુ આદિમાંથી સુવર્ણ બનાવવું તે.

૪૦. મણિરાગજ્ઞાનમ્—મણિના રંગને ઉજ્જવલ કરવો અર્થાત્ તેને શાણમન્યતાની ઉજ્જ્વળ બનાવવો, તથા મોતી આદિને ઘોષને ઉજ્જળ બનાવવું ઇત્યાદિ.

૪૧. આકરજ્ઞાનમ્—સુવર્ણ તથા રત્નાદિની બાણ જે દેશમાં હોય તેની ભૂમિની પરીક્ષા.

૪૨. વૃક્ષાયુર્વેદયોગઃ—વૃક્ષોની રક્ષા તથા વૃક્ષોમાં કલ્પમ લગાવવી, ચિકિત્સા, ખાતર, આદિનું જ્ઞાન, તથા ઉષ્ઠ વગેરેથી બનાવવું, તથા નાના ફળવાળાને મોટા ફળવાળાં કરવાં પ્રસાદિક જ્ઞાન.

૪૩. મેષકુવકુટલાવકુદ્ધવિધિ.—મેટા, કુદ્ધા, અને લાવક (તેતર) આદિ પ્રાણીને પરસ્પર લડાવવા તે.

૪૪. શુકસારિકાપ્રલાપનમ્—ચોપટ, સારિકા (મેના), આદિ પક્ષીને ઉત્તમ બોલી શિખવવી તે.

૪૫. ઉત્સાદનમ્—મન્ત્રો વડે યજુને દેશમાંથી ઉત્પાદન કરાવવાના વિધિ (નસાડવાની વિધિ). કોઈ લોક દેશમાં મર્દન કરવું તેને ઉત્સાદનકલા કહે છે. ‘‘ઉત્સાદનકલા યજ્ઞોર્મત્રેશ્વરચાવનાવિધિ. । ઉદ્ધતેન શરીરસ્ય સંસ્કારમપરે જગુઃ ॥

૪૬. કેશમાર્જનકૌશલમ્—કેશને સાફ કરવા તથા ગુંથવા આદિ જ્ઞાન.

૪૭. અક્ષરસુષ્ટિકાઋચનમ્—કોઈ લીટીમાંથી લુપ્ત થયેલા અક્ષરને કહેવો, તથા બીજાની ભૂમિમાં ગમેલી વસ્તુને કહેરી પ્રસાદિ જ્ઞાન.

૪૮. સ્લેષ્ઠતર્કવિકલ્પ.—શ્લેષ ૭ ભાષામાં બોલવાનું જ્ઞાન તથા તેના શાસ્ત્રનું જ્ઞાન.

૪૯. દેશભાષાજ્ઞાનમ્—તત્તદ્ દેશની ભાષા બોલવાનું જ્ઞાન.

૫૦ પુષ્પશકટિકાનિમિત્તજ્ઞાનમ્—નાના પ્રકારના નિમિત્તો દેખાતે સત્ તથા અસત્ ફલ જાણવું તે

૫૧ યન્ત્રમાતૃકા—પૂજની સામગ્રી તૈયાર કરવાનું જ્ઞાન દેવી દેવતાના નાના પ્રકારના યન્ત્રાદિકે બનાવવાનું જ્ઞાન તથા આસન મુદ્રા આદિ વડે દેવતાને પ્રસન્ન કરવાનું જ્ઞાન

૫૨ ધરણમાતૃકા—નાના પ્રકારની ભાષા નિર્માણ કરવા, તથા વેધન કરવાને કંકણ હીંગ આદિનું પણ વેધન કરવાની યુક્તિ આ ક્રમાં “અસવાચ્યમાતૃકા” પણ કહે છે

૫૩ માનસીકાઢ્યક્રિયા—આકાશ તથા મુખમુદ્રા આદિ વડે બીજાના ચિત્તને જાણવું તે

૫૪ અભિધ્યાનકોશકલા—૫૬ પ્રકારના કોશનું તથા શબ્દોના અર્થનું જ્ઞાન

૫૫ છદોજ્ઞાનકલા—નાના પ્રકારના છદ્ધનું જ્ઞાન

૫૬ ક્રિયાવિકલ્પા—નાના પ્રકારના ઉપાયોથી એક વસ્તુ તૈયાર કરવા તથા એક ક્રિયા વડે અનેક વસ્તુ તૈયાર કરવી છલાદિ જ્ઞાન

૫૭ હલિતકયાગા—વચન-બીજને છન વગેરે કરવાની યુક્તિ પણ એક ક્રમાં છે.

૫૮ વલ્લભોપનાનિ—ર, ઉન, રેશમ આદિના વસ્ત્રને કીડા ખાય નહીં તથા રંગ બગડે નહીં તથા જીર્ણ થાય નહીં તેવી રીતે તેની રક્ષા કરવાનો ઉપાય, તથા રંગ વસ્ત્રને પટ્ટવસ્ત્રની માફક (રેશમ જેવું) બનાવવાની ક્રિયા વગેરે (પટ્ટ-રેશમ)

૫૯ દ્યૂતકલા—જુગાર આદિ ખેલવાની કળા

૬૦ આકર્ષકોઢા—દૂર પડેલી વસ્તુને આપણી પામે ખેચી લાવીને જે ખેલ થાય છે તેને આકર્ષકોઢા કહે છે

૬૧ લાલક્રીડા—દડો આદિ વડે નાના પ્રકારના ખેલ

૬૨ વૈનાયિકવિદ્યાજ્ઞાનમ્—ભૂતાદિના મત્રનું સાધન કરવું તે

૬૩ વૈજયિકીવિદ્યાજ્ઞાનમ્—વાદમા બીજા ઉપર જય મેળવવાનો ઉપાય

૬૪ વૈતાલિકવિદ્યાજ્ઞાનમ્—સિદ્ધિને માટે વેતાલ આદિની ઉપાસના કરવી તે.
“વૈનાયકી કલા ભૂતચેદાદેર્મત્રસાધનમ્ ॥” તથા “કલા વૈજયિકી યત્ર ધર્વાદો જાયતે જય । વૈતાલિકીકલાસિદ્ધયે વૈતાલાદેરુપાસનમ્ ॥” એવું આશમમાં કહ્યું છે

૬૫ શુક્રાચાર્યે કનાવિદ્યાના નામ કંઈક લિખ્ય પણ કહ્યાં છે—

૧ ધામા છુપેના શલ્યને બહાર નાઢવાની તથા નસોને બાધવાની કલા

૨ પાણાણુ તથા ધાતુને પિગળાવવી તથા ધાતુની ભગ્મ બનાવવી

૩ દમ્બ (શેરડી) માથી ગોળ, સાકર, ખાડ, ઈત્યાદિ બનાવવાની કના

૪ ધાતુ તથા ઔષધિનો સંયોગ કરવાની ક્રિયાની કના, તથા ઔષધિમાંથી ક્ષાર નાઢવાની ક્રિયા

૫ મગેલી (મિશ્રિત) ધાતુમાંથી ધાતુને બૂદી કરવાની કના

૬. મધ્યુહની કલા.

૭. નિશ્ચિત સ્થાનમાં શસ્ત્રાદિને ફેંકવાની કલા.

૮. વાગ્દાતા સંકેતથી વ્યૂહરચના કરવી, તથા રથ, અશ્વ, આદિનો મેળ કરીને યુદ્ધ કરવાના કલા.

૯. હાથી, ઘોડા, આદિની સ્વારી તથા રથાદિને ચલાવવાની કલા.

૧૦. ઘડીઆળ આદિ અનેક યન્ત્ર બનાવવાની કલા.

૧૧. હીન, મધ્યમ, આદિ રંગનો યોગ કરીને રંગવાની કલા.

૧૨. જલ, વાયુ, અને અગ્નિનો નિરોધ કરવાની તથા સંયોગ કરવાની કલા.

૧૩. મૂતરની દોરી બનાવવાની કલા.

૧૪. આમકું વગેરેને કોમલ બનાવવાની કલા.

૨૫. ગાય દોહવાની, તથા વસોવવાની કલા.

૧૬. વાસણુને માંજી સાફ કરવાની કલા.

૧૭. વસ્ત્ર ધોવાની અને વાળ કાપવાની કલા.

૧૮. તેલ આદિમાંથી તેલ કાઢવાના જ્ઞાનની કલા.

૧૯. હળ ચલાવવું તથા વૃક્ષો ઉપર ચઢવાની કલા.

૨૦. સ્વામીના મનને અનુકૂલ સેવા કરવાનું જ્ઞાન.

૨૧. વાંસ આદિમાંથી પાત્ર બનાવવાનું જ્ઞાન.

૨૨. કાચનાં પાત્ર બનાવવાનું જ્ઞાન.

૨૩. યન્ત્ર આદિ દ્વારા કુવામાંથી જલ કાઢવાનું તથા જલ સીંચવાનું જ્ઞાન.

૨૪. અપરાધીને દંડ દેવાનું જ્ઞાન.

૨૫. પાનની રક્ષા, પાનને પાકવા ન દેવાં તથા સુકાવા ન દેવાં એવી રીતની રક્ષા કરવી, તથા પાકા સોપારીને સુકાયા વિના ખાણીમાં નાંખીને તેમાં રાખી રક્ષા કરવી, ઇત્યાદિ જ્ઞાન.

૨૬. બજાવવાની કલા.

આ સર્વ ધનુર્વેદ તથા ગાન્ધર્વવેદ આદિમાં અન્તર્ભૂત હોવાથી બીજનું સ્થાનમાં તેમને કહેવામાં આવી નથી. અને કેટલેક ઠેકાણે નકલી મણિ આદિ બનાવવું વગેરે કલા કહી છે. આ પણ ધાતુવાદની અન્તર્ભૂત છે. લલિતચિકિત્સા (લલિતવિકલ્પ) નામની કલા નાટ્યની અન્તર્ભૂત છે. આગમમાં દેવભાષાને કલામાં ગણી છે, ત્યારે શુક્રાચાર્યે તેને ૩૨ વિદ્યામાંની એક કહી છે. તે સર્વમાંથી કેટલીકનું આ લોક સંબન્ધી અને કેટલીકનું પરલોક સંબન્ધી પણ પ્રયોગન છે.

આ સર્વ રાસ્ટોને અનેક ઋષિઓએ બનાવ્યાં છે.

સાંખ્યશાસ્ત્ર ભગવાન્ કપિલ ઋષિએ બનાવ્યું છે. પ્રકૃતિ પુરુષનું વિશેષજ્ઞાન સાંખ્ય-શાસ્ત્રનું પ્રયોગન છે.

યોગશાસ્ત્ર ભગવાન્ પતંજલિ ઋષિએ બનાવ્યું છે. વિજ્ઞાતીય વૃત્તિના નિરોધ દ્વારા નિદિધ્યાસનની સિદ્ધિ યોગશાસ્ત્રનું પ્રયોગન છે.

ન્યાયશાસ્ત્ર ગૌતમ ઋષિએ બનાવ્યું છે, પ્રમાણ, પ્રમેય, સંશય, પ્રયોજન, દૃષ્ટાન્ત, સિદ્ધાન્ત, અવયવ, તર્ક, નિર્ણય, વાદ, જલ્પ, વિતપ્તા, હેત્વાભાસ, હલ, વ્રતિ, નિગ્રહ-સ્થાન-એ સોળ પદાર્થનું નામ, લક્ષણ અને પરીક્ષા વડે તત્ત્વજ્ઞાન તેનું પ્રયોજન છે.

વૈશેષિક શાસ્ત્ર કણાદ ઋષિએ બનાવ્યું છે. દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય-એછ ભાવપદાર્થનું તથા અભાવ રૂપ સમમ પદાર્થનું સાધર્મ્ય તથા વેધર્મ્ય દ્વારા પ્રતિપાદન કરવું એ તેનું પ્રયોજન છે. આ પણ ન્યાય નામથી કહેવાય છે.

મીમાંસા બે પ્રકારની છે —કર્મમીમાંસા અને શારીરક મીમાંસા. તેમને પૂર્વમીમાંસા તથા ઉત્તરમીમાંસા પણ કહે છે. પૂર્વમીમાંસા બનાવનાર જૈમિનિ ઋષિ છે, અને ધર્મનું જ્ઞાન તેનું પ્રયોજન છે.

ઉત્તરમીમાંસા મહર્ષિ વ્યાસજીએ બનાવ્યું છે. જીવંબ્રહ્મનું એકત્વજ્ઞાન તેનું પ્રયોજન છે.

સ્મૃતિ તથા ઉપસ્મૃતિ બનાવનાર તરીકે વિશેષ કરીને ૧. મનુ, ૨ અંગિરા, ૩. વ્યાસ, ૪. ગૌતમ, ૫. અત્રિ, ૬. ઉશના, ૭. યમ, ૮. વસિષ્ઠ, ૯. દક્ષ, ૧૦. સંવત્, ૧૧. શાતાતપ, ૧૨. પરાશર, ૧૩. વિષ્ણુ, ૧૪. આપસ્તબ, ૧૫. હારીત, ૧૬. શંખ, ૧૭. કાત્યાયન, ૧૮. જુઝુ, ૧૯. પ્રચેતા, ૨૦ નારદ, ૨૧. યાગવલ્ક્ય, ૨૨. યોધાયન, ૨૩. પિતામહ, ૨૪. સુમન્તુ, ૨૫. કશ્યપ, ૨૬. બપુ, ૨૭. પૈડીનસી, ૨૮. વ્યાઘ, ૨૯. સત્યવ્રત, ૩૦. ભરદ્વાજ, ૩૧. ગાર્ગ્ય, ૩૨. કાષ્ઠાંજિનિ, ૩૩. જાબાલિ, ૩૪. જમદગ્નિ, ૩૫. લોગાક્ષિ, ૩૬. ધક્ષગર્જ, ૩૭. નચિકેતા, ૩૮. રકન્દ, ૩૯. સનતકુમાર, ૪૦. શન્તનુ, ૪૧. જનક, ૪૨. જાતુકપર્ય, ૪૩. કપિગન્ધ, ૪૪. કણાદ, ૪૫. વિશ્વામિત્ર, ૪૬. ગોલિલ, ૪૭. દેવલ. ૪૮. પુલસ્ત્ય, ૪૯. પુલહ, ૫૦. કૃતુ, ૫૧. આગ્નેય, ૫૨. ગવેય, ૫૩. મરીચિ, ૫૪. વત્સ, ૫૫. પારાસ્કર, ૫૬. ઋષ્યશૃંગ, ૫૭. વૈજવાપ, ૫૮. બૃહસ્પતિ, ૫૯. ત્રિખિત, ૬૦. કાશ્વપાન, ૬૧. વાતૂલ, ૬૨. અગસ્ત્ય અને ૬૩. કાશ્યપ-એ ૬૩ ઋષિનાં નામ મળી આવે છે.

તેમાં ૧. જાબાલિ, ૨. નચિકેતા, ૩. રકન્દ, ૪. લોગાક્ષિ, ૫. કાશ્યપ, ૬. વ્યાસ, ૭. સનતકુમાર, ૮. શન્તનુ, ૯. જનક, ૧૦ વ્યાઘ, ૧૧. કાત્યાયન, ૧૨. જાતુકપર્ય, ૧૩. કપિગન્ધ, ૧૪. યોધાયન, ૧૫. કણાદ, ૧૬. વિશ્વામિત્ર, ૧૭. પૈડીનસી, ૧૮. ગોલિલ-એ ઉપસ્મૃતિ બનાવનાર છે.

સ્મૃતિઓમાંથી કેટલીકને સંહિતા પણ કહે છે. મનુ આદિએ બનાવેલાં ધર્મશાસ્ત્રને મનુસ્મૃતિ આદિ નામથી કહે છે, અને અત્રિ આદિએ બનાવેલાં ધર્મશાસ્ત્રને સંહિતા પણ કહે છે. ધર્મનું જ્ઞાન જ સ્મૃતિનું પ્રયોજન છે. વ્યાસજીનું રચેલું મહાભારત, અને વાલ્મીકિનું રચેલું રામાયણ પણ ધર્મશાસ્ત્રની અન્તર્ભૂત છે, છતાં ઇતિહાસ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

તેવી રીતે વ્યાસજીએ આઠ લક્ષ શ્લોકનો એક ગ્રન્થ બનાવ્યો હતો જેનું નામ પુરાણ-સંહિતા હતું. તે તેમણે પોતાના છ શિષ્યોને લખાવી. તે છ શિષ્યો મધ્યે ત્રણ શિષ્યોએ એ સંહિતાનાં ત્રણ જૂદાં જૂદાં પુરાણ બનાવ્યાં. તેમનાં નામ ૧. સાવર્ણી સંહિતા, ૨.

સાંખ્યાયન સંહિતા, અને ૩. અમૃતવ્રણ સંહિતા હતાં. આ ત્રણ 'સંહિતા' અને પ્રથમ વ્યાસજીએ બનાવેલી સંહિતા એ ચારમાંથી ઋષિ લોકોએ ચાર લાખ શ્લોકનાં ૧૮ મહાપુરાણ અને બીજાં ૧૮ ઉપપુરાણ બનાવ્યાં. ઉપર કહેલી પહેલાંની પુરાણસંહિતા વ્યાસજીએ બનાવેલી હોવાથી ૧૮ પુરાણોના કર્તા પણ વ્યાસજીને જ કહે છે. વ્યાસજીએ પણ પુરાણસંહિતાને સ્વતંત્ર રીતે બનાવી નહોતી. કેમકે—

પુરાણં સર્વશાસ્ત્રાણાં પ્રથમં ब्रह्मणः स्मृतम् ॥

સ્કાં ૦ પુ ૦ અવા ૦ સ્વ ૦ ૫ રેવા સ્વ ૦ ૩ અ ૦ ૧ શ્લો. ૨૩ ॥

अनन्तरं च ववेत्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः ।

પુરાણમેકમેવાસીદસ્મિન્કલ્પાન્તરે મુને ॥

„ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—૨૩-૬ પુરાણમાં શાનકાદિક ઋષિઓ પ્રતિ સૂતજી કહે છે:—સર્વ શાસ્ત્રો મધ્યે બ્રહ્માજીએ પ્રથમ પુરાણ સંભળાવ્યું. તે પછી તેમનાં મુખોમાંથી વેદો નિકળ્યા અર્થાત્ તે પછી તેમણે વેદો સંભળાવ્યા. હે શૌનક મુનિ ! આ બીજા કલ્પમાં પ્રથમ એક જ પુરાણ હતું. (૨૩-૪).

स्मृत्वा जगद् च मुनीन्प्रति देवश्चतुर्मुखः ॥

„ ॥ ૨૫ ॥

प्रवृत्तिः सर्वशાસ્ત્રાણાં પુરાણસ્પાભવત્તતઃ ॥

„ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—એ સર્વ શાસ્ત્રોને સ્વયંપ્રકાશ ચતુર્મુખ બ્રહ્માજીએ સ્મરણ કરીને પછી મુનિઓ પ્રતિ કહી સંભળાવ્યાં. ત્યાર બાદ શાસ્ત્રો અને પુરાણની પ્રવૃત્તિ થઈ.

કાલેનાગ્રહણં દૃષ્ટ્વા પુરાણસ્ય તતો મુનિઃ ॥

„ ॥ ૨૬ ॥

વ્યાસરૂપં વિશ્વઃ કૃત્વા સંહરે સ યુગે યુગે ।

અઘ્નલક્ષપ્રમાણેન દ્વાપરે દ્વાપરે સદા ॥

„ ॥ ૨૭ ॥

તદઘ્નદશથા કૃત્વા ભૂર્લોકે પ્રમાવ્યતે ।

„ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે સર્વ શાસ્ત્ર અને પુરાણ બ્રહ્માજી પાસેથી પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ કાલે કરીને ત્યારે લોકમાં તે મહાપુરાણ સંબંધી અજ્ઞાન જોવામાં આવે છે, ત્યારે સર્વજ્ઞ પરમેશ્વર દરેક યુગમાં અર્થાત્ દરેક દ્વાપર યુગમાં વ્યાસ સ્વરૂપ ધારણ કરીને તે મહાપુરાણનો આક લાખ શ્લોકમાં સંક્ષેપથી સંગ્રહ કરે છે. અને પછીથી તે આક લાખનું મહાપુરાણ આ પૃથ્વી લોકમાં ૧૮ વિભાગ કરીને ૧૮ પુરાણના નામથી પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે.

મહાપુરાણોનાં—

૧. બાહ્ય. આ ૧૦૦૦૦૦ દશ લગ્નર શ્લોકનું છે.

૨. પદ્ય. આ ૫૫૦૦૦ પંચાવન લગ્નર „

૩. વિષ્ણુવ. „ ૨૩૦૦૦ ત્રેવીસ „

૪. રીચ „ ૨૪૦૦૦ ચોવીસ „

૫. ભાગવત.	”	૧૮૦૦૦	અઢાર	”	”
૬. નારદીય.	”	૨૫૦૦૦	પચીસ	”	”
૭. માર્કણ્ડેય.	”	૬૦૦૦	નવ	”	”
૮. આગ્નેય.	”	૧૫૪૦૦	પંદર હજાર ચારસે	”	”
૯. ભવિષ્ય પુરાણ	”	૧૪૫૦૦	ચૌદ હજાર પાંચસે	”	”
૧૦. બ્રહ્મવૈવર્ત.	”	૧૮૦૦૦	અઢાર	”	”
૧૧. લિંગ.	”	૧૧૦૦૦	અગિયાર	”	”
૧૨. વારાહ.	”	૨૪૦૦૦	ચોવીસ	”	”
૧૩. સ્કાન્દ.	”	૮૧૧૦૦	ઐકાશી હજાર એકસો	”	”
૧૪. વામન.	”	૧૦૦૦૦	દશ	”	”
૧૫. કૌર્મ.	”	૧૭૦૦૦	સત્તર	”	”
૧૬. માત્સ્ય.	”	૧૪૦૦૦	ચૌદ	”	”
૧૭. ગારુડ.	”	૧૯૦૦૦	એગણીસ	”	”
૧૮. બ્રહ્માર્પક.	”	૧૨૦૦૦	બાર	”	”

તે સર્વ મળીને ચાર લાક્ષ મ્લોક છે.

પુરાણોમાં સૃષ્ટિ, પ્રલય, વંશ, મન્વન્તર, વશી લોકોનાં ચરિત્ર, ભૂગોળનું નિરૂપણ, આદિ છે. ધર્મનો નિશ્ચય કરવામાં જેમ ધર્મશાસ્ત્ર (સ્મૃતિ) ઉપયોગી છે, તેમ ધર્મ તથા જ્ઞાનનો નિશ્ચય કરવામાં પુરાણ પણ ઉપયોગી છે. પુરાણોનાં ૧૮ નામ સંબંધી મતભેદ છે. તેના ક્રમમાં પડવાની જરૂર નથી. વાત યોગ્ય હોય તો સર્વનું ગ્રહણ કરવું, અયોગ્ય હોય તો સર્વનો ભાગ કરવો. શાસ્ત્ર વિષયમાં ખીજી ગતિ નથી.

ઉપપુરાણમાં ૧. સનત્કુમાર, ૨. નારસિંહ, ૩. દૌર્વાસસ (દુર્વાસાનું બનાવેલું), ૪. કાપિલ, ૫. માનવ, ૬. ઔશનસ, ૭. વારુણ, ૮. કલિકા, ૯. સામ્ય, ૧૦. નન્દકેશ્વર, ૧૧. સૌર, ૧૨. પારાશર, ૧૩. મારિચ, ૧૪. માહેશ્વર, ૧૫. વાસિષ્ઠલિંગ, ૧૬. આદિ-પુરાણ, ૧૭. વાલ્મી, ૧૮. ગાંગ છે. અને દેવી ભાગવત, કલ્કિપુરાણ, આદિત્ય પુરાણ, માણ્ડકેશ્વર પુરાણ પણ જોવામાં આવે છે. તેથી અઢાર કરતાં અધિક ઉપપુરાણ જોવામાં આવે છે. કાંઈ ૩૬ ઉપપુરાણ કહે છે. તેથી તેની સંખ્યાનો ખરાબર નિર્ણય થતો નથી.

પાશુપત મત (પાશુપતં શાસ્ત્રમ્) ભગવાન પશુપતિએ પશુ રૂપ અંજાની મહુ-બ્યાના પાશ તોડવાને માટે બનાવ્યું છે. તેનું પ્રયોજન પણ મોક્ષ જ છે. શૈવ મન્ત્રશાસ્ત્ર પણ પાશુપતની અન્તર્ભૂત છે.

તેવી રીતે નારદ, વસિષ્ઠ, કપિલ, ગૌતમ, સનત્કુમાર એ ઋષિ લોકોએ બનાવેલા પગ-ચરાત્રનું પણ મોક્ષમાં તાત્પર્ય છે. વૈષ્ણવ-મન્ત્રશાસ્ત્ર પણ પગ-ચરાત્રની અન્તર્ભૂત છે. વેદોનાં છ અંગ મધ્યે, ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત, હ્રસ્વ, દીર્ઘ, પ્લુત, આદિ ભેદ યુક્ત સ્વર તથા વ્યગ્ગન રૂપ વર્ણોનું ઉચ્ચારણ કરવાનું વિશેષ જ્ઞાન-એ શિક્ષાનું, પ્રયોજન

છે. ઉચ્ચારણનું વિશેષ જ્ઞાન ન હોય તો મન્ત્રોના અર્થનું અનર્થ રૂપ ફલ થઈ જાય છે. આ શિક્ષા દરેક વેદ અને શાખા પ્રતિ ભિન્ન ભિન્ન છે, અને ભિન્ન ભિન્ન ઋષિ લોકે બનાવી છે.

વેદિક શબ્દોના સાધુત્વ અને અસાધુત્વનું જ્ઞાન વ્યાકરણથી થાય છે. તે પાણિનિ ઋષિએ બનાવ્યું છે. તેના ઉપર કાત્યાયન મુનિએ વાર્તિકની રચના કરી છે, અને ભગવાન પતંગજીએ મહાભાષ્ય બનાવ્યું છે. આ ત્રણે મુનિઓએ બનાવેલું વ્યાકરણ વેદનું અર્જુ છે. તે મહાદેવના અનુગ્રહથી પાણિનિ ઋષિને પ્રાપ્ત થયું હતું. તેથી તેને 'માહેશ્વર કહે છે. ખીલ્લ પશુ ૧. હૌમાર, ૨. મહાવ્યાકરણ, ૩. ઐન્દ્ર, ૪. ચાન્દ્ર, ૫. શાક-ટાયન, ૬. રેદૌટાયન, ૭. પૌષ્કરસાદિ અને ૮. સારસ્વત એ વ્યાકરણ પશુ છે. પશુ તે વેદનાં અંગ નથી. લૌકિક શબ્દોનો પ્રયોગ કરવાનું જ્ઞાન માત્ર તેનું પ્રયોજન છે.

વેદિક શબ્દોના અર્થનું જ્ઞાન થવાને માટે ભગવાન યાસ્કાચાર્યે નિરૂક્ત બનાવ્યું છે. તેમાં નામ, આખ્યાત, ઉપસર્ગ અને નિષાત બેદથી ચાર પ્રકારના પદોનું નિરૂપણ કરીને મન્ત્રોના પદોના અર્થ બતાવ્યા છે. વળી યાસ્કાચાર્યે નિઘણ્ટુ પશુ બનાવ્યું છે. તે પશુ નિરૂક્તાની જ અન્તર્ભૂત છે.

મન્ત્રોના જંદનું જ્ઞાન થવાને માટે પિંગલનાગ નામના આચાર્યે જંદોવિચિતિ (જંદશાસ્ત્ર) બનાવ્યું છે. પુરાણ, ઇતિહાસ, આદિમાં જે શ્લોક છે તેમના જંદનું પશુ જ્ઞાન જંદ ગ્રંથથી થાય છે. તેને લોક પિંગલ નામથી કહે છે.

વેદિક કર્મોના અંગ રૂપ દર્શ, પૌર્ણમાસ, આદિના કાલના જ્ઞાનને માટે ગર્ગ આદિ આચાર્યોએ જ્યોતિષશાસ્ત્ર બનાવ્યું છે. તે બહુ પ્રકારનું છે.

વેદિક કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવાના જ્ઞાનને માટે કલ્પસૂત્ર બનાવ્યાં છે. કર્મના અનુષ્ઠાન કરવાના ક્રમને બ્રાહ્મણગ્રન્થ પશુ કહે છે. પરંતુ કલ્પસૂત્ર તેને વિશેષ રૂપે કહે છે. કલ્પ-સૂત્રોના પ્રયોગના બેદથી ત્રણ ભેદ છે:—

૧. હૈાત્રપ્રયોગ—હૈાતાને કરવા યોગ્ય પ્રયોગને માટે. તે આશ્વિયાયન, સાંખ્યાયન, આદિકાએ બનાવ્યાં છે. ૨. આશ્વર્યપ્રયોગ—અધ્વર્યુને કરવાના પ્રયોગ માટે. તે બોધાયન, આપસ્તંબ, કાશ્યાપ, આદિએ બનાવ્યાં છે. અને ઔદ્ગીત્રપ્રયોગ—ઉદ્ગાતાને કરવાના પ્રયોગ. તે હાલ્યાયન, મીલાયન, આદિએ બનાવ્યાં છે. તેમને શ્રૌતસૂત્ર કહે છે.

ઉપર ચાર વેદ અને તેમની શાખાની સંખ્યા કહેવામાં આવી છે. વેદની એકેક શાખાનું એક એક ઉપનિષદ છે. તેમાં જે મળી આવે છે તેમનાં નામ નીચે મુજબ છે—

૧. ધૃષ્ટાવાત્ય, ૨. કેન, ૩. કંક, ૪. પ્રશ્ન, ૫. મુષકક, ૬. સામ્વક, ૭. તૈત્તિરીય, ૮. એતરેય, ૯. હાન્દોગ્ય, ૧૦. બૃહદારણ્યક, ૧૧. શ્વેતાશ્વતર, ૧૨. બ્રહ્મિન્દુ, ૧૩. કેવલ્ય, ૧૪. જળાલ, ૧૫. હંસ, ૧૬. આરણિક, ૧૭. ગર્ગ, ૧૮. નારાયણ, ૧૯. મહા-નારાયણ, ૨૦. પરમહંસ, ૨૧. બ્રહ્મ, ૨૨. અમૃતનાદ, ૨૩. અથર્વશિર, ૨૪. અથર્વશિખ, ૨૫. મંત્રાયણી, ૨૬. કૌશીતકી બ્રાહ્મણ, ૨૭. બૃહજનન્યાલ, ૨૮. નૃસિંહપૂર્વતાપિની, ૨૯. નૃમિહોતરનાપિની, ૩૦. કાશ્મિર, ૩૧. મેગેશી, ૩૨. મુખ્યાલ, ૩૩. કુરિકા, ૩૪. યન્ત્રિકા, ૩૫. સર્વસાર, ૩૬. નિરાલંબ, ૩૭. શુક્રરહસ્ય, ૩૮. વજ્રસૂચી, ૩૯.

તેજોબિન્દુ, ૪૦ નાદબિન્દુ, ૪૧ ધ્યાનબિન્દુ, ૪૨ બ્રહ્મવિદ્યા, ૪૩ યોગતત્ત્વ, ૪૪ આત્મ-
બોધ, ૪૫ નારદપગ્ગિવાજ, ૪૬ ત્રિશિખ્યાહ્વાલ ૪૭ સીતોપનિષત, ૪૮ યોગચૂડા
મણિ, ૪૯ નિર્વાણ, ૫૦ મણ્ડલસાહ્વાલ, ૫૧ દક્ષિણામૂર્તિ, ૫૨ શરણ, ૫૩ રક્ત-
પદ્મ ત્રિપાદિભૂતિમહાનારાયણ, ૫૫ અદ્યતાગ, ૫૬ ગમરહસ્ય, ૫૭ રામપૂર્વતાપિની,
૫૮ રામોત્તરતાપિની ૫૯ વાસુદેવ, ૬૦ મુર્તિલ, ૬૧ શાશ્વિત્ય, ૬૨ પૈર્જલ, ૬૩ લિહુક,
૬૪ મહોપનિષત. ૬૫ શારીર, ૬૬ યોગશિખા, ૬૭ તુરીયાતીત, ૬૮ સન્યાસ, ૬૯
પરમહસપરિવાજ, ૭૦ અક્ષમાલા, ૭૧ અવ્યક્ત, ૭૨ એકાક્ષર, ૭૩ અનપૂર્ણ,
૭૪ સૂર્ય, ૭૫ અક્ષિ ૭૬ અધ્યાત્મ, ૭૭ કુણ્ડિક, ૭૮ સાવિત્રી, ૭૯ આત્મા, ૮૦
પાશુપતબ્રહ્મ, ૮૧ પરબ્રહ્મ, ૮૨ અવધૂત, ૮૩ ત્રિપુરાતાપિની, ૮૪ દેવી, ૮૫ ત્રિપુર,
૮૬ કંકર, ૮૭ લાવના, ૮૮ રૂદ્રહૃદય, ૮૯ યોગકુણ્ડલી ૯૦ ભરમળખાલ, ૯૧
રૂદ્રાક્ષમળખાલ, ૯૨ ગણપતિ, ૯૩ જગાલદર્શન, ૯૪ તારસાર, ૯૫ મહાવાક્ય, ૯૬
પદ્મબ્રહ્મ, ૯૭ પ્રાણાગ્નિહોત્ર, ૯૮ ગોપાલપૂર્વતાપિની, ૯૯ ગોપાલોત્તરતાપિની,
૧૦૦ કૃષ્ણ, ૧૦૧ યાગવલ્ક્ય, ૧૦૨ વરાહ ૧૦૩ શાઠ્યાયનીય, ૧૦૪ હયગ્રીવ, ૧૦૫
હતાત્રેય, ૧૦૬ ગરૂડ, ૧૦૭ કલિસતરણ ૧૦૮ જળખાલિ, ૧૦૯ સૌભાગ્યલક્ષ્મી, ૧૧૦
સરસ્વતી રહસ્ય, ૧૧૧ અહવ્ય અને ૧૧૨ મુક્તિપ્રાપ્તિ

આથી પણ અધિક ખીજ નામનાં પણ ઉપનિષત જોવામાં આવે છે પરન્તુ અપેલા
આટલા જ પ્રસિદ્ધ છે

“ ઉપનિષત ” શબ્દથી બ્રહ્મવિદ્યાને કહે છે મન્ત્રભાગની યોગ્ય રીતે વ્યાખ્યા નહી
હોવાને કારણે મન્દ બુદ્ધિવાળાને તેનું જ્ઞાન થવું કઠણ છે તેથી મન્ત્રોની વ્યાખ્યા કરનાર
તથા બ્રહ્મણ ત્રયોને પ્રકટ કરનાર મહર્ષિ લોકે કર્મકાણ્ડનું પ્રતિપાદન કર્યા બાદ ઉપાસના
યુક્ત જૂદા જૂદા ઉપનિષદોને લખ્યા તે ઉપનિષદ મુખ્યત્વે કરીને બ્રહ્મપુનો જ અન્ત્ય ભાગ
છે અને કાષ્ઠ કાષ્ઠ ઉપનિષત, જેમકે ઈશાનસ્વાદિ, મન્ત્રો પણ ભાગ છે અને અરણ્યમા
તેમનું અધ્યયન થતું હતું તેથી તેમનું નામ અરણ્યક પડ્યું છે બૃહદારણ્યક, તૈત્તિરીયક,
ઐતરેયક, શાંક્યાયન આગ્ણેયક, ઇત્યાદિ તેમના નામ છે

નીતિશાસ્ત્રના વક્તા બહુ છે તે સામાન્ય રૂપે ગજનીતિ પ્રવરણુમા કહીય

ગજન્યનુ વૃત્તાન્ત આદિ કહેવાના બહાનાથી જેમા પ્રાચીન વૃત્તાન્તનું કથન હોય તેને
દતિહાસ અથવા પુરાણ કહે છે વેદને અનુસાર જ્યાં વર્ણધર્મ આદિનું કથન
છે તેને સ્મૃતિ કહે છે

જેમા યુક્તિ મલવાન હોય, અન્ય સર્વ વર્ણુન સ્વાભાવિક હોય, જગતના કર્તા કાર્ક
સ્થિત નથી, અને વેદ છે જ નહી, આ પ્રકારનું કથન કરનાર નાસ્તિકમત છે

જેમા શત્રુ, વૃષ, આદિ પુરુષોના લેદ તથા પશુની આદિ સ્ત્રીઓના ભેદ, રતિભેદ
આદિનું વર્ણન છે તેનું નામ કામશાસ્ત્ર છે તેની ગ્યના વૈરાગ્યને માટે છે તથાપિ દુરાચારી
લોકોએ તેના આધાર ઉપર અનેક ગ્રંથ મનાવી બાત તથા બાનિયોનો નાશ કરવાની
ચેષ્ટા કરી છે

જેમાં યર, મંદિર, પ્રતિમા, આરામ (બગીચા), વાવ, આદિ બનાવવાની રીતિ કહી છે તેને શિલ્પશાસ્ત્ર કહે છે. સમ, ન્યૂન, તથા અધિક આદિના બેદથી ન્યાય સ્વરના ગુણ તથા શોભા આદિનું વર્ણન હોય તેને અલંકાર શાસ્ત્ર કહે છે. અને જેમાં રસ સહિત અલંકાર તથા શબ્દોના શુદ્ધ અર્થ હોય અને શ્લોક આદિનાં બેદથી વિલક્ષણ ચમત્કારવાળા હોય તેને કાવ્ય કહે છે. સમયને અનુસાર જે વાણી છે તે અવસરોક્તિ (દાનરજવાળી) કહેવાય છે. આ અનુભવ બલથી પ્રાપ્ત થનારી વિલક્ષણ શક્તિ છે.

શ્રુતિ અને સ્મૃતિના પ્રમાણ વિના જેમાં ધર્મ અને અધર્મનું વર્ણન હોય, અને શ્રુતિ સ્મૃતિથી ભિન્ન રૂપ હોય તેનું નામ યવનધર્મ છે. જે કલ્પિત હોય અથવા શ્રુતિ અનુસાર હોય પણ બંને લોકોએ માન્યા હોય તે દેશાદિના ધર્મ કહેવાય છે. તે દેશ દેશમાં, કુલ કુલમાં ભિન્ન હોય છે.

આ ઉપરાંત મુનિઓએ બનાવેલાં અનેક શાસ્ત્રો છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

૧. અક્ષરસક્ષશાસ્ત્ર.

સૃષ્ટિની અન્તર્ગત સ્થાવર અને જંગમાદિ સર્વ પદાર્થોમાં જીવ અને ઈશ્વર વડે કલ્પિત જે રૂપસ્થાવબોધક તથા ક્રિયાર્થાવબોધક નામ અને રૂપ વાળાં જે પ્રકારની સૃષ્ટિ છે, તેને ઉપયોગી પંચભૂતોની શક્તિઓના પરસ્પર સંબંધનું તથા પ્રમાણનું નિરૂપણ કરીને તે શક્તિઓના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુની અંદર આરિવક, પૌષણિક, આશ્લક, સ્નેહક, પિષ્ટક, લવણક, ગરિક, આદિ પદાર્થોનું પ્રમાણ, તથા વિકાર, વિકાસ, વૃદ્ધિ, હાસ, તથા તે સર્વની ઉત્પાદક ભિન્ન શક્તિના સંબંધ અને પ્રમાણનું નિરૂપણ કરનાર આ અક્ષરસક્ષગણિતશાસ્ત્ર ભગવાન વાલ્મીકિએ બનાવ્યું છે. તેમાં અકારથી લઈને ક્ષકાર સુધીના અક્ષરને અનુસાર પચાસ (૫૦) અધ્યાય છે. તેના પૂર્વ ભાગમાં ગણિત સંબંધી વિચાર છે, ગ્રેષ ભાગમાં અક્ષરના આકાર તથા શક્તિ આદિનું વર્ણન છે. પ્રથમાધ્યાયમાં શાસ્ત્ર સંબંધી વર્ણનો આકાર, બિન્દુ, અને રેખા આદિની સાંકેતિક સંજ્ઞાનું નિરૂપણ કર્યું છે. બીજા અધ્યાયમાં પ્રથમ ભાગમાં અતલ આદિ ૧૪ લોકને ઉપયોગી ભિન્ન ભિન્ન ગણિતનું સંદેષધી નિરૂપણ કરી, બીજા ભાગમાં કસ્યપ, ગણપતિ, છાયાપુરુષ, સૂર્ય, બૃહસ્પતિ, ગર્ગ, જૈમિનિ, રેખાગણિત, ભાવગણિત, વસ્તુગણિત, વાતગણિત, ચક્રગણિત, મણ્ડલગણિત, નદી, નદ, અને સમુદ્રમાં પૂલ બાંધવાનું ગણિત, આદિ ત્રણસે પચીસ (૩૨૫) ગણિતોનું નિરૂપણ કરી, તેમાં પરસ્પર વર્ણ, રેખા, આદિકોના સંબંધ બતાવ્યા છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં ભુવર્લોકથી સત્યલોક સુધીના સંબંધ અને તે સંબંધી ગણિતનું વિવરણ છે. ચોથા અધ્યાયમાં બીસ વિજ્ઞાની સંબંધી ગણિતનું નિરૂપણ છે. પાંચમા અધ્યાયમાં ષષ્ઠાદને ધારણ કરનારી શક્તિ અને પ્રમાણનું વર્ણન છે. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ૧૯ પ્રકારના વાયુ અને તેમના પરિમાણનું નિરૂપણ છે. સાતમા અધ્યાયમાં વાતબિન્દુ, વાતકેન્દ્ર, વાતાદ્રવ્ય, અને વાતપ્રવાહનું નિરૂપણ કરી તેમનો વેગ, ઉષ્ણતા, યંત્ર અને વિજ્ઞાની આદિનું પ્રમાણ, તથા ઋતુના બેદથી પણ તેમના વેગાદિ બેદનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. આઠમા અધ્યાયમાં વાતાવરણ, વાતમણ્ડલ, વાયુની ભિન્ન ભિન્ન ગતિ તથા વૃદ્ધિનું

નિરૂપણ છે. નવમા અધ્યાયના પૂર્વભાગમાં અન્ય દ્રીપતા વાયુનું પ્રમાણ તથા ગતિવિશેષનું નિરૂપણ છે, અને ઉત્તર ભાગમાં બુદ્ધિગતી લંબાઈ અને પહેલાંનાં અને અનુસાર વાયુના ભેદ, ગતિવિશેષ, અને પરિમાણનું વર્ણન છે. દશમા અધ્યાયમાં વાયુનું પરિમાણ તથા પૃથ્વી આદિ ભૂતોની સાથે તેનાં સંબંધનો નિશ્ચય કર્યો છે. અગ્રીઆરમા અધ્યાયમાં ભૂમિનો મુખભાગ, મધ્યભાગ, તથા પાછલા ભાગમાં રહેનાર વાયુઓનું વર્ણન છે. આરમા અધ્યાયમાં ઇલાદખડમા રહેનાર વાયુની અંદરનાં કિરણ, તેના ભેદ, માપ, ઉત્પત્તિ અને પ્રકાશનું નિરૂપણ છે. તેરમા અધ્યાયમાં આકાશને માપવાની રીતિ બતાવવા છે. ચૌદમા અધ્યાયમાં ભૂમિથી સૂર્યમણ્ડલ સુધી રહેલા આકાશમાં વ્યાપક જે મહાપથ, રેખાપથ, શક્તિપથ, વાતપથ, જૂતપથ, ગ્રહપથ, નક્ષત્રપથ, આદિ સાત કરોડ જ લાખ સાતસે એંશી (૭૦૬૦૦૭૮૦) મહાપથ છે, તે તથા તેમના પ્રમાણનું નિરૂપણ કર્યું છે. પંદરમા અધ્યાયમાં પહેલા ભાગમાં શ્વેતવારાહ ક્ષપણ્ણાદમાં જે આકાશ છે તેનું સંપૂર્ણ (સમગ્રિ) પ્રમાણ ગણિત દ્વારા નિર્માણ કર્યું છે અને ઉત્તર ભાગમાં શ્વેતવારાહ ક્ષપણ્ણાદમાં સૃષ્ટિને ઉપયોગી આકાશના વિભાગ કરીને પરમાણુથી મહાભેદ પર્યંતની સૃષ્ટિના પદાર્થોના સંક્રાંત્ય, વિકાસ, આદિ ચોક્કસ ક્રિયામાં ઉપયુક્ત આકાશ અને તેના પ્રમાણનો ગણિતથી નિર્ણય કર્યો છે. સોળમા અધ્યાયમાં સૂર્યાદિકોની બહાર અને અંદર જે આકાશ છે તેના પ્રમાણનો નિર્ણય કરનાર ગણિત બતાવવામાં આવ્યું છે. સત્તરમા અધ્યાયમાં સૂર્યાદિના પ્રકાશ, કિરણચક્રિન તથા પ્રકાશ આદિના વેગને બતાવનાર ગણિતનું વર્ણન છે. અઠારમા અધ્યાયમાં પૃથ્વીઆદિ ભૂતો સાથે મળેલા આકાશનું પ્રમાણ કેવી રીતે કરવું તે બાતનું વર્ણન છે. એગણિસમા અધ્યાયમાં ઇન્દ્રિયો વડે જેનું ગ્રહણ ન થઈ શકે એવા સૂક્ષ્મ પ્રમાણનું વર્ણન છે. વીસમા અધ્યાયમાં આકાશમાં પ્રકાશ તથા અન્ધકાર ફેટલો છે તે બાતને સમજવાને જે ગણિત છે તેનું વર્ણન છે. ૨૧ મા અધ્યાયમાં ખગોલ (આગીઓ) થી લઈને સૂર્યમણ્ડલ સુધી અર્થાત્ સૂર્યમણ્ડલ સુધીના પદાર્થોમાં જે પ્રકાશ છે તેને આકાશ કરતાં આસેંથી અધિક ગણ્ય સૂક્ષ્મ હોવાનું બતાવી તેના વ્યાપક, પ્રવાહ, પ્રસારણ (ફેલાવ), આટલિ, વેગ, શીત, ઉષ્ણના પ્રમાણનું નિરૂપણ કરનાર ગણિત બતાવવામાં આવ્યું છે. ૨૨ મા અધ્યાયમાં તપાવેલા લોહપિણ્ડના પ્રકાશાદિના પ્રમાણનું ગણિત આદિવી નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ૨૩ મા અધ્યાયમાં હીરા આદિ સાતસે પંદર પ્રકારના પથ્થરોના પ્રકાશના પ્રમાણનું તથા અખરખ, ગૈરિક, કાચ, લોહું, રેતી, કીટ, સર્પ, માટી, આદિના પ્રકાશના પ્રમાણનું નિરૂપણ કર્યું છે. ૨૪ મા અધ્યાયમાં સૃષ્ટિને ઉપયોગી ભૂતોદક, અવ્યક્તોદક, એવા બે પ્રકારના જલનું વર્ણન છે. ૨૫ મા અધ્યાયમાં જલમાં રહેનારી વીજળી, વાયુ, દ્રવ (Hydrogen), પ્રાણન(Oxygen), ભરતી, ચક્રર, તરંગ, હાલવાવ, શીણ, વેગ, આદિનું પ્રમાણ ગણિતથી નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે. ૨૬ મા અધ્યાયમાં પ્રથમ ભાગમાં પર્વતાદિનું મૂલ, મધ્ય, અન્ત્ય ભાગનું પ્રમાણ, તથા વાયુનું નિર્માણ કરીને, બીજા ભાગમાં તેની અંદર જે ખનિજ પદાર્થ છે તેને જલજ્વળનો વ્યાપ બતાવવામાં આવ્યો છે. ૨૭ મા અધ્યાયમાં પાણીનાં ઝરણું, વેગ, ચક્ર, બાળપ (વરણ), બિંદુઓ તથા અણુ આદિ જે શક્તિથી થાય છે તેને માપવાના ઉપાય બતાવ્યા છે. ૨૮ મા અધ્યાયમાં એંશી લાખ પાંચ હજાર સત્તર (૮૦૦૫૦૧૭) પ્રકારનાં જલના સ્વાદ, ગુણ, લઘુ, ગુદ, સૂક્ષ્મ, અતિ સૂક્ષ્મ, કીટ, અણુ, આદિની જે ગણતરી

ઝોગણીસ (૩૧૯) શક્તિ છે તે શક્તિનું પ્રમાણ ગણિતથી ગણવાની રીતિ બતાવી છે. તેમ જ તેના પરિવર્તન કાલનું પણ નિરૂપણ ગણિતથી કરવામાં આવ્યું છે. ૨૯ મા અધ્યાયમાં પરમાણુથી મહાએર મુખીના પદાર્થોમાં બાલ તથા આબ્યન્તર ભેદથી બે અગ્નિ છે. તેમાંના વડવાગ્નિ બાલ છે, અને જાડરાગ્નિ આબ્યન્તર છે. તે અગ્નિની સંખ્યા ૯૯ છે. તે અગ્નિના પ્રમાણનો નિર્ણય આ અધ્યાયમાં છે. ૩૦ મા અધ્યાયમાં ધૂમ, ઉષ્ણ, જ્વાલા, પ્રકાશાદિનું પ્રમાણ નિર્ણય કર્યું છે. ૩૧ મા અધ્યાયમાં—પહેલા ભાગમાં ધર્મણુ, દ્રાવણી, જલપાત, આદિ ૩૨ પ્રકારની વીજળીનો વેગ, તથા ઉષ્ણાદિનું પ્રમાણ ગણિતથી નિર્ણય કરવામાં આવ્યું છે; અને ઉત્તર ભાગમાં સ્થાવર તથા જંગમ પદાર્થોનું સ્વરૂપ (ફોટોગ્રાફ), યિમ, છાયા, ભાષા, તથા મન, ખ્યાલ, તથા રક્ત, માંસ, સિરા, મજ્જા, અરિય, આદિ સમ ધાતુ, તથા પંચકોશને ઉપયોગી વિદ્યુત્શક્તિનું પ્રમાણ પણ ગણિતથી નિર્ણય કરવામાં આવ્યું છે. ૩૨ મા અધ્યાયમાં સૂર્યાદિ ગ્રહોની ચારે તરફ ધૂમતી મહાવરણ શક્તિના અંશ-ભૂત વિદ્યુત્શક્તિનું સમગ્રપ્રમાણ ગણિતથી નિર્ણય કર્યું છે. ૩૩ મા અધ્યાયમાં સ્થાવર અને જંગમ પદાર્થોની સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, તથા લયના હેતુભૂત તિથિ, વાર, નક્ષત્ર, પક્ષ, માસ, ઋતુ, અયન, સંવત્સર, મન્વન્તર, તથા પ્રલયકાળના ભેદથી સૂર્યમણ્ડલના ઈષાદણ્ડની જે શક્તિ છે તે દ્વારા બહાર નિકળેલી વીજળીના વ્યગ્રિતપ્રમાણનું ગણિતથી નિરૂપણ કર્યું છે. ૩૪ મા અધ્યાયમાં ૪૬ પ્રકારના ક્ષેત્રગણિત (Trigonometry) નું ગણિતથી નિરૂપણ કર્યું છે. ૩૫ મા અધ્યાયમાં ૩૨ પ્રકારના રેખાગણિત (geometry) નું ગણિતથી નિરૂપણ કર્યું છે. ૩૬ મા અધ્યાયમાં પચીસ પ્રકારના બીજગણિત (Algebra) નું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ૩૭ મા અધ્યાયમાં દષ્ટિના ૧૬ પ્રકારના વેગ, શક્તિ, આદિને ગણિતથી નિરૂપણ કરવામાં આવ્યાં છે. ૩૮ મા અધ્યાયમાં ૭૧૪ પ્રકારનાં દર્પણ દ્વારા આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ, પૃથિવી, આદિનું, તથા સૂર્યાદિ ગ્રહ તથા નક્ષત્રોનું સ્વરૂપ, વેગ, ચલન, યુક્ત, આદિ ૩૨ કાર્યોને પ્રત્યક્ષ કરનારું ગણિત બતાવ્યું છે. ૩૯ મા અધ્યાયમાં—પૂર્વ ભાગમાં પર્વતને માપવાનું ગણિત બતાવવામાં આવ્યું છે; અને ઉત્તર ભાગમાં એક પર્વતથી બીજા પર્વતની વચલા ભાગનું માપ કાઢવાનું ગણિત બતાવ્યું છે. ૪૦ મા અધ્યાયમાં ખાણો (mines) ના પ્રમાણનું નિરૂપણ કરીને, બીજા ભાગમાં તેના અંદર રહેલા પદાર્થોના માપની રીતિ ગણિતથી બતાવી છે. ૪૧ મા અધ્યાયમાં દેવશિલ્પ, માનુષશિલ્પ, ગન્ધર્વશિલ્પ, તથા યક્ષ રાક્ષસાદિના શિલ્પને બતાવનાર ૩૭૦૦ પ્રકારના ગણિતનું નિરૂપણ છે. ૪૨ મા અધ્યાયમાં ગ્રાણીઓના ૩૨ પ્રકારના ગ્રાણી ગતિને ગણિતથી બતાવી છે. ૪૩ મા અધ્યાયમાં પૃથ્વી આદિ પદાર્થોના સાક્ષીસ કર્કશ પ્રકારના પરમાણુઓના પ્રમાણને ગણિતથી નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ૪૪ મા અધ્યાયમાં તૃણાદિના, ઋતુને અનુસાર જગાદિ ગ્રહણ કરવાના પ્રમાણને ગણિતથી નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ૪૫ મા અધ્યાયમાં સ્થાવર તથા જંગમ પદાર્થોમાં રહેનાર મચ્છર આદિ સર્વ જંતુઓના ચર્મ, માંસ, તથા રક્તાદિ સમ ધાતુના પ્રમાણને ગણિતથી નિર્ણય કર્યું છે. ૪૬ મા અધ્યાયમાં જરફ, દીત્ય, ઉષ્ણ, વર્ષા, ધૂપ, આદિનું નિરૂપણ છે. ૪૭ મા અધ્યાયમાં વેદશાસ્ત્રમાં બતાવેલા ક્ષિન્ન ક્ષિન્ન રોગોના કારણ ભૂત વિપત્તિ શક્તિથી થતા વિકાર તથા પરિવર્તનનું, તથા રોગોની કાલભેદથી થતી વૃદ્ધિ.

ક્ષય, આદિ સર્વનું વર્ણન છે ૮૮ માં અધ્યાયમાં ચત્ર આદિ ધ્વાન્યોમાં, તથા કેરી, ફનસ, આદિ ફલોમાં, તથા કન્દ, મૂન, આદિમાં જે સિપશક્તિ તથા અમૃતશક્તિ છે, તેનો ગણિતથી નિર્ણય છે ૮૯ માં અધ્યાયમાં તોષમાંથી નિઝેલા લોહપિણ્ડ આદિનો જે વેગ છે તેનું પ્રમાણુ જતાવવામાં આવ્યું છે ૫૦ માં અધ્યાયમાં ભિન્ન ભિન્ન લોહ તથા ભિન્ન ભિન્ન દ્વીપ આદિના અન્તગતે માપવાનું ગણિત જતાવવામાં આવ્યું છે

૨. અનુકંબલુગાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર કાષ્ઠિકક મુનિએ બનાવ્યું છે તેમાં પાંચ અધ્યાય છે તેમાં પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ ભાગમાં ન્યાવર જગમ પદાર્થોના શબ્દ તથા ધ્વનિના ભેદનું પૃથક્ નિરૂપણ કરીને, તમના સન્નતીય, વિગ્નતીય અને સ્વગન ભેદ, તથા સૂક્ષ્મ, અતિ સૂક્ષ્મ, આદિ ભેદનું નિરૂપણ કર્યું છે, અને બીજા ભાગમાં ગતિ, વેગ, રકુટ અને અચકુટ આદિ વિકારનું નિરૂપણ કર્યું છે બીજા અધ્યાયમાં ગમગ્ન શબ્દોને આકર્ષણ કરનાર મ-ત્રાદિનું વર્ણન છે ત્રીજા અધ્યાયમાં પૃથ્વીની, જલ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, આદિમાં જે શબ્દ છે તેનું અને તેના પ્રમાણનું નિરૂપણ છે ચોથા અધ્યાયમાં કોઈ વસ્તુની અદ્ય રહેનાર શબ્દોને આકર્ષણ કરવાની રીતિ જતાવવામાં આવી છે પાંચમા અધ્યાયમાં શબ્દોનો વેગ, ગતિ, પ્રતિબદ્ધ, પાકા ચાનતુ તથા સમાપ્ત થતુ-છત્યાદિનું નિરૂપણ છે

૩. સ્ત્રીલક્ષણશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર શાક્ટાયને બનાવ્યું છે તેમાં ત્રણ અધ્યાય છે પ્રથમ અધ્યાયમાં સ્ત્રીર્ગ તથા પુરૂષર્વર્તી સષ્ટિમાં પહેલી સષ્ટિ સ્ત્રી વર્ગની થઇ છે કે પુરૂષ વર્ગની-એવી યકા કરીને પછી સ્ત્રીર્ગની સષ્ટિનો પ્રથમ નિશ્ચય કરીને, સ્થાવર તથા જગમ પદાર્થોના સૂક્ષ્મ, સ્પૂલ આદિ પ્રમાણનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. બીજા અધ્યાયમાં સર્વ પદાર્થોમાં સ્ત્રીત્વધર્મના હેતુજૂત શક્તિનું નિરૂપણ છે તૃતીય અધ્યાયમાં સ્ત્રીચિહ્નને જાણવાના ઉપાય જતાવ્યા છે

૪. પુરૂષલક્ષણશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર ગાક્ટાયને મનાવ્યું છે તેમાં ત્રણ અધ્યાય છે તેમાં પુરૂષત્વનું ગરણુ જે શક્તિ તથા પુરૂષચિહ્નનો નિર્ણય કરનાર જે ઉપાય તેનું નિરૂપણ છે.

૫. કન્યાલક્ષણશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર બ્રહ્મ મુનિએ બનાવ્યું છે તેમાં મનુષ્યજાતિની સ્ત્રીને મૂળ ન હોવાનું ગરણુ, ૫૦ વીકગુણના ભેદથી સ્ત્રીને મૂળ હોવાનું ગરણુ, તથા પુષ્પ-વતી અને અપુષ્પવતીના સ્વભાવને ઓળખવાનો ઉપાય જતાવ્યો છે ૩૨ પ્રકારની કન્યા ઓના લક્ષણ પછી તેમાં જતાવ્યા છે

૬. શકુનિશાસ્ત્ર—તેના મનાવનાર નર્ગ મુનિ છે તેમાં ૨૨ અધ્યાય છે આ શાસ્ત્રમાં પક્ષીઓના સ્વર, ધ્વનિ, શબ્દ તથા નભાપણુ આદિને આકર્ષણ કરવાના ઉપાય જતાવ્યા છે અને તે સ્વરાદિવી પ્રગ્નઓમાં થનાર યુલ અશુભને જતાવ્યું છે

૭. શિલ્પગાન્ત્ર—આ શાસ્ત્ર કંશ્યપ સપ્તિએ બનાવ્યું છે તેમાં ૨૦ અધ્યાય છે તેમાં યક્ષગિત્તિ, ગન્ધર્વશિત્તિ, દિન્નગશિત્તિ, દિપુરૂષશિત્તિ, અસુરશિત્તિ, દૈવશિત્તિ, મનુષ્યશિત્તિ, આદિ ૩૦૭ પ્રકારના શિત્તિનું વર્ણન છે તથા દ્વરપ્રવેશ, દેવાલય, રાજગૃહ, ગરુડમંત્ર, દીપાલ, અને મડપ આદિ ૧૦૧ પ્રકારની શિલ્પગચનાનું વર્ણન છે અને

સ્વપ, ગયાપુત્ર, મા નિ, મન, વિવર્ત્તમા, ત્વાદ, મનુ, ગાણ, ગિત્વપર્ધન, વરક, રાય, આદિના મનાવેના ૧૦૮૦ પ્રાગના ગિત્વપર્ધન વર્ણન છે.

૮. સૂપશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર સુકેરા મુનિએ બનાવ્યું છે તેમા સાત પ્રકરણ છે તેમા ભ્રમ્ય, ભાજન આદિ ૧૦૮ પ્રકારની સ્ત્રીએ બનાવવાની રીતિ, તથા ૧૦૧ પ્રકારની દામ (સૂપ) મનાવવાની રીતિ, તથા નચાગમા લિન્ન બિન્ન ધ્યાતોમા ગ્રહેનાર લેહનાના ૩૦૦૦ પ્રાગના ભાજન બનાવવાની રીતિ બતાવી છે.

૯. માસિનીશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર ઋષ્યશૃંગ મુનિએ મનાવ્યું છે તેમા ૧૬ અધ્યાય છે તેમા મરિચાદિ સુગન્ધ પુષ્પોની ૩૬ પ્રકારની માગા, હાથી, ઘોડા, સર્પ, કિરીટ (મુગટ), હરિણ, આદિ બનાવવાની રીતિ, તથા નાયક નાયિકાઓની ગૂઢલિપિ, ચારલિપિ, ચોગલિપિ, આદિ ૪૭ પ્રકારના લેખનક્રમ બતાવ્યા છે.

૧૦. પ્રલયશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર ભગવાન શિવકૃપાએ મનાવ્યું છે. તેમા પ્રવૃત્તિ અને પુરત્ત એ ૭ પુરત્તની માત્રિધ્યથી પ્રવૃત્તિમા જગત્કર્ત્તા સિદ્ધ કર્યું છે. અને પ્રવૃત્તિનું સ્પન્દન (ચલન) જ જગત્ છે, અને અસ્પન્દન જ પ્રલય છે તેમા પ્રવ ૬૪ પ્રકારના છે એવો નિશ્ચય કર્યો છે.

૧૧. કાલશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર ભગવાન પાર્શ્વએ મનાવ્યું છે. તેમા નિમેષાદિ કાલ-ભેદાના પ્રમાણ કરીને તત્કાલ જાણના અધિપ તથા પુરુષોના ચોસેક હજાર પ્રકારના શુભ અને અશુભ જાનનો નિર્ણય કર્યો છે.

૧૨. માયાપાદશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર હનુમદ્ વિગ્રહિત છે. તેમા ૨૪ અધ્યાય છે તેમા, નસ્ત્ર, જ્વસ્ત્ર, નમસ્ત્ર, એ ત્રણ ગુણની સામ્યાસરવાને પ્રવૃત્તિ કહે છે, તેજ પ્રવૃત્તિ નવગુણના જોડથી ત્રણ થઈ જાય છે, પછી આઠ થઈ જાય છે, ફરી સહસ્ત્ર થઈ જાય છે, અને અનન નૃષ્ટિ, અનન જ્વિતિ, અનન લવ વાય છે, તે સર્વનું કાગળ એક માયા-રૂપિણી છે—એવા નિશ્ચય કરા છે તેમા પ્રથમ અધ્યાયમા અવ્યક્ત સ્વરૂપનું વર્ણન છે દ્વિતીય અધ્યાયમા તમા સ્પન્દનનું ત્રણ નિરૂપણ કરવામા આવ્યું છે ત્રીજા અધ્યાયમા અનન પ્રવૃત્તિ સ્વરૂપનું ત્રણ જ એવા અધ્યાયમા શુભમેદવી પ્રવૃત્તિના ત્રણ રૂપ છે એવું વર્ણન કર્યું છે પાંચમા અધ્યાયમા શુદ્ધ નત્રપ્રમાણ માયાના ભેદનું નિરૂપણ કર્યું છે. છઠા અધ્યાયમા અનનુ જાના નગરથી જે અરિષ્ટા છે તેના ભેદનું નિરૂપણ છે. સપ્તમ અધ્યાયમા તમાનુ જાના મનુ વિષય ૧૨૭ અષ્ટમ અધ્યાયમા પ્રવૃત્તિના આઠ ભેદનું નિરૂપણ ૧૦ મા ૨૧ પ્રકારના નવ વર્ત્તિઓને અત્ર વચનાની રીતિ મનાવી છે. ૧૧ મા અધ્યાયમા ૫-માણની ગતિનું નિરૂપણ છે ૧૨ મા અધ્યાયમા માયાના પ્રપન્થનું નિરૂપણ છે. ૧૩ મા અધ્યાયમા મિત્ર મિત્ર નન (સા) મનાવવાની ગતિનું નિરૂપણ છે ૧૪ મા અધ્યાયમા માયાનાતિમા આનન્દ નત્ર-નત્ર નિરૂપણ છે ૧૫ મા અધ્યાયમા માત્ર પ્રપન્થનું નિરૂપણ કરનારી ગતિનું નિરૂપણ છે ૧૬ મા અધ્યાયમા માયાના નત્ર-આદિ કષ્ટ ભેદનું નિરૂપણ છે. ૧૭ મા અધ્યાયમા ગતિની ગતિ નત્રિનું નિરૂપણ છે ૧૮ મા અધ્યાયમા

શક્તિની નામક શક્તિનું નિરૂપણ છે. ૨૦ મા અધ્યાયમાં પશ્ચિમી શક્તિનું નિરૂપણ છે. ૨૧ મા અધ્યાયમાં આસુરી આદિ ૩૨ શક્તિનું નિરૂપણ છે. ૨૨ મા અધ્યાયમાં ઇન્દ્ર-આન્તિરૂપ માયાશક્તિનો વિચાર કર્યો છે. ૨૩ મા અધ્યાયમાં ઇન્દ્ર-આન્તિરૂપ માયાશક્તિનું નિરૂપણ છે. અને ૨૪ મા અધ્યાયમાં માયા છે કે નહીં તે ઉપર વિચાર કર્યો છે.

૧૩. ધાતુવાદશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર અશ્વિનીકુમારે બનાવ્યું છે. તેમાં સાત અધ્યાય છે. તેમાં પ્રથમ અધ્યાયમાં સાતમે ધાતુનો વિચાર છે. દ્વિતીય અધ્યાયમાં બનાવટી ધાતુનો નિર્ણય છે. તૃતીય અધ્યાયમાં સૃષ્ટિની મૂલ જે ધાતુ છે તેનો નિર્ણય છે. ચતુર્થ અધ્યાયમાં ધાતુની શુદ્ધિ કરવાનો ક્રમ બતાવ્યો છે. પચમ અધ્યાયમાં ધાતુના સંયોગથી કેવી સૃષ્ટિ થાય છે તેનું નિરૂપણ છે. ૫૪ અધ્યાયમાં સુવર્ણ આદિનું ત્રાંબુ બનાવવાનો, અને ત્રાંબાનું સુવર્ણ બનાવવાનો ક્રમ બતાવ્યો છે. સપ્તમ અધ્યાયમાં ૬૪ પ્રકારની ધાતુઓનું નિરૂપણ છે.

૧૪. વિપવાદશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર અશ્વિનીકુમારે બનાવ્યું છે, અને તેમાં ત્રણ અધ્યાય છે. તેમાં સાધારણ અને અસાધારણ બેદથી ૩૩૨ પ્રકારના બેદનું નિરૂપણ છે. અને તેમના ગુણ, તથા બનાવટી વિષયે તેપાર કરવાની રીત બતાવી છે.

૧૫. ગારુડશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર બદ્ધે બનાવ્યું છે, અને તેમાં ૧૨ અધ્યાય છે. તેમાં મન્ત્રગારુડ, તન્ત્રગારુડ, માયાગારુડ, યક્ષગારુડ, ભૂતગારુડ, વિરૂપગારુડ, સ્તંભનગારુડ, આદિ ૬૪ પ્રકારના બેદોનું વર્ણન છે.

૧૬. ચિત્રકર્મશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર ભીમે બનાવેલું છે. તેમાં ૩૨ અધ્યાય છે. તેમાં નખચિત્ર, કેશચિત્ર, શસ્ત્રચિત્ર, અંગચિત્ર, ભાવચિત્ર, આવૃત્તચિત્ર, શિક્ષાચિત્ર, લોહચિત્ર, આદિ ૧૮૯ પ્રકારનાં ચિત્રનું નિરૂપણ છે.

૧૭. મલ્લશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર મલ્લે બનાવ્યું છે. તેમાં ત્રણ કાષ્ઠ છે. તેમાં બાહુ-યુદ્ધ, મુષ્ઠિયુદ્ધ, દંડયુદ્ધ, અંગબંધનાદિ ૨૪ પ્રકારનાં પાયદલ સેનાનાં યુદ્ધ (પદાતિયુદ્ધ) ને ઉપયોગી દરુદ્રકોટન, ઉદ્ધાટન, ઉલ્લંઘન, વિઘ્નમ્બલ, ચક્રદંડ, અંગદંડ, વક્રદંડ, પરિવર્તન, આવર્તન, વક્ષારક્ષલન, અંગબંધન, સ્તંભબંધન, આદિ ૨૨ પ્રકારની મલ્લક્રિયાનું નિરૂપણ છે.

૧૮. ભરતશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર ગણપતિએ રચ્યું છે, અને તેમાં ૬૪ અધ્યાય છે. તેમાં નાટ્યભરત, દસ્તભરત, ભાવભરત, નેત્રભરત, અભિનયભરત, વાગ્ભરત, ગીત, વાદિ-આદિ ૭૦૦ પ્રકારની ગાવા બજાવવાની કલાઓનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

૧૯. પરકાયપ્રવેશશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર બાલખિલ્ય મુનિએ બનાવ્યું છે. તેમાં જે વડે અણિમા આદિ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય એવા ૩૨ પ્રકારના યોગ બતાવ્યા છે, તેમ કીડી આદિમાં પ્રવેશ કરવાનો ક્રમ પણ બતાવ્યો છે.

૨૦. અશ્વદ્વયશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર અગ્નિવર્મે બનાવ્યું છે. તેમાં સાત અધ્યાય છે. તેમાં દેશબેદથી અશ્વના બેદ બતાવ્યા છે. અશ્વ, વાજિ, ઘોડા, આદિ બેદથી ઉત્તમ, મધ્યમ, અધમ એ ત્રણ બેદ બતાવ્યા છે. એક એક ગતિને લઈને ૨૫ વર્ગનો નિર્ણય

કર્ષો છે અને એક એક વર્ગમાં જે અશ્વ, ઘોડા, આદિ નતિ છે તેમાં આવર્ત, વિવર્ત, દડ, ચામર, કકાલગણ, મસ્તક, આદિ ૧૬ પ્રકારના લક્ષણોની પરીક્ષા જતાવી છે બ્રહ્મ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર જાતિની અતર્ગત જે અશ્વ છે તેમાં અન્ત પક્ષ, મધ્યકોશ, પાદવિન્યામ, મન્દગમન, પગ્નિર્ન, પગવિર્ન વેગ, અતિવેગ, આદિ લક્ષણો બતાવ્યા છે

૨૧. ગજદ્વયશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર કુમારજ્વામીએ બતાવ્યું છે તેમાં ૧૬ અધ્યાય છે બ્રહ્મ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર જાતિના ૧૦ વર્ગના હાથીઓના લક્ષણો તેમાં નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે

૨૨. રત્નપરીક્ષાશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર વાત્સાયન મુનિએ રચ્યું છે તેમાં ૧૬ અધ્યાય છે તેમાં રથલજ, અનિજ અને કૃતક રત્નોને બ્રહ્મ, ક્ષત્રિય, આદિ ચાર વર્ણમાં વિભાગ કરીને, તેમના મુખ, પૃઠ, આદિ ૬ ભાગમાં રસધારા, રસાવર્ત, રસરપદ, રસરેખા, રસવિષ્ણુ આદિ ૨૪ પ્રકારના લક્ષણોની પરીક્ષા કરવાની રીતિ, તથા તેમના ચતુરંગ, વર્તુલ, ત્રિકોણ, આદિના નિર્ણય કર્યો છે અને નીલ, પીત આદિ વર્ણથી ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ ભેદનો નિર્ણય કરીને દૂધ, ધૂમ, તેલ, દ્રાવક, લવણ, પાક, દર્પણ, ઘર્પણ, શાણોત્લેખન આદિથી પરીક્ષા કરવાનું બતાવ્યું છે

૨૩. હન્દ્રજાલશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર વીરબાહુએ રચ્યું છે તેમાં માત્ર પાંચ અધ્યાય છે તેમાં માયાસૃષ્ટિ, યક્ષિણીસૃષ્ટિ, જાલસૃષ્ટિ (પહેલા કહેલા જનનું આ વિશેષ ૩૫ છે), રૂપાન્તર, વર્ણાન્તર, ક્રિયાન્તર, સર્પજાલ, વૃશ્ચિકજાલ, સિંહ, વ્યાઘ્ર, ગજ, અશ્વ, આદિ જાતનું નિરૂપણ થયું છે તેમ જલ, અગ્નિ, શસ્ત્ર, આદિ ૧૬ પ્રકારની ફેરણી વિધાનું પણ નિરૂપણ થયું છે

૨૪. મહેન્દ્રજાલશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર વીરબાહુએ રચ્યું છે તેમાં ૧૦ અધ્યાય છે તેમાં અગ્નિસ્તમ્બન, જનસ્તમ્બન વાતસ્તમ્બન, ગતિસ્તમ્બન, આદિ ૧૧૬ પ્રકારના સ્તમ્બોના નિરૂપણ કર્યું છે

૨૫. અર્ધશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર વ્યાસે બતાવ્યું છે તેમાં ૫૯ કાણ્ડ છે તેમાં ધર્મને અનુસાર ધન પ્રાપ્તિના ૧૦ પ્રકારના ઉપાય પ્રતિપાદન કર્યા છે

૨૬. રાક્ષસશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર અનન્તરથ મુનિએ બતાવ્યું છે તેમાં આઠ અધ્યાય છે તેમાં મૂનપ્રતિ, માયા, અનિદા તામસી, આવગણ અને વિદ્યેષના ભેદથી રાક્ષસોનું નિરૂપણ કરીને સૂર્ય ચન્દ્ર, અગ્નિ વાત, જલ, શિના, આદિ ૬૪ પ્રકારની બાહ્ય રાક્ષસોનું નિરૂપણ થયું છે તેમજ તે સુતાદિનું આકર્ષણ, સંયોજન, સમ્પ્રાપ્ત, સંબંધન, આદિ ૨૫ પ્રકારની ક્રિયાને ઉપયુક્ત મન્ત્ર અને તન્ત્ર આદિના સ્વરૂપનું નર્ણન કરીને, તથા બ્રહ્માણ્ડની અન્તર્ગત સાન કોટિ અદૃશ્ય વસ્તુઓનું નિરૂપણ કરીને, તે રાક્ષસોનું આકર્ષણ, સંઘર્ષણ, સંઘટન, જનપાન, ધાર, પાચન પ્રમાણ, સમર્ગ, આદિ ૮૮ પ્રકારના વિવિધકર્મણું આદિ ઉપાયો બતાવ્યા છે તથા તે રાક્ષસોને તાર મોતવા, ચક્ષુ દુષ્કાર દત્ત્યાદિ કામોમાં પ્રાપ્તિના ૧૦૬ પ્રકારના ઉપાયો બતાવ્યા છે

૨૭. સૌરામિનીકલાશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર માત્ર મહર્ષિએ બનાવ્યું છે તેમા પ્રથમ ભાગમા ચાર અંક (અધ્યાય) છે તેમા ભૂમિ તથા આશમા ગહેના પદાર્થોની ળાસને આકર્ષણ ડગવાનો ઉપાય, તથા સુખ્ય આદિ જર્જમ ગર્જોની આકૃતિ, ભાવ, કર્મ, ગુણ તથા ચેષ્ટા આદિને આ રીતે ડગવાના અથવા ટેપે ઉતારવાના ઉપાયનું નિરૂપણ રીતે, દ્વિતીય ભાગમા ચરીરની અદર ગહેના રક્ત, માસ, અગ્નિ, હૃદય, આદિનો ફોટો ઉતારવાનો ઉપાય બતાવ્યો છે તથા પર્વતાદિ સ્થાનર પદાર્થોની અદર ગહેના પદાર્થોનો ફોટો ઉતારવાનો ઉપાય પણ બતાવ્યો છે

૨૮. શુદ્ધવિદ્યાકંલાપ—આ શાસ્ત્ર આશ્વલાયન મહર્ષિએ બનાવ્યું છે, અને તેમા ૧૬ અધ્યાય છે તેમા, આ પ્રપચ અ અનાદિ છે, કે સાદિ છે, કે સત સિદ્ધ છે, કે અનિર્મિત છે ? બે બનાવેયુ (નિર્મિત) હોય તો ક્યારે, કોણે, અને શા માટે બનાવ્યું છે ? અને બે સ્વત સિદ્ધ હોય તો તેનું શુ પ્રયોજન છે ? તેનો વિચાર કરીને, જીવસૃષ્ટિ તથા ધર્મશ્રુષ્ટિ—એવી બે પ્રકારની સૃષ્ટિ છે, તે સર્વ સૃષ્ટિ સ્વયપ્રકાશ અખણકાંક્ષાને પરમાત્મા છે તેના પ્રકારરુપન્દન માત્રથી બ્રહ્મમા ચામ છે—એવું નિરૂપણ કરીને, જગતની સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, અને લય એ ત્રણ અવસ્થાનું નિરૂપણ કરી આત્માના ભૂમત્વને બાજુવાનો ઉપાય બતાવ્યો છે.

૨૯. બ્રહ્માણડસાર—આ શાસ્ત્ર વ્યાસે બનાવ્યું છે તેમા જેવી રીતે સૂર્યના કિરણ દર્પણમાથી નિરળીને અન્યત્ર પ્રકાશિત થાય છે, તેવી રીતે મૂલ પ્રકૃતિમાથી, પરમાત્માની ધક્ષણ શક્તિનો જે પ્રકાર છે તેના કિરણ રૂપી બ્રહ્માણડસૃષ્ટિ નિકળે છે તેનું, તથા બ્રહ્માણડનો સૃષ્ટિક્રમ, બ્રહ્માણડનું સ્વરૂપ, તેના ભેદ, પ્રમાણ, ભ્રમણ, તેની શક્તિ, આદિનું નિરૂપણ કર્યું છે.

૩૦. અંશુખોપિનીશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર ભરદ્વાજે બનાવ્યું છે તેમા આઠ અધ્યાય છે તેના પ્રથમ ચાર અધ્યાયમા બ્રહ્માણડની અન્તર્ગત કસપ આદિ આઠ સૂર્યમણ્ડલ તથા તેમની રક્તિ, વેગ, ઉજ્જલ, ગતિ, વિન્તાગ, પ્રમાણ, ભાર, (વજન), આદિ ૪૪ લક્ષણોનું નિરૂપણ કર્યું છે અને ઉત્તર ચાર અધ્યાયમા તમ, પ્રગત, વાત, અગ્નિ, વિદ્યુત, જલ, ઔષધિ, અન્ન, વાતુ આદિ સૃષ્ટિને ઉપયુક્ત માત કોટિ કિરણોના કેન્દ્રસ્થાનનું નિરૂપણ કરીને, તે કેન્દ્રમા ફેલાયલા કિરણોની વ્યવસ્થાશક્તિ, પ્રગતશક્તિ, વર્ણરક્તિ, વિદ્યુતરક્તિ, તમ શક્તિ, આદિ ૧૦૦૫ પ્રકારની શક્તિઓને આ રીતે ડગનામા ઉપયુક્ત દર્પણાદિનું, તથા તે કિરણોનું દર્શન, ન્પર્ગન, પ્રમગન, પૃથક્કરણ, વિભજન, આદિને ઉપયોગી ૧૬ પ્રકારની સામગ્રીઓને, તથા તેમના દર્શન આદિ ઉપયોગી ૮૦ પ્રકારના ન્યત્રોને ઢીને, સૂર્યકિરણમા જે શક્તિ છે તેનું લઘુત્વ, ગુરુત્વ વેગત્વ, આદિ શક્તિઓને માપનાના ન્યત્રોને બતાવ્યા છે તેમ પૃથિવી, જન, તેજ, વાયુ, આકાશ આદિમા અત્યન્ત દૂર સ્થિત જનેના સભાસુ આદિને જાણનાના ઉપાય પણ બતાવ્યા છે

૩૧. અણુકૌસ્તુભ—આ શાસ્ત્ર પરાશરે બનાવ્યું છે તેમા ૧૮ તંત્ર (અધ્યાય) છે. તેમા કુણ્ડલિની આદિ અનન્ત સૃષ્ટિમાર્ગમા અનન્ત કોટિ બ્રહ્માણ છે, તે બ્રહ્માણડોના

પ્રમાણ આપી નિર્ણય કરે, તથા એ એ-શ્રદ્ધાપૂર્વક જો, જન, નક્ષત્ર, નદી, નદી, તમાર, માગર ન્યાય અને જગમ્મા, તેનું નિરૂપણ કરીને માયુનું નિર્ણય કરામા આવ્યું.

૩૨. ક્રોમુદી—આ નામ ગોમનાયે મના કરે તેમા ૨૦ અધ્યાય ૭ આજે ધાગળ નગર માયુ માત્ર, તથા નિર્ણય પ્રમાણે માપનાતા ચન્નનું, તથા અપ્પની મરુ જે સાર્થક છે તેનું ચન્ન, પતન, ઉપપત્તિર્ન, આદિ નિર્ણય કરે તેમા આવ્યું.

૩૩. મેરોત્પત્તિપ્રકરણ—આ નામ અગ્નિ મુનિએ રચ્યું છે તેમા ૩૩ અધ્યાય છે તેમા નવ પ્રમાણ મેરના રક્ષણો, ૧૨ પ્રાગની મેધની ક્રિયા, તેમનો ઉત્પત્તિક્રમ, માન, આનાર (નિગ્નતર ક્રિયા), આદિ ૧૦ પ્રાગની ક્રિયા ૬૪ પ્રાગની રીતણી, ૩૩ પ્રમાણની ગતિના તથા નવી ઉત્પત્તિ, ૩૧ પ્રાગના વજ્રપાત, આઠ પ્રમાણના ડગ, તથા મેધની અદર જે જન્તુ દૃષ્ટિ લોક અગ્નિ, વિદા, મોતી, વીગ, આદિના પતનનું જાણ એ સર્વ બતાવે છે.

૩૪. ઉચ્ચપ્રકરણ—આ નામ આંગિરસે મનાવ્યું છે તેમા પ્રથમ ભાગમા ૧૦ અધ્યાય છે તેમા મેરની અદર સૂર્યચંદ્રનો પ્રવેશ થતી અમર મિત્ર મિત્ર ગમ્મિ ઉત્પત્તિ થાય છે, તથા સૂર્યચંદ્રનો મયોગોથી અપ્પર, વેલ્લ, ઉલ્લિલ્લ, આદિની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા અતની ક્રિયા નગર જે ગમ્મિ છે તેમાથી ચન્ન, મોતી, ગુમ્મિ, રાખ, પથ્થર, આદિ ઉત્પત્તિ થાય છે—એવું નિર્ણય કરે છે અને ઉત્તર ભાગમા શ્વેત, રક્ત, કૃષ્ણ, પીત આદિ ૩૦ પ્રાગના ક્રાંતી ઉત્પત્તિ બતાવી છે.

૩૫. આઠગતન્ટ્ર—આ નામ ભરદ્વાજે મનાવ્યું છે તેમા માત્ર અધ્યાય છે તેમા આઠમા જે અધ્યય ૭ તેના અવગમ નિર્ણય કરીને માત્ર પ્રાગના આજ, તથા તેમના મિત્ર મિત્ર સર્ગમા વિમાન તથા તે વિમાન રાખિના જે ધ્યાન—તે સર્વનું નિર્ણય કરે તેમા માત્ર ૭ રાગી તે આજોની અદર જે મમ્મિ, ઉલ્લુ, અને ગેતર છે તેનું, તથા તરન શ્રદ્ધા, તેનું ચન્ન, આદિનું નિર્ણય કરે છે અને આમરાની અદર જે નક્ષત્રમંડલ છે તેની અન્નર્ગત લોક, લેન, સાગ, મધાર અને જગમ આદિનું નિર્ણય કરે છે.

૩૬. લોમમંદ્રાદુ—આ નામ મોગ અધ્યાયનું છે, અને તેને ચિત્રગ્ણાન્યાર્થે મના કરે તેમા ન્યાય અને જગમ પદાર્થોનો તેને જનિતો અન્યાર વિજ્ઞાન કરીને, મોલકના ગિયત કરે. આદિને મુચ્ચાર ન્યાય માત્ર, રગ, દિશા, આચાર, મરુદાર આદિ બાધ તથા માસાર્થ, કાસાર્થ, ગનિ, કન, ગોન, સમ્પ્રદાય, આદિ જોમ વિરોધ નિર્ણય કરે છે.

૩૭. અગતન્ટ્રાદુગીગાન્ટ્ર—આ નામ મલ્લિકે આચાર્યને મના કરે તેમા ૧૦૦ અધ્યાય ૭ તેમા ૧૨ માત્રા આથી અતરે આના-અપ્પની નૃતિ તથા અન્ન માત્રાથી અન્નની રૂપિ ભાગી, ઉત્તર ભાગમા ૩૧૫ પ્રમાણના મરુ, ભરદ્વાજાદિ નિર્ણયના વિજ્ઞાન કરીને, તેમ રીત મળન, શીતનિર્ણય મનિમ વિર્ણવ, મરુનિર્ણવ આદિ પ્રતિષ્ઠા કરે છે.

૩૮. પ્રપચ-ચલહરી—આ શાસ્ત્ર મહર્ષિ વસિષ્ઠજીએ બતાવ્યું છે તેમા ૧૦ અધ્યાય છે તેમા પૂર્વ ભાગમા-જગત્સૃષ્ટિનું કાર્ય, તથા પ્રયોજક આદિનું નિરૂપણ કરીને, ઉત્તર ભાગમા-પ્રપચની સ્વયંસિદ્ધિ મતાવી છે

૩૯. યન્ત્રસર્વસ્વ—આ શાસ્ત્ર મહર્ષિ ભગદ્વાજે મનાવ્યું છે, તેમા આ ૭ અધ્યાય છે તેમા પૃથિવી ઉપર જમણું કરવા યોગ્ય ૩૩૯ પ્રકારના યન્ત્ર, તથા સાગર આદિમા ગુપ્ત રીતે અથવા પ્રત્યક્ષ રૂપે ચાનના યોગ્ય નૌના, ગૌકા, ડોના, જાલા આદિ ૭૮૩ પ્રકારના ચાન (વાહન) તથા દેવ, ગન્ધર્વ, આદિ અન્તઃકિશ્કિમા જમણું કરના યોગ્ય, મન્ત્રનન્તરથી બનાવેલા, ૧૦૧ પ્રકારના વિમાનો, તથા દસ્ય અને અદસ્ય પદાર્થોને આકર્ષણ કરવાનું યન્ત્ર, સુવર્ણ, તામ્ર, આદિને આકર્ષણ કરવાનું યન્ત્ર, શબ્દ, રૂપ, આદિને આકર્ષણ કરવાનું યન્ત્ર-એવા અનેક પ્રકારના યન્ત્ર પ્રતિપાદન કર્યા છે.

૪૦. લૌહતન્ત્ર—આ શાસ્ત્ર શાકુટાયન મુનિએ બતાવ્યું છે તેમા ૩૨ અધ્યાય છે તેમા ભૂસુખ, ભૂગર્ભ, ભૂપૃષ્ઠ, ભૂકોશ, ભૂચક, ભૂપક્ષ, આદિ ૬૪ પ્રકારના પૃથિવીભાગનું નિરૂપણ કરીને તેની ઉપર ગહેલા અનિજ પદાર્થનો ૪ નર્ણુમા વિભાગ કરીને, તથા સ્ત્રી, પુરુષ, નપુસંગ, એવા ભેદ પાડી સ્ત્રીગર્ભ, કલીગર્ભ, વન્ધ્યાગર્ભ, પૂર્ણગર્ભ, સામાન્યગર્ભ, સસર્ગગર્ભ, સજાતીય ગર્ભ, વિજાતીયગર્ભ, બાલગર્ભ, આદિ ૩૦૬ પ્રકારના ગર્ભોનું નિરૂપણ કર્યું છે બાદ ૩૦૭૫ પ્રકારના લોહ તથા તેની અદર જે વર્ણ, ગુણ, લઘુ, આદિ ગુણ છે તેનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

૪૧. કર્માભિસાર—આ શાસ્ત્ર આપસ્તંબ મુનિએ મનાવ્યું છે તેમા ૧૦ અધ્યાય છે તેમા વદોમા કહેલા કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનજપ્તથી ઉપદિષ્ટ જે ત્રૌત, સ્માર્ત, તાન્ત્રિક, આભિયાગિક, આદિ અષ્ટવિધ કર્મ છે તેના તાત્પર્યને પ્રતિપાદન કર્યું છે

૪૨. વાતુસર્વસ્વ—આ શાસ્ત્ર યોગાયન મહર્ષિએ બતાવ્યું છે તેમા ૧૨ અધ્યાય છે તેમા પ્રથમ ભાગમા શરીરની અન્તર્ગત ચર્મ, માંસ, આદિ સાત વાતુનું નિરૂપણ કરીને બીજા ભાગમા બ્રહ્માણ્ડની અન્તર્ગત પાનાનર્ત, અનિજન્ત્ર, ઊદ્રમુખ, આદિ ૪૭ સ્થાનોમા રહેલી શુદ્ધ, અતિશુદ્ધ, સૂક્ષ્મ, અતિસૂક્ષ્મ, વિષ, અમૃત, મૃદુ, કરીન, દ્રાવક, અદ્રાવક, સ્ફુટ, અસ્ફુટ, આદિ ૩૦૯ પ્રકારની ધાતુનું સ્વરૂપ, તેમના વર્ણ, ગુણ, તથા પ્રયોજનનું નિરૂપણ કર્યું છે તેમજ મિશ્રધાતુ, લોહધાતુ કૃતધાતુ, આદિ ૧૦૧ મનાવરી (કૃત્રિમ) વાતુઓનું નિરૂપણ પણ કર્યું છે

૪૩. નામાર્થકલ્પ—આ શાસ્ત્ર અત્રિ મહર્ષિએ બતાવ્યું છે તેમા ૨૪ અધ્યાય છે તેમા પ્રથમ ભાગમા નામ નામ પ્રપચમા પ્રથમ રત્ની ઉત્પત્તિ થઈ છે, કે નામની, કે બનેલી સાથે થઈ છે-એવી ૧૧ રીતે જનસૃષ્ટિ તથા ધર્મગૃષ્ટિ એવી બે પ્રકારની ગૃષ્ટિ મનાવીને, જીવના ભોગને માટે યગ્મેશ્વરે શુદ્ધચતુષ્પાદન મારાને લઈને પ્રથમ રૂપની સૃષ્ટિ કરી, પછી ક્રિયાર્થો મહિમા બતાવનાર ગમ, તૃપ્ત્યુ, હરિ, હર, આદિ રૂપને અનુકૂલ નામ, તથા તુલ્યાનિ રૂપને અનુગુણ અને તે પદોની સક્રિયથી નિ બતાવર્થના બોલનારોની સૃષ્ટિ કરી ૭ પદની જન પોતાના ભોગને માટે જગત્સૃષ્ટિનો જિન્ન બિન્ન રૂપે વિભાગ કરીને, તે વિભાગને અનુસાર ભોગરૂપી જે ક્રિયા તે ક્રિયાનિમિત્ત જે અર્થ તે અર્થના મોધા જે

નામ તેની સૃષ્ટિ કરી. માટે શક્યર્થોવબોધક નામરૂપાત્મક સૃષ્ટિ ઈશ્વરની, અને ક્રિયાર્થોવ-
બોધક નામરૂપાત્મક સૃષ્ટિ શુવની બનાવી છે. અને ઉત્તર ભાગમાં માનુષ્યસ્વરૂપ (વર્ણમાલા-
Alphabet) બનાવી અક્ષરથી લઈ સ્ફાર સુધીના પ્રત્યેક વર્ણોમાં “एकैकवर्ण-
संस्कृतशक्तयः सप्तकोटयः” એ પ્રમાણને અનુસાર સાત કરોડ શક્તિનું નિરૂપણ કર્યું છે,
તથા વર્ણોમાં જેટલી શક્તિ છે તે શક્તિના સયોગથી રૂપસૃષ્ટિ થાય છે, અને તે શક્તિના
વત્તર વર્ણોથી નામસૃષ્ટિ થાય છે એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

૪૮. વાયુતત્ત્વપ્રકરણ—આ શાસ્ત્ર શાક્ટાયત્ને રચ્યું છે. તેમાં ૧૨ અધ્યાય છે.
તેમાં ચોરાશી હરતર વાયુઓનું નિરૂપણ કરીને તેમનાં નામ, ગુણ, વેગ, ગતિ, સૂક્ષ્મ,
આદિ ૩૧૬ પ્રકારના વિધારોનું નિરૂપણ કર્યું છે. અને દશ કરોડ પાંચસે વાતમણડો તથા
તેમાં અણવાદક, લોહવાદક, આદિ વાયુમંડલો તથા મધુર આદિ રસને ઉત્પન્ન કરનારી
વાનશક્તિઓનું નિરૂપણ કર્યું છે, તેમજ વાયુને માપવાનું યંત્ર પણ તેમાં બતાવ્યું છે.

૪૯. વૈદ્યાનર તંત્ર—આ શાસ્ત્ર નારદે બતાવ્યું છે. તેમાં ૪૬૨, વાગ્વ, આદિ ૧૦૧
અગ્નિનું નિરૂપણ કરીને ૧૦૦૭ પ્રકારનાં અગ્નિસ્વરૂપ તથા તેમના ગુણ, પ્રયોગન,
આદિનું નિરૂપણ કર્યું છે.

૫૦. ધૂમપ્રકરણ—આ શાસ્ત્ર નારદે મુનિએ બતાવ્યું છે. તેમાં ૩૯ અધ્યાય છે.
તેમાં અગ્નિસ્વરૂપનો નિર્ણય કરવાને માટે ધૂમને હડાવવાનું દર્શણ, તેલ, યંત્ર, આદિનું
નિરૂપણ કર્યું છે.

૫૧. ઔષધિકંકણ—આ શાસ્ત્ર અત્રિ મહર્ષિએ બતાવ્યું છે. તેમાં સાત અધ્યાય
છે. તેમાં પૂર્વ ભાગમાં દૃશ્ય, અદૃશ્ય, જ્વલન, અતિજ્વલન, આગ-જનિક, આદિ ચાર લાખ
મહોષધિઓનું નિરૂપણ કરીને, ઉત્તર ભાગમાં બૂત, ગ્રેન, પિશાચ, સ્ફલરાક્ષસ, આદિને હડા-
વવાને માટે લાખો કરોડો વર્ષ સુધી મનુષ્ય શરીર રહી શકે તેને માટે, ઔષધિ તથા
શાયસિદ્ધિ આદિનું નિરૂપણ કર્યું છે.

આ પ્રકારની અનેક વિદ્યા તથા ક્ષાનું જ્ઞાન જ આ લોક સંબંધી તથા પરલોક
સંબંધી સુખ આપનાર છે, તેથી વિદ્યાનું અધ્યયન કરવું તે જ બ્રાહ્મણોનો મુખ્ય ધર્મ છે.
બ્રાહ્મણને શરીરના નિર્વાદના સાધનની ન્યૂનતાને લીધે બાળપણમાં કંઈક દરકત પડોચવાનો
સંભવ છે. તેથી તેને પ્રતિબદ્ધનો પગ અધિદાર આપ્યો છે. યાચના કરીને નિર્વાદ કરવો,
પરન્તુ અધ્યયનનો પરિન્યાય ન કરવો, એ શાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ છે. ૬૪ ક્ષામાંથી કોઈ પણ
શીખે તે અત્ર વિના કોઈ પગ જૂઓ મરે નહીં. બાવાનું ઠેકાણું ન હોય, અને ઘરમાં
જાવક અને જાણિક મળી પોણા રૂબ હોય, જતાં ૧૦ વર્ષના નાના જાવકને માટે વિવા-
દની તરતીજ રાખે છે. આ કોઈ બ્રાહ્મણનો ધર્મ નથી. એવી મલિન પ્રગતી દેશની અધો-
ગતિ થાય છે. તને આપવાથી પુણ્ય નથી. માટે વિદ્યા તથા ક્ષાને શીખવી તે જ મુખ્ય
કર્મ્ય છે. વિદ્યા બળવી તે બ્રાહ્મણ માત્રનો ધર્મ નથી, મનુષ્ય માત્રનો ધર્મ છે; અને
સર્વના સુખને માટે છે. જ્યવહારનાં રહીને સર્વને ધર્મનું પાલન કરવાનો શાસ્ત્રનો મુખ્ય
ઉદ્દેશ છે, કાળ કે પ્રાચીન કાલમાં કોઈ એક દુર્વળ મનુષ્ય જ સંન્યાસી થતો હતો.
કેમકે સંન્યાસ અદ્વૈત છે, અને તેથી તેને માટે અદ્વૈત યોગના સંપાદન કરવાની જરૂર
છે. વૈદિક ધર્મમાં શાસ્ત્રની સંખ્યા અદ્વૈત જ છે. તે સર્વનું અધ્યયન કોઈ એક મનુષ્ય જ

કરી ગકે છે અને તેનાથી રીતુ ધર્મ થઈ રહી રાહ રાહ નથી તે કુદિનુ જ થઈ કરી ગકે સુષિસમયમા આહ્વાણાદિ પ્રમાણ તા તા રાત્રી જાતિનિવેદ અધ્યાયમા નિર્ણય કરવામા આરશે

આહ્વાણોમા અધ્યયનાદિની પરપગ દોનાની પઢના પઢાવવાની શક્તિ તથા તિતિક્ષા આદિ સ્વભાવસિદ્ધ છે પૂર્વ જન્મમા જે જે પ્રમાણ મનુષ્યોનુ ધર્માચરણુ તથા જ્ઞાન હોય છે તેને અનુસાર બીજા જન્મમા તેના સમગ્ર જોવામા આવે છે

શમો દમસ્તપ શૌચ શાન્તિરાર્જવમેવ ચ ।

જ્ઞાનવિજ્ઞાનમાસ્તિક્ય વ્રહ્મકર્મસ્વભાવજમ્ ॥ મ૦ ગી૦ અ૦ ૧૮-૪૨ ॥

અર્થ — ચિત્તની શાન્તિ, આહોન્દ્રિયનો નિગ્રહ, શરીર વાણી અને મનથી થતુ તપ, બ્રાહ્મ અને આકરન્તર શૌચ ક્ષમા કુટિલતાનો અભાવ જ્ઞાન (વેદશાસ્ત્રાદિ વિષયનું જ્ઞાન) વિજ્ઞાન (કર્મપ્રણેત્ર વિષયમા યજ્ઞાદિ કરવાની કુશલતા અને જ્ઞાનપ્રણેત્રમા જીવજ્ઞાની એકતાનો અનુભવ ધૃત્યાદિ) આગ્નિમય (સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધા) — આ શમાદિ નવ સત્ત્વગુણના સ્વભાવ વાળી આહ્વાણગતિનુ કર્મ છે અર્થાત્ આહ્વાણગતિ જે કર્મ કરે તે શમદમાનિ યુક્ત જ હોય છે

અન્ય જાતિમા આ ગુણો હોવાનો સભવ છે, કેમકે સત્ત્વગુણ તથા ધર્મશ્રદ્ધા વગેરે સર્વમા હોય છે તથાપિ પૂર્વ જન્મમા કોઈ પણ શરીરમા પ્રેરના ધર્માચરણથી આ જન્મમા આહ્વાણ શરીરને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તે શરીરમા પૂર્વ સમ્પ્રારના બગથી શાસ્ત્રનુ અધ્યયન તથા પ્રપ્ત શબ્દોનુ ઉચ્ચારણ, તથા શ્રદ્ધા આદિ વિશેષ કરીને હોવાનો સભવ છે તેથી પઢાવવાનુ કાર્ય તેને માટે રાખ્યુ ઉપદેશ પણ સપૂર્ણ જ્ઞાન યુક્ત મનુષ્યોને જ પ્રવાને અધિકાર છે અર્ધજ્ઞાની શાસ્ત્રતાત્પર્યને પૂર્ણ રીતે નહીં જાણી લેકોને ઉચ્ચતા માર્ગમ પણ લઈ જાય છે તેથી લેકોને એ સગ્ની નિષ્ઠા થવાનો સભવ નથી, કેમકે અર્ધજ્ઞાન મનુષ્યો બિન્ન બિન્ન રીતે ઉપદેશ પ્રવાથી શ્રોતા લેકોમા ગદા જ વધે છે તે લો સ્વયં અજ્ઞાની હોવાથી સ્વયં તેા નિર્ણય કરી જ સમ્તા નથી, અને કહેનાર બિન્ન બિન્ન રીતે કહે છે ત્યારે લોખને ધર્મસમ્પ્રદ અવશ્ય આવે છે અને ધર્મમાર્ગ પણ ધીમે ધીમે બગડે છે

વૈદિક ધર્મમા પહેલા ધર્મનો નિર્ણય કરવાને માટે વિદ્વાનોની એક સભા રહેતી હતી તેનુ નામ ધર્મિ પર્ગિદ હતુ એ સભામાથી જેઓને અવિમગ આપવામા આવતો હતુ તે જ લેકો ધર્મનો ઉપદેશ કરી શમ્તા હતા ઉપદેશ પૂર્ણ વિદ્વાન સદાચારી નિર્યાય અને સત્ત્વવ્રતા હોય તેની વ્યાસ સદા મ્ત્રી છે ભગવાન વેદવ્યાસે વેદને અનેક રાખ્યા વિભક્ત કરી વેદના જ્ઞાનને યપિ લેકોને જણાવ્યુ અને વૈદિક યુતિનુ તાત્પર્ય મુગણુ ત ધૃતિહાસ દ્વારા પ્રાણી માત્રને સમજાવ્યુ, અને યોગશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્ત બુદ્ધિનિ હતા તે ઉપર ભાષ્ય કરીને મુમુક્ષુ લેકોને કૃતાર્થ કર્યા વ્યાસજી તુલ્ય યોગ્ય વિદ્વાન તથા મદ્યયા થનુ નોદ્યએ એ ભાવથી હાનના સમયના ઉપદેશોને વ્યાસ નામથી કહ્યા છે

કલસ્વરસમાયુક્ત રસભાવસમન્વિતમ્ । મવિ. પુ. ગ્રા. ૫. અ. ૨૧૬ શ્લો. ૯

વુદ્યમાનઃ સદાત્યર્થે ગ્રન્થાર્થં કૃત્સ્નશો નૃપ ।

બ્રાહ્મણાદિપુ વર્ણેષુ ગ્રન્થાર્થં વાચયેન્નૃપ ॥ „ ॥ ૧૦૦ ॥

ય एवं વાચયેદ્રાજન્ સ વિમો વ્યાસ ઉચ્યતે ।

અતોઽન્યથા કથયિતા જ્ઞેયોઽસૌ વક્તૃનામકઃ ॥ „ ॥ ૧૦૧ ॥

અર્થઃ—હે રાજન્ ! મધુર સ્વર તથા રસ તથા ભાવથી યુક્ત તથા ગ્રન્થના ગૂઢ અર્થને સારી રીતે બાળુનાર ગ્રન્થોના તાત્પર્યને જે બ્રાહ્મણાદિ સર્વ વર્ણોને સંભળાવે તે વ્યાસ કહેવાય છે. તેથી અનિરિક્ત કથા કરનાર (વચક) સર્વ વક્તા કહેવાય છે. વેદ-શાસ્ત્ર અર્થાત્ સાંખ્ય, ગોગ, મીમાંસા, વેદાન્ત, ધર્મશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, આદિકોના વેતા હોવા વિના મંપૂર્ણ ગ્રન્થોના અર્થને કોઈ પણ શ્રવણ કરાવી શકે નહીં. માટે પૂર્ણ વિદ્વાન્ જ ઉપદેશ હોવો જોઈએ.

વળી કેટલો પણ વિદ્વાન્ હોય, પરન્તુ તેના આચરણની ખબર પડતી નથી. તેથી ધાર્મિક પરિપક્વ નિર્ણય કરીને તેને આજ્ઞા આપે ત્યારે જ તેને ઉપદેશ દેવાનો હક હોય છે. ખીન્ને કોઈ ઉપદેશ આપવાને અધિકારી નથી. જે વ્યાસ પદવીને યોગ્ય વિદ્વાન્ હોય એવા મનુષ્યની સંખ્યા બહુ થોડી જ હોય છે. તેનાથી ખીન્નું કામ થવું પણ કઠણ છે. તેથી પરંપરાથી આજ્ઞા આવેલા આ ગુણોને જોઈને બ્રાહ્મણોને જ ભણાવવું આદિક કાર્ય કરવાનો નિયમ કર્યો છે. મનુષ્યને સ્વભાવથી ઉપદ્રવ કરનાર દુષ્ટ લોક બહુ હોય છે, તે ચોરાદિ દુષ્ટોથી તથા અન્ય પ્રકારની આપત્તિથી મનુષ્યોની રક્ષા કરવાને માટે મનુષ્યને આવશ્યકતા છે. તેથી ચૌર્ય, તેજ, ધર્મ, કુશલતા અર્થાત્ તત્કાલ પ્રાપ્ત થયેલા કાર્યમાં મોહ વિના પ્રવૃત્તિનું કારણ દક્ષતા, તથા યુદ્ધમાં પાછું ન પડવું, તથા દાન, તથા ઈશ્વરભાવ અર્થાત્ જેના પ્રતિ પોતાની પ્રભુચક્રિત બતાવવી હોય તેને તે બતાવવાનું સામર્થ્ય, આદિક્ષત્રિયોના ગુણોને જોઈ દુષ્ટોથી રક્ષણ દ્વારા પ્રગ્નનું રક્ષણ કરવાનું કાર્ય ક્ષત્રિયોને સોંપ્યું હતું. તેઓ પોતાને ધર્મોપયોગી વેદને ભણી રાજનીતિનું વિશેષ શિક્ષણ લેતા હતા. અને ધનુર્વેદમાં પારંગત થઈને રાજ્યની રક્ષા કરતા હતા.

વળી ભણાવવામાં તથા ઉપદેશ દેવામાં તથા નાના પ્રકારની ધાર્મિક સંસ્થા ચલાવવાના ક્ષયકામાં તત્પર રહેનારને, તથા રાજ્યપાલન કરવાના ક્ષયકામાં દિનરાત વીતાવનારને કૃષ્ણાદિક કરવાનો સમય મળવાનો સંભવ નથી, તે કારણથી ખેતીમાંથી અન્ન ઉત્પન્ન કરવાને માટે તથા વ્યાપારથી ધન ઉપાર્જન કરવાને માટે કૃષિ તથા ગાયોની રક્ષા, વ્યાપારમાં કુશલતા, આદિક શુભવાળી વૈશ્ય જાતિને ખેતી આદિક કામ કરવામાં નિયુક્ત કરી. વૈશ્યમાં ખેતી કરનાર એક જાન, અને વ્યાપાર કરનાર ખીન્ને જાગ છે.

અને મદને ધાર્મિક શિક્ષણ તો મળતું હતું. તેઓ પણ પોતાના ધર્મનું શિક્ષણ લઈને ખીજની સેવા કરવામાં તત્પર રહેતા હતા, કેમકે યોગ્ય રીતે સેવા કરનાર ન હોય તો બ્રાહ્મણાદિ વર્ણે વર્ણોનું કામ બરાબર થવું સંભવિત નથી. તેથી ન્યૂન શુદ્ધિવાળા તથા શરીરમાં મગજના મનુષ્યોને સેવાના કામમાં લગાડ્યા.

આ પ્રમાણે જગત્તો વ્યવહાર બરાબર ચલાવવાને માટે જાણનુસાર કર્મનો નિયમ કર્યો છે. વિશેષ, વેદનું અધ્યયન નહિ કરવાથી બ્રાહ્મણ પતિત થાય છે.

અગ્નિકાર્યાત્પરિભ્રષ્ટાઃ સન્ધ્યોપાસનવર્જિતાઃ ।

વેદં ચૈવાનધીયાનાઃ સર્વે તે વૃપલાઃ સ્મૃતાઃ ॥ પરાશર માધવ૦ અ૦ ૧૨-૩૧॥

અર્થઃ—અગ્નિની ઉપાસનાથી ભ્રષ્ટ થયેલા, તથા સન્ધ્યાવંદનથી રહિત, તથા વેદને નહીં બાણેલા—તે સર્વ વૃપલ અર્થાત્ શૂદ્ર કહેવાય છે. શૂદ્રાદિની સાથે સમાનતા થવી તેનું નામ વૃપલત્વ છે.

તસ્માદ્વૃપલમીતેન બ્રાહ્મણેન વિશેષતઃ ।

અધ્યેતવ્યોઽપ્યેકદેશો યદિ સર્વં ન શક્યતે ॥ પરા. મા. અ. ૧૨-૩૨ ॥

અર્થઃ—માટે શૂદ્ર સમાન થવાના બચવાળા બ્રાહ્મણે વેદનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. જો સર્વ વેદોનું અધ્યયન ન કરી શકે તો તેનો એક ભાગ પણ અવશ્ય બાણવો જોઈએ. બ્રાહ્મણને માટે વેદાભ્યાસની સમાન કાંઈ પણ તપ નથી.

વેદાભ્યાસો હિ વિપ્રાણાં પરમં તપ ઇચ્ચતે ॥ દક્ષ સં૦ અ. ૨ શ્લો. ૩૩ ॥

અર્થઃ—બ્રાહ્મણોને માટે વેદાભ્યાસ ઉત્તમ તપ કહેવાય છે.

વેદસ્વીકરણં પૂર્વં વિચારોઽભ્યસનં જપઃ ।

તદાનં ચૈવ શિષ્યેભ્યો વેદાભ્યાસો હિ પશ્ચથા ॥ ” ॥ ૩૪ ॥

અર્થઃ—પ્રથમ વેદને બાણવો, પછી તેનો વિચાર કરવો, તેની આવૃત્તિ કરવી, તથા નિયમ પૂર્વક જપ કરવો, અને શિષ્યોને તે બાણવવો—એ પાંચ પ્રકારનો વેદાભ્યાસ છે. તેની બરાબર બીજું કાંઈ તપ નથી.

પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાય, અને પાપ વિના શરીરનો નિર્વાહ થાય, એ બનેને લક્ષ્ય રાખી ધર્મનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. પ્રતિગ્રહ લેવો એ બ્રાહ્મણોને માટે ધર્મ કહ્યો છે. પરંતુ આ અધ્યયનમાં જેવી રીતનો નિર્જન્ધ છે તેવી રીતનો નિર્જન્ધ તેમાં નથી. પ્રતિગ્રહ તો અવિદ્યાને માટે ઉપાય બતાવ્યો છે.

દુષ્કૃતં હિ મનુષ્યસ્ય સર્વમન્ને વ્યવસ્થિતમ્ ।

યો યસ્યાન્નં સમરૂનાતિ સ તસ્યાન્નાતિ કિલ્વિપમ્ ॥

પદ્મ૦ પુ૦ સ્વ૦ ૩, અ૦ ૫૬ શ્લો૦ ૧૫, ૬ ॥

અર્થઃ—મનુષ્યનું પાપ સર્વ અન્નમાં જ સ્થિત છે. જે જેનું અન્ન ખાય છે તે તેનું પાપ ખાય છે.

આ પ્રમાણે અન્નાદિ વસ્તુનો પ્રતિગ્રહ કરવો તે દાનાનું પાપ જ લે છે એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. પરંતુ વિદ્વાન્ તપસ્વી પ્રતિગ્રહને પચાવી શકે છે. તેને તે આધા કરી શકતો નથી. તથાપિ બનતા સુધી ઋષિ લોક તેનો સ્વીકાર કરતા નહોતા. તેથી—

પ્રતિગ્રહં મન્યમાનસ્તપસ્તેજોયશોનુદમ્ ।

અન્યાધ્યામેવ જીવેત શિલૈર્વા દોષદૃક્ તયો ॥

મા૦ પુઠં સ્ક૦ ૧૧, અ૦ ૧૭-૪૧ ॥

અર્થ:—તપ, બ્રહ્મતેજ, અને કીર્તિને નષ્ટ કરનાર હોવાથી પ્રતિગ્રહને યોગ્ય ન માનતા હોય તો બ્રહ્માવવાથી તથા યત્ન કરાવવાથી નિર્વાહ ચલાવે એ અનેમા પણ નો દોષ દેખતા હોય તો શિવ વડે નિર્વાહ ચલાવે.

વેતન (પગાર) લઇને બ્રહ્માનાની પણ સામ્રાજ્ય મના કરી છે

મૃદીત્વા વેતનં વેદં યોઽધ્યાપયતિ મૂઢધીઃ ।

અધીતે યો'હિ વા દત્ત્વા તાલુભૌ પાપિનૌ સ્મૃતૌ ॥ સૌ. પુ અ. ૧૦-૪૨ ॥

અર્થ:—જે મૂઢશુદ્ધિ પુરુષ પગાર લઇને બ્રહ્માવે છે તથા જે પગાર આપીને બ્રહ્મા છે તે અનેને પાપી કહે છે

તયોર્મુલ્લગતા વેદા નિન્દિતા સર્વકર્મસુ ।

મુરામાળગત તોયં યથા ભવતિ નિન્દિતમ્ ॥

,, ॥ ૪૩ ॥

અર્થ:—એ અનેના મુખમા ગયેલા વેદ સર્વ કર્મમા નિન્દિત છે જેથી રીતે મદિગના પાનમા રાખેલુ પાણી નિન્દિત (અપવિત્ર) છે, તેની રીતે તે વેદ પણ નિન્દિત જ છે

આ પ્રમાણે ધન આપીને બ્રહ્માવતુ તથા ધન લઇને બ્રહ્માવતુ તેનો નિર્ગેધ કર્યો છે. માટે બ્રહ્માવતુ અથવા યત્ન કરનારો આદિ પણ છોડીને શિવ વડે ચોતાનો નિર્વાહ કરવો (ખેતરોમા પડેલા ધાન્યની ઉખી, બાજરીઉ, આદિ એકઠા કરીને તેનાથી નિર્વાહ કરવો તેનું નામ શિવ છે અને એક એક દાણો પીળીને દાણા એકઠા કરના તેને ઉગ્ર જીવિત્તિ કહે છે. એ શિવથી ઉત્તમ છે) એ અનેમા ગ્રાહનો પ્રતિગ્રહ નથી હોનાથી ઉત્તમ છે પરંતુ આ પ્રકારનું જીવન કરી બ્રહ્માવતુ, બ્રહ્માવતુ, આદિ વ્યવહાર ચલાવનાર કમિન છે. વનમા રહીને તપ કરીને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માત્ર જેને કરી છે તેને માટે તે અવિદ્યા રીક છે. સર્વ કામને માટે પણ અગ્નિનો મંત્રાન બધું કામ છે જે કામમા અન્નાદિનો વિકલ નહોતો અને વનમા ગહેના નપચી સહચારીના નક્ષામા નગ્ન તથા ધનાદ્ય લોક તત્ત્વ ગહેતા હતા તે સમયમા એ જાન બની નહતી હતી આ સમયમા તે બની નહતુ નથી જેની પાને અગ્નિનો ઉપાર છે તેના વર્મશુદ્ધિથી બ્રહ્માવતુ એ જ યોગ્ય છે. બીજા નિર્વોલનાથી ચોતાની ઉચ્ચિતને માટે વેતન લઇને પણ બ્રહ્માને તોપણ તે પાપનું કારણ થઈ નહતુ નથી પરંતુ સહચારીએ પ્રતિગ્રહ વેતની મના છે તેથી તેણે તે લેવાની ઇચ્છા નહી નાખી નહતે જે સહચારીના પિતા આદિ નિર્વોલનાથી અધ્યાપકને કાર્થ આપતા હતા તો તે વેતમા પાપ નથી પરંતુ બ્રહ્માવતુ પુરુષ તેને મળી નહતુ નથી પરંતુ યાચનાશ્રુતિથી અગ્નિ તે અત્યંત નિન્દિત છે

યથ યાચનિકો નિત્યં ન સ સ્વર્ગસ્ય ભાજનમ્ ।

ઉદ્વેજયતિ ભૂતાનિ યથા ચૌરાસ્તથૈવ સઃ ॥

સ્કાં ૫૦ ૧ અં ૨, અં ૫ છોં ૧૩૧, ૨

નરકં યાતિ પાપાત્મા નિત્યોદ્વેગકરસ્ત્વસૌ ॥

॥ ૧૩૨ ॥

અર્થ:—જે રોજ રોજ યાચના કરનાર મનુષ્ય છે તે સ્વર્ગનો ભાગી થતો નથી. જેમ ચોર લોક મનુષ્યોને ઉદ્વેગ કરાવે છે, તેવી રીતે યાચક મનુષ્ય પણ મનુષ્યોને ઉદ્વેગ પમાડે છે. તેવો હમેશાં ઉદ્વેગ કરાવનાર પાપી નરકમાં જાય છે.

મહાણુર્ગરિષ્ઠોઽપિ મહાત્માઽપિ ગિરીન્દ્રજે ।

દેહીતિ વચનાત્સદ્યઃ પુરુષો યાતિ લાઘવમ્ ॥

શિં ૫૦ ૨૦ સં ૩, અં ૨૯-૨૭ ॥

અર્થ:—હું પાર્વતિ ! કોઈ મનુષ્ય ગુણમાં બહુ જ શ્રેષ્ઠ હોય અને મહાત્મા પણ હોય, તથાપિ જો તે કોઈને “મને આપો” એમ મુખથી કહે તો તે મનુષ્ય લઘુતાને પ્રાપ્ત થાય છે. ફરી તેનું શુરુત્વ રહેતું નથી.

હિંસા ચૈવાપરા તૃષ્ણા યાચ્ચાત્મજ્ઞાનનાશિકા ।

પદ્મ ૫૦ ૨૦ ૩, અં ૬૦-૭૦ ॥

અર્થ:—હિંસા તથા તૃષ્ણા તથા યાચના (માગવું) તે આત્મજ્ઞાનનો નાશ કરનાર છે. માટે પોતાને માટે હોય કે બીજાને માટે હોય, તથાપિ યાચના ધણી ખરાબ છે. માગીને ધર્માદા કરવાના ઠેકાદાર થવાને મનુષ્યજન્મ નથી.

મરણાત્પ્રાર્થનાદુઃસ્વપ્નધિકં હિ વિવેકિનઃ ।

ક્ષણિકં મરણાદુઃસ્વપ્નનન્તં પ્રાર્થનાકૃતમ્ ॥ મવિ. પું ૩. ૫૦ અ. ૧-૧૦૮ ॥

અર્થ:—વિવેકી મનુષ્યને મારે માગવાનું દુઃખ મરવાના દુઃખથી પણ અધિક છે. મરવાનું દુઃખ એક ક્ષણ ભરતું હોય છે. યાચનાના દુઃખનો તો કોઈ અંત જ નથી.

જગતાં પતિરર્થિત્વાદ્વિષ્ણુર્વામનતાં મતઃ ।

અધિકઃ કોઽપરસ્તસ્માદ્યો ન યાસ્યતિ લાઘવમ્ ॥ ॥ ૧૦૯ ॥

અર્થ:—જગતના સ્વામી વિષ્ણુ ભગવાન માગવાને માટે જ્યારે બલિની પાસે ગયા ત્યારે વામન થઈને ગયા. જેનાથી મોટા કોઈ નથી તેમને પણ નાના થઈને જવું પડ્યું. માગવાથી કોણ લઘુ થતું નથી ।

દેહીતિ વચનદ્વારા દેહસ્થાઃ પશ્ચદેવતાઃ ।

સદ્યો નિર્ગત્ય ગચ્છન્તિ ધીશ્રીહીશાન્તિકીર્તયઃ ॥ ત્ર. પુ. અ. ૧૩૫-૧૦ ॥

અર્થ:—જ્યારે કોઈ મનુષ્ય “મને આપો” એવું વચન કહે છે ત્યારે તેના દેહમાં રહેલી ધી અર્થાત્ શુદ્ધિચક્રિત, તથા શ્રી અર્થાત્ લક્ષ્મી, તથા શાન્તિ અને

કીર્તિ-એ પાંચ દેવતા તેના દેહમાંથી નિકળી ચાલ્યા જાય છે. અર્થાત્ માગનારમાં શુદ્ધિ-શક્તિ, લક્ષ્મી, લગ્ન, શાન્તિ, અને કીર્તિ કદાપિ રહેતાં નથી. તે વાત સર્વના અનુભવમાં છે. તેની અપકીર્તિ વિના ખીજું કંઈ સાંભળવામાં આવતું નથી.

તાવદ્ગુણા ગુરુત્વં ચ યાવન્નાર્થયતે પરમ્ ।

અર્થો ચૈતુરુપો જાતઃ ક્વ ગુણાઃ ક્વ ચ ગૌરવમ્ ॥ વ્ર. પુ. અ. ૧૩૫-૧૧ ॥

અર્થ:-ત્યાંસુધી મનુષ્ય કોઈની પાસે યાચના કરતો નથી, ત્યાંસુધી જ તેના શુભ અને ગુરુત્વની કિંમત છે. જો મનુષ્ય યાચક બની જાય તો ક્યાં તેના શુભ છે અને ક્યાં તેનું ગૌરવ છે ? અર્થાત્ ફરી તેની કોઈ પણ કિંમત રહેતી નથી.

તાવત્સર્વોત્તમો જન્તુંસ્તાવત્સર્વગુણાયઃ ।

નમસ્યઃ સર્વલોકાનાં યાવન્નાર્થયતે પરમ્ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:-ત્યાંસુધી મનુષ્ય ખીજની પાસે યાચના કરતો નથી, ત્યાંસુધી તે સર્વથી ઉત્તમ છે, અને ત્યાંસુધી સંપૂર્ણ શુભની ખાણ છે, તથા સર્વ લોકોને નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. જે વખતે યાચના શરૂ કરી તે વખતે સર્વ યોગ્યતા નષ્ટ થઈ જાય છે.

શુષ્કસ્ય કીટસ્તાત્સ્ય વહ્નિદગ્ધસ્ય સર્વતઃ ।

તરોરણ્યૂપરસ્થસ્ય વરં જન્મ ન ચાર્થિનઃ ॥ પં. તં. ત૦ ૨ શ્લો. ૮૯ ॥

અર્થ:-યાચકના જન્મ કરતાં સૂકાયેલા કીડાએ આવેલા, ચારે તરફથી અગ્નિ વડે દગ્ધ થયેલા, તથા ઉપર ભૂમિમાં ઉગેલા વૃક્ષનો પણ જન્મ શ્રેષ્ઠ છે. પરંતુ યાચકનો નહીં.

દારિદ્ર્યસ્ય પરામૂર્તિર્યાજ્ઞા ન દ્રવિણાલ્પતા ।

અપિ કૌपीનવાન્ શંશુસ્તથાપિ પરમેશ્વરઃ ॥ મોજ. પ્ર. શ્લો. ૧૦૦ ॥

અર્થ:-યાચના એ દારિદ્રતાની મોટી મૂર્તિ છે, ધનની અલ્પતા એ નહીં. અર્થાત્ જેની પાસે ધન કમી હોય તે દરિદ્રતાની મૂર્તિ નથી, પરંતુ યાચના કરનાર દરિદ્રતાની મૂર્તિ છે. જેમ મહાદેવજીની પાસે માત્ર કૌપીન છે છતાં તેમને કોઈ દરિદ્ર કહેતું નથી, પરંતુ પરમેશ્વર કહે છે. મોટે ધન થોડું હોવાના કારણથી મનુષ્ય દરિદ્ર કહેવાતો નથી, પરંતુ તૃપ્તિથી થઈને આમ તેમ માગતા કરવું તેને જ દરિદ્રતા કહે છે. માગનાર ધન એકદમ કરીને ધનની દરિદ્રતા તો દૂર કરે છે, તથાપિ મન તો તેનું અવશ્ય દરિદ્ર જ રહી જાય છે. મોટે યાચના વડે હવન ચઢાવવાનો નિશ્ચય કરીને વિવાહ કરી કુટુંબ વધારનાર મનુષ્ય અન્યાયી કહેવાય છે.

અદ્રોહેણૈવ ભૂતાનામલ્પદ્રોહેણ વા પુનઃ ।

યા વૃત્તિસ્તાં સમાસ્થાય વિપ્રો જીવેદનાપદિ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૪-૨ ॥

અર્થ:-ત્યાંસુધી આપત્તિદાય આપ્યો નથી ત્યાં સુધી પાતાળે અદ્રોહથી અર્થાત્ શિવ, ઉગ્ર, અસાધિન, આદિ વૃત્તિ વડે, અથવા અલ્પ દ્રોહથી એટલે યાચના આદિ વડે, જે

વૃત્તિ છે તેના સ્વીકાર કરીને જીવન ચલાવવું જોઈએ આ પ્રમાણે જો કે મનુ મહારાજે યાચના રૂપ દ્રોહવૃત્તિની પણ પરવાનગી આપી છે, તથાપિ તે શ્રેષ્ઠ નથી તે કેવળ રિદ્ધાન્ત્ર બ્રાહ્મણની જીવિકાને માટે અધિક કષ્ટ હોય ત્યારે કંપાની કહી છે, કેમકે મનુજી જીવિકા વિષયમાં કહે છે કે —

યાત્રામાત્રપ્રસિદ્ધયથૈ સ્વકર્મભિરર્ગદિતૈ ।

અક્લેશેન શરીરસ્ય કુર્વીત ધનસચયમ્ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૪-૩ ॥

અર્થ:—પોતાની પ્રાણસ્થિતિ માત્ર(યાત્રામાત્ર)ને ઉપયોગી અર્થાત્ કુટુંબનું પોષણ થાય એટલું જ અનિન્દિત એટલે શાસ્ત્રમાં જેની આજ્ઞા આપેલી હોય તેના પોતાના કર્મથી શરીરને ક્લેશ આપ્યા વિના ધન સંગ્રહ કરે એવા જીવિકાના ઉપાયનું મ્થન કરીને આગળ તેના અનિન્દિત જીરમના સાધનને પણ બતાવ્યું છે .

ઋતામૃતાભ્યાં જીવેત્તુ મૃતેન પ્રમૃતેન વા ।

સત્યાનૃતાભ્યામપિ વા ન શ્વવૃત્ત્યા કદાચન ॥ ” ॥ ૪ ॥

અર્થ:—આપતકાલ સિવાયના વખતમાં ઋતથી અથવા અમૃતથી અથવા મૃતથી અથવા પ્રમૃતથી અથવા સત્યાનૃતથી જીવન ચલાવવું, પરંતુ શ્વવૃત્તિનો કદાપિ સ્વીકાર કરવો નહીં

ઋતમુઠ્ઠશિલં જ્ઞેયમમૃતં સ્પાદયાચિતમ્ ।

મૃત તુ યાચિતં ભૈક્ષ પ્રમૃતં કર્પણં સ્મૃતમ્ ॥ ” ॥ ૫ ॥

અર્થ —ઉઠે જ તથા સિનેને ઋત કહે છે યાચના કર્યા વિના પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુ અમૃત કહેવાય છે જે યાચનાથી એકદુ કરવામાં આવે તેને મૃત કહે છે અને જેતી વડે પોતે જે અન્ન ઉત્પન્ન કરે તેને પ્રમૃત કહે છે, કેમકે તેમાં અનેક પ્રાણીઓનું મૃત્યુ થાય છે

સત્યાનૃત તુ વાણિજ્ય તેન ચૈવાપિ જીવ્યતે ।

સેવા શ્વવૃત્તિરાહ્યાતા તસ્માત્તાં પરિવર્જયેત્ ॥ ” ॥ ૬ ॥

અર્થ —વ્યાપારમાં સહ્ય તથા અનૃત બને બોલવું પડે છે તેથી વ્યાપારને સત્યાનૃત કહે છે પોતાના સ્વામીનું તાડન સહન કરવું અને નીચ કર્મ કરવું આદિક સેવાવૃત્તિમાં હોય છે તાડનનું સહન આદિ સ્વાન પણ કરે છે સેવાવૃત્તિ સ્વાનની વૃત્તિની સમાન છે માટે તેને શ્વવૃત્તિ કહી છે બ્રાહ્મણ તેના હમેશા પગિલાગ કરે

આ જીવિકાના સાધનોમાં અપાયિતને અમૃત રૂપ કહ્યું છે તે પછી યાચનાવૃત્તિને શ્રેષ્ઠ માનવાનું કોઈ કારણ નથી

ધર્મસૂત્રમાં કૃષિ આદિ કરવાની પણ આજ્ઞા છે —

કૃષિવાણિજ્યે ચાસ્વયંકૃતે ॥ ગૌ૦ ધ૦ સૂ૦ અ૦ ૧ સૂ૦ ૫ ॥

અર્થ —કૃષિ તથા વાણિજ્ય એ બેને તથા પશુનું પાલન (ચ) પણ, ખીમ્મની પાસે કરાતી જીવિકા ચનાને વળી—

કુસીદં ચ ॥ ગૌ૦ ધ૦ સૂ૦ અ૦ ૧ સૂ૦ ૬ ॥

કીર્તિ—એ પાંચ દેવતા તેના દેહમાંથી નિકળી ચાલ્યા જાય છે. અર્થાત્ માગનારમાં શુદ્ધિ-શક્તિ, લક્ષ્મી, લજ્જન, શાન્તિ, અને કીર્તિ કદાપિ રહેતાં નથી. તે વાત, સર્વના અનુભવમાં છે. તેની અપકીર્તિ વિના ખીજું કંઈ સાંભળવામાં આવતું નથી.

તાવદ્ગુણા ગુરુત્વં ચ યાવન્નાર્થયતે પરમ્ ।

અર્થી ચેત્પુરુષો જાતઃ ક્વ ગુણાઃ ક્વ ચ ગૌરવમ્ ॥ વ્ર. પુ. અ. ૧૩૫-૧૧ ॥

અર્થ:—ત્યાંસુધી મનુષ્ય કાષ્ઠની પાસે યાચના કરતો નથી, ત્યાંસુધી જ તેના શુભ અને ગુરુત્વની કિંમત છે. જો મનુષ્ય યાચક બની જાય તો ક્યાં તેના શુભ છે અને ક્યાં તેનું ગૌરવ છે ? અર્થાત્ ફરી તેની કાષ્ઠ પણ કિંમત રહેતી નથી.

તાવત્સર્વોત્તમો જન્તુંસ્તાવત્સર્વગુણાલયઃ ।

નમસ્યઃ સર્વલોકાનાં યાવન્નાર્થયતે પરમ્ ॥ , ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—ત્યાંસુધી મનુષ્ય ખીજની પાસે યાચના કરતો નથી, ત્યાંસુધી તે સર્વથી ઉત્તમ છે, અને ત્યાંસુધી સંપૂર્ણ શુભોની ખાણ છે, તથા સર્વ લોકોને નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. જે વખતે યાચના શરૂ કરી તે વખતે સર્વ યોગ્યતા નષ્ટ થઈ જાય છે.

શુષ્કસ્ય કીટસ્વાતસ્ય વહ્નિદગ્ધસ્ય સર્વતઃ ।

તરોરપ્યૂપરસ્થસ્ય વરં જન્મ ન ચાર્થિનઃ ॥ પં. તં. ત૦ ૨ શ્લો. ૮૯ ॥

અર્થ:—યાચકના જન્મ કરતાં સૂકાયેલા કીડાએ ખાધેલા, ચારે તરફથી અગ્નિ વડે દગ્ધ થયેલા, તથા ઉપર ભૂમિમાં ઉગેલા વૃક્ષનો પણ જન્મ શ્રેષ્ઠ છે. પરંતુ યાચકનો નહીં.

દારિદ્ર્યસ્ય પરામૂર્તિર્યાઞ્ચા ન દ્રવિણાલ્પતા ।

અપિ કૌપીનવાન્ શંખુસ્તથાપિ પરમેશ્વરઃ ॥ મોજ. પ્ર. શ્લો. ૧૦૦ ॥

અર્થ:—યાચના એ દારિદ્રતાની મોટી મૂર્તિ છે, ધનની અલ્પતા એ નહીં. અર્થાત્ જેની પાસે ધન કમી હોય તે દરિદ્રતાની મૂર્તિ નથી, પરંતુ યાચના કરનાર દરિદ્રતાની મૂર્તિ છે. જેમ મહાદેવજીની પાસે માત્ર કૌપીન છે જતાં તેમને કાંઈ દરિદ્ર કહેતું નથી, પરંતુ પરમેશ્વર કહે છે. માટે ધન થોડું હોવાના કારણથી મનુષ્ય દરિદ્ર કહેવાતો નથી, પરંતુ તૃપ્તિથી થઈને આમ તેમ માગતા કરવું તેને જ દરિદ્રતા કહે છે. માગનાર ધન એકદુ ફરીને ધનની દરિદ્રતા તો દૂર કરે છે, તથાપિ મન તો તેનું અવશ્ય દરિદ્ર જ રહી જાય છે. માટે યાચના વડે હવન ચક્ષાવવાનો નિશ્ચય કરીને વિવાહ કરી કુટુંબ વધારનાર મનુષ્ય અન્યાયી કહેવાય છે.

અત્રોદેયૈવ ભૂતાનામલ્પદ્રોદેણ વા પુનઃ ।

યા વૃત્તિસ્તાં સમાસ્યાય વિમો જીવેદનાપદિ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૪-૨ ॥

અર્થ:—ત્યાંસુધી આપતિકાવ આન્યો નથી ત્યાં સુધી છાહણે અત્રોદયી અર્થાત્ શિવ, ઉગ્ર, અપામિત, આદિ વૃત્તિ વડે, અથવા અલ્પ દ્રોદયી એટલે યાચના આદિ વડે, જે

વૃત્તિ છે તેને સ્વીકાર કરીને જીવન ચલાવવું જોઈએ. આ પ્રમાણે જો કે મનુ મહારાજે યાચના રૂપ દ્રોહવૃત્તિની પણ પરવાનગી આપી છે, તથાપિ તે શ્રેષ્ઠ નથી. તે કેવલ વિદ્વાન્ પ્રાહ્મણની જીવિકાને માટે અધિક કષ્ટ હોય સારે કરવાની કહી છે, કેમકે મનુજી જીવિકા વિષયમાં કહે છે કે:—

યાત્રામાત્રપ્રસિદ્ધયર્થં સ્વકર્મભિરગર્હિતૈઃ ।

અવલેશેન શરીરસ્ય કુર્વીત ધનસંચયમ્ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૪-૩ ॥

અર્થ:—પોતાની પ્રાણરિથિતિ માત્ર(યાત્રામાત્ર)ને ઉપયોગી અર્થાત્ કુટુંબનું પોષણ થાય એટલું જ અતિન્દિત એટલે સાત્ત્વમાં જેની આજ્ઞા આપેલી હોય તેવા પોતાના કર્મથી શરીરને કલેશ આપ્યા વિના ધન સચ્ચ કરે. એવા જીવિકાના ઉપાયનું કથન કરીને આગળ તેવા અતિન્દિત જીવિકાના સાધનને પણ બતાવ્યું છે. '

ઋતામૃતાભ્યાં જીવેતુ મૃતેન પ્રમૃતેન વા ।

સત્યાનૃતાભ્યામપિ વા ન શ્વવૃત્ત્યા કદાચન ॥ ૪ ॥

અર્થ:—આપતકાલ સિવાયના વખતમાં ઋતથી અથવા અમૃતથી અથવા મૃતથી અથવા પ્રમૃતથી અથવા સત્યાનૃતથી જીવન ચલાવવું, પરંતુ શ્વવૃત્તિનો કદાપિ સ્વીકાર કરવો નહીં.

ઋતમુજ્જશિલં જ્ઞેયમમૃતં સ્યાદયાચિતમ્ ।

મૃતં તુ યાચિતં મૈક્ષં પ્રમૃતં કર્પણં સ્મૃતમ્ ॥ ૫ ॥

અર્થ:—ઉગ્ગ તથા શિયને ઋત કહે છે. યાચના કર્યા વિના પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુ અમૃત કહેવાય છે. જે યાચનાથી એકદુ કરવામાં આવે તેને મૃત કહે છે. અને એતી વડે પોતે જે અન્ન ઉત્પન્ન કરે તેને પ્રમૃત કહે છે, કેમકે તેમાં અનેક પ્રાણીઓનું મૃત્યુ થાય છે.

સત્યાનૃતં તુ વાણિજ્યં તેન ચૈવાપિ જીવ્યતે ।

સેવા શ્વવૃત્તિરાહ્યાતા તસ્માત્તાં પરિવર્જયેત્ ॥ ૬ ॥

અર્થ:—વ્યાપારમાં સત્ય તથા અનૃત બંને બોલવું પડે છે. તેથી વ્યાપારને સત્યાનૃત કહે છે. પોતાના સ્વામીનું તાડન સહન કરવું અને નીચ કર્મ કરવું આદિક સેવાવૃત્તિમાં હોય છે. તાડનનું સહન આદિ શ્વાન પણ કરે છે. સેવાવૃત્તિ શ્વાનની વૃત્તિની સમાન છે. માટે તેને શ્વવૃત્તિ કહી છે. પ્રાહ્મણ તેનો હમેશાં પરિભ્રમ કરે.

આ જીવિકાના સાધનોમાં અયાચિતને અમૃત રૂપ કહ્યું છે. તો પછી યાચનાવૃત્તિને શ્રેષ્ઠ માનવાનું કોઈ કારણ નથી.

ધર્મસૂત્રમાં કૃષિ આદિ કરવાની પણ આજ્ઞા છે:—

કૃષિવાણિજ્યે ચાસ્વયંકૃતે ॥ ગૌં ધં સૂં અં ૯ સૂં ૫ ॥

અર્થ:—કૃષિ તથા વાણિજ્ય એ બેને તથા પશુનું પાલન (ચ) પણ, ખીભની પાસે કરાવી જીવિકા ચલાવે. વળી—

કુસીદં ચ ॥ ગૌં ધં સૂં અં ૯ સૂં ૬ ॥

કીર્તિ—એ પાંચ દેવતા તેના દેહમાંથી નિકળી ગયા નય છે. અર્થાત્ ભાગનારમાં શુદ્ધિ-શક્તિ, લક્ષ્મી, લક્ષ્મી, શાન્તિ, અને કીર્તિ કદાપિ રહેતાં નથી. તે વાત. સર્વના અતુલવમાં છે. તેની અપકીર્તિ વિના બીજું કંઇ સાંભળવામાં આવતું નથી.

તાવદ્ગુણા ગુસ્ત્વં ચ યાવન્નાર્થયતે પરમ્ ।

અર્થો ચેત્પુરુષો જાતઃ ક્વ ગુણાઃ ક્વ ચ ગૌરવમ્ ॥ મ. પુ. અ. ૧૩૫-૧૧ ॥

અર્થઃ—ત્યાંસુધી મનુષ્ય કોઈની પાસે યાચના કરતો નથી, ત્યાંસુધી જ તેના શુણ્ણ અને ગુરુત્વની કિંમત છે. જો મનુષ્ય યાચક બની જાય તો ક્યાં તેના શુણ્ણ છે અને ક્યાં તેનું ગૌરવ છે ? અર્થાત્ ફરી તેની કોઈ પણ કિંમત રહેતી નથી.

તાવત્સર્વોત્તમો જન્તુસ્તાવત્સર્વગુણાલયઃ ।

નમસ્યઃ સર્વલોકાનાં યાવન્નાર્થયતે પરમ્ ॥ ૧૨ ॥

અર્થઃ—ત્યાંસુધી મનુષ્ય બીજાની પાસે યાચના કરતો નથી, ત્યાંસુધી તે સર્વથી ઉત્તમ છે, અને ત્યાંસુધી સંપૂર્ણ શુણ્ણની ખાણ છે, તથા સર્વ લોકોને નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. જે વખતે યાચના શરૂ કરી તે વખતે સર્વ યોગ્યતા નષ્ટ થઈ જાય છે.

શુષ્કસ્ય કીટસ્વાતસ્ય વહ્નિદગ્ધસ્ય સર્વતઃ ।

તરોરપ્પૃષ્ઠસ્યસ્ય વરં જન્મ ન ચાર્થિનઃ ॥ પં. તં. ત૦ ૨ શ્લો. ૮૯ ॥

અર્થઃ—યાચકના જન્મ કરતાં સૂકાયેલા કીડાએ ખાધેલા, ચારે તરફથી અગ્નિ વડે દગ્ધ થયેલા, તથા ઉપર જ્વલિમાં ઉગેલા વૃક્ષનો પણ જન્મ એક છે. પરંતુ યાચકનો નહીં.

દારિદ્ર્યસ્ય પરામૂર્તિર્યાઞ્ચા ન દ્રવિણાલ્પતા ।

અપિ કૌપીનવાન્ શંખુસ્તથાપિ પરમેશ્વરઃ ॥ મોજ, પ્ર, ૧૦૦ ॥

અર્થઃ—યાચના એ દારિદ્રતાની મોટી મૂર્તિ છે, ધનની અલ્પતા એ નહીં. અર્થાત્ જેની પાસે ધન કમી હોય તે દરિદ્રતાની મૂર્તિ નથી, પરંતુ યાચના કરનાર દરિદ્રતાની મૂર્તિ છે. જેમ મદદદેવજીની પાસે માત્ર કૌપીન છે છતાં તેમને કોઈ દરિદ્ર કહેતું નથી, પરંતુ પરમેશ્વર કહે છે. માટે ધન થોડું હોવાના કારણથી મનુષ્ય દરિદ્ર કહેવાતો નથી, પરંતુ તૃણાણુ થઈને આમ તેમ માગતા ફરતું તેને જ દરિદ્રતા કહે છે. માગનાર ધન એકદુનું કરીને ધનની દરિદ્રતા તો દૂર કરે છે, તથાપિ મન તો તેનું અવસ્ય દરિદ્ર જ રહી જાય છે. માટે યાચના વડે જીવન ચલાવવાનો નિશ્ચય કરીને વિવાહ કરી કુટુંબ વધારનાર મનુષ્ય અન્યાયી કહેવાય છે.

અદ્રોહૈણેવ ભૂતાનામલ્પદ્રોહૈણ વા પુનઃ ।

યા વૃત્તિસ્તાં સમાસ્થાય ત્રિપો જીવેદનાપદિ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૪-૨ ॥

અર્થઃ—ત્યાંસુધી આગતિપ્રાપ્તિ આગ્યો નથી ત્યાં સુધી પાછાજે અદ્રોહથી અર્થાત્ શિવ, ઉગ્ર, અપારિત, આદિ વૃત્તિ વડે, અથવા અન્ય દ્રોહથી એટલે યાચના આદિ વડે, જે

અધ્યાય ૬.

વર્ણધર્મનિર્ગત—

૨. ક્ષત્રિયધર્મ.

સર્ગ ૧

ક્ષત્રિયધર્મનિરૂપણ.

બ્રાહ્મણધર્મનું નિરૂપણ કરીને હવે ક્ષત્રિયધર્મનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

મજાનાં રક્ષણં દાનમિજ્યાઽધ્યયનમેવ ચ ।

વિષયેષ્વપસક્તિથ ક્ષત્રિયસ્ય સમાસતઃ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૧-૮૧ ॥

અર્થ:—પ્રજાની રક્ષા કરવી, તથા દાન દેવું, તથા યજ્ઞ કરવા, તથા વેદ ભણવા, તથા વિષયમાં અત્યાસક્તિ અર્થાત્ નૃત્ય, ગીત, આદિ અનેક વિષયભોગમાં લાંપટ ન બનવું તે ક્ષત્રિયોને માટે સંક્ષેપથી ધર્મ કહ્યા છે. અત્યન્ત વિષયાસક્ત મનુષ્યને શૌર્ય, પરાક્રમ, આદિ રહેતું નથી. તેમજ તેનું બુદ્ધિબલ તથા શરીરબલ સર્વ ઘટી જાય છે. માટે ક્ષત્રિયોએ જીતેન્દ્રિય રહેવું તે મહાન્ કર્તવ્ય છે. જિતેન્દ્રિય જ પ્રજાને વશમાં રાખી શકશે. જેને પદ્માભિષેક કરેલો હોય તેવા ક્ષત્રિયને રાજા કહ્યો છે, તેથી જે રાજધર્મ છે તેને ક્ષત્રિય-ધર્મની અન્તર્ભૂત બતાવવા.

રાજધર્મમાં પ્રજાનું પાલન કરવું એ જ મુખ્ય ધર્મ છે. પ્રજાનું પાલન કરવાને માટે રાજનીતિનું જ્ઞાન પ્રધાન છે. તે કારણથી પ્રજાપાલન કરનાર રાજા તથા મન્ત્રી આદિ સર્વને માટે પણ રાજનીતિનું વિશેષ જ્ઞાન આવશ્યક છે. તેથી રાજા અને રાજ્યકાર્ય કરનાર મનુષ્યને જ રાજનીતિનો ઉપયોગ છે એમ નથી, પરન્તુ સર્વ પ્રકારના ધર્મનો ઉપદેશ કરનાર આચાર્ય આદિને પણ તેનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. કારણ કે—

લૌકિકં વૈદિકં વાપિ જ્ઞાનમેકમિદં મતમ્ ।

લૌકિકજ્ઞાનહીનસ્ય વૈદિકં નિષ્ફલં ભવેત્ ॥ શાણ્ડિ. સ્મૃ. અ. ૪ ॥

વ્યાસાદ્યા મુનયઃ સર્વે સ્વયં વા ભગવાનપિ ।

લોકજ્ઞાનાનુરોધેન ધર્મસંસ્થાપને ભવેત્ ॥

” ॥ ૫ ॥

અર્થ:—જ્ઞાન ચહાથ લૌકિક હોય કે વૈદિક હોય તોપણ તે એક જ છે. પરન્તુ લૌકિક જ્ઞાનરહિત મનુષ્યને વૈદિક જ્ઞાન નિષ્પ્રયોજન જ થાય છે. વ્યાસાદિ સર્વ ઋષિ લોક

અને સ્વયં લગવાનું પોતે પણ વ્યવહારના જ્ઞાનને અનુસાર જ જગતમાં ધર્મની સ્થાપના કરવામાં તત્પર થયા છે. વ્યવહારના જ્ઞાન વિના ધર્માદિનો ઉપદેશ લોકોને ખાડામાં નાંખી દે છે. બૃહસ્પતિ તથા શુક્રાચાર્ય આદિ આચાર્યોની ગૌરવના નીનિશાસ્ત્રના જ્ઞાનથી હતી. ધર્મ, અર્થ, કામ તથા મોક્ષરૂપ પુરૂષાર્થમાંના કાર્મિક પણ પુરૂષાર્થને સિદ્ધ કરવાને માટે નીતિ-શાસ્ત્ર પ્રધાન ઉપયોગી છે. નીતિશાસ્ત્રના જ્ઞાનરહિત મનુષ્ય યોગ્ય રીતે વ્યવહારકુશલ થવો સંભવ નથી. શાસ્ત્રનો જ્ઞાતા હોવા છતાં પણ વ્યવહારના જ્ઞાનરહિત મનુષ્ય પરમાર્થને સિદ્ધ કરી શકતો નથી. શરીરના પોષણને માટે અન્ન તથા યત્નાદિક વસ્તુની આવશ્યકતા વિરક્તોને પણ હોય છે. તે અન્નાદિક અધર્મથી સંપાદન કરવામાં અધર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે. અને અધર્મથી પાપ પણ લાગે છે. તેટલા માટે ધર્માનુસાર ધન સંપાદન કરવાને માટે પણ નીતિની આવશ્યકતા છે. નીતિ વિના ધર્મની રક્ષા પણ થઈ શકે નહીં. આ કારણથી નીતિ-શાસ્ત્રનું મહત્ત્વ શાસ્ત્રોમાં વિશેષ રૂપે કહેવામાં આવ્યું છે. નીનિશાસ્ત્ર તથા ધર્મશાસ્ત્ર વિરૂદ્ધ લૌકિક લોકોએ રૂઢિ અનુસાર કાર્ય કરવાથી આજકાલ વૈદિક ધર્મ રસાતલમાં પહોંચી ગયો છે. જે મનુષ્ય રૂઢિમાં આગ્રહ વાળો છે તેની અધોગતિ નિશ્ચય જ છે. તે કદાપિ નીતિ તથા ધર્મનું ગ્રહણ કરી શકતો નથી.

વિવાહવ્રતવન્ધાદિકર્મસુ બ્રાહ્મણાદયઃ ।

શાસ્ત્રમાર્ગ પરિત્યજ્ય રૂઢિમાર્ગપરાયણાઃ ॥

કાર્યં કુર્વન્તિ તેષાં વૈ પ્રાર્થના મમ ચાદરાત્ ।

પાપાધિક્ષ્ણુકારાં રૂઢિં ત્યક્ત્વા પુણ્યવિવૃદ્ધિદામ્ ।

કુર્વન્તુ સજ્જના. સર્વે યેન સૌખ્યમવાપ્નુયુઃ ॥

બ્રાહ્મણોત્પત્તિમાર્તેષ્ટ, પૂર્વભાગ પૃ. ૩૦ ॥

અર્થઃ—જે બ્રાહ્મણાદિ વર્ણ શાસ્ત્રમાર્ગનો પરિત્યાગ કરીને વિવાહ, વ્રતબન્ધ, આદિક કર્મ લૌકિક રૂઢિધર્મમાં પરાયણ થઈને કરે છે તે લોકો, બહુ પાપને ઉત્પન્ન કરનારી લૌકિક રૂઢિનો પરિત્યાગ કરીને જે દ્વારા સર્વને સુખ મળે તેવી પુણ્યને વધારનારી શાસ્ત્રીય રૂઢિ અનુસાર સર્વ કર્મ કરે એવી તેમના પ્રતિ આદર પૂર્વક મારી પ્રાર્થના છે.

રૂઢિમાર્ગસ્ય સૂક્ષ્મત્વમવિચાર્યાવુષા જનાઃ

કર્મ કુર્વન્તિ તેષાં વૈ વૈફલ્યં ભવતિ ધ્રુવમ્ ॥

અર્થઃ—રૂઢિમાર્ગના સૂક્ષ્મ તત્ત્વનો વિચાર નહીં કરતાં જે અજ્ઞાની લોક કર્મ કરે છે તેમનું કર્મ નિષ્ફળ જાય છે.

માટે શાસ્ત્રના આધાર વિના યુક્તિપૂર્વક આધાર વિનાની કેવલ રૂઢિ રિવાજનો પરિત્યાગ કરીને યથાર્થ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થવું સર્વનું કર્તવ્ય છે. રૂઢિયુક્ત મનુષ્યને “તું શું કરે છે, તેનો રો આધાર છે ?” એમ પૂછે તો તે કહે છે કે “દમશાનવિવાહયોગ્રામઃ પ્રમાણમિતિ ધૃતિઃ ।” સ્મશાનમાં મરદું બાળનું આદિ કર્મમાં તથા વિવાહકર્મમાં ગ્રામને

ગિવાજ પ્રમાણ છે એવી શ્રુતિ છે, અને “શાસ્ત્રાદૂર્ધિર્વલ્લોચસી, इति स्मृति”-સ્મૃતિ શાસ્ત્રથી રૂઢિ બળવાળી છે એવી સ્મૃતિ છે-એવી પ્રમાણો ઉત્તર આપીને લોકોની આખમા ધૂળ નાખે છે આ પ્રમાણના વ્યવહારથી કેટલાક ક્ષુદ્ર ચિત્તવાળાનો સ્વાર્થ પૂર્ણ થાય છે, તથાપિ ધર્મની તો હાનિ થાય છે માટે કોઈ પણ વિષયમા કોઈ પણ પ્રમાણની રૂઢિનો સ્વીકાર ન કરવો એનું તાત્પર્ય નથી

“ નિરૂલા ” શબ્દ લોકમા પ્રસિદ્ધ છે ત્રણ ફલ એક સ્થાનમા એકત્ર કરવામા આવે તો તેને નિરૂલા કહે છે તેના અર્થને અનુસાર કોઈ પણ જાતના ત્રણ ફળ લઈ શકે છે પરન્તુ સુપ્રસિદ્ધ વેદોના અનુલભને અનુસાર હરગઢ, બહેગ અને આબળા એ ત્રણને જ ગ્રહણ કરવાની રૂઢિ છે તે લેવામા વૈદ્યશાસ્ત્ર પ્રમાણુ પણ છે તેથી શાસ્ત્રીય રૂઢિને જ મનનાન માનવામા આવે છે અને તેનું જ ગ્રહણ કરવું યોગ્ય છે લાલસુ મનુષ્યની મરજી અનુસાર નાગળી, સફરજન, અને ચિડુ એ ત્રણ ફળનું ગ્રહણ થઈ શકતું નથી તેમ કરવું કેવળ અનર્થનું જ કારણ છે તેથી શાસ્ત્રીય રીતનું ગ્રહણ કરીને લૌકિક રૂઢિનો પરિભ્રામ કરવો જોઈએ

રૂઢિનો સ્વીકાર કરવામા બીજા પાપુ નાના પ્રમાણના અનર્થ થાય છે કોઈ એક મનુષ્યે કોઇથી મદતે મારી નાખ્યો ધનનું માગનાર મનુષ્ય બહુ સીધો હતો દેખીતો ગાડો માલમ પડતો હતો એક લોકોનો ખુટો મગનાગના પેટમા ખોસી દબને તેને મારી નાખ્યો હતો કોઇનું ખુન કરનારને પ્રાણાન્તની શિક્ષા થાય છે ફાંસીના દણ્ડથી ખુનીને બચાવવાને તેનું કુટુંબ, મિત્ર, આદિ પ્રયત્ન કરીને અન્ય મનુષ્ય દ્વારા તેને જિખવે છે કે “તે માણસ ગાળ દેતો દેતો મને માગવાને દોડતો આવતો હતો, તેની દષ્ટિ મારી તરફ હતી, તેથી તેને પગમા ઢોકળ વાગી તેથી તે લાગ્યાની શલ ઉપર પડી ગયો, તે એના પેટમા વાગી તેથી તેનું મૃત્યુ થયું, મેં માર્યો નથી, એવું તું કહે એવે તું છૂની જઈશ” એ પ્રકારે કહેવા છતાં પણ તે મિથ્યા ભાષણ કરવાની ના પાડે છે તે મિથ્યા ભાષણ કરવું તે મહાન પાપ છે એમ જણાવે છે સાર તેને ચિખવનાર મનુષ્ય “પ્રાણાત્યયે સર્વધનાપહારે”-પ્રાણનો નાશ થવાના પ્રસંગમા તથા મર્ત્ય ધનનો નાશ થવાના પ્રસંગે મિથ્યાભાષણ કરી શકે છે તેમા પાપ નથી, એમ દૃષ્ટ પ્રયોજન નાગુ પ્રમાણુ તેને સહગારે છે અને તે પ્રમાણુને અનુસાર તેની પાસે મિથ્યા ભાષણ કરવાની તેને ઠેગાવે છે અહીંઆ સસનિષ્ઠા વાળા મનુષ્યને મિથ્યા ભાષણ કરવામા “પ્રાણાત્યયે સર્વધનાપહારે” એ પ્રમાણુ ગણાયુ રૂપ થાય છે આવી રીતે ગાંધીજી પ્રમાણુથી સસનો બાધ જોવામા આવે છે

અને કોઈ કેણે રૂઢિ યથાર્થ પ્રમાણુને પાપુ માધ રી દે છે કેટલા દેશમા બ્યલિચારીનો દુરાચાર સાક્ષી દ્વારા સાબીત થતા છતાં પણ દેસાચાર નિમિત્તથી ગમન તેને દણ્ડ દેતો નથી અહીં બ્યલિચારીને દણ્ડ દેવા એ ધર્મશાસ્ત્રનો નિયમ છે, તેનો દેસાચાર રૂઢિથી માધ થાય એ જમારે ધર્મોત્તમા ગંગા આ દુરાચાર નહીં રચવાથી અપરાધી મનુષ્યને દુરાચારથી હટાવવાને માટે તેને દણ્ડ દે, સારે રૂઢિનો રાગની

આજ્ઞા જ બાધ કરે છે. તેવી રીતે બ્યાં બ્યાં રૂઢિરિવાજની' વૃદ્ધિ થઈ હોય ત્યાં ભાં સર્વ પ્રકારે રાજાજ્ઞા જ ધર્મમાં પ્રગલ્ભ થાય છે. માટે લૌકિક રૂઢિ હમેશાં ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

લૌકિક રૂઢિ અનર્થનું કારણ હોવા છતાં પણ તેનો સ્વીકાર કરવાનું કારણ નીતિશાસ્ત્રથી અપરિચિત હોવું તે જ છે. તેથી દરેક કર્મના પરિણામનું જ્ઞાન આપનાર નીતિશાસ્ત્રનું અધ્યયન સર્વને માટે ઉપયોગી છે.

ધૃતિ ક્ષત્રિયધર્મ"અ. ૬ અન્તર્ગત ક્ષત્રિયધર્મનિરૂપણ સર્ગ. ૧ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬. સર્ગ ૨.

રાજનીતિપ્રશંસા.

નીતિ મધ્યે સામાન્યનીતિ પહેલાં (નીતિપ્રકરણમાં) કહી ચુક્યા છીએ. અને હવે રાજનીતિ કહીએ છીએ.

નીતિશાસ્ત્રની પ્રથમ રચના કરનાર ઇલાહ છે. તે વિષયમાં મહાભારત, શાન્તિ-પર્વના પદ્મ મા અધ્યાયમાં રાજ યુધિષ્ઠિર તથા બીજમજીના અંવાદરૂપ ઇતિહાસ છે. રાજ યુધિષ્ઠિર બીજમજીને પૂછે છે:—હે ભારત ! આ પૃથિવીમાં “રાજ” શબ્દ ને પ્રચલિત છે તે શબ્દની ઉત્પત્તિ કયે પ્રકારે થઈ છે ? આપ એ વિષય મને કહો.

યુધિષ્ઠિરનો પ્રશ્ન સાંભળી બીજમજી બોલ્યા—“ હે યુધિષ્ઠિર ! પહેલાં સત્ય યુગમાં નેવી રીતે રાજત્વ સ્થાપિત થયું હતું તે હું કહું છું, ચિત્ત લગાવીને સાંભળો.

પહેલાં રાજ વા રાજ્ય વા દણ્ડકર્તા કોઈ નહોતું. પ્રજા જ ધર્મની અનુયાયી થઈને પરસ્પર એક બીજની રક્ષા કરતી હતી. હે ભારત ! એ પ્રમાણે એક બીજની રક્ષા કરતા સત્તા સર્વ કોઈ થાકી ગયા. અને તેમનું ચિત્ત બ્રમિત થવા લાગ્યું. હે પુરૂષોત્તમ ! એ પ્રમાણે ચિત્તમાં બ્રમ થતાં જ્ઞાનનો લોપ થવાથી તેમનું ધર્મકાર્ય નષ્ટ થવા લાગ્યું. હે ભરત-ર્ષભ ! બ્રમથી મોહ અને લોભ ઉત્પન્ન થતાં તે લોક અપ્રાપ્ત વસ્તુઓની પણ ઇચ્છા કરવા લાગ્યા. તેથી વિષયવાસના તથા ઇન્દ્રિયસુખ આદિ કામનાઓએ તેમના ચિત્તને આક્રમણ કર્યું. હે યુધિષ્ઠિર ! આ પ્રકારે ભોગલિંગાદિ ઉપસ્થિત થતાં તે લોક અનુરોધ યુક્ત થયા, અને કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યને જાણી શક્યા નહીં, તેથી કરીને તે લોકમાં અગમ્યગમન તથા ભક્ષ્યાભક્ષ્ય અને દોષાદોષનો વિચાર રહ્યો નહીં. હે રાજન ! મનુષ્ય લોક આ પ્રકારે જ્ઞાન હીન થઈને વિષયોમાં આસક્ત થયા. તેથી વેદાદિક નષ્ટ બ્રષ્ટ થવા લાગ્યાં. અને યજ્ઞાદિક કર્મ પણ લુપ્ત થઈ ગયાં. હે પુરૂષસિંહ ! આ પ્રકારે જ્યારે વેદધર્મ લુપ્ત થઈ ગયો, ત્યારે દેવતા લોક ભયભીત થઈને ઇલાહને શરણે જઈ તેમની રત્નિ કરવા લાગ્યા, અને દુઃખિત ચિત્તે હાથ નેડી આ વચન બોલ્યા—હે ભગવન ! મનુષ્યોમાં લોભ તથા મોહ આદિક ઉદય પામવાથી સનાતન વેદધર્મ લુપ્ત થયો છે. તે કારણથી અમે લોકોને ભય પ્રાપ્ત થયો છે. હે ત્રિલોકીનાય ! બ્રહ્માણ તથા વેદો લુપ્ત થવાથી યજ્ઞ આદિક ધર્મ કર્મ પણ નષ્ટ થયાં છે. તેથી અમે લોકો આ સમયે મર્ત્યલોક વાસી મનુષ્ય લોકની સમાન થઈ ગયા છીએ. મર્ત્ય લોક અમારે માટે યજ્ઞમાં આહુતિપ્રદાન કરતા હતા અને યજ્ઞથી તૃપ્ત થઈને અમે જલની વૃદ્ધિ કરીને મનુષ્યોને આનન્દિત કરતા હતા. પરન્તુ આ સમયમાં સંપૂર્ણ કર્મો લુપ્ત થતાં અમે પણ નષ્ટપ્રાય થઈ ગયા છીએ. હે પિતામહ !

આપની કૃપાથી અમે જે કાંઈ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું તે સર્વ નષ્ટ થવા લાગ્યું છે તેથી આ સમયમા જેવી રીતે અમારૂં કલ્યાણ થાય, આપ અનુગ્રહ કરીને તેનું વિધાન કરશે.

લાગુ બાદ સ્વયંભૂ ભગવાન બ્રહ્મા તે દેવતાઓ પ્રતિ બોલ્યા—હે દેવતા લોક ! તમે લોક ભય રાખો નહીં જેથી તમારૂં મંગલ થાય તેવો ઉપાય હું કરીશ પછી પિતામહે પોતાની ભુદ્ધિના પ્રભાવથી મો હજાર (૧૦૦,૦૦૦) અર્ચાત એક લક્ષ અધ્યાયો યુક્ત એક શાસ્ત્ર બનાવી તેમા ધર્મ, અર્થ અને કામનું વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન કર્યું બ્રહ્માએ ધર્મ, અર્થ, કામને ત્રિવર્ગ નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યા અને ત્રિવર્ગથી લિન્ન ફળ દેનાર મોક્ષનું પણ તે શાસ્ત્રમા વર્ણન કર્યું છે તથા, હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! નરી, આન્વિક્ષિકી, વાર્તા, દંતીતિ તથા અનેક પ્રકારની બીજી વિદ્યાઓનું પણ બ્રહ્માએ બનાવેલા એક લક્ષ અધ્યાયમા પૂર્ણ રીતે વર્ણન કરવામા આવ્યું છે.

હે ગજન ! સેવકાની રક્ષા તથા ગજપુરુષોના લક્ષણ, અનેક ઉપાય સહિત જાસુમોને નિયુક્ત કરવા, બ્રહ્મચારી આદિ વેપધારી ગુપ્તચરોને પૃથક્ પૃથક્ રૂપે નિયત કરવા, તથા સામ, દાન, ભેદ, દંડ, તથા ઉપેક્ષા—એ સર્વ વિષય વિસ્તાર પૂર્વક આ શાસ્ત્રમા વર્ણિત થયું છે મત્ર, ભેદાર્થ, મન્ત્રવિબ્રમ, તથા સિદ્ધિ તથા અસિદ્ધિના ફલ તેમા કહેવામા આવ્યા છે ભયયુક્ત, સત્કાર સહિત, તથા ધન પ્રદણ કરીને ઉત્તમ, મધ્યમ, તથા અધમ સધિ પણ તેમા વર્ણવેલી છે ચતુર્વિંશ યાત્રા ૧૧, ત્રિવર્ગવિસ્તાર, ધર્મયુક્ત વિજય, અર્થવિજય, તથા અન્યાય પૂર્વક કર્મોથી અસુરવિજય પણ પૂર્ણ રીતે તેમા વર્ણવ્યા છે.

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ઉત્તમ, મધ્યમ, અને અધમ બધી સેવ, ગટ્ર, કિંદા, બલ, તથા ક્રાત્ર—એ પચ્ચર્મોના સર્વ લક્ષણ વર્ણિત થયા છે પ્રજાશ તથા ગુપ્ત બને પ્રકારની સેના તેમા કહેવામા આવી છે અને અષ્ટવિધ પ્રમશ તથા ગુણ બહુ વિસ્તારથી વર્ણિત છે હે પાણ્ડુપુત્ર ! ગ્ધ, હાથી મોડા, પત્તિ, ત્રિષ્ટિ, નાવિક, ભાર ઉત્તરનાર, દૂત તથા ઉપ-દેષ્ટા આ આઠ પ્રકારના બનના અંગ છે વજ્રાદિઃ તથા અન્નાદિઃ ભોજનવસ્તુ તથા આભિવાગિક કર્મોમા જગમ, અજગમ અર્થાત સ્થાવર—એ બને પ્રજારના વિષ વડે ભોજનની વસ્તુના નિષેધન માનવી પણ મારી નાખે એવા નાના પ્રારના ચૂર્ણ વગેરેના યોગને પણ કહ્યા છે તથા તે શાસ્ત્રમા અગ્નિ, મિત્ર, અને ઉત્તરીની પુરુષોત્તમ લક્ષણ પણ વર્ણવવામા આવ્યા છ વળી ત્રણ, નક્ષત્ર, આદિના માર્ગ, ગુણ, ભૂમિગુણ, મત્ર તથા યત્રો વડે આત્મરક્ષા, તથા ગ્ધનિર્મોહાદિ કર્મોનું અવલોકન કરવું, તથા મનુષ્ય, હાથી અને યોડાનું બન, અને પુષ્ટિને માટે અનેક પ્રકારના ચત્ર, યોગ, નાના પ્રારના વ્યૂહ, ત્રિચિત્ર યુદ્ધમૈત્રય, ધૂમકેતુ પ્રભતિ ઉત્પાત તથા ઉત્તરપાતનું જ્ઞાન, તથા નજીને તીક્ષ્ણ કરવાની વિધિ, તેો ચત્રાવવાની તથા નિશાણુ કરવાની વિધિ પૂર્ણ રીતે વર્ણવી છે.

હે પાણ્ડુપુત્ર ! સર્વ જ્યોતી દૃદ્ધિ, ક્ષત્ર તથા પીજ, આપત ૧૧, મેનાના ગુણકોનું જ્ઞાન, નગાન આદિ વાગના રાત્ર અદિત યાત્રા ૧૨મા ગમન કરવાનું વિધાન, ધ્વજ ૧ પનામ યુત્ત ગ્ધાનિ માર્ગ, મત્રાદિ વડે યત્રોને મોહિત કરવાની વિધિ, ધ્વજાદિ ચર્મ વિષયનું તે શાસ્ત્રમા વર્ણન કરવામા આવ્યું છે યોગ, ગદ્, જગલી બીન, કિંગત, તથા

અગ્નિ લગાડનાર, વિપ દેનાર, તથા કૃત્રિમ પત્ર બનાવનાર પુરૂષો દ્વારા શત્રુઓમાં ભેદ પડાવવો, તથા તેની ખેતી કષાવવી, મંત્ર ઔષધિના પ્રયોગથી લાથી ઘોડાને દૂષિત કરવા, પ્રગ્નને ભય બતાવવો, અનુયાયીઓનો આદર, તથા સર્વના મનમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરીને શત્રુરાજ્યને પીડિત કરવાની વિધિ, સમાંગ રાજ્યની વૃદ્ધિ, હ્રાસ, શાન્તિસ્થાપન, રાજ્ય વધારવું, બલવાન પુરૂષોનો સંગ્રહ કરવો, ઇલાદિ સર્વ વિષય તેમાં વર્ણવ્યા છે.

શત્રુની મધ્યમાં રહેનાર મિત્રોમાં ભેદ, બલવાન શત્રુને યત્નપૂર્વક પીડિત કરવો, સૂક્ષ્મ વિચાર તથા ખલોનો નાશ, શ્રમ (મહત્તયુદ્ધ), શસ્ત્રાદિ ચલાવવાં, દાન, ધનસંગ્રહ, ભૂખ્યાને ભોજન, સેવકોનાં કાર્યોનો નિશ્ચય, સમયને અનુસરી ધનનો વ્યય, મૃગયા આદિ વ્યસનોમાં અનિચ્છા, સાવધાનતા આદિ રાજયુક્ત, શરતા, વીરતા, તથા ધીરતા આદિ સેનાપતિના ગુણ, તથા ત્રિવર્ગના ગુણદોષ તથા કારણ પણ તેમાં વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણવ્યાં છે. નાના પ્રકારની દુરલસન્ધિ(દુસ્ત્રેષ્ટા), અનુયાયી તથા સેવકોની યથાયોગ્ય વૃત્તિ, અવિશ્વાસ તથા સર્વ પ્રકારના પ્રમાદનું વર્જન, અપ્રાપ્ત અર્થનો લાભ, પ્રાપ્ત અર્થની વૃદ્ધિ, તથા વધારેલા ધનનું વિધિપૂર્વક સત્પાત્રને દાન કરવું, યત્તાદિ ધર્મકર્મોમાં દાન, કામ્યદાન, તથા વિપત્તિ આવતાં ધનદાનની વિધિ પણ એ લક્ષ અધ્યાય વાળા શાસ્ત્રમાં વર્ણિત છે.

વળી તેમાં કામ તથા ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતાં દસ પ્રકારનાં વ્યસનોનું પણ વર્ણન છે. તેમાં, ભુગાર, શિકાર, મદ્યપાન, અને સ્ત્રીઓમાં અત્યંત આસક્તિ-એ ચાર વ્યસન કામથી ઉત્પન્ન થાય છે; અને કંઠાર વચન, કુદ્ધ સ્વભાવ, કંઠાર દડ, નિગ્રહ, ક્રોધને વશ થઇ આત્મહત્યા કરવી, અને અર્થદુષણ-એ છ વ્યસન ક્રોધથી પ્રકટ થાય છે. તે શાસ્ત્રમાં યંત્ર બનાવવામાં નાના પ્રકારનું કૌશલ તથા તેની ક્રિયાનું વર્ણન છે. શત્રુઓને પીડિત કરવા, યુદ્ધ માર્ગોને ઠીક કરવા, તથા શત્રુઓનાં શુદ્ધ, ક્ષિત્તિ, આદિ તોડવા, કાંટાયુક્ત લતાઓનો નાશ કરવો તથા કૃષિકર્મની રક્ષા, આવશ્યક વસ્તુઓનો સંગ્રહ, વર્મ(અખતર) તથા તેને નિર્માણ કરવાની યુક્તિ પણ તેમાં કહી છે. હે યુધિષ્ઠિર! તેમાં ઢોલ, મૃદંગ, શંખ, બેરી, આદિ વાજનાં લક્ષણ, તથા મણિ, પશુ, ભૂમિ, વસ્ત્ર, દાસી, તથા સુવર્ણ આદિ છ પ્રકારની વસ્તુઓનો સંગ્રહ, તથા તેમને યોગ્ય બનાવવાનો ઉપાય તથા રક્ષા, સાધુઓનું પૂજન, પંડિતોનો સત્કાર, દાન તથા હોમના નિયમોનું જ્ઞાન, સુવર્ણ આદિ માંગલિક વસ્તુઓનો સ્પર્શ, શરીરને અલંકૃત કરવું, ભોજનનો નિયમ, તથા આસ્તિકતા, આદિ સંપૂર્ણ વિષય તેમાં કહેવામાં આવ્યા છે.

હે ભરતર્ષભ! વિષયનું ઉત્થાપન કરવું, વચનની સત્યતા, સભા તથા ઉત્સવોમાં વચનની મધુરતા, ખ્વજરોહણાદિક ગૃહકાર્ય, સાધારણ પુરૂષ જે સ્થાનોમાં બેસે છે તે સ્થાનોમાં પ્રલક્ષ તથા પરાક્ષમાં જે કાર્યોનું અનુગ્રાન થાય છે તેનું નિરીક્ષણ (અનુસંધાન), બ્રાહ્મણોને અદ્વિગત કરવા, તથા યુક્તિ પૂર્વક દંડવિધિ, અનુભવી તથા સ્વજાતિના પુરૂષના ગુણને અનુસાર તેમની મર્યાદા સ્થાપિત કરવી, તથા પુરવાસીઓની રક્ષા, તથા રાજ્ય વધારવાની વિધિ પણ તે શાસ્ત્રમાં વર્ણવી છે.

વળી શત્રુ, મિત્ર તથા ઉદાસીન પ્રત્યેકમાં ચાર ભેદથી દ્વાદશ રાજમંડલ વિષયક યુક્તિ, ખોતેર પ્રકારના શરીર સંસ્કાર, તથા દેશ, જાતિ અને કુલભેદથી પૃથક્ પૃથક્ ધર્મ

પણ તેમા હજી છે તથા તેમા સર્વ, અર્થ, ભા અને મોક્ષ, અને પ્રાપ્તિ ઉપાય, અર્થનિષ્ઠાના વિવિધ નમૂના જે વર્ણુઆ છે અને દુરિ આદિ દર્શ, માયાયોગ, તથા આતેના જનના દેષ કહેવામા આન્યા છે હે ગાનુ । જે ઉપાયોનુ અનુસરન કરવાથી મનુષ્ય લો- આર્થ પુરોના અનુસરિત શ્રેષ્ઠ માર્ગથી નિશ્ચિનિત થતા નથી તે સર્વ વિવિધ શ્રદ્ધાએ (પિતામહે) યત્નાવેના નીતિનાશ્રમા સર્વુવેના છે

મગજનનઃ આ રાત્ર જનાયા પદ્મી શ્રદ્ધાઽ પ્રવન્ત ચિત્તવી ધન્દ્રાદિઃ દેવતાઓને કહે છે કે —

ઉપકારાય લોકસ્ય ત્રિવર્ગસ્થાપનાય ચ ।

નવનીતં સરસ્વત્યા વૃદ્ધિરેષા પ્રભાવિતા ॥

મ. મા ગા. પ. રાજ. ધ. અ. ૫૧ શ્લો. ૭૬ ॥

અર્થ —મે અર્થ મોક્ષ ઉપર ઉપારુ હજી તથા ત્રિવર્ગને સ્થાપન કરવાને માટે રૂપના નવનીત (નાખણ) સમાન નમન્ત સાગીના નાર રૂપી આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે આ ત્રિવર્ગ નીચે પ્રમાણે છે —

ક્ષય. સ્થાનં ચ વૃદ્ધિશ્ચ ત્રિવર્ગો નીતિવેદિનામ્ ॥ અમરકોગ ॥

અર્થ —નીતિને જાણનાર ક્ષય, સ્થાન અને વૃદ્ધિને ત્રિવર્ગ કહે છે

પાઙ્ગુણ્યગુણસારૈષા સ્થાસ્યત્યગ્રે મહાત્મસુ ।

ધર્માર્થકામમોક્ષાશ્ચ સરુલા હ્યન શુદ્ધિતા ॥

” ॥ ૭૯ ॥

અર્થ —નમન્ત પાણુણ્ય ગુણોના આગ્રહ આ રાત્ર મદ મહાત્માઓમા ગ્રિયત થયે વગી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ જે સર્વ તેમા વર્ણુવેના છે આ પાણુણ્ય નીચે પ્રમાણે છે —

સન્ધિવિગ્રહાસનયાનસંશ્રયદ્વૈધીભાવા પાઙ્ગુણ્યમિત્યાચાર્યાઃ ॥

કૌં અં શાં અધિં ૭ અં ૧ સૂં ૨ ॥

અર્થ —આચાર્ય કહે છે કે ૧ સન્ધિ (alliance), ૨ વિગ્રહ (war), ૩ આસન (strategem), ૪ યાન (march), ૫ નશ્રય (halt), અને ૬ દ્વૈધીભાવ (aid of other kings) એ ૭ ગગનીતિના ગુણ (પાણુણ્ય) છે

ભગવાન્ વિનયે સર્વ પ્રવન્ત આયુ ધની ગણેયુ જાણી પિતામહકૃત એ મહાન્ અર્થવાળા રાત્રને દસ હજાર અધ્યાયમા સંક્ષિપ્ત કર્યું તે નીતિરાસ્ર વેગાલાક્ષ નામની પ્રસિદ્ધ થયુ મહાત્મજીવી બ્રાહ્મણોના દિતમા કુલન એવા ધન્દ્ર તે રાત્રનો સંક્ષેપ કરીને પાંચ હજાર અધ્યાય કર્યા અને તે રાત્ર બાહુદન્તક નામથી પ્રસિદ્ધ થયુ ત્યાર બાદ દેવગુરુ બૃહસ્પતિએ ત્રણ હજાર અધ્યાયમા તેને સંક્ષિપ્ત કર્યું હાનના નમયમા તેને બાહુસ્પત્ય શાસ્ત્ર નામથી કહેવામા આવે છે અસત શુદ્ધિનાન્ યોગાચાર્ય મહાયજ્ઞવી ગુદાચાર્યે તેનો સંક્ષેપ કરીને એક હજાર અધ્યાય કર્યા એ પ્રમાણે અપૂર્ણ ગ્રાણીઓના આયુષ્કાંડની અપતાને અનુસાર મહર્ષિઓએ યોગપોતાની શુદ્ધિના પ્રભાવથી તે રાત્રને સંક્ષેપ કર્યો.

ઇતિ ક્ષનિવર્માન્તર્ગત ગગનીતિપ્રશસા નામક અં ૬ સર્ગ ૭ અમાપ્ત.

અં ૬ સર્ગ ૩.

નીતિશાસ્ત્રના અધ્યાનનું ફલ.

આ પ્રકારના નીતિશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ તથા મહાન ગંભીર પ્રયોજનને નહીં જાણતા લાગતવાસી લોકે તેને નિનાજવિ આપી શુષ્ક વેદાન્ત તથા આડબરી ભક્તિના પ્રચારથી સર્વને કૃતાર્થ કરના લાગ્યા શુષ્ક જ્ઞાન તથા આડબરી ભક્તિ વધતા વધતા ધીમે ધીમે નીતિજ્ઞાન ધટતુ ગયું નીતિજ્ઞાન વગી જવાથી ધર્મગ્ધાના ઉપાય, તથા ના કુશનતા, તથા નાના પ્રયત્નુ વ્યાવહારિક જ્ઞાન, શારીરિક બળ, તથા બુદ્ધિમન ધનન, વિદ્યામય, સમુદાયબળ-સર્વ વગી ગયું આ સર્વ બળ ધટી જવાથી ગુલામીના મહા આવીને ગિર પર સવાર થયા ત્યારે દેશ વિદેશમાં જમને વ્યાપાર કરી ધન સપાદન કરવાનું પણ સામર્થ્ય તથા રતતત્વતા નષ્ટ થવા લાગ્યા. એટલે “ઉત્તમ એતી, મધ્યમ બાન (વાણિજ્ય), નિપિદ્ધ આકરી બીજ નિદાન” એ ચોખ્ખાનો નીતન પ્રકાશ સર્વના હૃદયમાં પ્રકાશિત થયો અને કોઈની પાસે પૈસા હોય તો તે લોક જમીનો કબજે કરવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા જે લોકોની પાસે પૂર્ણ પૈસા હતા તેઓ દિંમત આપી એતીની જમીન વશમાં કરવા લાગ્યા અને થોડા પૈસા વાળાએ એતીની જમીનના શાશ્વત માલિક ખેડુતોને પૈસા ધીગવા શરૂ કર્યા પાપની વૃદ્ધિ થવાથી કોઈવાર દુનળ, કોઈવાર રોગ, કોઈવાર શત્રુનું આક્રમણ, કોઈવાર મસાગના પિવાહ આદિ અવહાર, તથા વૃદ્ધ માબાપના મૃત્યુ નિમિત્ત ભોજન આદિનું ખર્ચ આદિથી ખેડુત લોક દેવુ પૂર કરવાને સમર્થ થાય નહીં, ધનનું વ્યાજ ચઢતુ રહે, અન્તમાં સ્થૂળે દેવામાં જમીન સોંપી દેતી પડે પછી તેજ જમીનને માલિકની નીચે પોતે ખેડે માલિકને વાર્ષિક પૈસા અથવા અન્ન આપવાનો ઠરાવ કરે તેમાંથી એતીનું બીજ, મલુરી, બળદની ગ્ધા, ખાતરનું ખર્ચ, ગળનો કર, માનિયને આપવાને ઠરાવેલું ધન અથવા અન્ન-સર્વ આપતા ખેડુતને ખાવાનું અનાજ પણ બચતુ મુશ્કેલ પડે વર્ષાની ખામી આદિથી જ્યારે કાઠપણ પાક બને નહીં તોપણ ગળનો કર તથા જમીનના માલિકને આપવાના ઠરાવેના પૈસા તેને આપવા જ પડે બીજી સાલમાં પણ વ્યાજ સહિત આપવું અવશ્ય જ છે નહિતો તે લોકને મારવા તથા ધરમાં ઇથ થોડાધણા વાસણકુસણ હોય તે પણ લઇને વેચી દેવા તથા એતીના બગદ પણ વેચી દેવા ફરી બીજી સાલમાં બગદ ખરીદવાને માટે કોઈની પાસેથી ઉધાર લેવા તે આપવાનો કાઠ ઉપાય નહીં અત્ર પાકવા પહેલા ખેતરમાં ધીરનાર રાહ જોતા ગહે છે કાપવાને દિવસે માનિક પોતાનું સાલીઆણું તથા બગદ લેવાને આપેના પૈસા, તથા શાકુમરે ધીરેલા પૈસાનું વ્યાજ લેવાને ખેડુતોને ઘેગ ઉભા રહે છે મિચારા ગરીબ ખેડુત અન્નનો હગલો કરતા જ નાણું લઇ માલિક પોતાનો હિરસો એકએકતોનમાં પાચ પાચ શેર વધારે કરીને તોલ કરી લે છે ફરી બગદના રૂપીઆવાળો તેવી રીતે પોતાના વ્યાજ પૂરતું અનાજ બગદ લાવ કરતા મણમાં ૫-૭ શેર વધારી લઇ લે છે એ એથી બચે તો હગમ, ધોમી, કુલાગ, પાણીવાળી તથા ખેતરમાં જીવ જન્તુના ઉપદ્રવને દૂર કરવાને માટે તન્ન કરનાર તથા વાવવાના મુહૂર્તનો દિવસ આદિ

જતાવનાર ન્યોતિથી આદિ પોતાનો હક લેવાને માટે આવે છે. તે લોકથી છૂટે તો ગોર તથા ગૌશાલા, પાકશાલા, આદિને માટે અનાજ એકઠું કરનાર, સાધુ, વગેરે ભિક્ષુક લોક પણ આવીને ઉભા રહે છે. આ સર્વથી બચેલું અનાજ પણ ખીજનએ ફરોલેલા ભાવે વેચવું પડે છે. તેથી તેમાં પણ પૂરા પૈસા મળતા નથી. જે સાલમાં સારી વર્ષા વગેરે થતાં ફસલ બરાબર પાકી હોય તે વખતે કાંઈ પ્રાંતના ખેડુતોને બે માસનું ખાવાનું અને કાંઈ પ્રાંતના લોકને ચાર માસનું, તો કાંઈમાં છ માસનું ખાવાનું અનાજ બચે છે, તેથી અધિક નહીં. વળી ખેડુત પોતાની સ્ત્રી તથા છોકરાં તથા છોકરીઓ સાથે મહેનત કરે છે તેનો તો કાંઈ હિસાબ નથી. દેવુ ઉતારવું તો દૂર રહ્યું, તેથી લેણદાર તો દર સાલ પોતાના વ્યાજનું અન્ન લેતા જ જાય છે. ત્યાંસુધી તે ખેડુત છે ત્યાંસુધી તે લેતો રહેશે. ખેડુત બિચારો બાકા છ મહિના મળુરી કરવા જાય. હિંદુસ્તાનમાં કાંઈ દેશમાં દસ કલાક મળુરી કરવાથી મોંઘવારી સમયમાં પણ કાંઈ દેશમાં એક આનો મળુરી કાઠમાં બે આના, કાંઈ દેશમાં ત્રણ આના પણ છે. છ આના કાંઈ એક દુર્લભ સ્થાનમાં છે. સ્ત્રીઓને તેથી પણ કમી મળે છે. કેટલાક દેશમાં મળુરીના પૈસાને બદલે અન્ન જ આપવામાં આવે છે. તે લોક એક શેર અથવા દોઢ શેર અનાજ આપે છે. તેમાં પણ સ્ત્રી અને છોકરાંને થોડું આપે છે. સ્ત્રી તથા પુરુષ તથા મોટાં છોકરાં મળી સાડાત્રણ કે ચાર શેર કમાય છે. સારા ઘરનો પરિવાર તેટલામાં નિર્વાહ ચલાવે છે. તેલ, તમાકુ, મીઠુ, મરચુ, વગેરે પણ એમાંથી જ છે. આટલી મળુરી પણ હમેશાં મળતી નથી. તે વખતે તેમની સ્થિતિ પ્રાણીની સાથે ભુગાર જ છે. દક્ષિણ આદિ કેટલાક દેશમાં પુંવાડીઆ આદિ નાના પ્રકારની વસ્તુનાં પત્તાં ઉઘાળીને ખાય છે. તે વખતે કાંઈ દસ્તાના રોગથી મરી જાય છે. અને મારવાડ આદિ કેટલાક દેશમાં એક જાતનું ઘાસ હોય છે તેમાં સકરેટી અને ખંખૂઆ આદિનાં ખીજ મીલાવીને તેની રાટી બનાવી ખાય છે. મળુર પણ કેટલાક દેશમાં પ્લાલણુદિના ઘરમાં જ વિશેષ હોય છે. ઉતરતી જાતિના મનુષ્ય તેના ઘરમાં જાય તો ઘર બ્રષ્ટ થશે માટે તે બિચારાને તે મળુરી મળતી નથી. તેને તો ખેતરની જ મળુરી મળે છે. બાકી સમયમાં તેને માટે તો માળા જ છે. આ પ્રમાણે ભૂખે મરતા મળુરી કરવાને માટે દેશાન્તરમાં જતા રહે છે. ત્યાં પણ અહીંના જમીન માલિકાની તુલ્ય હિંદુસ્તાનના મિત્તી લોક મળે છે, અને ત્યાં પણ બરાબર પ્રાણુ લે છે. આ પ્રમાણે મરણ પર્થન્ત દુઃખી થઈને મરે છે. ઉત્તમ ખેતી કરનારની આ દશા છે. પૂર્વ કાલમાં અન્નનો વિક્રય થતો નહોતો.

પ્રાણાન્ વા એપ વિક્રીણીતે યસ્તિલ્લાન્વિક્રીણીતે ॥

બોધા૦ સ્મૃ૦ પ્રશ્ન૦ ૨ અ૦ ૧, શ્લો. ૭૮ ॥

અર્થ:—જે ડાંગર આદિ અન્નનો વિક્રય કરે છે તે પોતાના પ્રાણુનો જ વિક્રય કરે છે, કેમકે અન્ન મર્ચ પ્રાણીઓના પ્રાણુરક્ષણને માટે બનાવ્યું છે. તેને ઇચ્છાનુસાર પ્રાણીઓને વહેંચી દેવુ જોઈએ. તેને વેચીને ધન કમાવવાની ઇચ્છા કરનાર પાપના ભાગી થાય છે.

પિતૃન્ વા એપ વિક્રીણીતે યસ્તિલ્લાન્વિક્રીણીતે ॥

,, ॥ ૭૭ ॥

અર્થ:—જે તલનો વિક્રય કરે છે તે પોતાના પિતરોનો જ વિક્રય કરે છે, કેમકે

પિતૃ મંત્રી શ્રાદ્ધ આદિ-કર્મમા તાનો ઉપયોગ કે તેથી તેો વેચના ને પિતૃને વેચના સમાન કહ્યું છે.

આ પ્રમાણે ધર્મશાસ્ત્રમા અન્ન વેચનાની મના કરી છે કોઈ ખેડુતને કોઈ વસ્તુની આવશ્યકતા હોય તો તે અન્નની સાથે તેનો બદલો કરી વેચે. બાબી અન્ન કોઈને વેચતા નહીં જેને જોઈએ તે લોક ખેતીવાળાના પ્રમાણી મફત લઈ જતા હતા તેના બદલામા તે લોક ખેડુતને ખેતીમા ઉપયોગી મદદ માત્ર ગ્તા હતા અને ગમ્મના ધને માટે અન્નનો કોઈ ભાગ ખેડુતને આપવો પડતો હતો.

તે સમયમા સ્વયં હા જોડી ખેતી ગ્તા માત્ર જમીનના માલિક ગડેતા હતા અને ખીજા કોઈ જમીન ગમ્મી ખેતી કરના તો ખેડુતનું સર્વ ખર્ચ તથા ખાનપાનનું ખર્ચ પણ કાઢી આપ્યા બાદ જ હિરસો લઈ શકતા હતા કૃષિકારોનો એક એક સઘ મળી હજારે એકર અથવા વીંચા જમીનમા નાના પ્રાગ્ના અન્નની ખેતી ગ્તા હતા અને બગદ તથા પશુની અધિક સખ્યા ને લોક પામે ગહેતી હતી તેથી તેમને દૂધનું સુખ વિશેષ ગહેતું તે કાળની ખેતીને ઉત્તમ કહી છે પરન્તુ હાનના સમયમા ખેતી મોતની નિશાની છે.

“ ઉત્તમ ખેતી ” એ વચન એક પ્રકારના આગસુ લેવાના પણ વચન છે કેમકે ખેતીથી અનિરિક્ત વ્યાપાર તથા શિલ્પાદિક કર્મમા ખેતી કરતા અધિક શુદ્ધિ તથા ઇલ-મની આવશ્યકતા છે તેથી તે પ્રયત્ન પૂર્વક શીખવું પડે મન્દશુદ્ધિ ઉત્સાહશૂન્ય પ્રારબ્ધને દોર આપી મગ્વાને માટે તયાર થયેના લોકોને માટે ખેતીથી અતિરિક્ત કોઈ પણ સાધન નથી, કેમકે તેમનામા શુદ્ધિની મન્દતા, સભ્યતાનો અભાવ, અમ્વતન્ત્રતા, તથા લક્ષ્મીનો અભાવ ગેરે વિશેષ જોવામા આવે છે.

શિલ્પ, કલાકૃતિશન તથા વ્યાપાર આદિમા જે લોક પ્રીણ છે તે લોક આજકાલ સર્વ શુભ સપત્ર તથા ધનવાન જોવામા આવે છે તે દેશોમા પણ ખેતી કરનાર છે ખેતી વિના અન્નની ઉત્પત્તિ થતી નથી ખાવામા અન્ન જ ઉપયોગમા આવે છે સોનું ચાંદી કોઈ પણ ખાતુ નથી પરન્તુ તે દેશોમા ખેડુતને સર્વ પ્રગ્ન પોતાના મિત્ર સમજે છે અને તેમને સર્વ પ્રકારની મદદ આપીને તેમની રક્ષા કરે છે તેથી તે લોકોને હિંદુસ્થાનના ખેડુતોની પેઠે ભુખે મરી નાસી જવું પડતું નથી અહિંના શ્રીમત લોક તેમને પ્રારબ્ધ મલગાની લાતથી મર્દન ગ્તા ગહે છે તેથી અહિંના ખેડુતોની ઉન્નતિ થતી નથી ખેતી કરનારને વેશ્યગતિમા ગણ્યા છે તે લોકોને પણ વેદશાસ્ત્ર આદિ ભણવાનો અધિકાર છે છ વર્ષના બાલકો પણ તેમના કામમા લાગે તો તેઓ ભણે ક્યારે? તેમનું શરીર સ્વચ્છ રાખવામા પણ આવતું નથી જૂના ફટેલા કપડા સિવાય તેમની પાસે કપડા પણ હોતા નથી.

નીતિશાસ્ત્રના તરનને નહીં જાણનાર લોકે કલા, વિદ્યા, આદિના અભ્યાસને છોડી જે સમયથી જમીનદારોએ જમીન પર પોતાનો જન્મહક ઠરાવી ખેડુતોના હક છીનાવી લીધા છે ત્યાંથી અહીં દુર્ગતિ થઈ છે જે સ્થાનમા દિગ્ગતા આવી છે ત્યાં ચોરી આદિક વધવાથી અધર્મનું પણ આનું થવાનું જેનું પેટ ભૂખ્યું છે તેમની આગળ ધર્મનો બડબડાટ કરવો નિષ્પ્રયોજન છે જે સ્થાનમા અધર્મે ધર વસાવ્યું છે ત્યાં સર્વસ્વનો નાશ જ થાય છે.

અહિંસા મોટા મોટા સમર્થ લોક પણ બુદ્ધિમતાની સાથે કાર્યક્ષેત્રમાં ફૂટી પડે છે, પરંતુ તેમને નીતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન લેશ માત્ર પણ નથી. આ જગતમાં સર્વ એક-પ્રકારના મનુષ્ય નથી. સન્માર્ગિક (moral), સામાજિક (social), શિક્ષણ સંબંધી (educational), તથા રાજનૈતિક (political), તથા આધ્યાત્મિક (spiritual)—એ સર્વની ઉન્નતિને માટે ઇચ્છા રાખનાર લોક હોય છે. તે લોકોમાં કોઈવાર પરસ્પર વિરોધ ઉત્પન્ન થવાનો પણ સંભવ છે. તે લોકોમાં કોઈને પણ કલેશ ઉત્પન્ન કર્યા વિના તથા કોઈના પણ ધર્મમાં વિધ્ન નાંખ્યા વિના પોતાના કાર્યને સિદ્ધ કરનાર મનુષ્ય કાય કુશલ ગણવામાં આવે છે. ભિન્ન ભિન્ન રૂચિવાળા લોકોમાં લગાઇ થવાથી કાર્યમાં હાનિ થાય છે. તેથી પૂર્વકાલના રાજા વગરે સામર્થ્યવાળા હોવા છતાં પણ તેમણે દક્ષિણ દેશમાં માતુલ કન્યાના વિવાહ, મધ્ય દેશમાં કુંભારાદિનો ગોમાંસલક્ષણાદિ, તથા ઉત્તર દેશમાં રજસ્વલાસ્પર્શનાદિકનું નિવારણ કરવામાં ભેર દીધું નથી, કારણ એ સર્વ અન્યાય હોવા છતાં પણ ધણા વખતથી ચાલી આવેલી વાતને ફર કરવાને માટે પ્રયત્ન કરવામાં લોકોમાં અવસ્ય અશાન્તિ ફેલાઇ જાય છે, અને કુટ પણ પડે છે. કુટ તો વિરોધીને માટે ઉપકારી થાય છે.

સંપાદકનીતિ તથા સંરક્ષકનીતિ એવા રાજનીતિના બે વિભાગ છે. રાજ્ય તથા ધનાદિક સંપાદન કરવામાં જે ઉપયોગી નીતિ છે તેને સંપાદકનીતિ કહે છે, અને પ્રાપ્ત થયેલા રાજ્યાદિની રક્ષા કરવામાં જે ઉપયોગી નીતિ છે તે સંરક્ષકનીતિ કહેવાય છે. તેના સામાન્ય ભેદ બહુ છે.

તેથી રીતે આ લોક સંબંધી કાર્યમાં ઉપયોગી તથા પરલોક સંબંધી સુખમાં ઉપયોગી ધાર્મિકનીતિ આદિ બહુ પ્રકારની વ્યાવહારિક નીતિ પણ છે. આ પ્રકારની નીતિમાં નિપુણતા શૂન્ય કાર્યકર્તા, લોકોની ધનસંપત્તિ બાબતમાં પ્રથમ આઘાત પહોંચાડે છે. બાદ વિરોધીને જાગૃત કરે છે. તેમાં જાતિમાં તથા ધર્મમાં નાના પ્રકારના કલહ પણ ઉત્પન્ન કરાવે છે. કુટ પાડે છે. પ્રજામાં ઉન્માદ તથા ઉન્નૃપ્પલતા પણ વધારે છે. તેથી મનુષ્યોને નીતિ અનુસાર જ હુમેશાં કાર્ય કરવું યોગ્ય છે. નીતિશાસ્ત્રના અનેક ભાગ હોઇ જૂદી જૂદી સંસ્થામાં કાંઇક શિક્ષણ હોય છે. તેમાં કેટલીક સંસ્થા આજ કાલ ડિપાર્ટમેન્ટ (department) નામથી પ્રસિદ્ધ છે. કેટલીક સંસ્થાઓ ઉદ્દેશ ધનોપાર્જન છે. તથા કેટલીકનો ઉદ્દેશ પ્રજાની રક્ષા છે. કેટલીકનો વિદ્યાની, ઉન્નતિ છે. અને કેટલીકનો પ્રત્યેક જાતિ અથવા કોમની ઉન્નતિ છે. સમગ્ર નીતિનું શિક્ષણ જોવામાં આવતું નથી.

નીતિથી મનુષ્યોને મ્વાર્થ તથા પરમાર્થ બંને સિદ્ધ થાય છે. અનીતિથી ધનનો દુરુપયોગ, ધર્મની હાનિ, તથા લોકોમાં અવિશ્વાસ, સત્યનો અભાવ, દુરાચારની વૃદ્ધિ, રાગદ્વેષ, તથા કપટ વ્યવહાર પણ વધે છે. તે વખતે ભક્તિ અને ધર્મ તથા જ્ઞાનનો ઉપદેશ પણ સ્વાર્થને માટે જ થશે. તેમાં પણ કપટ જરૂર હશે. તો શાસ્ત્રમાં પણ લોકોને રૂચિ રહેશે નહીં. અને શાસ્ત્રાદિમાં અવિશ્વાસ હોવાથી પોતાને મનઘટિત વ્યવહાર તથા મનઘટિત ધર્મ થવાનો, એટલે મનુષ્ય આ લોક સંબંધી તથા પરલોક સંબંધી સુખથી વર્જિત રહેવાનું એમ ભગવાને ગીતામાં કહ્યું છે.

ય શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય વર્તતે કામકારત ।

ન સ સિદ્ધિમવાપ્નોતિ ન સુખં ન પરાં ગતિમ્ ॥ મ. ગી. અ. ૧૬-૨૩ ॥

અર્થ:—જે પ્રકારના કર્મ કરવાથી મનુષ્યને સુખ મળે છે અને જે પ્રકારના કર્મ કરવાથી દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું યથાર્થ રીતે શિક્ષણ દેતા હોવાથી વેદ તથા સ્મૃતિ તથા પુરાણાદિકને શાસ્ત્ર શબ્દથી કહે છે એવા શાસ્ત્રની આજ્ઞાનો પરિત્યાગ કરીને જે યોતાની ઇચ્છાનુસાર કર્મ કરે છે અર્થાત્ કદાપિ વિહિત કર્મ કરતો નથી, પરંતુ કદાપિ નિષિદ્ધનું પણ આચરણ કરે છે, એવો મનુષ્ય આ લોક સળધી અથવા પગલોક સળધી સુખને પ્રાપ્ત કરતો નથી.

તસ્માચ્છાસ્ત્વં પ્રમાણં તે કાર્યાર્થવ્યવસ્થિતૌ ।

જ્ઞાત્વા શાસ્ત્રવિધાનોક્તં કર્મ કર્તુમિહાર્હસિ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—તેથી હે પાર્થ ! કર્તવ્ય તથા અકર્તવ્યનો નિર્ણય કરવામા શાસ્ત્ર જ પ્રમાણ છે શાસ્ત્રવિધિને જાણીને કર્મ કરવું યોગ્ય છે.

શાસ્ત્રમા પણ પ્રથમ નીતિશાસ્ત્ર જ વ્યવહારી મનુષ્યોને મુખ્ય ઉપયોગી છે, કેમકે તેના જ્ઞાનથી મનુષ્ય સ્વાર્થ તથા પરમાર્થ બંને સિદ્ધ કરી શકે છે તેથી નીતિનો ગભીર આશય જેમા ભર્યો છે એવી ગીતાનો ભગવાને અર્જુનને ઉપદેશ કર્યો છે ગીતાને વેદાન્તની પ્રસ્થાનત્રયીમા ગણવામા આવી છે, તેથી તે વેદાન્તનો જ વિષય છે એમ નથી તેમજ સર્વ-સ્વનો ત્યાગ કરી સન્યસ્ત થઇ અહ બ્રહ્માસ્મિની ઘોષણા કરવી તે જ ગીતાનો સિદ્ધાન્ત છે એમ પણ નથી જે મનુષ્યને યોતાના ધનાદિમાથી તથા સ્ત્રીપુત્રાદિમાથી અથવા યોતાના શરીરમાથી કોઇ પ્રકારે મોહ છૂટ્યો નથી, તથા આત્માના અજ્ઞત્વ તથા અમરત્વ તથા નિત્ય શુદ્ધ મુક્ત સ્વભાવત્વાદિનું જ્ઞાન થયું નથી, અને સમારના વિષય પદાર્થોમા તુચ્છત્વ તથા નાશવાનપણાનું જ્ઞાન થયું નથી તેવો મનુષ્ય નિર્ભય તથા કર્મથી જ થઇ રહતો નથી.

આન્વીક્ષિકયાત્મવિજ્ઞાનાદ્દર્પણોકૌ વ્યુદસ્યતિ ।

ઉપૌ લોકાવવાપ્નોતિ ત્રય્યાં તિષ્ઠન્યથાવિધિ ॥ શુ ની. અ. ૧-૧૫૭ ॥

અર્થ:—આન્વિક્ષિકી વિદ્યા આત્મજ્ઞાન દ્વારા હાઈ શોકને નષ્ટ કરે છે તે કરણથી ત્રયીમા સ્થિત થઈને રાજ બંને લોકના સુખ પ્રાપ્ત કરે છે.

આ પ્રમાણે શોકને દૂર કરીને આનન્દ પ્રાપ્ત કરવાને માટે ગમને આત્મજ્ઞાનની આવ સ્યક્તા શાસ્ત્રમા કહી છે તે કરણથી કાયગતાને પ્રાપ્ત થયેલા અર્જુનમા કર્મયોગ્યતા ઉત્પન્ન કરાવવાને માટે કર્મયોગના ઉપદેશની સાથે આત્મજ્ઞાન પણ ખતાવવામા આવ્યું છે ગીતા તો કેવલ કર્મયોગ પ્રધાન નીતિનો જ ગ્રન્થ છે.

ગીતાના પાંદડ લોક અને તેના ઉપદેષ્ટા લોક પણ હાલમા બહુ છે પરંતુ ગીતા વાચતા વાચતા કર્મવીરતા નષ્ટ થતી જાય છે તેનું ગ્રણ્ય ગીતામા સમાવેશ થયેલા નીતિ તથા ધર્મના તત્ત્વને ન જાણવું તે જ છે સપૂર્ણ મનુષ્ય માત્રને નીતિ ઉપયોગી છે તથાપિ સર્વ મનુષ્યોની જીવનગ્ધા તથા ધર્મગ્ધા ગમને આધીન રહે છે તેથી ગમજો નિશંક કરીને સર્વ પ્રકારની નીતિ જાણવી જોઈએ.

ઇતિ ક્ષત્રિય ધર્મમા નીતિશાસ્ત્રના અજ્ઞાનના ફળ વિષયક અર્ગ ૩ સમાપ્ત

અધ્યાય ૬. સર્ગ. ૪.

ક્ષત્રિયધર્મ-બુદ્ધિબલ.

રાજનીતિ પ્રકરણમાં વિનયાધિકાર પ્રથમ છે. પ્રજાઓનું રંજન કરનાર હોવાથી રાજા કહેવાય છે. અવાન્તર પ્રલયમાં અર્થાત્ પ્રતિ મન્વન્તરમાં આ પૃથિવી વિપમભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. કોઈ સ્થાનમાં ઉંચી અને કોઈ સ્થાનમાં નીચી, કોઈ સ્થાનમાં મહાન પર્વત-એ પ્રમાણે થવાથી ખેતી આદિ કરવાને કોઈ પ્રકારની અનુકૂલતા રહેતી નથી. પૃથુ રાજાએ આ પૃથિવીને પોતાના પ્રયત્નથી સમાન બનાવી તેમાં નાના પ્રકારનાં અન્ન ઉત્પન્ન કર્યાં. ધર્મને સ્થાપન કરીને સર્વ પ્રજાનાં મનને રંજન કર્યાં. પ્રજાઓને રંજન કરવાથી પૃથિવીની રક્ષા કરનાર ક્ષત્રિયનું નામ રાજા પડ્યું છે.

રક્ષિતાશ્ચ પ્રજાઃ સર્વાસ્તેન રાજેતિ શઙ્ચતે ॥

મ૦ મા૦ ગા૦ પ૦ અ૦ ૫૧ શ્લો૦ ૧૨.૫ ॥

અર્થઃ—રાજા પૃથુએ પ્રજાને રંજન કરવી, તેથી પૃથિવીની રક્ષા કરનારને રાજા નામથી કહ્યો છે.

પ્રજાને રંજન કરવું તે વિનય વિના બની શકતું નથી, તેથી વિનયાધિકાર પ્રથમ છે. વિદ્યા વિના વિનય આવતો નથી. તે કાગળથી રાજાને તથા રાજકાર્ય ચલાવનાર રાજપુરુષોને પણ પ્રધાન ઉપયોગી એવી વિદ્યાનો વિચાર પ્રથમ કરવામાં આવે છે.

વલં પञ્ચવિધં નિત્યં પુરુષાણાં નિચોચ મે ।

યત્તુ વાહુવલં નામ કનિષ્ઠં વલમુચ્યતે ॥ મ. મા. ડ. પ. અ. ૩૭-૫૨ ॥

અર્થઃ—ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રતિ વિદુરજી કહે છેઃ—

હે રાજા! મનુષ્યોનું જે પાંચ પ્રકારનું બળ છે તેનું હું તમને વર્ણન કરું છું. તે પાંચમાં એક બાહુબળ છે તે સર્વથી કનિષ્ઠ બળાં છે.

અમાત્યલાભો મદ્રઃતે દ્વિતીયં વલમુચ્યતે ।

તૃતીયં ધનલાભન્તુ વલમાર્હુર્મનીપિણઃ ॥

” ॥ ૫૩ ॥

યત્ત્વસ્ય સહજં રાજન્ પિતૃપૈતામહં વલમ્ ।

અભિજાત વલં નામ તત્તતુર્થં વલં સ્મૃતમ્ ॥

” ॥ ૫૪ ॥

અર્થઃ—સારે મન્ત્રી મળવો તે બીજું બળ કહેવાય છે. ધનની પ્રાપ્તિને વિદ્વાન લોક ત્રીજું બળ ગણે છે. પિતા, પિતામહ, આદિની પરંપરાથી આપણા કુલને યોગ્ય સહાયક પુરુષોના બલને અભિજાત બળ કહે છે. એ ચોથું બળ છે.

येन त्वेतानि सर्वाणि संगृहीतानि भारत ।

यद्वलानां वलं श्रेष्ठं तत्तन्नावलमुच्यते ॥

” ॥ ૫૫ ॥

અર્થ:—અને જે વડે આ ચારે બલોનો મગ્ન થઈ શકે છે તે બધને પ્રજા (બુદ્ધિ) બધ ડહે છે, અને તે સર્વમા શ્રેષ્ઠ છે પરંતુ વિદ્યા વિના બુદ્ધિમયની પ્રાપ્તિ થતી નથી. બુદ્ધિમયની શ્રેષ્ઠતા મગધી વસિષ્ઠજીએ પણ કહ્યું છે કે—

મજ્ઞાવાનસહાયોઽપિ કાર્યાન્તમધિગચ્છતિ ।

દુષ્પજ્ઞ કાર્યમાસાદ્ય મધ્યાનમપિ નશ્યતિ ॥ યો. વા. પ્રક ૫, સ. ૧૨ છો. ૨૩॥

અર્થ—બુદ્ધિમાન મનુષ્ય કાર્યની પણ સહાય ન હોના છતાં પણ કાર્યને બગાડ સમાપ્ત કરે છે, અને તેને યોગ્ય ફળ પણ મળે છે અને બુદ્ધિહીન મનુષ્ય બહુ પ્રયત્નના સેના આદિ પ્રધાનબળને પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ નષ્ટ થાય છે

ય એવ યત્ન ક્રિયતે વાઘ્યાર્યોપાર્જને જનૈઃ ।

સ એવ યત્નઃ કર્તવ્યઃ પૂર્વ મજ્ઞાવિવર્ધને ॥ ૨૬ ॥

અર્થ—મનુષ્યો બાહ્ય ધનાદિક પદાર્થોની પ્રાપ્તિ માટે જે પ્રયત્ન કરે છે તે જ પ્રયત્ન પ્રથમ બુદ્ધિ વધારવાને માટે જ કરવો જોઈએ અર્થાત્ તેથી અધિક કરવાની આવશ્યકતા નથી

સ્વર્ગાદ્યથા પાતાલાદ્રાજ્યાદત્સમવાપ્યતે ।

તત્સમાસાદ્યતે સર્વ મજ્ઞાકોશાન્મહાત્મના ॥ ૨૮ ॥

અર્થ—સ્વર્ગમાથી અથવા પાતાલમાથી અથવા આ પૃથિવીના ગત્યથી જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે તે સર્વ બુદ્ધિશાલી મહાત્મા પુરૂષ બુદ્ધિ રૂપી ખગ્નનામાથી પ્રાપ્ત કરે છે.

મજ્ઞયોત્તીર્યતે મીમાત્તસ્માત્સંસારસાગરાત્ ।

ન દાનૈર્ન ચ વા તીર્થૈસ્તપસા ન ચ રાઘવ ॥ ૨૯ ॥

અર્થ—હે રાઘવ ! દાનથી અથવા તીર્થથી અથવા તપથી—કોઈ પણ સાધનથી આ સંસારસમુદ્ર તરી રાડતો નથી, પરંતુ બુદ્ધિ વડે આ બધ કર સંસારસાગરને તરી જવાય છે.

યત્પ્રાપ્તા સંપદં દેવીમપિ ભૂમિચરા નરા ।

મજ્ઞાપુણ્યલતાયાસ્તત્ફલં સ્વાદુ સમુત્પિતમ્ ॥ ૩૦ ॥

અર્થ—ભૂમિમા નિયગનાં મનુષ્યો પણ આરાગમનાદિ નાના પ્રદાનની જે દેવી રાક્ષસને પ્રાપ્ત થયા છે, તે સર્વ પ્રજા રૂપી પુણ્યલતાનું જ સ્વાદિષ્ટ ફળ ઉત્પન્ન થયું છે

સામાન્યૈરપિ ભૂપત્વ પ્રાપ્તં મજ્ઞાવશાન્નરૈ ।

સ્વર્ગાપવર્ગયોગ્યત્વં પ્રાજ્ઞસ્યૈવેહ દશ્યતે ॥ ૩૨ ॥

અર્થ:—સામાન્ય મનુષ્ય પણ બુદ્ધિમયની ગત્ત થયા છે આ સંસારમા ન્વર્ગ મોક્ષાદિકાનો અધિગ્રા બુદ્ધિમાનને જ મળેલો જોવામા આવે છે

ચિન્તામણિરિયં પ્રજ્ઞા હૃત્કોશસ્યા વિવેકિનઃ ।

ફલં કલ્પલતૈવૈષા ચિન્તિતં સંપ્રયચ્છતિ ॥

„ ॥ ૩૪ ॥

અર્થ :—વિવેકી મનુષ્યના હૃદયમાં સ્થિત આ બુદ્ધિ, કલ્પલતાની માફક ઉત્તમ ફલ દેનારી છે, માટે તે ચિન્તામણિ છે.

મન્યસ્તરતિ સંસારં પ્રજ્ઞયાઽપોહ્યતેઽધમઃ ।

શિક્ષિતઃ પારમામ્નોતિ નાવા નામોત્યશિક્ષિતઃ ॥

„ ॥ ૩૫ ॥

અર્થ :—નૌકાને ચલાવવાની બુદ્ધિ જેનામાં નથી તેને નૌકા મળવા છતાં પણ તે પાર વાળ શક્તો નથી. નૌકા ચલાવવાની બુદ્ધિયુક્ત (મન્યઃ) ખલાસી નૌકા દ્વારા નદીને તરી જાય છે. તેવી રીતે શાસ્ત્રસંસ્કાર યુક્ત શુદ્ધ બુદ્ધિ રહિત (અધમઃ) મનુષ્ય સંસારમાં કુળી જાય છે. અને શાસ્ત્રસંસાર યુક્ત યોગ્ય (મન્યઃ) પુરૂષ બુદ્ધિ વડે સંસારને તરી જાય છે.

ધીઃ સમ્યગ્યોજિતા પારમસમ્યગ્યોજિતાઽપદમ્ ।

નરં નયતિ સંસારે ભ્રમન્તી નૌરિવાર્ણવે ॥

„ ॥ ૩૬ ॥

અર્થ :—બુદ્ધિનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવાથી સંસારની પાર થઈ જાય છે. અને અયોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવાથી આપત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, અને વારંવાર સંસારને પ્રાપ્ત કરે છે. વિપરીત પવનના કપાટામાં આવેલી નૌકા જેવી રીતે સમુદ્રમાં જ ભ્રમણ કરતી રહે છે, પાર લઈ જતી નથી, તેવી રીતે જ મનુષ્ય સંસાર રૂપી સમુદ્રમાં ભ્રમણ કરતો રહે છે.

વિવેકિનમસંમૂઢં પ્રાજ્ઞમાદાગણોત્થિતાઃ ।

દોષા ન પરિવાધન્તે સન્નદ્ધમિવ સાયકાઃ ॥

„ ॥ ૩૭ ॥

અર્થ —હાથમાં ધનુષ્ અને બાણને લઈને યુદ્ધ કરવાને તૈયાર ઉભેલા પુરૂષને જેમ યંત્ર બાધ કરી શક્તો નથી, તેવી રીતે કર્નવ્યમાં ભ્રમરહિત વિવેકી બુદ્ધિવાળા મનુષ્યને તૃપ્તિ આદિથી ઉત્પન્ન થતા કોઈ દોષ બાધ કરતા નથી.

પિયાનં પરમાર્કસ્ય જઢાત્પા વિતતોઽસિતઃ ।

અહંકારામ્બુદોન્મત્તઃ પ્રજાવાતેન વાઘ્યતે ॥

„ ॥ ૩૮ ॥

અર્થ —લોહાના દૃષ્ટિમાર્ગને રોકાને સૂર્યને આચ્છાદનનો ભ્રમ કરનાર જડ રૂપ, વિસ્તૃત, અને જેની અંદર પાણી ભરેલું છે એવા ઉન્મત્ત કાળા (અસિતઃ) વાદળને જેવી રીતે પવન દ્વાર કરી દે છે, તેવી રીતે સૂર્ય તુલ્ય સ્વયંપ્રકાશ આત્માના સ્વરૂપને આચ્છાદન કરનાર જડ રૂપ અત્યવચ્છ (અસિત-), અહંકારરૂપી જડ જેની અંદર ભરેલું છે એવી વિસ્તૃત માયાને પણ પ્રજા રૂપી પવન બાધ કરે છે. વળી—

ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનમ્ । મ૦ ગી૦ અ૦ ૬-૫ ॥

અર્થ:—વિવેક યુક્ત બુદ્ધિ વડે આત્માનો સસારસાગરમાંથી ઉદ્ધાર કરવો. અગીતાના શ્લોકમાં પણ લગવાને મનુષ્યોનો ઉદ્ધાર બુદ્ધિ વડે જ કહ્યો છે.

વળી ગાયત્રીનો જપ કરનાર દ્વિગ્નિ મનુષ્યો “ધિયો યો ન પ્રચોદયાત્”—પરમાત્મા અમારી બુદ્ધિને સન્માર્ગમાં પ્રેરે—આ ગાયત્રીપાઠના અર્થથી પણ બુદ્ધિના મહિમાને જાણી શકે છે. ગાયત્રીમાં ધનાદિની માગણી કરી નથી, પરંતુ બુદ્ધિની માગણી કરી છે. સમૃદ્ધિ મળવાથી સર્વવસ્તુ મળી શકે છે. તેથી જ ધન આદિની માગણીને છોડીને બુદ્ધિની માગણી કરી છે.

ઇતિ ક્ષત્રિયધર્માન્તર્ગત બુદ્ધિગ્નિ નિરૂપણ અ૦ ૬ સર્ગ ૪. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬. સ. ૫.

ક્ષત્રિયધર્મ-વિદ્યાદિનિરૂપણ

આ પ્રમાણે સર્વથી શ્રેષ્ઠ શુદ્ધિગત પણ વિદ્યાવીજ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે અહીંના પ્રથમ વિદ્યાનો જ વિચાર કરવામાં આવે છે.

આન્વીક્ષિકી ત્રયી વાર્તાં દણ્ડનીતિશ્ચ સાશ્વતી ।

વિદ્યાથતસ્ય એવૈતા અભ્યસેન્નૃપતિઃ સદા ॥ શુક ની૦ અ૦ ૧-૧૫૧ ॥

અર્થ —આન્વીક્ષિકી, ત્રીયી, વાર્તા, અને હમેશાં રહેનારી દણ્ડનીતિ-એ ચાર વિદ્યાનો શાશ્વત આદિ ઉદ્યોગી પુરૂષો સદા અભ્યાસ કરે.

ચતસ્ર એવ વિદ્યા ઇતિ કૌટિલ્ય ॥ કૌ. અ. શા. અધિ૦ ૧ અ. ૨. સૂ. ૮ ॥

અર્થ —કૌટિલ્ય આચાર્યના અર્થશાસ્ત્રથી પણ માલમ પડે છે કે રાજ્યરક્ષણમાં ઉદ્યોગી મનુષ્યોને માટે ચાર વિદ્યા નિશ્ચય કરીને જાણવી આવશ્યક છે.

કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમા સપૂર્ણ દૃઢનીતિ માત્ર ભરી છે તેથી તેનું નામ કૌટિલ્યનીતિ પડ્યું છે એવું કેટલાક લોકોનું કથન છે. વાસ્તવિક રીતે આ વાત અચાનમૂલક છે. ચણકનો પુન ચાણક્ય, કૌટિલ્ય, મલ્લનાગ, વાત્સ્યાયન, દ્રવિડ દેશમા ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી દ્રવિડ (દ્રમિય), પશ્ચિમગામી, વિખ્ણુગ્રામ, ઇત્યાદિ તેના નામ છે. કામસૂત્ર તથા ન્યાયભાષ્યનો પણ તે જ નિર્માણ કર્તા છે.

આન્વીક્ષિકયાં તર્કશાસ્ત્રં વેદાન્તાર્થ પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

ત્રય્યાં ધર્મો હ્યધર્મશ્ચ કામોઽકામઃ પ્રતિષ્ઠિત ॥ શુક. ની. અ. ૧ શ્લો. ૧૫૨ ॥

અર્થ —આન્વીક્ષિકી(logic)મા તર્કશાસ્ત્ર તથા વેદાન્તાદિ પ્રતિષ્ઠિત છે. અને ત્રીયાં ધર્મ, અધર્મ, તથા સકામ અને નિઃકામ કર્મનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. (શ્લોકમા કહેલા 'આદિ' શબ્દથી આખ્ય યોગનું ગ્રહણ કરવું.)

અજ્ઞાનિ વેદાશ્વત્વારો મીમાંસાન્યાયવિસ્તરઃ ।

ધર્મશાસ્ત્રપુરાણાનિ ત્રયીદં સર્વમુચ્યતે ॥

,, ॥ ૧૫૪ ॥

અર્થ —આજ વેદ તથા તેમના ૭ અંગ, મીમાંસા, વિસ્તૃત ન્યાય, ધર્મશાસ્ત્ર તથા પુરાણ-એ નર્મને ત્રીયી કહે છે.

અર્થાનર્થો તુ વાર્તાયાં દણ્ડનીત્યાં નયાનયો ।

ચર્ણાં સર્વાશ્રમત્યૈવ વિદ્યાસ્યામુ પ્રતિષ્ઠિતા. ॥

,, ॥ ૧૫૩ ॥

અર્થ —વાર્તામા અર્થ અને અનર્થ અર્થાત્ યોગ્ય સમયે ખેતી આદિ કરવાથી ઉત્તમ ફળ રૂપ અર્થ, તથા તેમ ન કરવાથી કુકલ્પરૂપ અનર્થનું વર્ણન કર્યું છે. અને દણ્ડ-

નીતિમા ન્યાય અને અન્યાયનું નિષ્પત્તિ થઈ શકે તેથી તે સર્વિત્ત સંસ્થા વિગ્રહ યોગદિગ્ધિ નિષ્પત્તિ માટે ઉચિત પ્રયોગોનું પ્રતિપાન થઈ શકે તે ઉપરાંત ગા વિદ્યાઓમા અર્થ પ્રાપ્તિના ધર્મ અને આદ્યધર્મનું પણ નિર્ણય કરવામા આવ્યું છે

કુસીદકૃષિવાણિજ્ય ગોરક્ષા વાર્તયોચ્યતે ।

સપત્નો વાર્તયા સાધુર્ન વૃત્તે મયમૃચ્છતિ ॥

” ॥ ૧૫૭

અર્થ — જાજ લેવ તથા ખેતી તથા આપાઁ અને ગોરક્ષા એ અર્થને વાર્તા મહે વાર્તાવૃત્તિથી યુક્ત ધર્માત્મા મનુષ્ય તપિ પણ ચોતાની અવિદ્યા (વૃત્ત) સમધી થ પ્રાપ્ત થતો નથી

દમો દણ્ડ ઇતિ રુયાતસ્તસ્માદ્દણ્ડો મહીપતિ ।

તસ્ય નીતિર્દણ્ડનીતિર્નયનાત્રીતિરુચ્યતે ॥

” ॥ ૧૫૮

અર્થ — દમને દણ્ડ મહે છે તેથી રાજા દણ્ડ રૂપ છે રાજાની નીતિને દણ્ડનીતિ છે સંપૂર્ણ મનુષ્યને ન્યાયમાર્ગમા ચલાવનાર હોવાથી નીતિ કહે છે

માટે તત્તત્ત વિદ્યામા તુશન વિદ્વાને પાસેથી આન્નીક્ષિકા આદિ વિદ્યા રાજા વિનય મપાવન કરવાને માટે જેની રીતે રામચન્દ્રજી વસિષ્ઠ ગુરૂની મેવામા ગહેતા હતા, રીતે અનુભવી વિદ્યાવૃદ્ધોની મેવામા ગહેતુ યોગ્ય છે કાષ્ટ એ દુર્લભ મનુષ્યને જ સ્વ વધી વિનય હોવ છે બીજાઓએ તો વિદ્યાથી તથા વૃદ્ધસેવાથી જ વિનય શીખવે જોઈએ

તેમ્યોઽધિગચ્છેદ્વિનયં વિનીતાત્માઽપિ નિત્યશ ।

વિનીતાત્મા હિ નૃપતિર્ન નચ્યતિ કદિંચિત્ ॥ મ સ્વ. અ ૭ શ્લો. ૩૯ ॥

અર્થ — સ્વભાવથી અથવા વિદ્યાનુ અધ્યયન કરવાથી વિનય વાળા હોય તો વિશેષ વિનય મપાવન કરવાને માટે તે વૃદ્ધોની પામેથી ફરીથી પણ વિનય શીખવે જોઈએ કેમકે વિનયવાળો રાજા કદાપિ નાશને પ્રાપ્ત થતો નથી

વહ્વોઽવિનયાન્નષ્ટા રાજાન સપરિચ્છદાઃ ।

વનસ્થા અપિ રાજ્યાનિ વિનયાત્પ્રતિપેદિરે ।

॥ ૪૦ ॥

અર્થ — હાથી, વેડા, ગધ, કાશ, સેના આદિ સામગ્રીથી યુક્ત પણ કેટલાએ કે લોક વિનય નહી હોવાથી નાશ પામ્યા છે, અને કેટલાક કેમ પણ સામગ્રી વિના જ માર રહેનારે પણ વિનયથી રાજ્ય પ્રાપ્ત કરી લીધું છે, કેમકે વિનય વાળાને સર્વ પ્રકાર સહાય કરનારા આવી મળે છે

વેન, નકુપ, દુર્યોધન, આદિ અનેક રાજા વિનય નહી હોવાથી નાશ પામ્યા છે : પૃથુ, મનુ, યુધિષ્ઠિર, આદિએ વિનયથી રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યા છે કુબેરે વિનયથી મોટું ધન વિપત્ત્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે વિશ્વામિત્રજી ક્ષત્રિય હોવા છતાં વિનયથી તે જ શરીરમા બ્રાહ્મણ પ્રાપ્ત થયા હતા

વળી વિદ્યા અને વિનયને માટે ઇન્દ્રિયજન્યની આવશ્યકતા છે

વિદ્યાચિનયહેતુરિન્દ્રિયજયઃ કામક્રોધલોભમાનમદહર્પત્યાગાત્કાર્યઃ ॥

કૌ. અ. અધિક. ૧, અ. ૬, સૂ. ૧ ॥

અર્થ —કામ, ક્રોધ, લોભ, માન, મદ, અને હર્ષનો ત્યાગ કરીને ઇન્દ્રિયોનો જય કરે; કેમકે ઇન્દ્રિયજય એ જ વિદ્યા અને વિનયનો હેતુ છે. જે જિતેન્દ્રિય નથી તે, યોગ્ય રીતે વિદ્યાનું ગ્રહણ કરી શકતો નથી. તપ વિના વિદ્યા પ્રાપ્ત થવાની નથી, અને ઇન્દ્રિય-જય કરવો એ જ તપનો ઉદ્દેશ છે. જિતેન્દ્રિય પોતાના સુખનો ત્યાગ કરી વૃદ્ધસેવા કરી શકે છે. વિનય આદિ ગુણ પણ તેને જ પ્રાપ્ત થાય છે.

इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्विवा निशम् ।

જિતેન્દ્રિયો હિ શક્નોતિ વશે સ્થાપયિતું પ્રજાઃ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૭-૪૪ ॥

અર્થ :—નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને વિપયાસક્તિમાંથી નિવારણ કરવાને માટે દિન રાત યત્ન (યોગ) કરવો જોઈએ, કેમકે જિતેન્દ્રિય રાજા જ પ્રગ્નને પોતાને વશ રાખી શકે છે.

ઇન્દ્રિયજય સર્વને માટે છે, તથાપિ રાજાને માટે તે વિશેષ જરૂરનો છે, કારણકે જિતેન્દ્રિય નહીં હોય તો યુદ્ધાદિક પ્રબલ કર્મ તેનાથી બની શકશે નહીં, અને જિતેન્દ્રિય હોય તો શુદ્ધિબલ પણ આવે છે. વળી—

दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च ।

व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૭-૪૫ ॥

અર્થ :—કામમાંથી દશ અને ક્રોધમાંથી આઠ વ્યસન ઉત્પન્ન થાય છે. તેનો યત્નથી પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. તેમાં ફસેલો પ્રાણી તેમાંથી કદાપિ નિકળી શકતો નથી, માટે તેમને દુરન્ત કહ્યા છે. અથવા આદિમાં તેઓ સુખરૂપ છે અને અન્તમાં મહાન દુઃખરૂપ છે, તેથી દુરન્ત કહ્યા છે.

कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः ।

वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु ॥ , ॥ ૪૬ ॥

અર્થ :—કામથી ઉત્પન્ન થતાં વ્યસનોમાં આસક્ત રાજા ધર્મ તથા અર્થ બંનેથી હીન થઈ જાય છે. અને ક્રોધમાંથી થતાં વ્યસનોવાળાનો પોતાનો દેહ જ નષ્ટ થઈ જાય છે.

मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः ।

तौर्यत्रિકं वृथाख्या च कामजो दशको गणः ॥ , ॥ ૪૭ ॥

અર્થ.—શિકાર (મૃગયા), ભુગાર રમવો (અક્ષ), દિવસમાં સૂવું, પારકાના દોષનું કથન, અનિયમિત ઔસમાગમ, મદનું કારણ મદ્યપાન, તથા ગાયનનો તથા નાચ જોવાનો તથા પાત્ર સાંભળવાનો એ ત્રણ પ્રકારનો શોષ (તૌર્યત્રિક), અને નિષ્પ્રયોજન કરવું (અદવ્યા)—એ દશ કામજ અર્થાત્ સુખની અધિક ઇચ્છાથી ઉત્પન્ન થતાં વ્યસન છે.

पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्याऽमूयाऽर्थदूषणम् ।

वामदण्ड च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥ , ॥ ૪૮ ॥

અર્થ — ચારી ચુગલી, આદ્ય અર્થાત્ નિગપગી મનુષ્યને કદ ડગ્ગો વગેરે, કાઢતો નવ ડગ્ગો (દોહ), બીજાના ગુણોને સજ્જન ન કરવા કપ ધર્મી, તથા બીજાના દોષોને પણ ડગ્ગો કપ અશ્રયા, તથા તેના યોગ્ય મનને ન લેવું અને આપના ચો આપવું, કદાચ વાણી (ગાગો દેરી વગેરે), તથા પાકાં એવે વાતકીપણ અનીતિથી નાહન આદિ ડગ્ગુ-એ આડ પ્રમાણના નસન કોધથી થાય છે

લોભના દાપ.

ધન તથા વર્મનો તેમજ આપણા દેહનો પણ નારા ગનાર આ ૧૮ અમનો પણ થાય છે તેથી લોભનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ —

દ્વયોરપ્યેતયોર્મૂલ ય સર્વે કવયો વિદુઃ ।

તં યત્નેન જયેહ્યોમં તજ્જાવેતાબુધૌ મળૌ ॥ ૪૯ ॥

અર્થ — કામ અને કોધથી ઉત્પન્ન થનાર આ બંને પ્રકારના અસતોનું કારણ છે એવું વિદ્વાન લોક જાણે છે તેથી લોભનો મહુ યત્ન કરીને જય કરવો જોઈએ

સુખિતો દુઃખિતો વાપિ નરો લોભ પરિત્યજેત્ ।

અવેક્ષ્ય મનસા શાસ્ત્રં શુદ્ધ્યા ચ નૃપસત્તમ ॥

મ૦ મા૦ ગા૦ ૫૦ અ૦ ૨૯૫ સૂ૦

અર્થ — મન વડે શાસ્ત્રનું મનન કરીને બુદ્ધિ વડે સાર અને અસાગનો નિશ્ચય મનુષ્ય સુખી હોય કે દુઃખી હોય તેપણુ લોભનો પરિત્યાગ કરવો યોગ્ય છે

યશો યશસ્વિનાં શુદ્ધ શ્લાઘ્યા યે ગુણિના ગુણાઃ ।

લોભ સ્વલ્પોઽપિ તાન્હન્તિ શ્વિન્નો રૂપમિવેગ્સિતમ્ ॥

મા૦ પુ૦ સ્ક૦ ૧૧, અ૦ ૨૩--

અર્થ — યશસ્વિનાં લોભની પવિત્ર યશસ્વિ તથા શુદ્ધી મનુષ્યોના પ્રશંસા કરતુ એ સર્વને, જેમ શ્વેત કાઠ રૂપનો નાશ કરે છે તેમ, થોડો લોભ પણ નષ્ટ કરે

एको लोभो महान्ग्राहो लोभात्पापं प्रवर्तते ।

लोभात्क्रोधः प्रभवति लोभात्कामः प्रवर्तते ॥

સ્કા૦ પુ૦ સ્વ૦ ૧ કૌ૦ સ્વ૦ ૨, અ૦ ૫-

અર્થ — સસાર રૂપી સમુદ્રને તરવાની ઈચ્છાનાળા મનુષ્યને એક લોભ રૂપી મગર વચ્ચે કુબાહનાર છે લોભથી પાપ ઉત્પન્ન થાય છે, અને લોભથી ક્રોધ પણ થાય છે અને લોભથી કામની પણ પ્રવૃત્તિ થાય છે

लोभान्मोहश्च माया च मानः स्तंभः परेष्युता ।

अविद्याऽप्रज्ञता चैव सर्वं लोभात्प्रवर्तते ॥ ૧૦૦ ॥

અર્થ:—લોભથી મોહ(અવિવેક)ની ઉત્પત્તિ થાય છે. લોભથી માયા તથા માનની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેમજ યોગ્યનો સત્કાર ન કરવા રૂપ સ્તબ્ધભાવ (બડ વ્યવહાર), તથા અન્યના ધનાદિને પ્રદાન કરવાની ઇચ્છા, અજ્ઞાન, બુદ્ધિમંદતા-એ સર્વ લોભથી થાય છે.

હરણં પરવિત્તાનાં પરદારાભિમર્શનમ્ ।

સાહસાનાં ચ સર્વેષામકાર્યાણાં ક્રિયાસ્તથા ॥ ૧૦૧ ॥

અર્થ:—પારકા દ્રવ્યનું હરણુ તથા પરસ્ત્રીનો સમાગમ તથા સર્વ પ્રકારનાં સાદસ, તથા અયોગ્ય કર્મનું કરવું આદિ સર્વ ક્રિયા લોભથી થાય છે.

સ લોભઃ સહ મોહેન વિજેતવ્યો જિતાત્મના ।

દંભો દ્રોહશ્ચ નિન્દા ચ પૈશુન્યં મત્સરસ્તથા ॥ ૧૦૨ ॥

ભવત્યેતાનિ સર્વાણિ લુબ્ધાનામકૃતાત્મનામ્ । ॥ ૧૦૩ ॥

અર્થ:—ઉદાર બુદ્ધિવાળા મનુષ્યે મોહ તથા લોભને છતવા નોંધ્યો. દંભ, દ્રોહ, નિન્દા, આડીચૂગલી તથા મત્સર એ સર્વ દોષ શાસ્ત્રસંસ્કાર રહિત લોભી મનુષ્યને થાય છે.

મુમહાન્ત્યપિ શાસ્ત્રાણિ ધારયન્તો વહુશ્રુતાઃ ॥ ૧૦૩ ॥

છેત્તારઃ સંશયાનાં ચ લોભગ્રસ્તા વ્રજન્ત્યધઃ । ॥ ૧૦૪ ॥

અર્થ:—અને અન્ય મનુષ્યોને ઉપદેશ આપીને તેમના મંથયોને પણ દૂર કરનારા અનેક પ્રકારનાં શાસ્ત્રોને ગણનાર બહુશ્રુત લોક પણ લોભને વશ થઈને અધોગતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

લોભક્રોધમસક્તાશ્ચ શિષ્ટાચારવહિષ્કૃતાઃ ॥ ૧૦૪ ॥

અન્તઃકુરા વાઙ્મધુરાઃ કૂપાઙ્છન્નાસ્તૃણૈરિવ ।

કુર્વેતે યે વહૂન્માર્ગૈસ્તાંસ્તાન્હેતુવલાન્વિતાઃ ॥ ૧૦૫ ॥

સર્વમાર્ગં વિલુમ્પન્તિ લોભાજ્ઞાતિષુ નિષ્ઠુરાઃ ।

ધર્માવતંસકાઃ સુદ્રા મુષ્ણન્તિ ધ્વજિનો જગત્ ॥ ૧૦૬ ॥

एतेऽपि पापिनो ज्ञेया नित्यं लोभसमन्विताः । ॥ ૧૦૭ ॥

અર્થ:—લોભ તથા ક્રોધને વશ થયેલા, તથા શિષ્ટાચાર રહિત, અન્તરમાં છરીની માફક નીકળુ અને બહાર બહુ મીઠી વાણી બોલતા, ધાસ વડે ઢંકાયેલા કુવાની માફક દોડા દેનાર, એવા, યુક્તિ તથા કલ્પિત શાસ્ત્રોના બળથી જે લોક નાના પ્રકારના પાર્શ્વ માર્ગને ચસાવે છે, અને સર્વ પ્રકારના યથાર્થ ધર્મમાર્ગનો નાશ કરે છે, તથા લોભથી પોતાની જાનિયાણાની સાથે નિર્દયતાથી વ્યવહાર કરે છે, એવા સુદ્ર ધર્મધ્વજ લોક ધર્મના બહાનાથી જગતને ઈંગે છે. તેથી આવા નિત્ય લોભયુક્ત મનુષ્યો અસન્ત પાપી છે એમ ગણવું.

जनको युवनाश्वश्च वृषादर्भिः प्रसेनजित् ॥ १०७ ॥

लोभक्षयादिषु प्राप्तस्तथैवान्ये जनाधिपाः । ॥ ૧૦૮ ॥

અર્થ:—જનક તથા યુવનાશ્વ તથા વૃષાદર્ભિ તથા પ્રસેનજિત તથા અન્ય પણ કેટલાક રાજાલોક લોભક્ષય થવાથી સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થયા છે.

તસ્માત્યજન્તિ યે લોભ તેઽતિક્રામન્તિ સાગરમ્ ॥ , ॥ ૧૦૮ ॥

સગારાશ્વ્યમતોઽન્યે યે ગ્રાહ્યસ્તા ન સશય । , ॥ ૧૦૯ ॥

અર્થ — માટે જે લો. લોભને પગિયાગ જે છે તેઓ મસાગ કપી સમુદ્રને તરીકે જાણે છે બાકી નર્મ લોક લોભ કપી મકગ્યી ગ્રસેના કુબે છે

તેથી અન્યાયથી ધન ઉપાર્જિત કરવું, ફરી જૂતની માફક તેની ગણા કરતા રહેવું, અને યોગ્ય માર્ગમા ખર્ચ ન કરવું તેનાથી મોટું પાપ શું હોય ? વગી—

ન દેય નોપભોગ્ય ચ લુભ્યૈર્યદુ સ્વસચિતમ્ ।

મુક્તે તદપિ તન્નાન્યો મધુદેવાર્થવિન્મધુ ॥ મા પુ સ્ક ૧૧, અ. ૮ શ્લો. ૧૫ ॥

અર્થ — લોભી લોભએ દુ ખ વેળાને સંગ્રહ કરેલું ધન ન તો કાઢને આપવામા આવે છે, ન તો તેમના પોતાના ભોગમા જામ લાગે છે પરન્તુ જેમ મધમાખી મધ લાવીને તેનો મગ્રદ કરી રાખે છે, અને મધુને લેવાના ઉપાયને જાણના (અર્થવિન્) બીન આદિ લોક મધમાખીને મારીને મધને લઇને ભોગવે છે તેમ લોભી લોભાનુ ધન તેમને મારીને બીજા લોક નર્મ જઇને ભોગવે છે, પોતે નહી

માયેનાર્થદર્શાના ન સુસ્વાય કદાચન ।

इह चात्मोपतापाय मृतस्य नरकाय च ॥ मा० पु० स्क० ૧૧ અં ૨૩-૧૫ ॥

અર્થ — કૃપણનુ ધન પ્રાય કરીને કદાપિ મુખનુ કારણ થવું નથી હવિત અવસ્થામા જ સતાપનુ કારણ થાય છે, અને મરી ગયા પછી નરકનુ પણ કારણ થાય છે

यथैवैधसमुत्थेन वह्निना नाशमृच्छति ।

तथा कृतात्मलोभेन स्वोत्पन्नेन विनश्यति ॥

સ્કાં પું સ્વં ૧ કોં સ્વં ૨ અં ૪૬-૪૩ ॥

અર્થ — જેવી રીતે જગલના વાસ વગેરેનુ પરસ્પર ધર્મિયુ થવાથી તેમાથી જે અગ્નિ નિષ્પે છે તેનાથી તે વાસ વગેરે પોતે જ બગીને બસ્મ થઇ જાય છે, તેવી રીતે પોતાના લોભથી પોતે જ નષ્ટ થઈ જાય છે

સમુદ્રમટર્વિં યુદ્ધં વિશન્તે લોભમોહિતાઃ ।

इह तन्नास्ति लोभेन यन्न कुर्वन्ति मानवाः ॥ સ્કા. પુ. સ્વ. ૬, અ. ૫૧-૨૩ ॥

અર્થ — લોભથી મોહિત થયેલા મનુષ્ય નમુદ્રમા કુબે છે, તથા મહાન વનમા પ્રવેશ કરે છે, તથા યુદ્ધમા જાય છે લોભી મનુષ્ય આ જગતમા જે ૧૧ ન રે એવું કોઇ નથી

લોભશ્ચેદગુણેન કિં પિશુનતા યદ્યસ્તિ કિં પાતકૈઃ

सत्य चेत्तपसा च किं शुचि मनो यद्यस्ति तीर्थेन किम् ।

सौजन्य यदि किं निजैः सुमहिमा यद्यस्ति किं मण्डनैः

सद्विद्या यदि किं धनैरपयશો यद्यस्ति किं मृत्युना ॥ નીતિ. શ. શ્લો. ૫૫ ॥

અર્થ — કાર્ષ મનુષ્યમા લોભ હોય તો ફરી તે મનુષ્ય ગુણરહિત હોય તોપણ કાર્ષ હાનિ નથી, ડાંગણ લોભ નપૂર્ણ ગુણોત્તો નાચ ડરનાગે છે તેથી ગુણ હોવા છતાં પણ લોભથી મર્વ નષ્ટ થવાના જ હતા તેથી લોભી મનુષ્ય ગુણરહિત હોય તો તેને બાધ રૂપ નથી ચુગલી ડરનાગે દુર્જનમા બીજી કાર્ષ પાતક ન હોય તોપણ કોષ હાનિ નથી, ડાંગણ કે ચુગલીની અદ્ધ સર્વ પાતકનો નમાવેશ થાય છે મતલબ કે જેમ ક્રીચડમા ગોચુ માન્નાગની ઉપર પવનથી ઉડીને આરી પડતી ધૂળનો તેને કોષ વિચાર ડરવાની જરૂર નથી, તેની રીતે ચુગલી ડરનાગને બીજા પાતકનો બાધ નથી અને જે કાર્ષ મનુષ્ય મત્યવાદી હોય તો તેને બીજી કાર્ષ તપ ડરવાની આવશ્યકતા નથી, કેમકે સત્યમા સર્વ તપનો અન્તર્ભાવ યદ્ જાય છે. સત્ય ભાષણ ડરના મોટું કોષ તપ નથી. વળી કોષ મનુષ્યનું અન્ત ક્ષણ (મન) શુદ્ધ હોય તો તેને બીજા કાર્ષ તીર્થચ્યાનની આવશ્યકતા નથી, ડાંગણ કે તીર્થસ્નાનના ફરફ અન્ત ક્ષણની શુદ્ધિ તેને પહેલેથી જ પ્રાપ્ત છે. અને જે કોષ મનુષ્યમા સંજ્ઞાનતા હોય તો તેને કાર્ષ કુટુમ્બાદિની જરૂર નથી, ડાંગણ કે પોતાની નજીકનાથી જ મર્વને પોતાનું કુટુમ્બ બનાવી લે છે વળી જે મનુષ્યમા પૂજવાને યોગ્ય ગુણ હોય તેને બીજા ભૂષણની શી જરૂર છે ? કેમકે મનુષ્યને ગુણ જ તેનું ભૂષણ છે. અને જે કાર્ષ મનુષ્યમા નિર્દોષ વિદ્યા હોય તો તેને બીજા ધનનું શુ પ્રયોજન છે ? વિદ્યા જ સર્વથી મોટું ધન હોવાથી તેને બીજા ધનની જરૂર નથી, વિદ્યા જ સર્વ ધનને પ્રાપ્ત કરાવે અને કાર્ષ મનુષ્યમા અપકીર્તિ હોય તો તેને મરણની શી જરૂર છે ? અર્થાત્ અપકીર્તિ મરણ ડરતા અધિક છે તેથી અપકીર્તિ ડરતાં મરણ સાર છે. વળી—

અસતામુષ્મભોગાય દુર્જનાનાં વિમૂતય ।

પિતુમન્દઃ ફલાદ્યોડપિ કાકૈરેવોપમુજ્યતે ॥

મૃં નાં પું પૂં લં અં ૨૬-૧૨ ॥

અર્થ — દુર્જનોની નપતિ દુર્જનોના જ ઉપયોગમા આવે છે. પિતુમન્દ (નિમ) રક્ષ નથી ભરપૂર હોય છે, તથાપિ તે ફરને ડાંગણ સિવાય બીજી કાર્ષ ખાતું નથી.

આ પ્રમાણ લોભના દોષ તથા લોભી મનુષ્યની અવોગતિ પણ ગ્રાસ્ત્રોમા બહુ પ્રગરે બનારી છે તથા મનુષ્ય માનને લોભ આ લોક નમધી તથા પગલોક સબધી સુખનો હાનિકારક હોવાથી નવ્યા યોગ્ય છે અને ગમ્ભ લોક પનુ જે લોભયુક્ત હોય તો તે કહેવાનું જ સુ !

મનુ નદાગાજ આદિઃ વર્મજાન્ત્રગગ્ને ગગ્ને દેવાર ડહો છે —

રન્ત્રાનિલ્યમાર્કાણામનેશ્વ રરુણસ્ય ચ ।

ચન્દ્રપિત્તેગયોશ્ચ માત્રા નિર્હત્ય શાશ્વતી ॥ મ. સ્મૃ. જ. ૭-૪ ॥

અર્થ — રન્દ્ર, રાય, ચમ, સૂર્ય, અગ્નિ, વરુણ, ચન્દ્ર, અને કુબેર—આ આઠ દેવતાના નામ રૂપ, અધિઃ ૫૫ મુવી રહેનારા ચક્રિયુક્ત, અનો લક્ષને તેમથી ગગ્નની સૃષ્ટિ કરી છે. અર્થાત્ જે આ દેવતાઓના ગુણ અને નક્તિ ગતમા છે. એવા દેવાર ગગ્નમા પણ લોભ હોય તો બીજી તો ગગ્નની જ રી

દેવોને સ્મીનુષ વલ્લે ર સાના પુન પુરુષના નામના ગગ્નએ આજ રજો ઉપર અસન્નાર કરી લભના ધનનું અપકાર ! સુ તેથી લેમના ગ્રાપવી તે નાચ પામ્યો

કામઃ ક્રોધસ્તથા મોહો લોભો માનો મદસ્તથા ।

પદ્મવર્ગમુત્સજેદેનમસ્મિંત્પક્તે સુખી નૃપઃ ॥ શુ. નો. અ. ૧-૧૪૨ ॥

અર્થઃ—ક્રમ, ક્રોધ, મોહ, લોભ, માન તથા મદ આ છ નો રાગ ત્યાગ કરે તો તે સુખી થાય છે.

મોટે તે લોકોએ અનર્થની ખાણ રૂપ લોભનો પરિત્યાગ કરવો યોગ્ય છે, કેમકે લોભનો જય કરવાથી ક્રમથી ઉત્પન્ન થતા શિકાર આદિ, તથા ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતા યુગલી આદિ દોષનો પણ જય કરી શકે છે. શિકાર આદિ અંકક વ્યસનવાળાને મહાન અનર્થ પ્રાપ્ત થાય છે તો સર્વ વ્યસનવાળાનું તો કહેવું જ શુ !

કામજ્ઞદોષનુ વ્યાખ્યાન.

પ્રથમ આ કામજ ૧૦ દોષોનું વ્યાખ્યાન કરીએ છીએ. તેમાં પ્રથમ મૃગયા છે.

મૃગયાપરસ્ય ધર્માર્થો વિનશ્યતઃ ॥ કો. અ. શા. ચા. સૂ. ૭૨ ॥

અર્થઃ—શિકારમાં જ તત્પર રહેનાર રાગના ધર્મ અને અર્થ નષ્ટ થઈ જાય છે, કેમકે વિના પ્રયોજન પ્રાણીની હિંસા કરનારને પાપની પણ વૃદ્ધિ થાય છે. હિંસા કાંઈને પણ સુખનું કારણ નથી. સ્વાર્થી સેવક લોક “શિકાર રાગનો ધર્મ છે” એમ કહીને તેને તેમાં લગાવી રાજકાર્યમાંથી ભુલાવી દે છે. તે સ્વાર્થી લોકોની વાણી ઉપર રાગને અવશ્ય દષ્ટિ દેવી જોઈએ.

નલ્પિનાં દંપ્તિનાં ચૈવ શૃન્ગિનામાતતાયિનામ્ ।

હસ્ત્યશ્વાનાં તથાન્યેષાં વગ્રે હન્તા ન દોષભાક્ ॥ વિષ્ણુ. સ્મૃ. અ. ૧-૨૧૫ ॥

અર્થઃ—નખ વડે તથા દાઢથી તથા શૃંગ વડે મનુષ્યને મારનાર વાઘ, શિંછ, આદિ, તથા અસન્ત તોફાની તથા ગાંડા થયેલા હાથી, ઘોડા, તથા મનુષ્ય તથા ગામ આદિનો નાશ કરનાર પ્રાણીનો, તથા આનનાથી મનુષ્યનો પણ વધ કરવાથી વધ કરનાર રાગ આદિક દોષના ભાગી થતા નથી. બાકી કાંઈ પ્રાણીને બ્યર્થ અથવા સ્વાદને મોટે મારવું તે યોગ્ય નથી.

નાચ્છિત્વા પરમર્માણિ નાકૃત્વા કર્મ દારુણમ્ ।

નાહત્વા મત્સ્યવાતીવ પ્રાપ્નોતિ મહત્તીં શ્રિયમ્ ॥મ. ભા.શા. ૫. અ. ૧૪૦-૫૦ ॥

અર્થઃ—ખીજનાં મર્મસ્થાનોને હેલ ન કરીને, તથા મહાન કઠોર કર્મ ન કરીને, તથા મસ્છીમારની માફક પ્રાણીઓની હત્યા ન કરીને, મહાન ધનસંપત્તિ તથા કીર્તિ આદિ પ્રાપ્ત કરે છે.

આ પ્રમાણે ધર્મશાસ્ત્રમાં પ્રાણિહિંસાનો નિષેધ કર્યો છે, છતાં પૂર્વમાં કહેલાં દુષ્ટ પ્રાણી તથા આતતાથી તથા યુદ્ધમાં ઉતરેલા શત્રુને છોડી અન્ય પ્રાણીઓને મારવામાં આવે તો અધર્મ તથા અર્થનાશ આદિ પણ થાય છે, અને તેની અપકીર્તિ અવશ્ય થાય છે.

આતતાયી.

અગ્નિદો ગરદથૈવ શસ્ત્રપ્રાણિર્ધનાપદઃ ।

ક્ષેત્રદારાપહારી ચ (હરથૈવ) પદેત આતતાયિનઃ ॥

મ. ગો. મધુ. ટી. અ. ૧-૩૬ ॥ ભુવ. આશ્વ. ૦ સ્મૃ. ૦ અ. ૩-૧૯ ॥

અર્થ —કોઈના વગેરે અથવા જગતમાં પણ આદિને ખાવાને ઉપયોગી વાસ અથવા ખેતરમાં અથવા ઘરમાં સગ્રહ રીતે ગળેલું વાસ, અન્ન, વગેરેને અગ્નિ લગાડનાર, તથા કોઈને માગવાને માટે ઝેર દેનાર, તથા કોઈને માગવાને માટે હાથમાં શસ્ત્ર લીધેલો, તથા અન્યાયથી ધનનું હરણ કરનાર, તથા અન્યાયથી કોઈના ક્ષેત્રનું હરણ કરનાર, તથા સ્ત્રીનું હરણ કરનાર—એ ૭ આતતાથી ડહેવાય છે—

પદ્મપુગણુ પણુ તે જ વાત હે છે —

અગ્નિદો મરદશ્ચૈવ ધનહારી ચ મુસઘઃ ।

ક્ષેત્રદારાપહારી ચ પહેતેડપ્યાતતાયિન ॥ પદ્મ. પુ. સ્વ. ૧ અ. ૪૮-૫૮ ॥

યાજ્ઞ. સ્મૃ. અ. ૨-૨૧ ॥

અર્થ —વર વગેરેને અગ્નિ લગાડનાર, તથા ઝેર દેનાર, તથા ધનનું, જમીનનું અને સ્ત્રીનું હરણ કરનાર, તથા મૂલેલા મનુષ્યને માગનાર—એ ૭ આતતાથી ડહેવાય છે

આ શ્લોકમાં મુલેલા મનુષ્યને માગનારને પણ આતતાથી કહ્યો છે

મત્સ્ય પુરાણુ નીચે પ્રમાણે હે છે —

અગ્નિદો મરદશ્ચૈવ તથા ચામ્યુદયતામુધ ।

અભિચારન્તુ કુર્વાણો રાજગામિ ચ પૈશુનમ્ ॥ મત્સ્ય પુ. અ. ૨૨૭-૧૧૯ ॥

एते हि कथिता लोके धर्मज्ञैराततायिनः । १ ॥ ૧૨૦ ॥

અર્થ —ધર વગેરેને અગ્નિ લગાડનાર, તથા ઝેર દેનાર, તથા આપણને મારવાને માટે રાત્ર ઉગામીને આવેલો, તથા કોઈને અભિચાર ક્રિયા વડે મારનાર, તથા ગામ સભાથી મુગલી કરનાર—એ સર્વને ધર્મજ્ઞેતા લોકોએ આતતાથી કહ્યા છે

યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિની ટીકામાં નીચે પ્રમાણે હે છે —

उद्यतासिर्विपाग्निश्च क्षાपोद्यતकरस्तथा ।

आधर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजन्ति ॥

भार्यातिक्रमकारी च रन्ध्रान्वेषणतत्पर ।

एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वानेवाततायिनः ॥

યાજ્ઞ. સ્મૃ. જ. ૨-૨૨ મિતાં ટીકા ।

અર્થ —તત્વાગ ઉગામીને મારના આરનાર, વિર દેનાર અને અગ્નિ લગાડનાર, કોઈને મારવાને નાપ દેના નાશ જેલો હાથ ઉઘો રેલો હાર તે, તથા અભિચારક્રિયા (આવર્ષણ) વડે મારનાર તથા નાશ સમન્વી મુગલી કરનાર, તથા સ્ત્રી ઉપર અહાતકાર કરનાર, તથા મૂલેલા ખીનના હિંદ્ર જેવામાં તત્પર મનુષ્ય, એ સર્વ અને એમના જેવા ખીનએને આતતાથી ગણવા

આ પ્રમાણે ઉપર લઘુઅથાવૈશ્વંશ્રુતના શ્લોકમાં ૭ પ્રાણના આતતાથીનું કથન રીતે આપેલા આ ના ૫ મુલેલાને માગનાર, ૨ અભિચાર ક્રિયાથી કોઈને મારનાર, ૩ નાશ સભાથી મુગલી કરનાર, ૪ નાપ દેને કોઈને મારનાર, તથા ૫ ખીનના હિંદ્રનું

અન્વેષણ કરનાર-એ સર્વને સામાન્ય કોષે આતનાથી નહીં, તથાપિ વિરોધ કરીને પ્રથમ જોડમાં કહેવા ૭ આતનાથી મુખ્ય છે

વ્યાપ્તિની માફક આતનારીને પણ માગવામાં રાખ નથી —

ગુરં વા ચાલવદ્દૌ વા વ્રાહ્મણં વા વહુશ્રુતમ્ ।

આતતાયિનમાયાન્તં હન્યાદેવાચિચારયન ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૮-૩૫૦ ॥

નાતતાયિષધે દોષો હતુર્ભવતિ કથન ।

મકાશં વાસ્પકાશં વા મન્યુસ્તં મૃત્યુમિચ્છતિ ॥ , ॥ ૩૫૧ ॥

અર્થ — આતનાથી મનુષ્ય ગુરુ હોય કે બાનક હોય કે વૃદ્ધ નહોય, અથવા વેદશાસ્ત્રાદિનુ અધ્યયન કરેલો બ્રાહ્મણ હોય-એ સર્વને આતનો દેખીને જ વિના વિવાર્થે માગવા કેમકે તેમની સામા જઈને કે છુપી રીતે પણ માગવાથી માગનારને કાઈ પાપ લાગતુ નથી તેનુ કારણ એ છે કે કોષાભિમાની દેવતા (મન્યુ) પોતે જ તેમના મૃત્યુની ઈચ્છા કરે છે તે જ તેને મારે છે અને તેજ કારણે વાલી આતનાથી હોવાથી ગમચ દ્રશ્યે તેને છુપી રીતે માર્યો હતો.

વળી પદ્ય પુરાણ કહે છે કે —

આતતાયિનમાયાન્તમપિ વેદાન્તગં રણે ।

જિઘાંસન્તં જિઘાંસેચ ન તેન વ્રહ્મહા ભવેત્ ॥ પદ્મ. પુ. સ્વ. ૧ અ. ૪૮-૫૭ ॥

અર્થ — આતનાથી કદાપિ વેદાન્તનો વેદા હોય તોપણ એ તે ગણુમાં આપણને માગવાની ઈચ્છાથી આવતો હોય તો તેને આવતા જ માગવો ચોગ્ય છે, કેમકે આપણને મારવાની ઈચ્છા કરનારને મારવાથી બ્રહ્મહત્યા લાગતી નથી

આ પ્રમાણે આતનાથી બ્રાહ્મણનો પણ વધ કરવામાં ધર્મશાસ્ત્રે દોષ બતાવ્યો નથી.

યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિની મિતાક્ષરી ટીકાકારોએ “બ્રાહ્મણ ન હન્યાત્”-બ્રાહ્મણને મારવો નહીં-આ શાસ્ત્રનુ આ લોક સબધી પ્રયોજન નહીં હોવાથી અર્થાત્ પગલોક સંબધી પ્રયોજન હોવાથી તેને ધર્મશાસ્ત્ર માન્યુ છે અને જિઘાંસન્ત જિઘાંસીયાન્ ન તેન વ્રહ્મહા ભવેત્-આપણને માગવાની ઈચ્છા કરનારને મારવાથી બ્રહ્મહત્યા લાગતી નથી-એ શાસ્ત્ર આપણા જીવનને મારે છે. તેથી તે અર્થશાસ્ત્ર છે, કેમકે જીવવુ તે દષ્ટ પ્રયોજન છે અને—

સ્મૃત્યોર્વિરોધે ન્યાયસ્તુ વલવાન્વ્યવહારત ।

અર્થશાસ્ત્રાતુ વલગ્નદર્મશાસ્ત્રમિતિ સ્થિતિ ॥ યા૦ સ્મૃ. અ૦ ૨ જ્ઞો. ૨૧ ॥

અર્થ — એ સ્મૃતિઓમાં પરસ્પર વિરોધ હોય તો વ્યવહાર કરતાં ન્યાયને બલવાન્ ગણવો પરન્તુ અર્થશાસ્ત્ર કરતા ધર્મશાસ્ત્ર અધિક બલવાન્ છે એવી મર્યાદા છે.

આ પ્રમાણથી અર્થશાસ્ત્ર કરતા ધર્મશાસ્ત્રનુ અધિક બલ હોવાથી “બ્રાહ્મણં ન હિ સ્યાત્” એ ધર્મશાસ્ત્રને અનુસાર આતનાથી બ્રાહ્મણને પણ ન મારવો ચોગ્ય છે, તેના હાથથી મરી જતુ જ રીક છે-એવો મિતાક્ષરાકાગનો અભિપ્રાય છે. પરન્તુ તે શાસ્ત્રતાત્પર્યથી

અર્થ:—અહમન્ધુના શિરનું મુંડન કરાવવું, તથા તેનું ધન લઇ લેવું, તથા દેશમાંથી કાઢી મૂકવો—એ જ તેનો વધ છે. બીજો દેહના દણ્ડ રૂપી વધ તેને માટે નથી.

અહીં અશ્વત્થામાએ સૂતેલને મારવાથી તે આતતાથી હતા, છતાં અહુને ગુરુપુત્ર ગણી તથા દ્રોપદીની દયાની આતર તેમને અહમન્ધુનો દંડ આપી જતા કર્યા.

નીતિમયૂખમાં પણ આતતાથી બ્રાહ્મણનો વધ કરવાનું કહ્યું છે, અને ગાલવ ઋષિએ આતતાથીને ન મારે તો પાપ કહ્યું છે.

उद्यम्य शस्त्रमायान्तं भ्रूणमप्याततायिनम् ।

निहत्य -- णहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत् ॥ नीतिमयूरव, कूटयुद्ध ॥

અર્થ:—શસ્ત્ર લઇને મારવાને આવતા બાલક આતતાથીને અવશ્ય મારવો જોઇએ. આતતાથી કદાપિ બાલક (ભ્રૂણ; પણ હોય તોપણ તેને મારવાથી પાપ લાગતું નથી. ઉલટું તેને ન મારે તો બાલધાતી (ભ્રૂણહા) થાય છે.

અને બૃહસ્પતિએ પણ આતતાથીને નહીં મારનારને પાપનો લાગી કહ્યો છે:—

स्वाध्यायिनं कुले जातं यो हन्यादाततायिनम् ।

निहत्य भ्रूणहा न स्यादह वा भ्रूणहा भवेत् ॥ नीतिमयूर, कूटयुद्ध ॥

અર્થ:—વેદપાઠી તથા બ્રાહ્મણોના ઉત્તમ કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા એવા પણ આતતાથીને મારવાથી બાલહત્યાના લાગી થતા નથી. પરન્તુ તેને નહીં મારવાથી ઉલટું બાલહત્યાનું પાપ લાગે છે.

આ પ્રમાણે આતતાથી આદિને છોડી તથા ઉપર કહેલાં દુષ્ટ પ્રાણીઓને મારવાના નિમિત્ત વિના બીજી પ્રકારે પ્રાણીનો શિકાર કરવો તે અધર્મનું કારણ છે.

શિકારનો દોષ નીતિસારમાં પણ કહ્યો છે:—

यानक्षोभो यानपातो यानाभिहरणं तथा ।

क्षुत्पिपासाश्रमायासशीतवातोष्णपीडनम् ॥

अभियानस्य संपत्त्या यानव्यसनजं महत् ।

दुःखं प्रतप्तसिकताः कुशकण्टકभूमयः ॥

ऋक्षाजगरमातङ्गसिंहव्याघ्रभयानि च ।

इत्यादि पृथिवीन्द्राणां मृगयाव्यसनं महत् ॥ नीतिसारः ।

(આ નીતિસારના શ્લોક નીતિમયૂખમાં આપેલા છે.)

અર્થ:—રાત્ર લોકને શિકાર કરવામાં મહાન આપત્તિ આવી પડે છે—જેવી કે જંગલમાં વાઘ આદિ સામા મળતાં (અભિયાનસ્ય સંપત્ત્યા) થોડા વગેરે લડકી જાય છે, તે સમય તે અકસ્માત પડી જાય છે, તથા થોડા આદિ નાસી જતાં પોતે સંઘથી છૂટા પડી જાય છે, તથા ક્ષુધા, પિપાસા, શ્રમ, આયાસ, ઠંડો પવન, ગરમી, આદિની પીડા થાય છે. વળી જંગલમાં કોઈ પ્રકારનું વાહન પણ કામ લાગતું નથી તેથી વાહન સંબંધી મહાન

દુષ્પણ પાપ વિગતમાં આવે છે તપેલી રેતી રોય છે, ગળા કાટા રંગે વાળી જમીન પગ હોય છે અને ગીંઝ મનગર, દાથી, ચિદ્, આત્ર, આદિનો ભય ઇત્યાદિ આપત્તિ આવે છે
૧૧ી ગુહ્નીનિમા ન્યુ છે ૩—

મૃગયાક્ષસ્તથા પાન ગર્હિતાનિ મહીશુજામ્ ।

દૃષ્ટાસ્તેભ્યસ્તુ વિપદો પાણ્ડુનૈપધટ્ટણિનુ ॥ શુક, નો. અ. ૧-૧૪૨ ॥

અર્થ —શિંગર, લુગાર (અક્ષ), મધપાન, એ પણ ગળાઓને માટે બહુ નિન્દિત છે. તેનાથી પાણ્ડુ, નૈપધ, જણિ આદિને મહાન્ વિપત્તિ આવેલી જોવામાં આવે છે.

પાણ્ડુઓના પિતા પાણ્ડુ ગળા નિકાગને માટે વનમાં ગયા ત્યારે ઋષિ તથા ઋષિપત્ની બને હાગિાનુ ૩૫ વધતે કૌડા જતા હતા ગળાએ તેમના ઉપર બાણ માર્યું. તેથી મૃગ મરી ગયો મળી સમગ્ર તેો “તુ પણ જે સમયે તારી પત્નીને અર્ધ કમીશ તે સમયે મરી જશે” એવો ગાપ આપ્યો. અન્તે તેનું મૃત્યુ પણ તે જ પ્રકારે થયું ગળા દશરથ ગત્રિમા શિંગર કન્યા જતા હતા નદીમાં પાણી પીવાને આનતા પ્રાણીઓને મારવાને ગયા ત્યાં એક ઋષિપુત્ર પાણી ભરવાને માટે આવ્યો હતો તે પાણી ભરતો હતો તે વખતે ધડમાં પાણીનો પ્રવેશ થવાથી થતો ગન્દ સાલગી “હાથી પાણી પીએ છે” એમ સમજી રાખેલેથી બાણ માર્યું બાણથી ઋષિપુત્ર મરી ગયો તેથી તેના વૃદ્ધ પિતાએ પુનશોભની મળવાનો તેમને રાપ આપ્યો અને ગમચદ્રશના રિયોગદુ બધી તેમનું મૃત્યુ થયું એ પ્રકારે અનેક સમર્થ ગળા લોકોને પણ શિંગરથી અનર્થ થયો છે આ હેતુથી ગળાએ અર્થ શિંગર રીને પ્રાણીને માગવું તે દયાભાવથી છોડી દેવું જોઈએ

શિંગરની પેઠે લુગાર પણ મહાન્ અનર્થનું કારણ છે —

દ્યૂતમેતત્પુરાકલ્પે દૃષ્ટં વૈરકરં મહત્ ।

તસ્માદ્દ્યૂતં ન સેવેત હાસ્યાર્થમપિ બુદ્ધિમાન્ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૯-૨૨૭ ॥

અર્થ —લુગાર પડેલેથી જ વેગ ઉત્પન્ન કરનાર નરીકે જોવામાં આવ્યું છે. તેથી હર્ષ માન જેનું ફન છે એવો લુગાર હાસીની ખાતર પણ અર્થાત્ ધન આદિ મૂક્યા વિના પણ સુદ્ધિમાન્ મનુષ્યે ગમવો ન જોઈએ.

લુગારમાં હાગરાથી નૈપધ(નયગળ)ને વનમાં જવું પડ્યું ગળા યુધિઠિગને પણ લુગારમાં સર્વ હાસીને વનમાં જવું પડ્યું હતું આમ મહાન્ અનર્થનું કારણ હોવાથી વિનાશ માનની ખાતર પા તે ગમવો નહી.

પ્રચ્છન્નં વા પ્રકાશ વા તન્નિપેવેત યો નર ।

તસ્ય દળ્ડવિસ્તર્ય સ્યાદ્યયેષ્ટ નૃપતેસ્તથા ॥

,, ॥ ૨૨૮ ॥

અર્થ —જે મનુષ્ય આ લુગારને પ્રસન્ન અથવા ધુખી રીતે પણ ખેલે છે તેને ગળાની ૧૦ મનુષ્ય શિંગર અર્થાત્ કમીથી ખેને નદી એની નિશા કરી જોઈએ.

અત્રિદ્યુદ્યોનિસ્તુ દળ્ડ દાતુમશક્તુન ।

પ્રાત્રગ્યં વર્ષણા મચ્છેદિમો દયાચ્છનૈઃ ॥

,, ॥ ૨૨૯ ॥

અર્થ — ક્ષત્રિય, રસ્ય કે શૂદ્ર વ્રતિ નિર્ધન હોય અને તેથી ગમનએ કરેલો દણ્ડ આપવાને શક્તિમાન ન હોય તો ગમન કામ કરીને તેણે દડના દેવામાથી શૂદ્રને બોધએ. અને બ્રાહ્મણે ધન કમાઇને ધીમે ધીમે દડ ભરવો પડે તો તેની પામે કામ કરીને દડ વસુલ ન કરવો.

દ્યૂતં સમાહૃયં ચૈવ રાજા રાષ્ટ્રાન્નિવારયેત્ ।

રાજ્યાન્તકરણાવેતૌ દ્વૌ દોષૌ પૃથિવીક્ષિતામ્ ॥ ૨૨૧ ॥

અર્થ — જુગારના બે પ્રકાર છે—૧. દ્યૂત (જુગાર) અને ૨ સમાધૃય એ બે પ્રકારના જુગારને રાષ્ટ્રમાથી દૂર કરવા બોધએ, કેમકે આ બંને દોષ રાજ્યના રાજ્યનો વિનાશ કરનારા છે.

પ્રકાશમેતત્તાસ્કર્યં યદ્દેવનસમાહૃયૌ ।

તયોર્નિત્ય પ્રતિઘાતે નૃપતિર્યત્નવાન્ભવેત્ ॥ ૨૨૨ ॥

અર્થ — આ જુગાર (દેવન) અને સમાધૃય બંને પ્રલક્ષ ચોરી છે તેથી તે બંનેનું નિવારણ કરવાને રાજ્યએ યત્નવાળા થવું બોધએ.

અપ્રાણિભિર્યત્ક્રિયતે તલ્લોકે દ્યૂતમુચ્યતે ।

પ્રાણિભિઃ ક્રિયતે યસ્તુ સ વિજ્ઞેયઃ સમાહૃયઃ ॥ ૨૨૩ ॥

અર્થ — લોકના અથવા ધાતુના પાસા વડે અથવા પત્તા વડે અર્થાત્ નિર્જીવ સાધન વડે જે ખેલ કરવામા આવે છે તેને દ્યૂત કહે છે અને બમરા, કુકડા, કણ્ઠર, તિતર, આદિ પ્રાણીરૂપ સાધન વડે અર્થાત્ તેમને લગાવીને જે ખેલવામા આવે છે તેને સમાધૃય કહે છે.

દ્યૂતં સમાહૃયં ચૈવ ય કુર્યાત્કારયેત વા ।

તાન્સર્વાન્ધ્યાતયેદ્રાજા શૂદ્રાશ્ચ દ્વિજલિંગિન ॥ ૨૨૪ ॥

અર્થ — દ્યૂત તથા સમાહૃય એ બંને રમનારા તથા રમાડનારને અર્થાત્ હિતેન્દ્રન આપીને રમાડનારને, તથા બ્રાહ્મણવેપથી કરનારા શૂદ્રને પણ રાજ્ય અખત દણ્ડ દે.

ક્ષિતવાન્કુશીલવાન્કૂરાન્પાપણ્ડસ્થૌશ્ચ માનવાન્ ।

વિકર્મસ્થાન્છૌણિન્કૌશ્ચ ક્ષિપ્રં નિર્વાસયેત્પુરાત્ ॥ ૨૨૫ ॥

અર્થ — જુગાર આદિ ખેલનારા, તથા નાચનારા તથા ગાનારા, ધર્મદ્વિષી, કૂર, તથા નાના પ્રકારના પાપ કરનારા, હિંસા અભિયાગ આદિ નિન્દિત કર્મ કરનારા, તથા છુપી રીતે દારૂ ગાગનાર તથા વેચનારા (શૌણ્ડક)—એ સર્વને ગા ન લીધે ગત્યમાથી કાઢી મૂકે.

एते राष्ट्रे वर्तमाना राज प्रच्छन्नतस्करा ।

विकर्मक्रियया नित्यं बाधन्ते भद्रिकाः प्रजा ॥ ૨૨૬ ॥

અર્થ — રાજ્યમા રહેનારા આ જુગારી આદિ છુપા ચોરા હોય તો વગર ચન રૂપ ક્રિયા વડે સતત લોકોને પીડા કરે.

કામન્દકે પણ જુગારના દોષોનું નિરૂપણ કર્યું છે :—

લોભો ધર્મક્રિયાલોપઃ કર્મણામપવર્તનમ્ ।

સત્સમાગમવિચ્છિત્તિરસદ્ધિઃ સહ વર્તનમ્ ॥ કામન્દકઃ ॥

મ્વલ્પેડપ્યથે નિરાશિત્વમસત્યપિ ચ સાશતા ।

પ્રતિક્ષણં ક્રોધહર્ષો વિવાદશ્ચ પ્રતિક્ષણમ્ ॥

પ્રતિક્ષણં ચ સંશ્લેષઃ સાક્ષિપ્રશ્નઃ પ્રતિક્ષણમ્ ॥

અન્યા વાચોડ્ગદૈર્વિલયં શાસ્ત્રાર્થપ્રત્યવેક્ષણમ્ ॥

ગૂહનં મૂત્રશકૃતોઃ ક્ષુત્પિપાસોપપીડનમ્ ।

ઇત્યાદીન્ શાસ્ત્રનિપુણા દ્યુતે દોષાન્પ્રચક્ષતે ॥

(આ કામન્દકના શ્લોકો નીતિમયૂખમાં લખેલા છે.

અર્થ :—શાસ્ત્રજ્ઞાનમાં નિપુણ લોક જુગારમાં નાના પ્રકારના દોષ બતાવે છે—જેવા કે લોભની વૃદ્ધિ, ધર્મક્રિયાનો લોપ, અવશ્ય કરવા યોગ્ય જે રાજકાર્ય તેમાં અપ્રવૃત્તિ, સત્સમાગમનો નાશ, દુરાચારી મનુષ્યો સાથે સહવાસ, થોડી વાતમાં નિરાશા, અસત્કાર્યમાં પણ આશા, ક્ષણમાં ક્રોધ અને ક્ષણમાં હર્ષ, ક્ષણ ક્ષણમાં વિવાદ, ક્ષણ ક્ષણમાં પ્રેમ, ક્ષણ ક્ષણમાં સાક્ષિપ્રશ્ન અર્થાત્ એકે કહ્યું કે આમ વાત હતી, બીજે કહ્યું કે “નહી” તેમ નહોતી, તો ત્રીજાને પૂછે છે કે કહો કેવી વાત હતી—એવો સાક્ષિપ્રશ્ન, તથા મિથ્યા ભાષણ, શરીરની દુર્બલતા, પુણ્યપાપાદિ વિષયક શાસ્ત્રનાં કથન સંબંધી અવિચાર-વિચારનો અભાવ અર્થાત્ જુગાર રમતી વખતે બીજાને હરાવવાને માટે પુણ્યપાપનો વિચાર કર્યા વિના જૂઠું કપડું વગેરે સર્વ પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તે, તથા મૂત્ર અને મળ (શકૃત) નો નિરોધ, ક્ષુધા અને પિપાસાનું સહન કરવું ઇત્યાદિ.

દ્યુતાદનર્થસંરંભો દ્યુતાત્સ્નેહક્ષયો મહાન્ ।

પક્ષાણાં સંહતાનાં ચ દ્યુતાદ્ભેદઃ પ્રવર્તતે ॥ ॥

અર્થ :—વળી જુગારથી અનર્થક કસલ થાય છે. દ્યુતથી સ્નેહનો પણ મહાન્ ક્ષય થાય છે. પ્રેમથી મળીને રહેનાર (સંહતપક્ષ) માં પણ પરસ્પર કુટ (ભેદઃ) પડે છે.

કેટલાક જુગાર રમવો તે રાગનો ધર્મ છે એમ સમજે છે. તે મોટી ભૂલ છે. કેમકે જે જુગાર રમવાને માટે જૂઠું સ્થાન બનાવવાનું નીતિશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તે જનતાને ઘોષા દહને અધિકા ચલાવનારનો પત્તો મેળવવા માટે છે. જુગાર રમવાની સંમતિ માટે નથી. કેમકે જુગાર રમવાની મનાઈ ન હોત તો જુગારમાં હારનાર તથા જીતનાર બંનેને માટે દંડનું વિધાન કરત નહીં. જેમ—

દ્યુતાદિયોગે જેતુઃ પૂર્વસાહસદણ્ડઃ ॥ કૌ० અ० અધિ० ૩, અ० ૨૦ તૂ० ૩ ॥

પરાજિતસ્ય મધ્યમઃ ॥

॥ ૪ ॥

આ સૂત્રમાં, જીતનારને પ્રથમ આદ્ય (મોટો) દંડ, તથા હારનારને મધ્યમ સાહસ દંડ દેવાનો કહ્યો છે. તેથી જુગાર રમવાની હમેશને માટે મનાઈ છે.

યુધિષ્ઠિરાદિ ધર્માત્મા હોવા છતાં જુગાર રમ્યા, તેથી તે પાપરૂપ નથી એમ કહેલાક લોક કહે છે. પરંતુ તે અવશ્ય પાપ જ છે. યુધિષ્ઠિરાદિ વિના વિચાર્યે ભૂલથી જુગાર રમવામાં પ્રવૃત્ત થયા હતા. માટે તેમનું અનુકરણ કરવાનું નથી. ધર્માત્મા હોવા છતાં પણ ભૂલ થાય છે.

જેવી રીતે શિકાર તથા જુગાર અનર્થનું કારણ છે, તેવી રીતે મદિરાપાન મનુષ્યને અનર્થના કારણરૂપ બ્યસન છે. દારૂ પીને બેભાન થઈ યદુવંશી સર્વે ભાઈ પરસ્પર લડીને મરી ગયા.

વરાહમિહિરે પણ મદ્યના દોષ બતાવ્યા છે :—

પત્નીયત્યપિ માતરં મદવશાત્પત્નોં ચ માત્રીયતિ

શ્વશ્રીયત્યપિ મન્દિરં દૃઢશિલં કૂપં ચ મેહીયતિ ।

સ્વલ્પં વાર્યુદધીયતીશ્વરમપાં મોહાત્સ્થલીયત્યપિ

મિત્રીયત્યપિ વિદ્વિષં કિમપરં કુર્યાન્ન યન્મદ્યપઃ ॥ નીતિમયૂરવ ॥

અર્થ :—દારૂના મદવશાત્ મનુષ્ય માતાનો પત્ની સમાન ઉપયોગ કરે છે, તથા પત્નીની સાથે માતા સમાન બ્યવહાર કરે છે. દૃઢ પથ્થગ્ના ધરને ખાડો (શ્વશ્ર) માની લે છે, અને કુવાને ધર માની લે છે. અર્થાત્ દારૂના મદમા ધરની અંદર જવા ચલાતો નથી, તેનાથી ડરે છે, આ કોઈ ખાડો છે તેમાં પડી જઈશ એવો ખ્યાલ કરે છે, અને કુવાને ધર સમાન માનીને તેમાં પ્રવેશ કરવા માગે છે. થોડા જલ(વારિ)ને સમુદ્ર રૂપ માને છે, અને જલોના (અપામ) ધંધરને અર્થાત્ સમુદ્રને સ્થલ માની લે છે. શત્રુને મિત્ર માની લે છે અને મિત્રને શત્રુ માને છે. વિશેષ શું કહે ? દારૂ પીનાર કરે નહીં એવું કાર્ય કોઈ પણ નથી.

કવયઃ કિં ન પश्यन्ति કિં ન कुर्वन्ति योषितः ।

મદ્યપાઃ કિં ન જल्पन्ति કિં ન खादन्ति वायसाः ॥ ચા. ની. અ. ૧૦-૪ ॥

અર્થ :—કવિઓ કંઈ વસ્તુને દેખે નહીં અર્થાત્ એવી કોઈ નથી કે જેને તેઓ જાણે નહીં. મતઘ્ન કે તેમની બુદ્ધિ સર્વે સ્થાનમાં પહોંચે છે. સ્ત્રીઓ કયું કાર્ય નહીં કરે ? અર્થાત્ સર્વે કાર્ય કરે છે. દારૂ પીનાર કંઈ વાણી નથી બોલતા ? સર્વે વાણી બોલે છે—અર્થાત્ એવી કોઈ વાણી નથી કે જે તેઓ ન બોલે, અને કાગડા કંઈ વસ્તુ ખાતા નથી ? અર્થાત્ સર્વે પદાર્થને ખાય છે. નીતિસારમાં પણ દારૂના દોષ લખ્યા છે :—

वमनं निर्गुणत्वं च संज्ञानाशो विवक्षता ।

असंवद्धप्रलापित्वमकस्माद्वચनं मुहुः ॥

सद्भिर्वियोगोऽसद्भिश्च संयोगोऽनर्थसंगमः ।

स्खलनं वेपथुस्तन्द्रा चिन्ताऽन्तःस्त्रीनिषेवणम् ॥ નીતિમયૂરવઃ ॥

અર્થ :—દારૂ પીધાથી નિશ્ચ અઢવાથી કોઈવાર ઉલટી થાય છે, તથા સંપૂર્ણ ગુણોની હાનિ, બેહોશપણ (સંજ્ઞાનાશ), પહેરેલાં વસ્ત્ર નિકળી જવાં, વ્યર્થ બકવાદ, અકસ્માત્ ગાંડાતી માફક વારંવાર તોફાન કરવું, સબજનો સાથે વિયોગ, દુર્જનો સાથે સંબંધ, અનર્થની પ્રાપ્તિ, ચાલતી વખત પગ સ્થિર ન રહેવાથી પડી જવું, શરીરનું કંપવું, તન્દ્રા,

મનમાં અનેક પ્રકારની ચિન્તા, તથા સંકલ્પમાં સ્ત્રીનું સેવન, આદિ દોષ થાય છે.

વૈદ્યશાસ્ત્રમાં દારૂ પીવાનું લખ્યું છે. દારૂ પીવા માત્રથી જ હઠનાર કોઈ રોગ હોય તો તેને હઠાવવાને માટે જ કહ્યું છે. તે પણ રોગની શાન્તિ સુધી જ અને વૈદ્યે બતાવેલી માત્રાનુસાર જ પીવાનો છે, ફરી પીવાની મનાઈ છે.

અહીં જે અનર્થ બતાવ્યા છે તે પ્રત્યક્ષ દોષ છે. તથાપિ નિશાથી અનુચિત વ્યવહાર કરવાથી પાપનું પણ કારણ થાય છે. વળી દારૂ તામસી પદાર્થ હોવાથી અન્તઃકરણમાં ખરાબ અસર ઉત્પન્ન કરીને દુરાચારમાં જ પ્રવૃત્તિ કરાવનાર હોવાથી દુઃખના કારણ રૂપ આસુરી સંપત્તિ વધે છે. તેથી પણ દારૂનું વ્યસન મહાન અનર્થનું કારણ છે.

સુરા ચૈ મલમન્નાનાં પાપમા ચ મલમુચ્યતે ।

તસ્માદ્વામ્નજરાજન્યૌ વૈશ્યથ ન સુરાં પિવેત્ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૧૧-૧૩ ॥

અર્થ:—દારૂ અત્રનો મલ છે, કેમકે દારૂ ચોખાનો લોટ તથા ઘઉં આદિક અન્નને સડાવીને બનાવવામાં આવે છે. તેમ સુરા નામના દારૂને અન્નનો મલ કહ્યો છે, અને પાપને પણ મલ કહે છે. તેથી દારૂ પાપ રૂપ હોવાથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય (તેમજ શૂદ્રાદિ લોક પણ) કદાપિ પીએ નહીં. દારૂ પીવાથી અન્તઃકરણ તામસી થઈ જાય છે. તેમ મનુષ્ય માપકર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આ પ્રમાણે દારૂ પાપનું પરંપરાથી કારણ હોવાથી તેને માપરૂપ કહ્યું છે. વળી શૂદ્ર પણ દારૂ પીએ નહીં એ ચક્રારથી સ્થિત થાય છે.

ઉપરના શ્લોકમાં અસત્ શબ્દને દારૂ પીવાની મનાઈ લખી નથી તેથી તે દારૂ પી શકે છે એવો ભાવ નથી. જેણે સત્ય, શૌચ, આદિ, તથા ભક્ત્યાભક્ત્યનો વિચાર આદિ, સદાચારનો પરિચાગ કર્યો છે તેને અસત્ શૂદ્ર કહે છે. તેને દારૂ પીવાથી કોઈ વિશેષ દોષ લાગવાનો નથી. સર્વ દોષ તેનામાં પહેલેથી જ છે. જે મનુષ્ય ખાટલા ઉપર સુતેલો છે તેને જ નીચે પડવાનો ભય છે. પહેલેથી જ જે નીચે સુઈ ગયો છે તેને પડવાનો ભય નથી. તેવી રીતે ઉપર કહેલો અસત્ શૂદ્ર પહેલેથી જ પાપમાં કુળેલો છે. ફરી તેને દારૂનું પાપ લાગવાનું જ શું છે? એ ભાવ છે. પરંતુ ભુદિનાશ દ્વારા વિપરીત આચરણ કરાવનાર દારૂને કોઈ પણ પ્રાણીએ પીવો ગોચ્ય નથી એ ભાવ છે.

ગૌડી પૈઠી ચ માધ્વી ચ વિજ્ઞેયા ત્રિવિધા સુરા ।

યથૈવૈકા તથા સર્વાં ન પાતવ્યા દ્વિજોત્તમૈઃ ॥

” ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—ગોળમાંથી બનાવેલી સુરાને ગૌડી કહે છે. લોટ વગેરેને સડાવીને બનાવેલી સુરાને પૈઠી કહે છે. અને મહુડાના પુષ્પમાંથી બનાવેલી સુરાને માધ્વી કહે છે. આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનો દારૂ થાય છે. તેમાં જેવો એકમાં દોષ છે તેવો ત્રણેમાં પણ દોષ છે. માટે બ્રાહ્મણાદિ પ્રજાએ દારૂ કદાપિ પીવો નહીં જોઈએ. આ ત્રણ ઉપરાંત તાડ, ખજૂરી, નારીએલી, વગેરેની તાડીમાંથી પણ દારૂ બને છે. અને પનસ, ખજૂરીનું ફલ, આદિમાંથી પણ દારૂ બને છે. આ તાડીમાંથી ગોળ પણ બની શકે છે. માટે એ સર્વનો ગૌડીમાં અન્તર્ભાવ ગણવો, અથવા તેને જૂદો પણ ગણી શકાય છે.

આ દારૂના ૧-મેદક, ૨-પ્રસન્ના, ૩-આસવ, ૪-અરિષ્ટ, ૫-મૈરેય, ૬-મધુ, એવા ૬ મેદ છે. જલમાં અથવા જલ વિના મૂકી પીસેલી ચીજોનું નામ કલક છે. અન્નનો

કલ્ક તથા ચોખા, મરોરફલી, ઢાક, મેંદાસિંગી, કરજીવા, આદિ વસ્તુને મેળવીને એક યોગ તૈયાર કરવામાં આવે છે, તેને કિણ્વ અથવા સુરાખીજ પણ કહે છે. જલ તથા ચોખા તથા સુરાખીજ એમને ભેગાં કરીને દારૂ બનાવવામાં આવે છે તેનું નામ મેદક છે. અને ચોખાની પીઠી તથા સુરાખીજ અથવા પુત્રક વૃક્ષની છાલ, ખીજાં ફળો તથા ઉત્તમ સંભારયોગ એ ત્રણ વસ્તુઓમાંથી પ્રસન્ના નામનો દારૂ બને છે. પાકા, લોધ, ગજપિપ્પલી, ધંધાપચ્ચી, વાલુક, મુલહરી, ફૂળ, કેસર, દારૂહળદર, મરી, અને પીપર એ સર્વ ચીજોને પાંચ પાંચ તોલા (કર્ષ) લઈને મેળવી, જે મશાલો મેદક અને પ્રસન્ના નામનો દારૂ બનાવવામાં નાંખવાને માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે, તેને સંભારયોગ કહે છે. અને કૈયાનાં ફળ, સારા ગોળની રાખ, તથા મધને મેળવી આસવયોગ તૈયાર કરે છે. તેવી રીતે દરેક અરિષ્ટને પણ બનાવવામાં આવે છે. અરિષ્ટ તથા આસવનો પ્રયોગ વિશેષ કરીને રોગશાન્તિને માટે ઉપયોગ કરવાનું વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કહેલું છે. તેની પણ ગણતરી મધમાં છે. પરંતુ તેમાં નિશા નહીં હોવાથી તેનો ઉપયોગ રોગશાન્તિને માટે કરવામાં દોષ નથી.

મેંદાસિંગીની છાલનો ક્વાથ બનાવી તેમાં ગોળનો યોગ દઈને પીપર અને મરીનું ચૂર્ણ મેળવવામાં આવે, અથવા પીપર મરીને બદલે હરડે, બડેડાં અને આંબળાંનું ચૂર્ણ મેળવવામાં આવે તો તેમાંથી જે દારૂ બને છે તેનું નામ મૈરેય છે. અને કેટલાંક સ્થાનમાં, ધાધનાં પુષ્પ તથા ગોળ આદિ મેળવીને બનાવેલા મધવિશેષને પણ મૈરેય કહે છે. અને મનેક્કા (દ્રાક્ષ) આદિના રસમાંથી જે ધરૂ બનાવવામાં આવે છે, તેનું નામ મધુ (અંશુરી દારૂ) છે. તેને આ દેશમાં બનાવવાના કારણથી તેનાં કાપિશાયન અને હારહરક એવાં બે નામ છે. કપિશા નામની નદીને કિનારે વસેલા નગરમાં બનાવવામાં આવે છે માટે કાપિશાયન, અને હરહર નામના નગરમાં બનાવવામાં આવે માટે હારહરક નામ પડ્યું છે. શ્વેતસુરા, સહકારસુરા, રસોત્તરા, ખીજોત્તરા, મહાસુરા, સંભારિકી, આદિ પણ સુરામેદ છે. પ્રસન્ના નામની સુરા જે બતાવી છે તેજ યોગ શ્વેતસુરાનો પણ જાણવો. પરંતુ પ્રસન્નાને માટે જે પાકા, લોધ, આદિનો મશાલો બતાવવામાં આવ્યો છે તે તેમાં નાંખવામાં આવતો નથી. સાધારણ મધમાં કરીતો રસ વગેરે મેળવી જે તૈયાર કરવામાં આવે છે તેને સહકારસુરા કહે છે. સાધારણ મધમાં ગોળની રાખ નાંખી બનાવવામાં આવે તો તે રસોત્તરા કહેવાય. જેમાં ખીજબાંધ દ્રવ્યોની માત્રા અધિક હોય તેને ખીજોત્તરા અથવા મહાસુરા કહે છે. જે મધમાં મશાલાની માત્રા અધિક નાંખી હોય તેને સંભારિકી કહે છે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે નિશાદ્વારા જીવિને બ્રહ્મ કરીને કુમાર્ગમાં પ્રવૃત કરાવનાર હોવાથી સર્વ પ્રકારનાં મધ પણ દોષકારક છે. વળી—

યક્ષરક્ષ:પિશાચાન્નં મધ્યં માંસં સુરાસવમ્ ।

તદ્વાહ્નણેન નાત્તવ્યં દેવાનામશ્નતાહવિઃ ॥ મ૦ સ્વ૦ અ૦ ૧૧-૯૫ ॥

અર્થ:—દેવતાને યોગ્ય હવિષ્યાન્ન ખાનાર બ્રાહ્મણુદિએ યક્ષ, રાક્ષસ, પિશાચ આદિના

અન્ન ૩૫ માંસ, તથા મધ, સુરા, અને આસવ ખાવું કે પીવું યોગ્ય નથી.

અમેઘ્યે વા પતેન્મત્તો વૈદિકં વાપ્સુદાહરેત્ ।

અકાર્યમન્યત્કુર્યાદ્વાત્ત્રાહ્નણો મદમોહિતઃ ॥

,,

॥ ૯૬ ॥

અર્થ:—મદ પીને મત્ત થયેલો મૂઢશુદ્ધિ બ્રાહ્મણાદિ અપવિત્ર નાણું આદિમાં પડે છે, અથવા વેદવાગ્ધોનું ઉચ્ચારણ કરશે, અથવા બ્રહ્મહત્યાદિ અકાર્ય પણ કરશે. માટે કદાપિ મદપાન કરવું નહીં જોઈએ. વળી—

યસ્ય કાયગતં વ્રહ્મ મયેનાપ્લાવ્યતે સકૃત્ ।

તસ્ય વ્યપૈતિ વ્રાહ્મણ્યં શુદ્ધત્વં ચ સ ગચ્છતિ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—જે દિગ્ગતિની અંદર મંડાર રૂપે રહેલા વેદ (બ્રહ્મ) એકવાર પણ પીધેલા મદથી ભીંગ્ન્ય છે અર્થાત્ એકવાર પણ દિગ્ગતિ જો મદ પીએ તો તેનું દિગ્ગત્ય તે જ સમયે નષ્ટ થાય છે અને શુદ્ધત્વને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી કાઈ પણ મનુષ્યે મદ પીવા યોગ્ય નથી.

યે વિપસ્ય ગુણાઃ પ્રોક્તાસ્તેઽપિ મયે મત્તિષ્ટિતાઃ ।

તેન મિથ્યોપયુક્તેન ભવત્યુગ્રો મદાત્મયઃ ॥ માધ.નિ.મદાત્મયનિવાન.શ્લો. ૧ ॥

અર્થ:—વિપના જે ગુણ કહ્યા છે તે જ ગુણ મદમાં છે. અયુક્ત રીતે તેનું સેવન કરવાથી ભયંકર મદાત્મય રોગ પ્રગટ થાય છે. બીજા પણ અનેક રોગનું કારણ છે. નિયમિત પ્રમાણથી પીવાથી દષ્ટ ગુણ કહ્યો છે, તથાપિ અન્તઃકરણની મહિનતા દ્વારા અધર્મમાં પ્રવૃત્તિ અનિવાર્ય છે. આપણા પુરુષાર્થથી નીચે ઉતારનાર હોવાથી નિશાળાજી આદિને વ્યસન કર્યાં છે. દારૂની માફક ગાંજે, ચરસ, ભાંગ, વગેરે સર્વ નિશા અનર્થનું કારણ છે. વળી—

પાનમક્ષાઃ સ્ત્રિયથૈવ મૃગયા ચ વથાક્રમમ્ ।

પૃતત્કષ્ટતમં વિદ્યાચતુષ્કં કામજે ગણે ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૭-૫૦ ॥

અર્થ:—મદપાન, જુગાર, સ્ત્રીસેવન, અને શિકાર એ ચાર કામથી ઉત્પન્ન થતા દોષસમૂહમાં ક્રમે અત્યન્ત કષ્ટતમ છે. અર્થાત્ દુઃખનાં હેતુ છે. જેવી રીતે શિકાર આદિ વ્યસન મહાન દુઃખનું કારણ છે, તેવી રીતે પરસ્ત્રીસેવન આદિ પણ અત્યન્ત કષ્ટનું કારણ છે.

સ્ત્રીધૃતપાનાસક્તાન્ન સેવયેત્ ॥ વાર્હિં સ્મૃં અં ૧ સૂં ૫૮ ॥

અર્થ:—સ્ત્રી, જુગાર, તથા દારૂમાં આસક્ત મનુષ્યનો સંસર્ગ કરવો નહીં. આ પ્રકારે જુગારી આદિકોનો સંસર્ગ પણ પરિત્યાગ કરવાનું કર્ત્યું છે.

एवं वश्येन्द्रियः परस्त्रीद्रव्यहिंसा च वर्जयेत् ॥ કો. અ. અધિ. ૧, અ. ૭ સૂ. ૩ ॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખતો સતો રાત્રિ પરસ્ત્રી, પરદ્રવ્ય તથા પરહિંસાનો સર્વથા પરિત્યાગ કરે. અહીં આં હિંસા એટલે નિરપરાધી મનુષ્યની હિંસા છે.

विमुखः परदारेषु कुलकन्या प्रदूपणे ॥ શું નોં અં ૨ શ્લોં ૧૮૪ ॥

અર્થ:—પરસ્ત્રીની તથા કન્યાને દૂપિત કરવાથી વિમુખ રહે.

પરસ્ત્રી ગમનનો નિષેધ તથા દોષ આદિક સદાચારપ્રકરણમાં વિશેષ કરીને કહેવામાં આવ્યા છે. હવે દિવાસ્તમ્ર નામના પાંચમા દોષનો વિચાર કરવામાં આવે છે, કેમકે દિવસમાં સવાથી આવસ્યની વૃદ્ધિ થાય છે.

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः ।

नास्त्युद्यमसमો बन्धुः कुर्वाणो नावसीदति ॥ નાં શં શ્લોં ૮૬ ॥

અર્થ —આનસ્ય મનુષ્યના શરીરમા રહેતો એ મોટો શત્રુ છે ઉદમની અગમર કાષ બન્ધુ નથી, ઉદમ કરનાર મનુષ્યને દાગિદાગિ દુ ખ પ્રાપ્ત થતુ નથી

યતતે નૈવ કાલેઽપિ ક્રિયા કર્તુ ચ સાઞસ ।

ન સિદ્ધિસ્તસ્ય કુત્રાપિ સ ચ નશ્યતિ સાન્વયઃ ॥ શુ૦ ની૦ અ૦ ૩-૭૦ ॥

અર્થ —કામ કરવામા આગસુ મનુષ્ય માર્યના સમયમા પણ માર્ય કરવામા યતન કરતો નથી તેથી તેની સિદ્ધિ થતી નથી, ઉલટો વશ સહિત નષ્ટ થઇ જાય છે મોટે એવા આલસ્યને ઉત્પન કરી ઉદમનો નાશ કરનાર હોવાથી દિવસે સુતુ અનર્થકારક છે દિવસમા સુષ્ટ રહેનાથી પાણુ આદિ કેટલાક રોગ ઉત્પન થાય છે

યામદ્વય શયાનો હિ ત્વત્યન્ત સુખમશ્નુતે ॥ શુક્ર ની૦ અ૦ ૨-૧૭૧ ॥

અર્થ —જે એ પહોર અર્થાત્ રાત્રિના ૭ કલાક શયન કરે છે તે અત્યન્ત સુખ ભોગવે છે આ પ્રમાણે ૭ કનાકથી વધારે સુનારને પ્રમાદ થાય છે

સ્વપ્ન લૌલ્યમનૃત્તમુદ્ધતવેપત્વમનર્થસયોગ ચ ॥ કૌ. અ. અધિ. ૧, અ. ૭-૪ ॥

અર્થ —અનુચિત નિદ્રા, ચપનતા, મિથ્યા ભાવણુ ઉદ્ધત વેા અને અનર્થના હેતુ રૂપ ગર્થ કરનાર મનુષ્યોનો સહવાસ-એ સર્વનો રાગએ પગિત્યાગ પ્રવેા જોષ્ટએ આ પ્રમાણે કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમા પણ દિવસે સુતુ આદિ અનુચિત નિદ્રાનો પરિત્યાગ કહ્યો છે વળી પગિત્યાગ એટલે ખીજના હોમનુ કથન કરનારને પોતાના કાષ પણ દોષ દષ્ટિમા આવતા નથી ખીજના થોડા પણ દોષને જોણીને બહાર કાઢવો અને પોતાના મહાન દોષને પણ ન જોવો એ ખલ પુરુષનું લક્ષણ છે એટ મનુષ્યે ખીજની નિન્દા પ્રીતિ તેના પાપને પોતાના શિર પર લેવુ યોગ્ય નથી શાસ્ત્રમા ખીજની નિન્દા કરનાર મનુષ્યને આપણા માતા પિતા તુલ્ય બન્ધુ કહ્યો છે, કેમકે તે લો નિન્દા પ્રીતિ ખીજના પાપ રૂપી મહત્તે જલથી ચાગી લે છે અને નિન્દા રનાર મનુષ્યને લોકો હલખી શુદ્ધિનો ગણે છે તેથી કાષની પણ નિન્દા ગવા યોગ્ય નથી

બુદ્ધિમન્ત સદા દ્વેષ્ટિ મોદતે વશ્વકૈઃ સહ ।

સ્વદુર્ગુણ ન વૈ વેત્તિ સ્વાત્મનાશાય સો નૃપઃ ॥ શુ૦ ની૦ અ૦ ૧-૧૨૮ ॥

અર્થ —બુદ્ધિમાનના ઉપર જે સદા દોષારોપણ પ્રીતિ દપ કરે છે અને વચ લોકાની સાથે આનન્દ કરે છે એવો રાજા પોતાના નાશને મોટે પોતાના દુર્ગુણને જાણતો નથી નળી નાય જોવો તથા ગાયન અને વાજ સાલગવાનો શોખ તે પણ વ્યસન જ છે આ નાઆદિમા આસક્ત થવાથી રાજા રાજમર્થને સલાખી શમ્તો નથી અને તેથી બુદ્ધિ પણ ચચગ થાય છે અને ધનાદિનો દુરપયોગ થનાથી કોશબન પણ ધની જાય છે નટ તથા ગરૈયા દ્વાગ શત્રુ લોહ શીઘ્ર આપણા છિદ્ર જાણી લે છે

નાઆદિ જોવાની આમકિત તમોશુણુ કાર્ય હોનાથી બુદ્ધિની ગભીરતા નષ્ટ થઇ જાય છે અને હલકી બુદ્ધિવાળા મનુષ્યની સાથે સબન્વ બની જાય છે તેથી ગૌરવ ધની જાય છે અને પ્રજામા માન પણ ધની જાય છે અને ધનનો દુરપયોગ થવાથી દુકાલ આદિ સમયમા પ્રજાની રક્ષા કરી શકાતી નથી અને નાય આદિ વિશેષ કરીને રાત્રિમા જ

થાય છે તેથી ઉ નગદા પણ અનશ્ય થવાનો સભવ છે નિદ્રા ક્રમી લેવાથી શરીરની બેચેની તથા ગેગાદિકાનું ડાગલુ બને છે અને વારવાર નાચ બેવાથી તથા ગાયન સાલગવાથી તૃગાગરસ વધી જાય છે તેથી પ્રિયાસક્ત પણ યદિ જાય છે તે ડારણથી તૃત્યાદિક દેખવા વગેરેનો પણ પરિત્યાગ કરવો જોઈએ

નટગાયકમણિકામહાલ્પજાતિષુ ।

યોડતિસવતો નૃપો નિન્ધ સ હિ શત્રુમુખે સ્થિત ॥ શુ. નો. ખ. ૧-૧૨૭ ॥

અર્થ — નટ, ગવૈયા, વેસ્યા, મલ્લ, નયુસક અને નીચ જાતિના જે રાજા અત્યંત આસક્ત રહે છે તે નિન્ધ છે, કેમકે તે રાનુના મુખમા જ સ્થિત છે. અને બ્યર્થ કાર્યવિના આમ તેમ ફરવા(તૃત્યાદ્ય)થી મનુષ્યની કિમત રહેતી નથી તો પછી રાજા લોકોનું તો કહેવું જ શુ ?

ન સંત્યજેચ સ્વસ્થાનં નોત્યા શત્રુગણં જયેત્ ।

સ્થાનભ્રષ્ટા નો વિમાન્તિ દન્તાઃ કેશા નચ્ચા નૃપા ॥” અ.૨.શ્લો.૧૭૯-૮૦ ॥

અર્થ — રાજાએ જોય્ય શરણ વિના પોતાના ન્યાનનો કાપિ પરિત્યાગ કરવો ન જોઈએ. ખન્નુ નીતિ વડે પોતાના મનુષ્યોને છતવા જોઈએ દાત વ્યામુધી મુખમા રહે છે ત્યામુધી જોનામા સુદર લાગે છે તેની રીતે શિંગના વાગમા જે સોભા છે તે પણ વ્યામુધી કેલ શિંગ ઉપર રહે ત્યામુધી છે મુખમાથી પડી ગયેલા દાતની ઝાઈ સોભા નથી, તેમ મુખની સોભા પણ ધરી જાય છે શિંગના વાગ પણ શિરચી ગરી પડ્યા ગોભા આપના નથી, અને શિંગની સોભા પણ ધરી જાય છે અને તે દાત આદિમા અખવિત્તાશુદ્ધિ પણ થાય છે તેની જ રીતે નમનુ પણ સમજતુ એ પ્રારે રાજાની સોભા પણ પોતાના સ્થાનમા જ હોન છે ગજધાનીમા ગ નનલી રહેવાથી રાજધાનીની સોભા વગી જન છે બહાર ફરનાર ગજ ઉપર લોકોનો પ્રેમ પણ ઓઠો થઈ જાય છે અને કદર નિરન્દગશુદ્ધિ પણ થાય છે તેથી પોતાના સ્થાનમા જ રહેવું યોગ્ય છે તેવી સ્વભાવચલ્યતો નથી, ગભીર સ્વભાવ બન્યો રહે છે

કોરજ દોપનું વ્યાખ્યાન

દામજ દોપોનું વ્યાખ્યાન કરીને હવે કોધજ આઠ દોપોનું વ્યાખ્યાન કરવામા આવે છે. પ્રથમ દોપ પિશુનતા છે

પિશુનતા અર્થાત્ અજ્ઞાન દોષો કહેવા તે આ બહુ પાપનું કાગલુ છે આ યુગલી ફરનાગને પહેલા ઈર્મચણવા જોવામા આવ્યો છે યુગલી ક્રતા ક્રતા અન્ત કરણ બહુ મહિન થાય છે તેથી જ્ઞાનતનુ તેજ હાર્ષ જાય છે યુગલી ક્રનાગનો પ્રભાવ કોઈના ઉપર પડ્યો નથી તેનો કોઈ વિશ્વાસ પણ ક્રતો નથી યુગલી ક્રનાગને તેના જેવા યુગલીખોર જ મિત્ર બને છે ફરી સત્પુરુષ યથાર્થ વાતમા પણ તેનો વિશ્વાસ કરતા નથી. ગજ વિશ્વાસપાન ન રહેતા લોકોમા પાપ ડી મનુષ્યની વૃદ્ધિ થતી જાય છે રાજાનું કાર્ય ક્રનાગ મનુષ્યોમા પાપ પાપક વધી જાય છે ધીરે ધીરે સત્તનો લોપ થતો જાય છે. અને સત્યનો લોપ થવાથી ધર્મજ્ઞાનિ તથા મહાન્ અનર્થ પણ થાય છે. તેથી યુગલીનો સ્વભાવ પણ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

વળી નિરપરાધી મનુષ્યને કેદ કરવો તથા મારવો તથા કાષ્ટના ધનનું હરણ કરવું આદિ માહત્ત મહાન અનર્થનું કારણ છે

સહસા ક્રિયતે કર્મ યત્કિચિદ્વલ્લપિતેઃ ।

તત્સાહસમિતિ પ્રોક્ત સહો વલમિદોચ્યતે ॥ યા સ્મૃ. અ. ૨-૩૩૦ મિતાક્ષરા ॥

અર્થ — આ સ્લોકમા સહ નો અર્થ બલ છે પોતાના મનથી દર્શિત થયેલા મનુષ્ય સહસા અર્થાત્ પિના વિચાર્યે જે કાઈ કરે છે તેનું નામ અહીં સાહસ છે તે ગભ્યનો પણ નાશ કર્તા છે, કેમકે સત્પુરુષોનું અપમાન કરવાથી રાજા ઉપર દૈવકોપ આવે છે અને દૈવકોપથી ઇશ્વરદણ્ડ પણ રાજ્યમા અવસ્થ આપવાનો

હુતાશનો જલં વ્યાધિર્દુર્મિશં મરણં તથા ।

इति पंचविध दैव मानुष व्यसनं ततः ॥ અગ્નિ૦ પુ૦ અ૦ ૨૪૧-૧૪ ॥

અર્થ — વરોમા અગ્નિ લાગેનો, તથા અનિવૃષ્ટિ થતી, મહારાગ જેમકે પ્નેગ, આદિ, દુમ્મલ, તથા અમાય મૃત્યુ એ પાંચ પ્રમારના દની દણ્ડ હોવાય છે તેથી અતિરિક્ત પાંચ પ્રકારના માનુષ વ્યસન (કષ્ટ) છે તેમા રાજા તથા પ્રજાનું પાપ જ પ્રધાન કારણ છે ભગવાનના અન્યાગ પણ દુષ્ટોને દણ્ડ દેના તથા શિષ્ટોની રક્ષા કરવાના પ્રયોજનથી છે રાજાનો પણ એ જ ધર્મ છે માહસિમ્ મનુષ્યથી દુષ્ટનો સત્કાર તથા શિષ્ટનો દણ્ડ થઇ જાય છે ત્યારે દેવી દણ્ડના ભાગી થાય છે તેથી પરમાર્થ તપસા પિના કાઈ પણ પ્રમારનું સાહસ કરવું યોગ્ય નથી

દ્રોહ નામનો દોષ, અન્યાયથી પ્રાપ્તનો રધ કરવો અથવા કાષ્ટનું અનિષ્ટચિન્તન કરવું તે છે

आनृशंस्य परोधर्मः सर्वप्राणभृता यतः ।

तस्माद्राजानृशंस्येन पालयेत्कृपणं जनम् ॥ શુ નો. અ. ૧-૧૫૮ ॥

અર્થ — હિસા અથવા કુનાનો અભાવ (આનૃશંસ્ય) સર્વ પ્રાણીઓને માટે પરમ ધર્મ છે તેથી હિઆવૃત્તિ તથા જીવભાવને છોડીને ગભ્યએ દીન (કૃપણ) પ્રજાનું પાલન કરવું જોઇએ કુરતાથી પ્રજાનો દ્રોહ કરવાથી પ્રજાને હિદેગ થાય છે અને પ્રજામા હિદેગ થવાથી રાજા કદાપિ સુખી થતો નથી તેથી દ્રોહબુદ્ધિનો પરિત્યાગ કરવો જોઇએ ખીજના ગુણો સહન ન થયા તેનું નામ ઇર્ષ્યા છે જે કોઇજ દોષોમા ચતુર્થ છે ખીજના ગુણો સહન નથી કરનાર રાજાના દેશમા ગુણી મનુષ્ય હોવો સહનથી ખીજને ગુણી બનાવવાનો પ્રયત્ન કરનાર તથા ગુણીનો સત્કાર કરનાર રાજાના દેશમા જ ગુણી મનુષ્ય ઉત્પન્ન થાય છે ઈર્ષ્યાવાળા રાજાના દેશમા ગુણી મનુષ્ય નહીં થાય એટલું જ નહીં, પરન્તુ ખીજ દેશના ગુણી નેક પણ તેના દેશમા જવાથી કરે છે ગભ્ય ભોજ તેના દેશમા કોઈ પણ દેશનો કોઈ પણ પ્રજારત્નો વિદ્વાન જતો નો તેનો પૂર્વ નત્ત કરતો હતો અને પોતાની પ્રત્તને યોગ્ય બનાવવાને માટે પ્રયત્ન પણ કરતો હતો મૂર્ખ બ્રાહ્મણ પણ મારા દેશમા રહે નહીં અને વિદ્વાન કુલાગ પણ મારા ગભ્યમા રહે—એવી તેની પ્રતિજ્ઞા હતી તેવી રીતે ગુણી મનુષ્યો ઉપર પ્રેમ તથા તેમનો સત્કાર કરવાથી ભોજની કીર્તિ સપૂર્ણ જગતમા પ્રસરી પતી ગુણી મનુષ્ય નહીં હોવાથી ગભ્યની રક્ષા કરવામા રાજાને મહાન

કષ્ટ પડે છે, તેથી પોતાના દેશમાં ગુણી મનુષ્યને તૈયાર કરવાને માટે ઇર્ષ્યાનો પરિત્યાગ કરીને ગુણીમાં પ્રેમ કરવો, તથા ગુણીને ચઢાવવાનો પ્રયત્ન પણ કરવો તે ઈર્ષ્ય છે

અસૂચ્યા રૂપી ક્રોધઃ દોષ પાત્યમે છે બીજાના ગુણોમાં દોષારોપણ કરવાના રવ-ભાવ વાળાને પણ ઈર્ષ્યદોષના કહ્યો છે અર્થાત્ ચણવના જેવો તેને પણ નીચ મનુષ્યમાં ગણ્યો છે અસૂચ્યા કરનાર મનુષ્યના હૃદયમાં, પિદા તથા ધનાદિમાં કોઈ પણ ભારી તુલ્ય થાય નહીં એવો વિચાર થાય છે આ વિચારથી તે બીજાના દોષોનું ધન કરે છે તે પોતાના ગુણ સિવાય બીજાના ગુણને દેખી શકતો નથી તે કાગળથી પોતાના ગુણોની સામે બીજાના ગુણોને પ્રાશ થવા જેવો નથી આવા તુલ્ય વિચારથી મનુષ્યની બુદ્ધિ બહુ મક્કિન થઈ જાય છે પહેલાં કહેલા ગુણી મનુષ્યના સબન્ધનો અભાવ પણ અસૂચ્યા વાળાને હોય છે તેથી તે અસૂચ્યાનો પણ પરિત્યાગ કરવો જોઈએ વળી અર્થનું અપહરણ તથા આપવા યોગ્ય ધન ન આપવું અને વ્યસનમાં તથા ક્રીડાઆદિમાં ધનનો વ્યય કરવો, એ સર્વ કારણોનું તથા અપકીર્તિનું તથા અધર્મનું મારણ હોવાથી તે દોષથી ગત્તએ હમૈરા બચવું જોઈએ.

હવે વાકપાઙ્ગ્યનું વિવેચન કરીએ છીએ

દેશજાતિકુલાદીનામાક્રોશં ન્યદ્ગસંયુતમ્ ।

યદ્વચઃ પ્રતિકૂળાર્યં વામ્પારુણ્ય તદુચ્યતે ॥ નારદ. સ્મૃ. અ. ૧૫-૧ મિતાક્ષરા ટીકા ॥

અર્થ—ઉચ્ચે અનાજે બોનવું તેનું નામ આક્રોશ છે, ન્યદ્ગ અર્થાત્ ખરાબ શબ્દ બીજાને ઉદ્દેગ કરાવવાને માટે ઉચ્ચા શબ્દની દેગ, નતિ, કન, આદિનું નામ દષ્ટને જે ખરાબ શબ્દ (ગાળ) બોનવા તેનું નામ વામ્પારુણ્ય છે જેમ “ગૌડનો કનહમિય હોય છે”—અર્થાત્ ગૌડ દેશના લોક-લણાયક હોય છે, આ દેશાક્રોશ છે “આદાણુ લોભી હોય છે”—આ ભત્ત્યાક્રોશ હોવાય છે અને ‘વિશ્વામિત્રના વશ વાળા કૂંગ હોય છે’—આ કુલનો આક્ષેપ છે આ પ્રારનું વાકપાઙ્ગ્ય ઈર્ષ્ય પણ યોગ્ય મનુષ્યને માટે બોલવું ઠીક નથી, કેમકે તેવી મનુષ્યની પ્રતિષ્ઠા વગી જાય છે, અને તેના શત્રુઓ પણ વધી જાય છે સદા આ પ્રકરણના વાણીના પાપના વિનયમાં આનો ઉલ્લેખ છે

હવે દ્વંડ્વપાઙ્ગ્યનું વિવેચન કરીએ છીએ

પરગાત્રેષ્વભિદ્રોહો હસ્તપાદાયુધાદિભિઃ ।

ભસ્માદિભિશ્ચોપઘાતો દ્વંડ્વપારુણ્યમુચ્યતે ॥

” ” ”

અર્થ—બીજાના શરીરમાં હાથ, પગ, અથવા કોઈ શસ્ત્ર વડે અથવા પથ્થર આદિ વડે મારવું, અથવા ધૂળ, ટીચડ, આદિ ફેંકવું તે સર્વ દ્વંડ્વપાઙ્ગ્ય કહેવાય છે આ કદાપિ ગતિમાં ન હોવું જોઈએ

વિક્ષાને યોગ્ય મનુષ્યને પણ આપણા હાથથી મારવાથી નાના પ્રાણની હાનિ થવાનો મહત્ત્વ છે તેથી તે પણ ત્યાગ્ય છે આ પ્રમારના દોષોનો પરિત્યાગ કરેલા છતેન્દ્રિય ગતિ યોગ્ય રીતે પ્રાણ પાવન કરવા સમર્થ થાય છે વળી—

વ્યસનસ્ય ચ મૃત્યોશ્ચવ્યસન કષ્ટમુચ્યતે ।

વ્યસન્યધોઽધો વ્રજતિ સ્વર્યાત્યવ્યસની મૃતઃ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૭-૫૩ ॥

અર્થ:—વ્યસન અને મૃત્યુ એ બેમાં વ્યસન મહાન કષ્ટ દેનાર છે. વ્યસની વારંવાર અધોગતિમાં જાય છે, અને વ્યસન રહિત મનુષ્ય મરીને સ્વર્ગને પ્રાપ્ત કરે છે. (સ્વર્ગાતિ). દોષથી રાજાને વિશેષે કરીને, જે અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે એવા અનર્થ મહાભારતમાં કહ્યા છે. તેને પણ અહીં જતાવીએ છીએ:—

નાસ્તિક્યમનૃતં ક્રોધં પ્રમાદં દીર્ઘસૂત્રતામ્ ।

અર્દ્ધનં જ્ઞાનવતામાલસ્યં પશ્ચદ્વૃત્તિતામ્ ॥ મ. મા. સ. પ. અ. ૫-૧૧૦ ॥

અર્થ:—નાસ્તિકતા, મિથ્યા ભાષણ, ક્રોધ, પ્રમાદ (કર્તવ્ય કર્મમાં સાવધાન નહીં રહેવું તે), દીર્ઘસૂત્રતા (થોડા સમયમાં કરવા યોગ્ય કર્મમાં બહુ સમય લગાડવો તે), જ્ઞાનીઓને ન મળવું તે, આલસ્ય, ચિત્તની અચ્ચલતા,

एकचिन्तनमर्थानामनर्थज्ञैश्च चिन्तनम् ।

निश्चितानामનારંભं મન્ત્રસ્યાપરિરક્ષણમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

અર્થ:—એકલા અથવા એકની સાથે કાર્યનો વિચાર કરવો તે, તથા કાર્યમાં કુશલ નહીં એવાઓની સાથે ચિન્તન કરવું તે, કરવાનો નિશ્ચય કરેલા હોય તેવું કાર્ય ન કરવું તે, મંત્રની રક્ષા ન કરવી તે, અર્થાત્ મન્ત્રી આદિની સાથે વિચાર કરેલા કર્તવ્યને શુભ રાખવું તેનું નામ મન્ત્રરક્ષા છે, તેનો અભાવ તે મન્ત્રનું અરક્ષણ,

मङ्गलाद्यप्रयोगं च प्रत्युत्थानं च सर्वतः ।

कच्चित्त्वं वर्जयस्येतान् राजदोषांश्चतुर्दश ॥

प्रायशો वैर्विनश्यन्ति कृतमूलाऽपि पार्थिवाः ॥ ૧૧૨ ॥

અર્થ:—માંગલિક ધર્મકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ ન હોવી, સમભ્યા વિના દરેક કાર્યમાં ઉડી ઉભા થવું, એ ૧૪ દોષોનો છે રાજાનું । તુ ત્યાગ કરે છે ? કારણ કે જેની જગ દહ હોય તેવા રાજા પણ આ દોષોથી નષ્ટ થાય છે એમ નારદજી યુધિષ્ઠિરને પૂછે છે. વળી—

माता पिता गुरुर्गोप्ता वह्निर्वैश्रवणो यमः ।

सप्त राज्ञो गुणानेतान्मનુરાह प्रजापतिः ॥ મ. મા. શા. પ. અ. ૧૨૯-૧૦૩ ॥

અર્થ:—રાજામાં માતા, પિતા, ગુરુ, રક્ષિતા, અગ્નિ, કુબેર, અને યમ એ સાતેના શુભ રહે છે એમ પ્રજાપતિ મનુમહારાજ કહે છે.

पिता हि राजा राष्ट्रस्य प्रजानां योऽनुकंपनः ।

तुस्मिन्मिथ्याविनीतो हि तिर्यग्गच्छति मानवः ॥ ૧૦૪ ॥

અર્થ:—રાજા પ્રજા ઉપર કૃપા કરતો હોવાથી તે પ્રજાના પિતા સ્વરૂપ છે. તેની આગળ જે મિથ્યા વિનય કરે છે તે તિર્યગ્ અર્થાત્ પશુ આદિ થોનિને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ તેની આગળ કપટ વ્યવહાર કરવાથી મનુષ્યની અધોગતિ થાય છે.

संभावयति मातेव दीनमप्युपपद्यते ।

दहत्यग्निरिवानिष्टान्પમયन्नસतो यमः ॥ ૧૦૫ ॥

અર્થ:—રાજા હમેશાં માતાની પેઠે પ્રજાના ધૃષ્ટિની ચિન્તા કરે છે, અને ગરીબનું પણ તે પાલન કરે છે, તેથી રાજા માતાના રથાને છે. અને પોતાના શત્રુઓને અગ્નિની માફક

જલાથી દે છે, તેથી રાજામાં અગ્નિનો પણ ગુણ છે. દુષ્ટોને (અસત્) યમ રાજાની માફક દણ દે છે, માટે તેનામાં યમરાજાનો પણ ગુણ છે.

इष्टेषु विसृजन्नर्थान् कुवेर इव कामदः ।

गुरुधर्मोपदेशेन गोप्ता च परिपालयन् ॥

॥ ૧૦૬ ॥

અર્થ:—સાધુ પુરુષોને અર્થનું દાન કરનાર હોવાથી કામનાની તૃપ્તિ કરનાર કુબેરના ધર્મ પણ રાજામાં છે. યોગ્ય ધર્મનો ઉપદેશકર્તા હોવાથી ગણ ગુરુ પણ છે, અને સર્વનું પાલન કરતા હોવાથી રક્ષકના ગુણ પણ તેનામાં છે.

स्वभागोद्धारकाद्भ्राता यथाशस्त्रं पितृर्धनात् ॥ शुक्र. नी. अ. ૧-૭૯ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે પિતાનું ધન ભાઈઓ વહેંચી લે છે, તેવી રીતે રાજા પ્રજા પાસેથી પોતાનો ભાગ લે છે, તેથી રાજા પ્રજાનો ભાઈ પણ છે.

प्रबुद्धिमति संराशि निवसन्ति गुणा अमी ॥

શુ. ની. અ. ૧-૮૧ ॥

અર્થ:—બુદ્ધિમાન રાજામાં આ સર્વ ગુણો હોય છે.

यस्तु रज्जयते राजा पौरजानपदान्गुणैः ।

न तस्य भ्रमते राज्यं स्वयं धर्मानुपालनात् ॥ म. भा. शा. प. अ. ૧૩૯-૧૦૭ ॥

અર્થ:—જે રાજા પૂર્વે કહેલા પિતા આદિના ગુણોથી યુક્ત થઈને પુરમાં રહેનાર તથા રાજ્યના લેકાના ચિત્તને રંજન પમાડે છે તથા પોતે પોતાના ધર્મનું પાલન કરે છે, તે રાજા રાજ્યથી કદાપિ ચ્યુત થતા નથી.

માટે રાજ્યે ત્યાગવા યોગ્ય હોયોનો ત્યાગ કરીને અને યોગ્ય ગુણોને સંપાદન કરીને પ્રજા-રક્ષણમાં તત્પર રહેવું જોઈએ.

वक्त्रच्चिन्तयेदर्थान्सिद्धवच्च पराक्रमेत् ।

वृक्वच्चावलुपेत शरवच्च विनिष्पतेत् ॥ म. भा. शा. प. अ. ૧૪૦-૨૫ ॥

અર્થ:—રાજ્યે અગલાની પેઠે ધ્યાન લગાવીને કાર્યનું ચિન્તન કરવું જોઈએ. અને સિંહની પેઠે પરાક્રમ બતાવવું જોઈએ. તથા વરૂની પેઠે હુમલો કરવો જોઈએ. તથા બાણની પેઠે શત્રુને મારે.

માત્રવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં પણ રાજ્યે અવશ્ય સંપાદન કરવા યોગ્ય ગુણો બતાવવામાં આવ્યા છે.

महोत्साहः स्थूललक्षं कृतज्ञो वृद्धसेवकः ।

विनीतः सत्त्वसंपन्नः कुलीनः सत्यवाक्शुचिः ॥ याज्ञ. स्मृ. अ. ૧-૩૦૯ ॥

અર્થ:—રાજ્યે ધર્મ તથા અર્થાદિક પુરુષાર્થ સંપાદન કરવાને માટે મહાન્ ઉત્સાહવાળા, તથા દીર્ઘદર્શી, તથા બીજાએ કરેલા ઉપકાર તથા અપકારને નહીં ભૂલનાર, તથા તપોવૃદ્ધ અને જ્ઞાનવૃદ્ધ આદિના મેવક, તથા વિનયયુક્ત, તથા ગંપતિ તથા આપતિના સમયમાં હર્ષ વિપાદથી રહિત, તથા કુલીન, તથા સત્યવાદી, તથા શુચિ અર્થાત્ બાહ્ય તથા આંતર શૌચયુક્ત (યનું જોઈએ), તથા

अदीर्घमूत्रः स्मृतिमानक्षुद्रोऽपरुषस्तथा ।

ધાર્મિકોઽવ્યસનઐવ પ્રાજ્ઞઃ શૂરો રહસ્યવિત્ ॥

॥

॥ ૩૧૦ ॥

અર્થ. —દીર્ઘમુરતિ રહિત અર્થાત્ અવશ્ય કરવાના કાર્યનો આરંભ કરવામા વાર કરવી અને થોડા સમયમાં કરી શકાય એવા કામમા બહુ સમય લગાડવો તેનું નામ દીર્ઘમુરતિ—તેના અભાવવાળા થવું, તથા કાર્યને નૂ જલવું, ક્ષુદ્રતા રહિત અર્થાત્ સર્વના ગુણમા પ્રેમ કરનાર, તથા કઠોરવાણી રહિત, તથા ધર્માત્મા, તથા ભુગાર આદિ વ્યસન રહિત, બુદ્ધિવાળી, તથા નિર્ભય, તથા દરેક કાર્યના મહત્ત્વને જાણનાર થવું જોઈએ. તથા

સ્વરન્ત્રગોપ્તાઽઽન્વીક્ષિક્યાં દણ્ડનીત્યાં તથૈવ ચ ।

ચિનીતસ્ત્વથ વાર્તાયાં ગ્રમ્યાં ચૈવ નરાધિપઃ ॥ ૩૧૧ ॥

અર્થ —રાજા પોતાના હિંદની રક્ષા કરનાર, તથા આન્વીક્ષિકી, દણ્ડનીતિ, વાર્તા, તથા નથી આદિ વિદ્યામા પણ શિક્ષિત (ચિનીત) હોવો જોઈએ.

આ પ્રકારનો રાજા—

અધર્મસંયુક્તં ચાનર્થસંયુક્તં ચ વ્યવહારમ્ ॥ કૌ. જ. અધિ. ૧, જ. ૭ મૂ. ૫ ॥

અર્થ —અધર્મ અને અનર્થ યુક્ત વ્યવહારને છોડી દે

ધર્માર્થાવિરોધેન કામ સેવેત ॥ ૩૧૨ ॥

અર્થ.—ધર્મ અને અર્થની સાથે વિરોધ ન આવે એવી રીતે કામનું સેવન કરે.

બ્રાહ્મં પ્રાપ્તેન સંસ્કારં ક્ષત્રિયેણ યથાવિધિ ।

સર્વસ્યાસ્ય યથાન્વાયં કર્તવ્યં પરિરક્ષગમ્ ॥ મં સ્મૃં અં ૭-૨ ॥

અર્થ.—વેદાધ્યયનને ઉપયોગી અથવા વેદોક્ત સંસ્કારને પ્રાપ્ત થયેલા ક્ષત્રિયે યથાવિધિ અને યથાન્વાય સર્વ પ્રજાનું રક્ષણ કરવું જોઈએ.

છતિ ક્ષત્રિયધર્માન્તર્ગત વિદ્યા આદિ ધર્મનિરૂપણ અ. ૬. સ. ૫ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬. સર્ગ ૬.

દશનીતિ.

જ્ઞાત્વાપરાધં મનુજસ્ય યસ્તુ દેશં ચ કાલં ચ વયો વપુશ્ચ ।

યો દણ્ડમેવં વિદધાતિ ભૂમૃત્સામ્યં સ વધ્નાતિ પુરંદરસ્ય ॥

વૃં ૦ પાં ૦ સ્તુ ૦ અં ૧૦-૮૪ ॥

અર્થ:—દેશ, કાલ, વય (અવસ્થા), શરીર (શરીરનું બલ), તથા મનુષ્યનો અપરાધ બધીને તેને દણ્ડ દેનાર રાજા ઇન્દ્રની સમાનતાને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પ્રકારના ગુણયુક્ત રાજા પ્રજાનું પાલન કરવામાં તત્પર રહે, કેમકે—

યત્પ્રજાપાલને પુણ્યં પ્રાપ્નુવન્તીહ પાર્થિવાઃ ।

ન તુ ક્રતુસદક્ષેણ પ્રાપ્નુવન્તિ દ્વિજોત્તમા ॥ અત્રિં ૦ સં ૦ શ્લો ૦ ૨૯ ॥

અર્થ:—પ્રજાનું પાલન કરવાથી રાજાને જે પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તે પુણ્ય હમ્મર યજ્ઞ કરવાથી પણ આઠગણેને મળતું નથી.

અને પ્રજાનું યથાર્થ રીતે પાલન પણ દુષ્ટોના દણ્ડ આદિથી થાય છે:—

દુષ્ટસ્ય દણ્ડઃ સુજનસ્ય પૂજા ન્યાયેન કોણસ્ય ચ સંપ્રવૃદ્ધિઃ ।

અપક્ષપાતોઽર્થિષુ રાષ્ટ્રરક્ષા પશ્ચૈવ યજ્ઞા કથિતા વૃષાણામ્ ॥ અત્રિ.સં. શ્લો. ૨૮ ॥

અર્થ:—દુષ્ટોને દડા દેવો, તથા સજ્જનોનો સત્કાર કરવો, તથા નીતિથી ધન ઉપાર્જન કરીને કોરાની વૃદ્ધિ કરવી, અર્થી લોકોમાં પક્ષપાત ન કરવો, તથા રાષ્ટ્રની રક્ષા—એ બંધન યજ્ઞ પંચમજની તુલ્ય રાજાએ નિત્ય કરવા. અર્થીનો અર્થ યાચક છે. આપણા સુખને માટે રાજાની આજ્ઞા સર્વ કોઈ યાચક થાય છે. તેમના ઉપર પક્ષપાત કરવો યોગ્ય નથી.

રાજઃ પ્રમાદદોષેણ દસ્યુભિઃ પરિમુખ્યતાં ।

અશરણ્યઃ પ્રજાનાં ચ સ રાજા કલિહચ્યતે ॥મ. મા. શા. પ. અ. ૧૨-૨૯ ॥

અર્થ:—દુષ્ટોના દણ્ડ અને સજ્જનોનો, સત્કાર વગેરે કરવામાં જે રાજા પ્રમાદ કરે તે તે દોષથી લૂટારા વગેરે પ્રજાના ધનાદિને હરી લે છે. જે રાજા પ્રજાનું શરણ્ય નથી અર્થાત્ જે રાજા પ્રજાની રક્ષા કરતો નથી તે કલિ કહેવાય છે.

ચત્વારિ ભારતે વર્ષે યુગાન્યાસન્મહામુને ।

કૃતાદીનિ ન ચાન્યેષુ દ્વીપેષુ પ્રભવન્તિ હિ ॥ ત્રિ.પુ.ઉમા.સં.અ. ૧૮શ્લો. ૧૫. ॥

અર્થ:—હે મહામુનિ ! ભારત વર્ષમાં જ કૃતાદિ ચાર યુગ છે, અન્ય સાક્ષાદિ દ્વીપોમાં તે સમર્થ થતા નથી અર્થાત્ ત્યાંના રાજા હમેશાં ધર્માત્મા હોવાથી યુગના ભેદથી ધર્મનો ભેદ થતો નથી.

અદાતારોઽશરણ્યાશ્ચ રાજકિલ્વિપમાગિનઃ ।

દોષાણામેવ ભોક્તારો ન સુતાનાં કદાચન ॥ મ. મા. શા. પ. અ. ૧૨-૩૨ ॥

અર્થ:—જેઓ સુખાત દુઃખીને દાન દેતા નથી, અને પ્રજાની રક્ષા કરતા નથી એવા રાજાઓવાળા રાજાઓ પરલોકમાં હમેશાં દુઃખ જ ભોગવે છે, કદાપિ સુખ પામતા નથી.

અસતાં પ્રતિષેધશ્ચ સતાં ચ પરિપાલનમ્ ।

• એપ રાજાં પરો ધર્મઃ સમરે ચાપલાયનમ્ ॥ „ ૧૪-૧૬ ॥

અર્થઃ—દુષ્ટોનો નાશ કરવો, અને સાધુ પુરૂષોનું પાલન કરવું, તથા યુદ્ધમાંથી પાછા ન હોવું—તેજ રાજાનો પરમ ધર્મ છે.

દણ્ડથી દુષ્ટોની નિવૃત્તિ નહીં કરે તો જગતમાં ધર્મ તો શું, પરન્તુ કોઈ પ્રકારની મર્યાદા અને વ્યવહાર પણ યોગ્ય રીતે કોઈ કરશે નહીં. કેમકે—

દણ્ડઃ શાસ્તિ પ્રજા સર્વા દણ્ડ એવામિરક્ષતિ ।

દણ્ડઃ સુપ્તેષુ જાગર્તિ દણ્ડં ધર્મં વિદુર્બુધાઃ ॥ „ અ. ૧૫-૨ ॥

અર્થઃ—હે મહારાજ ! દણ્ડ સંપૂર્ણ પ્રગતે શાસન કરે છે, તથા પાલન કરે છે. સર્વે સુતેલા હોય તે વખતે પણ દણ્ડ જાગે છે અર્થાત્ આલસ્યરૂપી નિદ્રામાંથી સર્વને દણ્ડ જ જાગાડે છે. તે કારણથી વિદ્વાન્ લોક દણ્ડને જ ધર્મ કહે છે.

દણ્ડઃ સંરક્ષતે ધર્મં તૈર્વાર્થે જનાધિપ ।

કામં સંરક્ષતે દણ્ડસ્ત્રિવર્ગો દણ્ડ ઇચ્યતે ॥ „ ॥ ૩ ॥

અર્થઃ—દણ્ડ જ ધર્મ, અર્થ અને કામની રક્ષા કરે છે. માટે જ દણ્ડને ત્રિવર્ગ કહ્યો છે.

રાજદણ્ડભયાદેકે પાપાઃ પાપં ન કુર્વતે ।

યમદણ્ડભયાદેકે પરલોકભયાદપિ ॥ „ ॥ ૫ ॥

અર્થઃ—આ પૃથિવી ઉપર કેટલાક પાપી લોક કેવલ રાજદણ્ડના ભયથી જ પાપ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી; બીજા કેટલાક યમદણ્ડના ભયથી અને કેટલાક પરલોકના ભયથી પાપાચરણ કરતા નથી.

પરસ્પરભયાદેકે પાપાઃ પાપં ન કુર્વતે ।

એવં સાંસિદ્ધિકે લોકે સર્વે દણ્ડે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ „ ॥ ૬ ॥

અર્થઃ—અને કોઈ પુત્ર, પિતા, ભાઈ તથા અતિવાળાના પરસ્પર ભયથી પાપ કરતા નથી. આ પ્રમાણે લૌકિક વ્યવહારની સિદ્ધિ થાય છે. સર્વે પ્રાણીઓ કેવલ દણ્ડના ભયથી જ પોતપોતાના કાર્યમાં યોગ્ય રીતે તત્પર રહે છે.

દણ્ડસ્યૈવ ભયાદેકે ન શ્વાદન્તિ પરસ્પરમ્ ।

અન્ધે તપ્તસિ મજ્જેયુર્યદિ દણ્ડો ન પાલયેત્ ॥ „ ॥ ૭ ॥

અર્થઃ—આ લોકમાં એવા પણ કેટલાક મનુષ્ય છે કે જે બીજાને ખાઈ જવાને માટે તૈયાર છે. પરંતુ તેઓ દણ્ડના ભયથી એક બીજાને ખાતા નથી. બહુ શું કહેવું ? જો યથાર્થ રીતે દણ્ડ વડે પ્રગ્નનું પાલન નહીં કરે તો સર્વ લોક મહાન્ ધોર અન્ધકારમાં પડશે.

અસંમોહાય મર્ત્યાનામર્થસંરક્ષણાય ચ ।

• મર્યાદા સ્થાપિતા લોકે દણ્ડસંજ્ઞા વિજ્ઞાં પતે ॥ „ ॥ ૧૦ ॥

અર્થઃ—હે મહારાજ ! મનુષ્યોમાં પ્રમાદ ન થાય તેને માટે, અને પ્રગ્નના પ્રાણ અને ધનની રક્ષા કરવાને માટે, જગતમાં દણ્ડની મર્યાદા સ્થાપવામાં આવી છે.

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः ।

दण्डस्यैव भयादेते मनुष्या वर्त्मनि स्थिताः ॥ ” ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને ભિક્ષુક(શેન્યાસી) એ સર્વ આશ્રમવાળા કેવલ દણ્ડના ભયથી નિયમિત માર્ગમાં રિયત છે.

नाभीतो यजते राजन्नाभीतो दातुमिच्छति ।

नाभीतः पुरुषः कश्चित्समये स्यातुमिच्छति ॥ ” ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—જો દણ્ડને ભય ન હોત તો કોઈ પણ યજનું અનુષ્ઠાન કરવાની અથવા દાન કરવાની ઇચ્છા કરત નહીં. તેમજ દણ્ડના ભય વિના કોઈ પણ પુરુષ નિયમમાં રહેવાની ઇચ્છા કરત નહીં.

य एव देवा हन्तारस्ताँ शोकोऽर्चयते भृशम् ” ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—દેવતાઓની મધ્યે પણ જે દેવતાઓ શત્રુનો નાશ કરનારા છે તેમની સર્વ કોઈ ભક્તિપૂર્વક પૂજા કરે છે.

હન્તા रुद्रस्तथा स्कन्दः शकोऽग्निर्वरुणो यमः ॥ ” ॥ ૧૬ ॥

હન્તા કાલસ્તથા વાયુર્મૃત્યુર્વેવ્રજ્ઞો રવિઃ ।

वसवो मरुतः साध्या विश्वेदेवाश्च भारत ॥ ” ॥ ૧૭ ॥

एतान्देवान्नમસ્યન્તિ પ્રતાપયન્તા જનાઃ ।

न ब्रह्माणं न धातारं न पूषाणं कथंचन ॥ ” ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—૨૬, ૨૬૬(કર્તિકસ્વામી), ઇન્દ્ર, અગ્નિ, વરુણ, યમ, કાલ, વાયુ, મૃત્યુ, કુબેર (વેશ્રવણ), સર્ય, વસુ, મરુત, સાધ્ય, અને વિશ્વદેવ આદિ દેવતા શત્રુઓના નાશ કરનારા છે. તેથી તેમનો પ્રતાપ જાણીને વિનીત થઈ મનુષ્ય લોક તેમને પ્રણામ કર્યા કરે છે. પરંતુ બ્રહ્મા, ધાતા કે પૂષા(પૃથિવી)ને કદાપિ કોઈ પ્રણામ કરતું નથી.

यजन्ते मानवाः केचित्प्रशान्ताः सर्वकर्मसु । ” ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—કેવલ કોઈ શાન્ત ચિત્તવાળા મનુષ્ય સર્વ કર્મોમાં સમદૃષ્ટિથી સાધુ દેવતાઓની પૂજા કરે છે.

येऽपि संभिन्नमर्यादा नास्तिका वेदनिन्दकाः ।

तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनाशु निपीडिताः ॥મ.ભા.શા.પ.અ.૧૫-૩૩॥

અર્થ:—વળી જે લોક મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરનારા, તથા નાસ્તિક છે, તેઓ પણ દણ્ડથી પીડિત થઈને શીઘ્ર નિયમને અધીન થાય છે.

सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्जनः ।

दण्डस्य हि भयान्नीतो भोगायैव प्रवर्तते ॥ ” ॥ ૩૪ ॥

અર્થ:—આ જગતમાં મહાચારી પવિત્ર મનુષ્ય જાણુ દુર્લભ છે. સર્વને વશ કરનાર દણ્ડ જ છે. દણ્ડ ભોગવવાના ભયથી ડરતા સના નિયમને અધીન થઈ જાય છે.

યદિ દણ્ડાન્ન વિમ્બેયુર્વયાંસિ શ્વાપદાનિ ચ ।

અ : પશુન્મનુષ્યાંશ્ચ યજ્ઞાર્યાનિ હવીંપિ ચ ॥ ૩૬ ॥

અર્થ:—જો દણ્ડનો ભય ન હોત તો દુષ્ટ પક્ષી, પશુ, આદિ, ગાય, મનુષ્ય, આદિને ખાઇ જાત. અને યજ્ઞની હવિ આદિને પણ કાગડા અને શ્વાન આદિ સર્વ ખાઇ જાત.

ન ચોપ્ટા ન વલિવર્દા નાશ્વાશ્વતરગર્દભાઃ ।

યુક્તા વહેયુર્યાનાનિ યદિ દણ્ડો ન પાલયેત્ ॥ ૪૧ ॥

અર્થ:—દણ્ડનો ભય ન રહે તો ઉટ, બલવાન બળદ, ઘોડા, ખરગર, અને ગધેડાં આદિ પશુ સવારીઓમાં જોડેલાં કદાપિ તેને ખેંચે નહીં. વિશેષ શું કહે? જો દણ્ડનો ભય ન હોય તો મનુષ્યને રસ્તા ઉપર ચાલતાં ચાલતાં કાગડા આદિ શુદ્ધ પક્ષી આવીને ચાંચ મારીને શરીરનું માંસ ખાધા વિના રહે નહીં.

તેથી દુષ્ટોને દણ્ડ દેવામાં તત્પર રહેવું એ રાજાનો પ્રથમ ધર્મ છે. પક્ષપાત રહિત થઈને દણ્ડનું પાલન કરનાર રાજા આ લોક અને પરલોકમાં પૂજ્ય થાય છે. પક્ષપાત વિના દણ્ડ દેવો તે સત્યવાદી રાજાથી જ બની શકે છે. તેથી ધર્મથી રાજ્યપાલન કરવાની ઇચ્છાવાળાએ સત્યમાં નિષ્ઠા રાખવી જોઈએ.

રાજાનાં કર્તવ્યાકર્તવ્ય.

ન હિ સત્યાદૃતે કિંચિદ્રાજ્ઞાં વૈ સિદ્ધિકારકમ્ ।

સત્યે હિ રાજા નિરતઃ પ્રેત્ય ચેદ્ધ ચ નન્દતિ ॥મ.ભા.શા. ૫. અ. ૫૬-૧૭॥

અર્થ:—સત્ય જેવી રીતે રાજાના કાર્યને સિદ્ધિ કરનાર છે એવું ખીજ કોઈ યત્નથી પણ રાજાનું કાર્ય સિદ્ધ થઇ શકતું નથી. સત્યમાં તત્પર રહેનાર રાજા આ લોકમાં તથા પરલોકમાં પણ આનન્દને પ્રાપ્ત થાય છે (સત્ય સંબંધી વિશેષ વાત સદાચાર પ્રકરણમાં કહેવામાં આવી છે ત્યાં જોઇ લેવું.) સત્યમાં નિષ્ઠા નહીં રહેવાથી યથાર્થ દણ્ડ નહીં આપી શકે. મોઢમાં ફેસેલો કદાપિ ગ્રેમી અપરાધીને છોડી દેશે, અને નિરપરાધી ગરીબને દણ્ડ પણ દેશે. તેથી રાજ્યએ સત્યને જ પોતાનો ઇષ્ટ દેવ માનવો જોઈએ. સત્યની રક્ષા થવાથી સર્વની રક્ષા થાય છે. ત્યાં લક્ષ્મી પણ હમેશાં નિવાસ કરે છે. સત્યની હાનિ ચતાં સર્વની હાનિ થાય છે, અને લક્ષ્મીની પણ હાનિ થાય છે.

પક્ષપાતનાં કારણ.

પક્ષપાતાધિરોપસ્ય कारणानि च पंच वै ।

रागलोभमयद्वेषा वादिनोश्च रहःश्रुतिः ॥ शु. नी. अ. ४, स्तो. ५३०, १॥

અર્થ:—રાગ (પ્રીતિ), લોભ, ભય, વૈર અને વાદી પ્રતિવાદીની વાત એકાન્તમાં સાંભળવી—એ પાંચ પક્ષપાતી થવામાં કારણ છે. તેથી સભાસદ તથા રાજ્યએ એકાન્તમાં વાદી પ્રતિવાદીનું વચન સાંભળવું નહીં.

चाटतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः ।

पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत्कायस्यैश्च विशेषतः ॥ याज्ञ. स्मृ. अ. ૧-૨૩૪ ॥

અર્થ:—લોકોને જૂઠી વાતો કરીને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરી ધનહરણ કરનાર (ચાટ), ચોર, કુર્વત્ત અર્થાત્ ગદગવિદ્યા આદિ ખતાવનાર તથા જુગારી વગેરે, તથા બળાત્કારથી ધનહરણ કરનાર, વગેરેથી પ્રજા પીડિત ન થાય, અને વિશેષ કરીને રાજાનું કાર્ય કરનાર મુસદ્દી વર્ગ (કાયસ્થ)થી પ્રજા પીડિત ન થાય તેવી રીતે પ્રજાની રક્ષા કરવી ઉચિત છે.

ये राष्ट्राधिकृतास्तेषां चारैर्ज्ञात्वा विवेष्टितम् ।

સાધૂન્સમાનયેદ્રાજા વિપરીતોસ્તુ ઘાતયેત્ ॥ યાજ્ઞ. સ્મૃ. અ. ૧-૩૩૬ ॥

અર્થ:—રાજ્યનો કર લેવાને અથવા અન્ય કાર્યભાર કરવાને નિયુક્ત કરેલા અધિકારી લોકોનું વર્તન દૂતો દ્વારા જાણીને તેમાં જે સત્ય રીતે આવનાર છે તેમનું ધનામાદિ વડે સન્માન કરવું, અને વિપરીત વર્તનારને દપડ દેવો જોઈએ.

अरक्ष्यमाणाः कुर्वन्ति यत्किंचित्किल्बिषं प्रजाः

તસ્માન્નુ નૃપતેરર્થં યસ્માદ્દુઃક્રાત્યસૌ કરાન્ ॥ ૩૩૫ ॥

અર્થ:—જે રાજા દુગચારી આદિથી પ્રજાની રક્ષા ન કરે તો પ્રજા પાપ કરે છે. અને તે પાપના અડધ ભાગનો રાજા ભાગી થાય છે, કેમકે રાજા પ્રજાની પાસેથી કર લે છે. અને કર પ્રજાનું રક્ષણ કરવાને માટે લે છે, છતાં રક્ષા ન કરે તો પાપનો ભાગી થાય છે.

पौरकार्याणि यो राजा न करोति सुखे स्थितः ।

વ્યત્તં સ નરકે ઘોરે પચ્યતે નાત્ર સંશયઃ ॥ શુ. ની. અ. ૪ શ્લો. ૫૩૧, ૨ ॥

અર્થ:—જે રાજા સુખમાં રિયત થઈને પ્રજાની રક્ષાનું કાર્ય કરતો નથી તે રાજા નિશ્ચય પૂર્વક ઘોર નરકમાં પડે છે તેમાં કોઈ શંકા નથી.

જે રાજા મોહથી અર્થાત્ વિના સમજ્યે અધર્મથી કાર્ય કરે છે તે દુરાત્માને શત્રુ લોક થોડા સમયમાં વશ કરી લે છે.

यस्तद्धर्मण कार्याणि मोहात्कुर्यान्नराधिपः ।

અચિરાત્તં દુરાત્માન વશે કુર્વન્તિ શત્રવઃ ॥ ૫૩૨, ૩ ॥

અર્થ:—જે રાજા કેમળ સ્વભાવ વાળો હોય તો સંપૂર્ણ પ્રજા તેના નિયમોનું અતિક્રમણ કરે છે, અને જે તે કઠોર (તોક્ષણ) ભાવ રાખે તો પ્રજા તેના ડરથી ઉદ્વેગ પામે છે. માટે રાજાએ યથાયોગ્ય બનેનો આશ્રય કરવો જોઈએ. સમયને અનુસરી કેમળ તેમજ કઠોર ભાવનું અવલંબન કરવું જોઈએ.

मृदुर्हि राजा सततं लह्य्यो भवति सवशः ।

તીક્ષ્ણાચ્છોદ્વિજતે લોકસ્તસ્માદુભયમાશય ॥ મ. મા. શા. પ. અ. ૫૬-૨૧ ॥

અર્થ:—હાથીનો મહાવત (ચન્તા) ક્ષમાશીલ હાથીનાં મસ્તક ઉપર ચઢે છે, તેવી રીતે રાજા ક્ષમાશીલ હોય તો નીચ પુરૂષ તેની આસાનું ઉલ્લંઘન કરીને મનમાન્યું કાર્ય કરી તેનો તિરસ્કાર કરે છે. તેથી જેવી રીતે વસન્ત ઋતુનો સૂર્ય અત્યન્ત શીતલ પણુ નથી, તથા બહુ તેજસ્વી પણુ હોતો નથી; તેવી રીતે રાજાએ સદા અસન્ત કઠોર ભાવ રાખવો કે અત્યન્ત ક્ષમાશીલ થવું તે ઉચિત નથી. યોગ્ય સ્થાનમાં બનેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. મનુષ્ય માને આ પ્રકારે રહેવાથી, સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

યથા હિ ગર્ભિણી હિત્વા સ્વપ્રિયં મનસોઽનુગમ્ ।

ગર્ભસ્ય હિતમાધત્તે તથા રાજાઽપ્યસંશયમ્ ॥

„

॥ ૪૫ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે ગર્ભવતી સ્ત્રી પોતાના હિતનો ત્યાગ કરીને ગર્ભસ્થ સન્તાનના હિતને ચહાતી ખાનાપાનાદિ વ્યવહારમાં વિચારપૂર્વક રહે છે, તેવી રીતે પ્રજ્ઞના સુખની ઇચ્છાથી રાજાએ પોતાના મનમાન્યા વ્યવહારને છોડીને વિચારપૂર્વક રાજ્યકાર્ય કરવું ઉચિત છે.

પરિહાસશ્ચ મૃત્યૈસ્તે નાત્યર્થં વદતાં વર ।

કર્તવ્યો રાજશાર્દૂલ દોષમત્ર હિ મે શણુ ॥

„

॥ ૪૮ ॥

અર્થ:—હે રાજશ્રેષ્ઠ! તમારે સેવકોની સાથે હમેશાં હાંસી કરવી ઉચિત નથી. તેથી જે દોષ ઉત્પન્ન થાય છે તે હું તમને કહું છું તે સાંભળો.

અવમન્યન્તિ મર્તારં સહુર્પાદુષજીવિનઃ ।

સ્વસ્થાને ન ચ તિષ્ઠન્તિ લઙ્ગ્યન્તિ ચ તદ્વચઃ ॥

„

॥ ૪૯ ॥

અર્થ:—સેવકોની સાથે હમેશાં સહવાસ કરવાથી તે લોક સ્વામીનું પૂર્ણ રીતે સન્માન કરતા નથી. મર્યાદાનું અતિક્રમણ કરીને સ્વામીની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે છે.

પ્રેષ્યમાણા વિકલ્પન્તે ગુહં ચાપ્યનુયુજ્જતે ।

અયાચ્યં ચૈવ યાચન્તે મોઙ્યાન્યાહારયન્તિ ચ ॥

„

॥ ૫૦ ॥

અર્થ:—કાર્યો કરવામાં નિયુક્ત કરવામાં આવેલા પુરૂષો સંશય ઉત્પન્ન કરે છે. અર્થાત્ તુ કાલે અમુક કાર્ય કરજે એવા રાજા હુકમ કરે તો કાલે ન કરે તો શી હરકત છે, ચાર દિવસ પછી થશે, અથવા ખીજી રીતે કરે તો શી હરકત છે—એવા વિકલ્પ ઉત્પન્ન કરે છે. અને ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય છિદ્રને પ્રકાશિત કરી દે છે. અને જે માગવા યોગ્ય નથી તે માગે છે. અને રાજાની સામે જ રાજાને ખાવાની વસ્તુ ખાય છે.

ક્રુદ્યન્તિ પરિદીપ્યન્તિ ભૂમિપાનધિતિષ્ઠતે ।

ઉત્કોચૈર્વશ્વનામિથ્ય કાર્યાણ્યનુવિહન્તિ ચ ॥

„

॥ ૫૧ ॥

અર્થ:—વળી રાજાની ઉપર ક્રોધ કરીને રાજાની શુદ્ધિ કરતાં પણ પોતાની શુદ્ધિની શ્રેષ્ઠતા પ્રકાશિત કરે છે. અધિક શુ કહે? તે લોક રાજાશાસનનું અતિક્રમણ કરીને લોકોની પાસેથી લાંચ(ઉત્કોચ) લઇને તથા કપટથી રાજાની આગળ ક્રોધના મિથ્યા ગુણ દોષોનું વર્ણન કરીને સંપૂર્ણ કાર્યને નષ્ટ કરી દે છે.

જર્જરં ચાસ્ય વિપયં કુર્વન્તિ પ્રતિરૂપકૈઃ ।

સ્ત્રીરક્ષિમિથ્ય સજ્જન્તે તુલ્યવેપા ભવન્તિ ચ ॥

„

॥ ૫૨ ॥

અર્થ:—અને કૃત્રિમ આજ્ઞાપત્ર બનાવીને તેના રાજ્ય(વિપય)ને નિ.સાર(જર્જર) બનાવી ને છે. અને અન્ત:પુરની સ્ત્રીઓ ઉપર આસક્ત થઇને અન્ત:પુરના પહેરેદારોની સાથે મળીને તેમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા કરે છે. તથા રાજાની સમાન વત્સાદિ પહેરીને તેની સાથે સમાનતા કરે છે.

વાન્તં નિષ્ઠીવનં ચૈવ કુર્વન્તે ચાસ્ય સંનિઘૌ ।

નિર્લજ્જા રાજશાર્દૂલ વ્યાહરન્તિ ચ તદ્વચઃ ॥

„

॥ ૫૩ ॥

અર્થ:—અને સેવક લોક એવા નિર્ધન થાય છે કે રાજાની સન્મુખમાં જ વસન કરે છે તથા થકે છે, અને રાજાની વાણીનું અનુકરણ કરે છે.

હયં વા દાન્તનં વાપ રથં વા નૃપસન્તમ ।

અમિરોદન્યનાદત્ય હર્ષુલે પાર્થિવે મૃદૌ ॥ ” ॥ ૫૪ ॥

અર્થ:—રાજા મૃદુ તથા દાસી કરવાનો સ્વભાવવાળો હોય તો ઉપજીવી સેવક લોક રાજાનો અનાદર કરીને તેની સમાન થોડો, હાથી, કે રથ ઉપર ચઢે છે.

ઇદં તે દુષ્કરં રાજન્નિદં તે દુષ્ટચેષ્ટિતમ્ ।

इत्येवं सुहृदा वाचं वदन्ते पारपद्मताः ॥ ” ॥ ૫૫ ॥

અર્થ:—તે લોક સભામાં જઈને “આપ આ કાર્ય કરવાને સમર્થ નથી, આ આપની ખોટી હક છે” એ પ્રકારે રાજાને સુહૃદની માફક કહ્યા કરે છે.

ક્રીડીતું તેન ચેચ્છન્તિ સમૂચેણેવ પશ્ચિણા ।

अस्मत्पण्यो राजेति लोकाँश्चैव वदन्त्युत ॥ ” ॥ ૬૦ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે સૂત્રધાર સૂત્ર વડે પક્ષી આદિના ખેલ કરે છે, તેવી રીતે તેઓ રાજાને ન્યાયે છે. અને “રાજા અમારી આજ્ઞામાં છે” એમ લોકોને પણ કહે છે. રાજાને સેવકોના ખબર સહવાસમાં રહેવાથી ખીજા પણ દોષ લાગે છે. તેથી સેવકોના સહવાસમાં હમેશાં રહેવું યોગ્ય નથી.

સ્થાનેષ્વેવ નિયોક્તવ્યા મૃત્યાથાભરણાનિ ચ ।

न हि चूडामणिः पादे शोभते वै कदाचन ॥

મ. મ. પુ. જ્ઞા. કા. અ. ૧૯૦ જ્ઞો. ૧૧ ॥

અર્થ:—સેવક તથા આશ્રૂપણાદિ સર્વને પોતપોતાના સ્થાનમાં જ યોગ્યતાં જોઈએ. શિરનું ભૂપણ જે ચૂડામણિ છે તેને પગમાં આંધી સકાતો નથી. અને જે પગનું ભૂપણ હોય તેને શિર ઉપર ધારણ કરાતુ નથી. તેથી સર્વ વસ્તુને યોગ્ય સ્થાનમાં જ રાખવી જોઈએ.

અક્રોધનો હવ્યસની મૃદુદળો જિતેન્દ્રિયઃ ।

राजा भवति भूतानां विश्वास्यो हिमवानिव ॥ મ. મા.શા.પ. અ. ૫૭-૨૯ ॥

અર્થ:—જે રાજા ક્રોધરહિત છે, તથા શિકાર આદિ વ્યસનથી રહિત છે, તથા મૃદુ દણ્ડ દેનાર અર્થાત્ થોડી કસર બદલ ક્રોધ દણ્ડ દેતો નથી, અને જિતેન્દ્રિય છે—એવો હિમાલયની માફક સ્થિર ભુદ્ધિવાળો રાજા પ્રજાનો વિશ્વાસપાત્ર થાય છે.

તપસ્વિનો દાનગીલાઃ શ્રુતિસ્મૃતિવિશારદાઃ ।

पौराणिकाः शास्त्रविदो देवज्ञानान्त्रिकाश्च ये ॥ શુ. ની. અ. ૨-૧૨૨ ॥

આયુર્વેદવિદઃ કર્મકાણ્ડજ્ઞા તાન્ત્રિકાશ્ચ યે ।

ये चान्ये गुणिनः श्रृष्टा बुद्धिमन्तो जितेन्द्रियाः ॥ ” १૨૩ ॥

તાન્સર્વાન્પોપયેદ્મૃત્યા દાનમાનૈઃ મુજૂજિતાન્ ।

होयते चान्यथा राजा हकीर्तिं चापि विन्दति ॥ ” १૨૪ ॥

અર્થ:—રાજા જે લોક તપસ્વી, ધાર્મી, વેદ તથા ધર્મશાસ્ત્રોમાં નિપુણ, પુરાણોના જ્ઞાતા, શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા, જ્યોતિષ તથા મન્ત્રશાસ્ત્રના જ્ઞાતા (૧૨૨), તથા વેદશાસ્ત્ર અને કર્મકાણ્ડના જ્ઞાતા, તથા તાન્ત્રિકો, તથા અન્ય જે ગુણી તથા શ્રેષ્ઠ હોય, બુદ્ધિમાન અને જિતેન્દ્રિય હોય (૧૨૩)—તે સર્વનું નોકરી (મુક્તિ), દાન તથા સત્કાર વડે પુનિત કરીને પોષણ કરે. નહિંતો રાજાની હાનિ થાય છે અને વળી અપદ્ધાર્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

દુર્વલાનામનાથાનાં વાલવૃદ્ધતપસ્વિનામ્ ।

અન્યાયૈઃ પરિભૂતાનાં સર્વેષાં પાર્થિવો ગતિઃ ॥ શંસ્કલિ. સ્મૃ. સ્કો. ૨૫ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય દુર્બલ અર્થાત્ કાર્ય કરવામાં સમર્થ ન હોય, તથા અનાથ હોય, તથા બાલક, વૃદ્ધ, તપસ્વી તથા અન્યાયથી દબાયેલા હોય, તે સર્વની રાજા જ ગતિ છે. તેથી રાજાનું કર્તવ્ય છે કે તે સર્વનું યથાયોગ્ય પાલન કરવું.

અવલસ્ય વલં રાજા વાલસ્ય રુદિતં વલમ્ ।

વલં મૂર્ખસ્ય મૌનં હિ તત્સ્કરસ્યાવૃત્તં વલમ્ ॥ મ.ગ.પુ.આ.કા.અ. ૧૧૫-૪૧ ॥

અર્થ:—નિર્બલનું બલ રાજા છે, બાલકનું બલ રૂદન છે, મૂર્ખનું બલ મૌન છે, અને ચોરનું બલ મિથ્યા બાપણ (જૂક) છે. તેથી રાજાનો ધર્મ છે કે બાલક તથા વૃદ્ધ તથા ગરીબ આદિ દુર્બલોની રક્ષા કરવી.

અનાથં કૃપણં વૃદ્ધં સ્ત્રિયં વાલં નિરાગસમ્ ।

પરિરક્ષ ધનૈઃ પ્રાણૈર્વૃદ્ધ્યા શક્ત્યા વલેન ચ ॥

સ્કા. પુ. સ્વ. ૩, ધર્મા. સ્વ. ૩, અ. ૧૧-૨૬ ॥

અર્થ:—માટે ધનથી, પ્રાણથી, બુદ્ધિથી, શક્તિથી તથા સેના આદિ બલ વડે પણ અનાથ, દીન, વૃદ્ધ, સ્ત્રી, બાલક, તથા નિરપરાધી (નિરાગસ-આગસ=અપરાધ) ગરીબ—એ સર્વની રક્ષા કરો.

કૃપણાનાથવૃદ્ધાનાં વિધવાનાં ચ યોષિતામ્ ।

યોગક્ષેમં ચ વૃત્તિ ચ તથૈવ પરિકલ્પયેત્ ॥ અગ્નિ. પુ. અ. ૨૨૫-૨૫ ॥

અર્થ:—દીન, તથા અનાથ, તથા વૃદ્ધ, તથા વિધવા સ્ત્રી—એ સર્વનું યોગક્ષેમ તથા શ્રવિકાનો પણ ખદોબસ્ત રાજાએ કરવો જોઈએ.

કારુણ્યં સંવિભાગશ્ચ ગસ્ય મૃત્યુષુ સર્વદા ।

સંભવેત્સ મહીપાલસૈલોક્યસ્યાપિ રક્ષણે ॥ પંચ. તંત. ત. ૧-૨૪ ॥

અર્થ:—જે રાજા પોતાના સેવકો ઉપર દયાળુ છે, તથા સમયાનુસાર તેમને ધન આપે છે, તે રાજા ત્રણ લોકનું પણ રક્ષણ કરવા સમર્થ થાય છે.

અયુક્તકારિણિ ક્રોધઃ પ્રસાદો યુક્તકારિણિ ।

કર્તવ્ય ઇતિ રૂઢેયં સમારં મગવન્ગતિઃ ॥ યોગ. વા. પ્ર. ૪ સ. ૪૨-૧૪ ॥

અર્થ:—હે ભગવન્ ! મંસારમાં અયુક્ત કરનાર ઉપર ક્રોધ થવો અને યુક્ત કાર્ય કરનાર ઉપર પ્રસન્ન થવું એ માર્ગ પ્રસિદ્ધ છે.

શામ્યતિ હૃદયમસ્ત્રેણ મલેન ક્ષાલ્યતે મલઃ ।

શમં વિષં વિષેજૈતિ રિપુણા હન્યતે રિપુઃ ॥ યો. વા. પ્ર. ૪ સ. ૪૨-૧૪ ॥

અર્થ—અસ્ત્રની શાન્તિ અસ્ત્ર વડે થાય છે, વસ્ત્રાદિનો મલ્હ દૂર કરવાને ક્ષારાદિ મલ્હ જ ઉપયોગમાં આવે છે, વિષની શાન્તિ વિષથી થાય છે, અને શત્રુથી જ શત્રુ માર્યો જાય છે.

વનાનિ દદતો વદ્ધેઃ સઘ્વા ભવતિ મારુતઃ ।

સ એવ દીપનાશાય કુરો કસ્યાસ્તિ ગૌરવમ્ ॥ પં. તં. ત. ૩-૫૭ ॥

અર્થ—અગ્નિ જે વખતે જંગલને ખૂબ જાળતો હોય તે વખતે પવન તેને મદદ કરે છે. તેજ પવન દીવાને અર્થાત્ નાના અગ્નિને બુઝાવી દે છે. તેથી દુર્બલ(દૃશ)નું ગૌરવ નથી. બલવાનનું જ સંસારમાં ગૌરવ છે.

આસન્નમેવ નૃપતિર્ભજતે મનુષ્યં વિદ્યાવિદીનમકુલીનમસંસ્કૃતં વા ।

પ્રાયેણ ભૂમિપતયઃ પ્રમદા લતાથ યત્પાર્શ્વતો ભવતિ તત્પરિવેષ્ટયન્તિ ॥

પં૦ તં૦ ત૦ ૧-૩૫ ॥

અર્થ—રાજા વિશેષે કરીને જે હમેશાં પોતાની પાસે આવનાર હોય અર્થાત્ જેની સાથે વિશેષ સહવાસ હોય છે તેનો વિશ્વાસ કરી લે છે, અને તેની સાથે જ પ્રીતિ પણ કરે છે. તેવી રીતે સ્ત્રી પણ પોતાની સાથે અધિક પરિચયમાં આવેલા મનુષ્યની સાથે પ્રેમ કરે છે, પછી તે મનુષ્ય ચઢાય વિદ્યા રહિત હોય, અથવા અકુલીન હોય, અથવા સંસ્કાર શૂન્ય હોય, અથવા અપવિત્ર હોય—તે વાતનો રાજા કે સ્ત્રી વિચાર કરતાં નથી, અને વિશ્વાસ કરે છે. લતા પણ પોતાની પાસે રિચત વસ્તુને જ લપેટાય છે ચઢાય તે ઝેરી હોય. માટે તે બંનેએ બહુ પરીક્ષા કરીને જ સોખત કરવી જોઈએ.

ઇતિ દ્વડગ્નીતિ નિરૂપણ અ. ૬. સર્ગ. ૬. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬. સ. ૭.

દેવી આપત્તિ તથા માનુષી આપત્તિ.

વળી રાજા પોતાના દેશમાં આવેલી દેવી આપત્તિનો તથા માનુષી આપત્તિનો પણ પ્રતિદાર કરે એ ઇષ્ટ છે. કેટલાક આચાર્યના મતમાં દેવી આપત્તિ પાંચ છે. કૌટિલ્ય આચાર્યના મતમાં-
દૈવાન્યદૃષ્ટૌ મહાભયાનિ ॥ કૌ. અ. અધિ. ૪, અ. ૩ સૂ. ૧ ॥

અગ્નિરુદકં વ્યાધિર્દુર્ભિક્ષં મૃષિકા વ્યાલાઃ સર્પા રક્ષાંસીતિ ॥ ૨ ॥
 અર્થ:—અગ્નિ, જલ, ખિમારી, દુકાળ, ઉદર, વ્યાધિ (વ્યાધ), સર્પ અને રાક્ષસ—એ દેવયોગથી થતા આઠ મહાભય છે.

તેભ્યો જનપદં રક્ષેત્ ॥ ૩ ॥
 અર્થ:—તેમનાથી લોકોની રક્ષા કરવી.
 અગ્નિ પુરાણમાં દેવી આપત્તિ પાંચ બતાવી છે:—

હુતાશનો જલં વ્યાધિર્દુર્ભિક્ષં મરકં તથા ।
इति पञ्चविधं दैवं व्यसनं मानुषं परम् ॥ अग्नि. पु. अ. ૨૪૧ શ્લો. ૧૪, ૫ ॥
 અર્થ:—અગ્નિ, જલ, મહારોગ, દુકાળ અને અકાલ મરણ (મરક)—એ પાંચને જ અગ્નિપુરાણમાં દેવી આપત્તિ કહી છે. અને કૌટિલ્યે અકાલ મરણને છાંડી બીજી ચાર દેવી આપત્તિ અધિક કહી છે. તે સર્વ મળી નવ પ્રકારની દેવી આપત્તિ છે. તેથી અતિરિક્ત પાંચ માનુષ આપત્તિ છે. તેમાંથી રાજાએ પ્રજાની રક્ષા કરવી જોઈએ.

આ આપત્તિઓ પ્રાણીઓના અદૃષ્ટવશાત દુ:ખ ભોગવાવવાને માટે આવે છે. રાજાએ ધરને શાસ્ત્રોક્ત ઉપાયથી એવી રીતે બનાવરાવવું કે તેને અગ્નિ લાગે નહીં. જલથી બચવાને માટે આતુર્ભાસમાં નદીના કિનારાના ગ્રામવાળાને દૂર વસાવવા, તથા તરવાને માટે અનેક પ્રકારનાં સાધન તથા મનુષ્યનો પ્રબંધ કરી રાખવો. અતિવૃષ્ટિથી બચવાને માટે અથર્વ વેદાદિમાં કહેલી રીતિથી તેની શાન્તિના ઉપાય કરવા જોઈએ.

दैवं पुरुषकारेण शान्त्या च प्रशमं नयेत् ॥ अग्नि. पु. अ. ૨૪૧-૨૫ ॥
 અર્થ:—દેવી આપત્તિને અથર્વવેદ આદિ ગ્રંથોમાં કહેલા શાન્તિ આદિક ઉપાય વડે, તથા પૂર્વોક્ત ઉપાય વડે, તથા ઔષધાદિકના ઉપયોગ વડે નિવૃત્ત કરવી જોઈએ.

दुर्भिक्षे राजा बीजभक्तोपग्रहं कृत्वानुग्रहं कुर्यात् ॥ કૌ. અ. અધિ. ૪, અ. ૩ સૂ. ૨૨ ॥
 અર્થ:—દુર્ભિક્ષ પડતાં રાજાએ બીજ તથા પાવાનું અન્ન આદિ આપીને પ્રજા ઉપર અનુગ્રહ કરવો.

दुर्गसेतुकर्म वा भक्तानुग्रहेण भक्तसंविभागं वा देशनिक्षेपं वा ॥
કૌ. અ. અધિ. ૪, અ. ૩ સૂ. ૩૩ ॥
 અર્થ:—અથવા ક્ષુધાથી પીડિત મનુષ્યોને ઉચિત મળુરી આપીને તેમની પાસે દુર્ગ અથવા મેતુ આદિ નિર્માણ કરાવે. અને જોઈએ કાર્ય કરવામાં અસમર્થ હોય તેમને કેવલ અન્ન આપે. અથવા કષ્ટ સમયે તે લોકોને સમીપના બીજા દેશમાં મોકલવાનો પ્રબંધ કરે.

मित्राणि वाप्याश्रयेत् ॥ ૪ ॥
 અર્થ:—મિત્રાણિ વાપ્યાશ્રયેત્ ॥ ૪ ॥

અથવા પ્રગ્નની વ્યાને માટે પોતાના ત્રિવગ્નઓની પામેથી સહાયતા લે.

કર્ષનં વમનં વા કુર્વાત્ ॥

” ॥ ૨૫ ॥

અથવા પોતાના દેશના ધનવાન મનુષ્યો ઉપર જ નાંખે અથવા તેમની પામેથી એકદમ અધિક ધન લે. પરન્તુ દુર્ભિક્ષના નિમિત્તે કંગાવેલો જ દુઃશવની નિવૃત્તિ સુધી જ રાખી સહાય, તે ઉપરાંત નહીં

નિષ્પન્નસ્યમન્યદ્વિપયં સજનપદો યાયાત્ ॥

” ॥ ૨૬ ॥

અથવા જે દેશમાં અત્ય અધિક પાક્યુદાય તે દેશ(વિપય)માં પ્રગ્નને લઈને ચાલ્યા જાય.

સમુદ્રસરસ્વટાકાનિ વા સંવસેત ॥

” ॥ ૨૭ ॥

અથવા સમુદ્રને કિનારે અથવા મોટા મોટા નરોવગને કિનારે જઈને વસે.

ધાન્યશાકપૂલફલવાપાન્સેતુષુ કુર્વોત્ ॥

” ॥ ૨૮ ॥

અને ત્યાં ધાન્ય, શાક, પૂલ, ફલ, આદિની ખેતી (વાપ) પણ કરાવે.

મૃગપથુપશ્ચિવ્વાલમ્પ્સ્યારમાન્ વા ॥

” ॥ ૨૯ ॥

અથવા મૃગ, પક્ષ, પક્ષી, ગાય, માછલી, આદિનો શિકાર કરીને જીવનનિર્વાહ ચલાવે. પરન્તુ પ્રગ્નને જુએ મરવાનાથી અવસ્ય બચાવવી જોઈએ. જુએ મરવા કરતાં પ્રાણરક્ષાને માટે બહુવાતકલ્પનો વિચાર ઊઠી દેવા પડે, કેમકે પ્રાણરક્ષા જ મોટો ધર્મ છે.

દ્વિત્રિમ અર્થાત્ અતિચાર, રિપ, આદિના પ્રયોગથી થયેલા વ્યાધિની નિવૃત્તિને માટે મન્વશાસ્ત્ર આદિમાં કહેલા ઔષધ આદિથી ચિકિત્સા કરે, અને અદ્વિત્રિમ વ્યાધિને દેવલોકોમાંથી ચિકિત્સા દ્વારા, તથા સિદ્ધ તથા નષ્ટથી લોકોના ધ્યાનિકર્મ દ્વારા, તથા પ્રાપ્તિતત્ત્વા ઉપવાસાદિ દ્વારા દૂર કરે તેવી રીતે ચરિત્ર કેલાત (ગેયી) મદમિગના યજ્ઞ મન્વનાન્વાદિમાં કહેવા ઉપાય કરે.

અર્ષ, વૃષ, આદિની મદિથી ભય થતો હોય તો ત્યાં ગિલાડી, મોર, નોળીઆ, વગેરેને ઊડીને તેમનો નાશ કરાવે એ પ્રનાયે કર્મ જમ પ્રાણીનો ભય હોય તો ઔષધાદિથી અથવા મન્વ આદિ યજ્ઞોક્ત ઉપાય પડે તેને દૂર કરે તો તે મનનો ધર્મ છે.

રસોભયે રસોઘ્રાન્યર્થવેદવિદો માયાયોગવિદો વા કર્માણિ વૃર્યુઃ ॥

શ્લોક ૩૦ અગિ ૪, ૩૦ ૩-૫૧ ॥

અર્થ — વૃદ્ધોનાનો તથા નારી તો અથર્વવેદના મળજનારે અથવા માયાયોગના મળજનારે વૃદ્ધોનાને નારીના કર્મ ૩૦ ॥

માનુષી આપત્તિ.

દર્શનનુ ૬:૫ (આપત્તિ) કહે છે —

મૃગકૃત્તેવ્યધોરેભ્યઃ પરેભ્યો રાજ્યપદ્ધમાન્ ॥

પૃથિવીપતિર્ગોમાય નરાણાં પથરા મતમ્ ॥ કામ્પદક ૦ નો ૦ મ ૦ ૫ શ્લોક ૮૨ ॥

અર્થ — ૬:૫ ની મનુષ્યોથી, તથા ગોમૈયી, તથા યજુષી, તથા મન્વલોકોં લેવાની ઈન્ડ્રાણા અન્વ માનુષી, તથા આપત્તિ. તથા મન્વના લોકોથી અર્થાત્ કરે આદિ વર્ણસાના કામજુષી કર્મ એ ૬:૫ પ્રોક્ત ૬:૫ મનુષ્યોથી ઉત્પન્ન મન્વના છે. તથા તેમને માનુષ ૬:૫ કહે છે.

ઉચ્ચાનેષુ વિહારેષુ પ્રપાસ્યાવસયેષુ ચ ।

પાનાગારે પ્રવેશેષુ તીર્થેષુ ચ સમામુ ચ ॥મ.ભા.શા. પ૦ અ ૧૪૦ શ્લો. ૪૧॥

યર્માભિચારિણઃ પાપાશ્ચૈરા લોકસ્ય કુષ્ટકાઃ ।

સમાગચ્છન્તિ તાન્બુદ્ધવા નિયચ્છેચ્છમયીત ચ ॥ ૪૨ ॥

અર્થ —ઉપરધર્મનું આચરણ કરનાર, લોકાના કષ્ટકરૂપ દુગત્યારી લોક બગીચાઓમાં, તથા વિહારના સ્થાનોમાં, તથા પરબોમાં અથવા જગ પીને નિશ્ચાન્તિ કરવાના સ્થાનોમાં, ધર્મશાનામાં, દારૂના પીમમાં, લોકોને પ્રવેશ કરવાના મદિરાદિ સ્થાનોમાં, તીર્થોમાં તથા લોકોને એકઠા મળવાના સભાઓમાં સ્થાનોમાં, ઉપરવધ ધારણ કરીને બ્રમણ કરે છે માટે તે લોકોને શોધી કાઢીને દણ્ડ દંધ તેમના ઉપરવધે ચાન્ત કરવો જોઈએ

ન વિશ્વસેદવિશ્વસ્તે વિશ્વસ્તે નાતિવિશ્વસેત્ ।

વિશ્વાસાદ્વિશ્વમભ્યેતિ નાપરીક્ષ્ય ચ વિશ્વસેત્ ॥ ૪૩ ॥

અર્થ —જે મનુષ્ય વિશ્વાસ યોગ્ય નથી તેનો કદાપિ વિશ્વાસ ન કરવો અને વિશ્વાસ મનુષ્યનો પણ અત્યન્ત વિશ્વાસ ન કરવો અને પરીક્ષા કર્યા વિના પણ કોઈનો વિશ્વાસ ન કરવો, કેમકે એકદમ વિશ્વાસથી કદાપિ નાના પ્રકારના બધ ઉત્પન્ન થાય છે

આચારપ્રેરકો રાજા દ્યોતત્કાલસ્ય કારણમ્ ।

યદિ કાલઃ પ્રમાણં હિ કસ્માદર્મોઽસ્તિ કર્તૃષુ ॥ શુ૦ ની૦ અ૦ ૧-૨૨ ॥

અર્થ —લોકોને સદાચારમાં ગણનાર ગણ છે, કેમકે રાજાજી જાનવું કારણ છે જે કલિયુગાદિ કાળજી સર્વ ધર્મનું કારણ (પ્રમાણ) હોય અર્થાત્ તેને અનુસાર ધર્મ થાય છે એમ જે કહેતા હો તે ધર્માચારી લોકો કોઈ પણ ધર્મ કરવો જોઈતો નથી કલિયુગના નિયમને અનુસાર સર્વે એ અધર્મજી કરવો જોઈતો હતો પરંતુ તેવું તો જોનામાં આવતું નથી માટે રાજાજી જાન છે કાળનાબહાનાથી ધર્મનું દુર્નિદ્ય ન કરવું કાળધર્મ તો તેનેજ કહેવાય કે જે સર્વને બાધા કરતો હોય, જેમ પૌપમહિનાની કડી અને જ્યેષ્ઠ માસની ગરમી

યયા મધુ સમાદત્તે રક્ષન્પુષ્પાણિ પટ્પદઃ ।

તદ્વદર્થાન્મનુષ્યેભ્ય આદદ્યાદવિહિસયા ॥ મ મા ૩ પ. અ. ૩૨-૧૭ ॥

અર્થ —જેની રીતે ભમગ પુષ્પની રક્ષા કરતા સતામધુને ગ્રહણ કરે છે, તેવી રીતે મનુષ્યોને દુધ પહોચાડ્યા વિના તેમનું ધન લેવું જોઈએ

પુષ્પ પુષ્પ વિચિન્વન્તિ મૂલચ્છેદં ન કારયેત્ ।

માલાકાર ક્વારામૈ ન યથાજ્ઞારકારકઃ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ —જેની રીતે માળી માગમાંથી પુષ્પ પુષ્પ લે છે, છોડના મૂળને કાપતો નથી, તેની રીતે રાજા કે અન્ય કોઈ પણ ખીન્ન મનુષ્ય પામેથી કાર્ય કરાવી લેવું પરંતુ જેની રીતે લાખડાના કોનલા પાડનાર મનુષ્ય વૃક્ષને જડમાંથી કાપીને બાળી મૂકે છે, તેની રીતે મનુષ્યનો નાશ થાય તેવું માર્ય કરાવવું નહીં, કેમકે ગજને પ્રાણના માનપિતા કેવળ છે તેથી માના પિતાની માફક ગજને પણ પ્રગળના હિતનું ચિન્તન કરવું જોઈએ, તથા તેના ઉપર દયા કરવી જોઈએ.

તસ્માન્નિત્ય દયા કાર્યાં ચાતુર્વર્ણ્યે વિપશ્ચિતા ।

ધર્માત્મા સત્યવાક્ચૈવ રાજા રજ્જયતિ પ્રજાઃ ॥ મ. મા. શા. પ. અ. ૫૬-૩૬ ॥

અર્થ — બુદ્ધિમાન ગતએ પ્રાણાયુ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચારે વર્ણોની પ્રજા ઉપર દયા કરવી નોંધએ. ધર્માત્મા તથા સદાચારી ગતએ પ્રજાને અવશ્ય રૂઝ જન કરવી નોંધએ.

ન ચાદદીત વિત્તાનિ સતા હસ્તાત્કદાચન ।

અસદ્ભ્યથ સમાદદ્યાત્સદ્ભ્યસ્તુ પ્રતિપાદયેત્ ॥ મ. મા. શા. પ. અ. ૫૭-૨૧ ॥

અર્થ — ગતએ સત્પુરુષોની પાસેથી કદાપિ પણુ કર વગેરે રૂપે ધન લેવું નહીં નોંધએ, અને દુર્ગતોની પાસેથી લેવું હોય છ સત્પુરુષોને તો આપવું સાર છે.

સ્વય પ્રહર્તા દાતા ચ વશ્યાત્મા રમ્યસાધન ।

કાલે દાતા ચ મોક્તા ચ શુદ્ધાચારસ્તથૈવ ચ ॥ ” ॥ ૨૨ ॥

અર્થ — ગતએ શુદ્ધ કરવામા નિપુણ થવું નોંધએ, તથા શુદ્ધતાથી ગ્રહિત ઉદાગચિત્ત, શ્રુતેન્દ્રિય, તથા નાના પ્રાણના ઉત્તમ સાધન બોલો, પમયાનુસાર દાન કરનાર, તથા બોગી પણુ થવું નોંધએ, તેમજ શુદ્ધ આચરણ વાળા થવું નોંધએ.

શૂરાન્મક્તાનસહાર્યાન્કુલે જાતાનરોગિણ ।

શિષ્ટાન્શિષ્ટાભિસંન્યાન્માનિનોઽનવમાનિનઃ ॥ ” ॥ ૨૩ ॥

વિદ્યાવિદો લોકવિદ પરલોકાન્વવેક્ષકાન્ ।

ધર્મે ચ નિસ્તાન્સાગૂનચલાનચલાનિવ ॥ ” ॥ ૨૪ ॥

સદ્વાયાન્સતત કુર્પાદ્રાજા ભૂતિપરિષ્કૃતઃ ।

તૈશ્ચ તુલ્યો ભવેદ્ભોગૈશ્ચત્રમાગ્રાજ્યાધિકઃ ॥ ” ॥ ૨૫ ॥

અર્થ — વિનયનિ સામા ગતએ, ધર્મીગને આમીલકાને, તથા જે રાજધનનું હજુ ન જતા હોય, કુલીન હોય, અરાગી હોય, શિષ્ટાચાર યુક્ત હોય, તથા જેના બન્ધુપરિવારમા પણુ શિષ્ટ પોત હોય, જે નરને માન દેનાર હોય અને પ્રાઇનુ અપમાન ન કરતા હોય, (૨૩), તથા જે નિદાન હોય, લોકઅપદાન નણુતા હોય, પરલોકનું નિગ્રહણ કરનાર હોય, તથા ધર્મમા તત્પર હોય તથા સાધુ હોય, અને પરિતોની સાફ જે નિયમ ગવવાનસામા હોય અર્થાત્ મી નથી ગાન એવા ન હોય-તેના પુરુષોને પોતાના મહાયક બનાવના, અને તેમની સાથે નમાનભાવથી વિચારિને બોગન માન જન ધાગણુ કરવામા, વૈલક્ષમા, અને આત્મા કરવામા ગત તેમનાથી અધિક નહે.

પ્રત્યક્ષા ચ પરાક્ષા ચ વૃત્તિશ્ચાસ્ય ભવેત્સમા ।

एव दुर्धनरेन्द्रोऽपि न खेदमिह विन्दति ॥ ” ॥ ૨૬ ॥

અર્થ — પ્રત્યક્ષ અને પરાક્ષા પણ તેમના ઉપર અમાન વૃત્તિગબ્દી એ પ્રમાણે કરવાથી ન તને દુઃખતા બાધ થવું પડતું નથી.

પુત્રા ડર પિતુર્ગૈરે પ્રિયે यस્ય માનવાઃ ।

નિર્ભયા ચિત્તગિવ્યન્તિ સ રાજા રાજસત્તમઃ ॥ ” ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—જેવા રીતે પુત્રો પિતાના ધર્મમાં નિર્ભય થઈને રહે છે, તેવી રીતે જેના રાજ્યમાં મનુષ્યો નિર્ભય થઈને વિચરે છે તે રાજ્ય સર્વ ગજામાં શ્રેષ્ઠ છે.

ન યસ્ય કૂટે કપટે ન માયા ન ચ મત્સર ।

વિપયે ભૂમિપાલસ્ય તસ્ય ધર્મ સનાતન ॥

” ॥ ૩૭ ॥

અર્થ.—જે ગજાના રાજ્યમાં ગૂડ, કપટ, માયા, મત્સર, આદિ અધર્મ નથી હોતા, તેનો ધર્મ સનાતન છે.

ચાતુરાશ્રમધર્માથ યતિધર્માથ પાંડવ ।

લોકવેદોત્તરાથૈવ ક્ષાત્રધર્મે સમાહિતા ॥ મં ૦ માં ૦ ગાં ૦ પં ૦ અં ૦ ૬૪-૧ ॥

અર્થ —હે પાંડવ(યુધિષ્ઠિર) । આ ગણધર્મમાં ચારે આશ્રમના ધર્મ તથા વૈદિક ધર્મ તથા અતિવલ્ચિત્રમના ધર્મ, તથા લૌકિક તથા વૈદિક ધર્મથી અન્ય આદીના અવૈદિક ધર્મ અન્તર્ભૂત છે.

પ્રતિ દૈવી તથા માનુષી આપત્તિવર્જન અં ૬. સ. ૭ સમાપ્ત

અધ્યાય ૬. સર્ગ. ૮.

રાજભેદ.

રાજધર્મ જાણવાને અંગે રાજ કેટલા પ્રકારના છે તે પણ જાણવું જોઈએ, તે માટે તે કહીએ છીએ:—

લક્ષકર્પમિતો ભાગો રાજતો यस્ય જાયતે ।

વત્સરે વત્સરે નિત્યં મજાનાં ત્વવિપીડનૈઃ ॥ શુ૦ નો૦ અ૦ ૧ છો૦ ૧૮૨ ॥

સામન્તઃ સ નૃપઃ પ્રોક્તો યાવલ્લક્ષત્રયાવિવિ ॥

॥ ૧૮૩ ॥

અર્થ:—જે રાજાને રાજ્યમાંથી હમેશાં દર વર્ષે પ્રગળે પીડા થયા વિના એક લાખ કર્પથી ત્રણ લાખ કર્પ પર્યન્તનો ભાગ મળે છે તે રાજ સામન્ત કહેવાય છે. (અહીં સોળ માપાના વજનના સોનાના શિકાને એક કર્પ સમજવો.)

તદ્ધર્વ દશલક્ષાન્તો નૃપો માણ્ડલિકઃ સ્મૃતઃ ॥

॥ ૧૮૩ ॥

અર્થ:—ત્રણ લાખ કર્પથી અધિક દશ લાખ કર્પ પર્યન્તનો ભાગ જે રાજાને મળે છે તે માણ્ડલિક કહેવાય છે.

તદ્ધર્વ તુ ભવેદ્રાજા યાવદ્વિંશતિલક્ષકઃ ।

પચ્ચાશલ્લક્ષપર્યન્તો મહારાજઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥

॥ ૧૮૪ ॥

અર્થ:—અને દશ લાખથી વીસ લાખ પર્યન્તનો ભાગ પ્રાપ્ત કરનાર રાજા કહેવાય છે, અને વીસ લાખથી પચાસ લાખ પર્યન્તનો ભાગીદાર રાજા મહારાજા કહેવાય છે,

તતસ્તુ કોટિપર્યન્તઃ સ્વરાટ્ સમ્રાટ્ તતઃ પરમ્ ।

દશકોટિમિતો યાવદ્વિરાટ્ તુ તદનન્તરમ્ ॥

॥ ૧૮૫ ॥

પંચાશત્કોટિપર્યન્તઃ સાર્વભૌમસ્તતઃ પરમ્ ।

સપ્તદ્વીપા ચ પૃથિવી યસ્ય વશ્યા ભવેત્સદા ॥

॥ ૧૮૬ ॥

અર્થ:—પચાસ લાખથી એક કરોડ પર્યન્તનો ભાગીદાર રાજા સ્વરાટ્ કહેવાય છે, અને એક કરોડથી દશ કરોડ પર્યન્તનો રાજા સમ્રાટ્ કહેવાય છે. અને દશ કરોડથી પચાસ કરોડ પર્યન્તનો રાજા વિરાટ્ અને તે ઉપરાંત જેના વંશમાં સાત દ્વીપ વાળા પૃથિવી હોય તે રાજા સાર્વભૌમ કહેવાય છે. કોટિએ ચક્રવર્તી રાજાનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

તસ્યાં હિમવત્સમુદ્રાન્તરમુદીચીનં યોજનસહસ્રપરિમાણં તિર્યક્ચક્રવર્તિક્ષેત્રમ્ ॥

કો૦ અ૦ અપિ૦ અ૦ ૧ સૂ૦ ૧૭ ॥

અર્થ:—પૃથિવી ઉપર હિમાલયથી દક્ષિણ સમુદ્ર પર્યન્ત અર્થાત્ ઉત્તરમાં હિમાલય અને દક્ષિણમાં સમુદ્ર એ અને બંનેની વચ્ચેના એક હમ્મર યોજન પરિમાણવાળા અને ત્રાંસા એટલે પૂર્વપશ્ચિમ અર્થાત્ પૂર્વ સમુદ્રથી પશ્ચિમ સમુદ્ર પર્યન્તના દેશને ચક્રવર્તિ ક્ષેત્ર કહે છે. અર્થાત્ આટલા પ્રદેશમાં શાસન કરનાર રાજા ચક્રવર્તી કહેવાય છે, અને આગળ જે ચક્રવર્તી રાજાઓ ઘર્ષ ગયા તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:—

માન્ધાતા ધુન્ધુમારથ હરિશ્ચન્દ્રઃ પુરુવાઃ ।

ભરતઃ કાર્ત્તવીર્યથ પથેતે ચક્રવર્તિનઃ ॥ રકા૦ પુ૦ સ્વ૦ ૬૦ અ૦ ૨૬૮ છો૦ ૪ ॥

ઇતિ રાજભેદનિરૂપણ અ૦ ૬ સ૦ ૮. સમાપ્ત,

અં ૬. સર્ગ ૯.

રાજપ્રકૃતિનું વર્ણન.

પૂર્વે કહેલી રીતે સર્વ પ્રકારની પ્રજાની રક્ષા કરવાને ઉપર કહેલા સામન્તાદિ રાજાઓએ પુરોહિતાદિ પ્રકૃતિને નિયુક્ત કરવી ઈષ્ટ છે. શુકનીનિર્મા રાજાની ૧૦ પ્રકારની પ્રકૃતિ કહી છે તે નીચે પ્રમાણે:—

પુરોધાથ પ્રતિનિધિઃ પ્રધાનઃ સચિવસ્તથા ।

મન્ત્રી ચ પ્રાહ્વિવાકથ પण्डितश्च सुमन्त्रकः ॥ शु० नी० अ० ૨ છોં ૬૯ ॥

અમાત્યો દૂત ઇત્યેતા રાજાઃ પ્રકૃતયો દશ ॥ ॥ ૭૦ ॥

અર્થ:—૧. પુરોહિત, ૨. પ્રતિનિધિ (જેનો મુકામ કાયમ હોય છે), ૩. પ્રધાન, ૪. સચિવ, ૫. મન્ત્રી, ૬. ન્યાયાધીશ (પ્રાહ્વિવાક-પ્રાટ+વિવાક)-કોઈ તેને પ્રાહ્વિવેક પણ કહે છે, ૭. પણ્ડિત, ૮. સુમન્ત્ર, ૯. અમાત્ય અને ૧૦. દૂત એ રાજાની દશ પ્રકૃતિ હોય છે.

પુરોધાઃ પ્રથમં શ્રેષ્ઠઃ સર્વેભ્યો રાજારાષ્ટ્રધૃત્ ।

તદનુ સ્યાત્પ્રતિનિધિઃ પ્રધાનસ્તદનન્તરમ્ ॥ ॥ શુ० ની० અં ૨-૭૪ ॥

સચિવસ્તુ તતઃ પ્રોક્તો મન્ત્રી તદનુ ચોચ્યતે ।

પ્રાહ્વિવાકસ્તતઃ પ્રોક્તઃ પण्डितस्तदनन्तरम् ॥ ॥ ૭૫ ॥

સુમન્ત્રસ્તુ તતઃ રહ્યાતો અમાત્યસ્તુ તતઃ પરમ્ ।

ઇતસ્તતઃ ક્રમાદેતે પૂર્વશ્રેષ્ઠા યથા ગુણાઃ ॥ ॥ ૭૬ ॥

અર્થ:—સર્વમાં શ્રેષ્ઠ અને પ્રથમ અને મંપૂર્ણ રાજ્યનું પાલન કરનાર પુરોહિત છે. પુરોહિત પછી પ્રતિનિધિ, અને પ્રતિનિધિ પછી પ્રધાન હોય છે. (૭૪) તેના પછી સચિવ, સચિવ પછી મન્ત્રી, મન્ત્રી પછી ન્યાયાધીશ (પ્રાહ્વિવાક), અને તેના પછી પણ્ડિત હોય છે (૭૫). પણ્ડિત પછી સુમન્ત્ર, તેના પછી અમાત્ય, અને તે પછી દૂત. તે સર્વ અનુક્રમે પૂર્વ પૂર્વ ગુણોને અનુસાર શ્રેષ્ઠ છે.

કેટલાક ઋષિ લોકોના મતમાં પ્રકૃતિ (king's ministers) આઠ છે.

પુરોહિતનાં લક્ષણ નીચે મુજબ છે.

મન્ત્રાનુષ્ઠાનસંપન્નસ્ત્રૈવિદ્યઃ કર્મતત્પરઃ ।

જિતેન્દ્રિયો જિતક્રોધો લોભમોહવિવર્જિતઃ ॥ ॥ શુ० ની० અં ૨ ૭૭ ॥

પટંગવિત્સાંગધનુર્વેદવિચાર્યધર્મવિત્ ।

યત્કોપમીત્યા રાજાડપિ ધર્મનીતિરતો ભવેત્ ॥ ॥ ૭૮ ॥

નીતિશાસ્ત્રાસ્ત્રવ્યૂહાદિકુશલસ્તુ પુરોહિતઃ ।

સૈવાચાર્યઃ પુરોધા યઃ શાપાનુગ્રહયોઃ ક્ષમઃ ॥ ॥ ૭૯ ॥

અર્થ:—મન્ત્રોના અનુષ્ઠાન યુક્ત, વેદોનો જ્ઞાતા, કર્મમાં તત્પર, જિતેન્દ્રિય, ક્રોધને જેણે જીત્યો હોય, તથા લોભ અને મોહથી રહિત હોય, (૭૭), વેદનાં વ્યાકરણાદિ જ અંગોનો જ્ઞાતા, અંગસહિત ધનુર્વેદનો જ્ઞાતા, અર્થ અને ધર્મનો જ્ઞાતા, જેના કોપના ભયથી રાજા

પણ ધર્મ અને નીતિમા તત્પર ગહે એવો (૭૮), નીતિવાસ્તવ તથા અસ્ત્રવિદ્યા તથા યુદ્ધની નાના પ્રકારની વ્યૂહરચના આદિમા જુનન હોય, તે પુરોહિત હોય છે અને તેજ આચાર્ય પણ છે અને પુરોહિત એવો હોવા બોધએ ક જે નાપદવામા તેમ અનુગ્રહ કરવામા અમર્થ હોય (૭૯)

કાર્યાકાર્યપ્રવિજ્ઞાતા સ્મૃત પ્રતિનિધિસ્તુ સ ।

સર્વદર્શી પ્રધાનસ્તુ સેનાવિત્સચિવસ્તથા ॥ ” ॥ ૮૩ ॥

અર્થ — કાર્ય અને અકાર્યને જે વિગેષ કરીને જાણે છે તેને પ્રતિનિધિ કહે છે. રાજાના મપૂર્ણ કર્યોનો જે દ્રષ્ટા હોય તેને પ્રધાન કહે છે. અને જે સેનાનો જ્ઞાતા હોય તેને સચિવ કહે છે

મન્ત્રી તુ નીતિકુશલ પण्डितो धर्मतत्त्ववित् ।

लोकशास्त्रनयज्ञस्तु माड्विवाकः स्मृत सदा ॥ ” ॥ ૮૪ ॥

અર્થ — જે નીતિમા જુનન હોય તેને મન્ત્રી, અને ધર્મતત્ત્વનો જે જ્ઞાતા હોય તેને પણ્ડિત, અને લોક તથા નાશ્ત્રની નીતિનો જે જ્ઞાતા તેને માડ્વિવાક (ન્યાયાધીશ) કહે છે.

देशकालप्रविज्ञाता ह्यमात्य इति कथ्यते ।

आयव्ययप्रविज्ञाता सुमन्त्रः स च कीर्तित ॥ ” ॥ ૮૫ ॥

અર્થ — દેશ જાનના જ્ઞાતાને અમાત્ય કહે છે ઉપત્તિ ખર્ચનો જે જ્ઞાતા તેને સુમન્ત્ર કહે છે.

इक्षिताकार चेष्टाज्ञ स्मृतिमान्देशकालवित् ।

पाङ्गुण्यमन्त्रविद्वाम्मी वीतभीर्दૂत इष्यते ॥ ” ॥ ૮૬ ॥

અર્થ — બીજાના નેન, મુખ, આંખની ચેષ્ટાથી અન્ત કરણના ભાવને જાણનાર, અભૂતિશક્તિવાળો, અને દેશકાલનો જ્ઞાતા, મન્ત્રવેત્તા, યથાર્થ અને ધીમ્તાથી બોલનાર, તથા ભયથી ગહિત એ પ્રકારના ૭ ગુણવાળો દૂત કહેવાય છે

આ પ્રમાણે દશે પ્રકૃતિના નક્ષત્ર રૂપે હવે તે દરકના કર્તવ્ય કહેવામા આવે છે પુરોહિતનું કર્તવ્ય તેના વધારા આપે કહેવામા આવ્યું છે પ્રતિનિધિ આદિનું કર્તવ્ય નીચે કહેવામા આવે છે —

अहितं चापि यत्कार्यं सद्यः कर्तुं यद्योचितम् ।

अकर्तुं यद्वિતमपि राजः प्रतिनिधिः सदा ॥ ” ॥ ૮૭ ॥

बोधयेत्कारयेत्कुप्यान्न कुप्यान्न प्रयोषयेत् ।

सत्यं वा यदि वाऽसत्यं कार्यजातं च यत् क्लિ ॥ ” ॥ ૮૮ ॥

અર્થ — નાજનનું અહિત હૈ, તથા તત્ત્વના કરના યોગ્ય કાર્ય, તથા હિત હોવા છતાં જે તત્કાલ કરના યોગ્ય ન હોય તે ન કરી નાંખવો પ્રતિનિધિ જાણે. (૮૭). અને જે સત્ય કાર્ય હોય તેને જાણીને તથા કરાવે તથા યોગ્ય ન, અને જે અસત્ય કાર્ય હોય તે ન તો યોગ્ય કરે, ન તો બીજાને જાણાવે (૮૮)

सर्वेषां राजकृत्येषु प्रधानस्तद्विचिन्तयेत् ।

गजाना च तथाऽश्वानां रथानां पदगामिनाम् ॥ ” ॥ ૮૯ ॥

सदृढानां तथोष्माणા વૃષાણાં સઘ એવ હિ ।

वाद्यभाषासुसंकेतव्यूहाभ्यसनशालिनाम् ॥ ” ॥ ૯૦ ॥

અર્થ —મપૂર્ણ પ્રકૃતિઓના ગજગર્ભોમા પ્રધાન સત્યાસત્યનુ ચિન્તન કરે તથા હાથી, વોડા, રથ, પદાતિ, દંડ ઉંટ અને બગદની પ્રધાન પરીક્ષા કરે તથા વાગ્નના મકેત તથા વ્યહરચનાના અજગમીઓના આચરણને પણ તપાસે (૯૦) વળી સર્વ નિશામા જનાર, મધ્યમ ઉત્તમ ઈર્મ કરનાર, રાજકીય મુદ્રાધારી તથા અગ્રધારી મેન્ડોના આચરણ, તથા અસ્ત્ર અને શસ્ત્રધારી લોકોની નીનીતા તથા વોડેમ્વાગેનુ ઢાર કરવાનુ સામર્થ્ય, તથા કેટલા પ્રાચીન છે તથા કેટલા નીન છે તે-સર્વનીચિન્તા પણ પ્રધાન રાખે અને કાણુ કયુ કાર્ય કરવામા અસમર્થ છે, તથા દારૂગોળા સહિત શસ્ત્ર કેટલા છે, તથા યુદ્ધને યોગ્ય સમાન કેટલો છે તે સર્વની ચિન્તા પણ પ્રધાન રાખે (૯૧-૯૩)

સર્ચિવશ્વાપિ તત્કાર્ય રાજ્ઞે સમ્યગ્નિવેદયેત્ ।

સામ દાનશ્ચ મેદશ્ચ દણ્ડઃ કેપુ કદા કથમ્ ॥

॥ ૯૪ ॥

અર્થ —સચિવ પણ પૂર્વોક્ત કાર્યને ગાનની આબગ નિવેદન કરે અને સામ, દાન, મેદ અને દણ્ડ કોને કરવો તથા ક્યા સમયે કરવો, તથા કેની રીતે કરવો તે ગાનને મન્ત્રી નિવેદન કરે વળી પૂર્વોક્ત દણ્ડોનુ ઉત્તમ, મધ્યમ કે અ પ ચુ ક્ક થયે તેનુ મપૂર્ણ ચિન્તન તથા નિશ્ચય કરીને મન્ત્રી રાગને નિવેદન કરે વળી વ્યવહારમા સાક્ષી લોકે તથા કપરી મનુષ્યોએ જે કલુ છે તથા લખ્યુ છે તેના ઉપર નિયાગ કરીને અનર્થ તથા અર્થને ગાનની પ્રતિ નિવેદન કરે તથા શાસ્ત્રમા અનેક ગર્થોને માટે અનેક પ્રકારના સાધન બતાવ્યા હોય તેમાથી ક્યા કાર્યને માટે કયુ સાધન યોગ્ય છે તેનો પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાન તથા ઉપમાન પ્રમાણથી નિર્ણય કરીને મન્ત્રી રાગને નિવેદન કરે એ પ્રમાણે મન્ત્રીનુ કર્તવ્ય છે (૯૪-૯૭) અને—

વહુ સંમતસંસિદ્ધાન્વિનિશ્ચિત્યસમાસ્થિત ।

સ સમ્ય પ્રાહ્નિવાકસ્તુ નૃપં સંવોધયેત્સદા ॥

॥ ૯૮ ॥

અર્થ —સભ્યો સહિત સભામા મેમીને બહુમતથી નિર્ણય થયેલી નાતનો નિશ્ચય કરીને પ્રાહ્નિવાક (ન્યાયાધીશ) ગાનને નિવેદન કરે

વર્તમાનાશ્ચ પ્રાચીના ધર્મા કે લોકસંશ્રિતા ।

શાસ્ત્રેપુ કે સમુદિષ્ટા ચિરવ્યન્તે ચ કેડધુના ॥

॥ ૯૯ ॥

લોકશાસ્ત્રચિરુદ્ધા કે પણ્ડિતસ્તાન્વિચિન્ત્ય ચ ।

નૃપં સંવોધયેત્તૈથ પરત્રેહ મુત્વપ્રદૈઃ ॥

॥ ૧૦૦ ॥

અર્થ —ક્યા ક્યા વર્તમાન તથા પ્રાચીન ધર્મ લોકમા પ્રચલિત છે, અને શાસ્ત્રમા ક્યા ધર્મ કહ્યા છે, અને હાલમા ક્યા ધર્મ શાસ્ત્રની વિરુદ્ધ છે, વળી ક્યા ધર્મ લોક અને શાસ્ત્ર બનેની વિરુદ્ધ છે તેનો નિયાગ કરીને ક્યા ધર્મ આ લોકમા અને પરલોકમા સુખદાયક છે તેને ગાન પ્રતિ નિવેદન કરુ તે પશ્ચિદનુ કામ છે

ઇયચ્ચ સચિત દ્રવ્યં વત્સરેડસ્મિસ્તૃણાદિકમ્ ।

વ્યયીભૂતમિયચ્ચૈવ શેપં સ્થાવરજંગમમ્ ॥

॥ ૧૦૧ ॥

ઇયદસ્તીતિ વૈ રાજ્ઞે સુમન્ત્રો વિનિવેદયેત્ ।

॥ ૧૦૨ ॥

અર્થ —આ વર્ષમા આટલુ તૃણાદિ દ્રવ્ય નચય થયુ છે અને તેમાથી આટલુ ખર્ચ થયુ છે, અને આટલુ વૃક્ષાદિ સ્થાવર, તથા આટલુ પશુઆદિ જંગમ, શેપ ગયુ છે એ સર્વ નાત સુમન્ત્ર ગાન પ્રતિ નિવેદન કરે

પુરાણિ ચ કૃતિ ગ્રામા જારણ્યાનિ ચ સન્તિ હિ ॥ ,, ॥ ૧૦૨ ॥

કર્પિતા કૃતિ ધૂઃ કેન પ્રાયો ભાગસ્તતઃ કૃતિ ।

ભાગશેષ સ્થિત તસ્મિન્નત્યજ્યઃ પૃષ્ઠા ચ ધૂમિકા ॥ ,, ॥ ૧૦૩ ॥

અર્થ — અને કેના સહેર છે, કેના ગ્રામ છે, કેના અગ્રણ્ય છે, જાણે કેટલી જમીન ખેડી કે તેમાંથી કેટલો ભાગ મળ્યો અને કેટલો ભાગ બાકી રહ્યો તે સર્વ વાત અમાર્ય ગણને નિવેદન કર આ વર્ષમાં ભાગનું કેટલું અને થયું કેટલું મહેસુલ થયું દરમિયાન કેટલું દ્રવ્ય આ થું ખેડના વિનાનું કેટલું અને વનમાં કેટલું મન ઉત્પન્ન થયું તે પણ અમાર્ય નિવેદન કે વગી જાણ આત્માથી કેટલું દ્રવ્ય મળ્યું, ખાતામાં કેટલું દ્રવ્ય છે, તથા જીનસારસી જીન ત કેટલી મગી ચોરીની કેટલું નષ્ટ થયું એ સર્વ પણ અમાર્ય નિવેદન કરે એ પ્રમાણ અમાર્યન નૈત્ય થું અને દૂતનું કાર્ય તો ઉપર હેનામાં આ થું છે હવે પોતાના ગ્તા પ્રગ્લ્ય અધિારીએને નિયુક્ત ન ગ્વા એ વાત કહે છે

ન કુર્યાત્ત્વાધિકપલાન્નદાપિ જ્ઞયિકારિણઃ ।

પરસ્પરં સમવળાઃ કાર્યા પ્રકૃતયો દશ ॥ ,, ॥ ૧૦૮ ॥

અર્થ — ગણ પોતાના ગ્તા અધિ પ્રાપ્ત અધિારીએને અધિ નીમે નહિ પૂર્વોક્ત દશે પ્રકૃતિ સમવાન ગણના

હવે કો અધિારમાં ગ્તા માપણ અને તેમને કેવો વખત ગણના તે કહે છે —

एकस्मिन्नधिकारे तु पुरुषाणां त्रय सदा ।

નિયુક્તીત પ્રાજ્ઞતમ મુર્યમેક તુ તેષુ વૈ ॥ ,, ॥ ૧૦૯ ॥

અર્થ — એ અધિારનું અર્થ ગ્વામાં હમેશાં ત્રણ મનુષ્યને નીમવા જોઈએ, તેમાંથી એક બુદ્ધિમાનને મુખ્ય(પ્રધાન) બનાવવા જોઈએ

द्वौ दर्शकौ तत्कार्ये द्वायनैस्तन्निर्वातम् ।

ત્રિભિઃ પઞ્ચભિર્ગપિ સપ્તભિર્દશચિથ વા ॥ ,, ॥ ૧૧૦ ॥

અર્થ — અને તે માર્ગમાં બે દેશ ગણના અને ત્રણ પાત્ર, સાત કે દસ વર્ષમાં તેમને (અધિારીએને) નિરૂત ગ્વા ત્યાંત મોટા અર્થમાં નિયુક્ત રના પ્રધાન મન્ત્રી આદિને તથા કે પાત્ર નર્મની અદર બલના જોઈએ જાણના નર્વને દેશના અર્થની મહત્તા અનુસાર સીધાથી અથવા લાખા નમન પછી મ ને

अष्टा तत्कार्यमौशल्ये तथा त परिवर्तयेत् ।

નાપિકાર ચિર દયાયસ્મૈ રસ્મૈ સદા ત્રયઃ ॥ ,, ॥ ૧૧૧ ॥

અર્થ — તન અર્થ અર્થમાં નિરૂત જેની જોવામાં આવે તેને અનુસાર તેને પદવી ઉપરથી મ ને અને જેને તેને જોવા વિના ગ ન ચિર ન સુધી અધિાર આપે નહીં

अधिकारे क्षम दृष्ट्वा त्रयिकारे नियोजयेत् ।

અધિકારમદ પીત્વા કા ન મુદ્ધાત્પુનચિરમ્ ॥ ,, ॥ ૧૧૨ ॥

અર્થ — તથા પ્રાપ્ત નામર્થ જોઈએ અધિકારમાં નિયુક્ત ગ્વા, કેમકે બુદ્ધિ ન પર્યાપ્ત અધિાર ન મ ને પોતે તા મોહને પ્રાપ્ત થતો નથી અને —

अतः कार्यक्षम अष्टा कार्यजन्ये त नियोजयेत् ।

તત્કાર્યે કુશલ ચાન્ય તત્પદાનુગત સહ ॥ ,, ॥ ૧૧૩ ॥

અર્થ — માટે કાર્ય કરવાની યોગ્યતા જોઈને તેને ખી ની ર્થમા નિયુક્ત કરો, અને તેની જગ્યાએ તેના કાષ્ટ અનુયાયીને નિયુક્ત કરો

આ પ્રમાણે પ્રકૃતિઓને નિયુક્ત કરીને જૂદા જૂદા નર્થમા જૂદા જૂદા અધ્યક્ષોને નિયુક્ત કરવા મન્ત્રી આદિના મનની પવિત્રતા ચુપ્ત રીતે ગમ્મએ જાણી જોઈએ એવા પુરૂષોને અધિકારીઓ નિમવા જોઈએ કે જેથી તેને દણ દેનામા આવે તો પાઠગથી રાગને પશ્ચાત્તાપ ન થાય કૌટિલ્ય કહે છે કે —

સામુદાયિકેષ્વવપક્લ્લસિક્ક યમુપહલ્લ ન રાજાઙ્ગુતયેત ॥

કૌં અં અધિં ૨, અં ૭ સૂં ૫ ॥

અર્થ — એક જ કર્મ કરનાર બહુ કર્મચારીઓમાંથી તેને જ અધ્યક્ષ બનાવવો કે જે કાર્ય કરવામા સર્વથી નિપુણ હોય જે કર્મચારી સર્વ સમાન જ નિપુણ હોય તથા સમાન શુભવાળા હોય તોપણ તેમા સુદ્ધ વ્યવહારને કારણે જેની સારી કીર્તિ હોય તેને અધ્યક્ષ બનાવવો જોઈએ તેમા પણ તેને અધ્યક્ષ બનાવવો જોઈએ કે જેને અપરાધ થતા દણ દેવાથી પશ્ચાત્ રાગને પશ્ચાત્તાપ ન થાય, અર્થાત્ પોતાના નિમ્નના મળન્ધી તથા પ્રાહ્મણાદિને અધ્યક્ષપદ ઉપર નિયુક્ત ન કરે.

સનિધાતા (કાશાધ્યક્ષ), સમાહર્તા અર્થાત્ રાગનો ને વસુ ન કરનાર (જેને હાન કનેકટર કહે છે તે), અક્ષપટનાધ્યક્ષ—ગમ્મ સમન્ધી ધનના આનંદનું લખાણ જે સ્થાનમા બેસીને કરવામા આવે છે તેને અક્ષપટ ન કહે છે, અને તેના અધ્યક્ષને અક્ષપટલાધ્યક્ષ કહે છે, આદ્યગધ્યક્ષ અર્થાત્ ખાણોના અધ્યક્ષ, સુવર્ણાધ્યક્ષ અર્થાત્ ખાણમાંથી કાઢેલા મોના ચાદી આદિ ધાતુઓનું જે સ્થાનમા ગોધન કરીને તૈયાર કરવામા આવે છે તેને અક્ષશાના કહે છે તેનું નિરીક્ષણ કરનાર અધ્યક્ષને સુવર્ણાધ્યક્ષ કહે છે, અને કાઢાગારાધ્યક્ષ—અર્થાત્ અત તૈલ આદિ ખાવાના પદાર્થ જે સ્થાનમા જમે ને છે તે સ્થાનનું નામ કાઢાગાર છે, અને તેના અધ્યક્ષને કાઢાગારાધ્યક્ષ કહે છે

તેવી રીતે કુપ્યાધ્યક્ષ, આયુધાગારાધ્યક્ષ પૌતવાધ્યક્ષ અથવા માનાધ્યક્ષ, શુદ્ધકાધ્યક્ષ, સૂનાધ્યક્ષ, સીતાધ્યક્ષ, નૌકાધ્યક્ષ, ગો અધ્યક્ષ, અશ્વાધ્યક્ષ, હસ્ત્યધ્યક્ષ, ગ્ધાધ્યક્ષ, પત્ત્યધ્યક્ષ, મુદ્રાધ્યક્ષ, લક્ષણાધ્યક્ષ, ત્રિવીતાધ્યક્ષ, નાગરિજાધ્યક્ષ, ઇત્યાદિ અનેક અધ્યક્ષોને નિયુક્ત કરવાની આનંદ્યકતા હોય છે

ચદન આદિ ઉત્તમ લાકડું, વાસ, જાન, આદિ સર્વ કુપ્ય કહેવાય છે, તેના ઉપર નિયુક્ત કરેલા અધિકારી પુરૂષને કુપ્યાધ્યક્ષ કહે છે યુદ્ધમા જામ આનંદ તથા ડિલ્હાની રક્ષામા કામ આવનાર તથા શત્રુના નગરનો નાશ કરનાર હથિયારોને ગમ્મવાના સ્થાનનું નામ આયુધાગાર છે, તેની દેખરેખ ગમ્મનાર તથા શસ્ત્રાદિનું નિર્માણ આદિ કરાવનાર અધિકારીને આયુધાગારાધ્યક્ષ કહે છે તોલ તથા માપનું શોધન કરનાર અધિકારીને પૌતવાધ્યક્ષ કહે છે, માનાધ્યક્ષ પણ તેનેજ કહે છે અને રાગને આપવાના અશનું નામ શુદ્ધ (જકાત—યુ ગીટલ) છે, તે કાર્યમા નિયુક્ત કરેલા અધિકારીને શુદ્ધાધ્યક્ષ કહે છે કપાસ આદિમાંથી સૂત તથા વસ્ત્રાદિક તૈયાર કરાવનાર અધ્યક્ષને મૂત્રાધ્યક્ષ કહે છે તથા દૃષ્ટિ અર્થાત્ ખેતીના દરેક જતના કામને સીતા કહે છે, તેના નિરીક્ષક અધિકારીને સીતાધ્યક્ષ કહે છે નૌકાનો જર વસુલ કરનાર અધિકારીને નૌકાધ્યક્ષ કહે છે ગાય, બેસ, આદિની રક્ષાને માટે નિયુક્ત કરેલા અધિકારીને ગો અધ્યક્ષ કહે છે, પાયદલ (મનુષ્ય) સેનાનું નિરીક્ષણ કરનાર અધિકારીને

પત્યધક્ષ કહે છે. વ્યાવહારિક લેખ આદિમાં રાજકીય ગિહ્ન (શિક્ષો) કરવામાં આવે છે તેનું નામ મુદ્રા છે, તેના પ્રધાન અધિકારીને મુદ્રાધ્યક્ષ કહે છે. ટંકસાલના અધ્યક્ષને ; લક્ષણાધ્યક્ષ કહે છે. ચરો અર્થાત્ દોરને ચરવાની જમીનનું નામ વિવીન છે, તેના પ્રધાન વ્યવસ્થાપકને વિવીતાધ્યક્ષ કહે છે. નગરનો પ્રબન્ધ કરવાને નિયુક્ત કરેલા અધિકારીનું નામ નાગરિકાધ્યક્ષ (મુખી તલાટી) છે.

અમાત્યસંપદોપેતાઃ સર્વાધ્યક્ષાઃ શક્તિતઃ કર્મસુ નિયોજ્યાઃ ॥

કૌં ૦ અં ૦ અધિ ૦ ૨, અં ૦ ૧ સૂં ૧ ॥

અર્થઃ—સર્વ અધ્યક્ષોના સ્થાન ઉપર અમાત્યના ગુણોથી યુક્ત અને દેશ કાલાદિના જ્ઞાતા મનુષ્યોને નિયુક્ત કરવા યોગ્ય છે.

અશ્વસધર્માણો હિ મનુષ્યા નિયુક્તાઃ કર્મસુ વિકુર્વતે ॥

કૌં ૦ અં ૦ અધિ ૦ ૨ અં ૦ ૧-૪ ॥

અર્થઃ—મનુષ્યોનો સ્વભાવ ધોડાના જેવો જેવામાં આવે છે. ત્યાં સુધી ધોડો પોતાના સ્થાન ઉપર બાંધ્યો રહે છે ત્યાં સુધી બહુ શાન્ત રહે છે. પરંતુ ત્યારે સ્થાદિમાં બેડવામાં આવે છે ત્યારે બગડી જાય છે. અર્થાત્ ઉછળે છે અને કૂદમકૂદા કરે છે. તેવી રીતે પ્રથમ શાન્ત દેખાતો પુરૂષ પણ કાર્ય ઉપર નિયુક્ત થાય છે ત્યારે કોઈ વાર વિકારને પ્રાપ્ત થાય છે.

તસ્માત્કર્તારં કારણં દેશં કાલં કાર્યં પ્રક્ષેપમુદયં ચૈષુ વિદ્યાત્ ॥

કૌં ૦ અં ૦ અધિ ૦ ૨ અં ૦ ૧-૫ ॥

અર્થઃ—માટે રાજને ઈષ્ટ છે કે કર્તા (અધ્યક્ષ), કરણ (અધ્યક્ષના હાથ નીચે કાર્ય કરનાર કર્મચારી) દેશ, કાલ, કાર્ય નોકરોનો પગાર, અને ઉદ્ય અર્થાત્ લાભ-એ સર્વને રાજ્યે બળુતા રહેવું.

ધોડાની માફક યોગ્ય મનુષ્યમાં પણ કદાપિ વિકાર થાય છે તો અયોગ્ય મનુષ્યમાં વિકાર થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું. માટે નીતિશાસ્ત્રમાં અમાત્યના ગુણવાળાને જ અધ્યક્ષ બનાવવું કહ્યું છે. અમાત્યના ગુણ નીચે પ્રમાણેના કહ્યા છે:—

જાનપદોડમિજાતઃ સ્વયગ્રહઃ કૃતશિલ્પશ્ચક્ષુષ્માન્પ્રાણો ધારયિષ્ણુર્દક્ષો વાગ્મી-
પ્રગલ્ભઃ પ્રતિપત્તિમાનુત્સાહપ્રભાવયુક્તઃ કલેશસહઃ શુચિર્મૈત્રો દૃઢમક્તિઃ શીલ-
વલારોગ્યસત્ત્વસંયુક્તઃ સ્તમ્ભચાપલ્પવર્જિતઃ સંપ્રિયો વૈરાણામકર્તૈત્યમાત્યસંપત્ ॥

કૌં ૦ અં ૦ ગાં ૦ અધિ ૦ ૧ અં ૦ ૧ સૂં ૧ ॥

અર્થઃ—જે પોતાના દેશમાં જન્મેલો અને કુલીન અર્થાત્ જેને શુરાદિથી હકાવી શકાય તેવો હોય; જેના બન્ધુ (સ્વયગ્રહ) પણ શ્રેષ્ઠ હોય; તથા હાથી, ધોડા, આદિની સવારી, રથ ચલાવવો, યુદ્ધ કરવું, આદિમાં નિપુણ, અર્થ શાસ્ત્રને બળુનાર હોય; બુદ્ધિશાળી હોય, તથા સ્મરણ શક્તિવાળો હોય, તથા ચતુર, મધુર અને યુક્ત બોલવામાં કુશળ, પ્રતિપત્તિ અર્થાત્ પ્રતિજ્ઞા જ્ઞાનવાળો હોય, પ્રતીકાર અને પ્રતિવાદ કરવામાં સમર્થ, ઉત્સાહી તથા પ્રભાવશાળી, કલેશોને સહન કરનાર, પવિત્ર હૃદયવાળો, સર્વ સાથે નિષ્કપટ વ્યવહારવાળો, સ્વામી ઉપર દ્રઢ પ્રેમ રાખનાર, સાદૈ શીલ, બલ, તથા આરોગ્યથી યુક્ત, પૈર્થગાલી, ગિરજિમાની, તથા સ્થિર સ્વભાવવાળો, સૌમ્ય આદૃતિવાળો, ધનાદિ માટે ચતુતા નહીં કરનાર-એવો પુરૂષ પ્રધાન મન્ત્રી હોવો જોઈએ.

કર્મશીલગુણાઃ પૂજ્યાસ્તથા જાતિકુલે ન હિ ।

ન જાત્યા ન કુલેનૈવ શ્રેયસ્ત્વં પ્રતિપચ્ચતે ॥ શુ૦ ની૦ અ૦ ૨-૫૫ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે કર્મ, શીલ અને ગુણ પૂજ્ય છે, તેવી રીતે જાતિ અને કુલ પૂજ્ય નથી. કેવલ જાતિ અને કુલથી શ્રેયતા પ્રાપ્ત થતી નથી.

ઉપર કહેલા ગુણો મધ્યેથી જેનામાં ચોથા ભાગના ગુણુ ઓછા હોય તેને મધ્યમ (સચિવ) કહે છે, અને જેનામાં આઠમા ગુણુ ઓછા હોય તેને કનિઠ અમાત્ય (મન્ત્રી) સમજે છે. રાગ પ્રધાન આદિના ગુણો, તેનું નિવાસસ્થાન, તથા બન્ધુ આદિનો પત્તો યથાર્થ વક્તા સત્પુરુષો દ્વારા કાઢે.

સમાનવિદ્યેભ્યઃ શિલ્પં શાસ્ત્રચક્ષુષ્મત્તાં ચ ॥ કૌ૦ અ૦ અધિ૦ ૧ અ૦ ૯-૪ ॥

અર્થ:—હાથી આદિની સ્વારીનું જ્ઞાન તથા શાસ્ત્રની કુશલતા આદિ તેના સહપાઠી દ્વારા જાણે.

કર્મોરંભેષુ પ્રજ્ઞાં ધારયિષ્યુતાં દાક્ષ્યં ચ ॥ ॥ ૫ ॥

અર્થ:—શુદ્ધિ, રમરણશક્તિ અને ચતુરાઈની પરીક્ષા કાર્ય કરતાં જાણી શકાય છે.

કથાયોગેષુ વાગ્મિત્વં પ્રાગલ્ભ્યં પ્રતિભાનત્વં ચ ॥ ॥ ૬ ॥

અર્થ:—તેની વાહપદ્ધતિ, પ્રગલ્ભતા, તથા પ્રતિભાનું જ્ઞાન વ્યાખ્યાનોમાં તથા સભામાંથી મળે છે.

આપદ્યુત્સાહપ્રભાવૌ વલેશસહત્વં ચ ॥ ॥ ૭ ॥

અર્થ:—ઉત્સાહ, પ્રભાવ અને સહનશક્તિની પરીક્ષા આપત્તિના સમયમાં થાય છે.

સવ્યવહારાચ્છૌચં મૈત્રતાં દૃઢભક્તિત્વં ચ ॥ ॥ ૮ ॥

અર્થ:—હૃદયની પવિત્રતાની, સર્વમાં મૈત્રીભાવની તથા દૃઢ ભક્તિની પરીક્ષા વ્યવહારથી થાય છે.

સંવાસિભ્યઃ શીલવલારોગ્યસત્ત્વયોગમસ્તંભમચાપલ્યં ચ ॥ ॥ ૯ ॥

અર્થ:—શીલ, બલ, આરોગ્ય, ધૈર્યનો યોગ તથા નિરભિમાનિતા અને સ્થિર સ્વભાવનું જ્ઞાન તેના સહવાસી પુરુષો પાસેથી જાણી શકાય છે.

આ પ્રમાણે નાના પ્રકારના ગુણુ દોષોની પરીક્ષા કરીને અધ્યક્ષોને નિયુક્ત કરવા જોઈએ.

છતિ અમાત્ય આદિ પ્રકૃતિલક્ષણુ અ. ૬. સર્ગ. ૯ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬. સર્ગ. ૧૦.

ગુપ્તચરસ્થાપના.

સર્વ દેશોમાં છુપી રીતે ફરીને દેશના તથા પ્રત્યેક મનુષ્યના વ્યવહારને જાણી રાખને ખબર આપનાર ગુપ્તચર કહેવાય છે. ગુપ્તચરોના કાપટિક, ઉદાસ્થિત, ગૃહપતિક, વેદેહક, તાપસ, સત્રી, તીક્ષ્ણ, રસદ, તથા ભિક્ષુપ્રી, આદિ અનેક ભેદ છે.

પરમર્મજ્ઞઃ પ્રગલ્ભશ્ચાત્રઃ કાપટિકઃ ॥ કૌઽઅઽઅધિ૦૧, અઽ૦૧૧ સૂ. ૧૩ ॥

અર્થઃ—ખીજનાં ગુપ્ત રહસ્યોને જાણનાર, ઘણા પ્રગલ્ભ અને વિદ્યાર્થીના વેપમાં રહેનાર ગુપ્તચરને કાપટિક કહે છે. તે દેશમાં ફરીને સર્વ વાતોની ખબર લઈ રાખને કહે છે.

મત્રજ્યાપ્રત્યવસિતઃ પ્રજ્ઞાશૌચયુક્ત ઉદાસ્થિતઃ ॥ ૬ ॥

અર્થઃ—ભુદ્ધિમાન પવિત્ર મંત્રાસીના વેપમાં રહેનાર ગુપ્તચરનું નામ ઉદાસ્થિત છે. તે પોતાની સાથે વિદ્યાર્થી તથા ધન લઈને કૃષિ, પશુરક્ષણ, તથા વ્યાપારને માટે જ્યાં સ્થાન નિયત કર્યું હોય ત્યાં જઈને વિદ્યાર્થી દ્વારા રાખનું કાર્ય કરે છે.

કર્પકો વૃત્તિક્ષીણઃ પ્રજ્ઞાશૌચયુક્તો ગૃહપતિકઃ ॥ ૧૨ ॥

અર્થઃ—ભુદ્ધિમાન પવિત્ર હૃદયવાળા ગરીબ ખેડુતના વેપમાં રહેનાર ગુપ્તચરને ગૃહપતિક કહે છે. તે કૃષિને માટે નિશ્ચય કરેલા સ્થાનમાં જઈને ગુપ્તચરનું કાર્ય કરે છે.

વણિજકો વૃત્તિક્ષીણઃ પ્રજ્ઞાશૌચયુક્તો વિદેહકઃ ॥ ૧૪ ॥

અર્થઃ—ભુદ્ધિમાન પવિત્ર હૃદયવાળા ગરીબ વ્યાપારીના વેપમાં રહેનાર ગુપ્તચરનું નામ વિદેહક છે. તે વ્યાપારને માટે નિશ્ચિત કરેલા સ્થાનમાં જઈને ગુપ્તચરનું કાર્ય કરે છે.

મુણ્ડો જટિલો વા વૃત્તિકામસ્તાપસઃ ॥ ૧૬ ॥

અર્થઃ—મુંડ અથવા જટાધારીના વેપમાં રહેનાર જીવિકાને માટે 'રાખનું' કામ કરનાર ગુપ્તચર તાપસ કહેવાય છે. આવા ગુપ્તચર મુણ્ડ અથવા જટાધારી વિદ્યાર્થીઓની મણ્ડલી લઈને કોઈ નગરની પાસે જઈને રહે છે. ત્યાં તે એક માસ કે બે માસ સુધી લીલું શાક કે મુડીબર અન્ન ચર્ચના દેખતાં ખાતો રહે છે અને છુપી રીતે પોતાની રૂચિ અનુસાર જોજન કરે છે. ત્યાં તેને અંદરથી જાણનાર વ્યાપારીના વેપમાં ફરતો ખીજે ગુપ્તચર ધનાદિ આપીને તેની પૂજા કરે છે, અને શિષ્ય લોક તેની વાતની ચારે તરફ પ્રસિદ્ધિ કરે છે કે મોટા મહાત્મા થોગી છે, અને જીવિષ્ય બતાવે છે. લોક જ્યારે તેની પાસે આવે ત્યારે તેમના શરીરનાં ચિહ્ન જોઈ તથા પોતાના શિષ્યોના ઈસારા મુજબ તેના કુંડુંબમાં બનેલી વાતો બતાવી દે છે, તથા તેમને અમુક કાર્યમાં થોડો લાભ થશે એમ કહે છે. અને અગ્નિ અને ચોરનો પણ જાણ બતાવે છે. દૂર દેશના સમાચાર પણ બતાવે છે. કાલે આ કાર્ય થવાનું છે, રાત્રિ આ કાર્ય કરશે, એમ પણ કહે છે. અને તે કથનને સાધારણ ગુપ્ત પુરૂષ અને સત્રી નામનો ગુપ્તચર લોકોની આગળ સત્ય પડેલું જાહેર કરે છે. તે પછી તે દેશમાં વિશ્વાસ પાત્ર બનીને ભેદ જાણી લે છે.

જેનું પાંડત પોપાન કરું રાખને માટે અવસ્થાભાષિ હોય એવો પુરૂષ જો સામુદ્રિક આદિ લશ્કરશાસ્ત્ર અથવા વ્યાકરણાદિ વેદનાં અંગ અથવા શરીરનાં અંગો જોઈ શુભાશુભ બતાવવાની વિદ્યા, તથા વચીકરણ, અન્તર્ધાન આદિની વિદ્યા, ઈન્દ્રજ્ઞાન વિદ્યા, અથવા આશ્રમધર્મ, ચક્રનશાસ્ત્ર (યાત્રાને સમયે સામે મળનાર વસ્તુને જોઈ શુભાશુભ કહેવાની વિદ્યા), તથા કામશાસ્ત્ર,

તેની સાથે સખન્ધ રાખનારી ગતિ(ચાલ), ગીત, નૃત્ય, આદિ સારી રીતે જાણનાર હોય અને ગુપ્તચરનું કાર્ય કરતો હોય તેને સત્રી કહે છે

પહેલા કહેલા કાપટિક આદિ પાત્ર પ્રકારના ગુપ્તચર એક જ સ્થાનમાં રહીને કાર્ય કરવાના કારણથી સંસ્થા કહેવાય છે, અને સત્રી આદિકૃતા રહીને કાર્ય કરે છે તેથી તે સંચાર કહેવાય છે.

ये जनपदे शूरास्त्यक्तात्मानो हस्तिनं व्यालं वा द्रव्यहेतोः प्रतिबोधये-
युस्ते तीक्ष्णाः ॥

કૌ૦ અ૦ અધિ૦ ૧, અ૦ ૧૨-૩ ॥

અર્થ—જે પોતાના દેશમાં ગહેતા શૂરવીર પુરૂષ દેહની કાંઈ પણ પરવા ન ગણતા ધનને માટે હાથી અથવા વ્યાઘ્ર આદિ હિંસક પ્રાણીઓની સાથે લડે તેને તીક્ષ્ણ કહે છે

ये वन्धुषु निःस्नेहा क्रूराश्चालसाश्च ते रसदाः ॥ ४ ॥

અર્થ—જે પોતાના ભાઈબન્ધુમાં સ્નેહ ન રાખતા હોય તથા બહુ દૂર તથા ઉત્સાહ રહિત(અલસ) હોય તે રસદ કહેવાય છે તેઓ પ્રાંતને વિષ દેવાને પણ તૈયાર હોય છે. તેથી તેમનું નામ રસદ છે.

परिव्राजिका वृत्तिकामा दरिद्रा विधवा मगल्मा ब्राह्मण्यन्तःपुरे कृतस-
त्कारा महामात्रकुलान्यधिगच्छेत् ॥

॥ ૫ ॥

અર્થ.—વૃત્તિની કામના ગણનારી, દરિદ્ર, પ્રૌઢ, વિધવા બ્રાહ્મણી અન્ત પુરમાં સત્કાર પામેલી જે પ્રધાન અમાત્યોને ઘેર અધિક અથ તે પરિવ્રાજિકા કહેવાય છે

તેવી રીતે મુણ્ડા(બૌદ્ધ બિયુડા) તથા શૂદ્રાને પણ સમજ લેની. આ પ્રમાણે સત્રી આદિ ગુપ્તચર સંચાર ગણાથી કહેવાય છે

આ ગુપ્તચરો દ્વાગ સર્વ નોડ વર્ગો તથા સર્વ દેસ તથા રાજગણ્યના સમાચાર જાણી લેવા જોઈએ અને સત્રીની પરીક્ષા પણ આ ગુપ્તચરો દ્વાગ કરવી જોઈએ.

ઇતિ ગુપ્તચરવર્ણન અર્ગ. અ ૬ ૧૦ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬. સર્ગ. ૧૧.

મન્ત્રાનરૂપણ.

આ સર્ગમા મન્ત્રનું નિરૂપણ કરવામા આવે છે મન્ત્ર નામ વિચારનું છે. મપૂર્ણ ગણેતો પ્રાગ્ લ મન્ત્રપૂર્વક કરવામા આવે છે અર્થાત્ કાર્ય કરતા પહેલા તેનો વિચાર કરવો અત્યંત આવશ્યક છે જે ન્થાનમા બેસીને મન્ત્રણા કરવામા આવે તે ચારે બાજુથી ઢાકેલું હોવું જોઈએ, જેથી પરસ્પર કરલી વાતનો સંબંધ બહાર ન મળવાય તથા પક્ષી પણ જેને ન દેખી શકે, કેમકે—

“શ્રૂયતે હિ શુક્તસારિકાભિર્મન્ત્રો મિત્રઃ સ્વભિરન્યૈશ્ચ તિર્યગ્યોનિમિ ॥

કૌં ૦ અં અધિ ૦ ૧, અં ૦ ૧૫ સૂં ૪ ॥

અર્થ —એમ સાલણીમા આવે છે ૪ પહેના કાર્ધ વાગ કાર્ધ પોપટ અને મેનાએ કાર્ધ રાજાની ગુપ્ત મન્ત્રણા પ્રકાશિત કરી દીવી હતી. તેની રીતે કૂતરા તથા અન્ય પરુ પક્ષીઓએ પણ તે પ્રમાણે ધ્યે છે માટે તેમને પણ ન ગહેવા દેવા જોઈએ

તસ્માન્મન્ત્રોદ્દેશમનાયુક્તો નોપગચ્છેત્ ॥

॥ ૫ ॥

અર્થ —જે પુરૂષ રાજાની આજ્ઞાને મનુસાર વિચાર કરવાને માટે નિયુક્ત છે તે સિવાય બીજો ત્યા જાય નહીં.

ગિરિપૃષ્ઠે સમારૂઢ પ્રાસાદે વા રહોગત ।

અરણ્યે નિઃશલાકે વા મન્ત્રયેદવિભાગતઃ ॥ મં સ્મૃં ૦ અં ૭—૧૪૭ ॥

અર્થ —પર્વતના શિખર ઉપર ચઢીને, અથવા મહેલના કાર્ધ ગુપ્ત ભાગમા, અથવા કાઠા, શૂલ, આદિ રહિત જંગનમા જ્યાં મન્ત્રનો ભેદ લેતાગ કાર્ધ દેખે નહીં ત્યાં મન્ત્ર કરવો અર્થાત્ કાર્યનો વિચાર કરવો

મન્ત્રપરિપદ્ધતી નખ્યા સખન્ધમા ભાગદ્વાર આદિ સ્પર્શિઓના જૂદા જૂદા મત છે મન્ત્ર મહારાજના અનુયાયી હો છે કે મન્ત્રપરિપદ્ધતીમા ૧૦ અમાત્યોને નિયુક્ત કરે મૃદુસ્પતિના મતના અનુયાયી ૧૬ હો છે શુક્રાચાર્યના અનુયાયી ૨૦ ની પરિપદ્ધતી નિયમ કરે છે

યથાસામર્થ્યમિતિ કૌટિલ્ય ॥

કૌં ૦ અં અધિ ૦ ૧ અં ૦ ૧૫—૫૬ ॥

અર્થ —અને કૌટિલ્ય આચાર્યનો મત એવો છે કે મર્થ કરતાગ પુરુષોના સામર્થ્યને અનુસાર જ તેની સખ્યા નિયત કરવી જોઈએ પરંતુ પરિપદ્ધતીમા સર્વ સુચોગ મનુષ્ય જ હોના જોઈએ કેમકે—

ઈન્દ્રસ્ય હિ મન્ત્રિપરિપદ્ધતીણા સહસ્રમ્ ॥ કૌં ૦ અં અધિ ૦ ૧ અં ૦ ૧૫—૬૦ ॥

અર્થ —ઈન્દ્રની મન્ત્રિપરિપદ્ધતીમા એક હજાર સ્ત્રિ હતા

સ તત્ત્વશ્ચ ॥ ૬૨ ॥ તે જ ગ્રંથોને જતા રનાગ હોનાથી ઈન્દ્રની અતુ સમાન હતા

તસ્માદિમ દ્વયક્ષં સહસ્રાક્ષમાહુ ॥

॥ ૬૨ ॥

અર્થ — તે ગણુથી જે અનુવાગા ઈન્દ્રને મન્ત્રાક્ષ (દગ્ધર આખવાળા) હો છે તે પ્રમાણે દરે નામએ પોતાની મન્ત્રપારિપદ્ધતીમા સામર્થ્યાનુસાર અનેક મન્ત્રીઓને નિયુક્ત કરવા જોઈએ

નાસ્ય ગુહં પરે વિદ્યુદિહદ્ર વિદ્યાત્પરસ્ય ચ ।

ગૃહેત્કર્મ્મ ઇવાજ્ઞાનિ યત્સ્યાદિદૃતમાત્મનઃ ॥ કૌ. અ. અધિ. ૧ અ. ૧૫—૬૫ ॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે પોતાના કાર્યને કરનાર રાજાના શુભ મન્ત્રોને કાષ્ટ ખીન્ને પુરૂષ જાણી શકે નહીં, ઉલટું ખીજનાં છિદ્રોને તેણે જાણી લેવાં. જેવી રીતે કાચબો પોતાનાં અંગોને સંકુચિત કરીને રહે છે, તેને ફેંકાયલાં રાખતો નથી, તેવી રીતે રાજાએ પોતાના આંતરિક ભાવોને ફેલાયા ન દેવા પરન્તુ યત્ન પૂર્વક સંતાડી રાખવા.

અતીતલાભસ્ય ચ રક્ષણાર્થ મવિષ્યલાભસ્ય ચ સંગમાર્થમ્ ।

આપત્તપપન્નસ્ય ચ મોક્ષણાર્થ યન્મન્વયતેડસૌ પરમો હિ મન્ત્રઃ ॥

॥ પં ૦ તં ૦ ત ૦ ૪, શ્લો ૦ ૮૮ ॥

અર્થ:—પ્રાપ્ત થયેલા લાભના રક્ષણને માટે, તથા ભવિષ્યમાં ચતાર લાભને પ્રાપ્ત કરવાને માટે, તથા આપત્તિની નિવૃત્તિને માટે, જે મન્ત્ર કરવામાં આવે છે તે મન્ત્ર શ્રેષ્ઠ મન્ત્ર કહેવાય છે.

મન્ત્રનાં પાંચ અંગ હોય છે, (૧) કાર્યનો પ્રારંભ કરવાનો ઉપાય અર્થાત્ પોતાના દેશમાં ખાઈ, કાટ આદિ દ્વારા દુર્ગ બનાવવા તથા ખીજના દેશમાં સન્ધિ, વિગ્રહ, આદિ માટે દૂત વગેરે મોકલવા તે કાર્ય કહેવાય છે, અને તેનો પ્રારંભ કરવાનું જે સાધન અથવા પ્રકાર તેનું જે ચિન્તન તે મન્ત્રનું પહેલું અંગ છે.

તેવી રીતે (૨) પુરૂષ અને દ્રવ્યસપત્તિ. પુરૂષ અર્થાત્ આપણા દેશમાં દુર્ગાદિ બનાવવાને માટે અન્તર્ગત ચતુર સુતાર, લુહાર, આદિ, અને દ્રવ્ય અર્થાત્ લાકડું પથ્થર, આદિ; અને ખીજના દેશમાં પુરૂષ એટલે સન્ધિ આદિ, કરવામાં કુશલ દૂત તથા સેનાપતિ આદિ, અને દ્રવ્ય એટલે રત્ન, મુવર્ણ, આદિ-એ ખીજી અંગ છે.

(૩) દેશ અને કાલનો વિભાગ. આપણા દેશમાં, દેશ એટલે દુર્ગ આદિ બનાવવાને માટે જનપદની વચમાં, અથવા જલના કિનારાનો કાષ્ટ ઉપયોગી પ્રદેશ, કાલ એટલે સુભિક્ષ, દુર્ભિક્ષ, તથા વર્ષા આદિ, અને ખીજના દેશમાં; દેશ એટલે સન્ધિ ચતાં આવક આવે એવો પ્રદેશ, અને કાલ એટલે આક્રમણ કરવું કે ન કરવું તેની અવસ્થાને કાલ કહે છે. તે સર્વનો વિભાગ અર્થાત્ વિવેચન કરવું તે મન્ત્રનું ત્રીજું અંગ છે.

(૪) વિનિપાતનો પ્રતીકાર. આપણા દુર્ગ આદિ ઉપર આવનાર અથવા આવેલાં વિપ્તોનો પ્રતીકાર કરવો એ ચોથું અંગ અને

(૫) કાર્યસિદ્ધિ. સિદ્ધિ ત્રણ પ્રકારની હોય છે- ઉન્નતિ, અવનતિ અને સમ અવસ્થા. અર્થાત્ કાષ્ટ કાર્યનું કંઈક ફક્ત આવી શકશે એટલે કે ઉપર્યુક્ત પ્રકારનું કાર્ય કરવાથી આપણી ઉન્નતિ, શત્રુની અવનતિ, અથવા બંનેની સમાન અવસ્થા થવી તેને કાર્યસિદ્ધિ કહે છે. આ પ્રમાણે મન્ત્રનાં પાંચ અંગ હોય છે, તેથી—

મન્ત્રમેદો હ્યવોગક્ષેપકરો રાજસ્તથા યુક્તપુરુષાણાં ચ ॥

કૌ ૦ અ ૦ અધિ ૦ ૧ અ ૦ ૧૫-૧૪ ॥

અર્થ:—મન્ત્રોનું પ્રકાશિત થઈ જવું તે રાજાના તથા મન્ત્રાધિકાર ઉપર નિયુક્ત કરેલા પુરૂષોના યોગક્ષેમનો નાશ કરનાર થઈ પડે છે. માટે મન્ત્રને ગુપ્ત રાખવો જોઈએ.

અધ્યાય ૬ સર્ગ ૧૧

મન્ત્રાનરૂપા

આ સર્ગમા મન્ત્રનું નિરૂપણ કરવામા આવે છે મન્ત્ર નામ વિચારનું છે મપૂર્ણ કાર્યોનો પ્રારંભ મન્ત્રપૂર્વક રવામા આવે છે અર્થાત્ મર્થ કરતા પહેલા તેનો વિચાર કરવો અત્યંત આવશ્યક છે જે ધ્યાનમા બેસીને મન્ત્રણા રવામા આવે તે ચારે બાજુથી ઠોકેલુ હોયુ બેઠએ, જેથી પગરૂપ કરેલી વાતનો શબ્દ બહાર ન મળવાય તથા પક્ષી પણ જેને ન દેખી શકે કેમકે—

“ શ્રૂયતે હિ શુભસારિકાભિર્મન્ત્રો મિન્ન શ્વભિરન્યૈશ્વ તિર્યગ્યોનિમિ ॥

કૌં અં અધિં ૧, અં ૧૫ સૂં ૪ ॥

અર્થ —એમ સાલળાંમા આરે છે કે પહેલા કોઈ વાગ કોઈ પોપટ અને મેનાએ કોઈ રાજની ગુપ્ત મન્ત્રણા પ્રમુચિત મ્ત્રી દીધી તી તેવી રીતે કૃતરા તથા અન્ય પગુ પક્ષીઓએ પણ તે પ્રમાણે ક્યું છે માટે તેમને પણ ન ગહેવા દેવા બેઠએ

તસ્માન્મન્ત્રોદ્દેશમનાયુક્તો નોપગચ્છેત્ ॥

॥ ૫ ॥

અર્થ —જે પુરૂષ રાજની આજ્ઞાને અનુસાર વિચાર ગવાને માટે નિયુક્ત છે તે સિવાય બીજો ત્યા બીય નહી

ગિરિપૃષ્ઠ સમારુહ પ્રાસાદે વા રહોગત ।

અરણ્યે નિઃશલાકે વા મન્ત્રયેદવિભાગતઃ ॥ મં સ્મૃં અં ૭-૧૪૭ ॥

અર્થ —પર્વતના શિખર ઉપર ચઢીને અથવા મહેનના કોઈ ગુપ્ત ભાગમા અથવા કાદા શૂન, આદિ ગહિત જગતમા જ્યા મન્ત્રનો ભેડ લેનાર પાઈ દેમે નહી ત્યા મન્ત્ર કરવો અર્થાત્ ભંતો વિચાર ગવો

મન્ત્રપરિપદની મપ્યા સબન્ધમા ભારદ્વાજ આદિ ઋષિઓના જૂદા જૂદા મત છે મતુ મહારાજના અનુયાયી કહે છે કે મન્ત્રપદિમા ૧૦ અમાત્યોને નિયુક્ત કરે પૂઠમ્પતિના મતના અનુયાયી ૧૬ કહે છે રુક્યાચાર્યના અનુયાયી ૨૦ ની પરિપદનો નિયમ રે છે

યથાસામર્થ્યમિતિ કૌટિલ્ય ॥

કૌં અં અધિં ૧ અં ૧૫-૧૬ ॥

અર્થ —એને કૌટિલ્ય આચાર્યનો મત એવો છે કે કાર્ય રનાગ પુરૂષોના સામર્થ્યને અનુસાર જ તેની સમ્યા નિત કરવી બેઠએ પગનુ પરિપદ વર્ગમા સર્વ મુયોગ્ય મતુખ્ય ૦૮ હોવા બેઠએ કેમકે—

દન્દ્રસ્ય હિ મન્ત્રિપરિપટ્વીણા સહસ્રમ્ ॥ કૌં અં અધિં ૧ અં ૧૫-૬૦ ॥

અર્થ — ઈન્દ્રની મન્ત્રિપરિપદમા એક હજાર ઋષિ હતા

સ તત્ત્વજ્ઞ ॥ ॥ ૬૨ ॥ તે જ મોને બતાવનાર હોનાથી ઈન્દ્રની ચલુ સમાન હતા

તસ્માદિમ દ્વચક્ષ સહસ્રાક્ષમાહુ ॥

”

॥ ૬૨ ॥

અર્થ — તે મારણથી બે ચલુવાળા ઈન્દ્રને સપ્તસક્ષ (હજાર આખવાળા) કહે છે તે પ્રમાણે દરેક ગજાએ પોતાની મન્ત્રપાદિમા સામર્થ્યોનુસાર અને મન્ત્રીઓને નિયુક્ત રવા બેઠએ

નાસ્ય ગુહ્ય પરે વિદ્યુરિહ્નિદ્ર વિદ્યાત્પરસ્ય ચ ।

ગૂહેત્કૂર્મ ઇવાજ્ઞાનિ યત્સ્પાદિવૃત્તમાત્મનઃ ॥ કૌં અ. અધિ. ૧ અ. ૧૫-૬૫ ॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે પોતાના કાર્યને કરનાર રાજ્યના ગુણ મન્ત્રોને કાષ્ઠ ખીન્ને પુરૂષ બાણી શકે નહીં, ઉલટું ખીજનાં છિદ્રોને તેણે બાણી લેવાં. જેવી રીતે કાચબો પોતાનાં અંગોને સંકુચિત કરીને રહે છે, તેને ફેલાવવાં રાખતો નથી, તેવી રીતે રાજ્યએ પોતાના આન્તરિક ભાવોને ફેલાવા ન દેવા પરન્તુ ચત્ત પૂર્વક સંતાડી રાખવા.

અતીતલાભસ્ય ચ રક્ષણાર્થં ભવિષ્યલાભસ્ય ચ સંગમાર્થમ્ ।

આપત્તપન્નસ્ય ચ મોક્ષણાર્થં યન્મન્ત્ર્યતેઽસૌ પરમો હિ મન્ત્રઃ ॥

॥ પં૦ તં૦ ત૦ ૪. શ્લો૦ ૮૮ ॥

અર્થ:—પ્રાપ્ત થયેલા લાભના રક્ષણને માટે, તથા ભવિષ્યમાં થનાર લાભને પ્રાપ્ત કરવાને માટે, તથા આપત્તિની નિવૃત્તિને માટે, જે મન્ત્ર કરવામાં આવે છે. તે મન્ત્ર શ્રેષ્ઠ મન્ત્ર કહેવાય છે.

મન્ત્રનાં પાંચ અંગ હોય છે, (૧) કાર્યનો પ્રારંભ કરવાનો ઉપાય અર્થાત્ પોતાના દેશમાં ખાઈ, કોટ આદિ દ્વારા દુર્ગ બનાવવા તથા ખીજના દેશમાં સન્ધિ, વિગ્રહ, આદિ માટે દૂત વગેરે મોકલવા તે કાર્ય કહેવાય છે, અને તેનો પ્રારંભ કરવાનું જે સાધન અથવા પ્રકાર તેનું જે ચિન્તન તે મન્ત્રનું પહેલું અંગ છે.

તેની રીતે (૨) પુરૂષ અને દ્રવ્યસપત્તિ. પુરૂષ અર્થાત્ આપણા દેશમાં દુર્ગાદિ બનાવવાને માટે અન્તર્ગત ચતુર સુનાર, લુહાર, આદિ, અને દ્રવ્ય અર્થાત્ લાકડુ પથ્થર, આદિ; અને ખીજના દેશમાં પુરૂષ એટલે સન્ધિ આદિ, કરવામાં કુશલ દૂત તથા સેનાપતિ આદિ, અને દ્રવ્ય એટલે રત્ન, સુવર્ણ, આદિ-એ ખીજનું અંગ છે.

(૩) દેશ અને કાલનો વિભાગ. આપણા દેશમાં, દેશ એટલે દુર્ગ આદિ બનાવવાને માટે જનપદની વચમાં, અથવા જલના કિનારાનો કાષ્ઠ ઉપયોગી પ્રદેશ, કાલ એટલે સુભિક્ષ, દુર્ભિક્ષ, તથા વર્ષા આદિ, અને ખીજના દેશમાં, દેશ એટલે સન્ધિ થનાં આવક આવે એવો પ્રદેશ, અને કાલ એટલે આક્રમણ કરવું કે ન કરવું તેની અવસ્થાને કાલ કહે છે. તે સર્વનો વિભાગ અર્થાત્ વિવેચન કરવું તે મન્ત્રનું ત્રીજું અંગ છે.

(૪) વિનિષ્પાતનો પ્રતીકાર. આપણા દુર્ગ આદિ ઉપર આવનાર અથવા આવેલાં વિદ્યોનો પ્રતીકાર કરવો એ ચોથું અંગ. અને

(૫) કાર્યસિદ્ધિ. સિદ્ધિ ત્રણ પ્રકારની હોય છે- ઉન્નતિ, અવનતિ અને સમ અવસ્થા. અર્થાત્ કાષ્ઠ કાર્યનું કંઈકે દૃઢ આવી શકશે એટલે કે ઉપર્યુક્ત પ્રકારનું કાર્ય કરવાથી આપણી ઉન્નતિ, શત્રુની અવનતિ, અથવા બનેલી સમાન અવસ્થા થતી તેને કાર્યસિદ્ધિ કહે છે. આ પ્રમાણે મન્ત્રનાં પાંચ અંગ હોય છે, તેથી—

મન્ત્રભેદો હાયોગક્ષેમકરો રાજસ્તથા યુક્તપુરુષાણાં ચ ॥

કૌ૦ અ૦ અધિ૦ ૧ અ૦ ૧૫-૧૪ ॥

અર્થ:—મન્ત્રોનું પ્રકાશન થઈ જવું તે રાજ્યના તથા મન્ત્રાધિકાર ઉપર નિયુક્ત કરેલા પુરૂષોના યોગક્ષેમનો નાશ કરનાર થઈ પડે છે. માટે મન્ત્રને ગુપ્ત રાખવો જોઈએ.

અધ્યાય ૬. સર્ગ. ૧૨

દૂતપ્રણિધિ.

હવે દૂતપ્રણિધિનું વિધાન હીએ છીએ દૂતને મોકલવો તેનું નામ દૂતપ્રણિધિ છે.

ઉદ્દતમગ્રો દૂતપ્રણિધિ. ॥

કૌં ૦ અં ૦ અધિ ૦ ૧ અં ૦ ૧૬ સૂં ૧ ॥

અર્થ — મન્ત્રનો નિશ્ચય થતા દૂતને મોકલવો જોઈએ

દૂત નણુ પ્રગળના હોય છે—૧. નિસૃષ્ટાર્થ, ૨ પરિમિતાર્થ, અને ૩. શાસનહર.

ઉભયોર્માવસુગ્રીય સ્વયં વદતિ ચોત્તરમ્ ।

સંદિષ્ટ કુરુતે કર્મ નિસૃષ્ટાર્થસ્તુ સ સ્મૃત ॥

॥ શબ્દસ્તોમ મહાનિધિ. ॥

અર્થ — અને પક્ષનો લાન સમગ્રીને ઉત્તર આપે એની સંપૂર્ણ સત્તાથી બતાવેલું કાર્ય જે હું છે તે નિસૃષ્ટાર્થ દૂત કહેવાય છે જેને સંપૂર્ણ સત્તા આપવામા આની નથી, પરંતુ અમુક હદ મુધીની સત્તા મળી હોય, તે પરિમિતાર્થ દૂત કહેવાય છે. અને જેને ફક્ત ગાનનો સંદેશી કહેવા માનવું યમ ક્રવાને મોકલ્યો હોય તે શાસનહર દૂત કહેવાય છે. તે મધ્યે—

અમાત્યસંપદોપેતો નિસૃષ્ટાર્થઃ ॥ કૌં ૦ અં ૦ અધિ ૦ ૧ અં ૦ ૧૬ સૂં ૨ ॥

અર્થ — નિસૃષ્ટાર્થ દૂતમા અમાત્યના જે ગુણ પહેલા બતાવવામા આવ્યા છે તે સંપૂર્ણ ગુણ હોવા જોઈએ

પાદગુણહીન પરિમિતાર્થ. ॥ „ ૩ ॥ પરિમિતાર્થ દૂતમા અમાત્યના ગુણો મધ્યેથી મોલા હિસ્સાના ગુણ એ જ હોય, મતલબ નણુ ચતુર્થીસ ગુણ હોવા જોઈએ

અર્ધગુણહીન શાસનહર ॥ „ ૪ ॥ અને શાસનહર દૂતમા અડધા ગુણ હોવા જોઈએ

પાવખી આદિ મારી, મોડા આદિ વાદન, નોડા વાદન, અને યિજાનુ આદિ સામાનનો સારી રીતે પ્રમન્ય રીતે જ દૂતે શત્રુના દેશમા જવું જોઈએ માગ મ્વામીનો મદદો શત્રુને મારે આની રીતે કહેવો જોઈએ, તે આની રીતનો ઉત્તર આપરો તેનો મારે આની રીતે પ્રત્યુત્તર આપવો જોઈએ, ઇત્યાદિ વાતોનો વિચાર કરતા દૂતે શત્રુના દેશ તરફ જવું જોઈએ અને શત્રુના સ્થાનમા તેની અનુમતિ લઈને જવું જોઈએ.

શાસનં ચ યથોક્ત વ્યૂયાત્ ॥ „ ૧૧ ॥ પ્રાણવાયેઽપિ હૃદ્યે ॥ ૧૨ ॥ „ અને પ્રાણનો જન ઉપગ્રિયત વાન તોપણુ મ્વામીનો મદદો અગમ્ય હૃદ્યે

પરેષુ વર્તિત્વ ન મન્યેત ॥ „ ૨૧ ॥ શત્રુની મધ્યમા ગહેતા સત્તા દૂતે પોતાને બહુ બળમાન ન સમજવો

વાક્યમનિષ્ઠ સહેત ॥ „ ૧૨ ॥ ત્યા જે યાજ્ઞ યજ્ઞ વચન હો તો તે સહન કરવું

સ્ત્રિય પાન ચ વર્જયેત્ ॥ „ ૨૩ ॥ ત્યા સ્ત્રી અને મદ્યપાન આદિનો ત્યાગ કરે

મૃક શયીત ॥ „ ૨૪ ॥ ત્યા પોતાના મ્વાનમા એ તો જ સૂઈ ગય અને જ્યામુધી ગમ્મ તને જગાની આરા ન આપે ત્યામુધી ત્યા નિવાસ કરે

દતિ દૂતપ્રણિધિ અ ૬. સર્ગ. ૧૨ સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૬ સર્ગ. ૧૩

ગાન્ધારી

આ પ્રમાણે દૂતપ્રણિધિ મહીને હવે ગાન્ધારી વગેરેથી ના નતી રક્ષા ગાન્ધારી ઉપાય પ્રેરનામા આવે છે, કેમકે પોતાની સમીપ ગહેનાર પુત્ર મન્ધુ આનિધી તથા શત્રુ આદિથી રક્ષાયેલો ગાન્ધારી ગાન્ધારી રક્ષણ રી રાકે છે

પૂર્વ દારેભ્ય પુત્રેભ્યશ્ચ ॥ કાં ૦ અં ૦ અધિ ૦ ૧ અ ૧૭ સૂ ૨૥ ॥ રાગને માટે પ્રથમ પ્રિયત્તિ મ્થાન તેની સ્ત્રી અને પુત્ર ન છે,

જન્મપ્રભૃતિ રાજપુત્રાન્ રક્ષેત્ ॥ ૧ ૨ ॥ ગાન્ધારી ઉચિત છે, કે જન્મથી લઈ રાજપુત્રો ઉપર નજર નાખે અર્થાત્ તેમને સ્વતન્ત્ર થવા ન દે કાંઈ પ્રાર્થના બંધન આદિમા ન તેને ગમે

કર્કટકસચર્માળો હિ જનરુભક્ષા રાજપુત્રા ॥ , ૬ ॥ કેમકે રાજપુત્રો કેડો-વી છીના આગના ડખ જેવા ડખનાગા નાના ભયના જેવા પ્રાણીની માફ પોતાના પિતાને ન ખાનાગ હોય છે એવા પુત્રોથી પોતાની રક્ષા કરવાને માટે બહુ ઉપાય મહાન્ ફરિઓએ કહ્યા છે તે સર્વ ઉપાય દોષનાગા હોવાથી પરિત્યાજ્ય છે ગૈરિચિત્તો મન ન શ્રેષ્ઠ હોનારી અહીં તેને ન લખીએ છીએ

ગાણી ત્યારે ગર્ભવતી હોય ત્યારે યોગ્ય પુત્ર થવાને માટે સત્કર્મદ્વારા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ તસ્માદ્દતુમત્યા મહિષ્યામૃત્વિજશ્ચક્રમેન્દ્ર ગર્દસ્પત્ય નિર્ધપેયુ ॥ કૌં ૦ અં ૦ અધિ ૦ ૧ અ ૧૭ સૂ ૨૬ ॥ ગાન્ધારી ઉપર માર્ગે ચાનનાથી ગાન્ધારી નહિ થઈ જાય છે, તેથી રાગને તે આવશ્યક છે કે ત્યારે મહારાણી ઋતુમતી હોય ત્યારે ઋતુનિષ્ઠ દ્વારા ઇન્દ્ર અને મૃદસ્પતિ દેવતાના ઉદ્દેશથી ચરને મિદ્ધ કરાવે ઇન્દ્રને ઐશ્વર્યને માટે, અને મહસ્પતિને વિદ્યા અને બુદ્ધિને માટે તે હવિ આપવાનું કહ્યું છે અને—

આપન્નસત્ત્વાયા કૌમારમૃત્યો ગર્ભમર્મણિ પ્રજનને ચ વિયતેત ॥ ૨૬ ॥

પ્રજાતાયા પુત્રસંસ્કાર પુરોહિતઃ કુર્યાત્ ॥ , ૨૭ ॥

અર્થ —ત્યારે રાણી ગર્ભવતી થાય ત્યારે બાનકાની ચિકિત્સા બાળુનાર (કૌમારમૃત્ય) પાસે ગર્ભની રક્ષા (મર્મ) કરવાને માટે, તથા ગર્ભમ્થ બાનક સુયોગ્ય થવાને માટે તથા તેના સુખપૂર્વક પ્રસવ થવાને માટે, નાના પ્રયત્નના ઉપાય કરાવના (તેનુ ઇષ્ટ વિધાન ગર્ભાધાનસંસ્કારમા પ્રવામા આવશે) અને પ્રસવ થયા બાદ પુરોહિત નિયમ પૂર્વક તેના સરાર કરે તે પછી—

સમર્થ તદ્વિદો વિનયેયુ ॥ ૨૮ ॥ કુમાર સમર્થ થતા તત્ત્વ વિષયોમા નિપુણ વિદ્વાન તેને ભિન્ન ભિન્ન પ્રયત્નની શિક્ષા આપે કાંઈ પ્રાર્થના અપનક્ષણ શીખે નહીં એવી તેની સલાહ ગાન્ધારી જોઈએ, કેમકે શિક્ષકોની અયોગ્યતાથી ચાલચલગતમા બિગાડ તથા કાર્ય કરવામા અયોગ્યતા થાય છે

યૌવનોત્સેકાત્પરસ્ત્રીપુ મનઃ કુર્વાણમાર્યાવ્યજ્ઞનાભિ સ્ત્રીભિરમેધ્યાભિ શૂન્યા-ગારેપુ રાત્રાવુદ્વેજયેયુઃ ॥ , ૨૯ ॥

અર્થ —જે રાજકુમાર યૌવનમદ્થી પરસ્ત્રીઓમા મન કરે તેા તેના રક્ષ લોક સદા અપવિત્ર ગહેનારી તથા શ્રેષ્ઠ સ્ત્રીના જેવા વેશ (વ્યજ્ઞન) ધારણ કરનારી સ્ત્રીઓ દ્વારા રાત્રિના સમયમા એકાન્ત સ્થાનમા તેને ઉદ્વેગ કરાવે, જેથી બિન્ન થઈને ફરી કદાપિ પોતાના મનને પરસ્ત્રીઓ ઉપર ન લગાડે

મઘકામં યોગવાનેનોદ્વેજયેયુઃ ॥૩૮॥ જો રાજકુમાર મઘ આદિ પીવાની કામના કરે તો મઘમાં કોઈ ખરાબ વસ્તુ કે જે ચિત્તને ઉદ્વેગ કરાવે તેવી, હોય તેને મેળવી પાય, જેથી ખિન્ન થઈને ફરી મઘ ન પીએ.

દ્યૂતકામં કાપટિકૈઃ પુરુષૈરુદ્વેજયેયુઃ ॥ ૩૮ ॥ જો તે જુગાર ખેલવાની ઈચ્છા કરતો હોય તો તેને કાપટિક અર્થાત્ જળપૂર્વક જુગાર ખેલવામાં અત્યન્ત કુશળ પુરુષો સાથે જુગાર રમણી બહુ ઉદ્વેગ કરાવે, જેથી ફરી જુગાર રમવાનું મન ન કરે.

મૃગયાકામં પ્રતિરોધક વ્યજ્ઞનૈસ્વાસયેયુઃ ॥ ૪૦ ॥ જો તે શિકાર ખેલવાની ઈચ્છા રાખતો હોય તો ચોરાનો વેપ ધારણ કરેલા પુરુષો દ્વારા ખિન્ન કરે.

આ ચાર દોષ ધણા ભારે છે. તેના દોષ પહેલેથી જ રાસ્ટ્રદ્વારા તથા ઇતિહાસદ્વારા શિખવવાથી તથા કોઈ સ્વાર્થી મનુષ્યની સોચન થવા ન દેવાથી, તથા પિતૃભક્તિનો મહિમા મંભળાવવાથી તથા પાપનો ભય બતાવવાથી પણ કુમાર્ગમાં કદાપિ પ્રવૃત્ત નહીં થાય, અને પિતાનો આચારકારી પણ થશે. આ ઉપાય જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. માટે—

સ્વાત્યન્તસંનિકર્ષેણ રાજપુત્રાસ્તુ રક્ષયેત્ ।

સદ્બૃત્યૈશ્વાપિ તત્સ્વાન્તં છલૈર્જાત્વા સદા સ્વયમ્ ॥ શુ. ની.અ૦૨-૨૧ ॥

સુવસ્ત્રાઘૈર્ભૂષયિત્વા લાલયિત્વા મુક્રીડનૈઃ ।

અર્હયિત્વાસનાઘૈશ્ચ પાલયિત્વા સુભોજનૈઃ ॥ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—પોતાના સુપાત્ર ભૂત્યો દ્વારા તેમના મનને ગ્રહીને પોતાની સમીપ રાખીને સારાં સારાં વસ્ત્રાદિ પહેરાવીને, તથા સારી કીડાઓ વડે લાલન કરીને, તથા સારાં આસનાદિ વડે સત્કાર કરીને રાજપુત્રોની રક્ષા કરે.

કૃત્વા યૌવરાજ્યાર્હાન્વિૌવરાજ્યેઽભિષેચયેત્ ।

અવનીતકુમારં હિ કુલમાથુ વિનશ્યતિ ॥ ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—અને યૌવરાજ્યને યોગ્ય બનાવી યૌવરાજ્ય માટે અભિષેક કરે, કેમકે જે કુલમાં રાજકુમાર અવનીત(અશિક્ષિત—આડે માર્ગે ગયેલો) હોય છે તે કુલ શીઘ્ર નષ્ટ થઈ જાય છે.

રાજપુત્રઃ મુદુર્દુત્તઃ પરિત્યાગં હિ નાર્હતિ ।

વિલિન્યમાનઃ સ પિતરં પરનાથિત્ય હન્તિ હિ ॥ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—રાજપુત્ર દુષ્ટ હોય તો પણ ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી, કેમકે તે કલેશ પામતો ખીજન (દુઃખન) રાજ્યોને આશરે જઈને પોતાના પિતાનો જ નાશ કરશે.

રાજપુત્ર ત્રણ પ્રકારના હોય છે—૧. બુદ્ધિમાન, ૨. આહાર્યબુદ્ધિ, અને ૩. દુર્બુદ્ધિ. બતાવવાથી ધર્મ અને અર્થને જે સારી રીતે સમજી લે અને ફરી તેને અનુસાર આચરણ પણ કરે તે રાજપુત્ર બુદ્ધિમાન કહેવાય છે. જે ધર્મ અને અર્થને સમજે છે પરંતુ તેને અનુસાર આચરણ કરતો નથી તેને આહાર્યબુદ્ધિ કહે છે. અને સદા શુરાઈ કરવામાં લાગ્યો રહેનાર તથા ધર્મ અને અર્થ ઉપર દ્રૌપદ કરનાર પુત્રને દુર્બુદ્ધિ કહે છે. આ નિયમ સર્વના પુત્રને માટે પણ ખરાબર છે. રાજાને એક જ પુત્ર હોય અને તે જો શિક્ષિત ન હોય, પરંતુ દુર્બુદ્ધિ હોય તો તેને રાજ્ય કદાપિ રાજ્ય પર સ્થાપન ન કરે. તેનો ખાવા પીવા માત્રનો પ્રબંધ કરીને તેને દૂર રાખે. અને તે જગા પણ એવી હોવી જોઈએ કે જ્યાં તે પોતાના બંધને કોઈપણ પ્રકારે વધારી ન શકે.

મનસાપિ ન મન્તવ્યા દત્તાધ્યાઃ સ્વમૃતા ઇતિ ।

તદત્તકત્ત્વમિચ્છન્તિ દૃષ્ટ્વાઽયં ધનિકં નરમ્ ॥ ,, ॥ ૩૧ ॥

અર્થ:—દત્તક, કીત, વગેરે પુત્ર આપણા પુત્ર છે એમ મનથી પણ ન માનવું. ધનિક મનુષ્યને જોઈને તેનો દત્તક થવાની જે પ્રતિજ્ઞા કરે છે તે ધનનો પુત્ર છે, આપનો પુત્ર નથી, એવો ભાવ છે. માટે પહેલાં રાજ્યલોક વૃદ્ધાવસ્થા અથવા રોગાદિ નિમિત્તથી, પુત્ર ન હોય તો, નિયોગ દ્વારા પુત્ર ઉત્પન્ન કરાવતા હતા પરંતુ દત્તક પુત્ર લેતા નહોતા.

વૃદ્ધસ્તુ વ્યાધિતો વા રાજા માતૃવન્ધુકુલ્યગુણવ સામન્તાનામન્યતમેન ક્ષેત્રે વીજમુત્પાદયેત્ ॥ કૌં અં અધિં ૯ અં ૧૭. સૂં ૫૨ ॥

પુત્રિકાપુત્રાનુત્પાદયેદ્વા ॥ ,, ॥ ૫૩ ॥

અર્થ:—રાજા વૃદ્ધ થયો હોય અથવા સખત બીમાર રહેતો હોય તો પોતાના માતૃકુલ અથવા પોતાના બન્ધુકુલના કોઈ પુરૂષથી અથવા કોઈ ગુણવાન સામન્તથી નિયોગ દ્વારા પોતાની સ્ત્રીમાં પુત્ર ઉત્પન્ન કરાવે. તેને ક્ષેત્રજ પુત્ર કહે છે. જેમ યુધિષ્ઠિર આદિ પાંચ પાણ્ડવ પાણ્ડુના ક્ષેત્રજ પુત્ર હતા. અને પાણ્ડુ અને ધૃતરાષ્ટ્ર પણ ક્ષેત્રજ પુત્ર હતા. અને તેવો મંભવ ન હોય તો પુત્રીના પુત્રને આ કાર્ય માટે તૈયાર કરે. અને આ સર્વમાં જો કોઈ વિપત્તિ હોવાનો મંભવ હોય તો સમગ્ર કુલનું રાજ્ય હોતું સર્વથી ઉત્તમ છે.

કુલસ્ય વા ભવેદ્રાજ્યં કુલસંયો દિ દુર્જયઃ ।

અરાજવ્યસનાવાધઃ શશ્વદાવસતિ સિતિમ્ ॥ કૌ. અ. અધિ. ૧ અ. ૧૭-૫૫ ॥

અર્થ:—અથવા સંપૂર્ણ કુલનો રાજ્ય ઉપર અધિકાર રહે અર્થાત્ તે સર્વ મળીને રાજકાર્ય ચલાવે, કેમકે રાજ્યના નેતા થયેલા કુલસમુદાયને શત્રુ સહેલાઈથી જીતી શકશે નહીં. અને જો એક જ રાજા હોય અને તે મરી જાય અને કોઈ રાજા ન રહે, તો અરાજકતા થતાં પૃથિવી ઉપર હંમેશાં અનેક પ્રકારની આપત્તિ અને દુસ્મન તરફથી બાધા આવ્યા કરે છે.

ઇતિ રાજરક્ષા અ. ૬ સર્ગ ૧૩ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬. સર્ગ ૧૪.

રાજપુત્રના ધર્મ.

હવે રાજપુત્રના ધર્મ કહીએ છીએ

પુત્રસ્ય પિતુરાજ્ઞા દિ પરમં ભૂપણં સ્મૃતમ્ ।

ભાર્ગવેણ હતા માતા રાઘવસ્તુ વનં ગતઃ ॥ શું નીં અં ૨-૩૮ ॥

અર્થ:— પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવું તેનેજ પુત્રનું પરમ ભૂપણ કહ્યું છે. પરશુરામજી (ભાર્ગવ) એ પિતાની આજ્ઞાથી માતાની હત્યા કરી. અને રામચન્દ્રજી પિતાની આજ્ઞાથી વનમાં ગયા.

પિતુઃ તપોવલાતૌ તુ માતરં રાજ્યમાપતુઃ ।

આપાન્નગ્રહયોઃ શક્તો યસ્તસ્યાજ્ઞા ગરીયસી ॥ ,, ॥ ૩૯ ॥

અર્થ:— પરન્તુ પિતાના તપોબલ્લથી પરશુરામજીની માતા જીવતી થઈ, અને રામચન્દ્રજીને રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું. જે શાપ અને અનુગ્રહ કરવાને સમર્થ છે તેની આજ્ઞા સર્વોપરી છે.

સોદરેણ ચ સર્વેણ સ્વસ્વાધિકર્યં ન દર્શयेत् ।

માગાર્હસ્નાતૃણાં નષ્ટો જ્ઞવમાનાત્સુયોધનઃ ॥

॥ ૪૦ ॥

અર્થ:— સંપૂર્ણ બ્રાતાઓમાં આપની અધિક્ષતા બતાવવી નહીં, કેમકે ભાગને યોગ્ય બ્રાતાઓનું અપમાન કરવાથી દુર્યોધન નષ્ટ થઈ ગયો.

પિતુરાજોઽર્ધ્ધનન પ્રાપ્યાપિ પદમુત્તમમ્ ।

તસ્માદ્ભ્રષ્ટા ભવન્તીહ દામવદ્રાજપુત્રકાઃ ॥

॥ ૪૧ ॥

અર્થ:—આ સંસારમાં ઉત્તમ પદને પ્રાપ્ત થયેલા હોવા છતાં પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી તે પદથી ભ્રષ્ટ થઈને રાજપુત્રો દાસની સમાન થઈ જાય છે.

યયાતેશ્વ યથા પુત્રા વિશ્વામિત્રમુના યયા ।

પિતૃસેવાપરાસ્તિષ્ઠેન્નૃકાયવાઙ્મનસૈઃ સદા ॥

॥ ૪૨ ॥

અર્થ:— જેમ યયાતિ રાજાના પુત્રો તથા વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રો પિતાની આજ્ઞાને ઉલ્લંઘન કરવાથી નષ્ટ થયા. માટે પુત્રોએ શરીર, વાણી અને મન વડે પિતાની સેવા કરવામાં તત્પર રહેવું.

તત્કર્મ નિયતં કુર્યાથેન તુષ્ટો ભવેત્ પિતા ।

તન્ન કુર્યાથેન પિતા મનાગપિ વિપીદતિ ॥

॥ ૪૩ ॥

અર્થ:— જેથી પિતા પ્રસન્ન થાય તેવું કાર્ય નિયમથી કરે. જેથી પિતા થોડાં પણ્ય દુઃખી થાય તે કાર્ય ન કરવું.

યસ્મિન્પિતૃર્ભવેત્પ્રીતિઃ સ્વયં તસ્મિન્પિયં ચરેત્ ।

યસ્મિન્દ્વેષં પિતા કુર્યાત્સ્વસ્થાપિ દ્વેષ્ય એવ સઃ ॥

॥ ૪૪ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્યમાં અથવા કાર્યમાં પિતાની પ્રીતિ હોય તેમાં યોગ્ય પણ્ય પ્રીતિ કરે, અને જેમાં પિતાને દેવ હોય તેને યોગ્ય પણ્ય યોગ્યતા દેખ્ય જાય.

અસંમતં વિરુદ્ધં વા પિતુર્નૈવ સમાચરેત્ ।

ચારમુચકદોષેણ યદિ સ્યાદન્યથા પિતા ॥

॥ ૪૫ ॥

મકૃત્યનુમતં કૃત્વા તમેકાન્તે પ્રવોધયેત્ ।

અન્યથામુચકાન્નિત્યં મહદ્ગુણેન દણ્ડયેત્ ॥

॥ ૪૬ ॥

અર્થ:—જે વાત પિતાને અસંમત હોય અથવા વિરુદ્ધ હોય તેનું આચરણ ન કરે. અને જે દૂત અથવા સૂચક(ચાકી કરનાર)ના દોષથી પિતાની વિપરીત બુદ્ધિ થઈ જાય, તો-પુરોહિતાદિ પ્રકૃતિની અનુમતિ લઈને રાજપુત્ર પિતાને એકાન્તમાં યથાર્થ વાત વિદિત કરે. અને રાજા બૂઝી હકીકત કહેનારાઓને ભારે દણ્ડ દે.

પ્રકૃતીનાં ચ કપટૈઃ સ્વાન્તં વિદ્યાત્સદૈવ હિ ।

પ્રાતર્નત્વા પ્રતિદિનં પિતરં માતરં ગુરુમ્ ॥

॥ ૪૭ ॥

અર્થ:—કપટથી પ્રકૃતિઓના સ્વભાવને રાજપુત્ર સદા જાણે. અને પિતા, માતા અને ગુરુને પ્રતિદિન પ્રાતઃકાલમાં નમસ્કાર કરે.

રાજાનં સ્વકૃતં યદ્યન્નિવેદ્યાનુદિનં તતઃ ।

एवं गृहाविरोधेन राजपुत्रो वसेद्गृहे ॥

„ ॥ ૪૮ ॥

અર્થ:—તે પછી પોતાનું સર્વ કૃત્ય પ્રતિદિન રાજાને નિવેદન કરે. અને ઘરની સાથે વિરોધ ન કરીને રાજપુત્ર ઘરમાં વસે.

विद्यया कर्मणा शीलैः प्रजाः संरञ्जयन्मुदा ।

त्यागी च सत्त्वसंपन्नः सर्वान्कुर्याद्वશે स्वके ॥

„ ॥ ૪૯ ॥

અર્થ:—વિદ્યા, કર્મ અને શીલ વડે પ્રજાને પ્રસન્ન કરતો સતો ત્યાગી તથા સત્ત્વગુણી થઈ સર્વને પોતાને વશ કરે.

शनैः शनैः प्रवर्धेत शुक्लपक्षमुगाङ्गवत् ।

एवं वृत्तो राजपुत्रो राज्यं प्राप्याप्यकंदकम् ॥

„ ॥ ૫૦ ॥

सहायवान्सहामात्यश्चिरं भुङ्क्ते वसुंधराम् ।

समासतः कार्यमुक्तं युवराजस्य यद्धितम् ॥

„ ॥ ૫૧ ॥

અર્થ:—ધીમે ધીમે શુકલ પક્ષના ચન્દ્રમાની પેઠે વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે. આ પ્રકારના ચારિત્ર્યવાળો યુવરાજ નિષ્કંટક રાજ્યને પ્રાપ્ત કરી સહાય અને મન્ત્રીઓ સહિત લાંબા કાળ સુધી પૃથિવીને ભોગવે છે. આ પ્રમાણે સંક્ષેપથી યુવરાજને હિતકારી કાર્યનું વર્ણન કર્યું.

આ કર્તવ્ય યુવરાજ પુત્રોને માટેજ નથી. સર્વેએ પિતાની સાથે આવું વર્તન કરવું જોઈએ.

ઇતિ રાજપુત્રધર્મ અ. ૬ સર્ગ. ૧૪ સમાપ્ત.

અધ્યાય. ૬. સર્ગ ૧૫.

રાજાની દિનચર્યા.

સર્વ મનુષ્યોએ સમય વખતેજ પોતાનું કાર્ય કરવું જોઈએ. રાજા લોકોએ તેના ઉપર વિશેષે કરીને ધ્યાન આપવું જોઈએ.

उत्थाय पश्चिमे यामे गृहकृत्यं विचिन्त्य च ।

कृत्वोत्सर्गन्तु देवं हि स्मृत्वा स्नायादनन्तरम् ॥ शु. नी. अ० ૨ શ્લો ૦૨૦૭ ॥

અર્થ:—રાત્રિના છેલ્લા પહોરમાં ઉઠીને તથા ગૃહની ચિન્તા કરીને તથા શૌચાદિ કરીને, ઇષ્ટ દેવનું સ્મરણ કરી પછી રાજા સ્નાન કરે. અર્થાત્ વાણાં આદિના શબ્દ વડે ઉઠાડેલો રાજા થોડીવાર સુધી ઇષ્ટ દેવનું ચિન્તન કરે. પછી જે કંઈ કાર્ય દિવસમાં કરવાનું હોય તેનું ચિન્તન કરે. ત્યાર બાદ સાંચ આદિ ક્રિયાથી નિવૃત્ત થઈ વૈષ્ણ તથા રસોઈના નિરક્ષક તથા શુભાશુભ આદિ જ્ઞાતાવાના જ્યોતિષીને મળે. મતલબ કે રાજાના શરીરની સ્થિતિને જાણવાને માટે વૈષ્ણ, અભીષ્ટ ભોજનાદિ જ્ઞાતાવાને માટે રસોઈના નિરીક્ષક, અને તે દિવસનું

શુભાશુભ જાતાર્વાણને માટે જ્યોતિષીએ, રાજાને મળવું અત્યંત આવશ્યક છે.

ત્યારબાદ સ્નાન, સન્ધ્યાવંદન, આદિ કરીને ઋત્વિકુ, આચાર્ય, અને પુરોહિતની પાસેથી સ્વસ્તિવાચન તથા માંગલિક મન્ત્રપાઠ સહિત આશીર્વાદ ગ્રહણ કરે. પછી—

સ વત્સાં ઘેનું દૃપમં ચ પ્રદક્ષિણીકૃત્યોપસ્થાનં ગચ્છેત્ ॥

કૌ० અ० અધિ० ૧ અ० ૧૯ શ્લો० ૨૮ ॥

અર્થ:—વાછડા સહિત ગાય અને આખલાની પ્રદક્ષિણા કરીને પછી દરબારમાં જાય,

ઉપસ્થાનગત. કાર્યાર્થિનામદ્વારાસંગં કારયેત્ ॥ , , ॥ ૩૦ ॥

અર્થ:—રાજા જ્યારે દરબારમાં ઉપરિથત થાય ત્યારે જે કાંઈ કાર્યને માટે આવનાર પુરૂષો હોય તેમને ખુલ્લી રીતે આવવા દે અર્થાત્ એવા પ્રસંગે દરબારમાં આવનારને કાંઈ તરફની પણ રોકાવટ નહીં થવી જોઈએ. (અદ્વારાસંગમ્ કારયેત્).

દુર્દર્શો હિ રાજા કાર્યાર્થવિપર્યાસમાસન્નૈઃ કાર્યતે ॥ , , ॥ ૩૧ ॥

અર્થ:—જે રાજા દર્શન ન આપે, અથવા કડિનતાથી દર્શન આપે, તો તેની સમીપ રહેનારા સેવકો દ્વારા અર્થાત્ કાર્ય ઉલટ પુલટ કરી નાંખવામાં આવે છે. અર્થાત્ સ્વયં દર્શન ન આપવાને કારણે તેનું કાર્ય તેની સમીપ રહેનાર સેવકો દ્વારા જ કરાવવામાં આવે છે, અને તેઓ કાર્યને ઉલટુ કરી દે છે.

તસ્માદ્દેવતાશ્રમપાપ્ણંદ્યોઘ્રિયપશુપુણ્યસ્થાનાનાં વાલદૃઢ વ્યાધિત

વ્યસન્યનાથાનાં સ્ત્રીણાં ચ ક્રમેણ કાર્યાણિ પश्यેત્ ॥ , , ॥ ૩૨ ॥

અર્થ:—તેથી સગ્નને ઉચિત છે કે તે દેવસ્થાન, આશ્રમસ્થાન, અર્થાત્ ઋષિ આદિને રહેવાનું સ્થાન, પાપ્ણંદ્યસ્થાન (ધૂર્તો અથવા વગ્ન-ચક્રોનું નિવાસસ્થાન), ઓઘ્રિયસ્થાન (વેદ પઢનારનું સ્થાન), પશુસ્થાન (ગાય, ઘોડા, હાથી, આદિનું સ્થાન), તથા પુણ્યસ્થાન (તીર્થાદિ)ના કાર્યને તથા બાલક, વૃદ્ધ, રોગી, દુઃખી, અનાથ તથા સ્ત્રીઓના પણ સર્વ કાર્યોને ક્રમપૂર્વક સ્વયં જાળે નિરીક્ષણ કરે.

કૌટિલ્ય આચાર્ય દિનચર્યા વિષયમાં નીચે મુજબ નિયમ કરે છે:—

કાર્યવિભાગની વ્યવસ્થાને માટે દિનરાતના આઠ આઠ વિભાગ કરે.

તત્ર પૂર્વે દિવસસ્યાષ્ટમભાગે રક્ષાવિધાનમાયવ્યયૌ ચ શૃણુયાત્ ॥ , , ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—તે મધ્યેથી દિવમના પહેલા આઠમા ભાગમાં રાજા રક્ષાવિધાન(રાત્રિમાં રક્ષાને માટે નિયુક્ત કરેલા રક્ષાપુરૂષનાં કાર્ય)ને તપાસે. કહાચિત્ રાત્રિમાં કાંઈ વિશેષ ઘટના તો નથી થઈ, માટે સર્વથી પહેલા તે જાણવું આવશ્યક છે. તથા ગયા દિવસનાં આયવ્યય સાંભળે અર્થાત્ તેનું નિરીક્ષણ કરે.

દ્વિતીયે પૌરજાનપદાનાં કાર્યાણિ પश्यેત્ ॥ , , ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—દિવસના બીજા અષ્ટમ ભાગમાં નગર તથા જનપદ નિવાસીઓના કાર્યને તપાસે.

તૃતીયે સ્નાનમોજનં સેવેત્ ॥ , , ॥ ૧૨ ॥ **સ્વાધ્યાયં ચ કુર્વેત્ ॥** , , ॥ ૧૩ ॥

ત્રીજા ભાગમાં સ્નાન તથા ભોજનાદિ તથા કંઈ સ્વાધ્યાય પણ કરે.

ચતુર્થે હિરણ્યપ્રતિગ્રહમધ્યલૌચ્ચ કુર્વેત્ ॥ , , ॥ ૧૪ ॥

૧૧ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—દિવસના ચોથા ભાગમાં ગયા દિવસના શેષ ધનને સાંભાળે, અને સિત્ત સિત્ત કાર્યો ઉપર અધ્યક્ષ આદિને નિયુક્ત કરવાના હોય તે તે કરે.

પચ્ચમે મન્ત્રીપરિપદા પત્રસંમેષણેન મન્ત્રયેત્ ॥ ” ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—પાંચમા ભાગમાં મન્ત્રીપરિપદની સાથે પત્રદારો આવશ્યક વિષયો ઉપર વિચાર કરે.

ચાર ગુહ્યવોધનીયાનિ ચ બુદ્ધ્યેત્ ॥ ” ॥ ૧૬ ॥

ગુપ્ત ચરોતું કાર્ય તથા અન્ય ગુહ્યવા ચોગ્ય ગુહ્ય વાતોને પણ તે સમયમાં સાંભળે.

પષ્ઠે સ્વૈરવિહારં મન્ત્રં વા સેવેત્ ॥ ” ॥ ૧૭ ॥

છઠા ભાગમાં પશ્ચિમજાતિનાર વિહાર અથવા મન્ત્રણા કરે.

સપ્તમે હસ્ત્યશ્વરથાયુધોયાનપચ્ચેત્ ॥ ” ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—સાતમા ભાગમાં હાથી, ઘોડા, રથ, તથા હથિયારોનું નિરીક્ષણ કરે.

અષ્ટમે સેનાપતિસત્ત્વો વિક્રમં ચિન્તયેત્ ॥ ” ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—આઠમા હિસ્સામાં સેનાપતિને સાથે લઇને યુદ્ધ આદિ સંબંધમાં વિચાર કરે.

પ્રતિષ્ઠિતેઽહ્નિ સન્ધ્યામુપાસીત ॥ ” ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે દિવસ સમાપ્ત થતાં સાયંકાળ સમયે સન્ધ્યોપાસના કરે.

પ્રથમે રાત્રિભાગે પુરુષાન્પચ્ચેત્ ॥ ” ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—રાત્રિના પ્રથમના આઠમા ભાગમાં ગૂઢ પુરૂષોને મળે.

દ્વિતીયે સ્નાનમોજનં કુર્વિત સ્વાધ્યાયં ચ ॥ ” ॥ ૨૨ ॥

રાત્રિના બીજા ભાગમાં સ્નાન, ભોજન તથા સ્વાધ્યાય કરે.

તૃતીયે તૂર્વધોષેણ સંવિષ્ટતુર્થપચ્ચમૌ શયીત ॥ ” ॥ ૨૩ ॥

ત્રીજા ભાગમાં ગાતું બળવતું આદિ સાંભળતા સાંભળતા સુષ રહે (સંવિષ્ટ:), અને ચોથા અને પાંચમા ભાગમાં પૂર્ણ શયન કરે.

પષ્ઠે તૂર્વધોષેણ પ્રતિબુદ્ધઃ શાસ્ત્રમિતિકર્તવ્યતાં ચ ચિન્તયેત્ ॥ ” ॥ ૨૪ ॥

રાત્રિના છઠા ભાગમાં વાગ્ન આદિના શબ્દથી ઉઠાડેલો રાગ અર્થશાસ્ત્ર તથા દિવસમાં કંઈ કાર્ય કરવાનું હોય તેનું ચિન્તન કરે.

સપ્તમે મન્ત્રમધ્યાસીત ॥ ” ॥ ૨૫ ॥

સાતમા ભાગમાં મન્ત્રઅર્થાત્ ગૂઢ વાતો ઉપર વિચાર કરે અને ગૂઢ પુરૂષોને ત્યાં મોકલવા હોય ત્યાં મોકલે.

અષ્ટમે ઋત્વિગાચાર્યપુરોહિતસસઃ સ્વસ્ત્યયનાનિ પ્રતિગૃહ્ણીયાત્ ॥ ૨૬ ॥

આઠમા ભાગમાં ઋત્વિક, આચાર્ય તથા પુરોહિતની પાસેથી સ્વસ્તિવાચન તથા માંગલિક મન્ત્રપાઠ સહિત આશીર્વાદ ગ્રહણ કરે.

આ પ્રમાણે દિનચર્યા તથા રાત્રિચર્યાનો ક્રમ કલ્પો છે. આ સર્વ કાર્ય તે કરવાનું છે, સમય રાત્રિની અનુકૂળતાને અનુસાર રાખવો જોઈએ.

છતિ રાત્રિદિનચર્યા અઠ ૬ સર્ગ. ૧૫ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬. સર્ગ. ૧૬.

નિશાન્તપ્રણિધિ.

આ સર્ગમાં નિશાન્તપ્રણિધિનું નિરૂપણ કરીએ છીએ. રાજભવનનું નામ નિશાન્ત, છે.
વાસ્તુકપ્રશસ્તે દેશે સપ્રાકારપરિલાદ્વારમનેકકક્ષ્યાપરિગતમન્તઃપુરં કારયેત્ ॥

કૌં ૦ અં ૦ અધિ ૦ ૧, અ. ૨૭ સૂ ૦ ૧ ॥

અર્થ — ગૃહનિર્માણાદિના નિયમને બતાવનાર શાસ્ત્રનું નામ વાસ્તુવિદ્યા છે. તેને જાણનાર વિશ્વકર્મા (એન્જનીઅર) પુરૂષ (વાસ્તુક) જે સ્થાનની પ્રશંસા કરે તે સ્થાનમાં પ્રાકાર(કોટ), પરિખા(ખાખ), દ્વાર તથા અનેક કક્ષાઓ(દોરી) યુક્ત અન્તઃપુરનું નિર્માણ કરવામાં આવે. અથવા એવું મકાન બનાવે કે જેની બીજી તથા રસ્તાનો કીક કીક પત્તો ના લાગે. તેને મોહનગૃહ (બૂલબૂલામણી) કહે છે. તેની અંદર પોતાના નિવાસનું મકાન બનાવે, અથવા ભૂમિ ખોદાવી તેની અંદર અથવા મોહનગૃહની અંદર પોતાનું નિવાસગૃહ બનાવરાવે. એ ભૂમિગૃહના દરવાજા સમીપમાં જ કોઇ દિશામાં દેવાલય બનાવી તેમાં કોઇ દુર્ગા આદિ દેવતાની મૂર્તિની સ્થાપના અવસ્ય કરાવે. અથવા એવો મહેલ બનાવે કે જેની દિવાલોની અંદર જવા આવવાના છૂપા રસ્તા હોય, અથવા પોલા થાંભલાની અંદર અંદરથી અથવા ઉતરવાના અથવા બહારથી આવવા જવાના માર્ગ હોય, અથવા એવું વાસગૃહ બનાવે કે જેની નીચેના ભાગ યન્ત્રોના આધાર ઉપર જ આશ્રિત હોય અર્થાત્ યન્ત્રો પોતાના હાથમાં હોવાથી તેને ઇચ્છાનુસાર ઉભું રાખે અથવા નીચે પાડી શકાય. આ પ્રકારનું નિવાસગૃહ આપત્તિનું નિવારણ કરવાને બનાવવામાં આવે છે. અથવા પોતાના જ્ઞાનને અનુસાર ભિન્ન પ્રકારનું વાસગૃહ બનાવે. અને અર્થવેદના મન્ત્ર અને નાના પ્રકારના ઔષધથી મકાનને અગ્નિ અથવા વિપત્તિ બચાવવું જોઇએ. અર્થાત્ મકાનમાં અગ્નિ અથવા વિપત્તિ અસર ન થઇ શકે એવો ઉપાય કરી દેવો જોઇએ મોર આદિ પક્ષિઓને રાખવાં તે પણ વિપત્તિ રક્ષા કરવાનો ઉપાય છે. મેના પોપટ એ વિપત્તિ આશંકા થતાં ચીસો પાડવા માંડે છે. અને મોર, નકુલ, આદિ સર્પને ખાઇ જાય છે. કૌગ્ધ્ય પક્ષી વિપત્તિ સમીપ હોય તો ચીસ પાડવા લાગે છે. કાચક વિપત્તે જોઇ મરી જાય છે. વિપ દેખવાથી ચક્રોરનાં નેત્ર લાલ થઇ જાય છે. આ સર્વ ઉપાય વડે રક્ષા કરવી જોઇએ.

રાજના વાસગૃહના પાછલી તરફના ભાગમાં રાજસ્ત્રીઓને રહેવાનું સ્થાન બનાવવું જોઇએ. તેની સમીપમાંજ પ્રસૂતા સ્ત્રી, બીમાર, તથા અસાધ્ય રોગવાળી સ્ત્રીઓને માટે પૃથક્ પૃથક્ સ્થાન બનાવવાં. અને તેની સાથે સાથે નાની નાની કુલવારી તથા જલાશય બનાવે. તેની બહારની બાજુએ રાજકન્યા તથા યૌવન અવસ્થાએ પ્રાપ્ત નહીં થયેલા રાજકુમારોને માટે સ્થાન બનાવે રાજના નિવાસ સ્થાનની આગળની બાજુએ પ્રથમ સુન્દર ધાસ તથા કુલો યુક્ત ઉપવનની સુન્દર શોભા હોવી જોઇએ. તેની આગળ મન્ત્રસભાનું સ્થાન, પછી ઉપસ્થાન અર્થાત્ દરબારનું સ્થાન, તથા તેની આગળ યુવરાજ કુમાર તથા સમાહર્તા, સન્નિધાતા, આદિ અધ્યક્ષોનાં પ્રધાન કાર્યાલય હોવાં જોઇએ. વિભાગોની વચ્ચમાં વચ્ચમાં અન્તઃપુરના રક્ષક લોક તથા સિપાઇઓનો સમૂહ રહેવો જોઇએ.

અન્ત પુરમા જન્મિ રાજ પોતાના નિવાસસ્થાનમા કોઇ વિશ્વસ્ત વૃદ્ધ પરિચારિકા દ્વારા મહારાણીને બોનાવે, સ્વયં તેના નિવાસસ્થાનમા ન જાય, કમકે તેમા પણ કદાપિ મોતી હાનિ થઇ જવાનો સભવ છે

દેવોઽગૃહે લીનો હિ આતા મદ્રસેન જઘાન ॥ કૌ અ અધિ ૧ અ ૨૦. સૂ. ૨૩ ॥

અર્થ — પહેલાં એક સમય ભદ્રસેન નામના ગજને તેના વીરસેન નામના ભાઇએ ગજની રાણીની સાથે મળીને તેણીના ધરમા છૂપે ગદીને મારી નાખ્યા હતા

માતુ શય્યાન્નર્ગતશ્ચ પુત્ર કારુશમ્ ॥ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ — એની રીતે માતાની શય્યાની નીચે છૂપે ગદીના રાજપુત્રે પોતાના પિતા ગદ્રસેન મારી નાખ્યા હતા

લાજાન્મધુનેતિ વિષેણ પર્યસ્ય દેવો કાશીરાજમ્ ॥ ॥ ૨૫ ॥

અર્થ — તેવી રીતે કાશીગજની પાછીએ કાશીગજને ધાણીમા મધુને બહાને નિપ મેળવી તે ખવગવા મારી નાખ્યા હતા

વિપદિગ્નેન નૃપુરેણ વૈરન્ત્ય મેઘલામણિના સૌવીર જાલૂથમાદર્શન વેષ્યા ગૂઢ

શસ્ત્રં કૃત્વા દેવો વિદૂરથ જઘાન ॥ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ — તથા વિપત્તિ પાણી પાચેના નૃપુર દ્વારા વૈરન્ત્ય ગજને તેની ગણીએ, અને મેઘલાની મણિક્ષારા સૌવીરને, તથા આદર્શ દ્વારા જાલૂથને, અને પોતાની વેણી(વાગ)મા છુપાવેના શસ્ત્ર વડે વિદૂરથ નામના ગજને પોત પોતાની રાણીઓએ ન મારી નાખ્યા હતા, તેથી ગજએ વિશ્વસ્ત પરિચારિકા દ્વારા તેને પોતાની પાસે બોનાવે ગત્રિને સમયે તેની પાસે ન જાય આ સર્વ ઉપાય ઠીક છે પરન્તુ આ સર્વ વિપત્તિઓ અનેક સ્ત્રીઓ રાખનાર તથા વેશ્યા, દાસી, આદિ સેવન કરનાર ગજઓને સ્ત્રી અથવા ગજપુત્રો તરફથી મૃત્યુનો ભય રહે છે તેથી એક પત્નીવત થઇ રહેતુ જોઇએ તથા પોતાનુ ચારિત્ર્ય પવિત્ર રાખતુ જોઇએ અને રાણી મુશિક્ષિત હોવી જોઇએ અને તેમને કોઇની સોમત થવા દેવી નહી આ ઉપાય ઉત્તમ છે બાકી સર્વ સામાન્ય છે

હવે આત્મરક્ષા નિપયમા કહીએ છીએ

પાન્શાનામા માર્ગ ઢરનાઽ અધ્યક્ષ કોઇ મુક્ષિત સ્થાતમા ખાવાની દરેક વસ્તુ સ્વાદિષ્ટ બનાવે

તદ્રાજા તથૈવ પ્રતિબુઝ્ઞીત પૂર્વમગ્નયે વયોમ્યથ વલિ કૃત્વા ॥

કૌ અ અધિ ૧ અ ૨૧ સૂ. ૧ ॥

અર્થ — આ પ્રમાણે તૈયાગ કરેલુ જોજન પ્રથમ બનિ વૈશ્વદેવ કરીને અર્થાત્ અગ્નિ અને પક્ષીઓ આદિને બનિ આપીને પછી પોતે ખાય

વિમિશ્રિત અન્નને અગ્નિમા નાખે તો અગ્નિની જ્વાલા તથા ધુમાડો અને નીચ રંગોના નિમ્ને છે અને તેમા ચર ચર શબ્દ પણ થાય છે તથા વિમિશ્રિત અન્ન ખાવાથી પક્ષીઓને વિપત્તિ અર્થાત્ મૃત્યુ આવે છે વિપયુક્ત અન્નની વરાળ મોરની ગરદન સમાન રંગવાળી હોય છે તથા તે અન્ન બહુ જલદી ઠંડુ પડી જાય છે હાથનો સ્પર્શ કરવાથી અથવા તેને આવવાથી અથવા તોડવાથી પણ તેનો રંગ બદલાઇ જાય છે, તેમા આઠ પડી જાય છે, અને કાચા અન્નમા ઝેર મેળવ્યુ હોય તો તે બરાબર પાકતુ પણ નથી

અન્તઃપુરમાં જન્મને રાજ પોતાના નિવાસસ્થાનમાં કાંઈ વિશ્વસ્ત વૃદ્ધ પરિચારિકા દ્વારા મહારાણીને જોડાવે, સ્વયં તેના નિવાસસ્થાનમાં ન જાય, કેમકે તેમાં પણ કદાપિ મોટી હાનિ થઈ જવાનો સંભવ છે.

દેવોઽદૃદે લીનો હિ ભ્રાતા મદ્રસેનં જયાન ॥ કૌ. અ. અધિ. ૧ અ. ૨૦. સૂ. ૨૩॥

અર્થ:—પહેલાં એક સમય બદ્રસેન નામના રાજાને તેના વીરસેન નામના ભાઈએ રાજાની રાણીની સાથે મળાને તેણીના ધરમાં છૂપે રહીને મારી નાંખ્યો હતો.

માતુઃ શય્યાન્નર્ગતથ પુત્રઃ કારુણમ્ ॥

॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—એવી રીતે માતાની શય્યાની નીચે છૂપા રહેલા રાજપુત્રે પોતાના પિતા કારુણને મારી નાંખ્યો હતો.

લાજાન્મધુનેતિ વિપેળ પર્યસ્ય દેવો કાશીરાજમ્ ॥

॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—તેવી રીતે કાશીરાજાની રાણીએ કાશીરાજાને ધાણીમાં મધુને બહાને વિપ મેળવી તે ખવરાવવા મારી નાંખ્યો હતો.

વિપદિગ્ધેન નૂપુરેણ વૈરન્ત્યં મેલલામણિના સૌવીરં જાલૂથમાદર્શેન વેળ્યાં ગૂઢં

શસ્ત્રં કૃત્વા દેવો વિદૂરથં જયાન ॥

॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—તથા વિપનું પાણી પાયેલા નૂપુર દ્વારા વૈરન્ત્ય રાજાને તેની રાણીએ, અને મેલલાની મણિદ્વારા સૌવીરને, તથા આદર્શ દ્વારા જાલૂથને, અને પોતાની વેણી(વાળ)માં છુપાવેલા શસ્ત્ર વડે વિદૂરથ નામના રાજાને પોત પોતાની રાણીઓએ જ મારી નાંખ્યા હતા, તેથી રાજાએ વિશ્વસ્ત પરિચારિકા દ્વારા તેને પોતાની પાસે જોડાવે. રાત્રિને સમયે તેની પાસે ન જાય. આ સર્વ ઉપાય ફીક છે. પરન્તુ આ સર્વ વિપત્તિઓ અનેક સ્ત્રીઓ રાખનાર તથા વેશ્યા, દાસી, આદિતું સેવન કરનાર રાજાઓને સ્ત્રી અથવા રાજપુત્રો તરફથી મૃત્યુનો ભય રહે છે. તેથી એક પત્નીવ્રત થઈ રહેવું જોઈએ. તથા પોતાનું આરિત્ય પવિત્ર રાખવું જોઈએ અને રાણી સુશિક્ષિત હોવી જોઈએ. અને તેમને કાંઈની સોજત થવા દેવી નહીં. આ ઉપાય ઉત્તમ છે. બાકી સર્વ સામાન્ય છે.

હવે આત્મરક્ષા વિષયમાં કહીએ છીએ.

પાકશાલામાં કાર્ય કરનાર અધ્યક્ષ કોઈ સુરક્ષિત સ્થાનમાં આવવાની દરેક વસ્તુ સ્પષ્ટિ બનાવે.

તદ્રાજા તથૈવ પ્રતિબુઝ્ઞીત પૂર્વમગ્નયે વયોમ્યથ વલ્લિ કૃત્વા ॥

કૌ. અ. અધિ. ૧ અ. ૨૧ સૂ. ૧ ॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે તૈયાર કરેલું જોજન પ્રથમ બલિ વૈશ્વદેવ કરીને અર્થાત્ અગ્નિ અને પક્ષીઓ આદિને બલિ આપીને પછી પોતે ખાય.

વિપમિશ્રિત અન્નને અગ્નિમાં નાંખે તો અગ્નિની જ્વાલા તથા ધુમાડો જને નીચ રંગોનાં નિકળે છે, અને તેમાં ચર ચર શબ્દ પણ થાય છે. તથા વિપમિશ્રિત અન્ન ખાવાથી પક્ષીઓને વિપત્તિ અર્થાત્ મૃત્યુ આવે છે. વિપયુક્ત અન્નની વરાળ મોરની ગરદન સમાન રંગવાળી હોય છે. તથા તે અન્ન બહુ જલદી ઠંડુ પડી જાય છે. હાથનો સ્પર્શ કરવાથી અથવા તેને આવવાથી અથવા તોડવાથી પણ તેનો રંગ બદલાઈ જાય છે, તેમાં ગાંક પડી જાય છે, અને કાચા અન્નમાં ઝેર મેળવ્યું હોય તો તે બરાબર પાકતું પણ નથી.

અધ્યાય ૬. સર્ગ ૧૯

શાસનલેખનિધિ

આ સર્ગમા શાસનવિધિનું નિરૂપણ રીએ છીએ)

નિખિત આજા તથા મન્દેરા આદિને શાસન હ છે તેનું નિરૂપણ કરીએ છીએ પંચ ઉપર લખેના અર્થને વિદ્વાન યોગ શાસન હ જ અર્થાત્ રાચનિધિ અર્થને નાપિ શાસન કહી શકાય નહીં

શાસનપ્રધાના હિ રાજાનઃ ॥

કૌ અ. અધિ. ૨ અ. ૧૦ સૂ ૩ ॥

અર્થ — રા ન નો શાસનનો જ વિશેષ આદર છે, વાચનિધિ નહીં, કેમકે સન્ધિ અને વિગ્રહ આદિ મળ્યન્ધી ગર્વ શાસનમૂળ જ હોય છે તેથી અમાત્યના ગુણોથી યુક્ત, દરેક પ્રાપ્તિ આચાર પ્રચારને જાણના શીત્રતાથી સુદર વાક્યયોજના જનાર, સુદર અક્ષર લખનાર, સર્વ પ્રકારના લેખ રખવામા તથા વાચવામા સમર્થ લેખ હોવો જોઈએ અર્થાત્ લખવા વાચવાને માટે આવી પ્રકારના લેખને રાજા નિયુક્ત કરે

દેશૈશ્વર્યવંશનામધેયોપચારમીશ્વરસ્ય દેશનામધેયોપચારમનીશ્વરસ્ય ॥ ૬ ॥

અર્થ — જો લેખપત્ર કોઈ રાજા ઉપર લખવામા આવતો હોય તો તેમા તેનો દેશ, ઐશ્વર્ય, વશ અને નામનું પૂર્ણ જ્ઞાન કરવું જોઈએ જો કોઈ અમાત્યાદિ ઉપર લખવામા આવે તો તેમા જ્ઞાન તેના દેશ અને નામનો જ પૂર્ણ નિર્દેશ કરવો જોઈએ

જાતિ કુલ સ્થાનવયઃશ્રુતાનિ કર્મદ્વિશીલાન્યથ દેશકાલૌ ।

યૌનાનુગન્ધ ચ સમીક્ષ્ય કાર્યે લેખં વિદધ્યાત્પુરુષાનુરૂપમ્ ॥ , જો. ॥ ૭ ॥

અર્થ — તેના અન્ય ગણકાર્ય મળ્યન્ધી લેખપત્રમા જાતિ (આહવાદિ), કુલ, સ્થાન (અધિકાર સ્થાન), આયુ, પિદ્ધતા (શાસ્ત્રજ્ઞાન), ગર્વ, ધનમપત્તિ સદાચાર, દેશ, નિવાસસ્થાન, કાલ, વિવાહાદિ મળ્યન્ધ કોની સાથે થાય છે તે એટલે “યૌનાનુગન્ધ”, ધર્ત્તાદિ સર્વ વાતોનો વિચાર કરીને ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ પુરુષોની યોગ્યતાનુસાર લખે

અર્થક્રમઃ સવન્ધઃ પરિપૂર્ણતા માધુર્યમાદૌર્ય સ્પષ્ટત્વમિતિ લેખસપત્ ॥ સૂ. ૮ ॥

અર્થ — લેખમા અર્થક્રમ, મળ્યન્ધ, પરિપૂર્ણતા, માધુર્ય, ઔદાર્ય, અને સ્પષ્ટતાએ ૭ ગુણ હોવા જોઈએ

તત્ર યવાવદનુપૂર્વક્રિયાપ્રધાનસ્યાર્થસ્ય પૂર્વમભિનિવેશ ઇત્યર્થસ્ય ક્રમઃ ॥ ૯ ॥

અર્થ — અર્થને અનુસાર ઠીક ઠીક આનુપૂર્વી રાખવી અર્થાત્ સર્વથી પ્રધાન અર્થને જ પહેલો રાખવો પછી તેને અનુસાર સર્વ વાતોનું નિરૂપણ કરતા જતું તેને અર્થક્રમ કહે છે

પ્રસ્તુતસ્યાર્થસ્યાનુરોધાદુત્તરસ્ય વિધાનમાસમાત્તેરિતિ સંવધઃ ॥ , ॥ ૧૦ ॥

અર્થ — પ્રસ્તુત અર્થને આધ ન આવે એવી રીતે આગલા અર્થનું નિરૂપણ કરવું એ પ્રમાણે સમાપ્તિ પર્વન્ત કરતા જતું તેને સંબન્ધ કહે છે તાત્પર્ય એ છે કે આગલો અર્થ પહેલા કહેલા અર્થનો આધ ન હોવો જોઈએ એમ હોય ત્યારે જ અર્થમળ્યન્ધ કહેવાય છે

વહીને આવેલું જલ એકઠું કર્યું હોય તે), તથા મોટા મોટા જલાશયોના બાંધ બાંધાવે. અને પ્રજામાંથી કાંઈ એવું કાર્ય કરવા માગે તો તેને જલાશય આદિને માટે જમીન, નહેર આદિને માટે માર્ગ, તથા યથાવશ્યક લાકડાં આદિ સામાન આપીને તેનો ઉપકાર કરે.

પરચક્રાટવીઘ્રસ્તં વ્યાધિદુર્ભિક્ષપીડિતમ્ ।

દેશં પરિહરેદ્રાજા વ્યયક્રીડાશ્ચ વારયેત્ ॥ કો. અ. અધિ. ૧ અ. ૧ છો. ૪૪॥

અર્થ:—શત્રુસમૂહથી તથા જંગલી(આટવિક) પુરુષોથી તથા વ્યાધિ અને દુર્ભિક્ષથી ખાંડિત દેશને રાજા આ આપત્તિઓથી બચાવે, અને જેમાં ધનનો વ્યય થાય તેવી ક્રીડા અથવા વિલાસથી તેમને છોડાવે.

દળ્ઢવિઢિકરાવાઢૈઃ રક્ષેદુપહતાં કૃપિમ્ ।

સ્તેનવ્યાલવિપગ્રાહૈઃ વ્યાધિભિશ્ચ પશુવ્રજાન્ ॥ ૪૫ ॥

અર્થ:—દણ્ડ, વિઢિ (વેક) અને કર આદિ દ્વારા ઉત્તમ થયેલી બાધાઓને કારણે નષ્ટ થતી ખેતીને બચાવે, અર્થાત્ ખેડુતોને મોટા દણ્ડ ન દે, તેમની પાસેથી અધિક વેક ન કરાવે, જેથી તે ખેતી સારી રીતે કરી શકે. તેવી રીતે ચોર, હિંસક પ્રાણી, વિપગ્રયોગ, તથા અન્ય વ્યાધિઓથી પશુઓની રક્ષા કરે. પશુઓના રહેવાનાં સ્થાનની રક્ષા કરે.

વલ્લભૈઃ કામિકૈઃ સ્તેનૈરન્તપાલૈશ્ચ પીડિતમ્ ।

શોધયેત્પશુસંઘૈશ્ચ ક્ષોયમાણવણિક્વપથમ્ ॥ ૪૬ ॥

અર્થ:—વલ્લભ (રાજાના પ્રિય મનુષ્ય), તથા રાજકર સંગ્રહ કરનાર અધિકારી પુરુષ તથા જઠાત આદિ કર વસુલ કરનાર, તથા ચોર, સીમારક્ષક, તથા વ્યાધિ આદિ હિંસક પશુઓથી પીડીત થવાથી ક્ષીણતાને પ્રાપ્ત થતા વ્યાપારી માર્ગોનું રાજા પરિશોધન કરે.

ધનિ કૃષિવિપયઃ અ. ૬ સ. ૧૭ સમાપ્ત.

અધ્યાય. ૬. સર્ગ. ૧૮.

ભૂમિહિદ્રવિધાન

જે ભૂમિમાં અન્નાદિ ઉત્પન્ન થઈ ન શકે તેનું નામ ભૂમિહિદ્ર છે. તે સંપન્ની ગ્રાહી કથન કરીએ છીએ.

અકૃપ્યાયાં ભૂમૌ પશુભ્યો વિવ્રીતાનિ પ્રયચ્છેત્ ॥ કો. અ. અધિ. ૨. અ. ૨ સૂ. ૧॥

અર્થ:—જે ભૂમિમાં કૃષિ ન થઈ શકે તે જગામાં પશુઓને ચરવાને અગા(વિવિત) આદિ ખતાવરાંવ વૃક્ષ, લતા, આદિ યુક્ત તથા બ્ત્યાં મૃગ આદિને અભયદાન આપ્યું હોય અર્થાત્ શિકારની મનાઈ હોય એવું એક ગચ્છતિ માત્ર એટલે ચાર કાશ સુધી ફેલાયલું, વેદાખ્યત્ત અને મોમયાગ આદિને માટે અત્યન્ત ઉચિત, જંગલ વેદાધ્યાયી બ્રાહ્મણોને માટે આપે. તેવી રીતે તપસ્વીઓને તપોવન આપે. આદી જંગલોમાં સારાં સારાં વૃક્ષ લગાવી તેચાર કરાવે.

ધનિ ભૂમિહિદ્રવિધાન અ. ૬ સર્ગ. ૧૮. સમાપ્ત.

અધ્યાય. ૬. સર્ગ ૧૯.

શાસનલેખવિધિ.

આ સર્ગમાં શાસનવિધિનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

લિખિત આજ્ઞા તથા સન્દેશ આદિને શાસન કહે છે. તેનું નિરૂપણ કરીએ છીએ. 'પત્ર' ઉપર લખેલા અર્થને વિદ્વાન લોક શાસન કહે છે, અર્થાત્ વાચનિક અર્થને કદાપિ શાસન કહી શકાય નહીં.

શાસનપ્રધાના હિ રાજાનઃ ॥

કૌ. અ. અભિ. ૨ અ. ૧૦ સૂ. ૨ ॥

અર્થ:—રાજા લોક શાસનનો જ વિશેષ આદર કરે છે, વાચનિકનો નહીં, કેમકે સંનિધ અને વિગ્રહ આદિ સંબન્ધી કાર્ય શાસનમૂલક જ હોય છે. તેથી અમાત્યના ગુણોથી યુક્ત, દરેક પ્રકારના આચાર વિચારોને જાણનાર, શીઘ્રતાથી સુન્દર વાક્યયોજના કરનાર, સુન્દર અક્ષર લખનાર, સર્વ પ્રકારના લેખ લખવામાં તથા વાંચવામાં સમર્થ લેખક હોવો જોઈએ અર્થાત્ લખવા વાંચવાને માટે આવી પ્રકારના લેખકને રાજા નિયુક્ત કરે.

દેશૈશ્વર્યવંશનામધેયોપચારમીશ્વરસ્ય દેશનામધેયોપચારમનીશ્વરસ્યા ॥ ૧ ॥ ૬ ॥

અર્થ:—જો લેખપત્ર કાંઈ રાજા ઉપર લખવામાં આવતો હોય તો તેમાં તેના દેશ, ઐશ્વર્ય, વંશ અને નામનું પૂર્ણ કથન કરવું જોઈએ. જો કાંઈ અમાત્યાદિ ઉપર લખવામાં આવે તો તેમાં કેવલ તેના દેશ અને નામનો જ પૂર્ણ નિર્દેશ કરવો જોઈએ.

જાતિં કુલં સ્થાનવયઃશ્રુતાનિ કર્મદ્વિંશીલાન્યથ દેશકાલૌ ।

યૌનાનુબન્ધં ચ સમીક્ષ્ય કાર્યે લેસં વિદધ્યાત્પુરુષાનુરૂપમ્ ॥ ૧, જ્ઞો. ॥ ૭ ॥

અર્થ:—તેના અન્ય રાજકાર્ય સંબન્ધી લેખપત્રમાં જાતિ (બ્રાહ્મણાદિ), કુલ, સ્થાન (અધિકાર સ્થાન), આયુ, વિદ્વતા (શાસ્ત્રજ્ઞાન), કાર્ય, ધનસંપત્તિ, સદાચાર, દેશ, નિવાસસ્થાન, કાલ, વિવાહાદિ સંબન્ધ કાની સાથે થાય છે તે એટલે “યૌનાનુબન્ધ”, ઇત્યાદિ સર્વ વાતોનો વિચાર કરીને ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ પુરુષોની યોગ્યતાનુસાર લખે.

અર્થક્રમઃ સંવન્ધઃ પરિપૂર્ણતા માધુર્યમાદૌર્ય સ્પષ્ટત્વમિતિ લેસસંપત્ ॥ સૂ. ૮ ॥

અર્થ:—લેખમાં અર્થક્રમ, સંબન્ધ, પરિપૂર્ણતા, માધુર્ય, ઔદાર્ય, અને સ્પષ્ટતા—એ છ ગુણ હોવા જોઈએ.

તત્ર યથાવદનુપૂર્વક્રિયાપ્રધાનસ્યાર્થસ્ય પૂર્વમભિનિવેશ ઇત્યર્થસ્ય ક્રમઃ ॥ ૯ ॥

અર્થ:—અર્થને અનુસાર ઠીક ઠીક આનુપૂર્વી રાખવી અર્થાત્ સર્વથી પ્રધાન અર્થને જ પહેલો રાખવો. પછી તેને અનુસાર સર્વ વાતોનું નિરૂપણ કરતા જવું તેને અર્થક્રમ કહે છે.

પ્રસ્તુતસ્યાર્થસ્યાનુરોધાદુત્તરસ્ય વિધાનમાસમાત્તેરિતિ સંવંધઃ ॥ ૧, ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—પ્રસ્તુત અર્થને આધ ન આવે એવી રીતે આગલા અર્થનું નિરૂપણ કરવું. એ પ્રમાણે સમાપ્તિ પર્વન્ત કરતા જવું તેને સંબન્ધ કહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે આગલો “અર્થ” પહેલાં કહેલા અર્થનો આધક ન હોવો જોઈએ. એમ હોય ત્યારે જ અર્થસંબન્ધ કહેવાય છે.

અર્થપદાક્ષરાણામન્યૂનાતિરિક્તતા હેતુદાહરણદૃષ્ટાન્તૈરર્થોપવર્ણનાશ્રાન્તપદતેતિ
પરિપૂર્ણતા ॥ ” ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—અર્થ, પદ, તથા અક્ષરોનું ન્યૂનાધિક નહીં હોવું, તથા હેતુ[કારણ], ઉદાહરણ (શાસ્ત્રીય સંવાદ આદિનું કથન), તથા દૃષ્ટાન્ત(લૌકિક અર્થાત્ લોક પ્રસિદ્ધ અર્થનું નિદર્શન) પૂર્વક અર્થનું નિરૂપણ કરવું; અને શબ્દકાર્પણ્ય એટલે ઢીલા શબ્દોનો પ્રયોગ ન કરવો તેને “પરિપૂર્ણતા” કહે છે.

સુખોપનીતચાર્વર્યશબ્દાભિધાનં માધુર્યમ્ ॥ ” ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—સુખપૂર્વક અર્થાત્ સરલતાથી અર્થને બોધન કરાવનાર સુન્દર સુન્દર શબ્દોનો પ્રયોગ કરવો તેને માધુર્ય કહે છે.

અગ્રામ્પશબ્દાભિધાનમૌદાર્યમ્ ॥ ” ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—અસભ્ય શબ્દ ન કહેવો અર્થાત્ સભ્યતા ભરેલા શબ્દોનો પ્રયોગ કરવો તેને ઔદાર્ય કહે છે.

પ્રતીતશબ્દપ્રયોગઃ સ્પષ્ટત્વમિતિ ॥ ” ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—પ્રસિદ્ધ શબ્દોનો પ્રયોગ કરવો તેનું નામ સ્પષ્ટતા છે.
અક્ષરાર્થિ વર્ણુ વેસક [૬૩] છે. વર્ણુના સમૂહને પદ કહે છે. તે પદ ચાર પ્રકારનાં હોય છે:—૧ નામ, ૨ આખ્યાત, ૩ ઉપસર્ગ, અને ૪ નિપાત. તે મધ્યે ભત્તિ, ગુણ અને દ્રવ્યનું વાચક પદ નામ કહેવાય છે. સ્ત્રી, પુરૂષ, આદિ વિશેષ લિંગો રહિત ક્રિયાવાચક પદને આખ્યાત કહે છે. ક્રિયાના વિશેષ અર્થોને ઘોનન કરનાર અને ક્રિયાની સાથે લાગેલા પ્ર આદિ પદ ઉપસર્ગ કહેવાય છે. અને ચ આદિ અવ્યયોને નિપાત કહે છે.

પૂર્ણ અર્થને અર્થાત્ નિરાકાંક્ષ અર્થને એટલે જે પદસમૂહનું ઉચ્ચારણ કરતાં તેના અર્થની આકાંક્ષા ન રહે એવા અર્થને કહેનાર પદસમૂહને વાક્ય કહે છે. લેખમાં ઓછામાં ઓછું એક પદ અને અધિકમાં અધિક ત્રણ પદનો વર્ગ (સમૂહ) બનાવવો અર્થાત્ દરેક પદને છૂટું છૂટું લખવું અથવા અધિકમાં અધિક ત્રણ પદના સમૂહને છૂટા પાડવા. લેખની પરિસમાપ્તિ થતાં તેનું ઘોનન કરવાને માટે ‘દતિ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. અને જે પૂરી વાત લખી ન હોય અથવા તે લખવી ઉચિત ન લાગે તો અન્તમાં વાચકમત્સ્ય લેખહરમુચ્યાત્, શ્રોતવ્યમ્ અર્થાત્ “આ લેખનો શેષ અંશ આ પત્ર લાવનાર પુરૂષના સુખથી સાંભળી લેશે”-એવું લખવું જોઈએ.

નિન્દા પ્રશંસા પૃચ્છા ચ તથાશ્વાનમધાર્થના ।

પ્રત્યાશ્વાનમુપાલંભઃ પ્રતિપેષોઽથ ચોદના ॥

કૌ. અ. અધિ. ૨. અ. ૧૦ શ્લો. ॥ ૨૫ ॥

સાન્તવમભ્યવપત્તિશ્ચ ભર્ત્સનાનુનયૌ તથા ।

પ્રતેષ્વર્યાઃ પ્રવર્તન્તે ત્રયોદશ મુલેસજાઃ ॥ ” ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—નિન્દા, પ્રશંસા, પૃચ્છા, આખ્યાન, અર્થના, પ્રત્યાખ્યાન, ઉપાકાંક્ષ, પ્રતિપેષ, મોહના, સાન્તવ(સાન્તવના), અભ્યવપત્તિ, ભર્ત્સના અને અનુનય-એ તેર વાતોમાં ૪ પત્રમાં

પ્રકટ થતા અર્થ પ્રવૃત્ત થાય છે અર્થાત્ પત્રમા આ તે વાતોમાની કાર્થ અબન્ધમા લખવામા આવે છે

તત્રાભિજનશરીરકર્માણાં દોષવચનં નિન્દા ॥ „ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ —તેમા કાર્થનો અભિજન(વંશ), શરીર નથા કાર્થમા દોષારોપણુ મરુ અર્થાત્ તે સબધી ખૂર હેતુ તેને નિન્દા કહે છે.

ગુણવચનમેતેષામેવ પ્રશંસા ॥ „ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ —અને તેના જ (વંશ આદિના) સબધમા ગુણોનુ કથન કરવુ એ પ્રશંસા કહેવાય છે

કથમેતદિતિ પૃચ્છા ॥ „ ॥ ૨૯ ॥

અર્થ —આ વાત કેમ બની ? એ પ્રકારના પ્રશ્નને પૃચ્છા કહે છે

एवमित्याख्यानम् ॥ „ ॥ ૩૦ ॥

અર્થ —આ એવી રીતે કરવુ જોઈએ એવુ કહેવુ તેને આખ્યાન કહે છે

देहीवर्धना ॥ „ ૩૧ ॥ “આપો” એ પ્રકાર કહીને માગવુ તેનુ નામ વર્ધના છે

न मयच्छामीति प्रत्याख्यानम् ॥ „ ॥ ૩૨ ॥

અર્થ —“નથા આપો ” એ પ્રકારે નિષેધ કરવો તેને પ્રત્યાખ્યાન કહે છે.

अनुरूपम् भवत इत्युपालंभः ॥ „ ॥ ૩૩ ॥

અર્થ —આ આપને અનુરૂપ (યોગ્ય) ન કર્યુ એ પ્રકારના અભિપ્રાય યુક્ત વચનને ઉપાલંભ કહે છે

मा कार्पीरिति प्रतिषेध ॥ „ ॥ ૩૪ ॥

અર્થ —“એમ ન કરો” એ પ્રકારે આગાપૂર્વક રોકવુ તેનુ નામ પ્રતિષેધ છે

इदं क्रियतामिति चोदना ॥ „ ॥ ૩૫ ॥

અર્થ —“આ કરવુ જોઈએ” એ પ્રકારની આગાને ચોદના કહે છે

योऽहं स भवान् यन्मम द्रव्यं तद्भवत इत्युपग्रहः सान्त्वनम् ॥ „ ॥ ૩૬ ॥

અર્થ —જે હુ તેજ આપ છો, જે મારું દ્રવ્ય છે તે આપનુ જ છે એ પ્રકારે કહીને દોષને વિશ્વાસ દેવો અથવા આપણે અનુકૂળ બનાવવો તેનુ નામ સોન્તવ અથવા શાન્તવના છે (ઉપગ્રહ =ઉત્તેજન)

व्यसनसाहाय्यमभ्यवपत्ति ॥ „ ॥ ૩૭ ॥

અર્થ —વ્યસન(આપત્તિ)ના સમયમા સહાયતા આપવી તેનુ નામ અભ્યવપત્તિ કહેવાય છે

सदोपमायतिप्रदर्शनमभिभर्त्सनम् ॥ „ ॥ ૩૮ ॥

અર્થ —દોષ સહિત ભવિષ્ય(આયતિ) મતાવવુ અર્થાત્ જો તુ જલદી જ આ પ્રમાણે નહી કરે તો તને મારી નખાવીશ અથવા કેદ કરીશ એ પ્રમાણે કહેવુ તેને ભર્ત્સના (ધમકી) કહે છે

अनुनयस्त्रिविधोऽर्थकृतावतिक्रमे पुरुषादिव्यसने च ॥ „ ॥ ૩૯ ॥

અર્થ —અનુનય ત્રણ પ્રકારનો છે ૧ અર્થક્રમ નિમિત્તક, ૨ અતિક્રમ નિમિત્તક, અને

૩ પુરુષાદિવ્યસન નિમિત્તક. કાર્ધ આવશ્યક કરવા યોગ્ય કાર્ય કરવાને માટે મિત્ર તરફથી અનુનય(અનુગ્રહ) કરવામાં આવે તે પહેલો છે. કાર્ધ રીતે કૂપિત થયેલા પુરુષને શાન્ત કરવાને માટે જે અનુનય કરવામાં આવે છે તે બીજો છે. અને પિતા, ભાઈ, પુત્ર, મિત્ર આદિના મરણથી આવેલી આપત્તિમાં જે અનુનય કરવામાં આવે છે તે ત્રીજો અનુનય છે.

પ્રજ્ઞાપનાજ્ઞાપરિદાનલેખાસ્તથા પરીહારનિમિષ્ટિલેખૌ ।

પ્રાવૃત્તિકથ પ્રતિલેખ એવ સર્વવગથેતિ હિ શાસનાનિ ॥ જ્ઞા. ॥ ,, ૪૦ ॥

અર્થ:—લેખ(શાસન)ના નીચે લખેલા આઠ ભેદ છે:— ૧ પ્રજ્ઞાપના, ૨ આજ્ઞા, ૩ પરિદાન ૪. પરિહાર, ૫. નિમિષ્ટિ, ૬. પ્રાવૃત્તિક, ૭, પ્રતિલેખ અને સર્વવગ. આ આઠનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે.

અનેન વિજ્ઞાપિતમેવમાહ તદ્વીયતાં ચેદ્યદિ તત્ત્વમસ્તિ ।

રાજ્ઞ: સમીપે વરકારમાહ પ્રજ્ઞાપનૈષા.વિવિધોપદિષ્ટા ॥ ,, ॥ ૪૧ ॥

અર્થ:—ગુપ્ત રાજપુરુષ દ્વારા રાજાને અખર મળતાં અર્થાત્ કાર્ધ મહામાત્ર(પ્રધાન અમાત્ય) આદિને કંઈક ધન વચ્ચું હોય અને તે તેણે પોતાની પાસે રાખી લીધું હોય તે વાત કાર્ધ ગુપ્તચર આવીને રાજાને કહે, સારે રાજા મહામાત્ર આદિને કહે છે કે જો એ વાત ખરી (તત્ત્વમ્) હોય તો તે ધન આપી દો. તે ઉપરથી તે રાજાની આગળ ધન આપી દેવાને સ્વીકાર(વરકાર) કરે છે તે બાબતના લેખને પ્રજ્ઞાપના કહે છે. આ પ્રજ્ઞાપના નામનો લેખપત્ર અનેક પ્રકારનો હોય છે.

મર્તુરાજ્ઞા ભવેદ્યત્ર નિગ્રહાનુગ્રહૈ: પ્રતિ ।

વિશેષેણ તુ મૃત્યુષુ તદાજ્ઞાલેખલક્ષણમ્ ॥ ,, ॥ ૪૨ ॥

અર્થ:—જે લેખપત્રમાં રાજાની નિગ્રહ કે અનુગ્રહરૂપ આજ્ઞા હોય-વિશેષ કરીને જે લેખપત્ર ભૂત્યો સંબંધી લખવામાં આવે, તે આજ્ઞા કહેવાય છે.

યયાર્હગુણસંયુક્તા પૂજા યચોપલક્ષ્યતે ।

અપ્યાધૌ પરિધાને વા ભવતસ્તાનુપગ્રહૌ ॥ ,, ॥ ૪૩ ॥

અર્થ:—જે લેખપત્રમાં ઉચિત ગુણોથી યુક્ત સત્કારનો ભાવ પ્રકટ કર્યો હોય તેને પરિદાન કહે છે. તે એ અવસ્થામાં લખવામાં આવે છે—એક તો જે વખતે પોતાના ભૂત્યોના કોષ બન્ધુ, બાન્ધવ, આદિ મરી ગયા હોય અને તે કારણે તેને કલેશ (આધિ) થતો હોય સારે; અને બીજો તેમની રક્ષા(પરિધાન)ને માટે જ્યારે રાજા કાર્ધવાર વિશેષ દયાભાવ પ્રકટ કરે એવી અવસ્થામાં રાજા તરફથી ભૂત્યોને લખેલો-આવી પ્રકારના લેખ તેમને રાજાને અનુગ્રહ (ઉપગ્રહ) બતાવે છે.

જાતેર્વિશેષેષુ પુરેષુ ચૈવ ગ્રામેષુ દેશેષુ ચ તેષુ.તેષુ ।

અનુગ્રહો યો વૃષ્ટતેર્નિદેશાત્તજ્ઞ: પરીહાર ઇતિ વ્યવસ્યેત્ ॥ ,, ॥ ૪૪ ॥

અર્થ:—વિશેષ વિશેષ અતિઓ, તે તે નગરો, ગ્રામો, તથા દેશો ઉપર રાજાની આજ્ઞાનુસાર જે અનુગ્રહ કરવામાં આવે તેને જાણકાર પુરુષો પરીહાર (પરિહાર—grace) કહે છે.

નિસૃષ્ટિસ્થાપના કાર્યા કરણે વચને તથા ।

एपा वाचिकलेख. स्याद्भवेन्नैसृष्टिकोऽपि वा ॥

”

॥ ૪૫ ॥

અર્થ —કોઈ કાર્ય કરવામા કે કહેવામા કોઈ આત્મ પુરૂષનુ પ્રમાણુ આપવુ તેને નિસૃષ્ટિ કહે છે અર્થાત્ અમુકનુ જે કાર્ય છે તે માફ કામ છે, અમુકનુ જે વચન છે તે માફ વચન છે એ પ્રમાણુ કાર્ય તથા વચનમા કોઈ આત્મ પ્રામાણિક પુરૂષનુ પ્રમાણુ આપવુ તે નિસૃષ્ટિ જે તે બે પ્રકારની છે—એક વાચિક જેમા વચનના પ્રામાણ્યનુ કથન હોય, અને બીજી નૈસૃષ્ટિક એટલે જેમા કાર્યના પ્રામાણ્યનુ વચન હોય

विविधां देवसंयुक्तां तत्त्वज्ञां चैव मानुषीम् ।

द्विविधां तां व्यवस्यन्ति प्रवृत्तिं शासनं प्रति ॥

”

॥ ૪૬ ॥

અર્થ —અનેક પ્રકારની દૈવી અર્થાત્ સુભિક્ષ, દુર્ભિક્ષ, અતિવૃષ્ટિ, સુવૃષ્ટિ, અવૃષ્ટિ, અગ્નિનો ઉત્પાત, આદિ અનેક પ્રકારની દૈવ મળથી અને પગમાર્થ ભૂત બગબર હાવત બતાવનારી પ્રવૃત્તિ, તથા માનુષી અર્થાત્ ચોર આદિ દ્વાગ થતા ઉપદ્રવના લેખપ્રિયત્વ પ્રવૃત્તિ—એ બે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ હોય છે તાત્પર્ય એવુ છે કે પ્રાવૃત્તિક(પ્રવૃત્તિનમાયાગ) અર્થાત્ જેની દ્વારા બીજાને કેવલ પગિચિતિની સૂચના આપવામા આવે એવા લેખમા અનુકુલ પ્રતિકુલ આપત્તિ, ગમે તો તે દૈવથી હોય કે મનુષ્યો દ્વારા હોય તથા આપાત શૂન્ય અર્થાત્ વાસ્તવિક અવસ્થાનો જ ઉદ્દેશ્ય કયો હોય—એ સર્વ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ મે ભાગમા વિભક્ત છે—એક શુભ અને બીજી અશુભ તેથી પ્રાવૃત્તિક લેખ પણ શુભ અશુભ રૂપે બે પ્રકારના જ સમજવા બોધ્યે

दृष्ट्वा लेखं यथातत्त्व तत् प्रत्यनुभाष्य च ।

प्रतिलेखो भवेत्कार्यो यथा राजनचस्तथा ॥

”

॥ ૪૭ ॥

અર્થ —બીજાએ મોકલેલા લેખને એકનાગ જોઈને પછી ફરી તેને સ્વયં વાચીને ગગનની આગાહી અનુસાર તેનો જે ઉત્તર નખવામા આવે તેને પ્રતિલેખ કહે છે

यत्रैश्वर्योऽत्रात्रिभुक्तोऽथ राजा रक्षोपकारो पयिकार्यमाह ।

सर्वत्रगो नाम भवेत्स मार्गे देशे च सर्वत्र च वेदितव्य. ॥ , ॥ ૪૮ ॥

અર્થ —જે લેખમા ગાન, પયિન(વટેમાણુ)ની ગણા તથા ઉપકાર કરવાને માટે દુગપાન, ગબ્દપાન, અન્તપાન, આદિને તથા અન્ય સમાહર્તા, પ્રશાસ્તા, આદિ અધિકારીઓને લખવામા આવે છે તે લેખનુ નામ સર્વત્રગ છે, કેમકે તે માર્ગ દેશ, ગબ્દ, આદિ સર્વ સ્થાન ઉપર લખવામા આવે છે

હવે—ઉપાયા સામોપપ્રદાનમેદ્દષ્ટા ॥ સૂ૦ ૪૯ ॥ સામ દાન બેદ અને નેપ એ ચાર પ્રકારના જે ઉપાય છે તેનુ પણ જ્ઞાન લેખને લેખુ બોધ્યે તે મતાનમા આવે છે તેમા સામ પાંચ પ્રકારનો હોય છે—૧ શુભજપીર્તન, ૨ સગન્ધોપાખ્યાન, ૩ પગરપરોપકાર મદદર્શન, ૪. આયતિપ્રદર્શન, અને ૫ આત્મોપનિધાન તેના ક્રમે પૃથક્ લક્ષણુ હીએ છીએ અભિજન(વશ), સરીગ, કાર્ય, સ્વભાવ, નિદ્રતા, તથા હાથી, પ્રોડા ગ્ય આદિ દ્રવ્યોના ગુણુ તથા અગુણો(અવગુણ) નણીને તેની પ્રજાના અથવા સ્તુતિ કરવી તે શુભસકીર્તન જેમા છે

જાતિ (સમાન કુલમા ઉત્પન્ન થવું), યોનિકૃત સબન્ધ(વિવાહાદિ, સુખદૃત સબન્ધ (સુર શિષ્યાદિનો સુખ દ્વારા અધ્યયન અધ્યાપનથી ઉત્પન્ન થયેલો મ મન્ધ), સુવાદૃત મબન્ધ(સુના દ્વારા યાન્યયાજક આદિ સબન્ધ-સુત્રો એ પાત્રવિરોધનું નામ છે), કુલદૃત સબન્ધ (કુલ પરપરાથી ચાલ્યો આવેલો સબન્ધ), હાર્દિક મ મન્વ (સ્વયં આપણા હૃદય દ્વારા થયેલો મબન્ધ), તથા મિત્ર સબન્ધ (ઉપકારાદિ દ્વારા થયેલો સબન્ધ) —એ માત્ર પ્રકારના સબન્ધોમાથી કોઇ એમનું જ્ઞાન જગુ તેનું નામ સબન્ધોપાખ્યાન છે

પોતાના અથવા પાગલ પક્ષમા એક બીજાએ પરસ્પર નેવા ઉપદારનું કથન જગુ તે પરસ્પરોપકાર સદર્શીન કહેવાય છે

આ કાર્ય આવી રીતે કરવાથી આપણે બનેને આવું ફળ થશે એ પ્રકારે આશા ઉત્પન્ન કરવી તે આયતિપ્રદર્શન કહેવાય છે

જે હુ છુ તેજ આપ છે, મારું ધન આપનું જ ધન છે, આપ તેને ઇન્દ્રાનુસાર આપના કાર્યમા લઇ શકો છો—એ પ્રકારે પોતે પોતાને સમર્પણુ જગવો તેનું નામ આત્મોપનિગ્રાહન છે વન આદિ દ્વારા ઉપજાવે જગવો તે ઉપપ્રદાન અથવા દાન કહેવાય છે

શકાજનનં નિર્મત્સન ચ મેદઃ ॥ કૌ અ અર્ધ ૨ અ. ૧૦ સૂ ૫૭ ॥

અર્થ —સત્તુના હૃદયમા શકા ઉત્પન્ન કરવી અથવા તેને ધમકા આપવી તેનું નામ ભેદ છે સત્તુને મારી નાખવો અથવા અન્ય પ્રકારે તેને પીડા કરવી, અથવા તેના ધન આદિનું અપહરણ કરવું તે દણ્ડ કહેવાય છે

આ પ્રમાણે લેખક, લેખ, લેખસપત્, વાક્યગચના, સુલેખનો વિષય, લેખકને સામાદિ ઉપામના જ્ઞાનની આનંદતા, તથા ઉપાયોનું વર્ણન કહીને હવે લેખના દોષ કહીએ છીએ

અકાન્તિર્વ્યાધાતઃ પુનસ્તતમપશ્વદ્ સંપ્લવ ઇતિ લેખદોષાઃ ॥ સૂ. ૫૯ ॥

અર્થ —અકાન્તિ, વ્યાધાત, પુનરૂક્ત, અપશબ્દ, અને અપ્લવ એ લેખના પાંચ દોષ છે

તત્ર કાલપત્રકમચારુવિપમવિરાગાક્ષરત્વમકાન્તિઃ ॥ ॥ ૬૦ ॥

અર્થ —તે મધ્યે શાહી પહેલા કાગળ ઉપર અથવા સ્વભાવથી મલિન કાગળ ઉપર લખવું તે, અસુન્દર અર્થાત્ ખગમ અક્ષર લખવો તે, અક્ષરની વિરમતા થવી અર્થાત્ નાના મોટા લખવા તે, તથા શીકી(વિગમ) શાહીથી લખવું તે લેખમા અકાન્તિ નામનો દોષ છે

પૂર્વેણ પશ્ચિમસ્યાનુપપત્તિર્વ્યાધાત ॥ ॥ ૬૧ ॥

અર્થ —પહેલા લેખની આગે પછી આવતા લેખનો પ્રિગ્રેધ વધે જવો, અથવા પહેલા લેખથી આગળ આવતા લેખનો બાધ થવા તે વ્યાધાત દોષ કહેવાય છે

જે વાત પહેલા લેવામા આવી છે તેની અમાન જ વાત પરી બીજાગ કહેવી તે પુનરૂક્ત નામનો દોષ છે

લિગવચનકાલમારકાણામન્યવા પ્રયોગોઽપશબ્દઃ ॥ ॥ ૫૩ ॥

અર્થ —લિંગ(ત્રીલિંગ, પુલિંગ, આદિ), ત્યન(એત્યન, દ્વિત્યન, આદિ) કાન જૂત આદિ), તથા ગ્રન્થ(જ્ઞા, કર્મ, આદિ)—તેમનો અન્યથા પ્રયોગ જગવો—અર્થાત્ ત્રીલિંગની જગાએ પુલિંગ એત્યનની જગાએ એત્યન આનિ વિપરીત પ્રયોગ રવો તે અપશબ્દ કહેવાય છે

અવર્ગે વર્ગકરણં વર્ગે ચાવર્ગક્રિયા ગુણવિપર્યાસઃ સંપ્લવ્ય इति ॥ ११ ॥ ૬૪ ॥

અર્થઃ—જ્યાં લેખમા વિરામ કરવો જોઈએ ત્યાં વિરામ નહીં કરવો તે તથા ન કરવો જોઈએ ત્યાં કરવો તે, તથા ગુણોનો વિપર્યાસ અર્થાત્ અર્થક્રમ આદિને અનુસાર લેખ ન લખવો, તે સંપ્લવ્ય નામનો પાંચમો દોષ છે. લેખ આ દોષોથી રહિત હોવો જોઈએ.

ઇતિ શાસન(લેખ)વિધિ અ. ૬ સર્ગ. ૧૯ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬. સ. ૨૦.

રત્નપરીક્ષા.

આ સર્ગમાં રત્નોની પરીક્ષા કહીએ છીએ. રાજ ઝવેરી પાસે અથવા સ્વયં પોતે રત્નોની પરીક્ષા કરીને રત્નાદિની રક્ષા કરે.

વજ્રં મુક્તા પ્રવાલં ચ ગોમેદશ્ચેન્દ્રનીલકઃ । ॥ શુભની૦અ૦૪ સ્ત્રી૦ ૧૫૫ ॥

વૈદ્યઃ પુષ્પરાગથ્ પાચિર્માણિક્યમેવ ચ ।

મહારત્નાનિ ચૈતાનિ નવ પ્રોક્તાનિ સૂરિભિઃ ॥ १૧ ॥ ૧૫૬ ॥

અર્થઃ—વજ્ર, મોતી, પ્રવાલ, ગોમેદ, ઇન્દ્રનીલ, વૈદ્ય, પોષ્પરાજ, પાચિ અને માણિક્ય એ નવને વિદ્વાન્ લોક મહારત્ન કહે છે.

પહેલાં મોતીની પરીક્ષા બતાવીએ છીએ. મોતીનાં ઉત્પત્તિસ્થાન દશ છે. એ સ્થાનોના નામથી મોતી દશ પ્રકારનાં હોય છે. ૧. પાણ્ડ્ય દેશમાં તામ્રપર્ણી નદી છે. તેના અને સમુદ્રના સંગમમાં થતાં મોતી તામ્રપર્ણિક કહેવાય છે. ૨. મલયકોટિ નામના પહાડ ઉપર થતાં મોતી પાણ્ડ્યકવાટક કહેવાય છે. ૩. પાટલિપુત્રની સમીપમાં પારિક નામની નદીમાં ઉત્પન્ન થતાં મોતી પારિક્ય કહેવાય છે. ૪. સિંહલદ્વીપની કુલા નામની નદીમાં થતાં મોતી કૌલેય કહેવાય છે. ૫. કેરલ (મલબાર) દેશના સુરચિ નામના નગરની સમીપ ચૂર્ણ નદીમાં થતાં મોતી ચૌર્ણ્ય કહેવાય છે. ૬. મહેન્દ્ર પહાડની પાસેના સમુદ્રમાં થતાં મોતી માહેન્દ્ર કહેવાય છે. ૭. કાર્સ દેશની કર્દમા નામની નદીમાં ઉત્પન્ન થતાં મોતી કાર્દમિક કહેવાય છે. ૮. બર્બરની પાસેની સૌતસી નામની નદીમાં થતાં મોતી સૌતસીય કહેવાય છે. ૯. બર્બરની પાસેના સમુદ્રની પાસે લાગેલી શ્રીધંટ નામની ઝીલમાં ઉત્પન્ન થતાં મોતી હ્રીદિય કહેવાય છે. ૧૦. હિમાલય પહાડની ઉપર થતાં મોતી હૈમવત કહેવાય છે.

મોતીની ઉત્પત્તિનાં ત્રણ કારણ હોય છે—શુક્તિ, શંખ, તથા હાથી, સર્પ, આદિનાં મસ્તકમાં થતાં, તથા અન્ય સાધનોથી ઉત્પન્ન થયેલાં જેને પ્રકીર્ણક કહે છે. એ રીતે મોતીનાં ત્રણ કારણ છે.

મસૂરક(મસૂરના જેવા આકારનાં), ત્રિપુટક(ત્રણ ખુણાવાળાં), અથવા નાની ઇલાયચીના જેવા આકારવાળાં, કૂર્મક(કાચળાના જેવા આકારવાળાં), અર્ધચન્દ્રક (અડધા ચન્દ્રમાના જેવા આકારવાળાં), કુન્ડ-ચુક્તિ (ઉપર મોટા ઊંડાવાળાં), યમક(જોડાયેલાં), કર્તક(કપાયેલાં), ખરક (ખડખડાં), સિક્કક (સાધવાળાં), કમણ્ડલુક (કમણ્ડલુના જેવા આકારવાળાં, સ્વાવ (વાહણાં જેવા રંગવાળાં), નીલ(નીલા રંગનાં), તથા દુર્વિદ્-જેનો છેદ અયોગ્ય

સ્થાનમાં હોય છે તે અર્થાત્ જે જગાએ છેદ જોઇએ તેના કરતાં અન્ય જગાએ છેદ પાડ્યો હોય-એ તેર પ્રકારનાં મોતી દૂષિત સમગ્રાય છે.

સ્વૂલ(મોટાં), ગોલાકાર, નિસ્તલ(ચિકણી જગા ઉપર નહીં રહેનારાં) અર્થાત્ ઝટ ગળડી જનારાં), દીપ્તિયુક્ત, સફેદ, ભારે, ચીકણાં, તથા ચોગ્ય સ્થાને વિધાયલાં મોતી ઉત્તમ માનવામાં આવે છે. મત્સ્ય, શખ, સર્પ, વરાહ, વાંસ, મેઘ, શુક્તિ(છીપ), એ મોતીની ઉત્પત્તિનાં સ્થાન છે એમ શુક્રાચાર્ય કહે છે. પરન્તુ શુક્તિમાં અધિક પેદા થાય છે. છીપમાં પણ ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ ભેદ હોવાથી મોતીના પણ ઉત્તમ આદિ ભેદ છે.

કટલેક ટેકાણે બનાવટી મોતી પણ બનાવે છે. માટે—

तत्संदेहविनाशार्थं मौक्तिकं सुपरीक्षयेत् ।

उत्पणे सलवणस्नेहे जले निर्युषितं हि तत् ॥ शु. नी. अ. ४ श्लो. १७६ ॥

व्रीहिभिर्मर्दितं नेयाद्वैवर्ण्यं तदकृत्रिमम् । ॥ १७७ ॥

અર્થ.—બનાવટી મોતીના સંદેહની નિવૃત્તિ કરવાને માટે મોતીની પરીક્ષા કરવી જોઇએ. તેને મીઠું અને તેલથી યુક્ત ગરમ પાણીમાં આખી રાત્રિ(નિશિ) રાખીને પછી ચોખા વડે મર્દન કરવાથી જેનો રંગ બદલાય નહીં અર્થાત્ જે મલિન ન થાય તે મોતી અસલ છે એમ સમજવું.

જે મોતી શુક્તિમાં પેદા થાય છે તેની કાન્તિ શ્રેષ્ઠ અને ખીજની મધ્યમ હોય છે.

અહીં સુધી મોતી સખન્ધી વિચાર કર્યો, હવે મણિ સખન્ધમાં વિચાર કરીએ છીએ. મણિનાં ઉત્પત્તિ સ્થાન ત્રણ છે, તેથી તે કોટ, મૌલેયક તથા પારસમુદ્રક એમ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. મલય દેશની સમીપ કોટિ નામનું સ્થાન છે. ત્યાં ઉત્પન્ન થતો મણિ કોટ કહેવાય છે. અને મલય દેશના એક ભાગમાં કણ્ણીવન નામની પર્વતમાલા છે ત્યાં ઉત્પન્ન થતો મણિ મૌલેયક કહેવાય છે. અને સમુદ્રની પાર સિંહલદ્વીપ(સિલોન)માં ઉત્પન્ન થતો પારસમુદ્રક કહેવાય છે.

મણિઓમાં પાંચ પ્રકારના માણિક્ય સમઝવામાં આવે છે. ૧. સૌગન્ધિક, ૨. પદ્મરાગ, ૩. અનવદ્યરાગ, ૪. પારિગ્ગતપુષ્પક, અને ૫. બાલસૂર્યક એ પાંચ તેનાં નામ છે. સૌગન્ધિક નામનું માણિક્ય કમલના જેવા રંગવાળું હોય છે. કમલ સાધારણ રીતે સાયંકાળે સમયે ખીલે છે. તેનો રંગ નીલો રંગ બજેલો લાલ હોય છે. પદ્મરાગ (પદ્મની સમાન રંગવાળું) અનવદ્યરાગ-કેસરને અનવદ્ય કહે છે માટે કેસરના રંગવાળું. પારિગ્ગતપુષ્પક એટલે પારિગ્ગત પુષ્પના જેવા રંગવાળું. બાલસૂર્યક ઉદય પામેલા સૂર્યના જેવા અરુણ રંગવાળું. એ પાંચ ભેદ માણિક્યના છે. વૈદ્ય જ્ઞાનિનો મણિ આઠ પ્રકારનો હોય છે. ઉત્પલવર્ણ(લાલ કમલના રંગવાળો). શિરીષપુષ્પક શિરીશના ફુલના રંગવાળો. ઉદ્ગવર્ણ-જલના સમાન સ્વરસ રંગવાળો. વશરાગ વાસના પત્તાના જેવા રંગવાળો, શુક્રપત્રવર્ણ-ગોપટની પાંખના જેવા રંગવાળો. પુષ્પરાગ-હળદ્રના જેવા પીળા રંગવાળો રંગને ગોમૂતક ગોમૂતના જેવા રંગનો ગોમેદક-ગોરોચનાના સમાન રંગનો એ આઠ ભેદ વૈદ્ય જ્ઞાનિના મણિનાં છે.

અને ઇન્દ્રનીલ મણિ પણ આઠ પ્રકારનો હોય છે. ૧. નીલાવલીયરંગ સફેદ હોવા છતાં પણ જે મણિમાં નીલ રંગની ધારાઓ હોય. ૨. ઇન્દ્રનીલ-મોરના પીછાની માફક નીલા રંગવાળો.

૩. કલાયુષ્પકમટગ-વટાણાના છોડના ફુલના જેવા ગંગાજો મહાનીલ-મોગના જેવા પેગ કાગા રગનો. ૫. જામ્બવાત-ગણુના સમાન રગનો. ૬ જમ્બૂત્રલ-મેઘ સમાન વર્ણનો. ૭. નન્દક-અદરથી સફેદ અને મહારથી નીલ અને ૮ સ્નાનમધ્ય-જેમથી જનપ્રસાદની સમાન કિરણો નિકળે છે તે આ આઠ ભેદ નીલમણિના છે.

સ્ફટિક(મિલેગ) જાતિના મણિ ચાર પ્રકારના હોય છે ૧ શુદ્ધ સ્ફટિક-અત્યંત શુકન વર્ણનો. ૨ મૂલાટવર્ણ-જેમથી માખણ કાઢી લેવામા આવ્યું છે તેવું દહી અર્થાત્ છારાના રંગ જવો. ૩ શીતવૃષ્ટિ-ચન્દ્રાન્ત-ચન્દ્રમાના કિરણોના સ્પર્શથી પીગમી જતો અને ૪ સૂર્યાન્ત-સૂર્યાના કિરણોનો સ્પર્શ થતા અગ્નિ લાગનાર મણિ એ આઠ ભેદ સ્ફટિક મણિના છે.

અહીં સુધી મણિના ભેદોનું નિરૂપણ કર્યું હવે મણિના ગુણોનું જ્ઞાન કરીએ છીએ. ૭ ખુણાવાળો, આઠ ખુણાવાળો, ગોળાકાર, પેગ ગંગવાળો અથવા મૃદુ વચ્ચેના જેની ગનાત જૂથણ આદિમા લાવવાને યોગ્ય હોય, નિર્મલ ચીકણો, ભારે દીપ્તિવાળો વચ્ચેના જે વચ્ચળ પ્રભાવાળો, તથા જે પોતાની પ્રભાવી પામે ગળેલી વસ્તુને પ્રભાચુક્ર અથવા પ્રકાશિત કરે એ ૧૧ પ્રકારના ગુણ મણિઓમા માનવામા આવે છે.

નીચે લખેલા આઠ પ્રકારના દોષ પણ મણિમા હોય છે દલકા ગંગાજો, દલકી કાન્તિવાળો ખગખરી (જેના ઉપર નાના નાના દાણા દાણા ઉઠેલા હોય), જેમા નાના છેદ હોય, જે કાપેલો હોય, અયોગ્ય સ્થાનમા જેને છેદ હોય, તથા જેમા ભિન્ન પ્રકારની રેખાઓ હોય- એ સાત પ્રકારના દોષ મણિઓમા હોય છે.

આ મણિઓમા ખીજી ૧૮ અવાન્તર જાતિઓ છે, ૧. વિમલક (સફેદ અને લીલા રંગથી મિશ્રિત), ૨. સરયક (નીલ), ૩ અગ-જન મૂલક(નીલો અને કાળો મિશ્રિત), ૪. પિત્તક (ગાયના પિત્તાની સમાન ગંગવાળો), ૫ સુવલક(સફેદ), ૬ લોહિતાક્ષ(બાજુ ઉપર લાલ રંગવાળો અને વચ્ચે કાળો), ૭ મૃગારમક(સફેદ અને કાળો મળેલો), કોઈ કોઈ જગાએ લોહિતાક્ષને લોહિતક, અને મૃગારમકને અમૃતાશુક પણ કહ્યો છે લોહિતકનો અર્થ લાલ, અને અમૃતાશુકનો અર્થ જરદી અને સફેદ, ૮. જ્યોતિર્મક (સફેદ લાલ મળેલો), ૯. મેલેયક (હિંગલોકની સમાન રંગવાળો), ૧૦ અહિજનક(શીકા ગંગવાળો), ૧૧, કૂપર્ણ (પુરહગ જેના ઉપર નાની છુદ ઉઠેલી હોય છે), ૧૨. પ્રતિકૂર્ણ (જેના ઉપર ધામા લાગેલા હોય છે), ૧૩ સુગન્ધિકૂર્ણ(મુગાની સમાન રંગવાળો), ૧૪ ક્ષીરપદ(દૂધના સમાન વર્ણવાળો), ૧૫ શુક્તિચૂર્ણક (ચિત્રિત-જેમા અનેક રંગ મળેલા હોય છે), ૧૬. શિલા પ્રવાલક(મુગાના જેવા રંગવાળો) ૧૭ પુલક (જે વચ્ચે કાળો હોય છે), ૧૮. શુક્રપુલક(જે વચ્ચે સફેદ હોય છે) આ મણિના ૧૮ અવાન્તર ભેદ છે. શિલા પ્રવાલક અને સુગન્ધિકૂર્ણ બનેનો રંગ એક જેવો હોય છે, છતાં સુગન્ધિકૂર્ણની ઉપર કોઈક છુદ હોવાનો સંભવ છે. અને આનાથી અતિરિક્ત જે ખીજી મણિ છે તેને કાયમણિ કહે છે અર્થાત્ કાયની સમાન અધમ જાણવા.

વજ્રમણિનિરૂપણ

હવે વજ્રમણિ અર્થાત્ હીરાનું નિરૂપણ કરીએ છીએ ૧. સભારાષ્ટ્રક(વિદર્ભ-વરાહ દેશમા ઉત્પન્ન થતો), ૨ મધ્ય રાષ્ટ્રક (કાશલ દેશમા ઉત્પન્ન થતો), ૩. કાસ્તીર રાષ્ટ્રમા પેદા થતો), (કોઈ જગાએ કાસ્તીર રાષ્ટ્રકને બદલે કાસ્તીર રાષ્ટ્રક પાઠ છે પરંતુ અર્થ તો એવજ છે), ૪ શ્રીકટનક(શ્રીકટન નામના પર્વતમા થતો), ૫ મણિમન્ત્રક(ઉત્તર બાજુએ આવેલા મણિમન્ત્રક નામના પર્વત ઉપર ઉત્પન્ન થતો), ૬ ઇન્દ્ર વાનક(કલિંગ દેશમા ઉત્પન્ન થતો)

આ છ સ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થવાને કારણે હીરા છ પ્રકારનો બનેલો. ખાણ અથવા કોઈ વિશેષ જલપ્રવાહ અને હાથીદાંતની જડ-એ હીરાની ઉત્પત્તિ સ્થાન સમજવું જોઈએ. ખાણ અને જલ પ્રવાહથી અતિરિક્ત કોઈ ઠેકાણે હીરા પેદા થતો હોય તો તેનું નામ પ્રકીર્ણક છે.

હવે હીરાના રંગ બતાવીએ છીએ. ૧. માર્ગરાક્ષક(ખિલાડીના નેત્ર સમાન), ૨. શિરીષ પુષ્પક (શિરીશના પુષ્પ સમાન), ૩. ગોમૂત્રક(ગોમુત્ર સમાન), ૪. ગોમેદક(ગોરાચનાની સમાન), ૫. શુદ્ધ સ્ફટિક (અત્યંત શ્વેત વર્ણુ સ્ફટિકની સમાન), ૬. મુલાદિ પુષ્પક વર્ણુ (મુલાદિના પુષ્પની સમાન) વળી મણિઓના બતાવેલા રંગોમાંથી કોઈ રંગની સમાન રંગવાળા પણ હીરા હોય છે. આ હીરાના રંગ કલા.

મોટા તથા ચીકણા, ભારે, ચોટને સહન કરનાર, બરાબર ખુણાવાળા, તથા પાણીથી ભરેલા પીતળના વાસણમાં હીરાને નાંખીને તે વાસણને હલાવવામાં આવે તો વાસણમાં રેખા ઉત્પન્ન કરનાર-એ પ્રકારના હીરા સર્વથી ઉત્તમ છે.

જે રત્નની શાસ્ત્રોક્ત કાન્તિ અને વર્ણુ હોય તથા દોષથી રહિત હોય તે રત્ન લક્ષ્મી, પુષ્ટિ, કીર્તિ, શ્રુતિ, આદિ ઉત્પન્ન કરે છે. વળી -

ન ધારયેત્પુત્રકામા નારી વત્રં કદાચન ॥ શુ૦ ની૦ અ૦ ૪ શ્લો૦ ૧૬૭ ॥

અર્થ:- જેને પુત્રની કામના હોય તે સ્ત્રી વજ્ર(હીરા)ને કદાપિ ધારણુ ન કરે.

બહુ દિવસ સુખ ધારણુ કરેલું મોતી તથા મુંગા (પ્રવાહ) હીન થઇ જાય છે અર્થાત્ વૃદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તે હલકું થઇ જાય છે. મુંગા અને મોતીથી અન્ય સર્વ રત્ન વૃદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત થતાં નથી.

રેડીઆની ત્રાક જેના ઉપર સૂતર લપેટાય છે અને જે ફરતી રહે છે તેની પેઠે ફરતો રહેતો અને ચમકદાર હીરા પ્રશસ્ત ઉત્તમ સમજવામાં આવે છે. નષ્ટકોણુ અર્થાત્ શિખરરહિત (ખુણા રહિત) તથા તીક્ષ્ણ ખુણા રહિત તથા એક બાણુ વધારે વળેલો ખુણાવાળો હીરા અપ્રશસ્ત અર્થાત્ દૂષિત સમજાય છે.

પ્રવાલનિરૂપણ.

હવે પ્રવાલનું નિરૂપણ કરીએ છીએ. પ્રવાલનાં ઉત્પત્તિ સ્થાન બે છે. તેથી પ્રવાલ (મુંગા) બે પ્રકારનાં સમજવાં જોઈએ. ૧. આલકન્દક-આલક નામના મ્લેચ્છ દેશોમાં સમુદ્રના કિનારે એક સ્થાન છે ત્યાં ઉત્પન્ન થતાં, અને ૨. વૈપર્ણિક-યુનાન દેશની સમીપ વિવર્ણુ નામના સમુદ્રનો એક ભાગ છે, ત્યાં ઉત્પન્ન થતાં, લાલ તથા પગની સમાન-એ બે પ્રકારના પ્રવાલના રંગ હોય છે. તે કીડાએ ખાધેલાં ન હોવાં જોઈએ, તથા વચમાં મોટા અથવા ઉઠેલાં ન હોવાં જોઈએ. અર્થાત્ એ બે પ્રકારના દોષોથી રહિત હોવાં જોઈએ.

હવે રત્નના કેટલાક ગુણ કહીએ છીએ.

રવેઃ પ્રિયં રક્તવર્ણં માણિક્યં ત્વિન્દ્રગોપરુક્ ॥

રક્તપીતસિતશ્યામચ્છનિર્મુક્તા પ્રિયા વિધોઃ ॥ શુ૦ ની૦ અ૦ ૪ શ્લો. ૫૭ ॥

અર્થ:-લાલ વર્ણુનું અને ઇન્દ્રગોપ સમાન જેની કાન્તિ (રુચ્)હોય એવું માણિક્ય સૂર્યને પ્રિય છે. લાલ, પીળું, સફેદ, શ્યામ, કાન્તિ (છવિ)વાળું મોતી ચન્દ્રમા (વિધુ)ને પ્રિય છે.

સપીતરક્તરુમ્ભૌમપ્રિયં વિદુમ્મુત્તમમ્ ॥

મયૂરવાસપવામા પાચિર્વૃધ્વહિતા હરિત્ ॥

અર્થ:—પીળા રંગ સહિત લાલ વર્ણુનું ઉત્તમ પ્રવાલ (વિદ્રુમ) મંગલને પ્રિય છે. અને મોર અથવા આસની પાંખોની સમાન લીલા (હરિત્) રંગની પાંચી બુધને પ્રિય છે.

સ્વર્ણચ્છવિઃ પુષ્પરાગઃ પીતવર્ણો ગુરુપ્રિયઃ ।

અત્યન્તવિશદં તારકામં કવેઃ પ્રિયમ્ ॥ ૫૯ ॥

અર્થ:—સુવર્ણની સમાન જેની કાન્તિ હોય એવો પોખરાજ (હીરા) ગુરુને પ્રિય છે. અને તારાની સમાન જેની અત્યન્ત સ્વચ્છ કાન્તિ હોય એવો વજ્ર (હીરા) શુક્રને પ્રિય છે.

હિતઃ શનેરિન્દ્રનીલો હસિતો ઘનમેઘરુક્ ।

ગોમેદઃ પ્રિયકૃદ્રાહોરૈપત્વીતારુણપ્રભઃ ॥ ૬૦ ॥

અર્થ:—સજ્જલ મેઘની સમાન જેની કાન્તિ હોય એવો કૃષ્ણ-ઇન્દ્રનીલ મણિ શનિને પ્રિય છે. અને કિંચિત્ પીળો લાલ કાન્તિવાળો ગોમેદ રાહુને પ્રિય છે.

ઓત્વક્ષમાશ્વલત્તન્તુ વૈદ્યં કેતુપ્રીતિકૃત્ ।

રત્નશ્રેષ્ઠતરં વર્જં નીચં ગોમેદવિદ્રુમમ્ ॥ ૬૧ ॥

અર્થ:—બિલાડી (ઓત્તુ)ના નેત્ર સમાન કાન્તિવાળું અને જેમાં ઝલકતી ઢકીર (લીટી) હોય તેવું વૈદ્યં કેતુને પ્રિય છે. અને રત્નોમાં શ્રેષ્ઠ વજ્ર(હીરા) છે, અને ગોમેદ અને પ્રવાલ (વિદ્રુમ) એ બંને નીચ છે. સર્પનો મણિ રત્નોમાં શ્રેષ્ઠ છે. તેવો કાન્તિવાળો મણિ મળવો દુર્લભ છે.

ઇતિ રત્નપરીક્ષા અ. ૬ સર્ગ ૨૦ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬. સર્ગ ૨૧.

ચન્દનાદિપરીક્ષા.

રત્નપરીક્ષાનું નિરૂપણ કરીને હવે ચન્દનાદિ સાર પદાર્થોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

ચન્દનનાં સાતન આદિ ૧૬ ઉત્પત્તિસ્થાન છે. તેના લાલ આદિ નવ રંગ અને ભૂમિગન્ધ આદિ ૬ પ્રકારની તેની ગન્ધ હોય છે. અને તેના ગુણ અગિયાર છે. તે સર્વ વાતોનું યથાક્રમ નિરૂપણ કરીએ છીએ.

સાતન દેશમાં ઉત્પન્ન થતું ચન્દન લાલ રંગનું તથા ભૂમિના જેવી ગંધવાળું હોય છે. દોરી ભૂમિ ઉપર પ્રથમ જલ છાંટતાં જેવી ગંધ આવે છે તેમી સમાન તેની ગંધ હોય છે. ગોશીર્ષ દેશમાં ઉત્પન્ન થતું ચન્દન કંઈકે કાળું તથા લાલ મળેલા રંગનું હોય છે, અને તેનો ગન્ધ માછલીની ગંધ જેવો હોય છે. ભદ્રસ્વામીએ મત્સ્યગંધનો અર્થ લાલ કરમદાના ગન્ધના જેવો ગંધ લખ્યો છે.

હરિ નામના દેશમાં ઉત્પન્ન થતું હરિચન્દન પોપટની પાંખ સમાન લીલા રંગનું, કરીના ગન્ધ સમાન ગન્ધવાળું હોય છે. અને તૃણસા નામની નદીને કિનારે થતું ચન્દન પણ હરિચન્દનની સમાન જ હોય છે.

ગ્રામિર પ્રદેશમા યતુ ચન્દન તાપ રગતુ નાપવા નાન અને નળો મળેલા રગતુ હોય કે તેનો ગન્ધ બકગતા પેસાન જેવો હોય છે

દેવસલા નામના ધ્યાનમા ઉત્પન્ન થતુ ચન્દન લાવ રગતુ અને પદ્મ જેવી ગન્ધવાળુ હોય છે જાવા દેશમા ઉત્પન્ન થતુ (જાવક) ચન્દન પણ લાવ રગતુ અને પદ્મના સમાન ગન્ધવાળુ હોય છે જોગ દેશમાતુ ચન્દન લાવ રગતુ અથવા નાન અને કાળો મળેલા રગવાળુ અને તેનો ગન્ધ પદ્મની સમાન જ હોય છે તુરૂપ દેગતુ ચન્દન પણ જોગ દેશના ચન્દનની સમાન ચીકણુ હોય છે અને સર્વ રીતે સમાન હોય છે મયયા નામના દેગતુ ચન્દન (નાલેયકમ્) કષ્ઠક પીળા અને લાવ મળેલા રગતુ હોય છે તેનો ગન્ધ પણ પદ્મની સમાન સમજવો

દુચન્દન નાગ રગતુ તથા ગોમૂતના સમાન ગન્ધવાળુ હોય કે કાવપર્વત દેશમા ઉત્પન્ન થતું ચન્દન રૂક્ષ અર્થાત્ ક્ષુદ્ર (ખરખગ) તથા અગરની સમાન કાળુ અથવા લાવ અને નાળો મળેલુ હોય છે તેનો પણ ગન્ધ ગોમૂતની સમાન હોય છે કાશઢાગ પર્વતના દેશમાં થતુ ચન્દન કાળુ અથવા કામગચીતરૂ હોય છે રાતોદ્ગ દેશમા થતુ ચન્દન પદ્મની સમાન રગતુ અથવા કાળુ અને મિનિવ હોય કે નાગપર્વતના પ્રદેશમા થતુ ચન્દન રૂક્ષ અને જલમા પથગતી સેનાલ અથવા ઝાઝના પુષ્પ સમાન ગરાળુ હોય છે રાક્ય દેશમા ઉત્પન્ન થતા ચન્દનથી લાઈને અહી સુધી કહેવા ચન્દન સર્વ ગોમૂતની સમાન ગન્ધવાળા હોય કે એમ સમજવુ

ચન્દન હલકુ, ચીમણુ, બહુ દિવસે સૂખતેવુ, પૂતની પેડેદેહને ચોટે તેવુ, મનોહર ગન્ધવાળુ, ત્વચાની અદર પ્રવેશ કરીને સુખ દેનાર, ફાટેલા જેવુ ન દેખાય તેવુ, શરીરને લગાડતા જેના વર્ણુ અથવા ગન્ધમા ગ્રાધિયુ જાતનો વિકાર ન થાય તેવુ, ગરમીને સહન કરનાર અર્થાત્ દેહ ઉપર લેપ કરનાથી દેહની ગરમીને શાન્ત કરનાર, સતાપને હરનાર, તથા સ્પર્શ કરતા અત્યન્ત સુખકર પ્રતીત થતુ હોય તેવુ-એ અગીઆર ચન્દનના ગુણુ છે

હવે અગરતુ નિરૂપણુ કરીએ છીએ

જોગક નામનુ અગર ત્રણુ જાતનુ હાય છે ૧ કાળુ, ૨ કામગચીતરૂ (જેમા સફેદ અને કાળા રગની રેખાઓ હોય), તથા જેમા કાળી તથા નફેદ છુદ પડી હોય અર્થાત્ સફેદ અને નાળા ગ્રાધ યુક્ત હોય તેવી રીતે દોગાક નામનુ અગર નાળુ હોય છે આ બને જોગક અને દોગ -આશામ દેશમા ઉત્પન્ન થાય છે. અમુદ્રપાગના મિહવદ્વીપ આદિમા ઉત્પન્ન થતુ અગર ચિત્ર રૂપતુ હોય છે તેનો ગન્ધ ખચ અને નરી ચમેલી સમાન હોય કે ભારે, ચીમણુ, મનોહર ગન્ધવાળુ, દૂર સુધી ફેરનારી ગન્ધયુક્ત, અગ્નિને અહન કરનાર, જેના ધુમાડાવી વ્યાપ્તતા ઉત્પન્ન થતી નથી એવુ, અને જેને બાળતા પહેલા તેમ પછી એક સગમી ગન્ધ નિકળતી, તથા વસ્ત્રાદિ આથે સ્પર્શ થતા પણ જેનો ગન્ધ તેવોજ મન્યો સદ્વો-એ અગરના ગુણુ છે

અશોકામ (આશામ)મા થતુ તત્ત્વપર્ણિત નામનું અગર માસની સમાન વર્ણુવાળુ તથા પદ્મની સમાન ગન્ધવાળુ હોય કે જોગ નામના આશામના એક અનાન્તર પ્રદેશમા ઉત્પન્ન થતુ તત્ત્વપર્ણિ લાવ તથા પીળો મળેલા રગવાળુ હોય છે, અને તેનો ગન્ધ મય સમાન અથવા ગોમૂત સમાન હોય છે

ગ્રામિર પ્રદેશમા થતુ તત્ત્વપર્ણિત નીકણુ તથા ગોમૂતની સમાન ગન્ધવાળુ હોય કે આશામના મુવર્ણુકુપ્પડ નામના ધ્યાનમા થતુ મૈત્તપર્ણિત કષ્ઠક લાવ તથા પીળા મળેલા

રંગનું હોય છે, અને તેનો ગન્ધ માતૃગ ગ અર્થાત્ એ-મતના નીલુ(ખીજેર) સમાન હોય છે, પૂર્ણ દ્રિપમા થતું તેવપર્ણિક પદ્ધતી અમાન અવસા માખણની સમાન ગન્ધવાળું હોય છે ભદ્રશ્રય નામનું એક પ્રકારનું ચન્દન એ પ્રાચીન હોય છે ૧ પાગ્વૌહિત્યક, અને ૨ આન્તરવત્ય આશામ પ્રાતના લોહિત્ય નામના નદની પાત્ર થતું પાગ્વૌહિત્યક કહેવાય છે તેનો રંગ ચમેલીના પુષ્પની સમાન હોય છે બીજા આન્તરવત્ય પણ આશામના અનાન્તર દેશની નદીના તટ ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે તથા તેનો રંગ ખસના રંગ જેવો હોય છે આ બંનેનોએ ગન્ધ કૂટ(ઉપલેટની સમાન હોય છે

પીળા ચન્દનને અને દારૂ હલદીને કાલેયક કહે છે તે માર્જુબૂમિ નામના સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને પીળું અને ચીઝા હોય છે હિમાલય ઉપર થતું કાલેયક લાન અને પીળા મલેલા રંગનું હોય છે તૈલપર્ણિક, ભદ્રશ્રીય, અને કાલેયક-એ ત્રણનો ગુણ નીચે લખ્યા મુજબ છે તેમને ધનતા તથા પાણીમાં ઉકાળતા તથા અગ્નિમાં બાળતા ગન્ધમાં કોઈ પ્રકારનો વિચાર થતો નથી, તથા બીજા કોઈ વસ્તુમાં મેળનતા તથા બહુ વાર સુધી રાખી મૂક્યા છતાં પણ તેની ગન્ધ આદિમાં કોઈ તરેહનો ભેદ પડતો નથી વળી તેથી બીજા ચન્દનોના તથા અગરના જે ગુણ બતાવ્યા છે તે પણ તેમના સમજવા

કસ્તૂરીનિરૂપણ

હવે કસ્તૂરી સબન્ધી વિચાર કરવામાં આવે છે

કપિલા પિંગ્લા કૃષ્ણા કસ્તૂરી ત્રિવિધા ક્રમાત્ ।

નેપાલેડપિ ચ કાશ્મીરે કામરૂપે ચ જાયતે ॥ રાજ નિ ચન્દ. વ. ૩ શ્લો. ૪૮ ॥

અર્થ —કપિલા (brown) અર્થાત્ ભુરા રંગની. તથા પિંગલ (reddish brown, tawny) અને કૃષ્ણા-કૃષ્ણા રંગની-એમ ત્રણ પ્રકારની કસ્તૂરી હોય છે તે ત્રણે ક્રમે નેપાલમાં કપિલા, કાશ્મીરમાં પિંગલા, અને કામરૂપ દેશમાં કૃષ્ણા કસ્તૂરી થાય છે.

કામરૂપોદ્ભવા શ્રેષ્ઠા નૈપાલી મધ્યમા ભવેત્ ।

કાશ્મીરદેશસમૂતા કસ્તૂરી હ્રદ્યમા ભવેત્ ॥ આ. પ્ર. કર્પૂ. ૧. શ્લો. ૬૭ ॥

અર્થ —કામરૂપ(કામરૂ) દેશમાં ઉત્પન્ન થતી કસ્તૂરી શ્રેષ્ઠ છે, નેપાલ દેશમાં થતી મધ્યમ છે, અને કાશ્મીરમાં થતી અધમ છે

કસ્તૂરી પાચ પ્રકારની થાય છે-૧ કંગિડા, ૨ તિનમ, ૩ કુનિત્યા, ૪ પિપ્પડા, અને ૫ નાચિન

ચૂળાકૃતિસ્તુ ગરિકા તિલકા તિલામા

કોલિત્થવીજસદૃશા ચ કુલત્વકા ચ ।

સ્થૂલા તત ક્રિયદિદ ક્રિષ્ણ પિપ્પડાકાલ્યા

તમ્વાથ કિંચિદધિકા યદિ નાચિકાલ્યા ॥

રા૦ નિ૦

અર્થ —ચૂર્ણ નમાન કસ્તૂરી અગિ ૧, તથા ૧૧ સદૃશ તિનમ તથા કુલત્થીના બીજ નમાન કુનિત્યા અને તેના સ્વતા કદમ ચૂર્ણ પિપ્પડા નામની કસ્તૂરી થાય છે અને પિપ્પડાથી ૧૮૦ અધિક સ્થૂળ નાચિન નામની કસ્તૂરી હોય છે

કસ્તૂરીપરીક્ષા નીચે પ્રમાણે —

સ્વાદે તિષ્ઠતા પિઞ્જરા કેતકીનાં મધ ધત્તે લાઘવં તોલનેન ।

યાઽમ્બુ ન્યસ્તા નૈવ વૈવર્ણ્યમીયાત્ કસ્તૂરી સા રાજભોગ્યા પ્રશસ્તા ॥ રાજ૦ નિ૦
અર્થ — સ્વાદમા કડવી, તથા પીતવર્ણુ, તથા ક્ષતકીના કુવની સમાન મુગન્ધવાળી, અને તોલમા હલકી, અને પાણીમા નાખતા જેનો રંગ બદનાય નહીં તે કસ્તૂરી ગમનઓતે સેવન કરવા યોગ્ય છે. વળી—

યા ગન્ધં કેતકીના હરતિ પરિમલૈર્વર્ણત પિઞ્જરાભા

સ્વાદે તિષ્ઠતા કટુર્વા લઘુરથ તુલિતા મર્દિતા ચિક્ષણા સ્યાત્ ।

દાહં યા નૈતિ વઘૌ ચિમિચિમિ કુરુતે ચર્મગન્ધા હ્રુતાશે

સા કસ્તૂરી પ્રશસ્તાં વરમૃગતનુજા રાજતે રાજભોગ્યા ॥ રાજ૦ નિ૦

અર્થ — જે કસ્તૂરી કેતકીના કુવ સદૃશ ગન્ધવાળી હોય, તથા, પિન્જર વર્ણુ (પીળો અને લાલ રંગ મળીને થયેલા રંગ) ની હોય, સ્વાદમા કડવી તથા તિખી હોય, તોલમા હલકી હોય, મનસતા સ્વીકૃષ્ટી લાગે, તથા અગ્નિમા નાખતા બળે નહીં, પરંતુ બહુ કાળ સુધી ચિમ ચિમ અવાજ કરતી હોય, અને બળતા ચામડાના જેવો જેનો ગન્ધ આવતો હોય તેવી ઉત્તમ મૃગના શરીરમાથી ઉત્પન્ન થનારી કસ્તૂરી રાગઓતે ભોગવવા યોગ્ય છે.

વાલે જરાંત ચ હરિણે ક્ષીણે રોગિણિ ચ મન્દગન્ધયુતા ।

કામાતુરે ચ તત્ત્વે કસ્તૂરી વહલપરિમલા ભવતિ ॥ રાજ૦ નિ૦

અર્થ — બાલક, વૃદ્ધ, ક્ષીણ અને રોગી મૃગની કસ્તૂરી મન્દ ગન્ધવાળી હોય છે, કામાતુર અને તરણ મૃગની કસ્તૂરી અત્યન્ત મુગન્ધવાળી હોય છે

યા સ્નિગ્ધા ધૂમગન્ધા વદતિ નિહિતા પીતતાં યા વસોન્ત-

નિઃશેષ યા નિવિષ્ટા ભવતિ હ્રુતવહે મસ્મમાદેવ સઘ ।

યા ચ ન્યસ્તા તુલાયાં કલયતિ ગુરુતાં મર્દિતા રૂક્ષણં ચ

જ્ઞેષા કસ્તૂરિક્ષેપં સ્વલઘુતમતિમિ કૃત્રિમા નૈવ સેવ્યા ॥ રાજ૦ નિ૦

અર્થ — જે કસ્તૂરી સ્પર્શ કરતા સ્વીકૃષ્ટી લાગે, અને ધુમાડા જેવો જેનો ગન્ધ હોય, તથા વસ્ત્રમા ગમનાવી (વસોન્ત) વસ્ત્રનો રંગ પીળો થઈ જતો હોય, અને અગ્નિમા નાખતા જ બળમ યઈ જતી હોય, અને તોલમા વજનમા ભારે હોય અર્થાત્ થોડી આવે, અને તેને મમગતા કષી (લુખી) યઈ જતી હોય તે કસ્તૂરી ખવ પુરોગોએ બનાવેલી હુદ્ધ મનાવટી તાલની અને તનુ સેવન કરવું નહીં હુદ્ધ કસ્તૂરીના વચ્ચે નીચે પ્રમાણે —

કરતલજલમધ્યે સ્થાપનીયા મદદ્ગ્નિઃ

પુનરપિ તદ્વસ્થ ચિન્તનીયં મુહૂર્તમ્ ।

યદિ ભવતિ ચ રક્તં તજ્જલં પીતવર્ણં

ન ભવતિ મૃગનામિઃ કૃત્રિમોઽય વિકારઃ ॥

અર્થ — હથેલીમા જલ ગખીને તેમા એક મુહૂર્ત સુધી કસ્તૂરીને ગખી બે તે જન લાલ કે પીળુ પડી જન તો તે કસ્તૂરી અસન અર્થાત્ મુગની નાલિમાથી ઉત્પન્ન થયેલી નથી એમ જાણુ, અર્થાત્ તે કાષ્ઠ-દુનિમ વિખર એવે નાવની છે એમ સમજવું (આ શ્લોકો- ગાલિગ્રામ નિરદુમાથી અહી લીધો છે)

ઈતિ ચન્દનાદિ પરીક્ષા અ૦ ૬ સર્ગ ૨૧ સમાપ્ત

અધ્યાય ૬. સર્ગ ૨૨.

ચર્માદિનિરૂપણ.

હવે ચન્દનાદિથી ઉત્પન્નતા(હલવા) પદાર્થોનું નિરૂપણ કરવામા આવે છે તેમા પ્રથમ ચામડુ છે ચામડુ પદર જાતનું તોય છે તેમાના બે ભેદ નીચે મુજબ છે કાન્તનાવ દેશમા ઉત્પન્ન થતુ ચામડુ કાન્તનાવક નામથી જ્ઞાપ્ય છે તેય દેશમા ઉત્પન્ન થતા ચામડાને પ્રયત્ન કહે છે એ બને પ્રકારનું ચામડ હિમાલયમા બને છે તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે આ બને દેશ હિમાલયમા છે નાન્તનાર ચામડુ મોરની ગરદન સમાન જાન્તિવાળુ હોય છે અને બીજુ ત્રૈય- નીલો અને પીળો રંગ મળેલો તથા સફેદ રંગની રેખાવાળુ અથવા છુદો વડે ચિત્ર હોય છે આ બને પ્રકારનું ચામડુ આર આગળના વિસ્તારવાળુ હોય છે હિમાલયમા મ્હેચ્છાના બાર ગ્રામ પ્રસિદ્ધ છે તેમા ઉત્પન્ન થતુ ચામડુ મિસી અને મહામિસી નામથી કહેવાય છે એ બનેમાથી જેનુ રૂપ બહુ રંગો મળેલા હોવાથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થતુ ન હોય તથા રોમવાળુ તથા કાચરનીતક હોય તે ચિત્રી જ્ઞાપ્ય છે કઠોર તથા પ્રાય સફેદ રંગનું ચામડુ મહામિસી જ્ઞાપ્ય છે એ બનેનો વિસ્તાર ૧૨ આગળ માન્યો છે હિમાલયના આરોહ નામના સ્થાનમા બંતનું ચામડુ પાચ પ્રકારનું હોય છે સ્યામિકા, કાલિંગ, કદલી, ચન્દ્રોત્તર તથા શાકુલા સન્ધ્યા સમયે પશ્ચિમ દિશામા જે કપિન રંગ દેખાય છે તેવા તથા છુદો ૧૩ કાચરનીતર દેખાતા રંગવાળુ ચામડુ સ્યામિકા કહેવાય છે ગાવિગ નામનું ચામડુ પણ કપિલ રંગનું અથવા કણ્ઠતગ્ના રંગ જેવું હોય છે આ બને પ્રકારનું ચામડુ આડ આગળ વિસ્તારનું મનાય છે કદલી નામનું ચામડુ કઠોર ખુરદરા હોય છે તેની લામાઈ એક હાથ માનવામા આવે છે તે કદલી નામનું ચામડુ બે ચન્દ્રની સામાન છુદોવાળુ હોય તો તેને ચન્દ્રોત્તરા કહે છે આ બનેનો રંગ ગાવિકાની સમાન જ સમજવો, કદલીથી નણુ ગણુ મોટું અર્થાત્ ત્રણ હાથનું શાકુલા નામનું ચામડુ છે તે લાલ ધાબાયુક્ત હોય છે, અને તેમા સ્વભાવથી કષ્ઠક ગાંઠ જેવું હોય છે હિમાલયના બાહ્ય નામના પ્રદેશમા નણુ પ્રકારનું ચામડુ થાય છે મામૂર, ચીનમી અને સામૂલી છત્રીસ આગળ પરિમાણવાળુ તથા અઠ જન સમાન કાળુ ચામડુ સામૂર કહેવાય છે લાલ, કાળો અથવા પીળો મળેલા રંગનું ચામડુ ચીનસી કહેવાય છે ઘઉંના રંગનું ચામડુ સામૂલી કહેવાય છે આ બનેનું પરિમાણ સામૂરની સમાન ૩૬ આગળ જ સમજવું બેઠએ ઉદ્ર નામના પ્રાણીની ખાન ત્રણ પ્રકારની હોય છે સાતિના, નનતૂલા, અને વૃત્તપુન્ડા એમાથી સાતિનાની ખાન કાળા રંગની હોય છે નનતૂલાની ખાલ નરસયના વાળની સમાન સફેદ રંગની હોય છે તથા વૃત્તપુન્ડા નામની ખાલ કપિન(લાલ અને પીળો મળીને થયેલી-brown) રંગની હોય છે ચામડામા જે નરમ, ચીકણુ, તથા અધિક વાગવાળુ ચામડુ હોય તે ઉત્તમ માનવામા આવે છે

ઈતિ ચર્માનિરૂપણ અ ૬ સર્ગ ૨૨ સમાપ્ત

અધ્યાય ૬. સર્ગ. ૨૩.

વસનિરૂપણ.

ચર્મનિરૂપણ કરીને હવે વસ્ત્રનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. વસ્ત્ર મુખ્યત્વે ઉનનાં તથા રેશમનાં તથા રૂનાં બને છે. તેમાં ઘેટાના ઉનથી બનેલાં કપડાં મુખ્યત્વે કરીને સફેદ, લાલ, અને ઉનની સાથે અન્ય કોઈ રંગ મેળવેલાં હોય છે. તે કપડાં બનાવટના ભેદથી ચાર પ્રકારનાં હોય છે. ખચિત(જેના ઉપર જરીનું કામ કર્યું હોય તે), વાનચિત્ર (બનાવતી વખતે જેમાં તરેહ તરેહનાં ફુલ વગેરે મૂક્યાં હોય તે), ખણ્ણસંઘાત્ય (જુદી જુદી બનાવટના નાના નાના કંકડાને જોડીને જે કપડું બનાવવામાં આવ્યું હોય તે), અને તન્તુવિચ્છિન્ન (વણવાની સમયે જેમાં કંઈક તંતુઓને છોડીને જાણી જેવું રાખ્યું હોય તે).

બીજીને તૈયાર થયેલાં ઉનનાં કપડાંના સાધારણ રીતે દશ ભેદ છે. કચ્છ, કૌચપક અથવા કૌચલક(જગલમાં કામ આવે તેવું શિરસ્ત્રાણ), કુલમિતિકા અથવા કલમિતિકા (હાથીની ઉપર નાંખવાથી જૂલ અથવા હાથની ઉપર અંબાડી રાખતી વખતે તેની નીચે પીક ઉપર ઓઢાડવાનું કપડું), સૌમિતિકા (અંબાડી ઉપર નાખવાનું કાળા રંગનું કપડું), તુરગાસ્તરણ (ઘોડાની પીક ઉપર નાંખવાનું કપડું), વર્ણક(રંગેલા કંબલ), તલિચ્છક (આ પણ એક જાતનો કંબલો છે જે પથારીની નીચે પાથરવાના કામમાં આવે છે), વારવાણ(કોટ, પહેરણ, અથવા ચોળા આદિ બનાવવામાં ઉપયોગી), પરિસ્તોમ(જે કિનારીવાળો ધારીદાર અને બનાવટની વિશેષતાથી મોટો માલમ પડે), અને સમન્તલદ્વક(ચાર ફેડનો કંબલ). આ સર્વ કપડાં ઘેટાંના ઉનમાંથી તૈયાર કરેલાં હોય છે. તેમાં ચીકણા, ચમકદાર, બારીક દોરાવાળા અને નરમ કચ્છલ ઉત્તમ મનાય છે.

આઠ કંકડાને જોડીને બનાવેલી કાળા રંગની લિગિસી હોય છે. તે વર્ષાથી બચાવ કરવામાં કામ લાગે છે. તેવી રીતે એક સીધા અર્થાત્ કંકડાથી નહીં બનેલા કપડાંનું નામ અપતારક છે. તે નેપાલ દેશમાં બને છે.

● પ્રકારનાં કપડાં મૃગોના વાળમાંથી બનાવવામાં આવે છે. સંપુટિકા(જાંઘિયો અર્થાત્ સુંથણ), ચતુરઘ્રિકા(કિનારી રહિત તથા ખુણામાં નવ આંગળ પરિભ્રાણમાં વેદ, અને છુટાથી યુક્ત), લંબરા(ઉપર ઓઢવાનું કપડું), કટવાનક(મહુ સતર અર્થાત્ દોરાનું બનાવેલું કપડું), પ્રાવરક(ઓઢવાનું કપડું જેની બંને બાજુ કિનારી હોય), અને સત્તલિક(નીચે બિઠાવવાનું કપડું જે મૃગ અર્થાત્ લિન્ન લિન્ન જંગલી જાનવરોના ઉનથી બને છે).

રેશમીવસ્ત્રનિરૂપણ.

દુશાત્રા(દુકૂલ) દેશભેદથી ત્રણ પ્રકારના હોય છે. ૧. વાજ્ઞક. ૨. પૌષ્ક, અને ૩. સૌવર્ણકુણ્ણયક. તેમાં વાજ્ઞક અર્થાત્ બંગાલામાં બનેલા દુશાત્રા સફેદ તથા ચીકણા હોય છે. પૌષ્ક એટલે પુષ્ક દેશમાં બનાવેલી દુશાત્રા કાળો, તથા મણિ સમાન સ્નિગ્ધ હોય છે. અને સૌવર્ણકુણ્ણયક આશામમાં સૌવર્ણકુણ્ણય નામના સ્થાનમાં બને છે, અને તે સૂર્ય સમાન ચમકતા રંગનો હોય છે. મગધ, પુષ્ક તથા સુવર્ણકુણ્ણયક એ ત્રણ દેશમાં ઉત્પન્ન થતી પત્રોણી છે(પત્રોણી એ ઉનના જેવા તંતુઓનું નામ છે, જે લિન્ન લિન્ન વૃક્ષોનાં પાંદડા ઉપર કીડા દ્વારા તેમની લાગળ થી બને છે), પત્રોણી નાગવૃક્ષ(નાગકેશર અથવા પાનવેલ આદિ), લિકુચ અર્થાત્ બઝર, બકુલ, મૌલસરી તથા વડમાં બને છે. તથા નાગવૃક્ષ ઉપર

થતી પત્રોર્ણી પીળા રંગની હોય છે. ચિકુચ અર્થાત્ બાહ્ય ઉપર થતી પત્રોર્ણી ધઉં જેવા રંગની હોય છે. બકુલ ઉપર થતી સફેદ હોય છે અને શેષવડ આદિ વૃક્ષો ઉપર થતી પત્રોર્ણી માંબણુ સમાન રંગવાળી હોય છે. એ સર્વમા સૌવર્ણ્યકુપ્પડ્ય નામના દેશમા ઉત્પન્ન થતી પત્રોર્ણી સર્વથી ઉત્તમ છે. તેના જેવું અન્ય દેશમા તથા ચીન દેશમાં બનતું ચીનપટ્ટ(ચીન દેશમા બનેલું રંગમી વસ્ત્ર) પણ મમત્રી લેવું જોઈએ તેની ઉત્પત્તિ પણ વૃક્ષાદિ ઉપર થાય છે, અને તેના રંગ પણ પીળા આદિ હોય છે.

કપાસનાં વસ્ત્ર.

મધુરા, અપરાન્ત(કોકણ દેશ), કલિંગ, કાશી, બગ, વત્સ અને મહિષક(મૈસુર) એ દેશમા બનતા કપાસનાં વસ્ત્રા સર્વથી ઉત્તમ હોય છે

અહીં સુધી હલકી જાતના પદાર્થોનું વર્ણન કર્યું.

ઇતિ વસ્ત્રનિરૂપણ અ. ૬. સર્ગ ૨૪ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬. સર્ગ. ૨૪.

સુવર્ણાદિનિરૂપણ.

સુવર્ણ ત્રણ જાતનું ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેના પાંચ પ્રકારનાં જોઈ છે. ૧. જાબૂનદ-મેરૂ પર્વતમાથી નિકળતી જમ્બૂનદીથી ઉત્પન્ન થતું સુવર્ણ. ૨. શાતકુલ-શાતકુલ નામના પર્વતમા ઉત્પન્ન થતું સુવર્ણ કમલની રંગની સમાન વર્ણુ યુક્ત હોય છે. ૩. હાટક-સોનાની ખાણુમાથી ઉત્પન્ન થતું સોનું કાટાવાળા સેવનીના પુષ્પના રંગની સમાન રંગવાળું હોય છે. ૪. વૈશુવ-વૈશુ પર્વત ઉપર ઉત્પન્ન થતું સુવર્ણ નિર્ણીકાર વૃક્ષના ફુલના જેવા રંગનું હોય છે. અને ૫. શુગિશુક્તિજ-અર્થાત્ સ્વર્ણભૂમિમા ઉત્પન્ન થતું મનસિલના સમાન રંગવાળું હોય છે. આ વર્ણુ ભેદથી સોનું પાંચ પ્રકારનું હોય છે. તેના ત્રણ ઉત્પત્તિપ્રકાર છે. ૧. જાતરૂપ(સ્વયં તુલ્ય સુવર્ણ રૂપે ઉત્પન્ન થયેલું), ૨. રસવિદ્-રસાયન ક્રિયાથી બનાવેલું સોનું, તથા ૩. આરોદ્ધૂત-અતુલ્ય રૂપે ખાણુમાથી ગ્રહવામા આવેલું. કમલની રંગના સમાન રંગવાળું, શુદ્ધ, સિન્ધ, શબ્દરહિત અને ચમકદાર સોનું સર્વમા શ્રેષ્ઠ મનાય છે. લાલ અને પીળા રંગ મળેલું સોનું મધ્યમ છે, અને ઝણક લાલાશ યુક્ત સોનું નિકૃષ્ટ ગણાય છે.

ચાંદીનિરૂપણ

ચાંદી ચાર પ્રકારની હોય છે, ૧. તુત્યોદ્ધૂત-તુત્ય નામના પર્વત ઉપર ઉત્પન્ન થતી, જેનો રંગ ચમેલીના ફુલના સમાન હોય છે. ૨. ગૌરિક-આશામ દેશમા ઉત્પન્ન થતી, જેનો રંગ તગરના પુષ્પ જેવો હોય છે. ૩. કામ્બૂક-કામ્બૂ નામના પર્વત ઉપર થતી ચાંદી. તથા ૪. ચાકવાનિક-ચક્રવાલ ખાણુમા પેદા થતી ચાંદી આ છેલ્લી બે ચાંદીનો રંગ કુન્દના પુષ્પ સમાન સફેદ હોય છે. આ કુન્દનું પુષ્પ માવ માસમાં ખીલે છે. સફેદ, શુદ્ધ, સિન્ધ, ચાંદી સર્વથી ઉત્તમ ગણાય છે.

ઇતિ સુવર્ણાદિનિરૂપણ અ. ૬. સર્ગ. ૨૪ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬ સર્ગ. ૨૫

અદ્ય, હાથી, આદિ નિરૂપણ.

હવે અથનું વર્ણન કરવામા આવે છે

વિરો અને આદિ શીખેના યુદ્ધને માટે યોગ્ય વોડામા નજીન દેશમા ઉત્પન્ન થયેલા તથા સિન્ધ દેશમા ઉત્પન્ન થયેલા તથા આગદ્દ એટલે આગદ્દ દેશમા ઉત્પન્ન થયેલા, તથા વનાયુજ એટલે અરબસ્તાન દેશમા ઉત્પન્ન થયેલા આ ચાર દેશના વોડા સર્વથી ઉત્તમ હોય છે આગદ્દ દેશ પશ્ચિમનો એક અવાન્તર દેશ છે કોઇ પક્ષમા કાશીઆવાડને આગદ્દ દેશ કહે છે

તેવી રીતે બારિહમ(સતલુજ, પાસ ગની, ઝેનમ, ચિનાબ એ પાચ અને ઝઢી સિન્ધુ, એ છ તદીઓની વચમા જે દેશ છે તેનું નામ બારિહક છે), અને પાપેય નામના દેશમા ઉત્પન્ન થનાં તથા સાવીર અર્થાત્ ગજપુતાનામા ઉત્પન્ન થયેના, તથા તિતન દેશમા ઉત્પન્ન થયેના એ ચાર પ્રમારના વોડા મધ્યમ ગણાન છે તેથી અન્ય સ્થાનોમા ઉત્પન્ન થયેના વોડા અધમ ગણાય છે

ઉત્તમ વોડાનુ મુખ ૩૦ આગળનુ હોતુ નોંધએ. અને પાચ મુખની બરાબર અર્થાત્ ૧૬૦ આગળની વોડાની લગાઇ હોની નોંધએ વીસ આગળની ઝાગ અને ૮૦ આગળની તેની ઉચાઈ હોની નોંધએ ઉત્તમ વોડાનુ જે પશ્ચિમાણુ બતાવનામા આન્યુ છે તેથી ત્રણ આગળ બોડા પશ્ચિમાણુનાળો વોડો મધ્યમ મ્હેવાય છે તેના ડગ્તા પણ નણુ આગળ બોડા પશ્ચિમાણુનાળો વોડો અધમ મ્હેવાય છે એવો જોટિલ આચાર્યનો મત છે

અને ગુઢાચાર્યના મત પ્રમાણે—

પચયવાહગુલેનૈવ વાજિમાન પૃથક્સ્મૃતમ્ ।

વત્તારિશદ્ગુલમુલ્લો વાજી યથોત્તમોત્તમ ॥ શુ. ની. લ. ૪ શ્લો. ૧૦૫ ॥

અર્થ — પાચ જગનો એ આગળ એ પ્રમાણેના માપથી વોડાનુ પ્રમાણુ પણ પૃથક્ પૃથક્ થુ છે ૪૦ આગળનુ જેનુ મુખ હોય એવો જે વોડો તે ઉત્તમમા પણ ઉત્તમ મ્હેવાય છે એ—

પદ્મિપદ્મુલમુલ્લોત્તમ પશ્ચીર્તિત ।

દ્વાત્રિશદ્ગુલમુલ્લો મયમ સ સદાહતઃ ॥

” ॥ ૧૦૬ ॥

અર્થ — બીજી આગળના મુખનાળો વોડો ઉત્તમ મ્હેવાય છે, અને બીજી આગળના મુખ નાળો વોડો મધ્યમ મ્હેવાય છે

મણિગત્યક્ષ્ણો યો મુલે નીચઃ પ્રકીર્તિતઃ ।

વાજિના મુલ્લમાનેન સર્વોચ્ચવક્ષ્યના ॥

” ॥ ૧૦૭ ॥

અર્થ — જો વોડાનુ મુખ ૪૮ આગળનુ હોય તે કનિષ્ઠ મ્હેવાય છે અને વોડાના મુખના માત્રને અનુસાર બીજા ૧૧ મનરોની ન્પના થાય છે

મુખના પ્રમાણુ ડગ્તા નણુ ૧૫૫ ઉચાઈ કહી તે ગિરના મણિવી નધને પુરુષના મૂન

પર્યન્ત મુખ કરતા યોગુણી લખાઈ હોય છે અને ઉદરનો વિસ્તાર ત્રણ ગણો અને તે ઉપર ત્રણ આગળ વધારે હોય છે. જેના મુખ ઉપર વાળ ન હોય, સુંદર અને જાનશક્તિવાળો હોય, અને જેની નાસિકા ઉચી હોય, ઓવા(ગર્ભ) અને મુખ ઉપરથી ઉચે રહેતું હોય, અને જેની કુખ નાની હોય, જેની ખરીઓનો શબ્દ સાલગામા આવતો હોય, શીઘ્ર પ્રવણ વેગવાળો હોય, હસ અને મેળની સમાન જેનો શબ્દ હાય, ન તો અલન્ન કોધી કે ન તો અલન્ન કોમલ હોય, અત્યન્ત બલવાન હોય, અને જેની કાન્તિ, ગન્ધ, વર્ણુ ચર્વ સુંદર હોય, ઉત્તમ ગુણુવાળો હાય, અને જેને ભમરી(આવર્ત) હાય, વામ અને દક્ષિણની તરફ ભ્રમણની સમય જેને બે આવર્ત પડે, અને પૂર્ણ, અપૂર્ણ અને ત્રાસી દીર્ઘ અને હ્રસ્વ ભમરી હાય અને તે ઘોડી તથા ઘોડાના દેહની કમે ડાળી અને જમણી તરફ ફલદાયક હાય છે અને તેથી વિપરીત શુભ અને અશુભ ફલદાયક હોતી નથી.

ભમરીના નીચે, ઉપર, અને તિગ્ગા મુખથી તેના(ભમરીના) ફનો ભેદ હોય છે. રાખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ, વેદી, સ્વન્નિક(સાધિયો)-તેમની સમાન, અથવા મન્દિર, તોરણ, ધનુષ, પૂર્ણકલશ, એના જેવો જેનો આકાર હોય, અને સ્વન્નિક, માત્રા, મીન, ખર્જ, શીવત્સ-એની સમાન જે ભમરી હાય તે શુભ છે.

નાસિકાના અગ્ર ભાગમા, વલ્લાટમા, રાખ(ગળાની ઉપરના ભાગમા) કંક(ગળા)માં, અને મન્નકમા જે ઘોડાને ભમરી હોય તે ઘોડામા ઉત્તમ અને ધન્ય છે.

અને હૃદયમા, મ્કન્ધ ઉપર, ગળામા, અને ડમરમા, અને નાસિ, કુક્ષિ અને પડખાના અગ્રભાગમા જેને ભમરી હોય તે ઘોડો મધ્યમ છે.

જેના લલાટમા બે ભમરી હોય, અને મન્નકમા ત્રીજી ભમરી હાય અને આનન્દથી પૂર્ણ હોય તે ઘોડો ઉત્તમ છે.

જેની પીઠના વાચમા એક ભમરી હોય તે સૂર્ય નામનો ઘોડો પોતાના સ્વામીને ત્યાં ઘોડાના સમૂહને એકઠા કરે છે.

જેના લલાટમા ત્રણ ભમરી હોય અને તેમાની ડાળી બાલુની ભમરી તિરછી હોય તે ઘોડાને ત્રિકુટ કહે છે. અને તે ત્રણ હમેશા ઘોડાની વૃદ્ધિ કરનાર છે.

તેરી રીતે ઓવામા ત્રણ ઉત્તમ ભમરી હોય તો તે ઘોડાઓનો સ્વામી હોય છે, અને તે રાજમન્દિરમા હોય છે.

જે ઘોડાના ગાય ઉપર બે ભમરી હોય તે બે ભમરી ધણ અને ગન્ધની વૃદ્ધિ કરનારી કહેવાય છે. અને જે ઘોડાના ગાદા ઉપર એક જ ભમરી હોય તે ઘોડાનું નામ શર્વા છે અને તે પોતાના સ્વામીનો નાશ કરતા છે.

આ પ્રમાણે ઘોડાની ભમરીના લક્ષણ બહુ પ્રકારના છે.

જેનું મુખ અને પગ સંકેદ હોય તે ઘોડો સર્વે પચકયાળી કહેવાય છે અને જો તે હૃદય, મ્કન્ધ અને પુચ્છમા પણ સંકેદ હોય તો તે અષ્ટમગ્ય હોય છે.

જેના કર્ણુ સ્થામ હોય છે અને સર્વ એક જ ગંગા હોય તે સ્થામકર્ણુ કહેવાય છે અને તે ઉત્તમ ગણાય છે. અને જે સપ્તર્ણુ સ્વત હોય તે મધ્યમ અને સર્વે પૂજના યોગ્ય હોય છે.

જેનું નેત્ર વેદર્થ મણિ તુલ્ય હોય તે જ્યમગ્ય કહેવાય છે. અને જે ઘોડો અનેક વર્ણુનો હોય અથવા એક જ વર્ણુનો હોય, અને સુંદર પણ હોય તો તે પૂજના યોગ્ય હોય છે.

જે ધોડાના પગ ઝાળા હોય અથવા એક જ પગ સફેદ હોય તો તે પણ નિન્દિત કહેવાય છે અને જે રૂખા ગધેડાની સમાન ધૂસર વર્ણનો હોય તે પણ નિન્દિત કહેવાય છે હસ્તિનિરૂપણ.

હવે હસ્તિનુ નિરૂપણ કરીએ છીએ

જેનું તાલુ તથા ગિરના નીલી હોય અને દાંત વાઝા હોય, અથવા જેને દાંત ન હોય અને જેનામા મહાન ખુનસ હોય, જેમા બહુ મદ હોય, જેની પીઠ કાપતી હોય, જેના નખ મખ્યામા ૧૮ થી ઓછા હોય, જે મનુ હોય, જેની પુનઃ જમિ ઉપર લટકતી હોય, એવો જે હાથી તે અનિષ્ટ હોય છે તેનાવી વિપરીત તથી શુભધર્મ હોય છે

મદ્રો મદ્રોઃ મૃગો મિથ્રો ગજો જાત્યા ચતુર્વિંશ ॥ શુ. ની. અ. ૪ શ્લો. ૮૯૬ ॥

અર્થ — ભદ્ર, મદ્ર, મૃગ, અને મિથ્ર એ ચાર જાતિઓવી હસ્તી ચાર પ્રકારના હોય છે જેના દાંત મધુ સમાન હોય અને જે બનનાન હોય અને જેના અગ્ર સમ હોય, જેનો આગ્ર ગોળ અને સુન્દર મુખ હોય, અગ્ર સાગ્ર હોય — એવો હાથી ભદ્રગજ કહેવાય છે અને જેની ડુખ ચૂન હોય, મિહસમાન દષ્ટિ હોય, ગણુ અને મૂઠ મોટી હોય, અગ્ર મધ્યમ હોય, લાખી કાપા હોય તેવો હાથી મદ્ર કહેવાય છે.

જેનો ઝરક, દાંત, ગાન, સૂઠ, એ સર્વ પાતળા હોય અને નેન મોટા હોય, અને હંદ્ય, ઓઝ, અને પિંચ એ સર્વ સુન્દર હોય, અને નાનો હોય તે હાથીને મૃગ કહે છે

આ સર્વના ચિહ્ન જેમા મળે તે મિથ્ર કહેવાય છે

તેમના પ્રમાણુ પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે હાથીનું પ્રમાણુ લેવામા આઠ જવનો એક આગળ અને તેના ચોનીમ આગળનો એક હાથ ગણનાનો કહ્યો છે ભદ્ર હાથીની ઉચાઈ માત્ર હાથની, લગાઈ આઠ હાથની અને ઉદગતો વિસ્તાર દસ હાથનો હોય છે

મદ્ર અને મૃગ નામના હાથીનું પ્રમાણુ તેનાથી એક હાથ ઓછું હોય છે અને મુનિઓએ પહોળાઈમા ભદ્ર અને મદ્રની સામ્યતા કહી છે

જેની મૂઠની, ગણસંચય અને મસ્તક એ ત્રણ મોળા હોય અને હમેશા ચિગ્ને ઉચ્ચ રાખીને ચાલવાની જેની ગતિ હોય અને ઉત્તમ લક્ષણુ યુક્ત હોય એવો હાથી સર્વ હાથીઓમા મદ્ર કહ્યો છે

વૃષવિચાર

હવે બળદ(વૃષ)નો વિચાર કરનામા આવે છે

બળદના મુખના વિસ્તાર ગતિ તેના ઉદગતો ચાર ગણુ હોય, તથા કંડુ(પીઠ) ઉપગનો માનનો પિંડ) મહિત પણ ગણુ ઉચાઈ અને સાજા ત્રણ ગણુ લગાઈ હોય, એવા ગુણોથી યુક્ત હોય તેવા માત્ર તાન(વેત) ઉચો બળદ પૂજનીય વાય છે અને જે ચાતતા વચમા ઉભો ન ગહે અને મદ ન હોય, અને જેના સર્વ અગ્ર સુન્દર હોય, અને બારને ખેતી વખતો હોય, જે અત્યંત દૂર ન હોય તથા જેની પીઠ સુન્દર હોય તે બળદ એક કહેવાય છે

અને દરેક જાતિસ યોજન ભાગ ખેતી જઈ શકે, તથા ઉચાઈમા નવ તાન જેનું પ્રમાણુ હોય, મુખ સુન્દર હોય, એનું ઉદગ એક કહેવાય છે

પ્રાણીઓની ઉમર.

મનુષ્ય અને હાથીઓની ઉમર અધિકમા અધિક સો વર્ષની કહી છે મનુષ્ય અને હાથીની બાહ્ય અવસ્થા વીસ વર્ષ સુધી હોય છે અને મનુષ્યોની મધ્યમ અવસ્થા સાઠ વર્ષ સુધીની

કહી છે, અને હાથીની એ રી નર્વ સુધીની હોય છે ઘોડાની ચોત્રીસ વર્ષની પગમ આયુ કહી છે બળદ અને ઉટની પૂર્ણ અવસ્થા પચીસ વર્ષની હોય છે અને ઘોડા બળદ, ઉટની બાલ્યાવસ્થા પાંચ વર્ષની કહી છે સોગ નર્વ સુધી મધ્યમ અવસ્થા, અને તે પછી વૃદ્ધાવસ્થા થાય છે અને દાત ઊગવાથી તથા દાતોના આકારથી બળદ અને ઘોડાની ઉમર બાજુની ઘોડાના છ સફેદ દાંત પહેલા વર્ષમા, ખીજા વર્ષમા કાળા અને નાલ વર્ણના અને ત્રીજેની બાજુના બે હોય છે ત્રીજા વર્ષમા કંઠે બે બાજુ સમાન થઈ જાય છે અને છઠ્ઠા વર્ષમા કાળા થઈ જાય છે નવમા વર્ષમા પીળા, અને બારમા વર્ષમા સફેદ થઈ જાય છે અને પદ્મમા વર્ષમા બે તરફના દાંત એકની સમાન, અને અઢારમા વર્ષમા મધની સમાન ક્રમથી થઈ જાય છે એકવીસ વર્ષે શબ્દના સમાન થાય છે, અને ચોવીસમા વર્ષે પછી દર ત્રીજે વર્ષે દાંતમા ઉદ પડે છે અને તે હાનના તથા પડના લાગે છે. જે ઘોડાના નાકની આગળ ત્રિવલી (ત્રણ રેખા) હોય તેની પૂર્ણ ઉમર થયેલી હોય છે એ જો જોમ જોમ ત્રિવલી ચોટી હોય, તેટલી ઉમર ચોટી હોય છે

બળદના દાંત ચોથા વર્ષમા આડ અને સફેદ હોય છે અને પાંચમા વર્ષમા પાંજના બે પડીને ફરીથી ઉગે છે અને તેમની પાસેના બે દાંત છઠ્ઠા વર્ષમા અને તેની પાસેના બે દાંત સાતમા વર્ષમા અને નવના બે દાંત આઠમા વર્ષમા પડી જઈ ફરીથી ઉગે છે અને બે વર્ષને અંતરે દાંતની મંતિ કંઠે મળી, પીળી, સફેદ, લાલ, અને શબ્દની સમાન થઈ જાય છે ત્યાર બાદ દાંત હાનવા તથા પડના લાગે છે ઉટની અવસ્થાનુ પણ જ્ઞાન પૂર્વેન્ટ પ્રકારે થાય છે

અવર્ણન.

રથોના નીચે કહેના બેદ હોય છે ૧ દેવગથ, ૨ પુષ્પગથ, ૩ સાત્રામિક ૪ પાગિનાશિક, ૫ પરપુરાભિનાનિક, અને ૬ વૈનયિક તેમા યાત્રા તથા ઉત્તમવાર્ષિમા દેવપ્રતિમાની સ્વારીને માટે કામમા આવતો ગથ દેવગથ મુકેનાય છે અને વિનાહાદિ માગનિક મર્યોમા ઉપયુક્ત થતા ગથને પુષ્પગથ કહે છે યુદ્ધમા કામ આવતા રથને સાત્રામિક કહે છે સાધારણ યાત્રા કરવામા કામ આવતા ગથને પાગિનાશિક કહે છે યત્રુના દુર્ગ આદિ તોડવાને સમયે ઉપયોગી ગથને પરપુરાભિનાનિક કહે છે ઘોડા માદિને ચાનનાનુ શિખરનામા ઉપયોગી વગેરે ગથોને વૈનયિક કહે છે ઇતિ અશ્વાદિનિરૂપણ અ ૬ સર્ગ ૫૫ સમાપ્ત

અધ્યાય ૬ સર્ગ. ૨૬.

દુર્ગ તથા અસાદિ નિરૂપણ.

હવે દુર્ગનુ નિરૂપણ કરીએ છીએ —

ધન્વદુર્ગ મહીદુર્ગમન્દુર્ગ વાર્ષમેવ વા ।

નૃદુર્ગ ગિરિદુર્ગ વા સમાશ્રિત્ય વસેત્પુરમ્ ॥ મ૦ સ્ક૦ અ૦ ૭ શ્લો ૭૦ ॥

અર્થ — પાંચ યોજન સુધી મધ પણ જળ ન હોય અને ચારે બાજુ મરૂભૂમિ(રણ) હોય ત્યાં જે મિલે હોય તેને ધનુર્દુર્ગ કહે છે પથ્થર અથવા ઇંટોના બનાવેલો હોય, અને પહોળાઈ કમતા જેની ઉચાઈ બમણી હોય તેવો, તથા યુદ્ધ કરવાને માટે જેની ઉપર બગાવ

ફરી રાખ તેના, તથા જાત રીતે આ યુક્ત રીત મોજેની ચાલે તર અગાવ જન હોય અને બહાર ર્થ બાબુ રોજનો મુરી મોગ મોગ રૂક્ષ હોય તથા હા માદિની પૂર્ણ હોય અને ચાલ દિશામાં પાસી ગય રોડા આપી ચુક્ત હોય, અને મેનાથી જેની ગ્લાખ્લી હોય તે દુર્ગને નૃદુર્ગ કે છે અને મરુતીની હા રોગ પરિતોની ઉપર હોય અને ત્યા ચઢવાનો એ જ મ ર્થ રીતે અને તે જ મ ર્થ રીત હોય અને માર્ગની વચમાં જલનો મોટો પ્રવાહ હોય તે પ્રવાના ધાન્ય તથા મ્લોની યુક્ત હોય એના દુર્ગને ગિરિદુર્ગ કે છે આ દુર્ગોમાંથી જાણ એક પ્રવાના દુર્ગનો આશ્રય રીતે ગેરમાને પુર મનાવે

સર્વેણ તુ પ્રયન્નેન ગિરિદુર્ગ સમાશ્રયેત્ ॥

एषा हि मातृगुण्येन गिरिदुर्ग विशिष्यते ॥

મ સ્મૃ અ૦ ૭-૭૧ ॥

અર્થ — રાતુને ચઢવાને મુ જ મ્થુ ર્થવાતે તે ગુણયુક્ત હોવાથી ગિરિદુર્ગ સર્વથી એક છે માટે સર્વ પ્રવાનો પ્રવત્ત રીતે પણ ગિરિદુર્ગનો આશ્રય કરવો લેધએ

ત્રીપ્તાચાન્યાશ્રિતાસ્ત્વેપા મૃગગર્તાશ્રયાપ્સરા ।

ત્રીણ્યુત્તરાણિ કમણ પ્લવન્નમનરામરા ॥

॥ ૭૨ ॥

અર્થ — ઉપના પ્રવાના દિશા મધ્યેની પરેના નજીક નાનો એટલે ધનવદ્, મહીદુર્ગ અને અન્દુરિતો મૃગાદિને આશ્રય એ છે અર્થાત્ ધનુર્ગ (ધનુદુર્ગ-ધનવન્ અથવા ધનુસ્-લુ-desert) એટલે ગલનો આશ્રય મૃગો કે છે મરીદુર્ગ અર્થાત્ જમીનની અંતર દર (મર્ત) રીતે ઉત્તર આદિ ગહે છે અને જલદુર્ગ અર્થાત્ જલનો આશ્રય મર આદિ જનર (અપ્સર) આદિ પ્રાણી રે છ બાળના નપુ પ્રવાના દિશા એટલે નાર્ક્ષ નૃદુર્ગ અને ગિરિદુર્ગનો વાનગાદિ આશ્રય લે છે અર્થાત્ વાર્ક્ષ દુર્ગ એટલે વૃક્ષોવાળા જગલનો આશ્રય વાનગાદિ રે છે દુર્ગનો આશ્રય મનુષ્યો કે છે, અને ગિરિદુર્ગનો આશ્રય દેવતાઓએ લીધો છે

यथा दुर्गाश्रितानेतान्नोપहिंसन्ति जत्रव ।

तवारयो न हिंसन्ति नप दुर्गममाश्रितम् ॥

॥ ૭૩ ॥

અર્થ — જેવી રીતે ધનુદુર્ગાદિનો આશ્રય રેના મૃગાદિને તેમના બીજ વગેરે શત્રુઓ પાસે જલને મારી શકતા નથી તેવી રીતે દિશાનો આશ્રય રીતે ગહેલા ગજને શત્રુ મારી શકતા નથી

एक शत योधयति प्रामारस्यो धनुर्धरः ।

शत दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विधीयते ॥

॥ ૭૪ ॥

અર્થ — શિશામાં ગેરો એમ વનુર્ધારી મો રાતુની સામે યુદ્ધ કરે છે અને સો થોધા શિશામાં ગેરો ન હજાર મનુષ્યોની સામે લડે છે તેની શાસ્ત્રમાં યુદ્ધને માટે દુર્ગ મનાવવાનો ઉપદેશ મો છે

तत्स्यादायुधसपन्न घनधान्येन बाह्नै ।

प्राक्ષणै शिल्पिभिर्वन्त्रैर्वસેनोदકેन च ॥

॥ ૭૫ ॥

અર્થ — દુર્ગના પ્રવાના દરીઆગેથી તથા ધન ધાન્યથી તથા હાથી, થોડા, આદિ વાહનોથી,

યુક્ત હોવો જોઈએ, તેમજ ખાદ્યાણુ નિરિપયોક, નાના પ્રકારના યન્ત્ર, ધાસ (ચવસ) તથા જલથી સપત્ત હોય એવો બનાવવો જોઈએ

તસ્ય મધ્યે સુપર્યાપ્તં કારયેદ્ગૃહમાત્મન ।

ગુપ્તં સર્વર્તુક શુભ્રં જલવૃક્ષસમન્વિતમ્ ॥

.. ॥ ૭૬ ॥

અર્થ — તે દુર્ગની નચમા પોતાના પરિવાર સહિત રહેવાને પૂર્ણ સ્થાનવાળું તથા કાટ, ખાઈ, આંધી રક્ષાવલું, અને સર્વ ઋતુઓમા પણ ફર કુલ આદિ યુક્ત તથા ધોળાવેલું તથા વાવડી આદિ જનારાયથી યુક્ત પોતાનું ગૃહ ધરવે

તદધ્યાસ્યોદ્ગ્રહેદ્ધાર્યાં સર્વર્ણાં લક્ષણાન્વિતામ્ ॥

કુલે મહતિ સમૂતા હૃદ્યા રૂપગુણાન્વિતામ્ ॥

. , ॥ ૭૭ ॥

અર્થ — તે વગમા નિવાસ કરીને પોતાની સમાન જાતિની, તથા શુભસૂચ્ય લક્ષણોથી યુક્ત ઉત્તમ કુલમા ઉત્પત્ત થયેલી મનોહર, રૂપરાગી અને ગુણવાન ભાર્યા સાથે વિવાહ કરે

અસ્પાદિવર્ણન.

યુદ્ધમા નાના પ્રાચીનના અસ્ત્ર શસ્ત્ર, તથા યન્ત્રોનો ઉપયોગ ધાય છે પ્રધાન યન્ત્ર મરૂતોભદ્ર છે આ યન્ત્ર એક સ્થાનમા ગણેલું હોય ચારે તરફ ગોળીનો માર મારે આ મશીનગનનું નામ છે ખીજું બહુશુભ-કિશ્કાની ઉંચી દીવાલો ઉપર બનાવેલું સ્થાનવિશેષ, જેમા બેસીને અને યોધા ચારે બાજુ બાણવૃષ્ટિ કરી શકે જામદગ્ન્ય-જેમા એ- હેમઘાથી જ બહુ મોટા મોટા ગોળા નિકળે વિશ્વાસઘાતી-નગરની બહાર તિરછું બનાવેલું યન્ત્રવિશેષ, જે સ્પર્શ કરતા જ મારી નાખે સઘાટી-એ અગ્નિયન્ત્રવિશેષ છે તે અગ્નિ લગાવવામા ઉપયોગી થાય છે યાનક-જેને પાયા (પેડા) ઉપર રાખવામા આવે છે અને તે લાણુ અને વચમા-ધક જાડું હોય છે, અથવા જેને ગ્રથ આદિ ઉપર રાખીને લાઇ જવામા આવે છે પર્જન્યક-આ અગ્નિને શાન્ત કરવામા કામ લાગે છે બાહુયન્ત્ર-પર્જન્યકની સમાન જ પરન્તુ તેના ગતિ અડધું નાનું યન્ત્ર ઊર્ધ્વબાહુ-ઉંચો અને મોટો ભારે સ્તંભ જે સમીપ આવનારને મારી નાખે અર્ધબાહુ તે જર્ધ્વબાહુથી અડધા પરિમાણવાળું હોય છે આદશ પ્રાચીન યન્ત્ર ત્રિથિતયન્ત્ર કહેવાન છે

પગ-આલિકા-તીક્ષણુ મુખવાળું ઉત્તમ લાકડાનું બનેલું યન્ત્ર જેને કિશ્કાની બહાર જનની વચમા શત્રુને રોકવાને માટે કામમા લેવામા આવે છે દેવદણ્ડ-ખીના ગહિત બહુ ભારે સ્તંભ, જેને કિશ્કાની ઉપર રાખવામા આવે છે સૂક્રરિકા-સૂતર અને ચામડાની બનેલી એક મશક જેવું, જે બહારથી આવતા માણુ આદિને રોકવાને માટે દરવાજા આદિ ઉપર લટકાવવામા આવે છે મુસલયદિ-ખેરના લાકડાનો બનેલો મુસન સમાન મજબૂત દડો, જેની આગલી બાજુએ એક ચૂન હોય છે. હસ્તિવારક-મે મુખ અથવા ત્રણ મુખવાળો દડો બે અથવા ત્રણ શનવાળો તાલવૃન્ત-ચારે તરફ ફરતું રહેતું યન્ત્રવિશેષ સૂક્રર કુગપુ-મુર્ગરની સમાન હોય છે ગદા સ્પૃક્તલા-કાટાવાળી ગદા કુંદાલ-કાદાળી આસ્પોદિમ-ચામડાથી બાંધેલું ચાર ખુણાવાળું, માટીના ઢેખા અથવા પથ્થર આદિ ફેંકવાનું યન્ત્ર(ગોફન) ઉદ્ધાદિમ-મુર્ગરની સમાન આકૃતિવાળું યન્ત્રવિશેષ ઉપાદિમ-સ્તંભ આદિને ઉખાડનાર સ્થેનયન્ત્ર શતની-મોટા મોટા અને લાખા લાખા ખીનાવાળા બહુ મોટા સ્તંભ જેવું, જેને કિશ્કાની દિવાન ઉપ-ગખવામા આવે છે ત્રિશૂલ અને ચક્ર. આ સર્વ ચલ યન્ત્ર કહેવાય છે

શક્તિ-મપૂર્ણ લોહાની બનાવેલી કનેગના પાદડાના સમાન મુખવાળી પ્રાસ-ચોનીસ આગળ લાણુ જે બાણુ ધારવાણુ સપૂર્ણ લોહાનું બનાવેલું, તથા જેની વચ્ચે લાડી લાગી હોય છે કુન્ત (ભાલો)-સાત હાથનો ઉત્તમ, ૨ હાથનો મધ્યમ, પાંચ હાથનો નિમ્ન ઓય છે હાડક-કુન્તની સમાન ત્રણ કાટાવાણુ હથિયા- છે લિપ્ડિપાલ-મોટા કાટાવાણુ કુન્તનું જ એ નામ છે શૂલ-તીક્ષ્ણ એક મુખવાણુ હોય છે, તેનું પ્રમાણ નિયત નથી તોમર-ચાર હાથનું અધમ, સાડાચાર હાથનું મધ્યમ, અને પાંચ હાથનું ઉત્તમ હોય છે, અને તેનો આગલો ભાગ બાણુની પેઠે તીક્ષ્ણ હોય છે વરાહકર્ણુ-એ સુઅરના કાનની સમાન આકૃતિનાણુ પ્રાસનું જ નામ છે કણુય-સપૂર્ણ લોહાનું બનાવેલું અને બાણુએ ત્રણ ત્રણ કાટાથી યુક્ત વચ્ચે મૂકવાણુ હોય છે, અને તે વીસ આગળનું અધમ, બાવીસ આગળનું મધ્યમ, અને ચોવીસ આગળનું ઉત્તમ ગણાય છે કર્પણુ-એ તોમરની સમાન હાથ વડે ફેંડાનું એક બાણુવિશેષ છે ત્રાસિકા-એ સપૂર્ણ લોહથી બનેલું પ્રાસની બગબર હોય છે આ સર્વ હથિયાગને હુલમુખ કહે છે

તાલ-એ તાડનું બનાવેલું, આપ-વિશેષ પ્રકારના વાસનું બનાવેલું, દારવ-કોઈ પ્રકારના લાકડાનું બનાવેલું, અને શારંગ-શીંગડાનું બનાવેલું, એ ચાગ પ્રકારના ધનુષ બનાવવામાં આવે છે તેની આકૃતિ તથા ક્રિયાભેદથી તેમના પૃથક્ પૃથક્ નામ-કાર્મુક, કોદણ અને દૂણુ છે ધનુષની પણુ (દોરી)-એ મૂર્વા, આખ, માગ, ગવેધુડા, વેણુ-વાસ (જે કેતકીની સમાન હોય છે, (જેને દૂર થી રેસા નિષ્કળે છે અને તેની દોરી બહુ મજબૂત બને છે), અને રનાયુ (જેની તાત બને છે)-એ વસ્તુઓમાંથી બને છે

વેણુ(વાસ ઇત્યાદિ), શગ(નગસય આદિ), શલાકા(કોઈ એક મજબૂત લાકડાનું બનેલું), દણ્ડાસન(અડધું લોહ અને અડધો વાસ આદિનું બનાવેલું), નારાય(સપૂર્ણ લોહાનું બનાવેલું), એ સર્વ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના બાણુ હોય છે એ બાણોનો અગ્ર ભાગ (મુખ) કાપવાને માટે, તથા રક્ત સહિત આવાત પહોચાડવાને માટે, તથા ગત રહિત ચોટ પહોચાડવાને માટે હોય છે તે બાણો લોહ, હાડકા તથા મજબૂત લાકડાના બનાવેલા હોય છે

તત્તવાર ત્રણ પ્રકારની હોય છે ૧ નિશ્ચિત જેનો આગલો ભાગ જોઈએ તેટલો વાકો હોય ૨ મધુડલાં જેનો આગલો ભાગ કંઈક ગોળાકાર હોય, તથા ૩ અસિયદિ જેનો આકાર પાતળો અને લાંબો હોય તે ગેડા, ભેસ, અથવા હાથીદાંત, અથવા મજબૂત લાકડાની તલનાગની મૂં બને છે

પરતુ(ફરસી), કુકાર(કાવાડો), પટ્ટસ (જેને બને ડિનારે ત્રિશૂલ હોય), ખનિત્ર(પાવડો) કુદાલ(મદાળી), કંકય(આરી), કાણુછેદન(કંકણ ધાસના હુકડા કાપવાનું હથિયાર), એ સર્વ દુરવર્ગ કહેવાય છે

યન્ત્રપાપાણુ-યન્ત્રવિશેષ વડે ફેંકવાના પથ્થર, ગોખણુપાપાણુ-ગોખીએએ ફેંકવાના પાપાણુ, મુષ્ટિપાપાણુ-મુઠી વડે ફેંકવાના પાપાણુ આદિ, રોચની-દળવાનું યન્ત્ર, શિલા-ચક્રીનું પદ આદિ, અને દપદ-મહાનું પથ્થર આદિ, એ સર્વ આયુધ કહેવાય છે

લોહગ્ગલ-શિંગ સહિત મપૂર્ણ ગરીરને ઢાકવાનું આવરણ, લોહગ્ગલિકા-શિર સિવાયના બાકીના શરીરને ઢાંખાવ, લોહપટ્ટ-હાથને છોડી બાકીના શરીર ઉપર આવી જતું આવરણ, લોહજ્વય-કેવન પીર અને છાતીને ઢાંકનાવ આવરણ, સૂત્રકણુ-કપાસના સૂતર આદિનું બનાવેલું કવચ, અને શિશુમારક જે મકરની જાતિનું એક જલજન્તુ છે તેના તથા ગેડા, ઘેતુક એટલે અન્ય અથવા નીચગાય, હાથી, તથા બગદ એ પાંચનું ચામડું, ખરી, અને લીંગડા મહુ ચતુરાધી

પરસ્પર મેળવીને પણ કવચ તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ છ તરેહનાં કવચ બનાવવામાં આવે છે.

શિરત્રાણુ-કેવલ શિરનું રક્ષણ કરનાર, કપકત્રાણુ-કપકની રક્ષા કરનાર, કુર્પાસ-અડધા હાથનું આવરણ કરનાર, કગ-ચુક-દીચણુ મુધી શરીરને ઢાંકનાર, વારવાણુ-પગના ધુટણ મુધી સકલ દેહને ઢાંકનાર, પટ-જેમાં બાંહો બિલકલ ન હોય તથા જે લોહાનું બનાવેલું ન હોય, નાગોદરિકા-હાથીઓની આંગળીઓની રક્ષા કરનાર-એ સર્વ દેહ ઉપર ધારણ કરવામાં આવતાં બીજાં આવરણ છે.

પેટી, ચર્મ-ચર્મની બનેલી પેટી, હસ્તિકર્ણુ(માં ઢાંકવાનું આવરણ), તાલમૂલ-લાકડાની બનાવેલ પેટી, ધમનિકા-સૂતરની બનાવેલી પેટી, કપાટ-લાકડાની બનાવેલી એક પેટીવિશેષ, કિટિયા-ચામડું અને વાંસની બનાવેલી પેટી, અપ્રતિહત-ચુંપૂર્ણ હાથને ઢાંકનાર આવરણ, બલાહકાન્ત-કિનારી ઉપર લોહાનાં પતરાં વડે બાંધેલું અપ્રતિહત જ બલાહકાન્ત કહેવાય છે. આ પ્રમાણનાં અન્ય પણ શરીરને ઢાંકનારાં આવરણ હોય છે.

હાથી, રથ તથા ઘોડાઓની શિક્ષા આદિનાં સાધન અંકુશ, કારડો, આદિ તથા તેમને સન્નિવવાને માટે પતાકા આદિ સાધન, તથા કવચ, તથા શરીરની રક્ષા કરનાર અન્ય આવરણ એ સર્વ ઉપકરણ કહેવાય છે. અન્દ્રગ્નલિક કર્મ તથા ઔપનિષદ્ક કર્મને પણ ઉપકરણ કહે છે.

અન્દ્રગ્નલિક-ઘોડી સેના હોવા છતાં બહુ દેખાડવી તે, અગ્નિ ન હોવા છતાં અગ્નિ બતાવવો તે, ઇત્યાદિ ઔપધ અને મન્ત્રોના રહસ્યને અર્હિયાં ઉપનિષદ્ કહે છે. ઉપનિષદ્ અધિકરણમાં કહેલું હોવાથી ઔપનિષદ્ક કર્મ કહેવાય છે.

કાલકૂટ આદિ મહાવિપના સ્પર્શ વડે દૂષિત કરેલા જ્ઞાદિનો પ્રયોગ કરીને તથા ઝેરી ધૂમાદિ વડે શત્રુને મારવાનો ઉપાય, આદિ કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રના ઔપનિષદ્ક અધિકરણમાં કહ્યો છે. તેનું નામ અહીં ઔપનિષદ્ક છે. અધર્મા બલી રાજની સામે એનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. ધર્મયુદ્ધમાં તેનો પ્રયોગ થતો નથી.

દત્તિ અસ્ત્રાદિનિરૂપણુ અ. ૬ સર્ગ ૨૬ સમાપ્ત.

અધ્યાય, ૬. સર્ગ ૨૭.

યુદ્ધનિરૂપણુ.

હવે યુદ્ધનું નિરૂપણ કરીએ છીએ. યુદ્ધના ભેદ નીચે મુજબ છે:—

૧. નિમ્નયુદ્ધ-જંગલ તથા નીચા સ્થાનમાં યુદ્ધ કરવું તે.
૨. સ્થલયુદ્ધ-મેદાનમાં કરવામાં આવતું યુદ્ધ.
૩. પ્રકાશયુદ્ધ-પરસ્પર બીડીને કરવામાં આવતી લડાઈ.
૪. કૂટયુદ્ધ-કપટ પૂર્વક કરવામાં આવતી લડાઈ.
૫. ખનયુદ્ધ-ખાઈ ખોદીને કરવામાં આવતી લડાઈ.
૬. આકાશયુદ્ધ-વિમાનોથી થતી લડાઈ.
૭. દિવાયુદ્ધ-દિનમાં કરવામાં આવતી લડાઈ.
૮. રાત્રિયુદ્ધ-રાત્રિમાં કરવામાં આવતું યુદ્ધ.

આ આઠ પ્રકારનું યુદ્ધ છે. આ યુદ્ધના વિશેષભેદ પણ છે. સાધારણ રીતે વ્યાયામ યુદ્ધ અને મન્ત્રયુદ્ધ એ બે જ યુદ્ધના ભેદ છે. પ્રકાશ યુદ્ધનું નામ જ વ્યાયામયુદ્ધ છે. અને

કૂટયુક્તું નામ જ મન્ત્રયુક્ત છે.

રાગ્નની સાત પ્રકૃતિવિશેષ હોય છે:—૧. સ્વામી, ૨. અમાત્ય, ૩. મળતીઆ રાગ (મિત્રવર્ગ), ૪. દેશ, ૫. કોશ, ૬. દુર્ગ અને ૭. સેના—એ સાત પ્રકૃતિ કહેવાય છે. (કોઈ પ્રગ્નને પણ આઠમી પ્રકૃતિ કહે છે.)

બીજા ઉપર જ્ય મેળવવાની ઈચ્છાવાળા(વિજિગીષુ) રાગમાં સ્વામીના પૂર્ણ ગુણ હોવા નોઈએ. એક કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો, ભાગ્યશાલી, મેધાવી, ધૈર્યશાલી, દૂરદર્શી અથવા મહાજ્ઞાની, ધાર્મિક, સત્યવાદી, સત્યપ્રતિજ્ઞ, કૃતજ્ઞ, મહાદાની, મહાહિતસાદી, ક્ષિપ્રકારી(કોઈ પણ કાર્યને તત્ક્ષણ વિચારીને કરનાર), સમીપનાં બીજાં રાષ્ટ્રોને વશ કરનાર, દૃઢનિશ્ચય અથવા દૃઢ ભક્તિવાળો, ગુણી, પરિવારવાળો, શાસ્ત્રમર્યાદાને અહાનાર—એ વિજિગીષુ રાગના સોળ ગુણ આલિંગામિક ગુણ કહેવાય છે. પ્રધાન પૂર્વોક્ત સોળ ગુણ આલિંગામિક છે. શાસ્ત્ર સાંભળવાની ઈચ્છા(શાસ્ત્ર જ્ઞાન), પ્રત્યેક વાત સમજવી, અને સમજેલી વાતને યાદ રાખવી, કોઈના સંબંધમાં વિશેષજ્ઞાન રાખવું, કોઈ વાતને વાસ્તવિક રીતે જાણવાને તર્ક કરવો, કુટ પક્ષનો ત્યાગ કરવો, ગુણીઓનો પક્ષ કરવો—એ આઠ રાગના પ્રજ્ઞાગુણ કહેવાય છે.

સૌર્ય તથા નિર્ભીકતા, અમર્ષ (પાપાચરણને ક્ષમા ન કરવી તે), શીઘ્રકારી થવું, તથા પ્રત્યેક કાર્ય(અર્થાત્ લંઘન, પ્લવન, આરોહણ, આદિ; કોઈને ઉલ્લંઘન કરીને જવું તેનું નામ લંઘન છે, કૂદવું તેનું નામ પ્લવન છે, ચઢવું તેનું નામ આરોહણ છે)—આ ચાર ગુણ રાગના ઉત્સાહ ગુણ કહેવાય છે.

અને રાગ પૂર્ણ રીતે લાગણુ કરવામાં સમર્થ, સલા આદિમાં બોલતી સમયે કંપરહિત હોવો, સ્મૃતિ, બુદ્ધિ અને બળથી યુક્ત હોવો, ઉન્નત ચિત્તવાળો, સંયમી, હાથી યોગ આદિને અક્ષાવવામાં નિપુણ, શત્રુની વિપત્તિમાં અદાર્ઘ કરનાર તથા પોતાની વિપત્તિમાં સેનાની રક્ષા કરનાર, કોઈ તરફથી અપકાર અથવા ઉપકાર કરવામાં આવતાં, શાસ્ત્રને અનુસાર તેનો પ્રતીકાર કરનાર, લલગ્નસીલ, દુર્ભિક્ષ અને મુલિક્ષમાં ધાન્યાદિનો કીક કીક ઉપયોગ કરનાર, બહુ દૂરની વાતને જાણનાર, મુખ્યત્વે કરીને પોતાની સેનાને યોગ્ય દેશ, કાલ, ઉત્સાહ, શક્તિ તથા કાર્યને દેખનાર, મંદિના પ્રયોગને સમજનાર, પ્રકાશયુક્ત આદિ કરવામાં ચતુર, સુખાત્રને દાન દેનાર, પ્રગ્નને કટ ન પહેલ્યાડનાં ગુપ્ત રીતે કાશને વધારનાર, શત્રુની અંદર મૃગયા, ઘત, આદિ વ્યસનોને જોઈ તેમાં તીક્ષણ રસ આદિનો પ્રયોગ કરવામાં સમર્થ, પોતાના મંત્રને ગુપ્ત રાખનાર, દીન મનુષ્યની હાંસી નહીં કરનાર, ભ્રમર(ભવાં) ત્રાંસી કરીને નહીં જોનાર અર્થાત્ ટંડી દષ્ટિવાળો ન હોય, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, અપ્રજ્ઞતા, ઉપતાપ, અને પેશુન્ય(ચુગલી)થી સદા અલગ રહેનાર, પ્રિય બોલનાર, હસમુખો, તથા ઉદાર ભાગ્યુ કરનાર, તથા વહોના ઉપદેશ તથા આચારને માનનાર હોવો જોઈએ. આ રાગની અધર્મસંપત્ત છે.

યોગ્ય અમાત્ય હોવો એ અમાત્યસંપત્ત છે જે પહેલાં કહેવામાં આવી છે. સારા શિક્ષા હોવા તે દુર્ગસંપત્ત છે.

પહેલાંના રાગઓએ ધર્મપૂર્વક અપાદન કરેલા બહુમુદય રતનાદિથી ભરેલા તથા બહુ કાલ સુધી રહેનાર, દુર્ભિક્ષ આદિ આપત્તિને સહન કરનાર જે ખગ્નનો છે તેને કાશરસંપત્ત કહે છે. રિધરતાથી મેત્ર કરનારી, વશમાં રહેનારી, જેઓના પુત્ર, સ્ત્રી, પણ રાગ તરફથી

ભરણુ પોષણુ થવાના ધરણુથી મનુષ્ય ગ્રહે છે, જે ડાહ પણુ હાગ ખાય નહી, દુ ખતે સહન કરનારી, યુદ્ધની ચતુરતાથી પરિચિત, દરેક પ્રજાગના યુદ્ધના હથિયારો ચવાનનામા ચતુર, રાગ્નને અનુદ્ભવ, હાનિ કે વાહ, ચવાને ડાગ્ને ભેદ ગહિત, જેમા પ્રાન ક્ષત્રિયજ વધારે હોય, એવી સેના હોની જોઇએ આવા ગુણવાળી મેનાનુ નામ દ્વણ્ડસંપત્તિ હોય છે

તથા પિતા પિતામહના ક્રમથી આવેલા, જે બનાવટી ન હોય, પોતાના વશમા રહેનાર, જેની સાથે કદાપિ ભેદ ન હોય, જે પ્રભુશક્તિ તથા મન્ત્ર અને ઉત્સાહ આદિ શક્તિઓથી યુક્ત હોય, અનસર આનતા સહાયતા કરવાને માટે તૈયાર થાય-આ પ્રજાગના મિત્ર હોવા તેનુ નામ મિત્રસંપત્તિ છે જ્ઞાનજનજ મન્ત્રશક્તિ છે કાશ અને સેનાનુ જન પ્રભુશક્તિ છે, અને વિક્રમજન્ય ઉત્સાહશક્તિ છે

દેશની મધ્યમા અથવા સીમાપ્રાન્તમા દિલ્લા હોરા જોઇએ, જેમા રત્નદેશનિવાસી તથા પદ્મેશથી આવનાર માણસોને માટે પર્યાપ્ત ધાન્યાદિ પેદા થઇ શકે, આપત્તિના સમયમા પહાડ, વન, આદિ હોરાથી દેશવાસીઓની રક્ષા કરી શકાય અથવા પર્યાપ્ત આદિને ડાગ્ને સગળતાથી જેની રક્ષા કરી શકાય, બધા થોડા પરિશ્રમથી ધાન્ય આદિ પેદા થઇ શકે, રાગ્નના શત્રુઓ સાથે દુશ્મનાનટ ગળનાર મનુષ્યોથી યુક્ત હોય, જેની વ્યાસપાસના ગળા દુર્બલ હોય, કીચડ, કંઠ, હાર, વિરમ, ચોગ, નાના નાના નનુ હિંસક જ્વનનર અને ધન જગલથી ગહિત હોન, નદી, સરોવર, આદિને ડાગ્ને રમણીય હોન, ખેતી ખાણુ, લાકડા, હાથીઓના જગલથી યુક્ત હોન, ગાયોને હિતકારી હોય, મનુષ્યને માટે જલ તથા હના સારા હોય, લુબ્ધક આદિથી સુરક્ષિત હોય, ગાય, ભેસ આદિ પશુ બધા બહુ હોય, નદી અને નહેરોથી યુક્ત, જલ સ્થગ અને સ્થાનમા ઉત્પન્ન થતી તરેહ તરેહની ખરીદના યોગ્ય વસ્તુ યુક્ત હોય. બધાના ખેડુત મજબૂત હોન તથા દણ્ડ અને ડગ્ને સહન કરી શકે એવા હોય, બધાના માનિક નમસ્કાર હોન બધા નીચ જાતની વર્ણ અધિક હોન, બધા અનુગ્રહ અને ગુદ્ધ હૃદયના પુરૂષ હોય-એવો જનપદ અર્થાત્ દેસ હોયો જોઇએ આ સર્વ વાત જનપદ સંપત્તિના નામથી પ્રોગાય ૭ વિગિગીપુ ગાનને આ પ્રજાગની સર્વ સપત્તિની આવશ્યકતા છે.

યુદ્ધયાત્રા વગી યુદ્ધને નમયે—

પદ્વિધં તુ ચલં વ્યૂહ દેવાન્પ્રાર્થ્ય રિપુ વ્રજેત્ ॥અગ્નિ. પુ. અ૦ ૨૪૨-૧ ॥

અર્થ.—યુદ્ધમા જનાર ગાગ્નએ ૭ પ્રજાગના જનની વ્યૂહગવના તૈયાર કરીને દેવતા લોકોનુ પૂજન કરીને ગતુની સામે જવુ

૧ મૌનગન-મૂલસ્થાન અર્થાત્ ગાગ્વાનીની રક્ષા કરનાર મેના ૨ ભૂતકમન-પગાગ આપીને બનાવેલી મેના ૩ શ્રદ્ધામન-જનપદમા પોતપોતાનુ કામ કરનાર શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યામ. નિપુણ પુરૂષોની મેના ૪ મિત્રગન-મિત્રની મેના ૫ અમિત્રગન-શત્રુની સેના ૬ આટલીગવ -આટલી પુરૂષોની સેના એ ૭ પ્રકારના ગાગ છે

વળી દેશ કાનૌ મિત્રાગ કરીનેજ જનુ જોઇએ

નઘદ્રિવનદુર્ગેષુ યત્ર યત્ર ભયં ભવેત્ ।

સેનાપતિસ્તત્ર તત્ર ગન્હેદ્વ્યૂહીકૃતૈર્વલૈઃ ॥ અગ્નિ૦ પુ૦ અ૦ ૨૪૨ સ્લો૦ ૩ ॥

અર્થ —બધા બધા નદી, પહાડ (અગ્નિ), વન, તથા દુર્ગ અર્થાત્ મુશ્કેલીવી જગા યોગ્ય સ્થાન, આદિ કમિન ગ્થાન હોન ત્યા મેનાપતિ મેનાનો વ્યૂહ મનારીને ચાલે

અર્થ:—જો પાછળના ભાગમાં ભય હોય તો શકટવ્યૂહ કરીને, અને બંને બાજુમાં ભય હોય તો વજ્રવ્યૂહ કરીને, અને ચારે તરફ ભય હોય તો સર્વતોભદ્રવ્યૂહ રચીને ચાલવું નોંધ્યે.

મકરવ્યૂહ, રથેન, સૂચી, શકટ, વજ્ર, ચક્ર, સર્વતોભદ્ર, મહાસલ, સભ, વિપ્રમ, દણ્ડ, ભોગ, અસંહત, સગ્ગય, વિજય, સ્થૂલકર્ણ, વિશાલવિજય, ઝંપાસ્ય, આદિ વ્યૂહના અનેક બેદ છે. સેનાની આગલી બંને બાજુના હિસ્સાનું નામ પક્ષ પાછલી બંને બાજુના હિસ્સાનું નામ કક્ષ, અને મધ્યના હિસ્સાને ઉરસ્ય કહે છે. આ પાંચ વિશેષસમૂહના આધાર ઉપર જ વ્યૂહરચના કરવાતી છે. દેવતાઓના આચાર્ય જુદરૂપિત તથા અસુરોના આચાર્ય શુક્રાચાર્ય છે. એ બંનેના મતમાં વ્યૂહરચનામાં થોડો મતભેદ છે. શુક્રાચાર્યે આગલી બંને બાજુના હિસ્સા એટલે પક્ષ, ઉરસ્ય(મધ્યમ ભાગ), અને પાછલો હિસ્સો—એવા ચાર અવયવવ્યૂહમાં હોય છે એવો વ્યૂહવિભાગ કર્યો છે. બે પક્ષ, બે કક્ષ, ઉરસ્ય અને પ્રતિગ્રહ (પાછલો ભાગ)—એ છ અવયવ વ્યૂહમાં હોવા નોંધ્યે એવો જુદરૂપિતનો મત છે.

જેવી રીતે અસ્ત્રોને રોકવાને માટે બીજા અસ્ત્રો હોય છે, તેવી રીતે શત્રુ તરફના વ્યૂહને જીતવાને પ્રતિવ્યૂહ પણ હોય છે. રથેનવ્યૂહને ચાપવ્યૂહ દ્વારા જય કરી શકે છે. અને પ્રતિવ્યૂહનો સુપ્રતિવ્યૂહ દ્વારા નાશ થઈ શકે છે. સગ્ગયવ્યૂહને વિજયવ્યૂહ વડે નાશ કરી શકે છે. અને સ્થૂલકર્ણવ્યૂહને વિશાલવિજયવ્યૂહ દ્વારા જય કરી શકાય છે. પરિપતન્તક વ્યૂહને સર્વતોભદ્રવ્યૂહ વડે નાશ કરી શકાય છે. અને દુર્ગ્યવ્યૂહ દ્વારા સર્વ વ્યૂહને નષ્ટ કરી શકાય છે.

યાત્રાકાલનિરૂપણ.

ધાન્યેક્ષુત્તુળતોયૈશ્વ સંપન્નં પરમણ્ડલમ્ ।

હીનવાહનપુંકં તુ મત્યા તત્ત્વવિશેનૃપઃ ॥ વ. પારા. સ્મૃ. અ. ૧૦ શ્લો. ૨૫ ॥

અર્થ:—શત્રુનો દેશ જ્યારે પંચવિધ ધાન્ય, ઈક્ષુ, તુણ, જલ એ સર્વથી સમૃદ્ધ હોય, અને જે સમયે તે શત્રુનાં વાહન, સહાય, આદિ હીન થઈ જાય તે કાલમાં રાત્રએ ચઢાઈ કરવી નોંધ્યે.

માસે સહસિ યા ધાત્રી કૃત્તપુષ્ટિહિતમજા ।

પ્રયાણં વિધિના કુર્યાત્સહાયૈ રક્ષયેદ્વલમ્ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—માર્ગશીર્ષ (સહમ્—અગહન) માસમાં જે વખતે પૃથિવી પ્રગળે માટે ધાન્યાદિ પુષ્ટિ યુક્ત હોય તે વખતે યોગ્ય મુહૂર્તનો વિચાર કરીને વિધિપૂર્વક સહાય દ્વારા સેનાની રક્ષા કરતા સત્તા રાત્રએ શત્રુરાત્ર્ય ઉપર ચઢાઈ લઈ જવી નોંધ્યે. મન્વાદિ કેટલાક ઋષિલોકના મતમાં માર્ગશીર્ષ, ફાલ્ગુન અને ચૈત્ર માસમાં ચઢાઈ કરવી યોગ્ય છે. પોતાના જ્યની વડી નોંધને અન્ય કાલમાં પણ ચઢાઈ લઈ જવી તે સાહેજ છે એવો તે લોકોનો મત છે.

યત્ર ચામ્ભઃસરિદ્રક્ષા વૃક્ષરક્ષાસ્તુ યત્ર ચ ।

તત્રાવાસં વિધાયૈવ રાત્રૌ રક્ષેદ્વલં સ્વકમ્ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—જે દેશ શીલન, જલયુક્ત, નદી, તળાવ તથા સઘન વૃક્ષોથી શોભિત હોય તેવા દેશમાં પડાવ નાંખવો નોંધ્યે તથા રાત્રિમાં સેનાની રક્ષા કરવી નૃપને માટે ઉચિત છે. બલ એ સેનાનું નામ છે.

પડાવની જગાના બલાબલનો વિચાર કરીને—

નાયક પુરતો યાયાત્મવીરપુરુષાટ્ઠ ।

મધ્યે કલ્પ સ્વામી ચ ક્રોધ કલ્પ ચ વદ્વલમ્ ॥ ૪ ॥

અર્થ — તાર નરવી આગળ આવે તે વારે તરૂં મોટા રીંગ પુરો વડે વેરાઈને
જાય અથવા પત્ની સહિત ગંગા, કોઈ તથા અન્ય આમાન્ય સંગમમાં આવે

પાર્શ્વયોરુભયોરશ્વા રાજિના પાર્શ્વયો રયા ।

રયાના પાર્શ્વયોર્નાગા નાગાના ચાટ્વીવલમ્ ॥ ૫ ॥

અર્થ — તેમની બંને બાલુમાં વોરેનાર રહ્યો તેમની બંને બાલુ વચ્ચે, તથા રથની બાલુમાં
દક્ષિણ અને વાડની બાલુમાં આગવિ-સેના-એ કબજી આવે

પવાત્સેનાપતિઃ સર્વં પુરસ્કૃત્ય ઋતી સ્વયમ્ ।

યાવાત્સન્નદ્વસૈન્યૌયઃ સ્વિન્નાનાશ્વાસયન્ શનૈ ॥ ૬ ॥

અર્થ — તેની પાછળ અન્ય માર્ગે તો મેનાપતિ સર્વને આગળ ગમીને ખિન્ન થયેલાને
આશ્વાસન દેતા નહોતો યુદ્ધો માટે તથા થયેલી મેનાઓના સમૂહ સહિત આવે

પદ્મા તથા અન્ય તથા મતાન્ ગિરિમાર્ગે આવનારી થાના તથા દુધા પિપાસા આદિથી
ટ પામેલા, ત્રાંસ રાગી થયેલા હોય અથવા ખાવાનું પૂરું ન મળી । યુદ્ધો, અથવા
અનુએ નનાના હોય, । વ ધૂળ આદિથી નપગના હોય, આવવાના કૃત્રી એ સાથે ન
થઈ અપાતા હોવાની આમ તેમ વિખગાવા હોય—આ પ્રાગની રિપત્તિઓને પ્રાપ્ત થયેલી
સેનાની સર્વ પ્રકારે રક્ષા તથા રક્ષા કરે

પત્નીની આથ યુદ્ધમાં જવું તે માં આનર્થની રાત નહીં પહેલાના મનમાં સુલક્ષિત
જીવો પુરોની અનાન સર્વ માર્ગે ગતી તી દગ્ધ ન મળી નાથે કેવી હતી યુદ્ધમાં
ત્યાર દરમિયાન ગાળના ન્યયકનો ખીનો નિષ્ક્રી જતો કેવીએ દીધ ત્યારે કેવી તે આન
ઉપર મોનાનો કાથ ગમીને યુદ્ધની નમાપ્તિ પર્યન્ત ઉભી રહી, તેવી પ્રવ્રત થઈ રાગએ
તો ત્યારે ગંગા હોય ત્યારે ચાર ને આપનાની પ્રતિજ્ઞા રી હતી આ વાત રામાયણ
સાચનાથી પુરી નથી અને (જંગલનંધના ભયથી) ત્યાર ભાસાને દાનમાં જઈને અમુદમાં
ગિરિમાં આશ્રય લેતા, ત્યાર જીનો પશુ ઉભી રીને પુખ્તી યુદ્ધ રે એવો મિત્તો તેમણે
ખનાઓ હનો એવો લેખ છે, પરંતુ વિશ્વાનંદ ગંગાએ યુદ્ધમાં જીવો સહિત નહીં
જવું જોઈએ

આ પ્રમાણે ગાન—

યાયાદ્યુદ્ધેન મહતા મરુરેણ પુરોમયે ।

એનેનોદ્દૃતપક્ષેણ મૂર્યા વા યીરવચ્ચયા ॥ ૭ ॥

અર્થ — તે સેનાની આગળ બધા હોય તો નાના આગળો મોટા યુદ્ધની સેનાપતિ
અથવા અથવા મને પદના મેનાને રક્ષાપિત રીને રોગ-યુદ્ધથી, અથવા તીવ્ર ધારાથી
જી મોનાના યુદ્ધથી આવે

પમાદ્યે નુ ઘટ્ટ પાર્શ્વયોર્ચસન્નિતમ્ ।

સર્વે સર્વતાપદ્ર મયે યુદ્ધં મચ્ચેન્ ॥ ૮ ॥

અર્થ —જે પાછળના ભાગમા ભય હોય તો શકટ-ચૂડ કરીને, અને બંને બાજુમા ભય હોય તો વજ્ર-ચૂડ કરીને અને ચારે તરફ ભય હોય તો સર્વતોભદ્ર-ચૂડ રચીને ચાલુ ને િએ મકર-ચૂડ, સ્થેન સૂચી શરદ, વજ્ર ચક્ર, મર્ગતોભદ્ર મણ્ડલ, સમ, વિપમ, દણ્ડ, ભોગ, અસહન, સમ્મન્ય વિન્ય ચ્યૂન-ર્ણ, વિતાનવિન્ય ઝાસ્ય આિ ચૂડના અને ભે છે સેનાની આગલી અને બાજુના હિસ્સાનુ નામ પક્ષ પાછલી અને માજુના હિસ્સાનુ નામ કક્ષ, અને મધ્યના હિસ્સાને ઉરસ્ય કહે છે આ પાંચ વિશેષમૂહના આધાર ઉપર જ વ્યૂહરચના કરવાની છે દેવતાઓના આચાર્ય બૃહસ્પતિ તથા અશ્વમેધના આચાર્ય શુક્રાચાર્ય છે એ બંનેના મતમા વ્યૂહરચનામા થોડો મતભેદ છે શુક્રાચાર્યે આગલી બંને માજુના હિસ્સા એટલે પક્ષ, ઉગ્મ્ય(મધ્યમ ભાગ) અને પાછો હિસ્સો-એના ચાર અવયવ-વ્યૂહમા હોય છે એવો વ્યૂહવિભાગ કર્યો છે મે પક્ષ મે રક્ષ, ઉરસ્ય અને પ્રતિગ્રહ (પાછો ભાગ)- એ છ અવયવ ચૂડમા હોના નેર્થએ એના બૃહસ્પતિનો મત છે

જેની રીતે અસ્ત્રોને રાનાને માટે બીજાં અસ્ત્રો હોય છે, તેની રીતે રાત્રુ તરફના ચૂડને છતવાને પ્રતિ-ચૂડ પડુ હોય છે સ્થેન ચૂડને ચાપ ચૂડ દ્વાગ જ્ય કરી શકે છે અને પ્રતિગ્ર-ચૂડનો સુપ્રતિગ્ર-ચૂડ દ્વારા નારા થઈ શકે છે સમ્મન્ય ચૂડને વિન્ય-ચૂડ વડે નાશ કરી શકે છે અને સ્થૂલ-ર્ણ ચૂડને વિનાનવિન્ય ચૂડ દ્વારા જ્ય કરી શકાય છે પશ્ચિપતન્તક ચૂડને સર્વતોભદ્ર-ચૂડ વડે નારા પડી શકાય છે અને દુર્ગ્ય-ચૂડ દ્વાગ સર્વ ચૂડને નષ્ટ કરી શકાય છે

યાત્રાકાલનિરૂપણ.

ધાન્યેક્ષુત્તુળતોયૈથ સંપન્ન પરમણ્ડલમ્ ।

હીનવાહનપુર્કં તુ મત્યા તત્પવિશેનૃત્ ॥ ૩ પારા. સ્મૃ અ. ૧૦ શ્લો. ૨૫ ॥

અર્થ —રાત્રુનો દેશ ન્યારે પચવિધ ધાન્ય ઇશ્તુ, તૃણ, જન એ સર્વથી સમૃદ્ધ હોય, અને જે સમયે તે રાત્રુના વાહન, સહાય, આદિ હીન થઈ જાય તે કાલમા ગમનએ ચઢાઈ કરવી નોંધએ

માસે સહસિ યા ધાત્રી કૃતપુષ્ટિહિતમજા ।

પ્રયાણં વિધિના કુર્યાત્સહાયૈ રક્ષયેદ્વલ્મ્ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ —માર્ગશીર્ષ (સદ્દમ્-અગહન) માસમા જે વખતે પૃથિવી પ્રગ્નને માટે ધાન્યાદિ પુષ્ટિ યુક્ત હોય તે વખતે યોગ મુહૂર્તનો વિચાર કરીને વિધિપૂર્વક સહાય દ્વાગ સેનાની રક્ષા કરતા સત્તા રાત્રુએ રાત્રુગન્ય ઉપર ચઢાઈ લઈ જની નોંધએ મનવાદિ કેટલાક સુધિલોગના મતમા માર્ગશીર્ષ, ફાલ્ગુન અને ચૈત્ર માસમા ચઢાઈ ગ્વી યોગ્ય છે પોતાના જ્યની વડી નોંધને અન્ય કાલમા પણ ચઢાઈ લઈ જની તે સાચજ છે એવો તે લોકોનો મત છે

યત્ર ચામ્ભઃસરિદ્રક્ષા વૃક્ષરક્ષાસ્તુ યત્ર ચ ।

તત્રાવાસં વિધાયૈત્ર રાત્રૌ રક્ષેદ્વલં સ્વકમ્ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ —જે દેશ શોભન, જનયુક્ત, નદી તળાવ તથા સઘન વૃક્ષોથી શોભિત હોય તેવા દેશમા પડાવ નાખવો નોંધએ તથા રાત્રિમા સેનાની રક્ષા કરની રૂપને માટે ઉચિત છે બલ એ સેનાનુ નામ છે

પડાવની જગાના બલામલનો વિચાર રીને—

चतुर्दिक्षु च सैन्यस्य भूरान्धनुर्धरात्रिभिः ।

स्वयं राजा नियुज्जीत समीक्ष्य भूवल्लખलम् ॥ २८ ॥

અર્થ—જગતુ બનાવલ જોઈને ગત્રિને સમયે સેનાની ગ્હા કરવાને માટે ચારે બાજુએ શસ્ત્રીય ધનુર્ધારી પુગોને સ્વયં ગગ્ગ નિયુક્ત કરે

वैरिण पङ्गुणान्मत्वा सन्धिषिग्रहयानकान् ।

आसन संत्रय द्वैध सम्यग्ज्ञात्वा समाचरेत् ॥ २९ ॥

અર્થ—શત્રુજનોના પશુજોનો વિચાર કરીને અનન્તર પોને પણ સન્ધિ, વિગ્રહ, યાન, આસન, દ્વૈધ, આશ્રય-એ છ ગુણોનો આશ્રય કર્યો જોઈએ

એ રાજાઓ વચ્ચે જે શંતેથી મેળ થઈ ત્ય તેને સન્ધિ કહે છે શત્રુનો કોઈ અપકાર કરવો તેને વિગ્રહ કહે છે સન્ધિ આદિનો પ્રયોગ ન કરતા ઉપેક્ષા કરવી તે આસન કહેવાય છે શક્તિ આદિ અધિષ્ઠ થઈ જત તે યાનનો હેતુ હોવાથી યાન કહેવાય છે ખીગ્ગ બલવાન રાજાને પોતાના પુત્ર, સ્ત્રી આત્મા તથા સર્વસ્વ અર્પણ કરી દેતુ તેનું નામ સંશ્રય કહેવાય છે સન્ધિ તથા વિગ્રહ બનેનો ઉપયોગ કરવો તે દ્વૈધીભાવ કહેવાય છે આ પ્રમાણે ગુણ ગ્હા જે શત્રુ પોતાને નિર્બળ સ્ત્રીપરે તો સન્ધિ કરી લેવી, બળવાન સમજે તો વિગ્રહ કરવો છ શત્રુને દમાની શકતો નથી, તેમ શત્રુ મને દમાની શકતો નથી-એવી અવસ્થામાં આસન ગુણનો પ્રયોગ કરે ઉત્સાહાદિ શક્તિ સમ વિરમ, આદિ દેશ શીત કાલાદિ ગુણો અધિક અથવા ઠીક હોય ત્યારે યાનનો પ્રયોગ કરે શમ્ભિરહિત થયેલો ગગ્ગ સશ્રયથી કામ કાઢી લે કોઈ વામમાં સહાયતાની અપેક્ષા થતા દ્વૈધીભાવનો પ્રયોગ કરે આ પ્રમાણે ૭ ગુણોનો પ્રયોગ કરવો યોગ્ય છે

निर्भेद स्पृण कुर्वाद्धन्याच्च मित्रचेतसम् ।

दासीः कर्मकरीर्दासान्भिद्यतो रक्षयेद्वलम् ॥

वृ० पारा० स्मृ० अ० १०. श्लो० ३० ॥

અર્થ—અને પોતાની સેનામાં ભેદ પડ્યા ન દેવો જે કોઈ ભેદવાળો માલમ પડે તો તેને ખતન કરવો જોઈએ અને જે કોઈ ભેદ કરનાર હોય તે સર્વથી (મિત્રચેત) કર્મકરીન દાસી, દાસ, અને સેનાની ગ્હા કરવી જોઈએ

निष्ठस्थायिनो नित्यं जानते चेष्टितं प्रभोः ।

तस्मात्ते यत्नतो रक्षया भेदमूल यतस्त्वमी ॥ ३१ ॥

અર્થ—સગ પાસે રહનાર માણસો ગગ્ગનુ ચરિત્ર સારી રીતે જાણે છે તેથી તેમની ગ્હા યતન પૂર્વક કરવા યોગ્ય છે કેમકે ભેદનુ મૂળ કાગલ તે લોખ છે

एते परस्वजनने भेदनीयास्ततः परे ।

यथा परो न जानाति तथा भेदं समाचरेत् ॥ ३२ ॥

અર્થ—દુશ્મનના નિષ્ઠવાસી લોકોને પોતાના મનાવવા માટે(જનને) તેના નિષ્ઠ સ્થાથી લોકોમાં ભેદ પાડવો, અને તે ભેદ યતુ નણે નહીં તેવી રીતે પાડવો

ન યુદ્ધમાશ્રયેદ્રાજા ન કુર્યાત્સ્વલક્ષ્યમ્ ।

સામ્ના મેદેન દાનેન ત્રિભિરેવ વશં નયેત્ ॥ ૪૦ ॥

અર્થ:—રાત્રીએ યુદ્ધને માટે, ઉદ્યોગ ન કરવો જોઈએ, કેમકે યુદ્ધમાં સેનાનો નાશ થાય છે, સેનાનો નાશ ન કરવો જોઈએ. સામ, દાન, ભેદ—એ ત્રણ ઉપાય વડે જ શત્રુનો જય કરવો જોઈએ.

દ્વિવિધં કથિતં સામ તથ્યં ચાતથ્યમેવ ચ ॥ મત્સ્ય૦ પુ૦ અ૦ ૨૨૨-૩ ॥

તત્રાપ્યતથ્યં સાધૂનામાક્રોશયૈવ જાયતે । ॥ ૪ ॥

અર્થ:—સામ એ પ્રકારના છે—યથાર્થ અને અયથાર્થ. એ બેમાંનો અયથાર્થ સામ સજ્જનોની માત્ર નિન્દા કરાવનાર છે, માટે તે ન કરવો.

તત્ર સાધુઃ પ્રયત્નેન સામસાધ્યો નરોત્તમ ॥ ૪ ॥

અર્થ:—તેમાં, હે નરોત્તમ ! ઉત્તમ શત્રુની સાથે ઉત્તમ પ્રયત્નથી સમાધાન કરી શકાય છે.

મહાકુલીના ઋજવો ધર્મનિત્યા જિતેન્દ્રિયાઃ ।

સામસાધ્યા ન ચાતથ્યં તેષુ સામ પ્રયોજયેત્ ॥ ૫ ॥

અર્થ:—મહા કુલીન તથા સરલ સ્વભાવના તથા ધર્મમાં તત્પર, જિતેન્દ્રિય—એવા જે ઉત્તમ છે તેમની સાથે ખોટા સામનો પ્રયોગ ન કરવો જોઈએ, યથાર્થ સામનો પ્રયોગ કરી તેમને વશ કરવા જોઈએ.

તથ્યં સામ ચ કર્તવ્યં કુલશીલાદિવર્ણનમ્ ।

તથા તદુપચારાણાં કૃતાનાં ચૈવ વર્ણનમ્ ॥ ૬ ॥

અર્થ:—તેવા લોકોની સાથે કુલ, શીલ, વિદ્યા, શૌર્ય, આદિ ગુણોના વર્ણનરૂપ યથાર્થ સામનો, તથા મિત્રતા, કુલીનતા, આદિનું આરોપણ કરવા રૂપ, તથા કરેલા ઉપકાર આદિનું વર્ણન કરવા રૂપ યથાર્થ સામનો પ્રયોગ કરવો.

આની પ્રકારના સામથી તથા યુક્તિથી ધર્માત્મા ઉત્તમ પુરૂષ વશ થાય છે.

અતિશક્લિતમિત્યેવં પુરુષં સામવાદિનમ્ ।

અસાધવો વિજાનન્તિ તસ્માત્તત્તેષુ વર્જયેત્ ॥ ૭ ॥

અર્થ:—સામનો પ્રયોગ કરનાર મનુષ્યને “આપણાથી એ ડરી ગયો.”—એમ અસત્પુરૂષો કહે છે. માટે તેવા દુર્જનોની સામે સામનો ત્યાગ કરવો.

શત્રુના સેનાપતિ, પ્રધાન, આદિને પરસ્પર ફેાડવા તેનું નામ ભેદ છે.

પરસ્પરં તુ યે દુષ્ટાઃ ક્રુદ્ધા મીતાવમાનિતાઃ ।

તેષાં મેદં પ્રયુક્તીત મેદસાધ્યા હિ તે મતાઃ ॥ મત્સ્ય૦ પુ૦ અ૦ ૨૨૩-૧ ॥

અર્થ:—જે લોક પરસ્પર પ્રેમ રહિત છે, તથા ક્રોધી, ખીડણુ, પરસ્પર અપમાન પામેલા હોય તેમની સામે ભેદનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. તેમને ભેદથી જ વશ કરવા યોગ્ય છે.

સંહતા હિ વિના મેદં શક્રેણાપિ સુદુઃસહાઃ ।

મેદમેવ પ્રશંસન્તિ તસ્માન્નયચિશારદાઃ ॥ ૮ ॥

અર્થ — એ સપ શ્રીને ગદના કુટ્યા વિના ઇદ્રવી પણ ઝતાવા કહિન છે તેની નીતિરાત્રમા કુલ નો જ્યને માટે એ ની જ પ્રશ્ન આ રે છે

અન્ય સાધીને પ્રીતિ ગી લેવી તેનું નામ દાન છે

સર્વેપામૃત્યુપાયાના દાન શ્રેષ્ઠતમ યતમ્ ।

” ॥ ૫ ॥

મુદત્તેનેદ્ધ ભવતિ દાનેનોભયલોકજિત્ ॥

મત્સ્ય, પુ૦ અ. ૨૨૪-૧ ॥

અર્થ — સવ પ્રાર્થના ઉપાયોમા ન સર્વથી શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે દાન દેવાથી આ લોક અને પગલો બનેનો જ્ય થાય છે

દાનવાનચિરેણંવ તથા રાજા પરાજયેત્ ।

દાનવાનેચ શક્નોતિ સહતાન્ભેદિતુ પરાન્ ॥

” ॥ ૬ ॥

અર્થ — મીઠાને લાન દેનાર લાની રાત રીધ રાત્રુને જ્ય કરી શકે છે એક સપથી ગ્રહેનાર મનુષ્યોમા લાન વડે બે પાડી રાત્ર છે, કેમકે ધનદેવાથી મનુષ્ય માણુમા આવે છે

યત્તપ્યલ્લુપ્તગમીરા પુરુષા સાગરોપમા ।

ન શૂક્લંતિ તથાપ્યેને જાયન્તે પક્ષપાતિન ॥

” ॥ ૭ ॥

અર્થ — નિલોભી તથા સમુદ્ર નમાનગલીર મનુષ્ય પી ન લોક ધન આપતા પણ સ્વીકારતા નથી છતાં પણ લાનના પ્રલાયથી તે લોક પણ આપણા પક્ષપાતી થઈ જાય છે

ન શક્ત્યા યે વશો કર્તુમુપાયત્રિતયેન તુ ।

દળ્લેન તાન્વશીકુર્યાન્નટો હિ પશ્ચન્નૃણામ્ ॥ મત્સ્ય૦ પુ૦ અ૦ ૨૨૫-૧ ॥

અર્થ — તમ ૧૧ બ — એ તુ ઉપાયથી જેને વશ ન શ્રી સમય તેને સ્વસ્થી જ ૧૧ ગ્વો તેજે કમો જુ બને વા ગ્વો

વદન્તિ સર્વે નીતિજ્ઞા દળ્લસ્ત્રગતિશ્ચ ગતિ ।

તદ્વર્જ વશમાયાતિ યથા શત્રુસ્તથાશ્રયેત્ ॥

નૃ. પારા. સ્મૃ. અ ૧૦-૪૧ ॥

અર્થ — અપૂર્વ નીતિજ્ઞા ગ્રાહના લા પુને મગત્યાગતિ છે છે તેથી દણ્ડ વિના જેની રીતે તુ નમા આવે તેવો ઉપાય ગ્વો તેજે

આક્રાન્ત્યા દર્ભમૂન્યોઽપિ મિન્યુર્મૃદ્ય્યાઽપિ પાત્તલમ્ ।

નાતો યતેત્ત યુદ્ધાય યુદ્ધસિદ્ધેરસિદ્ધિત્ ॥

” ॥ ૮૨ ॥

અર્થ — મની ૫૧ ઉપર ૧૧ ત્ર મૂનને તેને આક્રમણ ગ્વાથી તે પણ પગના ભાગ તરીકે માન્ય ૨૨ તા ૧૨ મનુષ્ય ઉપર આક્રમણ ગ્વાથી તે માનવાને માટે કેમ નપા ન વાય અત્ય વશ માટે યુદ્ધને માટે બનતા મુની તૈયાગ નહીં થતુ બેઈએ યુદ્ધમા અત્ય જ્ય થયે ત વાતનો ૧૧ ભરિસો નથી

પ્રણયિન્યાપિ પત્ન્યા ચ સમ્યાસ્યોઽપિ હિ માનવઃ ।

પુષ્પરપિ ન યુયેત્ત યુદ્ધ મ્ભેદ્વિપત્તયે ॥

” ॥ ૮૩ ॥

અર્થ — આપણી મત્યન્ત પ્રેમવાળા સ્ત્રીની આવે ત્યાં ઉપર બેસી પુષ્પોથી પણ યુદ્ધ નુ મોન નહીં કમ રાષ ૧૧ નુ યુદ્ધ વિપત્તિ નાનાર જ વાય છે

ન કૃદૈરાયુર્ધૈન્યાદ્યુદ્ધયમાનો રણે રિપૂત્ ।

ન કર્ણિભિર્નાપિ દિગ્ધૈર્નાગ્નિજ્વલિતતેજનૈઃ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૭-૧૦ ॥

અર્થ—કોઈ પણ રીતે યુદ્ધ કૌંઈ વિના કૃદકો ન હોય ત્યારે જ યુદ્ધ કરવ ત્યારે પણ કૃત્ યુદ્ધ ન કરવુ જોઈએ ધર્મયુદ્ધ જ કરવુ જોઈએ રાત્રીની સામે યુદ્ધ કરના મારવાથી જોતા લાડાતું માલમ પડે પરંતુ અંદર તો અત્યુ નીકળી ગયું હોય—એવા કૃદશસ્ત્રાન્ધી યુદ્ધ કરવુ ન જોઈએ વળી કાનના આકાશવાણી લાડા યુક્તબાણ કે જે દેહમાં પ્રવિષ્ટ થતા બહાર નિકળવુ મુશ્કેલ હોય એવા બાણ વડે પણ યુદ્ધ કરવુ નહી વળી વિષ પાયેલા(દિગ્ધ) માણુ વડે તેમજ અગ્નિમાં તપાવેના બાણથી પણ યુદ્ધ નહી કરવુ જોઈએ

ન ચ હન્યાત્સ્થલાસ્થં ન વર્લીયં ન કૃતાઞ્જલિમ્ ।

ન મુક્તકેશં નાસીનં ન તવાસીતિવાદિનમ્ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—પોતે ગ્રથમાં બેઠેલો હોય તેણે બીજને જે નીચે ઉભેલો હોય તેને મારવો નહી તેમજ નપુ સન્ને, પોનાની આગળ દાથ જોડી ઉભેલાને, શિર ખુલ્લુ હોય અથવા બેઠેલો હોય, તથા “હ નમારો છું” એ પ્રમારે કહેનાર—એમાના કોઈને પણ મારવો નહી જોઈએ

ન સુપ્તં ન વિસન્નાહં ન નગ્ન ન નિરાયુધમ્ ।

નાયુધ્યમાનં પશ્યન્તં ન પરેણ સમાગતમ્ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—સુતેલાને, યુદ્ધ (સન્નાહ)નો પરિત્યાગ કરેલાને, દેહ ઉપર વસ્ત્ર વિનાના(દિગ્બર)ને, હાથમાં રાસ્ત્ર રહિતને, યુદ્ધ ન કરનારને, યુદ્ધ દેખનારને તથા બીજની સાથે યુદ્ધ કરતા પુરૂષને પણ મારવો નહી.

નાયુધ્યવ્યસનં પ્રાપ્તં નાર્ત નાતિપરિક્ષતમ્ ।

ન મીતં ન પરાવૃત્તં સતાં ધર્મમનુસ્સરન્ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ—જેનું અર્જુ આદિ તૂટેલુ હોય અથવા પુત્રશોકાદિથી દુઃખી હોય, અથવા જેના શરીરમાં અત્યુ ધા થયેલા હોવાથી આકુલ થયેલો હોય તેને તથા લયલીતને, તથા યુદ્ધમાંથી પાછા હડેલાને—એમાના કોઈને પણ શિષ્ટ ક્ષત્રિયોના ધર્મનુ અમરણ કરનાર મારે નહી

તે પ્રમાણે, ઔપનિષદ્ અધિકરણમાં બતાવેલા કેટલાક વિષ, ધૂપ, અગ્નિ, આદિના જે પ્રયોગ બતાવ્યા છે તેમાનો કોઈ પણ ધર્મયુદ્ધમાં ઉપયોગમાં લેવો નહી જોઈએ. તેથી અતિરિક્ત યથાર્થ અન્નાદિ વડે યુદ્ધ કરનારને યુદ્ધમાં મરવાથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને જય મળવાથી ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આહવેપુ મિથોઽન્યોન્યં જિઘાંસન્તો મહીક્ષિતઃ ।

યુધ્ધયમાનાઃ પરં શક્ત્યા સ્વર્ગં યાન્ત્યપરાઙ્મુલા ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૭-૮૧ ॥

અર્થ—જે રાત્ર લોક એક બીજને મારતા સતા ઇચ્છાથી પાછા નહીં હડતા મહાન બળથી યુદ્ધ કરતા મર્ણુ પામે છે તેઓ સ્વર્ગે જાય છે.

દ્વાવિમૌ પુરૂષૌ લોકે સૂર્યમન્ડલભેદિનૌ ।

પરિત્રાઙ્ યોગયુક્તથ રણે ચાભિમુલ્લો હતઃ ॥ પારા. સ્મૃ. અ. ૩-૩૨ ॥

અર્થ:—આ મંસારમાં બે જ મનુષ્ય સૂર્યમણ્ડલને બેદન કરીને બ્રહ્મલોકમાં જાય છે—એકે તો યોગયુક્ત સંન્યાસી, અને બીજો યુદ્ધમાં સન્મુખ રહીને મરનાર.

જિતેન લભ્યતે લક્ષ્મીર્મૃતેનાપિ વરાજ્જનાઃ ।

ક્ષણધ્વંસિનિ કાયેઽસ્મિન્કા ચિન્તા મરણે રણે ॥ ૩૯ ॥

અર્થ:—યુદ્ધમાં જીત થવાથી લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને મૃત્યુ થવાથી દેવાઈનાની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ શરીર ક્ષણમાં નાશ પામનાર છે, તો પછી યુદ્ધમાં મરવાથી શી ચિન્તા છે?

લલાટદેશે રુધિરં સ્વચ્ચ વસ્યાહવે તુ પ્રવિવેશ વક્ત્રમ્ ।

તત્સોમપાનેન કિલામ્ય તુલ્યં સંગ્રામયજ્ઞે વિધિવચ્ચ દૃષ્ટમ્ ॥ ૪૦ ॥

અર્થ:—યુદ્ધમાં બ્રહ્માથી વેધન થયેલા લલાટમાંથી રુધિર આવીને મુખમાં પ્રવેશ કરે તો તે યુદ્ધયત્નમાં મુખમાં પ્રવિષ્ટ થયેલા રક્તનું જે પાન તે સોમયાગમાં વિધિવત્ કરેલા સોમપાનની તુલ્ય શક્તિમાં નેવામાં આવ્યું (દૃષ્ટમ્) છે. અર્થાત્ તેથી અવસ્ય સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થશે એવો ભાવ છે.

યત્ર યત્ર હતઃ શૂરઃ શત્રુભિઃ પરિવેષિતઃ ।

અક્ષયાન્લભતે લોકાન્યદિ ક્લીઘં ન ભાપતે ॥ પારાં સ્મૃં અં ૩-૩૩ ॥

અર્થ:—જ્યાં જ્યાં શત્રુથી ઘેરાઈને જે શૂરવીર કાયરની વાણી ન બોલતો સતો મૃત્યુ પામે છે તે નિશ્ચય અક્ષય લોકને પ્રાપ્ત થાય છે.

ય આહવેપુ વધ્યન્તે ભૂમ્યર્થમપરાઙ્મુસ્તાઃ ।

અકૂટૈરાયુર્ધૈર્યાન્તિ તે સ્વર્ગં યોગિનો યથા ॥ યા. સ્મૃ. અ. ૧-૩૨૨ ॥

અર્થ:—જુભિ આદિને માટે જેઓ યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થઈને સામે થઈને માર્યા જાય છે તેઓ ને અકૂટ આયુષથી યુદ્ધ કરનારા હોય તો યોગીલોકની પેઠે સ્વર્ગમાં જાય છે.

પદાનિ ક્રતુતુલ્યાનિ ભગ્નેષ્વપ્યનિવર્તિનામ્ ।

રાજા મુકૂતમાધતે હતાનાં વિપ્લાયિનામ્ ॥ ૩૨૩ ॥

અર્થ:—પોતાના હાથી ધોડા પાપદ્ધ આદિ નષ્ટ થવા છતાં પણ તેની પરવા ન કરીને જેઓ શત્રુસૈન્યની સામે જ જાય છે તેમને પગલે પગલે અશ્વમેધ યજ્ઞનું કૃણ થાય છે. અને જેઓ યુદ્ધમાંથી નાસતા નાસતા માર્યા જાય છે તેના સર્વ પુણ્યનો રાજા ભાગી થાય છે.

ગૃહે યત્સત્રિયસ્યાપિ નિધનં તદ્દિ ગર્હિતમ્ ।

અર્ધર્મઃ સુમહાનેષ ચચ્છદ્યામરણં ગૃહે ॥ મ. મા. શા. પ. અ. ૫-૩૨ ॥

અર્થ:—સત્રિયોએ ઘરમાં મરવું તે બહુ નિન્દિત છે. ઘરમાં શય્યામાં પડ્યા પડ્યા જે મરવું તે મહાન્ અર્ધર્મ છે.

અરણ્યે યો વિમુચ્યતે સંગ્રામે વા તત્તું નરઃ ।

ક્રતૂનાદિત્ય મહતો મહિમાનં સ ગચ્છતિ ॥ ૩૩ ॥

અર્થ:—તપ કરતાં જે વનમાં શરીરનો ત્યાગ કરે છે અથવા જે યુદ્ધમાં શરીરનો ત્યાગ કરે છે, તે મહાવ્રતનું ફલ પ્રાપ્ત કરીને મોટા મહિમાને પ્રાપ્ત થાય છે.

કૃપણો વિલપન્નાર્તો જરયાભિપરિપ્લુતઃ ।

ક્રિયતે રુદતાં મધ્યે જ્ઞાતીનાં ન સ પૂરુષ. ॥ ૩૪ ॥

અર્થ:—જે દ્રોષ દીન તથા દુઃખી તથા વૃદ્ધ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઇ રૂદન કરતા જ્ઞાતિજનો તથા બન્ધુઓની વચ્ચે પોતે પણ વિલાપ કરતા મરે છે તે મનુષ્ય મરુ (પુરુષ) નથી

હતોઽપિ લભતે સ્વર્ગં હત્વા ચ લભતે યજઃ ।

ઉભયં નો વહુગુણં નાસ્તિ નિષ્ફલતા રણે ॥ મ. મા. છો. ૫. અ. ૨-૧૪ ॥

અર્થ:—યુદ્ધમાં મરવાથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને શત્રુને મારવાથી યજ્ઞની પ્રાપ્તિ થાય છે. આપણે ક્ષત્રિયોને મારે તે બંને વાત બહુગુણવાળી છે. યુદ્ધ કરવામાં નિષ્ફલતા છે જ નહીં.

આ પ્રમાણે ધર્માનુસાર યુદ્ધ કરવાથી કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી યુદ્ધની શ્રેષ્ઠતા છે. પણ ધર્મયુદ્ધ ન કરનારને પાપની પ્રાપ્તિ પણ શાસ્ત્રમાં કહી છે.

અથ ચેન્નમિમં ધર્મ્યં સંગ્રામં ન કરિષ્યસિ ।

તત્ સ્વધર્મં કીર્તિં ચ હિત્વા પાપમવાપ્સ્યસિ ॥ મ. ગો. અ. ૨-૩૩ ॥

અર્થ:—જો તું આ ધર્મયુક્ત યુદ્ધ નહીં કરે તો યુદ્ધના ત્યાગથી સ્વધર્મ અને કીર્તિને પણ ત્યાગ થવાથી તું પાપને પ્રાપ્ત થઇશ.

રથાશ્વં હસ્તિનં છત્રં ધનં ધાન્યં પશૂસ્ત્રિયઃ ।

સર્વદ્રવ્યાણિ કુપ્યં ચ યો યજ્જયતિ તસ્ય તત્ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૭-૯૬ ॥

અર્થ:—રથ, ઘોડા, હાથી, છત્ર, વસ્ત્ર આદિ ધન, ધાન્ય, ગવાદિ, તથા દાસી આદિ સ્ત્રી, દ્રવ્યાદિ પદાર્થ, તથા સેનું ચાંદી આદિથી અતિરિક્ત ગ્રાણ્ય આદિ ધાતુનું ધન—એ સર્વને જે જીતે છે તે સર્વ તેનું થાય છે.

રાજ્ઞશ્ચ દદ્યુરુદ્ધારમિત્યેવા વૈદિકી શ્રુતિઃ ।

રાજ્ઞા ચ સર્વયોધેભ્યો દાતવ્યમપૃથગ્જિતમ્ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—જીતેલા ધનમાંનું ઉત્તમ ધન (રુદ્ધાર) સુવર્ણ, ચાંદી, આદિ—રાજાને આપવું જોઇએ એવું વેદનું વચન છે. તેમજ હાથી, ઘોડા, રથ આદિ પણ રાજાને આપવું યોગ્ય છે. અને બધાએ મળીને જે ધન જીત્યું હોય તે રાજાએ સર્વ યોધાઓને વહેંચી આપવું જોઇએ.

આ પ્રકારે યુદ્ધાદિથી શત્રુનો નાશ કરીને રાજ્યનું પાલન કરનાર રાજા કલ્યાણનો ભાગી થાય છે.

ઇતિ રાજનીતિ અન્તર્ગત યુદ્ધનીતિ અ. ૬ સર્ગ. ૨૭ સમાપ્ત.

ઇતિ ક્ષત્રિયધર્મનિરૂપણ અધ્યાય ૬ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭.

વૈશ્વધર્મ

સર્ગ. ૧. ગારશ્લા.

હવિષધર્મનું નિષ્પન્ન કરીને દેવે અન્યધર્મનું નિષ્પન્ન કરીએ છીએ. મનુસ્મૃતિમાં વૈશ્વધર્મ નીચે મુજબ વ્યાખ્યાન છે —

પશૂનાં રક્ષણં દાનમિજ્યાવ્યયનમેવ ચ ॥ ૧ ॥

વણિકપય કુસીદ ચ વૈશ્વસ્ય કૃપિરેવ ચ ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૧ શ્લો૦ ૧૦ ॥

અર્થ — ૧ પશુની રક્ષા કરી, તથા ૨ દાન દેવું, તથા ૩ યજ્ઞ કરવો, તથા ૪ વેદનું અધ્યયન કરવું, ૫ વ્યાપાર કરવો, ૬ વ્યાજ લેવું તથા ૭ ખેતી કરવી — એ વૈશ્વતા ધર્મ છે.

સર્વ પશુમાં ગાય સર્વથી અધિક ઉપયોગી વસ્તુ છે. ગાયની મરામત ઉપકારી બીજી કોઈ પશુ નથી જે માવખૂની માના જન્મથી મરી ગઈ હોય તેની રક્ષા ગાયના દૂધથી થઈ શકે છે. દરેક ગેઝી, ટુમર વતી, નપખી અગ્નિદોરી, દેવપૂજા કરનાર, વત્યાદિ સર્વ મનુષ્યોને માટે પણ ગાયનું દૂધ પાન, ગોમ, બી, મૂત્ર, આદિનું યોગ્ય ઉપયોગ છે. ગાય મરી જતા પશુ તેનું પાનક, દાડના, ચરમી આદિનું મનુષ્ય નામમાં લે છે. અને ખેતી તથા ગાણીને માટે પશુ મળવું જ મુખ્ય પ્રસાદનું છે તેથી ગાયને ઉપકાર પ્રત્યક્ષ છે અને ધર્મશાસ્ત્રોમાં પણ ગાયની પ્રશંસના અને કલ્યાણનું ચર્ચન થયું છે.

યસ્યાઃ ગિરસિ વ્રહ્માસ્તે સ્વપ્નદેશે ગિર મૃતઃ ।

પૃષ્ઠે વિષ્ણુસ્તથા તસ્મૈ શુતયન્વરણેષુ ચ ॥ ૩ પાઞ. સ્મૃ. અ. ૩-૧૦ ॥

અર્થ — જેના નિગ્રહા બ્રહ્મા નિવાસ છે તે જેના બહામમાં મહાદેવનો નિવાસ કર્યો છે, જેની પીઠ ઉપર (પાછલા બાજમાં) વિષ્ણુ ભગવાન સ્થિત છે, અને ચરણોમાં ચાર શુભિમાની દેવતા નિવાસ કરે છે — એવી ગાય છે.

યા અન્યદેવતાં માશ્વિત્તસ્યા લોમસુ તાઃ સ્થિતા ।

સર્વદેવમયા ગૌસુ તુષ્યેત્તદ્વક્તિતો હરિ ॥

અર્થ — જોક્ત શ્રદ્ધા આદિ દેવતાઓથી અતિશક્તિને કોઈ દેવતાઓ છે તે સર્વે ગાયના શોભના સ્થિત છે. ગાય સર્વપૂર્ણ દેવતામયી છે. તેની ભક્તિ કરવાથી પરમેશ્વર પ્રમખ થાય છે.

સર્વદેવમયા ગાયઃ સર્વે દેવાસ્તદાત્મકા ।

શૂક્રાગ્રેષુ મહીષાન્ત શૂક્રો વસતિ નિત્યયઃ ॥

સ્કાં પુ૦ સ્વ૦ ૫ રેવાં ૧૦ ૩. અ૦ ૮૩-૧૦૪ ॥

અર્થ — ગાય સર્વપૂર્ણ દેવતારૂપ છે, અને સર્વપૂર્ણ દેવનો કોઈ પણ ગોચર છે તે ગાળતી ગાયના નાનના અંગમાં નાના દેવોના નન્દ રહે છે.

યમઃ પૃષ્ઠે સ્થિતો નિત્ય ગુમાગુમપરીક્ષકઃ ।

ચત્વારઃ સાગરા પૂજ્યા ક્ષીરગારા. સ્તનેષુ ચ ॥ ,, ॥ ૧૦૭ ॥

અર્થ — ગાયના ગુમા પ્રાણીઓના પુણ્યપાપની પરીક્ષા કરનાર યમરાજ સ્થિત છે અને પૂજનીય ચારે સમુદ્રો દ્વંધની ધારા રૂપે સ્તનમાં સ્થિત છે

લક્ષ્મી ચ ગોમયે નિત્ય પવિત્રા સર્વમદ્ગલા ।

ગોમયાત્રેપન તસ્માત્કર્તવ્ય પાણ્ડુનન્દન ॥ ,, ॥ ૧૦૯ ॥

અર્થ — હે પાણ્ડુનન્દન ! સર્વ પ્રકારે પવિત્ર તથા મગનરૂપ લક્ષ્મી ગોમયમાં સ્થિત છે તે માટે હમેશા હાણથી લેવન પ્રયત્ન લેવો

ગવામદ્ગેષુ તિષ્ઠન્તિ સર્વ દેવગણા અપિ ।

તથા સર્વાણિ તીર્થાણિ તામુ તિષ્ઠન્તિ સર્વદા ॥

સ્કાં ૦ પુ ૦ સ્વ ૦ ૨, ગામુ ૦ મા ૦ ૯, અ ૦ ૨૦-૫૨ ॥

અર્થ — ગાયોના આમાં અપૂર્ણ દેવતા લોકોનો સમૂહ નિવાસ કરે છે અને સર્વ તીર્થ પણ હમેશા ગાયોના શરીરમાં રહે છે

ગૃહાગ્રે સર્વતીર્થાણિ સુરાગ્રે સર્વપર્યતા ।

ગૃહયોરન્તરે યસ્યાઃ સાક્ષાદ્ગૌરી મહેશ્વરી ॥ સ્કાપુ.સ્વ.૪, પૂ સ સમ. ૨-૭૮ ॥

અર્થ — ગાયના ગરબના અગ્રભાગમાં અપૂર્ણ તીર્થોની સ્થિતિ છે ખરીઓના અગ્રભાગમાં સર્વ પર્યતાભિમાની દેવતા રહે છે અને બંને ગૃહોની મધ્યમાં સાક્ષાત્ મહેશ્વરી ગૌરી સ્થિત છે

ગાવ પવિત્રમતુલ ગાવા મદલમુત્તમમ્ ।

યાસા ગુરોત્થિતા રેણુર્ગંગાતારિસમા ભવેત્ ॥ ,, ॥ ૭૭ ॥

અર્થ — આ અત્યન્ત પવિત્ર છે અને તેના પરગુમા ઉત્તમ છે અને તેઓની ખરીઓમાંથી ઉડેલી ધૂળ ગંગાના સમાન છે તેથી તે ધૂળથી થતુ સ્નાન વિશેષ સ્નાન મહેનાય છે

ગુરુતર યજ્ઞુર્ને પશુ રહે છે ૩ —

સા વિશ્વાયુ સા વિશ્વરુમા સા વિશ્વગાયાઃ ॥ સુ ૦ ય ૦ વ ૦ સ ૦ અ ૦ ૧ મ ૦ ૪ ॥

અર્થ — તે ગા અપૂર્ણ જગત્ને આયુ દેનારી છે, તે સર્વ જાતની સૃષ્ટિ કરનારી છે અને સર્વ જગત્નું ક્ષીરગાંધિ રહે પોષણ આપતી છે

ગોભિર્વિષ્ણૈ વેદૈશ્ચ સત્તીભિ સત્યગાદિભિ ।

અત્તુઙ્ગૈર્દાનશીલૈશ્ચ સપ્તભિર્ધાર્મિ મહી ॥ સ્કાં ૦ પુ ૦ સ્વ ૦ ૪, પૂ ૦ સમ ૦ અ ૦ ૨-૯૦ ॥

અર્થ — ગાય પિતાનું તપની સાક્ષીઓ નદા નિનતા સ્ત્રીઓ સત્યવક્તા લોભગ્રહિત મનુષ્યો તથા દાનશીલ-એ આત્મ રહે આ પૃથિવી વાગુ ગાયલી છે અર્થાત્ તે સાતમાં એવી રાક્ષિ છે જે આ ધૂળની મૂર્તિરૂપ પૃથિવીને પણ તેઓ ધારણ કરી શકે છે તેઓમાં ધારણશક્તિ રૂપ (ગ્ધા પ્રવાનો) ધર્મ સર્વ પ્રાણી આ અધિક છે

હરન્તિ સ્પર્શનાત્પાપ પયસા પોષયન્તિ યાઃ ।

પ્રાપયન્તિ દિવ દક્ષાઃ પૂજ્યા ગાવઃ કય ન તાઃ ॥ વૃ ૦ પા ૦ સ્મૃ ૦ અ ૩-૧૨ ॥

અર્થ:—ગાય સંપૂર્ણ દેવતારૂપ હોવાથી તેના સ્પર્શથી પાપ દૂર થાય છે, તથા દૂધથી તે સર્વતુ પોષણ કરે છે, અને જો યોગ્ય બ્રાહ્મણને તેનું દાન કરવામાં આવે તો સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે—એવી ઉત્તમ ગાય પૂજ્ય કેમ ન હોય? અર્થાત્ અવસ્ય પૂજ્ય છે.

गव्यर्पितायामेकस्यां सर्वे देवाः समर्चिताः ।

कृतानि स्युश्च सर्वाणि तीर्थान्यपि च नारद ॥

સ્કાં પુ૦ સ્વ૦ ૨, વાસુ૦ મા૦ ૯, અ૦ ૨૦—૫૩ ॥

અર્થ:—એક ગાયની પૂજા કરવાથી સંપૂર્ણ દેવતાનું પૂજન કર્યું ગણાય છે, અને તેથી સંપૂર્ણ તીર્થનું સ્નાન પણ થાય છે.

એક મંદિરમાં એક દેવની પ્રતિષ્ઠા હોય છે. તેમાં મનુષ્ય કેટલો પ્રભાવ માને છે? તો પછી સંપૂર્ણ વિષ્ણુ આદિ દેવોના મંદિર રૂપ ગાયનો પ્રભાવ જૂલો જવો તે અજ્ઞાન છે. અજ્ઞાની આ પુણ્યનો લાગી થતો નથી.

एकस्यामपि गोद्रोहे कृते क्वापि प्रमादतः ।

द्रुग्धाः स्युर्देवताः सर्वास्तीर्थान्यपि च कृत्स्नशः ॥ ५४ ॥

અર્થ:—જો એક પણ ગાયનો પ્રમાદથી પણ ઠાઈ દ્રોહ કરે તો તેણે સર્વ દેવતાનો અને સર્વ તીર્થોનો પણ દ્રોહ કર્યો એમ સમજવું. માટે કદાપિ પણ ગાયને ઉપદ્રવ કરવો ન જોઈએ.

संसृशन्गां नमस्कृत्य कुर्यात्तान्तु प्रदक्षिणाम् ।

प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥ वृ० पा० स्म० अ० ૩-૨૪ ॥

અર્થ:—ગાયને સ્પર્શ કરીને નમસ્કાર કરી જે તેની પ્રદક્ષિણા કરે છે તેને તેથી સાતે દ્વીપ સહિત પૃથિવીની પ્રદક્ષિણા થઈ જાય છે.

तृणोदकादिसंयुक्तं यः प्रदद्याद्गवाह्निकम् ।

सौश्वમેधसमं पुण्यं लभते नात्र संशयः ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—અને જે મનુષ્ય ગાયને દરરોજ તૃણ જલાદિ સહિત ખાવાનું (ગવાહ્નિક) આપે છે તેને સૌશ્વમેધ યજ્ઞનું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં કોઈ સંશય નથી.

गवां कण्डूयनं धर्म्यं गोप्रदानसमं भवेत् ।

तुल्यं गोशतदानस्य भयतो गां प्रपाति यः ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—ગાયને ખજવાળથી તે પુણ્યનું કારણ છે. અને તે ગોદાન સમાન છે. અને વાઘ વગેરેના ભયથી જે તેને છોડાવે છે તેને સો ગોદાન જેટલું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે.

पृथिव्यां यानि तीर्थानि आसमुद्रसरांसि च ।

गवां शृद्धोदकस्नाने कलां नार्हन्ति पोटशीम् ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—ગાયના શ્રદ્ધોદકનું સ્નાન કરવાથી જે ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તેના સોળમા હિસ્સાનું ફળ સમુદ્રથી ઘણું પુણ્ય નગવરાદિ પર્યન્ત પૃથિવીમાં જેટલાં તીર્થ છે તે સર્વના સ્નાનથી થતું નથી.

કુતસ્તેષાં તુ પાપાનિ યેષાં ગૃહમલકૃતમ્ ।

સનતં વાલવત્સાભિઃ ગોભિઃ શ્રીભિરિવ સ્વયમ્ ॥ ૨૮ ॥

અર્થઃ—જેઓનું ઘર હમેશાં લક્ષ્મી સમાન વાછડાયુક્ત ગાયો વડે સ્વચ્છ હોય છે તેમને કેવી રીતે પાપ લાગી શકે છે ? અર્થાત્ તેમને પાપનો ભય રહેતો નથી.

સુરભ્યો यस્ય યસ્યાગ્રે પૃથ્વતો યસ્ય તાઃ સ્થિતાઃ ।

વસન્તિ હૃદયે નિત્યં તાસાં મધ્યે વસન્તિ યે ॥

તે પુણ્યપુરુષાઃ શોણ્યાં નાકેઽપિ દુર્લભાશ્ચ તે ॥ ૩૧ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્યના અગ્રભાગમાં તથા પૃથ્વ ભાગમાં તથા અન્તઃકરણમાં નિત્ય ગાય (સુરભી)ની સ્થિતિ રહે છે અને જેઓ ગાયોની મધ્યમાં નિવાસ કરે છે તેઓ પૃથિવીમાં પુણ્યવાન્ ગણાય છે અને તેમની સદૃશ મનુષ્ય સ્વર્ગમાં પણ મળવા દુર્લભ છે.

ગોગ્રાસં યે પ્રયચ્છન્તિ યે શુશ્રૂષન્તિ ગાઃ સદા ।

યે ન રોહન્તિ ગોપૃષ્ઠે તે સ્વર્ગલોકનિવાસિનઃ ॥ પદ્મ૦ પુ૦ સ્ક૦ ૬, અ૦ ૩૧-૪૮ ॥

અર્થઃ—જે હમેશાં ગાયને થોડું ધાસ અવરાવવું અથવા પાણી પણ પાવું તેને ગોગ્રાસ કહે છે. જેઓ આ પ્રમાણે દરરોજ ગાયને ગોગ્રાસ આપે છે, જે હમેશા ગાયની સેવા કરે છે, અને જે ગાયની પીઠ ઉપર ચઢતા નથી અર્થાત્ તેના ઉપર બેસીને સ્વારી કરતા નથી અથવા તેના ઉપર ભાર લાદતા નથી તેઓ સ્વર્ગમાં નિવાસ કરનારા છે.

ગૌરવત્સા ન દોગ્ધવ્યા ન ચૈવં ગર્ભસંધિની ।

પ્રસૂતા ચા દશાહાર્વાદોગ્ધા ચેન્નરકં વ્રજેત્ ॥ વ૦ પા૦ સ્મ૦ અ૦ ૩-૧૫ ॥

અર્થઃ—જે ગાયનો વાછડી કે વાછરો મરી ગયો હોય અને જે ગર્ભવાળી હોય તેનું દોહન ન કરવું જોઈએ. અને વાયેલી ગાયને પ્રથમના દશ દિવસ સુધી જે મનુષ્ય દુહો છે તે નરકગામી થાય છે.

દુર્વલા વ્યાધિસંયુક્તા પુષ્પિતા વા દ્વિવત્સસ્રઃ ।

સાધુભિર્ન ચ દોગ્ધવ્યા ધર્મિર્ધર્મમીપ્સુભિઃ ॥ ૧૬ ॥

અર્થઃ—દુર્બલ, રાગી, પુષ્પિતા તથા જે ગાયે બે વાછરડાંને જન્મ આપ્યો હોય તેવી ગાયને દોહવી તે ધર્મની ધ્વજા રાખનાર ધર્મી અને સાધુ પુરુષોને થોડ્ય નથી. (જે ગાયનો પ્રસવકાલ નજીક આવ્યો હોય તેવી ગાયનું જન્મસ્થાન દુર્બલતાને કારણે કુલીને નીચે લટકે તેને કુલ-પુષ્પ-કહે છે. તેથી તે ગાયને “પુષ્પિતા” કહે છે.)

કુલાન્તે પુષ્પિતા ગાવઃ કુલાન્તે વહવસ્તિલાઃ ।

કુલાન્તે ચલચિત્તા સ્ત્રી કુલાન્તે વન્ધુવિગ્રહઃ ॥ ૧૭ ॥

અર્થઃ કુલનો નાશ પામવાનો સમય આવે ત્યારે પુષ્પિત ગાયો પેદા થાય છે, તથા ખેતીમાં બહુ તક પેદા થાય છે, તથા સ્ત્રી દુરાચારિણી થાય છે, અને બન્ધુજનોમાં વિગ્રહ થાય છે.

યશ્ચિનન્તિ દુમ પુણ્ય ગોપચારં છિનત્યપિ ।

તસ્યૈકર્ષિણ પુરુષા પન્થન્તે રૌરવેષુ ચ ॥ પદ્મ.પુ.સ્વ.૧,અ.૫૧ શ્લો.૩૯-૪૦॥

અર્થ —જે માણસ પવિત્ર વૃદ્ધોને પાપે છે, તથા ગોચરના સ્થાનને કાપીને ખેતી તથા બીજા વગેરે બનાવે છે, તેની રૂપ પેઢીના પુણ્યો ગૌરવ નામના નગકામા દુષ્ટ બોગવે છે

ગાવો દેયાઃ સદા રક્ષ્યાઃ પોષ્યાઃ પાલ્યાશ્ચ સર્વદા ।

તાદ્યન્તિ ચ યે પાપા યે ચાકર્ષન્તિ તે નરાઃ ॥

નરકાગ્રો પ્રપચ્યન્તે ગોનિશ્વાસપ્રપીડિતાઃ । વ્ર. પા. સ્મૃ. અ. ૩ શ્લો. ૨૨ ॥

અર્થ — ગાય દાન કરવાને ગોચર છે, તથા હમેશા તેની રક્ષા, તથા પોષણ તથા પાલન પણ કરવું જોઈએ જે પાપી પુરુષ ગાયને ખોળી વાણી બોલે છે તથા તેને મોટી મારે છે, તથા તેના ગળામાં દોરી બાધીને તેને ખેંચે છે, તેઓ અહીં શ્વાસ, દમ, આદિ રોગોથી પીડિત થઈને મરે છે, અને ફરી નગકામા જઈને દુષ્ટ બોગવે છે

સપલાશૈન ઢળેન મૃદુના તાં નિવર્તયેત્ ॥

,, ॥ ૨૩ ॥

ગચ્છ ગચ્છેતિ તાં વ્રૂયાન્મા મા ભૈરિતિ વાચયેત્ ॥

,, ॥ ૨૪ ॥

અર્થ — ગાયને ઝાઝી ગળાએથી હાવવી હોય તો ત્વચાનાગા કામગી દડ વડે તેને હકાનવી. અને તેને “ગ, ગ, ગતી નહી” એમ કહેવું

અગૃષ્માનસ્પૂલસ્તુ વાહુમાનમમાણતઃ ।

આદ્રસ્તુ સપલાશ્ચ ઢળ ઇત્યપિધીયતે ॥

પા. સ્મૃ. અ. ૧-૧૦ ॥

અર્થ — માન એક અગુરુ જેટલો નરો હોય તથા એ હાથ લાંબો હોય, તથા લીલો હોય (સૂકા નહીં), તથા ઉપર ત્વચાવાળો હોય, તેને ઢણુ કહે છે (અર્થાત્ તે સૂકા પણ ન હોય તથા ત્વચા ગદિત પણ ન હોય, કેમકે તેવા દણુની ચોટ અધિક લાગે છે) ગાય કાંઈ તોફાન વગેરે કરે તો પણ તેને દણુ બતાવીને ધીમે ધીમે પાછી તાલવી

હળમાં બોડવાના તથા તથા મારી આદિમાં બોડવાના બળદ વગેરેને પણ બહુ જરૂર પડે તો આ પ્રમાણનો દણુ બતાવી તેને કાગલે પર તુ તીક્ષ્ણ આગવાળો દડો વગેરેનો ઉપયોગ કરવો તે મહાન પાપ છે

વન્ધન પાલન રક્ષા દ્વિજઃ કુર્યાદગૃહી ગવામ્ ।

વસ્તાશ્ચ યત્નતો રક્ષ્યા વર્ધન્તે યે યથાક્રમમ્ ॥

અર્થ — ગાયનું બન્ધન, પાલન, રક્ષા, આદિ સેવા બ્રાહ્મણાદિ ત્રણે વર્ણના ગૃહસ્થોએ હમેશા કરવી જોઈએ અને તેના વાજાનું વગેરેની જેની રીતે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થાય તેવી રીતે તેમની પાંચ યતનપૂર્વક રક્ષા કરે

પૂર્વસ્થોકમાં “દ્વિજ” કહેવાથી સ્પષ્ટને ગાયની સેવા આગર્યક નથી એવો ભાવ નથી, ગોનેવા નવુપ્ય માનને ઉપયોગી છે તાત્પર્ય એ છે કે ઘી, દૂધ, વગેરે કાંઈપણ પદાર્થનો ઉપયોગ કરનારે સર્વેએ ગાયની રક્ષા કરવી જોઈએ સાત્રમા ગોન્દ્યા રક્ષતો ધર્મ કહ્યો છે તેથી બ્રાહ્મણ કનિય, આદિને ગોન્દ્યા આવશ્યક નથી એવો ભાવ નથી ખેતી કરનાર

હોવાથી વૈશ્યની પાસે ગાયની રક્ષાને માટે ઉપયોગી વાસ આદિ અવશ્ય હોય છે અને કૃષિ કરનારને ગાય બળદનો ઉપયોગ પણ અધિક હોય છે અને જેને જે વસ્તુનો અધિક ઉપયોગ હોય તે જ તેની અધિક સેવા પણ કરી શકે છે તેવી જ વૈશ્યધર્મમાં ખાસ ગારક્ષા બતાવી છે. પરંતુ તેથી બીજા લોકોને તેની આવશ્યકતા નથી એમ નહીં સમજવું.

વિમોહાદ્વાહ્ણો યો ગા વિક્રીણાતિ ધનેચ્છયા ।

વિક્રીણાતિ ન સન્દેહઃ સ નિજાં જનનીમિદ ॥ સ્કા. પુ. સ્વ. ૧ અ ૬૬-૪૪ ॥

અર્થ —જે બ્રાહ્મણ અવિવેકથી ધનની ઇચ્છાથી ગાયને વેચે છે, તેણે આ લોકમાં પોતાની માતાને વેચી છે એમાં કાંઈ સન્દેહ નથી.

ત્રૈલોક્યવારણાયાલમન્નાના ચ પ્રસૂતયે ।

અનાદેયાનિ ઘાસાનિ વિચરન્તિ સન્નામનઃ ॥ વૃં. પા. સ્મૃ. અ. ૩ છો. ૬, ૭ ॥

અર્થ —તેણે લોકોની રક્ષા કરવાનું તથા અન્ન ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય ગાયમાં છે, કેમકે સંપૂર્ણ બ્રાહ્મી માત્રના જીવનને ઉપયોગી અન્નને આ ગાયના સન્તાન ઉત્પન્ન કરે છે અને કોઈના ઉપયોગમાં ન આવે એવું ઘાસ બળદ અને પશુ ખુશીથી ખાય છે (વિચરન્તિ) આરા બળદ અને ગાયને માગવાને માટે કસારીને ત્યાં વેચનારને માતૃહત્યાનું પાપ કેમ નહીં લાગે? અર્થાત્ તે લોક જરૂર માતૃહત્યા તથા પિતૃહત્યાના પાપના ભાગી થાય છે.

ઉપાપ્ય સસ્યાનિ તૃણં ચરન્તિ તદેવ ભૂયઃ સકલ વહન્તિ ।

ન ભારત્રિન્ના પ્રવદન્તિ કિંચિદહો વૃષૈર્ધાર્યતે જીવલોક ॥ „ ॥ ૫૨ ॥

ડાગર વગેરે ધાન્યને ઉત્પન્ન કરીને પોતે (બળદ) ઘાસને જ ખાય છે અને ધાન્ય ડાપવાને સમયે તેનાથી ભરેલા ગાડાને ખેતીને માલિને ઘેર પહોંચાડે છે તેમાં ગમે તેટલો વધારે ભાર ભર્યો હોય તોપણ તેનાથી ખિન્ન થઈને તે કાંઈ કહી શકતો નથી ગમે તો તેની ગરદન તૂટતી હોય તોપણ તે ભારને ખેંચે છે આવશ્યકની વાત એ છે કે આ સંપૂર્ણ જીવોને બળદ જ ધારણ કરે છે અર્થાત્ સર્વના હેતુરૂપ અન્નને ઉત્પન્ન કરનાર બળદ છે તેથી સર્વનું ધારણ અર્થાત્ પોષણ તેનાથી જ થાય છે મનુષ્ય કે ઉચ્ચેથી પડતા મનુષ્યને કોઈ અદ્વંધી હાથના રાઈને રક્ષા કરે છે, તેવી રીતે બળદ ક્ષુધારૂપી મહાત્મ રાજથી મરતા બ્રાહ્મીઓને અન્નરૂપી દિવ્ય ઓપધ નડે આદર ગણ્યાની માફક રક્ષા કરે છે.

અન્નાન્નવન્તિ મૂતાન્તિ-ગીતાના આ શ્લોકમાં લગવાને પણ અન્નમાંથી બ્રાહ્મીઓની ઉત્પત્તિ કહી છે તેથી ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ અન્નની ઉત્પત્તિને માટે બળદની સૃષ્ટિ બતાવી છે.

અન્નાર્થમેવ ત્રૂક્ષાણઃ સસર્જ પરમેશ્વર ।

અન્નેનાપ્યાયતે સર્વે ત્રૈલોક્ય સચરાચરમ્ ॥

અર્થ —ખરેખર અન્ન ઉત્પન્ન કરવાને માટે જ પરમેશ્વરે બળદ (ઉક્ષન્) ની સૃષ્ટિ કરી છે, કેમકે અન્નથી જ ત્રણે લોકના ચગચગ બ્રાહ્મીઓની રક્ષા થઈ ગઈ છે.

ઉક્ષાણો વેદસા સૃષ્ટઃ સસ્યસ્યોત્પાદનાય ચ ।

તૈસ્ત્પાદિતેન સસ્યેન સર્વમેતદ્વિધીયતે ॥ વૃ. પા. સ્મૃ. અ. ૩-૪૨ ॥

અર્થ:—ધાન્યની ઉત્પત્તિને માટે ધ્રુવાએ બળદની સૃષ્ટિ કરી છે. અને તેમણે ઉત્પન્ન કરેલા ધાન્ય વડે સર્વ વ્યવહાર ચાલે છે.

યજ્ઞર્થે પશુવઃ સૃષ્ટાઃ સ્વયમેવ સ્વયમ્ભુવા ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૫ શ્લો. ૩૯ ॥

અર્થ:—યજ્ઞોપયોગી અન્ન, દૂધ, આદિની ઉત્પત્તિને માટે જ પરમાત્માએ પશુની સૃષ્ટિ કરી છે. માટે પશુને મારીને યજ્ઞ કરવો એવો જોગો આ શ્લોકનો અર્થ કરે છે તે અસંબદ્ધ છે. તેનો ખુલાસો મિશ્ર પ્રકરણમાં કરવામાં આવશે.

આ જગતમાં બે વસ્તુને અમૂલ્ય કહેવામાં આવી છે—૧. વિદ્યાનૂતપરવી તત્ત્વવેત્તા બ્રાહ્મણ, અને ૨. ગાય.

ભાર્ગવપુત્ર સ્વયન ઋષિએ બાર વર્ષ સુધી જલવાસ કરવાનું મત ધારણ કર્યું. ગંગાપુત્રનાની મધ્યમાં જલની અંદર નિવાસ કર્યો. સંયમ (ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ)ના બલથી પાંચ બૂતેને પણ કર્યો હોવાથી જલથી ઋષિને કોઈ પ્રકારની પીડા થતી નહોતી. એક વખત મચ્છીમાર માછલી પકડવાને આવ્યા. તેમણે માછલીઓની સાથે ઋષિને પણ પકડી લીધા હતા. ઋષિને જોઈને તે લોક ગભરાઈ ગયા, અને રાગન નડવાની પાસે જઈને કહ્યું. રાગને આવીને જોયું. એટલે ઋષિએ રાગને કહ્યું કે તું આ મચ્છીમાર લોક પાસેથી માછલી સહિત મને ખરીદી લે. રાગને ઋષિની કિંમત હજારથી લઈને સંપૂર્ણ રાત્રી પર્યન્ત આપવાને કહ્યું. ઋષિએ કહ્યું કે અમારી કિંમત રાત્રીથી અધિક છે, તું ફરીથી વિચાર કરી જો, કારણ કે માલની સમાન મૂલ્ય આપવામાં આવે તો ખરીદી કહેવાય છે. ત્યારે જંગલમાં ફલાહારી ગવિજાત ઋષિને જઈને રાગને સમાચાર કલા. તે ઋષિ કહે છે:—

અન્નર્થેવા મહારાજ દ્વિજા વર્ણેષુ ચોક્તમાઃ ।

ગાયત્રી પુરુષવ્યાઘ્ર ગૌર્મૂલ્યં પરિકલ્પ્યતામ્ ॥ મં. માં. અનુ. ૫. ૫૧-૨૨ ॥

અર્થ:—હે પુરુષશ્રેષ્ઠ મહારાજ ! વર્ણોમાં શ્રેષ્ઠ જે બ્રાહ્મણ ને અને ગાય એ બંને અમૂલ્ય (અન્નર્થેવા) છે, તેમની કિંમતનો નિયમ નથી. માટે અમૂલ્ય ઋષિને અમૂલ્ય ગાય વડે ખરીદવાનું કહ્યું છે. રાગને જઈને સ્વયન ઋષિને ગાય વડે ખરીદવાનું કહ્યું એટલે ઋષિ પ્રસન્ન થયા. પછી ગાય આપીને મચ્છીમાર પાસેથી ઋષિને ખરીદી લઈને છોડાવ્યા. માટે ગાય એક અમૂલ્ય વસ્તુ છે, અને તેથી તેના પાલનથી ગ્રામ થતું પુણ્ય પણ અધિક છે. માટે મનુષ્ય માટે તેનું પાલન કરવામાં તત્પર-રહેવું જોઈએ.

ગાય જેવી રીતે દૂધ આદિ આપે છે તેવી રીતે બેંસ પણ આપે છે. અને દિન-દુરંચાનના કેટલાક જાનોમાં બળદની જેમ પાડાને પણ ખેતીના કામમાં લગાડે છે. પરંતુ તેની રક્ષા શાસ્ત્રમાં કરી નથી. તેનું કારણ શું? એવો પ્રશ્ન ઉપરિથત થાય છે. તે વાત કીક છે. દૂધ ગાય કરતાં બેંસ અધિક દે છે. થી પાનુ બેંસના દૂધમાંથી અધિક નિકળે છે. ખેતી આદિ સર્વ કામ પણ તેનાથી થાય છે, નેથી તેની પણ ગાયની જેમ રક્ષા અવસ્ય કરવી જોઈએ. તેની હલ્યા કરવી અથવા તેની રક્ષા ન કરવી એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત નથી. પરંતુ બેંસ કરતાં ગાયમાં કાંઈક અધિકતા છે. તે પ્રત્યક્ષ આપણા જીવમાં આવે છે. જલથી બરેલા તણાવમાં ગાય અને બેંસ બંનેને છોડી દો, અને ગાયનું પૂછકું પકડી લ્યો, તો ગાય તરત પોતાનું ઘર ઉંચું કરશે, અને મનુષ્યને પાર લઈ જશે. તેથી ચોતાનો આશ્રય લેનાર મનુષ્યની

રક્ષા કરવાનો સ્વભાવ કામધેનુથી ઉત્પન્ન થયેલી ગાયમાં અધિક છે. અને જો પાણીથી પાર જવાને માટે બેસતુ પૂછતુ પકડવામાં આવે તો બેસ પોતાનું શિર પાણીમાં કુખાડશે. અને આપણને પણ પાણીમાં કુખાડવાનો પ્રયત્ન કરો જે પોતાનો આશ્રય કરે તેને કુખાડવો એ મહિષાસુર વશની બેસમાં છે. આશ્રિતોની રક્ષા અને તેના અભાવ માત્રમાં ગાય અને બેસનો ભેદ છે. આશ્રિતના રક્ષણરૂપ ધર્મ અધિક હોવાથી માત્રમાં ગાયની પ્રમશા અધિક કરી છે, અને ગાયને પૂજ્ય કહી છે. પરંતુ રક્ષા તો બેસની સમાન જ કરવી જોઈએ. વધ કાઢવો પણ નહીં કરવો જોઈએ. ગાયોની રક્ષા કરવાનો પ્રકાર શાસ્ત્રમાં બતાવ્યો છે. એક ગ્રામની સર્વ ગાયોને કાઠ એક ખાસ નિયત કરેલા સ્થાનમાં રાખવામાં આવે છે —

પ્રશવ્યે વ્યાલનિર્મુક્તે દેશે ભૂરિવૃણોદકે ।

અભૂતદ્દષ્ટે વારણ્યે સદા કુર્વોત ગોકુલમ્ ॥ મવિ. પુ. વ્રા. ૧ અ. ૧૨-૪૪ ॥

અર્થ.—પશુઓને હિતકારી, વાઘ આદિથી ગહિત, જલ તથા વાસ જ્યાં સપૂર્ણ હોય એવા સ્થાનમાં, અથવા કુદ્દ પ્રાણી ગહિત જગત્માં ગાયોનું નિવાસ સ્થાન (ગોકુલ) કરવું જોઈએ. તેમાં રાગના પશુને માટે જૂદું સ્થાન રાખવું જોઈએ. ગાય તથા બેસની રક્ષા કરવામાં ઉપયોગી મનુષ્યના ગોપાલક, પિણ્ડક, દોહક, મન્યક, લુખ્ધક, એવા નામ હોય છે. ગોપાલક નામ ગાયોનું માલન કરનારનું હોય છે. પિણ્ડક નામ બેસનું પાલન કરનારનું હોય છે. ગાય અને બેસને દહોનારનું નામ દોહક હોય છે મન્યક નામ દહિતુ મન્યન કરનારનું નામ છે. જગલમાં હિસક પ્રાણીઓથી ગાય આદિની રક્ષા કરનારનું નામ લુખ્ધક છે. ગોપાલક, દોહક, મન્યક, અને લુખ્ધક એ ચારે મળીને સો ગાયની રક્ષા કરવી જોઈએ. પિણ્ડક, દોહક, મન્યક અને લુખ્ધક એ ચારે મળીને બેસનું પાલન કરવું જોઈએ. વૃદ્ધ, દૂધ દેનારી, ગર્ભવતી, પહેલી-વાર ગર્ભ ધારણ કરેલી, અને વત્સતરી (જેણે હમણા જ દૂધ પીવાનું છોડ્યું હોય તે)—આ પાંચ પ્રકારની ગાયો એકઠી કરીને પૂરી સો અર્થાત્ દરેક પ્રકારની વીસ વીસ ગાયોને એકઠી કરીને તેવી સો ગાયોનું એક માણસ પાલન કરે. અને માદી, અગવિકલ (જાણી, લગડી, આદિ), અનન્યદોહી અર્થાત્ જેને અમુક એક જ માણસ દોહી શકે તેની, તથા દુદ્ધોહા અર્થાત્ જેને પગ વગેરે બાધી મુશ્કેલીથી દોહી શકાય તેની, અને જેનો વાઝડા આદિ મરી ગયા હોય—એ પાંચ પ્રકારની ગાયોને પણ દરેકમાંથી ઉપર લખ્યા મુજબ વીસ વીસ ગાયો લઈને સો કરવી. આ સોને પણ એક વ્યક્તિ દ્વારા પાલન કરાવવું. બેસોને રાખવાને પણ આ જ વ્યવસ્થા છે.

ક્ષીરમૃતા હિ વત્સાનુપહન્યુરિતિ વેતનોપગ્રાહિત્વમ્ ॥

કૌ૦ અ૦ અધિ૦ ૨, અ૦ ૨૧ સુ૦ ૩ ॥

અર્થ.—દૂધ, ઘી, આદિમાં ગોવાળનો હીસ્સો હોય તેવા લોક (ક્ષીરમૃતા) વાઝડાં આદિને દૂધ ન પીવા દેતાં મારી નાખે છે. તેથી તે સર્વને પગાર બાધી રાખવા જોઈએ.

વૃત્તિં ધાન્યહિરણ્યેન ગોપાદીનાં પ્રકલ્પયેત્ ।

તે હિ ક્ષીરવતા લોભાદુપહન્યુસ્તદન્વયાન્ ॥ મવિ. પુ. અ. ૧૨ છા. ૩૭, ૮૧ ॥

અર્થ —ગોવાળ આદિની શુચિતાને માટે ધાન્ય અથવા પૈસાનો નિયમ કરવો જોઈએ જે તેમનો દૂધનો હડ હાય તો લોભવી વાછરડાને દૂધ ન પાઈને મારી નાખે

મક્તવેતનલાભ ચ કર્મકાલાનુરૂપ ॥ મવિ. પુ. ત્રા. પ. અ. ૧૨-૪૭ ॥

અર્થ —અન્ન તથા પગારનો નિયમ કર્મ અને કાલને અનુસાર હોવા જોઈએ દોહવાને માટે તથા મન્યન કરવાને માટે જરૂરને અનુસાર મનુષ્યને ગખવામા આવે છે

વળી ગૌહત્યા આદિ કરનારને દણ્ડ પણ શાસ્ત્રમા કહ્યો છે

સ્વયં હન્તા ઘાતયિતા હર્તાહારયિતા વધ્યઃ । કૌ.અ.અધિ.૨અ.૧૨ સૂ. ૧૪ ॥

અર્થ —ગોરાલ આદિ જે પોતે ગાયને મારે અથવા મરાવી નાખે, અથવા પોતે હરણ કરે અથવા ખીજા પાસે તેનું હરણ ગમે તેમને શારીરિક દણ્ડ દેવો જોઈએ હિસક પ્રાણી તથા શત્રુ તરફથી થતારી આધાઓના ભયને સર્વથા દૂર કરીને ઋતુને અનુસાર મુગ્ધિત જગલમા સર્વ ગોવાલ પોતપોતાની ગાયોને ચરાવે

ગોચરસ્યાનયનાથે વ્યાલાના ત્રાસનાય ચ ।

ઘટા વર્ણેષુ વ્રનીયુ શોભારક્ષાર્થમેવ ચ ॥મવિ.પુ. ત્રા. પ. ૧ અ. ૧૨-૪૩॥

અર્થ —૧ ટાના શબ્દથી ગાયને ચગવાની જગા જાણીને તેને લઈ આવવા માટે તથા વાધ વગેરે જનપરેશને ભય પમાડવાને માટે, તથા ગોભાને માટે તથા ગાયોની રક્ષાને માટે પણ ગગામા ઘટ બાંધવા જોઈએ વળી—

દોહકાલ ગવા દોગ્ધા નાતિવર્તેત વૈ દ્વિજા ।

પસરોદકયોર્ગેવા મન્યનસ્ય ચ મન્યકા. ॥

” ॥ ૩૮૯ ॥

અર્થ —હે દ્વિજો ! દહોનારે ગાયને સમય વખતે જ દહોની જોઈએ તથા ગોવાળ વખત સર ગાયોની સેવામા હાજર રહે અને તેમને ચગવા લઈ જવી તથા પાણી પાવું આદિ કાર્ય પણ વખતસર જ કરે તેની જ રીતે દધિમન્યન આદિ કરનાર પણ પોતે પોતાનું કાર્ય સમયાનુસાર જ કરે

દોહકાલમતિક્રામતસ્તત્ફલહાનં દણ્ડ ॥ કૌ. અ. અધિ. ૨ અ. ૨૯ સૂ. ૩૨ ॥

અર્થ —ગાયોને દહોનાના સમયનું જે અતિક્રમણ કરે તેને તે દિવસનો પગાર ન આપવો તે તેનો દણ્ડ છે તેવી રીતે ગાયની સેવા કરનારા સમય પર પોતપોતાનું કામ ન કરે તો તે દિવસનો પગાર ન આપવો તે તેનો દણ્ડ છે

વર્ષાશરદ્વસન્તેષુ દ્વૌ કાલાવન્યદા સકૃત્ ॥ મવિ પુ. ત્રા. અ. ૧૨-૩૬ ॥

અર્થ —વર્ષા, શરદ અને વસન્ત ઋતુમા ગાય બેસને જે વખત દહોની, ખીજા ઋતુમા એક જ વાર.

વર્ષાશરદ્દેમન્તાનુભયત કાલં દુતુઃ ॥ કૌ. અ. અધિ. ૨ અ. ૨૯ સૂ. ૨૯ ॥

અર્થ —વર્ષા, શરદ અને હેમન્ત અર્થાત્ શ્રાવણ ભાદરવો, આશ્વિન કાર્તિક, અને માગસં પોષ—એ ૭ મહિનામા ગાય બેસોને સાયંપ્રાત અને સમય દહોવે

ચિચિરવસન્તપ્રીપ્પાનેકકાલમ્ ॥

અર્થ —તથા શિશિર, વચન્ત અને ગ્રીષ્મ એ ત્રણ ઋતુમા અર્થાત્ માધ ફાલગુન, ચૈત્ર વૈશાખ, અને જ્યેષ્ઠ આવાહ એ છ મહિના એ- નાગ દહોવે

દ્વિતીયકાલદોગધુરઙ્ગુષ્ઠચ્છેદો દળઙ્ગ:

અર્થ—આ ઋતુઓમા જે ગાય ગરેરેને બને સમય દહોરે તેનો અગુડો ૧૫૧ નાખવો એ તેનો દણ્ડ છે

આ, ગાયો અને બેસો દહોના મનન્ધી સાધાગણુ નિયમ છે જે દેશમા અથવા જે મનુષ્યની ગાયને ઠંડી અને ગરમીની સાધા સત્તન રચી ન પડતી હોય, અને પુષ્કળ ખોગમ મળવાથી જેના બચ્ચાને પીવાને દૂધ કમી ન હોય તેવી ગાયને મરજી પડે ત્યારે દોહી શકે છે

માસમેકં યથા સ્તન્ય માસમેકં સ્તનદ્વયમ્ ।

સતત પાયયેદ્ વૈ સ્તનપેક સ્તનદ્વયમ્ ॥

॥ ૩૯, ૪૦ ॥

અર્થ —ગાય વિચારા બા ગાયના દૂધનુ માપ જોઇને તેને અનુસાર તેના બચ્ચાને એક મહિના સુધી એક સ્તનનુ પાન મગવવુ, પછી એક માસ સુધી બે સ્તનનુ પાન કરાવવુ જોઇએ, ત્યાગ પછી બચ્ચુ ધાસાદિ ખાવા લાગે એવે હમેશા એ- અથવા બે સ્તનનુ પાન કરાવવુ તે પ્રમાણે બચ્ચુ પૂર્ણ રીતે ધાસાદિ ખાવા લાગે નહી ત્યા સુધી કરવુ

કીચડ આદિમા ફસાથી, અથવા પડી જનાથી, અથવા કોઈ મોટા રોગને મગણે ખાનપાનની અધવડથી અથવા કુષ્ટ પ્રાણી ઇત્યાદિથી ગાયની હાનિ થાય છે, તે ગોવાળોની બેરકારીથી થઈ હોય તો તે હાનિ ગોવાળોને માથે નાખવી જોઇએ

દરેક મામમા ગાયઆંત્રી રક્ષાને માટે રાગ તરફથી એક ગોઅધ્યક્ષ નિયમિત રૂપે જોઇએ તે અધ્યક્ષ દ્વાગ ગોગાયલી ગાયનો, તથા બીજા કુડમા ગયેલી ગાયનો, અથવા માલિકને ઘેરથી નાસી ગયેલી ગાયનો પત્તો લગાડવો જોઇએ બેસોના પાલનની વિધિ પણ આ પ્રકારની જ હોય છે

બગદ છ પ્રકારના હોય છે-૧ વત્સ, ૨ વત્સનગ, ૩ દમ્ય, ૪ વહિન, ૫ વૃષ, અને ૬ ઉક્ષન્ ૧ વત્સ એટલે હજી દૂધ પીનાગ, ૨ વત્સનગ એટલે જે વાછડાએ દૂધ પીનાનુ છોડી દીધુ હોય તે, ૩ દમ્ય એટલે કૃષિ આંત્રિ કામ શિખવવા ચોગ્ય, ૪ વહિન એટલે ભાર ખેચનાર, ૫ વૃષ એટલે હળ ચનાવવુ વગેરે કામમા પડેલા થયેલો બગદ, અને ૬ ઉક્ષન્ એટલે સાદ કે જેને ગાયોને ગર્જવની રાવનાને છોડવામા આવેલો-એ જોએ પ્રકારના બનદોની રક્ષાને માટે તેવો જ પ્રમન્થ કરવો જોઇએ

પશ્વર્ષમ સ્વરાશ્વાનામજાત્રીના દર્શર્ષમ્ ॥

શત્ય ગોર્માહપ્ત્રાણા યૂથ કુર્યાચ્ચતુર્વૃષમ્ ॥કૌ અ. અધિ ૨, અ.૨૯-૪૯ ॥

અર્થ —સો ગધેડા અને ઘોડાના ટોળામા પાચ સાદ છોડના જોઇએ વેગ બકગના મોના ટોળામા દસ સાદને છોડના જોઇએ ગાય, બેસ, અને ઉટના ટોળામા ચાગ ચાગ સાદ છોડવા જોઇએ

અને હળ તથા ગાડી આંત્રિમા જોડવાના તમા ૧૬ ધાગણ મગવનાને ડોડેના પાડા, તથા પોતાની પીક ઉપર મોખે નનાગ તથા સુનામદિ-એ ચાગ પ્રમગના પાડા હોય છે

૧ નાની વાછડી, ૨ મોટી વાછડી, ૩. પડેરી (જે જલણી ચનાની તૈયારીમા હોય), ૪ જલણી, ૫ દૂધ દેનારી, ૬ અપ્રમગતા અર્થાત્ અધિ, ઉમગની થવા છતા હજી સુધી

જેને પ્રજા થઈ નથી, છતાં પ્રજનનશક્તિ નષ્ટ થઈ નથી તે, અને જ. વામા (વાંઝણી) એ સાત પ્રકારની ગાયો તેમજ બેસો હોય છે. એ સર્વને ઝાળખવા માટે તેમના ગળામાં મુદ્રા બાધવી જોઈએ. કાઈ કાઈ ડામ પણ લગાવે છે. ગૌશાલાની સમીપમાં તેમની ચિકિત્સાને પણ બદાબરત થવો જોઈએ. અને મરેલાં પશુ આદિનું ચામડું, હાડકું, પિત્તા, ગોરાચના, આદિના સગ્રહ ગૌઅધ્યક્ષ દ્વારા થવો જોઈએ. ગાય ભેંસને અનુસાર ઘોડા, ગધેડાં, ઉંટ, બકરી, ઘેડાં, આદિને માટે પણ ઉચિત સ્થાનોની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. આ પ્રકારની વ્યવસ્થા થવાથી દરેક મનુષ્ય પશુ રાખી શકશે, અને તેની રક્ષા પણ થઈ શકશે.

ઉત્પાદયન્તિ સત્યાનિ મર્દયન્તિ વહન્તિ ચ ।

આનયન્તિ દવીયસ્થં તદુરુણા કોડધિકો બુવિ ॥ વ. પા. સ્મૃ. અ. ૩-૪૮ ॥

અર્થ:—બળદ અન્નને ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેને મર્દન કરીને (મસળીને) ધાન્યને બૂદું કરે છે, અને તેને વહન કરે છે, અને દૂર દેશથી ઘેર લઈ આવે છે. તેથી એ બળદ કરતાં અધિક પૃથિવી ઉપર કાણુ છે ? કાંઈ નહીં.

સ્ત્રીયેન જીવેન પરસ્ય જીવં રક્ષન્તિ પુપ્ચન્તિ વિવર્ધયન્તિ ॥ ૪૯ ॥

અર્થ:—બળદ પોતાના છવ વડે અન્ય છવોની રક્ષા, પુષ્ટિ, અને વૃદ્ધિ કરે છે.

પૃથિવીપાલકો રાજા इतरे क्षत्रिया मताः ।

ધાન્યાદિક્રયવાન્વૈશ્ય इतरो वणिगुच्यते ॥ શિ. પુ. વિ. સં. અ. ૧૩-૫ ॥

અર્થ:—જે ક્ષત્રિય પૃથિવીનો પાલક હોય છે તે રાજા કહેવાય છે, બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયો ક્ષત્રિય માત્ર કહેવાય છે, રાજા નહીં. ધાન્યાદિને બીજી વસ્તુ સાથે અદલ બદલ રૂપ વિક્રય કરનાર વૈશ્ય કહેવાય છે. બ્રાહ્મણ વૈશ્યને વણિક કહે છે.

ઈતિ વૈશ્યધર્મગ્ન ગોરક્ષાધર્મનિરૂપણ અ. ૭ સર્ગ. ૧ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭ સર્ગ ૨.

કૃષિનિરૂપણ.

પશુપાલન રૂપ વૈશ્યધર્મનું નિરૂપણ કરીને હવે તેના કૃષિરૂપ ધર્મનું વિવેચન કરીએ છીએ.

કૃષેરન્યત્ર નો ધર્મો ન લાભઃ કૃષિતોઽન્યથા ।

ન સુલ્લે કૃષિતોઽન્યત્ર યદિ ધર્મેણ કર્ષતિ ॥ વૃ. પા. સ્મૃ. અ. ૩-૧૭૯ ॥

અર્થ:—જે ધર્મ પૂર્વક ખેતી કરવામાં આવે તો ખેતી જેવો ધર્મ, લાભ અને મુખ બીજા કાંઈ ધર્મમાં નથી.

સંવત્સરેણ યત્પાપં મત્સ્યચાતી સમાપ્તુયાત્ ।

અયોમુલેન કાષ્ઠેન તદેકાદેન લાક્ષ્ણી ॥ પા. સ્મૃ. અ. ૨ શ્લો. ૧૧, ૨ ॥

અર્થ:—માછલી મારનારને એક વર્ષમાં જેટલું પાપ થાય છે, તેટલું પાપ, લોહાની કોથ જેના મુખમાં છે એવા લગ વડે જખીન ખેડનારને એક દિવસમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પ્રમાણે ખેતી કરનારને પુણ્ય તથા પાપ બંને શાસ્ત્રમાં કહ્યાં છે. તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે જે શાસ્ત્રાનુસાર નિયમ પૂર્વક ખેતી કરે છે તે પુણ્યનો ભાગી થાય છે, બીજો પાપનો ભાગી થાય છે.

પાશકો મત્સ્યઘાતી ચ વ્યાધઃ શાકુનિકસ્તથા ।

અદાતા કર્પકથૈવ પૃથૈતે સમભાગિનઃ ॥

,, ॥ ૧૨,૩ ॥

અર્થ:—જે અપરાધ વિના ફાંસી દે છે તે, તથા મચ્છીમાર તથા મૃગાદિને મારનાર વ્યાધ, તથા પક્ષીઓને મારનાર, તથા દાન નહીં કરનાર ખેડુત-એ પાંચ સમાન પાપી છે. માટે યોગ્ય રીતે યત્નાદિ કરીને ખેતી કરનાર પાપનો ભાગી થતો નથી, અને પુણ્યનો ભાગી થાય છે. નહિતો તે અવશ્ય પાપનો ભાગી થાય છે.

વૃક્ષં છિત્ત્વા મહીં મિત્ત્વા હત્વા ચ કૃમિકીટકાન્ ।

કર્પકઃ સ્વલયજ્ઞેન સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥ પા. સ્મૃ. અ. ૨ શ્લો. ૧૫,૬ ॥

અર્થ:—ખેતીને માટે જે વૃક્ષને કાપે છે, તથા પૃથિવીને ભેદન કરે છે, તથા હળથી અર્ધપ્રય જીવોને મારે છે, તે ખલયજ્ઞ કરવાથી સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે. (ખજામાં કરેલા અન્નના ઢગલામાંથી અન્નનું દાન કરવું તેનું નામ ખલયજ્ઞ-ખજામાં અન્નના દાન રૂપી યજ્ઞ-છે. તે વિશે આગળ કહીશું.) અને પોતાને મળેલા નફાના અમુક ભાગનું દાન કરવું તે પાપથી મુક્ત થવાનો સર્વને માટે ઉપાય છે:—

પ્રતિગ્રહચતુર્થાંશં વણિગ્લાભવૃત્તીયકમ્ ।

કૃશિતો વિંશકં ચૈવ દદતો નાસ્તિ પાતકમ્ ॥ વૃ. પા. સ્મૃ. અ. ૩-૧૮૨ ॥

અર્થ:—દાન લેનાર મનુષ્ય લીધેલા દાનનો એથો ભાગ દાન કરે તો, અને વ્યાપારી લોક પોતાનો ત્રીજો હિસ્સો દાન કરે તો, અને ખેતી કરનાર પોતાના લાભનો વીસમો હિસ્સો દાન કરે તો તે પાતકી થતો નથી.

રાજ્ઞો દત્ત્વા ચ પટ્ત્વભાગં દેવતાનાં ચ વિંશકમ્ ।

ત્રયસ્વિંશં ચ વિપ્રાણાં કૃષિકર્તા ન લિપ્યતે ॥ ,, ॥ ૧૮૩ ॥

અર્થ:—ખેતીનું અર્થ વિગેરે કાઢતાં જે અન્ન બચે તેનો હટ્ટો હિસ્સો રાજાને આપવાથી, તથા દેવ નિમિત્ત વીસમો હિસ્સો આપવાથી, અને તેત્રીસમો હિસ્સો બ્રાહ્મણોને આપવાથી ખેડુત (ખેતી કરનાર) પાપનો ભાગી થતો નથી.

કલિયુગમાં ખુદ બ્રાહ્મણોને પણ ખેતી કરવાનો અધિકાર છે. કાલના નિયમને અનુસાર ખેતી કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે.

પદ્મકર્મસહિતો વિપ્રઃ કૃષિવૃત્તિં સમાશ્રયેત્ ।

હીનાન્નજ્યાધિસંયુક્તં પ્રાણહીનં ચ દુર્બલમ્ ॥ વૃ. પા. સ્મૃ. અ. ૩-૨ ॥

જુજુક્તં વૃષિતં શ્રાન્તમનઃક્રવાહં ન ઘાઢયેત્ ॥ ,, ॥ ૩ ॥

અર્થ:—પદ્મકર્મ કરનાર બ્રાહ્મણ પોતાની વૃત્તિને માટે ખેતીનો આશ્રય લે. પરંતુ તેણે અંગરહિત, રોગી, બલરહિત, દુર્બલ, ભૂખ્યો, તરસ્યો, અને યાકિલો હોય એવા બળદને જોડવો નહીં.

સ્થિરાન્નં નીરુજં તપ્તં સાષ્ઠં પण્ડવિવર્જિતમ્ ॥

” ॥ ૩ ॥

અધૃષ્ઠ્યં સવલપ્રાણપનડ્વાહં તુ વાહયેત્ ।

વાહયેદ્દિવસસ્યાહ્નં તતઃ સ્નાનં સમાચરેત્ ॥

” ॥ ૪ ॥

અર્થઃ—અને જેનું શરીર મજબૂત હોય, નીરોગ હોય, તૃપ્ત અર્થાત્ ઘાસ ખાઈને ધરાયો હોય, તથા અપ્રયુક્ત હોય, તથા નપુંસક ન હોય, તથા જેને અન્ય બળદ હરાવી ન શકે તેવો હોય, તથા બળ અને પ્રાણ્યુક્ત હોય એવા બળદને તે બ્રાહ્મણે સવારના બે પહેર મુધી જોડે, અને પછી બળદને છોડીને સ્નાન કરવું.

ન સીરં ક્ષીરવૃક્ષસ્ય ન તિલ્વપિચમન્દયોઃ ।

રત્યાદીનાં તુ કુર્વાણો ન નન્દતિ ચિરં ગૃહી ॥

” ॥ ૫ ॥

અર્થઃ—જે વૃક્ષમાંથી દૂધ નિકળતું હોય તેવાં વૃક્ષ એટલે વડ વગેરેના તથા બિંદવ અને કિંબડાના લાકડાનું હળ (સીર) બનાવવું નહીં. તે વૃક્ષોના લાકડાનું હળ બનાવનાર ખેડુત બહુ કાળ મુખી થતો નથી.

પ્લક્ષાક્ષયોર્ન તત્કુર્યાદ્રાક્ષસૌ કીર્તિતૌ હિ તૌ ।

તયોઃ કાષ્ઠસ્ય તત્કુર્વન્સસસ્યો નશ્યતે ગૃહા ॥

” ॥ ૬ ॥

અર્થઃ—પ્લક્ષ, અને અક્ષ (બહેડાનું વૃક્ષ) તે બે વૃક્ષ વૃક્ષોમાં રાક્ષસરૂપ છે. માટે તેમના લાકડાનું હળ ન બનાવવું. તેનું હળ બનાવનાર ધાન્ય સહિત નષ્ટ થાય છે.

વળી બળદને કાઠી પણ પ્રકારનું કષ્ટ ન થાય તેવું હળ બનાવવું જોઈએ.

જ્યેષ્ઠાનક્ષત્રસંયુક્તે પુષ્યેઽદ્વિ તદ્વિધીયતે ॥

” ॥ ૭ ॥

અર્થઃ—જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રયુક્ત સોમ, શુક્ર, શુક્ર એ ‘શુભ દિવસોમાં’ હળની યોજના કરવી જોઈએ.

અન્યત્ર વા શુભે મે ચ દિને યત્ર તુ શુદ્ધયતે ।

યત્ર કૃત્યં હિતં વાપિ તત્ર કાર્યં વિપશ્ચિતા ॥

” ॥ ૮ ॥

અર્થઃ—અને શુદ્ધિમાન ખેડુતે અત્યંત શુભ દિવસ અને શુભ નક્ષત્ર કે જે સમયમાં કરવાથી પોતાના હિતની સિદ્ધિ થાય તે સમયમાં હળ બનાવવું જોઈએ.

માતૃશ્રાદ્ધં દ્વિજઃ કુર્યાદ્ધોક્તવિધિના ગૃહી ।

દ્રવ્યકાલાનુસારેણ કુર્વોત ધર્મતઃ કૃપિમ્ ॥

” ॥ ૯ ॥

અર્થઃ—કૃષિ કરનાર દ્વિજાતિ ગૃહસ્થે યથોક્ત વિધિપૂર્વક અને દ્રવ્ય તથા કાલને અનુસાર, નાનીશ્રાદ્ધ કરીને પછી ધર્મને અનુસરીને ખેતી કરવી જોઈએ.

મોહિરૂપ મણ્ડલં પુષ્પધૂપદીપૈઃ સમર્ચયેત્ ।

રન્દ્રાય ચ તથાઽધિભ્યાં મરુદ્ધવચ્ચ તથા દ્વિજાઃ

” ॥ ૧૦ ॥

અર્થઃ—હે દિગ્ભે ! જોગર વડે લીપીને પછી મણ્ડલ બનાવીને ઈન્દ્ર, અધિનીકુમાર તથા વાયુદેવતાનું પુષ્પ, ધૂપ, દીપ તથા નંબેલ સહિત પૂજન કરવું, અને પછી બલિ તથા આહુતિ આપવી.

કુર્યાદ્બલિં દુર્તિં વિદ્વાનુજ્જ્વલાં કશ્યપાય ચ ।

તથા કુમાર્યૈ સીતાયૈ ચાનુમત્યૈ તથા વલિમ્ ॥ ” ॥ ૮૦ ॥

નમઃ સ્વાહેતિ મન્ત્રેણ સ વાઙ્છન્નાત્મન શુભમ્ ।

દધિગન્વાસૈતૈ પુષ્પૈ શમીપત્રૈસ્તિલૈસ્તથા ॥ ” ॥ ૮૧ ॥

અર્થ —તથા પોતાના શુભની ઈચ્છા કરનાર જેકુતે “ નમ રવાહા ” એ મન્ત્ર વડે દધિ, ચન્દન, અક્ષત, પુષ્પ, શમીપત્ર, અને તલ એ સપૂર્ણ વસ્તુઓ વડે કશ્યપનુ તથા કુમારી, સીતા અને અનુમતિનુ પૂજન કરીને તેમને બલિ આપવે.

દદ્યાદ્બલિ વૃષાણાં ચ મધ્વાજ્યપ્રાશનં તથા ।

સંઘૃણ્ય સીરફાલાગ્રં હેમ્ના વા રજતેન વા ॥ ” ॥ ૮૨ ॥

અર્થ —તેની જ રીતે બળદોને પણ બલિ આપવા. અને પોતે મધુ અને વૃતનુ પ્રાશન કરે અર્થાત્ ખાધ અને હળના ક્ષવના અગ્રભાગમા સુવર્ણ અથવા ચાંદી વડે ઘર્ષણુ કરે.

પ્રલિપ્ય મધુસર્પિઃપાં કુર્યાંચૈવ પ્રદક્ષિણમ્ ।

અગ્ર્યોઽણોર્મગ્ધલં કૃત્વા કુર્યાંસીરપ્રવાહણમ્ ॥ ” ॥ ૮૩ ॥

અર્થ —અને હવને મધુ અને વૃતનુ લેપન કરવુ, અને પછી તેની પ્રદક્ષિણા કરવી. બાદ હવને જોડવાના બળદની સામે મડલ કરીને તેમનુ પૂજન કરી પછી હવ ચલાવવુ.

પુણ્ય લાંગૂલ કલ્યાણ કલ્યાણાય નમોઽસ્તિત્વતિ ।

સીતાયાઃ સ્થાપન કૃત્વા પરાશરમૃપિં સ્મરન્ ॥ ” ॥ ૮૪ ॥

સીરા યુઙ્ગન્તિં ઇત્યાદ્યૈર્મન્ત્રૈઃ સીરં પ્રવાહયેત્ ॥ ” ॥ ૯૫ ॥

અર્થ —હે પુણ્ય લાંગૂલ ! હે કલ્યાણુપ ! આપને નમસ્કાર છે—એ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરીને પરાશર ઋષિને નમસ્કાર કરતા સતા સીતાદેવી(ચાસની અધિષ્ઠાત્રી)નુ સ્થાપન કરવુ, અને પછી “ સીરા યુગ-ગન્તિ ” ઇત્યાદિ વઢિક મન્ત્ર વડે શરૂઆતમા હવ ચલાવવુ જોઈએ.

દધિદૂર્વાસૈતૈઃ પુષ્પૈઃ શમીપત્રૈશ્ચ પુણ્યદૈઃ ॥ ” ॥ ૮૫ ॥

સોતાં પૂજ્ય વૃષૌ ભક્ત્યા રક્તવસ્ત્રવિપાણકૌ ॥ ” ॥ ૮૬ ॥

અર્થ —પવિત્ર દધિ, દૂર્વા, અક્ષત અને પુષ્પ તથા શમીપત્ર વડે ભક્તિપૂર્વક સીતાની પૂજન કરીને બળદોના શીંગડાને લાલ વસ્ત્ર વપેટવુ.

હલમઘ્નગવં ધર્મ્યં પદ્મવં જીવિતાર્યિનામ્ ॥ ” ॥ ૮૬ ॥

ચતુર્ગવં તૃશંસાનાં દ્વિગવં ગોઽજિનાશિનામ્ । ” ॥ ૮૭ ॥

અર્થ —આઠ બળદ વડે સાજ સુધી હવ ચલાવવુ તે વર્મયુક્ત છે. અને ૭ બળદ વડે સાજ સુધી હવ જોડવુ તે જીવનની ઈચ્છાવાળા મધ્યમ પુરુષનુ ગ્રામ છે. અને ચાર બળદથી સાજ સુધી જોડવુ તે દયાહીન છે. અને એ બળદ વડે સાજ સુધી જોડવુ તે ગોમાસ ખાના બળબર છે. (કોઈ ઠેકાણે નોજિયાસુવત (ગોમાસ ખાના બરોબર) એવો પાડ પણ છે)

તાનિ પ્રદત્વોક્ષ્ણોઃ ક્ષેત્રે કિરન્મૂર્ધિ કૃપેદ્દ્વિજ. ” ॥ ૮૭ ॥

અર્થ — ખેતરમાં બળદને દધિ આદિ ખવડાવતે પછી દધિ આદિનું સિંચન કરતા ભૂમિને ખેડવી બોધ્યો.

ન તિલૈર્ન યવૈર્હીન દ્વિજ કુર્વીત કર્પણમ્ ।

તદ્દિહીન તુ કુર્વાણં ન મશંસન્તિ દેવતા ॥ ” ॥ ૮૮ ॥

અર્થ — તલ અને જવ વિનાની ખેતી કરવી નહીં અર્થાત્ અતેક વસ્તુની ખેતી કરવા છતાં પણ તલ અને જવની ઘોડી પણ ખેતી કરવી બોધ્યો. તેમ ન કરનાર પુરુષ દેવતાઓની પ્રશસાને પાત્ર થતો નથી.

દૈવપર્જન્યભૂસીરયોગાત્કૃપિઃ પ્રજાયતે ।

વ્યાપારાત્પુરુષસ્યપિં તસ્માત્ત્રોદયતો ભવેત્ ॥ ” ॥ ૯૨ ॥

અર્થ — ભાગ્ય, વપો, ભૂમિ અને દાનનો યોગ, તેમજ પુરુષનો વ્યાપાર—એ સર્વનો સંયોગથી ખેતી ઉત્પન્ન થાય છે માટે ખેતીને માટે પૂર્ણ થતલ કરવો બોધ્યો.

ચન્દ્રક્ષયે તિથૌ વિપ્રો યો યુન્કતિ વૃષાન્કવચિત્ ।

ત પંચદશ વર્ષાણિ ત્યજન્તિ પિતરો હતમ્ ॥ ” ॥ ૯૪ ॥

અર્થ — અમાવાસ્યાને દિવસે બળદને બોડનાર ખેડુતનો પિતૃઓ પદર વર્ષ સુધી સાગ કરે છે.

તત્રાભ્યજ્ય વિપાળાનિ ગાવશ્ચૈવ તથા વૃષાઃ ।

ચારણાય વિસૃજ્યન્તે આગતાન્નિશિ ભોજયેત્ ॥ ” ॥ ૧૦૩ ॥

અર્થ — અમાવાસ્યાને દિવસે ગાય બળદના શીંગડાને વૃત આદિનો લેપ કરીને પછી ચરવાને માટે ઠોડે, અને ગરિને સમયે પાછી આવેલી ગાય તથા બળદને ખાવાનું આપે.

દેવતાયતનોઘાનનિપાનસ્થાનગોત્રજાન્ ।

સીમાં શ્મશાનભૂમિં ચ વૃક્ષન્છાયાક્ષિર્તિ તથા ॥ ” ॥ ૧૨૨ ॥

ભૂમિં નિલાતયુપાં ચ વપનસ્થાનમેવ ચ ।

અન્યામપિ હિ ચાવાઘાં ન કૃપેત્કૃપિકૃદ્રારમ્ ॥ ” ॥ ૧૨૩ ॥

અર્થ — દેવસ્થાન, બગીચા, જંગલમાં મનીષની ભૂમિ, ગાયોને રહેવાનું સ્થાન(ગોઘાટ), મીઠાભૂમિ, સ્મશાનભૂમિ, દક્ષીની તીર્થની ભૂમિ, તથા જે ભૂમિમાં યાગની સમાધિસૂચક સ્તંભ અથવા જ્યસ્તંભ રોપેલો હોય તે ભૂમિ, તથા જે જગ્યાએ ક્ષૌર કાઠવામાં આવતું હોય, અને એની ખેડવાને અયોગ્ય બીજા કાર્મ પણ ભૂમિમાં દૂષિકારે ખેતી ન કરવી.

નોપરાં વાહયેદ્ભૂમિં ન ચાશ્મશર્કરાવૃતામ્ ।

ન ગોચરા ન પ્રદત્તાં ન નદીપુલ્લોન તથા ॥ ” ॥ ૧૨૪ ॥

અર્થ — ઉદાભૂમિ, તથા જે ભૂમિમાં પચ્છ અને કાકરા હોય તે, તથા ગોચરની જમીન, દાનમાં આપેલી જમીન, અને નદીનો કિનારો—એ સર્વ જમીનોમાં ખેતી કરવી નહીં.

ઈત્યાદિ જગાના ખેતી કરનાર પાપથી પુન, પશુ, આદિ સહિત નાશ પામે છે.

ન દૂરે વાહયેત્ક્ષેત્રં ન ચૈવાત્યન્તિકે તથા ।

વાહયેન્ન પથિ ક્ષેત્રે વાહયન્દુઃસમાગ્મવેત્ ॥ ” ॥ ૧૨૮, ૯ ॥

અર્થ:—દૂર હોય તેવું તથા અત્યન્ત નજીક હોય તેવું ખેતર તથા રસ્તાનું ખેતર ખેડવું નહીં. તેમ કરનાર ખેડુત દુ:ખી થાય છે.

નરકં ધોરતામિશ્નં પાપીયાન્યાતિ ચૈનસા ।

યોડપહૃત્ય પરકીયાં કૃપિકૃદ્વાહયેદ્દરામ્ ॥ ” ॥ ૧૨૬ ॥

અર્થ:—ખીખીની જમીનનુ અપહરણ કરીને તેમાં ખેતી કરનાર ખેડુત તે પાપથી ધોરતામિશ્ન નામના નરકમાં પડે છે.

ચતુર્દિક્ષુ સ્વલે કુર્યાત્પ્રોચામપિ ઘનાટ્ટિતમ્ ।

સૈઋદ્વારાપિધાનાં ચ વિદધ્યાચૈવ સર્વતઃ ।

સ્વરોષ્ટ્રાજોરણૌસ્તત્ર વિશતસ્તુ નિવારયેદ્ ॥ ” ॥ ૧૬૪ ॥

અર્થ:—પશુને શેકવાને માટે ખજાની ચારે તરફ સજ્જડ ઉંચી (પ્રોચ્ચા) વાડ બનાવવી જોઈએ. અને તેમાંથી જવા આવવાને માટે ફક્ત એક જ દ્વાર રાખવું અને તેને પણ બંધ કરવાને માટે એક ટકું (અપિધાન) લગાવવું, અને તેમાં પ્રવેશ કરતાં ગધેડાં, ઉંટ, બકરાં, ઘેટાં આદિ પશુઓને શેકવાં. (બલ એટલે ખેતરમાં જે જગાએ ધાન્યને કાપીને એકઠું કરી મસળાને બનાવ જૂડું કરવામાં આવે છે તેને ખળું કહે છે.)

શ્વશૂકરશૃગાલાદીન્કાકોલૃકકપોતકાન્ । ” ॥ ૧૬૫ ॥

અર્થ:—તેમજ ફતરાં, સુચર, શીઆળીઆં, કાગડા, ધુવડ, કબુતર એ સર્વનું પણ નિવારણ કરવું.

ત્રિસંધ્યં પ્રોક્ષણં કુર્યાદાનીતામ્બુક્ષણાદિભિઃ ॥ ” ॥ ૧૬૫ ॥

અર્થ:—ત્રણે સંધ્યામાં ખજાનું પાણીથી પ્રોક્ષણ કરવું જોઈએ.

રક્ષાં ચ મસ્મના કુર્યાજ્જલધારાભિરક્ષણમ્ ।

ત્રિસન્ધ્યમર્ચયેત્સીતાં પરાશરમૃપિં સ્મરન્ ॥ ” ॥ ૧૬૬ ॥

અર્થ:—ચોતરફ ભરમ તથા જલની ધારા કરીને ખજાની રક્ષા કરવી, અને ત્રણે સંધ્યા સમયે પરાશર ઋષિનું સ્મરણ કરીને સીતા(દેવી)ની પૂજા કરવી જોઈએ.

પ્રેતભૂતાનિ નામાનિ ન વદેત્સ્વલમધ્યતઃ ।

સૂતિકામૃદ્વત્તત્ર કર્તવ્યં પરિરક્ષણમ્ ॥ ” ॥ ૧૬૭ ॥

હરન્ત્યરક્ષિતં યસ્માદ્રક્ષાંસિ સર્વમેવ હિ ॥ ” ॥ ૧૬૮ ॥

અર્થ:—મરી ગયેલા મનુષ્યોનાં નામ ખજાની અંદર ન લેવાં, અને સૂતિકાધરની પેઠે તેની રક્ષા કરવી, નહિતો સંપૂર્ણ ફલને રાક્ષસો હરણ કરે છે.

મશસ્તદિનપૂર્વાહને નાપરાહને ન સન્ધ્યયોઃ ॥ ” ॥ ૧૬૮ ॥

ધાન્યોન્માનં યદા કુર્યાત્સીતાપૂજનપૂર્વકમ્ ।

યજેત સ્વલમિશ્નમિઃ કાલે રૌહિણિ એવ હિ । ” ॥ ૧૬૯ ॥

ર્થ:—સારો દિવસ અને નક્ષત્ર જોઈને તેના પહેલા ભાગ (પૂર્વાર્ધ-દિવસના ત્રણ ભાગ

કરતાં જે પહેલો ભાગ તે)માં સીતા દેવીની પૂજા કરીને ધાન્યને તોળવું જોઈએ, અપરાહ્ન કે બંને સધ્યા સમયે તોલ ન કરવો જોઈએ. વળી કેવલ રૌહિણી કાલમાં જ લિક્ષાદાન પૂર્વક યજ્ઞ કરવો જોઈએ. (દિવસના પંદર ભાગ કરતાં તે મધ્યેનો જે નવમો ભાગ એટલે મધ્યાહ્ન પછી સૂર્ય મન્દ ગતિનો થાય છે તે સમય રૌહિણીકાલ કહેવાય છે.)

મવત્યા સર્વ પ્રદત્તં હિ તત્સર્વં ચાક્ષયં મવેત્ ।

સ્વલયજ્ઞે દક્ષિણૈષા વ્રહ્મણા નિર્મિતા પુરા ॥ ” ॥ ૧૭૦ ॥

અર્થ:—લક્ષ્મી સંપૂર્ણ દાન અક્ષય ફલ આપનાર થાય છે. ખલયસમાં લિક્ષા આપવા રૂપી દક્ષિણાનો નિયમ પૂર્વે બ્રહ્માજ્ઞાએ કર્યો છે.

ભાગધેયમયાં કૃત્વા તાં ગૃહ્ણન્તિવહ મામિકામ્ ।

શતક્રત્વાદયો દેવાઃ પિતરઃ સોમપાદયઃ ॥ ” ॥ ૧૭૧ ॥

સનકાદિમનુષ્યાશ્ચ યે ચાન્યે દક્ષિણાશિનઃ ।

एतदुद्दिश्य विभ्रेभ्यो दद्याच्च प्रथमं हलौ ॥ ” ॥ ૧૭૨ ॥

અર્થ:—“ઈન્દ્રાદિ દેવતાઓ, તથા સોમપાદિ પિતૃઓ, તથા સનકાદિ ઋષિઓ અને મનુષ્યો તથા જે કોઈ દક્ષિણાના અધિકારી લોક હોય તે સર્વ પેતપેતાના ભાગ કરીને મારી આપેલી દક્ષિણા ગ્રહણ કરો” એ પ્રકારનો સંકલ્પ કરીને તે દેવાદિને ઉદ્દેશ કરીને ખેડુત ખજામાં પ્રથમ બ્રાહ્મણોને અન્નની લિક્ષા આપે.

अन्येषामर्थिनां पश्चात्कारुकाणां ततः पुनः ।

दीनानामप्यनाथानां कुष्ठिनां कुशरीरिणाम् ।

ह्रीवान्धवधिरादीनां सर्वेषामपि दीयते ॥ ” ॥ ૧૭૩ ॥

અર્થ:—ત્યારપછી યાચકને તથા સુતાર, લુહાર, આદિ કારિગરો, તથા દીન, અનાથ, કુષ્ટરોગ વાલા, રોગી, નપુસક, અન્ધ, બહેરા, એ સર્વ લોકને પણ આપવું જોઈએ.

वर्णानां पतितानां च ददन्भूतानि तर्पयेत् ॥ ” ॥ ૧૭૪ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર તેમજ પતિતોને પણ અન્ન આપીને સર્વ પ્રાણીને વૃત્ત કરવાં.

चण्डालाश्च श्वपाकाश्च मीणात्युच्चावचान्ददन् ।

ये केचिदागतास्तत्र पूज्यास्तेऽतिथिवद्द्विजाः ॥ ” ॥ ૧૭૫ ॥

અણગાલ (હમ), શ્વપાક (સર્વ કાંઈ ખાનાર), તથા ઉચ નીચ લોક જે પ્રાપ્ત હોય તેમને પણ કેઈક આપીને પ્રસન્ન કરવા. વળી જે કોઈ દિવસ ગતિ લોક ત્યાં (ખજામાં) આવ્યા હોય તે સર્વનો અતિથિની માફક સત્કાર કરવો.

स्तोकशः सीरिभिः सर्वैर्वर्णिभिर्गृहमेविभिः ।

दत्त्वाथ मियवाचाय विस्त्रज्याश्च क्रमेण हि ॥ ” ॥ ૧૭૬ ॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે સર્વે વર્ણના ગૃહસ્થ ખેડુતો(સીરિ)એ થોડું પણ આપીને પ્રિય વચન બોલી તેમને વિદાય કરવા.

તત્કૃત્વા સ્વઘૃહ ગચ્છેચ્છ્રાદ્ગમમ્બુદય ચરેત્ ।

શરદ્વેમન્તવાસન્તનવાન્નૈઃ શ્રાદ્ધમાદરેત્ ॥

,, ॥ ૧૭૭ ॥

અર્થ —ત્યાર બાદ પોતાના ઘેર જઈ ન નાન્દીશ્રાદ્ધ (અબ્યુદય શ્રાદ્ધ) કરવું જોઈએ શરતકાનમા તે વખતે પકિના નરીન અન્ન વડે, હેમન્ત કાનમા તે વખતે પકિના અન્ન વડે, અને વસન્તકાનમા તે સમયના નરીન અન્ન વડે શ્રાદ્ધ કરવું જોઈએ

નાકૃત્વાન્ન તદભાયાદર્શનસ્તદવમશ્નુને ।

કૃપાદૃત્પાથ ધાન્યાનિ સ્વલયજ્ઞ સમાપ્ય ચ ।

સર્વસત્ત્વહિતે યુક્ત ઇદામુત સુસ્વી ભવેત્ ॥

,, ॥ ૧૭૮ ॥

અર્થ —શ્રાદ્ધ કર્યા પિના નરીન અન્ન ન ખાવું જોઈએ ખાનાર પાપનો ભાગી થાય છે. ખેતી દ્વારા અન્ન ઉત્પન્ન કરીને ખનપત્ર સમાપ્ત કરીને સપૂર્ણ પ્રાણીના હિતમા ગહેનાર ખેડુત અને લોકમા સુખી થાય છે

દેવા મનુષ્યા પિતરશ્ચ સર્વે સા યાશ્ચ યક્ષાશ્ચ સક્તિન્નરાશ્ચ ।

ગાવો નરેન્દ્રાઃ સહ સર્વસત્ત્વૈઃ કૃત્યન્નતૃપ્તાઃ સુખિનો ભવન્તિ ॥,, ॥ ૧૮૫ ॥

અર્થ —દેવતા, મનુષ્ય, સર્વ પિતરો તથા સાધ્યગણ, યક્ષ, કિન્નર, આય, રાગ, અને અન્ય સર્વ પ્રાણી કૃપિના અન્નથી તૃપ્ત થઈને સુખી થાય છે

કૃષ્યા યથોત્પાથ યવાદિકાનિ ધાન્યાનિ ભૂયાસિ મશ્વાન્વિધાય ।

મુક્તો ઘૃહસ્થોઽપિ પરાશર પ્રાક્ તસ્માન્ન પ્રાગુક્તદ્વાદિદોષ ॥,, ॥ ૧૮૪ ॥

અર્થ —ખેતી વડે જવ આદિ નાના પ્રમાણનું ધાન્ય ઉત્પન્ન કરીને, તે વડે અનેક પ્રકારના યજ્ઞ કરીને, ઘૃહસ્થ પરાનગ્રહ પણ પૂર્વકાનમા મુક્ત થઈ ગયા છે માટે આ પ્રકારે નિયમ પૂર્વક ખેતી કરવાથી ઉપગ્રહોના પૃથિવીદહનાદિથી થતા હિંસાદોષ લાગતા નથી.

ઘૃહીત ક્ષેત્રિણો ધાન્યં નિવેદયતિ ચાપ્વપિ ।

અનિવેદિતે ત્વર્ધં સ્યાત્પાતક કર્પકસ્ય ચ ॥

,, ॥ ૧૫૯ ॥

અર્થ—ખેડુતનું થોડું પણ અન્ન વગેરે ગ્રહણ કરવામા આવે તો તેને જાણી દેવું જોઈએ જો તેને જાણાવવામા ન આવે તો તેનું (ખેડુતનું) અડધું પાપ લેનારને લાગે છે.

વિશેષ પ્રત્યેક જિહ્વામા ખેતી કરાવવાને માટે ગાન તરફથી નિયમિત કરેના કૃપિરાત્રના વેતા, તથા શુ બશાત્ર(જેમા ભૂમિ આદિને ઓળખવાની તથા માપવાની તથા કમન્નેર ભૂમિને યોગ્ય બનાવવાની રીતિ હોય તે શાત્ર)ના વેતા, વૃક્ષાયુર્વેદ તથા વૃક્ષાદિ સબન્ધી દરેક પ્રમાણનું જ્ઞાનવાળા તથા બહરપતિ આદિ ગ્રહોના સ્થાન, ગમન, આદિનું નિરીક્ષણ કરીને વર્ષાના ભેદ બતાવનાર જ્યોતિષી, તથા અતિવૃષ્ટિ આદિને રોકવાને માટે તથા ખેતીને બાધા કરનાર તીક આદિ પ્રાણીઓનું નિવારણ કરવાનું માટે રાત્રિ તથા આભિચાર કર્મને જાણનાર અથર્વા વેદના જાણનાર, આદિની સહાયતા લઈને કૃષિ કરવી જોઈએ

ક્ષત્રિયોઽપિ કૃષિં કૃત્વા દેવાન્વિમાથ પૂજયેત્ ।

વૈશ્યઃ શૂદ્રસ્તથા કુર્યાત્કૃષિવાણિજ્યશિલ્પકમ્ ॥પારા સ્મૃ અ ૨-૨૧૮, ૧॥

અર્થ:—ક્ષત્રિયો પણ આ પ્રમાણે ખેતી કરીને દેવતા તથા બ્રાહ્મણોને ભાગ આપે. વળી તેથી રીતના નિયમ પૂર્વક વૈશ્ય અને શૂદ્ર પણ ખેતી, વાણિજ્ય, અને શિલ્પ કરે. આ પ્રમાણે જ કોઈ ધર્માનુસાર ખેતી કરે તે કલ્યાણનો ભાગી થાય છે.

ઇતિ વૈશ્યધર્મ કૃષિનિરૂપણ અં ૬. સર્ગ ૦ ૨ સમાપ્ત.

અધ્યાય. ૭. સર્ગ ૩.

વૈશ્યધર્મ-વ્યાપારનિરૂપણ.

કૃષિનું નિરૂપણ કરીને હવે વ્યાપારનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

વ્યાપાર નામ વણિવૃત્તિનું છે. તે નાના પ્રકારની વસ્તુઓને વેચવા અને ખરીદવા રૂપ છે, વ્યાપારમાં કપટ કરવાનો ઘણો ઝંભવ છે. તેથી વૈશ્યને ઘણું પાપ લાગે છે. તે વાત કહે છે.

वञ्चनं च तुल्यमाने महापापं विशो भवेत् ॥ सू. सं. ख. ४ अ. ४१ श्लो. ३४॥

અર્થ:—તોળવામાં તથા માપવામાં વંચન કરવું તે વૈશ્યને માટે મહાન પાપ છે એમ કહ્યું છે. તેથી તોલ અને માપમાં કમી આપનાર અહીં રાજદણ્ડનો અને પરલોકમાં યમદણ્ડનો ભાગી થાય છે.

સવ ધર્મના ફલની પ્રાપ્તિ સત્યથી થાય છે. સત્ય ન હોય તો કોઈ પણ પુણ્ય કર્મ કરવા છતાં ફલની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તુલાધાર નામના વૈશ્યનો ઇતિહાસ પદ્મપુરાણ આદિ ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે ન તો રતનાદિક કર્મ સમયાનુસાર કરતો હતો, અને ન તો કોઈ વિશેષ પવિત્રતા આદિનો વિચાર કરતો હતો. તથાપિ સત્ય બાળણ કરતો હતો, અને દરેક મનુષ્ય સાથે સમાન રીતે વ્યવહાર કરતો હતો. તોય માપમાં કદાપિ કપટ કરતો નહોતો. તેથી તેને ત્રણ કાલનું જ્ઞાન હતું. તત્તત્ આશ્રમમાં રહેનાર મનુષ્યો છે, જેઓ પોતાના વર્ણ અને આશ્રમને અનુસાર નિષ્કપટતાથી પોતાના ધર્મનું પાલન કરે તો તેમનું કલ્યાણ થાય એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી બ્યાજ લેવું તે ઉત્તમ ધર્મ નથી. જેના ઘરમાં પાણી પીવાને બ્યાલો પણ ન હોય તેને પણ તંગ કરીને બ્યાજ લેનાર હોય છે. અને નીચ ચણ્ડાલ આદિ પાસેથી પણ લેનાર હોય છે. તેથી તે ઉત્તમ નથી, એમ આગળ કુર્સીદ શબ્દના અર્થની વ્યાખ્યામાં કહીયું. તથાપિ વૈશ્યને માટે તેની અનુમતિ આપી છે. તે પણ ધર્મને અનુસાર મનુષ્યોની શક્તિને અનુસાર જ લેવું યોગ્ય છે. નહિતો તે પણ ચૂદાન નરકનો ભાગી થાય છે. કૃષિ, વ્યાપાર, કે કુર્સીદ વૃત્તિ આદિ વડે જીવન ચલાવનાર વૈશ્યે પણ યજ્ઞ, દાન, અધ્યયન, ઇત્યાદિક કર્મમાં રહેવું જોઈએ. નહિતો વૈશ્ય ધર્મથી પતિત થઈને તે પણ પાપનો જ ભાગી થાય છે. તેથી દિગ્ગતિને માટે કે મનુષ્ય માત્રને માટે યજ્ઞ, અધ્યયન, આદિ સર્વ જ સુખ્ય છે, બ્રાહ્મણ બધા ધર્મ ગૌણ છે.

ઇતિ વ્યાપારનિરૂપણ અં ૭ સર્ગ. ૩ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭. સર્ગ ૪.

કુસીદં (વ્યાજ) સખી વિચાર.

અહીં આ વચ્ચના ધધામા જે કુમીદવૃત્તિ હી તેમા ઋણુદાન મમધી વ્યાજ આપ્તિના વિચાર કરવામા આવે છે

વ્યાજ લેવાના પ્રકાર કોઈ મતમા આગ્રહ છે, અને કોઈ મતમા પાચ હતા છે, અને કોઈ મતમા આગ્રહ છે આ પ્રમાણેનુ માસ્પતિનુ રચન છે

કાયિકા કાલિકા ચેવ ચક્રવૃદ્ધિરતોષપરા ।

કારિના વા શિશ્વાવૃદ્ધિર્ભોગલાભસ્તયૈવ ચ ॥ યાજ ૨૧. અ. ૨ સ્ત્રી. ૩૭ અપ. ટી.

અર્થ — કાયિકા, કાલિકા, ચક્રવૃદ્ધિ, મરિના, શિશ્વાવૃદ્ધિ, અને ભોગલાભ—એ ૪ પ્રાગતી વૃદ્ધિ (વ્યાજ) હોય છે

કાયિકા કર્મસંયુક્તા માસાદગ્રાહ્યા ચ કાલિકા ।

વૃદ્ધેર્વૃદ્ધિશ્ચક્રવૃદ્ધિઃ કારિતા ક્ષણિના કૃતા ॥

”

॥

અર્થ — ઋણીએ પોતાને આપેલા પૈસાના વ્યાજ બદલ ઋણુદાતાના વસ્તુ કામ કરેલુ તેને કાયિકા વૃદ્ધિ કહે છે મહિને મહિને જે વૃદ્ધિ લેવામા આવે તેને કાલિકા વૃદ્ધિ કહે છે વ્યાજનુ વ્યાજ લેવુ તેનુ નામ ચક્રવૃદ્ધિ છે અને ઋણુ લેનારે પોતે આપવાને નિયત કરેલા વ્યાજનુ નામ કારિતા છે

પ્રત્યહ ગ્રાહ્યતે યા તુ શિશ્વાવૃદ્ધિસ્તુ સા મતા ।

શિશ્વેવ વર્ધતે નિત્યં શિરચ્છેદાન્નિવર્તતે ॥

”

॥

અર્થ — જે વ્યાજ રોજ રોજ લેવામા આવે તેને શિશ્વાવૃદ્ધિ કહે છે શિશ્વના વાળ રોજ મુઠાવે તોપણ તે ઉગતા જ રહે છે. વાળ ઉગવા તે શિરચ્છેદ થાય ત્યારે મવ થાય છે. નહિતો જ્યાંસુધી શિર છે ત્યાં સુધી વાળ ઉગવા તે પણ નિશ્ચિત છે તેની રીતે શિશ્વાવૃદ્ધિ વ્યાજ રોજ રોજ આપવા હતા પણ જ્યાંસુધી ઋણીના ધનનો મૂલચ્છેદ થાય નહી ત્યાંસુધી તે ચઢ્યા વિના અને આપ્યા વિના ચાનવાનુ નથી

ગૃહાસ્તોમઃ શદઃ ક્ષેત્રાદ્ભોગલાભઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥

”

॥

અર્થ — કોષ્ટએ ઘર, ક્ષેત્ર, આદિને ગીરે મૂક્યા હોય અને વ્યાજના બદલામા તે પરને ઋણુદાતા રહેવા વગેરે માટે વાપરતો હોય અને જમીનમાથી આપક લેતો હોય તે વ્યાજને ભોગલાભ કહે છે ઘર આદિને વાપરવા વગેરે લાભનુ નામ સ્તોમ છે, અને જમીનમાથી લાભ લેવો તેનુ નામ શદ છે

ન વૃદ્ધિઃ પ્રીતિદત્તાનાં સ્યાદનાકારિતં ક્વચિત્ ।

અનાકારિતમપ્યુર્ધ્વં વત્સરાધૌદ્વિવર્ધતે ॥

”

॥

અર્થ — પ્રીતિના ઝગણથી કોષ્ટએ ઉધાર (ઉછીના) પૈસા લીધા હોય અને તેણે વ્યાજ આપવાનુ મગચુ ન હોય તો તેની વૃદ્ધિ હોતી નથી પરંતુ ન કંઠાચ્યા છતાં પણ ૭ માસની અંદર જે પૈસા પાછા ન આપ્યા હોય તો તે પછી તેનુ વ્યાજ ચઢે છે એમ નારદજીએ કહ્યુ છે

વ્યાજ પણ મરજી અનુસાર લેવું ચોખ્ખું નથી. આધુનિક કાલમા કેટલાક લોક નાના પ્રકારે વ્યાજ લે છે, તે ધર્માનુસાર નહીં હોવાથી પતિત થવાય છે.

વસિષ્ઠવિહિતાં વૃદ્ધિ સ્વજેદિત્તવિવર્ધિનીમ્ ।

અશીતિભાગં ગૃહ્ણીયાન્માસાદ્વાર્ધુણિકઃ શતે ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૮-૧૪૦ ॥

અર્થ — વ્યાજ લેવાનો રાજગાર ધનને વધારનાર છે. વ્યાજ લેનાર મનુષ્ય વસિષ્ઠના કથનાનુસાર દર સેકડે દર માસે સવા ટકા વ્યાજ લે.

આ વ્યાજ ધર, જમીન, દાગીના, આદિ ગીરે ગમ્પી ધીરેલા પૈસા સખધી છે. ન્યા કાઈ પણ ગીરે ન આપ્યું હોય તો તે વખતે બે ટકા વ્યાજ લઈ શકે છે.

દ્વિકં શતં વા ગૃહ્ણીયાત્સતાં ધર્મમનુસ્મરન્ ।

દ્વિકં શત દિ ગૃહ્ણાનો ન ભવત્યર્થકિલ્વપી ॥ ॥ ૧૪૧ ॥

અર્થ — સતપુરુષોના ધર્મનો વિચાર ગમ્પનાર ગીરે વિના ધીરેલા પૈસાનું વ્યાજ સેકડે (શતં પ્રતિ) દર માસે બે ટકા લઈ શકે છે. સેકડે બે ટકા વ્યાજ લેનાર મનુષ્યને વ્યાજના ધવાથી કમાણી કરવાનો દોષ લાગતો નથી.

અશીતિભાગો વૃદ્ધિ સ્યાન્માસિ માસિ સવન્ધકે ॥ યાજ્ઞ સ્મૃ. અ. ૨-૩૭ ॥

અર્થ — દરમાસે દર સેકડે મોતુ સવા ટકા વ્યાજ લેવું તે ન્યા કદપણ ગીરે લીધું હોય તેને (સવન્ધકે) માટે છે એમ યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિમા લખ્યું છે. તેથી પૂર્વ શ્લોકના અર્થમા સવા ટકા વ્યાજ લખ્યું છે. વ્યાજનો આ દર મુલિક્ષની અપેક્ષાથી છે. પરન્તુ તે સ્થિર રહી શકતો નથી. ન્યારે ધનની વૃદ્ધિ ડમી થાય છે, અને દુકાળ આદિની બાધા થાય છે, ત્યારે વ્યાજનો દર બહુ ડમી લેવાનો નિયમ છે.

ન ભોક્તવ્યો વલાદાર્ધિર્યુજ્ઞાનો વૃદ્ધિમુત્સજેત્ ।

મૂલ્યેન તોપયેચૈનમાધિસ્તેનોડન્યથા ભવેત્ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૮ શ્લો. ૧૪૪ ॥

અર્થ — ગીરે રાખેલા વસ્ત્ર ભૂપણ આદિ પદાર્થ(આધિ)ને બલાતકારથી પહેરવું નહીં જોઈએ. જો ઉપયોગ કરે તો વ્યાજ છોડી દેવું જોઈએ. અને કદાપિ બહુ દિવસ સુધી ઉપયોગમા લેવાથી ગીરે મૂકેલી વસ્તુ બગડી ગઈ હોય તો માલિકને, ગીરે મૂકતી વખતે તેની જે દિમત હતી તે આપીને તેને સન્તુષ્ટ કરવો જોઈએ, નહિંતો તે વસ્તુનો તે ચોર ગણાશે—તે ચુનેગાર થશે.

દાયમાન ન ગૃહ્ણાતિ પ્રયુક્ત યઃ સ્વકં ધનમ્ ।

મધ્યસ્થસ્થાપિતં તત્સ્યાદ્વર્ધતે ન તતઃ પરમ્ ॥ યાજ્ઞ. સ્મૃ. અ. ૨-૪૪ ॥

અર્થ — લેણુદારે વીરેલા પૈસા દેવાદાર પાડો આપતો હોય છતાં વ્યાજનહિના લોભથી તે ન લે તો તે પૈસા દેવાદાર કોઈ મધ્યસ્થ પુરુષના હાથમા આપે એટલે તે પછીથી તે રકમનું વ્યાજ ચઢતું બંધ થશે.

અવિમક્તૈ કુડુમ્વાર્થે યદ્દણં તુ કૃત ભવેત્ ।

દ્યુસ્તદ્રિવિચનઃ પ્રેતે પ્રોપિતે વા કુડુંવિનિ ॥ ॥ ૪૫ ॥

અર્થ — કુડુંબની મીનડત વહે ચાઈ ન હોય તે દરમ્યાન કુડુંબમા રહેનાર ભાઈ આદિએ કુડુંબની રક્ષાને માટે જે દેવું કર્યું હોય તે, દેવું કરનારના મરણ પછી અથવા તે

પરદેશમાં ગયેલો હોય તો મઝીઆરી મીલકતના હિસ્સેદાર(રિક્કથન.)એ તે આપવું જોઈએ.

ન યોષિત્પતિપુત્રાભ્યાં ન પુત્રેણ કૃતં પિતા ।

દદ્યાદત્તે કુટુમ્બાર્યાન્ન પતિઃ સ્ત્રીકૃતં તથા ॥

”

॥ ૪૬ ॥

અર્થ :—કુટુંબના ખર્ચના કારણે સિવાય પતિ અથવા પુત્રે કરેલું દેવું તેની સ્ત્રી અથવા પિતા આપી શકતો નથી. તેમ જ સ્ત્રીએ કરેલા દેવા માટે તેનો પતિ પણ જવાબદાર નથી.

સુરાકામચૂતકૃતં દણ્ડશુલ્કાવશિષ્ટકમ્ ।

વૃથા દાનં તથૈવેહ પુત્રો દદ્યાન્ન પૈતૃકમ્ ॥

”

॥ ૪૭ ॥

અર્થ :—પિતાએ દારૂ તથા કામ (સ્ત્રી આદિ નિમિત્તે) તથા જુગારને માટે અર્થાત્ દારૂના પીઠાવાળા પાસે ઉધાર દારૂ લીધો હોય તેના પૈસા તથા જુગારમાં હારેલું ધન તથા સ્ત્રીવ્યસન નિમિત્તે કાઢી સ્ત્રીને આપવાનો વાવડો કર્યો હોય તે ધન તથા દણ્ડ અને શુલ્કનું બાકી રહેલું ધન તથા બન્દી ધૂર્તાદિને વ્યર્થ (without consideration) દાન આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હોય તેવું ધન તેનો પુત્ર આપવાને બંધાયેલો નથી.

ગોપશૌણ્ડિકશૈલ્પરજકવ્યાધયોષિતામ્ ।

ઋણં દદ્યાત્પતિસ્તાસાં યસ્માદ્વૃત્તિસ્તદાશ્રયા ॥

યાજ્ઞ. સ્મૃ. અ. ૨-૪ ॥

અર્થ :—ગોવાળ (અહીર), દારૂ બનાવનાર (શૌણ્ડિક), નટ (શૈલ્પ), ઘોષી, બીલ (વ્યાધ), આદિની સ્ત્રીઓએ કરેલું દેવું કુટુંબને અર્થે ન કરેલું હોવા છતાં પણ તેમના પતિઓએ તે દેવું આપવું જોઈએ કારણકે તે ગોવાળ વગેરેની વૃત્તિ તેમની સ્ત્રીને અધીન છે.

આ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે વ્યાજના વિષયમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

ઇતિ કુસીદવિચાર અ. ૭ સર્ગ ૪ સમાપ્ત.

ઇતિ (૩) વૈશ્યધર્મનિરૂપણ અં ૭ સમાપ્ત.

અધ્યાય. ૮.

વર્ણધર્મન્તર્ગત-૮. શૂદ્રધર્મનિરૂપણ.

વૈશ્યધર્મનું નિરૂપણ કરીને હવે શૂદ્રધર્મનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

શૂદ્ર એ પ્રજાગ્ના છે-સત્ શૂદ્ર, અને અસત્ શૂદ્ર ઔશનસ સ્મૃતિમાં તેમની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે કરી છે —

શૂદ્રાદેવ તુ શૂદ્રાયાં જાત શૂદ્ર इति स्मृतः ।

द्विजशूद्रपूषणपरः पाकयज्ञपरान्वित ॥ ઔશં સ્મૃં છો. ૪૯ ॥

અર્થ — શૂદ્રથી શૂદ્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને શૂદ્ર કહે છે. તે દિવનતિની સેવામાં અને પાકયજ્ઞમાં તત્પર હોય છે. (શયેલા અન્ન વડે કરવામાં આવતા યજ્ઞને પાકયજ્ઞ કહે છે).

सच्छूद्रं तं विजानीयादसच्छूद्रस्ततोऽन्यथा ॥ ॥ ૫૦ ॥

અર્થ — આ પ્રમાણે દિવનશુદ્રપા આદિથી રહેનાર શૂદ્રથી શૂદ્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલો જે શૂદ્ર તે સત્ શૂદ્ર કહેવાય છે. તેથી અતિગ્રિહા સર્વ શૂદ્ર અસત્ શૂદ્ર કહેવાય છે.

સત્ શૂદ્ર મળધી રકાન્દ પુગલુમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે.

धर्मोढा यस्य पत्नी स्यात्स सच्छूद्र उदाहृतः ।

समानकूलरूपा च दशदोषविचर्जिता ॥ સ્કા. પુ. સ્વ. ૬ અ. ૨૪૧-૭ ॥

उद्धोढा वेदविधिना स सच्छूद्रः प्रकीर्तितः ॥ ॥ ૮ ॥

અર્થ — જે શૂદ્રની પત્ની ધર્માનુસાર (ધર્મોઢા) વિવાહ કરેલી હોય, અને પોતાના સમાન કુલની તથા અમાન ઉપવાગી તથા નીચે કહેલા દસ દોષ ગ્રહિત હોય તે સત્ શૂદ્ર કહેવાય છે. જેની પત્ની વેદવિહિત વિધિપૂર્વક વિવાહિત હોય તે સત્ શૂદ્ર કહેવાય છે.

ઉપર જે દોષ કહ્યા તે નીચે પ્રમાણે છે.—

अकलीवाऽव्यंगिनी शस्ता महारोगाद्यदूषिता ॥ ॥ ૮ ॥

अनिन्दिता शुभकुला चक्षुरोगविचर्जिता ।

चाधिर्यहीना चपला कन्या मधुरभाषिणी ॥ ॥ ૯ ॥

दूषणैर्दर्શार्મहीना वेदोक्तविधिना नरैः ।

विवाहिता च न पत्नी गृहिणी यस्य सर्वथा ॥ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ — ૧. અકલીવા એટલે ન હોય, ૨. કાઈ અગતો ભગ થયો ન હોય, ૩. ક્ષેષ્ઠ અર્થાત્ પ્રસસ્ત હોય, ૪ મહારોગ આદિથી દૂષિત ન હોય, ૫ નિન્દિત ન હોય, ૬. ઉત્તમ કુલમાં ઉત્પન્ન હોય મતલબ કે અધમ કુલની ન હોય, ૭ નેત્રરોગ રહિત હોય, ૮. બહેરી ન હોય, ૯ ચપલ હોય અર્થાત્ હાસીયારીથી સર્વ કામ કરનારી હોય—મતલબ કે મન્દ ન હોય—આ દસ દૃષ્ટાંતો ગ્રહિત તથા પુરો સાથે વેદોક્ત વિધિથી વિવાહિત થયેલી હોય અને સર્વના ગ્રહદૂષ્ય કરનારી હોય—આની જે સ્ત્રી હોય તેનો જ પુણ્ય કર્મમાં સર્વથી પહેલો અધિનર હતો છે.

ઉપર જે મહારોગ કહ્યા તે મહારોગ જ્ઞાતાતપ મનિમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યા છે —

કુટું ચ રાજયત્મા ચ પ્રમેહો ગૃહણી તથા ।

મૂત્રકૃન્છાશ્મરી કાસા અતિસારભગન્દરૌ ॥

ગાતા, સ્મૃ. અ. ૧-૬ ॥

દુષ્ટવ્રણં ગણ્ડમાલા પક્ષ્ઘાતોઽક્ષિનાશનમ્ ।

ઈત્યેવમાદયો રોગા મહાપાપોદ્ભવાઃ સ્મૃતાઃ ॥

,, ॥ ૭ ॥

અર્થ —કુટ, ગળ્યક્ષમા, પ્રમેહ, ગૃહણી, મૂત્રકૃન્છ, અશ્મરી(પથરીનો રોગ), કાસ અથવા કાસા (કફ), અતિસાર, ભગન્દર, દુષ્ટ વ્રણ, કંઠમાળ, પક્ષાઘાત, નેત્ર નષ્ટ થવું, ઇત્યાદિ રોગ મહાન્ પાપથી થાય છે, અને તેમને મહારોગ કહે છે જે કન્યામા આ મહારોગ ન હોય તેવી કન્યા હોવી જોઈએ તે 'મહારોગાદ્યદૂષિતા'નો અર્થ છે અને જે સત્ સુદ્રની આવી કન્યા અર્થાત્ ઉપર કહેલા દોષ રહિત અને વિધિપૂર્વક સુવિવાહિત હોય તેમા ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર સત્ સુદ્ર કહેવાય છે, અને તેવી સ્ત્રીનો પુણ્ય કર્મમા અધિકાર છે

તયા સુવિહિતો ધર્મ સર્પૂર્ણફલદાયક ।

ચાતુર્માસ્યે વિશેષેણ તયા સહ ગુણાધિક. ॥ સ્કા૦ પુ૦ અ૦ ૨૪૧-૧૨ ॥

અર્થ —આની પત્નીની સાથે આચરણ કરેલો ધર્મ સર્પૂર્ણ ફલ આપનાર થાય છે અને વિશેષ કરીને ચાતુર્માસમા તેવી પત્નીની સાથે કરેલો ધર્મ અધિક ગુણવાળો થાય છે

ભાર્યારતિ. શુચિમૃત્યાદીનાં પોષણતત્પર ।

શ્રાદ્ધાદિકારકો નિત્યમિષ્ટાપૂર્તપ્રસાધક ॥

,, ॥ ૧૩ ॥

અર્થ —સત્ સુદ્ર પોતાની પત્નીમા ગતિરાજો હોય, પોતાના જે ભૂત્ય હોય જેના કે માતા, પિતા, પત્ની, પુત્ર આદિ, તેમનું પોષણ કરવામા તત્પર રહેનાર હોય શ્રાદ્ધાદિ કર્મ કરનાર હોવો જોઈએ, તથા હમેશા ઇષ્ટ, પૂર્ત, આદિ કર્મ કરનાર હોય.

ઈષ્ટ કર્મ વદિ છે તેથી તેમા સુદ્રનો અધિકાર નથી તથાપિ મન્ત્ર વિના અગ્નિમા હોમ રૂપ અગ્નિહોત તથા સેવારૂપ તથા પોતાના આશ્રમના ધર્મના પાલનરૂપ તપ, સત્ય ભાષણ, નમસ્કારાન્ત મન્ત્રનો જપ, તથા નામનું કીર્તન, અતિથિસત્કાર તથા રૈશ્વદેવરૂપ ઇષ્ટકર્મ કરવાનો અધિકાર છે તેથી આ શ્લોકમા “ઈષ્ટાપૂર્તપ્રસાધક” કહ્યું છે

નમસ્કાગન્તમન્ત્રેણ નામસંકીર્તનેન ચ ।

દેવાસ્તસ્ય ચ તુલ્યન્તિ પશ્ચયજ્ઞાદિકૈઃ શુભૈ ॥

,, ॥ ૧૪ ॥

અર્થ —જે મન્ત્રની અન્તમા “નમ” શબ્દ હોય તેના મન્ત્રોનો જપ કરવાથી તથા નામોનું કીર્તન કરવાથી તથા પવિત્ર પશ્ચયત્ત કરવાથી તેના લોક તેના ઉપર પ્રસન્ન થાય છે

સ્નાન ચ તર્પણં ચૈવ વહ્નિહોમોઽપ્યમન્ત્રક ॥

વ્રહ્મયજ્ઞોઽતિથિપૂજા પશ્ચયજ્ઞાન્ન હાપયેત્ ॥

,, ॥ ૧૫ ॥

અર્થ —સ્નાન, તર્પણ, મન્ત્ર વિનાનો અગ્નિમા હોમ, બ્રહ્મયજ્ઞ અને અતિથિની પૂજા ઇત્યાદિ પશ્ચયત્તનો સત્ સુદ્ર કદાપિ પરિત્યાગ ન કરે

કાર્યં સ્ત્રીમિશ્ર શૂદ્રૈશ્ચ હમન્ત્રં પચયજ્ઞમ્ ॥

,, ॥ ૧૬ ॥

અર્થ —મન્ત્ર વિના સ્ત્રી અને શૂદ્રે પશ્ચયત્ત કરવો જોઈએ.

વળી યાગનંદય સ્મૃતિમા પણ કહ્યું છે કે —

માયારતિ શુચિર્મૃત્યમર્તા શ્રાદ્ધક્રિયાપરઃ

નમસ્કારેણ મન્ત્રેણ પશ્ચયજ્ઞાન્ન હાપયેત્ ॥ યાજ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૧-૧૨૧ ॥

અર્થ — સત્ શુદ્ધ પોતાની પત્નીમા ગતિવાળો હોય, તથા શાસ્ત્રમા ગ્રંથે સૌચ પાળનાર હોય, તથા પુત્ર પુત્રાદિનું પોપણ કરવામા તત્પર હોય, તથા શ્રાદ્ધકર્મ કરવામા નિષ્ઠાવાળો હોય, તથા જેની આતમા “નમ” શબ્દ નોડેલો હોય એવા મન્ત્ર વડે તેણે પચયજ કરવા નોંધએ, તેમનો ત્યાગ ન કરે

(આ સત્ શુદ્ધીથી લિન્ન, વિધિપૂર્વક વિવાહ તથા પચયજ આદિ કર્મ ગૃહિત સર્વ અસત્ શુદ્ધ ગ્રંથનાય છે અસત્ શુદ્ધ અન્યથાથી પણ લિન્ન અને ઐઠ છે પ્રતિલોભ વર્ણસકર જોતિ સર્વ વિશેષ કરીને અસત્ શુદ્ધમા આવે છે)

एकमेव तु शूद्रस्य प्रभु कर्म समादिशत् ।

एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया ॥

મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૧-૯૧ ॥

અર્થ — શુદ્ધને માટે બ્રહ્માએ એક જ ધર્મ નિર્માણ કર્યો છે અને તે એ જ કે તેમણે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણોની અશુચિ રહિત થઇને સેવા કરવી.

પ્રથમ સર્વ મનુષ્યોની ઉત્તતિ માટે અધ્યયન જ સાધન છે શુદ્ધને તેમા અધિકાર નથી “શૂદ્રો વિદ્યાયામનવક્લ્લસ” શુદ્ધ વિદ્યા લાશુવામા અધિકારી નથી આ શ્રુતિ શુદ્ધને વિદ્યા લાશુવામા અધિકારનો અભાવ બતાવે છે ધર્મશાસ્ત્ર પણ તે જ પ્રમાણે શુદ્ધને અનધિકાર બતાવે છે

अथ हास्य वेदमुपगृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रपरिपूरणमुदाहरणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेदः ॥

મૌ૦ ધ૦ સૂ૦ અ૦ ૧૨-૪ ॥

અર્થ — વેદ પઠતા જો શુદ્ધ સાભજે તો તેના બંને કાન સીસુ અથવા લાખ પીગળાવીને ભરી દેવા નોંધએ અને જો તે વેદનું ઉચ્ચારણ કરે તો તેની જિહ્વાને છેદન કરવી નોંધએ અને જો તે સ્વન કાર્ત મન્ત્રને ધારણ કરે-કંઠ કરે, તો કુહાડા આદિ શસ્ત્ર વડે તેના શરીરનું ભેદન કરવું

આ પ્રમાણે શુદ્ધને વેદ સાભજનાથી, તથા બોલનાથી, તથા કણ્ઠ આદિ કરવાથી શાસ્ત્રમા દર્શનું વિધાન કર્યું છે

साद्रो वेद स्त्रीशूद्रसकाशे नाध्येतव्यः ॥ (गृह्यस्मृति)

આ જૌતમધર્મસૂત્રના બાખ્યમા લખેલું છે તેનો અર્થ એવો છે કે અગો સહિત વેદ સ્ત્રી અને શુદ્ધની સમીપ નહીં લાશુવા નોંધએ વળી—

श्मशानमेतत्प्रत्यक्षं ये शूद्रा पापचारिण ।

तस्माच्छૂद्रसमीपे तु नान्येतव्य रुदाचन ॥ वासि. ध. शा.अ. ૧૮ શ્લો. ૧૩ ॥

અર્થ — જે પાપ કર્મ કરનાર શુદ્ધ લોક છે તેઓ પ્રત્યક્ષ સ્મશાન જ છે તેથી શુદ્ધના સમીપમા અધ્યયન નહીં કરવું નોંધએ

श्मशानवच्छूद्रपतितौ ॥ आप० ध० मू०, खण्डि० ૯, प्र० ૧, पट० ૩, ૦ ૯ ॥

અર્થ — શુદ્ધ અને પતિત બંને સ્મશાન તુલ્ય છે

પતુ હ વા એતચ્છમશાન યચ્છદ્ર ॥ તસ્માચ્છદ્રમમીષે નાવ્યેતવ્યમ્ ॥

અસિં ધં શાં સૂં અં ૧૮ સૂં ૧૧-૨ ॥

એકે વા એતચ્છમશાન યં શૂદ્રા ॥

”

સૂં ૧૧ ॥

આવો પામન્તર પલુ છે

અર્થ — શ્મશાન નામ મહા બાળાની જગ્યાનું છે તે મહાન અપવિત્ર છે અને જે શૂદ્ર છે તે પણ શ્મશાનની તુલ્ય અપવિત્ર છે મહા બાળાનું જે સ્થાન છે તે પૃથિવી રૂપ છે તે શ્મશાન પૃથ્વીની પેઠે હરતુ હરતુ નથી પરતુ શૂદ્ર તો હરતુ હરતુ (પદ્ય) શ્મશાન છે તેથી શૂદ્રની સમીપમા અધ્યયન કરવું નહીં જોઈએ (એકે વા—એ પામના પક્ષમા “આવો કોઈનો મત છે એવો અર્થ છે)આ સબધી વિશેષ લેખ સમાલોચન પ્ર ગણમા લખવામા આવશે)

૭મી શૂદ્રને ઉપદેશ કરવાની પણ શાસ્ત્રમા મનાઈ છે —

ઉપદેશો ન કર્તવ્યો જાતિહીનાય કસ્યચિત્ ।

ઉપદેશાન્મહાન્દોષ ઉપાધ્યાયસ્ય વિચતે ॥સ્કા.પુ.સ્ક.૩ સેતુ મા. ૧, અ ૧૦-૩૯॥

અર્થ — હીન જાતિને અર્થાત્ શૂદ્રને કદાપિ ઉપદેશ કરવો નહીં—અર્થાત્ તેને બહુાવવા નહીં તેને બહુાવનારને તથા ઉપદેશ આદિ કરનારને મહાન દોષ થાય છે

નાધ્યાપયેદ્વુથ શૂદ્ર તથા નૈવ ચ યાજયેત્ ।

ન પાઠયેત્તથા શૂદ્ર શાસ્ત્રં વ્યાકરણાદિકમ્ ॥

”

॥ ૪૦ ॥

અર્થ — સુદ્ધિમાન મનુષ્ય શૂદ્રને વેદ બહુાવે નહીં તથા યજ્ઞ પણ કરાવે નહીં તેથી રીતે શૂદ્રને વ્યાકરણાદિ શાસ્ત્ર પણ બહુાવે નહીં

કાવ્ય વા નાટક વાપિ તથાલકારમેવ ચ ।

પુરાણમિતિહાસ ચ શૂદ્ર નૈવ તુ પાઠયેત્ ॥

”

॥ ૪૧ ॥

અર્થ — કાવ્ય અથવા નાટક અથવા અલ પ્રગટિ રાસ્ટ્ર પણ શૂદ્રને બહુાવવા ન જોઈએ તેમજ પુરાણ ઇતિહાસ પણ બહુાવવા ન જોઈએ

શૂદ્રાય ચોપદેષ્ટાર દ્વિજ ચળ્હાલવચ્ચજેત્ ।

શૂદ્ર ચાક્ષરસયુક્તં દૂરત્ પરિવર્જયેત્ ॥

”

॥ ૪૨ ॥

અર્થ — શૂદ્રને ઉપદેશ દેનાર બ્રાહ્મણનો અપરાધની પેઠે પરિત્યાગ કરવો જોઈએ અને બહુલા શૂદ્રને ઘણે દૂરજ રાખવો જોઈએ

વળી જેવી રીતે શૂદ્રને વિદ્યાભ્યાસાદિનો અધિકાર નથી તેની રીતે તેને યજ્ઞાદિ કરવાનો પણ અધિકાર નથી

તસ્માચ્છદ્રો યજ્ઞેન્નવલ્લસો ન હિ દેવતા અન્વસૃજ્યત ॥

ક્રાં યં વેં તૈં સં ક્રાં ૭ પ્રાં ૧, અનું ૨ ।

અર્થ — પ્રજાપતિએ જ્યારે બ્રાહ્મણાદિદેવતાની સૃષ્ટિ કરી—અર્થાત્ જ્યારે બ્રાહ્મણની સૃષ્ટિ કરી, ત્યારે તેની સાથે અગ્નિની પણ સૃષ્ટિ કરી જ્યારે ક્ષત્રિયોની સૃષ્ટિ કરી ત્યારે ઇન્દ્રની પણ સૃષ્ટિ કરી જ્યારે વૈશ્યની સૃષ્ટિ કરી ત્યારે તેના દેવતા વિશ્વેદેવ નામના

દેવતાની પણ સૃષ્ટિ કરી પરન્તુ ન્યારે શૂદ્રની સૃષ્ટિ કરી ત્યારે તેની પછી કોઈ દેવતાની સૃષ્ટિ કરી નહી તેથી શૂદ્રે યજ્ઞ કરવામા પ્રવૃત્ત થયુ તે ગોચ્ય નથી

આ પ્રમાણે યજ્ઞ કરવાની પણ શૂદ્રને મનાઈ છે. વળી મોતાના પાપની નિવૃત્તિને માટે તપ કરવાની પણ તેને માટે મનાઈ છે

વચ્ચો રાજા સ વૈ શૂદ્રો જપહોમપરશ્ચ ય ।

તતો રાષ્ટ્રસ્ય હન્તાઽસૌ યથા વહેશ્વ વૈ જલમ્ ॥ અર્ચિ ૦ સં ૦ શ્લો ૦ ૧૯ ॥

અર્થ — જે શૂદ્ર જપ કરતો હોય, અથવા હોમ કરતો હોય, તેને ગમ્યએ અવશ્ય મારી નાખવો જોઈએ કેમકે જેવી રીતે જમ્ય અમિને શાન્ત કરી દે છે, તેવી રીતે જપાદિ કરનાર શૂદ્ર ગમ્યનો નાશ કરનાર થાય છે

પદ્મપુરાણના સૃષ્ટિખણ્ડના અં ૩૭ મા એક શૂદ્ર તાપસને ઇતિહાસ છે રાજા ગમ્યન્દ્રજી રાજ્ય કરતા હતા તે સમયમા એક શૂદ્ર તપ કરતો હતો તે પાપથી એક બ્રાહ્મણનો પાચ વર્ષનો બાલક મરી ગયો તેણે રામચન્દ્રજીને ખબર આપી તે ઉપરથી ગમ્યન્દ્રજીએ જઈને તે શૂદ્ર તાપસને માર્યો તે જ ક્ષણમા બાલક જીવતા થયો દેવતા લોકે ગમ્યન્દ્રજી ઉપર પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી એમ કહે છે તેથી કોઈ શૂદ્ર તપ કરતો હોય તો તેને મારવો જોઈએ એ પણ શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે

શૂદ્રન્તુ કારયેદાસ્ય ક્રીતમક્રીતમેવ વા ।

દાસ્યાયૈવ હિ સૃષ્ટોઽસૌ બ્રાહ્મણસ્ય સ્વયંધ્રુવા ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૮-૪૧૩ ॥

અર્થ — તેને ખરીદેલો હોય કે નહી તોપણ શૂદ્રની પામે દાસવૃત્તિ કરાવવી જોઈએ, કેમકે પ્રજાપતિએ બ્રાહ્મણની સેવા કરવાને માટે તેની સૃષ્ટિ કરી છે આ શ્લોકથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે કોઈ પણ પ્રકારે શૂદ્ર દાસભાવને પગિત્યાગ કરી શકે નહી એવી રીતે તેને રાખવો જોઈએ એવો આજ્ઞા છે

ધ્વજાહુતો મક્તદાસો ગૃહજઃ ક્રીતદત્રિમૌ ।

પૈત્રિકો દણ્ડદાસશ્ચ સપ્તૈતે દાસયોનયઃ ॥

” ॥ ૪૧૫ ॥

અર્થ — યુદ્ધમા ખીજી સ્વામી પાસેથી જીતાયેલો દાસ (ધ્વજાહુત), તથા ખાવા (મક્ત)ને માટે થયેલો દાસ, તથા દાસીનો પુત્ર, વેચાતો લીધેલો દાસ, ખીજીએ આપેલો (દત્રિમ), પિતા આદિથી પરપગ પ્રાપ્ત હોય, તથા કોઈ કાગળથી ગળદણ્ડ મળ્યો હોય અને તે ભરવામા સમર્થ ન હોવાથી થયેલો દાસ—એ સાત દાસ થવામા કારણ છે

વિસ્રવ્ય બ્રાહ્મણઃ શૂદ્રાદ્દ્રવ્યોપાદાનમાચરેત્ ।

ન હિ તસ્યાસ્તિ વિચિત્સ્વ મર્તુર્હાર્યધનો હિ સઃ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૯ ૪૧૭ ॥

અર્થ — દાસશૂદ્ર પાસેથી બ્રાહ્મણ અવશ્ય ધન લઈ શકે છે તેમા કોઈ રોકા નથી, કેમકે દાસને કાંઈ ધન છે જ નહી તેનો સ્વામી તેનું ધન હરણ કરી શકે છે

શૂદ્રાણાં માસિકં કાર્યં વપનં ન્યાયવર્તિનામ્ ।

વૈશ્યવચ્છૌચકલ્પશ્ચ દ્વિજોચ્છિષ્ટ ચ ભોજનમ્ ॥ મં ૦ સ્મં ૦ અં ૫-૧૪૦ ॥

અર્થ — દ્વિજની શુશ્રૂષા કરનાર (ન્યાયવર્તિ) નદ્રે મહિનામા એકવાર ક્ષૌર કાપવું જોઈએ, તે પહેલા નહી અને તેને માટે સ્વતંત્ર વગેરે શૌચનુ અનુદાન વૈશ્યની માફક કરવાનું છે અને દ્વિજનું ઉચ્છિષ્ટ તેને ખાવાનું છે વળી—

તસ્યાપિ સત્યમક્રોધ શૌચમ્ ॥ ગો૦ ઘ૦ સૂ૦ અ૦ ૧૦ સૂ૦ ૫૧ ॥

અર્થ — ઉત્કૃષ્ટ તથા અતુલોભજ એ બંને પ્રકારના શૂદ્રે પણ યથાર્થ લાભણુ તથા ખીજનો દ્રોહ ડગવાની બુદ્ધિ નહીં ગણવી જોઇએ, તથા ગોચ અર્થાત્ જ્ઞાન કરવું, તથા માટીથી હાથ પગ ઘોવા ઇત્યાદિ તેના ધર્મ છે તથા—

અહિંસા સત્યમસ્તેય શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહ ।

एतं सामासिकं धर्मं चानुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૧૦ શ્લો. ૬૩ ॥

અર્થ — હિંસાના પગિત્યાગ, તથા સત્યભાષણ, તથા અન્યાયથી ખીજનું ધન હરણુ ન કરવું તે, તેમજ શૌચ તથા ઇન્દ્રિયોનો સયમ—એ સર્વ ધર્મ મનુજી આગે વર્ણોને માટે અનુદાન કરના ચોગ્ય કહે છે

તેમા અસત્ શૂદ્રોને માટે ડરડે પ્રિય છે —

आचमनार्थं पाणिपादप्रक्षालनमेवैके ॥ ગો. ઘ. સૂ. અ. ૧૦ સૂ. ૫૨ ॥

અર્થ — કોઈ શૂદ્રને માટે જ્ઞાન વિષયમા કહે છે કે તેણે હાથ પગ ઘોવા તેજ તેને માટે સ્નાન છે. આ પ્રમાણે શૂદ્રના સ્નાન સખવી વિકલ્પ હોવાથી અત્ શૂદ્રે અવશ્ય સ્નાન કરવું જોઇએ, અને અસત્ શૂદ્રને માટે હાથ પગ ઘોવા તેજ સ્નાન ગુપ્ત્ય છે એવા ગૌતમ ધર્મસૂત્રના મસ્તુકિલાખ્યમા નિર્ણય કયો છે

તેવો પ્રકાર શૂદ્રના ઉચ્છિષ્ટ ભોજન વિષયમા પણ છે —

उच्छिष्टमन्नं दातव्यं शूद्रायागृहमेधिने ।

गृहस्थाय तु दातव्यमनुच्छिष्टं दिने दिने ॥ ,, સૂ. ૫૯ મસ્કરિમાપ્યમ્ ॥

અર્થ — જે શૂદ્ર વિવાહિત નથી તેને ઉચ્છિષ્ટ આપવામા હાનિ નથી. પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમી શૂદ્રને હમેશા ઉચ્છિષ્ટ ન હોય તેવું (અનુચ્છિષ્ટ) અન્ન આપવું જોઇએ આ પ્રમાણેનું વ્યાજનું વચન (ઉપગના લાખ્યમા આપેલું) છે તે ઉપરથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે એ પ્રમાણે અનેક વિષયમા વિકલ્પ છે. તે સર્વ અબધી સમાલોચન પ્રકરણમા લખવામા આવશે. યાત્રવક્ય સ્મૃતિ પણ કહે છે કે —

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तयाऽर्जीवन्वणिग्भवेत् ।

शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद् द्विजातिहितमाचरेत् ॥ યા૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૧-૧૨૦ ॥

અર્થ — દ્વિજાતિની સેવા કરવી તે શૂદ્રનો ધર્મ છે અને જો તે વડે તેનું જીવન ન ચાલે તો વ્યાપાર કરે, અથવા કોઈ કાગિરીથી અથવા ખીજના કોઈ કર્મથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે વળી આવો દેવલ ઋષિનો લેખ છે, અને તે યાત્રવક્ય સ્મૃતિની અપગર્ક નામની વ્યાખ્યામા આપેલો છે —

शूद्रमर्मे द्विजातिशुश्रूषा पापवर्जनं कलत्रादिपोषणं कर्षणपशुपालनभारो-

द्वहनपण्यव्यवहारचित्रकर्मनृत्तगीतवेणुवीणामुरजमृदङ्गवादनानि ॥

અર્થ — દ્વિજાતિની સેવા કરવી, પાપનો ત્યાગ કરવો અર્થાત્ જેમા પાપ થાય એવું હિંસા આદિ કર્મ નહીં કરવું, પત્ની આદિ કુટુંબનું પોષણ કરવું, તથા ખેતી, પશુપાલન, ભાર વહેવો, વ્યાપારનો ધંધો, ચિત્ર કાઢવું વગેરે, નૃત્ત, ગીત, તથા વાંસળી, વીણામુગ્ગ (વાગ્ગનો બેદ), મૃદ્દા આદિ વાજ વગાડવા ઇત્યાદિ કર્મ શૂદ્રધર્મ છે.

માર્ચારતિઃ શુચિર્મૃત્યુમર્તા શ્રાદ્ધક્રિયાપરઃ ।

નમસ્કારેણ મન્ત્રેણ પશ્ચ યજ્ઞાન્ન હાપયેત્ ॥

॥ ૧૨૧ ॥

અર્થઃ—શુદ્ધે પોતાની સ્ત્રી ઉપર પ્રેમ રાખવો, શાસ્ત્રમાં કહેલું શૌચ પાળવું, પુત્ર કલત્રાદિનું યોગ્ય કરવું, શ્રાદ્ધકર્મમાં નિષ્ઠાવાળા થવું, અને જેની અન્તમાં નમઃ જોડેલો હોય એવા મન્ત્ર વડે પચયજ્ઞ કરવા—તેનો ત્યાગ ન કરવો.

આ પ્રમાણે નાના પ્રકારના ઉપાય ઋષિ લોકોએ લખ્યા છે. તથાપિ તેનો મુખ્ય ધર્મ દ્વિબ્જતિની શુશ્રૂષા કરીને તે લોકોનું બચેલું અન્ન તથા જૂનાં વસ્ત્ર આદિ વડે જીવનનિર્વાહ કરવો તે છે:—

ઉચ્છિષ્ટમન્નં દાતવ્યં જીર્ણાનિ વસનાનિ ચ ।

પુલકાશ્ચૈવ ધાન્યાનાં જીર્ણાશ્ચૈવ પરિચ્છદાઃ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૧૦-૧૨૫ ॥

અર્થઃ—પોતાને આશ્રિત શુદ્ધને બચેલું અન્ન આપવું યોગ્ય છે, તથા જૂનાં વસ્ત્ર, નેઃસાર ધાન્ય અર્થાત્ સારૂ સારૂ ધાન્ય કાઢી લેતાં ખાકી જે સામાન્ય ધાન્ય રહે તે (પુલક), તથા ઓઢવાને માટે જૂની ગોદડી વગેરે પણ તેને આપવું. તે વડે જીવન ચલાવી મર્ણ્ય પર્યન્ત સેવા કરવી તે શુદ્ધનો ધર્મ છે. તેને સ્વતન્ત્ર થઈને કાંઈ કાર્ય કરવાનો, સારૂં સારૂં ખાવા પીવાનો, સારાં કપડાં પહેરવાનો, ધન કમાવાનો અર્થાત્ આ લોક સંબન્ધી સુખને માટે દ્વિબ્જતિની સેવા સિવાય અન્ય કોઈ કાર્ય કરવાનો અધિકાર નથી.

ઘટિ શૂદ્રધર્મનિરૂપણ અધ્યાય. ૮ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૯.

સંકરજાતિઓ અને તેના ધર્મ.

૧ સંકરજાતિઓ અને તેમના ધર્મનું નિર્ણય કરીએ છીએ.

મૈશાત્રમાં ચારજ વર્ણ કલા છે. પાંચમો વર્ણ (જાતિ) નથી. તથાપિ ચાર થી ભિન્ન બીજી વર્ણી જાતિનાં મનુષ્ય જોવામાં આવે છે. તે સર્વ સંકરજાતિ કહેવાય છે.

હ્રમ્ણઃ ક્ષત્રિયો વૈશ્યસ્ત્રયો વર્ણા દ્વિજાતયઃ ।

ર્થ એકજાતિસ્તુ શૂદ્રો નાસ્તિ તુ પચ્ચમઃ ॥ મં સ્મૃં અં ૧૦-૪ ॥

ર્થ :—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણ દ્વિજાતિ કહેવાય છે. અને ચોથો શૂદ્ર તે એકજાતિ છે. પાંચમો કોઈ વર્ણ નથી.

ચારો વૈ વર્ણાં બ્રાહ્મણો રાજન્યો વૈશ્યઃ શૂદ્રઃ ॥ ॥શત૦બ્રા૦કા૦૫, પ્રપાં

૫, વ્રાં ૬, કં ૯ ॥

ર્થ :—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણો છે.

૧ શ્રુતિ પ્રમાણથી 'વર્ણ' શબ્દ બ્રાહ્મણાદિ જાતિ વાચક છે. કેવલ લાલ, પીળા, ગ માત્રનો વાચક નથી એવો નિશ્ચય થાય છે.

વર્ણેષુ તુલ્યાસુ પત્નીપ્વક્ષતયોનિષુ ।

નુલોમ્યેન સંભૂતા જાત્યા જ્ઞેયાસ્ત એવ તે ॥

” ॥ ૫ ॥

ર્થ :—બ્રાહ્મણાદિ ચારે વર્ણ પોતપોતાની સમાન જાતિની અક્ષત યોનિવાળી સાથે શાસ્ત્રાનુસાર વિવાહ કરતાં બ્રાહ્મણથી બ્રાહ્મણીમાં, તથા ક્ષત્રિયથી ક્ષત્રિયાણીમાં થી વૈશ્યામાં, અને શૂદ્રથી શૂદ્રામાં—એ પ્રમાણેના ક્રમથી(આનુલોમ્યેન) જે સન્તાન રે તે સન્તાન તે તે જાતિનાં એટલે કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર જાતિનાં સ્ત્રી અને પુરુષની જાતિ બદલીને જે વિવાહથી સન્તાન ઉત્પન્ન થાય છે તે સંકર થવા વર્ણસંકર કહેવાય છે. તેમાં ઉચ્ચ જાતિના પુરુષથી નીચી જાતિની સ્ત્રીમાં ન થાય તે અનુલોમ વર્ણસંકર કહેવાય છે. અને નીચી જાતિના પુરુષથી ઉચ્ચ સ્ત્રીમાં જે સન્તાન થાય તે પ્રતિલોમ વર્ણસંકર કહેવાય છે.

૧ાં અનુલોમ વર્ણસંકર જાતિ નીચે પ્રમાણે છે:—

ત્સન્તસ્તુ વિજ્ઞેયાઃ પ્રતિલોમજાઃ ॥ યાજ્ઞં સ્મૃં અં ૧ સ્ત્રીં ૯૫ ॥

ર્થ :—વર્ણસંકર જાતિઓ મધ્યે જે પ્રતિલોમ વર્ણસંકર જાતિ છે તે અસાધુ છે ।ર્ણથી બહાર છે. અને જે અનુલોમ વર્ણસંકર જાતિ છે તે સર્વ સાધુ છે. અર્થાત્ તા તથા પિતાની તુલ્ય વર્ણનાં હોવાથી વર્ણની અંદર છે, વર્ણની બહાર નથી. લોક ક્ષત્રિયાદિ ધર્મના અધિકારી હોય છે.

જનન્તરજાતાસુ દ્વિજૈરુત્પાદિતાન્સુતાન્ ।

શનેવ તાનાહુર્માતૃદોષવિગર્હિતાન્ ॥

” ॥ ૬ ॥

અર્થ :—બ્રાહ્મણી ક્ષત્રિયાણીમાં, ક્ષત્રિયથી વૈશ્યામાં, અને વૈશ્યથી શૂદ્રામાં ઉત્પન્ન થયેલાં માતાના દોષથી નિન્દિત સન્તાન માતાની હીન જાતિ હોવા ૩૫ દોષને કારણે પિતાની જાતિવાળાં કહેવાતાં નથી, પરંતુ પિતાની સદૃશ જાતિવાળાં કહેવાય છે અર્થાત્ માતાની જાતિથી ઉત્કૃષ્ટ અને પિતાની જાતિથી નિઃકૃષ્ટ એટલે બંનેથી વિવક્ષણ જાતિવાળાં કહેવાય છે.

વિમાન્મૂર્ધાવસિક્તો हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम् ।

અમ્બઘઃ શૂદ્ર્યાં નિપાદો જાતઃ પારશ્વોઽપિ વા ॥ યાજ્ઞ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૧-૧૧ ॥

અર્થ :—બ્રાહ્મણે વિવાહ કરેલી ક્ષત્રિયાણી સ્ત્રીમાં મૂર્ધાવસિક્ત નામની જાતિ ઉત્પન્ન થાય છે. પરશુરામ મૂર્ધાવસિક્ત હતા, કલિકા પુરાણના ૮૫ માં અધ્યાયમાં જમદગ્નિએ પોતે છતીને વિદર્ભ રાજાની પુત્રી રેણુકાની સાથે વિવાહ કર્યો એમ લખ્યું છે. અને બ્રાહ્મણી વૈશ્ય સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલા સન્તાનને અમ્બઘ કહે છે. અને બ્રાહ્મણી શૂદ્રીમાં નિપાદ અથવા પારશવ ઉત્પન્ન થાય છે.

वैश्याश्च्योस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ ।

વૈશ્યાત્તુ કરણઃ શૂદ્ર્યાં વિનાસ્વેપ ત્રિધિઃ સ્મૃતઃ ॥ ” ॥ ૧૨ ॥

અર્થ :—ક્ષત્રિયથી વૈશ્યમાં માહિષ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. અને શૂદ્રીમાં ઉચ્ચ ઉત્પન્ન થાય છે. અને વૈશ્યથી શૂદ્રીમાં કરણ નામની જાતિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ શ્લોક અને શ્લોક ૬૧ માં કહેલો જે નિયમ છે તે પોતે વિવાહ કરેલી (વિદ્યા) સ્ત્રી સંબંધી છે.

ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सुतौ वैश्याद्वैदेहकस्तथा ।

શૂદ્રાજ્ઞાતિસ્તુ ચળ્ડાલઃ સર્વધર્મવહિષ્કૃતઃ ॥ ” ॥ ૧૩ ॥

અર્થ :—બ્રાહ્મણીમાં ક્ષત્રિયથી સુત નામની જાતિનો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, તથા બ્રાહ્મણીમાં વૈશ્યથી વૈદેહક નામનો પુત્ર થાય છે, અને શૂદ્રથી બ્રાહ્મણીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર ચળ્ડાલ જાતિનો થાય છે. અને તે સર્વ પ્રકારના ધર્મથી બહાર છે.

क्षत्रिया मागधं वैश्याच्छूद्रात्सत्तारमेव च ।

શૂદ્રાદાયોગધં વૈશ્યા જનયામાસ વૈ સુતમ્ ॥ ” ॥ ૧૪ ॥

અર્થ :—ક્ષત્રિય જાતિની સ્ત્રીએ વૈશ્યથી માગધ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો, અને શૂદ્રથી ક્ષત્રિય નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો. અને વૈશ્યની સ્ત્રીએ શૂદ્રથી આયોગધ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો.

माहिष्येण कर्ण्यां तु रथकारः प्रजायते ॥ ” ॥ ૧૫ ॥

અર્થ :—કરણી જાતિની સ્ત્રીમાં માહિષ્ય જાતિના પુરુષથી રથકાર નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે.

क्षत्तुर्जातस्तथोग્રાયાં શ્વપાક इति कीर्त्यते ।

વૈદેહિકેન ત્વમ્બઘઘામ્બત્ત્વો વેણ ઉચ્યતે ॥ મ સ્મૃ૦ અ૦ ૧૦-૧૧ ॥

અર્થ :—ક્ષત્રિયી ઉગ્રામાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર શ્વપાક કહેવાય છે. અને વૈદેહિકથી અમ્બઘીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર વેણ કહેવાય છે.

નૃપાદ્બ્રાહ્મણકન્યાયાં વિવાહેષુ સમન્વયાત્ ।

જાતઃ સૂતોઽવ નિર્દિષ્ટઃ પ્રતિલોમવિધિર્દિજઃ ॥

વેદાનર્હસ્તથા ચૈષાં ધર્માણામનુવોધકઃ ॥

ઔશ. સ્મૃ. છો. ૨-૩ ॥

અર્થ :—ક્ષત્રિયથી વિવાહ સંબંધથી લીધેલી બ્રાહ્મણ કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર ધર્મશાસ્ત્રમાં સૂત કહેવાય છે. આ પ્રતિલોમ વિધિથી ઉત્પન્ન થયેલો દિજ છે. તે વેદનો અનધિકારી છે, છતાં તે લોકોને ધર્મનો ઉપદેશ કરનાર થાય છે.

સૂતાદિમસુતાયાં તુ સુતો વેણુક ઉચ્યતે ।

નૃપાયામેવ તસ્યૈવ જાતો યશ્ચર્મકારકઃ ॥

” ॥ ૪ ॥

અર્થ :—સૂતથી બ્રાહ્મણીમાં વેણુક નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, અને સૂતથી ક્ષત્રિયાણીમાં ચર્મકાર(ચમાર) ઉત્પન્ન થાય છે.

બ્રાહ્મણ્યાં ક્ષત્રિયાચૌર્યાદ્રયકારઃ પ્રકીર્તિતઃ ।

વૃત્તં ચ શૂદ્રવૃત્તસ્ય દ્વિજત્વં પ્રતિપિધ્યતે ॥

” ॥ ૬ ॥

અર્થ :—બ્રાહ્મણીમાં ક્ષત્રિયથી ચોરીથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર રથકાર કહેવાય છે. તેની વૃત્તિ શૂદ્રના જેવી છે. શાસ્ત્રકાર તેને માટે દ્વિજત્વનો નિષેધ કરે છે, અર્થાત્ તેનું દ્વિજત્વ નથી.

યાનાનાં યે ચ વોદારસ્તેષાં ચ પરિચારકાઃ ।

શૂદ્રવૃત્ત્યા તુ જીવન્તિ ન ક્ષાત્રં ધર્મમાચરેત્ ॥

” ॥ ૬ ॥

અર્થ :—આ લોક (રથકાર) ક્ષત્રિય ધર્મનું આચરણ કરી શકે નહીં. પાલખી આદિ ઉકાવવી તથા સેવા આદિ શૂદ્રવૃત્તિથી તેઓ જીવન ચલાવે. (માહિષ્ય જાતિના પુરુષથી કરણીમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને પહેલા રથકાર કહ્યો છે તે આનાથી જિન્ન છે, અને તે દ્વિજાતિમાં છે. અને તેને વૈદિક ધર્મનો અધિકાર છે).

બ્રાહ્મણ્યાં વૈશ્યસંસર્ગાજ્ઞાતો માગધ ઉચ્યતે ।

વન્દિત્વં બ્રાહ્મણાનાં ચ ક્ષત્રિયાણાં વિશેષતઃ ॥

” ॥ ૭ ॥

અર્થ :—બ્રાહ્મણીમાં વૈશ્યના સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર માગધ કહેવાય છે. તે લોક બ્રાહ્મણ અને વિશેષ કરીને ક્ષત્રિયોના બન્દિજન હોય છે. તેમની પ્રથમ સાવૃત્તિ હોય છે. પરન્તુ હાલના સમયમાં બન્દિલોક ક્ષત્રિયોને જ નેવામાં આવે છે.

નૃપાયાં વૈશ્યસંસર્ગાદાયોગવ ઇતિ સ્મૃતઃ ।

તન્તુવાયા ધવન્ત્યેતે વસુકાંસ્યોપજીવિનઃ ॥

” ॥ ૧૨, ૩ ॥

અર્થ :—ક્ષત્રિયાણીમાં વૈશ્યથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર આયોગવ કહેવાય છે. તેમાંના કેટલાક વણકરનું કામ કરે છે, અને કેટલાક કાંસુ તથા અન્ય દ્રવ્યોના ધંધાથી જીવન ચલાવે છે.

શૂદ્રાદાયોગવઃ ક્ષત્તા ચળ્દાલશ્રાધમો નૃણામ્ ।

વૈશ્યરાજન્યવિપ્રાસુ જાયન્તે વર્ણસંકરાઃ ॥

મ. સ્મૃ. અ. ૧૦-૧૨ ॥

અર્થ :—વૈશ્યા, ક્ષત્રિયાણી અને બ્રાહ્મણીમાં શૂદ્રથી ક્રમે આયોગવ, ક્ષત્તા, અને મનુષ્યોમાં અધમ ચણ્દાલ-એ વણ્ણસંકર જાત ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ શૂદ્રથી વૈશ્યામાં આયોગવ,

ત્રિયાણીમાં ક્ષતા, અને બ્રાહ્મણીમાં ચપ્પાલ ઉત્પન્ન થાય છે. મનુજી આયોગવને માટે લાકડાં લેવાં આદિ કામ કરનાર સુતારનો ધર્મો લખે છે.

આયોગવસ્ય વિપ્રાયાં જાતાસ્તામ્રોપજીવિનઃ ।

તસ્યૈવ નૃપકન્યાયાં જાતઃ સૂનિક ઉચ્યતે ॥ ઔશ. સ્મૃ. શ્લો. ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—આયોગવથી બ્રાહ્મણીમાં પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તે તામ્રજીવી કહેવાય છે. અર્થાત્ તે ૧૬ વ્રાંખાનાં વાસણ બનાવે છે. અને આયોગવથી ક્ષત્રિયાણીમાં પુત્ર થાય તો તેને સૂનિક કહે છે.

સૂનિકસ્ય નૃપાયાં તુ જાત ઉદ્વન્ધકઃ સ્મૃતઃ ।

નિર્ગેજયેયુર્વસ્ત્રાણિ અસ્પૃશ્યાથ્થ ભવન્ત્યુત ॥ ” ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—સૂનિકથી ક્ષત્રિયાણીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર ઉદ્વન્ધક કહેવાય છે. વસ્ત્ર ધોવાં તે તેનું કામ છે, અને તે અસ્પૃશ્ય હોય છે.

નૃપાયાં વૈશ્યતથૌર્યાત્પુલિન્દથેતિ કીર્તિતઃ ।

પથુવૃત્તિર્ભવેત્તસ્ય દન્યાદ્રા દુષ્ટસત્ત્વકાન્ ॥ ” ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—ક્ષત્રિયાણીમાં વૈશ્યથી ચોરીથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર પુલિન્દ કહેવાય છે. તેનું જીવન પથુવૃત્તિથી હતું છે, અથવા દુષ્ટ બ્રાહ્મણોને મારવાનું કામ કરે.

નૃપાયાં શૂદ્રસંસર્ગાજાતઃ પુલ્કસ ઉચ્યતે ।

સુરાવૃત્તિ સમારુહ્ય મધુવિક્રયકર્મણા ॥ ” ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—શૂદ્રથી ક્ષત્રિયાણીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર પુલ્કસ કહેવાય છે. અને તેની દારૂની વૃત્તિ છે. અર્થાત્ દારૂ (મધુ) બનાવવો અને વેચવો આદિ કર્મ છે.

પુલ્કસોદૈશ્યકન્યાયાં જાતો રજક ઉચ્યતે ॥ ” ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—પુલ્કસથી વૈશ્યની કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્રને રજક (ધોખી) કહે છે, (તે ઉપર કહેલા વસ્ત્ર ધોનાર ઉદ્વન્ધક નીતિથી લિન્ન છે), અને તે પણ વસ્ત્ર ધોવાનો ધર્મો કરે છે.

નૃપાયાં શૂદ્રતથૌર્યાજાતો રજ્જક ઉચ્યતે ।

વૈશ્યાયાં રજ્જકાજાતો નર્તકો ગાયકો ભવેત્ ॥ ” ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—શૂદ્રથી ક્ષત્રિયાણીમાં ચોરીથી ઉત્પન્ન થયેલો રજ્જક (રંગનાર) કહેવાય છે. અને રજ્જકથી વૈશ્યામાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર નર્તક (નટ) કહેવાય છે અને તેને ગાયક પણ કહે છે. ગાવું અને નાચવું તેનું કામ છે.

વૈશ્યાયાં શૂદ્રસંસર્ગાજાતો વૈદેહકઃ સ્મૃતઃ ।

અજાનાં પાલનં કુર્યાન્મહિપીળાં ગવામપિ ॥ ” ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—શૂદ્રના સંસર્ગથી વૈશ્યામાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર વૈદેહક કહેવાય છે. બકરા, બેસો અને ગાયોનું પાલન કરવું તે તેનું કામ છે.

દધિસીરાજ્યતક્રાણાં વિક્રયાજીવનં ભવેત્ ।

વૈદેહકાત્ વિપ્રાયાં જાતાથર્મોપજીવિનઃ ॥ ” ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—તેમનું જીવન દહીં, દૂધ, ઘી અને જીરું વેચીને ચાલે છે. આ નીતિ મહિપાલક,

ગોવાન, અમ્મપાન, એ નનુ બે-થી જોનામા આવે છે પેદેહથી પ્રાણણીમા ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર ચર્મોપજની (ચમાગ) કહેવાય છે, અર્થાત્ એ ચમાગનો ભેદ છે

નૃપાયમેવ તસ્યૈવ સૂચિક પાચક સ્મૃત ।

વૈશ્યાયાં શૂદ્રતથૌર્યાજ્ઞાતશ્ચક્રી ચ ઉચ્યતે ॥ ૨૨ ॥

અર્થ —અને પેદેહથી ક્ષત્રિયાણીમા ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર સૂચિક અને પાચક કહેવાય છે અને શૂદ્રથી વૈશ્યામા ચોરીથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર ચક્રી (તેલી-ધાત્વી) કહેવાય છે

નૃપાયાં વિપ્રતથૌર્યાત્સજ્ઞાતો યો મિષક સ્મૃતઃ ।

અભિષિન્નનૃપસ્યાજ્ઞાં પ્રતિપાલ્ય તુ વૈદકઃ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ —પ્રાણણીથી ક્ષત્રિયાણીમા ચોરીથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર મિષક (વૈદક) કહેવાય છે, અને તે પદ્માભિષેક કરેલા રાગ્નની આગ્રાથી વૈદકનું કામ કરે અને જ્યોતિષ, ગણિત, આદિ કામ પણ તે કરે

નૃપાયાં નૃપસંસર્ગાત્પ્રમાદાદ્ગૂઢ જાતક । ॥ ૨૮ ॥

સોઽપિ ક્ષત્રિય એવ સ્યાદભિષેકે તુ વર્જિત ।

અભિષેકં વિના પ્રાપ્ય ગોજ ઇન્યભિધાયકઃ ॥ ૨૯ ॥

અર્થ —ક્ષત્રિયાણીમા ક્ષત્રિયથી પ્રમાદથી છુપી રીતે ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર પણ ક્ષત્રિય કહેવાય છે પરન્તુ તેનો ગત્યાભિષેક થતો નથી તેને ગોજ કહે છે

સૂતાનામશ્વસારથ્યમન્નઘ્રાનાં ચિકિત્સનમ્ ।

વૈદેહકાનાં સ્ત્રીકાર્ય માગધાનાં વણિકપથઃ ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૧૦-૪૭ ॥

અર્થ —સૂતાનું સાગથિનું કામ દોષ છે અબજનું ચિકિત્સા કરવાનું કામ છે વૈદેહકનું અન્ત પુરનું કાર્ય છે. માગધનું જમીન માર્ગે આપાર કરવાનું કામ (વણિકપથ) છે.

વૈશ્યાયાં વિપ્રતથૌર્યાત્કુમ્ભમારઃ પ્રજાયતે ॥ ઓશ૦ સ્મૃ૦ ૩૨ ॥

અર્થ —વૈશ્ય સ્ત્રીમા પ્રાણે ચોરીથી ઉત્પન્ન કરેલો પુત્ર કુંભકાર (કુભાગ) કહેવાય છે

કુલાલવૃત્ત્યા જીવેત નાપિતો વા ભવત્યુત ।

સૂતકે પ્રેતકે વાપિ દીક્ષાકાલેઽથ વાપનમ્ ॥ ૩૩ ॥

અર્થ —તે કુલાલના માટીના પાત્ર બનાવવાના ધધાથી અથવા હાથમના ધધાથી જનન થવાને મૃતક તથા સૂતક સમયે દીક્ષા સમયે વાળ લેવાનું તેનું કામ છે.

નામેરુર્ધ્વં તુ વપનં તસ્માન્નાપિત ઉચ્યતે ।

કાયસ્થ ઇતિ જીવેત્તુ વિચરેચ્ચ ઇતસ્તત ॥ ૩૪ ॥

અર્થ —નાભિથી ઉપરના ભાગના વાળ ઉતારવે છે તેથી તેનું નામ નાપિત છે કાયસ્થ નામથી તેઓ આમ તેમ ફરતા રહે છે

શૂદ્રાયાં વિધિના વિપ્રાજ્ઞાત. પારશવો મતઃ ।

મદ્રેકાલીં સમાશ્રિત્ય જીવેયુ પૂજકા સ્મૃતાઃ ॥ ૩૬ ॥

શૈવા ધ્યાગમવિદ્યાયૈસ્તથા મર્દલવૃત્તિભિઃ ॥ ૩૭ ॥

અર્થ :—પ્રાણણથી શરૂ સ્ત્રીમાં વિવાહથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર પારશવ કહેવાય છે. ભદ્રકાળી(ભગવતી)નો આશ્રય કરીને તે લોક જીવન ચલાવે. (તેઓ દેવીના પૂજારી કહેવાય છે. જીવના જતાં તેઓ મહાત્મા સમાન હોવાથી તેમને પારશવ કહે છે). અથવા તેઓ શૈવાદિ આગમવિદ્યા વગેરેથી તથા મર્દલ નામનું પાત્રું (દોલ) બળવવાની વૃત્તિથી પોતાનું જીવન ચલાવે.

તસ્યાં વૈ ચૌરસંવૃત્ત્યા નિપાદો જાત ઉચ્ચતે ॥ , ॥ ૩૭ ॥

વને દુષ્ટમુગાન્હત્વા જીવનં માંસવિક્રયમ્ ॥ , ॥ ૩૮ ॥

અર્થ :—તે જ શ્રદ્ધામાં પ્રાણણથી ચોરીથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર નિપાદ કહેવાય છે. અને તે જંગલમાં દુષ્ટ પ્રાણીઓને મારીને તથા માંસનો વિક્રય કરીને જીવન ચલાવે છે. વળી—

મત્સ્યધાતો નિપાદાનામ્ । મ ૦ સ્મૃ ૦ અ ૦ ૧૦-૪૮ ॥

અર્થ :—નિપાદોનો ધધો માછલી મારવાનો છે એમ મનુસ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે.

નૃપાજ્ઞાતોઽથ ગૃહ્યાયાં વૈશ્યાયાં વિધિના સ્મૃતઃ ॥ ઔ ૦ સ્મૃ ૦ ૩૮ ॥

વૈશ્યવૃત્ત્યા તુ જીવેત ન ક્ષાત્રં ધર્મમાચરેત્ ॥ , ॥ ૩૯ ॥

અર્થ :—ક્ષત્રિયથી વિવાહિત વૈશ્ય સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર વૈશ્યવૃત્તિથી જીવન ચલાવવું જોઈએ. તે ક્ષત્રિય ધર્મનું આચરણ કરે નહીં અર્થાત્ વૈશ્યધર્મ જ પાળે.

તસ્યાં તસ્યૈવ ચૌર્યેણ મણિકારઃ પ્રજાયતે ।

મળીનાં રાજતાં કુર્યાન્મુક્તાનાં વેધનક્રિયામ્ ।

મવાલાનાં ચ સૂત્રત્વં શઙ્ખાનાં વલનક્રિયામ્ ॥ , ॥ ૩૯, ૪૦ ॥

અર્થ :—ક્ષત્રિયથી વૈશ્યામાં ચોરીથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર મણિકાર કહેવાય છે. તેનો ધધો મણિને ચક્ર ઉપર ચઢાવી ઉગ્રવલ કરવો, તથા મોતીને સાર પાડવો, તથા પ્રવાલમાં છેદ પાડીને સૂત્રમાં પરોવવાં, તથા શંખની બંગડી બનાવવી તે વગેરે છે.

શૂદ્રાયાં ક્ષત્રસંસર્ગાજ્ઞાત ડગ્ર ઇતિ સ્મૃતઃ ।

નૃપસ્ય દણ્ડધારઃ સ્યાદ્દણ્ડં દણ્ડ્યેષુ સંચરેત્ ॥ , ॥ ૪૧ ॥

અર્થ :—શૂદ્રામાં ક્ષત્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલો ઉગ્ર કહેવાય છે, અને તે રાજાનો દણ્ડધારક હોય છે. અને જો તે રાજા તરફથી દણ્ડ દેવામાં આવ્યો હોય તેને દણ્ડ દેવો તે આ લોકનું કામ છે.

તસ્યાં વૈ કૌરસંવૃત્ત્યા જાતઃ શૂલિક ઉચ્ચતે ।

જાતદુષ્ટાન્સમારોપ્ય શૂલકર્મણિ યોજયેત્ ॥ , ॥ ૪૨ ॥

અર્થ :—ક્ષત્રિયથી શૂદ્રામાં ચોરીથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર શૂલિક કહેવાય છે. અપરાધીઓને શૂળી ઉપર ચઢાવવા તે તેનું કામ છે.

શૂદ્રાયાં વૈશ્યસંસર્ગાદ્વિધિના મૂચકઃ સ્મૃતઃ ।

મૂચકાદિમકન્યાયાં જાતસ્તક્ષક ઉચ્ચતે ॥ , ॥ ૪૩ ॥

શિલ્પિકર્મણિ ચાન્યાનિ પ્રાસાદલક્ષણં તથા ॥ , ॥ ૪૪ ॥

અર્થ :—વિધિપૂર્વક વૈશ્યથી શૂદ્રામાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર મૂચક કહેવાય છે. અને સૂચકથી

બ્રાહ્મણીની કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર તક્ષક કહેવાય છે. (સુતારનું નામ તક્ષક છે.) અને શિશ્વીનું કામ તથા મકાન બનાવવું ઇત્યાદિ તેનો ધધો છે.

નૃપાયામેવ તસ્યૈવ જાતો યો મત્સ્યબન્ધકઃ ॥ ૪૪ ॥

અર્થ:—અને તે સૂચકથી ક્ષત્રિય સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર મત્સ્ય બન્ધક કહેવાય છે. માછલી મારવી તે તેમનો ધધો છે.

શૂદ્રાયાં વૈશ્યતશ્ચૌર્યાત્કટકાર ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ૪૫ ॥

અર્થ:—શૂદ્ર સ્ત્રીમાં વૈશ્યથી ચોરીથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર કટકાર કહેવાય છે, અને તેમનો ધધો ચટાઇ આદિ બનાવવી તે છે.

ચૌર્યાત્કાકવચો જ્ઞેયો અશ્વાનાં તુળવાદકઃ ॥ ૪૬ ॥

અર્થ:—શૂદ્રીમાં શૂદ્રથી ચોરીથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર કાકવચ કહેવાય છે. અને તેમનું કામ ધોડાને માટે ઘાસ બોદી લાવવાનું છે.

વૈશ્યેન બ્રાહ્મણ્યામુત્પન્નો રામકો ભવતીત્યાહૂ રાજન્યાયાં પુલ્કસઃ ॥

વસિં સ્મૃ. અ. ૧૮ શ્લો. ૨ ॥

અર્થ:—વૈશ્યથી બ્રાહ્મણીમાં રામક નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. અને ક્ષત્રાણીમાં વૈશ્યથી પુલ્કસ ઉત્પન્ન થાય છે. (ઉપર ઔશનસ સ્મૃતિના ૧૭ માં કહેલા પુલ્કસથી જિન છે.)

યે ચ પ્રવ્રજિતાપત્યા યા ચૈષાં વીજસન્તતિઃ ।

વિદૂરા નામ ચાણ્ડાલા જાયન્તે નાત્ર સંશયઃ ॥ અત્રિ. સ્મૃ. અ. ૮ શ્લો. ૧૮ ॥

અર્થ:—જે ચતુર્થાશ્રમીનાં સન્તાન છે તે, તથા તે સન્તાનો(પુત્ર પુત્રી આદિ)નાં જે સન્તાન છે તે સર્વ વિદૂર નામના ચણ્ડાલ છે તેમાં કોઈ સંદેહ નથી,

શૂદ્રાન્નિપાદ્યાં કુકુટઃ ॥ ૧૫ ॥

બૌધા સ્મૃ. પ્ર. ૧ અ. ૯ સૂ. ૧૫ ॥

અર્થ:—શૂદ્રથી નિપાદીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર કુકુટ કહેવાય છે.

દ્વિજાતયઃ સવર્ણાસુ જનયન્ત્યવ્રતાંસ્તુ યાન્ ।

તાન્સાવિત્રીપરિભ્રષ્ટાન્બ્રાત્યાનિતિ નિર્દિશેત્ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૧૦ શ્લો. ૨૦ ॥

અર્થ:—દ્વિગ્નતિ લોક પોતાની સગ્નતિ (સવર્ણ) સ્ત્રીમાં જે પુત્ર ઉત્પન્ન કરે છે તે પુત્રોને ઉપનયન નામના વ્રતથી રહિત (અવ્રત) હોય તો તે સાવિત્રીથી પરિભ્રષ્ટ સન્તાનોને પ્રાત્ય નામથી કહેવા.

બ્રાત્યાત્તુ જાયતે વિપ્રાત્પાપાત્મા ધૂર્જકઞ્ઠકઃ ।

આવન્ત્યવાટધાનૌ ચ પુષ્પધઃ શૈભ એવ ચ ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—પ્રાત્ય બ્રાહ્મણથી બ્રાહ્મણીમાં પાપ સ્વભાવવાળો લુન્કકૃષ્ણક નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, તેને કોઈ દેશમાં આવન્ત્ય કહે છે, કોઈમાં વાટધાન, કોઈમાં પુષ્પધ અને કોઈમાં શૈભ ઇત્યાદિ કહે છે.

શ્લો મલ્લશ્ચ રાજન્યાદ્બ્રાત્યાન્નિચ્છિવિરેવ ચ ।

નટશ્ચ કરણશ્ચૈવ સ્વસો દ્રવિડ એવ ચ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ :—ત્રાત્ય ક્ષત્રિયથી ક્ષત્રિયાણીમાં ઝલ્લ, મલ્લ, નિચ્છિવિ, નટ, કરણ, ખસ અને વિડ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. આ પણ દેશભેદથી એકનાંજ નામ છે.

વૈશ્યાત્તુ જાયતે ત્રાત્યાત્મુધન્વાચાર્ય એવ ચ । .

કારુપથ્ર વિજન્મા ચ મૈત્ર સાત્વત એવ ચ ॥ ” ॥ ૨૩ ॥

અર્થ :—ત્રાત્ય વૈશ્યથી વૈશ્ય સ્ત્રીમાં મુધન્વાચાર્ય, કારુપ, વિજન્મ, મૈત્ર અને સાત્વત નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. આ પણ દેશભેદથી એકનાંજ લિન્ન લિન્ન નામ છે.

વળી અન્ય પ્રકારે પણ વર્ણસંકર જાતિ ઉત્પન્ન થાય છે :—

વ્યભિચારેણ વર્ણાનામવેદ્યાવેદનેન ચ ।

સ્વકર્મણાં ચ ત્યાગેન જાયન્તે વર્ણસંકરાઃ ॥ ” ॥ ૨૪ ॥

અર્થ :—બ્રાહ્મણાદિ ચારે વર્ણોના અન્યોન્ય વ્યભિચારથી (સ્રીગમનથી), તથા ગોત્રાદિમાં વિવાહ (આવેદન)થી, તથા ઉપનયનાદિ સ્વકર્મના ત્યાગથી પણ વર્ણસંકર ઉત્પન્ન થાય છે.

મુલ્લવાહૂરુપજ્ઞાનાં યા લોકે જાતયો વહિઃ ।

મ્લેચ્છવાચસ્થાર્યવાચઃ સર્વે તે દસ્યવઃ સ્મૃતાઃ ॥ ” ॥ ૪૫ ॥

અર્થ :—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્રોના ક્રિયાલોપથી જે બાલ જાતિઓ ઉત્પન્ન થય છે તેમાંની કોઇ એમ્લ ભાષાથી યુક્ત, કોઇ આર્ય ભાષાથી યુક્ત છે. એ બન્ને ભાષા વાળા લોક દસ્યુ કહેવાય છે.

પ્રસાધનોપચારજ્ઞમદાસં દાસજીવનમ્ ।

સૈરિન્ધ્રં વાગુરાટ્ટિ સૂતે દસ્યુરયોગવે ॥ ” ॥ ૩૨ ॥

અર્થ :—કેશ રચના (પ્રસાધન)ની રીતિના જ્ઞાનવાળા હોય તથા ઉચ્છિષ્ટ ભક્ષણાદિ દાસ કર્મથી રહિત હોય, છતાં શરીર મર્દનાદિ દાસકર્મથી જીવન ચલાવનાર તથા જાળ (વાગુરા)થી પ્રાણીઓને પકડી મારીને જીવન ચલાવનાર સૈરિન્ધ્ર નામના પુત્રને દસ્યુ જાતિનો પુરુષ ઓયોગવ સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન કરે છે. (સૂતે).

૧ મૈત્રેયકં તુ વૈદેહો માધૂકં સંપ્રસૂયતે ।

૧ નૃમ્મશંસત્યજસં યો ઘન્ટાતાહોઽરુણોદયે ॥ ” ॥ ૩૩ ॥

અર્થ :—વૈશ્યથી બ્રાહ્મણીમાં ઉત્પન્ન થયેલા વૈદેહથી આયોગવીમાં મધુર વાણી બોલનાર મૈત્રેયક નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, જે વૃત્તિ માટે પ્રાતઃકાલમાં ઘન્ટ વગાડી રાત્ર આદિ લોકોની હમેશાં સ્તુતિ કરે છે.

નિપાદો માર્ગવં સૂતે દાસં નૌકર્મજીવિનમ્ ।

૧ કૈવર્તમિતિ યં પ્રાહુરાર્યાવર્તનિવાસિનઃ ॥ ” ॥ ૩૪ ॥

અર્થ :—નિપાદ જાતિનો પુરુષ આયોગવીમાં માર્ગવ નામના પુત્રને ઉત્પન્ન કરે છે. તેનું દાસ એવું પણ નામ છે. તેઓ નૌકા ચલાવી જીવન ચલાવનારા છે. આર્યાવર્તમાં રહેનાર લોક તેમને કૈવર્ત કહે છે.

બ્રાહ્મણાદુગ્રકન્યાયામાદૃતો નામ જાયતે ।

આભીરોઽમ્બઘ્નકન્યાયામાયોગવ્યાં તુ ધિગ્વણઃ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણથી ઉગ્રની કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર આદૃત કહેવાય છે. અને અમ્બઘ્નની કન્યામાં બ્રાહ્મણથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર આભીર નામનો કહેવાય છે. અને આયોગવીમાં બ્રાહ્મણથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર ધિગ્વણ નામનો છે.

एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बघ्नोऽग्नौ यथास्मृतौ ।

क्षत्रवैदेहकौ तद्वत्પ्रातिव्योम्येऽपि जन्मनि ॥ મં ૨૨૦ અં ૧૦-૧૩ ॥

અર્થ:—વચમાં એક જાતિ છોડીને અર્થાત્ ક્ષત્રિય જાતિ છોડીને બ્રાહ્મણથી વૈશ્ય કન્યામાં અમ્બઘ્ન, અને ક્ષત્રિયથી શુદ્ર કન્યામાં ઉગ્ર નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓ જેવી રીતે સ્પર્શનાદિને માટે યોગ્ય ગણાય છે, તેવી રીતે શુદ્રથી ક્ષત્રિયાણીમાં ઉત્પન્ન થયેલો ક્ષત્રિય, અને વૈશ્યથી બ્રાહ્મણીમાં ઉત્પન્ન થયેલો વૈદેહક—એ બંને પ્રતિલોભથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવા છતાં સ્પર્શનાદિને યોગ્ય છે.

मेदान्त्रचुञ्चुमद्गूनामारण्यपशुर्हिसनम् ॥

॥ ૪૮ ॥

અર્થ:—મેદ, આન્ધ્ર, ચુઝ્ચુ તથા મદ્ગુ નામની જાતિનો ધંધો જંગલી પશુને મારવાનો છે. બ્રાહ્મણથી વૈદેહક સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલો ચુઝ્ચુ કહેવાય છે. બ્રાહ્મણથી બન્દિ સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલો મદ્ગુ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે સકર જાતિ અનેક છે અને તેમની છવિકાને માટે કર્મ પણ અનેક જોવામાં આવે છે. વળી અનેક લોક ક્રિયાલોપથી પણ શુદ્રત્વને પ્રાપ્ત થયા છે.

शनैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः ।

वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥

॥ ૪૯ ॥

અર્થ:—નીચેના શ્લોકમાં કહેલી (હમાં) પૌંદ્રાદિ ક્ષત્રિય જાતિ ઉપનયનાદિ સંસ્કારના અભાવથી તેમને બાણુ આદિ કાર્ય માટે બ્રાહ્મણ નહીં મળવાથી શુદ્રતા(વૃષલત્વ)ને પ્રાપ્ત થઈ. તેઓ—

पौण्ड्रकाश्चौण्ड्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः ।

पारदाः पल्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः ॥

॥ ૫૦ ॥

અર્થ:—જેઓ પ્રથમ ક્ષત્રિય જાતિના હતા અને પછી ક્રિયાલોપથી શુદ્રત્વને પ્રાપ્ત થયા છે તેઓ પૌણ્ડ્ર, ઔણ્ડ્ર, દ્રવિડ, કામ્બોજ, યવન, શક, પારદ, પલ્લવ, ચીન, કિરાત, દરદ અને ખશ ઇત્યાદિ લોક છે.

ઉપર પ્રમાણે જેમ ધર્મશાસ્ત્રમાં વર્ણસંકર જાતિનું વર્ણન છે, તેવી રીતે પુરાણોમાં પણ સંકરજાતિનું વર્ણન છે. જેમકે—

तस्य वंशे तु राजन्यास्तेपां पत्न्यः पिशाचकैः।भवि.पु.प्र.प.ख.४अ.२३लो.२६॥

म्लेच्छैश्च भुक्तवत्यस्ता वभूवुर्वर्णसंकराः ।

न वै आर्या न वै म्लेच्छा जट्टा जात्या च मेहनाः ॥

॥ ૨૭ ॥

मेहना म्लेच्छजातीया जट्टा आर्यमन्याः स्मृताः ॥

॥ ૨૮ ॥

અર્થ — મહીરાજના વશમાં જે ક્ષત્રિય લોક હતા તેમની સ્ત્રીઓ પિશાચક તથા મ્લેચ્છ લોકો સાથે સમાગમ થવાથી તેમનામાં ઉત્પન્ન થયેલા સન્તાન ન તો આર્ય રહ્યા, ન તો મ્લેચ્છ રહ્યા તેમથી જદું અને મેહન એવી બે જાતિ થઇ છે (૨૭) તેમાં મેહન લોક મ્લેચ્છજાતિ જ રહ્યા, અને જદું લોક સરસ્વતી આર્યવંશી થયા (પિશાચક એ મ્લેચ્છ જાતિનો ભેદ છે મુગલ વશનો મ્લેચ્છ રાજા તિમિરર્થિંગ આ પિશાચક જાતિનો હતો. તેણે અનેક બ્રાહ્મણોને બળતા અગ્નિમાં નાખ્યા હતા અને શાલગ્રામને પોતાની રાજધાનીમાં લઇ જઇને આસનની નીચે રાખ્યો હતો એમ ભવિષ્ય પુરાણના પ્રતિસર્ગ પર્વના ૭૬૧ અધ્યાયમાં કહ્યું છે)

આ પ્રમાણે જેમ મનુષ્યોથી સકરજાતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ દેવતાઓથી પણ સકરજાતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે કહે છે —

વિશ્વકર્મા ચ શૂદ્રાયાં વીર્યાધાનં ચકાર સ ।

તતો વભૂવુ પુત્રાથ નૈવૈતે શિલ્પકારિણ ॥ ૩૦૧૦૫.૩.૪.૭૦૧૦૭.૧૧ ॥

અર્થ — વિશ્વકર્મા નામના દેવતાએ શૂદ્રમાં ગર્ભાધાન કર્યો, તેથી શિલ્પકર્મ કરનાર નીચેના શ્લોકમાં કહેલા નવ પુત્ર ઉત્પન્ન થયા

માલાકાર શઙ્કકાર કર્મકારઃ કુવિન્દકઃ ।

કુંભકાર કાસ્પકારઃ પટેને શિલ્પિનાં વરા ॥ ૨૦ ॥

અર્થ — એ નવ પુત્રોમાં માળી, શખમાંથી બગીચા વાદિ બનાવનાર (શખકાર), કર્મકાર (હુદાર), વણકર, કુબાર, તથા ઝાસાના પાન બનાવનાર એ ૭ શ્રેષ્ઠ શિલ્પિ થયા અને—

સૂત્રકારચિત્રકારઃ સ્વર્ણકારસ્તથૈવ ચ ।

પતિતાસ્તે વ્રહ્મશાપાદયાજ્યા વર્ણસકરાઃ ॥ ૨૧ ॥

અર્થ — સૂતકાર (સૂતાર), ચિત્ર ગઢનાર, તથા મોની એ ત્રણ બ્રાહ્મણોના શાપથી પતિત થયેલા છે તેથી તે વર્ણસકરજાતિ અપાત્ન થઇ અર્થાત્ તેમને યજ્ઞનો અધિકાર ન રહ્યો

એક વખત ધૃતાત્મી નામની અપ્સરા મનોહર વેપ ધારણ કરીને કામદેવની પાસે જતી હતી તે સમયમાં વિશ્વકર્માએ તેને દીડી. વિશ્વકર્માએ ધૃતાત્મીને પ્રાર્થના કરી પણ ધૃતાત્મીએ સ્ત્રીકાર ન કર્યો તેણીએ કહ્યું કે હું આજ કામદેવની પાસે જવાની છું માટે તમારી પત્ની નહીં થઈ શકું, બીજે કોઇ દિવસે તમારી પાસે આવીશ તે ઉપરથી વિશ્વકર્માએ કેંધથી તેને શ્વર જાતિમાં જન્મ લેવાનો શાપ દીધો તે સાલળી ધૃતાત્મીએ પણ “તુ પણ સ્ત્રી ર્થથી ઋષ્ટ થઇને સસાગને પ્રાપ્ત થા” એવો વિશ્વકર્માને શાપ દીધો ધૃતાત્મીએ વિશ્વકર્માના શાપથી પ્રયાગમાં મદન નામના ગોપની પત્નીમાં જન્મ લીધો ત્યાં તે પોતાના પૂર્વ જન્મની હાનત ગણતી હતી તેણીએ તપ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તેણે ગગને ખિતારે રહીને સો દિવસ વૈ સુધી તપ કર્યું વિશ્વકર્માએ પણ બ્રહ્માણની પાસે જઇને પોતાને થયેલા શાપની બળર આપી બ્રહ્માણની આજ્ઞાથી વિશ્વકર્માએ બ્રહ્મણીમાં જન્મ લીધો તે બ્રાહ્મણ થઇ પૃથ્વીમાં નાના પ્રકારના શિલ્પકાર્ય કરના રહ્યો એક વખતે પ્રયાગમાં ગમ્મને ત્યાં ગામ કરીને તે ગંગાશમાં સ્નાન કરવાને માટે ગયો ત્યારે તેણે તપ કરતી ગોવાળની યુત્તીને દીડી તે પણ

પોતાની પૂર્વ જાતિને જાણતો હોય તેથી તેણે જોવાલક્ષીને જોધને ઘૂતાચીને જોળખી ત્યારે વિશ્વકર્માએ બનેનું પૂર્વ ઘટાન્ત સંભળાવ્યું અને તેને પોતાની પત્ની થવાની યાચના કરી તે ઘૂતાચીએ સ્વીકાર કરી અને જાણ મલય નામના પર્વતમાં ચાલ્યા ગયા, અને આઠ વર્ષ સુધી સાથે ગયા ત્યાં વિશ્વકર્માએ ઘૂતાચીમાં અથાત્ આલ્હણુ ૩૫ વિશ્વકર્માએ જોવાલક્ષી ૩૫ ઘૂતાચીમાં—

માલાકારાન્કર્મકારાઞ્છઘ્નકારાન્કુવિન્દકાન્ ।

કુમ્ભકારાન્સૂત્રકારાન્સ્વર્ણચિત્રકરૌસ્તથા ॥ બ્રવૈ.પુ.વ્ર.સ.અં ૧૦ શ્લો.૧૦ ॥

અર્થ — માલાકાર, ઝર્મકાર, શખાર કુપિન્દ્ર, કુલકારભેદ, સૂત્રકાર, સ્વર્ણકાર, ચિત્રકાર તથા સ્વકાર એ નવ પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા પછી પોતાના પુત્રોને વરદાન આપીને તે બંને પોતાના શરીરને છોડીને દેવલોન્માં ગયા

સ્વર્ણકાર સ્વર્ણચૌર્યાદ્બ્રાહ્મણાના દ્વિજોત્તમ ।

વભૂવ પતિતઃ સઘો વ્રહ્મશાપેન કર્મણા ॥ , ॥ ૯૨ ॥

અર્થ — તે મધ્યેના સોનીએ આલ્હણુના સુવર્ણની ચોરી કરવાથી આલ્હણુ લોકોએ તેને શાપ દીધો અને આલ્હણુના શાપથી સોનાની ચોરી ૩૫ ઝર્મને કારણે તે તન્ત પતિત થયો

સૂત્રકારો દ્વિજાના શાપેન પતિતો બુધિ ।

શીઘ્ર ચ યજ્ઞકાષ્ઠાનિ ન દદૌ તેન હેતુના ॥ , ॥ ૯૩ ॥

અર્થ — સૂત્રકારે (સુતારે) આલ્હણુને યજ્ઞ કરવાના યાત્ર આદિ સમયાનુસાર શીઘ્ર બનાવી આપ્યા નહીં તેથી તેમના શાપથી તે પણ પતિત થયો

વ્યતિક્રમેણ ચિત્રાણા સઘચિત્રકરસ્તથા ।

પતિતો વ્રહ્મશાપેન બ્રાહ્મણાના ચ કોપતઃ ॥ , ॥ ૯૪ ॥

અર્થ — અને ચિત્રકારે ચિત્રો બનાવવા ન કાઢ્યા, પરન્તુ ઉનટા કાઢ્યા તે કારણથી તેને આલ્હણુએ ક્રોધથી શાપ દીધો તેથી તે પણ પતિત થયો

કશ્ચિદ્વિગ્નિવિશેષથ સસર્ગાત્સ્વર્ણકારિણ ।

સ્વર્ણચૌર્યાદિદોષેણ પતિતો વ્રહ્મશાપત ॥ , ॥ ૯૫ ॥

અર્થ — કોઈ ચોરસી(સ્વર્ણવણિકુ)નું કામ કરનારે સોનીના મસર્ગથી સોનાની ચોરી રી લીધી તે કારણથી આલ્હણુએ તેને પણ શાપ દીધો તેથી તે વૈશ્ય પણ સોનાની ચોરીના પાપથી પતિત થયો અને—

કુલગયા ચ શૂદ્રાયા ચિત્રકારસ્ય વીર્યત ।

વભૂવાટ્ટાલિકાકાર પતિતો જારદોષતઃ ॥ , ॥ ૯૬ ॥

અર્થ — અભિચાર વૃત્તિ કરનારી શૂદ્રામાં ચિત્રકારથી અટ્ટાલિકાકાર ઉત્પન્ન થયો તે અટ્ટાલિકાકાર પણ નરદોષથી પતિત છે

અટ્ટાલિકાકારવીજાત્કુમ્ભકારસ્ય યોષિતિ ।

વભૂવ કોટક સઘ પતિતો ગૃહકારક ॥ , ॥ ૯૭ ॥

અર્થ — મહીગન્ના વગમા જે ક્ષત્રિય યોગ હતા તેમની સ્ત્રીઓ પિશાચક તથા મ્લેચ્છ લોકો સાથે સમાગમ થયાવી તેમનામા ઉત્પન્ન થયેલા સન્તાન ન તો આર્ય રહ્યા, ન તો મ્લેચ્છ ગણા તેમાથી જટ અને મેહન એવી જે જાતિ થઇ છે (૨૭) તેમા મેહન લોક મ્લેચ્છ-જાતિ જ ગણા, અને જટ લોક સરારથી આર્યવંશી થયા (પિશાચક એ મ્લેચ્છ જાતિનો ભેદ છે મુગન વડનો મ્લેચ્છ ગમ્મ તિમિંગલિંગ આ પિનાચક જાતિનો હતો. તેણે અનેક બ્રાહ્મણોને બળતા અગ્નિમા નાખ્યા હતા અને શાયગ્રામને પોતાની રાજધાનીમાં લઇ જઈને આસનની નીચે રાખ્યો હતો એમ લવિષ્ય પુરાણના પ્રતિસર્ગ પર્વના ૭૪ અધ્યાયમા કહ્યું છે)

આ પ્રમાણે જેમ મનુષ્યોથી સકરજાતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ દેવતાઓથી પણ સકરજાતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે કહે છે —

વિશ્વકર્મા ચ શૂદ્રાયાં વીર્યાધાનં ચકાર સ ।

તતો વભૂયુ પુનાથ નૈવૈતે શિલ્પકારિણ ॥ ૨૦ ॥ પુ. જ. સ્વ. અ. ૧૦ શ્લો. ૧૯ ॥

અર્થ — વિશ્વકર્મા નામના દેવતાએ શૂદ્રમા ગર્ભાધાન કર્યો, તેથી શિલ્પકર્મ કરનાર નીચેના શ્લોકમા કહેના નવ પુત્ર ઉત્પન્ન થયા.

માલાકારઃ શદ્ધકાર કર્મકારઃ કુવિન્દકઃ ।

કુમકાર કાસ્યકારઃ પદેતે શિલ્પિનાં વરા ॥ ૨૦ ॥

અર્થ — જે નવ પુત્રોમા માળી, શખમાવી બગીચા આદિ બનાવનાર (શખકાર), કર્મકાર (કુદાર), વલુચ્છ, કુલાર, તથા ગાસાના પાન બનાવનાર એ ૭ શ્રેષ્ઠ શિલ્પિ થયા. અને—

મૂનકારચિનકારઃ સ્વર્ણકારસ્તૈવ ચ ।

પતિતાસ્તે ત્સશાપાદયાડ્યા વર્ણસકરાઃ ॥ ૨૧ ॥

અર્થ — મૂનકાર (સૂતાર), ચિનકાર (જાદુનાર), તથા મોની એ ત્રણ બ્રાહ્મણોના શાપથી પતિત થયેલા છે તેથી તે વર્ણસકરજાતિ અપાવ્ય થઇ અર્થાત્ તેમને યજ્ઞનો અધિકાર ન ગણ્યો.

એક વખત ધૃતાન્વી નામની અપ્સરા મનોહર વેપ ધારણ કરીને કામદેવની પાસે જતી હતી તે સમયમા વિશ્વકર્માએ તેને દીડી વિશ્વકર્માએ ધૃતાન્વીને પ્રાર્થના કરી પણ ધૃતાન્વીએ નીમગ ન કર્યા તેણીએ કહ્યું કે હું આજ કામદેવની પાસે જનાની છું મારે તમારી પત્ની નહીં થઈ જકડ, બીજે કોઇ દિવસે તમારી પાસે આવીશ તે ઉપરથી વિશ્વકર્માએ કોપથી તેને શૂદ્ર જાતિના જન્મ લેવાનો શાપ દીધો તે આભણી ધૃતાન્વીએ પણ “તું પણ મનુષ્યથી મટ થઈને સસાગને પ્રાપ્ત થા” એવો વિશ્વકર્માને શાપ દીધો ધૃતાન્વીએ વિશ્વકર્માના શાપથી પ્રયામા મદન નામના ગોપની પત્નીમા જન્મ લીધો ત્યાં તે પોતાના પૂર્વ જન્મની વાતના નિહાળી હતી. તેણીએ તપ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તેણે ગજાને કિનારે રહીને સો દિવસ વર્ષ સુધી તપ કર્યું વિશ્વકર્માએ પણ બ્રહ્માન્વીની પાસે જઈને પોતાને થયેલા શાપની ખબર આપી બ્રહ્માન્વી આજ્ઞાથી વિશ્વકર્માએ બ્રહ્માન્વીમા જન્મ લીધો તે બ્રહ્માન્વી થઇ પૃથ્વીમા નાના પ્રકારના નિષ્કર્ષાર્થી ધના ધ્યો એક વખતે પ્રયાગમા ગજાને ત્યાં કામ કરીને તે મનાશ્વમા સ્નાન કરવાને મારે ગયો ત્યારે તેણે તપ કરતી ગોરાગતી પુત્રીને દીડી તે પણ

પોતાની પૂર્વ જાતિને જાણતો હતો તેથી તેણે ગોવાલણીને જોઈને ધૃતાચીને જોળખી ત્યારે વિશ્વકર્માએ બનેનું પૂર્વ વૃતાન્ત સંલગ્નાવ્યુ અને તેને પોતાની પત્ની થવાની યાચના કરી તે ધૃતાચીએ સ્વીકાર કરી બને જણ મધ્ય નામના પવર્તમા ચા'યા ગયા, અને બાર વર્ષ સુધી સાથે રહ્યા. ત્યાં વિશ્વકર્માએ ધૃતાચીમા અથાત્ પ્રાહ્મણુ ૩૫ વિશ્વકર્માએ ગોવાલણી ૩૫ ધૃતાચીમા—

માલાકારાન્કર્મકારાઞ્છદ્ધકારાન્કુવિન્દકાન્ ।

કુમ્ભકારાન્સૂત્રકારાન્સ્વર્ણચિત્રકર્તાસ્તથા ॥ બ્ર.વૈ.પુ.ત્ર.સ્.અ૦ ૧૦ શ્લો.૧૦ ॥

અર્થ —માલાકાર, ઝર્મકાર, શાપકાર,કુવિન્દક, કુલકારભેદ, સૂત્રકાર, સ્વર્ણકાર, ચિત્રકાર તથા કાસ્યકાર એ નવ પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા પછી પોતાના પુત્રોને વરદાન આપીને તે બને પોતાના શરીરને ડોડીને દેવબોડમા ગયા

સ્વર્ણકાર સ્વર્ણચૌર્યાદ્બ્રાહ્મણાનાં દ્વિજોત્તમ ।

વમ્ભૂવ પતિતઃ સથો બ્રહ્મશાપેન કર્મણા ॥ , ॥ ૯૨ ॥

અર્થ —તે મધ્યેના મોનીએ પ્રાહ્મણોના સુવર્ણની ચોરી કરવાથી પ્રાહ્મણુ લોકોએ તેને શાપ દીધો અને પ્રાહ્મણુના શાપથી સોનાની ચોરી ૩૫ ઝર્મને કારણે તે તન્ત પતિત થયો

સૂત્રકારો દ્વિજાનાં શાપેન પતિતો બુધિ ।

શીઘ્ર ચ યજ્ઞકાષ્ઠાનિ ન દર્દાં તેન હેતુના ॥ , ॥ ૯૩ ॥

અર્થ —સૂત્રકારે (સુતારે) પ્રાહ્મણોને યજ્ઞ કરવાના પાન આદિ સમયાનુસાર શીઘ્ર બનાવી આપ્યા નહી તેથી તેમના શાપથી તે પણ પતિત થયો

વ્યતિક્રમેણ ચિત્રાણાં સઘચિત્રકરસ્તથા ।

પતિતો બ્રહ્મશાપેન બ્રાહ્મણાનાં ચ કોષતઃ ॥ , ॥ ૯૪ ॥

અર્થ —અને ચિત્રકારે ચિત્રો બરાબર ન કાઢ્યા, પરન્તુ ઉનટા કાઢ્યા તે કારણથી તેને પ્રાહ્મણુએ ક્રોધથી શાપ દીધો તેથી તે પણ પતિત થયો

કશ્ચિદ્વણિગ્વિશેષશ્ચ સંસર્ગાત્સ્વર્ણકારિણ ।

સ્વર્ણચૌર્યાદિદોષેણ પતિતો બ્રહ્મશાપત ॥ , ॥ ૯૫ ॥

અર્થ —કોઈ ચોક્કસી(સ્વર્ણપણિફ)નું કામ કરનારે સોનીના સંસર્ગથી સોનાની ચોરી કરી લીધી તે કારણથી પ્રાહ્મણુએ તેને પણ શાપ દીધો તેથી તે વૈશ્ય પણ સોનાની ચોરીના પાપથી પતિત થયો અને—

કુલદાયાં ચ શુદ્રાયા ચિત્રકારસ્ય વીર્યત ।

વમ્ભૂવાટ્ટાલિકાકાર પતિતો જારદોષતઃ ॥ , ॥ ૯૬ ॥

અર્થ —વ્યભિચાર વૃત્તિ કરનારી શુદ્રામા ચિત્રકારથી અટ્ટાલિકાકાર ઉત્પન્ન થયો તે અટ્ટાલિકાકાર પણ બરદોષથી પતિત છે

અટ્ટાલિકાકારવીજાતુંભકારસ્ય યોષિતિ ।

વમ્ભૂવ કોટક સઘ. પતિતો ગૃહકારક ॥ , ॥ ૯૭ ॥

અર્થ:—અટ્ટાલિકાકારથી કુંભારની સ્ત્રીમાં કોટક નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. આ ગૃહ કરનાર ક્ષત્રીઓ (કોટક) પણ પતિત છે.

કુંભકારસ્ય વીજેન સઘઃ કોટકયોપિતિ ।

વભૂવ તૈલકારશ્ચ કુટિલઃ પતિતો ધ્રુવિ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—કુંભારથી કોટકની સ્ત્રીમાં કુટિલ તૈલકાર (તેલી) ઉત્પન્ન થયો. તે પણ પતિત છે.

સઘઃ ક્ષત્રિયવીજેન રાજપુત્રસ્ય યોપિતિ ।

વભૂવ તીવરશ્ચૈવ પતિતો જારદોપતઃ ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—ક્ષત્રિયથી ચોરીથી રાજપુત્રની પત્નીમાં તીવર જાતિનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. તે પણ પિતાના જારદોપથી પતિત છે.

તીવરસ્ય તુ વીજેન તૈલકારસ્ય યોપિતિ ।

વભૂવ પતિતો દસ્યુર્લેટશ્ચ પરીકીર્તિતઃ ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—તીવરથી તેલીની સ્ત્રીમાં દસ્યુ નામની જાતિ ઉત્પન્ન થઈ. તેને કાઈ દેશમાં લેટ (લાટ) પણ કહે છે. તે પણ પતિત જાતિ છે.

લેટસ્તીવરકન્યાયાં જનયામાસ પદ્મ સુતાન્ !

મહં મન્ત્રં માતરં ચ મળં કોલં કલન્દરમ્ ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—લેટ તીવરની કન્યામાં મહલ, મન્ત્ર, માતર, ભણ્ડ, કોલ અને કલન્દર એ ૬ પુત્રને ઉત્પન્ન કર્યાં.

તીવરેણ ચ ચળ્ડાલ્યાં ચર્મકારો વભૂવ હ ।

ચર્મકાર્યાં ચ ચળ્ડાલનાંસચ્છેદો વભૂવ હ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ:—તીવરથી ચળ્ડાલીમાં ચર્મકાર (ચમાર) ઉત્પન્ન થયો. અને ચર્મકારની સ્ત્રીમાં ચળ્ડાલથી માંસછેદ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો.

માંસચ્છેદ્યાં તીવરેણ ક્રોશ્ચથ પરકીર્તિતઃ ।

ક્રોશ્ચસ્ત્રિયાં તુ કૈવર્તાત્કર્તારિઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૨૩ ॥

અર્થ:—માંસછેદની સ્ત્રીમાં તીવરથી ક્રોશ્ચ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. ક્રોશ્ચની સ્ત્રીમાં કૈવર્તથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને કર્તાર કહે છે. (અહીં ક્રોશ્ચ ક્રોશ્ચે “કર્તાર”ને બદલે “કાર” તથા “કાપકાર” પાડ પણ છે.)

સઘશ્ચળ્ડાલકન્યાયાં લેટવીર્યેણ શૌનક ।

વભૂવતુસ્તૌ દ્રૌ પુત્રૌ દુષ્ટૌ હઙ્ગિહમૌ તથા ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—લેટ શૌનક! લેટથી ચળ્ડાલની કન્યામાં હઙ્ગિ તથા હમ નામના બે દુષ્ટ પુત્ર ઉત્પન્ન થયા છે.

ક્રમેણ હઙ્ગિકન્યાયાં સઘશ્ચળ્ડાલવીર્યતઃ ।

વભૂવુઃ પશ્ચ પુત્રાશ્ચ દુષ્ટા વનચરાશ્ચ તે ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—ચળ્ડાલથી હઙ્ગિની કન્યામાં પાંચ દુષ્ટ પુત્ર ઉત્પન્ન થયા છે જે સર્વ જંગલી (વનચર) છે.

લેટાત્તીવરકન્યાયાં ગંગાતીરે ચ શૌનક ।

વભૂવ સદ્યો યો વાલો ગંગાપુત્રઃ પ્રકીર્તિત ॥ ૧૦૭ ॥

અર્થ:—હે શૌનક ! લેટથી તીવરની કન્યામા ગંગાના તીરમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર ગંગાપુત્ર કહેવાય છે.

ગંગાપુત્રસ્ય કન્યાયાં વીર્ગાદૈ વેષધારિણઃ ।

વભૂવ વેષધારી ચ પુત્રો યુક્તી પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૧૦૮ ॥

અર્થ:—ગંગાપુત્રની કન્યામાં વેષધારી (બહુરૂપી)થી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર યુક્તી કહેવાય છે. તે પણ વેષધારી હોય છે.

વૈશ્યાત્તીવરકન્યાયાં સદ્યઃ શુણ્ડી વભૂવ હ ।

શુણ્ડીયોપિતિ વૈશ્યાતુ પૌણ્ડકશ્ચ વભૂવ હ ॥ ૧૦૯ ॥

અર્થ:—વૈશ્યથી તીવરની કન્યામાં શુણ્ડી નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો છે. અને શુણ્ડીની સ્ત્રીમાં વૈશ્યથી પૌણ્ડક નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો છે.

ક્ષત્રાત્કરણકન્યાયાં રાજપુત્રો વભૂવ હ ।

રાજપુત્ર્યાં તુ કરણાદાગરીતિ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૧૧૦ ॥

અર્થ:—ક્ષત્રિયથી કરણની કન્યામાં રાજપુત્ર ઉત્પન્ન થયો. અને કરણથી રાજપુત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલો આગરી કહેવાય છે.

ક્ષત્રવીર્યેણ વૈશ્યાયાં કૈવર્તઃ પરિકીર્તિતઃ ।

કલૌ તીવરસંસર્ગાદીવરઃ પતિતો યુવિ ॥ ૧૧૧ ॥

અર્થ:—ક્ષત્રિયના વીર્યથી વૈશ્યામા ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર કૈવર્ત કહેવાય છે. કલિયુગમાં કૈવર્તકથી તીવર નતિની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલા પતિત પુત્રને ધીવર કહે છે.

તીવર્યા ધીવરાત્પુત્રો વભૂવ રજકઃ સ્મૃતઃ ।

રજક્યાં તીવરાચ્ચૈવ કોયાલીતિ વભૂવ હ ॥ ૧૧૨ ॥

અર્થ:—ધીવરથી તીવરીમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને રજક કહે છે. અને તીવરથી રજકીમાં ઉત્પન્ન થયેલો કોયાલી નામનો પુત્ર થયો છે.

નાપિતાદ્રોપકન્યાયાં સર્વસ્વી તસ્ય યોપિતિ ।

ક્ષત્રાદ્વભૂવ વ્યાધશ્ચ વલવાન્મૃગર્હિસકઃ ॥ ૧૧૩ ॥

અર્થ:—નાપિતથી ગોવાળની કન્યામાં સર્વસ્વી નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. સર્વસ્વીની સ્ત્રીમાં ક્ષત્રિયથી બહુ બલવાન અને મૃગોને મારનાર વ્યાધ (બીલ) ઉત્પન્ન થયો.

તીવરાચ્છુણ્ડિકન્યાયાં વભૂવુઃ સપ્તપુત્રકાઃ ।

તે કલૌ હૃદ્ધિસંસર્ગાદ્રભૂવુર્દસ્યવઃ સદા ॥ ૧૧૪ ॥

અર્થ:—તીવરથી શુણ્ડીની કન્યામાં સાત પુત્ર ઉત્પન્ન થયા. તેઓ કલિયુગમાં હૃદ્ધિ નતિ સાથે સંસર્ગ કરવાથી હંમેશાં દસ્યુ કહેવાયા.

બ્રાહ્મણ્યામૃપિત્રીયેણ ઋતોઃ પ્રથમવાસરે ।

કુત્સિતશ્ચોદરે જાતઃ કૂદરસ્તેન કીર્તિતઃ ॥

॥ ૧૧૫ ॥

અર્થઃ—મન્દ્રદષ્ટા ઋપિત્રી ઋતુમતી બ્રાહ્મણીમાં ઋતુને પહેલે દિવસે ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને કૂદરે કહે છે, કારણ કે તે કુત્સિત ઉદરમાં ઉત્પન્ન થયો.

ક્ષત્રવીર્યેણ વૈશ્યાયામૃતોઃ પ્રથમ વાસરે ।

જાતઃ પુત્રો મહાદસ્પુર્વલૌક્ય ધનુર્ધરઃ ॥

॥ ૧૧૭ ॥

અર્થઃ—ક્ષત્રિયથી ઋતુમતી વૈશ્યામાં ઋતુને પહેલે દિવસે ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર મહાદસ્પુર્વલૌક્ય કહેવાય છે. અને તે અશ્વવાન અને ધનુર્ધારી છે. તેને વાગતીત પણ કહે છે.

ક્ષત્રવીર્યેણ શૂદ્રાયામૃતુદોષેણ પાપતઃ ।

ચલવન્તો દુરન્તાશ્ચ વમ્ભુર્મ્લેચ્છજાતયઃ ॥

॥ ૧૧૯ ॥

અર્થઃ—ક્ષત્રિયથી શૂદ્રામાં ઋતુદોષના પાપથી બહુ અશ્વવાન અને ક્લેશજનિ ઉત્પન્ન થઈ છે.

મ્લેચ્છાત્કુવિન્દકન્યાયાં જોલાજાતિર્વમ્ભુવ હ ।

જોલાત્કુવિન્દકન્યાયાં શરાઢ્કઃ પરિકીર્તિતઃ ॥

॥ ૧૨૧ ॥

અર્થઃ—મ્લેચ્છથી કુવિન્દની કન્યામાં જોલા જનિ ઉત્પન્ન થઈ. અને જોલાથી કુવિન્દ કન્યામાં શરાઢ્ક નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો છે.

વૈદ્યોઽશ્વિનીકુમારેણ જાતો વિમસ્ય યોપિતિ ।

વૈદ્યવીર્યેણ શૂદ્રાયાં વમ્ભુર્વૈદ્યો જનાઃ ॥

॥ ૧૨૩ ॥

અર્થઃ—અશ્વિનીકુમારથી બ્રાહ્મણની સ્ત્રીમાં વૈદ્ય જનિ ઉત્પન્ન થઈ છે. અને વૈદ્યથી શૂદ્રીમાં બહુ લોકની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

તીર્થયાત્રામાં જતી બ્રાહ્મણસ્ત્રીમાં અશ્વિનીકુમારે અશ્વાત્થારથી પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો એવો ઇતિહાસ છે.

તે ચ ગ્રામ્યશુભજ્ઞાશ્ચ મન્ત્રૌપધિપરાયણાઃ ।

તેમ્યશ્ચ જાતાઃ શૂદ્રાયાં યે વ્યાસગ્રાહિણો મુવિ ॥

॥ ૧૨૪ ॥

અર્થઃ—તેઓ ગ્રામના સર્વ લોકોના શુભ જાણનાર તથા મન્ત્ર અને ઔપધિમાં તત્પર રહે છે. તે લોકથી શૂદ્રીમાં જે પુત્ર થયા તે પૃથ્વીમાં વ્યાસગ્રાહી અર્થાત્ સર્પને પકડનાર (વાદી) ઉત્પન્ન થયા છે.

કથિત્પુમાન્નહ્યયજ્ઞે યજ્ઞકુળ્દાત્સમુત્થિતઃ ।

સ સૂતો ધર્મવક્તા ચ મત્પૂર્વઃ પુરુષઃ સ્મૃતઃ ॥

॥ ૧૨૪ ॥

અર્થઃ—(સૂતજ્ઞ સૌનક આદિ ઋપિઓને કહે છે કે) બ્રહ્મજ્ઞના યજ્ઞમાં યજ્ઞકુળમાંથી એક પુરુષ નિકળ્યો. તેમણે નામ સૂત હતું, અને તે ધર્મવક્તા હતા. તે મારા પૂર્વ પુરુષ-પૂર્વજ-કહેવાય છે.

પુરાણ પાઠયામાસ તં ચ બ્રહ્મા કૃપાનિધિઃ ।

પુરાણવક્તા મૃતશ્ચ યજ્ઞકુળ્દસમુદ્ભવઃ ॥

॥ ૧૨૫ ॥

અર્થ — દયાળુ બ્રહ્માએ તેમને પુરાણ બાણાંચુ આ પ્રમાણે પુરાણવક્તા સૂત યજ્ઞકુપ્ડમાથી ઉત્પન્ન થયા છે

વૈશ્યાયાં મૂતવીર્યેણ પુમાનેકો વધૂવ હ ।

સ મટ્ટો વાવદૂઋથ સર્વપા સ્તુતિપાઠકઃ ॥

,, ॥ ૧૩૬ ॥

અર્થ — સૂતથી વશ્યની સ્ત્રીમા એમ પુરૂષ ઉત્પન્ન થયો તે ભટ્ટ (ભાટ) થયો તે બહુ બોલનાર તથા સર્વની સ્તુતિ કરનાર થયો

આ પ્રમાણે જાતિ અનેક છે કોઈ પણ પિજાતિના સ્ત્રીપુરૂષથી પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તો એક ત્રીજી જાતિ ઉત્પન્ન થાય છે આ પ્રમાણે મકર જાતિ વધતી જાય છે

વિશેષ, મનુષ્ય જાતિમા બ્રાહ્મણાદિ નામ કેવલ ધર્મશાસ્ત્ર તથા પુરાણોમા જ રચન કર્યા છે એમ નથી, પરન્તુ વેદમા પણ જોવામા આવે છે તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણના પુરૂષમેધ યજ્ઞના પ્રકરણમા ‘ બ્રહ્મણે બ્રાહ્મણમાલભતે । ક્ષત્રાય રાજન્યમ્ । મરુદ્ભ્યો વૈશ્યમ્ । તપસે શૂદ્રમ્ । તમસે તસ્કરમ્ । નારવાય વીરહ્ણમ્ । પાપ્મને ફલીવમ્ । ગીતાય સૂતમ્ । પ્રમુદે કુમારોપુત્રમ્ । તેજસે અજાપાલમ્ । યમ્ય યમસૂમ્ । વીમત્સાયૈ પોલ્કસમ્ । અધ્વને બ્રહ્મચારિણમ્ । વાયવે ચાણ્ડાલમ્ । પ્રતીક્ષાય કુમારીમ્ ’ આ પ્રમાણે સમાપ્તિ પર્થ ત સામાન્ય રીતે ૧૮૭ (એકસો સત્યાસી) પ્રકારના મનુષ્યની હિસા પ્રતિપાદન કરવામા આવી છે અને તેના બાધ્યમા સાયણુચાર્યે “બ્રાહ્મણાદય કુમારીન્તા પ્રોક્તા મનુષ્યવિશેષરૂપા પશ્વો અસ્મિન્પુરૂષમેધે પશ્વાદે (સોમપાનવિશેષે) મધ્યમે અદ્વનિ સવનીયપશુભિ સમુચ્ચિવત્યાડ્ડલઘ્વચ્યા ” એ રીતે બ્રાહ્મણથી લઈ કુમારી સુધીના મનુષ્યવિશેષ ૩૫ પશુ કલા છે તેમને આ ૫૦ ચાહ પુરૂષમેધ નામના સોમયાગ વિશેષમા મધ્યમ દિવસમા હોમને યોગ્ય અન્ય પશુઓની સાથે મેળની વધ કરવા યોગ્ય હતા છે તેમા બ્રાહ્મણ જાતિ અભિમાની દેવતાને માટે કોઈ બ્રહ્મતેજ યુક્ત બ્રાહ્મણ જાતિના પુરૂષને માગવો જોઈએ, તથા ક્ષત્રિય જાતિ અભિમાની દેવતાને માટે કોઈ ક્ષત્રિય જાતિ પુરૂષને માગવો જોઈએ, તેની રીતે વૈશ્ય જાતિના અભિમાની મરુદગણોને માટે વૈશ્ય મનુષ્યને, અને કૃન્ધૂ ચાન્દ્રાયણાદિ તપના અભિમાની દેવને માટે શૂદ્રને, તથા અન્ધમા અભિમાની દેવને માટે અન્ધમા પ્રિય ચોરને, તથા નગ્નના વ્યાગિદેવને માટે અગ્નિને પરિત્યાગ કરનાર નીરહાને માગવો જોઈએ વળી પાપના ગ્રામિદેવને માટે નપુ મક્રને, ગીતના અભિમાની દેવને માટે સૂતને, હર્ષાભિમાની દેવને માટે પોતાની પુત્રીના પુત્રને તેજના અભિમાની દેવને માટે અન્તપાલ (અન્તપાલન કરનાર)ને, યમગાત્રની પત્નીને માટે એકી વખતે એ પુત્રને જન્મ દેનારી સ્ત્રીને, તથા દસ્યમાન મસાગની નન્તુઓમા તાન્ત્રત્ત અભિમાની દેવતાને માટે પુલકસને, માગાભિમાની દેવને માટે બ્રહ્મચારીને, વાયુદેવતાને માટે ચગ્ગાને તૃષ્ણા અભિમાની દેવીને માટે રન્નેધર્મથી નિવૃત્ત થયેલી સ્ત્રીને, તથા પ્રાપ્ત થવાને યોગ્ય નસ્તુના લાભને પ્રતીક્ષા હે છે તે પ્રતીક્ષાના અભિમાની દેવને માટે કુમારી કન્યાને વધ કરી જોઈએ આ પૂર્વોક્ત શ્રુતિવચનોથી જાતિભેદ કેવલ મનુષ્યમા જ છે એમ નથી, પરન્તુ દેવતાઓમા પણ જાતિભેદ છે, એવો પણ નિર્ણય થાય છે

ધતિ સકરતતિનિરૂપણ અ યાય ૯ સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦.

અન્ત્યજ અને અસ્પૃશ્યતા-નિરૂપણ.

ચર્મકારો મટો મિછો રજકઃ પુષ્કરો નટઃ ।

વરાટો મેદચણલો દાશઃ શ્વપચકોલિકાઃ ॥ વ્યા૦ સ્મૃ૦ અ ૧-૧૨ ॥

એતેઽન્ત્યજાઃ સમારૂપાતા યે ચાન્યે ચ ગવાશનાઃ ।

एपां संभाषणात्स्नानं दर्शनादर्कवीक्षणम् ॥ ” ॥ ૧૩ ॥

અર્થઃ—ચમાર, ભટ(બીલભેદ), બીલ, રજક, પુષ્કર, નટ, વરાટ, મેદ, ચણલ, દાશ, શ્વપચ, ડાળી—એ સર્વ અન્ત્યજ જાતિ કહેવાય છે. અને વળી બીજા જે કાષ્ઠ ગોમાંસ ભક્ષણ કરનારા હોય તે સર્વે પણ અન્ત્યજ કહેવાય છે. તે લોકોની સાથે સંભાષણ કરવાથી સ્નાન કરવું, અને તેમનું દર્શન થાય તો શુદ્ધતાને માટે તરત સૂર્યનું દર્શન કરવું.

બીજી પણ અસ્પૃશ્ય જાતિ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહી છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

ચण्डालात्पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ।

आहिण्डिको निपादेन वैदेह्यामेव जायते ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૧૦-૩૭ ॥

અર્થઃ—વૈદેહીમાં ચણલથી પાણ્ડુસોપાક નામની જાતિ જે વાંસના ધધા વડે જીવન ચલાવે છે તે ઉત્પન્ન થાય છે. અને નિપાદથી વૈદેહીમાં આહિણ્ડિક નામની જાતિ ઉત્પન્ન થાય છે.

चण्डालेन तु सोपाको मूलव्यसनवृत्तिमान् ।

पुक्कस्यां जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः ॥ ” ॥ ૩૮ ॥

અર્થઃ—શુદ્રીમાં નિપાદથી ઉત્પન્ન થયેલી જે પુક્કસી છે તેમાં ચણલથી ઉત્પન્ન થયેલી સોપાક નામની જાતિ છે. તે પાપાત્મા સત્પુરુષોથી હમેશાં નિન્દિત છે. અને રાજાની આજ્ઞાથી મારવાને યોગ્ય અપરાધીને (કાસી આદિથી) મારવો (મૂલવ્યસન) તે તેનું કામ છે.

આજ્ઞાલ જે પ્રત્યક્ષ લગી છે તેને જ શાસ્ત્રમાં “ચણલ” શબ્દથી કલો છે એવું ઔશનસ સ્મૃતિથી માલુમ પડે છે:—

ब्राह्मण्यां शूद्रसंसर्गाज्जातश्चाण्डाल उच्यते ॥ ઔશ૦ સ્મૃ૦ શ્લો૦ ૮ ॥

અર્થઃ—બ્રાહ્મણીમાં શુદ્રથી ઉત્પન્ન થયેલો ચણલ કહેવાય છે.

सीसमाभरणं तेषां काष्ण्यासमथापि वा ।

वध्नो कण्ठे समावध्य ब्रह्मरौ कक्षतोऽपि वा ॥ ” ॥ ૯ ॥

मलापकर्पणं ग्रामे पूर्वार्धे परिशुद्धिकम् ॥ ” ॥ ૧૦ ॥

અર્થ — તે લોકોને માટે સીસાનું અથવા લોઢાનું વ્યૂપજ હોય છે. તેઓ કપડાંમાં એક પ્રકારનો ચામડાનો પટો (વધ્નો) બાંધીને અથવા જગત્રમાં બ્રહ્મરો રાખીને મલાદિને સાફ કરવું આદિ શુદ્ધિ કરવાને માટે દિવનના પૂર્વાર્ધને સમયે ગામમાં જાય. આ ઉપરથી લગી જ ચણલ સિદ્ધ થાય છે.

ચળ્ડાલશ્વપચાનાં તુ વહિર્ગ્રામાત્પતિશ્રયઃ ।

અપપાત્રાશ્ચ કર્તવ્યા ધનમેપાં શ્વર્ગદંભમ્ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૧૦-૫૧ ॥

અર્થઃ—ચણ્ડાલ અને શ્વપચેનો નિવાસ ગ્રામની બહાર હોવો જોઈએ. તે લોકોએ ખાધેલાં પાત્ર વિધિપૂર્વક શુદ્ધ કરવાથી પણ શુદ્ધ થતાં નથી, માટે તેમને પાત્રરહિત કરવા જોઈએ. આપણાથી પાછાં લેવાય નહીં એવાં વાસણમાં તેમને ખાવાનું આપવું જોઈએ. તેમને માટે કૂતરાં અને ગધેડાં ધન છે—અર્થાત્ તેઓ પશુ આદિ રાખે નહીં.

વાસાંસિ મૃતચેલાનિ મિત્રભાજનેષુ ભોજનમ્ ।

કાર્ણાયસમલક્ષ્ઠારઃ પરિવ્રજ્યા ચ નિત્યશઃ ॥ ૫૨ ॥

અર્થઃ—મડદાના ઉપરનું જે વસ્ત્ર આદિ તે તેમને પહેરવાને માટે છે. કૂટેલાં માટીનાં પાત્રમાં તેમને ખાવાનું છે. તેમનું આબૂપણુ લોહાનું બનાવેલું હોય, અને ફરતા રહેલું તે તેમનું કામ છે. અન્સાવસાથી નામની જાતિ પણ આ પ્રકારની જ છે.

ન તેઃ સમયમન્વિચ્છેત્પુરુષો ધર્મમાચરન્ ।

વ્યવહારો મિથસ્તેપાં વિવાહઃ સદૃશૈઃ સહ ॥ ૫૩ ॥

અર્થઃ—ધર્મના અનુષ્ઠાન સમયે દ્વિજાતિ તથા સત્ શૂદ્રાદિ કોઈએ પણ ચણ્ડાલ તથા શ્વપાકાદિ કોઈની સાથે દર્શનાદિ વ્યવહાર નહીં કરવો જોઈએ. અને તે લોકોનો લેણુદેણુ આદિ તથા વિવાહાદિ વ્યવહાર તેમની સમાન જાતિ સાથે જ હોય.

અન્નમેપાં પરાધીનં દેયં સ્યાદ્વિત્રભાજને ।

રાત્રૌ ન વિચરેયુસ્તે ગ્રામેષુ નગરેષુ ચ ॥ ૫૪ ॥

અર્થઃ—તેમનું અન્ન હમેશાં પરાધીન હોય છે. તે લોકને દૂર ઉભા રાખીને કૂટેલા વાસણમાં ખાવાનું આપવું જોઈએ. તેઓ રાત્રિમાં ગ્રામ અને નગરમાં ફરે નહીં.

દિવા ચરેયુઃ કાર્યાર્થં ચિહ્નિતા રાજશાસનૈઃ ।

અવાન્ધવં શવં ચૈવ નિર્હરેયુરિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૫૫ ॥

અર્થઃ—તેઓ કામને માટે ગ્રામાદિમાં દિવસની વખતે જાય, અને રાજશાસનથી નિયત કરેલું ચિહ્ન રાખીને જાય. અનાથનાં મડદાં ગામમાંથી બહાર લઈ જવાં તે પણ તેમનું કામ છે એવી શાસ્ત્રમર્યાદા છે.

વધ્યૌશ્ચ હન્યુઃ સતતં યથાશાસ્ત્રં નૃપાણ્યા ।

વધ્યવાસાંસિ મૃત્તીયુઃ શય્યાશ્ચાભરણાનિ ચ ॥ ૫૬ ॥

અર્થઃ—રાજાની આજ્ઞાથી મારવાને યોગ્ય મનુષ્યને મારવા, અને તેમનાં વસ્ત્ર બૂપણુ આદિ લેવાં એ તેમનું કામ છે. ઉપર કહેલો સોપાક પણ વધ્યને મારવો આદિ કામ કરે છે. પાણુસોપાક નામનો વાંસનો ધંધો કરનાર વગેરે સર્વ અસ્પૃશ્ય જાતિ કહેવાય છે. તેમનાથી ભિન્ન, વર્ણાશ્રમના વિચારથી રહિત જે લોક છે તેઓ મ્લેચ્છ કહેવાય છે. તેમની ઉત્પત્તિ અનેક પ્રકારે કહેવામાં આવી છે. ય્યાતિના શાપથી તુર્વસુના સર્વ પુત્ર તથા તેમના વંશજ સર્વ મ્લેચ્છ થયા છે. અને શક, પૃક્ષવ, પારદ, ચીન, હૂણ, યવન, આદિ જાતિના

ષ્ટલાએ લોક ક્ષત્રિય હતા તે પણ સગન્ના સમન્થી વેદિક ધર્મથી બ્રહ્મ થઇ ગયા છે એવું ઇતિહાસથી માલમ પડે છે

સગન્ના પિતા બાહ્ય રાજ્ય પૂર્વોક્ત ક્ષત્રિય લોકોએ લઇ લીધું હતું તેથી સગરને પોતાની બે પત્ની સહિત વનમાં જઈને રહેવું પડ્યું હતું. ઔર્વ ઋષિએ તેને આશ્રય આપ્યો હતો ત્યાં નગરનો જન્મ થયો હતો વનમાં જતી વખતે સગરની માતા ગર્ભવતી હતી સગર મોટા થયો ત્યારે તેને વનવાસનું કારણ માલમ પડ્યું તેણે ઋષિ પાસેથી ધનુર્વિદ્યા બાણીને પિતાનો મદ્યો લેવાને માટે પાલ્લવાદિકને માગ્યા ગરુડ્યાં ત્યારે ડરના માર્યા તે લોક વમિષ્ઠજીને શરણે ગયા વસિષ્ઠજીએ સગરને ડ્યુ કે શશ્યાગતને માગ્યા તે યોગ્ય નથી તેમને ધર્મબ્રહ્મ કૃત્વાથી તેઓ જીવન્મૃત કહેનારો, એટલે તમારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થશે, અને તેમના પ્રાણુની રક્ષા પ્રણુ યશે, એમ -હીને ગમ્મ સગરને તે લોકોને બ્રહ્મ કરવાની આજ્ઞા કરી ત્યારે સગરે તેમને વેદિક ધર્મથી બ્રહ્મ કરીને અને પ્રકારના ચિહ્ન કરીને દેશ-માથી કાઢી મૂક્યા ત્યંક લોકોએ અણધારી મુઝાવ્યું ચવન તથા ડામ્યોજ લોકોએ આખું શિર મુઝાવી નાખ્યું પારદોને કેશથી ગહિત કર્યા, તથા પદ્મવોને દાઢી મૂઝ ધાગણ કરવાની આજ્ઞા કરી અને ક્ષત્રિયોને વેદાધ્યયનાદિ ધર્મથી દૂર કર્યા આ સર્વ ક્ષત્રિય લોક પોતાના ધર્મથી છૂટી જવાથી મ્લે-હ થયા છે આ ઇતિહાસ વિષ્ણુ પુરાણ અંક ૪, અધ્યાય ૩ માં છે

આ પ્રજાઓ દિન પ્રતિદિન વધતી જ જાય છે એ પ્રકારે અનેક લોક બ્રહ્મ થયા છે ખાનપાનાદિ વ્યવહાર તુલ્ય નહી હોવાથી અધ્યયનાદિથી ગહિત થઈ દુઃગચારમાં તત્પર થવાથી એ સર્વ અસ્પૃશ્યતાને પ્રાપ્ત થાય છે કાંઈ પણ જાતિનો મનુષ્ય જો દુઃગચારી હોય તથા બદ્ધાબદ્ધ અને ગમ્યાગમ્યના વિચારથી ગહિત હોય તે સર્વ બીજાઓને માટે અસ્પૃશ્ય જ છે હીન જાતિની સાથે સ્પર્શનાદિ વ્યવહાર કરવાથી શુદ્ધિમાન મનુષ્ય પતિત થનાનો સંભવ છે.

સંભાવસ્પર્શનિઃશ્વાસમહ્યાનાસનાશનાત્ ।

યાજનાધ્યાપનાશ્ચૈનાત્પાપ સંક્રમતે નૃણામ્ ॥ દેવલ૦ સ્મૃ૦ શ્લો૦ ૩૩ ॥

યાજનં યોનિસંવન્ધં સ્વાધ્યાય સહભોજનમ્ ॥

કૃત્વા સઘ્ર પતત્યેવ પતિતેન ન સશય ॥

.. ॥ ૩૪ ॥

અર્થ — પતિતોની સાથે સભાષણ કરનાથી, તથા તેમનો સ્પર્શ કરનાથી, શ્વાસના નબધથી, એક વાદનમાં બેસવાથી, એક આમન ઉપર બેસવાથી, સાથે એમીને બોલન નાથી, તેમન યજ્ઞ કરનાથી તથા બાણાવવાથી, તથા તેમની સાથે વિવાહાદિ સબન્ધ કરનાથી મનુષ્યન પાપનો લેપ થાય છે. (૩૩) તેમાં પણ તેમને યજ્ઞ કરનાથી તથા તેમની સાથે વિવાહ કરવા, સાથે બનુકુ, અને બોજન કરવું—એ વ્યવહાર કરવાથી, તત્પર પતિત થાય ૩ તેમાં પ્રાપ્ત થત નથી (૩૪)

રજકં ચર્મશર ચ નટં ધીરમેવ ચ ।

કુરુડ ચ તથા સ્પૃષ્ટા શુદ્ધ્યેદાચમનાદુદ્ધિજઃ ॥ ગ્નિ૦ સ્મૃ૦ શ્લો૦ ૧૭ ॥

અર્થ — રજઃ (ધાતી), ચર્મ ૧૨, નટ, ધીવન, કુરુડ—એ લોકોનો સ્પર્શ થતા આચમન કરવાથી પવિત્ર થનાર છે

ચળ્ડાલાનાં સદૈશ્ચ સૂરિભિસ્તત્ત્વદર્શિભિ ।

एको हि यवनः प्रोक्तो न नीचो यत्रनात्पर ॥ चाण० नी० अ० ९-५ ॥

અર્થ — એક હજાર ચણ્ડાલ ગ્રામીણ પશુ અધિક નીચ એક યવન (તુર્ક આદિ) કે એમ તસ્પેતા વિદ્વાનો કહે છે યવનની નીચ બીજો કોઈ નથી

तूलिका चोपधानं च पुष्परक्ताम्बराणि च ॥

पतिताद्यैरुपस्पृष्टं शोषणैः प्रोक्षणैः शुचि ॥ १६ ॥

અર્થ — રૂની બનાવેલી ગોઢડી (તૂલિકા), તથા ઓઢવા તથા પહેરવાનું વસ્ત્ર, પુષ્પ, તથા લાલ રંગના વસ્ત્ર આદિને પતિતાદિનો સ્પર્શ થાય તો તાપમા સૂકી તેમને પાણી છાટવાથી તે શુદ્ધ થાય છે

चण्डालदर्शने सद्य आदित्यमवलोकयेत् ।

चण्डालस्पर्शने चैव सचैलं स्नानमाचरेत् ॥ पारा० स्मृ० अ० ६-२४ ॥

અર્થ — ચણ્ડાલનું દર્શન થાય તો તરત સૂર્યનું દર્શન કરવું જોઈએ અને ચણ્ડાલનો સ્પર્શ થાય તો વસ્ત્ર સાફત સ્નાન કરવું જોઈએ

श्वपाक पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शवदाहकम् ।

सूतिकं सूतिकानारीं रजसा च परिप्लुताम् ॥

श्वकुट्टयराहोश्च ग्राम्यान्तंस्पृश्य मानवः ।

सचैलं सरिति स्नात्वा तदानीमेव शुध्यति ॥ (देवलचनम्)

પરાશરમાધવ અા ૬ મા આપેલું છે.

અર્થ — શ્વપાક તથા પતિત તથા એકાદ અગ ગહિત તથા ઉન્મત તથા મડદાને ઉઠાવનાર અને હાન કરનાર, સૂતરી, પ્રસૂતા સ્ત્રી, ગર્ભસ્વલા સ્ત્રી, ગામમા ગમડતા કૂતરા તથા સુઅગ-એ સર્વનો સ્પર્શ થતા મનુષ્ય વસ્ત્ર સહિત નદી અથવા તળાવ આદિમા કુબડી મારીને સ્નાન કરવાથી તે જ સમયે શુદ્ધ થાય છે વળી—

चित्तिश्च चित्तिकाष्ठं च यूप चण्डालमेव च ।

स्पृष्ट્वा देवलકं चैव सवासा जलमाविशेत् ॥ चतुर्विंशतिमता ।

અર્થ — ચિત્તા (મડદાને બાળવાના લાકડાની બનાવેલી), તથા ચિતાનું લાકડું, તથા પશુને બાધીને મારવાનો સ્તભ, તથા ચણ્ડાલ, તથા દેવલક-એ સર્વનો સ્પર્શ થાય તો વસ્ત્ર સહિત જલમા પ્રવેશ કરવો જોઈએ (જીવિકાને માટે દેવપૂજા કરનાર તથા દેવસ્થળી જીવન ચલાવનાર બ્રાહ્મણને દેવલ કહે છે)

परदेवार्चको विप्रस्तदधीनो भवेद्यदि ।

मासत्रयं तदन्नाशी जीवच्छूद्रत्वमाप्नुयात् ॥ लवु०आश्व०स्मृ०प्र० २२-२१॥

અર્થ — બીજાના દેવની પૂજા કરનાર જો તેનો નોકર થઈને પૂજા કરતો હોય અને તે પૂજના નિમિત્તથી જો ત્રણ માસ સુધી તેનું અન્ન ખાય તો તે જીવતા જ શુદ્રત્વને પ્રાપ્ત થાય છે

यस्तु छायां श्वपाकस्य ब्राह्मणस्त्वधिगच्छति ।

तत्र स्नानं प्रकुर्वीत घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ अत्रि० सं० स्त्री० २८८-९ ॥

અર્થ:—જે બ્રાહ્મણ ચણ્ડાલની જાયાને સ્પર્શ કરે તે પ્રાણી સ્નાન કરી ધીનું આવશ્યન કરવાથી તે શુદ્ધ થાય છે.

ઉષ્ટયાનં સમારુદ્ય સ્વચાનં ચ કામતઃ ।

સ્નાત્વા વિપ્રો જિતગ્રાસઃ પ્રાણાયામેન શુદ્ધયતિ ॥ ૨૯૭ ॥

અર્થ:—ઉષ્ટ અથવા ગધેડા ઉપર સ્વારી કરવાથી બ્રાહ્મણ સ્નાન કરી પ્રાણાયામ કરવાથી તથા ઉપવાસ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. મોટે ઉષ્ટ અથવા ગર્દલાદિનો સ્પર્શ કરવાથી પણ સ્નાન કરવું જોઈએ એવો ભાવ છે.

ચણ્ડાલપ્રત્યવસિતપરિવ્રાજકતાપસાઃ ।

તેષાં જાતાન્યપત્યાનિ ચણ્ડાલૈઃ સહ વાસયેત્ ॥ દ્વક્ષં સ્મૃં અં ૪-૩૦ ॥

અર્થ:—ચણ્ડાલ તથા અન્યાપસાથી, તથા ચતુર્થાશ્રમી, તથા વાનપ્રસ્થ (તાપસ-ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરીને તપ કરનાર જે ચતુર્થાશ્રમીની તુલ્ય જ ગણાય છે તે)—એ ચારે લોકોથી ઉત્પન્ન થયેલાં સન્તાનોને ચણ્ડાલની સાથે નિવાસ કરાવવો જોઈએ. આ પણ અસ્પૃશ્ય ગતિ છે.

રક્તવસ્ત્રસ્ય વિક્રેતા લાક્ષારજ્ઞક એવ ચ ।

વેણુજીવનકૈર્વર્તતક્ષર્ચમોપજીવિન ॥ વૃ યમં સ્મૃં અં ૩-૫૨ ॥

એતેષાં સ્પર્શનાત્પાપં તથા ચૈવ તુ મોહિતઃ ।

પ્રતિગ્રહાચ વિપ્રો વૈ નરકં પ્રતિગચ્છતિ ॥ ૫૩ ॥

અર્થ:—લાલ રંગનાં વસ્ત્ર તથા લાક્ષા વડે રંગવું કામ કરનાર, તથા વાંસનું કામ કરી જીવન ચલાવનાર, તથા માછી, સુતાર (તક્ષ) તથા ચામડાના ધંધાથી જીવન ચલાવનાર—આ લોકોને સ્પર્શ કરવાથી પાપ લાગે છે. તથા અજ્ઞાનથી મોહિત થઈને જે તેમની પાસેથી પ્રતિગ્રહ લેવામાં આવે તો તેઓ બ્રાહ્મણ નરકમાં જાય છે.

સદક્યાં સૂતિકાં વાપિ સંસ્પૃશેદન્યજો યદિ ।

ત્રિરાત્રેણ વિશુદ્ધિઃ સ્યાદિતિ શાતાતપોઽવ્રતીત્ ॥ યમં સ્મૃં જ્ઞોં ૧૧ ॥

અર્થ:—રંગવસ્ત્રા સ્ત્રી અથવા સૂતિકા (ગ્રસ્ત્રતા) સ્ત્રીને જે અન્યજનો સ્પર્શ થાય તો તે સ્ત્રીની ત્રણ રાત્રિમાં શુદ્ધિ થાય એમ શાતાતપ ત્રપિએ કરવું છે.

ચાણ્ડાલભાણ્ડસંસ્પૃષ્ટં વાપીકૂપગતં જલમ્ ।

ગોમૂત્રવાયકાહારસ્ત્રિરાત્રેણ વિશુદ્ધયતિ ॥ ત્રિવૃક્ષં સ્મૃ. જ્ઞો. ૪૨ ॥

અર્થ:—ચણ્ડાલના પાવનો જે કુવા તથા વાવના જલને સ્પર્શ થયો હોય તે જલ જે પીવામાં આવે તો ગોમૂત્ર તથા જલનો ખોરાક લેવાથી ત્રણ રાત્રિ પછી શુદ્ધ થવાય છે.

ચણ્ડાલઘટમધ્યસ્થં યત્તોયં પિવતિ દ્વિજઃ ।

તન્નક્ષણાત્કિપતે યસ્તુઃ પ્રાજાપત્યં સમાચરેન્ ॥ ૫૪ ॥

અર્થ:—ચણ્ડાલના ઘટનું પાણી જે દ્વિજનિ પીએ તો તેણે ઉલટી કરીને પ્રાજાપત્ય વ્રત કરવું જોઈએ.

યદિ ન સ્પિપતે તોયં શરીરે યસ્ય જીર્યતિ ।

માજાપત્ય ન દાતવ્ય કૃચ્છ્ર સાતપનં સ્મૃતમ્ ॥ ,, ॥ ૪૪ ॥

અર્થ — જો તે જલને વમન ન કરે અને શરીરમાં હજમ થવા દે, તો તેને માટે પ્રાણ પત્ય વ્રત ન કહેવું પરન્તુ તેને માટે સાન્તપન નામનું કૃચ્છ્ર કરવાનું કહેલું છે

ચાણ્ડાલોદકસંસ્પૃષ્ટ સ્નાત્વા વિમો વિશુદ્ધયતિ ॥ ,, ॥ ૪૭ ॥

અર્થ — ચણ્ડાલના જલનો સ્પર્શ થાય તો સ્નાન કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે

મહાપાતકસસ્પર્શે સ્નાનમેવ વિધીયતે ।

સંસ્પૃષ્ટસ્તુ યદા મુદ્ધૃતે કૃચ્છ્ર સાતપનં ચરેત્ ॥ ,, ॥ ૪૧ ॥

અર્થ — મહાપાતકીનો સ્પર્શ થાય તો સ્નાનનું જ નિવાન કરેલું છે પરન્તુ તેનો સ્પર્શ કરીને સ્નાન કર્યા વિના ભોજન કરવામાં આવે તો સાતપન કૃચ્છ્ર કરવું જોઈએ

ઉચ્છિષ્ટસ્પર્શને સ્નાયાદ્વાઘ્નણો વિધિવર્જિતમ્ ॥ લુપ્તઆશ્રમસ્મૃતિપ્રાં ૧-૧૬૪ ॥

અર્થ — ઉચ્છિષ્ટ વસ્તુનો સ્પર્શ થાય તો બ્રાહ્મણે સ્નાન કરવું પરન્તુ તેમાં કોઈ વિધિની જરૂર નથી.

ઉદક્યા મૃતિકા ચૈવ પતિત શવમન્યજમ્ ।

શ્વકાકરાસમાન્સપૃષ્ઠા સવાસા જલમાવિશેત્ ॥ ,, પ્રાં ૨૨-૧૩ ॥

અર્થ — ગંગાવત્યા તથા પ્રસૂતા સ્ત્રી, પતિત, શવ, અન્યજન, શ્વાન, ગાગડો, તથા ગધેડું દત્યાદિનો સ્પર્શ થતા વસ્ત્ર સહિત જલમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ વળી—

શ્વચ્છંડાલપતિતોપસ્પર્શને સચૈલં સ્નાત સઘઃ પૂતો ભવતીતિ વિજ્ઞાયતે ॥

વસિં ૦ સ્મૃં ૦ અં ૨૩ સૂં ૨૮ ॥

અર્થ — શ્વાન, ચણ્ડાલ, પતિત, એમનો સ્પર્શ થતા વસ્ત્ર સહિત સ્નાન કરવાથી તરત શુદ્ધ થવાય છે એમ જાણવામાં આવે છે

ચ્છંડાલ પતિતં સ્પૃષ્ઠા શવમન્યજમેવ ચ ।

ઉદક્યા મૃતિકા નારી સવાસા સ્નાનમાચરેત્ । સવં સ્મૃં ૦ શ્લોં ૧૮૧ ॥

અર્થ — ચણ્ડાલ, પતિત, શવ, અન્યજન, ગંગાવત્યા સ્ત્રી, તથા પ્રસૂતા સ્ત્રીનો સ્પર્શ થતા વસ્ત્રસહિત સ્નાન કરવું જોઈએ

વળી દુરાચારનો પણ એપ લાગવાના કાયથી તે નો ને અનસ્ય દૂર રાખવા જોઈએ રોગોના એપથી પણ દુરાચારનો એપ મનુજ અગમ છે, અને હાનિકારક છે ઉદર સાપ, કાગડા આદિને ખાનાગ મનુષ્ય જોવામાં આવે છ આના લોહના અન્ત કરણની પવિત્રતા કેટલી હોઈ રહે ? તેમનામાં કેટલી પવિત્રતા છે તે શુદ્ધિમાન લો સમજી રાકે છે કેવન આર્યધર્મના નાશ કરવાની ઇચ્છાવાળાને માટે મિત્રો ચો ઉપાસ હોઈ રાકે ? આર્યધર્મના વિરોધીઓએ, આજ્ઞાનના જે પ્રત્યક્ષ મત છે તેમના કાર્ત્તમા દાખલ થઈ જવું સારું છે પરન્તુ આયધર્મના નામથી અનાર્થ વમને યથાગ્રાનો પ્રયત્ન કરના યોગ્ય નથી એમ કરનાગ આર્યપ્રજ્ઞના પગમ શત્રુ કે ધનનું હણુ કરનાગ તેમજ પ્રાણનું હણુ કરનાગ કરતા પણ

તેઓ પરમ શત્રુ છે ભારતના ભોળા લોક આવી રીતે અનેકવાર અનાર્યોના ઘોઠામાં આવી ગયા છે ઈશ્વરકૃપાથી આર્યધર્મનો કાષ્ઠ ને કાષ્ઠ બચાવ થાય છે આ સમયમાં ધનના મોહથી તથા સત્તાના મોહથી, બુદ્ધિહીન અનાર્ય મનુષ્યોના બહેકાવવાથી હિન્દુલોક નિકૃષ્ટ ધર્મનો સ્વીકાર કરવાને તૈયાર થાય છે.

પહેલા મનુષ્યોને ઉચ્ચે ચઢાવવાને માટે અવશ્ય પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પરન્તુ તેનો ઉપાય, તે લોકોને ખાવાને ગોમાસ ગધવાની હાડીમાં ગધેલી ખીચડી તથા શાક ખાવું તે નથી પ્રથમ તેમને જગત જગ આવે તો હાથ ધોવાનું તથા શૌચ કરવાનું શિખવવું જોઈએ. તે પછી તેમને મલિન વસ્તુઓ જેવી કે ગોમાસાદિક ખાવું તથા દારૂ આદિ પીવો વગેરેનો પરિત્યાગ કરાવવો જોઈએ. બાદ વસ્ત્ર સાફ ગમ્મવાને શિખવવું જોઈએ. પછી તેમનું ઘર તથા પાત્ર સાફ રખાવવા જોઈએ. બાદ તેમને જગત્માં મનુષ્યોને ઉપયોગી સાધારણ ધર્મ છે તે શિખવવા જોઈએ. તેને માટે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાવવો જોઈએ. શાસ્ત્રનો અભ્યાસ પણ તેમને માટે તત્ત્વ દેશની ભાષામાં પ્રથમ ઉપયોગી ધર્મ શિખવવો તે છે. પુણ્ય પાપનો ખ્યાલ તેમના મનમાં બરાબર ઉતારવો જોઈએ. પછી તેમને ઈશ્વરભક્તિ શિખવવાથી તથા ઉપદેશ કરવાથી તેમના મનમાં પોતાની અયોગ્યતાનો કાષ્ઠક ખ્યાલ આવશે. આ પ્રમાણે કરતા કરતા તે લોકનાં સંતાનોનું આચરણ પોતાના માતૃપિતાના આચરણથી કાષ્ઠક સાફ થવાનો સંભવ છે. આ પ્રમાણે સુધરતા કષ્ઠક પેઢી ગયા બાદ તેમના શુદ્ધ આચરણો જોવામાં આવતા અસ્પૃશ્યતા સ્વયં નિવૃત્ત થઈ જશે. બીજી રીતે નહીં થઈ શકે. અને ત્યાંસુધી તેમના જીવનની સગવડ તૈયાર કરવી અવશ્ય કર્તવ્ય છે.

ઉચ્ચ કામોની નિર્દયતાનું જ રૂળ હાય મહાર પ્રકટ થયું છે, કેમકે તેઓ પહેલા ઉપર પથ્થર ગમ્મવામાં ગણ છે, તેમને ઉકાવવા રાજી નથી, અને ઉકાવશે પણ નહીં. તેથી તેમને પણ શિક્ષા મળવી જોઈએ છે તથાપિ સમષ્ટિ ધર્મમાં બાધા થાય એવું કાર્ય કરવું જોઈએ નથી. કોઈ પણ મર્યાદાને તોડીને પછી તેને ફરી આચરણમાં લાવતાં બહુ વાર લાગે છે. પરન્તુ તેને તોડવી બહુ સુગમ છે. તેથી ધર્મકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયું તે વિચારશૂન્યોનું કામ નથી. ધર્મકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થનારે પ્રથમ પોતાના તરફ જોવાની જરૂર છે. પોતાનું વિદ્યાબલ, દેશના આચારનો અનુભવ, પ્રાચીન ધર્મમર્યાદાનું જ્ઞાન, મનુષ્યોના સ્વભાવભેદનું જ્ઞાન, દેશકાલ આદિનો વિચાર, શત્રુપક્ષનું નિંદા તથા અનિષ્ટ કાર્ય, કાર્યનું પરિણામ, ધનસંપત્તિ, જીવિકા, નામનું વધણું, આદિ સર્વ વાતનો વિચાર કરવાની જરૂર છે. તેનો વિચાર ત્યાં વિના પ્રવૃત્ત થવાથી તેઓ લોકોને અવશ્ય ખાડામાં નાખી દેશે અહિંની ભોળી પ્રજાએ હજારો પ્રકારે મહેનતાનની પાળા જઈ નિંદિત ધર્મને ધૂળમાં મેળવી દીધો છે. તેવી જે પોતાની મર્યાદાનો ત્યાગ કર્યાને તૈયાર થઈ જાય છે તેણે અવશ્ય પ્રથમ વિચાર કરવો જોઈએ છે.

યજ્ઞો જરૂર પડ્યા સર્વ નિયમોનું પાલન કરવું અને અતિનુ વર્જન કરવું એ બંને મનુષ્ય માનને નષ્ટનું માધન છે તત્ત્વી અસ્પૃશ્યતા આદિક જે છે તેનું નિયમ પ્રમાણે પાલન કરવું જ જોઈએ ગંગાજલ સ્પર્શ પવિત્ર છે, તથાપિ ગટગના પાણીની સાથે મેળવાથી તે ગંગાજળની ધરિતિના નષ્ટ પામ છે તેનું જ નામ સબધદોષ છે. સબધદોષનું નિવારણ કરવાને માટે જ આ મર્યાદા ગમ્મવામાં આવી છે.

અસ્પૃશ્યતા સગવી વિશેષ જ્ઞાન માટે પ્રાપ્તિવ્રતનિરૂપણમાં જોવું.

કવિ અન્યજ અને અસ્પૃશ્યતાનિરૂપણ અ. ૧૦ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧. સર્ગ ૧.

આશ્રમધર્મનિર્ગત—

૧. બ્રહ્મચર્યાશ્રમધર્મ.

આશ્રમ ચાર છે-૧. બ્રહ્મચર્ય, ૨. ગૃહસ્થ, ૩. વાનપ્રસ્થ અને ૪. સંન્યાસ. તે મધે બ્રહ્મચર્યાશ્રમની પ્રધાનતા છે. તેના ધર્મ આ અધ્યાયમાં જણાવીએ છીએ.

બ્રહ્મચર્યાદ્બ્રાહ્મણસ્ય બ્રાહ્મણત્વં વિધીયતે ।

एवमाहुः परे लोके ब्रह्मचर्यविदो जनाः ॥ ५० ॥ पु० स्त्रो० २, अ. ४१ स्त्रो. ८५ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મચર્યથી બ્રાહ્મણના બ્રાહ્મણત્વનું વિધાન થાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મચર્યાશ્રમનું પાલન કરવાથી જ બ્રાહ્મણત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ બ્રહ્મચર્યના તત્ત્વને જાણનાર લોક કહે છે.

ब्रह्मचर्ये स्थितो धर्मो ब्रह्मचर्ये स्थितं तपः ।

ये स्थिता ब्रह्मचर्ये तु ब्राह्मणास्ते दिवि स्थिताः ॥ ५१ ॥ ८६ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મચર્યમાં ધર્મની સ્થિતિ છે, તેમજ બ્રહ્મચર્યમાં તપની સ્થિતિ છે. જે લોક બ્રહ્મચર્યમાં સ્થિત છે તે લોક પૃથિવીમાં સ્થિતિ હોવા છતાં સ્વર્ગ લોકમાં જ રહે છે એમ સમજવું જોઈએ. અર્થાત્ બ્રહ્મચર્યમાં રહેનાર નિશ્ચયપૂર્વક સ્વર્ગના ભાગી થાય છે.

यो निगृह्येन्द्रियग्रामं भूतग्रामञ्च पञ्चकम् ।

ब्रह्मचर्यं समाधत्ते किमतः परमं तपः ॥ मत्स्य. पु. अ. ૧૭૫ સ્ત્રો. ૪૨ ॥

અર્થ:—ઇન્દ્રિયો તથા શરીરનો નિગ્રહ કરીને બ્રહ્મચર્યનું સાધન કરવું તેના કરતાં મોટું કંચુ, તપ છે ? અર્થાત્ કોઈ પણ નથી.

अयोगे केशधारणमसंकल्पव्रतक्रिया ।

अब्रह्मचर्ये चर्या च त्रयं स्याद्दम्भसंज्ञकम् ॥ ५२ ॥ ૪૧ ॥

અર્થ:—યોગી નથી છતાં કેસ ધારણ કરવા, વ્રત ધારણ કરવા છતાં કોઈ નિયમનું પાલન ન કરવું, તથા બ્રહ્મચર્યનું પાલન કર્યા વિના વેદનું અધ્યયન કરવું (ચર્યા)—એ ત્રણનું નામ દમ છે. અર્થાત્ આ કોઈપણ કર્મમાં શ્રદ્ધાનો લેશ નથી.

धनं लभते दानेन मौनेनाज्ञां विशाम्पते ।

उपभोगौश्च तपसा ब्रह्मचर्येण जीवितम् ॥ મ. મા. અનુ. પ. અ. ૭-૧૪ ॥

અર્થ:—હે મહારાજ ! દાન કરવાથી ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે. મૌનથી આજ્ઞાનું પાલન થાય છે. તપથી ભોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને બ્રહ્મચર્યથી જીવન(આયુ)ની પ્રાપ્તિ થાય છે.

शृणु, व्रतस्य माहात्म्यं वक्ष्यामि प्रथमं तव ।

ब्रह्मचर्यव्रतं सारं व्रतानामुत्तमं व्रतम् ॥ સ્કા. પુ. સ્વ. ૬ અ. ૨૩૭-૨૨ ॥

અર્થ:—હું, પ્રથમ તમને વ્રતનું મહાત્મ્ય કહું છું તે સાંભળો. તેમાં બ્રહ્મચર્યનું વ્રત જે છે તે સાર રૂપ છે, અને સર્વ વ્રતો કરતાં, ઉત્તમ વ્રત છે.

ब्रह्मचर्यं तपः सारं ब्रह्मचर्यं महत्फलम् ।

क्रियास्तु सकलास्वेव ब्रह्मचर्यं विवर्धयेत् ॥ ” ॥ १३ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મચર્ય એ તપના સાર રૂપ છે, અર્થાત્ સાર રૂપ તપ છે. બ્રહ્મચર્યનું મહાન ફલ છે. સર્વ કર્મોમાં બ્રહ્મચર્યની વૃદ્ધિ કરવી ભેષ્ય છે.

ब्रह्मचर्यमभावेन तप उग्रं पवर्तते ।

ब्रह्मचर्यात्પરં नास्ति धर्मसाधनमुत्तमम् ॥ ” ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મચર્યના પ્રભાવથી મોટું ઉગ્ર તપ પ્રવૃત્ત થાય છે. બ્રહ્મચર્ય કરતાં મોટું ધર્મનું કાર્ત્ત સાધન નથી.

ब्रह्मयोनौ प्रसूतस्य ब्राह्मणस्यात्मदर्शिनः ।

ब्रह्मचर्यं सुचरितं ब्रह्माणमपि चालयेत् ॥ मत्स्य० पु० अ० ૧૭૫-૩૩ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણુ જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલા તત્ત્વવેતા બ્રાહ્મણુનું સારી રીતે આચરણુ કરેલું બ્રહ્મચર્ય બ્રહ્માને પણ ચલાયમાન કરે.

આયુ, તેજ, બલ, વીર્ય, બુદ્ધિ, ક્રીર્તિ, પુણ્ય, અને પરમેશ્વરમાં પ્રીતિ—એ સર્વ બ્રહ્મચર્યથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.

ब्रह्मचारिणं पितरो देवजनाः पृथक् देवा अनुसंयन्ति सर्वे गन्धर्वा एन
मन्वायन् त्रयस्त्रिंशत् त्रिंशताः पङ्क सहस्राः सर्वान् त्सदेवास्तपसा विवर्ति ॥

अथ. वे. सं. का. ૧૧ अ. ૩ सू. ૭ मं ૨ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મચર્યનું આચરણુ કરનાર મનુષ્યની રક્ષા કરવાને માટે પિતરોના ગણ, તથા દેવજન નામના દેવગણ, તથા અન્ય સર્વ ઈન્દ્રાદિ દેવતા પણ પૃથક્ : પૃથક્ તેની પાછળ પાછળ જાય છે. તેવી રીતે અન્તરિક્ષમાં વિચરનાર વિશ્વાવસુ આદિ ગન્ધર્વલોક તે બ્રહ્મચારીની રક્ષા કરવાને માટે તેની પાછળ પાછળ જાય છે, કેમકે આ બ્રહ્મચારી પોતાના નિયમ રૂપ તપ વડે, જે આઠ વસુ, એકાદશ રૂદ્ર, દ્વાદશ આદિત્ય, ઈન્દ્ર અને પ્રજાપતિ એ ૩૩ દેવતા છે, અને તેમની વિશ્વૃતિ રૂપ જે ૩૦૦ દેવતા તથા ૬૦૦૦ મંખ્યાવાળા દેવતા છે તે સર્વેનું પાલન કરે છે. અર્થાત્ દેવ મનુષ્ય આદિ રૂપ સર્વ જગત્ બ્રહ્મચર્યથી ધારણ કરવામાં આવે છે એવો મન્ત્રનો ભાવ છે.

ब्रह्मचर्येण कन्या युवानं विन्दते पतिम् ।

अनङ्गान् ब्रह्मचर्येणाश्वो घासं जिगीर्षति ॥

मंत्र ૧૮ ॥

અર્થ:—કન્યા બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે, અને તે બ્રહ્મચર્યના પ્રભાવથી તે યુવાન યોગ્ય પતિને પ્રાપ્ત કરે છે. અહુ શું કહેવું ? પણ પણ બ્રહ્મચર્યથી પોતાના ઇચ્છિત ફળને પ્રાપ્ત થાય છે એ વાત કહે છે—અનઙ્ગાન્ અર્થાત્ ગાડીને ખેંચનાર બળદ બ્રહ્મચર્યથી ગાડું ખેંચવું આદિ કામ કરે છે, અને ઉત્કૃષ્ટ સ્વામી(પતિ)ને પ્રાપ્ત થાય છે. અને થોડા પણ બ્રહ્મચર્યના બળથી ખાવાયોગ્ય ઘાસને ખાવાની ઇચ્છા કરે છે. (જિગીર્ષતિ). મતલબ એ છે કે કન્યા યોગ્ય કાલ મુધી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવાથી શરીરનું તથા બુદ્ધિનું બલ તથા રૂપ સૌન્દર્ય, આદિ પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી તેને યોગ્ય પતિ મળે છે. બળદ પણ બ્રહ્મચર્યથી

ખળવાન થાય છે, અને ઘણા વજનવાળા ગાડાને ખેંચવાને સમર્થ થાય છે. તેથી તેને પણ સારૂ ખવરાવનાર પીવરાવનાર સ્વામી મળે છે. તેવી રીતે અથ્થ પણ અહ્યર્થના બલથી મજબૂત થાય છે. તેથી તેને સર્વ પ્રકારનું બલ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તેને સારો મનુષ્ય મળે છે જે તેને સારી રીતે ખવરાવે પીવરાવે છે. જેનામાં અહ્યર્થનું બલ નથી એવી કન્યા, બળદ, ઘોડો, આદિ સર્વ સારા સ્વામીને પ્રાપ્ત થતાં નથી. દુર્બલ કન્યા, બળદ, ઘોડો, ઈત્યાદિને કાંઈ સારો મનુષ્ય સ્વીકાર કરતો નથી. તેથી તેને ખાવાનું મળવાનો પણ સંભવ નથી.

ब्रह्मचर्येण तपसा देवा मृत्युमपाघ्नत इन्द्रो ह ब्रह्मचर्येण देवेभ्यः स्वराभरत ॥

” મં૦ ૧૧ ॥

અર્થ:—અહ્યર્થ ૩૫ તપ વડે અગ્ન્યાદિ દેવતાઓએ મૃત્યુને દૂર કર્યું છે, અર્થાત્ તેઓ ચિર-જીવી થયા છે. અને ઈન્દ્ર પણ અહ્યર્થ ૩૫ સાધન વડે દેવતાઓને માટે સ્વર્ગને અહ્યુ કર્યું છે—સંપાદન કર્યું છે. (આમરત).

ब्रह्मचर्येण तपसा राजा राष्ट्रं विरक्षति ॥

” મં૦ ૧૭ ॥

અર્થ:—વેદનું અધ્યયન, શિક્ષાવૃત્તિ, બર્ધરેતસ્ત્વ આદિક અહ્યારીએ અનુદાન કરવા યોગ્ય કર્મ ૩૫ તપ વડે રાજા પોતાના રાજ્યની રક્ષા કરે છે. અર્થાત્ યોગ્ય રીતે રાજ્યની રક્ષા કરવાની શક્તિ અહ્યર્થથી પ્રાપ્ત થાય છે.

ब्रह्म ह वै प्रजा मृत्यवे संप्रयच्छत ब्रह्मचारिणमेव न सम्प्रददौ ॥ गोपथ०

” બ્રા૦ પ્ર૦ ૨ બ્રા. ૬ ॥

અર્થ:—પરમાત્માએ સર્વ પ્રાણીઓને મૃત્યુ પ્રતિ સોંપ્યા, એકલા અહ્યારીને જ નહીં સોંપ્યો. અર્થાત્ અહ્યારી મૃત્યુનો જય કરી શકે છે, બીજો કોઈ મૃત્યુનો જય કરી શકતો નથી. આ પ્રમાણે સર્વ પ્રકારનાં કાર્ય કરવાની શક્તિ અહ્યર્થથી જ પ્રાપ્ત થાય છે એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. અને સર્વ શુદ્ધિમાન મનુષ્ય તેનો બરાબર અનુભવ પણ કરી શકે છે.

ब्रह्मक्षत्रियविदूशूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः ।

निषेकाद्याः श्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ॥ याज० સ્મૃ૦ અ૦ ૩૧, ૧૦ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણ છે. તેમાંની પ્રથમની બ્રાહ્મણાદિ ત્રણ વર્ણને દ્વિજ કહે છે. આ દ્વિજાતિને ગર્ભાધાનથી લઈ શ્મશાન પર્યન્તનાં સર્વ કર્મ વૈદિક મન્ત્ર વડે થાય છે.

मातुरग्रे विजननं द्वितीयं मौज्जीवन्धने ।

अत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ वसि० ૧ ૦ અ૦ ૨ શ્લો૦ ૩ ॥

અર્થ:—પ્રથમ જન્મ માતાથી થાય છે. અને મૌગ-જીવન્ધન અર્થાત્ ઉપનયન સમયે તેનો બીજો જન્મ માનવામાં આવે છે. તેમાં તેની માતા સાવિત્રી છે અને પિતા આચાર્ય છે અર્થાત્ સાવિત્રી ૩૫ માતાથી અને આચાર્ય ૩૫ પિતાથી તેનો બીજો જન્મ થાય છે. આ ત્રણ વર્ણવાળાનો પહેલો જન્મ પોતાની માતાથી થાય છે તે વખતે તેનો એક જન્મ થયો. અને બીજીવાર ત્યારે સસ્કાર વડે ગર્ભવાસાદિની મહિનતાથી શુદ્ધ થાય છે ત્યારે તેનો ફરી જન્મ થાય છે. આ પ્રમાણે એ પ્રકારના જન્મ હોવાથી તેમને દ્વિજાતિ કહ્યા છે. જેઓના

વૈદિક સંસ્કાર યતા નથી તેમનો જન્મ ભલે ને કાંઈ પણ વર્ષમાં હોય તોપણ તેમને દ્વિજનતિ નહીં કહી શકાય. તેથી—

વૈદિકૈઃ કર્મભિઃ પુણ્યૈર્નિષેકાદિર્દ્વિજન્મનામ્ ।

કાર્યઃ શરીરસંસ્કારઃ પાવનઃ પ્રેત્ય ચેહ ચ ॥ મં૦ સ્મૃ૦ જ૦ ૨-૨૬ ॥

અર્થઃ—પુણ્યને ઉત્પન્ન કરનાર વૈદિક કર્મદ્વારા દ્વિજનતિના શરીરના સંસ્કાર કરવા જોઈએ, કેમકે તે શરીરને પવિત્ર કરનાર છે, અર્થાત્ પાપનો હ્વય કરનાર છે. અને તે પરલોકમાં તથા આ લોકમાં પણ ઉપકારક છે. અર્થાત્ શરીરના સંસ્કારથી શુદ્ધ થયેલા મનુષ્યને વેદનું અધ્યયન આદિનો અધિકાર હોવાથી તથા યજ્ઞાદિક કર્મ કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થતી હોવાથી આ લોક તથા પરલોક સંબંધી કાર્યમાં ઉપકારક થાય છે.

ગર્ભેર્દોમૈર્જાતકર્મચૌષ્ઠમૌજ્ઞાનિવન્ધનૈઃ ।

વૈજિકં ગર્ભિકં ચૈનો દ્વિજાનામપમૃજ્યતે ॥

” ॥ ૨૭ ॥

અર્થઃ—ગર્ભ કર્મ અર્થાત્ જે કર્મ ગર્ભની શુદ્ધિને માટે કરવામાં આવે છે. તે, તથા હોમ અર્થાત્ ગર્ભોધાનાદિ સંસ્કાર હોમ રૂપ હોવાથી તે સંસ્કારને હોમ રૂપ કહ્યા છે તે, તથા જાતકર્મ સંસ્કાર, તથા ચૂડાકરણ, તથા મૌલજનન, આદિ સંસ્કાર દ્વિજોના ખીજ સંબંધી દોષોને (વૈજિક), તથા ગર્ભવાસથી પ્રાપ્ત થતા દોષોને દૂર કરે છે. તેથી સંસ્કાર જ સર્વ મનુષ્યોની શુદ્ધતાનું કારણ છે. તેથી—

ગર્ભાદ્દમેઽઘ્ને કુર્વૈતિ બ્રાહ્મણસ્યોપનાયનમ્ ।

ગર્ભાદેકાદશે રાજ્ઞો ગર્ભાત્તુ દ્વાદશે વિશઃ ॥

” ॥ ૩૬ ॥

અર્થઃ—ગર્ભથી આઠમે વર્ષે બ્રાહ્મણનું, ગર્ભથી અગિયારમે વર્ષે ક્ષત્રિયનું, અને ગર્ભથી બારમે વર્ષે વૈશ્યનું ઉપનયન કરાવવું જોઈએ. અને—

બ્રહ્મવર્ચસકામસ્ય કાર્યં વિપ્રસ્ય પન્નમે ।

રાજ્ઞો વલાર્થિનઃ પઠ્ઠે વૈશસ્યેદ્યાર્થિનોઽદ્દમે ॥

” ॥ ૩૭ ॥

અર્થઃ—બ્રહ્મવર્ચસ અર્થાત્ વેદના અર્થના જ્ઞાનાદિકની અધિક્તાના નિમિત્તથી જે તેજ પ્રાપ્ત થાય છે તે બ્રહ્મવર્ચસ કહેવાય છે. તેની ઇચ્છાવાળા બ્રાહ્મણ બાલકનું ગર્ભથી પાંચમે વર્ષે ઉપનયન કરાવવું જોઈએ. અને રાજ્યપ્રાપ્તિ આદિ નિમિત્ત બળની ઇચ્છાવાળા ક્ષત્રિય પુત્રનું ઉપનયન ગર્ભથી છઠે વર્ષે કરાવવું જોઈએ. અને ખેતી તથા વ્યાપારમાં હોંશીઆરી મેળવવાની ઇચ્છાવાળા વૈશ્ય પુત્રનું ગર્ભથી આઠમે વર્ષે ઉપનયન કરાવવું જોઈએ. છતાં—

આ પોડશાદ્બ્રાહ્મણસ્ય સાવિત્રી નાતિવર્તતે ।

આ દ્વાવિંશાત્સત્રવન્ધોરા ચતુર્વિંશતેવિંશઃ ॥

” ॥ ૩૮ ॥

અર્થઃ—બ્રાહ્મણનું ઉપનયન ૧૬ વર્ષની ઉપર થવું ન જોઈએ, અર્થાત્ ૧૬ વર્ષની અંદર કરવું જોઈએ. ક્ષત્રિયનું ૨૨ વર્ષની અંદર, અને વૈશ્યનું ૨૪ વર્ષની અંદર કરવું જોઈએ.

સત્યાપાદ વિરચિત શ્રોતસ્રવમાં બ્રાહ્મણનું ઉપનયન જન્મથી સાતમું વર્ષ ખેસે લ્યારે કરાવવાનું બનાવ્યું છે. એટલે તે પણ ગર્ભથી આઠમા વર્ષનો જ નિયમ થયો. વળી ગર્ભથી તેમ જન્મથી આઠમા આદિ વર્ષમાં ઉપનયનનો પણ નિયમ કલો છે.

અથ કુર્ધ્વં ત્રયોડ્વ્યેતે યથાકાલમસંસ્કૃતાઃ ।

સાવિત્રીપતિતા ત્રાત્યા ભવન્ત્યાર્યવિગર્હિતાઃ ॥

” ॥ ૩૯ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણાદિ દ્વિગતિ માટે આ ૧૬ વર્ષોદિ પર્થન્તનો જે ઉપનયનનો કાલ કહ્યો તેની અંદર ને દ્વિગતિનો ઉપનયન સંસ્કાર ન કરાવે તો ત્યાર પછી તેવા ઉપનયન સંસ્કારથી રહિત અને તેથી શિષ્ટ પુરુષોથી નિન્દિત થયેલા દ્વિગે ત્રાત્ય (અધમ) બને છે.

નૈતૈરપૂતૈર્વિધિવદાપચપિ દિ કર્હિચિત્ ।

ત્રાહ્માન્યૌનોશ્ચ સંવન્વાનાચરેદ્બ્રાહ્મણઃ સહ ॥

” ॥ ૪૦ ॥

અર્થ:—તે લોકો ન્યાં સુધી વિધિપૂર્વક પવિત્ર થયા ન હોય ત્યાંસુધી તેમની સાથે બ્રાહ્મણે આપતકાલમાં પણ ભણાવવાથી થતો તથા કન્યા દેવાથી થતો વગેરે સંબન્ધ કરવો નહીં.

આ પ્રમાણે સંસ્કાર રહિત દ્વિગતિને શાસ્ત્રે અપવિત્ર કહ્યો છે. સંસ્કારરહિત દ્વિગતિ મરણ પર્થન્ત અચુક્લ્બ રહે છે. ત્રાત્યોને વૈદિક ધર્મનું આચરણ કરવાની ઇચ્છા હોય તો તે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા બાદજ થઈ શકે છે, બીજી રીતે નહીં, એવો શાસ્ત્રનો નિયમ છે. ૧૬ વર્ષની અંદર બ્રાહ્મણનો ૨૨ વર્ષની અંદર ક્ષત્રિયનો, અને ૨૪ વર્ષની અંદર વૈશ્યનો અવસ્ય ઉપનયન સંસ્કાર કરાવી તેને વેદાધ્યયનને માટે ગુરૂની પાસે મોકલવો જોઈએ. ઉપનયનનો યોગ્ય કાલ તો ઉપર કહ્યો પ્રમાણે અષ્ટમાદિ વર્ષ છે. વળી કોઈને સમયને અનુસાર ઉપનયન તો થયું, પરંતુ વેદ ભણાવવાને નહીં મોકલતા નિશાળોમાં અન્ય શિક્ષણ લેવાને માટે મોકલવામાં આવે, તો તે વિવાહ ન કરવા છતાં પણ બ્રહ્મચારી નહીં કહી શકાય. પરંતુ વિદ્યાર્થી માત્ર કહેવાશે. કેમકે “બ્રહ્મ” નામ વેદનું છે, તેનું અધ્યયન કરવાને માટે શાસ્ત્રમાં બતાવેલા નિયમોના પાલનપૂર્વક ગુરૂની પાસે રહેવાથી જ બ્રહ્મચારી કહેવાય છે. કોઈ તપસ્યાને નિમિત્તે, કોઈ વ્રતાદિના નિમિત્તે, નિયમપૂર્વક રહેનાર પણ બ્રહ્મચારી રહે છે. સ્ત્રીઓના સમાગમનો પરિત્યાગ કરવાથી તેમને બ્રહ્મચારી કહે છે, કેમકે તે પણ બ્રહ્મચારીનો એક મુખ્ય નિયમ છે. તેનું પાલન કરવાથી તેમને લોકમાં બ્રહ્મચારી કહે છે. તેમજ કોઈ પ્રકારના ધનાદિના અભાવથી અથવા રોગાદિના નિમિત્તથી, પણ કોઈનો વિવાહ ન થવાના કારણથી તેને સ્ત્રી સંસર્ગનો ત્યાગ થયો છે, પરંતુ તેથી તે સર્વ કોઈ રીતે બ્રહ્મચારી કહી શકાતા નથી.

તે કારણથી કાલને અનુસાર ઉપનયન સંસ્કાર કરાવી વેદાધ્યયન કરવાને માટે ગુરૂની પાસે ૧૨ વર્ષ અથવા ૨૪ અથવા ૪૮ વર્ષ સુધી રહીને નિયમની સાથે વેદનું અધ્યયન કરનારને જ બ્રહ્મચર્યાશ્રમી કહી શકાય છે. શુદ્ધિશાલી બાલક ચાર વર્ષમાં ચારે વેદોનું અધ્યયન કરીને બ્રહ્મચર્ય સમાપ્ત કરી શકે છે એવું પરાશરજીના વચનથી જાણવામાં આવે છે. પરંતુ તાત્પર્ય તો વેદના અધ્યયનમાં છે. પોતાની શાખાનું પણ જેણે અધ્યયન કર્યું નથી તેને બ્રાહ્મણની પ્રાપ્તિ થવાની નથી.

ઇતિ. બ્રહ્મચર્યાશ્રમનિરૂપણ અ૦ ૧૧ સ. ૧ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧ સર્ગ ૨.

બ્રહ્મચારીના નિયમો—
વસ્ત્રનિરૂપણ.

પૂર્વ સર્ગમાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમનું નિરૂપણ કરીને આ સર્ગમાં બ્રહ્મચારીના નિયમોનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

કાર્પાસૌરવવાસ્તાનિ ચર્માણિ વ્રહ્મચારિણઃ ।

વસીરન્નાનુપૂર્વેણ શાણક્ષૌમાવિકાનિ ચ ॥ મં. સ્મૃ. અ. ૨-૪૧ ॥

અર્થ — બ્રાહ્મણાદિ બ્રહ્મચારી ક્રમે કૃષ્ણ મૃગ, રૂઝ (મૃગબેદ) તથા બડરાના ચર્મનું ઉત્તરીય પહેરે અર્થાત્ બ્રાહ્મણ કૃષ્ણ મૃગનું, ક્ષત્રિય રૂઝમૃગનું, અને વૈશ્ય બડરાના ચર્મનું ઉત્તરીય પહેરે અને બ્રાહ્મણ શણના વસ્ત્રને અધોવસ્ત્ર કરે, ક્ષત્રિય અલસીની ધાલનું (ક્ષૌમ) બનાવેનું વસ્ત્ર પહેરે તથા વૈશ્ય ઘેટાના ઉત્તનું બનાવેલું વસ્ત્ર પહેરે.

કાર્પાસ ચાવિકૃતમ્ ॥

ગૌ. ધ. સૂ. અ. ૧ સૂ. ૨૦ ॥

અર્થ — કપાસનું એટલે ૨ગા વિનાનું (અવિકૃત) સફેદ વસ્ત્ર સર્વને માટે હોઈ શકે છે ને ૨ગેલું હોય તો ‘વાર્ષ્વ વ્રાહ્મણસ્ય’ ગૌ ધ સૂ અ ૧-૨૨ ॥ વૃક્ષની ઝાલ આદિનું બનાવેલું કાપાય ૨ગનાળું વસ્ત્ર બ્રાહ્મણ પહેરે અને ‘મઙ્ગિષ્ઠદરિદ્રે ઇતરયો ॥’ ગૌ ધ સૂ અ ૧-૨૩ ॥ મઙ્ગદ્રથી ૨ગેલું ક્ષત્રિયે, અને હરિદ્રાથી ૨ગેલું વસ્ત્ર વૈશ્યે પહેરવું જોઈએ હરિણ અને એણનું ઉત્તરીય બ્રાહ્મણને માટે યજ્ઞ છે આ બંને મૃગના જ બેદ છે માટે ઇનિરૂપણ

મૌઙ્ગો ત્રિવૃત્તસમા શ્લક્ષ્ણા કાર્યા વિપ્રસ્ય મેશ્વલા ।

ક્ષત્રિયસ્ય તુ મૌર્વીજ્યા વૈશ્યસ્ય શણતાન્તવી ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૨-૪૨

અર્થ — મૃગની ન હોય એવી મુળની ત્રણ સમાન સૂત્રની બનાવેલી મેખલા બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચારીને માટે છે અને ધનુષની દોરી જેની બંને છે તેનું નામ મુર્વા છે, તે મુર્વાની દોરીથી બનાવેલી મેખના ક્ષત્રિયને માટે છે. અને શણના સૂત્રથી બનાવેલી મેખલા વૈશ્ય બ્રહ્મચારીને માટે છે (મેખલા નામ ટિસૂત્રનું છે)

મુઙ્ગાલામે તુ વર્તેચ્ચા કુશાશ્મન્તકનલ્લજૈઃ ।

ત્રિવૃતા ગ્રન્થિનૈકેન ત્રિભિઃ પશ્ચભિરેવ વા ॥ ૪૩ ॥

અર્થ — મુગ જ વગેરે ન મળે તો બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચારીને માટે કુશાની મેખલા બનાવવી, ક્ષત્રિય બ્રહ્મચારી માટે અશ્મન્તકની મેખલા કરવી, અને વૈશ્ય બ્રહ્મચારીને માટે બલ્તની મેખના બનાવવી આ ત્રણે તૃણવિરોપના નામ છે ત્રણ ગણી કરેલી તથા એક, ત્રણ, કે પાંચ ગાંઠવાળી મેખના કરી જોઈએ જેવી પોનાના કુલની પરપરા ચાલતી આવી હોય એટલી ગાંઠ વાગવી તેમાં બ્રાહ્મણને એક, ક્ષત્રિયને બે અને વૈશ્યને ત્રણ ગાંઠ-એવા નિયમ નથી

ઉપવીતનિરૂપણ

કાર્પાસમુપવીત સ્યાદ્વિપ્રસ્યોર્વવૃત્ત ત્રિવૃત્ ॥

શણસૂત્રમય રાજો વૈશ્યસ્યાવિકસૌત્રકમ્ ॥

૪૪

૪૪ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મણને માટે કપાસના સૂત્રનું યજ્ઞોપવીત બનાવવું જોઈએ. ક્ષત્રિયને માટે શણના સૂત્રનું, અને વૈશ્યને માટે ઘેટાના ઉત્તનું બનાવેલું યજ્ઞોપવીત જોઈએ. અને તે ઉપવીત ત્રણ ત્રણ તંતુને ત્રિગુણ કરેલા નવ સૂત્રવાળું દક્ષિણાવર્ત (उर्ध्ववृत्त) ઉપવીત જોઈએ.

યજ્ઞોપવીતં કુર્વીત સૂત્રેણ નવતાન્તવમ્ ।

દેવતાસ્તત્ર વક્ષ્યામિ આનુષૂર્વ્યેણ યાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ગૃહ્યસંગ્રહઃ પ્ર. ૩ ॥ ૪૮ ॥

અર્થ:—નવ તન્તુ યુક્ત યજ્ઞોપવીત કરવું જોઈએ. એ નવ તન્તુઓના ક્રમે કરીને જે દેવતાઓ અત્રાવેલા છે તે તમને કહું છું.

ઑંકારઃ પ્રથમસ્તન્તુર્દ્વિતીયશ્ચાગ્નિદૈવતઃ ।

તૃતીયો નાગદૈવત્યશ્ચતુર્થઃ સોમદૈવતઃ ॥ ,, પ્ર. ૨ ॥ ૪૯ ॥

પશ્ચમઃ પિતૃદૈવત્યઃ પઞ્ચથૈવ પ્રજાપતિઃ ।

સપ્તમો વાસુદૈવત્યો અષ્ટમો યમદૈવતઃ ॥ ,, ॥ ૫૦ ॥

નવમઃ સર્વદૈવત્ય ઇત્યેતે નવ તન્તવઃ । ,, ॥ ૫૧ ॥

અર્થ:—પહેલા તન્તુની દેવતા ઔંકારવાચ્ય પરમાત્મા છે. બીજા તન્તુની દેવતા અગ્નિ છે. ત્રીજાની નાગ છે. ચોથાની ચન્દ્રમા છે. (૪૯). પાંચમા તન્તુની દેવતા પિતૃઓ છે. છઠ્ઠાની પ્રજાપતિ છે. સાતમાની વાસુદેવ છે. આઠમાની યમરાજ છે. અને નવમો સર્વ તન્તુ દેવતા રૂપ છે. આ પ્રમાણે બિન્ન બિન્ન દેવતાવાળા નવ તન્તુ છે.

દ્વિગુણં ત્રિગુણં વાપિ એકગ્રન્થિકૃતં વિદુઃ ॥ ,, ॥ ૫૨ ॥

અર્થ:—આ નવ તન્તુવાળા યજ્ઞોપવીતને આચાર્યલોકે એ સેરવાળું તથા ત્રણ સેરવાળું તથા એક ગ્રન્થિયુક્ત બાણ છે. ત્રણ સેરના અભાવમાં એ સેરનું કથન છે એમ નારાયણ ઉપાધ્યાય લખે છે.

બ્રહ્મણોત્પાદિતં સૂત્રં વિષ્ણુના ત્રિગુણીકૃતમ્ ।

રુદ્રેણ તુ કૃતો ગ્રન્થિઃ સાવિત્ર્યા ચાભિમન્ત્રિતમ્ ॥ ,, ॥ ૫૩ ॥

અર્થ:—યજ્ઞોપવીતને માટે બ્રહ્મણએ સૂત્ર તૈયાર કર્યું, વિષ્ણુ ભગવાને તેને ત્રિગુણ કર્યું, અને રુદ્ર દેવતાએ તેની ગાંઠ પાડી. તથા ગાયત્રી દેવીએ તેને મન્ત્રિત કર્યું. માટે “બ્રહ્મ યજ્ઞાનં” એ મન્ત્ર બણીને સૂત્રને કાંતવું, તથા “દ્વદં વિષ્ણુઃ” એ મન્ત્ર બણીને તેને ત્રિગુણ કરવું, અને “આવો રાજાનમ્” એ મન્ત્રથી ગ્રન્થિ કરવી. તથા “તત્સવિતુઃ” એ ગાયત્રી મન્ત્ર વડે તેનું અભિમન્ત્રણ કરવું. ત્યાર બાદ યજ્ઞોપવીતને ધારણ કરવું જોઈએ.

વળી યજ્ઞોપવીતનું પરિમાણ પણ નિયમિત જ હોવું જોઈએ.

સ્તનાદૂર્ધ્વમધોનાભેર્ન કર્તવ્યં કથંચન ।

સ્તનાદૂર્ધ્વે શ્રિયં હન્તિ નાભ્યધસ્તાત્તપઃક્ષયઃ ॥ ગૃહ્યસંગ્રહઃ શ્લો. ૫૪ ॥

અર્થ:—યજ્ઞોપવીતને સ્તનથી ઉપર અને નાભિની નીચે ધારણ નહીં કરવું. સ્તનથી ઉપર ધારણ કરવાથી લક્ષ્મીની હાનિ થાય છે, અને નાભિની નીચે ધારણ કરવાથી તપનો ક્ષય થાય છે. કાંઈ મતમાં કટિ સુધી પણ યજ્ઞોપવીત ધારણ કરવાનું કહ્યું છે. બને પ્રકાર બોવામાં આવે છે.

કાર્પાસૈમગોવાલશરવલ્કતૃણોદ્ભવમ્ ।

સદા સંભવતો ધાર્યમુપવીતં દ્વિજાતિભિઃ ॥ દેવલઋષિઃ ॥

અર્થઃ—કૃપાસનું, તથા અલસીના વલ્કલનું, ગાયના પૂછડાના વાળ તથા શર તથા વલ્કલ અર્થાત્ વૃક્ષોની છાવ, તથા કુશ આદિ ધાસનું પણ યજ્ઞોપવીત બનાવવાનું કહ્યું છે. (આ શ્લોક ગોલિલીય ગૃહ્યસૂત્રની અન્તર્ગત ગૃહ્યસમ્રહના ભાષ્યમાં લખેલો છે).

યજ્ઞોપવીતમ્ ॥

સ્વાદિગૃ. સૂ. પટ. ૧ સ્વ. ૧ સૂ. ૪ ॥

અર્થઃ—યજ્ઞોપવીત વૈદિક કર્મનું અંગ છે. તેથી તે અવશ્ય ધારણ કરવું જોઈએ.

ગ્રીવાયાં પ્રતિમુચ્ય દક્ષિણં વાહુમુદ્ઘૃત્ય યજ્ઞોપવીતી ભવતિ ॥ , ॥ ૭ ॥

અર્થઃ—યજ્ઞોપવીતને ગળામાં ધાલીને જમણા હાથ તેમાંથી બહાર કાઢીને નીચે લટકાવવાથી યજ્ઞોપવીતી (યજ્ઞોપવીતવાળો) થાય છે.

ઉપાકર્મનિરૂપણ.

વળી એકવાર ધારણ કરેલું યજ્ઞોપવીત હમેશને માટે નથી. તેને વર્ષમાં એકવાર બદલવાની આવશ્યકતા છે. યજ્ઞોપવીત બદલવાના કર્મને ઉપાકર્મ કહે છે. કોઈ શ્રાવણીકર્મ પણ કહે છે.

નમસઃ પશ્ચદશ્યાં વા પશ્ચમ્યાં ચ તથાપરે ।

નમસ્યસ્ય ચાતુર્દશ્યામુપાકર્મ યથોદિતમ્ ॥ ટૂ. પા. સ્મૃ. અ. ૪—૩૩૪ ॥

અર્થઃ—કોઈ શ્રાવણ (નમસ્) માસની પૂર્ણિમાને દિવસે, અને કોઈ શુક્લ પક્ષની પચ્ચમીને દિવસે ઉપાકર્મ કરવાનું કહે છે. અને કોઈના મતમાં ભાદ્રપદ (નમસ્ય) માસની ચતુર્દશીને દિવસે ઉપાકર્મ કરવાનું કહે છે.

તદ્વિદઃ કેચિદિચ્છન્તિ નમસઃ શ્રવણેન તુ ।

હસ્તેન વાય પંચમ્યામનુધ્યાનાદ્વદન્તિ તમ્ ॥ , ॥ ૩૩૫ ॥

અર્થઃ—વળી ઉપાકર્મને બાળુનાર કોઈ વિદ્વાન્ એમ કહે છે કે શ્રાવણ માસમાં જે દિવસે શ્રવણ નક્ષત્ર અથવા હસ્ત નક્ષત્ર હોય તે દિવસે, અથવા પગ્ચમી તિથિને રોજ, ઉપાકર્મ કરવું જોઈએ. જે કુલમાં જેવી પરપરા ચાલી આવી હોય તેવી રીતે કરવું ઠીક છે.

રોહિણ્યાં ચાથ હસ્તેઽપિ હુપાકર્માણિ કુર્વતે ॥ , ॥ ૩૩૬ ॥

અર્થઃ—કોઈ આચાર્ય રોહિણીમાં અને કોઈ હસ્તમાં પણ ઉપાકર્મ કરે છે.

યત્ર શાસ્ત્રોપનીતઃ સ્પાદ્વ્રહ્મચારી દ્વિજોત્તમઃ ।

તચ્છાસ્ત્રાવિદિતં તસ્ય ઉપાકર્માદિ કીર્ત્યતે ॥ , ॥ ૩૩૭ ॥

અર્થઃ—જે બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચારીને જે શાખાથી વ્રતબદ્ધ કર્યો હોય તે જ શાખાના વિધાન મુજબ તેને માટે ઉપાકર્માદિ કર્મ કહેલું છે.

અતો વેદાધિકારિત્વં વેદપાઠસ્ય કીર્ત્યતે ।

અનુપાકૃતધિપ્રાદેર્વેદાધ્યયનદુષ્કૃતમ્ ॥ , ॥ ૩૩૮ ॥

અર્થઃ—વેદ બાળુનારને ઉપાકર્મ કરવાથી (અતઃ) વેદ બાળુવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. જે બ્રાહ્મણાદિનું ઉપાકર્મ કરવામાં ન આવ્યું હોય તેમને વેદાધ્યયન કરવાથી પાપ લાગે છે.

ન ભવેદનુપાકર્માં બ્રાહ્મણઃ સ્નાતકા વ્રતી ।

કર્મચ્યુતો ભવેદ્વાત્યો વ્રાત્યઃ નિષ્કૃતિકૃષ્ણુચિઃ ॥

॥ ૪૦ ॥

અર્થઃ—ઉપાકર્મ નહીં કરનાર બ્રાહ્મણ સ્નાતક બ્રાહ્મણારી થઇ શકતો નથી, કેમકે કર્મહીન થવાથી વ્રાત્ય થઇ જાય છે, અને વ્રાત્યની શુદ્ધિ પ્રાપ્તિ કરવાથી થાય છે. તે વિના થતી નથી.

બ્રાહ્મણને વેદ લણાવવાને માટે આચાર્યની સમીપ લઇ જવાના અંગ રૂપ ગાયત્રીના ઉપદેશપ્રધાન કર્મવિશેષનું નામ ઉપનયન છે. યુવનું ઉપનયન પ્રથમ પિતાએ જ કરાવવું જોઇએ એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. પિતાને અભાવે તેના દાદા, કાકા, ભાઈ, આદિએ કરાવવું જોઇએ. અને તેમના અભાવે કાઈ ઓરિય કરાવે.

વિશેષ બ્રાહ્મણારીનું ઉપવીત આદિ છર્ણુ થઇ જતાં તેનો જલમાં પરિત્યાગ કરીને નવીન બ્રહ્મણ કરવું જોઇએ.

દષ્ટાદિનિરૂપણ.

હવે બ્રાહ્મણારીઓના દષ્ટાદિનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

બ્રાહ્મણો વૈલ્વપાલાશૌ ક્ષત્રિયો વાટસ્વાદિરૌ ।

પૈલથૌદુમ્વરૌ વૈશ્યો દળ્હાનર્હન્તિ ધર્મતઃ ॥

મ. સ્મૃ. અ. ૨-૪૫ ॥

અર્થઃ—બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણારી ધર્માનુસાર બિલ્વનો અથવા પલાશનો, ક્ષત્રિય વડનો અથવા ખદિર(ખેર)નો, અને વૈશ્ય પીલુનો કે ગુલરનો દણ્ડ ધારણ કરે.

યજ્ઞિયો વા સર્વેપામ્ ॥

ગૌ. ધ. સૂ. અ. ૧ સૂ. ૨૬ ॥

પૂર્વે કહેલા વૃક્ષોના અભાવે યજ્ઞમાં ઉપયોગી વૃક્ષોના દણ્ડ સર્વને માટે બનાવે.

કેશાન્તિકો બ્રાહ્મણસ્ય દળ્હઃ કાર્યઃ પ્રમાણતઃ ।

લલાટસંમિતો રાજઃ સ્પાત્તુ નાસાન્તિકો વિશઃ ॥

॥ ૪૬ ॥

અર્થઃ—બ્રાહ્મણનો દણ્ડ કેશ પર્યન્ત લાંબો, ક્ષત્રિયનો લલાટ પર્યન્તનો, અને વૈશ્યનો નાસિકા પર્યન્ત લાંબો રાખવો જોઇએ.

ઋજવસ્તે તુ સર્વે સ્યુરવ્રણા સૌમ્યદર્શનાઃ ।

અનુદ્વેગકરા નૃણાં સત્વચોઽનત્રિદૂષિતાઃ ॥

॥ ૪૭ ॥

અર્થઃ—સર્વના દણ્ડ સીધા, પ્રણ (ધા) વિનાના, અને શોભાવાળા હોવા જોઈએ, તેમજ બહુ ભારે હોય તો મતુષ્યોને ઉદ્વેગ કરતા થાય, માટે તેવા ન હોવા જોઈએ. તેમજ ત્વચા યુક્ત હોય અને અગ્નિથી દાઝેલા ન હોય એવા જોઈએ.

બ્રાહ્મણારીએ આ મેખલા, દણ્ડ, આદિ હમેશાં ધારણ કરવાં.

પ્રતિગૃહ્યેપ્સિતં દળ્હમુપસ્થાય ચ માસ્કરમ્ ।

પ્રદક્ષિણં પરીત્યાગ્નિ ચરેઋક્ષં યથાવિધિ ॥

॥ ૪૮ ॥

અર્થઃ—ઉપર કહેલા લક્ષણવાળા ધર્મિષ્ઠ દણ્ડને ધારણ કરીને યજ્ઞને નમસ્કાર કરીને બ્રાહ્મણારી અગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરીને ભિક્ષા માગવા માટે જાય.

ભવત્પૂર્વં ચરેઋક્ષમુપનીતો દ્વિજોત્તમઃ ।

ભવન્મધ્યં તુ રાજન્યો વૈશ્યસ્તુ ભવદુત્તરમ્ ॥

॥ ૪૯ ॥

અર્થ:—ઉપનયન સંસ્કારવાળો બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચારી “ ભવતિ મિશ્નં દેદિ ” એ પ્રમાણે ભવત્ શબ્દને પહેલા બોલીને લિક્ષા માગે. અને ક્ષત્રિય બ્રહ્મચારી “ મિશ્નં ભવતિ દેદિ ” એ પ્રમાણે ભવત્ શબ્દ વચમાં બોલીને લિક્ષા માગે. અને વૈશ્ય બ્રહ્મચારી “ મિશ્નં દેદિ ભવતિ ” એ પ્રમાણે ભવત્ શબ્દને અંતમાં બોલીને લિક્ષા માગે.

માતરં વા સ્વસારં વા માતૃર્વા મગિનીં નિજામ્ ।

મિક્ષેત મિશ્નં પ્રથમં યા ચૈનં નાવમાનયેત્ ॥

॥ ૫૦ ॥

અર્થ:—ઉપનયન વખતની—ઉપનયનના અંગ રૂપ—લિક્ષા પ્રથમ માતાની પાસે માગે, માતા ન હોય તો પોતાની બેન પાસે માગે, બેન ન હોય તો માતાની બેન પાસે માગે. અને આ ત્રણમાંથી કોઈપણ ન હોય તો જે સ્ત્રીની પાસે લિક્ષા માગતાં તે અપમાન ન કરે તેવી કોઈ સ્ત્રી પાસે લિક્ષા માગે.

સમાહૃત્ય તુ તદ્વૈક્ષં યાવદન્નમમાયયા ।

નિવેશ્ય ગુરવેડનીયાદાચમ્ય પ્રાહ્મુલ્લઃ શુચિઃ ॥

,, ॥ ૫૧ ॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે લિક્ષા લાવીને નિષ્કપટતાથી સર્વ અન્ન ગુરુની આગળ લાવીને મૂકે ગુરુના જમતાં બેસેલું અન્ન ગુરુની આજ્ઞા લઇને આચમન કરીને પવિત્ર થઇ પૂર્વ દિશામાં મુખ કરીને પોતે ભક્ષણ કરે. ગુરુની પાસે અન્ન રાખતી વખતે સાફ અન્ન પોતે ખાવાની ઈચ્છાથી તેને નીચે રાખતુ અને સાધારણ અન્ન ઉપર રાખતુ તેનું નામ માયા છે. આવી માયા રહિત થઇને સર્વ લિક્ષાન્ન ગુરુને નિવેદન કરવું.

બ્રાહ્મણેષુ ચરેદ્વૈક્ષમનિન્દ્રેણ્યાત્મવૃત્તયે ॥ યાજ્ઞ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૧-૨૯ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મચારી પોતાની વૃત્તિને માટે પતિતાદિ બ્રાહ્મણને છોડી અન્ય બ્રાહ્મણોને ઘેર લિક્ષા માગે, પરંતુ આ નિયમ નથી. બ્રાહ્મણોને ત્યાંથી મળે ત્યાં સુધી ત્યાંથી લેવું. ત્યાંથી ન મળે તો બીજા દ્વિગ્નિ (ક્ષત્રિયાદિ)ને ત્યાંથી પણ લઇ શકે છે. પોતાના તેમજ ગુરુના નિર્બોધને માટે જ બ્રહ્મચારી લિક્ષા માગી શકે છે. બીજા કોઈને માટે માગી શકતો નથી. તેથી શ્લોકમાં “ આ મવૃત્તયે ” કહ્યું છે.

સાર્વવર્ણિકં મૈક્ષચરણમભિશસ્તપતિતવર્જમ્ ॥ ગૌ૦ ધ૦ સૂ૦ અ૦ ૨-૪૨ ॥

અર્થ:—શ્લોકમાં જેના ઉપર અભિચારનો દોષ આવેલો હોય તેને “અભિશસ્ત” કહે છે. તેના અભિશસ્ત અને પતિતને છોડીને સર્વ વર્ણો પાસેથી લિક્ષા માગવી યોગ્ય છે.

આ સૂત્ર વિશે કેટલાકનો મત એવો છે કે ચારે વર્ણો પાસેથી લિક્ષા લેવાને આ સૂત્ર આજ્ઞા આપે છે અને બીજા કેટલાકનો એવો અભિપ્રાય છે કે ફક્ત દ્વિગ્નિ ત્રણ વર્ણો પાસેથી લિક્ષા લેવાને આ સૂત્ર કહે છે, કેમકે આપત્તિ કાળને છોડી અન્ય સમયમાં ધનનું અન્ન આવું નેને નિમિદ્ધ કહ્યું છે. યથાર્થ રીતે વિચાર કરવામાં આવે તો બ્રાહ્મણોને માટે જે જે વર્ણોનું બોજન કરવાની આજ્ઞા છે તે વર્ણો પાસેથી બ્રહ્મચારી પણ લિક્ષા લઈ શકે. બોજન માટે બ્રાહ્મણને માટે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય, અને સત્ ધનનું પણ બોજન કરવાની આજ્ઞા ધર્મશાસ્ત્ર આપે છે. તેવી રીતે બ્રહ્મચારી પણ દ્વિગ્નિ તથા સત્ ધનની પણ લિક્ષા લઈ શકે છે. પરંતુ પૂર્વ પૂર્વ વર્ણની લિક્ષા ન મળે ત્યારે જ ઉત્તર ઉત્તર વર્ણની લિક્ષાનું વિધાન છે. કેમકે—

શૂદ્રાન્નરસપુષ્ટાક્ષો યોઽગ્રીયાનોઽપિ નિત્યશઃ ।

શુભ્રન્નપિ જપન્નાપિ ગતિમુધ્વાં ન વિન્દતિ ॥

અર્થઃ—શૂદ્રનું અન્ન ખાદ્યને તે અન્નના રસથી જેનું શરીર પુષ્ટ થયેલું છે એવો બ્રહ્મચારી વગેરે, કદાપિ હમેશાં વેદનું અધ્યયન કરતો હોય અથવા હોમ કરતો હોય, અથવા જપ કરતો હોય તોપણ ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થતો નથી. (આ શ્લોક અસત્ શૂદ્રો સંબધી છે, તેનો વિશેષ બુલાસો ભોજન વિવેચનના સ્થલમાં જોઈ લેવો.)

ઉત્તમ ભિક્ષા તો જેણે વેદાદિનો ત્યાગ કર્યો નથી તેના ધર્મી છે.

વેદયજ્ઞૈરહીનાનાં પ્રશસ્તાનાં સ્વકર્મમ્ ।

બ્રહ્મચાર્યાહરેદ્મૈક્ષં ગૃહેમ્યઃ પ્રયતોઽન્વહમ્ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૨-૧૮૩ ॥

અર્થઃ—જેણે વેદનું અધ્યયન તથા યજ્ઞાદિઓ પરિત્યાગ કર્યો નથી અને પોતાના કર્મમાં પ્રવૃત્ત છે, એવાં ધર્મોમાંથી બ્રહ્મચારી વારંવાર સિદ્ધ અન્નની ભિક્ષા લાવે.

ગુરોઃ કુલે ન ભિક્ષેત ન જ્ઞાતિકુલવન્ધુષુ ।

અલાભે ત્વન્યમેહાનાં પૂર્વ પૂર્વ વિવર્જયેત્ ॥ ૧૮૪ ॥

અર્થઃ—આચાર્યના સપિણ્ડીઓને ત્યાં, તથા તેમની જ્ઞાતિ, કુલ અને બન્ધુઓને ત્યાં અર્થાત્ આચાર્યના મામા આદિને ઘેર ભિક્ષા ન માગવી. તેમના ઘરને છોડી અન્ય યોગ્ય ઘર ન મળે તો પૂર્વ પૂર્વને છોડીને ભિક્ષા માગે અર્થાત્ પ્રથમ ગુરુના બન્ધુને ત્યાં માગે, ત્યાં ન મળે તો ગુરુનું કુલ, અને પછી જ્ઞાતિને ત્યાં ભિક્ષા માગે.

સર્વં વાપિ ચરેદ્ગ્રામં પૂર્વોક્તાનામસંભવે ।

નિયમ્ય પ્રયતો વાચમભિશસ્તૌસ્તુ વર્જયેત્ ॥ ૧૮૫ ॥

અર્થઃ—પૂર્વે કહેલા વેદાધ્યયનાદિ યુક્ત ધર્મોમાં જો ભિક્ષા ન મળે તો વેદાધ્યયનાદિથી રહિત ગામનાં સર્વ ધર્મમાં પણ ભિક્ષા માગે. અને તે વખતે “ભવતિ ભિક્ષાં દેહિ” એ સિવાય અન્ય કોઈ શબ્દો (વચ્ચઃ) ન બોલે. તેમાં પણ અભિશસ્તોનાં ઘરનો ત્યાગ કરીને બીજા ઘેર ભિક્ષા માગે. જેટલું જેટલું અધિક પવિત્ર કુલનું અન્ન ખાવામાં આવશે તેટલું તેટલું બ્રહ્મચારીનું તપ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થશે એવો ભાવ છે.

સાયં પ્રાતસ્તુ ભિક્ષેત બ્રહ્મચારી સદા વ્રતી ॥ સંવર્ત સ્મ૦ શ્લો ૧૧ ॥

અર્થઃ—હમેશાં વ્રતમાં રહેનાર બ્રહ્મચારી સાયંકાલ તથા પ્રાતઃકાલ બંને વખત ભિક્ષા કરે અર્થાત્ એકવાર ભોજનનો તેને માટે નિયમ નથી. પરંતુ ભિક્ષા વારંવાર કરવી એવો નિયમ છે.

અકૃત્વા ભિક્ષચરણમસમિધ્ય ચ પાવકમ્ ।

અનાતુરઃ સપ્તરાત્રમવ્રતકીર્ણિવ્રતં ચરેત્ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૨-૧૮૬ ॥

અર્થઃ—બ્રહ્મચારી નિરોગી હોવા છતાં પણ જો સાત દિવસ સુધી ભિક્ષાવૃત્તિ તથા પ્રાતઃકાલ અને સાયંકાલનો હોમ ન કરી પોતાના વ્રતનો લોપ કરે, તો તેણે અવકીર્ણિવ્રત કરવું. બ્રહ્મચારીના વ્રતના લોપનું પ્રાપચિત્ત અવકીર્ણિવ્રત છે.

મૈક્ષેણ વર્તયેન્નિત્યં નૈકાન્નાદી ભવેદ્વ્રતી ।

મૈક્ષેણ વ્રતિનો વૃત્તિરૂપવાસસમા સ્મૃતા ॥ ૧૮૮ ॥

૧૧ ॥ ૧૮૮ ॥

અર્થ — પાન ખાવું તલમર્દન નુ, કાસાના પાત્રમા મોજન રવ-એ સર્વ યતિ તથા બ્રહ્મચારી તથા મિથ્યા સ્ત્રીએ વર્જન રવુ જોઈએ

અભ્યક્તમજ્જનં ચાક્ષ્ણોરુપાનચ્છત્રધારણમ્ ।

કામ ક્રોધ જ લોભ ચ નર્તન ગીતવાદનમ્ ॥ મં સ્મૃં ૩૦ ૨-૧૭૮ ॥

અર્થ — બ્રહ્મચારીએ નૈવમર્દન તથા નેત્રમા કાજળ કે સુગંધો વગેરે નગાડવું, જોડા પહેરવા, ડાની ઝોઢવી, પ્રિયમોગની ઇચ્છા ક્રોધ લોભ નાચવું વાગ્ન વગાડવા તથા ગાયન કરવું આદિનો પરિત્યાગ કરવા

નૃત્ત ચ જનવાદ ચ પરિવાદં તથાનૃતમ્ ।

સ્ત્રોણા ચ પ્રેક્ષણાલભમુપધાત પરસ્ય ચ ॥ ૧૭૯ ॥

અર્થ — તેમજ ઘટ (પાસા આદિનો ખેલ), લોકો સાથે નિર્નર્થ વાણીનો કલહ, ખીજના દોષનું કથન, મિથ્યા ભાષણ તથા મંમોગની ઇચ્છાથી પ્રીતિપૂર્વક સ્ત્રીઓને જોવી તથા સ્પર્શ કરવો, તથા ખીજનો અપકાર કરવો-એ સર્વનો પણ બ્રહ્મચારીએ ત્યાગ કરવો કેમકે-

સ્મરણ કોર્તન કેલિ પ્રેક્ષણં ગુહ્યભાષણમ્ ।

સકલ્પોઽધ્યવસાયશ્ચ ક્રિયાનિષ્પત્તિરેવ ચ ॥

ઇતન્મૈથુનમષ્ટાક્ષ પ્રવદન્તિ મનીષિણ ।

અનુરાગાત્કૃતશ્ચૈવ વ્રહ્મચર્યવિરોધકમ્ ॥

નિપરીત વ્રહ્મચર્યમેતદેવાષ્ટલક્ષણમ્ ॥ ગામિ ગૃ સ્તુ માપ્ય.પ્રપા ૧ સ્વ ૬ સૂ ૭॥

અર્થ — ૧ સ્ત્રીનું સ્મરણ કરવું ૨ સ્ત્રીના ગુણોનું કથન કરવું ૩ સ્ત્રી સાથે ખેલવું, ૪ ગગપૂર્વક સ્ત્રીઓને જોવી, ૫ એકાન્તમા તેની સાથે શુભ ભાષણ કરવું, ૬ સમાગમનો સંપર્ક કરવો, ૭ અમુક દિવસ અમુક સમયે સમાગમ કરવાનો નિશ્ચય કરવો, તથા ૮ સમાગમ કરવો-એ ગ્રામ્ય ધર્મના આઠ અંગ છે એમ વિદ્વાન્ લોક જ્ઞે છે. ગગ સહિત સ્મરણાદિ કરવું-એ બ્રહ્મચર્યનું વિરોધિ છે અથાત્ તેનો નાશ કરે છે અને ગગપૂર્વક જે સ્મરણાદિ તેનો જે અજાણ તે અષ્ટ પ્રકારનું બ્રહ્મચર્ય છે નથી જ્ઞાન પુરાણમા પણ કહ્યું છે કે —

સ્ત્રીણા નિરીક્ષણ સ્પર્શ ભાષણ ક્રોડનાદિ ચ ।

વર્જયેત્સર્વથા વર્ણીં સ્ત્રિયાશ્ચાપ્યયલેખનમ્ ॥ સ્મા પુ સ્વ.૨, વાલુ, મા અ. ૧-૨૧ ॥

અર્થ — સ્ત્રીઓને ગગપૂર્વક જોવી, તેમનો સ્પર્શ કરવો, તેમની સાથે ભાષણ, ક્રીડા, વગેરે કરવું, તથા તેમનું ચિત્ર નહતું, છત્યાદિ નર્તનો બ્રહ્મચારી(વર્ણી)એ પરિત્યાગ કરવો જોઈએ આ પ્રમાણે બ્રહ્મચારીને માટે સ્ત્રીઓનું સ્મરણ વગેરેનો નિરોધ થોડો છે

સ્ત્રીઓની સાથે અધિક બોલવાની પણ મનાઈ છે

યાવદર્થસમાપો સ્ત્રીમિ ॥ ત્રીયાં સ્મં પ્રશ્નં ૧ ૭૦ ૨-૨૨ ॥

અર્થ — સ્ત્રીઓની સાથે જોગલુ પ્રયોજન હોય એમલુ જ બ્રહ્મચારીએ મોનવું જોઈએ, અધિક નહીં

एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्क्वचित् ।

કામાદ્ધિ સ્કન્દયત્રેતો હિનસ્તિ વ્રતમાત્મનઃ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૨-૧૮૦ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મચારીએ સર્વત્ર એક જ દેકાણે સૂઈ રહેવું નોંધ્યો. અને ઇચ્છાપૂર્વક કદાપિ પોતાના શુક્રને સ્ખલિત કરે નહીં, કેમકે ઇચ્છાથી શુક્રનું સ્ખલન કરનાર પોતાના વ્રતથી બ્રહ્મ થાય છે.

स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।

સ્નાત્વાર્કમર્ચયિત્વા ત્રિઃ પુનર્મોમિત્યૃચં જપેત્ ॥ „ ॥ ૧૮૧ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મચારીનું શુક્ર જો ઇચ્છા વિના સ્વપ્નમાં સ્ખલિત થાય તો સ્નાન કરીને ચન્દન, પુષ્પ, આદિ વડે સૂઈનું પૂજન કરીને કરી “મામૈત્વિન્દ્રિયમ્” એ મન્ત્રનો ત્રણવાર જપ કરે. આ તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

उदकुम्भं सुमनसो गोशकृन्मृत्तिकाकुशान् ।

આહરેદ્યાવદર્થાનિ મૈશ્વર્યં ચાહરહશ્ચરેત્ ॥ ૧૯૨ ॥

અર્થ:—જલનો ઘડો, પુષ્પ (સુમનસ), ગાયનું ડાણું (શકુત), માટી, કુશ, છત્યાદિ આચાર્યને માટે જરૂર જેટલું લાવવું નોંધ્યો. તેમજ રોજ રોજ આચાર્યને ઉપયોગી લિલ્લા પણ લાવવી નોંધ્યો.

दुरादाहत्य समिधः संनिदध्याद्विहायसि ।

સાયં પ્રાતઃ જુહુયાત્તાભિરગ્નિમતન્દ્રિતઃ ॥ „ ॥ ૧૮૩ ॥

અર્થ:—દુરથી હોમની સમિધ લાવીને તેને ઉંચા સ્થાનમાં રાખવી. અને તે સમિધ વડે સાયકાલ તથા પ્રાતઃકાલે નન્દ્રાન છોડીને આગમાં હોમ કરવો.

चोदितो गुरुणा नित्यमचोदित एव वा ।

કુર્યાદધ્યયને યત્નમાચાર્યસ્ય હિતેષુ ચ ॥

અર્થ:—ગુરુએ કશું હોય કે ન કશું હોય તોપણ તેણે હમેશાં અધ્યયનમાં તેમ આચાર્યના હિતને માટે યત્ન કરે.

शरीरं चैव वाचं च बुद्धीन्द्रियमनांसि च ॥

નિયમ્ય પ્રાજ્ઞલિસ્તિષ્ઠેદ્વીક્ષમાણો ગુરોર્મુખમ્ ॥ „ ॥ ૧૯૨ ॥

અર્થ:—દેહ, વાણી, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો અને મનન નિયમમાં રાખી, હાથ જોડી ગુરુના મુખ સામું જોતો સતો ઉભો રહે, એણે નહીં.

नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात्माध्वाचारः मुसंयतः ।

ભામ્યતામિતિ ચોક્તઃ મન્નામીતામિમુખં ગુરોઃ ॥ „ ॥ ૧૯૩ ॥

અર્થ:—જમણો હાથ હમેશાં ઉત્તરીયની બહાર રાખવો, તથા પવિત્ર આચારવાળા થવું, તથા શરીરને વસ્ત્રથી ઢાંકેલું રાખવું, અને જ્યારે ગુરુ બેસવાની આજ્ઞા કરે ત્યારે ગુરુની સન્મુખ થઈને બેસવું.

हीनान्नवस्त्रेभ्यः स्यात्सर्वदा गुरुमन्त्रिणौ ।

ઉત્તિષ્ઠેત્પથમં ચાસ્ય ચરમં ચૈવ સંવિશેત્ ॥ „ ॥ ૧૯૪ ॥

અર્થ—હમેશા ગુરુના સમીપમાં ગુરુના કૃતા ન્યૂન દરજ્જાનું અન્ન જમવું તથા ન્યૂન દરજ્જાના વસ્ત્ર તથા વેશાણા ગહેવું, અને ગર્વિ સુતેના ગુરુની પહેલા ઉઠવું અને ગુરુ સૂઈ જાય તે પછી સુવું

પ્રતિશ્રવણસમાપે રાયાનો ન સમાચરેત્

નાસીનો ન ચ ખુદ્ધાનો ન તિષ્ઠન્ન પરાઙ્મુલ્લઃ ॥ ૧૯૫ ॥

અર્થ—આજ્ઞાનો સ્ત્રી ૧૨ (પ્રતિશ્રવણ) અને ગુરુની સાથે વાતચીત (સમાવ) એ સૂતા સૂતા અથવા આસન ઉપર બેસીને અથવા ખાતા ખાતા, અથવા ઉભા રહીને અથવા અન્યુ મુખ રાખીને રૂના નહીં કૈવી રીતે કર્યા તે કહે છે—

આસીનસ્ય સ્થિતં કુર્યાદભિગચ્છેસ્તુ તિષ્ઠત ॥

પ્રત્યુદ્ગમ્ય ત્વાત્રજત પથાદ્ધાવેસ્તુ ધાવતઃ ॥ ૧૯૬ ॥

અર્થ—જ્યારે ગુરુ આસન ઉપર બેસી આજ્ઞા કરતા હોય ત્યારે પોતે આસન ઉપરથી ઉઠીને ઉભા થઈ ગુરુની આજ્ઞાને માન્ય કરે, તથા ચાલતી વખતે અને ગુરુ ઉભા રહીને આજ્ઞા કરે ત્યારે થોડા પગલા તેમના તરફ જઈને આજ્ઞાપાનનાદિ કરે જ્યારે ગુરુ આવતા સત્તા આજ્ઞા કરતા હોય ત્યારે ઉઠીને તમ કરે અને જ્યારે ગુરુ દોડતા સત્તા આજ્ઞા કરતા હોય ત્યારે પોતે પણ તેમની પાછળ દોડતો સત્તા તેમ કરે

પરાઙ્મુલ્લસ્યાભિમુલ્લો દૂરસ્થસ્યૈત્ય ચાન્તિકમ્ ॥

પ્રણમ્ય તુ શયાનસ્ય નિદેશે ચૈવ તિષ્ઠતઃ ॥ ૧૯૭ ॥

અર્થ—ગુરુ પીઠ શ્રીને મોલતા હોય તો તેમની સામે જઈને આજ્ઞાપાનનાદિ કરે જો ગુરુ દૂર હોય તો તેમની પાસે જઈને કરે ગુરુ સૂતા મતા અથવા ઉભા રહીને આજ્ઞા (નિદેશ) કરતા હોય તો તેમની આગળ નીચે નમીને સાબળે

નીચ શય્યાસન ચાસ્ય સર્વદા ગુરુસન્નિધૌ ॥

ગુરોસ્તુ ચક્ષુર્વિંધયે ન ચયેષ્ટાસનો ભવેત્ ॥ ૧૯૮ ॥

અર્થ—શિષ્યે હમેશા ગુરુની અમીપમાં ગુરુની શય્યા તથા આસન કરતા નીચી શય્યા અને આસન રાખવું અને જ સ્થાનમાં બેઠલા શિષ્યને ગુરુ દેખી રોકે તેવા સ્થાનમાં શિષ્ય ઇચ્છાનુસાર પગ પસારી બેસવું આદિ ચેષ્ટા ન કરે

નોદાહરેદસ્ય નામ પરાક્ષમપિ કેવલમ્ ॥

ન ચૈવાસ્યાનુકુર્વીત ગતિભાષિતચેષ્ટિતમ્ ॥ ૧૯૯ ॥

અર્થ—ગુરુથી પગેલા (દૂર) પણ ગુરુનું અમ્હુ નામ અથવા આન્યાયાદિપદ નિનાનું મોલ નહીં તથા ગુરુની આન, માણી અને ચેષ્ટા આદિનું મનુકુળ (ન ન) ન કરે

ગુરોર્થન પરિવાદો નિન્દા વાપિ પ્રવર્તતે ॥

કર્ણો તત્ર પિધાતવ્યૌ ગન્તવ્ય વા તત્રાજ્ઞયત. ॥ ૨૦૦ ॥

અર્થ—વિદ્યમાન હોયનું યન કરવું તનું નામ પઠિના જ અને અવિદ્યમાન હોયનું થા ૨નું તેનું નામ નિન્દા જ જ સ્થાનમાં ગુરુનો પઠિના અથવા નિન્દા થતી હોય ત્યાં ઉભેના શિષ્યે અને ૧૦ મનુની વગરની મધ કરતા નહિતો ત્રાવી ધીજન સ્થાનમાં જવું

પરિવાદાત્વરો ભવતિ શ્વા વૈ ભવતિ નિન્દકઃ ।

પરિભોક્તા કૃમિર્ભવતિ કોટો ભવતિ મત્સરી ॥ ૨૦૧ ॥

અર્થઃ—ગુરુનો પરિવાદ કરવાથી શિષ્ય મરી ગયા પછી ગધેકું અવતરે છે. અને ગુરુની નિન્દા કરવાથી કૃતરાનો જન્મ પ્રાપ્ત કરે છે. ગુરુના ધનથી છપન ચલાવનાર કૃમિ જન્મે છે. અને ગુરુની સાથે મત્સર કરનાર કીટ જન્મે છે. (કીટ કૃમિથી કાંઈ મોટો હોય છે).

દૂરસ્થા નાર્ચયેદેનં ન ક્રુદ્ધો નાન્તિકે સ્ત્રિયાઃ ।

યાનાસનસ્યથૈવૈનમવરુદ્ધાભિવાદયેત્ ॥ ૨૦૨ ॥

અર્થઃ—શિષ્યે દૂર રહીને ખીજાની દ્વારા ગુરુનું પૂજન નહીં કરવું, જાહને પોતે કરવું. અર્થાત્ ગુરુની પાસે જવાને સમર્થ હોવા છતાં ખીજાની દ્વારા વસ્ત્ર, માળા, આદિ મોકલીને પૂજન ન કરાવવું, પોતે અસમર્થ હોય તો દોષ નહીં. શિષ્ય ક્રુદ્ધ થયેલો હોય તે વખતે તેમજ ગુરુ પોતાની સ્ત્રીની સમીપમાં બેઠેલા હોય તે વખતે પણ ગુરુનું પૂજન ન કરવું. અને શિષ્ય જે વાહનમાં બેઠેલો હોય તો નીચે ઉતરીને વન્દન કરે.

પ્રતિવાતેઽનુવાતે ચ નાસીત ગુરુણા સહ ।

અસંશ્રવે ચૈવ ગુરોર્ન કિંચિદપિ કીર્તયેત્ ॥ ૨૦૩ ॥

અર્થઃ—શિષ્ય ગુરુની સામે હોય તે વખતે ગુરુના તરફથી શિષ્યની તરફ પવન આવતો હોય તો તે પ્રતિવાત કહેવાય છે. અને જે શિષ્યની તરફથી ગુરુની તરફ પવન જાય છે તે અનુવાત કહેવાય છે. આ બંને પ્રકારના પવન વખતે ગુરુની સાથે ન બેસવું. અને પોતે બોલે તે ગુરુ સાંભળી ન શકે એટલે દૂર ગુરુ બેઠેલા હોય તે વખતે ગુરુ સંબંધી કે અન્ય સંબંધી કોઈ પણ વાત કરવી નહીં.

ગોઽશ્વોઽપ્ર્યાનપ્રાસાદસ્તરેષુ કટેષુ ચ ।

આસીત ગુરુણા સાર્થ શિલાફલકનૌપુ ચ ॥ ૨૦૪ ॥

અર્થઃ—અગાડગાડી, ઘોડાગાડી, ઉંટગાડી, તથા અગાસી ઉપર, તથા ખુસ્તી બિછાવેલી જાગમ વગેરે (સસ્તર) તથા ઘાસની બનાવેલી ચટાઈ(ફટ) ઉપર, પથ્થર ઉપર, લાકડાની પાટ (ફલક) આદિ ઉપર તથા નૌકામાં પણ ગુરુની સાથે બેસી શકે છે.

ગુરોર્ગુરૌ સંનિહિતે ગુરુવદ્યુત્તિમાચરેત્ ।

ન ચાનિસૃષ્ટો ગુરુણા સ્વાન્તુરુનભિવાદયેત્ ॥ ૨૦૫ ॥

અર્થઃ—ગુરુના ગુરુ પાસે હોય ત્યારે ગુરુની માફક તેમનું પણ અભિવાદન આદિ વૃત્તિ કરે. અને ગુરુની પાસે રહેતો છતો શિષ્ય ગુરુની આજ્ઞા વિના પોતાના ગુરુ અર્થાત્ માતા પિતા આદિને પ્રણામ ન કરે.

વિદ્યાગુરુષ્વેતદેવ નિત્યા વૃત્તિઃ સ્વયોનિપુ ।

પ્રતિષેધસ્તુ ચાધર્માન્નિહતં ચોપદીયત્સ્વપિ ॥ ૨૦૬ ॥

અર્થ —અહીં વિદ્યાગુરુ સંબંધી આચાર્યથી ભિન્ન ઉપાધ્યાય સમઝવો. તેણે વિદ્યાગુરુની સાથે પણ ધર્મશાસ્ત્ર આચાર્યની તુલ્ય વર્તન કરવું જોઈએ. તેમજ પોતાની યોગિ અર્થાત્ કાકા આદિની સાથે તથા આપખુને અધર્મથી દસાવનારની સાથે તેમજ ધર્મનો ઉપદેશ કરનારની સાથે પણ ગુરુની તુલ્ય વર્તન કરવું જોઈએ.

શ્રેયઃસુ ગુરુવદ્વૃત્તિ નિત્યમેવ સમાચરેત્ ।

ગુરુપુત્રેષુ ચાર્યેષુ ગુરોશ્ચૈવ સ્વવન્ધુષુ ॥

” ॥ ૨૦૭ ॥

અર્થઃ—વિદ્યા તથા તપમાં અધિક મનુષ્યો સાથે, તથા સમાન જાતિ(આર્ય)ના ગુરુપુત્ર સાથે તથા ગુરુની જાતિ અર્થાત્ કાકા આદિની સાથે પણ ગુરુની સમાન વર્તન રાખવું જોઈએ. (અહીં ગુરુપુત્રને શિષ્યથી અધિક આયુવાળો ગ્રહણ કરવો.)

વાલઃ સમાનજન્મા વા શિષ્યો વા યજ્ઞકર્મણિ ।

અધ્યાપયન્ગુરુસુતો ગુરુવન્માનમર્હતિ ॥

” ॥ ૨૦૮ ॥

અર્થઃ—જો ગુરુનો પુત્ર પોતાનાથી નાનો અથવા સમાન વયનો હોય અથવા પોતાનાથી મોટી ઉમરનો હોવા છતાં શિષ્ય હોય અને અધ્યાપનમાં સમર્થ હોય અર્થાત્ વેદ બહુ મજે હોય એવો ગુરુપુત્ર યજ્ઞકર્મમાં ઋત્વિક્ તરીકે આવેલો હોય અથવા યજ્ઞદર્શન માટે આવ્યો હોય તો તેનો ગુરુની સમાન આદર કરે.

ઉત્સાદનં ચ ગાત્રાણાં સ્નાપનોચ્છિષ્ટભોજને ।

ન કુર્યાદ્ગુરુપુત્રસ્ય પાદયોશ્વાવનેજનમ્ ॥

” ॥ ૨૦૯ ॥

અર્થઃ—ગુરુની સમાન તેના શરીર ઉપર કાઈ પ્રકારનું ચૂર્ણ આદિ લગાડીને તેનો મેલ આદિ ઉતારવો(ઉત્સાદન), તથા સ્નાન કરાવવું, તથા તેનું જૂઠું ખાવું તથા તેના પગ ધોવા(શ્વાવનેજન) એ સર્વ ન કરવું.

ગુરુવત્પતિપૂજ્યાઃ સ્યુઃ સવર્ણા ગુરુયોપિતઃ ।

અસવર્ણાસ્તુ સંપૂજ્યાઃ પ્રત્યુત્થાનાભિવાદનૈ ॥

” ॥ ૨૧૦ ॥

અર્થઃ—ગુરુની સન્નિધિ પત્નીનું આજ્ઞાપાલનાદિ દ્વારા ગુરુની પેઠે પૂજન કરવું જોઈએ. પરંતુ જો ગુરુની સમાન જાતિની સ્ત્રી ન હોય તો ઉડીને પ્રણામ માત્ર કરે.

અભ્યક્ષ્ણનં સ્નાપનં ચ ગાત્રોત્સાદનમેવ ચ ।

ગુરુપત્ન્યા ન કાર્યાણિ કેશાનાં ચ પ્રસાધનમ્ ॥

” ॥ ૨૧૧ ॥

અર્થઃ—તેના દેહમાં તેલાદિ લગાવવું તથા સ્નાન કરાવવું તથા દેહનું મર્દન કરીને મેલ ઉતારવો, તથા કેશ સાફ કરવા—છત્યાદિ કાર્ય ન કરવું.

ગુરુપત્ની તુ યુવતિર્નાભિવાદ્યેહ પાદયો ।

પૂર્ણવિંશતિવર્ષેણ ગુણદોષો વિજાનતા ॥

” ॥ ૨૧૨ ॥

અર્થઃ—ગુરુપત્નીને અણનાર વીસ વર્ષના યુવાન શિષ્ય તરફ ગુરુપત્નીના પગને સ્પર્શ કરી પ્રણામ ન કરે. પરંતુ તેની આગળ પૃથ્વીને વન્દન કરે.

યથા સ્વનન્વનિત્રેણ નરો વાર્યધિગચ્છતિ ।

તથા ગુરુગતાં વિદ્યાં શુશ્રૂપુરધિગચ્છતિ ॥

” ॥ ૨૧૩ ॥

અર્થઃ—જેમ કાંઈ મનુષ્યને કાઠાળીથી ખોદતાં ખોદતાં પૃથ્વીમાંથી જળ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ ગુરુની સેવા કરનાર શિષ્યને ગુરુની વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય છે.

મુળો વા જટિલો વા સ્યાદથવા સ્યાચ્છિન્નાજટઃ ।

નૈનં ગ્રામેઽભિનિમ્લોચેત્ સૂર્યો નાભ્યુદિયા ક્વચિત્ ॥ ૨૧૯ ॥

અર્થ:—અહ્યારીએ શિર મુંઝવું હોય, અથવા જટાધારી હોય, અથવા શિખાધારી હોય, તેણે સૂર્યાસ્ત સમયથી સૂર્યોદય પર્યન્તના સમયમાં કદાપિ વસતિમાં રહેવું નહીં અર્થાત્ સૂર્યોસ્ત થતા પહેલાં તેણે ગુરૂના સ્થાનમાં આવી જવું જોઈએ, તથા સૂર્યોદય પહેલાં તેણે વસતિમાં જવું ન જોઈએ. અને વસતિમાં કદાપિ સૂવું નહીં. (નાભિનિમ્લોચેત્).

ન પૂર્વં ગુરવે કિંચિદુપકુર્વીત ધર્મવિત્ ।

સ્નાસ્યંસ્તુ ગુરુણા જ્ઞપ્તઃ શક્ત્યા ગુર્વર્થમાદરેત્ ॥ ૨૪૫ ॥

ક્ષેત્રં હિરણ્યં ગામશ્વં હુત્રોપાનહમાસનમ્ ।

ધાન્યં શાકં ચ વાસાંસિ ગુરવે પ્રીતિમાવહેત્ ॥ ૨૪૬ ॥

અર્થ:—ધર્મને જાણનાર અહ્યારી અહ્યારીવ્રતની સમાપ્તિ પહેલાં ગુરૂને કાંઈ પણ ધન આપે નહીં. પરંતુ અહ્યર્થ વ્રતની સમાપ્તિ પછી કરવાનું સ્નાન કરીને ગુરૂની આજ્ઞાનુસાર પોતાની શક્તિ મુજબ (૨૪૫), લૂમિ, સોનું આદિ ધન, ગાય, અશ્વ, હત્રી, બેડા, આસન, અન્ન, શાક, તથા વસ્ત્રાદિ ગુરૂને અર્પણ કરીને ગુરૂની પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરે. કેમકે:—

ગુરુશ્રૂપયા વિદ્યા પુષ્કલેન ધનેન વા ।

અથવા વિદ્યાયા વિદ્યા ચતુર્થં નૈવ કારણમ્ ॥ ૨૪૭ ॥

સૂક્તાવલીઃ પૃ૦ ૮ ॥

અર્થ:—વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાનાં ગુરુશ્રૂપયા તથા પુષ્કલ ધન અથવા વિદ્યાના બદલામાં વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી એ ત્રણ સાધન છે, ચોથું કાંઈ સાધન નથી.

પટ્ટત્રિશદાન્દિકં ચયં ગુરૌ ત્રૈવેદિકં વ્રતમ્ ।

તદર્થિકં પાદિકં વા ગ્રહણાન્તિકમેવ વા ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૩-૧ ॥

અર્થ:—અહ્યારી ૩૬ વર્ષ અથવા ૧૮ વર્ષ અથવા ૯ વર્ષ સુધી અથવા જટલા સમયમાં ત્રણે વેદોના અર્થ, મન્ત્ર તથા બ્રાહ્મણ સહિત, જાણી લે તેટલા સમય સુધી ત્રૈવેદિક અહ્યર્થવ્રતનું પાલન કરતો હોય ગુરૂની પાસે રહે.

વેદાનધીત્ય વેદૌ વા વેદં વાપિ યથાક્રમમ્ ॥

અવિપ્લુતવ્રહ્મચર્યૌ ગૃહસ્થાશ્રમમાવસેત્ ॥ ૨ ॥

૨ ॥

અર્થ:—ત્રણ વેદ અથવા એ વેદ અથવા એક વેદ, મન્ત્ર બ્રાહ્મણ સહિત, ક્રમે ક્રમે જાણીને અરખલિત અહ્યર્થવાળા ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરે.

ઉપર ત્રણ વેદ જાણવા પૂરતું અહ્યર્થવ્રત હતું તેથી શંકા થાય છે કે ચોથો વેદ જાણવા કે નહીં. વેદ ચાર છે એ બાબતમાં જાન્યેન્ય ઉપનિષદનું પ્રમાણ નીચે મુજબ છે.

ઋગ્વેદં ભગવોઽધ્યેમિ યજુર્વેદં સામવેદમાથર્વણમ્ ॥ છા.ઉપ.અ.૭,સ.૧-૨ ॥

અર્થ:—નાગ્મુનિ સનતકુમારજી પ્રતિ કહે છે કે-હે ભગવન્ ! ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વણ વેદ એ ચારે વેદો હું જાણું છું. આ પ્રમાણે જાન્યેન્યોપનિષદમાં વેદ ચાર કહ્યા છે, તથાપિ મનુજી ત્રણ વેદનું અધ્યયન તથા તેને માટે ૩૬ વર્ષનું અહ્યર્થવ્રત છે. તે યજ્ઞાપયોગી ત્રણ વેદનું અધ્યયન કરવાનું કહે છે એમ સમજવું. અને

શાન્તિ આદિ કર્મને ઉપયોગી અર્થર્થ વેદ લખાવે હોય તો તેને માટે મીઠા ૧૦ વર્ષના
બ્રહ્મચર્યની આવશ્યકતા છે ત્યા પૂરા ૪૮ વર્ષના બ્રહ્મચર્યનું વિધાન સમજવ

આ નિયમે બ્રહ્મચર્યશ્રમ*પર્યન્ત પાળવાને માટે છે તે પછી ગુરૂ પ્રતિ કેવું વર્તન
ગમવું તે અન્ય ઠેકાણે જોઈ લેવું

ઇતિ બ્રહ્મચારીના આશ્રમ નિયમોનું નિરૂપણ અ ૧૧ સર્ગ ૨ અમામ

અધ્યાય ૧૧. સર્ગ. ૩.

શિષ્ય પ્રતિ ગુરુનું કર્તવ્ય. •

આ સર્ગમાં બ્રહ્મચારી રિયસમાં ગુરુને જે કર્તવ્ય છે તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે

ઉપનીય ગુરુઃ શિષ્યં શિક્ષયેચ્છૌચમાદિતઃ ।

આચારમગ્નિકાર્યં ચ સન્ધ્યોપાસનમેવ ચ ॥ મં.સ્મૃ.અ. ૨-૬૧ ॥

અર્થ — ગુરૂને ઉચિત છે કે શિષ્યને પ્રથમ ઉપનયન સસ્કાર કરીને તેને શૌચવિધિ સમ
જાવે પછી આચાર, અગ્નિમાં હોમ, તથા સન્ધ્યોપાસના શિષ્યને

વેદ ધર્મ પુરાણં ચ તથા તત્ત્વાનિ નિત્યશઃ ।

સંવત્સરોપિતે શિષ્યે ગુરુર્જ્ઞાનં વિનિર્દિશેત્ ॥ ડશં.સ્મૃ.અ. ૩-૩૪ ॥

અર્થ — એક વર્ષ સુધી શિષ્યની પરીક્ષા કરીને તેને આચારયુક્ત તથા હિતકારી જુએ
તો તેની બાળ્યાવસ્થાની કુએષ્ટાઓ નજર થતા તેને વેદ, ધર્મશાસ્ત્ર તથા પુરાણ અને તત્ત્વોનું
જ્ઞાન આપે

આચાર્યપુત્ર શુશ્રુણુર્જ્ઞાનદો ધાર્મિક શુચિ ।

આમ્નઃ શક્તોર્ઘર્ષદ સાધુઃ સ્વોઽધ્યાપ્યા દશ ધર્મતઃ ॥ મ.સ્મૃ.અ. ૨-૧૦૧ ॥

અર્થ — આચાર્યનો પુત્ર, ગુરૂસેવા કરનાર, જ્ઞાન આપનાર, ધાર્મિક, પવિત્ર રહેનાર, આમ
(સંબન્ધી), વિદ્યા પ્રદાણ કરવામાં તથા ધાગણ કરવામાં સમર્થ, ધન દેનાર, શ્રેષ્ઠ આચરણવાળો
(સાધુ), તથા કુલનો મનુષ્ય (સ્વ), એ દશ પ્રકારના શિષ્ય ધર્માનુસાર લણાવવા યોગ્ય છે વળી—

ધર્માર્થો યત્ર ન સ્યાતાં શુશ્રૂષા વાપિ તદ્વિદ્યા ।

તત્ર વિદ્યા ન વક્તવ્યા શુભ વોજમિવોપરે ॥ , ॥ ૧૧૨ ॥

અર્થ — જેની રીતે ઉત્તમ બીજને ઉપર ભૂમિમાં વાંચુ યોગ્ય નથી, તેવી રીતે જે
શિષ્યને લણાવવાથી ધર્મની કે ધનની પ્રાપ્તિ નથી, અથવા યથાર્થ સેવાભાવ પણ નથી તે
શિષ્યને લણાવવો યોગ્ય નથી

કૃચ્છ્રત્રયં ગુરુ કુર્યાત્પ્રહિતો મ્રિયતે યદિ ।

પ્રતિકૂલં ગુરોઃ કૃત્વા પ્રસાદૈવ વિશુદ્ધયતિ ॥ યાજ્ઞ.સ્મૃ.અ. ૩-૨૮૪ ॥

અર્થ — આચાર્યે કોઈ કલિન કામ કરના મોકલવાથી (પ્રહિત) જે શિષ્ય મરી નય તો
આચાર્યે ત્રણ કૃચ્છ્ર કરવા જોઈએ અને શિષ્ય જે ગુરૂને પ્રતિકૂલ આચરણ કરે તો ગુરૂને

પ્રસન્ન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. માટે ગુરુએ હમેશાં શિષ્યની શક્તિ અનુસાર સેવા લેવી જોઈએ, અને શિષ્યે પણ કદાપિ ગુરુનું અહિત પણ કરવું નહીં જોઈએ, એવો ખાવ છે.

અધ્યાપનં ચ ત્રિવિધં ધર્માર્થમૃચકારણાત્ ।

શુશ્રૂષાકરણં ચેતિ ત્રિવિધં પરિકીર્તિતમ્ ॥ હારી૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૧-૧૯ ॥

અર્થ:—વિદ્યા ત્રણ પ્રકારે ભણાવવાની કહી છે—ધર્મને માટે અથવા ધન(ઋણ)ને માટે અથવા સેવા કરાવવા માટે.

एषामन्यतमाभावे वृथाचारो भवेद्द्विजः ।

તત્ર વિદ્યા ન દાતવ્યા પુરુષેણ હિતૈષિણા ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—પોતાના હિતને ચંદાનાર પુરુષે જે શિષ્યને ભણાવવાથી આ ત્રણમાંથી એક પણ અર્થ સરતો ન હોય તેને વિદ્યા ભણાવવી નહીં, કારણ કે એવા શિષ્યને ભણાવવાથી પાઠાણુ વૃથાચારવાળો થાય છે અર્થાત્ તેને ભણાવવો તે વ્યર્થ જાય છે.

याग्यानध्यापयेच्छिष्यानयोग्यानपि वर्जयेत् ॥ ઢા૦ સ્મૃ૦ સ્કો૦ ૨૧ ॥

અર્થ:—યોગ્ય શિષ્યને ભણાવવો, અને અયોગ્યને નહીં ભણાવવો.

शिष्यशिष्टिरवधेन ॥ વ૦ ધ૦ સૂ૦ અ૦ ૨ સૂ૦ ૪૯ ॥

અર્થ:—શિષ્યનું શાસન વધને છોડીને થાય છે અર્થાત્ તેના શરીરને કોઈ હાનિ ન પહોંચે એવી ધમકી કે તાડન કરીને ભણાવવો જોઈએ. પુત્રાદિને પણ એવી જ રીતે શિક્ષા આપવી જોઈએ.

अशक्तौ रज्जुवेणुविदलाभ्यां तनुभ्याम् ॥ ૫૦ ॥

અર્થ:—ધમકી આદિ વડે તાડન કરવામાં અશક્ત હોય તો પાતળા દોરી અથવા વાંસની પાતળી ઢાળા(વિદલ) વડે તાડન કરે. અને તે પણ કટિપ્રદેશની નીચે જ કરવું જોઈએ.

अन्येनघ्नन् राज्ञा शास्यः ॥ ૫૧ ॥

અર્થ:—તેથી અતિરિક્ત એટલે હાથ તથા પાદાદિવડે ક્રોધથી મારનાર રાજા વડે દંડ દેવાને યોગ્ય છે.

હનિ શિષ્ય પ્રતિ ગુરુકર્તાવ્યનિરૂપણુ અ૦ ૧૧. સર્ગ ૩. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧. સર્ગ ૪.

અધ્યયનનિયમ.

આ સર્ગમાં વેદનું અધ્યયન કરવાના નિયમો ગતાવવામાં આવે છે.

अध्येषमाणस्त्वान्तो यथाशास्त्रमुद्गमुखः ।

ब्रह्मावजलिकृतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૨-૭૦ ॥

અર્થ:—શિષ્ય ભણવાને માટે શાસ્ત્રવિધિથી આચમન કરીને(માચાન્તઃ) હલકાં વસ્ત્ર ધારણ કરીને નિતેન્દ્રિય થઈ હાથ લેટી હિતર દિશામાં મુખ કરીને બેસે, અને તેના નિયમવાળાને ભનાવવો.

હાથમાં પુસ્તક લઈને બેઠેલો શિષ્ય કેવી રીતે હાથ જોડીને બેસી શકે એવો પ્રશ્ન યદ્ય શકે છે. તેનું સમાધાન એ છે કે પહેલાંના સમયમાં પુસ્તક લઈને ભણવાની રીતિ નહોતી, સાંભળીને જ ભણતા હતા. તેથી હાથ જોડીને બેસવામાં હાનિ નહોતી. હાલના સમયમાં સ્મરણશક્તિના અભાવે પુસ્તક લઈને અધ્યયન થતું હોવાથી પ્રથમ હાથ જોડીને બેસે, અને પછી પાઠ શરૂ થતાં હાથ છુટા કરે એવો નિયમ છે.

ब्रह्मारंभेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा ।

संहृत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥ ७१ ॥

અર્થ:—હરશબ્દ વેદ ભણાવવાનો આરંભ કરતાં અને તેના અન્તમાં ગુરૂના ચરણોને સ્પર્શ કરે, અને હાથ જોડી બેસીને ભણે, તેને બ્રહ્માન્જલિ કહે છે. વળી—

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।

सव्येन सव्यः स्मृत्यो दक्षिणेन च दक्षिणः ॥ ७२ ॥

અર્થ:—શિષ્ય અને હાથને વ્યત્યસ્ત કરીને(ઉલટાવીને) ગુરૂના ચરણને સ્પર્શ કરે. અર્થાત્ ગુરૂના ડાબા પગને પોતાના ડાબા હાથ વડે સ્પર્શ કરે, અને જમણા પગને જમણા હાથ વડે સ્પર્શ કરે. આ પ્રકારે સ્પર્શ કરવો તેને જ વ્યત્યસ્ત પાણિથી સ્પર્શ કહે છે.

अध्येष्यमाणं तु गुरुर्नित्यकालमતन्द्रितः ॥

अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् ॥ ७३ ॥

અર્થ:—આલસ્ય રહિત ગુરૂએ નિત્ય ભણનાર શિષ્યને પહેલાં “અધીષ્વ ભો:”-ભો ભણો-એવું કહેવું. અને ભણી રહ્યા પછી “વિરામોઽસ્તુ”-વિરામ કરો-એવું કહીને સમાપ્ત કરવું.

ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।

स्रवत्यनोक्तं पूर्वं पुरस्ताच्च विशीर्यते ॥ ७४ ॥

અર્થ:—વેદાધ્યનની શરૂઆતમાં તથા તેની સમાપ્તિ વખતે હમેશાં ઝંકારનું ઉચ્ચારણ કરવું. જે શરૂઆતમાં ઝંકારનું ઉચ્ચારણ કર્યા વિના પાઠ ભણે છે તેનું ભણેલું ધીમે ધીમે નષ્ટ થાય છે, અને જે પાઠની અન્તમાં ઝંકારનું ઉચ્ચારણ ન કરે તો તેના મનમાં વેદની અવસ્થિતિ જ થતી નથી-મનમાં કરતો જ નથી.

प्राक्कूलान्पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ।

प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्ततः ॐकारमर्हति ॥ ७५ ॥

અર્થ:—જે કુશાસનના અગ્રભાગ પૂર્વ દિશા તરફ હોય એવા કુશાસન ઉપર બેસીને અને બંને હાથમાં રાખેલા કુશા(પવિત્રી) વડે પવિત્ર થઈને (અથવા બંને હાથની ચોથી આંગળીએ કુશાની વીંટી-પવિત્રી) ધરેરીને પવિત્ર થઈ તથા ત્રણ ગ્રાણ્યાયમ વડે પવિત્ર થઈને પછી અધ્યયનને માટે ઝંકારનું ઉચ્ચારણ કરવું જોઈએ.

अनध्यायनिરूपण.

તેમજ ભણનારે અનધ્યાયનું પણ પાલન કરવું જોઈએ. ધર્મશાસ્ત્રમાં અનધ્યાય બહુ લેખેલા છે. એ સર્વ અનધ્યાયનું પાલન કરીને હાલના સમયના અદ્ય સ્મરણશક્તિ તથા અદ્ય ભુદ્ધિવાળા મનુષ્યને અધ્યયન કરવું ફરિન છે. તેથી કવિયુગમાં—

ચતુર્દશ્યષ્ટમીપર્વપ્રતિપત્સ્વેવ સર્વદા ।

દુર્મેધસામનધ્યાયાસ્ત્વેતરાગમનેષુ ચ ॥

દેમાત્રિમાં આપેયુ આ પ્રમાણે ધર્મચિન્ધુના ત્રીજા પરિચ્છેદના અનધ્યાય વિચારમાંથી લીધેલું છે.

અર્થ:—અહીં સુદ્ધિવાળાને માટે એક માસમાં બે પ્રતિપદાને દિવસે, બે અષ્ટમી, બે ચતુર્દશી, પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા તથા સૂર્યની સંક્રાન્તિ એ પર્વોને દીવસે, તથા કોઈ મૃત્યુ આદિ વિદ્ન આવે ત્યારે અનધ્યાય પાળવાનો કલ્પો છે.

અનધ્યાયસ્તુ નાજ્ઞેષુ નેતિહાસપુરાણયોઃ ।

ન ધર્મશાસ્ત્રેષ્વન્યેષુ પર્વણ્યેતાનિ વર્જયેત્ ॥

ધર્મસિન્ધુઃ ॥

અર્થ:—વેદના અધ્યયનમાં જે અનધ્યાય છે તે સર્વ વ્યાકરણાદિ વેદનાં અંગ ભણવામાં તથા ઇતિહાસ, પુરાણ, તથા અન્ય ધર્મશાસ્ત્ર ભણવામાં અનધ્યાય નથી, પરંતુ પર્વમાં તેમને ન ભણવાં. તે પર્વ નીચે પ્રમાણે કલ્પાં છે:—

ચતુર્દશ્યષ્ટમી ચૈવ અમાવાસ્યા ચ પૂર્ણિમા ।

પર્વણ્યેતાનિ રાજેન્દ્ર રવિસંક્રાન્તિરેવ ચ ॥

ગ્રન્થસ્તોમમહાનિધિકોશઃ ॥

અર્થ:—હે રાજન્! ચતુર્દશી, અષ્ટમી, અમાવાસ્યા અને પૂર્ણિમા, તથા સૂર્યની સંક્રાન્તિ એ પર્વ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે વેદ તથા વેદાંગ તથા ઇતિહાસ તથા પુરાણ તથા ધર્મશાસ્ત્રોના અધ્યયન કરનારે આ કલિયુગમાં બે પ્રતિપદા, બે ચતુર્દશી, બે અષ્ટમી, તથા પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા, તથા સૂર્યની સંક્રાન્તિ, તથા કોઈ ખાસ વિદ્ન આવતાં અનધ્યાય માનવો યોગ્ય છે.

વળી જોગ્ય કરતાં તથા હિલા રહીને તથા વાહનમાં ચઢેલા હોઇ પણ ભણવું નહીં.

ઇતિ અધ્યયનનિયમનિરૂપણ અ. ૧૧ સર્ગ. ૪. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧. સર્ગ. ૫.

બ્રહ્મચારીબિદ.

પૂર્વોક્ત બ્રહ્મચારીઓના શાસ્ત્રમાં ચાર બેદ કહેલા છે. તેનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

ચતુર્થાં બ્રહ્મચારી સ્યાદ્ગાયત્રો વૈધસસ્તથા ।

પ્રાજાપત્યો વૃહજેતિ લક્ષણાનિ પૃથક્ પૃથક્ ॥ વૃંષાઞ્મૃચઞ્ ૧૧ સ્કો. ૫૪ ॥

અર્થ:—ગાયત્ર, બ્રાહ્મવૈધસ), પ્રાજાપત્ય અને નૈદિક (ગૃહત્)—એમ ચાર પ્રકારના બ્રહ્મચારી છે એ ચારેનાં લક્ષણ પૃથક્ પૃથક્ છે.

અક્ષરલક્ષણાશી સ્યાદ્ગાયત્ર્યધ્યાસતત્પરઃ ।

વર્તતે ચિક્ષયા નિત્યં ગાયત્રઃ કીર્તિતઃ પરઃ ॥

૧. ॥ ૫૫ ॥

અર્થ:—દમેશાં શારવાણા પદાર્થ તથા મીકુ (લયજ્ઞ) નહીં ખાનાગ, તથા ચિક્ષા વડે નિર્વાહ ચલાવનાર, તથા નાયત્રીનો અભ્યાસ કરવામાં નહીં રહેનાર એવા બ્રહ્મચારી ગાયત્ર નિત્ય કહેવાય છે.

ચત્વારિ દ્વાદશાદ્વાનિ યોડધીયાનશ્વતુઃશ્રુતીઃ ॥

મિશ્નયા વ્રહ્મચર્યેણ તિષ્ઠેદ્વાહ્નઃ સ ઋણ્યતે ॥ ૫૬ ॥

અર્થઃ—ચાર વર્ષ અથવા બાર વર્ષ પર્યન્ત ચારે વેદનું અધ્યયન કરતો સતો જે ભિક્ષા વડે જીવિકા ચલાવે છે અને બ્રહ્મચર્યવ્રતમાં રહે છે તેને બ્રાહ્મ બ્રહ્મચારી કહે છે. તેને ઉપકુર્વાણ અથવા ઉપકુર્વાણિક પણ કહે છે. આ બ્રહ્મચારી વેદનો અભ્યાસ સમાપ્ત થતાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરે છે.

ઋતુકાલાભિગામી સન્પરસ્ત્રીપરિવર્જક. ।

વેદાનધીતે મિશ્નાયુક્તમાજાપત્યોડયમુચ્યતે ॥ ૫૭ ॥

અર્થઃ—જે પુરૂષ ઋતુકાલમાં પોતાની સ્ત્રીમાં ગમન કરે છે, અને પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરે છે, તથા જે ભિક્ષાભોજન કરીને વેદનું પારાયણ કરે છે તેને પ્રાગ્નપત્ય બ્રહ્મચારી કહે છે.

ગુરોર્વા ગુરુપુત્રસ્ય તત્પત્ન્યા વાપિ સંનિધૌ ।

યો વસેદમ્યનુજ્ઞાતો વ્રહ્મચારી સ નૈષ્ઠિકઃ ॥ ૫૮ ॥

અર્થઃ—વેદનું અધ્યયન સમાપ્ત થયા બાદ પણ જે ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર ન કરતાં ગુરૂ, અથવા ગુરૂના અભાવે ગુરૂપુત્ર, અથવા ગુરૂપત્નીની પાસે તેમની અનુચાથી મરણ પર્યન્ત બ્રહ્મચર્યના નિયમમાં રહીને જે નિવાસ કરે છે તેને નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી કહે છે.

આ ચારે પ્રકારના બ્રહ્મચારી પણ પોતાના ધર્મનું પાલન કરવાથી પુણ્યલોકના ભાગી થાય છે. ઈર્મપુરાણમાં પણ કહ્યું છે કે :—

યોડધીત્ય વિધિવદ્વેદાનૃહસ્થાશ્રમમાગ્રજેત્ ।

ઉપકુર્વાણકો જ્ઞેયો નૈષ્ઠિકો મરણાન્તિકઃ ॥ કૂર્મં પું ૭૦ અં ૨-૭૮ ॥

અર્થઃ—જે વિધિપૂર્વક વેદનું અધ્યયન કરીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરે છે તેને ઉપકુર્વાણિક અથવા ઉપકુર્વાણ બ્રહ્મચારી કહે છે. અને જે મરણ પર્યન્ત બ્રહ્મચર્યમાં રહે છે તેને નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી કહે છે.

તેવી રીતે કેટલાક મતમાં ઉપકુર્વાણિક અને નૈષ્ઠિક એ બે પ્રકારના જ બ્રહ્મચારી છે.

પરિણીય તુ પળમામાન્વત્સરં વા ન સંવિશેત્ ।

ઔદુમ્બરાયણો નામ વ્રહ્મચારી ગૃહે ગૃહે । હવું વિં સ્મૃં ૭૦ ૧-૭૮ ॥

ઋતુ કાલે તુ સંપાપ્તે પુત્રાર્થો સવિશેત્તદા ॥ ૨૮ ॥

અર્થઃ—વિવાહ કરીને જે ૭ માસ સુધી અથવા એક વર્ષ પર્યન્ત સ્ત્રીગમન કરતો નથી, પરન્તુ ત્યાર બાદ ઋતુકાલમાં પુત્રની ઇચ્છાથી ગમન કરે છે—આ પ્રકારનો ઔદુમ્બરાયણ નામનો બ્રહ્મચારી ઘર ઘરમાં હોય છે.

આ ઔદુમ્બરાયણ નામના બ્રહ્મચારીને વિષ્ણુસ્મૃતિમાં કહ્યો છે તે ઉપર કહેલા પ્રાગ્નપત્ય બ્રહ્મચારીનો જ ભેદ છે.

ઘટિ બ્રહ્મચારીભેદનિરૂપણ અ. ૧૧ સર્ગ. ૫ સમાપ્ત.

ઘટિ બ્રહ્મચર્યાશ્રમધર્મનિરૂપણ અ. ૧૧ સમાપ્ત.

ઉત્પન્ન થાય તોપણ તે બહુ દિવસ જીવે નહીં અને જો જીવે તોપણ દુર્બલ ધન્વિનવાળો થશે અથાત્ તેનામાં શુદ્ધિબળ, શરીરમલ, આદિ રહેવાનું નથી અને રોગી થશે તેથી સોળ વર્ષની નીચેની ઉમરની અત્યંત બાળમાં પચીસ વર્ષની નીચેની ઉમરનો પુત્ર ગર્ભાધાન ન કરે વળી—

પૂર્ણષોડશવર્ષ સ્ત્રી પૂર્ણવિશેન સગતા ।

સર્વરોગચિકિત્સારત્નમ્ ॥

અર્થ — પૂર્ણ સોળ વર્ષની આયુવાળી સ્ત્રી પૂર્ણ વીસ વર્ષની ઉમરના પુરૂષની સાથે સબન્ધ કરવાથી યોગ્ય પુત્રને ઉત્પન્ન કરે છે

આ પ્રમાણે નવશાસ્ત્રમાં કહેના વિવાહક્રમમાં પુરૂષની આયુ વીસ વર્ષની પણ ટોચ છતાં તેને ગર્ભાધાનને માટે યોગ્ય લે છે, અને સ્ત્રીની ઉમર ૧૬ વર્ષની ઓછી નહીં ટોચી જોઈએ એવો સિદ્ધાન્ત છે

પરમાર્થ રીતે વિચાર કરવામાં આવે તો મનુષ્યોનું તપોબળ ઓછું થવાથી વિપત્તિવાચના હમેશા વધે છે વિપત્તિવાસના નિવારણને રૂપ રાખે અને પ્રગતિ એટલા પણ મગવામાં આવે છે તેથી પુણ્યપાપનો વિચાર પણ બંધ પડે છે અને પ્રાણી ઉપર દયા પણ ઓછી થઈ જાય છે ગામ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે પ્રાચીન યજ્ઞમાં ઋષિલોચ સાક અને એકી વર્ષની આયુ થતા સુધી તપ કરીને પછી વિવાહ કરતા હતા તેની રીતે પ્રત્યક્ષ પણ ઇન્દ્રિય વગર પ્રાપ્ત કરવાને માટે મનમાં જઈને તપ રતી હતી ત્યાં અને કરને વિવાહ બાહ્યાવસ્થામાં નહીં થવાથી પિતૃઓ સર્વ નિમિષમાં કુળને અથવા અન્ય અનર્થ થશે એની ચિન્તા કરતા નહોતા ત્યારે તપ કરવાનું સામર્થ્ય નહીં ગ્યું અને વિપત્તિવાસના વધી ગઈ ત્યારે દશ વર્ષમાં વિવાહની ઇચ્છા થઈ એટલે સમાજમાં અને પ્રકારના નીતિ મનુષ્યની રચના થઈ તે નીતિ ગ્યતાને અનુસાર ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ જૂદા જૂદા લેખ થયા છે કોઈ દેશમાં ત્રણ વર્ષના બાળકનો તથા એ વર્ષના માનકનો તથા પાંચ અને વાત વર્ષના બાળકનો પણ વિવાહ જવામાં આવે છે તેવી રીતે પ્રત્યક્ષ વિવાહ પણ ૭ માસની આયુમાં થતો જોવામાં આવે છે તે મરુપૃથ્વી પ્રજાવર્ધાશ્રમનો અભાવ જ થઈ ગયો છે એ વાત શુદ્ધિમાન મનુષ્યના ખ્યાનમાં આવી શકે છે, કેમકે વિવાહ કરીને કોઈ પણ ગુરૂકુલમાં જતો નથી તે બાલક તથા બાલિકાના માતાપિતા પૂજનામાં આવે તો તેઓ કહે છે કે બાલ અવસ્થામાં વિવાહ કરવામાં ન આવે તો અમાગ કુળની શોભા નહીં અને અમાગ સન્તાન બગડી જાય એ લોકોને, પ્રજાવર્ધાશ્રમ નષ્ટ થવાથી અમે પતિત થયા છીએ અમારે પ્રજાવૃદ્ધિ અને દ્વિજાત નષ્ટ થયું છે, તે વાતની ખબર રહી નથી કાગળ વિપત્તિવાસનાથી તેમની શુદ્ધિ અત્યંત મલિન થઈ છે તે ડારણ્યથી કન્યા અને વરના વિવાહમાં વિચારમાં બહુ પ્રકારના કલહ આર્થ પ્રગમમાં ઉત્પન્ન થયા છે સિદ્ધાન્તની વાત તો એટલી જ છે કે જો બાળક અને બાલિકાના માતૃપિતાને પોતાના સન્તાનોનું આગિયું શુદ્ધ રાખવાનું સામર્થ્ય હાય તથા તેમને શુદ્ધિમાન અને બલિષ્ઠ તથા નીરોગ મનાવવા ચલાતા હોય તો તેઓ પોતાના પુત્ર અને પુત્રીને પૂર્ણ રીતે શિક્ષણ આપે અને પચીસ વર્ષના પ્રજાવૃદ્ધિ પુરૂષનો ચૌદથી સોળ વર્ષની ઉમરની અમરની કન્યા સાથે વિવાહ કરે એવું જૈમિનિ આદિ ઋષિઓને સમત છે એવું તેમના શૃણુસૂત્રથી માન્ય પડે છે પરંતુ જો પોતાના સન્તાનોને સાચવવાનું સામર્થ્ય નથી તેમ શિક્ષણ આપવું નથી તેમને ૭ મહિનાની કન્યાનો વિવાહ એક વર્ષના બાલકની સાથે પણ

ગ્રવો ઉચિત છે માત્ર વિવેચન આગળ વિગેરે પે રવામા આવે અહીં તો હાન વિવાહના
પ્રત્યે માનને પ્રદેશમા આવે છે

અતો દ્વિજ સમાવૃત્ત સર્વર્ણા સ્ત્રિયમુદ્વદત્ ॥

કુલે મહતિ સમૃતા લક્ષણેસ્તુ સમન્વિતામ્ ॥ સર્વતં સ્મૃં જ્યોં ૩૩ ॥

અર્થ — પ્રહાર્ય સમાપ્ત થતા અમાવર્તન નામનુ પ્ર્થ ગીને ઉત્તમ નમા ઉત્પન્ન થયેલી
તથા આમુદ્રિમા હેના ઉત્તમ લક્ષણ યુક્ત પોતાની અમાન જાતિની સ્ત્રી આવે વિવાહ પ્રે,
કેમકે ગૃહસ્થાશ્રમમા પ્રનાનુ જે અગ્નિહોતાદિ મર્મ છે તે પત્નીની સાથે જ વધ શકે છે
તેથી જેને મગ્નુ પર્યન્ત પ્રહાર્યયાશ્રમમા ગીને અવના પ્રહાર્યોશ્રમમાથી જ મન્યાસ
લક્ષણે તરુનો વિચાર ગનાનુ સામર્થ્ય ન હોય તેવો વિચાર રીતે સ્ત્રી અહિત ગૃહસ્થાશ્રમનો
સ્વીકાર રીતે નિષ્કામ પ્રર્થના અનુદાન દ્વાગ ચિત્તમા જે વિચારાસના હોય તેને નિવૃત્ત
ગ્રવી જોઇએ એવુ શાસ્ત્રનુ તાત્પર્ય છે

જ્યા સુધી મનુષ્ય વિવાહ ગતો નથી ત્યા સુધી તે પૂર્ણ થતો નથી અપો હોય
છે અને અપ્રાપ્તી કોઈ ર્મ થઇ ન તુ નથી નિશ્ચિત પત્ની પુરુષનો અડવો લાગ છે
પાત તથા પત્ની બન્ને મળીને ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મનુ પાન ગ્વાથી પૂર્ણ થાય છે એમ શ્રુત
અને સ્મૃતિ પાડુ હે છે

તસ્માદિદર્મનૃગલમિત્ત સ્વ ઇતિ હ સ્માડ્ઢ યાજ્ઞવલ્ક્યસ્તસ્માદયમાકાશ
સ્ત્રિયા પૂર્યત એવ ॥

વૃં ૮૫૦ અં ૧ વ્રાં ૪ કં ૩ ॥

અર્થ — જે કારણથી આપણા સરીગવી જૂદા પડેલા ગાડયા લાગ રૂપ આ સ્ત્રી છે, તે
કારણથી આ પુરુષને વિવાહ પડેલા અર્ધમૂગલ તુલ્ય હેવામા આવે છે જ્યારે છીપ
મેદલ જોડેલી હોય છે ત્યારે અપૂર્ણ પ્રેવાય છે એમ જ દન યોય તો અડધી પ્રેવાય છે.
તેથી રીતે અવિવાહિત પુરુષ પડુ છીપના અડધા દન તુલ્ય અર્ધમૂગલ(અડડુ દન) હેવાય
છે અને વિવાહ થયા પછી તે પુરુષ સ્ત્રી રૂપ અડધા લાગવી જોડાવાથી પૂર્ણ થાય છે
એમ યાજ્ઞવલ્ક્યશ્રુતિ કહે છે તેથી વિવાહ દ્વાગ પૂર્ણ થઇને ધર્મનુ અનુદાન પ્રગુ જોઇએ એવો
નુતિનો ભાવ છે

પૂર્વોક્તા હેતુથી ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મમા સ્ત્રીની પ્રધાનતા છે

પાટિતોઽય દ્વિજા પૂર્વમેકદેહ સ્વયમુવા ।

પતયોર્ધ્વેન ચાર્ધેન પત્ન્યોઽભૂવન્નિતિ શ્રુતિઃ ॥ વ્યાં સ્મૃં અં ૨-૧૩ ॥

યાવન્ન વિન્દતે જાયા તાવદર્ધોઽભવત્પુમાન્ ॥ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ — પૂર્વ ૧મા પ્રહાર્યે એ જ સરીરના એ લાગ કરીને અપ્રાપ્તે પુરુષ(પતિ) અને
અડધાને પત્ની બનાવી તેથી જ્યા સુધી પુરુષ વિવાહ ગતો નથી ત્યા સુધી તે અડધો જ
રહે છે તેથી આધિ સરી પુરુષ વિવાહિત થતા જ ર્મ ગ્વા થો ય થાય છે તેથી
શાસ્ત્રમા પત્નીની પ્રથસા પ્રી છે

યત્ર માર્યા ગૃહ તત્ર માર્યા હીન ગૃહ વનમ્ ।

ન ગૃહેણ ગૃહસ્ય સ્વાદ્ધાર્યયા કથ્યતે ગૃહી ॥ વૃં પાં સ્મૃં અં ૪-૬૯ ॥

અર્થ — જે વગ પત્નીવાળુ હોય તે જ ગૃહ પ્રેવાય છે અને જે ગૃહમા સ્ત્રી નથી તે ગૃહ

વનની સમાન છે. રહેવાનું વર હોવા માનથી કોઈ ગૃહસ્થ કહેવાતો નથી, પત્ની હોવાથી જ ગૃહસ્થ કહેવાય છે

મહાભાગ્યમા પણ કલ્પ છે કે—

પુત્રપૌત્રવધૂભૂત્પેરાક્ષોર્ણમિવ સર્વતઃ ।

ભાર્યાહીનં ગૃહસ્થસ્ય શૂન્યમેવ ગૃહં ભવેત્ ॥મ. મા. શા૦ પ૦ અ૦ ૧૪૪ ૫ ॥

અર્થ —પુત્ર તથા પૌત્ર તથા પુત્રધૂ તથા સેવક ઇત્યાદિ સર્વ પ્રકારે ધર બરેલું દેખાય, તોપણ પત્ની વિના ગૃહસ્થાશ્રમીનું વર શૂન્ય જેવું થાય છે.

ન ગૃહં ગૃહમિત્યાહુર્ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે ।

ગૃહન્તુ ગૃહિણીહીનમરણ્યસદૃશં મતમ્ ॥ , , ॥ ૬ ॥

અર્થ —કાકડુ આદિ વડે અનેકુ વગ ગૃહ કહેવાતું નથી, પરન્તુ પત્નીને જ ગૃહ કહે છે. પત્ની વિનાનું ઘર વનની સમાન છે એવો શાસ્ત્રનો મત છે વળી—

વૃક્ષમૂલેડપિ દયિતા यस્ય તિષ્ઠતિ તદ્ગૃહમ્ ।

માસાદોડપિ તયા હીનઃ કાન્તાર ઇતિ નિશ્ચિતમ્ ॥ , , ॥ ૨૨ ॥

અર્થ —કાર્ત્ત પુરૂષની પત્ની વૃક્ષના મૂલમા બેઠેલી હોય તો તેને માટે તે વૃક્ષમૂલ જ ઘર છે. અને પત્ની વિનાનો ગર્ભમહેલ અથવા દેવગૃહ સમાન મકાન પણ વન જ છે એવું નિશ્ચિત કરેલું છે

ધર્માર્થકામકાલેષુ ભાર્યા પુસ સહાયિની ।

વિદેશગમને चास्य सैव विश्वासकारिका ॥ , , ॥ ૧૩ ॥

અર્થ —ધર્મ, અર્થ અને કામને સાધવા સમયે પુરૂષને સહાય કરનારી સ્ત્રી જ છે. અને વિદેશમા જવાને સમયે પણ પત્ની જ વિશ્વાસપાત્ર હોય છે.

भार्या हि परमो ह्यर्थः पुरुषस्येदं पठ्यते ।

असहायस्य लोकेऽस्मिन् लोकयात्रासहायिनी ॥ , , ॥ ૧૪ ॥

અર્થ —અને લોકમા ભાર્યાન જ પરમપ્રયોજન સિદ્ધ કરાવનારી સ્ત્રી છે સહાય રહિત પુરૂષને લોકયાત્રાનો નિર્વાહ કરાવવા ભાર્યા જ સહાયક થાય છે.

तया रोगाभिभूतस्य नित्यं कृच्छ्रगतस्य च ।

नास्ति भार्यासमं किञ्चिन्नरस्यार्तस्य भेषजम् ॥ , , ॥ ૧૫ ॥

અર્થ —રોગી મનુષ્યને જેની રીતે ઔષધ, તેની રીતે રોગથી પીડિત તથા હમેશા કલેસ-યુક્ત મનુષ્યને પત્નીની સમાન કોઈ પણ નથી

नास्ति भार्यासमो बन्धुर्नास्ति भार्यासमा गति ।

नास्ति भार्यासमो लोके सहायो धर्मसंग्रहे ॥ , , ॥ ૧૬ ॥

અર્થ —પુરૂષને સ્ત્રી સમાન કોઈ બન્ધુ નથી વળી પત્ની સમાન કોઈ આશ્રય પણ નથી. આ મનુષ્યલોકમા ધર્મનો સંગ્રહ કરવામા સહાય કરનાર પત્ની સમાન બીજું કોઈ નથી. વળી—

યસ્ય માર્યા ગૃહે નાસ્તિ સાધ્વી ચ પ્રિયવાદિની ।

અર્થ—જેના ઘરમાં પવિત્ર આચરણવાળી અને પ્રિય વચન બોલનારી પત્ની નથી તેણે

અવસ્ય વનમાં જવું જોઈએ, કારણ કે તેવા મનુષ્યને વન તથા ગૃહ બંને સમાન છે અર્થાત્ તેવા ઘરમાં રહેવું તે વનમાં રહેવા બરાબર છે. ગૃહતપાસાર સ્મૃતિ પણ કહે છે કે—

માર્યાધીનં ગૃહં પુંસાં માર્યાધીનં ગૃહે ધનમ્ ।

માર્યાધીના મુલ્હોત્પત્તિર્માર્યાધીનઃ શુભોદયઃ ॥ વૃ૦ પા૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૪-૬૮॥

અર્થ—પુરુષનું ઘર સ્ત્રીને અધીન છે, ગૃહમાં ધનની રક્ષા પત્નીને અધીન છે. તેમજ સુખની ઉત્પત્તિ અને શુભ કર્મની વૃદ્ધિ તે પણ પત્નીને અધીન છે. વળી સ્કાન્દપુરાણ કહે છે કે—

યસ્માં ભવતિ ચાત્મૈવ તતો જાયા નિગદ્યતે ॥

સ્કા. પુ. સ્વ. ૧ કો. સ્વ. ૨ અ. ૧૫. શ્લો. ૭ ॥

અર્થ—જે કારણથી પોતે જ સ્ત્રીમાં પુત્ર રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, તે કારણથી સ્ત્રીને જાયા કહે છે.

મર્તવ્યા એવ યસ્માન્ન તસ્માન્નાયેતિ સા સ્મૃતા ।

સા એવ ગૃહમુચ્યતે ચ ગૃહિણી સા તત્ સ્મૃતા ॥ ॥ ૮ ॥

અર્થ—પુરુષે હમેશાં સ્ત્રીનું જરણ કરવું અર્થાત્ પાલન પોષણ કરવું યોગ્ય છે, તેથી તેને ભાર્યા કહે છે. અને પત્નીને જ ગૃહ કહેલું છે, તેથી તેને જ ગૃહિણી પણ કહે છે.

સંસારકલ્મષપાત્રાન્નો કલત્રમિતિ સા તતઃ ॥ ॥ ૯ ॥

અર્થ—સંસારના પાપથી રક્ષા કરનારી હોવાથી પત્નીને કલત્ર કહી છે.

આ પ્રમાણે ધર્માચરણ કરનાર ગૃહસ્થાશ્રમીને માટે પત્ની જ પ્રધાન વસ્તુ છે. તેથી શાસ્ત્રમાં તેની પ્રશંસા કરી છે. તેટલા માટે ગૃહસ્થાશ્રમને માટે વિવાહ કરવાની આવશ્યકતા જ છે. ઇતિ ગૃહસ્થાશ્રમનિરૂપણ અ. ૧૨ સર્ગ ૧ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ. ૨.

ગૃહસ્થાશ્રમની પ્રશંસા

યોગ્ય રીતે પાણિગ્રહણ કરીને પત્નીની સાથે ધર્મનું પાલન કરનાર મનુષ્ય ખીજા આશ્રમીનો સદાયપૂત થાય છે. તેથી ગૃહસ્થાશ્રમીની પણ શાસ્ત્રમાં પ્રશંસા કરી છે.

યથા નદીનદાઃ સર્વે સમુદ્રે યાન્તિ સંસ્થિતિમ્ ।

એવાશ્રમિણઃ સર્વે ગૃહસ્થે યાન્તિ સંસ્થિતિમ્ ॥ વસિ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૮-૧૫ ॥

અર્થ—જેવી રીતે નાની મોટી સર્વ નદીઓ સમુદ્રમાં જઈને સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે છે, તેવી રીતે બ્રહ્મચર્યાદિ સર્વ આશ્રમની સ્થિતિ ગૃહ ઉપર જ છે. અર્થાત્ સર્વ આશ્રમીઓ ગૃહસ્થાશ્રમીને આશ્રમે રહે છે.

યથા માતરમાશ્રિત્ય સર્વે જીવન્તિ જન્તવઃ ।

एवं गृहस्थमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति भिक्षवः ॥

અર્થ:—જેવી રીતે માતાનો આશ્રય લઇને સર્વ પ્રાણીઓ જીવન ચલાવે છે, તેવી રીતે ધર્મચારી આદિ સર્વ બિહુક લોક ગૃહસ્થાશ્રમીને આશ્રયે પોતાનું જીવન ચલાવે છે. વળી મનુસ્મૃતિ પણ કહે છે કે:—

यथा वायुं समाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तवः ।

तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते सर्व आश्रमाः ॥ म० स्मृ० अ० ૨-૭૭ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે વાયુનો આશ્રય કરીને સર્વ પ્રાણીઓ રહે છે, તેવી રીતે ગૃહસ્થાશ્રમીને આશ્રય લઇને બાકીના સર્વ આશ્રમો રહે છે.

यस्मात्प्रयोप्याશ्रमिणो ज्ञानेनान्ते न चान्वहम् ।

गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माज्जयेष्ठाश्रमी गृही ॥

અર્થ:—જે કારણથી ગૃહસ્થાશ્રમી ધર્મચારી આદિ ત્રણ આશ્રમીઓનું જ્ઞાન (ભણાવણું આદિ) તથા અન્ન વસ્ત્રાદિ વડે પોષણ કરે છે, તે કારણથી તે ઐષ્ટ આશ્રમી છે.

स संघार्यः प्रयत्नेन स्वर्गमक्षयमिच्छता ।

सुखं चेहेच्छता नित्यं योऽधार्यो दुर्वलेन्द्रियै ॥

અર્થ:—બહુ કાળ સુધી રહેનાર સ્વર્ગનું સુખ ભોગવવાની ઇચ્છાવાળાએ તથા આ લોકના ભોગની ઇચ્છાવાળાએ પણ ધર્મનું જ અનુક્રમ કરવું જોઈએ. પરંતુ આ આશ્રમ દુર્બલ ઇન્દ્રિયો વાળાએ અર્થાત્ જ્ઞાનામાં ઇન્દ્રિયસંયમ નથી તેણે ધારણ કરવા યોગ્ય નથી. કારણ એકપત્નીવત્ થઇને રહેવું, તથા પુત્ર યોગ્ય થતાં અથવા વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં વાનપ્રસ્થાશ્રમીના સ્વીકાર કરીને તપ કરવાની તથા વિપ્રોમાં અનાસક્ત થવાની આવશ્યકતા છે. તેથી પ્રથમ ગૃહસ્થાશ્રમમાં તેની ટેવ પાડવી જોઈએ તેથી તે આશ્રમ દુર્બલ ઇન્દ્રિયો વાળાએ ધારણ કરવો યોગ્ય નથી એમ કહ્યું છે.

કેટલાક લોકોનું એમ પણ કહેવું છે કે ધર્મપાલન કરવું તે કેવલ સંન્યાસી આદિને માટે છે, ગૃહસ્થાશ્રમીને સર્વ કાર્ય કરવાની છૂટ છે. તે શકા પણ પૂર્વોક્ત સ્તોકથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે. શાસ્ત્રવિરુદ્ધ કર્મ કરનાર તથા નિયમપૂર્વક ધર્મનું પાલન ન કરનાર ગૃહસ્થાશ્રમીની પણ શાસ્ત્રમાં અધોગતિ કહી છે.

गृहमेधे प्रवर्तन्ते वेदशास्त्रवहिष्कृताः ।

ऋषिभिस्तत्र सर्वे वै श्वपचा समुदाहृताः ॥ शातातप० स्मृ० श्लो० ૧૨૦ ॥

અર્થ:—જે લોક વેદ તથા શાસ્ત્રમર્યાદા રહિત છે છતાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવૃત્ત હોય છે તે સર્વને ઋષિલોકે શ્વપચ કહ્યા છે. અર્થાત્ તેવા લોક શ્વપચની સમાન અપવિત્ર છે.

તેથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે ગૃહસ્થાશ્રમીને માટે પણ ધર્મનું આચરણ આવશ્યક છે અને બીજા આશ્રમોથી તે અધિક છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં સાથે સાથે ભોગ પણ થાય છે અને અન્યાશ્રમમાં ભોગ નથી તેટલો જ ભેદ છે. જે સ્ત્રીઓની સાથે રહેવા માત્રથી જ ગૃહસ્થાશ્રમની પ્રશંસા કરી હોય તો સુઅર, કૂતરાં, આદિક ઐષ્ટ ગૃહસ્થાશ્રમી છે, કેમકે તેઓની

સાથે બહુ સ્ત્રી, અમ્બા, વગેરે રહે છે. પરન્તુ તેમને કોઈ ગૃહસ્થાશ્રમી કહેતું નથી. આ આ હેતુથી ધર્મતું પાલન કરવાથી જ આશ્રમી કહેવાય છે. તેવી રીતે સંન્યાસ આદિ આશ્રમમાં પણ લિંગ લિન્ન આશ્રમનું ચિહ્ન માત્ર ધારણ કરવાથી કોઈ મોક્ષને પ્રાપ્ત થતું નથી, પરન્તુ આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરવું તથા આશ્રમધર્મોનું પાલન કરવું આદિની આવશ્યકતા છે. ઇતિ ગૃહસ્થાશ્રમની પ્રશંસા અં ૧૨ સર્ગ ૨ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ ૩.

વિવાહયોગ્ય વરનાં લક્ષણ.

પૂર્વ સર્ગમાં ગૃહસ્થાશ્રમને માટે વિવાહ કરવાની આવશ્યકતા તથા પત્ની અને ગૃહસ્થાશ્રમની મહત્તાનું કથન કરીને આ સર્ગમાં વિવાહને યોગ્ય વરનાં લક્ષણ કહીએ છીએ.

સ્ત્રીણામાજન્મતઃ શુદ્ધ્યા વંશશુદ્ધૌ પ્રયત્નવાન્ ।

વરં हि वरयेद्धीमाज्जात्यादिगुणसंयुतम् ॥ વૃ. પા. સ્મૃ. અ. ૪ શ્લો. ૧૬ ॥

અર્થ:—જન્મશુદ્ધિ દ્વારા વંશશુદ્ધિને માટે પ્રયત્ન કરનાર પુરૂષ સ્ત્રીને જ્ઞાતિ આદિ ગુણયુક્ત વરની સાથે પરણાવે. (પ્રાચીન પુસ્તકમાં આજન્મતઃ ને બદલે “આજીવશર્માર્થમ્” એવો પાઠ છે. ત્યાં “જીવન પર્યન્ત મુખને માટે” એવો અર્થ કરવો).

જાતિર્વિદ્યા વયઃ શક્તિરારોગ્યં વહુપક્ષતા ।

શીલત્વં વિત્તસંપત્તિરણ્ણાવેતે વરે ગુણાઃ ॥

” ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—વરમાં જ્ઞાતિ, વિદ્યા, ઉંમર, શરીરનું સામર્થ્ય, આરોગ્ય(નીરોગતા), અધિક કુટુંબ હોવું તે, શીલ તથા ધનસંપત્તિ-એ આઠ ગુણ હોવા જોઈએ. (પ્રાચીન ગ્રંથમાં શીલત્વમ્ ને બદલે અર્થિત્વમ્ પાઠ છે. તે પક્ષમાં “વિવાહ કરવાની ઇચ્છા” એવો અર્થ સમજવો.)

જાતિર્વિદ્યા ચ રૂપત્વં કુલં ચૈવ નવં વયઃ ।

આરોગ્યં તુ વિશેષેણ પુંસ્ત્વે સત્યપિ લક્ષયેત્ ॥

” ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—વરમાં પુરૂષત્વનો ગુણ હોવા છતાં પણ જ્ઞાતિ, વિદ્યા, રૂપ, કુલ, નવીન ઉંમર, તથા આરોગ્ય-એ જ ગુણ અવશ્ય જોવા જોઈએ.

સજ્જાતિરૂપવિત્તં ચ તથાઽગ્રવયસા દૃઢમ્ ।

સન્તોષજનનં સ્ત્રીણાં પ્રજ્ઞાવાનાશ્રયેન્દ્રઃ ॥

” ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—ઉત્તમ શુદ્ધિવાળા મનુષ્યે ઉત્તમ જ્ઞાતિ, રૂપ, ધન, અને યુવાવસ્થા હોવાથી મનજીત શરીર, તથા સ્ત્રીને સન્તુષ્ટ કરનાર(નપુસ્રકતા રહિત) વરનો આશ્રય લેવો જોઈએ. અર્થાત્ તેવા વરને પસંદ કરવો જોઈએ.

જાતી રૂપં ચ શીલં ચ વયો નવમરોગિતા ।

સાનાસ્ત્વં વિશેષેણ સંલક્ષ્ય વરમાશ્રયેત્ ॥

” ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—ગતિ, રૂપ, શીલ, તથા નરીન ઉભર, નીરોગતા, તથા આચારને જોઇને વરની પસંદગી કરવી જોઇએ.

ન જાતિં ન ચ વિદ્યાં ચ વિત્તં નાચરણં સ્ત્રિયઃ ।

કિન્તુ તાઃ પ્રીતિમિચ્છન્તિ તસ્માત્પ્રીતિકરં ત્રયેત્ ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—સ્ત્રી વિશેષે કરીને પતિમાં ગતિ, વિદ્યા, ધન અને આચરણની ઇચ્છા કરતી નથી, પરંતુ પ્રીતિની ઇચ્છા રાખે છે. માટે સ્ત્રી ઉપર પ્રીતિ કરનાર વરને પસંદ કરવો.

નાનામતાનિ સર્વેષાં સતાં કન્યાવર પ્રતિ ।

સન્તાનસ્ય વિશુદ્ધચર્ય જાત્યાદિષુ ચ નાન્યતઃ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—સન્તાનશુદ્ધિને માટે કન્યા અને વરની ગતિ આદિ સખધી વિચારમાં સર્વ વિદ્વાનોના નાના મત છે. પરંતુ અન્ય વાતમાં એટલે યોગ્ય વરને જ કન્યા દેવી એમાં સર્વતો એક મત છે.

દૂરસ્થાનામધિવાનાં મોક્ષધર્માનુયાયિનામ્ ।

શૂરાણાં નિર્ધનનાં ચ ન દેયા કન્યકા બુધૈઃ ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—પરદેશમાં દૂર રહેનારને અથવા મૂર્ખ(અવિચ્છ)ને, મોક્ષધર્મનું આચરણ કરનારને, શૂરવીરને, તથા નિર્ધન ઇત્યાદિને કન્યા આપવી તે વિદ્વાનોને યોગ્ય નથી. (ઉપર કોઇ સ્થાનમાં મોક્ષધર્માં ને અલે “મુમુક્ષુણાં મરોયનામ્” એવો પલ્લ પાડ છે). અહીં અર્જુનાદિ જેવા શૂરવીરોને કન્યા આપવાનો નિગેધ નથી, પરંતુ થોડી વાતમાં લડવાને અને મરવાને તૈયાર રહેનારને માટે નિગેધ છે.

સ્નાતકાય સુશીલાય કુલોત્તમમવાય ચ ।

દદ્યાદ્વેદવિદે કન્યામુચિતાય વરાય ચ । લુપ્ત૦ આશ્વ૦ સ્મૃ૦ પ્રક૦ ૧૫-૩ ।

અર્થ:—સ્નાતક અર્થાત્ બ્રહ્મચર્ય પૂર્ણ કરીને જેણે સમાવર્તન કર્યું હોય, તથા જે સુશીલ હોય, ઉત્તમ કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલો હોય, અને વેદને જાણનાર હોય, તેને કન્યા દેવી જોઇએ. સ્નાતક ન હોય તેનું દ્વિગત્વ નષ્ટ થાય છે. તેથી સ્નાતક જ બહુ પ્રધાન છે.

બ્રાહ્મોદ્વાહવિધાનેન તદભાવેઽપરો વિધિઃ ।

દાતવ્યૈષા સદક્ષાય વયોવિદ્યાન્વયાદિભિઃ ॥ વ્યા૦ સ્મૃ૦ જ૦ ૨-૫ ॥

અર્થ:—કુશલ હોય, તથા આયુ, વિદ્યા અને વય આદિમાં સમાન હોય તેને બ્રાહ્મ વિવાહની વિધિથી કન્યા દેવી જોઇએ. અને બ્રાહ્મ વિધિ ન બની શકે ત્યારે દૈવાદિ વિધિનો સ્વીકાર કરવો.

પરીક્ષયઃ પુરુષઃ પુન્સ્ત્વે નિજૈરેવાજ્ઞલક્ષણૈઃ ।

પુર્માશ્વેદવિકલ્પેન સ કન્યાં લબ્ધુમર્હતિ ॥ નારદ૦ સ્મૃ. વિધાદપદ૦ ૧૨-૮ ॥

અર્થ:—વરના પુરુષત્વની તેના શરીરનાં અંગોના લક્ષણ દ્વારા પરીક્ષા કરવી જોઇએ. જો તેથી પુરુષત્વનો નિશ્ચય થાય તો તે કન્યા પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય છે અર્થાત્ વિવાહ કરવા યોગ્ય છે.

ચતુર્દશવિયઃ પળ્ડઃ શાસ્ત્રે દૃષ્ટો મનોપિભિઃ ।

ચિકિત્સપથાચિકિત્સયથ તેપામુક્તો વિધિઃ ક્રમાત્ ॥

નિસર્ગપણ્ડો વધ્રશ્ચ પક્ષપણ્ડસ્તથૈવ ચ ।

અભિશાપાદ્ગુરો રોગાદૈવક્રોધાત્તથૈવ ચ ॥

ઈર્ગ્યાપણ્ડશ્ચ સેવ્યશ્ચ વાતરેતા મુખે ભગઃ ।

આક્ષિપ્તમોઘવીજૌ ચ શાલીનોઽન્યાપતિસ્તથા ॥યા. સ્મ. અ. ૧-૫૫, અ ટી.॥

અર્થ.—વિદ્વાન્ લોકાએ શાસ્ત્રમાં ૧૪ પ્રકારના નપુંસકાનું વળુન કરેલું બેવામાં આવે છે. તેમાંના કોઈ ચિકિત્સા કરવાથી સારા થઈ જાય છે. અને કોઈ સારા થતા નથી. તે સર્વની વિધિ ક્રમથી કહી છે:—

નિસર્ગપણ્ડ અર્થાત્ જન્મથી જ લિંગ તથા વૃષણુથી રહિત ઉત્પન્ન થયેલો. વધ્ર—ચ્છિત અણુવાળો અર્થાત્ ખાસી કરેલો. પક્ષપણ્ડ અર્થાત્ જેને ૧૫ દિવસે રતિશક્તિ હોય તે. ગુરુના શાપથી નપુંસક થયેલો. દેવતાની નિન્દા કરવાથી તેના શાપથી નપુંસક થયો હોય તે. ઇર્ગ્યાપણ્ડ એટલે પોતાની સ્ત્રીના ઉપર ઇર્ષ્યા કરવાથી સ્તબ્ધિત રેતવાળો થયેલો. સેવ્ય અર્થાત્ સ્ત્રીએ બહુ પ્રકારની સેવા કરવાથી જેને ગમન કરવાની ઇચ્છા થતી હોય તેવો. વાતરેતા અર્થાત્ ગમનના અવસાનકાલમાં જેના લિંગમાંથી વાયુ માત્ર નિકળતો હોય તે. “મુખે ભગ.” અર્થાત્ બીજના મુખમાં ભગદાર્ય કરનાર. આક્ષિપ્તબીજ એટલે રેતના વિસર્ગ સમયે જેનું રેત વિપરીત માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થતું હોય(પ્રત્યક્ષ પ્રવર્તતે) મોઘબીજ અર્થાત્ જેનું બીજ ગર્ભાધાનને યોગ્ય ન હોય તે. શાલીન એટલે સ્ત્રી સમીપ હોય ત્યારે જેનું લિંગ પતિત થતું હોય તે (શરમાળ). અને અન્યાપતિ એટલે જેનું પુરુષત્વ અન્યની સ્ત્રીમાં છે, પોતાની સ્ત્રીમાં નથી તેવો. એવા ૧૪ પ્રકારના નપુંસકો નારદજીએ કહ્યા છે. (આ શ્લોકો યાત્ર્યવૈક્યસ્મૃતિની અપરાધ નામની ટીકામાંથી અહીં ઉદ્ધૃત કર્યા છે.)

શાલીનવીજ આક્ષિપ્તવીજશ્ચાત્યન્તકામુકઃ ।

સ્થવિરથેતિ વિજ્ઞેયાઃ પણ્ડાસ્તેઽમી તુ પોઢશ ।

નાર્હન્તિ કન્યકામેતે કદાચિદપિ ધર્મતઃ ॥

શંકર સ્મૃતિ૦ અ૦ ૨, પા૦ ૩ શ્લો૦ ૧૯-૨૦ ॥

અર્થ:—શાલીનબીજ, તથા આક્ષિપ્તબીજ, તથા અત્યન્ત કામી અર્થાત્ અત્યન્ત સ્ત્રીચિત્ત તથા વૃદ્ધ એ ૧૬ નપુંસક બન્યાવા. તેઓમાંના કોઈ પણ ધર્મથી કન્યા પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય નથી. આ પ્રમાણે શંકરસ્મૃતિમાં પૂર્વોક્ત ૧૪ પ્રકારના નપુંસકથી અતિરિક્ત વૃદ્ધ તથા અત્યન્ત કામી સહિત ૧૬ પ્રકારના નપુંસક કહ્યા છે. આ શંકર સ્મૃતિ દક્ષિણ દેશમાં પ્રસિદ્ધ છે. તથા અત્યન્ત કામી આદિને તત્કાલ રતિ શક્તિ હોવા છતાં પણ પાછળથી રતિશક્તિ આદિ ઘટી જવાનો તથા મહાન્ રોગાદિ થવાનો સંભવ છે. તેથી તેમને પણ નપુંસક કહ્યા છે. અને સ્ત્રીણુ શક્તિ વાળાનું નામ વૃદ્ધ છે.

અપત્યર્થ સ્ત્રિયઃ સ્ત્રી ક્ષેત્રં વીજિનો નરાઃ ।

ક્ષેત્રં વીજવતે દેવં નાવોજી ક્ષેત્રમર્હતિ ॥ નારદ સ્મૃ૦વિ૦પદ.૧૨ શ્લો૦૧૯ ॥

અર્થ:—પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાને માટે જ સ્ત્રીઓને ઉત્પન્ન કરી છે. સ્ત્રી ક્ષેત્રરૂપ છે, અને પુરુષ ખીજ વાળો છે. તેથી ખીજ વાળાને જ ક્ષેત્ર આપવું જોઈએ. જેની પાસે ખીજ નથી તે ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય નથી.

રેત ઉત્પ્લવતે નાપ્સુ દ્વાદિ મૂત્રં ચ ફેનિલમ્ ।

પુમાન્સ્યાલ્લક્ષણૈરેતૈર્વિપરીતૈસ્તુ પઞ્ચકઃ ॥

” ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—જેનું વીર્ય જલમાં તરતુ ન હોય, તથા જેનું મૂત્ર શબ્દ(દ્વાદ) અને ફેન યુક્ત હોય, એ લક્ષણોથી તે પુરુષધર્મથી યુક્ત છે એમ જાણવું. અને તેથી વિપરીત લક્ષણો જોવામાં આવે તો તેને નપુંસક જાણવો.

રેતો મજ્જતિ યસ્યાપ્સુ મૂત્રં યસ્ય તુ ફેનિલમ્ ।

પુમાન્સ્યાલ્લક્ષણૈરેતૈર્વિપરીતૈસ્તુ પઞ્ચકઃ ॥ વૃં ૫ાં સ્મૃં અં ૪-૪ ॥

અર્થ:—જેનું વીર્ય જલમાં કુળતુ હોય અને જેના મૂત્રમાં ફેણ હોય, એ લક્ષણોથી તેને પુરુષ જાણવો. એથી વિપરીત લક્ષણ વાળો નપુંસક હોય છે. સ્નાતકના વીર્યની પરીક્ષા યોગ્ય નથી, તથાપિ ધર્મશાસ્ત્રમાં તેની પણ પરીક્ષા લખી છે. તેનો આવો ભાવ છે:—યોગ્ય વૈદ્ય દ્વારા પરીક્ષા કરાવવાથી પણ નિશ્ચય ન થતો હોય તો વીર્યની પરીક્ષા કરીને પણ નિશ્ચય કરવો. પરન્તુ અયોગ્યને કન્યા આપવી નહીં તેવો ભાવ છે.

નાતિદૂરે ન ચાસન્ને અત્યાઢ્યે ચાતિદુર્વલે ।

વૃત્તિહીને ચ મૂર્ખે ચ પદ્મ કન્યા ન દાયતે ॥

” ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—અત્યન્ત દૂર રહેનારને તથા અત્યન્ત નિકટ રહેનારને તથા પોતાની અપેક્ષાથી બહુ અધિક ધનવાનને તથા બહુ દુર્બલને તથા છવિક્ષા રહિત તથા મૂર્ખ-એ જ પ્રકારના મનુષ્યને કન્યા ન આપવી.

(આ શ્લોક આજકાલ નવીન છપાયેલાં કેટલાંક પુસ્તકમાં આપવામાં આવેલો નથી.)

एतैरेव गुणैर्गुणैः सर्वर्णः श्रोत्रियो वरः ॥

यत्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धोमान् जनप्रियः ॥ याज्ञ० स्मृ० अ० ૧-૫૫ ॥

અર્થ:—પૂર્વોક્ત ગુણ યુક્ત હોય તથા સર્વર્ણ હોય અર્થાત્ કન્યાની સમાન જાતિ ઉત્કૃષ્ટ જાતિવાળો, તથા વેદનું અધ્યયન કરેલો, તથા પુરુષ વિષયમાં પરીક્ષા કરી જેના પુરુષનો નિશ્ચય કરેલો હોય, યુવાન હોય તથા બુદ્ધિમાન હોય અર્થાત્ લૌકિક અને વૈદિક અવહારમાં નિપુણ હોય, તથા લોકપ્રિય અર્થાત્ મધુર ભાષણાદિથી લોકોની જેના ઉપર પ્રીતિ હોય-એવો વર હોવા જોઈએ. આ શ્લોકની પહેલાં જે ૫૪મો શ્લોક છે તેમાં કહેલા કન્યાના ગુણો ગ્રહણ કરવાના છે. અર્થાત્ ૫૪મા શ્લોકમાં કહેલા કન્યાના ગુણ વરમાં પણ હોવા જોઈએ. તે ૫૪મા શ્લોકમાં કહેલા ગુણ નીચે પ્રમાણે છે:—

दशपूरुषविख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् ।

स्त्रीतादपि न संचारिरोगदोषसमन्वितात् ॥ याज्ञ० स्मृ० अ० ૧-૫૪ ॥

અર્થ:—જે કન્યાના પિતાની પાંચ પાછલી અને માતાની પાંચ પાછલી પેઢી પ્રતિષ્ઠિત હોય એવા વેદાધ્યયન વાળા મહાકુલમાંથી અર્થાત્ પુત્ર, પૌત્ર, ધનાદિ યુક્ત કુલમાંથી કન્યાને

પ્રહણ કરવું જોઈએ. પરંતુ “સ્ફોતાદગિ” અર્થાત્ વિખ્યાત અને મહાકુલ હોય, છતાં જો તે કુલમાં કુટાદિ પરપગ પ્રાપ્ત એવી રોગ(સ્ફોત)નો દોષ હોય તો તેવા કુલમાંથી પણ કન્યા લેવી નહીં. અને વર પણ વિખ્યાતિ આદિ શુભ યુક્ત તથા પરપગથી પ્રાપ્ત રોગાદિ દોષથી રહિત કુલનો હોવો જોઈએ. એ જ પપમા શ્લોકનો ભાવ છે. વિવાહને અયોગ્ય કુલનો નિર્ણય યમાદિક ઋષિઓએ પણ કર્યો છે.

ચતુર્દશ કુળાનીમાન્યવિવાહાનિ નિર્દિશેત્ ।

અનાર્પેય વ્રાહ્મણાનામૃત્વિજાં ચ વિવર્જयेત્ ॥ યા. સ્મૃ. અ. ૧-૫૪ અટો. ॥

અત્યુચ્ચમતિદૂસ્વં ચાતિવર્ણં ચ વર્જयेત્ ।

હીનાક્ષમતિરિક્તાક્ષમામયાવિકુલાનિ ચ ॥

” ॥

શ્વિત્રિકુષ્ટિકુલાદીનાં કુર્યાદ્વિપરિવર્જનમ્ ।

સદા કામકુલં વર્જ્યં લોમશાનાં ચ યત્કુલમ્ ॥

” ॥

અપસ્મારિકુલં યજ્ઞ યજ્ઞ પાણ્ડુકુલં ભવેત્ ॥

” ॥

અર્થ:—જેના કુલમાં વેદનુ અધ્યયન નથી, તથા જે બ્રાહ્મણ નિન્દ્ય લોકોને યજ્ઞ કરાવે તેમનું કુલ, તથા જે કુલમાં બહુ જ ઉચ્ચ મનુષ્ય તથા જે કુલમાં બહુ નીચા(હીંગણા) મનુષ્ય ઉત્પન્ન થતા હોય, અને જે કુલના મનુષ્ય બહુ કાળા અથવા બહુ ગોરા રંગના હોય, તથા જે કુલમાં આંધળા, લુપ્તા, આદિ ઉત્પન્ન થતા હોય, અથવા જેના કુલમાં અધિક અગવાળા ઉત્પન્ન થતા હોય, અથવા જે કુલમાં રોગ બહુ હોય, તેમાં પણ વિશેષ કરીને સફેદ કોડ તથા કુટાદિ એવી રોગ જે કુલમાં હોય, તથા જે કુલમાં કામી બહુ હોય, તથા જે કુલમાં મનુષ્યને રોમ બહુ હોય, તથા જે કુલમાં અપરમાર(મૃગીનો રોગ) હોય, તથા જે કુલમાં પાણ્ડુરોગ હોય, —આ ૧૪ પ્રકારના કુલમાં કન્યા આપવી અથવા તેવા કુલમાંથી કન્યા લેવી તેનો પરિત્યાગ કરવા જોઈએ.

મતુ મહાગર્ભે પતુ વિવાહને અયોગ્ય કુલોનો નિર્ણય કર્યો છે.

મહાન્ત્યપિ સમૃદ્ધાનિ ગોત્રાવિપ્રનવાન્યત ।

સ્ત્રીસંવન્ધે દૈશૈતાનિ કુલાનિ પરિવર્જयेત્ । મં. સ્મૃ. અં. ૩-૬ ॥

હીનાક્રિયં નિષ્પુરુષં નિશ્ચિન્દો રામદાર્શમ્ ।

શય્યામયાવ્યવસ્મારિશ્વિત્રિકુષ્ટિકુલાનિ ચ ॥

” ॥ ૭ ॥

અર્થ — કુલ નિન્દ્ય હોય, તથા ગાય, મરગ, વેટા, ધન, પાન્યાદિથી સમૃદ્ધ પણ દોષ, તો પણ વિવાહના વિષયમાં નીચ નમના ૧૦ કુલ પરિત્યાગ કરવા જોઈએ.

જે કુલ વતનન આદિ નરકાન્તી નહિત હોય, તથા જે કુલમાં સ્ત્રીઓની ઉત્પત્તિ અધિક હોય, તથા જે કુલમાં નાધ્યયન નહિત હોય, તથા જે કુલમાં મનુષ્યના સ્તરીર ઉપર રોમ બહુ હોય(જેમશ), તથા જે કુલમાં દન્ડનો રોગ હોય(વરોસ), તથા જે કુલમાં ક્ષાતી પિનાતી થતી હોય(ત્રોચ્ચ) અથવા અપરમાર, નદદ કાક, કુદ, આદિ એવી રોગ થતા

હોય, અથવા જે કુલમાં હમેશાં કાષ્ટને કાષ્ટ રોગ રહેતો હોય(આમયાવિ)~એ દશ પ્રકારનાં કુલની કન્યા લેવી તથા તેમાં કન્યા દેવી એ યોગ્ય નથી.

આ અયોગ્ય કુલનો નિષેધ “પતૈરેવ ગુણૈર્યુક્તઃ” એ શ્લોકથી યાજ્ઞવલ્ક્યજીએ (યાજ્ઞં સ્મૃં અં ૧-૫૨માં) કર્યો છે. અયોગ્ય વરને કન્યા દેવાનો નિષેધ મનુજીએ વિશેષ લખ્યો છે.

કામમામરણાત્તિષ્ઠેદ્ગૃહે કન્યર્તુમત્યપિ ।

ન ચૈવૈનાં પ્રયચ્છેત્તુ ગુણહીનાય કર્હિચિત્ ॥ મં સ્મૃં અં ૧ શ્લોક ૮૯ ॥

અર્થઃ—કન્યા રજસ્વલા થવા છતાં પણ મરણ પર્થન્ત ભલે પિતાના ધરમાં રહે, પરન્તુ વિદ્યા આદિ ગુણ રહિત વરને કદાપિ દેવી નહીં જોઈએ.

ત્રીણિ વર્ષાણ્યુદીક્ષેત કુમાર્યૃતુમતી સતી ।

ઊર્ધ્વં તુ કાલાદેતસ્માદ્વિન્દેત સદૃશં પતિમ્ ॥ ૧૦ ॥

અર્થઃ—કન્યા રજસ્વલા થવા બાદ યોગ્ય વર માટે પિતા ત્રણ વર્ષ સુધી વાટ જુએ. ત્રણ વર્ષની અંદર જે યોગ્ય વર ન મળે તો પિતા સ્વયં વરનો સ્વીકાર કરવાને કન્યાને આજ્ઞા આપે, અને કન્યા પોતાના સમાન કુલના પતિનો સ્વીકાર કરે.

અદીયમાના ભર્તારમધિગચ્છેદ્યદિ સ્વયમ્ ।

નૈનઃ કિંચિદવાપ્નોતિ ન ચ યં સાઽધિગચ્છતિ ॥ ૧૧ ॥

અર્થઃ—પિતા આદિએ નહીં પરણાવેલી કન્યા જે સ્વયંપતિનો સ્વીકાર કરે તો તે કન્યાને તથા કન્યા જેનો સ્વીકાર કરે છે તે વરને પણ કાષ્ટ પાપ લાગતું નથી.

વસિષ્ઠ સ્મૃતિ પણ કહે છે કે:—

કુમાર્યૃતુમતી ત્રીણિવર્ષાણ્યુપાસીતોર્ધ્વં વર્ષેભ્યઃ પતિં વિન્દેત્તલ્યમ્ ॥

વસિંસ્મૃં અં ૧૭ સૂં ૫૯ ॥

અર્થઃ—કુમારી સ્ત્રી રજસ્વલા થવા બાદ ત્રણ વર્ષ સુધી વિવાહની રાહ જુએ. ત્યાર પછી સમાન કુલના પતિનો સ્વીકાર કરે.

જેવા ગુણ પતિમાં હોય છે. તેવા જ ગુણ પત્નીમાં પણ આવે છે. તેથી વિવાહની પહેલાં પતિના ગુણ વિશેષ રીતે જોવાને માટે મનુ મહારાજે પણ કહ્યું છે.

યાદ્યગુણેન મર્ત્ત્રા સ્ત્રી સંયુજ્યેત યથાવિધિ ।

તાદ્યગુણા સા ભવતિ સમુદ્રેણેવ નિમ્નગા ॥ મં સ્મૃં અં ૧-૨૨ ॥

અર્થઃ—સમુદ્રનું જલ સ્વભાવથી ખાંડે હોય છે. તેથી તેમાં મળનારી સ્વાદિષ્ટ જલવાળી નદી પણ આરા જલવાળી થઈ જાય છે. તેવી રીતે પતિના જેવા ગુણ હોય અને જેવી-યોગ્ય કે અયોગ્ય વિધિદ્વારા વિવાહ કરીને સ્ત્રીનો મેળ થાય, તે જ પતિના ગુણને સદૃશ તથા વિવાહવિધિની યોગ્યતા કે અયોગ્યતાને અનુસાર ગુણવાળી સ્ત્રી પણ થાય છે. અર્થાત્ સ્ત્રી ગુણવાળી હોવા છતાં પણ પુરૂષ નિર્ગુણી હોય તો ક્રમે કરીને સ્ત્રી પણ ગુણ રહિત થઈ જાય છે. અને પુરૂષ ગુણી હોય તો ગુણહીન સ્ત્રી પણ ગુણ વાળી થઈ જાય છે.

અક્ષમાલા વસિષ્ઠેન સંયુક્તાધમયોનિજા ।

શારંગી મન્દપાલેન જગામાભ્યર્હણીયતામ્ ॥

॥ ૨૩ ॥

ગ્રહણ કરુ નોંધએ પરન્તુ “સ્પાતાદપિ” અર્થાત્ વિખ્યાત અને મહાકુલ હોય, છતાં જે તે કુલમાં કુળાદિ પરપરા પ્રાપ્ત એવી રાગ(સ્ફોત)નો દોષ હોય તો તેવા કુલમાંથી પણ કન્યા લેવી નહીં અને વગ પણ વિખ્યાતિ આદિ ગુણ યુક્ત તથા પરપ ગથી પ્રાપ્ત રોગાદિ દોષથી ગ્રહિત કુલનો હોવો નોંધએ એ જ પરમા શ્લોકનો ભાવ છે વિવાહને યોગ્ય કુલનો નિર્ણય ચમાદિક ઋષિઓએ પણ કર્યો છે

ચતુર્દશ કુલાનીમાન્યવિવાહાનિ નિર્દિશેત્ ।

અનાર્પેય બ્રાહ્મણાનામૃત્વિજા ચ વિવર્જયેત્ ॥ યા. સ્મૃ. જ. ૧-૫૪ અટો. ॥

અત્યુચ્ચમતિદૂસ્વં ચાતિવર્ણં ચ વર્જયેત્ ।

હીનાક્ષમતિરિક્તાક્ષમામયાવિકુલાનિ ચ ॥ ” ॥

શ્વિત્રિકુષ્ટિકુલાદાના કુર્યાદ્વિપરિવર્જનમ્ ।

સદા કામકુલં વર્જ્યં લોમશાના ચ યત્કુલમ્ ॥ ” ॥

અપસ્મારિકુલ યચ્ચ યચ્ચ પાણ્ડુકુલ ભવેત્ ॥ ” ॥

અર્થ — જેના કુલમાં વેદનુ અધ્યયન નથી, તથા જે બ્રાહ્મણ નિન્દ્ય લોકાને યજ્ઞ કરાવે તેમનુ કુલ, તથા જે કુલમાં બહુ જ ઉચ્ચ મનુષ્ય તથા જે કુલમાં બહુ નીચા(કીચણ) મનુષ્ય ઉત્પન્ન થતા હોય, અને જે કુલના મનુષ્ય બહુ રાગા અથવા બહુ ગોત્ર ગંગના હોય, તથા જે કુલમાં આપગા, હુના, આદિ ઉત્પન્ન થતા હોય, અથવા જેના કુલમાં અધિક અગવાળા ઉત્પન્ન થતા હોય, અથવા જે કુલમાં રોગ બહુ હોય, તેમાં પણ વિશેષે કરીને સફેદ કોડ તથા કુળાદિ એવી રોગ જ કુલમાં હોય, તથા જે કુલમાં કામી બહુ હોય, તથા જે કુલમાં મનુષ્યને રોમ મઠુ હોય, તથા જે કુલમાં અપસ્માન(મૃગીનો રોગ) હોય, તથા જે કુલમાં પાણ્ડુરોગ હોય, — આ ૧૪ પ્રકારના કુલમાં કન્યા આપવી અથવા તેવા કુલમાંથી કન્યા લેવી તેના પરિત્યાગ કરવો નોંધએ

મનુ મહારાજે પણ વિવાહને યોગ્ય કુલોનો નિર્ણય કર્યો છે

મહાન્ત્યપિ સમૃદ્ધાનિ ગોત્રાવિચનવાન્યત ।

સ્ત્રીસંરન્યે દૈશૈતાનિ કુલાનિ પરિવર્જયેત્ । મં. સ્મૃ. અ. ૩-૬ ॥

હીનક્રિય નિષ્પુરુષં નિઝન્દો રામશર્શમમ્ ।

ક્ષત્ર્યમથાવ્યપસ્મારિક્ષ્ત્રિકુષ્ટિકુલાનિ ચ ॥ ” ॥ ૭ ॥

અર્થ — કુલ ઉચ્ચ નોંધ તથા ગાય મગ, વેટા ધન, વાન્યાદિથી સમૃદ્ધ પણ હોય, તો પણ વિવાહના વિષયમાં નાચ નમના ૧૦ કુલ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે

જે કુલ નાચ નાં ગાદિ નર નથી રહિત હોય, તથા જે કુલમાં સ્ત્રીઓની ઉત્પત્તિ અધિક હોય, તથા જે કુલમાં અધ્યયન ગ્રહિત હોય, તથા જે કુલમાં મનુષ્યના સારીર ઉપર રોમ મઠુ નો(રોમશ), તથા જે કુલમાં હરસનો રોગ હોય(ઝરૈસ), તથા જે કુલમાં કામી ગિનામી થતા દોસ(અચ્ચિ) અથવા અપસ્માન, સફેદ કાં, ડાઁ, આદિ એવી રોગ થતા

હોય, અથવા જે કુલમાં હમેશાં કોઇને કોઇ રોગ રહેતો હોય(આમચાન્દ્રિ)—એ દશ પ્રકારનાં કુલની કન્યા લેવી તથા તેમાં કન્યા દેવી એ યોગ્ય નથી.

આ અયોગ્ય કુલનો નિષેધ “ યતૈરેવ ગુણૈર્ગુક્ત ” એ શ્લોકથી યાગ્યસ્થિત્યએ (યાજ્ઞં સ્મૃં અં ૨-૫૨માં) કર્યો છે. અયોગ્ય વન્તે કન્યા દેવાનો નિષેધ મનુષ્યએ વિશેષ લખ્યો છે.

કામમામરણાત્તિષ્ઠેદ્યદ્દે કન્યર્તુમત્યપિ ।

ન ચૈવૈનાં પ્રયચ્છેત્તુ શુભદીનાય કર્હિચિત્ ॥ મં સ્મૃં અં ૧ છોં ૮૯ ॥

અર્થ:—કન્યા રજસ્વલા થવા છતાં પણ મરણ પર્થન્ન ભલે પિતાના ઘરમાં રહે, પરન્તુ વિદ્યા આદિ ગુણ રહિત વરને કદાપિ દેવી નહીં જોઇએ.

ત્રીણિ વર્ષાણ્યુદીક્ષેત કુમાર્યૃત્તમતી સતી ।

ઋર્ધ્વં તુ કાલાદેતસ્માદ્વિન્દેત સદૃશં પતિમ્ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—કન્યા રજસ્વલા થવા બાદ યોગ્ય વર માટે પિતા ત્રણ વર્ષ સુધી વાટ જુએ. ત્રણ વર્ષની અંદર જો યોગ્ય વર ન મળે તો પિતા સ્વયં વરનો સ્વીકાર કરવાને કન્યાને આજ્ઞા આપે, અને કન્યા પોતાના સમાન કુલના પતિનો સ્વીકાર કરે.

અદીયમાના મર્તારમધિગચ્છેદ્યદિ સ્વયમ્ ।

નૈનઃ કિંચિદવાપ્નોતિ ન ચ યં સાઽધિગચ્છતિ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—પિતા આદિએ નહીં પરણાવેલી કન્યા જો સ્વયં પતિનો સ્વીકાર કરે તો તે કન્યાને તથા કન્યા જેનો સ્વીકાર કરે છે તે વરને પણ કોઇ પાપ લાગતુ નથી.

વસિષ્ઠ સ્મૃતિ પણ કહે છે કે:—

કુમાર્યૃત્તમતી ત્રીણિવર્ષાણ્યુપાસીતોર્ધ્વં વર્ષેભ્યઃ પતિં વિન્દેત્તત્ત્વમ્ ॥

વસિંસ્મૃં અં ૧૭ સૂં ૫૯ ॥

અર્થ:—કુમારી સ્ત્રી રજસ્વલા થવા બાદ ત્રણ વર્ષ સુધી વિવાહની રાહ જુએ. ત્યાર પછી સમાન કુલના પતિનો સ્વીકાર કરે.

જેવા ગુણ પતિમાં હોય છે. તેવા જ ગુણ પત્નીમાં પણ આવે છે. તેથી વિવાહની પહેલાં પતિના ગુણ વિશેષ રીતે જોવાને માટે મનુ મહારાજે પણ કહ્યું છે.

યાદ્યગુણેન મર્ત્ત્ત્રાં સ્ત્રી સંયુજ્યેત યથાવિધિ ।

તાદ્યગુણા સા મ્ભવતિ સમુદ્રેણેવ નિમ્નગા ॥ મં સ્મૃં અં ૧-૨૨ ॥

અર્થ:—સમુદ્રનું જલ સ્વભાવથી ખાદ્ય હોય છે. તેથી તેમાં મળનારી સ્વાદિષ્ટ જલવાણી નદી પણ ખારા જલવાણી થઇ જાય છે. તેવી રીતે પતિના જેવા ગુણ હોય અને જેવી-યોગ્ય કે અયોગ્ય વિધિદ્વારા વિવાહ કરીને સ્ત્રીનો મેળ થાય, તે જ પતિના ગુણને સદૃશ તથા વિવાહવિધિની યોગ્યતા કે અયોગ્યતાને અનુસાર ગુણવાળી સ્ત્રી પણ થાય છે. અર્થાત્ સ્ત્રી ગુણવાળી હોવા છતાં પણ પુરૂષ નિર્ગુણી હોય તો ક્રમે કરીને સ્ત્રી પણ ગુણ રહિત થઇ જાય છે. અને પુરૂષ ગુણી હોય તો ગુણહીન સ્ત્રી પણ ગુણ વાળી થઇ જાય છે.

અક્ષમાલા વસિષ્ઠેન સંયુક્તાધમયોનિજા ।

શારંગી મન્દપાલેન જગામાખ્યર્હણીયતામ્ ॥

૧૧ ॥ ૨૩ ॥

અર્થ:—નીચ જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલી અક્ષમાલા નામની સ્ત્રીનો વિવાહ વસિષ્ઠજીની સાથે થયો, અને શારંગી(ચટકા) નામની કન્યાનો વિવાહ મન્દપાલ નામના ઋષિની સાથે થયો. આ બંને નીચ જાતિની સ્ત્રીઓ હોવા છતાં પોતાના પતિના ગુણથી પૂન્ય યથા છે.

एताश्चान्याश्च लोकेऽस्मिन्नपकृष्टप्रसूतयः ।

उत्कर्षं योषितः प्राप्ताः स्वैः स्वैर्भर्तृगुणैः शुभैः ॥ २४ ॥

અર્થ:—આ અને એવી બીજી સત્યવતી આદિ નિકૃષ્ટ જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલી સ્ત્રીઓ પણ પોતાના પતિના ઉત્તમ ગુણોથી આ લોકમાં ઉત્કૃષ્ટતાને પ્રાપ્ત થઈ છે.

આ પ્રકારનાં પ્રમાણુ પતિ ગુણી હોવાથી સ્ત્રી ગુણવાળા થવાનું કહે છે. તેથી યોગ્ય વરને જ કન્યા દેવી જોઈએ.

વિવાહકાલમાં—

कन्या वरयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतम् ।

बान्धवाः कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जनाः ॥ सु०नी०જ०૩ શ્લો०૧૬૮, ૧॥

અર્થ:—કન્યા રૂપ વાળા પતિની ઇચ્છા કરે છે, માતા ધનવાન વરની ઇચ્છા રાખે છે, પિતા વિદ્વાનને ચહાય છે, બન્ધુલોક કુલને ચહાય છે. આફી સર્વ લોક તેો મિષ્ટાન્નની જ ઇચ્છા રાખે છે, વર ગમે તેવો હોય. માટે મિષ્ટાન્નની ઇચ્છાવાળાની વાતોમાં ન ફક્ત કન્યાના પિતાએ તેો ગુણો જોઈને કન્યા આપવી તે યોગ્ય છે. નહિતો પિતા નરકનો ભાગી થાય છે.

વળી મોટા ભાઈ અવિવાહિત હોવા છતાં નાનો ભાઈ વિવાહ કરે તે તેના દોષનું શાસ્ત્રમાં વર્ણન કર્યું છે:—

दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥ મ० સ્મૃ० અ० ૩-૧૭૧ ॥

અર્થ:—સગા મોટા ભાઈ અવિવાહિત તથા અગ્નિઆધાન આદિ રહિત હોવા છતાં જો તેનો નાનો ભાઈ વિવાહ તથા અગ્નિનું આધાન આદિ કરે તે તે પરિવેત્તા કહેવાય છે, અને મોટા ભાઈ પરિવિત્તિ કહેવાય છે.

परिवित्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते ।

सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥ १७२ ॥

અર્થ:—પરિવિત્તિ, પરિવેત્તા, તથા તે બંને જે કન્યાની સાથે વિવાહ કરે તે કન્યા-તે સર્વે, તથા તેમને કન્યા દેનાર, તથા પાંચમો યાજક અર્થાત્ વિવાહની વિધિ કરાવનાર પુરોહિત-એ સર્વ નરકમાં જાય છે. તેથી પરિવિત્તિ તથા પરિવેત્તાને પણ કન્યા દેવી યોગ્ય નથી.

देशान्तरस्थः क्लीबैकवृषणानसहोदरान् ।

वेश्यातिसक्तપતિત શુદ્રતુલ્યાતિરોગિણઃ ॥ કાત્યા. સ્મૃ. સ્વં. ૬ શ્લો. ૪ ॥

અર્થ:—જો મોટા ભાઈ પરદેશમાં રહેતો હોય, નપુંસક હોય, એક અણકોશ વાળો હોય, અથવા પોતાનો સહોદર ભાઈ ન હોય, અથવા તે વેશ્યામાં આસક્ત હોય અથવા શુદ્રતુલ્ય કે અત્યન્ત રોગી હોય,

જડમૂકાન્ધર્વાધસ્કુન્જવામનકુળકાન્ ।

અતિવૃદ્ધાનમાર્યૌશ્ચ કૃપિસક્તાન્નૃપસ્ય ચ ॥

„ ॥ ૧ ॥

ધનવૃદ્ધિપ્રસવૌશ્ચ કામત્તઃ કારિણન્તથા ।

કુલટોન્મત્તચોરૌશ્ચ પરિવિન્દન્ન દુષ્યતિ ॥

„ ॥ ૬ ॥

અર્થઃ—અથવા તે જડ, મુંગો, અન્ધ, બહેરો, કુખડો, (hump-backed), વામન (ડીંગણો), મૂર્ખ (કુંકક), અનિષ્ઠ, અથવા તેની પત્ની મરી ગઇ હોય, તથા રાજાની ખેતી કરનાર હોય;

અથવા ધનથી વૃદ્ધિ કરવામાં જ આસક્ત હોય, યથેચ્છાચારી હોય, અતિ વિપરી અર્થાત્ વ્યભિચારી હોય(કુલટ), અથવા ઉન્મત્ત હોય, અથવા ચોર-હોય, તો તેના પહેલાં નાનો બાઈ વિવાહ કરે તથા અગ્નિહોત્રનુગ્રહણ કરે, તોપણ તે દોષનો ભાગી થતો નથી.

કુન્જવામનસ્વજ્ઞેપુગદ્ગદેષુ જહેષુ ચ ।

જાત્યન્ધે વધિરે મૂકે ન દોષ પરિવેદને ॥ અત્રિ૦ સં૦ છો૦ ૧૦૫ ॥

અર્થઃ—જો મોટો બાઈ કુખડો, વામન, જંગડો, તોતડો, જડ, જન્મથી અન્ધ, બહેરો, મુંગો, ઇત્યાદિ હોય તો નાનો બાઈ વિવાહ કરે તેમાં તેને દોષ લાગતો નથી.

ક્લીબે દેશાન્તરસ્યે ચ પતિતે વ્રજિતેઽપિ વા ।

યોગશાસ્ત્રાભિયુક્તે ચ ન દોષઃ પરિવેદને ॥ „ ॥ ૧૦૬ ॥

અર્થઃ—વળી મોટો બાઈ નપુંસક હોય, અથવા પરદેશમાં રહેતો હોય, અથવા પતિત, અથવા મંત્રાસી થયો હોય, અથવા યોગાભ્યાસી થયો હોય, તો તેને છોડીને નાનો બાઈ વિવાહ કરે તો તેને દોષ નથી.

ક્ત્રીયાન્ગુણર્વાશ્ચેવ જ્યેષ્ઠથેન્નિર્ગુણી ભવેત્ ।

પૂર્વે પાણિ ગૃહીત્વા ચ ગૃહ્યાગ્નિ ધારયેદ્વુધઃ ॥ „ ॥ ૧૦૭ ॥

અર્થઃ—નાનો બાઈ ગુણવાન હોય અને મોટો બાઈ ગુણ હીન હોય તો નાનો બાઈ મોટાબાઈના પહેલાં વિવાહ કરીને અગ્નિહોત્રનુગ્રહણ કરી લે.

જ્યેષ્ઠથેદ્વદિ નિર્દોષો ગૃહ્ણાત્યગ્નિ યત્રીયક ।

નિત્યં નિત્યં ભવેત્તસ્ય વ્રહ્મહત્યા ન સંશયઃ ॥ „ ॥ ૧૦૮ ॥

અર્થઃ—પરન્તુ મોટો બાઈ નિર્દોષ હોવા છતાં પણ જો નાનો બાઈ પ્રથમ વિવાહ કરીને અગ્નિહોત્રને ગ્રહણ કરે તો તેને પ્રતિદિન વ્રહ્મહત્યાનો દોષ લાગે છે. પરન્તુ—

પિતૃવ્યપુત્રઃ સાપત્નઃ પરનારીસુતસ્તથા ।

દારાગ્નિહોત્રસંયોગે ન દોષઃ પરિવેદને ॥ પાત૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૪-૨૮ ॥

અર્થઃ—મોટો બાઈ જો કાકાનો પુત્ર હોય, અથવા ઓરમાન માનો પુત્ર હોય, અથવા પિતાએ અન્યની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન કરેલો હોય, તો તેમને છોડીને નાનો બાઈ વિવાહ કરી અગ્નિહોત્ર ધારણ કરે તો તેને દોષ લાગતો નથી.

આ પ્રમાણે પર સમધી પિત્રાગ્ર ગુણ યોગ્ય નાના પ્રકારના ગુણ તથા દોષો આ સર્ગમાં કહ્યા છે

પ્રતિ વિવાહ યોગ્ય વગના લક્ષણનિરૂપણ અ ૧૭. સર્ગ ૩ સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭. સર્ગ. ૪

વિવાહયોગ્ય કન્યાનાં લક્ષણ આદિ નિરૂપણ.

પૂર્વ સર્ગમાં ૧૨ની પરીક્ષાના પ્રિયનુ પ્રતિપાદન કરીને હવે આ સર્ગમાં કન્યાના લક્ષણ તથા વિવાહને યોગ્ય ઉમર આદિનુ વિવેચન કરવામાં આવે છે કન્યા અને વગના સબધમાં અને પ્રકારના મત કે એમ પહેલાં પત્રી ગણા છીએ

અસપિણ્ડા ચ યા માતુરસગોત્રા ચ યા પિતૃ ।

સા પ્રશસ્તા દ્વિજાતીનાં ટારકર્મણિ મૈયુને ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૩-૫ ॥

અર્થ —જે કન્યા માતાની અપિણ્ડ તથા તેના ગોત્રની પણ ન હોય, તેમજ પિતાની અપિણ્ડ અને તેના ગોત્રની પણ ન હોય, એવી કન્યા દ્વિજાતિને માટે નિર્ણય મુજબ કરાવનાર વિવાહકર્મમાં, તથા પતિપત્ની બંને મળીને સિદ્ધ કરવા યોગ્ય અગ્નિહોત્ર કર્મમાં, તથા પુત્ર ઉત્પન્ન કરવા આદિમાં, એક કે માતાના ગોત્રનો નિષેધ કરવાથી માતામહ અર્થાત્ માતાના પિતા આદિના વશમાં ઉત્પન્ન થયેલી કન્યા પત્ની થઈ શકતી નથી અને પિતાના અપિણ્ડનો નિષેધ કરવાથી કામ આદિની મતતિથી થયેલી કન્યા પણ પત્ની થઈ શકતી નથી આ બંને અર્થ ‘અસપિણ્ડા ચ’ અને ‘અસગોત્રા ચ’ એ બંને પદોની આગળ ચક્રારથી ગ્રહણ કર્યા છે

આ અપિણ્ડતા સાતમા પુરૂષ સુધી હોય છે

સપિણ્ડતા તુ સપ્તપુરુષ વિજ્ઞાયતે ॥

પ્રસિ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૪-૧૭ ॥

અર્થ —સપિણ્ડતા સાત પુરૂષ સુધી જાણવામાં આવે છે એનું ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તેથી વિવાહના વિષયમાં મનુષ્યએ સામાન્ય રીતે સાત પેઢી સુધીનો નિષેધ કર્યો છે માતાના વશની પર પગનું જ્ઞાન ન હોય તો માતાના ગોત્રની કન્યા લેવામાં માધ નથી જ્ઞાન હોય તો વિવાહ કરી શકાય નહીં મનુ મહાગણના વચનને અનુસાર માતૃવરા તથા પિતૃવશની સાતમી પેઢી સુધીની કન્યાની સાથે વિવાહ નર્થ્ય છે તથાપિ યાગવલ્ક્ય આદિ માતાની પાંચ પેઢીનું વર્જન કરવાનું નહીં છે

અવિપ્લુતવ્રત્ત્વચર્યો ભક્ષણ્યા સ્ત્રિયમુદ્ગ્રહેત્ ।

અનન્યપૂર્વિકા ક્ષાન્તામસપિણ્ડા યવીયસીમ્ ॥ યા૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૧-૫૨ ॥

અરોગિણીં શ્રાતૃમતીમસમાનામગોત્રજામ્ ।

પશ્ચમાત્સપ્તમાદૂર્ઘ્વ માતૃતઃ પિતૃતસ્તથા ॥

” ॥ ૫૩ ॥

અર્થ —જેનું ધ્વજચર્ચ અખલિત થયું ન હોય એવો ધ્વજચારી ધ્વજચર્ચનને અમાત્ર કરીને લક્ષણયુક્ત, વિના વિનાશિત થયેલી, અસપિણ્ડ, તથા પોતાનાથી નાની ઉમરની,

રોગરહિત, તથા ભાષ્ટ્રવાળી, પિતાના ગોત્ર અને પ્રવરથી બહારની, તથા માતાની પાંચમી પેઢી અને પિતાની સાતમી પેઢીની ઉપરની હોય એવી કન્યા સાથે વિવાહ કરે.

ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृवन्धुभ्यः ॥

મા૦ ધ૦ સૂ૦ અ૦ ૪ સૂ૦ ૩ ॥

मातृवन्धुभ्यः पञ्चमात् ॥

,, ॥ ૫ ॥

અર્થ:—પિતાના અન્ધુથી એટલે પિતાના મામા, બહેન, ઇત્યાદિથી સાતમી પેઢી બાદ અને માતાના અન્ધુથી એટલે મામા, માસી ઇત્યાદિથી પાંચમી પેઢી બાદ વિવાહ કરવો યોગ્ય છે. વળી—

‘‘पञ्चमीं मातृवन्धुभ्यः सप्तमीं पितृवन्धुभ्यः ॥ वसि० स्मृ० अ० ८ सू० २ ॥

અર્થ:—માતાના અન્ધુથી પાંચમી પેઢી બાદ, અને પિતાના અન્ધુથી સાતમી પેઢી બાદની કન્યાની સાથે વિવાહ કરવો યોગ્ય છે.

विन्देत विधिवद्भार्यामसमानपगोत्रजाम् ।

માતૃતઃ પશ્ચમીં વાપિ પિતૃતસ્ત્વથ સપ્તમી ॥ શંભ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૪-૧ ॥

અર્થ:—વળી શંખરમુતિ પણ કહે છે કે માતાની પાંચમી પેઢી છોડીને અને પિતાની સાતમી પેઢી છોડીને અસમાન પ્રવર તથા ગોત્રની પત્નીનો વિધિ પૂર્વક વિવાહ કરીને સ્વીકાર કરે.

आ सप्तमात्पञ्चमाद्वा वन्धुभ्यः पितृमातृतः ।

અવિવાહ્યાઃ સગોત્રાઃ સ્યુઃ સમાનપવરાસ્તથા ॥

નાર૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૧૨ વિવાદપદ૦ શ્લો૦ ૭ ॥

અર્થ:—વળી નારદ સ્મૃતિ પણ કહે છે કે પિતાની સાતમી પેઢીની અને માતાની પાંચમી પેઢીની અંદરની તથા સમાન ગોત્ર અને સમાન પ્રવરની કન્યા સાથે કરવો વિવાહ યોગ્ય નથી.

આ પ્રમાણે યાજ્ઞવલ્ક્યાદિ ઋષિઓનાં કથનને અનુસાર પાંચમી પેઢી માતાની અને સાતમી પેઢી પિતાની છોડીને કન્યા સાથે વિવાહ કરવો ભ્રેષ્ઠ એમ સિદ્ધ થાય છે.

नोद्वहेत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गो न रागिणीम् ।

નાલોમિકાં નાતિલોમાં ન વાચાટાં ન પિદ્ગલામ્ ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૩ શ્લો૦ ૮ ॥

અર્થ:—મનુસ્મૃતિ કહે છે કે કપિલ રંગના કેશવાળી કન્યા અથવા અધિક અંગવાળી અર્થાત્ હાથ પગમાં અધિક આંગળી આદિ અધિક અંગવાળી, હમેશાં રોગી રહેતી હોય, શરીર ઉપર રોમ વિનાની હોય, અથવા બહુ રોમવાળી હોય, ચાતોડી અથવા બહુ બોલનારી હોય, તથા પિંગલ નેત્રવાળી હોય—એવી કન્યાની સાથે વિવાહ ન કરે.

नर्क्षवृक्षनदीनाम्नो नान्त्यपर्वतनामिकाम् ।

ન પદ્યવૃક્ષપ્રેવ્યનામ્નો ન ચ ભોષણનામિકામ્ ॥ ॥ ૯ ॥

અર્થ:—વળી નક્ષત્ર (ઋક્ષ)ના નામવાળી અર્થાત્ રેહિણી, કૃત્તિકા, રેવતી, ઇત્યાદિ નામવાળી, તથા વૃક્ષના (અપા આદિ) નામવાળી, તથા ગંગા આદિ નદીનાં નામવાળી, પ્રેવ્ય (અન્ત્ય)નાં નામવાળી અર્થાત્ પ્રેવ્ય, કિરાતી, ઇત્યાદિ નામવાળી, તથા પર્વતોનાં નામ જેમકે હિમાલયાદિ નામવાળી, પદ્મી (પોષ્ટ, મેના, આદિ)નાં નામવાળી, સર્પનાં (સર્પો, રાજિલા, નગનિયા, સર્પિનિયા, ઇત્યાદિ) નામવાળી, તથા પ્રેવ્ય અર્થાત્ ચેરિયા (દાસી) ઇત્યાદિ નામવાળી, તથા ભયંકર (જેવાં કે કાલી, કરાલી, ઇત્યાદિ) નામવાળી, કન્યાની સાથે પણ વિવાહ કરવો યોગ્ય નથી.

सर्वाश्च रेफलकारोपान्ता वरणे परिवर्जयेत् ॥ आप० गृ० सू० ख० ३ सू० १३ ॥

અર્થ:—જે કન્યાના નામના અન્તિમ અક્ષરની પાસેનો અક્ષર રકાર અથવા લકાર હોય તે સર્વ કન્યાનું વિવાહમાં વર્જન કરવું જોઈએ.

અને વર સંબંધી વિચાર કરતાં જે જે કુલને નિષિદ્ધ કહ્યાં છે તે તે કુલની કન્યા પણ શાસ્ત્રમાં વિવાહને માટે નિષિદ્ધ કહી છે. હીન ક્રિયાદિક કરનાર તથા વેદાદિ રહિત કુલ, તથા કુદાદિ રોગયુક્ત કુલ, એ સર્વ કુલ પણ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. અને જે કન્યાનો કોઈ સહોદર ભાઈ ન હોય તેની સાથે વિવાહ કરવાનો નિષેધ તો પહેલાં યાત્રવલ્ક્યજીએ કર્યો છે, તેવી રીતે મનુ મહારાજે પણ તેનો નિષેધ કરેલો છે.

यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता ।

नोपयच्छेत् तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥ મ० સ્મ૦ અ० ૩-૧૧ ॥

અર્થ:—જે કન્યાનો કોઈ સહોદર ભાઈ ન હોય તેની સાથે વિવાહ કરવામાં પુત્રિકાધર્મની શંકા થાય છે. માટે ભાઈ વિનાની કન્યાની સાથે, તથા જે કન્યાના પિતાની સ્મર નથી તે કન્યાની સાથે પણ શુદ્ધિમાન મનુષ્ય વિવાહ ન કરે.

अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति ॥ लिखि० स्मृ० श्लो० ५४ ॥

અર્થ:—જે કન્યાને ભાઈ નથી એવી કન્યાને “અલંકારયુક્ત અને ભાઈ વિનાની આ કન્યા હું તમને આપું છું, અને તેમાં જે પુત્ર થશે તે મારો પુત્ર થશે” એવી રીતે પુત્ર વિનાનો પિતા અગ્નિ અને પ્રગ્નપતિને આહુતિ આપી પ્રતિજ્ઞા કરીને કન્યાદાન દે અને કહે કે તે કન્યામાં જે પુત્ર થશે તે મારા પુત્રના સ્થાન ઉપર મારું શ્રાદ્ધાદિ કરશે, તો તે કન્યા પુત્રિકા કહેવાય છે. કોઈનો એવો પણ મત છે કે પ્રત્યક્ષ જન્માતાની સામે આ પ્રમાણે ન કહેતા મનમાં પણ એવી ઈચ્છા કરીને કન્યાદાન કરે તોપણ તે કન્યા પુત્રિકા થાય છે. પુત્રિકા થવાની શકાથી ભાઈ વિનાની કન્યા સાથે વિવાહ કરવો નહીં એવો મનુજીનો અભિપ્રાય છે. અને પરાશરજીનો પણ એવો જ મત છે. વળી—

पित्रा यत्र सगोत्रत्वं मात्रा यत्र सपिण्डता ।

न च तामुद्धहेत्कन्यां दारकर्मण्यनावृताम् ॥ વૃ० પા० સ્મ૦ અ० ૪-૨૨ ॥

અર્થ:—જે કન્યાને વરના પિતાની સાથે સગોત્રતા હોય, અને જે કુલમાં માતાની સપિણ્ડતા હોય, અને જે વિવાહમાં કન્યા અથવા વરની અંમતિ ન હોય (અનાવૃતામ્), તે કુલમાં અને તે કન્યા અને વરનો વિવાહ કરવો યોગ્ય નથી. આ શ્લોકને અનુસાર તથા મનુસ્મૃતિનો “અસપિણ્ડા ચ યા માતુઃ” આ શ્લોકના પ્રમાણથી પણ પિતાની જ સગોત્રતાનો નિષેધ હોય છે, માતાના ગોત્રનો નિષેધ હોતો નથી. તથાપિ—

मातुलस्य सुतामूढया मातृगोत्रां तथैव च ।

समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

સ્કા० પૃ० સ્વ० ૩ ધર્મા० સ્વ० ૨, અ ૨૭-૧૯ ॥

અર્થ:—ગૃહીણી બુદ્ધને મામાની પુત્રી તથા માતાના ગોત્રની કન્યા તથા પોતાના સમાન પ્રવરની કન્યાની સાથે વિવાહ કરવામાં આવ્યો હોય તો તેનો ત્યાગ કરીને ચાન્દ્રાયણવ્રત કરવું જોઈએ. વળી—

માતૃતઃ પञ્ચમાદર્વાક્ પિતૃતઃ સપ્તમાત્તથા ।

કન્યાં વિવાહયેદ્યસ્તુ ગુરુતલ્પી ભવેદ્દિ સઃ ॥ સૌં પુ૦ અ૦ ૧૭-૪૩ ॥

અર્થ.—માતાથી પાચમી પેઢીની અદરની અને પિતાની સાતમી પેઢીની અંદરની કન્યાની સાથે જે વિવાહ કરે છે, તે ગુરુતલ્પી કહેવાય છે અર્થાત્ તેને ગુરુસ્ત્રીગમનનું પાપ લાગે છે, એમ પાપ પણ બતાવ્યું છે.

વિવાહની આખતમા વગની માફક કન્યાના કુલનો ખલુ વિચાર કરવો જોઈએ.

સા સાધ્વી કુલજાયા ચ પતિસેવાયુ તત્પરા ।

સદ્વંશે દુર્વિનીતા ચ સંભવેન્ન કદાચન ॥

આકરે પદ્મરાગાણાં જન્મ કાચમણેઃ કુત ॥ વૃ૦ વૈ.પુ.વ્ર૦સ.અ.૨૪-૧૦ ॥

અર્થ.—જે કન્યા ઉત્તમ કુળમા ઉત્પન્ન થઈ હોય છે તે સદાચારિણી તથા પતિની સેવામાં તત્પર રહેનારી હોય છે. ઉત્તમ કુલમા દુર્ગચારિણી કદાપિ ઉત્પન્ન થાય નહીં, કારણ કે પદ્મરાગની ખાલુમા કદાપિ કાચમણિની ઉત્પત્તિ થતી નથી.

અસદ્વંશપ્રમૂતા યા પિત્રોદોષેણ નારદ ।

દુર્વિનીતા ચ સા દુષ્ટા સ્વતન્ત્રા સર્વકર્મસુ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ.—હે નારદ! નિકૃષ્ટ વંશમા ઉત્પન્ન થયેલી કન્યા માતા પિતાના દોષથી દુર્વિનીત એટલે બોદું શિક્ષણ પામેલી કન્યા દુષ્ટ સ્વભાવવાળી તથા સર્વકર્મમાં સ્વતન્ત્ર રહે છે, માટે કન્યાના કુલની પરીક્ષા યત્નપૂર્વક કરવી જોઈએ. વળી—

વર્જયેદતિરિક્તાન્ત્રીં કન્યાં દીનાક્ષરોગિણીમ્ ॥

અલોમાં ચાતિલોમાં ચ અવાચમતિવાગ્યુતામ્ ॥ વૃ૦ પા૦ સ્મૃ૦અ૦ ૪-૨૬ ॥

અર્થ.—જે કન્યા ન્યૂન અથવા અધિક અંગવાળી હોય, તથા જેના શરીર ઉપર રોમ ન હોય અથવા બહુ રોમ હોય, તથા મુગી હોય, અથવા બહુજ બોલનારી હોય,

પિંગલાં કૃષ્ણપિંગાક્ષીં દુષ્ટવાકાયનિસ્વનામ્ ।

સ્થૂલાન્નજાનુપાદાં ચ સદા ચામ્રિયવાદિનીમ્ ॥ ૨૯ ॥

ત્યજેન્નગનદીનામ્નીં પક્ષિવૃક્ષલક્ષનામિકામ્ ।

અદ્વિપ્રેષ્યામ્બુનામ્નીં ચ તથા ભીષણનામિકામ્ ॥ ૩૦ ॥

અર્થ.—તથા ભૂરા રંગવાળી, માંજરી આંખવાળી, કંઠેર વાણીવાળી, ખરાબ શરીરવાળી તથા ખરાબ શબ્દવાળી અર્થાત્ જેનો શબ્દ મધુર ન હોય એવી, જેનું અંગ, ભંધ અને પગ સ્થૂલ હોય, તથા સદા અપ્રિય બોલનારી હોય (૨૯), અને પર્વત, નદી, પક્ષિ, વૃક્ષ, નક્ષત્ર, સર્પ, સેવક તથા જલ નામની તથા લયંકર નામવાળી અર્થાત્ પતિયા, ચણ્ડી, કાળી, આદિ નામવાળી કન્યાની સાથે વિવાહ કરવો યોગ્ય નથી. (૩૦).

હવે વિવાહને યોગ્ય કન્યાનું નિર્ણય કરવામાં આવે છે.

સુજાતિમુદ્રહેત્કન્યાં સુરૂપાં લક્ષણાન્વિતામ્ ।

અરોગિણીં સુશીલાં ચ તથા પ્રાત્યુતામપિ ॥ વૃ૦ પા૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૪-૨૧ ॥

સર્વાવયવસંપૂર્ણાં સુશીલાં કુલસંભવામ્ ।

દંસમાતંગગમનાં સુમૃદંગીં સુલોચનામ્ ॥

„ ॥ ૩૨ ॥

સુલજ્ઞાં શુભવાદાં ચ પતિપ્રીતિકરામપિ ।

શ્વશ્રૂશ્વશુરગુર્વાદિશુશ્રૂપાકારિણીં પ્રિયામ્ ॥

„ ॥ ૩૩ ॥

અત્યગ્નાં કુલસંજાતામનભિશસ્તવંશજામ્ ।

મસ્વેદશુભગન્ધાગ્નાં શુભમિચ્છન્સમુદ્રહેત્ ॥

„ ॥ ૩૪ ॥

અર્થ.—યોતાતું લાલું ચવાની ધૃંગા કરનારે, ઉત્તમ જાતિમાં ઉત્પન્ન, રૂપવતી, સામુદ્રિક-શાસ્ત્રમાં કહેલાં લક્ષણયુક્ત, રોગરહિત, ઉત્તમ શીલવાળી, ભાઈવાળી(૩૧), મંપૂર્ણ અંગવાળી, પવિત્ર ચારિત્ર્યવાળી, યોગ્ય કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલી, હસ અથવા હસતીની સમાન ચાલવાળી, કામળ અંગવાળી, સુંદર નેત્રવાળી (૩૨), લગ્નવાળી, પ્રિય બોલનારી, પતિ ઉપર પ્રીતિ કરનારી, તથા સાસુ, સસરા, તથા ગુરૂજનો(જેઠાણી વિગેરે)ની સેવા કરનારી, વરને પ્રિય (૩૩), ઉત્તમ અંગવાળી, જેના કુલમાં દુરાચારનું કલક લાગેલું ન હોય(અનમિશ્રસ્ત), અને જેના શરીરનો પરસેવો સુગન્ધવાળો હોય અર્થાત્ દુર્ગન્ધીવાળો ન હોય, એવી કન્યાની સાથે વિવાહ કરવો જોઈએ. (૩૪). કન્યા તથા વરનાં લક્ષણ સંબંધી વિચાર કરતાં ધર્મશાસ્ત્રકારે વૈદ્યશાસ્ત્રનો તથા કામશાસ્ત્રનો પણ પૂર્ણ રીતે આશ્રય લીધો છે. અને લક્ષણોની પરીક્ષા કરવામાં બંનેના સમાન ગુણનો વિચાર કર્યો છે. જન્મપત્રિકા દ્વારા તથા સામુદ્રિકમાં કહેલાં લક્ષણદ્વારા પરીક્ષા કરવામાં યોગ્ય જ્યોતિષી આદિ ન મળે તો કન્યાની પરીક્ષા સંબંધી આપસ્તમ્બી ગૃહ્યસૂત્રમાં તથા ગોલિલીય ગૃહ્યસૂત્રમાં કંઈક પરીક્ષાનું સૂચન કર્યું છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:—

નાનાવીજાનિ સંસ્ટાનિ વેદ્યાઃ પાંમૂક્ષેત્રાલોષ્ટં શક્રચ્છમશાન લોષ્ટમિતિ ॥

આપ૦ ગૃ૦ સૂ૦ લ૦ ૩, સૂ૦ ૧૫ ॥

પૂર્વેપામુપસ્પર્શને યથાલિંગમૃદ્ધિઃ ॥

„ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—જે ભૂમિમાં યાગ કરવામાં આવ્યો હોય એવી ભૂમિ તથા ખેતર આદિમાંથી (નીચે કલા પ્રમાણે) માટીનું એક એક ઢેણું લાવીને કન્યા પાસે તેનો સ્પર્શ કરાવવો. ઢેણાના સ્પર્શથી શુભ અશુભ લક્ષણોનો વિચાર કરવો પછી વિવાહ કરવો એવો આ સૂત્રોનો ભાવ છે. તે ગણવાની રીત નીચે પ્રમાણે છે:—

ઉત્તરાયણમાં શુભ નક્ષત્ર, શુભ દિવસ અને શુભ મુહૂર્તમાં સ્નાનાદિથી શુદ્ધ થઈને ગણેશનું પૂજન કરવું. તે પછી પૃથ્વીમાં રેખા કરી ખાનાં બનાવવાં. બાદ સાઠી ચોખ્ખા, જવ, તથા ઘેણેલી કુલત્થી, ધઉં, આદિના અંકુર તથા દુર્વા તથા તુલસીદલ તથા કુશ આદિ મેળવી તેને ખોરાકમાં છૂટાં છૂટાં નાંખવાં (પાથરવાં). પછી પૂર્વમાં મુખ કરીને ખેસવું અને હાથને ધોઈ પવિત્ર થઈને તે ખોરાકમાં દેવતાઓનું પૂજન કરવું. ૧૨ આદિત્ય, તથા પ્રજાપતિ, સ્વર્ગ, પૃથિવી, સન્ધ્યા, ધર્મશાંત, વાયુ, એ દેવતાઓનું પૂજન કરવું જોઈએ. તેમનું પૂજન કર્યા બાદ ગૌશાલા, તથા જે ભૂમિમાં યાગ કર્યો હોય એવી ભૂમિ, નદી, ખેતર, તથા જે સ્થાનમાં ચાર માર્ગ આવીને મળેલા હોય એવું સ્થાન, ઉપર જમીન, તથા સુઅરે ખોદેલી

માટી, કાંકરાવાળો પ્રદેશ—એ આઠ સ્થાનમાંથી માટીનું એક એક ઢેપું લાવીને પૂર્વેક્ષિત ખોરાકમાં મૂકે. બાદ તે ઢેપાને સ્પર્શ કરીને મન્ત્ર બોલે. પછી તેમાંથી કાંઈ પણ ઢેપું (લોટ) ઉપાડી લેવાને કહેવું. કન્યા ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરીને પોતાની ઈચ્છાનુસાર એક ઢેપું લે. જે ઢેપું ઉપાડી લીધું છે તેને અનુસાર ભાવિ શુભાશુભ બતાવવું. જે કન્યા ગૌશાળાની માટીના ઢેપાને ઉપાડે તો તેની સાથે વિવાહ કરનારના ધરમા પશુની વૃદ્ધિ થશે એમ જાણવું. યાગભૂમિની માટી ઉપાડે તો કન્યા ધર્માચરણ કરનારી થશે એમ જાણવું. જે નદીની માટી ઉપાડે તો કન્યાનું હૃદય પવિત્ર છે એમ જાણવું. ક્ષેત્રની માટી ઉપાડે તો તેની સાથે વિવાહ કરનારને ધન ધાન્યની વૃદ્ધિ થશે એમ જાણવું. આ ગુણો ઉપરાંત તે કન્યા અવસ્થ પતિવ્રતા થશે એ પણ નિશ્ચય છે. અને ચાર રસ્તાની માટીનો બનાવેલો પિણ્ડ ઉપાડે તો તે કન્યા રખડતી થશે એમ જાણવું. અને ઉધરની માટીનો પિણ્ડ ઉપાડે તો કન્યાને દુષ્ટ સ્વભાવવાળી જાણવી. અને સુચરે ખોદેલી માટીનો પિણ્ડ ઉપાડે તો કુટિલ સ્વભાવવાળી તથા મિથ્યા ભાષણ કરનારી જાણવી. અને કાંકરાવાળી માટીનો પિણ્ડ ઉપાડે તો પતિનો નાશ કરનારી કન્યા છે એમ જાણવું. આ ચારે અશુભ છે. આપસ્તમ્બ ગૃહ્યસૂત્રમાં આઠમે પિણ્ડ સ્મશાનભૂમિનો બતાવ્યો છે. સ્મશાનભૂમિની માટીનો પિણ્ડ રાખવાથી જ અપવિત્રતા થાય છે. માટે કાંકરાવાળા પ્રદેશની માટીનો પિણ્ડ બનાવીને મૂકવો એવો અન્ય લોકોનો પક્ષ છે.

વેદ્યાઃ સીતાયાઃ હ્રદાદ્ગોષ્ઠાચતુષ્પથાદાદેવનાદાદહનાદીરણાત્ ॥ ગોમિં ૦ ગૃં ૦

સૂં પ્રપાં ૨, સ્વં ૧, સૂં ૪ ॥

અર્થઃ—યજ્ઞભૂમિ(વેદી)માંથી, ખેડેલા ખેતરમાંથી (સીતા), ઉંડું જલાશય જે કદાપિ સૂકાવું ન હોય તેમાંથી, ગૌશાલામાંથી, ચતુષ્પથ અર્થાત્ જે સ્થાનમાં ચાર રસ્તા મળેલા હોય ત્યાંથી, જુગાર ખેલવાનું સ્થાન(આદેવન), સ્મશાન (આદહન) ધરણું (જે સ્થાનમાં વાલેલું બીજ ઉગવું ન હોય તેવું સ્થાન અર્થાત્ ઉધર)—એ આઠ સ્થાનની માટી લાવીને તેના જૂદા જૂદા આઠ પિણ્ડ બનાવવા. અને—

સર્વેભ્યઃ સંમાયં નવમમ્ ॥

” ॥ ૫ ॥

અર્થઃ—પૂર્વે કહેલાં આઠ સ્થાનોની મૃત્તિકામાંથી થોડી થોડી માટી લઈને તે સર્વેનો એક નવમો પિણ્ડ બનાવવાનું કહ્યું છે. આ નવમો પિણ્ડને સ્પર્શ કરનારનો વિવાહ કરવો નહીં કરવો એવી બંને વાત લખી છે, માટે આઠ જ પિણ્ડ વિશેષ કરીને સ્વીકાર કરે છે.

ચતુષ્પથે પ્રકીર્ણા સ્યાદ્ ધૂતસ્થાને કલિમ્રિયા ।

સ્મશાને ત્રિયતે મર્તા વન્ધ્યા ભવતિ ચોપરે ॥ ગૃહ્યસંપ્રહઃ પ્રપા. ૨ સ્ત્રો. ૨૨ ॥

અર્થઃ—ચાર રસ્તા મળેલા સ્થાનની માટીના બનાવેલા પિણ્ડને જે સ્પર્શ કરે તો વિક્ષેપવાળી અર્થાત્ આમતેમ કરનારી થાય. અને જુગાર રમવાના સ્થાનની માટીના પિણ્ડને ઉપાડે તો તે કન્યા કલહ કરનારી થાય છે. અને સ્મશાનની માટીના પિણ્ડને ઉપાડે તો વન્ધ્યા થાય છે. અને ઉધરભૂમિના પિણ્ડને ગ્રહણ કરે તો તે વન્ધ્યા થાય છે એમ કહ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે કાંઈ પ્રકારે કન્યાની પરીક્ષા કરીને જ વિવાહ કરવો જોઈએ.

પિતા પિતામહો ભ્રાતા માતા માતામહોઽપિ વા ।

કન્યદાઃ સ્યુઃ ક્રમેણૈતે પૂર્વાભાવે પરઃ પરઃ ॥ વૃં ૦ પાં ૦ સ્મૃં ૦ અં ૪-૨૭ ॥

અર્થ:—પિતા, પિતામહ, ભાઈ, તથા માતા, માતામહ—એ ક્રમથી કન્યાદાનના અધિકારી છે. તેમાં પિતા આદિ પૂર્વ પૂર્વ ન હોય ત્યાં ઉત્તર ઉત્તર કન્યાદાનના અધિકારી છે, જેમ પિતા ન હોય તો પિતામહ, અને ન રહે તો ભાઈ, ભાઈ ન હોય તો માતા, માતા પણ ન હોય તો માતાના પિતા, ઇત્યાદિ.

અધિકારી યદા ન સ્યાત્તદાઽઽરુચાય નૃપસ્ય સા ।

તદ્ગિરાઽથ સ્વયં ગમ્યં કન્યાઽપિ વરયેદ્વરમ્ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—પૂર્વમાં કહેલ પિતા આદિક કન્યાદાન દેનાર કોઈ ન હોય ત્યારે તે સમાચાર રાજાને સંભળાવી તેની આજ્ઞાથી કન્યા યોગ્ય(ગમ્ય) વરને વરે.

ઇતિ કન્યાલક્ષણ્યાદિ નિરૂપણુ અ. ૧૨ સર્ગ. ૪ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ ૫.

કન્યાનાં લક્ષણુ તથા કાલનું નિરૂપણુ.

કન્યાનાં લક્ષણાદિ કહીને હવે કન્યાના વિવાહકાલનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

આર વર્ષની ઉમર થયા બાદ અને દશ વર્ષની ઉમર થઈ જવા પહેલાં કન્યાનો વિવાહ કરી દેવો જોઈએ, અને તેની સાથે સમાગમ રજસ્વલ્લા થયા પછી કરવો—એવું ધર્મશાસ્ત્ર અને પુરાણોથી માલમ પડે છે. તેનો વિચાર આ અધ્યાયમાં વિશેષ રૂપે કરવામાં આવે છે.

કન્યાની ઉમરના સંબંધમાં નાનું પ્રકારના મત છે. અને શાસ્ત્રોના મતને છોડી દેશ-રિવાજ અનુસાર તથા જાતિની મર્યાદા અનુસાર પણ નાની અથવા મોટી ઉમરની કન્યાનો વિવાહ થતો જોવામાં આવે છે. વળી ત્રણ આર ભાષ મળીને એક કન્યા સાથે વિવાહ કરતા, તથા એક પુરુષ અનેક સ્ત્રીઓની સાથે વિવાહ કરતો પણ જોવામાં છે. પરંતુ બુદ્ધિશાળી મનુષ્યે જેવી રીતે ધર્મનું પાલન થાય, તથા કન્યાને સુખ મળે તથા તેનાં સન્તાન યોગ્ય થાય એવો વિવાહ કરવો જોઈએ. ધર્મોચરણ કરવાને માટે તથા રતિને માટે એમ બે પ્રકારના વિવાહ હોય છે. ધર્મોચરણ અગ્નિઆધાનાદિ છે. તે અગ્નિઆધાનાદિ કર્મ પત્ની વિના પુરૂષ એકલાથી બની શકે નહીં. કારણ:—

અયજ્ઞો વા એપ યોઽપત્નીકઃ ॥ કૃ. ય. વે. તૈ. બ્રા. કા. ૩, પ્ર. ૩ અનુ ૪ ॥

અર્થ:—જે પત્ની રહિત મનુષ્ય છે તે યજ્ઞ કરવાને યોગ્ય નથી એમ વેદમાં અગ્નિહોત્રાદિ યજ્ઞને માટે પત્નીની આવશ્યકતા કહી છે. રામચન્દ્રજીએ સીતાજીનો પરિત્યાગ કર્યા બાદ યજ્ઞ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ત્યારે સુવર્ણની સીતાની પ્રતિમા બનાવી હતી. તે કારણથી યજ્ઞાદિકમાં પત્નીની આવશ્યકતાનો નિશ્ચય થાય છે.

પૂર્વકાલમાં વિવાહનું મુખ્ય તાત્પર્ય ધર્મોચરણ જ હતું. હાલના સમયમાં વિવાહ રત્યર્થ પ્રધાન છે. ન્યાં રતિપ્રધાન વિવાહ થાય છે. ત્યાં ધર્મ અધર્મનો વિચાર રહેતો નથી. જેમ જેમ ધર્મનો વિચાર નષ્ટ થતો જાય છે તેમ તેમ જાતિ, કુલ, આદિનો વિચાર તથા કન્યા

અને વરના શુભનો વિચાર એ સર્વ નષ્ટ થતાં જાય છે. ફરી તે સંબંધી લખવાની કાંઈ જરૂર રહેતી નથી. છતાં શાસ્ત્રની રીતિ તથા ભિન્ન ભિન્ન ઋષિ લોકોના મત તથા લોકોની રૂઢિ આદિક જાણવાને માટે અહીં કંઈક વિવેચન કરવામાં આવે છે. જેને અભિપ્રાયશ્રમણ પાલન તથા વેદાધ્યયન નથી તેની વિવાહધર્મનું નિરૂપણ કરવું તે એક નાટક માત્ર છે.

કન્યાના વિવાહકાલ સંબંધી પરાશર મુનિ નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

અષ્ટવર્ષા ભવેદ્ગૌરી નવવર્ષા તુ રોહિણી ।

દશવર્ષા ભવેત્કન્યા અતઃ કૃદ્ધ્વં રજસ્વલા ॥ પારા. સ્મૃ૦ અ૦ ૭ શ્લો૦ ૬ ॥

અર્થ:—આઠ વર્ષની કન્યાને ગૌરી અને નવ વર્ષની કન્યાને રોહિણી કહે છે. દશ વર્ષની કન્યા જ કન્યા કહેવાય છે. અને તે ઉપરાંતની ઉમરવાળી કન્યા રજસ્વલા કહેવાય છે.

પાત્રે તુ દ્વાદશે વર્ષે યઃ કન્યાં ન પ્રયચ્છતિ ।

માસિ માસિ રજસ્તસ્પાઃ પિવતિ પિતરોઽનિશમ્ ॥ ૭ ॥

અર્થ:—માટે કન્યાને બાર વર્ષ થતાં પણ જે કન્યાદાન દેવામાં ન આવે તો તે મનુષ્યના પિતરો હમેશાં દરેક માસમાં તે કન્યાના રજમનું પાન કરે છે.

માતા ચૈવ પિતા ચૈવ જ્યેષ્ઠો ભ્રાતા તથૈવ ચ ।

ત્રયસ્તે નરકં યાન્તિ દૃષ્ટ્વા કન્યાં રજસ્વલામ્ ॥ ૮ ॥

અર્થ:—અને જેનો વિવાહ કરવામાં આવ્યો નથી એવી રજસ્વલા થયેલી કન્યાને જોવાથી તેની માતા, પિતા અને મોટો ભાઈ એ ત્રણ નરકમાં જાય છે. એટલું જ નહીં પણ—

યસ્તાં સમુદ્રહેત્કન્યાં બ્રાહ્મણો મદમોહિતઃ ।

અસંભાષ્યો હૃષાંકતેયઃ સ વિપ્રો વૃપલીપતિઃ ॥ ૯ ॥

અર્થ:—જે બ્રાહ્મણ મોહિત થઈને વિના સમજ તેવી કન્યાની સાથે વિવાહ કરે છે તે વૃપલીપતિ કહેવાય છે. અને તે વૃપલીપતિ સાથે સંભાષણ કરવું ઉચિત નથી, તેમ તે પંક્તિથી બહાર કરવા યોગ્ય છે અર્થાત્ તેની સાથે એક પંક્તિમાં બેસવું ઉચિત નથી. અને વળી—

યઃ કરોત્યેકરાત્રેણ વૃપલીસેવનં દ્વિજઃ ।

સ મૈક્ષ્યમુરજપન્નિત્યં ત્રિભિર્વર્ષૈર્વિશુશ્યતિ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—જે બ્રાહ્મણ એક રાત્રિ પણ વૃપલીનું સેવન કરે તે ત્રણ વર્ષ સુધી ભિક્ષાત્રાનું ભોજન કરતો સતો ગાયત્રી મન્ત્રનો જપ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. મનુસ્મૃતિના ત્રીજા અધ્યાયના ૧૯મા શ્લોકમાં શૂદ્રોને વૃપલી કહી છે. અહીં અવિવાહિત રજસ્વલા કન્યા પણ શૂદ્રોની સમાન હોવાથી તેને વૃપલી કહેવામાં આવી છે. પરંતુ આ વાત સર્વને સંમત નથી તે વાત આગળ કહેવામાં આવશે.

ઈત્યાદિક પ્રમાણથી બાર વર્ષની ઉમરની થતા પહેલાં કન્યાનો વિવાહ નહીં કરાવનારને પિતરોના રજપાનાદિ ભયંકર શબ્દના ઉચ્ચારણ દ્વારા ભય બતાવ્યો છે.

અને ભવિષ્યત્ પુરાણમાં આથી પણ કંઈક ભિન્ન કારણથી કન્યાનો શીઘ્ર વિવાહ કરવાનું બતાવવામાં આવ્યું છે.

અસંપ્રાપ્તરજા ગૌરી પ્રાપ્તે રજસિ રોહિણી ।

અવ્યજ્ઞનયુતા કન્યા કુચહીના ચ નગિકા ॥ મવિ. પુ. ત્રા.પ.અ. ૧૮૨-૨૯ ॥

અર્થ:—જે કન્યાને રજોધર્મની પ્રાપ્તિ થઇ નથી તેને ગૌરી કહે છે. અને રજોધર્મ પ્રાપ્ત થતા તે રોહિણી કહેવાય છે. અને વ્યજ્ઞન એટલે યૌવનનાં ચિહ્ન રહિત સ્ત્રી કન્યા કહેવાય છે. અને રતન વિનાની કન્યાને નગિકા કહે છે. વળી—

સપ્તવર્ષા ભવેદ્ગૌરી દશવર્ષા તુ નગિકા ।

દ્વાદશે તુ ભવેત્કન્યા અતઃ કર્ધ્વ રજસ્વલા ॥

,, ॥ ૩૦ ॥

અર્થ:—સાત વર્ષની કન્યા ગૌરી કહેવાય છે, દશ વર્ષની કન્યા નગિકા કહેવાય છે, બારમે વર્ષે તે કન્યા કહેવાય છે, અને તે ઉપરાંતની ઉંમર થતાં તે રજસ્વલા કહેવાય છે, એમ પણ કહ્યું છે.

અહીં ૨૯ માં શ્લોકમાં શરીરધર્મથી ગૌરી આદિનો નિર્ણય કરીને આ ૩૦માં શ્લોકમાં ઉમરનું પ્રમાણ લઇને ગૌરી આદિનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે.

વળી ભવિષ્યત્પુરાણનું એવું કહેવું છે કે સ્ત્રીઓને માટે પતિવ્રતા ધર્મ મુખ્ય છે. નાની ઉમરમાં કન્યાનો વિવાહ ન કરવાથી તે પતિવ્રતા રહી શકતી નથી, કારણ કે ચન્દ્રમા આદિ તેના મનુષ્યની સાથે વિવાહ થતા પહેલાં જ તેને અપવિત્ર કરી દે છે, 'માટે કન્યાનો ચંદ્ર વગેરે સ્પર્શ કરે તે પહેલાં જ તેના વિવાહ કરી દેવો જોઇએ.

વ્યજ્ઞનેન સમોપેતાં સોમો મુન્કતે હિ કન્યકામ્ ॥

પયોધરેષુ ગન્ધર્વો રજસ્યગ્નિઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥

,, ॥ ૩૧ ॥

અર્થ:—યૌવનનાં ચિહ્ન યુક્ત થતાં કન્યાનો ચન્દ્રમા ઉપભોગ કરે છે, રતન પ્રકટ થતાં ગન્ધર્વ ઉપભોગ કરે છે, અને રજોધર્મ યુક્ત થતાં અગ્નિ ઉપભોગ કરે છે.

આને અનુસાર વેદમાં મન્ન પણ મળે છે:—

સોમઃ પ્રથમો વિવિદે ગન્ધર્વો વિવિદ ઉત્તરઃ ।

તૃતીયોઃ અગ્નિષ્ઠે પતિસ્તુરીયસ્તે મનુષ્યજાઃ ॥ ઋ.વે.સં.મં. ૧૦ અનુ. ૧ મૂ. ૮૫૪. ॥ ૪૦ ॥

અર્થ:—ઉત્પન્ન થયેલી કન્યા પ્રથમ ચન્દ્રમાને પ્રાપ્ત થઇ. તે પછી તે ગન્ધર્વને પ્રાપ્ત થઇ. તેથી તે બંને તારા પહેલાં પતિ છે અને જે અગ્નિ છે તે તારા ત્રીજો પતિ છે. અને તારા ત્રીજો પતિ મનુષ્ય છે.

આ મન્ન તથા પૂર્વોક્ત શ્લોકથી પણ મનુષ્યપતિ પહેલાં તેના ત્રણ દેવપતિ અવશ્ય હોય છે. તેથી ચન્દ્રમા આદિ દેવતાઓ પતિ થતા પહેલાં જ કન્યાનો વિવાહ થવો જોઇએ એવો સિદ્ધાન્ત દેખાય છે.

તસ્માદવ્યજ્ઞનોપેતામરજસ્કપયોધરામ્ ।

નાન્યાંપશુકાં સોમાદ્યૈર્દયાહુહિતરં પિતા । મવિ. પુ. ત્રા. પ. અ. ૧૮૨-૩૩ ॥

અર્થ:—જે કારણથી સોમાદિક ત્રણ દેવતા તત્ત્વકાલમાં કન્યાના પતિ થાય છે, તે કારણથી સોમાદિક ધુવાવસ્થાનાં ચિહ્ન ઉત્પન્ન ન થતાં હોય તથા રજોધર્મથી યુક્ત ન થઈ હોય,

તથા સ્તન પ્રકટ ન થયાં હોય, તથા સોમાદિએ જેનો ઉપભોગ કર્યો નથી એવી પુત્રીનું તેનો પિતા દાન કરે.

આ પ્રમાણે સોમાદિક દેવેથી બચાવીને કન્યાના પતિવ્રતા ધર્મની રક્ષા કરવાને માટે તેનો નાની ઉમરમાં વિવાહ કરવો જોઈએ એવો તેઓનો સિદ્ધાન્ત છે.

વિશેષ કન્યાના વિવાહકાલ સંબંધમાં બ્રહ્મપુરાણનું કથન આનાથી પણ કંઈક ભિન્ન છે.

चतुर्थाद्वित्सरादूर्ध्वं यावन्न दशमात्ययः ।

तावद्वિवाहः कन्यायाः पित्रा कार्यः प्रयत्नतः ॥ પ્ર૦ પુ૦ અ૦ ૧૬૫-૭ ॥

અર્થ:—કન્યાના ચોથા વર્ષ પછી અને જ્યાં સુધી દશમા વર્ષનું અતિક્રમણ (ઉલ્લંઘન) થયું ન હોય અર્થાત કન્યા દશ વર્ષથી અધિક ઉમરની થઈ ન જાય ત્યાં સુધીમાં પિતાએ પ્રયત્ન પૂર્વક તેનો વિવાહ કરી દેવો જોઈએ.

यावल्लज्जां न जानाति यावत्क्रीडति पांसुभिः ।

तावत्कन्या प्रदातव्या नो चेत्पित्रोरधोगतिः ॥ , ॥ ૧૩, ૪ ॥

અર્થ:—જ્યાં સુધી કન્યાને લજ્જાની ખબર નથી, અને જ્યાં સુધી ધૂળમાં રમતી હોય છે, ત્યાં સુધીમાં તેનો વિવાહ કરી દેવો જોઈએ. નહિતો કન્યાનાં માતાપિતા આદિની અધોગતિ થાય છે. આ લોક અત્યન્ત બાલાનોજ વિવાહ કબુલ કરે છે. વળી:—

पित्रे न दद्याच्छुल्कं तु कन्यामृतमर्तो हरन् ।

स हि स्वाम्यादतिक्रामेदतૂनां प्रतिरोधनात् ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૧-૧૩ ॥

અર્થ:—કન્યા ઋતુમતી થયા પછી તેની સાથે વિવાહ કરનાર વર, કન્યાના પિતાને તેનું મૂલ્ય આપવાનું ફરિયાદી હોય તો તે મૂલ્ય આપે નહીં, કારણ કે ઋતુમતી કન્યાને ઘરમાં રાખીને સન્તાનની ઉત્પત્તિ થતી રોકવાથી કન્યાની ઉપરનું સ્વામિત્વ પિતાએ ગુમાવ્યું છે, તેથી શુદ્ધ દેવાનો તે અધિકારી રહ્યો નથી. અને સ્વામિત્વ નષ્ટ થયા બાદ વિવાહ કરવાથી કન્યાદાનથી જે પુણ્ય થાય છે તે તેને પ્રાપ્ત થતું નથી. તેથી રજસ્વલા થતા પહેલાં વિવાહ કરવો જોઈએ એવો મનુજીના શ્લોકનો આશય છે. આથી રીતે સન્તાનની ઉત્પત્તિને રોકવી તેને પહેલાં મનુજીએ બ્રૂણહત્યા સમાન પાપ કહ્યું છે.

વળી પિતાના પ્રમાદથી કન્યાનો વિવાહ કરવામાં વિલબ થાય તો કન્યાદાનના પુણ્યના ફલનો અભાવ વસિષ્ઠસ્મૃતિમાં પણ કહ્યો છે:—

पितुः प्रमादाच्च यदीह कन्या वयःप्रमाणं समतीत्य दीयते ।

सा हन्ति दातारमुदीक्षमाणा कालातिरिक्ता गुरुदक्षिणेव ॥

વર્સ૦ સ્મ૦ અ૦ ૧૭-૬૧ ॥

અર્થ:—પિતાના પ્રમાદથી અર્થાત્ ચોક્કસ વર હોવા છતાં રજોદર્શનના પહેલાં વિવાહ ન કરી કરતાં વયના પ્રમાણનું ઉલ્લંઘન કરીને જે કન્યાદાન દેવામાં આવે તો તે કન્યાદાનનું ફલ સમય વીસા પછી આપેલી ગુરુદક્ષિણાની માફક, વ્યર્થ જાય છે. વિદ્યા ભણનાર વિદ્યાર્થી જ્યારે વેદવ્રતને સંપાદ કરીને સ્નાતક થઈને પોતાને ઘેર જાય છે તેજ સમયમાં ગુરુદક્ષિણા

આપવાનો વિધિ છે. તે પછીથી આપવાથી નિષ્ફલ બન્ય છે, કેમકે આ કન્યા પોતાના દાતાને દેખતાં જ તેનો નાશ કરે છે અર્થાત્ તેના કન્યાદાનના ફળનો નાશ કરે છે.

આ પ્રમાણે કન્યાદાનના વિષયમાં નાના પ્રકારના મત છે. પરન્તુ રજસ્વલા થતા પહેલાં કન્યાનો વિવાહ કરી દેવો જોઈએ એવો સર્વનો સિદ્ધાન્ત છે. વળી—

ત્રિંશદ્વર્ષોદ્વિદેત્કન્યાં દ્વયાં દ્વાદશવર્ષિકીમ્ ।

ત્ર્યષ્ટવર્ષોઽષ્ટવર્ષો વા ધર્મે સીદતિ સત્વરઃ ॥ મઠ સ્મૃઠ અઠ ૯-૯૪ ॥

અર્થ:—ત્રીસ વર્ષની ઉમરનો પુરૂષ ૧૨ વર્ષની ઉમરની કન્યા સાથે વિવાહ કરે, અથવા ૨૪ વર્ષની ઉમરનો પુરૂષ આઠ વર્ષની કન્યા સાથે વિવાહ કરે, તે પહેલાં વેદાધ્યયન કર્યા વિના શીઘ્રતાથી વિવાહ કરવાથી ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મમાં શિથિલતા થાય છે.

આ શ્લોક સામાન્ય રીતે વિવાહનો કાલ માત્ર બતાવે છે કેમકે પ્રાય કરીને ૨૪થી ૩૦ વર્ષની ઉમર મુધીમાં મનુષ્ય(બ્રહ્મચારી) વેદાધ્યયન સમાપ્ત કરી શકે છે. તેથી ૩૦ વર્ષના પુરૂષનો વિવાહ ૧૨ વર્ષની કન્યા સાથે જ થવો જોઈએ, અને ૨૪ વર્ષના પુરૂષનો વિવાહ આઠ વર્ષની કન્યા સાથે જ થવો જોઈએ એવો આ શ્લોક કન્યા કે વરના વિવાહની ઉમરનો નિયમ કરતો નથી. “સત્વરઃ” પદ દેવાથી આ ઉમરની પહેલાં કદાપિ વિવાહ નહીં કરવો જોઈએ, એમ શીઘ્રતાથી વિવાહ કરવાનો આ શ્લોક નિષેધ કરે છે. વળી—

ઉત્કૃષ્ટાયાપિરૂપાય વરાય સદશાય ચ ।

અપ્રાપ્તામપિ તાં તસ્મૈ કન્યાં દદ્યાચ્ચથાવિધિ ॥ મઠ સ્મૃઠ અઠ ૯-૮૮ ॥

અર્થ:—ઉત્કૃષ્ટ કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલો તથા સુરૂપ તથા સમાન જાતિનો વર મળે તો કન્યાનો વિવાહકાલ આવ્યો ન હોય તોપણ કન્યાના પિતા તે વરને વિધિપૂર્વક કન્યા પરણાવે.

આ શ્લોક પણ અત્યન્ત બાકાનો વિવાહ પણ પ્રતિપાદન કરતો નથી, પરન્તુ યોગ્ય વર મળ્યો હોય, અને જો તેવો વર મળી આવે તો કન્યાની ઉમર કંઈક નાની હોવા છતાં પણ તેની સાથે તેનો વિવાહ કરી દેવો જોઈએ, કેમકે કન્યા ઉમર લાયક થતાં યોગ્ય વર ન મળે તો મૂર્ખને દેવાનો પ્રસંગ આવે. એવા અયોગ્ય વરને કન્યા દેવાનો આ શ્લોક નિષેધ જ કરે છે. અને તે “કામમામરણાત્તિષ્ઠેત્ ” એ ૬ મા અધ્યાયના ૮૯ મા શ્લોકથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે.

પૂર્વોક્ત મતોનો વિચાર કરતાં એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે કન્યાનો વિવાહ રજસ્વલા થતા પહેલાં અવસ્ય કરવો જોઈએ, નહિતો પિતા આદિને કન્યાદાનનું ફળ મળતું નથી. અને ઋતુકાલમાં પુત્રોત્પાદનનો વિરોધ કરવાથી દોષના પણ ભાગી થાય છે.

પરન્તુ ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મમાં વિશેષ દષ્ટિ રાખનાર ગૃહ્યસૂત્રકારોએ કન્યા અને વરના વિવાહ સંબંધી કાલનું નિરૂપણ ઉમરને અનુસાર કર્યું નથી.

પરન્તુ સ્નાતક થતાં પુરૂષ વિવાહ કરીને યુવાવસ્થાનાં ચિહ્નયુક્ત સ્ત્રીની સાથે સમાગમ કરે. એ પ્રમાણે પુરૂષના સંબંધમાં બ્રહ્મચર્ય સમાપ્ત કરી સ્નાતક થયા બાદ જ તે વિવાહ કરે, અને કન્યાની સાથે સમાગમ કન્યા યુવાવસ્થાના ચિહ્નયુક્ત હોય તે સમયમાં કરી શકે છે. તેથી કન્યાનો વિવાહ યુવાવસ્થાનાં ચિહ્ન મૂલ્યન થાય ત્યારે જ થાય એવો તેઓનો સિદ્ધાન્ત છે. તે પહેલાં સમાગમ કરવાનો ગૃહ્યસૂત્રમાં નિષેધ કર્યો છે. પરન્તુ ગૃહ્યસૂત્રોના કોઇ ક્રીકાકારોએ પણ સૂત્રોનો અર્થ પુરાણાદિને અનુસાર જ કર્યો છે.

નાજાતલોમ્ન્યોપહાસમિચ્છેત્ ॥ સ્વાદિ૦ ગૃ૦ સૂ૦ પટ૦ ૩ સ્વ૦ ૧ સૂ૦ ૩૨ ॥

ટીકા —વિવાહાદૂર્ધ્વ મેથુનપ્રસન્નો અજાતલોમ્ન્યા અસમર્થયા મૈથુન તદર્થા
ચેષ્ટા ચ ન કુર્યાદિત્યર્થઃ—

અર્થ —વિવાહ થયા બાદ સમાગમનો વિષય પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતા સમાગમ કરવામા અમમર્થ
કન્યાની સાથે સમાગમ તથા સમાગમને મોટે કાર્ષ પ્રધારની ચેષ્ટા પણ નહી કરવી જોઇએ સૂત્રમા
“વિવાહ પછી” એવો અર્થ સિદ્ધ થતો નથી છતાં ટીકકાર પૂર્વોક્ત ધર્મશાસ્ત્ર તથા
પુરાણોના વચનોથી બાલ અવસ્થામા કન્યાનો વિવાહ, અને યુવાવસ્થાના ચિહ્ન જેવા કે શુભ
સ્થાનમા રામની ઉત્પત્તિ આદિ થતા તેની સાથે સમાગમ પણ કબુલ કરે છે કન્યાની બાલ
અવસ્થામા અથવા ધૂળમા રમવાની અવસ્થામા વિવાહ કરવાની આજ્ઞા દેનારનો પણ આજ
સિદ્ધાન્ત હોવો જોઇએ કે વિવાહ પહેલા કરી દેવો, અને સમાગમ કન્યા શરીરમ પત્તિ
યુક્ત થતા કરવો

નાજાતલોમ્ન્યોપહાસમિચ્છેત્ ॥ જેમિ૦ ગૃ૦ સૂ૦ ૫૦ મા૦ ૫૦ ૧, ક૦ ૧૯ ॥

ટીકા —સ્વભાવાદ્વાલ્યા નામેરધો યસ્યા ન લોમાનિ તયા ઉપહાસ્યતોતિ
ઉપહાસં મૈથુનં નેચ્છેત્, ન તાદૃશો પરિણેતું કામયેતેત્યર્થઃ ।

અર્થ :—સ્વભાવથી અથવા બાલ અવસ્થા હોવાથી જેની નાભિની નીચે રામ ઉત્પન્ન
થયા ન હોય તેની સાથે સમાગમ કરવાની ઇચ્છા કરે નહી અર્થાત્ એવી કન્યાની સાથે
વિવાહ કરવાની ઇચ્છા કરે નહી એવો અર્થ મ્યો છે આ કથનથી પ્રત્યક્ષ માનમ પડે છે
કે જૈમિનિ આચાર્યને વિવાહ તથા સમાગમ બને મોટી ઉમરની કન્યા સાથે જ
ઇષ્ટ છે વળી—

નાજાતલોમ્ન્યોપહાસમિચ્છેત્ ॥ તોમિ૦ ગૃ૦સૂ૦ પ્રપા૦ ૩, સ્વ૦ ૫ સૂ૦ ૩ ॥

ટીકા —યસ્યા યાવનોદમેદવ્યઙ્ગકાનિ નાભિમણ્ડલપાર્શ્વવર્તીનિ શ્યામાનિ
રોમાણ્યલ્પાન્યપિ ન જાતાનિ સેયમજાતલોમ્ની અજાતવ્યઙ્ગના ચોચ્યતે તયા સહ
ઉપહાસં મનસાપિ નેચ્છેત્ । ઉપહાસ સવેશો મોગો મૈથુનમિત્યેકોર્થઃ ।

અર્થ —જેની જુવાની કુટવાના સૂચક નાભિ મણ્ડલની બાજુમા ઉગતા ગળા રંગના
રામ થોડા પપુ ઉન્નત ન થયા હોય તેને અજાતલોમ્ની તેમજ અજાતવ્યઙ્ગના પણ
જહે છે તેની સાથે સમાગમ કરવાની મનથી પણ ઇચ્છા ન કરવી જોઇએ એવો અર્થ
કર્યો છે અને—

અપ્રાપ્તયૌવના સેવન્મવેત્સર્પ ઇતિ સ્મૃતિઃ ॥

મ૦ ગ૦ પુ૦ ધ૦ કા. અ. ૪૬ છો૦ ૨૦ ॥

અર્થ —જેને યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થઇ નથી તેવી કન્યાની સાથે સમાગમ કરનાર સર્પના
જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે એવી સ્મૃતિ છે આ અપ્રાપ્તયૌવન કન્યાની સાથે સમાગમનો નિષેધ
તથા ધૂળમા રમનારી નાગિનિ આદિ કન્યાનો વિવાહ એ બને વિરૂદ્ધ માનમ પડે છે

યાવન્ન લજ્યાદ્વાનિ કન્યા પુરુષસનિઘૌ ।

યોન્યાદીન્યવગૃહેત તાવન્નવતિ નાગ્રિકા ॥

ગામિં ૦ મૃં ૦ સૂં ૦ પ્રપાઠ ૩ સ્વ ૦ ૪ સ્વ ૦ ૬ ટાકા ॥

અર્થ — કન્યા કન્યા સુધી પુરુષોને જોઈને તેમની નામે લગ્નપત્ની પોતાના યોનિ આદિ અંગોને છુપાવતી નથી ત્યાં સુધી તે નન્નિમ ધ્રુવાય છે

આ પ્રાગ્ની નન્નિમ, તથા ગૌરી (આ વર્ણની), તથા યૌવનના નક્ષત્ર ૩૫ સ્થામ રેનાત્તિ ઉત્પત્તિ થઈ નથી એવી કન્યા-એ ત્રણેનો વિવાહમન મતજેદથી લીધો. ભાર બાદ અપ્રાપ્તયૌવન કન્યાની સાથ સમાગમનો નિરોધ પણ કર્યો છે તેના નિર્ગહને માટે નન્નિમ આદિ કન્યાના વિવાહને ઉત્તમ માનનાર લોક નીચેની રીતે ઉપાય કરે છે, કેમકે “ અમે નન્નિમ આદિ કન્યાની સાથ વિવાહ કરીને તેની યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થતા સુધી ઘઘચારી જ ગ્રહીશું ” એવું ધ્યન પાડીયાર શિયાગની તુલ્ય છે

એક વનમા એક બહુ દોસ્તીયાગ શિયાગ ગ્રહેતુ હતુ તેલમેલા પોતાના શિયાળોના યુદ્ધમા જઈને ઉપવાસનતની પ્રવચ્ચા કરતુ હતુ અને પોતે દમેશા ઉપવાસી રહે છે એમ જહેતુ હતુ જે કે શિયાગ પોતાને ઉપવાસી ખતાવતુ હતુ, છતા તે દરેકજ જગતના સસના આદિ સર્વ પ્રાણીને મારીને પોતાની બોડમા લઈ જતુ હતુ છુપી રીતે માગતુ હતુ, તથાપિ એક સમય મારતા તેને બીજા શિયાળે જોઈ લીધુ એક દિવસ તે ફરી ઉપવાસની વાત કરતુ હતુ ત્યારે બીજા શિયાળે પૂછયુ—“મહારાજ! આપ તો ઉપવાસી છો, તો પછી આપ જગતમા પ્રાણીને કેમ મારો છો?” તેના જવાબમા તે શિયાગ કહેવા લાગ્યુ—“ભાઈ, આપણો ધર્મ ક્ષત્રિયોની તુલ્ય છે ક્ષિત્ર કર્વો તે ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે, તેથી શિકાર કરવામા ઉપવાસને મર્ડ ખાધ નથી” ત્યારે શિયાળે પૂછયુ—“મહારાજ! આપ ક્ષત્રિય ધર્મને અતુ-સાર જનનરને માગના હોયો પગતુ મારીને પછી તેમને જેવીને આપની બોડમા કેમ લઈ જાઓ છો?” ત્યાર તે શિયાગ કહેના લાગ્યુ—‘ભાઈ હું તે મારેલા જનવરને ઉડીકાની જગાએ ગળી લઉં છું, પગતુ હું તો ઉપવાસી જ રહું છું’ શિયાગના આ વચન શુદ્ધિ-માન મનુષ્યોને નાદે વિશ્વાસ થોડા નથી, કેમકે શિયાગ જેવા પશુ મૃતક પ્રાણીના શરીરને ઉડીકાની માફક ગળી પોતે ઉપવાસી ગ્રહે તે સંબંધિત નથી જેવી રીતે શિયાગના વચન વિશ્વાસને થોડા નથી, તમા રીતે વિવાહ કરેલી બીની સાથે ગ્રહીને ઘઘચારી ગ્રહીશું એવું ધન મનાર આપની વારી ૧૧ નિવાન થોડા નથી કાગ્યુ જે વાત અમર્થ મનુષ્યોથી ૧૧ નવરી કાગ્યુ ૭ નિને માત્ર વિવાહ કરનારની તની સહે એ વાત તો કેવળ નિમ્ના જ ૭

તામૌ તત્પ્રથિતિ તિરામ્મહારલ્લખણાશિર્નો ત્ર્યચારિણૌ મૌમૌ સદ્ જાયોયા-
તામ્ ॥ ગામિં ૦ મૃં ૦ સૂં ૦ પ્રપાઠ ૨ સ્વ ૦ ૩ સ્વ ૦ ૧૫ ॥

અર્થ — તે પતિ પત્ની અને તિરામ્મહારલ્લખણાશિર્નો ત્ર્યચારિણૌ મૌમૌ સદ્ જાયોયા તથા ત્રીમ (નિમ) તથા પદાર્થ નહીં માત્ર સત્તા મહાવર્તનતનુ પાત્ર કરીને બ્રહ્મ ઉપર નાય થયે ૧ મે દત્તાત્રિ પુરાના પ્રમાણની ત્ર્યચારિણી અષ્ટિ મહાચારી ગ્રહેનાનો નિમ્ન જાના ન ત્યા નથી અને—

ऊर्ध्व त्रिरात्रात्संभव इत्येके ॥ गोमि० गृ० मू० प्रपा० २ ख० ५-७ ॥

અર્થ :—ત્રણ રાત્રિ બાદ સમાગમ કરવો જોઈએ એમ કોઈ માને છે. આ પ્રમાણથી વિવાહ થયા પછી સ્ત્રી ઋતુમતી થતા સુધી સર્વને અવશ્ય બ્રહ્મચારી રહેવાનો નિયમ જોવામાં આવતો નથી. તેથી તે વાત કેવળ મિથ્યા જ છે.

તેથી બાલના વિવાહને છોડી, વિવાહ થયા બાદ ચોથા દિવસે સમાગમ કરવા યોગ્ય કન્યાની સાથે વિવાહ કરવો તે જ શ્રેષ્ઠ છે અને તે શાસ્ત્રાનુસાર પણ છે. તે પહેલાં વિવાહ કરવામાં વિધ્યાસક્તિ જ કારણ છે, પિતરોના રજઃપાનાદિનો ભય કારણ નથી. પિતરોના દુઃખનાં કારણ તેમના કુટુંબનાં કેટલાં અયોગ્ય આચરણ શાસ્ત્રમાં કલાં છે તેનો કોઈ પરિત્યાગ કરતા જોવામાં આવતા નથી. કારણ—

श्लेष्माश्च वान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवज्ञः ।

अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः प्रयत्नतः ॥ या० स्मृ० अ ०३-११ ॥

અર્થ :—અન્ધુલોકના રૂદનથી નાક અને મુખમાંથી પાતું શ્લેષ્મ તથા નેત્રમાંથી પડતાં આંસુ પ્રેત અવશ્ય ખાય છે, કેમકે તે પ્રેત સ્વતન્ત્ર નથી, પરાધીન છે. તેથી અવશ્ય પ્રેતને થુંક આદિ ખાવું પડે છે. તે કારણથી મરનારની પાછળ રૂદન કરવું નહીં. પરંતુ તેની મૃતક ક્રિયા પ્રયત્ન પૂર્વક કરવી જોઈએ. આવું પણ ધર્મશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે તેના ઉપર બિલકુલ ખ્યાલ આવતો નથી. અવિવાહિત બાલિકાના રજના પાનમાં એટલો ખ્યાલ કેમ આવ્યો ? પિતરોના દુઃખના ખ્યાલથી વિવાહ જલદી કરવાનો ખ્યાલ આવ્યો તો રૂદનમાં તથા રૂદનની તુલ્ય અન્ય અનેક વાતોનો પણ ખ્યાલ કરવો હતો. પરંતુ તે સર્વ છોડીને વિવાહમાં જ ખ્યાલ આવવાનું કારણ વિધ્યાસક્તિ માત્ર છે.

પૂર્વકાલના સત્પુરુષો પત્ની સહિત કરવા યોગ્ય અગ્નિહોત્રાદિક ધર્મનું આચરણ કરવાને માટે વિવાહ કરતા હતા. તથા પુત્ર ધરતું કામ કરવાને લાયક થતાં શીઘ્ર તપ કરવાને માટે વાનપ્રસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કરતા હતા. વિધ્યાસક્તિ વધતાં તપ કરવાનું સામર્થ્ય રહ્યું નહીં તથા વૈરાગ્યનો શબ્દ સાંભળવાથી પણ કર્ણમાં શૂળ લાગી, અને અડધું ડઝન કે પોણો ડઝન સન્તાન થવા છતાં પણ સ્ત્રી વિના રહેતું ન્યારે કંઠણ થયું ત્યારે બાલિકાના વિવાહનો તથા તેમને અશિક્ષિત રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો, કેમકે શિક્ષિત બુદ્ધિમતી ઉમર લાયક કન્યા મૂર્ખ અથવા વૃદ્ધ વરનો સ્વીકાર નહીં કરે, તેથી કન્યા મળવી કંઠણ પડશે. તેથી વિવેકજ્ઞાન થતા પહેલાં તેનો વિવાહ કરી દેવો કીક સમઝ્યા છે.

વળી બાલિકાનો શીઘ્ર વિવાહ કરવામાં બીજું કારણ કન્યાવિક્રય તથા વરવિક્રય છે. ધર્માત્મા મનુષ્ય કન્યાવિક્રયને નીચ વૃત્તિ માનતા હતા. હાલના સમયમાં અધર્મપરચાણ લોક, જેવી રીતે કસાર્થ લોક બકરાં આદિ પશુને પૂર્ણ રીતે ખવરાવી પછી તેના ગળામાં છરી લગાવે છે તેવી રીતે કન્યાવિક્રયી લોકે પણ કન્યાનું સારી રીતે પાલન યોગ્ય કરીને પછી તેને જે કોઈ અધિક ધન આપે છે તેને કન્યા આપવી શરૂ કરી. યોગ્ય વિદ્યાન વર હોવા છતાં પણ ગરીબ હોવાથી અવિવાહિત જ રહેવા લાગ્યા તે હાલમાં પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. આ કન્યાવિક્રય કરનાર લોકે પણ બાલિકાઓને અશિક્ષિત રાખવાનો તથા બુદ્ધિહીન અવસ્થામાં વિવાહ કરવાનો આગ્રહ કર્યો છે. કારણકે તે લોક સ્ત્રીઓને ફેવલ મોજાવિલાસને

માટે જ બનાવી છે એમ સમજે છે. પરંતુ વિવાહનો તથા સ્ત્રીઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એવો નથી. મુખ્ય ઉદ્દેશ તો ધાર્મિક વિવાહ દ્વારા પત્નીની સાથે ધર્માચરણ કરે, તથા તેનામાં યોગ્ય સન્તાન ઉત્પન્ન કરી પોતાની વંશપરંપરાને તથા ધર્મને ચાલુ રાખે, તથા યોગ્ય સન્તાનથી માતાપિતાને આ લોક સંબંધી તથા પરલોક સંબંધી મુખની પ્રાપ્તિ થાય, ઇત્યાદિક છે. તે લોકને માટે રતિ સ્વતઃસિદ્ધ છે, અને રતિ માત્રને માટે વિવાહ કરનાર સર્વ અનર્થ કરે છે. તે કામી લોક તથા કન્યા વિક્રય કરનાર લોક પણ મહાન દોષને બૂલી જઈને સાત વર્ષની કન્યાનો વિવાહ નહીં કરાવવાના દોષને પોકારવા લાગ્યા.

વળી ધર્મશાસ્ત્રમાં શુદ્રની કન્યાની સાથે વિવાહ કરવો બ્રાહ્મણને માટે મહાન નિપિદ્ધ કલ્પો છે. યાગવલ્ક્યકથણ લખે છે કે—

યદુચ્યતે દ્વિજાતીનાં શુદ્રારોપસંગ્રહઃ ।

નૈતન્મમ મતં યસ્માન્નત્રાત્મા જાયતે સ્વયમ્ ॥ યા૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૧-૫૬ ॥

અર્થઃ—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને માટે જે શુદ્રા સ્ત્રીની સાથે વિવાહ છે તે અમને સંમત નથી. કારણ પત્ની જે સમયે પુત્રને જન્મ આપે છે તે વખતે પોતે જ પુત્ર રૂપે તે પત્નીમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

તેથી શુદ્ર સ્ત્રીની સાથે વિવાહ યાગવલ્ક્યકથણ અત્યન્ત નિપિદ્ધ લખે છે. વળી મનુજીએ પણ શુદ્ર સ્ત્રીની સાથે વિવાહ અત્યત નિપિદ્ધ કલ્પો છે. તથાપિ કેટલાએ બ્રાહ્મણ લોક શુદ્રા સ્ત્રીનો સ્વીકાર કરે છે અને પોતાને સર્વથી ઐષ્ટ બ્રાહ્મણ માને છે. તે લોક પણ તે મહાન દોષને બૂલી નાની કન્યાનો વિવાહ નહીં કરાવવામાં દોષ યતાવે છે. શું શુદ્રાની સાથે વિવાહ કરાવવાનું કારણ કામાતુરતા નથી? અવશ્ય કામાતુરતા છે એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

વળી જે લોક કન્યાને સોમાદિક દેવતાઓ ઉપભોગ કરતા પહેલાં વિવાહ કરી દેવો જોઈએ એમ કહે છે તે લોક પણ પૂર્વે કહેલા લોકોની તુલ્ય છે, કાર્ષ દોષના ભયથી તેમ કહેતા નથી. દેવતા લોક મનુષ્યથી અધિક સામર્થ્યવાળા છે, તેમના દુરાચારને રોકવાને માટે મનુષ્યોમાં સામર્થ્ય નથી. બીજું કારણ એ છે કે બીજાની સાથે વિવાહિત સ્ત્રીને દેવતાઓ સ્પર્શ નહીં કરે અથવા રગત્વલાને સ્પર્શ નહીં કરે એ દેવતાઓનો નિયમ હોવાનું કાર્ષ શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ નથી. ઉલટા દેવતાઓના વ્યભિચારનો લેખ શાસ્ત્રોમાં જોવામાં આવે છે. વાલ્મીકિ રામાયણના ૪૮મા સર્ગમાં ધન્વન્તે ગૌતમઋષિએ શાપ દેવાનો દતિહાસ છે. શાપ દેવાનું કારણ ધન્વન્તે ગૌતમઋષિનો વેપ ધારણ કરીને અહલ્યાની પાસે જઈને તેના પતિવ્રતાધર્મને નષ્ટ કર્યો એમ કહ્યું છે. અહીં અહલ્યા કાંઈ અવિવાહિત કન્યા નહોતી, તથાપિ દેવરાજ ધન્વન્તે એવો દુરાચાર કર્યો. તેથી દેવતાઓથી બચવાને માટે કન્યાનો શીઘ્ર વિવાહ કરી દેવો એ કાર્ષ યોગ્ય યુક્તિ નથી.

વળી નીચ નામના રાગની કન્યા સાથે અગ્નિદેવ બ્રાહ્મણનું રૂપ ધારણ કરીને રમણ કરના હતા એવો દતિહાસ મહાભારતના સભાપર્વના ૩૧મા અધ્યાયમાં છે. અગ્નિના આ અનાચારથી તેને વિશે પારદારિક શબ્દ પ્રત્યક્ષ લખવામાં આવે છે.

તત્ર માદિપ્મનીવાસી ભગવાન્ દ્રવ્યવાદનઃ ।

શ્રયતે દિ ગૃહીતો વૈ પુરસ્તાત્પારદારિકઃ ॥ મ૦ મા૦સ૦૫૦મ૦ ૩૧-૨૭ ॥

અર્થ:—એવું સંભળાય છે કે માહિષ્મતી વાસી ભગવાન અગ્નિદેવ “પારકી સ્ત્રીની ઇચ્છાવાળા” (પારદારિક) કહેવાતા હતા.

વળી મહાભારત આદિપર્વન્ત ૧૦૪ મા અધ્યાયમાં એવો ઇતિહાસ છે કે પૂર્વકાલમાં ઉત્તથ્ય નામના એક બુદ્ધિશાલી ઋષિ હતા. તેમની મમતા નામની પત્ની હતી. એક સમય ઉત્તથ્યના નાના બાઈ દેવોના પુરોહિત તેજસ્વી બૃહસ્પતિએ મોટાભાઈની પત્ની મમતાની સાથે સમાગમ કરવાની ઇચ્છા કરી. મમતાએ સ્વીકાર કર્યો નહીં. તે વખતે તે ગર્ભવતી હતી. મમતાના રોકવા છતાં પણ બૃહસ્પતિ રોકાયા નહીં, અને તેની સાથે સમાગમ કરવા તૈયાર થયા. ત્યારે ગર્ભસ્થ બાલકે બૃહસ્પતિને કહ્યું— “આપ શાન્ત થાઓ. આ ગર્ભમાં બેની સ્થિતિ થવી સંભવિત નથી. હું પહેલાં અહીં આવ્યો છું. આપ અમોઘ વીર્યવાળા છો, આપ મને પીડા આપો નહીં. બૃહસ્પતિએ તેની વાત માની નહીં. સમાગમ કરવા તૈયાર થયા, ત્યારે ગર્ભમાં સ્થિત તે બાલક વીર્યના પ્રવેશ માર્ગને પગ વડે રોકીને પડ્યો રહ્યો. ત્યારે બૃહસ્પતિનું વીર્ય બહાર નિકળી ગયું. બૃહસ્પતિએ ક્રોધથી જન્માન્ધ થવાનો શાપ દીધો. તે શાપથી બાલક જન્માન્ધ થયો. તેનું નામ દીર્ઘતમા કરીને પ્રસિદ્ધ થયું છે.

વળી બૃહસ્પતિની પત્નીમાં ચંદ્રમાથી બુધની ઉત્પત્તિ થઇ. વળી સ્ત્રીએને ગન્ધર્વો તરફની આધા પ્રસિદ્ધ છે. તેને રોકવાને માટે મન્ત્રશાસ્ત્રમાં પણ ઉપાય કહ્યા છે. આ પ્રકારના અનેક ઇતિહાસ દેવતાઓના આચરણ વિષયમાં છે. આ પ્રકારના દેવતા લોકોથી બચવાને માટે ધૂળમાં રમનારી કન્યાને વિવાહ કરી દેવો કાઈ બુદ્ધિમાનનું કામ નથી. તેથી ચંદ્રમા આદિ દેવતાઓના હાથમમાંથી બચાવી સ્ત્રીના પતિવ્રતા ધર્મનું પાલન કરવાને બાલવિવાહ છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. વળી કેટલાક અન્ય જાતિના રાજા લોક અવિવાહિત કન્યાને ગ્રહણ કરી લેતા હતા, તેમનાથી બચવાને માટે બાલવિવાહ શરૂ કર્યો છે, એમ બો કહેો તો તે કબુલ છે. પરંતુ આપત્તિ નિવૃત્ત થવાથી તેનો પરિત્યાગ કરવો પણ યોગ્ય છે, ચાલુ રાખવું યોગ્ય નથી.

વળી બાલવિવાહ લેખ ગ્રન્થોમાં બહુ છે. પરંતુ કૃતયુગના ઇતિહાસથી લઇને જુએ તો જોવામાં આવતો નથી. વળી પૂર્વકાલમાં સ્વયંવર બહુ થતા હતા. તેમજ ગાન્ધર્વ વિવાહ પણ બહુજ થતા હતા. આ બંને ધૂળમાં રમનારી નર્તિકા અથવા સાત વર્ષની કે આઠ વર્ષની ગૌરી સાથે સંભવ નથી.

વળી વિષ્ણુપુરાણના ચોથા અંશના બીજા અધ્યાયમાં સૌભરિ ઋષિનો ઇતિહાસ છે. સૌભરિ ઋષિએ બાર વર્ષ સુધી જલની અંદર રહીને તપ કર્યું. જલમાં રહેતી વખતે એક માછલીને પોતાની સ્ત્રી તથા બચ્ચાંની સાથે રમણ કરતાં દેખીને સૌભરિ ઋષિને વિવાહ કરવાની ઇચ્છા થઇ. તેથી તે કન્યાને માટે કૃતયુગના પ્રસિદ્ધ રાજા માન્ધાતાની પાસે ગયા. માન્ધાતાની પાસે તે સમયે વિવાહને યોગ્ય પચાસ કન્યા હતી. તેમાંથી એક કન્યા સૌભરિએ માગી. રાજાએ કહ્યું— “અમારા કુલમાં અમે કન્યાદાન દેતા નથી. અમારો સ્વયંવરનો રિવાજ છે. કન્યા સ્વીકાર કરે તો મને કાઈ હરકત નથી.” ઋષિને, કન્યાઓની પાસે લઇ જવાની આજ્ઞા આપી. અન્ત:પુરવાસીઓએ ઋષિને લઇ જઈને કન્યાઓ બતાવી. ત્યારે ઋષિના તથાબલથી બનેલા દિવ્ય રૂપને જોઇને પચાસે કન્યાઓ ઋષિનું વરણ કરવાને માટે અંદર અંદર લડવા લાગી, અને કહે છે કે:—

અલં ધગિન્યોઽહમિમં વૃણોમિ વૃણોમ્યહં નૈવ તવાનુરૂપઃ ।

મમૈવ ધર્તા વિધિર્નૈવ સૃષ્ટઃ સૃષ્ટાઽહમસ્યોપશમં પ્રયાહિ ॥

વિ. પુ. અં. ૪ શ. ૨-૧૨ ॥

અર્થ:—હે બહેનો ! તમે સર્વે શ્રદ્ધાઓ હું જ તેમને વરણ કરી લઉં છું. ત્યારે બીજી કહે છે કે હું તેમની સાથે વિવાહ કરીશ, આ તમારે યોગ્ય નથી. ત્યારે ત્રીજી બેલી કે આ મારા પતિને ધ્રુવાએ જ સરલ્યા છે, અને હું તેમને માટે સર્જાયેલી છું. તેથી હું જ તેમની સાથે વિવાહ કરીશ, તું શાન્ત થઈ જા.

વૃતો મયાયં પ્રથમં મયાયં ગૃહં વિશન્નેવ વિહન્યસે કિમ્ ।

મયા મયેતિ ક્ષિતિજાત્મંજાનાં તદર્થમત્યર્થકલિર્વભૂવ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—ત્યારે બીજી કહે છે—હું તેનું પ્રથમ જ વરણ કરી ચૂકી છું. વિવાહની વાત કરતા પહેલાં તે ગૃહમાં આવતાં જ હું તેનું વરણ કરી ચૂકી છું. તું મને કેમ હઠાવે છે ? એ પ્રમાણે “મારા પતિ, મારા પતિ” એમ કહેતી કહેતી કન્યાઓમાં ઋષિની સાથે વિવાહ કરવાને માટે પરસ્પર બહુ કલહ થયો. અન્તમાં પચાસે કન્યાઓને વિવાહ કરીને સૌભરિ ઋષિ લઈ ગયા હતા. શું આ પ્રકારના વચન તથા કલહ આદિ ધૂળમાં રમનારી કન્યાઓનો હોઈ શકે ? તેઓ નાની ઉમરની હશે એમ માનવાને ક્રોધ પણ વિવેક મનુષ્ય ત્યાર નહીં થાય.

વળી મહાભારતના આદિ પર્વના ૭૭મા અધ્યાયથી લઈને દેવયાની તથા શર્મિષ્ઠાનો ઇતિહાસ છે. એક સમય કન્યાઓ જલમાં ખેલતી હતી. તે વખતે મન્દ્રે વાયુરૂપ થઈને તેમનાં વસ્ત્રોને એકાં કરી દીધાં. કન્યાઓ સર્વ સાથે નિકળીને બહાર આવી, જેની આગળ જે વસ્ત્ર મળી આવ્યું તે જ તેણે પહેરી લીધું. રાગ વૃષપર્વાની કન્યા શર્મિષ્ઠાએ પોતાનાં વસ્ત્રોને નહીં ઓળખતાં બૂલથી દેવયાનીનાં વસ્ત્ર લઈ લીધાં, તે નિમિત્તથી શર્મિષ્ઠા અને દેવયાની વચ્ચે ક્રોધો ઉભો થયો. શુક્રાચાર્યની પુત્રી દેવયાની શર્મિષ્ઠાને પૂછે છે:—

કસ્માદ્ગૃહાસિ મે વસ્ત્રં શિષ્યા ભૂત્વા મમામૃરિ ।

સમૃદાચારદ્વીનાયા ન તે સાધુ મવિષ્યાત ॥ મ. મા. આ. પ. અ. ૭૮-૮ ॥

અર્થ:—હે અમરની પુત્રિ ! તું મારી શિષ્યા થઈને મારું વસ્ત્ર શા માટે લે છે ? શિષ્ટાચાર રહિત તારું કદાપિ પાત્ર મંગલ નહીં થાય. એટલે શર્મિષ્ઠા બેલી:—

આસાનં ચ શ્યાનં ચ પિતા તે પિતરં મમ ।

સ્તૌતિ વન્દીવ ચામીક્ષ્ણં નોત્રૈઃ સ્થિત્વા વિનીતચત્ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—મારા પિતા બેઠા હોય કે ચતેલા હોય તે વખતે તારા પિતાનીચે રહીને નમ્રભાવથી ખાટ (બન્દી)ની માફક તેમની સ્તુતિ કરતા રહે છે.

યાચતસ્ત્વં હિ દુહિતા સ્તુવતઃ પ્રતિગૃહ્ણતઃ ।

મૃતાઽહં સ્તૂયમાનસ્ય દદતોઽપ્રતિગૃહ્ણતઃ ॥ ૨ ॥

અર્થ:—બીજા માગનારની તથા સ્તુતિ કરનારની તથા દાન લેનારની તું પુત્રી છે. અને મૃત દાતાની તથા જેની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે તેની, તથા પ્રતિગ્રહ નહીં લેનારની પુત્રી છું.

આદુન્વસ્વ વિદુન્વસ્વ દુહ કૃપ્વસ્વ યાચકિ ।

અનાયુવા સાયુવાયા રિક્તા કુમ્બ્યસિ મિશુકિ ॥

ઋપ્સ્યસે પ્રતિયોદ્ધાર ન હિ ત્વાં ગણયામ્યહમ્ ॥

૧૧ ૧૧ ॥

અર્થ — હે બીખ માગનારી ! તુ અઞ્ચરહિત છે, અને હું અઞ્ચવાળી છું બીખથી જીવનારી તુ જને મોલીને થાક, અથવા સતાપને પ્રાપ્ત થા જને દ્રોહ કર અથવા ક્રોધ કર તોપણ હું તને ગણતી નથી આ સર્વ તુ તારી દરિદ્રતાનો ક્ષોભ પ્રગટ કરે છે હું તારી સમાન વિરોધી થઈશ

આ પ્રમાણે પરસ્પર બોનતી અને લડતી રમિંઘા દેવયાનીને કુવામા નાખીને ચાલી ગઈ, તે વખતે નહુતો પુત્ર યયાતિ સિદ્ધાર કંવાને તે વનમા આન્યો હતો. તેના વાહનનો ચોડો યાકવાથી યયાતિ જન રોધતો શોધતો આન્યો તો એક સડો કુવો દીકો તેમા જોયું તો તેમા ગડતી દેવયાનીને દીકી તેને પુછ્યું કે તુ કોણ છે અને કુવામા કેમ પડી છે, અને તુ કોની પુત્રી છે—એ સર્વ સાચેસાચું કહેવાને કહ્યું તે સાલળી દેવયાની બોલી—હું શુકાચાર્યની કન્યા છું આપ આપના જન્મજા હાથથી પકડીને મને બહાર કાઢો આપ ઉત્તમ વચના છો, અને મોટા ધીર અને યશવાળા છો તથી આપે મને આ કુવામાથી કાઢની જોઈએ યયાતિએ તેને બ્રાહ્મણની કન્યા જાણીને કુવામાથી કાઢી પછી રાજા દેવયાનીની સાથે સભાપણ કરીને પોતાને ધેર ચાલ્યો ગયો

પછી દેવયાનીને શોધવાને માટે આવેલી ધૂર્લિંગા નામની દાસીને તેણે કહ્યું—“ તુ સીધ જઈને મારા પિતાને કહે કે હું વૃષપર્વાના નગરમા નહીં જઈ દાસી શુકાચાર્યની પાસે ગઈ, અને શર્મિષ્ઠા વનમા દેવયાનીને ધાવન કરીને આન્યાની સર્વ હકીકત કહી તે સાલળતાજ શુકાચાર્ય દુખિત ચિત્તે કન્યાને શોધવાને બહુ વેગથી વનમા ગયા શુકાચાર્યને જોઈને દેવયાની પ્રતિ રમિંઘાએ જે નયન કહ્યા હતા અને જે કથું હતું તે સર્વ તેણીએ સભળાવ્યું પિતાએ બહુ સમઝાયા છતાં દેવયાની નગરમા ગઈ નહીં દેવયાની કહે છે—હું ધર્મના મર્મને જાણુ છું. જે રિખ્ય હોઈને ચિખ્યતી સમાન અનહાર કરતા નથી તેને ક્ષમા નહીં કરી જોઈએ અને જેનો વ્યવહાર એવો નિકૃષ્ટ છે તેના દેશમા નિવાસ કરવાની મારી ઈચ્છા નથી જે આપની કુલીનતા અને ચાગિચ સખથી નિન્દા કરે છે તેની સાથે કલ્યાણને ચલાનાર મનુષ્યે ગહેતુ ન જોઈએ જે આપણને કુલીન અને ચાગિચવાળા સમજે છે તે લોકોની પાસે જ ગહેતુ જોઈએ ” આ પ્રમાણે રહીને દેવયાનીએ વૃષપર્વાને ત્યાં ગહેવાનું કહ્યું ન કહ્યું પુત્રીના નયનથી દુઃખ થઈને શુકાચાર્ય જઈને વૃષપર્વાને બોલ્યા—‘ તમારો તથા તમારો બાન્ધવોનો હું ત્યાગ કરે છું ’ શુકાચાર્યના આવા વચન સાલળીને વૃષપર્વાએ શુકાચાર્યની બહુ જ પ્રાર્થના કરી, ત્યારે શુકાચાર્યે કહ્યું—‘ તમે દેવયાનીને પ્રસન્ન કરો ” તે ઉપરથી તેણીને પ્રસન્ન કંવાને માટે તેની પાસે જઈ વૃષપર્વાએ કહ્યું—“ હે દેવયાની ! તારી જે કામના હોય તે કહો કદાપિ દુર્લભ પણ હશે તોપણ પૂર્ણ કરીશ ” ત્યારે દેવયાની બોલી કે હજાર કન્યાની સાથે રમિંઘા મારી દાસી બને, અને મારા પિતા મને બધા આપે ત્યાં રમિંઘા મારી સાથે જાય ” આ પ્રકારના દેવયાનીના નયન રમિંઘાએ સાલળ્યા, ત્યારે શુકાચાર્ય નેત્યાનો ત્યાગ કરશે એવા ભયથી રમિંઘા દેવયાનીની દામી બની ત્યારે રમિંઘાએ જઈને દેવયાનીની દાસી થવાનું કહ્યું ત્યારે પણ દેવયાની પૂછે છે—“ હું

તમારી સ્તુતિ કરનાર બીજા ભાગનાર તથા દાન લેનારની પુત્રી છું. તો પછી તું મારી દાસી કેવી રીતે બનીશ ? શર્મિષ્ઠાએ ઉત્તર આપ્યો કે કોઈ પણ ઉપાયથી અમારા બન્ધુવર્ગ સુખી થાય તે ઉપાય મારે કરવો જોઈએ. તારો પિતા તને ન્યાં આપશે ન્યાં તારી સાથે રહીશ-એમ કહીને તેની દાસી બની. એટલે દેવયાની પિતાની સાથે વૃષપર્વાના નગરમાં ગઈ.

પછી બહુ સમય બાદ નહુપના પુત્ર યયાતિને દેવયાની જંગલમાં મળી, અને તેણીએ યયાતિને તેના પતિ થવાની પ્રાર્થના કરી. બાદ શુક્રાચાર્યની અનુમતિથી દેવયાની અને યયાતિનો વિવાહ થયો. વિચારની વાત છે કે શું આ કન્યા કોઈ નગ્નિકા અથવા ગૌરી માલમ પડે છે ? આ સર્વ યુવાન શિક્ષિત સ્ત્રી હોવાનો જ નિશ્ચય થાય છે.

વળી વિશ્વામિત્ર ઋષિથી મેનકામા ઉત્પન્ન થયેલી શકુન્તલા કૃષ્ણ ઋષિના આશ્રમમાં રહી. તેની સાથે રાગ દુષ્યન્તનો ગાન્ધર્વ વિવાહ થયો. જે દિવસે વિવાહ થયો તે જ દિવસે સમાગમ કરવાથી શકુન્તલાને ભરત નામનો પુત્ર થયો. આ કન્યા પણ નગ્નિકા અથવા ગૌરી હતી કે યુવતી હતી તે વિચાર કરવાથી સર્વ જાણી શકાય છે.

સ્વયંવર ત્રણ પ્રકારના હોય છે:—

સ્વયંવરસ્તુ ત્રિવિધો વિદ્વદ્ભિઃ પરિકીર્તિતઃ ।

રાણાં વિગ્રહયોગ્યો વૈ નાન્યેષાં કથિતઃ કિલ ॥

। દેવી. મા. સ્ક. ૩, અ. ૧૮-૪૧ ॥

અર્થ:—સ્વયંવર ત્રણ પ્રકારના હોય છે એમ વિદ્વાન લોકોએ 'કલ્પું' છે. તે રાગલોકોને કરવા યોગ્ય છે, બીજાઓને માટે નહીં.

इच्छास्वयंवरश्चैको द्वितीयश्च पणाभिधः ।

यथा रामेण भयं वै त्र्यंબकं सशरासनम् ॥

॥ ૪૨ ॥

અર્થ:—કન્યા પોતાની ઇચ્છાનુસાર વરને સ્વીકાર કરે એવો પહેલો સ્વયંવર છે. બીજો સ્વયંવર પણ નામનો છે. જેમ રામચન્દ્રજીએ શર સહિત ત્ર્યંબક નામના ધનુષને ભાગીને સીતાજીની સાથે વિવાહ કર્યો.

तृतीयः शौर्यशुल्कश्च शूराणां परिकीर्तितः ॥

॥ ૪૩ ॥

અર્થ:—ત્રીજો શૌર્યશુલ્ક સ્વયંવર શૂરવીરોને માટે કલ્પો છે. અનેક વીર પુરૂષો એક જ કન્યાને માટે આગીને યુદ્ધ કરે, અને જે સર્વને પરાસ્ત કરે તે કન્યાને લઈ જાય છે. તે વીરશુલ્ક કહેવાય છે.

તેમાં અનેક મનુષ્યોની મધ્યમાંથી પરીક્ષા કરીને કોષ્ટને પસંદ કરીને હાર પહેરાવવામાં આવે છે. આવો સ્વયંવર ઉમર લાયક કન્યાનો જ હોય છે તેમાં કોઈ શંકા નથી. બીજાને અર્થાત્ ૪-૫ થા સાત વર્ષની છોકરીને સ્વયંવરની આજ્ઞા આપી શકાય નહીં. તેવી રીતે ગાન્ધર્વ વિવાહની પણ આજ્ઞા ઉમર લાયક કન્યાને માટે જ હોઈ શકે છે, નાની છોકરીનો એવો વિવાહ સહનિત નથી. રામચન્દ્રજીના વંશમાં તથા અન્ય ચન્દ્રવંશી ક્ષત્રિયોમાં પણ પહેલાં સ્વયંવરનો જ રિવાજ હતો. અને અનેક પ્રભાવિંઓનો વિવાહ પણ સ્વયંવરની મર્યાદાથી થતો હતો. સ્વયંવરનું કારણ સ્વચ્છન્દતા નહોતી. તેઓ આ વાત જરૂર જાણતા હતા

કે કન્યા પુણ્યનું સાધન છે. તે પુણ્ય કન્યા સુખી રહેવાથી જ મળે છે. કન્યા દુઃખી થાય તો પુણ્યને બદલે પાપ જ મળે છે. તે કારણથી કન્યાના સુખને માટે જ સમાન કુલના વરની સાથે સ્વયંવરનો નિયમ હતો. વળી તે સમયમાં પ્રશંસા કરવાને યોગ્ય પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ પણ થઈ છે. આ પ્રકારના સ્વયંવરનો રિવાજ અઢી હજાર વર્ષથી ઓછો થતો આવ્યો છે. તે પછી બાલવિવાહનો રિવાજ આવ્યો, અને સ્ત્રીઓને અશિક્ષિત રાખવાનું પણ શરૂ કર્યું. સારપછી લખેલા ગ્રંથોમાં બાલવિવાહના લેખ પણ પરિપૂર્ણ રીતે થવા લાગ્યા. તેનું કારણ કામી પુરુષોનો સ્વાર્થ અથવા કોઈ આપત્તિ છે. આપત્તિથી બાલવિવાહ દાખલ થયો હોય તો આપત્તિ નિવૃત્ત થતાં તેને હઠાવી દેવો જોઈએ, પરંતુ તે કાયમ રહી ગયો છે. તેથી સ્વાર્થ જ કારણ હોવાનું માલમ પડે છે.

વેદમાં પહેલાં હિંસા યુક્ત યજ્ઞ નહોતા. આપત્તિ કાલમાં દાખલ થયા છે. પરંતુ કંઈક કાલ સુધી માંસનું બક્ષણ કરતા રહ્યા. તેથી આપત્તિ ગયા પછી પણ સ્વાદના વશીભૂત હોવાથી છોડી શક્યા નહીં. ફરી ત્યાર બાદ જે ધર્મશાસ્ત્ર તથા પુરાણ લખવામાં આવ્યાં છે તે સર્વમાં માંસયજ્ઞનું વિધાન જોવામાં આવ્યું. ધીમે ધીમે તે સંબંધી લેખ વેદમાં પણ આવ્યો, પરંતુ પહેલાં વેદમાં હિંસા યુક્ત યજ્ઞ નહોતા. અને જે કારણથી દાખલ થયા છે તેના લેખ ગ્રંથોમાં હતા અને છે પણ. છતાં તેની તરફ કોઈ પણ દૃષ્ટિ કરવામાં આવી નથી. તેનું કારણ સ્વાર્થ માત્ર છે. તેથી આર્યશાસ્ત્રનું મહત્ત્વ કેટલું ઘટી ગયું છે તેનો વિચાર હજી પણ કરતા નથી. તેવી રીતે વચમાં દાખલ કરેલા બાલવિવાહની હાનિનો કંઈ વિચાર નહીં કરતાં તેનું મણ્ડન જ કરતા રહે છે. અહીંના લોકોનું શુદ્ધિબલ તથા શરીરનું બલ તથા ચારિત્ર્યબલ પણ બહુ ઘટી ગયું છે, તેમાં અહીંનો બાલવિવાહ પણ એક મુખ્ય કારણ છે. પતિવ્રતા ધર્મ બાલવિવાહથી જ થાય છે એવું કહેનાર મનુષ્યને શું એ વિચાર કરવો ઈર્ષ્ય નથી કે બાલવિવાહ પછી પતિવ્રતા ધર્મ ઘટી ગયો છે કે વધી ગયો છે ? બાલવિવાહ પછી જ અહીં પતિવ્રતા ધર્મ ઘટી ગયો છે.

વળી અહીંના કેટલાક લોક એમ પણ કહે છે કે આ દેશ ગરમ છે, અને અહીંના જલમાં અને હવામાં એવી તાસીર છે કે અહીંની છોકરી તથા છોકરા શીઘ્ર યુવાન થઈ જાય. તેથી અહીંના લોક અન્ય દેશ તુલ્ય નથી. અહીંના લોક શીઘ્ર વિવાહના અધિકારી છે. આ વાત કોઈ શાસ્ત્ર અથવા અનુભવથી પણ સિદ્ધ થતી નથી. સસારભરની છોકરીઓને રજસ્વલા થવાનો સમય વૈદ્ય શાસ્ત્રને અનુસાર એક જ કહ્યો છે, અને એક જ જોવામાં આવે છે. વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કન્યા બાર વર્ષની ઉંમરમાં રજસ્વલા થવાનો સંભવ કહ્યો છે. તેમાં સર્વ દેશોનો નિયમ એવો જ છે. પરંતુ તેમાં એટલો મર્મ છે. તે શા છે ? જે લોક છોકરા કે છોકરીઓના વિવાહની વાત તથા સન્તાન ઉત્પન્ન થવાની વાત સંભળાવે છે તથા તેમને સાથે રમાડે છે, તથા સાથે સુવરાવે છે, શીઘ્ર વિવાહ કરાવી લે છે, તેમના છોકરા અને છોકરીઓનાં શરીર યુવાન નહીં હોવા છતાં પણ મન યુવાન થઈ જાય છે. કારણ “શુકં મંકલ્પજં નૃણામ્” આ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. બીજાની વાત સંભળીને તથા એટલા જોઈને તેઓ પણ શીઘ્ર વિષયાસક્ત થાય છે. કોઈ ગરમી કે ઠંડી એમાં કારણ નથી. આ પ્રકારની કાચી અવસ્થામાં જેનો વિવાહ થાય છે તે વૃદ્ધ પણ શીઘ્ર થઈ જતાં જોવામાં આવે છે. પહેલાં બાલવિવાહનો રિવાજ અન્ય દેશોમાં પણ હતો. તે લોકોએ તેથી હાનિ જોઈને છોડી દીધો છે.

ફાન્સના ગજ ફિલીપે ઇંગ્લન્ડની બાગ વર્ષની ઉમરની રાજકુમારી સાથે વિવાહ થયો હતો અને બીજી રાજકુમારીનો વિવાહ નવ વર્ષની ઉમરમા થયો હતો બ્યારે ઇન્ડિયાનો રાજા ગિયર્ડનો વિવાહ ફાન્સની ગજકુમારી સાથે થયો તે વખતે રાજકુમારીની ઉમર ફક્ત આઠ વર્ષની હતી ત્રીમતી ઇલિઝાબેથ હાર્ડવિન્નો વિવાહ ૧૩ વર્ષની ઉમરમા થયો હતો ઇન્ડિયાનો ગજ હેનરી સાતમો અત્યંત નિર્મલ થયાનું ૧૭૫ એ હતું કે તેની માતા લેડી માર્ગરેટનો વિવાહ ફક્ત નવ વર્ષની અવસ્થામા થયો હતો અને બ્યારે હેનરીનો જન્મ થયો ત્યારે તેડી માર્ગરેટની ઉમર ફક્ત ત્રણ વર્ષની હતી, એમ દેશદર્શન નામના એક પુસ્તકમા લખવામા આવ્યું છે હવ છોકરા છોકરીઓને હાથીઆગ બનાવે છે કે તેઓ સ્વયં ચર્ચ ભય છ તેનો વિચાર સર્વ કોઈ કરી શકે છ તેથી બાલવિવાહ કરનારે હિન્દુશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્ત અથવા ગરમી અને દુઃખને દોષ દેવો યોગ્ય નથી અને અમારી ઇચ્છાના માલિક છીએ એટલું જ તમણે કહ્યું જોઈએ

વળી કેવડાક પોત કામચાત્રનો પણ મુખ્ય સિદ્ધાન્ત બાલિમઓના વિવાહમા જ છે એમ કહે છે તે મોટું કામચાત્રનું જ્ઞાન વિલક્ષણ જ છે

માગ્યાવનાત્સ્ત્રી ॥

કામસૂત્ર ૦ અધિ ૧ અ. ૩ સૂ. ૨ ॥

અર્થ—પૌવન અવસ્થાની પહેલા જ સ્ત્રીએ કામસૂત્ર તથા શાસ્ત્રના અંગ ગીતાદિ પણ પિતાના ઘરમા જ શિખવા બાઈએ એવો મામલાત્રનો સિદ્ધાન્ત છે તરૂં અવસ્થાની સ્ત્રી વિવાહિત થાય છ તેને સ્વતંત્ર નહી હોવાથી બાપુનું બની યજ્ઞ નથી આવી પ્રકારના સિદ્ધાન્તવાળા ધૂળમા જન્મનારી સ્ત્રીઓનો વિવાહ કબુલ કરી શકતા નથી પરંતુ તે લોકોને સ્ત્રીઓની તરૂં અવસ્થા જ વિવાહને યોગ્ય ઇષ્ટ છે એ વાતનો અર્થ કોઈ નિશ્ચય કરી શકે છે

જેવી રીતે મામલાત્ર તથા તેના અંગોને શિખીને વિવાહ મ્થુવ કરે છે તેવી રીતે ધમ શાસ્ત્રની આગ્ર પણ શિક્ષણ આપીને જ વિવાહ મગવવાની છે વિવાહની પહેલા સ્ત્રીઓને શિક્ષણ દેવાનો લેખ આજ કાલમા વર્મશાસ્ત્રોમા વિશેષ તરીકે જોવામા આવતો નથી, કેમકે સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવું કોઈને ઇષ્ટ નથી શિક્ષણના અધિમગનો લેખ બીજા સ્થાનમા આવશે નહી સામાન્ય વિચ્છેદન માત્ર કંવામા આવે છે

અગ્રાતપતિમર્યાદામગ્નાતપતિસેવનામ્ ।

મેદાહયેત્પિતા વાલામગ્નાતધર્મશાસનામ્ ॥

મહાનિવાળતન્ત્રમ્ ॥

અર્થ,—પતિની સાથે વર્તાવ મગવાની મર્યાદા જેને ખબર નથી, તથા પતિસેવા કરવાની જેને ખબર નથી તથા જેને ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞાની ખબર નથી, એવી બાલ અવસ્થાની સ્ત્રીઓનો વિવાહ તનો પિતા ન રાવ આ પ્રમાણે પતિસેવા આદિ શિખરીને સ્ત્રીઓનો વિવાહ કરવાની આગ્ર છે, કેમકે સ્ત્રીઓનો પ્રતિનિતા ધર્મ પ્રવાન છ તે શિક્ષણ વિના કેવી રીતે શકી શકે ? વગી—

બ્રહ્મચર્યજ્ઞ કન્યા યુવાન વિન્દત પતિમ । બ્રહ્મચર્યથી સ્ત્રી યુવાન પતિને પ્રાપ્ત કરે છે—આ અર્થચિન્તા નરની આખ્યા બ્રહ્મચર્યનિરૂપણમા મગામા આવી છે જે સ્ત્રીને બ્રહ્મચર્યનું ખવ નથી ત સ્ત્રી યુવાન યોગ્ય પતિ મળી રહ્યો નથી મ્હાપિ મળે તે ૧૧ સ્ત્રીની ત્રીન્મપતિ આદિ સાગ્ર નહી હોવાથી અથવા શિક્ષણ નહી

હોવાથી બનેલો મેળ નહીં બની શકે. તેથી કન્યાએ પણ ધ્વજચર્ચ રાખવાની વેદની આજ્ઞા છે.

વાલેતિ ગીયતે નારી યાવદ્વર્ષાણિ ષોડશ ।

તત્તસ્તુ તરુણી જ્ઞેયા દ્વાર્ત્રિશદ્વત્સરાવધિ ॥

તદ્ધર્વમધિરુદ્ધા સ્યાત્પચ્ચાશદ્વત્સરાવધિ ।

વૃદ્ધા તત્પરતો જ્ઞેયા મુરતોત્સવવર્જિતા ॥

માતૃપ્રકાશ સ્વ. ૧ ॥

અર્થ:—સોળ વર્ષની ઉંમર સુધીની સ્ત્રી બાલ્યા કહેવાય છે. તે પછી ૩૨ વર્ષની ઉંમર સુધીની સ્ત્રી તરુણી કહેવાય છે. આ ૫૦ વર્ષની ઉંમર થતા સુધી અતિરુદ્ધા કહેવાય છે. અને ૫૦ વર્ષની ઉંમર આ ૩૨ વૃદ્ધા કહેવાય છે, અને તેની વિષયવાસના નિવૃત્ત થઈ ગય છે. પૂર્વ શ્લોક (મહાનિર્વાણ તત્ત્વ)માં શિક્ષિત બાલાનો વિવાહ કરાવવાનો કહ્યો તે શાસ્ત્રાનુસાર ૧૬ વર્ષની બાલાનો થાય છે. ૧૬ વર્ષની અદર કન્યા ઋતુમતી થાય છે, તેનો પણ વિવાહ શાસ્ત્રમાં કહ્યો છે.

નગ્નિકાં તુ વદેત્કન્યાં યાવન્નર્તુમતી ભવેત્ ।

ઋતુમતી ત્વનગ્નિકા તાં પ્રયચ્છેત્ત્વનગ્નિકામ્ ॥ ગોમિ. ગૃ. સૂ. ગૃ. સં. પ્ર. ૨-૧૭ ॥

અર્થ:—જ્યાંસુધી કન્યા ઋતુમતી થઈ નથી ત્યાંસુધી તેને નગ્નિકા કહે છે. અને કન્યા ઋતુમતી થઈ હોય તેને અનગ્નિકા કહે છે. આ અનગ્નિકાનો વિવાહ કરી દેવો જોઈએ.

આ પ્રમાણે રજસ્વલા કન્યાનો વિવાહ પણ શાસ્ત્ર મંત્ર છે. તેથી જે વૃષભી આદિ નામથી રજસ્વલા કન્યાને ગાળ દેવામાં આવી છે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. ગો. ગૃ. સૂ.ના પૂર્વોક્ત શ્લોકની આગળ જે “અપ્રાપ્તે રજસિ ગૌરી” અને “વ્યજ્ઞનૈસ્તુ સમુત્પન્ને:” એ ૧૮ મો અને ૧૯ મો શ્લોક છે, તેમાં નગ્નિકાના વિવાહને શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે, પરંતુ રજસ્વલાના વિવાહથી દોષ કહ્યો નથી. અને પ્રાચીનકાલના ઇતિહાસમાં પણ સ્વયંવર અને ગાન્ધર્વવિવાહ જ વિશેષ મળી આવે છે. અને તે મનુષ્યોને સુખનું કારણ પણ જોવામાં આવે છે. અને પતિવ્રતા ધર્મના તત્ત્વનું શિક્ષણ, તથા પતિસેવાનો નિયમ આદિક નહીં જાણતી કન્યાના વિવાહનો નિષેધ, અને આ સમયના રત્યર્થ વિવાહની પ્રધાનતા, આદિક સર્વનો વિચાર કરવાથી રજસ્વલા અથવા ૧૪ થી ૧૬ વર્ષની કન્યાનો જ વિવાહ કરવા યોગ્ય છે, અને તે જ શાસ્ત્રને સંમત છે. એ પણ સદ્યોવધૂનો વિષય છે. સદ્યોવધૂ અને ધ્વજવાદિનીનો નિર્ણય કર્યા વિના વિવાહ કરવો તે પણ પ્રાચીનશાસ્ત્રની વિરુદ્ધ છે. બાલવિવાહને કારણે સ્ત્રીઓના સસ્કારનો પણ પરિત્યાગ કરવો પડ્યો.

પ્રાવૃતાં યજ્ઞોપવીતિનીમ્ ॥

ગોમિ. ગૃ. સૂ. પ્ર. ૨. સ્વ. ૧ પ્ર. ૧૯ ॥

અર્થ:—વસ્ત્રો વડે આચ્છાદન કરેલી અને યજ્ઞોપવીતવાળી—એ પ્રમાણે આ સૂત્ર યજ્ઞોપવીતવાળી કન્યાને કહે છે. પૂર્વે ઉપનયન અને અધ્યયન સ્ત્રીઓને પણ થતું હતું. અને તે પછી જ વિવાહ થતો હતો.

ઇતિ કન્યાનાં લક્ષણ તથા વિવાહકાલનિરૂપણ અ. ૧૨ સર્ગ. ૪ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ ૫.

વિવાહયોગ્યજાતિનિરૂપણ.

પૂર્વ સર્ગોમાં કન્યા અને વરનાં લક્ષણ તથા વિવાહ યોગ્ય ઉમરનો વિચાર કરીને આ સર્ગમાં ક્ષુ ક્ષુ જાતિની કન્યા સાથે કાણુ કાણુ વિવાહ કરી શકે છે તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

મનુ મહારાજે અધ્યાય ૩ ના શ્લોક ૧૧ માં “ન ચિજ્ઞાયેત વા પિતા”-જેના પિતાની ખબર નથી-એ પક્તિથી જાતિની જ તપાસ કરવાનું સૂચન કર્યું છે. તેમ ન હોત તો પિતાને જાણવાની કોઈ આવશ્યકતા ન રહે. વળી—

સવર્ણાગ્રે દ્વિજાતીનાં પ્રશસ્તા દારકર્મણિ ।

કામતસ્તુ પ્રવૃત્તાનામિમાઃ સ્યુઃ ક્રમશો વરાઃ ॥ મ૦ સ્મૃ અ૦ ૩-૧૨ ॥

શૂદ્રૈવ ભાર્યા શૂદ્રસ્ય સા ચ સ્વા ચ વિશઃ સ્મૃતે ।

તે ચ સ્વા ચૈવ રાજ્ઞશ્ચ તાશ્ચ સ્વા ચાગ્રજન્મનઃ ॥ ” ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર જાતિને વિવાહ કરવાને માટે પોતપોતાની જાતિની કન્યા શ્રેષ્ઠ છે. અને કામાતુરતાથી રતિભાવને માટે વિવાહ કરનારને ક્રમે નીચે પ્રમાણે શ્રેષ્ઠતા છે. એટલે કે શૂદ્રની પત્ની શૂદ્રા જ હોય છે. શૂદ્રથી ઉત્કૃષ્ટ જાતિની કન્યા તેની પત્ની થઈ શકતી નથી. અને વૈશ્યને માટે પોતાની જાતિની સ્ત્રી તેમજ શૂદ્રા પણ પત્ની થઈ શકે છે. અને ક્ષત્રિયને માટે પોતાની જાતિની પત્ની તેમજ વૈશ્ય અને શૂદ્ર જાતિની સ્ત્રી પણ પત્ની થઈ શકે છે. અને બ્રાહ્મણ જાતિની તેમજ બીજી ત્રણ વર્ણોની સ્ત્રી બ્રાહ્મણની પત્ની થઈ શકે છે. આ નિયમ કામાતુરતાથી રતિભાવને માટે વિવાહ કરનારને માટે કહ્યો છે. તથાપિ તે રત્યર્થ વિવાહમાં પણ—

ન વ્રાહ્મણક્ષત્રિયયોરાપ્યપિ હિ તિષ્ઠતોઃ ।

કસ્મિંશ્ચિદપિ વૃત્તાન્તે શૂદ્રા ભાર્યોપદિશ્યતે ॥ ” ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયને માટે આપત્તિ સમયે પણ શૂદ્રની સ્ત્રીની સાથે વિવાહ કરવો ઉચિત નથી, કેમકે કોઈ દતિહાસાદિકામાં પણ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોને માટે શૂદ્ર સ્ત્રી પત્ની થઈ શકે છે એવો ઉપદેશ કરેલો જોવામાં આવ્યો નથી. વળી—

હીનજાતિસ્ત્રિયં મોહાદુઢ્ઢન્તો દ્વિજાતયઃ ।

કુલ્યાન્યેવ નયન્ત્યાશુ મસન્તાનાનિ શૂદ્રતામ્ ॥ ” ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—પોતાનાથી હીન જાતિની અર્થાત્ શૂદ્ર સ્ત્રીની સાથે મોહ(અજ્ઞાન)થી વિવાહ કરનાર દ્વિજાતિ લોક શાશ્વ પુત્ર પૌત્રાદિ સન્તાનો સહિત પોતાનાં કુલોને જ શૂદ્રતા પ્રાપ્ત કરાવે છે.

પૂર્વ શ્લોક(૧૩)માં વૈશ્યના શૂદ્રા સાથેના વિવાહની નિન્દા કરવામાં આવી નથી. પરંતુ આ શ્લોકમાં “દ્વિજાતયઃ” એમ બહુ વચનનું મહત્વ કરવાથી વૈશ્યની પણ નિન્દા સમજવી.

શૂદ્રાવેદી પતત્યન્નેરુતધ્યતનયસ્ય ચ ।

શૌનકસ્ય સુતોત્પત્ત્યા તદપત્યતયા ધૃગોઃ ॥

,, ॥ ૧૬ ॥

અર્થ — શૂદ્ર સ્ત્રીની સાથે વિવાહ કરનાર બ્રાહ્મણ પતિત થાય છે એવો અગ્નિ તથા ગૌતમ (ઉત્તરધ્યતનય)નો મત છે અને શૂદ્રામા પુત્ર ઉત્પન્ન થવાથી ક્ષત્રિય પતિત થાય છે એવો શૌનકનો મત છે અને શૂદ્ર સ્ત્રીમા સ્વયં પોતે જ પુત્ર રૂપે ઉત્પન્ન થવાથી વૈશ્ય પતિત થાય છે એવો ભશુનો મત છે

અગ્નિ આદિકોના મત બતાવવાથી મનુજીનો એવો મત નથી એમ ન સમજવું પરંતુ પોતાના મતની સાથે અન્ય ઋષિલોકની પણ સમતિ છે એમ બતાવવાથી પોતાના મતની પુષ્ટિ થાય છે તેથી પોતાના મતના આદરને માટે બીજા ઋષિઓના મતની સાદૃશ્યતા બતાવી છે એમ સમજવું જોઈએ

શૂદ્રા શયનમારોપ્ય બ્રાહ્મણો યાત્યધોગતિમ્ ॥

જનયિત્વા સુતસ્તસ્યા બ્રાહ્મણ્યાદેવ હીયતે ॥

,, ॥ ૧૭ ॥

અર્થ — શૂદ્ર સ્ત્રીને પોતા શયનમા સુવરાવવાથી અર્થાત્ શૂદ્ર સ્ત્રીની સાથે ગમન કરવાથી બ્રાહ્મણ અધોગતિને પ્રાપ્ત થાય છે અને શૂદ્રામા પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાથી તે બ્રાહ્મણ્યથી જ હીન થાય છે વળી—

વૃષલીફેનપીતસ્ય નિઃશ્વાસોપહતસ્ય ચ ।

તસ્યા ચૈવ પ્રસૂતસ્ય નિષ્કૃતિર્ન વિધીયતં ॥ મં ૨૦ સ્મૃં ૭૦ ૩-૧૧ ॥

અર્થ — શૂદ્ર સ્ત્રીના અધરામૃતનું જેણે પાન કર્યું છે, અને તેની સાથે એક શમ્યાભા શયન કરવાથી તેના શ્વાસથી જે મહિન થયો છે તથા શૂદ્ર સ્ત્રીમા જેણે પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો છે, તેને માટે કયાંએ પણ પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન કરવામા આવ્યું નથી તેને અત્યન્ત નિષિદ્ધ માન્યું છે તેનું કારણ નીચે પ્રમાણે કહેવામા આવ્યું છે —

દૈવપિત્ર્યાતિથેયાનિ ત પ્રધાનાનિ યસ્ય તુ ।

નાશનન્તિ પિતૃદેવાસ્તન્ન ચ સ્વર્ગ સ ગચ્છતિ ॥

,, ॥ ૧૮ ॥

અર્થ — જે શૂદ્ર સ્ત્રીની સાથે વિવાહ કરે છે તેના વિશેષ રૂપે કરવા યોગ્ય હોમ તથા શ્રાદ્ધાદિનો તથા અતિથિપૂજનો પિતૃઓ તથા દેવતાલોક સ્વીકાર કરતા નથી અને તે સ્વર્ગમા પણ જતો નથી

બ્રાહ્મણ્યાદિ દિગ્ભતિએ શૂદ્ર સ્ત્રીની સાથે વિવાહ કરવાનો નિષેધ યાગવલ્ક્ય ઋષિએ પણ કર્યો છે —

યદુચ્યતે દ્વિજાતીના શૂદ્રાદારોપસગ્રહ ।

ન તન્મમ મત યસ્માત્તત્રાત્મા જાયતે સ્વયમ્ ॥ યાજ્ઞં ૨૦ સ્મૃં ૭૦ ૧-૫૬ ॥

અર્થ — દિગ્ભતિને માટે શૂદ્ર સ્ત્રીની સાથે જે વિવાહ કાઢ કહે છે તે મને સમત નથી, કારણ કે પત્નીમા પતિ પોતે જ પુત્ર રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે માટે જે વખતે દિગ્ભતિને શૂદ્ર સ્ત્રીમા પુત્રના ઉત્પત્તિ થઇ તે વખતે પિતા પણ શૂદ્ર જ થાય છે તેથી દિગ્ભતિને માટે શૂદ્ર સ્ત્રી નિષિદ્ધ જ છે

તિસ્રો વર્ણાનુપૂર્વ્યેણ દ્વે તથૈકા યથાક્રમમ્ ।

બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિજાં માર્યાઃ સ્વા શૂદ્રજન્મનઃ ॥

,, ॥ ૫૭ ॥

અર્થઃ—વર્ણોની આનુપૂર્વીની અનુસાર ક્રમથી બ્રાહ્મણને ત્રણ બાર્યા (બ્રાહ્મણી, ક્ષત્રિયાણી અને વૈશ્યા), ક્ષત્રિયને એ પત્ની (ક્ષત્રિયાણી અને વૈશ્યા), અને વૈશ્યને પોતાની જાતની એક જ પત્ની હોઈ શકે છે.

આ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં વિવાદને યોગ્ય જાતિનો વિચાર કરતા સત્તા ધર્માચરણની ઇચ્છાથી વિવાદ કરનારને પોતાની સમાન જાતિમાં જ વિવાદ કરવો એટલે કહેવામાં આવ્યો છે. રતિને માટે વિવાદ કરનારને માટે બીજી જાતિની કન્યાનું પણ ગ્રહણ કરવાનું બતાવ્યું છે. તથાપિ રતિ માત્રને માટે પણ શૂદ્રની કન્યાને બ્રાહ્મણાદિ દ્વિજાતિ ગ્રહણ કરે તો તેઓ અવશ્ય પતિત થાય છે. તેથી શૂદ્રની સ્ત્રીને આપત્તિમાં પણ દ્વિજાતિ ગ્રહણ ન કરે એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે.

વળી કેટલાક લોક એમ પણ કહે છે કે અમે રતિ માત્રના પ્રયોજનને માટે શૂદ્ર કન્યાને અર્થદિક નિયમથી ગ્રહણ કરીએ છીએ, પરંતુ અમે તેની સાથે ભોજન કરતા નથી, તેમ તેનું પાણી પીતા નથી, અમે તેની સાથે શયન માત્રનું પ્રયોજન રાખીએ છીએ, તેથી અમે દોષના ભાગી નથી. તે લોકોએ મનુજીના ‘શૂદ્રાં શયનમારોપ્ય’ (મં ૦ સ્મૃ ૦ અં ૩-૬૭) અને ‘વૃષલી ફેનપોતસ્ય’ એ ૧૮ માં સ્લોકનો વિચાર કરવાથી પૂર્ણ સમાધાન થઈ શકે છે. આ પ્રકારનો નિકટ વ્યવહાર દક્ષિણ દેશમાં હાલ પણ પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ તેમનું બ્રાહ્મણ નષ્ટ થઈ જ ચૂક્યું છે એમ સમજવું જોઈએ. બ્રાહ્મણાદિ જાતિને માટે રત્યર્થ વિવાહમાં પણ શૂદ્ર સ્ત્રીનો તો નિષેધ જ છે. દક્ષિણમાં મામા આદિની કન્યાની સાથે વિવાદ કરવાનો પણ રિવાજ ઉત્તમ કુલમાં પણ છે. તેઓ એ અધર્મને પણ ધર્મ બતાવે છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં મામાની કન્યાની સાથેના વિવાદનો નિષેધ કર્યો છે, છતાં તે અન્ય દેશવાળાને માટે દોષનું કારણ છે, અમે દાક્ષિણાત્યેને માટે નહીં, એ ભગવાનનો નિયમ છે, ભગવાન કૃષ્ણચન્દ્રે પોતાની જેન મુલદ્રાને પહેલાં અર્જુનને આપી છે, અને બ્રહ્માજીએ અમારે માટે શાસ્ત્રમાં નિર્દોષતા બતાવી છે—એમ કહે છે, અને નીચેનું પ્રમાણ પણ આપે છે:—

મુમદ્રાં ચ દદૌ કૃષ્ણઃ ફાલ્ગુનાય મહાત્મને ।

કન્યકાં માતુલાનાં ચ દાક્ષિણાત્યપરિગ્રહઃ ॥ મ.મ.પૃ.ધ.કા.અ.૪૬ સ્લો. ૧૫ ॥

અર્થઃ—કૃષ્ણ ભગવાને મહાત્મા અર્જુન(કાશ્યપ)ને મુલદ્રા આપી હતી. આ મામાની કન્યા સાથેનો વિવાદ (પરિગ્રહ) દાક્ષિણાત્યેનો છે.

દેશેષ્વન્યેષુ દોષોઽયમિત્યાહ કમલોદ્ભવઃ ॥ ,, અ. ૧૧૫ સ્લો. ૧૧૮ ॥

અર્થઃ—આ દક્ષિણ દેશને માટે ધર્મ છે, બીજા દેશને માટે તે અધર્મ છે, એમ બ્રહ્માજીએ કહ્યું છે.

જે દેશમાં ભગવાન રહેતા હતા તે દ્વારકા તથા મથુરા પ્રાન્તમાં આ ધર્મ ન થયો, દૂરના દક્ષિણ દેશમાં તે ધર્મ થયો એ આશ્ચર્યની વાત છે. તે લોકના એ પ્રકારના વિવાદને નિર્દોષ કરવાને માટે તરત બ્રહ્માજીએ આવીને પ્રમાણ આપ્યું, અને મહાગરુડ પુરાણમાં પણ લખી દીધું—એ અર્થ પણ મહાન આશ્ચર્યની વાત છે ભગવાને મુલદ્રાને એક ૬૨-

નીતિના બહાનાથી આપી હતી, કોઈ ધર્મશુદ્ધિથી નહી. ભારતયુદ્ધ થવાનું હતું તે ભગવાન બરાબર જાણતા હતા. ભગવાનના ભાષ બલદેવજીનો વિચાર સુભદ્રાને દુર્યોધનને આપવાનો હતો, તેમ થાય તો ભગવાનને અર્જુનના પક્ષમાં જવું ફીક પડે નહી. તેથી ભગવાને અર્જુન પાસે સુભદ્રાનું હરણ કરાવ્યું હતું. આ ક્રૂરનીતિનું ધોરણ શિષ્ટાચાર રૂપે ધર્મમાં પ્રમાણ થઈ શકતું નથી. તેથી પુરાણ અથવા ધર્મશાસ્ત્રમાં એક શ્લોક છુસાડી પોતાનો સ્વાર્થ પૂર્ણ કરનાર લોકોની વૈદિક ધર્મની નિષ્ઠા અન્ય લોકોએ પૂર્ણ રીતે વિચારવા યોગ્ય છે. માટે જેવી રીતે માતૃક કન્યાની સાથે વિવાહ અધર્મ છે, તેવી રીતે દ્વિગતિને માટે શ્દ્ર જીની સાથે વિવાહ પણ અધર્મ છે.

ઇતિ વિવાહયોગ્યભતિનિરૂપણ અ. ૧૨ સર્ગ. ૫. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ ૬.

વિવાહભેદનિરૂપણ.

પૂર્વ સર્ગમાં બ્રાહ્મણાદિકોને માટે શ્દ્ર કન્યા લેવાના નિષેધનું નિરૂપણ કરીને આ સર્ગમાં વિવાહના ભેદનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

ચતુર્ણામપિ વર્ણાનાં મૈત્ર્ય ચેદ્ હિતાહિતાન્ ।

અષ્ટાવિમાન્સમાસેન સ્ત્રીવિવાહાન્નિવોધત ॥

મ. સ્મૃ. અ. ૩-૨૦ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણાદિ ચારે વર્ણોને માટે પરલોકમાં તથા આ લોકમાં હિત અને અહિતરૂપ સ્ત્રીવિવાહ આઠ પ્રકારના છે તે સંક્ષેપથી તમે સાંભળો.

બ્રાહ્મો દૈવસ્તથૈવાર્ષઃ પ્રાજાપત્યસ્તથાઽસુરઃ ।

ગાન્ધર્વૈ રાક્ષસથૈવ પૈશાચશ્ચાષ્ટમોઽધમઃ ॥

” ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મ, દૈવ, આર્ષ, પ્રાજ્ઞપત્ય, આસુર, ગાન્ધર્વ, રાક્ષસ અને પૈશાચ એમ આઠ પ્રકારના વિવાહ છે. તેમાં જે પૈશાચ નામનો વિવાહ છે તે અત્યન્ત નિકૃષ્ટ છે.

ચતુરો બ્રાહ્મણસ્યાધ્યાન્વગ્નસ્તાન્કવયો વિદુઃ ।

રાક્ષસં ક્ષત્રિયસ્યૈકમાસુરં વૈશ્યશ્દ્રવ્યોઃ ॥

” ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—પહેલા કહેલા બ્રાહ્મ, દૈવ, આર્ષ, અને પ્રાજ્ઞપત્ય એ ચાર વિવાહ બ્રાહ્મણોને માટે શ્રેષ્ઠ છે એવું વિદ્વાન લોકો જાણે છે. રાક્ષસ વિવાહ ક્ષત્રિયને માટે જ શ્રેષ્ઠ છે. અને આસુર વિવાહ વૈશ્ય તથા શ્દ્રને માટે જ યોગ્ય છે. પૂર્વે કહેલા બ્રાહ્મ આદિ ચાર પ્રકારના વિવાહથી ક્ષત્રિયને કન્યા ન મળે તો નિકૃષ્ટ રાક્ષસ વિવાહ પણ ક્ષત્રિય કરી શકે છે. તેવી જ રીતે બ્રાહ્મણ વિવાહથી કન્યા ન મળે તો વૈશ્ય તથા શ્દ્ર આસુર વિવાહથી કન્યાને પ્રહણ કરી શકે છે એવો શ્લોકનો ભાવ છે. પરન્તુ બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણાદિ ચાર વિવાહને છોડીને અન્ય વિવાહ ન કરે.

પશ્ચાનાં તુ ત્રયો ધર્મ્યા દ્વાવધર્મ્યો સ્મૃતાવિદ્ ।

પૈશાચશ્ચાસુરથૈવ ન કર્તવ્યૌ કદાચન ॥

” ॥ ૨૫ ॥

અર્થ :—પ્રાગ્નપત્ય, આસુર, ગાન્ધર્વ, રાક્ષસ, અને પૈશાચ એ પાંચ પ્રકારના વિવાહ મધ્યે પ્રાગ્નપત્ય, ગાન્ધર્વ અને રાક્ષસ એ ત્રણ વિવાહ ધર્મયુક્ત છે. અને પૈશાચ અને આસુર એ બંનેને અધર્મ કહ્યા છે. તેથી તે બે વિવાહ કદાપિ ન કરવા.

પૃથક્ પૃથગ્વા મિથૌ વા વિવાહૌ પૂર્વચોદિતૌ ॥

ગાન્ધર્વો રાક્ષસશ્ચૈવ ધર્મ્યૌ સ્ત્રસ્ય તૌ સ્મૃતૌ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ :—પૂર્વે જ્ઞાન કરેલા ગાન્ધર્વ તથા રાક્ષસ વિવાહ પૃથક્ પૃથક્ હોય અથવા મિથ્ર હોય, તોપણ તે બંનેને ક્ષત્રિયને માટે ધર્મરૂપ કહ્યા છે.

ન્યારે સ્ત્રી તથા પુરુષને અન્યોન્ય પ્રીતિ હોવાથી પરસ્પર સંવાદ દ્વારા વિવાહ કરી લીધા બાદ તે સ્ત્રીને યુક્તમાં છૂટી વિવાહ કરવામાં આવે, ત્યારે ગાન્ધર્વ અને રાક્ષસ વિવાહ મિશ્રિત કહેવાય છે.

આચ્છાદ્ય ચાર્ચયિત્વા ચ શ્રુતિશીલવતે સ્વયમ્ ।

આહૂય દાનં કન્યાયા બ્રાહ્મો ધર્મઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ :—વિશેષ વસ્ત્રો વડે કન્યા તથા વરને આચ્છાદન કરીને તથા ભૂપણ આદિ દ્વારા સત્કાર કરીને વિદ્યા તથા આચારવાળા વરને બોલાવીને પિતા આદિક કન્યાનું જે દાન કરે છે તે બ્રાહ્મવિવાહ કહેવાય છે.

યજ્ઞે તુ વિતતે સમ્યગૃત્વિજે કર્મકુર્વતે ।

અલંકૃત્ય સુતાદાનં દેવં ધર્મં પ્રચક્ષતે ॥ ૨૮ ॥

અર્થ :—જ્યોતિષ્ટામાદિક યજ્ઞોના આરંભ થતાં વિધિપૂર્વક કર્મ કરનાર ઋત્વિકને અલંકૃત કરીને જે કન્યાનું દાન કરે છે તેને ઋષિલોક દેવ વિવાહ કહે છે.

एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।

कन्याप्रदान विधिवदापो धर्मः स उच्यते ॥

અર્થ :—એક ગાય અને એક આખલો મળીને એક ગોમિથુન અથવા બે ગોમિથુન શુદ્ધજાતથી નહીં લેતાં અર્થાત્ પાગાદિ રૂપ ધર્મની સિદ્ધિને માટે લેવામાં આવે અથવા કન્યાને આપવાને માટે લેવામાં આવે અને શાસ્ત્રાનુસાર કન્યાદાન દેવામાં આવે તેને આર્ષ વિવાહ કહેવામાં છે.

सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य च ।

कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥ ३१ ॥

અર્થ :—કન્યાદાન સમયે “તમે બંને મળીને ધર્મનું આચરણ કરો” આ પ્રમાણે વાણીથી કરીને પૂજન કરી જે કન્યાદાન દેવામાં આવે છે તે પ્રાગ્નપત્ય વિવાહ કહેવાય છે. અને—

ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तिः ।

कन्याऽऽप्रदानं स्वाच्छन्यादासुरो धर्म उच्यते ॥ ३१ ॥

અર્થ :—કન્યાની જ્ઞાતિવાળાને અર્થાત્ તેના પિતા આદિને ધન આપીને તેમજ કન્યાને પણ યજ્ઞિત ધન આપીને કન્યાને જે સ્ત્રીકાર (આપદાન) છે તે આસુર વિવાહ

કહેવાય છે. આ વિવાહ શાસ્ત્રીય, જાતિ આદિકાના નિયમાનુસાર, નહીં હોવાથી “સ્વાચ્છન્દ્યાત્” કહ્યું છે.

इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।

गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसंभवः ॥

” ॥ ૩૨ ॥

અર્થ:—કન્યા અને વર એ બંનેના અનુરાગથી અર્થાત્ બંનેની સલાહથી જે વિવાહ થાય છે તે ગાન્ધર્વ વિવાહ કહેવાય છે. આ પ્રકારનો કન્યા અને વરનો જે વિવાહ છે તે મૈથુન્ય છે, અર્થાત્ સમાગમને માટે હિત છે (વિરોધ નથી).

हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात् ।

प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥

” ॥ ૩૩ ॥

અર્થ:—જ્યારે કન્યાનું હરણ કરવાને માટે આવે છે ત્યારે કન્યા પક્ષના પિતા આદિ યુદ્ધની ઉપેક્ષા કરી દે તો કોઈને મારવા આદિની આવશ્યકતા રહેતી નથી. નહિતો હનનાદિ પણ થાય છે. તેની રીતે કન્યાના પક્ષના લોકોનું હનન કરીને તથા તેમના અંગોનું છેદન કરીને તથા તેમના કિસ્લા આદિને તોડીને “હે પિતા !” આદિ પોકાર કરતી તથા રુદન કરતી કન્યાનું બહાતકારથી ઘરમાંથી હરણ કરી લેવું તેને રાક્ષસ વિવાહ કહે છે. અને—

सुप्तं मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।

स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥

” ॥ ૩૪ ॥

અર્થ:—જ્યારે કન્યા સુતેલી હોય અથવા મત્ત અને પ્રમત્ત અર્થાત્ મદ્ય આદિ પીવાથી નિશો ચઢવાથી એહોશ થયેલી હોય, એવી કન્યાને જલથી ઉઠાવીને લઈ જઈ વિવાહ કરવો, અથવા કોઈ એકાન્ત સ્થાનમાં કન્યાને દીડી હોય ત્યાં છુપી રીતે (રક્ષ:) કન્યાની સાથે સમાગમ કરીને જે વિવાહ કરવામાં આવે છે તે પૈશાચ વિવાહ કહેવાય છે. તે વિવાહ સર્વ વિવાહમાં અધમ છે, અર્થાત્ પાપનો હેતુ છે.

આ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં આઠ પ્રકારના વિવાહ કહ્યા છે. તેમાં જે પાછા વિવાહ છે તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે એવું ધર્મશાસ્ત્રનું તાત્પર્ય છે. કારણ કે—

ब्राह्मोद्वाहविधानेन तदभावेऽपरो विधिः ॥

વ્યાસ. સ્મૃ. અ. ૨-૫ ॥

અર્થ:—પ્રાહ્મ વિવાહના વિધાનથી વિવાહ કરવો જોઈએ. તેના અભાવમાં અન્ય વિવાહ વિધિ રૂપ કહ્યો છે. વળી—

अलंकृत्य तु यः कन्यां वराय सहशाय वै ।

ब्राह्मेण तु विवाहेन दद्यात्तां तु सुपूजिताम् ।

સંવ૦ સ્મૃ૦ શ્લ૦ ૬૦ ।

स कन्यायाः प्रदानेन त्रयो विन्दति पुष्कलम् ।

साधुवादं स वै सद्भिः कीर्तिं प्राप्नोति पुष्कलाम् ॥

” ॥ ૬૧ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય કન્યાને અલંકૃત કરીને તથા પૂજિત કરીને પાછા વિવાહના વિધાન તેની સમાન યોગ્યતા વાળા વરને આપે છે તેણે બહુ કલાણ થાય છે. અને સમ્બળ દે ; તેની પ્રશંસા કરે છે, અને તેની મોટી કીર્તિ ફેલાય છે.

આ પ્રમાણે બ્રાહ્મ વિવાહનું જ મહત્વ શાસ્ત્રમાં વિશેષ કરીને કહ્યું છે. તેથી દ્વિતીયો બ્રાહ્મ વિવાહ ન થઈ શકે તો જ તેણે બીજો વિવાહ કરવો જોઈએ.

દશ પૂર્વાન્પરાન્વંશ્યાનાત્માનં ચૈકર્વિશકમ્ ।

બ્રાહ્મીપુત્રઃ સુકૃતકૃન્મોચયેદેનસઃ પિતૃન્ ॥ મં સ્મૃં અં ૩-૩૭ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મ વિવાહની સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલો અને સુકૃત(પુણ્યકર્મ) કરનાર પુત્ર ઉપરની દશ પેઢીને તથા નીચેની દશ પેઢીને તથા પોતાને—એમ ૨૧ પેઢીને પાપથી છોડાવે છે, અને પિતરાનો ઉદ્ધાર કરી દે છે.

દૈવોદ્ભાજઃ સુતથૈવ સપ્ત સપ્ત પરાવરાન્ ।

આર્યોદ્ભાજઃ સુતસ્ત્રીન્પદ્ પદ્ કાયોદ્ભાજઃ સુતઃ ॥ ૩૮ ॥

અર્થ:—દેવ વિવાહની સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર સાત પેઢી ઉપરની અને સાત નીચેની તથા પોતાને તારે છે. આર્યવિવાહની સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર ઉપરની ત્રણ અને નીચેની ત્રણ પેઢીને તથા પોતાને તારે છે. અને પ્રાણપત્ય વિવાહની સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર (કાયોદ્ભાજ) ઉપરની છ અને નીચેની છ પેઢીને તથા પોતાને તારે છે.

બ્રાહ્માદિષુ વિવાહેષુ ચતુર્ધ્વેવાનુપૂર્વશઃ ।

બ્રહ્મવર્ચસ્વિનઃ પુત્રા જાયન્તે શિષ્ટસંપતાઃ ॥ ૩૯ ॥

રૂપસત્ત્વગુણોપેતા ધનવન્તો યશસ્વિનઃ ।

પર્યાપ્તભોગા ધર્મિષ્ઠા જીવન્તિ ચ શતં સમાઃ ॥ ૪૦ ॥

અર્થ:—અતુક્રમે બ્રાહ્માદિ ચાર પ્રકારના વિવાહની સ્ત્રીમાં જ ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રો બ્રહ્મ તેજ યુક્ત થાય છે એમ શિષ્ટ પુરૂષોને સંમત છે (૩૯). વળી તેઓ રૂપવાળા તથા સત્ત્વ-ગુણી તથા ધનવાન તથા યશસ્વી તથા ધર્મિષ્ઠ(પૂર્ણ) ભોગ યુક્ત તથા ધર્માત્મા થાય છે. અને સો વર્ષ સુધી જીવે છે અર્થાત્ દીર્ઘાયુ હોય છે (૪૦).

ઇતરેષુ તુ શિષ્ટેષુ નૃશંસાન્નૃતવાદિનઃ ।

જાયન્તે દુર્વિવાહેષુ બ્રહ્મધર્મદ્વિપઃ સુતાઃ ॥ ૪૧ ॥

અર્થ:—અન્ય બાકી રહેલા જે આશુર, ગાન્ધર્વ, રાક્ષસ અને પૈશાચ એ ચાર પ્રકારના દુષ્ટ વિવાહ છે તે વિવાહની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રો દૂર કર્મ, કરનાર, મિથ્યા બોલનાર, તથા વેદ અને ધર્મના દ્વેષી થાય છે.

અનિન્દિતૈઃ સ્ત્રીવિવાદૈરનિન્દ્યા ભવતિ પ્રજા ।

નિન્દિતૈર્નિન્દિતા નૃણાં તસ્માન્નિન્દ્યાન્નિવર્જયેત્ ॥ ૪૨ ॥

અર્થ:—અનિન્દિત વિવાહની સ્ત્રીનાં સન્તાન અનિન્દિત, અને નિન્દિત વિવાહનાં સન્તાન નિન્દિત થાય છે. તેથી પૂર્વેકા આશુરાદિ નિન્દિત વિવાહ ન કરવો જોઈએ.

પ્રથમ દ્વિતીયને મટે રાક્ષસ વિવાહ અને ગાન્ધર્વ વિવાહ પણ બિન્ન રીતે તથા મિથ્ય રીતે પણ શ્રેષ્ઠ હતા છે તેવું તાત્પર્ય એવું નથી કે તે બ્રાહ્માદિ ચાર વિવાહની મુલ્ય શ્રેષ્ઠ જ છે. પરંતુ બ્રાહ્માદિક રીતથી વિવાહ ન થઈ શકે તો કન્યાને સમજાવી તેની પ્રીતિ

સાથે વિવાહ કરવો, પરન્તુ કોઈ કન્યામાં આસક્ત હોવાથી તેને ચોરી આદિ કરીને લાવવાનો કે તેને નસાડવાનો પ્રયત્ન ન કરવો. તેમ કરવું ક્ષત્રિયોને માટે અત્યંત કલંક રૂપ તથા પાપનું કારણ હોવાથી યુદ્ધ કરીને જીતીને લેવી એ ઠીક છે. તેથી તેને શ્રેષ્ઠ કહ્યા છે, નહિં કે શ્રેષ્ઠ હોવાથી ક્ષત્રિયોને માટે એવા વિવાહની આજ્ઞા આપે છે. પરન્તુ વિવાહની મુશ્કેલી હોય તો બ્રાહ્મણિક ચારમાંથી કોઈ એક પ્રકારનો વિવાહ કરવો જોઈએ. કોઈ કારણથી પૂર્વોક્ત રીતે વિવાહ બને નહીં તો રાક્ષસ અથવા ગાન્ધર્વ વિવાહ કરવો. પરન્તુ આસુર તથા પૈશાચ વિવાહ કદાપિ ન કરવો એવો નિયમ છે.

તેવી રીતે વૈશ્ય તથા શૂદ્રને જે આસુર વિવાહ કહ્યા છે તે પણ ઉત્તમ પક્ષ નથી, ક્ષત્રિયોના રાક્ષસ અને ગાન્ધર્વ વિવાહની તુલ્ય કનિષ્ઠ છે. પરન્તુ બીજી રીતે વિવાહ ન બને તો આસુર વિવાહની આજ્ઞા આપેલા છે. તે અધર્મ તો છે જ, તથા રત્ન માત્ર ફલ છે. પરન્તુ પાપ નથી એટલું માત્ર છે. અને પૈશાચ વિવાહ તો કોઈ પણ મનુષ્યને માટે યોગ્ય નથી, તે તો પાપનું જ કારણ છે.

ગાન્ધર્વ વિવાહને પૂર્ણ રીતે ધર્મયુક્ત કહ્યો નથી, પરન્તુ ચારે વર્ણોને માટે તે પાપ રહિત છે એમ મનુજીના કથનાનુસાર માલમ પડે છે:—

પદાનુપૂર્વ્યા વિમસ્ય ક્ષત્રસ્ય ચતુરોઽવરાન્ ।

વિદ્શુદ્ધયોસ્તુ તાનેવ વિદ્યાદ્યર્મ્યાનરાક્ષસાન્ ॥ ૨૩ ॥

અર્થ—પૂર્વે કહેલા આઠ પ્રકારના વિવાહમાંથી અનુક્રમે બ્રાહ્મણિક વિવાહ અર્થાત્ રાક્ષસ અને પૈશાચને છોડી બાકીના છ વિવાહ બ્રાહ્મણને માટે ધર્મ્ય (ઠીક છે.) ક્ષત્રિયને માટે છેલ્લા ચાર એટલે આસુર, ગાન્ધર્વ, રાક્ષસ અને પૈશાચ એ ચાર વિવાહ ઠીક છે. અને વૈશ્ય અને શૂદ્રને માટે રાક્ષસ વિવાહ છોડીને (અરાક્ષસાન્) આસુર ગાન્ધર્વ, અને પૈશાચ વિવાહ ઠીક (ધર્મયુક્ત) છે એમ કહ્યું છે. તેના ભાવ એટલો જ સમજવો કે બ્રાહ્મણિક ચાર વિવાહથી પત્ની પ્રાપ્ત ન થાય તો બ્રાહ્મણ આસુર અને ગાન્ધર્વ વિવાહ પણ કરી શકે છે. તેમજ બ્રાહ્મણિક વિવાહ ન થતાં ક્ષત્રિય રીતિને માટે આસુરિક ચાર વિવાહ પણ કરી શકે છે. તેમજ વૈશ્ય અને શૂદ્રને માટે રત્યર્થ વિવાહમાં રાક્ષસ વિવાહને છોડી આસુર, ગાન્ધર્વ અને પૈશાચ વિવાહને ધર્મયુક્ત કહ્યા છે અર્થાત્ ધર્મયુક્ત કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તેથી પાપ થતું નથી એટલું જ માત્ર છે. પત્ની સહિત આચરણ કરવા યોગ્ય ધર્મના અનુદાન દ્વારા મળવા યોગ્ય જે પુણ્ય છે તે તે લોકોને મળવાનું નથી.

પ્રતિ વિવાહભેદનિરૂપણ અ. ૧૨ સર્ગ ૬. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સ. ૭.

વરકન્યાવિક્રયનિવેધનિરૂપણ.

પૂર્વ સર્ગમાં વિવાહોના ભેદોનું નિરૂપણ કરીને હવે આ સર્ગમાં વરકન્યાના વિક્રય વિષયમાં વિવેચન કરીએ છીએ.

ન કન્યાયાઃ પિતા વિદ્વાન્ ગૃહ્ણીયાચ્છુલ્કમન્વપિ ॥

ગૃહ્ણન્ શુલ્કં હિ લોભેન સ્યાન્નરોઽપત્યવિક્રયી ॥

॥ ૫૧ ॥

અર્થ:—કન્યાદાનના બદલામાં ધન ગ્રહણ કરવાના દોષને જાણનાર પિતાએ કન્યાદાનના નિમિત્તે કન્યાનું મૂલ(શુલ્ક) લેશ માત્ર લેવું નહીં. લોભથી કન્યાના પૈસા લેનાર મનુષ્ય સન્તાનવિક્ષયી કહેવાય છે, તેને કન્યાદાનનું ફળ મળતું નથી. હિલેટા પાપનો ભાગી થાય છે.

આદદીત ન શૂદ્રોઽપિ શુલ્કં દુહિતરં દદત્ ।

શુલ્કં હિ શૃક્લન કુરુતે છન્નં દુહિતૃવિક્રયમ્ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૯-૯૮ ॥

અર્થ:—કન્યા આપીને શૃદ્ધે પણ પૈસા ગ્રહણ કરવા નહીં, કેમકે કન્યાનું શુલ્ક(મૂલ) ગ્રહણ કરનાર છુપી રીતે પુત્રીનો વિક્રય જ કરે છે.

નાનુશુશ્રુપ જાત્વેતત્પૂર્વેન્વપિ હિ જન્મસુ ।

શુલ્કસંજ્ઞન મૂલ્યેન છન્નં દુહિતૃવિક્રયમ્ ॥ ॥ ૧૦૪ ॥

અર્થ:—શુલ્ક નામનું કન્યાનું મૂલ લઇને કોઈ સત્પુરુષે પૂર્વકલ્પમાં છુપી રીતે પણ કન્યાવિક્રય કર્યો હોય એવી વાત અમે લોકોએ કદાપિ સાંભળી નથી. અર્થાત્ પહેલાં પણ કોઈએ કન્યાવિક્રય કર્યો નથી. માટે તે અધર્મ જ છે. વળી—

શુલ્કેન યે પ્રયચ્છન્તિ સ્વસુતાં લોભમોહિતાઃ ।

આત્મવિક્રયિણઃ પાપા મહાકલિવપકારકાઃ ॥ બોધા. સ્મૃ. પ્ર. ૧૧-૨૧ ॥

પતન્તિ નરકે ઘોરે ઘ્નન્તિ ચાસપ્તમં કુલમ્ ॥ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ:—લોભથી મોહિત થઇને શુલ્ક લઇને પોતાની પુત્રીને જે વેચે છે તે પાપી, આત્મવિક્રયી મહાન પાપ કરનારા ઘોર નરકમાં પડે છે, અને પોતાની ઉપરની અને નીચેની સાત પેઢીનો નાશ કરે છે. વળી—

સુકૃતાંશાન્વા એપ વિક્રીણીતે યઃ પળમાનો દુહિતરં દદાતિ ॥ બોધા. સ્મૃ. પ્ર.

૨ અ. ૧ સૂ. ૭૯ ॥

અર્થ:—મૂલ લઇને જે કન્યા આપે છે તે ધન લઇને પુણ્યના અંશને જ વેચે છે.

ક્રીતા દ્રવ્યેણ યા નારી સા ન પત્ની વિધીયતે ।

સા ન દૈવે ન સા પિત્ર્યે દાસીં તાં કાશ્યપોઽન્વચીત્ ॥

બોધા. સ્મૃ. પ્ર. ૧ અ. ૧૧ શ્લો. ૨૦ ॥

અર્થ:—ધન આપીને ખરીદેલી જે સ્ત્રી છે તે પત્ની કહેવાતી નથી. અને તેવી સ્ત્રી દેવ મંત્રથી યજ્ઞાદિ કર્મમાં તથા પિતૃ સંબંધી શ્રાદ્ધાદિ કર્મમાં પણ કામ આવતી નથી, કેમકે કાશ્યપ ઋષિએ તેને દાસી કહી છે. અર્થાત્ જેવી રીતે બોધાયત્ ઋષિ તેને દાસી માને છે, તેવી રીતે કાશ્યપ ઇપિ પણ તેને દાસી માને છે.

ક્રયક્રીતા ચ યા કન્યા પત્ની સા ન વિધીયતે ।

તસ્પાં જાતાઃ સુતાસ્તેપાં પિતૃપિણ્ડં ન વિધ્યતે ॥ અત્રિ. સં. શ્લો. ૩૮૯ ॥

અર્થ:—ધન આપીને ખરીદે કરેલી કન્યા પત્ની કહેવાતી નથી. અને તેવી સ્ત્રીમાં ઉત્પત્ત થયેલા પુત્રોને માટે પિતાનો પિણ્ડ આપવાનું વિધાન શાસ્ત્રમાં જોવામાં આવતું નથી.

ક્રયક્રીતા ચ યા કન્યા દાસી સા પરિકીર્તિતા ।

સચ્ચદ્રસ્યાધિકારે સા કદાચિન્નૈવ જાયતે ॥ સ્કા. પુ. અ. ૨૪૧-૨૫ ॥

અર્થ — ધન આપીને ખરીદીલી કન્યાને દાસી કહેલી છે અને જે કર્મમાં મત્ત શૂદ્રનો અધિકાર શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવ્યો છે તે કર્મનો અધિકાર પણ તે સ્ત્રીને હોતો નથી અને દાસીમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને પિતાનો પિણ્દ દેવાનો હક નથી એવો પહેલાં સ્થોકનો ભાવ છે વળી કન્યાવિક્રય કરનારને નરકની પ્રાપ્તિ કાશ્યપજીએ પણ કહી છે —

શુલ્કેન ચ પ્રયચ્છન્તિ દુહિતરં લોભમોદિતા ।

તેષાં તુ નરકે ઘોરે યાતિ ચૈ મપ્તપં કુલમ્ ॥ કાશ્ય૦ સ્મૃ૦ અ. ૫ ॥

અર્થ.—ધનના લોભથી મોહિત થઇને ધન લાઇ જે મનુષ્ય કન્યાને વેચે છે તેના સાત કુલ નરકમાં જાય છે

પુરાણમાં પણ કન્યા તથા પુત્ર મનેનો વિક્રય કરનારને નરકપ્રાપ્તિ કહેવામાં આવી છે—

અપત્યવિક્રયાત્કલ્પ વસેદ્વિદ્કૃમિયોજને ।

અતો નામ્વપિ કન્યાયા ઉપજીવ્ય નૈરર્થનમ્ ॥

સ્કા૦ પુ. ગ્વ૦ ૩, ધર્મા૦ સ્વ૦ ૨, અ. ૬-૩૯ ॥

અર્થ — સન્તાનનો વિક્રય કરનાથી મનુષ્ય કલ્પ પર્યન્ત ન્યા વિદ્યા અને કૃમિનુ ભોજન કરવાનું છે એવા નરકમાં પડે છે માટે કન્યાના બદનામાં ધન લઇને મનુષ્ય કદાપિ જીવન ન ચલાવે.

કન્યા યન્હતિ રુદ્રાય નીચાય ધનન્વિપ્સયા ।

કુરૂપાય કુશીલાય સ પ્રેતો જાયતે નર ॥ સ્કા. પુ. સ્વ. ૬ અ. ૧૮ ૩૧ ॥

અર્થ — ધનના લોભથી જે મનુષ્ય રુદ્ર અથવા નીચ તથા કુરૂપ અથવા કુશીલ મનુષ્યને કન્યા દે છે, તે મનુષ્ય મરીને પ્રેત થાય છે તની સદ્ગતિ થતી નથી વળી—

સ્ત્રીધનાનિ તુ યે માંઠાદુપજીવન્તિ ચાન્ધ્રમાઃ ।

નારીયાનાનિ વસ્ત્રં વા તે પાપા યાન્ત્યધોગતિમ્ ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૩-૫૨ ॥

અર્થ — સ્ત્રીના જે બન્ધુઓ અર્થાત્ પતિ, પિતા, આદિક અજ્ઞાનથી સ્ત્રીની દાસી આદિ રૂપ ધન, તથા તેના વાહનાદિ અથવા વસ્ત્રાદિનુ ગ્રહણ કરે છે, તે પાપી લોક અધોગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ પત્નીના ધનથી જીવન ચલાવનાર પતિ, તથા પુત્રીના ધનથી જીવન ચલાવનાર પિતા, એ મને અધોગતિને પ્રાપ્ત થાય છે વળી—

કન્યાપુત્રમહોવાજિમયાં વિક્રયકારિણઃ ।

નરકાન્ન નિવર્તન્તે યાવદાધૃતસપ્લવમ્ ॥ ત્ર. પુ. અ. ૧૬૦-૯ ॥

અર્થ.—કન્યા, પુત્ર, જમીન, ઘોડા અને ગાય-એમનો વિક્રય કરનાર કલ્પ પર્યન્ત નરકમાંથી નિવૃત્ત થતા નથી

કેટલાક લોક કન્યાવિક્રયમાં દોષ સમજે છે, પરન્તુ પુત્રના વિક્રયમાં દોષ સમજતા નથી પરન્તુ બંનેના વિક્રયમાં દોષ સમાન જ છે

કન્યાં પ્રદાય યૈર્વૃત્તિરાત્મનઃ પરિકલ્પ્યતે ।

દાસભાળદનદોનાં માર્ગોઽયં ન મહાત્મનામ્ ॥ મવિ.પુ.બ્રા.પ.અ. ૧૩-૪૯ ॥

અર્થ:—કન્યાવિક્રય કરીને તે ધનથી જીવન ચલાવવું તે દાસ, ભાણ્ડ, તથા નટાદિકોનો માર્ગ છે, કુલીન પુરુષનો નહીં.

સ્વકન્યાં પાલનં કૃત્વા વિક્રોણાતીહ યો નરઃ ।

અર્થભોખાન્મહામૂઢો માંસકુણ્ડે પ્રયાતિ સઃ ॥ વ્ર.વૈ.પુ.પ્ર સ્વ. અ. ૩૦-૩૩ ॥

અર્થ:—પોતાની કન્યાનું પાલન કરીને લોભથી જે મનુષ્ય તેને વેચે છે તે મહા મૂઢ માંસકુણ્ડના નરકમાં પડે છે.

કન્યાલોમપ્રમાણાબ્દં તદ્વોજી તત્ર તિષ્ઠતિ ।

તાં ચ કુણ્ડે પ્રહારં ચ કરોતિ યમક્રિકરઃ ॥ ૩૪ ॥

અર્થ:—પોતે વેચેલી કન્યાના શરીર ઉપર જેટલાં રામ છે તેટલાં વર્ષ સુધી તે માંસકુણ્ડ નામના નરકમાં માંસ ખાતો સતો રહે છે. અને તે કુણ્ડમાં પડેલા તેને યમક્રિકર મારે છે.

માંસભારં મૂર્ઝિ કૃત્વા રક્તધારાં લિહેત્સુધા ।

તતો હિ ભારતે પાપી કન્યાંવિદ્સુ કૃમિર્ભવેત્ ॥ ૩૫ ॥

પટ્ટિવર્પસહસ્રાણિ વ્યાધથ સપ્તજન્મસુ ।

ત્રિજન્મનિ ચરાદથ કુકુરઃ સપ્તજન્મસુ ॥ ૩૬ ॥

અર્થ:—અને તેને સુધા લાગવાથી મરતક ઉપર માંસનો ભાર રાખીને રક્તાની ધારને ચાટે છે. ત્યાર બાદ તે પાપી જીવ ભારતમાં કન્યાની વિજ્ઞામાં કૃમિ થઇને સાઠ હજાર વર્ષ સુધી જન્મ લે છે. અને સાત જન્મ વ્યાધ અર્થાત્ બીસનો જન્મ ધારણ કરે છે, તે પછી ત્રણ જન્મમાં મુચ્ચર થાય છે, બાદ સાત જન્મ સુધી કુર્કુર એટલે કુતરાનો જન્મ પ્રાપ્ત કરે છે.

સપ્તજન્મસુ મળ્લૂકો જલૌકાઃ સપ્તજન્મસુ ।

સપ્તજન્મસુ કાકથ તતઃ શુદ્ધિઃ ભ્રમેદ્ધ્રુવમ્ ॥ ૩૭ ॥

અર્થ:—તે પછી સાત જન્મ દેડકા થાય છે, તે પછી સાત જન્મ જલૌકા થાય છે, અને પછી સાત જન્મ કાગડો થઇને પછી તેની શુદ્ધિ થાય છે.

આ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં કન્યાવિક્રય કરનારને અનેક પ્રકારે પરલોક મંબંધી દણ્ડ બતાવી, આ લોકમાં તેને માટે શાસ્ત્રમાં રાજદણ્ડનું પણ વિધાન કરવામાં આવ્યું છે:—

કન્યાયા અપિ વિક્રેતા કુટુંબવૃત્તિહાસકઃ ।

સ્વભાવદુષ્ટાનેતાન્હિ જ્ઞાત્વા રાજા પ્રવાસયેત્ ॥

અર્થ:—કન્યાનો વિક્રય કરનાર તથા કુટુંબની જીવિકાને વિના કારણ ઘટાડનાર (અથવા દરણ કરનાર) એવા સ્વભાવથી દુષ્ટ લોકોને બાણીને રાજાએ તેમને રાજ્યની બહાર કાઢી મૂકવા નેહએ, કેમકે એવા દુષ્ટ મનુષ્ય રાજ્યમાં રહેવાથી પાપની વૃદ્ધિ થાય છે, અને દેશમાં અનેક પ્રકારના દૈવી દણ્ડ ઉત્પન્ન થાય છે.

આ પ્રમાણે કન્યા તથા પુત્રનો વિક્રય કરવો તથા ઝીના ધનથી પતિએ જીવન ચલાવવું તથા પુત્રીના ધનથી પિતાએ જીવન ચલાવવું એ સર્વ અત્યંત નિકૃષ્ટ હોવાથી એવા વ્યવહાર જે ગતિમાં અથવા જે કાષ્ટ મનુષ્યમાં હોય તેઓની સાથેના સંબંધ અન્ય સદાચારી

મનુષ્યોએ અવશ્ય પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. તે લોકોનો વિવાહ આશુરી હોવાથી તેમનાં સન્તાન પણ અધર્મી તથા અન્યાયી જ હોઈ શકે છે. તેથી ધર્માચરણની ઈચ્છા રાખનાર મનુષ્યે કન્યા તથા વરનો વિક્રય આદિ વ્યવહાર કરવો યોગ્ય નથી. કન્યા અને વરવિક્રય કરીને પોતાના કુટુંબને જોણે મશ્વિન બનાવ્યું છે તથા કુલમાં અધર્મો ઉત્પન્ન કર્યા છે એવા નિન્દિત મનુષ્યનું કુલીનતાનું અભિમાન વ્યર્થ છે.

ઘોડા આદિ પશુ વગેરેનો વિક્રય એ પ્રકારનો જોવામાં આવે છે. કાષ્ટએ એક જળદ વેચાતો લીધો હોય તો તેનું મૂલ ૫૦, ૬૦ કે ૧૦૦ જે કાંઈ હોય તે આપીને ખરીદે છે. ખીનો જળદને બદલે જળદ આપીને અથવા ઘોડાને બદલે ઘોડા આપીને કરે છે. અને સારા નરસાના બદલામાં કંઈક પૈસા પણ આપે લે છે. તેવી રીતે કેટલાક લોક કન્યા તથા વરનો પરસ્પર બદલો કરે છે. આ પ્રકારનો વિક્રય જે પશુનો હતો તે મનુષ્યોમાં પણ દાખલ કર્યો. કન્યા તથા વરને ધન લઈ વેચનારની તુલ્ય તે લોક પણ વિક્રય કરનાર છે. પહેલાં કહેલા લોકોની તુલ્ય તે લોકનું કુલ પણ અપવિત્ર છે. અને તેમની સાથે પણ શાસ્ત્રીય વ્યવહાર કરવો યોગ્ય નથી. માટે કેવલ ધાર્મિક બુદ્ધિથી જોણે કન્યા આપી છે અને કેવલ ધાર્મિક બુદ્ધિથી પુત્રનો વિવાહ ધનાદિક લીધા વિના બ્રાહ્મણિક નિયમોથી કરવામાં આવ્યો છે તે જ શ્રેષ્ઠ છે. અને તેમાં જ સુયોગ્ય પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે લોક જ ધર્મની પરંપરા ચાલુ રાખી શકે છે. માટે વિક્રય આદિ વ્યવહારનો પરિત્યાગ કરીને જ વિવાહ કરવો તે કુલની પવિત્રતામાં પ્રધાન કારણ છે. તેટલા માટે જ ધર્માનુસાર વિવાહ કર્યા બાદ પણ પિતાએ કન્યાના ઘરમાં ભોજન કરવાનો નિષેધ કર્યો છે.

स्वसुतान्नं च यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमलम् ।

स्वसुતા અમ્રજા તાવન્નાશ્નીયાત્તદ્ગૃહે પિતા ॥ અત્રિ૦ સ્મ૦ સ્ત્રો૦ ૩૦૪ ॥

अन्नं भुङ्क्ते तु यो मोहात्पूयं स नरकं व्रजेत् ॥ ३०५ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય પોતાની પુત્રીનું અન્ન જમે છે તેને પૃથિવીનો મલ ખાવાનો દોષ લાગે છે. તેથી ન્યાંસુધી પુત્રીને સન્તાનની પ્રાપ્તિ થાય નહીં ત્યાં સુધી પિતા તેના ઘરનું અન્ન ન ખાય. અને જે ખાય છે તે નરકમાં પડે છે. વિવાહ પછી પણ કન્યાના ઘરનું અન્ન ખાતું નિપિદ્ધ છે, તો પછી કન્યાને વેચીને પૈસા લેનારના પાપનું તો કહેવું જ શું ? માટે કન્યાવિક્રય તો અત્યન્ત નિપિદ્ધ જ છે.

હતિ વરકન્યાવિક્રયનિષ્પણ અ. ૧૨ સર્ગ. ૭ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ. ૮.

શ્રી પ્રતિ પતિ આદિનું કર્તવ્ય.

પૂર્વ સર્ગમાં કન્યા તથા વરના વિક્રયદોષ બતાવીને આ સર્ગમાં શ્રી પ્રતિ પતિ આદિ-કનું જે કર્તવ્ય છે તેનું નિષ્પણ કરવામાં આવે છે.

कन्याऽप्येवं पालनीया शिक्षणीयातियत्नतः ।

દેયા વરાય વિદુપે ધનરત્નસમન્વિતા ॥

મહાનિર્વાણતત્ત્વમ્ ॥

અર્થ :—જેવી રીતે પુત્રનું પાલન કરવામાં આવે છે તથા તેને શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તેવી રીતે કન્યાનું પાલન કરવું તથા તેને શિક્ષણ દેવું યોગ્ય છે. અને શિક્ષણ આપ્યા પછી કન્યાને ધન અને રત્ન સહિત વિદ્વાન વરની સાથે પરણાવવી જોઈએ. (પશુ આદિને ધન કહે છે, અને સુવર્ણ આદિને રત્ન કહે છે.)

પિતૃભિર્ભ્રાતૃભિશ્ચૈતાઃ પતિભિર્દેવરૈસ્તથા ।

પૂજ્યા ભૂપયિતવ્યાથ વહુકલ્યાણમીપ્સુભિઃ ॥ મં સ્મૃ ૦ અં ૩-૫૫ ॥

અર્થ :—બહુ કલ્યાણની ઇચ્છા કરનાર પિતા તથા ભાઈ તથા પતિ તથા દિયેર ઇત્યાદિકોને સ્ત્રી, આદર તથા માન સહિત સત્કાર કરવા યોગ્ય, તથા ભૂપણ અને વસ્ત્રાદિકો વડે અલંકૃત કરવા યોગ્ય છે.

યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ ।

યત્રૈતાસ્તુ ન પૂજ્યન્તે સર્વાસ્તત્રાઽફલાઃ ક્રિયાઃ ॥ ૫૬ ॥

અર્થ :—જે ઘરમાં સ્ત્રીઓનું પૂજન થાય છે તે ઘરમાં દેવતા લોક રમણ કરે છે. અને જે ઘરમાં સ્ત્રીઓનો સત્કાર નથી તે ઘરમાં જે જે પુણ્ય કર્મ કરવામાં આવે છે તે સર્વ નિષ્ફળ જાય છે.

શોચન્તિ જામયો યત્ર વિનશ્યત્યાથુ તત્કુલમ્ ।

ન શોચન્તિ તુ યત્રૈતા વર્દન્તે તદ્ધિ સર્વદા ॥ ૫૭ ॥

અર્થ :—જે કુલમાં પુત્રી આદિ સ્ત્રી શોક કરે છે તે કુલ શીઘ્ર જ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. અને જે કુલમાં સ્ત્રીઓ શોક કરતી નથી તે કુલ હમેશાં વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે. (જગિની, પુત્રી, પુત્રવધૂ, કુલસ્ત્રી, પોતાના સપિપ્પડની સ્ત્રી-એ સર્વ “જામિ” શબ્દથી કહેવાય છે. તેથી આ શ્લોકમાં જામિ શબ્દથી પુત્રી આદિ સર્વનું ગ્રહણ કરવાનું છે.)

જામયો યાનિ ગેહાનિ શપન્ત્યપ્રતિપૂજિતાઃ

તાનિ કૃત્યાહતાનીવ વિનશ્યન્તિ સમન્તતઃ ॥ ૫૮ ॥

અર્થ :—સ્ત્રી (પુત્રવધૂ) આદિ જામિ લોક સત્કાર ન થવાથી જે ઘરને શાપ દે છે તે ઘર “કૃત્યા” નામના પિશાચે મારેલાની પેઠે સર્વ તરફથી નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. (શત્રુને મારવાને માટે અભિચાર પ્રયોગથી ઉત્પન્ન કરેલા દુષ્ટિમ ભૂતનું નામ કૃત્યા છે.)

તસ્માદેતાઃ સદા પૂજ્યા ભૂપણાઞ્છાદનાશનૈઃ ॥

ભૂતિકામૈર્નરૈર્નિત્યં સત્કારેષૂત્સવેષુ ચ ॥ ૫૯ ॥

અર્થ :—માટે પોતાની વૃદ્ધિ ઇચ્છનાર મનુષ્યે સત્કારમાં અર્થાત્ સત્કાર કરવાને યોગ્ય. અવસર વખતે તથા ઉત્સવમાં અર્થાત્ વિવાહ ઉપનયનાદિક ઉત્સાહકાર્યમાં પણ સ્ત્રીઓનું વિશેષ કરીને ભૂપણ તથા વસ્ત્ર તથા ભોજનથી પૂજન કરવું. તેમનો તિરસ્કાર કર્યા વિના આદર અને પ્રેમથી આપવું તેનું નામ પૂજન છે. અન્દનાદિ વડે અર્ચનનું નામ અર્ચી પૂજન નથી.

વળી જેવી રીતે સ્ત્રીઓને શોક થાય નહીં તેવી રીતે તેમની રક્ષા કરવાને માટે બૃહત્પારાશર સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે:—

મોજ્યાલંકારવાસોમિ પૂજ્યાઃ સ્યુઃ સર્વદા સ્ત્રિય ।

યથા કિંચિન્ન શોચન્તિ નિત્ય કાર્યં તથા નૃભિઃ ॥ વૃ. પારા. સ્મૃ. અ. ૪-૪૦ ॥

અર્થ.—આવાના પદાર્થ તથા ભૂષણ તથા વસ્ત્રાદિ વડે સ્ત્રી હમેશા પૂજન કરવા યોગ્ય છે. જે પ્રકારે સ્ત્રીને શોક ન થાય તેવી રીતે મનુષ્યોએ કાર્ય કરવું જોઈએ કારણકે—

આયુર્વિત્તં યશઃ પુત્રા સ્ત્રીમીન્યા સ્યુર્નૃણાં સદા ।

નશ્યન્તિ તે તદપ્રાતૌ તાસાં શાપાદસંશય ॥ ૪૧ ॥

અર્થ.—મનુષ્યોને આયુ તથા ધન તથા કીર્તિ તથા પુત્ર એ સર્વ હમેશા સ્ત્રીની પ્રીતિને અધીન જ રહે છે. અર્થાત્ સ્ત્રી પ્રસન્ન થવાથી જ એ સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે અને સ્ત્રીઓના શાપથી તે સર્પૂર્ણ વસ્તુઓનો નાશ થાય છે.

સ્ત્રિયો યત્તુ પૂજ્યન્તે સર્વદા ભૂષણાદિધિ ।

દેવપિતૃમનુષ્યાશ્ચ મોદન્તે તન્નિકેતને ॥ વૃ. પા. સ્મૃ. અ. ૪-૪૨ ॥

અર્થ.—જે ગૃહમા ભૂષણાદિથી સ્ત્રીઓની પૂજા થાય છે તે ગૃહમા દેવતા, પિતરો અને મનુષ્યો એ સર્વ આનન્દિત રહે છે

સ્ત્રિયસ્તુષ્ઠાઃ શ્રિય સાક્ષાદ્દૃષ્ટાઃ સ્યુ રુષ્ટદેવતાઃ

વર્ધયન્તિ કુલં તુષ્ઠા નાશયન્ત્યપમાનિતા ॥ ૪૩ ॥

અર્થ.—સ્ત્રીઓ સન્તુષ્ટ થવાથી સાક્ષાત્ લક્ષ્મી સન્તુષ્ટ થઈ એમ જાણે અને સ્ત્રી રુષ્ટ થયે તેના ઉપર સર્પૂર્ણ દેવતા રુષ્ટ થયા એમ જાણવું અને સ્ત્રીઓ સન્તુષ્ટ થતા કુલની વૃદ્ધિ કરે છે, અને રુષ્ટ થતા કુલનો નાશ કરે છે

નાવમાન્યા સ્ત્રિયઃ સદ્ગિઃ પતિશ્ચથુરદેવરે ।

બ્રાત્રા પિત્રા ચ માત્રા ચ તથા વન્ધુભિરેવ ચ ॥ ૪૪ ॥

અર્થ.—સત્પુરુષોએ એટલે પતિ શ્વશુર, દિયેર, ભાઇ, પિતા, માતા અને બન્ધુ જનોએ સ્ત્રીઓનું અપમાન નહીં કરવું જોઈએ

સ્ત્રિયાશ્ચ પુરુષસ્યાપિ યત્રોભયોર્ભવેદ્દૃષ્ટિ ।

તત્ર ધર્માર્થિકામા સ્યુસ્તદધીના યતસ્ત્વમી ॥ ૪૫ ॥

અર્થ.—જે સ્થાનમા સ્ત્રી પુરુષ બંનેની અનુકૂલતા હોય છે તે સ્થાનમા ધર્મ, અર્થ, અને કામ એ ત્રણની વૃદ્ધિ થાય છે, કેમકે તે ત્રણે સ્ત્રીઓને અધીન છે. વળી—

સન્તુષ્ઠો માર્યયા મર્તા મર્ત્તા માર્યા તથૈવ ચ ।

યસ્મિન્નેવ કુલે નિન્યં કલ્યાણ તત્ર વૈ ધ્રુવમ્ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૩-૬૦ ॥

અર્થ.—જે કુલમા પત્નીથી પતિ, અને પતિથી પત્ની, સન્તુષ્ટ રહે, તે કુલમા સ્થિર કલ્યાણ હોય છે.

સ્ત્રિયાં તુ રોચમાનાયાં સર્વં તદ્રોચતે કુલમ્ ।

તસ્યાં ત્વરોચમાનાયાં સર્વમેવ ન રોચતે ॥ ૪૬ ॥

અર્થ :—જે કુલમાં સ્ત્રી બૂપણાદિક અલંકારથી શોભિત થાય છે તે કુલમાં સર્વની શોભા હોય છે, અને જે કુલમાં બૂપણાદિથી અલંકૃત થઇને સ્ત્રી શોભિત થતી નથી તે કુલમાં કોઇની પણ શોભા થતી નથી.

માટે આ લોક સંબંધી તથા પરલોક સંબંધી સુખની ઇચ્છા કરનાર મનુષ્યે સ્ત્રીઓનો સત્કાર પૂર્ણ રીતે કરવો યોગ્ય છે. હિન્દુઓના ધર્મશાસ્ત્રોમાં સ્ત્રીઓની નિન્દા સીમા વિના કરેલી છે અને કરે પણ છે. પરંતુ સ્ત્રી વિના કોઇનો પણ નિર્વાહ થતો જોવામાં આવતો નથી. ધનાદિકોને માટે અથવા શારીરિક સેવાને માટે પણ તેની સર્વ કાર્ષ ઇચ્છા કરે છે. તેમ તેની નિન્દા પણ કરે છે અને શાસ્ત્રોના લેખ પણ સંભળાવે છે.

જગતમાં અનેક પ્રકારના ભોગ્ય પદાર્થ છે. તેવી રીતે સ્ત્રીને પણ એક ભોગ્ય પદાર્થમાં જ ગણવામાં આવી છે. સંસારના ભોગ્ય પદાર્થોમાંથી વિરક્ત ઉત્પન્ન કરવાને માટે કેટલાક વિરક્ત લોકે સ્ત્રીની વિશેષ નિન્દા કરી છે. કેમકે વિષય પદાર્થોમાં જે મોહ-શક્તિ છે તે સ્ત્રીમાં વિશેષ છે. સ્ત્રીઓના દરેક અવયવો જોવાથી દરેક મનુષ્યની ભુદ્ધિ પ્રત્યેક પ્રકારની થાય છે. તેવી રીતે દરેક યોગ્ય પદાર્થમાં પણ મનુષ્યોની ભુદ્ધિ જૂદી જૂદી પ્રકારની હોય છે. સ્ત્રીના સ્તન આદિ અંગોને, તેને ધાવનાર તેનો બાલક અન્ય પ્રકારે જુએ છે, અને તેનો પતિ અન્ય પ્રકારે જુએ છે. અન્ય શ્વાનાદિ માંસને ખાનાર પ્રાણી અન્ય પ્રકારથી દેખે છે. જેવી જેવી દૃષ્ટિથી જુએ છે તેવી દૃષ્ટિથી તેઓ કહે પણ છે. તેથી તત્તત્ પદાર્થોના ગુણદોષનું કથન કરનાર મનુષ્યના લક્ષ્યનો વિચાર કરીને તેના કથનથી વસ્તુના ગુણદોષનો વિચાર કરવો જોઇએ. નહિતો વિચાર હમેશાં પવિત્ર ધર્મમાં બાધા રૂપ જ થશે. વસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન થવું તે જ વિચારનું ફલ છે. તે શાસ્ત્ર અથવા બીજાના કથનનું તાત્પર્ય સમગ્રી વિચાર કરવાથી થાય છે. શાસ્ત્રોમાં વિરક્ત મુમુક્ષુ મનુષ્યોની દૃષ્ટિથી ધનની બહુ પ્રકારની નિન્દા કરી છે. અને સાંસારિક વિષયોના ભોગની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યોની દૃષ્ટિથી સ્તુતિ પણ બહુ કરી છે. તેવી રીતે મનુષ્ય શરીરના બાહ્ય, યૌવન તથા વૃદ્ધાવસ્થા એ ત્રણે અવસ્થાનાં નિન્દા કરી છે. આ નિન્દા વિરક્તની, દૃષ્ટિથી કરી છે, અને ધર્માચરણની દૃષ્ટિથી મનુષ્ય શરીરની બહુ જ પ્રશંસા પણ કરી છે. તેવી રીતે સદાચારિણી સ્ત્રી ધર્માચરણમાં સદાયરૂપ હોવાથી, અને તેના વિના અગ્નિહોત્રાદિક ધર્માચરણ કરી શકાતું નહીં હોવાથી, ધર્માચરણની દૃષ્ટિથી કેટલાક લોકોએ સ્ત્રીની બહુ પ્રશંસા કરી છે, અને તેને લક્ષ્મી ગુણ કહી છે. જેમ મનુ અને પરાશર આદિએ કહ્યું છે. અને વૈરાગ્ય દૃષ્ટિથી સ્ત્રીના દોષ પણ કેટલાક લોકોએ બતાવ્યા છે. સર્વેએ પોત પોતાની દૃષ્ટિના બેઠ્ઠી કહ્યું છે. પરંતુ સ્ત્રી હમેશાં તાડનને જ યોગ્ય છે અને દોષ અથવા શૂદ્રને સમાન છે એમ નથી. તે લોકે શાસ્ત્રના તાત્પર્યને જાણ્યા વિના વાણીનો દુરુપયોગ કર્યો છે. સ્ત્રીના રક્ષણના ઉપાયોદિ ધર્મ-શાસ્ત્રના નિયમોને જાણ્યા વિના બોલવું તે લાઝના સમયમાં આર્થ પ્રત્યક્ષ સ્વભાવ છે. પરંતુ તેઓ અવસ્થા પાપના જ ભાગી છે. સ્ત્રીઓ હમેશાં સત્કારને જ પાત્ર છે. તે કદાપિ નિન્દાને પાત્ર નથી. અને જે સ્ત્રીઓમાં દોષ દેખે છે તે પણ તેમના પિતા આદિના દોષથી છે એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. અને સ્ત્રી જમે તેટલી દુરાચારિણી હોય, પરંતુ તેનો પતિ યોગ્ય હોય તો સ્ત્રી પોતે જ સદાચારિણી થઈ જાય છે. એ વાત “અશમાલો વસિષ્ઠેન” અને “સ્તાશ્વાન્યાશ્ચ” એ શ્લોકોથી પહેલાં કહેવાઈ ગઈ છે.

સ્ત્રીणां પત્યુરધીનત્વાત્પુમાનેવ हि निन्यते ।

મર્તુરેવ हि तज्जाडय यद्भृत्यानामयोग्यता ॥ મત્રિ. પુ. વ્રા. પ અ. ૮-૨૫ ॥

અર્થ — સ્ત્રીઓ હમેશા પતિને અધીન હોવાથી સ્ત્રીઓમા જેખાતા દોષને માટે પુરૂષ જ નિન્દાને પાત્ર થાય છે પુત્ર તથા સ્ત્રી આદિમા જે કોઈ અયોગ્યતા છે તે સર્વ તેના સ્વામીના જ અજ્ઞાનથી છે

માટે પતિ ગુણી હોવો અને પત્નીને ગુણવાળી બનાવવાનું જાણવું તે જ સ્ત્રી ઉત્તમ થવામા પ્રધાન કારણ છે પુરૂષ ગુણી હોય તો નાના પ્રકારના ઉપાયોથી સ્ત્રીઓના અપ લક્ષણને દૂર કરી શકે છે ધર્માચરણની સાથે સન્તાન ઉત્પન્ન કરવાને માટે સ્ત્રીઓની ઉત્પત્તિ છે, તે તિરસ્કારને પાત્ર નથી, એવો મનુ અને પરાશર તથા યાજ્ઞવલ્કય અને અન્ય ઋષિઓને સમત છે

मजनार्थं महाभागा पूजार्हं गृहदीप्तयः ।

स्त्रिय श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥ મ. સ્મૃ અ. ૯-૩૬ ॥

અર્થ — સ્ત્રી ગર્ભ ધારણ કરવાને માટે છે અને બહુ કલ્યાણના પાત્ર રૂપ છે, તેથી વસ્ત્ર તથા અલકાગ આદિથી અન્માન કરવા યોગ્ય છે અને ગૃહમા શોભાનું કારણ છે સ્ત્રી તથા લક્ષ્મી બંને ગૃહમા સમાન રૂપ છે જેવી રીતે લક્ષ્મી વિના ઘરની શોભા નથી, તેવી રીતે સ્ત્રી વિના પણ ઘરની શોભા નથી

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।

प्रत्यहं लोकयात्राया प्रत्यक्षं स्त्रीनिबन्धनम् ॥ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ — સન્તાનની ઉત્પત્તિ તથા ઉત્પન્ન થયેલા સન્તાનની રક્ષા તથા દરોજ કરવાના અતિથિસત્કાર તથા મિત્રાદિનો સત્કાર ઇત્યાદિ લોકવ્યવહારનું કારણ પ્રત્યક્ષ સ્ત્રી છે તે સર્વ સ્ત્રીને જ અધીન છે સ્ત્રી હોય તો જ તે સર્વ બરાબર થાય છે. વળી—

अपत्य धर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा ।

दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ह ॥ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ — પુત્ર, અગ્નિહોત્રાદિઃ ધર્મકાર્ય, સેવા, ઉત્તમ રતિ, પિતરોને તથા પોતાને પણ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ—એ સર્વ પત્નીને અધીન છે

लोकानन्त्य दिवः प्राप्ति पुत्रपौत्रमपौत्रकैः ।

यस्मात्तस्मात्स्त्रिय सेव्या कर्तव्याश्च सुरक्षिताः ॥ યાજ્ઞ. સ્મૃ. અ ૧-૭૮ ॥

भर्तृभ्रातृपितृव्रातिश्चश्रूश्चशुरदेवरैः ।

बन्धुभिश्च स्त्रिय. पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ॥ ॥ ૮૨ ॥

અર્થ — જે કારણથી ધર્માચરણ કરનાર પુત્ર, પૌત્ર તથા પ્રપૌત્રકથી વશનો અવિન્ધેદ તથા અગ્નિહોત્રાદિથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે, તે કારણથી પુત્રાદિના કારણ રૂપ સ્ત્રી ઋતુકાલમા ગમન કરવા યોગ્ય છે તથા સુરક્ષિત રાખવા યોગ્ય છે સ્ત્રીઓ સુગૃહિત ન રહેવાથી મનુષ્યોનો વશ નાશ પામે છે, તથા સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ પણ થતી નથી માટે સ્ત્રીના

પતિ, ભાઈ, પિતા, જાતિલોક, સાસુ, સસરા, દિયર તથા બન્ધુલોકને ઉચિત છે કે જૂપણ, વસ્ત્ર અને અન્નથી સ્ત્રીને સત્કાર કરના રહે. જે જ્ઞાતિમાં સ્ત્રીનું શિક્ષણ અને સત્કાર નથી તે લોકની અધોગતિ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે.

ધૃતિ પતિ આદિના કર્તવ્યનું નિરૂપણ અ. ૧૨ સર્ગ ૮ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ. ૯.

સ્ત્રીઓને વશમાં રાખવાના ઉપાય.

પૂર્વ સર્ગમાં સ્ત્રીઓનું મૂલ્યત્વ આદિનું કથન કરીને આ સર્ગમાં સ્ત્રીઓને વશમાં રાખવાના ઉપાય આદિ કહીએ છીએ.

ભારતનિવાસીઓના અધિક ભાગના લોકોમાં પણ સ્ત્રીઓની રક્ષાનાં સાધન એક લાકડી છે. અથવા પડદામાં પૂરી ગૂંપવી તે છે. અને ત્રીજું સાધન તેને અશિક્ષિત રાખવી તે છે. ચોથું સાધન તેના પ્રતિ હમેશાં કટુ વાણી જોલવી અથવા ગાળ દેવી તે છે. પાંચમું સાધન વિષયોના ગુલામ બની તેની પાછળ ફરતા રહેવું તે છે. છઠું સાધન પોતાના ધરની કેાઇ વાતનો તેને પત્તો ન આપવો તે છે. અને સાતમું સાધન તેને એક પાછળનું પણ ખર્ચ કરવાનો હક ન આપવો. ચાર આના પણ હોય તો તે પોતાની પેટીમાં રાખી કુંચી પોતાની પાસે રાખવી. અને આઠમું સાધન સ્ત્રીઓની ચદ્ર સાથે સમાનતા બતાવી ધર્મમાર્ગથી હઠાવવી તે છે. અને સ્ત્રી વિશ્વાસને પાત્ર નથી, તે પતિના ધન અને ગ્રાણને હરી લે છે અને જળોની પેઠે પુરૂષના લોહીને ચુસી લે છે એ પ્રકારની વાતો તેને સંભળાવવી તે નવમું સાધન છે. દસમું સાધન એ છે કે સાંજની વખતે તેની પાસે મીઠું મરચું લોટ વગેરેનો દ્વિસાબ માગવો તે, અને અગિયારમું સાધન એ છે કે સ્ત્રીની માતા તેને સાસુ તથા સસરાને અધીન નહીં રહેવાને તથા પતિને વંચન કરીને છુપી રીતે પૈસા કમાવા આદિ ઉપદેશ આપે છે તે છે. તથા બારમું સાધન એ છે કે પતિ સ્વાર્થને માટે છે, સાચા પતિ પરમાત્મા જ છે, તે ગુરૂની સેવાથી જ મળે છે, તેથી ગુરૂ જ પ્રધાન છે, અને ભગવાનની મૂર્તિનું દર્શન જ પ્રધાન છે, આજકાલના પતિને પૂજવાથી શું મળવાનું છે—આ પ્રકારનો આચાર્યોનો ઉપદેશ. તથા સ્ત્રીને પુત્રાદિ ન હોય તો મઢી તથા સ્ત્રમશાનોમાં પૂજા કરવા મોકલવી, છુમંતરવાળા પાસે તાવીજ બનાવી જખરદસ્તીથી બાંધવું, તથા નીચોનું થુંક વગેરે મળેલું મલિન ઔષધ ખવરાવવું, ધૈર્યાદિક સ્ત્રીને સુધારવાનો તેરમો ઉપાય છે. ચૌદમો ઉપાય ખુલ્લા બજારમાં નિકળીને નિર્લજ્જતાથી લોકોની વચમાં જોલવું તથા ભાપણ કરવું તથા સ્વચ્છન્દતાથી ફરવું તે. અને પંદરમું સાધન નાની ઉંમરમાં જ તેને મંગીત, કેશરચના, આદિ શિખવવું, તથા કુસ્તી કવાયદ આદિ શિખવવું, અથવા પ્રસિદ્ધ દેશભાષા માત્ર શિખવી હોંશીઆર બનાવવી, અને તે દ્વારા પ્રાચીન મર્યાદા ઉપર ગ્લાનિ કરાવવી. તથા નાની અવસ્થામાં જીવાન અને વૃદ્ધ સ્ત્રીઓની વચમાં જળને રેવાનું તથા ફૂટવાનું શિખવવું તે, સોળમું સાધન છે, અને તેને ધર્મનું અંગ માનવામાં આવ્યું છે.

વળી વિવાહાદિ પ્રમંગે અસભ્ય ગાળોથી પરિપૂર્ણ ગાન ગાવાની રીતિ, તથા દેવી આદિનાં સ્થાનમાં પણ પુરૂષ મળીને અસભ્ય ગાળો માત્ર ભરેલી વાણી બાલિકા

શ્રી આદિની સમક્ષ બોલવી, અને તેથી દેવીની પોતાના ઉપર કૃપા થવાની સલાવના ગાખવી તે બાલક તથા બાલિકા તથા સ્ત્રીઓને સુધારવાનું સત્તરમું સાધન છે

અને પોતાના પતિની પૂજા કરવામાં તથા તેને નમસ્કાર, સ્તુતિપાઠ આદિ કરવામાં તથા તેના અગુઠાને ધોયેલા જલનું સેવન કરવામાં શરમ પગનું પરપુરૂષની પૂજા કરવી તથા તેનું જૂઠું ખાવું, તથા તેનું ચરણામૃત આદિ લેવું વગેરે અનેક અસબ્ય વ્યવહાર સ્ત્રીઓને સુધારવાનો ૧૮મો ઉપાય છે

વળી કન્યાને, વિવાહ કર્યા પછી પણ માતા પિતાએ પોતાની સેવાને માટે તેને પોતાના ઘરમાં અધિક દિવસ સુધી રાખવાનો ઉપાય કરવો, અને તેને માટે પહેલેથી જ પાડોશીના ઘરમાં પુત્રીનો વિવાહ કરવાનો ઉપાય શોધવો, અને તેને પ્રથમથી જ પતિના ઘરમાં રહેવાની સુગમતા ન દેવી—એ પણ દાન કરેલી ગાયનો હિસ્સો કરાવવાની પેઠે એક ૧૯ મો ઉપાય છે

વળી વિવાહની પહેલાં તેમ પછી પણ ખરાબ ઉપદેશ દેવો તથા અસબ્યતા ભરેલા અભોપદેશ તથા પૂરપ્રબન્ધ તથા તૃગ્ગાકૌમુદી આદિ ગ્રન્થો શિખવવા તથા શિખવાની સ્વતન્ત્રતા આપવી—એ સ્ત્રીઓ અને બાલકોને સુધારવાનું ૨૦મું સાધન છે

વળી સ્ત્રીઓને સુધારવાને માટે ૨૧મું સાધન છે તે બહુજ બુદ્ધિમતાની સાથે વિચાર કરીને કાઢેલું છે પોતાના ગુરુ ઘરમાં આવે તે વખતે ઘરના સર્વ મનુષ્યે કરની મહાર નિમ્મળી જવું જોઈએ, ઘરના પુરૂષની સ્ત્રી જ એકલી ઘરમાં રહી શકે અને નાના પ્રકારના ભોજન ખનાવી નગ્ન થઈને ગુરુને ખવરાવવું જોઈએ, અને તે વખતે મહાર ખૂબ વાગ્ન વગાડવા જોઈએ એવો કેટલોક નિયમ સાબળવામાં આવે છે અને ગુરુ આવે તે વખતે પુરૂષે બહાર જવું જોઈએ એવો લેખ પણ જોવામાં આવે છે અને કેટલાક મંદિરોમાં સ્ત્રીઓ વિના પુરૂષવર્ગને જવાની મના છે આ પ્રકારના નાના પ્રકારના ધર્મ સબન્ધી સંકેત એ ૨૧ મું સાધન છે

વળી ઘરના મનુષ્યો હમેશા સ્ત્રીઓને તેમની ફરજનો ઉપદેશ કરતા રહે કે પુરૂષ હમેશા શુદ્ધ છે, કાચના પ્યાલા તુલ્ય છે મચનો પ્યાલો હમેશા સ્વચ્છ છે કોઈ પણ મુખ લગાડે તો બગડતો નથી સ્ત્રીઓ બગડે છે તે માગીના પ્યાના જેવી છે સ્ત્રીઓનો ધર્મ પતિની સેવા છે પુરૂષ વ્યભિચારી બનવા છતાં પણ દોષ નથી સ્ત્રીઓને માટે એક જ પતિ છે અને પુરૂષોને અનેક સ્ત્રીઓ હોઈ શકે છે અને વળી સ્ત્રીઓનો એવો ધર્મ છે કે અન્ન ખનાવી પુરૂષોને ખવરાવવું અને પછી સ્ત્રી તેમનું જૂઠું ખાય અને પુરૂષે તો હોળમાં ખાતા રહેવું અને તેના બાલબચ્ચા ઘરમાં આશા રાખતા રહે—એ સ્ત્રી આદિને સુધારવાનો ૨૨મો ઉપાય છે

વળી પહેલી પત્નીમાં થોડા કાલ સુધી કોઈ રોગાદિ નિમિત્તથી પુત્ર ન થયો તો પુત્રની ઇચ્છાનું બહાનું કાઢીને બીજો વિવાહ કરવો તેમાં પુત્ર થયા બાદ થોડા વર્ષમાં બીજી પત્ની અકસ્માત મરી જાય તો ફરી ઘરના ડામડાજની અગવડ સહજાવી ત્રીજવાર વિવાહ કરી લેવો એ પ્રથમની સ્ત્રીનો પતિવ્રતા ધર્મ સાચવવાનું અને અન્ય સ્ત્રીઓને સુધારવાનું ૨૩મું સાધન છે

વળી બાગ બગીચામાં ફરવાને જતી વખતે સ્ત્રીઓને સાથે લઈને જવું અને ત્યાં બાડડા ઉપર બેસવું અને બેસતા સમય પુરૂષે પોતાના હાથને સ્ત્રીઓની બગનની અગથી કાઢીને તેની છાતી ઉપર હાથ ગાળીને બેસવું અને સાથે મિત્રાન્તિ બેસાડના કરી અસબ્ય વાતોની હાસી મસ્કરી કરવી નાના બાલક અને બાલિકા આ વાતોને દેખે તથા સાંભળે, અને અન્ય

મતિના મનુષ્ય આ દેખીને તેમના મહત્વનું કથન કરે—એ સર્વ સ્ત્રીઓ તથા બાલકોને સુધારવાનું રહ્યું સાધન છે.

સર્વ શિક્ષા સુધરવાને માટે જ આપવામાં આવે છે. પરંતુ આ ઉપાયોથી કોઇ પણ પ્રકારે સ્ત્રી સુધારવાની નથી. એ સર્વ સ્ત્રીને બગાડવાનું જ સાધન છે. સુધારવાના જે ઉપાયો છે તે શાસ્ત્રમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે. મનુજ કહે છે:—

ન કથિયોપિતઃ શક્તઃ પ્રસભ્ય પરિરક્ષિતુમ્ ।

एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥

મં સ્મૃ ૦ અ ૦ ૯-૧૦ ॥

અર્થ:—કોઇ પણ મનુષ્ય સ્ત્રીની જખરાઈથી રક્ષા કરવાને સમર્થ નથી. પરંતુ નીચે કહેલા ઉપાયો વડે તેમની રક્ષા કરવા સમર્થ થઈ શકે છે.

अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।

शौचे धर्मेऽन्नपक्त्यां च परिणूहस्यावेक्षणम् ॥

” ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—પતિના ધનને સંભાળી રાખવામાં, તથા અર્થ કરવામાં, તથા ઘરને પવિત્ર રાખવામાં, તથા ધર્મમાં, તથા બોજન બનાવવાના કાર્યમાં, તથા ઘરનો સામાન, શયન કરવાની શય્યા, આદિક, તથા પાત્ર, વસ્ત્ર, બૂધણુદિની દેખરેખ રાખવામાં તેને પ્રથમ નિયુક્ત કરવી જોઈએ. આ શ્લોકથી પતિના ઘરનો નિયમ બતાવ્યો છે.

પુત્રની પત્ની ઘરમાં આવતાં જ તેની સાસુ તથા સસરા ઘરના દરેક સ્વરૂપ કાર્યમાં પણ હાથલ કરવાથી તથા અર્થ કરવું આદિમાં સત્તા પોતાને અધીન રાખવાથી, રોજ રોજ તેના ઉપર વિશ્વાસ ન રાખતાં લોટ તથા મીકાને હિસાબ માગવાથી સ્ત્રીનું મન અવશ્ય નાખુશ થાય છે, અને બગડી જાય છે. કારણ કે સાસુ સસરા આદિનો તેના નરકનો વ્યવહાર અવિશ્વસ્ત નોકર અને મજૂરની સમાન હોવાથી તેના કદાપિ ઘરના મનુષ્ય ઉપર પ્રેમ રહેવાનો સંભવ નથી. પ્રેમની વૃદ્ધિ થવાને બદલે રોજ પ્રેમ ઘટતો જાય છે. તેથી વાણીની મર્યાદા રહેતી નથી, અને કઝલ શરૂ થાય છે. તેથી કુલનું માન પણ ઘટી જાય છે. તેથી સ્ત્રીને સુધારવાને માટે પ્રથમ સાસુ સસરા તથા પતિનો જ વ્યવહાર સુધારવો જોઈએ એવું મનુજના શ્લોકનું તાત્પર્ય છે. સત્તા બોગવવી સર્વને રૂચે છે. તત્કાલ યોગ્ય કાલમાં પરતન્ત્રતા સર્વેએ બોગવવી જોઈએ. તે પરતન્ત્રતા કોઈ સમય માતાપિતાની તથા ગુરૂની તથા પતિની તથા સમાજનાં બન્ધનોની તથા રાગની તથા ધર્મની પણ હોય છે. પરંતુ જે સમયે જે પરતન્ત્રતામાંથી મનુષ્યે મુક્ત થવું જોઈએ જે કાલમાં તે મુક્ત ન થાય તો તેને મહાન ક્લેશ થાય છે. અને તેને મુક્ત નહીં કરનાર પણ પાપના ભાગી થાય છે. અને પરતન્ત્રતા બોગવવાના કાલમાં પણ અયોગ્ય પરતન્ત્રતા અનર્થનું જ કારણ થાય છે. પુત્ર યોગ્ય થયા બાદ તેની વિવાહિત પત્ની ઘરમાં આવે સારે ઘરના સર્વ વ્યવહારની સત્તા તેને અધીન જ હોય છે. ત્યાં તેની સત્તા પોતે બોગવવાથી તે સાસુ સસરા નરકના ભાગી થાય છે. તથા ઘરમાં હમેશાં ક્લેશ પણ થાય છે. એવા મલિન કુલનાં સન્તાન પણ બગડશે. અને પુત્રવધુના દક ધીનથી લેવાથી મનુષ્યને નરકપાત ન થાય તેને માટે, તથા તપ વડે પહેલાંના પાપનો નાશ કરે એમ સમજી, શાસ્ત્રકારે વાનપ્રસ્થાશ્રમનો નિયમ રાખ્યો છે. આ પ્રકારના મનુજના કથનથી એવો નિશ્ચય થાય છે. પુત્રવધુને દબાવી પોતે જ સત્તા ચલાવે અને તેના ઉપર

અવિવાસ ગાખાને ચાની છુપારી રાખી તે સ્ત્રીને સુધારવાનુ આધન નથી ઉનદુ બગડાનાનુ જ કારણુ છે અને ને અસભ્ય વ્યવહાર અનાર્થ પ્રગતિને છે અને સ્ત્રીઓની ન્હા ન કરતા તેમને ધરમા રોકી ગાખવાથી પણ સ્ત્રી સુધરતી નથી એમ પણ રાજ્ય કહે છે —

અરક્ષિતા ગૃહે રુદ્ધા પુરુષૈરાપ્તકારિભિ ।

આત્માનમાત્મના યાસ્તુ રક્ષેયુસ્તાઃ સુરક્ષિતા ॥ મ. સ્મ. અ. ૧-૧૨ ॥

અર્થ — રાજ્યની આગાને માનનાર નિદાન પુરુષો વડે ધરમા રોકી ગાખ્યા છતા પણ સ્ત્રી પોતાનો શી નસ્વજાવ સારા ન હોય તો રક્ષિત થતી નથી અર્થાત્ સ્ત્રી પોતાના ધર્મની રક્ષા કરી રાકતી નથી પરંતુ જે સ્ત્રી ધર્મના શિક્ષણથી ધર્મને જાણે છે અને તેથી પોતે જ પોતાની રક્ષા કરનારી છે તે સ્ત્રી સુરક્ષિત થાય છે તેથી સ્ત્રીઓની રક્ષા કરવાને માટે પ્રથમ ઉપાય ધર્માધર્મ, સ્વગનરમદિગેતી પ્રાપ્તિ આદિનો ઉપદેશ, તથા અધર્મોચ્છેદનથી થતુ પાપ, અને પાપથી થતુ અનેક પ્રમાણુ સામાજિકદુ ખઆદિને પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્રોનુ શિક્ષણ પિતૃગૃહમા જ આપવુ તે સ્ત્રીને સુધારનામા કારણુ છે રાજ્યના માધથી જેનુ ચાગિચ પવિત્ર ધર્મ ચૂક્યુ છે તે કોઈ પણ સ્થાનના ૧૫ તો પણ રક્ષિત જ છે તજ્ઞાને જ પોતાની ન્હા કરી લે દે કોઈ અધારી કોટડીમા ન્દરથી નપેટીને ગાખ તા તથી શુ જેને ચારિત્ર્ય રાખવનામા આ યુ નથી ત સ્ત્રીપિ રક્ષિત થતી નથી અને જગામા પવિત્ર આચરણુ છે ત પડદા વિના ખુ ની ફગવાથી પણ રક્ષિત જ છે એવુ ભગવાન રામચન્દ્રજી કહે છે —

રામ જુને માર્યા બાદ સીતાજીને ગ્તાનાદિ ઝરાવી ભૂપણાદિ વડે શોભિત ઝરી પાનખીમા બસાડી રામચન્દ્રજીની પાસે લાગવામા આનતા હતા તે સમયે રામચન્દ્રજીની સેનાના વાનર તથા ગંઠાના સમૂહ બડુ આતુરતાથી સીતાજીને દેખતા હતા ધક્કાધક્કી કરી સીતાજીની પામે પહોચવાને પ્રયત્ન કરતા હતા, તે સમયે સિપાઈ લોક તમને હડાનતા હતા તે જોઈ રામચન્દ્રજી કહે છે કે તે લોકને હડાવવાનો પ્રયાસ અર્થ છે કારણુ કે—

ન ગૃહાણિ ન વસ્ત્રાણિ ન માકારસ્તિરસ્ક્રિયા ।

નેદૃશા રાજસસ્કારા વૃત્તમાવરણં સ્ત્રિયા ॥ વાલ્મી.રાયુ.કા.સ.૧૧૬ સ્ત્રા ૨૭ ॥

અર્થ — ગૃહ, અથવા ઝગન, કિન્હો, પડદો, અથવા આરી રીતે લોકોને હડાવના આદિ આપાર—એ કોઈ પણ સ્ત્રીઓના આનગણુ(પડદા) રૂપ નથી એ તો જેની રીતે રાગને છત્ર સામગ્ર આદિ સત્તાર રૂપ છે, તેની રીતે કનન સત્તાર રૂપ છે અને સ્ત્રીઓનુ આવગણ તેમનુ ચાગિચ (સત્તાર) માત્ર છે કમકે તનકીજીએ કાષ્ટ પડદાના બગથી અથવા પહરેદારોના મલથી રાક્ષસ લોકોના વચમા ગદીને પોતાના ધર્મની રક્ષા ઝરી નથી, પરંતુ ચાગિચના બગથી જ કરી છે

જણી કેટલા ગાજુનાદિકમા સ્ત્રીઓને એવા પડદામા ગહેરાનો રિવાજ છે તે સત્તાર રૂપ છે, તે કાષ્ટ ધર્મની ન્હાને માટે નથી તેઓને પણ—

વ્યસનેષુ ન ક્રન્દ્યેષુ ન ગુદ્ધેષુ સ્વયવરે ।

ન ક્રૌતૌ નો વિગ્રાહે વા દર્શન દુપ્યતે સ્ત્રિયા ॥ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ — વિપત્તિ સમયમા, વા રોગાદિ પીડા સમયમા, યુદ્ધના સમયમા (અર્થાત્ પતિની સાથે યુદ્ધમા ગર્ભ હોય તે સમયે), તથા સ્વયવર સમયે, તથા યજ્ઞમા અર્થાત્ પતિની

સાથે એસી યજ્ઞ કરતી વખતે, તથા વિવાહમાં સ્ત્રીઓનું દર્શન દોષનું કારણ નથી. (સ્વયંવર ત્રણ પ્રકારના પહેલાં કહેવામાં આવ્યા છે, અને વિવાહ બ્રાહ્મદિક્રમથી કહેવામાં આવ્યા છે.)

સૈવા વિપદગતા ચૈવ કૃચ્છ્રેણ ચ સમન્વિતા ।

દર્શને નાસ્તિ દોષોઽસ્યા મત્સમીપે વિશેષતઃ ॥

॥ ૨૯ ॥

અર્થ :—આ સીમા આપત્તિને પ્રાપ્ત થઈ છે અને ક્ષુધા આદિથી બહુ પીડિત છે. વિશેષે કરીને હું તેનો પતિ સમીપમાં છું. તેથી તેના દર્શનમાં કોઈ દોષ નથી.

વિમુજ્ય શિવિકાં તસ્માત્પદ્મચામેવાપસર્પતુ ।

સમીપે મમ વેદેહી પશ્યન્ત્વેતે વનૌકસઃ ॥

॥ ૩૦ ॥

અર્થ :—માટે પાલખીને છોડીને સીતા પગે ચાલીને મારી પાસે આવે. આ વનના રહેનાર વાનર, રીંછ, આદિ બધે તેને દેખે.

આ પ્રમાણે આરિચ્ચથી સ્ત્રી રક્ષિત થાય છે, રસ્તામાં નિકળતાં કે ઘરમાં મોટા માણસોને દેખતાં જ કપડાથી ઝુપતે ઢાંકવાથી સ્ત્રી રક્ષિત થતી નથી, એવો નિશ્ચય થાય છે. બાહ્યાવસ્થામાં સ્ત્રીઓને આરિચ્ચ શિખવવામાં આવતું નથી, પછી તરૂણ અવસ્થામાં તેને પૂરી રાખી અથવા માર પીટ કરી અથવા અન્ય પ્રકારથી વશમાં રાખવાનો પ્રયત્ન કરનાર મનુષ્ય પાપનો જ ભાગી થાય છે. અને તેને આ લોક તથા પરલોક બંને દુઃખનું જ કારણ થાય છે. વળી—

યો યથેષ્ટં કામયતે સ્ત્રી તસ્ય વશગા ભવેત્ ।

સંધારણાલ્લાસનાચ યથા યાતિ વશં શિશુઃ ॥ શુક્ર૦ ની૦ અ૦ ૩-૨૫૧ ॥

અર્થ :—જેમ સારી રીતે રાખવાથી તથા હાડથી બાળક વશમાં આવે છે, તેમ જે મનુષ્ય સ્ત્રીની યથેષ્ટ કામના કરે છે તેને સ્ત્રી વશ થઈ જાય છે. દંડ મારીને હાડકાં ભાગવાથી વશ થતી નથી. વળી—

અસ્વતન્ત્રાઃ સ્ત્રિયઃ કાર્યાઃ પુરુષૈઃ સ્વૈર્દિવાનિશમ્ ।

વિપયેષુ ચ સજ્જન્ત્યઃ સંસ્થાપ્યા આત્મનો વશે ॥ મ૦સ્મ૦ અ૦ ૧-૨ ॥

અર્થ :—પતિ આદિએ સ્ત્રીને પોતાને વશ કરવી જોઈએ. અનિપિદ્ધ રૂપ રસ આદિમાં આસક્ત હોવા છતાં પણ સ્ત્રીઓને પોતાને વશ કરવી જોઈએ.

મનુસ્મૃતિના ૯ મા અધ્યાયના ૧૧ મા શ્લોકમાં ધનની સંભાળ રાખવામાં તથા ધરનાં ઉપયોગી કાર્યોમાં તે ધનને ખર્ચવામાં પણ તેને નિયુક્ત કરવી જોઈએ એમ કહ્યું છે. અહીં તે જ અધ્યાયના બીજા શ્લોકમાં “અસ્વતન્ત્ર” પદનો અર્થ જ “વશમાં રાખવી” એવો કર્યો છે. મર્યાદાને છોડી ઉચ્છ્રંખલ વ્યવહાર કરવો તેનું નામ સ્વતન્ત્રતા નથી. ધરના દરેક કાર્યમાં છૂટ રાખવી તેનું નામ સ્વતન્ત્રતા છે. આ સ્વતન્ત્રતાથી સ્ત્રીને ધરના કામમાં ચિન્તા લાગી રહે છે. તેથી તે સુધરે છે. ઉચ્છ્રંખલતાથી ધર્મમાર્ગમાંથી નીચે પડે છે. તેથી તે કોઈને માટે ખનુ યોગ્ય નથી. સ્ત્રીઓને માટે તેના વિશેષ કરીને નિષેધ કર્યો છે.

પિતા રક્ષતિ કૌમારે ભર્તા રક્ષતિ યૌવને ।

રક્ષન્તિ સ્યવિરે પુત્રા ન સ્ત્રી સ્વાનન્ધ્યમર્હતિ ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૩-૯ ॥

અર્થ.—વિવાહ પહેલાં કુમારી અવસ્થામાં સ્ત્રીની રક્ષા તેનો પિતા કરે, વિવાહ પછી યુવાવસ્થામાં તેનો પતિ રક્ષા કરે, અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રો તેની રક્ષા કરે. દાઢ અવસ્થામાં પણ સ્ત્રી સ્વતન્ત્ર થવાને યોગ્ય નથી, અર્થાત્ મર્યાદાને છોડીને સ્ત્રીને કદાપિ ઉચ્છ્રમણ થવું જોઈએ નહીં.

કાલેડદાતા પિતા વાચ્યો વાચ્યશ્ચાનુપયન્પતિઃ ।

મૃતે ભર્તરિ પુત્રસ્તુ વાચ્યો માતુરરક્ષિતા ॥ ૪ ॥

અર્થ.—યોગ્ય કાલમાં કન્યાનો વિવાહ નહીં કરનાર પિતા નિન્દાને પાત્ર થાય છે. અને વિવાહ પછી અતુલમનાદિ દ્વારા સ્ત્રીની રક્ષા નહીં કરનાર પતિ નિન્દાને પાત્ર થાય છે. અને પતિ મરી ગયા પછી માતાની રક્ષા ન કરનાર પુત્ર પણ નિન્દાને પાત્ર થાય છે. વળી—

સૂક્ષ્મેભ્યોઽપિ પ્રસંગેભ્યઃ સ્ત્રિયો રક્ષ્યા વિશેષતઃ ।

દ્વયોર્દિ કુલયોઃ શોકમાવહેયુરરક્ષિતાઃ ॥ ૫ ॥

અર્થ.—સ્ત્રીઓમાં દુઃશીલ ઉત્પન્ન કરનાર પ્રસંગો (કુસંગ) ના લેશ માત્રથી પણ સ્ત્રીઓની વિશેષ કરીને રક્ષા કરવી જોઈએ. રક્ષા કરવામાં ઉપેક્ષા કરાયલી સ્ત્રી પતિ અને પિતા બંનેના કુલોને સન્તાપ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

માટે સ્ત્રીને કદાપિ કુસંગ થવા પામે નહીં તેવી રીતે લાલન અને તાડન દ્વારા તેની રક્ષા કરવી જોઈએ.

લાલનીયા સદા ભાર્યા તાડનીયા તથૈવ ચ ।

તાડિતા લાલિતા ચૈવ સ્ત્રી શ્રીર્ભવતિ નાન્યથા ॥ શંસ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૫-૧૬ ॥

અર્થ.—પત્નીને હમેશાં લાલન તથા અપરાધ ચર્તા તાડન પણ કરવું જોઈએ, કેમકે એમ કરવાથી જ સ્ત્રી શ્રી અર્થાત્ લક્ષ્મી થાય છે, અન્ય પ્રકારે થઈ શકતી નથી. વળી—

પાનં દુર્જનસંસર્ગઃ પત્યા ચ વિરહોઽટનમ્ ।

સ્વપ્નોઽન્યગેહવાસથ નારીસંદૂપણાનિ ષટ્ ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૯-૧૩ ॥

અર્થ.—દાર આદિ પીવું, દુર્જનનો સંસર્ગ કરવો, પતિને છોડીને બહુ દિવસ સુધી મોસાળ આદિમાં રહેવું, તથા આમ તેમ ફરતા રહેવું, સમય જોયા વિના સૂઈ જવું, તથા ખીખના ઘરમાં જઈને રહેવું—તે છ સ્ત્રીને દુરાચાર નામનો દોષ ઉત્પન્ન કરનાર છે. માટે તે દોષોથી સ્ત્રીઓની અવશ્ય રક્ષા કરવી જોઈએ.

દાર પીનાર પિતા અને પતિની પુત્રી અને સ્ત્રી પણ દાર પીવાનું શીખે તેમાં કાઈ મુશ્કેલ વાત નથી. તેથી કન્યા હોય કે પુત્ર હોય—કાંઈને પણ દુરાચારથી છોડાવવા હોય તો પ્રથમ પિતા, પતિ, આદિએ તે દોષથી મુક્ત થવું જોઈએ. પોતે દાર પીતા સતા સ્ત્રી પુત્ર આદિને તેનો નિષેધ કરવા છતાં કોઈ સાંભળે નહીં. પોતે બલિચારી હોય સ્ત્રીને પતિવ્રતા ધર્મ સંભળાવવાથી કોઈ ફળ થાય નહીં. જે પુરુષ પતિવ્રતા સ્ત્રીની ઇચ્છા રાખે છે તેને યોજાને સ્ત્રીવ્રત હોવું જોઈએ. સ્ત્રીવ્રતવાળા પતિનું જ શિક્ષણ સ્ત્રીને લાગે છે. પતિ દુરાચારી રહેવાથી તથા યોગ્ય રીતે સ્ત્રીની રક્ષા નહીં કરવાથી સ્ત્રીઓમાં વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે.

વિકુર્વાણાઃ સ્ત્રિયો મર્તુરાયુષ્યધનતાશિકાઃ ।

અનાયાસેન તાસ્તસ્ય હ્યન્યાસકા મવન્તિ હિ ॥ વૃ૦ પા૦ સ્મૃ૦ ઋ૦ ૪-૫૩॥

અર્થઃ—વિકારને પ્રાપ્ત થતાં સ્ત્રીઓ પતિના આયુ અને ધનનો નાશ કરે છે. સ્ત્રીઓ અનાયાસે અન્ય પુરુષમાં આસક્ત થાય છે. માટે સ્ત્રીઓની સર્વ પ્રકારે રક્ષા કરવી એ જ ઉપાય છે એમ પરાશરજી પશુ કહે છે.

તસ્માત્તદિચ્છવા કામી પુમાન્મ્વાન્તે યથા સ્ત્રિયાઃ ।

રક્ષણીયા અતસ્તાસ્તુ સર્વભાવેન યોષિતઃ ॥

” ॥ ૬૨ ॥

અર્થઃ—માટે કામી પુરુષ સ્ત્રીઓના મન(સ્વાન્તર્મ)ને અનુકૂળ આચરણ કરે, તથા સર્વ પ્રકારે સ્ત્રીની રક્ષા કરે. મનુષ્ય જિતેન્દ્રિય હોય તો પોતાના સંયમના બલથી તથા ધર્મોપદેશના બલથી તથા પોતાના ધર્માચરણના બલથી સ્ત્રીને વશ રાખી શકે છે. કામી મનુષ્યનો ધર્મોપદેશ કોઇને લાગતો નથી. માટે તેણે સ્ત્રીની અનુકૂળતાથી જ રહેવું જોઇએ એવો મનુષ્યનો આચય છે.

વિધાય વૃત્તિ માર્યાયાઃ પ્રવર્સેત્કાર્યવાન્નરઃ ।

અવૃત્તિરુપિતા હિ સ્ત્રી પ્રદુષ્યેત્સ્થિતિમત્પયિ ॥ મ૦ સ્મૃ૦ ઋ૦ ૯-૭૪ ॥

અર્થઃ—સ્ત્રી શીલસ્વભાવવાળી હોવા છતાં પણ અનવસ્ત્રની તંગીથી પીડાતાં (કર્ણિતા), પતિ પાસે હોવા છતાં પણ તે બીજા પુરુષનો ગ્રંસર્ગ કરી લે છે. માટે કાષ્ઠ કાર્યવશાત્ દેહાન્તરમાં જવું પડે તો તે સ્ત્રીના ખાનપાન તથા વસ્ત્રનો બરાબર બંદોબસ્ત કરીને જ જવું જોઇએ.

ઈતુ અર્થાત્ શેરડી, તલ, શદ્ર, મૂર્ખ, સ્ત્રી, દોલ—એ સર્વ ખૂબ મારવાથી તથા મર્દન કરવાથી જ સારા થાય છે. જેટલું જેટલું અધિક મર્દન કરવામાં આવે તેટલાં તેટલાં અધિક ગુણકારી થાય છે એમ કેટલાકનું વચન છે. પરંતુ એ સર્વ વાત બુદ્ધિમાનોને બરાબર માન્ય થઇ શકતી નથી. એ વાત શાસ્ત્ર કે નીતિને અનુસાર નથી. કારણ જગત્માં જડ અને ચેતન્ય એ બે પદાર્થ જૂદા છે. તેમના સ્વભાવ પણ એક બીજાની જૂદા છે. ચેતન્ય પદાર્થમાં બુદ્ધિ છે, જડમાં તે નથી. શેરડીમાંથી રસ કાઢવાને તથા તલમાંથી તેલ કાઢવાને માટે તેને કાકુ અને માણીમાં જેટલા સારી રીતે પીલવામાં આવે તેટલો વિશેષ રસ તેમાંથી નિકળે. તેથી તેને બરાબર પીલવા જોઇએ. પરંતુ એવી બુદ્ધિ પણ અશુદ્ધિવાળા તથા દયાળુ ખેડૂતની હોતી નથી. બુદ્ધિમાન ખેડૂત એમ સમજે છે કે શેરડીનાં છાતરાં તથા તલનો બોળ પશુ ખાવો. તેથી તેમાં પણ કંઈક દસ રહેવા દેવો જોઇએ. તેથી ખૂબ પીલવું તે બુદ્ધિ, કેવલ રસ અને તેજના લોભની છે. તેવી રીતે શદ્ર, મૂર્ખ અને સ્ત્રીને પરતન્ત્ર બનાવીને ખૂબ મારપીટ કરીને કામ લઇ આપણો સ્વાર્થ પૂર્ણ કરવો તેવી બુદ્ધિ ધર્માત્માની નથી. તે પામર અને વિપયીની છે. ધર્માત્માની બુદ્ધિ એવી હોય છે કે એ સર્વની પાસેથી આપણે સેવા લેવાતી છે, તેથી તેમને વસમાં રાખવાં જોઇએ એવો વિચાર કરીને તેમને દણનો બાય બનાવીને ઉપદેશ આપે છે. દણ દેવા છતાં પણ ગ્રેમની સાથે તેમનું પાલન પોષણ પણ કરતા રહે છે. બાય ન હોય તો કાષ્ઠ પણ સન્માર્ગમાં આવશે નહીં. તેથી દણનો સર્વ કાષ્ઠ અધિકારી છે. જેનામાં બુદ્ધિ થોડી હોય તેને વિશેષ લાડ લગાવવાથી તે ખરડે છે. માટે તેમને તાડન કરવાની પણ આવશ્યકતા હોય છે. શદ્રને ચાચનું ચિસણ

નહીં હોવાથી તેનામાં વિવેક ન હોય. તેથી તેને લાડ લાગવતા રહે તો બગડી જશે. તેથી કંઈક તાડનાની આવશ્યકતા છે. નહિંતો તે આઘા માનશે નહીં. તેવી રીતે મૂર્ખોનું પણ છે. વિવેકશૂન્ય સ્ત્રીનું પણ તેમ જ છે. તેમને સ્વભાવથી વિવેક ઓછો હોવાથી તાડનાની જરૂર છે. કેવલ લાડ માત્ર કરવાથી સુધરે નહીં. તુલસીદાસ આદિનો કહેવાનો એજ ભાવ છે. ઢોલ ઉપર હાથ ધસતા રહે તો શબ્દ નિકળતો નથી. પરંતુ આંગળીઓની ચોટ લાગવાથી શબ્દ નિકળે છે. કેવલ આંગળીઓની ચોટ કામ લાગતી નથી, કંઈક લોટનો, પિણ્ડ પણ ઢોલના મુખમાં લગાવવો પડે છે. તેવી રીતે મૂર્ખોને ખવરાવવા પીવરાવવાથી તથા ભય બતાવવાથી તેઓ વશ થાય છે, અને કામ આપે છે. અને સ્ત્રીને તાડના તથા લાલન બંને કરવાથી વશમાં રહે છે, પણ તે ખવરાવવાથી જ વશમાં આવે છે. એવો નીતિશાસ્ત્ર તથા ધર્મશાસ્ત્રનો પણ સિદ્ધાન્ત છે. કોઈ મનુષ્યને ક્ષમાથી જ વશ કરી શકાય છે. તેની સામે અધિક ક્રોધ કરવાથી અથવા લઢવાથી તે વશ થતો નથી. તેવી રીતે દુર્જન મનુષ્યને સન્નતતાથી જ વશ કરવો જોઈએ. અને લોભી મનુષ્યને ધનાદિ આપવાથી વશ કરી શકાય છે. અને મિથ્યાવાદીને સત્યથી જ વશ કરવો જોઈએ એવું છુદ્ધ જાગવાનું કથન છે :—

અક્રોધેન જિને ક્રોધં અસાધું સાધુના જિને ।

જિને કદયં દાનેન સચ્ચેનાલીકવાદિનમ્ ॥

ધમ્મપદ સં ૩-૧૭ ॥

અર્થ:—ક્રોધીને ક્ષમાથી જીતવો, દુર્જનને સન્નતતાથી જીતવો, લોભીને ધનાદિ આપીને જીતવો, અને મિથ્યાભાષણ કરનારને સત્યથી જ જીતવો.

દરેક પ્રાણીને વશ કરવાને માટે સામ અને દાનનો જ પહેલો પ્રયોગ કરવો ઉચિત છે. દણ્ડ તો અગત્યાગતિ છે.

સ્ત્રી પુત્ર સેવકાદિ આશ્રિત છે. તેમને નિરુપાયે જ દણ્ડનો પ્રયોગ થઈ શકે છે. તે પણ અત્યન્ત લઘુ દણ્ડ દેવો યોગ્ય છે. અધિક દણ્ડ દેવાથી તે રાજદંડનો પણ ભાગી થાય છે, એમ પહેલાં કહી ગયા છીએ. તેથી સ્ત્રી શત્રુદિક દંડના જ ભાગી છે એવું કથન અસંબદ્ધ છે. તે શાસ્ત્ર સિદ્ધાન્ત નથી.

પ્રેમથી તથા લાલનથી તથા પોષણ કરવાથી સ્ત્રી પણ સર્વ પ્રકારે વશ થઈ શકે છે. ક્રોધ ખાસ કુલટા સ્વભાવવાળી સ્ત્રી બાહ્યાવસ્થાના શિક્ષણદોષથી નીતિમાર્ગનો પરિત્યાગ કરીને ચાલતી હોય તો તેનો પરિત્યાગ કરવો તે પણ શાસ્ત્રને સમ્મત છે. પ્રેમથી તથા પાલન પોષણથી તથા લાલનથી દૂર હિંસક પણ પણ વશ થાય છે. જે મનુષ્ય યદને વશમાં ન આવે તો તેનો પરિત્યાગ કરવામાં દોષ નથી.

પતિ સ્ત્રીઓને વશમાં રાખવાના ઉપાયનું વિવેચન અ. ૧૨ સર્ગ. ૧૦ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ. ૧૧.

ત્યાગ કરવા યોગ્ય સ્ત્રી તથા પતિ સંબંધી વિવેચન.

• પૂર્વ સર્ગમાં સ્ત્રીઓને વશ કરવાના શાસ્ત્રોક્ત ઉપાયો બતાવીને આ સર્ગમાં ત્યાગ કરવા યોગ્ય સ્ત્રી તથા પતિ સંબંધી વિચાર કરવામાં આવે છે.

વિધિચત્તમતિગૃહ્યાપિ ત્યજેત્કન્યાં વિગર્હિતામ્ ।

વ્યાધિતાં વિપદુષ્ણાં વા હજ્જના ચોપપાદિતામ્ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૧ છો. ૭૭૨ ॥

અર્થ:—જે કન્યાને જલ તથા વાણીથી પ્રતિગ્રહ કર્યો છે અર્થાત્ સ્વીકાર કર્યો છે તે, કન્યાને સમપદી પહેલાં નિન્દિત અથવા રોગવાળી અથવા દૂષિત અર્થાત્ ક્ષતયોગિની ઇત્યાદિ દોષથી યુક્ત તથા કન્યાનાં હીનાંગત્વાદિ લક્ષણોને છુપાવીને દોષી હોય, એમ જાણવામાં આવે તો તેનો પરિત્યાગ કરવામાં દોષ નથી. સમપદી થઈ ગયા પછી તેનો ત્યાગ કરી શકતા નથી. વળી—

યસ્તુ દોષવર્તી કન્યામનાસ્વાયોપપાદયેત્ ।

તસ્ય તદ્ વિતથં કુર્યત્કન્યાદાતુરુરાત્મનઃ ॥ ૭૭૩ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય દોષવાળી કન્યાનો દોષ છુપાવીને તેને આપે છે, તે દુરાત્માના કન્યાદાનના દાનને વ્યર્થ કરેલું જોઈએ. અર્થાત્ કન્યા તેને પાછી આપવી જોઈએ.

સંવત્સરં પ્રતીક્ષેત દ્વિપન્તીં ચોપિતં પતિઃ ।

ઋત્વં સંવત્સરાચ્ચેનાં દાયં હૃત્વા ન સંવસેત્ ॥ ૭૭૪ ॥

અર્થ:—પતિ ઉપર દેવ કરનારી સ્ત્રીની એક વર્ષ પર્થન્ત રાહ જોઈને અર્થાત્ ઉપદેશથી કે પ્રેમથી તથા માન સત્કાર કરવા છતાં અને સમગ્રવ્યા છતાં પણ જો તે ન સુધરે તો તેને આપેલાં જૂપણુ આદિક પાછાં લઈને તેની સાથે સમાગમ કરવો છોડી દે. કેવલ ભોજન અને વસ્ત્ર માત્ર આપે. અને ફરી વિવાહ કરે.

સુરાપી વ્યાધિતા ધૂર્તા વન્ધ્યા ઘનપ્રિયંવદા ।

સીપ્રસૂત્રાધિવેત્તવ્યા પુરુષદ્રેષિણી તથા ॥

અર્થ:—દારૂ પીનારી, બહુ કાલની રોગી, ધૂર્તપ્રકૃતિવાળી, વન્ધ્યા, ઘનનો નાશ કરનારી (ઘની), પતિની સાથે નિષ્કુર વાણી બોલનારી (અપ્રિયંવદા), તથા જે સ્ત્રી પુત્રીને જ ઉત્પન્ન કરતી હોય (સીપ્રસૂત્રઃ) તથા પુરુષ ઉપરાંદેવ, કરનારી હોય; અર્થાત્ સર્વ કાર્યમાં અહિત કરનારી હોય તે સર્વ અધિવેત્તવ્યા અર્થાત્ તેના ઉપર ખીજે વિવાહ કરવા યોગ્ય છે.

અતિક્રામેત્તમમત્તં યા મત્તં રોગાર્તમેવ વા ।

સા ત્રીન્માસાન્પરિત્યાજ્યા વિભૂષણપરિચ્છદા ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૧-૭૮ ॥

અર્થ:—જે સ્ત્રી જુગાર આદિ પ્રમાદવાળી, મદ આદિથી મત્ત અથવા રોગી પતિનો અનાદર કરે છે, તેનાં જૂપણુદિ લઈ લઈને ત્રણ માસ પછી તેની સાથેના સમાગમનો પરિત્યાગ કરે અને તેને ભોજન તથા વસ્ત્ર માત્ર આપે. પરન્તુ—

અન્નમત્તં પતિતં સ્ત્રીયમવીજં પાપરોગિણમ્ ।

ન ત્યાગોઽસ્તિ દ્વિપન્ત્યાથ ન ચ દાયાપવર્તનમ્ ॥ ૭૭૫ ॥

અર્થ:—ઉન્નમત (ગાંડા), પતિત, નપુંસક, વીર્યરહિત, અને કુદાદિ પાપ રોગવાળા પતિ ઉપર દેવ કરનારી સ્ત્રીનો ત્યાગ કરી શકતા નથી, તેમજ તેનાં જૂપણુદિ પણ પાછાં લઈ શકતા નથી.

મથપાઽસાધુવૃત્તાં ચ મતિકૂલા ચ યા ભવેત્ ।

વ્યાધિતા વાધિવેત્તવ્યા હિંસાર્થગ્ની ચ સર્વદા ॥

” ॥ ૮૦ ॥

અર્થ:—જે સ્ત્રી નિષિદ્ધ મથપાન કરનારી હોય, સદાચાર રહિત હોય, પતિને પ્રતિકૂલ આચરણ કરતી હોય, ભૃત્યાદિને તાડન કરવામાં સ્વભાવવાળી હોય (હિંસા) કુષાદિ વ્યાધિવાળી હોય, અને હિંસામાં ધનનો નાશ કરનારી હોય, તે અધિવેત્તવ્ય છે અર્થાત્ તેના ઉપર બીજી સ્ત્રી કરવી યોગ્ય છે.

વન્ધ્યાઽદ્દમૈઽધિવેદ્યાઽન્દે દશમે તુ મૃતપ્રજા ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥

” ॥ ૮૧ ॥

અર્થ:—જે સ્ત્રી વન્ધ્યા હોય અર્થાત્ પ્રથમ નસતુથી લઈ આઠ વર્ષ સુધી તેને સન્તાન ન થાય (પ્રસૂતા ન થાય) તો આઠમા વર્ષમાં બીજો વિવાહ કરે. અને જે સ્ત્રીનાં સર્વ સન્તાન મરી જતાં હોય તેને દશમ વર્ષ થયે બીજો વિવાહ કરવો યોગ્ય છે. વળી સ્ત્રીને જો પુત્રી માત્ર ઉત્પન્ન થતી હોય તો ૧૧મા વર્ષ બીજો વિવાહ કરે પરન્તુ સ્ત્રી જો પતિનું અપ્રિય બોલનારી હોય તો તે તરત જ બીજો વિવાહ કરી શકે છે. અને અપ્રિય બોલનારી સ્ત્રી પુત્રવતી હોય તો બીજો વિવાહ કરી શકતો નથી, કારણકે વિવાહના પ્રયોજન રૂપ પુત્ર થઈ ચૂક્યો છે. તેથી બીજો વિવાહ કરવાની યજ્ઞા છે:—

धर्मप्रजासंपन्नै दारै नान्यां कुर्वीत ॥

आप० घ० सू० प्र० २ पट० ५, ख० ११. सू० १२ ॥

અર્થ:—શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં બતાવેલા ધર્મમાં જે શ્રદ્ધા તથા ભક્તિ છે તેને ધર્મ-સંપત્તિ કહે છે. અને પુત્ર વાળા થવું તેને પ્રજાસંપત્તિ કહે છે. તેથી વૈદિક ધર્મમાં શ્રદ્ધાવાળી તથા પુત્રવાળી પત્ની ઉપર બીજી પત્ની કરી શકતો નથી. અર્થાત્ અપ્રિય-ભાષિણી હોવા છતાં પણ જો વૈદિક ધર્મમાં શ્રદ્ધારૂપ ગુણ તથા પુત્ર એ બંને હોય તો ફરી વિવાહ કરી શકતો નથી એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે.

अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत् ।

मृतप्रजां पञ्चदशे सद्यस्त्वप्रियवादिनीम् ॥ वोषा० स्मृ० प्रश्न० २ अ० ૨-૬૫ ॥

અર્થ:—વન્ધ્યાનો દશમે વર્ષે, જે સ્ત્રીને પુત્રી જ ઉત્પન્ન થતી હોય તેનો ૧૨ મે વર્ષે, જેનાં સન્તાન સર્વ મરી જતાં હોય તેનો ૧૫ મે વર્ષે ત્યાગ કરીને બીજો વિવાહ કરી શકે છે એવો બોધાયતનો મત છે, પરન્તુ અષ્ટમ આદિ વર્ષ પહેલાં બીજો વિવાહ કરી શકે નહીં, અને અપ્રિય બોલનારી સ્ત્રીનો તરત જ ત્યાગ કરી શકે છે.

या रोगिणी स्यात्तु हिता संपन्ना चैव शीलतः ।

सा नृणां रोगिणी स्यात्तु हिता સંપન્ના ચૈવ શીલતઃ ।

મ. સ્મૃ. અ. ૧-૮૨ ॥

અર્થ:—પત્ની રોગિણી હોય, તથાપિ પતિને અનુકૂલ અને શીલવાળી હોય તો તે પત્નીનો આજ્ઞા લઈને બીજો વિવાહ કરી શકે છે. પરન્તુ તે કદાપિ અપમાન કરવા યોગ્ય નથી. અને—

अधिचिन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रुपिता गृहात् ।

सा सद्यः संनिरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसंनिधौ ॥

”

॥ ૮૩ ॥

અર્થ:—પ્રથમની પત્નીના યોગ્ય દોષને કારણે તેના ઉપર પતિ બીજી સ્ત્રી કરે અને તેથી પહેલી સ્ત્રી ક્રોધથી ધરમાલી નિકળી ચાલી જાય તો તેનો ક્રોધ શાન્ત થતા સુધી તેને બાધી રાખવી અથવા તેના પિતા આદિના કુળમાં લઇ જઇને છોડી દેવી.

મતિપિદ્ધાઽપિ વેદ્યા તુ મધ્યમમ્યુદયેષ્વાપિ ।

પ્રેક્ષાસમાજં મચ્છેદ્વા સા દણ્ડયા કૃષ્ણલાનિ પદ્ ॥ ૮૪ ॥

અર્થ:—જે સ્ત્રી વિદ્યુદાદિ ઉત્સવ(અમ્યુદય)માં પતિ આદિના નિષેધને પાલુ ન માનતાં મધ્યમ પીએ છે, અથવા નાચ વગેરે થતા હોય તેવા જનસમૂહમાં જાય છે, તેનો રાગએ છ કૃષ્ણલ દંડ કરવો જોઈએ. (જ રતિ સુવર્ણને કૃષ્ણલ કહે છે.)

વિમદુષ્ટાં સ્ત્રિયં મર્તા નિરુન્ધ્યાદેકવેશ્મનિ ।

યત્પુસઃ પરદારેષુ તથૈનાં ચારયેદ્વતમ્ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૧૧-૧૭૬ ॥

અર્થ:—પતિને ઉચિત છે કે વ્યભિચારિણી સ્ત્રીને એક ઘરમાં બંધ કરીને રાખે. અને પર-સ્ત્રી સાથે ગમન કરનાર પુરુષને માટે જે પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે તેજ પ્રાયશ્ચિત્ત તેની પાસે કરાવે.

સા ચેત્પુનઃ પ્રદુષ્યેત્તુ સદ્ગુણોપયન્ત્રિતા ॥

કૃચ્છ્રં ચાન્દ્રાયણં ચૈવ તદસ્યાઃ પાવનં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૭૭ ॥

અર્થ:—જે તે પોતાની જાતિના પુરુષની સાથે ફરીથી વ્યભિચાર કરે તો તેની શુદ્ધિને માટે તેની પાસે કૃચ્છ્ર અને ચાન્દ્રાયણ પ્રત કરાવે.

હતાધિકારાં મલિનાં પિષ્ઠમાત્રોપજીવિનીમ્ ।

પરિભૂતામયઃશઢ્યાં વાસયેદ્વ્યભિચારિણીમ્ ॥ યાજ્ઞ૦ સ્મ૦ અ૦ ૧-૭૦ ॥

અર્થ:—વ્યભિચારિણી સ્ત્રીને ગૃહના સર્વ અધિકારોથી દૂર કરીને મલિન વસ્ત્ર પહેરાવીને દેવદાશ બનના નિર્વાહને યોગ્ય જોગન આપીને અનાદર સહિત હમેશાં બૂમ ઉપર સુવચવે.

સોમઃ શૌચં દદૌ સ્ત્રીણાં ગન્ધર્વશ્ચ શૃભાં ગિરમ્ ।

પાવકઃ સર્વમેષ્યત્ત્વં મેઘ્યા વૈ યોષિતો યતઃ ॥ યાજ્ઞ૦ સ્મ૦ અ૦ ૧-૭૧ ॥

અર્થ:—ચન્દ્રમાએ સ્ત્રીઓને શૌચ, ગન્ધર્વે મધુર વાણી, અને અગ્નિએ સર્વ પ્રકારની પવિત્રતા આપી છે. તે કારણથી સ્ત્રી પવિત્ર છે અર્થાત્ ધરને માટે યોગ્ય છે.

વ્યભિચાર કૃતૌ શુદ્ધિર્ગર્ભે ત્યાગો વિધીયતે ।

ગર્ભમર્તૃવધૈ ચાસાં તથા મહતિ પાતકે ॥

૧૧ ॥ ૭૨ ॥

અર્થ:—ક્રોધ સ્ત્રી મનથી ક્રોધની સાથે વ્યભિચાર કરે તો તે રજસ્વલા થતાં શુદ્ધ થાય છે. કારણ “રજસા સ્ત્રી મનોદુષ્ટા” અર્થાત્ જેનું મન દોષયુક્ત થયું છે એટલે કે પર પુરુષની સાથે સમાગમ કરવાનો મનથી જોણે સકલ્પ કર્યો છે તે સ્ત્રી રજોદર્શનથી પવિત્ર થાય છે, તેથી રજોદર્શન પહેલાં તેની સ્ત્રીની સાથે વ્યવહાર રાખવો યોગ્ય નથી અને જે રજોદર્શન પહેલાં વ્યવહાર કરવો હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવું જોઈએ. વળી દિગ્ગતિની સ્ત્રી શ્વરની સાથે સમાગમ કરીને ગર્ભિણી થાય તો તેના પરિત્યાગ કરવાનું ચાત્રમાં કહ્યું છે. તેથી રીતે પોતાના નર્તનો નાચ કરે તથા પતિનો વધ કરે તથા અલક્ષ્યા આદિ મહાપાતક કરે તો તેના ત્યાગનું વિધાન કહ્યું છે.

યુવાવસ્થા આદિ અવસ્થાનો પણ વિચાર કરતી નથી “પુરુષ છે” એટલો માત્ર વિચાર કરીને તેઓ સમાગમ કરે છે

પૌંશ્ચલ્યાચ્છલચિત્તવાનૈસ્નેહ્યાચ્છ સ્વભાવતઃ ।

રક્ષિતા યત્નતોઽપીહ ભર્તૃષ્વેતા વિકુર્વતે ॥

” ॥ ૨૫ ॥

અર્થ — પુરુષતુ દર્શન થવાથી સમાગમની ઇચ્છા થવાથી (પૌંશ્ચલ્ય), તથા ચિત્તમા સ્થિરતાનો અભાવ હોવાથી (ચ્છલચિત્તત્વ), તથા સ્વભાવથી જ સ્નેહ રહિત હોવાથી (નૈસ્નેહ્યા), આ લોકમા સ્ત્રીતુ વિશેષ યત્ન કરીને રક્ષણ કરવા છતાં પણ તે પતિ ઉપર પ્રેમ કરતી નથી

માટે સ્ત્રીઓના મનમા પતિ ઉપર પ્રેમ વગેરે ઉત્પન્ન કરવાને માટે તેમને સર્વ પ્રકારે સુરક્ષિત કરવી તે જ ઉપાય છે.

ઇતિ ધર્મ પ્રકરણે અન્તર્ગત ત્યાગ કરવા યોગ્ય સ્ત્રી આદિ વિવેચન

અમ ૧૨ સર્ગ ૧૧ સમાપ્ત.

ઇતિ પ્રમહાસ સંન્યાસી સ્વામી શ્રી રામાનન્દજી યતિવર શિષ્ય

સ્વામી શ્રીમાધવાનન્દજી વિરચિત

“વેદાર્થચિન્તામણિ” ભાગ ૧ સમાપ્ત.

શુદ્ધિપત્રક

આ શુદ્ધિપત્રક શ્લોક, મંત્ર, સૂત્રો છે. પહેલા સંસ્કૃત શ્લોકથી લીટીઓ ગણવાની છે, શુદ્ધિપત્રની નહિ.

પૃ. લી. અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.	પૃ. લી. અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
ભૂમિકા ૨/૩ વાપ	દોષ	૪૯ ૧ માનસે	મનસે
૬ ૨ તદ્વાસ્તુ	તન્નોસ્તુ	૫૦ ૭ ચાણ્ડાલ	ચણ્ડાલ
૭ ૪ કુદ્ધ	કુદ્ધઃ	૫૫ ૪ હેતુર્કર્માસ્ય	હેતુઃ કર્માસ્ય
૭ ૫ શિષ્ટાચારઃ	શિષ્ટાચારં	૬૯ ૯ કૌંકાં	કૈકા
૧૧ ૨ ક્રાધ	ક્રોધ	૬૯ ૯ જનઃપ્રિયઃ	જનપ્રિય.
૧૧ ૩ કૌન્તેયઃ	કૌન્તેય	૮૧ ૫ વિનાશની	વિનાશિની
૧૧ ૩ વિમુક્ત	વિમુક્ત	૮૫ ૪ ડુગણિકા	ડુગણિકા
૧૩ ૨ પતિ નૃ	પતિનૃ	૮૫ ૭ નિજવપુઃ	નિજવપુર્લ
૧૩ ૫ ધ્રાતં	ધ્રાન્તં	૯૧ ૩ અવિતયં	અવિતથં
૧૩ ૮ જમ્ભસિ	જમ્ભસિ	૯૩ ૩ પાતુથ્ય	માતુથ્ય
૧૪ ૮ સંતાપ	સંતોપ	૯૭ ૧ દિસૌ	દિસૌ
૧૪ ૧૨ યો દિ	દિ	૧૦૦ ૮ વિપ્રેન્દ્રા	વિપ્રેન્દ્રા
૧૪ ૧૩ ય	યઃ	૧૦૩ ૬ જલચૌર્ય	જલચૌર્ય
૧૫ ૨ વર્જિતા	વર્જિતા	૧૦૫ ૧ મુદ્ધતે	મુદ્ધન્તે
૧૫ ૫ ભવતુ	ભવતિ	૧૧૨ ૧ ચારનૃતં	ચારમનૃત
૧૫ ૭ સંપદં	સંપદસ્ત	૧૧૩ ૭ સ્ય	યસ્ય
૨૦ ૫ ચુવુક	ચિવુક	૧૧૩ ૧૦ પાર્થિવઃ	પાર્થિવઃ
૨૪ ૩ સ્વમેવ	સ્વયમેવ	૧૧૯ ૧૧ પુરાં	પુરોં
૨૪ ૪ દોપરા	દોપેરા	૧૨૦ ૫ પરપાલનમ્	પરિપાલનમ્
૨૪ ૮ સન્માનં	સન્માનં	૧૩૧ ૯ સ્વસ્થા	સ્વસ્થો
૨૮ ૧ દેવ	દૈવ	૧૪૨ ૧ તતા	તતો
૨૮ ૨ વિદ્વાન્	વિદ્વાન્	૧૪૬ ૧ નિર્ગુણા	નિર્ગુણો
૨૮ ૨ શિક્ષન્	શિક્ષં	૧૪૮ ૮ ધનઞય	ધનઞયઃ
૨૮ ૭ વર્ણય	વાર્ણય	૧૫૧ ૪ લક્ષ્મી	લક્ષ્મી
૨૯ ૭ ગુરુનપિ	ગુરુનપિ	૧૫૨ ૧ મિથા	મિતો
૩૦ ૧૩ કૃતો	કૃતો	૧૫૨ ૨ નિર્વિષ્ટ	પ્રવિષ્ટ
૩૧ ૧ શક્તાતિ	શક્નોતિ	૧૫૨ ૮ સેનાનોમ્	સેનાન્ય
૩૨ ૪ શ્રેષ્ઠાનપા	શ્રેષ્ઠાનપો	૧૫૩ ૮ વિપરીતવૃતે	વિપરીતવૃતે.
૩૩ ૬ પરોદ્ધન્તિ	પરોદ્ધન્તિ	૧૫૩ ૮ મલોમસૈ	મલોમસૈ
૩૬ ૭ દારા	દારા	૧૭૭ ૫ પાડયત	પોંડયત
૪૬ ૧ શૂલપાણી	શૂલપાણિ		

पृ. ली. अशुद्ध.	शुद्ध.	पृ. ली. अशुद्ध.	शुद्ध.
१८० ५ गुणान्	गुणा।	३३५ ४ नित्य	नित्यं
१८० १० जनपदस्यार्थ	जनपदस्यार्थे	३३५ १० छोपिडकाश्च	छोपिडकाश्च
१८२ ८ निष्कारण	निष्कारणमेव	३४८ ६ यज्ञा	यज्ञाः
१८४ १० भिषितो	भीषितो	३५१ २ अः	अद्यः
१८६ २ दुश्छिन्ना	दुश्छिन्नो	३५१ ८ धृति	धृति
२०३ ० दूषयत्मानो	दूषयत्यात्मनो	३५१ ३ बलीघर्दा	बलीघर्दा
२०३ ५ शठ	शठ	३५४ ४ वदन्ते	वदन्ति
२०६ १ श्रुतम्	श्रुतम्	३५४ १६ कीर्ति	कीर्ति
२०६ १२ तादृशः	स्तादृशः	३६२ ३ त्रयाविधि	त्रयाविधि
२०८ ४ धृतात्मनाम्	धृतात्मनाम्	३६२ १२ पुरुषा	पुरुषा
२१० १ संग्रामिकी	संग्रामिकी	३६३ २ पण्डितश्च	पण्डितश्च
२११ ६ नृपतिर	नृपतीतिर	३६५ ७ विरुद्धाके	विरुद्धाः के
२११ ६ रूप	रूपा	३७७ ३ गुणव	गुणवत्
२११ १० बुद्ध्या	बुद्ध्या	३७८ १४ महद्	महा
२१२ १ देवा	देवाः	३८७ ५ मादार्थ	मौदार्थ
२१२ १ क्रुद्धाः	क्रुद्धा	४०० १ गन्ध	गन्ध
२१२ ० विभ्लेयन्ति	विभ्लेयन्ति	४०४ ३ त्रिपत्	त्रिशत्
२१४ ४ वै.	वै	४०६ १ मद्रोः	मद्रो
२१६ ५ राजन्यश्च	राजन् यश्च	४१८ २ नाग्न	नाग्नि
२२१ १० ब्रूयात्	ब्रूयात्	४२२ २ कृपिरेव	कृपिमेव
२२३ ५ विप्राः	विप्रा	४१४ ७ यायद् व्यूहेन	यायाद् व्यूहेन
२३१ २ मातुरुन्धः	मातुरुन्धः	४१४ १० प्रकल्पयेत्	प्रकल्पयेत्
२३३ २ निरुतप्रिया	निरुतिप्रिया	४२६ ७ मा मा भैरिति	मामाभोरिति
२४८ ३ लक्ष्मीचलाः	लक्ष्मोश्चलाः	४२७ ७ नूक्षणः	नूक्षणं
२५८ १ घर्मान्	घर्मान्	४३३ ६ कृशितो	कृषितो
२६० १४ जिज्ञासमानानां	जिज्ञासमानानां	४३४ ४ पिचमन्दयोः	पिचुमन्दयोः
२६८ ७ ब्राह्मणा	ब्राह्मणो	४३६ ५ कचचित्	स्वचित्
२६८ १२ कर्तुं पु	कर्तुं पु	४३६ ११ गुपां	गुपां
२७७ २ कथिता.	कथिता	४२६ १४ पुलोनां	पुलिनां
२७७ १३ दुर्वचनयोगाः	दुर्वचनयोगाः	४३८ २ शरद्धेमन्त	शरद्धेमन्त
२७८ १७ घेनायको	घेनायिकी	४३८ ४ कृपावृत्त्याद्य	कृपावृत्त्याद्य
३३१ १ बहुश्रु म्	बहुश्रुतम्.	४४४ ५ कूलरूपा	कुलरूपा
३३१ २ विचारयन्	विचारयन्	४४४ ८ चक्षुरोग	चक्षुरोग
३३२ ६ रु	रूम्	४५६ ११ क्रोर	चोर
३३३ २ भ्रणहा	भ्रूणहा	४५८ ८ वागुरावृत्तिम्	वागुरावृत्तिम्
३३३ ४ स्यादद्व	स्याद्विह	४६२ १५ कर्तारिः	कर्तारिः

शु.	ली.	अशुद्ध.	शुद्ध.	शु.	ली.	अशुद्ध.	शुद्ध.
४६५	५	पोल्कसम्	पुल्कसम्	४८९	१४	भास्यतामिति	आस्यतामिति
४६५	७	कुमारोन्ताः	कुमार्यन्ताः	४८७	१२	ततोऽन्यतः	ततोऽन्यतः
४६८	१	सूरिभिः	सूरिभिः	४८८	१२	दीशत्स्वपि	दिशत्स्वपि
४६८	४	रूपस्पृष्टं	रूपस्पृष्टं	४८३	४	स्पृष्टव्यो	स्पृष्टव्यो
४७९	३	मौञ्जा	मौञ्जो	५०१	१०	श्वपचा	श्वपचाः
४८१	१	स्नानता	स्नानको	५०७	७	तल्यम्	तुल्यम्
४८१	२	व्रात्यः	व्रात्यो	५०८	५	स्थितेः	स्थिते
४८१	२	कृच्छुचिः	कृच्छुचिः	५१३	१२	वृक्षक्ष	वृक्षक्ष
४८१	८	नृणां	नृणां	५१७	४	पिबति	पिबन्ति
४८२	४	गुरवेऽनोयात्	गुरवेऽनोयात्	५१८	८	तृतोयाः	तृतीयो
४८२	५	अनिन्देष्वात्म	अनिन्देष्वात्म	५२१	५	बाल्या	बाला
४८३	१०	भिक्षचरण	भिक्षचरण	५३७	८	वेः	वे
४८४	११	भ्यञ्जनं	भ्यञ्जनं	५५७	८	चिवेव्या	चिवेत्तव्या

